University of Virginia Library
HX;365.5;.S63 G.27 BR.1-6 1984
ALD Socijalizam.
AX 000 858 102

Digitized by Google

UNIVERSITY
OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE
LIBRARY

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

r. Rm.
HX
365
.5
.S63

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
NOV 6 1984
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

1
1984

Digitized by Google

HX
365
.5
.S63
g.27
br. 1-6
1954

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 1

Sadržaj

Vladimir Bakarić
Što je to dohodak 3

Janko Pleterski
Istorijski razlozi postojanja SFRJ 22

Franjo Kožul
Povijesno značenje prve decenije u razvoju samoupravljanja 44

Dragutin V. Marsenić
Aktuelne teškoće i perspektive razvoja naše privrede 71

Ivan A. Rankov
Bilansne protivrečnosti u poslovanju naših banaka 95

Milorad Drenjanin
Robna proizvodnja socijalističkog samoupravljanja i način proizvodnje samoupravno udruženog rada 115

Miomir Jakšić
Teorija načina proizvodnje i promene u međunarodnim ekonomskim odnosima 138

Osvrti

Mustafa Karahasan
Svedočanstvo teške i velike borbe jednog naroda 152

Prikazi 163

Digitized by Google

Содержание

Владимир Бакарич
Что такое доход 3

Янко Плетерский
Исторические причины существования СФРЮ 22

Франьо Кожул
Историческое значение первой декады в развитии самоуправления 44

Драгутин В. Марсенич
Актуальные трудности и перспективы развития нашего хозяйства 71

Иван А. Ранков
Балансные противоречия в ведении дел наших банков 95

Милорад Дренянин
Товарное производство социалистического самоуправления и способ производства самоуправляемого объединенного труда 115

Миомир Якшич
Теория способа производства и перемены в международных экономических отношениях 138

Обзоры

Мустафа Карахасан
Документы тяжелой и великой борьбы одного народа 152

Рецензии 163

Contents

Vladimir Bakarić
What is Revenue 3

Janko Pleterski
The Historical Reasons for the Existence of the SFRY 22

Franjo Kožul
The Historical Significance of the First Decade in the Development of Self-management 44

Dragutin V. Marsenić
The Current Difficulties and the Prospects of Development of Our Economy 71

Ivan A. Rankov
The Balance of Payment Contradictions in the Business of Our Banks 95

Milorad Drenjanin
Commodity Production in Socialist Self-management and Mode of Production in Self-managing Associated Labour 115

Miomir Jakšić
Theory of Mode of Production and Changes in International Economic Relations 138

Surveys

Mustafa Karahasan
A Testimony to the Difficult and Great Struggle of a Nation 152

Reviews 163

Digitized by Google

Vladimir Bakarić

Što je to dohodak*

Mislim da smo u raspravljanju nekih stvari napravili ogroman napredak. Sjećam se kad sam, recimo, šezdesetih godina bio na sličnim sastancima, teme su bile posve drugačije. Tada smo se suprotstavljali nastavljanju jedne ekonomske prakse i uvodili neke nove ne samo termine, ne samo poglede, nego i nove faktore, nove instrumente u našu ekonomsku politiku. Glavni je sukob bio između onih koji su htjeli nastaviti starim putem i onih koji su pokušavali da tome dadu nešto novo, a na temelju kritike starog sistema. Međutim, danas raspravljamo prilično drugačije. Raspravljamo, zapravo, o instrumentima novog sistema i mislim da otvorenih branilaca staroga praktički nema. Kažem: otvorenih branilaca.

Ako napravimo analizu faktičkih tendenca u današnjem društvu, naći ćemo da branilaca ili tendenca na povratak staroga ima jako mnogo. I da su u različitim danima i fazama te tendence jače ili slabije. Pre nekoliko mjeseci bile su, rekao bih, u golemom porastu, a sada nisam siguran da li opadaju ili su u stagnaciji. U svakom slučaju, nisu nestale.

---

* Povodom prve godišnjice smrti Vladimira Bakarića (16. januara 1983—16. januara 1984) naš časopis objavljuje njegovo izlaganje na okruglom stolu o politekonomskim aspektima dohotka 1968. Okrugli sto priredilo je uredništvo časopisa »Naše teme«. No to izlaganje Vladimira Bakarića nije do danas objavljeno. Čitaoci našeg časopisa moći će se uveriti da su misli koje je u toj prilici pre više od decenije i po izrekao Vladimir Bakarić i te kako aktuelne.

Digitized by Google

Kad ste me pozvali da dođem na raspravu o dohotku, mogu reći da ste me malo zaskočili, jer ja za tu temu nisam bio spreman. Nisam ni danas spreman da o njoj raspravljam. Mislim da je to tema koja zaslužuje punu pažnju i na kojoj treba veoma mnogo raditi. Ono što bih htio reći jest to da bi najprije trebalo raspraviti što je dohodak kao kategorija današnjeg društva. Ne toliko o njegovoj kvantiteti, distribuciji i redistribuciji, ne toliko koliko tko dohotka zahvaća, nego što je on danas kao kategorija, kakvu funkciju u društva ima, zašto je danas takav i kakve su mu perspektive. Priznajem da je sasvim nemoguće raspravljati bez izvjesnih kvantitativnih odnosa i zato ovo što su drugovi ovdje iznosili, niz tih kvantitativnih odnosa, ne smatram pogrešnim, već, naprotiv, uzimam kao prilog diskusiji o samom dohotku.

Na početku diskusije rečeno je — dohodak, to je onaj v+m. Odmah sam zapisao da je to greška.

Ne zato što to kvantitativno ne bi bilo tako, nego što je baš pitanje u tome zašto je taj v+m uzeo taj oblik. To je centralno pitanje. Jer, v+m mi lijepo naknadno izračunamo i izjednačimo i smesta pređemo na kvantitete, ne na kvalitetu. Zašto naglašavam kvaliteta?

Ako smo priznali zakon vrijednosti (a svi smo ga priznali ovako ili onako, nismo se složili što je to zapravo i kakav je, koji mu je oblik, ali da on djeluje — to smo svi priznali), prva je posljedica toga da podjele rada, racionalne podjele rada u društvu nema, inače ne bi bilo zakona vrijednosti, dakle, da se podjela rada ostvaruje posredno. Čim smo rekli da se podjela rada ostvaruje posredno, odmah moramo imati i kategorije koje su, da tako kažem, u Marxovom smislu, iracionalne. To jest ne možemo se zadovoljiti time da kažemo da je točno ovo, ovo je po radu vrijednost, ovo je po radu višak vrijednosti. Sve su te kategorije — da upotrijebim opet hegelovsko-marksovski izraz — posredovane. Ni jedna nije direktna. Čim to priznamo, moramo tražiti u kojim formama se te kategorije danas javljaju.

Marx je, pišući *Kapital*, lijepo govorio o vrijednosti, kako se vrijednost stvara, i onda je zaključio time kakve oblike to u kapitalističkom društvu dobiva i kakve su ideološke forme tih oblika. To je ono o čemu Marx piše pod konac treće knjige, gdje je obrađena, između ostalih, i kategorija dohotka. I to dohotka sa stanovišta individualnog i sa stanovišta društvenog. Bruto dohodak, neto dohodak i dohodak kao najamnina, profit, kamata i tako dalje. Ako gledamo naše društvo danas, vidimo da smo proglasili parolu: podjela prema radu. Ta parola u mojim očima ima samo jedno značenje, to jest ograđujemo se (negativno određenje prema nečemu drugom) od onoga što bi bio dohodak koji nije prema radu. To jest ograđujemo se od profita, ograđujemo se od rente, ograđujemo se od onih klasa društva koje žive na neradu, na dokolici.

Međutim, to da bi svatko dobio direktno prema onome koliko je radio neostvarivo je dok postoji zakon vrijednosti. Mislim da tu nema za nas nikakvih dilema. Na koncu konca, ako uđemo u

Digitized by Google

analizu našeg društva, vidjet ćemo da to nije tako. I treba dodati da je to ipak tendenca koju želimo ostvariti, dakle, da ćemo unositi državne, društvene korektive u one disproporcije ili one razlike koje će nastati zbog toga što takva direktna podjela nije moguća. Zašto ona nije moguća? Nije moguća upravo zbog toga što podjela rada nije izvedena direktno. Ona podjela rada koja se temelji na klasnoj strukturi mijenjana je. To znači da je podjela rada na kapitaliste i radnike doživjela krupnu promjenu. Neću reći da je ukinuta; ukinuta je u svojoj brutalnoj formi, osnovnoj formi, a ako odemo dalje istraživati, vidjet ćemo da su njene reperkusije još prisutne.

Ostala je ova druga. To znači da se razlike u prihodima moraju pojavljivati. Čim netko proizvodi više nego što treba, može se dogoditi da to neće moći prodati, tako da će mu i prihodi i dohodak biti manji. Ovo sadašnje maksimiranje nekih dohodaka nije zakonitost ovog društva. To je bio jedan, da tako kažem, politički palijativ — da izmirimo politički pritisak. Htjeli smo da tu veliku političku navalu prosto skinemo s dnevnog reda, jer to ne možemo riješiti redovnim putem sređivanja dohotka. Na primjer, uzmimo elektroprivredu čija je objektivna pozicija takva da svoje dohotke može da diže koliko hoće, pa smo ih zakonom ukinuli, odnosno limitirali. To kao zakon nije neka velika stvar, to je jedan sporedan detalj, kao, recimo, zakon za uništavanje buha ili nečeg slično. Međutim, ima jednu svoju političku reperkusiju koja nije bez značaja, nije nevažna, jer ipak proklamira da joj princip vrijedi, pa ako on automatski ne ide, da ga onda nametćemo silom zakona.

Naravno, bolje bi bilo da ga uredimo nekim drugim putem.

S druge strane, kategorija dohotka sama je po sebi ambivalentna. Marx je također negdje (točno sada ne bih znao reći gdje) o tome govorio, rekao je da je zadržava upravo zato što je uobičajena i što se ta ambivalentnost provlači kroz čitavu ekonomiju, i dalje — kapitalist dobiva, recimo, profit, uzmimo ga u cjelosti, ali jedan dio od toga je dohodak, jedan dio nije dohodak, međutim, upotrebljava izraz dohodak jer je to uobičajeno.

Dakle, on po sebi ima jednu ambivalentnost. Dohodak radničke klase, ako se smije reći da je to dohodak, tamo je najamnina. Što je bila baza tog dohotka? Dohodak je revenu, ono što dolazi ponovno, vraća se. Dakle, nešto što je konstantan izvor nekakvog prihoda bila je samo prodaja radne snage. Što je određivalo taj revenu? Određivala ga je cijena radne snage. Cijena radne snage temeljila se na njenoj vrijednosti, a njenu vrijednost je određivao potreban rad za produkciju i reprodukciju. To bi bio dohodak.

Kad gledamo danas dohodak kao osnovni princip i kao prihod, odnosno dohodak radničke klase, mi smo tu kategoriju pokušali mijenjati. I to pokušali mijenjati tako da najprije učinimo jedan dio konstantnim, a drugi varijabilnim, to jest pokušali smo unijeti jedan element rizika, baš zato što podjela rada nije direktna, pa da u tom riziku — u onom što je neizravno u podjeli

Digitized by Google

rada — varijabilni dio bude ovisan o uspjesima privredne aktivnosti. I dalje bismo htjeli da uradimo da on bude, da tako kažem, u cjelini varijabilan. I za onaj izraz koji ste danas vi upotrijebili, cijena rada, ja se smatram suodgovornim, jer sam ga nekoliko puta upotrebljavao. Mislim da je tu ponešto drugačiji. On se ne temelji, da tako kažem, na vrijednosti robe radne snage, nego na nečemu drugome. Da povučem jednu paralelu: što je prosječna profitna stopa? Jedna količina koja je ovisna o eksploataciji radne snage, o stopi eksploatacije radne snage, podijeljena zatim na jednu društvenu organizaciju kapitalista.

Kolika je ta profitna stopa, to se otprilike zna. I kapitalist, kad se odluči da negdje ulaže, zna — ako ne dobije taj određeni procent, onda je ispod. A ako je (ima male varijacije) niže, onda nije dobio prosječnu profitnu stopu, znači, treba ulagati u drugu granu. Ako je dobio više, onda u tu granu ide. Ako primijenimo tu analogiju, onda bih rekao ovo: životni standard određuje da li će se radnik odlučiti da ide na tu granu proizvodnje i, prema tome, dobit će više ili manje, no ne više kao za cijenu radne snage, nego ovisno o uspjehu u svom poslovanju. Nazvao sam to, kao i drugi, cijenom rada, da ne kažem baš radne snage. To znači — da li se meni isplati ići u to ili ne, ocjenjujem prema onome što ću dobiti kao rekompenzaciju za ono što sam uradio.

Naravno, ovdje je ta kategorija vezana uz produktivnost rada. Mi smo često proglašavali da je ona vezana direktno. A to ne može biti. U diskusiji oko Ustava (Ustava 1963) tu smo uvijek imali primjer brijača. Brijač obrije pet, šest, ili deset ljudi na dan. Sva je industrija išla naprijed, a on ne šiša i ne brije više, nego manje, jer mora više raznih vodiča upotrebljavati. Dakle, njegova produktivnost rada nije rasla, ali je njegova nadnica, odnosno kompenzacija za rad rasla. Jer on, recimo, neće raditi ako ne dobije to. Dakle, imademo tu distribuciju u povišenju standarda jednako kao što smo imali u izjednačenju profitne stope. Ovo je sasvim opravdano. To znači: ako, recimo, brijač ili, još bolje, krojač, budući da mu treba tjedan dana za jedno odijelo, mora dobiti prosječno već dostignuti životni standard za to odijelo, prema tome, njegova zarada, njegov zahtjev za ono što radi mora rasti. Bez obzira na to što njegova produktivnost rada nije rasla. To je ono što djeluje ujednačujuće na čitavo društvo. On je ovisan o produktivnosti rada negdje drugdje. Zatim, proglasili smo da tamo gdje raste produktivnost za dva procenta smije se povisiti za dva procenta prihode, odnosno dohodak, a što je nemoguće, jer se produktivnost rada uglavnom povećava ako se povećava konstantni dio, recimo, kapital, ulaganja, prema tome, to je nesrazmjerno.

Zatim, dalje, produktivnost rada kao kategorija nailazi na društvene barijere. Kod nas, da spomenem samo primjer, davali smo na povećanje produktivnosti rada u poljoprivredi, čime smo u prvom redu poljoprivredu učinili skupljom. Trebalo je mnogo više uložiti u nju, da bi količina rada po jedinici proizvoda bila manja. Tu smo se sukobili sa seljačkom privredom, koja to nema

Digitized by Google

i naišli smo, na primjer, na žestoku društvenu barijeru daljem povećanju produktivnosti u stočarskoj proizvodnji. I ta barijera, dok ne prodremo na svjetsko tržište, još danas stoji. Dok ne proširimo unutrašnje tržište, tu produktivnost rada ne možemo proširiti na moderan evropski nivo. To je savršeno isključeno, jer je naše tržište za takav plasman preusko. Taj nas problem prati u industriji. Ako se ne probijemo s našim velikim gigantima na vanjsko tržište, onda se produktivnost rada ne povećava. To i ne može da ide, jer je ovaj dio, ovaj element utrošenog rada toliki da se na našem tržištu ne može plasirati. To je i jedan od razloga što smo htjeli da idemo u reformu i da se uključimo u međunarodnu podjelu rada koju treba dalje konkretizirati, jer se produktivnost rada bez toga širiti ne može. Za moderna shvaćanja smo preusko tržište.

Sad se pred nas postavlja daljnje pitanje: kako se uopće možemo uključiti u međunarodno tržište kad tu postoje giganti na koje mi ne možemo računati. Mi s našim »Končarom« jednoj elektroindustrijskoj kompaniji nikada ne možemo konkurirati. Prema tome, moramo tražiti ono što mi zovemo komparativne prednosti, i, drugo, prednosti socijalizma.

Prednosti socijalizma apsolutno postoje. I mislim da smo ih dokazali. Ako se računaju samo s kapitalističkim kategorijama, onda su one jedva vidljive, no ipak su i tu vidljive. Možemo i tu da budemo jeftiniji samo za onaj kapitalistov dohodak, to jest da odbijemo ono što on troši za ličnu potrošnju. Prema tome, u svjetskim razmjerima smo, objektivno uzevši, nešto jeftiniji od kapitalizma. Ali to je ovdje sve.

Zato moramo tražiti druge kategorije koje su danas u svijetu prisutne. To nije eksploatacija, nego suradnja i razmjena bez političkih i sličnih uslova, zatim, da permanentno ne eksploatiramo onoga partnera s kojim radimo, nego da mu pomognemo da se razvije. Drugoga načina, po mom mišljenju, nema. Jer, ono što današnji svijet karakterizira jest to da se jaz između razvijenih i nerazvijenih proširuje, da je tendenca eksploatacije ostala. Mi treba da nađemo drugi, slobodniji put. To je još jedan razlog zašto ove naše kategorije moramo da učinimo takvim da one osposobe naše društvo i za takvu funkciju. To znači da je u našoj dosadašnjoj praksi, gdje imamo fond plaća, fond akumulacije i fondove (koji su uvijek, što bismo rekli, *ex post* pravljeni), unaprijed pravljeni račun, čime bismo zapravo najprije sve ove faktore sabrali, pa bismo onda po njemu napravili i projekt. Ovu unutrašnju strukturu, koja sama gotovo automatski vuče naprijed, moramo preorijentirati. Ako smo do sada pravili paralele u razvoju društva, razvojni element najbržeg razvoja u svijetu je do sada bio kapitalizam, gdje pak njega nema, tu su u teoriji rekli da nema ni razvoja, jer se kod feudalca ono viška rada potroši. On ga ne obnavlja, nema tendenca da to povećava. Kapitalist je bio jedina snaga koja je tražila da se ide naprijed.

Mi tu klasu moramo da zamijenimo jednom novom strukturom, modernijom i boljom organizacijom, što bez međunarodne

Digitized by Google

podjele rada ne ide, jer, recimo, u nekoj zemlji u razvoju radničke klase nemamo. Znači da ono što bi trebalo tamo da bude radnička klasa moramo na neki način da nadomjestimo i da utječemo da se stvori jedna takva društvena struktura koja ne bi nužno u sebi sadržavala potrebu za kapitalističkom klasom, odnosno eksploataciju ovakvog klasnog tipa. Nisam siguran da li netko drugi vrši eksploataciju, jer čim idemo na zakon vrijednosti, anulirati eksploataciju jednim potezom pera tu ne možemo. Samo moramo da nađemo elemente koji vode proces likvidacije eksploatacije. Zato je potrebno, da tako kažem, kvalitativno da raspravimo što je to kod nas dohodak.

To odmah implicira i slijedeće pitanje: što je to primarna raspodjela? Nekoliko je govornika danas reklo da to nije veliki problem. Međutim, ja bih želio da precizno znam što se kod nas događa u primarnoj raspodjeli. Nisam siguran da to znam. Cijene nam danas regulira, kao što se kaže, tržište. A što je cijena? Cijena je izraz vrijednosti. Da, ali ne direktni. Cijena proizvodnje se razlikuje (samo u globalu se poklapa s vrijednošću) od vrijednosti. Zašto? Zato jer joj je geneza drugačija. Ona se više ne sastoji od rada utrošenog u tu robu, nego od, da tako kažem, apstraktnog dijela rada u toj robi. I sastoji se (zato su i pravili te greške) od cijene koštanja plus ovo i plus ono. Cijenu koštanja smo mi kao kategoriju zadržali pod imenom troškova proizvodnje; ostale elemente nismo odredili. Doduše, donekle smo određivali neke poreze, neke namete kao unaprijed određene, koji moraju utjecati na cijenu, ali na konou konca, što cijenu, ako dođemo u neku ravnotežu, određuje danas? Mi te elemente ne znamo i ovisi o tome kako budemo vodili društvo, koji će elementi u njoj biti sadržani. Važan je element ova svjetska podjela rada, pa svjetska cijena, koja se sastoji od cijene koštanja u koju je uključena radnička nadnica, plus profit, plus oni dijelovi profita, viška vrijednosti koji na nju idu.

Dakle, i ta cijena je donekle limitantna u odnosu na našu cijenu. Budući da su i jedna i druga na bazi rada, nema nikakvih zapreka da budu slične. Samo, onda je pitanje koji su naši instrumenti da ovu najamninu i višak vrijednosti dovedu do toga da budu ili identični, ili slični, ili napredniji od cijene koju svjetsko tržište diktira. A da bismo to napravili, potrebna nam je kategorija dohotka.

Kategorija dohotka ima kod nas nekoliko značenja. I to je — neću ići na ovu dohodovnu cijenu gdje je ona već specificirana u nešto — dohodak poduzeća, zatim, lični dohodak kao druga kategorija. Dohodak poduzeća je sad kategorija knjigovodstva. To je ukupni prinos minus ovo, minus ono, i što ostane je to. To je za današnje naše pojmove kategorija do te mjere empirijska da je baš naročito istraživati ne možemo čim smo cijenu postavili. E sad, ovaj lični dohodak, on je već malo drugačiji, jer mora biti u nekoj funkcionalnoj zavisnosti od jednog i drugog. I to kad gledamo *ex post*, da upotrijebim ova dva prijedloga koja su se već udomaćila (inače, i stari Latin bi umro da ih čuje), kad ih upo-

Digitized by Google

trebljavamo tako, onda uzimamo jedan metod. Međutim, moramo, kao ekonomski analitičari, ići drugačije. Morali bismo ovu prvu kategoriju staviti naprijed da bismo dobili drugu. To jest lični dohodak poduzeća, jer bi taj lični dohodak morao ući u kategoriju cijene. Zato ga je trebalo odrediti. Trebalo je o njemu raspraviti i ovaj njegov put stvaranja napraviti. Mislim da je dobro da smo o tome počeli diskutirati. I to ne samo zato da kažemo da je dohodak kategorija u koju moramo da idemo baš zato što je zakon vrijednosti tu, nego i zato da uočimo ovu promjenu. Promjena je, da tako kažem, zavisna, to je varijabla, veličina zavisna od promjene koju smo u radničkoj klasi pratili.

Dohodak radničke klase, u klasičnom smislu najamnog radnika, jeste najamnina, cijena radne snage. To znači da postoji tržište radne snage i postoji cijena te robe. U onoj mjeri u kojoj ukidamo taj odnos možemo govoriti o dohotku u jednom drugom kategorijskom smislu prema ovoj najamnini. Inače, nema smisla. Najamnina je sasvim dobra kategorija, zvali je mi plaća, nadnica ili najamnina, svejedno je, ako priznamo tržište radne snage.

Mi ostatke tržišta radne snage možemo priznati. Možemo ih odmjeriti. Ali da smo počeli to lomiti, to je isto tako činjenica. Naime, barem načelno smo raspravili neke stvari, barem načelno smo uveli prve elemente koji ovu stvar nagrizaju i prave je drugačijom. Vi ste danas iznosili mnoštvo podataka o tome kako je proces reprodukcije išao u smislu jačanja uloge radnika-neposrednog proizvođača, pa je zatim išao natrag. Rekao bih da je to sasvim jasno, da je tako moralo biti, jer mi imademo ne jedan konzistentni ekonomski sistem, nego, u stvari, dva sistema. Jedan sistem koji ide na jačanje samoupravljača i drugi, stari, državni sistem koji je ostao i koji se na svim nivoima isprepliće. Stvorili smo niz organizacija: društvenih, političkih i ostalih, koje su čiste organizacije starog sistema i koje još danas postoje. Od federacije do posljednjeg mjesta u poduzeću. I, naravno, sve te organizacije funkcioniraju i danas. I da je prema tome ispravna ona teza da i u poduzeću postoji otuđenje odlučivanja vlastitim proizvodom rada. Jer, to je logični ostatak ovoga staroga. A to ide dalje.

Rekao bih da ovdje ima jedan objektivni moment. Marx ga spominje, ali ga ne izvodi sasvim. On je, kao što znadete, na jednom mjestu rekao da skoka iz carstva nužnosti u carstvo slobode nema bez skraćenja radnog dana. Zašto upotrebljava izraz skraćenje radnog dana? Radni dan od Marxova do današnjeg doba zaista je skraćen, ali ne toliko koliko je Marx predlagao.

Ja bih sad, a to nema kod Marxa, slobodno interpretirao. Što je u jednom ranom feudalizmu bio potreban radni dan i višak rada?

Potreban radni dan je ono što je seljak radio za sebe, to jest dva dana u nedelji, a četiri je dana radio za gazdu. Da je on mogao u onom radu za sebe proširiti dijapazon potrošne robe, to jest dići svoj standard, pitanje je da li bi se feudalizam održao.

Digitized by Google

On je morao graditi one palače. Ako ste bili, recimo, posebno u Indiji, onda ste mogli vidjeti što znači robovski rad, koliko je rada uloženo u velelepne palače. Ogromna količina robovskog rada. Ali da je rob to radio za sebe, što bi radio? Ništa. Nije imao što raditi. U to vrijeme takav je bio razvitak proizvodnih snaga. U ono Marxovo vrijeme standard, srednji standard toga bio je isto takav. Nisu bila tako poznata ova otkrića koja su dala mogućnosti da danas prosječan običan čovjek u razvijenijim zemljama živi bolje nego car u doba Rimljana, jer je današnji standard za ono vrijeme bio nezamisliv. Dakle, taj je standard bio tada nemoguć. A što je bilo jedino moguće? Skratiti radni dan.

Dakle, bilo je ovisno o proizvodnim snagama kakav i koliki će biti i taj višak vrijednosti. Kod nas je on bio jedan prema dva. Evo sad, danas ste iznosili brojke, to je promijenjeno na jedan prema osam, jedan prema sedam. Dakle, malo je poboljšano, i to u novčanom izrazu, iako je pitanje da li je faktično zaista tako. I pitanje je da li je moguće drugačije dok se struktura proizvodnje ne promijeni. Tendenca bi kod nas bila da dohodak, taj instrument rada, promijenimo tako da on orijentira upravo na razvoj onih proizvodnji koje podižu životni standard, a ne onih koje povećavaju taj višak rada. Na koncu konca, Marx to nije nigdje rekao, ali je nacrtao shemu reprodukcije koja funkcionira uz uslove date eksploatacije radnog dana, to jest uz uslove viška ona stalno određuje koliko se mora investirati.

Jer, ako ta shema ne investira onoliko, onda se ne ostvaruje, treba je mijenjati. Ona je tamo davala polovinu viška vrijednosti odjeljku jedan kao normu koja se mora investirati po onoj strukturi, faktičnoj strukturi društvene proizvodnje.

Ako hoćete drugačije odnose, onda se mora mijenjati ta shema i mora se mijenjati struktura proizvodnje. Mi smo upravo to imali u vidu kad smo rekli da je prestrukturiranje privrede bitan uvjet reforme. Zašto to naglašavamo? Ovaj naš socijalizam, i ne samo naš, bio je, da tako kažem, građen na principu proizvodnje, to jest: proizvodi, a poslije se brini kako ćeš prodati. Zato smo napravili mnogo prekapacitiranih fabrika uglavnom iz teže industrije, a ne one za neposrednu potrošnju. To nismo napravili samo mi, već i svi drugi. Tako je svugdje.

Sovjeti se razlikuju po tome što snose terete naoružanja. Velika količina toga išla je u naoružanje, što je omogućilo ovim drugim zemljama da ne idu toliko u naoružanje, pa su onda dolazili u mnogo teže krize, kao, na primjer, Čehoslovaci.

To smo i mi napravili i danas propagiramo rast proizvodnje na temelju statističkih analiza upravo ovog dosadašnjeg stanja, a ta je proizvodnja za naša tržišta prekapacitirana u jednom smjeru, a u drugom je nema dovoljno. Danas pokušavamo da napravimo drugo; neki za to kažu da nije osnovna proizvodnja, nego plasman ili poslovnost, prodaja. Jer, ne može se postojati kao veliko poduzeće ako nemaš tržišta, ako se roba nema kome prodati. To znači — ako si velik, moraš ići van. To je apsolutni zahtjev. A

Digitized by Google

ako se obraćaš domaćem tržištu, onda moraš da proizvodiš onoliko koliko to tržište može apsorbirati i da ga uz to proširuješ.

Ta je orijentacija vrlo spora. Ali ipak ide. Ako pravimo analizu onoga što se događa sada, vidimo da je rezultat ovih disproporcija pitanje primarne raspodjele u industriji ili u onom što se svrstava kao ta grana privrede. U statistici je taj višak vrijednosti, ako ga prevedete na račun profitne stope, relativno malen. Gdje je, onda, on velik? Velik je u trgovini i u bankama. To znači da je prisvajanje već u prvoj raspodjeli u trgovini ogromno, i to zato jer je to rezultat pomanjkanja izvjesne, i to bazične, robe onoga drugoga odjeljka. Zato trgovina pljačka i njeno ostvarenje društvenog proizvoda je ne znam koliko veće po radniku, gotovo dva puta, ako ne i više, od onoga u industriji. Zato su nameti na ovaj dohodak poduzeća u trgovini neusporedivo veći nego drugdje, recimo, tako ide 30 procenata, a državi 60 u jednoj godini. Način na koji država vuče profite ne ide čak ni preko neposredne proizvodnje, nego iz trgovine, zatim iz banaka. To znači da mi ni prve, a kamoli druge instrumente raspodjele u našem funkcioniranju sistema nismo još uspjeli napraviti. Dalje, to znači da mi društvene odnose koji ovdje faktički vladaju još ne poznajemo dobro. I zato ih treba najprije, da tako kažem, egzaktno ispitati, i onda odrediti što tu treba napraviti. Rekao bih da smo ovdje ušli u čitav veliki dijapazon novih mjera, to jest otvorili smo pitanje koliko treba neposrednih proizvođača, a koliko treba onih koji nisu neposredni proizvođači, i počeli raspravu o tome. Klasična politička ekonomija počela je s time da broji koliko »popova« ne treba.

Smith je isto tako nastavio, pa je onda raspravljao o produktivnom i neproduktivnom radu. Mi smo ove apstraktne diskusije u našoj političkoj praksi odbacili i rekli smo nešto drugo. Svedimo na princip dohotka sve te službe! Tada će se one same pokazati u pravom odnosu. To je, možda, brutalna mjera, ali bih rekao da ona potpuno ovisi o praktičnom socijalnom položaju raznih grupa. Pitanje je tko time odlučuje i koliko treba »popova«, mislim ovih crvenih ili drugih. Ako o višku rada odlučuje jedan birokratski sloj, bit će jedan broj, a ako odlučuje proizvođač, onda će biti drugi. Ali, izraženo matematski, to je drugo. Jedno je budžet, a drugo je dohodak. I upravo smo zato bili za dohodak da ih stavimo pod nekakvu funkcionalnu ovisnost o napredovanju privrede, od tih drugih funkcija.

To je ovdje spomenuto. Mi smo proglasili vladajućom klasom radničku klasu, pa smo je onda stavili u ravnopravan položaj s onima koje ste vi, ako se ne varam, nazvali privrednom administracijom, koja onda mora da dođe u vladajući položaj. Rekao bih da to nije sasvim tako. Govorili smo o radničkoj klasi i njenoj dominaciji, ali smo onda rekli da ni radnička klasa, ako ne stvara uslove odumiranja sebe kao klase, ne može da ostvaruje besklasno društvo, i, razumije se, da u tom slučaju i ne može uopće da se afirmira kao vladajuća klasa. To smo načelno rekli upravo u Programu SKJ. Drugu smo formulaciju dali u projektu Ustava

Digitized by Google

(iz 1963) gdje se govorilo o radnom čovjeku i o neposrednom proizvođaču. Tendencija je da se izjednačuje onoga koji radi izvan materijalne proizvodnje, na primjer, liječnika koji radi u bolnici, s neposrednim proizvođačem, i to upravo poštujući princip dohotka, s tim da on naplaćuje za onaj rad koji ondje obavlja ovisno o tome koliko društvo, to jest radni čovjek koji radi u neposrednoj proizvodnji za svoje zdravlje i zdravstveno stanje može dati.

Ranije, budući da se to određivalo državnim putem, to je bilo ne baš na budžetu, ali ipak na jednoj vrsti budžeta, koji se zvao socijalno osiguranje, mada nije bilo osiguranje, data je plaća za taj posao. I sad smo (budući da je to, očigledno, dolazilo u deficite, jer se danas zdravstvena služba, naravno, može da širi unedogled i može da daje sve bolje usluge), da bi se to dovelo u funkcionalnu ovisnost o napretku privrede, i ovdje proglasili princip dohotka.

Taj je postupak još daleko od toga da bude završen, daleko od toga da bude na današnjem nivou približno završen. Ali smo tu pokušali da postavimo onoga radnika u bolnici i ovoga radnika u proizvodnji u isti položaj. Jer i ovaj, ako proizvede više cipela ili ako proizvede cipele koje nitko ne može da nosi, imat će manji prihod, a više cipela nego što treba, iako kao i onaj u bolnici ako pruži više usluga nego mu se može platiti. To neće moći da ide, jer kao što onaj treba cipelu, treba i liječničku uslugu; prema tome, treba da plati. Pitanje je da li direktno ili posredno. Princip posrednosti je, mislim, do te mjere dobio u ovome svjetsko značenje da se to natrag, na lično, ne može uopće vraćati. Samo treba riješiti pitanje koji je to princip. Prilično sam za to da to bude princip osiguranja, to jest zakon vjerojatnosti i sve ono što iz njega slijedi, plus unutrašnja dinamika koja nije sasvim jednostavna da se taj račun vjerojatnosti i ostvaruje. To je ta razlika koja vodi ka ukidanju radničke klase. Tu nema nikakvog izjednačavanja s privrednom administracijom koja je kod nas (a imate pravo da ona uvijek vlada kad je tu) ostatak starog sistema i kao takva nije u ovaj novi sistem uopće uključena. Ono što smo kao princip dohotka za tu administraciju pokušali da uvedemo to je parodija, do danas nije nigdje dosljedno provedeno. Odgovor je bio: »Što vi hoćete s time?« To znači da mogu da radim što god hoću ako sam na samoupravljanju ili na principu dohotka. Upravo sam takav odgovor trebao jednom postolaru dati: »Znaš, kad ti praviš cipelu, onda je praviš po nozi onoga koji naručuje. Ako to ne možeš, već praviš nešto drugo, onda nisi postolar.« To znači da i administracija, ako je prihvatila princip da radi određeni posao, ne može da radi nešto drugo. Samo je to pitanje odnosa koje mi nismo do sada postavili.

Čak ako hoćete, da tako kažem, u posljednjoj organizaciji državne strukture čitav je niz funkcionera vraćen natrag. Administracija je niz poslanika kandidirala i čitav je niz ljudi došao iz nje na ove funkcije i rekao bih danas opet jednu strašnu stvar koju nisam ja izmislio: jedini je demokratski ili najdemokratskiji

Digitized by Google

element u tome — Savezna skupština. To jest ona je jedina koja stvarno kritizira administraciju, mada nema vlasti. Ali je kritizira vrlo temeljito i oštro, tek sad mora izboriti da dobije i vlast. Ali je to ostatak staroga.

To je ono što bismo htjeli da s ovim sistemom postignemo. Za mene je ova diskusija — kako formulirati kategoriju dohotka — jako bitna. Jer, ipak, novac dijeliti moramo. On nije rezultat konkretnog, nego apstraktnog rada. Apstraktni rad je upravo apstraktan zato što je neuhvatljiv. Prema tome, moramo naći kategoriju koja približava taj konkretni rad apstraktnome. To su kategorije koje su iracionalne, ali ih treba pronaći.

Sasvim je sigurno da ih mi definitivno nećemo pronaći ako ne uredimo i trgovinski i bankarski sistem.

Marx je govorio o proizvodnom i neproizvodnom radu vrlo mnogo. I to uglavnom analizirajući Smitha i zaključak mu je otprilike taj da Smith, sa stajališta kapitalističke klase, kaže da je proizvodan onaj radnik koji proizvodi višak vrijednosti. Dalje Marx nije išao. Zatim imade jedna njegova polemika oko toga da li proizvode vrijednost profesori i slično. Kad raspravlja sa Wagnerom, žestoko napada tu stvar — da su profesori izmislili za sebe to pravo da oni stvaraju vrijednost. Međutim, on se tu o proizvodnom ili neproizvodnom radu ne izjašnjava. Ali kaže nešto drugo: sve je postalo roba. I to kaže odmah na početku, i to od popa do ovoga. Prema tome, netko tko radi negdje ili može da proda tu svoju uslugu kao pop, može i da zaradi, dakle, da dođe do najamnine. I govori o pjevačima koji su proizvodni radnici kada proizvode profit za svoga menadžera, odnosno za vlasnika varijetea.

Ako zato za naše društvo napravimo jednu ovakvu kategoriju kao što je dohodak, ne nalazim potrebnim, osim u teoretskim radovima, distinkcije između proizvođača i neproizvođača. Zato sam i bio za onu kategoriju u Ustavu — radni čovjek. Sasvim je sigurno da su time (to nije pretvaranje u robu, ali je pretvaranje jednog subjekta u jednom društvenom proizvodu) ne u ovom našem smislu, nego u Marxovom smislu, učešća u društvenom proizvodu na neki način fiksirana. Mislim da distinkcija, opet iznosim teoretski, onoga koji radi za strojem i ovoga drugoga nije baš potrebna. Kapitalist je ranije dao dio svoga viška neproizvođaču, to jest pretvorio ovoga u najamnog radnika, uvrstio u svoje troškove proizvodnje. Mi ćemo to također uvrstiti u troškove proizvodnje. Recimo, razvojni laboratorij »Plive« je uvršten u troškove proizvodnje. I to na dva načina. Jedan je način da je ovaj razvojni laboratorij, kao kod »Končara«, zasebno tijelo, pa mu se plaća usluga, ili, kao drugdje, gdje mu se uopće ne plaća usluga kao zasebnom tijelu, nego se plaća konglomeratu cjelokupnog poduzeća. Ne vidim potrebe da pravimo u instrumentima tu distinkciju i mislim da smo na sasvim pravilnom putu. To je, polazeći od Marxovih osnovnih kategorija, bila prva stvar — po-

Digitized by Google

djela materijalnih dobara. Dakle, ne podjela, da tako kažem, robe, dakle, nešto što se dade opipati, i u toj proizvodnji koja je osnovna i koja ostaje osnovna. U teoretskim distinkcijama nema nikakve sumnje oko toga. Tu smo morali konstituirati osnovne klase u toj proizvodnji i onda izvesti sve ovo ostalo. Kad smo stvorili te kategorije, koje onda vrijede za društvo, ako one ispravno održavaju te odnose, za ove distinkcije praktički nemamo potrebe i zato ih ne bih stavljao. I ako su te kategorije ispravne, onda one istjeruju i pitanje produktivnosti rada. One danas, recimo, kod nas istjeruju. Dodao bih tu da sam ovdje vjerojatno jedini pristaša uravnilovke. Svi smo protiv uravnilovke, čak i ja, ali sam jedini koji tvrdi da je uravnilovka u jedno vrijeme donijela veliku korist jugoslavenskoj privredi, jer je proširila tržište, jer je dala da se razmahnu produktivne snage. Tako da, vidite, ima nekih razlika u tim gledanjima.

A instrumente koji će istjerivati produktivnost mora se stvoriti. Nismo ih još stvorili. Sva naša iskustva pokazuju da je sve usmjereno protiv onih koji povećavaju produktivnost rada. To, dakle, znači da još nismo stvorili dobre instrumente. Pođite u bilo koju fabriku i vidjet ćete da čim napravi neku veću stvar, odmah se na nju stavlja veći teret, veći porez i slično. Zatim, kamate su takve da otežavaju povećanje materijalnih sredstava za proizvodnju. Sve je usmjereno protiv, sve je to temeljeno na jednoj ranijoj socijaldemokratskoj tezi o velikoj fabrici i velikom poljoprivrednom poduzeću i iz koje onda neumitno slijedi pitanje akumulativnosti, što znači da treba što više oteti od poduzeća da bismo imali što veću akumulaciju, a to znači osiromašiti tog proizvođača, osiromašiti i stegnuti tržište i ne dati mu mogućnost da se brže razvija. To su slabosti našeg sadašnjeg sistema. Što više idemo natrag prema starom sistemu, to su te gluposti veće. A stari se sistem temeljio upravo na tim polovima. Što veća akumulacija, to znači pljačkaj one koji povećavaju produktivnost rada, ali kako je radnička klasa ipak imala vlast, ona je uvijek išla tendencom da povećava svoj lični dohodak, a također je i uravnilovkom stvarala mogućnost većeg unutrašnjeg tržišta. A budući da su tendence bile brutalno u sukobu, to smo uvijek imali cik-cak razvoj. Eto, možemo vam čak nabrojiti — recimo, velika je diskusija bila 1952, zatim 1960, pa 1962/63 — 1965, pa i sada.

O višku rada nisam govorio. Govorio sam, zapravo, o promjeni »v« u dohodak, i to s jednog aspekta. Inače, pišem o tome i govorim o što većem pretvaranju viška rada u potreban rad. To je dug proces. I, osim toga, taj višak rada kao višak rada mora ostati. U današnjem našem sistemu ne samo što mora ostati, nego treba odgovoriti na pitanje: tko s tim viškom rada upravlja? Prije rata je bio podijeljen, ali zato smo iza rata stvorili čitav aparat, koji je u stvari upravljao tim viškom rada. Evo, na primjer, kako smo tu subjektivno postupali. Uzmimo dohodak poduzeća. Stopu amortizacije smo smanjivali i povećavali. Ona je bila negdje pre deset godina, mislim, u prosjeku 2,9, sada je došla, mislim, do 9. Amortizacije 2,9! To znači da smo pretvorili dohodak u »m«,

Digitized by Google

u ono što je bio trošak proizvodnje. Što je »c«? Vi ste to nazvali dezinvestiranje. To jest dezinvestiranje za ona poduzeća kojima smo uzeli. I unosili smo to u neka druga poduzeća — ako smo unosili, ali smo prethodno pretvorili u dohodak nešto što to nije. Danas, ako govorimo o tome da mora postojati višak rada, recimo, za proširenu reprodukciju, onda to također nije dohodak. Onda je to, da tako kažem, govoreći sa društvenog stanovišta, opet trošak proizvodnje. Ali da bismo to izdvojili da bude trošak proizvodnje, moramo napraviti instrument. Koji instrument? Upravo je u tome pitanje. On je sad sav u dohotku. I to u dohotku kojeg smo stavili u akumulaciju i fondove. Svojedobno sam tu imao nekakve prijedloge. Ako ga već pretvorimo u dohodak, onda ga oporezujmo ako se upotrebljava kao dohodak. Ako se ne upotrebljava kao dohodak, nego kao trošak proizvodnje, odnosno trošak proširene reprodukcije, ne oporezujmo ga. Priznajmo ga. Zatim, imademo i drugu stvar. Na primjer, izdržavanje armije i ostale društvene potrebe o kojima ste govorili za poduzeće možemo pretvoriti u trošak proizvodnje. Što nam smeta da to napravimo? Ako imamo, nama treba taj instrument, teoretski moramo biti načisto što je to. Ako nam to u ovom našem knjigovodstvu i stvarnim društvenim odnosima unapređuje proizvodnju i ostale društvene odnose, uvedimo ga. Na koncu konca, danas to jest tako, jer su te državne obaveze unaprijed određene. Možete da protestirate koliko hoćete, ali ih morate platiti unaprijed. Prema tome, one jesu trošak proizvodnje za svako poduzeće, jer ne ovise ni o njegovoj produktivnosti ni o bilo čemu — unaprijed su date. Na temelju jednoga računa prema onom prijašnjem. E, pa sad priznajmo da je tako. Udesimo kategorije tako da odgovaraju stvarnim odnosima. Nemojmo ih prikrivati lažnim imenima.

Ne moramo se zabrinjavati zbog toga da li možemo ili ne možemo priznati jednak položaj privrednim i neprivrednim djelatnostima. Društvo ga je već priznalo. To je tu. I ovi popovi, mislim na prave popove, beru iz ovoga društva svoj dohodak. Htjeli mi to ili ne, beru ga. Zašto? Prodaju svoje usluge. Dohodak ovisi o tome koliko društvo može takvom popu da dade. Dakle, to je limitirano materijalnom proizvodnjom. To ne zovemo proizvodnim radom, nego, recimo, materijalnom proizvodnjom. To je limitirano time i limitirano raspodjelom, odnosno učešćem raznih društvenih elemenata u raspodjeli toga, prvoj raspodjeli, ako hoćete, toga proizvoda, te materijalne proizvodnje.

Zatim, radi se o liječnicima. Današnje stanje stvari, kad smo ih prebacili na dohodak, takvo je da doktor zarađuje više ako ima više pregleda. Zainteresiran je, da tako kažem, da društvo bude bolesno. Ako hoćete da stvar tako postavimo. To je otprilike današnje stanje stvari. I tako je, s obzirom na preglede i s obzirom na sve to, budžet, odnosno potrošnja u zdravstvenoj službi rasla. Pri drugačijoj postavci, to jest ako postavimo osiguranje na ispravnu osnovicu i da ono bude financijer zdravstvene službe, onda je osiguranje zainteresirano da društvo bude zdravo. To znači treba postaviti organizaciju tako da tu nastaje sukob, ako ho-

Digitized by Google

ćete, između onih koji žele da društvo bude zdravo i onih koji traže da društvo bude bolesno. Dakle, da se ovi bacaju u preventivu, u one vrste liječenja i preventive koje dovode do što manjeg liječenja. Tako nismo postavili. To je naša greška, a ne greška dohotka. To je ono što se sada raspravlja i, ako samo pratite mnoge elaborate o tome, vidite da u tome nitko još nije došao dovoljno daleko. Uvijek se dešavaju sukobi oko toga da je doktor zainteresiran da društvo bude bolesno, a onda nam svi etatisti kažu — eto, to vam je donio vaš dohodak, prema tome, vratimo ga na budžet. Ovi, opet, obratno kažu: imali ste budžet, pa niste ništa napravili i po vama onda pacijent može da umre — ako nije u programu, neće mu se pomoći.

Krivnja je na nama što nismo taj sistem napravili. No on ovisi o stanju materijalne proizvodnje. Znači, kolika se suma može za zdravlje dati određeno je materijalnom proizvodnjom. Prema tome, ako u taj sistem dohotka to dobro ugradimo, onda će on taj rezultat dati. Očigledno je da do sada te stvari nismo uravnotežili. I tu nam vlada debalans. I ako idemo po zahtjevima zdravstvene službe, naročito ranijim, privreda može propasti. Pa će izgledati da je zdravstvena služba dobra. A materijalna sredstva za nju nikada nećemo dobiti.

Dakle, tu je pitanje — ili se mora institutom mjeriti i davati u budžet, što nije nemoguće, pogotovo u primitivnoj sredini, ili, s druge strane, da se napravi instrument koji to rješava, neću reći automatski, ali automatskije.

Na pitanje u čemu je klasna suština dohotka sa stanovišta radničke klase, što je to radnička klasa — jer, vrlo često se ističe pojam radničke klase uz pojam radni ljudi — odgovorio bih da stvarno upotrebljavamo oba ova termina. I ne samo njih, nego još i pojmove čovjek i građanin, te četvrti pojam: neposredni proizvođač. Svaki ima svoje, da tako kažem, značenje. Prvo, radnička klasa. Razlika između radničke klase i radnog čovjeka. Radnička klasa je jedan historijski sasvim određen pojam. To je najamni radnik, i to u osnovi u proizvodnji materijalnih dobara. To je ono što je do kraja iskristalizirano u prošlom stoljeću, na temelju kojeg je čovječanstvo postavilo zadatak izgradnje socijalizma. I socijalizam je historijski zadatak te radničke klase. I to samo te radničke klase. I to baš zato što je ona u takvom položaju u procesu proizvodnje, da je to njezin materijalni interes. To bi bilo na vaše teme, kada ste mnogo govorili o proizvodnom i neproizvodnom radu, a ja bih to rekao: u sistemu materijalne proizvodnje društva koji je krajnja determinanta svega kretanja. Dakle, to je ta klasa koja vodi razvoj društva, i to da ta klasa stvara socijalizam. Ni jedna druga klasa, ni međuklasa, ni sloj društva, ni nitko drugi nema za to interesa. I kad govorimo o radničkoj klasi, onda govorimo o toj historijskoj kategoriji, koja je nastala definitivno, zapravo, formirala se kao klasa u prošlom stoljeću i koja postoji još i sada, koja je i danas kod nas prisutna. Sigurno je da s pobjedom radničke klase, dakle, kad ona prestaje biti potlačena klasa i postane vodeća, dominantna klasa, njena sušti-

Digitized by Google

na se mijenja. A kada je riječ o drugim klasama, onda treba reći da smo kapitalističku klasu kao klasu u tom procesu proizvodnje ukinuli, izvlastili. Nje nema. Ostaje čitav niz društvenih odnosa (slojeva), kao sekundarne posljedice onog klasnog odnosa. Što su, pak, bili oni drugi, oni za koje kažete da ih i Marx zove neproizvodnim radnicima? To su uglavnom bili, uzmimo grub izraz, najamnici kapitalističke klase. Svi oni, pa i doktori i univerziteti, živjeli su na višku vrijednosti, koji se ubrao od osnovnog dohotka kapitalističke klase, to jest od viška vrijednosti koji je otuđen od radničke klase. To je bila njihova pozicija i, prema tome, njihova funkcija i njihov napredak je bio ovisan o višku vrijednosti. Ima u svijetu i socijalizma, odnosno socijalističkih tendenca koje slično idu.

Govore da treba porez udariti na višak vrijednosti, odnosno na profite, i to socijalizirati, dati onima koji slabo zarađuju. To je jedna tendenca koja je danas vrlo prisutna u svijetu, naročito kod siromašnih nacija. Prisutna je bila i kod nas, naročito iza prvog svjetskog rata kada je stvoren sistem socijalnog osiguranja koji se temeljio na oporezivanju viška vrijednosti, kada je nametnut, u interesu radničke klase, radničkoj klasi. A ima je i u našem sistemu. Čitav ovaj režim subvencija, stanarina i još mnogo toga temeljio se i temelji se još dobrim dijelom i danas na višku vrijednosti koji je odvojen od proizvođačâ.

Naravno da sada u procesu stvaranja socijalizma onima koji rade na tom sektoru ne možete reći da je njihov historijski zadatak stvaranje socijalizma, jer oni taj neposredni interes nemaju. Kad smo došli do izvjesnog stupnja razvoja, postavljalo se pitanje kako radničku klasu likvidirati kao klasu. Jer, sve je ovo ostatak staroga sistema. Sve ovo visi na višku vrijednosti, i to na višku vrijednosti odvojenom od njegovog proizvođača. I mi smo sada išli na sistem dohotka, koji odmah ne ukida, ali zato približava ovaj dio viška vrijednosti, približava onom potrebnom radu i u procesu je ne samo približavanja, nego i stapanja. Budući da su onda bili najamnici iz viška vrijednosti, oni su imali drugi odnos prema tada apstraktnom najmodavcu. Staviti njih ovdje u najamni odnos prema radničkoj klasi, to bi značilo stvarati nov klasni odnos. To je nemoguće i to ne ide. Prema tome, nismo ih mogli priznati radničkom klasom, ali smo išli na to da ih izjednačimo u tome. Pa smo našli termin: radni čovjek. Jer, i jedan i drugi rade. Išli smo, zatim, na to da nadređeni, odnosno podređeni položaj ukinemo, razumije se, u granicama mogućnosti. Da tog istog liječnika i ostale činovnike stavimo u isti osnovni položaj, da vrelo njegovog dohotka bude njegov lični rad na društvenim sredstvima. Zato smo našli termin radnog čovjeka, unutar kojega je neposredni proizvođač s ovom novom radničkom klasom u položaju gdje ona izumire. Jer, tamo je radnička klasa bila suprotstavljena drugoj klasi, a ovdje imate klasu koja se pretvara u neposrednog proizvođača. Imate i radnog čovjeka koji se pretvara u neposrednog proizvođača. Samo ne uvijek materijalnih dobara. To je taj jedinstven položaj.

Digitized by Google

Onda imademo pojam: građanin, čovjek koji je jednak pred zakonom i čovjek je kao čovjek itd.

Dalje, u čemu je sad klasni karakter dohotka? Tri su bila izvora dohotka — zemlja, kapital i rad. Molim, mi sva tri nismo ukinuli, da budemo na čistu. Recimo, ovaj od zemlje se sasvim lijepo ubire još i danas. I ovo što hoćemo da uvedemo kao princip dohotka, to samo onaj dohodak radnika (iz Marxovog smisla) hoćemo transformirati da slijedi radnika do radnog čovjeka. I to bi mu bio klasni sadržaj. Proces, naravno, nije dovršen. Teško ga je provesti. Imadete ne samo ostatke, odnosno taj birokratski sloj u svim službama i poduzećima, dakle, tamo gdje se taj princip dohotka prema radu ne provodi, mada je proklamiran i gdje se on zloupotrebljava i slično. Međutim, tu je tendenca da se ovaj bivši najamni odnos, to jest najamnina, pretvori u dohodak. I to u onom smislu da on bude cijena rada, cijena uloženog truda, cijena onoga standarda kojeg treba ostvariti.

Ovdje ste se osvrnuli na liječnike i na ove daljnje stvari. Nisam, pravo da kažem, baš precizno o tim stvarima govorio. Kad kažem da je liječnik zainteresiran za bolesti, ne govorim to kao kritiku. To govorim zato jer smo mi i htjeli da liječnik bude zainteresiran i da mu dođe što više pacijenata, da smo htjeli da bude plaćen prema uloženom trudu. Samo sam govorio da se to može dovesti do apsurda ako cijela zdravstvena organizacija bude podređena tome, jer onda dolazimo do toga da se ne radi na jednom drugom dijelu, kojeg treba uključiti u zdravstvenu organizaciju, to jest da ona bude racionalna i u smislu današnjeg stanja nauke. I zato sam govorio o onom drugom dijelu. Ako se to podjeljuje, ne plaća neposredno, nego posredno, onda mora biti takav jedan dio. Upravo zato da bi se princip dohotka mogao sačuvati, da bi on mogao biti plaćen po uloženom trudu i da bi ta zdravstvena organizacija kao cjelina mogla da odgovara datoj situaciji. Naravno da to nije tako lako provesti i teško je sprovodivo. Pogotovo kad je riječ o problemima decentralizacije, problemima neposrednog učešća i sličnih stvari. Samo, to je moguće. Pitanje je kada, kako i u kolikoj mjeri. Inače, u našem zdravstvu to je još evropski nivo koji je dominantan. Bolnica je nastala kao bolnica za sirotinju. Liječnik, kad je taj sistem nastajao, išao je od kuće do kuće. Bogataša je liječio kod kuće. Pa i naše bolnice izgledaju još uvijek kao zbjegovi sirotinje. Odnos doktora, pa i naših komunističkih doktora, često je loš. Takav sistem kod nas još uvijek dominira i nije na nivou, recimo, drugih službi koje su u tom pogledu humanije i ravnopravnije. To je evropsko nasljeđe. Tu se bitno ne razlikujemo od Evrope. I naša je birokracija imala dva uzora — jedan je njemački, koji je nastao u feudalno-birokratskoj, zapravo, pretkapitalističkoj državi, a drugi francuski, Napoleonov, kapitalistički, plus poslije ruski, koji je nastao u carizmu. Sve je to ovdje, čitav pravni sistem, pravljeno prema tim uzorima. Prema tome, dovesti sve to samo, recimo, do engleskog sistema upravljanja iz prošlog stoljeća veliki je potez. A kamoli poći još dalje. Ali smo ipak time razorili ove osnovne

Digitized by Google

stvari i ipak toliko uznapredovali da novi sistem počinje nekako funkcionirati, da počinje bivati demokratskiji i demokratičniji.

Spomenuli ste Lenjinove teze — da u slijedećoj etapi radnička klasa, nakon osvajanja političke vlasti, treba da zagospodari ekonomskom sferom. U vezi s tim postavljeno je pitanje: da li ona to može ostvariti u ravnopravnoj utakmici sa svojim konkurentima koji su u neospornoj prednosti i da li se to može postići automatizmom na ovoj osnovi i ovakvim pristupom dohotku ili u mehanizam dohotka treba ugraditi takvu poziciju radničke klase da ona bude stvarno vodeća snaga.

Ovdje bih najprije rekao da socijalističke zemlje, i ne samo one, žive u ovom svijetu. To je dio procesa socijalističke transformacije svijeta gdje se o pobjedi radničke klase i o uspostavi socijalizma ne može baš tako govoriti sve dotle dok socijalizam ne bude dominantan u svijetu. To su, međutim, parcijalne pobjede socijalizma, i to sada već neoborive, jer ih se ne može baš tako zbrisati sa zemlje, ali to istovremeno obavezuje na jačanje socijalističkih snaga u svijetu. To znači, ako je socijalizam bio atraktivan za nas, on mora biti atraktivan i za druge, i to ne kao propagandna parola, nego i kao sistem odnosa. To znači da bismo morali naći sistem koji će podupirati, i to materijalno podupirati, socijalističke elemente u svijetu. Onako kao što je kapitalizam razorio feudalna društva i postao svjetska dominantna sila, tako bismo i mi, budući da je on došao u položaj kad nije mogao to dalje da razvija, bez nasilja i terora (kao što se to najbolje danas vidi), morali to da napravimo. To znači da radnička klasa, koja je pobijedila u nizu zemalja, mora biti sposobna da u takvo jedno kolo veže sve ono što se dalje napredno u svijetu dešava. Dakle, da jednako veže radničku klasu Sjeverne Amerike kao i Bantu-crnca, ukoliko dolazi s njime u kontakt.

To, naravno, zahtijeva sistem ekonomskih odnosa koji je prema takvom procesu otvoren. Naš sistem i sovjetski sistem to nije bio. Naš sistem je, prema tome, sistem klasične buržoaske ekonomske razmjene, od trampe do razmjene ekvivalenta, odnosno do razmjene neekvivalenta s obzirom na različitu razvijenost različitih ekonomskih subjekata. To je drugačiji, kao što vidite, pristup. To znači da i mi u izradi našeg ekonomskog sistema moramo o tome voditi računa.

Drugo je pitanje ovladavanja ekonomijom od strane radničke klase. Teza je bila, naravno, da radnička klasa ovladava onda kad država ovladava. Dakle, kad napravimo plan, on postaje zakon i onda obuhvata sve. To je bila Staljinova teza tamo negdje, što ja znam, 1927. godine. U Lenjina to nije bilo baš tako. I Lenjin, doduše, nije nikad imao baš precizno izgrađen plan, već je dao nekoliko parola. Govorio je o raznom komunizmu, govorio je o prednosti državnog kapitalizma i govorio je o ovoj ekonomskoj politici koju je Staljin okarakterizirao samo kao korak natrag. Te riječi: korak natrag — kod Lenjina nećete naći, makar kako ga gledali.

Digitized by Google

Dakle, Lenjin je, očigledno, tražio nešto drugo. Bilo mu je jasno da klasa treba da ovlada, ne partija, ne država, nego klasa da ovlada ekonomijom. A što to imade za posljedicu? Buržoazija, kad je zauzela vlast (nije joj trebalo da odmah zauzme političku vlast, ekonomsku vlast je zauzimala, za razliku od socijalizma prije zauzimanja političke vlasti) međusobno se svađala, imala je različite stavove. To je rodilo razne partije, ali je buržoaski sistem bio uspostavljen. Ne vidim razloga, recimo, zašto se radnička klasa ne bi mogla i međusobno svađati i praviti razne gluposti u ekonomiji, ali je pitanje da li pravimo ekonomski sistem gdje ona vlada. To znači, da moramo, ako hoćemo da ona vlada, naći takve instrumente koji joj to omogućuju. I to ne posrednim putem, preko države, nego neposrednim. Njenom organizacijom. To ne znači da svatko mora da bude gazda kod sebe, nego da ta organizacija bude napravljena na principu koji omogućuje neposrednom proizvođaču da vlada svim društvenim potrebama, kao i da nosi daljnju borbu za razvoj socijalističkih elemenata.

Zato smo i postavili da je to pitanje dohotka, ako ga postavimo tako da on bude u rukama radnika i da on njime vlada. Dalje, kad se govori o proširenoj reprodukciji, uvek govorim da je treba dati u ruke neposrednog proizvođača. Nikad nisam rekao ni u ruke radne organizacije, ni u ruke ovoga ili onoga, nego u ruke neposrednog proizvođača zato što sam pri tome mislio na cjelokupnost tih društvenih odnosa. To znači, ako bismo samo radnoj organizaciji dali cjelokupnu društvenu reprodukciju, da bismo vjerojatno pogriješili (mislim na proširenu reprodukciju), ili kad bismo dali nekoj od tih organizacija, da bismo vjerojatno pogriješili, i da je pred nama zadatak da izradimo sistem tih organizacija. Jer, ako »Radi Končaru« dademo, recimo, proširenu reprodukciju, on ima tačno određene tehnološke granice do kojih, recimo, kroz slijedeće tri godine može da napravi proširenu reprodukciju. Za slijedeće tri godine se to, doduše, mijenja, ali dalje od toga ići ne možemo. Jer, to je tehnološki dato. Dato i tehnologijom i tržištem. Isto tako je s drugima. Zatim se tu javljaju nove stvari koje treba proizvesti, nove veze toga privrednog društva koje treba da dade netko drugi i, prema tome, ne možemo reći da je to u rukama privredne organizacije. Ali u kojim je *de facto* rukama, budući da danas takve organizacije nemamo, nećemo da se bavimo proročanstvima, ne možemo da kažemo. Treba je izgraditi. Pitanje je u tome kako ćemo razviti taj sistem dalje, kako odlučivanje oduzeti državi i prenijeti na samoupravno organizirane proizvođače. To je taj zadatak. Ali da ovaj sistem već daje neposrednom proizvođaču velike prednosti, mislim da je već sada evidentno. Druge društvene snage nemaju te mogućnosti, osim privremeno, i to u iznimnim slučajevima — pretpostavimo da se pojavi negdje neka epidemija, onda će doktori imati veću vlast, i u ratnoj situaciji, kada će vojska imati veću vlast, ali u onom klasnom smislu, jer je ovaj neposredni proizvođač tu i ako je on taj koji odlučuje o proširenoj reprodukciji i ako ima

Digitized by Google

ikakvog utjecaja na društvene obaveze (a to je ono što želimo da mu damo), onda ne vidim tko bi mu to mogao uzeti. Naša birokracija je jedina koja mu danas dobar dio toga oduzima, iako se nama samo čini da mu oduzima sve. Zato, jer on ima dovoljne i neposredne proizvodne snage da je izvjesna svoja prava toliko učvrstio da mu ih nitko više ne može oduzeti. I jedina mu je suprotna strana ta naša vlastita birokracija. Međutim, ulažemo napore u tom pravcu da bismo našli sredstva za prevladavanje te opasnosti.

Digitized by Google

Janko Pleterski

Istorijski razlozi postojanja SFRJ

Temu o smislu i nužnosti postojanja jugoslovenske federativne socijalističke zajednice moguće je obraditi na mnogo načina i u još više varijacija, ovisno i od stručnog polazišta. To ne znači da tema u svojoj suštini ipak ne bi bila sasvim jasna i sagledlva. Od mogućih prilaza temi treba posebno pomenuti jedan koji pretpostavljam bez obrazlaganja. To je etički prilaz ili prilaz sa stanovišta političkog morala: jer, obezbeđeno i stabilno postojanje ravnopravne zajednice narodâ i narodnosti Jugoslavije — a što je identično sa čuvanjem i gajenjem njihovog bratstva i jedinstva — nije samo i nije ni pre svega ostvarivanje neke kardinalne programske postavke, neke temeljne političke orijentacije. To je takođe, a možda pre svega, moralna kategorija, stvar ljudskog poštenja i vernosti. Govoreći o nužnosti čuvanja i gajenja bratstva i jedinstva, drug Tito je naglašavao pored političke, i tu moralnu stranu. »Bratstvo i jedinstvo je *velika, sveta stvar,* iskupljena krvlju svih naroda i narodnosti, pa nećemo dozvoliti da je išta ugrozi« (iz govora u Zagrebu, 21. maja 1945).

Sa ovom pretpostavkom pokušaću da pristupim temi na osnovu istorijskih izučavanja. Ove kratke teze usredsređuju se na jezgro teme posmatrajući ga kroz tri pitanja: Zašto smo zajedno? Zašto moramo biti zajedno? Kako jedino možemo biti i ostati slobodni zajedno?

Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, stvorenoj u revolucionarnoj narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. i u nared-

Digitized by Google

nim decenijama revolucionarnog razvitka, prethodilo je postojanje, nepune 23 godine, kraljevske Jugoslavije. Između jedne i druge države leži činjenica da je prva prestala da postoji usled strane sile i vlastitih unutrašnjih protivrečnosti, a druga je rođena u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu na inicijativu novih društvenih snaga, a na temelju žrtava i volje svih naroda i narodnosti. Izostavljajući iz razmatranja državnopravnu i međunarodnopravnu stranu, očigledno je da između prve i druge postoji i neki kontinuitet koji prevazilazi puku geografsku i demografsku podudarnost obe države. Na istoj teritoriji, sa istim stanovništvom, u razmaku od tek dvadesetak godina ponavlja se čin stvaranja jedne države. To mora da je izraz postojanja dugoročnih istorijskih činjenica koje u celo to vreme, do današnjeg dana, deluju u smislu stvaranja i održavanja zajedničke državnosti. S druge strane, vidimo neobičnu činjenicu što se ta državnost u prvoj fazi raspada neverovatno brzo, na nekim svojim šavovima čak eksplozivno, da bi u narednoj fazi bila ponovo stvorena beskrajnim naporima i žrtvama najširih masa jugoslovenskog stanovništva. Očigledno, postoji nužna i neraskidiva uslovljenost između jedne i druge pojave. Kako bi objektivno potrebna jugoslovenska državnost mogla da se realizuje i reprodukuje, neophodno je ispunjavanje jednog društvenog i političkog uslova: to je aktivni spoj procesa svesno vođenog društveno revolucionarnog razvitka sa dejstvovanjem objektivno postojećih istorijskih društvenih činjenica koje na ovoj teritoriji žive po vlastitoj nužnosti i potrebi. Te činjenice su nacije (narodi) to je njihovo življenje kao suštinskog *sastavnog dela* celokupnih društvenih odnosa i kapitalističkog i socijalističkog doba.

Ima i drugih društvenih činjenica dugog trajanja u istorijskom razvitku pojedinih društava, pa i uopšte ljudskog društva; neke od njih su osnovne za društvene procese (na primer, klase, slojevi), ali je naša pažnja usmerena ka nacijama, zato što je *odnos između revolucije i nacija suštinski problem kojeg revolucionarni radnički pokret na teritoriji Jugoslavije mora na svom putu uspešno da rešava kako bi i sam mogao biti uspešan.*

Odnos između revolucije i nacije se formira i razvija se ne samo kao objektivna nužnost, već i kao sposobnost radničkih partija i marksista da se približe saznanju i upoznaju društveno biće svojih nacija, da u svojim društvima identifikuju i udružuju sve one snage koje će socijalističkoj revoluciji i socijalizmu u Jugoslaviji pomoći ne samo da politički pobedi, da osvoji vlast, već i da napreduje kao stvaralački pokret sa najširom socijalnom bazom, a ne da se ponaša kao politička ustanova koja je opravdanje sama sebi.

Društvena jezgra narodâ na teritoriji današnje Jugoslavije već su se do početka 19. veka najvećim delom formirala u nacije u modernom smislu te reči. Svi ti narodi, svaki na svoj način, nalazili su se pred istim istorijskim pitanjem — kako postići političko osamosvojenje. Političke situacije svakoga od njih bile su različite, ali je problem za sve bio sličan (mali narodi, nedovoljno

Digitized by Google

razvijeni, potlačeni od dve vekovne imperije). Na osnovu istovetnosti temeljnog interesa (političko osamosvojenje), a pod uticajem svesti o etničkoj srodnosti (delimično čak činjenice jezičke istovetnosti) razvija se kod ovih naroda misao (naročito intenzivno u godinama pred prvi svetski rat) da svoje nacionalne probleme treba rešavati u uzajamnom političkom delovanju, što, na kraju krajeva, znači zajedničko stvaranje nezavisne državnosti. To je jugoslovenska misao. Pojam sa mnogoobraznim sadržajem. Svaka nacija unosi u svoje poimanje jugoslovenske misli svoj vlastiti nacionalni problem. A istorijski trajno uspešna jugoslovenska misao može se formirati samo na osnovu ravnopravnog uvažavanja interesâ sviju. Baš je u tome unutrašnja karakteristika jugoslovenske misli i jugoslovenskog pitanja.

Vrlo dobar primer o tome kako vlastita nacionalna situacija navodi jedan narod ka zajedničkoj akciji sa drugim narodima u jednoj široj ravnopravnoj zajednici jeste nacionalno pitanje Srba. Već je krajem 18. veka, kada se pojavljuje srpska nacija u modernom smislu, dozrela misao da tu naciju treba formirati u celokupnom njenom etničkom opsegu. Oba srpska ustanka stvorila su, pak, kneževinu Srbiju kao nacionalnu državu u središnjem delu, u jezgru srpske nacije. Težište rešavanja srpskog pitanja prenelo se na državnopravno područje i postavilo se pre svega kao pitanje državnog ujedinjenja celokupnog srpskog naroda, pri čemu je trebalo da već postojeća nacionalna država, kneževina Srbija, postane prirodno težište toga ujedinjavanja. No pitanje oslobođenja Srba u staroj Srbiji, Bosni i Hercegovini, kao i u južnoj Ugarskoj (Vojvodini), a pogotovo u hrvatskim zemljama (svuda su Srbi predstavljali samo deo stanovništva, često nasleđeni u odvojenim teritorijalnim otocima ili, pak, pomešano) neizostavno se doticalo i pitanja slobode susednih naroda, pre svega Hrvata, Muslimana, Albanaca. Nosioci državne moći Srbije pridržavali su se sve vreme koncepcije da odnosne zemlje treba priključiti kneževini Srbiji, da na njih treba proširiti centralistički politički sistem te kneževine. Tako je već pre isteka prve polovine 19. veka nastala takozvana velikosrpska koncepcija. Ona je usmerila politički interes Srbije daleko van svojih granica, na sve već pomenute zemlje, a, naravno, i na Crnu Goru. O svim tim zemljama raspravlja se i stvaraju se programi njihovog ujedinjenja sa Srbijom. Jedan deo naših istoričara još i danas u tom interesu vidi početak konkretne jugoslovenske političke misli. Ali ovakvo oslobodilačko interesovanje kneževine Srbije pobuđivalo je u odnosnim zemljama podvojene osećaje suseda Srba, pa i njihove pokušaje da postave saradnju sa Srbijom na ravnopravnu osnovu. I u samoj Srbiji se već početkom 70-tih godina u kritici velikosrpske koncepcije razvila demokratsko-revolucionarna koncepcija rešavanja pitanja srpskog jedinstva. Svetozar Marković je takvu koncepciju izrazio baš polazeći od interesa nacionalne slobode Srba, koja je podrazumevala i njihovo jedinstvo.

Svetozar Marković, kao demokrat i socijalist, odbacivao je unutrašnji apsolutističko-birokratski politički sistem kneževine Sr-

Digitized by Google

bije i tražio puteve da spreči taj sistem da srpsko pitanje iskoristi za vlastito širenje na okolne teritorije. Za njega je pitanje nacionalne slobode Srba najrevolucionarnije pitanje na prostoru između Beča i Istanbula, u tom smislu što njegovo revolucionarno rešavanje neminovno iziskuje istovremeno i revolucionarno rešavanje pitanja i susednih naroda i uopšte naroda na celokupnom tom prostoru. Oslobođenje Srba treba da se postigne u sklopu revolucionarne oslobodilačke borbe svih tih neslobodnih naroda. Logična je ideja o federaciji tih naroda. Ali treba ipak bliže pogledati kakvu strukturu federacije Svetozar Marković zamišlja i uočiti činjenicu da on takvu strukturu predviđa polazeći od interesa rešavanja pitanja baš srpske nacije. On zastupa ideju o federativnom savezu Srbije (kneževine) sa drugim zemljama u kojima Srbi žive izmešano sa drugim narodima (sa Bosnom i Hercegovinom, Vojvodinom, starom Srbijom), a u federaciji i sa Crnom Gorom. Dakle, ujedinjenje Srba ne potčinjavanjem svih tih zemalja jednom centru državne vlasti (»jedinstva kancelarija«), već posredstvom slobodnog saveza zemalja u kojima žive Srbi i susedni narodi. Pri tom se Svetozar Marković ne rukovodi samo faktom nacionalne izmešanosti stanovništva. On, naravno, vidi Crnu Goru kao državu, ali vidi takođe teritorije sa posebnom istorijskom tradicijom, specifičnom privrednom i društvenom razvijenošću, sa razlikama u »civilizaciji« — kako on to naziva — pa i sa »svešću o svojoj samostalnosti«. On i u takvim teritorijama vidi ravnopravne članove federacije i u tom smislu, pored temeljnog, etničkog načela, kao osnovu federacije uvažava i istorijsko načelo. Na taj način federacija treba da se u revolucionarnoj akciji svih subjekata konstituiše na celokupnom tom prostoru između Beča i Istanbula, a Srbi u tom sklopu rešavaju pitanje svog ujedinjenja u »saveznom ustrojstvu« samog srpskog naroda. Samo takvo jedinstvo Srba putem saveznog ustrojstva, kako on kaže, može i mora biti jemstvo slobode srpske i svačije druge narodnosti.

Ideje i rešenja Svetozara Markovića ostale su delimično neshvaćene i kod marksista. Srpska socijalna demokratija ipak je kasnije preuzela njihovo jezgro i zastupala stanovište da celokupna nacionalna pitanja na Balkanu treba rešavati revolucionarnom akcijom svih tih naroda zajedno i stvaranjem balkanske federacije. U pogledu odnosa srpske nacije prema hrvatskoj, a u tom sklopu i prema Muslimanima, Srpska socijaldemokratska stranka preuzela je od hrvatskih i slovenačkih socijaldemokrata misao o nacionalnom jedinstvu tih naroda i nije uopšte razmatrala pitanje o tome kako balkanska federacija treba detaljno da rešava srpsko-hrvatski odnos.

Misao o tome da Hrvati i Srbi, a po mogućnosti i Slovenci, predstavljaju ne više, nego jednu jedinstvenu naciju, koja se programski prvi put formuliše u okviru ilirskog pokreta u Hrvatskoj, postepeno prihvaćena je i u buržoaskoj javnosti Srbije i kroz nju jedan deo srpske građanske politike nalazi put za prilagođavanje velikosrpske koncepcije jugoslovenskoj misli. Postepeno i srpska

Digitized by Google

državna politika uključuje u svoj cilj sve pokrajine koje kasnije sačinjavaju prvu jugoslovensku državu, dakle, i Sloveniju, a pristaje na ograničeno priznanje individualnosti Hrvata i Slovenaca — pored Srba — u formuli prema kojoj tri plemena različitih imena čine jednu jugoslovensku naciju. Deo srpske političke građanske misli, sasvim racionalno, dolazi do zaključka da velikosrpsku koncepciju ne treba izdizati u prvi plan, jer je moguće da se ona ostvaruje u teritorijalno mnogo širem i povoljnijem opsegu pod jugoslovenskim imenom, na osnovu određenog kompromisnog priznanja i hrvatskog, po mogućstvu i slovenačkog nacionalnog faktora u njemu. Još je prilikom naučnog savetovanja povodom 50-godišnjice postanka Kraljevina SHS ta koncepcija bila izražena u formulaciji: »Jedina Velika Srbija — to je Jugoslavija«. Takvo shvatanje jugoslovenske misli i njenog političkog sadržaja bilo je daleko od koncepcija Svetozara Markovića, daleko i od revolucionarnih koncepcija srpske socijaldemokratske stranke do rata, i ono nije moglo — uprkos tome da je jedan veliki deo srpske inteligencije verovao da je na dobrom putu u jugoslovenskom smislu — da spreči izbijanje nacionalnog pitanja u kraljevskoj Jugoslaviji kao središnjeg političkog pitanja u njenom kratkom životu.

Jugoslovenska misao, od svog početka u doba građanskog društva pa do nastupa revolucionarnog proletarijata, do pobede socijalističke revolucije i do danas, naravno, nije bila statička i prolazila je kroz svojstven razvitak. Najočevidnija evolucija jeste baš u tome što je tek razvitak posle doba buržoaskog društva precizno i jasno utvrdio individualitet svih nacionalnih subjekata koji stvaraju i sačinjavaju jugoslovensku zajednicu. Sve do 1918. godine govori se (sa retkim iznimkama) samo o Srbima, Hrvatima i Slovencima i samo ta imena ulaze u naslov nove države. Svi ostali narodi podrazumevali su se kao deo Srba i Hrvata, iako se ni tada nije moglo potpuno prelaziti preko političkih problema koje postavlja, na primer posebna crnogorska državnost ili istorijska posebnost Bosne i Hercegovine, a pogotovu politički problem Makedonije. U najsažetijoj formulaciji moglo bi se reći da je za vreme buržoaskog društva prevladavala ideja nacionalnog unitarizma, dok je revolucionarna negacija tog društva provedena na bazi i uz pomoć potpunog priznanja svih nacionalnih individualiteta u Jugoslaviji, njihove potpune ravnopravnosti u odnosu na pravo samoopredeljenja, na sve oblike nacionalne državnosti i međusobnog odnosa.

Posmatrajući ideju jugoslovenskog nacionalnog unitarizma u njenoj historijskoj funkciji, možemo videti da ona i u doba građanskog društva nije nešto jednoobrazno, već da ima više sadržaja, moglo bi se reći, dve kategorije sadržaja. Jednu kategoriju predstavlja onaj niz varijanata u kome misao jugoslovenskog nacionalnog jedinstva služi jugoslovenskim narodima kada oni u odnosima prema vanjskom svetu, prema međunarodnoj javnosti, prema međunarodnom pravu, traže svoje pravo na samoopredeljenje kao svog zajedničkog, jedinstvenog akta. Takva se kate-

Digitized by Google

gorija najizrazitije pojavljuje u prvom svetskom ratu, prilikom napora za stvaranje prve jugoslovenske države, kada svi politički centri ove akcije (vlada Srbije, Jugoslovenski odbor, Jugoslovenski klub u bečkom parlamentu, Narodno vijeće SHS u Zagrebu i drugi) ističu pravo jedinstvene nacije Srba, Hrvata i Slovenaca na svoje državno samoopredeljenje. (U diskusiji u redovima KPJ 1923. godine o nacionalnom pitanju, D. Gustinčić, koji je 1917. i 1918. i sam bio na stanovištu nacionalnog jedinstva, to je objašnjavao ovako: »Razbijanje jedne višenacionalne države, Habsburške monarhije, nismo mogli da tražimo u ime stvaranja druge višenacionalne države, već smo isticali pravo na samoopredeljenje jedinstvenog jugoslovenskog naroda«.) Nema sumnje da je to jedan od razloga zašto je paroli o jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu na svom početku podlegla i jugoslovenska revolucionarna radnička partija. No, ona je morala za u najkraće vreme, za dve-tri godine, da prizna da ideja jugoslovenskog nacionalnog unitarizma ima i drugu kategoriju sadržaja, koja se na kraju iskazuje kao suštinska, kao ona istorijski najvažnija.

Prividno kao idejna podloga učvršćivanja integriteta jugoslovenske države, nacionalni unitarizam je bio plašt ispod koga su se skrivale težnje buržoazije pojedinih naroda Jugoslavije da jugoslovensku državnu zajednicu što je moguće više izjednači s vlastitim interesom i s njegovom nedemokratskom, hegemonističkom afirmacijom. Parola o nacionalnom jedinstvu omogućavala je centralistima na primer, (Nikoli Pašiću ili Svetozaru Pribićeviću) da poriču postojanje problema nacionalne ravnopravnosti i potrebu sporazumevanja, jer, navodno, unutar jednog jedinstvenog naroda takav problem i takva potreba ne postoje. Buržoazija Srbije imala je najviše realnih političkih mogućnosti da preko nacionalno-unitarističkog jugoslovenstva realizuje svoju težnju za vladanjem. Ali i delu takozvane prečanske buržoazije isto kao i hrvatske, slovenačke i srpske, ideja nacionalnog unitarizma služi u borbi za učešće u vlasti, služi njenim ekonomskim interesima u smislu osvajanja celokupnog jugoslovenskog tržišta. Unitarizam, naravno, nije jedina ideologija koja služi hegemonističkim interesima. On ima svoj pandan jednake vrednosti u nacionalizmu dela hrvatske i slovenačke a očigledno, samo u manjoj meri, i drugih nacionalnih buržoazija, koji teži ka dualističkoj ili trialističkoj podeli vlasti i interesnih sfera u jugoslovenskoj državi između najjačih ili najizrazitijih nacionalnih centara. U konfrontaciji sa ovakvim »konkurentskim« težnjama (iz centra države one se sve označavaju kao separatističke) ideja nacionalnog unitarizma u rukama hegemonističkog građanstva Srbije omogućava ovome da se kiti tvrdnjom da je ono to koje jedino izražava interes celokupne države i da samo ono verno služi njenom čuvanju. Zavetna misao aranžerâ kraljevske diktature: »Čuvajmo Jugoslaviju!« bila je pervertirani izraz njene hegemonističke, nacionalnim unitarizmom pokrivene društvene suštine.

U konfliktu građanske politike oko centralizma ili federalizma u ustavnom uređenju, što je bio vanjski oblik borbe za ili

Digitized by Google

protiv podele vlasti, u socijalnom smislu nema suštinske razlike među pojedinim stavovima. I to ne treba zaboravljati. Građanske stranke na pozicijama centralizma, vođene iz Srbije, i federalističke, odnosno autonomističke u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori — sve su one na društveno konzervativnim pozicijama, u svima, u zaoštrenoj opštoj krizi imperijalističkog sistema, postoje tendencije i struje koje se približavaju fašizmu. Nema sumnje da bi federalizam, ostvaren na takvim klasnim osnovama, bio oblik podele vlasti nad radnim ljudima, podele interesnih sfera u eksploataciji. Rešenje koje je doneo takozvani sporazum Cvetković — Maček 1939. godine tu stranu buržoaskih federalističkih tendencija jasno je pokazalo. Sa tih pozicija upućivana je kritika jugoslovenskih komunista buržoaskom federalizmu u 20-tim godinama, pa i njegovim uticajima u vlastitim redovima (stav Sime Markovića o ustavnom karakteru rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji). Sa tih pozicija ta kritika u poslednjih nekoliko godina pred drugi svetski rat i okupaciju, to jest u doba stvaranja politike Narodnog fronta, nastupala je sa upozorenjima da građanskim federalističkim shemama nedostaje ne samo doslednost u pogledu uvažavanja svih nacionalnih subjekata u Jugoslaviji, već ni spremnost za istinsku demokratizaciju političkog života, a naročito za rešavanje krupnih pitanja politike i privrede uz učešće najširih radnih masa u odlučivanju. No, za ovakvu klasno revolucionarnu kritiku bio je neophodan preduslov — da KPJ sama zauzme marksistički (to jest naučan i politički realan stav prema nacijama u Jugoslaviji).

Komunistička partija Jugoslavije morala je svoj revolucionarni odnos prema nacionalnom pitanju, i uopšte prema nacijama, da oblikuje u teškim iskustvima svoje revolucionarne borbe. Na početku je ona svoju ulogu videla u odbrani nacionalnog jedinstva, i to u borbi protiv građanskih partija koje, prema tadašnjim mišljenjima u KPJ, svojom konkurentskom borbom to jedinstvo upropašćuju. To je bilo u skladu sa koncepcijom jedinstvene i čiste klasne borbe u jedinstvenoj državi. Takvo nerazumevanje društvenog bića nacija dovelo je KPJ u političku izolaciju, tako da je već u 1921. godini postala srazmerno laka žrtva centralističkog režima. Uočavajući velike uspehe protivcentralističkih stranaka, ona se u 1923. godini odlučila za temeljitu reviziju svojih pogleda i stanovišta prema nacijama. U istorijski znamenitoj diskusiji usvojeno je saznanje da je, kad je u pitanju Jugoslavija, reč o višenacionalnoj državi, da je Jugoslavija država u kojoj nije rešeno nacionalno pitanje, pri čemu je temeljni odnos hegemonistički položaj srpske buržoazije prema drugim narodima. Komunistička partija Jugoslavije istakla je kako se ne radi samo o Srbima, Hrvatima i Slovencima, već je uskoro pravilno uočila i istakla nacionalnu posebnost i individualnost Makedonaca i Crnogoraca, pa, najzad, i Muslimana. Nacionalno pitanje ne treba rešavati u vidu jednostavne borbe za reviziju ustava u federalističkom smislu, već povezano sa revolucionarnom borbom radničke klase. Budući odnosi među narodima Jugoslavije treba da

Digitized by Google

se oblikuju na osnovu priznanja potpunog prava na samoopredeljenje svakog naroda ponaosob, uključujući pravo na otcepljenje. Komunistička partija je u svojoj borbi težila tome da promeni postojeću političku orijentaciju širokih narodskih masa pojedinih nacija, da dovede nacionalna građanska vođstva u izolaciju i da postigne savez nacionalnih pokreta sa radničkom klasom. U najtežim uslovima ilegalnosti, naročito pod ubitačnim pritiskom kraljevske diktature, KPJ je išla i u krajnost: pravo na samoopredeljenje čak je izjednačavala sa obaveznošću otcepljenja od ove protivrevolucionarne države. Pri tom su imali svoju ulogu uticaji Komunističke internacionale koja je težila da likvidira takozvani versajski sistem, stvoren na mirovnim konferencijama posle prvog svetskog rata, a u tom sklopu je i Jugoslaviju označavala kao versajsku tvorevinu. Ovakva krajnja politička stanovišta pretila su da Komunističku partiju Jugoslavije odvoje od stvarnih temeljnih tokova istorijskog procesa u životu nacija Jugoslavije. Program četvrtog kongresa KPJ (1928) govorio je o borbi za državnu samostalnost Slovenaca, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca, o pravu na samoopredeljenje Albanaca i Mađara, i to kao o putu ka uništenju kraljevskog režima preko sloma njegove države. Razume se, to nije bilo zamišljeno u smislu preporučivanja da se stvaraju male države, već kao prvi uslov za novo objedinjavanje ravnopravnih naroda u kojima će da pobedi radničko-seljačka vlast.

Sigurno se već i tada postavljalo pitanje — da li je takav koncept razvijanja revolucije u Jugoslaviji u skladu s realnom situacijom, pre svega, da li je u skladu s istorijskim interesima naroda Jugoslavije. Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u 1918. godini donelo je zaista veoma različite političke i realne uslove za nacionalni razvitak pojedinih naroda, čak i ako ne uvažavamo činjenicu što su oni u novu državu ušli sa vrlo velikim razlikama u privrednoj i socijalnoj razvijenosti. Srbi su prvi put bili svi ujedinjeni u granicama jedne države, no ta država nije bila etnički homogena, nije bila samo srpska država. U višenacionalnoj državi srpska buržoazija se nalazila u stalnoj borbenoj napetosti kako bi očuvala svoju hegemoniju. Ta napetost je vodila srpsku građansku politiku ka napuštanju demokratizma i parlamentarnih metoda, koji su inače imali izvesne dobre tradicije iz vremena kraljevine Srbije. Tako je homogenizam doneo pogoršanje političkog položaja širokim slojevima i samog srpskog naroda. U okviru jedne države bili su i svi Hrvati, sa izuzimkom Istre, ali im u toj državi nije bila priznata vlastita državnost, što je bilo jezgro svih programa hrvatskog nacionalnog pokreta. Bili su podređeni centralizmu kakav u svojoj modernoj istoriji, bar formalno, nisu poznavali. Crnogorci su brzo osetili da njihovo odricanje od vlastite državnosti nije bilo ujedinjenje, već podređivanje. Iz tog saznanja razvio se nanovo utemeljen nacionalni pokret Crnogoraca. Makedonci su ostali i posle rata podeljeni među trima državama, a ni u jednoj zvanično priznati i podvrgnuti nacionalnoj asimilaciji. Nepotrebno je bila ugrožena čak i njihova etnička supstancija, naročito usled velikih razmena stanovništva

Digitized by Google

na osnovu međunarodnih ugovora. Ali je okolnost što se Vardarska Makedonija sada našla u jednoj višenacionalnoj državi davala makedonskom nacionalnom pokretu veće šanse da u toj državi pobudi više razumevanja i nađe nove saveznike. Muslimane u Bosni i Hercegovini su srpski i hrvatski nacionalizam u međusobnoj borbi uzimali u obzir ponajviše kao objekt političkog pogađanja. Međudržavno raskomadane slovenačke teritorije, čiji su veliki i važni delovi ostali van jugoslovenskih granica, bacili su Slovence kao naciju u istinsku egsistencijalnu krizu. Glavnini Slovenaca, koja je uspela da uđe u Jugoslaviju, za izlazak iz te krize bilo je potrebno državno i političko priznavanje. Prema nacionalnim manjinama u novoj državi vodila se politika denacionalizacije različitog stepena, a najgora je bila ona prema Albancima. Ova situacija naroda i nacionalnih manjina, stvorena delimično i državnim granicama kao posledicom međunarodnih prilika, ali u ogromnoj većini političkim sistemom unutar kraljevske Jugoslavije, značila je da narodima Jugoslavije ta država donosi vrlo raznovrsne probleme.

Treba se zapitati šta je u tom sklopu značilo pravo na samoopredeljenje za svaku od tih nacija, kako su ga one razumele. Nema sumnje da je samoopredeljenje svih tih nacija (jedino je Makedoncima potpuno negirano pravo izjašnjavanja) bilo u temelju stvaranja prve jugoslovenske države, ako ne formalno-pravno, a ono kao istorijska inicijativa njihovih nacionalnih pokreta. Uprkos kontrarevolucionarnoj atmosferi onog vremena i uprkos hegemonističkom nedemokratskom karakteru ujedinjenja 1. decembra 1918. godine, Jugoslavija je bila željena država. Istina, prilike koje su nastale u Kraljevini SHS ugrožavale su ovu spremnost za zajedničko življenje. No ta je spremnost bila istorijski uslovljena i počivala je u dugoročnom interesu naroda Jugoslavije. Sa tog gledišta postaje razumljivo što su sami nacionalni pokreti onih naroda na koje se odnosio zahtev KPJ za izdvajanje, a ponajviše hrvatskog i slovenačkog naroda, u pravu na samoopredeljenje videli nešto drugo, a ne parolu za razilazak. Za njih je to u suštini bio zahtev i traženje prava na takvu zajednicu koja će biti utemeljena na jednakosti i ravnopravnosti svih. Ministar spoljnih poslova Sovjetskog Saveza Čičerin direktno je pitao Stjepana Radića (kada je ovaj 1924. godine boravio u Sovjetskom Savezu) da li Hrvati zaista žele da se izdvoje iz jugoslovenske države. Radić je Čičerinu porekao takvu želju i nameru. S druge strane, treba se podsetiti u čemu se ogledala ekstremna pretnja dinastije i hegemonističkih centralista u vreme krajnjeg zaoštravanja političke krize u Jugoslaviji još pre zavođenja diktature. To je bila parola o takozvanoj amputaciji koju je izbacio kralj Aleksandar, to jest o teritorijalnom zaokruženju »srpskog« dela Jugoslavije u posebnu državu, izbacivanjem preostalih delova Jugoslavije, to jest Hrvatske i Slovenije, iz državne zajednice i prepuštanje ovih delova njihovoj sudbini. U stvari, otcepljenje je Hrvatima i Slovencima nagoveštено ne kao koncesija, već kao pretnja! U 30-tim godinam separatizam je bio karakteristika fašisti-

Digitized by Google

čkog i njemu srodnih pokreta karakteristika ustaša, u poslednjoj konzekvenciji i slovenačkih klerofašista, a i četnika. Samoopredeljenje kao pravo na ravnopravnu zajednicu posle 1934. godine upravo je politički podigla KPJ i ona mu je svojim klasnim karakterom, kao predstavnica jedine društvene snage koja je mogla da objedini napore svakog i svih naroda Jugoslavije, omogućila da bude ostvareno. Nema sumnje da je takav prilaz nacionalnom pitanju u Jugoslaviji od strane KPJ bio jedan od značajnih faktora njene političke uspešnosti i uticajnosti.

Posle 1934, a naročito posle 1937. godine, u praksi KPJ nastaju nova iskustva u pitanju odnosa između revolucije i nacije, koja će joj omogućiti i samostalna teorijska, marksistička saznanja. U procesu ovog revolucionarnog delovanja i saznavanja može se pratiti pravac razvoja čiji se elementi naziru već u 1928. godini u kritici Đure Đakovića na račun dveju frakcija. On ističe da obe frakcije, i pored različitosti stavova, objedinjuje činjenica da se obe neaktivno odnose prema nacionalnim pokretima. Ta kritika je u 1928. godini i polazište za aktivno intervenisanje KPJ u državnoj krizi posle skupštinskog atentata, intervenisanje koje, na osnovu predloga Josipa Broza, prihvata Osma partijska konferencija zagrebačkih komunista. To su anticipacije one svestrano aktivne politike KPJ u odnosu prema svim društvenim pitanjima, a naročito prema nacijama i nacionalnim pokretima, koja je kasnije nazvana »novi kurs« u partijskoj politici. U toj politici i praksi oformila se politička koncepcija prema kojoj se radnička klasa neposredno usmerava ka osvajanju vodeće uloge u nacijama i u nacionalnim pokretima, akcijski okupljanjem svih njihovih demokratskih, naprednih snaga. Nacionalno pitanje se sve jasnije sagledava kao pitanje koje ne tangira samo buržoaziju niti pak, samo seljaštvo, već je to širok kompleks problema koji obuhvata celu društvenu strukturu. Proletarijat je jedini sposoban da objedini borbu neravnopravnih nacija u Jugoslaviji sa borbom protiv socijalnog ugnjetavanja, a u tom sklopu i sa borbom srpskog naroda. Komunistička partija se pripremila i aktivno radila na tome da direktno preuzme vođenje nacije, a rešenje nacionalnih pitanja uvrstila je neposredno u suštinske sastavne delove socijalističke revolucije.

Posredi je bilo formiranje i razvijanje prakse revolucije koja ostvaruje odnos proletarijata prema nacijama u smislu polaznih koncepcija komunističkog pokreta, izraženih u Komunističkom manifestu. Manifest, naime, konstatira da proletarijat, ukoliko želi da ostvari svoju društvenu oslobodilačku ulogu, mora prvo doći na vlast u okviru svog vlastitog naroda, da se u njemu mora izdići do položaja nacionalne klase (rukovodeće klase nacije), da se sam mora konstituisati kao nacija i da je stoga još uvijek nacionalan, iako ne u smislu buržoazije. U pogledu ovih polazišta treba uočiti šta je ono novo što se krajem 1934. godine pa nadalje, sve do revolucije i u njenom daljem razvitku, *oformilo kao suština novih pogleda na nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, novih u smislu inovacije revolucionarne koncepcije. Da li je to samo

Digitized by Google

napuštanje stava o nužnosti »razbijanja« Jugoslavije, čiji smo veliki značaj već pomenuli?

Prema Staljinovim koncepcijama, izraženim naročito u *Pitanjima lenjinizma*, a koje su u 20-tim godinama i kasnije bile obavezno prihvaćene u međunarodnom revolucionarnom radničkom pokretu, nacije same po sebi nisu zanimljive za proletarijat. Njihovo se pitanje za proletarijat postavlja samo preko pitanja — dakle, posredno — da li su već iscrpile svoje revolucionarne mogućnosti ili ne. Potencirano je ograničenje da se revolucionarna partija prema pojedinim nacijama i njihovim pokretima mora opredeljivati uvek sa aspekta revolucije, što je, sa primesom vulgarnog doktrinarstva, značilo da je odnos revolucije prema nacijama isključivo stvar taktike, da revolucija može, prema svom interesu, nacionalne pokrete čas da iskorišćava, čas da odbacuje. To, naravno, nije bio Lenjinov stav, koji je baš na kraju života upozoravao kako je najveća opasnost za revoluciju to da izgubi poverenje nacija, koje su svojim snagama proletarijatu već jednom olakšale njegovu revoluciju.

Posle 1934. godine KPJ je postavila istorijski zahtev da neposredno preuzme vođenje nacija, istrajava dosledno na načelu njihovog samoopredeljenja. Ona je izrazila — a bila je jedina partija u zemlji sposobna da to i ostvari — interes svih nacija Jugoslavije da zajednički izbore svoju slobodu protiv autoritativnog centralizma u Kraljevini Jugoslaviji i da zajednički odbrane ovu slobodu od predstojeće fašističke agresije. Stupiti u sredinu nacija, staviti se na čelo nacionalnooslobodilačkih pokreta, preuzeti svu istorijsku odgovornost za revoluciju i nacije istovremeno — u tome je bila suština nove političke koncepcije.

U sklopu ove koncepcije bilo je potrebno raščistiti i pitanje takozvanog proleterskog nacionalnog nihilizma, odnosno tvrđenje da su nacije kao takve za radničku klasu i njihova borba protiv kapitala internacionalni. Jedan od prividnih korena ovog nacionalnog nihilizma bile su reči koje se nalaze u Komunističkom manifestu, naime, da »radnici nemaju domovinu«. Te su reči služile buržoaskoj antisocijalističkoj propagandi kao jedna od njenih triju glavnih parola, naime, da je socijalizam anacionalan (ostale dve glavne parole bile su da socijalizam poriče prirodno pravo na privatnu svojinu i da hoće da likvidira religiju). Bez obzira na to što je radnički pokret protiv ove buržoaske tvrdnje uvek isticao internacionalizam — koji, naravno, ne znači anacionalizam, već ravnopravnost i solidarnost radnika svih nacija — i u samom radničkom pokretu neprestano se pojavljuju i vraćaju teze o tome da revolucionarni radnici ne treba da se bakću sa nacijama. Dok je na primer, socijalistički koncept Svetozara Markovića u središte svoje akcije stavljao »istinski i pravi pokret naroda«, dok su u to vreme revolucionarni socijalisti u Austriji isticali pravo nacija na samoopredeljenje, dotle se već sredinom iduće decenije (1885) u okviru socijaldemokratske koncepcije radničke partije (koja se tada obrazuje) nalazi tvrdnja da su nacije za proletarijat nešto preživelo, prevaziđeno, nešto na šta se on

Digitized by Google

uopšte ne mora osvrtati u borbi za slobodnu svetsku zajednicu. Još je omiljenija nešto kasnija varijanta nacionalnog nihilizma u okviru socijaldemokratije u Habsburškoj monarhiji, naime, teza da su nacije i nacionalni pokreti nešto što spada isključivo u domen buržoaske politike. Bilo je već tada glasova protiv takvog shvatanja. Oto Bauer je početkom 20. veka govorio o »naivnom kozmopolitizmu« u redovima radništva koji treba odbaciti, a u postojanju nerešenih nacionalnih pitanja gledao je baš argument više za borbu za socijalizam koji će i ova pitanja da reši. Poznat je nacionalni nihilizam Roze Luksemburg. Činjenica je da se sredinom 30-tih godina javljao nacionalni nihilizam i među jugoslovenskim komunistima, na primer, među slovenačkim studentima.

Zastupnici teze o nevažnosti ili prevaziđenosti nacija nisu samo bili nesposobni da vide društvenu stvarnost oko sebe, već su oni i slabo čitali Marksa i Komunistički manifest. Propustili su da vide — a to se događa još i dan-danas — da Manifest reči o radnicima koji nemaju domovinu izgovara u vezi sa koncepcijom revolucije koja traži da proletarijat dođe na vlast u okviru svog vlastitog naroda. Radnici nemaju domovinu tamo gde su takozvani interesi nacije i odbrana domovine parole nacionalne buržoazije u borbi protiv drugih naroda ili, pak, u klasnoj borbi te buržoazije protiv masa vlastitog naroda. Iz Manifesta se jasno razabire koncepcija da je put ka revoluciji, kao i put ka vlasti proletarijata istovremeno nacionalan i internacionalan, dok se »vladavina proletarijata«, to jest stvaranje socijalističkog društva, razvija na nacionalnom tlu. Propustili su da vide da Marks ovoj vladavini proletarijata ne postavlja kao perspektivu odumiranje ili iščezavanje nacije, već da ukazuje kako će uspesi socijalističkog razvitka postepeno i uporedo sa ukidanjem eksploatacije jednog lica od strane drugog da ukidaju i eksploataciju jedne nacije od strane druge, pa da se tim putem likvidiraju podvojenosti i suprotnosti među narodima, a ne obrnuto — da se likvidiranjem nacija pokuša olakšati likvidacija eksploatacije čoveka od strane čoveka. Likvidacija podvojenosti i suprotnosti među narodima ne znači likvidaciju samih naroda.

Novi kurs partijske politike KPJ — orijentacija ka afirmisanju radničke klase kao rukovodeće snage nacija na delu — bio je, naravno, suprotan nacionalnom nihilizmu u svim njegovim varijantama. Ali se čak i pobedom novog kursa, to jest pobedom revolucije u našim zemljama, nacionalnom nihilizmu nije jednom zauvek oduzela mogućnost da se ponovo pojavi.

Poznato je da se koncepcija novog kursa u partijskoj politici KPJ povezala sa borbom za Narodni front, i da se ta borba vodila, tako reći, u federativnom smislu: na svakom pojedinom nacionalnom području i u celoj Jugoslaviji. Komunistička partija je naglašavala zajedničku borbu demokratskih elemenata svih nacija i nacionalnih manjina u Jugoslaviji za novo, federativno ujedinjenje ravnopravnih nacija, te istorijskih pokrajina kao što su Vojvodina, Bosna i Hercegovina i druge, na osnovu samoopredeljenja. Poznato je da su vođene bezbrojne pojedinačne bitke

Digitized by Google

za svakodnevna postignuća u smislu nacionalne ravnopravnosti i demokratije. Novo vođstvo KPJ, s Titom na čelu, afirmisalo je posle 1937. godine novi, revolucionarni koncept u praktičnoj aktivnosti, pa i u ideji i teoriji. Na tom temelju sazrela je mogućnost i saznanje o nužnosti spajanja narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom. U toj praksi nacionalno pitanje nije više samo pitanje saveznikâ revolucije, već predstavlja suštinski deo same, te revolucije. Zasnovana je temeljna strateška orijentacija u toku drugog svetskog rata i narodnooslobodilačke borbe. Važno je, u okviru naše teme, posebno konstatovati da je još u godinama pre drugog svetskog rata KPJ jasno istakla svoje uverenje da će slobodno samoopredeljenje nacija Jugoslavije u takvoj zajedničkoj borbi imati za posledicu njihovu trajnu slobodnu zajednicu, jer će to biti jedina garancija izvojevane slobode (Proglas CK KPJ iz januara 1937).

Na taj način otvorena je perspektiva da u revolucionarnoj antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj borbi izborena jugoslovenska federativna zajednica narodâ i narodnosti dobije i svoju drugu, istorijski još značajniju i društveno najdublju sadržinu, naime, da ona bude okvir »vladavine proletarijata« u Marksovom smislu, u smislu suverenosti svog revolucionarnog puta.

Ona druga sadržina je, bez sumnje, i razlog zašto se u početku 60-tih godina, u vreme idejne i političke borbe SKJ za odlučujuću afirmaciju samoupravnog pravca socijalističkog razvitka, probudio interes za istorijsko istraživanje puteva naše revolucije. Glavni neposredni motiv za to bila je težnja da se ojača i uspostavi kontinuitet u političkom delovanju sa istorijski proverenim marksističkim saznanjima o karakteru društvenih problema u zemljama Jugoslavije i sa onim političkim rešenjima koja su činila revolucionarnu delatnost KPJ uspešnom u godinama pre rata, a još više u godinama narodnooslobodilačkog rata. Kontinuitet političkih koncepcija SKJ, proverenih u revoluciji, opravdano je sagledan kao važan faktor i uslov i aktuelne njene revolucionarne uspešnosti. U svesnom i posebnom čuvanju tog kontinuiteta uočeno je snažno sredstvo stabilnosti naše socijalističke zajednice u svim teškoćama, uočen je činilac obezbeđenja razvitka SFRJ kao ravnopravne i samoupravne zajednice narodâ i narodnosti. Štaviše, proučavanje istorijskog iskustva smanjuje opasnost ponavljanja starih grešaka koje imaju tendenciju da se reprodukuju jer za to još uvek postoje neprevaziđene politike i društvene protivrečnosti. Takve stare greške su, na primer, nacionalni nihilizam i nacionalni unitarizam (da o nacionalizmima i ne govorimo). Ali je karakteristično da su njihovi nosioci umešani u tome da za prevaziđene sadržine uvek ponovo iznalaze na izgled nove teorijske i klasno »čistije« argumente.

Temeljne odlike naše revolucije — oslonac na snagu i inicijativu narodnih masa, odbrana vlastitog uspešnog puta u odnosu na ostali svet, njena sposobnost da crpi snagu iz najširih izvora kojima raspolažu društva u svim delovima Jugoslavije — sve je to neodvojivo od nacionalne politike KPJ, od njene koncepcije od-

Digitized by Google

nosa između revolucije i nacija kako u doba pripremanja tako i u doba sprovođenja te revolucije. Po svojim najočiglednijim načelnim izrazima to je politika borbe za pravo nacija na samoopredeljenje koje se ostvaruje kroz narodnooslobodilački rat, a na inicijativu i pod vođstvom radničke klase i njene revolucionarne partije. Ta borba ima, pored stvaranja narodne vlasti, najvažniji politički izraz u učvršćivanju bratstva i jedinstva narodâ i narodnosti Jugoslavije. Po svojoj društvenoj suštini, a ova se suština u celom svom istorijskom značaju otkriva tek postepeno, to je borba za to da radnička klasa zauzme položaj vodeće klase u svakoj naciji i svim nacijama zajedno, da se ona svugde konstituiše kao nacija. Sa vidika istorijske nauke možda je najvažniji rezultat proučavanja celokupnog našeg revolucionarnog puta to da uočimo činjenicu da se uslovi za osvajanje položaja nacionalne klase za proletarijat ne ograničava na političku stranu, samo na osvajanje vlasti kao odlučujućeg čina revolucije. Sve više postaje jasno *da je borba za položaj proletarijata kao vodeće snage nacija stvar dugotrajnog istorijskog procesa, koji niti je počeo niti je završio sa zauzećem političke vlasti.* Ta borba se pripremala ranije a *traje i danas.* Zato treba da traje i naša samoupravna socijalistička federacija narodâ i narodnosti jer bi bez nje ovaj istorijski proces, proces koji još traje, bio presečen, a bila bi otvorena vrata neželjenim alternativama.

Pitanje smisla i nužnosti postojanja jugoslovenske državne zajednice istorijski se u celosti otvorilo u aprilu 1941. godine raspadom, okupacijom i komadanjem Kraljevine Jugoslavije. Već je tada, na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije, opredeljen i odgovor na to pitanje. Kao revolucionarna partija radničke klase, koja se već u dotadašnjem razvitku čvrsto afirmisala kod svih naroda Jugoslavije, KPJ nije prihvatila raspad te države koji je nametnuo fašistički agresor, a dokrajčio domaći fašizam. Komunistička partija, doduše, nije tada neposredno postavila državnopravni program obnavljanja jugoslovenske države. Ona je podigla i vodila narodnooslobodilački rat *svih* naroda Jugoslavije, uz odlučnu orijentaciju da to bude i revolucionarna borba radničke klase za svoja prava. Neprijateljska fašistička okupacija i komadanje Jugoslavije značili su da se nacionalno pitanje na tom području zaoštrilo, pa i otvorilo u celoj širini. Otvorilo se i tamo gde je okupator istupio sa parolama nacionalnog oslobođenja (Hrvatska, Makedonija), otvorila se i kod Srba, kod nacije koja u Jugoslaviji to pitanje nije osećala. Buržoaska politika, i ona koja je do tada tvrdila da predstavlja interese jedinstvene države, doživela je katastrofu iz koje više nije našla izlaz. Komunisti, kao jedina organizovana politička snaga koju uništenje jugoslovenske države nije pogodilo u njenom integritetu, produžili su svoju revolucionarnu političku koncepciju u odnosu prema nacijama. Komunistička partija, nalazeći se u sredini svake nacije Jugoslavije, povela je narodnooslobodilački rat kao rat svake od tih nacija ponaosob i svih zajedno. Ona je u ovo najkritičnije vreme povratila jugoslovenskoj misli ne samo njeno državno ime i formu, već i

Digitized by Google

njen izvorni značaj, naime, značaj borbe za slobodu, koju svaki od tih naroda može da postigne boreći se u zajednici sa ostalima. Istovremeno, Komunistička partija, ukazujući na uzroke katastrofe kraljevske Jugoslavije, ulila je u jugoslovenske okvire novi društveni sadržaj time što je afirmisala radničku klasu kao prvoborca i kao društveno određujući faktor ponovo izborene jugoslovenske zajednice. Jasno je otvorila perspektivu da takva ponovo izvojevana zajednica narodâ i narodnosti zadobije karakter nove istorijske kategorije, da to bude zajednica ravnopravnih i slobodnih naroda koja je istovremeno i domovina proletarijata. Takav dvostruki karakter i smisao nove jugoslovenske zajednice bio je odlučujući činilac za uspešan oslobodilački rat i revoluciju u svim nacionalnim delovima Jugoslavije. To je organski osnov nove, federativne Jugoslavije. S tim dvostrukim karakterom i smislom jugoslovenska zajednica je povezana u svom razvitku i napretku do današnjeg dana, a to će ostati i sutra njen egzistencijalni uslov i razlog. Ako se ovih dana čulo pitanje: nije li ponovo nastupilo vreme da jugoslovenski proletarijat »svuče nacionalnu uniformu«, onda treba pogledati stvarnost koja govori da je takvo pitanje, po svojoj sadržini i po svojim posledicama, istovetno sa zahtevom da taj proletarijat »svuče« svoju pobedničku partizansku uniformu!

Nema ničega slučajnog u tome što se baš u socijalističkim zemljama »ograničenog suvereniteta« u političkoj teoriji razvija teza da je povezivanje komunista sa antifašističkim pokretima nacija u vreme narodnog fronta i drugog svetskog rata bila samo neophodna i privremena stranputica, pa da proletarijat zemalja realnog socijalizma treba da se vrati na svoj »pravi klasni put«, da odbaci načelo nacionalnog suvereniteta kao budžetsku kategoriju.

Pored neposredne revolucionarne prakse KPJ u vođenju narodnooslobodilačkog rata i stvaranja narodne vlasti, KPJ je kao svoju osnovnu političku parolu isticala poziv na bratstvo i jedinstvo narodâ i narodnosti Jugoslavije u otporu okupatorima i njihovim pomagačima. Istorijskom istraživanju uvek se ponovo otkriva višeslojnost značenja i sadržine te parole. To je bio i poziv na neposrednu akciju i dugoročna programska orijentacija. Bio je to poziv na otpor međusobnom bratoubilačkom uništavanju, kako iz razloga humaniteta tako i zbog toga što su međusobne razmirice bile glavno političko oružje fašizma. Značaj te parole bio je takođe u tome što je ona izražavala svu stvarnu spremnost KPJ na borbu, jer je bratstvo i jedinstvo bilo prvi uslov za razvoj i pobedu narodnooslobodilačke borbe; to je, naime, bio put ka ostvarivanju težnje da to bude borba svih naroda Jugoslavije bez izuzetka. Ako u takvoj borbi ne budu učestvovali svi naši narodi i u njoj ne budu jedinstveni, ona neće imati dovoljno snage, a neće imati dovoljno snage ni revolucija. Bratstvo i jedinstvo i borba za njega imali su programski značaj: svi budući odnosi među narodima Jugoslavije biće zasnovani na njihovoj ravnopravnosti i slobodnoj volji. Za sve narode i narodnosti to je značilo da će

Digitized by Google

Jugoslavija, ako je oni svojom voljom ponovo uspostave, biti potpuno nova država. U unutrašnjim odnosima te države neće vladati nacionalni egoizam, a njen prvi uslov biće pobeda nad hegemonizmom. U ratu protiv okupatora i njihovih pomagača, kojim rukovodi KPJ, bratstvo i jedinstvo se neće ostvariti ako se potpuno ne onemoguće nosioci nenarodnih režima svih vrsta. Drugim rečima, borba za bratstvo i jedinstvo u narodnooslobodilačkom ratu za proletarijat je značila osvajanje vlasti. Neposrednu vezu između revolucionarnog cilja i borbe za bratstvo i jedinstvo jasno izražavaju Titova objašnjenja koja je, u ime CK KPJ, dao Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, 22. septembra 1942: »Velikosrpski hegemonisti su videli da mi već od prvih dana vodimo borbu ne samo protiv okupatora, nego da stojimo čvrsto na tome da se u toj velikoj oslobodilačkoj borbi izvojuje istinska sloboda svim narodima Jugoslavije... I baš taj momenat bio je glavni razlog da se sva ta velikosrpska petokolonaška hegemonistička klika ujedinila sa okupatorom u borbi protiv nas, i baš to je bio glavni razlog da se već pri prvim našim velikim uspesima ujedinila sa okupatorom i londonska vlada sa svojim četnicima u borbi protiv nas.« A u prvim danima 1943. godine Tito i dalje objašnjava Pokrajinskom komitetu za Makedoniju: »stav naše Partije u nacionalnom pitanju obuhvata sve težnje radnih masa i naroda i omogućava kako pravilno rešavanje nacionalnog pitanja, tako i narednih problema u interesu i za račun naroda«. Razume se da je baš u ovoj rečenici reč »narod« upotrebljena u smislu osnovnih radnih masa, samoga radništva.

Najvažnije političko rešenje koje je donela revolucionarna narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji — pored uspostavljanja narodne vlasti — ticalo se neposredno nacionalnog pitanja. To je odluka o federaciji i oformljenje njenih sastavnih delova. Programska parola o bratstvu i jedinstvu sadržavala je priznanje prava svih naroda na samoopredeljenje. To samoopredeljenje biće postignuto u zajedničkoj borbi. Zato reči »bratstvo i jedinstvo« podrazumevaju i uverenje da će se svi narodi u činu svoga samoopredeljenja odlučiti za državnu zajednicu sa svim ostalim narodima Jugoslavije. Takvo opravdano i realno uverenje ipak nije pretvarano u državnopravni program, niti se u dokumentima i izjavama rukovodstva naše narodnooslobodilačke borbe sve do jeseni 1943. godine govorilo o federaciji, iako je bilo jasno da je to baš onaj oblik ostvarenja prava na samoopredeljenje za koji se zalagao jugoslovenski komunistički pokret još od sredine 30-tih godina. Poznato je da je i sama struktura narodnooslobodilačke vojske, formiranje glavnih štabova, pa i drugih nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava, već od 1942. godine stvarala temelje buduće federacije. Naravno, pri tom ne smemo smetnuti s uma da je KPJ u prvo vreme rata, a naročito posle pojave sa okupatorom povezane kontrarevolucije, morala da ocenjuje značaj jugoslovenskog državnog okvira i sa stanovišta razvoja ratnih prilika, kao i to kome će taj okvir da bude oslonac — revoluciji i njenoj međunarodnoj afirmaciji ili imperijalističkoj intervenciji

Digitized by Google

u korist kontrarevolucije. Razvoj situacije u 1942. godini omogućio je ocenu »da ćemo međunarodno najlakše moći da se utvrdimo baš preko Jugoslavije«. To je bilo u vreme osnivanja AVNOJ-a.

Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine, donelo je odluku o federativnom uređenju nove Jugoslavije. Za samo načelo — da federacija nastaje samoopredeljenjem nacija — nije ni tada ni danas bilo potrebno posebno teorijsko objašnjenje. Ali je potrebno objasniti kako je nacionalno, etničko načelo uvaženo u detaljnoj strukturi federacije, to jest u kakvom su odnosu teritorije republika i njihovo stanovništvo prema nacijama i njihovom nacionalnom suverenitetu. To je važno pitanje za istoriju naše revolucije i za njena politička rešenja, a ono je važno i danas jer se čuju mišljenja da socijalističke republike u našoj federaciji, zapravo, nisu »nacionalne«, pošto je njihovo stanovništvo velikim delom nacionalno mešovito, nije nacionalno homogeno. Takvo mišljenje nema naučne motive i predstavlja se kao argument za kritiku postojeće ustavne koncepcije SFRJ.

Ako pogledamo odluku AVNOJ-a u Jajcu u pogledu uređenja Jugoslavije na federativnom principu, ona se po svojoj formulaciji predstavila kao ostvarivanje načela suverenosti jugoslovenskih naroda. Istovremeno sa nabrajanjem tih naroda (nacija) nabrojene su političke teritorije (društveno-političke zajednice) koje sačinjavaju ravnopravne jedinice (članove) federacije preko kojih se obezbeđuje načelo ravnopravnosti i nacija i celokupnog naroda (puka) svake od ovih državnih federalnih jedinica. Na sličan način je već 27. novembra 1942. godine postupljeno i u proglasu Prvog zasedanja AVNOJ-a (mada u njemu još ne nalazimo reč federacija). On nije govorio samo o narodima, već i o njihovim političkim teritorijalnim jedinicama kao subjektima nastajuće »slobodne i bratske zajednice«. A prvi Ustav nove Jugoslavije iz 1946. godine utvrđuje da je Federativna Narodna Republika Jugoslavija zajednica ravnopravnih naroda, nastala njihovom voljom da žive zajedno u federativnoj državi: a federaciju — kaže se u Ustavu — sačinjavaju nabrojane republike, sa preciznijom odredbom da Narodna Republika Srbija ima u svom sastavu Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu Kosovsko-Metohijsku oblast. U Kardeljevom objašnjenju toga ustava (na beogradskom radiju 6. decembra 1945) rečeno je da su narodi Jugoslavije »princip samoopredeljenja i ravnopravnosti proveli u praksi izgrađivanjem svojih nacionalnih federalnih jedinica i svoje zajedničke federativne državne zajednice«.

Tako je, dakle, federacija, nastala u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu, tada samu sebe objasnila. U toku revolucije nije bilo sumnje da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji rešava na osnovu prava nacija na samoopredeljenje, na osnovu prava na stvaranje nacionalne države. A takođe nije bilo stavljeno u pitanje uverenje da će narodi istovremeno odlučiti da žive u novoj, revolucionarnoj, jugoslovenskoj zajednici. Perspektiva *federativnog* ujedinjenja u *novoj* Jugoslaviji bila je za sve narode i narodnosti važan, čak bitan moralno-politički faktor narodno-

Digitized by Google

oslobodilačke borbe i revolucije. Ali, pitanje jugoslovenske federacije u načelu i u praksi nerazdvojno je povezano sa pitanjem teritorija na kojima se nacije politički konstituišu kao članovi te federacije. Tu se KPJ nalazila pred istim problemom koji je rešavao još Svetozar Marković u svojoj analizi srpskog pitanja i mogućih oblika revolucionarne federacije narodâ na Balkanu. Tu se KPJ, sigurno i pod uticajem sličnih rešenja u Sovjetskom Savezu, a pre svega na osnovu vlastitog iskustva i faktičke etničke i političke situacije u zemljama Jugoslavije, već duže vremena, a naročito u razvijanju narodnooslobodilačkog rata, orijentisala ka tome da se prilikom utvrđivanja koje su to jedinice federacije i kako da se odrede njihove međusobne teritorijalne granice, u najvećoj mogućoj meri uvaži etnički princip. Ali se ona orijentisala i ka tome da etnički princip nije jedini princip teritorijalnog razgraničenja. Usvojeno je i načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih područja, raznoobraznosti njihove etničke strukture i svesti njihovog celokupnog stanovništva — da upotrebimo terminologiju Svetozara Markovića — »o svojoj samostalnosti«. Sprovođenje etničkog principa se ogledalo u konstituisanju nacionalnih federalnih jedinica na teritorijama »kompaktne mase« stanovništva pojedinog naroda, a to su, u stvari, mahom i istorijske teritorije jezgra pojedinih nacija (Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija, Slovenija). A načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih područja sa pomenutim karakteristikama najočiglednije je primenjeno u slučaju Bosne i Hercegovine, kad su one konstituisane kao samostalna republika. Ali je to drugo načelo bilo odlučujuće i za unutrašnju raščlanjenost Srbije u odnosu na Vojvodinu i Kosovo. To načelo, međutim, na kraju nije bilo odlučujuće za Sandžak (pošto ni prilikom osnivanja ZAVNO Sandžaka ni kasnije nije bio postavljen zahtev za poseban položaj Sandžaka u budućoj državi«).

Za detaljno razgraničenje među federalnim jedinicama (republikama) primenjeno je načelo i etničkih i istorijskih granica. U svemu tome odlučivale su same republike i pokrajine (oblast), ali ne improvizovano. Teritorijalna struktura jugoslovenske federacije nagoveštena je i programski i u praksi revolucionarne delatnosti KPJ pre rata i u toku NOR-a. Ovakav teritorijalni način rešavanja nacionalnog pitanja i položaja nacija u Jugoslaviji bio je načelno i u praksi povezan i sa samoopredeljenjem Srba. Oni su odlučili da svoje nacionalno pitanje reše u duhu revolucionarne koncepcije Svetozara Markovića. Velika antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije, u novembru 1944. godine u Beogradu, potvrdila je rad predstavnikâ Srbije na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, a pitanje svih Srba i onih van Srbije, rešila u smislu njihove slobode u zajednici sa narodima sa kojima žive na istim teritorijama (»Srbi iz Srbije uvek su težili tome da budu u što tešnjoj zajednici sa svojom srpskom braćom van Srbije i podupirali su njihovu borbu za nacionalnu slobodu i nacionalna prava. Ali svi napredni i slobodoljubivi sinovi našeg naroda su znali da Srbi van Srbije mogu da dobiju svoja nacionalna prava

Digitized by Google

samo kroz ostvarenje bratstva i jedinstva sa bratskim južnoslovenskim narodima sa kojima žive na istoj teritoriji, samo uz poštovanje slobode i nacionalnih prava tih naroda i samo u zajedničkoj borbi sa njima protiv zajedničkog neprijatelja«). U tom smislu su Srbi u Bosni i Hercegovini bili i jesu nacionalni konstitutivni element ove republike, zajedno sa Muslimanima i Hrvatima, a delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i konstitutivni element ove republike, tako da je socijalistička republika Hrvatska, po svojoj ustavnoj definiciji, i narodna država Srba. Na odgovarajući način i delovi hrvatskog naroda sačinjavaju konstitutivne elemente Bosne i Hercegovine, pa i Srbije (SAP Vojvodina). Ovakav način primenjivanja etničkog načela, uz uvažavanje istorijskih posebnosti, omogućio je i narodnostima da postanu konstitutivni elementi državnosti u odnosnim republikama, a preko njih i same federacije. To je odlučeno u revoluciji voljom naroda i narodnosti i kao takvo predstavlja optimalno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a sama jugoslovenska zajednica s njim se identifikuje. Veća ili manja nacionalna homogenost ili nehomogenost pojedinih republika nije, dakle, nova pojava, već je ona uvažena u strukturi federacije u vreme njenog revolucionarnog stvaranja. U tom pogledu od tada se ništa bitno nije izmenilo, iako su moderne migracije stanovništva imale određenog uticaja...

Teza da je sve promašeno, da republike više nisu nacionalne, već samo utočište republičke birokratije, pa da jedino preostaje da ih gurnemo sasvim u stranu, ako ne i likvidiramo — takva teza nema u suštini drugačiji faktički temelj u nacionalnoj strukturi stanovništva od onog koji je postojao još u vreme AVNOJ-a, pa ni danas nema drugi karakter od onog koji bi imala da ju je neko izneo 1943. godine u Jajcu. Republičke birokratije nisu posledica postojanja nacija, već nedovoljnog oslobođenja rada.

Nije zgoreg ni da se podsetimo da plansko stvaranje širokih mešovitih područja putem podsticanja i usmeravanja migracija ima veoma važnu ulogu u teoriji i politici stvaranja takozvanog sovjetskog naroda.

Migracije stanovništva nisu nešto specifično za socijalizam niti su njegova prednost. U njima, naprotiv, ima mnogo elemenata ekonomske neslobode i prisile, čak eksploatacije, koje stvara faktička ekonomska nejednakost. Odlaziti u svet trbuhom za kruhom koga nema dovoljno u domaćem kraju nije baš vrlina socijalizma. Ali je sigurno da je razvitak socijalizma (»vladavina proletarijata«) za svih četrdeset godina u odnosu na naše narode doneo dve očigledne promene. Prva je privredni razvitak i na tom osnovu modernizovana socijalna struktura nacija, a druga je bitno smanjenje podvojenosti i različitosti u interesima među našim narodima i narodnostima, što donosi i značajno smanjivanje »etničke distancije«. Treba se pitati: menjaju li te promene dvostruki značaj i razlog postojanja SFRJ? Odgovor na to pitanje dali su već Osmi kongres SKJ 1968. i svi naredni kongresi, dao ga je Ustav iz 1974, kao izraz naše orijentacije na samoupravni socijalizam, na celoviti sistem demokratskih odnosa, iz kojeg se odnosi

Digitized by Google

među narodima i narodnostima ne mogu izuzeti. Sve to kao izraz saznanja da socijalističko samoupravljanje ne podnosi unitarizam i ne stvara nove državne nacije, već daje danas, a davaće i sutra slobodu svim nacijama.

Orijentacija na samoupravni socijalizam, po svojoj suštini, isključuje političku doktrinu o nastajanju takozvanih socijalističkih nacija kao nove društvene kategorije, jer se ta doktrina temelji na praksi i teoriji jačanja uloge (centralističke) države u socijalizmu. Samoupravna socijalistička orijentacija isključuje i nacionalni nihilizam koji nastupa u ime »čiste« klasne borbe. Isključuje ga jer je u višenacionalnoj državi samoupravljanje udruženog rada ostvarivo kao temeljni odnos samo u celokupnom sklopu društvenih odnosa u koje spadaju i nacije kao društvene pojave. Stavovi u smislu »želim da se što pre prevaziđu nacije« ne samo što nemarksistički poriču egzistenciju jedne univerzalne društvene pojave, nego bi političko ostvarivanje takvih stavova moglo da dovede samo do nesamoupravnih alternativa. Nije postojanje više nacija u jednoj državi i nije federacija ono što smeta razvitku socijalističkog samoupravljanja. Treba se samo podsetiti da ima i nacionalno homogenih socijalističkih država, pa da to uopšte ne rešava pitanje odnosa između radničke klase i snaga države.

S druge strane, ima težnji da se jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu, koji nam je potreban, postavlja jedan uslov. Uslov pripadanja ne Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, već jugoslovenskoj naciji. Naciji željenoj i perspektivnoj, lepšoj, boljoj, jačoj, efikasnijoj, jednostavnijoj, bez šarenila interesa, bez podužeg usklađivanja, bez jezičkih suvišnosti, bez nacionalnih ključeva, naciji koja će pripadati nečemu što će da bude uređeno i kojom se moći da se vlada u ime radničke klase, naciji koja je naša. Ima i drugačijih utemeljenja, ali ova su najčešća.

Pomenuli smo kakvu je ulogu nacionalni unitarizam imao u početku, a kakvu pri raspadu prve jugoslovenske države, kao ideologija režimâ koji su uvek bili protiv radnika. Unitarizam nije stvorio jugoslovensku naciju, nacionalne suprotnosti je produbio. Pomenuli smo skupo plaćeno iskustvo koje sa nacionalnim unitarizmom imaju jugoslovenski komunisti sa stanovišta borbe za socijalističku revoluciju.

Ima li jugoslovenski nacionalni unitarizam danas drugačiju istorijsku ulogu? Postoje oni koji u to veruju. Nema sumnje, danas su vremena udruživanja, ne razjedinjavanja. Suprotno svom pitomom izgledu, unitarizam razjedinjuje. Razjedinjuje Jugoslovene koji su to neposredno od Jugoslovena koji su to okolnim putem nove nacionalnosti. Razdvaja Slovene od Neslovena ili, pak, traži njihovu asimilaciju. Razdvaja nacije jer sadrži misao o njihovoj uzajamnoj hijerarhiji, misao o potpunijem, višem narodu, misao o nesazrelosti i političkoj problematičnosti ostalih naroda, koji onom prvom treba da posluže kao istorijska građa. Razdvaja radničku klasu na one koji hoće da stvaraju socijalistički narod i na one koji žele da stvaraju socijalizam sa narodima.

Digitized by Google

Nekoliko teza za zaključak:

1. Od najveće je važnosti očuvanje kontinuiteta u onoj nacionalnoj politici jugoslovenskih komunista koja je bitno doprinela pobedi revolucije, a čije bi napuštanje moglo dovesti do toga da komunisti ugroze poverenje narodâ i narodnosti koje su izborili.

2. Postoji unutrašnja povezanost samoupravnosti rada sa samoupravnošću nacija. Ograničavanje jedne donosi sobom faktičko ograničavanje druge, i obrnuto.

3. Samoupravno konstituisanje federacije više je nego jednostavan proces decentralizacije državnih funkcija i njihovog prenošenja na republike (pokrajine). Baš je u današnjoj situaciji najvažnije da se što više samoupravno (ne etatistički) konstituišu sami delovi federacije, da radnička klasa u svima njima odlučno napreduje u istorijskom procesu osvajanja vodećeg položaja u nacijama, a ne da taj proces prekida. To je način da se jača povezanost delova u federaciji i ubrza neposredno srastanje udruženog rada u Jugoslaviji kao celini.

4. Temeljno za dalji razvitak jugoslovenske socijalističke zajednice nije u prvom redu ono što trenutno izbija u prvi red naše pažnje, to nije traženje rešenja odnosa među nacijama (međunacionalni odnosi). Bitna je *borba za odnose unutar pojedinih naroda*, borba za konačno i direktno prevladavanje interesa radničke klase kao vodeće klase nacije. To nije ni forsiranje, niti likvidiranje nacija — to je borba za suverenost radničke klase tamo gde ona organski može i mora da se društveno izrazi. Pri tom nije moguće izbeći činjenicu da u odnosu između radničke klase i nacije postoji dijalektička celina vođenja i odgovornosti. Voluntarizam u tom pogledu otvara mogućnost neželjenih alternativa, a ne nove horizonte.

5. Između spoljne politike Jugoslavije, njene koncepcije pokreta nesvrstanih, i samoupravnog političkog poretka u Jugoslaviji postoji neraskidiva međusobna uslovljenost. Načelo suverenosti nacija kao osnov politike nesvrstanosti, po svojoj *suštini*, nije različito od načelâ koja vladaju u odnosima unutar SFRJ.

6. Koncepcija i praksa pokreta nesvrstanih neodvojiva je od koncepcije o socijalizmu kao svetskom procesu i o nužnosti da svaka autentična revolucija bude kriterij sama sebi (da je suverena). I prvo i drugo nespojivo je sa negiranjem društvene uloge nacija koje su i nadalje univerzalna pojava kao društveno-istorijska kategorija. Društveno grupisanje koje se radničkoj klasi preporučuje na nekim drugim osnovama (pripadnost »sovjetskom narodu«, lageru zemalja »realnog socijalizma« ili, pak, jednoj jedinstvenoj »socijalističkoj naciji« koja na osnovu državne pripadnosti apsorbuje delove drugih naroda i narodnosti — na primer Bugarska) ništa u stvari ne doprinosi oslobođenju radničke klase kao realnosti koja nije od nacija emancipovana apstrakcija. Jugoslavensko društvo ni u tom pogledu ne može biti izuzetak.

Digitized by Google

7. To ne isključuje, nego, naprotiv, pretpostavlja postojanje jugoslovenske svesti. Naša nova *jugoslovenska svest* jeste svest o pripadnosti jednoj zajednici, o pripadnosti jugoslovenskoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici rada, zajednici narodâ i narodnosti oslobođenih istorijskom inicijativom radničke klase, zajednici koja ima svoj revolucionarni socijalistički program i za budućnost, koja se bori za ostvarenje jedine do sada opipljive alternative »realnom« socijalizmu, alternative koja uporno traži oslobođenje rada već danas i ovde. To je svest koja je i predanost. To je svest koja u najvećoj mogućoj meri uvažava istorijske elemente što su prouzrokovali postanak zajednice koja je svesna svojih subjekata, svest koja zajednicu razvija na temelju saznanja njenih društvenih mogućnosti i zadataka koji iz te mogućnosti izrastaju. To je svest koja potvrđuje i utvrđuje jugoslovensku državnu granicu jer ta granica štiti i čuva dragoceni revolucionarni sadržaj odnosâ unutar državnog okvira, ali koja granicu ne pretvara u ograničavanje tog sadržaja, ni time što bi taj sadržaj ograničavala kao nacionalnu kategoriju. To je svest o zajednici koja omogućuje udruživanje snaga za življenje danas i sutra a da se ne odriče postojećih izvora tih snaga u pojedinim svojim konstitutivnim subjektima. Svest o pripadnosti zajednici koja ujedinjuje time što postojeće subjekte još više oslobađa, ne otuđuje. To je svest o pripadnosti novoj Jugoslaviji kao društvenom, kulturnom, ljudskom ostvarenju i programu koji zaslužuje svu našu ljubav i žrtvu.

Produbljujmo u novoj Jugoslaviji ono što je razlikuje od stare! Neka naša Jugoslavija bude još više ravnopravna zajednica naroda i narodnosti! Zajednica koja, pored temeljnih zajedničkih i ujedinjavajućih interesa, priznaje i njihov pluralizam, zajednica koja pluralnost prevazilazi time što ostvaruje determinantnu društvenu ulogu radničke klase, jer veruje u *jedinstvo interesa radništva svakog i svih naroda.*

Pravo pitanje koje treba danas sebi da postavimo glasi: Verujemo li uopšte u istinu, u jedinstvo interesâ radništva svakog i svih naroda i jesmo li spremni da se založimo da se taj interes probija istinski, bez nepozvanih posrednika ili tutora?

Digitized by Google

Franjo Kožul

Povijesno značenje prve decenije u razvoju samoupravljanja

(Istorijski raskol sa doktrinarnom tradicijom prakse socijalizma)

Rasprave o specifičnostima jugoslovenskog puta u socijalizam, o biću samoupravljanja i kvalitetu društvenih odnosa, i danas se, kao i ranije, veoma često otvara pitanje — »kako je počelo« a zatim i pitanje, gde su izvori ideja? Sva ova i druga pitanja, bez obzira na cilj i namjeru onih koji ih postavljaju, imaju opravdanje. Sam čin promjena, način kako su one izvedene i njihova tektonska snaga teško su razumljivi za tradicionalnu političku kulturu, za one po kojima istorijsko iskustvo nema asimetrije ili aritmije, nego se kreće po zakonima i pravilima inercije. I čin raskola sa dogmom o socijalizmu kao univerzalizmu, kao svijetu bez granica, nekoj vrsti kosmopolisa, najprije je doživljen kao ideološki i politički incident, personalni konflikt, dakle pojava efemerna i bez društvene zbilje. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, a ideja sve snažnije ovladavala praksom, fenomen samoupravljanja je postajao krupan izazov za društvenu misao i praksu, a iz toga su se kristalizirala i pitanja koja nisu imala adekvatan odgovor u ranijem iskustvu radničkog pokreta.

Kada su krupna pitanja izašla na vidjelo i kada je počeo zamah u traženju odgovora na njih, svakako su u najpovoljnijoj poziciji bili pozitivisti. Za njih je forma određivala sadržaj, a norma-

Digitized by Google

tivno-pravna regulacija bila je jedino uporište za objašnjenje svekolike stvarnosti u kojoj se iz temelja mijenja socijalna struktura, mijenjaju odnosi, a time i sistem življenja u zajednici kakvu dotadanja istorija nije poznavala. Međutim, kako nije riječ o reformi, a niti o hiru političkog vodstva, a pogotovo nije bio u pitanju incident i prolazni konflikt na personalnom planu, odgovor na pitanje »kako je počelo« nameće potrebu šireg objašnjenja i rasvjetljavanja puta razvoja ideje od njenog začetka do realizovanja u praksi.

Istorija ideje o »nedržavnom« upravljanju, o »neposrednoj demokratiji«, o »vlasti nad stvarima, a ne nad ljudima«, dakle, o »samoupravljanju«, dugačka je, začinje se u glavama još »starih utopista« i razvija do našeg vremena. Nekada se utemeljivala na mašti i zamišljanju, te na snovima o nekoj stvarnosti bez konfliktnog stanja, o idili življenja bez nejednakosti i bez vlasti *Utopija* Thomasa Morusa i *Grad sunca* Campanelle (Tomas Campanella, 1568—1639) pripadaju tom rodu mišljenja. Njihova je zasluga što su prvi negirali kapitalistički način proizvodnje, ali nema ni pomena o tome kako tu »negaciju« i radikalne promjene izvesti; nisu naznačene ni metode ni snage koje bi promjene izvele, zbog čega je njihovo učenje i dobilo trajnu etiketu »utopijski socijalizam«.

Kasnije će njihove ideje slijediti, razvijati i obogaćivati poznati mislioci iz plejade socijal-utopista. Jean Mielieur (1664—1733), u svom djelu *Oporuka,* istupio je sa radikalnim zahtjevima ukidanja privatne i stvaranja društvene svojine, stvaranja obaveze na rad svih članova društva, na temelju čega i jednake raspodjele potrošnih dobara. Po njemu su »svi ljudi jednaki po prirodi«, a uzrok svih zala je privatna svojina. Iz toga doba datiraju ideje i poznate maksime, po kojima svak treba da radi prema sposobnostima, a raspodjela da se vrši prema radu, te ukidanje vlasništva nad svim potrošnim dobrima. Njihovi kreatori, Morelly i Bably, imali su na umu da je i to moguće izvesti putem reformi, postupno, mirnim putem, po čemu se i oni svrstavaju u plejadu »socijal-utopista«.

Ponesen euforijom i revolucionarnim patosom, Babef, u svom poznatom djelu *Zavjera jednakih,* čini krupan korak naprijed. To je, kako ističe D. Pejović, »prvi revolucionarni pokušaj ostvarenja socijalizma u povjesti«[1].

Babefovi zahtjevi nisu apstraktni, ali su maksimalistički. Njegova *Buduća republika* znači obavezan rad za sve sposobne ljude, obavezno školovanje, dužnost građana da učestvuju u donošenju zakonâ i upravljaju preduzećima. Dakle, on se ne bavi maštovitim spekulacijama, nego ideje sugerira praksi, ali, na žalost, ni kod Babefa ne nalazimo stav o tome na koji način to ostvariti, koje su snage subjekt revolucije i kojim instrumentima da se posluže u ostvarivanju ideje. Međutim, njegove zasluge se ne mogu osporiti, jer će buduće generacije mislilaca nalaziti uporište u njegovom

[1] Danilo Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija,* Matica hrvatska, 1957, str. 138.

Digitized by Google

djelu. On je svojim idejama i mislima inspirisao na misao krug »socijal-utopista« koji su imali širinu pogleda, uočavali biće kapitalističkog načina proizvodnje, ali nisu uočili fenomen klasne borbe. Oni koji su to čak i uočavali (kao Sen-Simon) nisu iz toga ništa zaključivali, »nikakvu istorijsku samoaktivnost, nikakav njemu svojstven politički pokret«[2]. Njihove vizije budućnosti nastaju iz »čistog uma«, a ne iz postojećih odnosa u proizvodnji, iz prakse. Time se, dakako, ne umanjuju njihove zasluge u istoriji društvene misli. Oni su, reklo bi se, sa strašću, kritički analizirali postojeće, vizionarski anticipirali daleko, buduće društvo, iznijeli na vidjelo mnoštvo istina i tako obogaćivali ideju socijalizma i teško da ih je ozbiljniji mislilac kasnije mogao izostaviti iz fokusa promišljanja o socijalizmu i komunizmu. U 19. vijeku, kada je osnažen radnički pokret, kada se proletarijat transformisao iz »klase po sebi u klasu za sebe«, teorijska misao će učiniti iskorak od utopijskog, iz maštovitih ideja ka praksi radničke klase, okrenuće se društvenoj praksi i tražiti uporišta u realnim odnosima, u istorijskom iskustvu. Tada će doći i do cijelog spleta teorijskih misli, kontroverzi i oprečnosti u mišljenjima o idejama socijalizma. Međutim, sadržajno i metodološki sva ta mišljenja se mogu svesti na dvije osnovne koncepcije, koje su zaživjele uporedo i razvijaju se i do naših dana. Na jednoj strani Marks i njegovi sljedbenici, a na drugoj čitav spektar različitih idejnih koncepcija (unutar samog radničkog pokreta).

Druga polovina prošlog vijeka je protekla u znaku borbe između Marksa i njegovih protivnika, a sukob različitih ideja i interpretacija bića novog, socijalističkog društva nastaviće se i poslije Marksove smrti.

Od prvih programskih dokumenata i pojave strateških koncepcija, čiji su autori Marks i Engels, nastaće spor unutar samog radničkog pokreta. Snažne oprečne i međusobno suprotstavljene misli odnosile su se uglavnom na tri temeljna pitanja. Prije svega, na pitanje šta je socijalizam, njegovo društveno-istorijsko biće, zatim, spor oko načina i metoda u vršenju radikalnih promjena da bi se do toga stanja došlo, te pitanje koja društvena moć čini pokretačku snagu koju daje kolektivan subjekt revolucije? U tom sukobu oko principijelnih pitanja najglasniji su bili anarhisti i njihove idejne vođe — Prudon (Pierre-Josef Proudhon, 1809—1865), Bakunjin (Mihail Bakunjin, 1914—1876) i Pjotr Kropotkin.

U sudaru ideja, mišljenja, stavova i opredjeljenja razvile su se sasvim oprečne koncepcije o svim bitnim pitanjima. Na jednoj strani, Marks anticipira budućnost kao besklasno stanje, uništenje klasa kao krajnji cilj, a anarhisti uništenje države. Marks insistira na klasnoj borbi do krajnjeg cilja, kada radnička klasa uništava i sebe kao klasu, po čemu se, u krajnjem slučaju, i razlikuje od drugih klasa u istoriji koje su imale na umu promjenu vladajućeg

[2] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1976, str. 26.

Digitized by Google

položaja klase, a ne i besklasno stanje, a anarhisti nude socijalnu stihiju i dezorganiziranu akciju, promjene klasne strukture bez nasilja, dakle, reformama i kompromisima.

Marks ukazuje na povijesnu ulogu proletarijata kao subjekta revolucije, kao osnovne snage u vršenju promjena, a anarhisti takvu snagu vide u sitnoj i srednjoj buržoaziji koja se u tom vremenu našla ugrožena u drastičnom obračunu sa krupnom buržoazijom, monopolskom konkurencijom u ekonomskom trijerisanju. Marks istupa sa zahtjevom da se ukine privatna svojina i stvori društvena, a anarhisti nude koncept korporativne i grupne svojine i osnivanje »radničkih preduzeća« u zamjenu za kapitalistička.

Marks predviđa ukidanje države postupno, kao proces odumiranja, a za anarhiste je čitav smisao revolucije ukidanje države, i to odmah, u svim njenim funkcijama. Marks insistira na vokaciji »Proleteri svih zemalja ujedinite se«, a anarhisti predlažu maštovito zamišljenu »svjetsku federaciju« koja bi se konstituisala stihijno, spontano i spiralno — od proizvodno slobodnih saveza i komuna do nacija i svjetske federacije. Anarhisti su posebno bili beskompromisni kada je u pitanju »diktatura proletarijata«, odbacujući makar i pomisao o bilo kakvoj diktaturi, uz tvrdnju da se »sloboda stvara samo slobodom«, a revolucija izvodi narodnom pobunom »odozdo«. Sa istom žestinom anarhisti se suprotstavljaju idejama o avangardnoj komunističkoj organizaciji, posebno Marksovoj koncepciji »partije u velikom istorijskom smislu«. Za njih su mase socijalni potencijal i subjekt revolucije, stihijna forma borbe, a bezdržavlje sinonim za socijalizam. U polemici sa anarhistima Marks ističe tri bitne značajke njihovog učenja. Najprije, Marks dokazuje da oni ne razumiju biće socijalne revolucije, zatim, da ne razumiju smisao klasa i klasne borbe čiji je osnovni subjekt proleterska klasa; oni nisu za radikalni preobražaj od kapitalizma ka socijalizmu, nego za »klasnu ravnotežu« ili »izmirenje klasa«. Kritikujući posebno Bakunjina, Marks naziva glupošću, njegov koncept o »slobodnim organizacijama« »odozdo na gore«, a njegov koncept revolucije pukim fraziranjem.

U tim polemikama, idejnim i teorijskim sukobima, istina, kategorija ili pojam samoupravljanja ne figurira, ali je iz konteksta jasno vidljivo da se sukob vodi oko pitanja kako urediti novo društvo nakon revolucije, kako uspostaviti sistem vladanja i upravljanja. Sve što se tada nalazilo kao predmet rasprave ostaće kao izvor sukoba različitih idejnih i teorijskih orijentacija, trajno i uvijek iznova aktualiziran. Naravno, ne samo sukoba na liniji Marks i marksisti — anarhisti. Bilo je i još ima raznolikih misaonih orijentacija unutar radničkog pokreta čije se vizije razlikuju i međusobno se suprotstavljaju kao koncepti socijalizma.

Marksistička teorija samoupravljanja nije »neka filozofija o idealnom društvu, već oružje nauke i znanja u rukama radničke klase u njenoj borbi za oslobođenje snaga koje već postoje u njedrima postojećeg društva, za praksu sutrašnjeg dana — ističe

Digitized by Google

Edvard Kardelj.[3] U Marksovoj viziji samoupravljanje je sintagma za »slobodnu asocijaciju proizvođača«, »oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase«, jer oslobađajući sebe, oslobađa cijelo društvo, oslobađa čovjeka. Naravno, iz ovih temeljnih premisa moguće je izvoditi sve druge: o metodu vođenja revolucije, o državi, o političkom ustrojstvu, o ulozi subjektivnih snaga itd. Međutim, bilo bi uzaludno tragati za gotovim receptima koje je Marks ostavio u svojim djelima. Pojam samoupravljanje u našoj jezičkoj transkripciji i ne figurira u Marksovom misaonom opusu, a pogotovo nema cjelovitog sistema kojeg bismo mogli sugerirati praksi kao gotovo rješenje. Osim teza o »proizvođačkim kooperativama«, gotovo da i nema savjeta i sugestija koje Marks sugerira konkretnoj praksi. Tek nakon tragične sudbine Pariške komune i drame koju je pratio izbliza, Marks će svoje teorijske zamisli dovoditi u vezu sa praksom i situirati ih u realno tle. Njegove ocjene socijalnog bića Pariške komune i istraživanje uzroka njene propasti navešće Marksa da razmišlja i o konkretnim rješenjima. Dakle, bez obzira na neuspjeh, Pariška komuna će ostati u istoriji zabilježena kao prvo (u pokušaju) iskustvo u istoriji socijalizma. »Pariška komuna predstavlja prvi korak oslobođenja rada, prvo oživotvorenje samoupravljanja, novi povijesni uzor vladanja i upravljanja, zaživiće prvi radnički savjeti, konstituisana je prva vlada radničke klase, začet sistem demokratije po kvalitetu nepoznat u dotadašnjem istorijskom iskustvu i u praksi stvoreni uslovi za slobodno udruživanje proizvođača.« Dakle, u filozofskoj i teorijskoj ravni marksizam sadrži ideju samoupravljanja bez artikulacije i posebne razrade za potrebe neke buduće prakse. Međutim, za praksu samoupravljanja iskustvo Pariške komune čini jedan od najvažnijih izvora saznanja za praksu socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Marksova analiza Pariške komune u poznatom djelu *Građanski rat u Francuskoj* nema oblik reportaže o zbivanjima ili izvještaja o događajima, nego je to cjelovita poruka za budućnost, iskustvo u savršenoj nedovršenosti, ali epohalno za svijet socijalizma.

Teorijskim uopštavanjem moguće je uočiti Marksova dva principa ili stava. Prvo, Marksov je krajnji cilj komunizam, a putevi do toga cilja su nebrojeni. Međutim, doktrineri i dogmatici tvrde upravo suprotno — da je put jedan, metoda jedinstvena za sve uslove i vremena, sistem unificiran. Drugo, Marks nije bio avanturist, ni frazer, nego dijalektičar i empirijska priroda. On u ostvarivanju cilja nudi metod postupnosti, a ne maksimalističke parole tipa anarhista ili ultralijevih radikala. Za njega je klasna borba trajan metod, a ne odmah »uništenje klasa« i uspostavljanje stanja egalitarizma. Ukidanje države je njegov ideal, ali ne pukim činom razaranja, nego postupno, u zavisnosti od povijesnih uslova. Iz te dvije premise moguće je naslućivati i oslonac naše misli i prakse samoupravljanja na marksizam kao učenje.

---

[3] E. Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, u: »Marksizam i samoupravljanje«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

Drugi, još bogatiji »povijesni laboratorij« ideja o samoupravljanju, na koji se naša teorija i praksa oslonila, lociran je u prvoj zemlji socijalizma. Ovaj izvor je utoliko zanimljiviji i bogatiji što nije čisto teorijski, nego obogaćen i društvenom praksom. Naime, dok su se opreke i kontroverze manifestovale u obliku teorijskih polemika, disputa i sukoba mišljenja, svaka koncepcija je imala izgleda na pobjedu, jer misao nije provjerena u praksi. Lenjinov sukob sa Kauckim, Bernštajnom i austromarksistima, bez presedana u istoriji radničkog pokreta, u godinama prije oktobarske revolucije, i bespoštedni idejni i intelektualni rat prenijeće se na realno tle, u praksu. Lenjin je praksom porazio protivnike, obesnažio njihove tvrdnje i teze. Lenjin se predstavio kao sinteza uma i prakse, marksistički fanatik i realist, sljedbenik doktrinerstva, ali u funkciji potreba prakse, dogmatik u teoriji, antidogmat u praksi, »najveći strojovođa revolucije«, ali i »najveći utilitarist kojeg je ikada imao laboratorij povijesti« — kako je to svojevremeno pisao Trocki.[4]

Lenjin bije bitku na dva fronta: zastupa teoriju koja ne korespondira sa stvarnošću; njega kao vođu teorijska obećanja obavezuju na ispunjenje u praksi. To je najdrastičniji procjep u kojem se revolucionar može naći, jer mase koje ga slijede traže da vizije i anticipacije pretvore u neposrednu stvarnost, odmah, a to je ravno iluziji. U tom surovom stanju Lenjin je tražio kompromis sa samim sobom, suprotno njegovoj antikompromisnoj prirodi. Teorijski i ideološki on širi vidike, osvjetljava put, trasira budućnost, obećava, ali u praksi je prikovan za realne uslove. Lenjin je bio najdosljedniji i najvjerniji sljedbenik Marksa, branio ga od revizionista i reformatora svom snagom velikog uma. Međutim, on je bio dugo, sve do 1905 (kako tvrde biografi), pod utjecajem Kauckog i sve nade polagao u partiju. Po tadanjem njegovom mišljenju, partija je kolektivni subjekt revolucije, a ne pokret radnika, u čemu dolazi u koliziju sa Marksom. On je partiji namijenio ulogu da prenosi saznanje na radnike i da na višem stupnju svijesti i spoznaje rukovodi pokretom. Za Marksa je klasna borba izraz ekonomskih odnosa, primarno ekonomska borba, a za Lenjina politička borba je ispred ekonomske. Realno je pretpostaviti da je Lenjin imao na umu dvije vrste činjenica. Prije svega, na tlu carske Rusije ekonomskih pretpostavki za aktueliziranje revolucije nije bilo, bar ne onakvih kako ih je Marks zamišljao, a zatim ni svijest ruskog proletarijata iz tog vremena također nije bila na onoj razini kakvu revolucionarna akcija pretpostavlja, ali je Lenjin osjetio političku zrelost i spremnost masa za revoluciju i zato naglašava političku borbu. Međutim, i taj privid razlika između Marksa i Lenjina biće razbijen i doći će do izražaja njegova antidogmatska priroda, odmah nakon susreta sa stvarnošću u godinama između dvije revolucije (1905—1917). Pokrećući snage revolucije i u pripremama na »crveni juriš na kapital«, Lenjin bez

[4] Trocki, *»Novi kurs« o Lenjinu. Izobličenje revolucije*, »Otokar Keršovani, Rijeka, 1972, str. 108.

Digitized by Google

sujete, teorijski i praktično, naglašava da je motorna snaga revolucije radnička klasa sa svojom revolucionarnom samodjelatnošću. Po Lenjinu, generalni štrajk koji je vodio »cio proletarijat« jeste klica Sovjeta radničkih deputata. Dakle, pod pritiskom konkretne prakse njegovo strategijsko opredjeljenje je »vlast naoružanog naroda«, a radnička klasa osnovni subjekt revolucije; »za političku borbu su nužni i sovjeti i partija komunista«; »u revoluciji je solidno samo ono što su izvojevale mase proletarijata« — ističe Lenjin u svom radu *Izvojevano i zapisano*«[5]. U izgrađivanju sovjetske vlasti Lenjin se obraća Marksovom mišljenju. On središnju tačku uporišta nalazi u poznatom Marksovom stavu po kojem će se, nakon revolucije, »proletarijat organizovati kao vladajuća klasa«. Ovo opredjeljenje na visokom stupnju apstraktnosti Lenjin je konkretizovao i sugerirao konkretna rješenja za praksu. Lenjin je na opštem planu istupao sa apstraktnim maksimama: »sva vlast naoružanom narodu«, »svi moramo biti birokrati da ne bi bio niko«, o državi kao »diktaturi proletarijata«, o privremenosti državne organizacije, ali se njegovi zahtjevi ne završavaju samo na tome. On predlaže da se tradicionalna vojska i policija zamijene naoružanim masama; da se zavede radnička kontrola i evidencija koje treba da obavljaju građani; predlaže kolektivni rad i odgovornost svih funkcionera, strogi red i disciplinu; zatim da radnička klasa preuzme i ekonomsku i političku vlast, da bude organizovana kao država prelaznog perioda. On je za snažnu i centralizovanu državnu organizaciju, ali istovremeno ukazuje na puteve i načine njenog odumiranja, pa i na redosljed funkcija koje odmah nakon razvlaštenja buržoazije treba da počnu da odumiru. Što je za našu temu od važnosti, Lenjin ukazuje i na primjenu obilja raznovrsnih formi prelaska od kapitalizma ka komunizmu, dakako, u okviru »diktature proletarijata« kao oblika proleterske demokratije, vladavina većine nad manjinom. Lenjin se u *Državi revoluciji*, bez dvojbe, zalaže za ostvarivanje Marksovog ideala o »asocijaciji slobodnih proizvođača«, ali pod pritiskom prakse princip se koriguje u tom smislu što se predlaže da radnički savjeti preuzmu ulogu kontrole, a ne neposrednog upravljanja. Poznati su njegovi radikalni zahtjevi da »Građani, svi odreda, treba sami da učestvuju u ocjenjivanju i upravljanju državom. To je ogromno težak zadatak. Ali socijalizam ne može da ostvari manjina — Partija« — piše Lenjin.[6] Takvu ulogu masama Lenjin sugerira odmah, a ne da se »upravljanju uče iz knjiga, iz predavanja«.

Dakle, kada tražimo odgovor na pitanje gdje su izvori ideja o samoupravljanju, koje su temeljne za našu stvarnost, očito je da je Lenjinovo djelo ogroman laboratorij ideja, misli i vizija na koje se naš sistem socijalističkog samoupravljanja od početka oslanjao. Naravno, njegovo je djelo puno proturječnih stavova, oscilacija i predstavlja zamršeno klupko kontroverzi koje nisu ni slučajne niti

[5] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960.
[6] Isto, tom 12, str. 145.

Digitized by Google

su produkt voljnog čina, nego nametnute datim okolnostima i uslovima u kojima je djelo nastajalo.

Ako bismo izvršili jednostavan i nekritički (negativan) odbir iz čitavog ovog kolopleta Lenjinovih stavova i mišljenja, mogli bismo ga »optužiti« za mnoge »grijehove« koji će imati drastične posljedice u vrijeme Staljina i staljinizma upravo ako je riječ o sistemu upravljanja i modelu vlasti u socijalizmu — uostalom, njegovi protivnici su to bogato koristili, a koriste i danas. Međutim, nemoguće je jednu stvarnost premještati u neko drugo vrijeme i u neke druge uslove i tako o njoj suditi, a osobito suditi o stanju duha sa vremenske distance od cijelog jednog vijeka. Lenjin je, očevidno, znao šta treba činiti na planu demokratije, samoupravljanja i izgrađivanja odnosâ, ali je pitanje da li je to bilo i moguće — sa svom svojom neumitnošću praksa se odupirala situiranju humanističkih ideja u njeno jezgro i njenu zbilju. Ideje, misli i stavovi Lenjinovi ostali su zabilježeni, živjeli i žive i obogaćuju se u srazmjeri kako se obogaćuju pretpostavke na kojima je njihovo ostvarivanje moguće, a nestaju one na kojima nije bila moguća njihova primjena u praksi.

Upravo su zbog toga jugoslovenska teorija i praksa objektivno napustile one Lenjinove stavove koji su bili nužni za njegovo vrijeme, privremeni i po »zakonu nužde« nastali. Međutim, kada se misli i ideje oslobode tog tereta, ostaje čitavo bogatstvo Lenjinovog misaonog nasljeđa koje smo prihvatili i ugrađivali u temelje samoupravljanja i promicali ih dalje, na novoj povijesnoj razini i stečenom iskustvu. Učinjeno je to ne u formi napuštanja i suprotstavljavanja Lenjinu, nego u onom smislu kako je to on sam govorio i pisao. »Komunizam se ne ukorjenjuje putem nasilja« — kaže Lenjin jednom od svojih najboljih drugova iz kruga poljskih komunista. »Vi ćete to učiniti drugačije«, nastavio je Lenjin. »Ne — odgovorio je Poljak — mi ćemo učiniti to isto, ali ćemo učiniti bolje nego vi.« »Protiv takvog argumenta nisam mogao da kažem apsolutno ništa« — veli Lenjin. »Treba, dakle, dati mogućnost da se stvara sovjetska vlast bolja od naše«[7] — zaključio je Lenjin. On nije bio okovan uobraziljom da otkriva univerzalne zakone promjena i da ih nudi kao gotove obrasce za druge uslove, nego je respektovao specifičnosti i upozoravao: »ništa dekretima iz Moskve«.

Pomnim odvajanjem osnovnih ideja i razumijevanjem onog što je bilo nužno Lenjinova teorijska i idejna opredjeljenja bila su, sigurno, drugi veliki izvor i oslonac samoupravnoj teoriji i praksi. Na pitanje koju su praksu jugoslovenski komunisti slijedili u vrijeme utemeljenja novog, socijalističkog modela samoupravnih odnosa — osim Pariške komune i vlastitog iskustva, teško da je drugog iskustva bilo. Međutim, etatistički sistem socijalizma i centralistička organizacija vlasti i uprave (čije jezgro čini birokratija) bili su dovedeni do perfekcije, dakako, sa negativnim predznakom. Oni su poslužili kao izazov na kritiku, kao negativno

[7] Isto, tom 13, str. 89.

Digitized by Google

iskustvo koje je nuđeno kao univerzalno i opštevažeće. Tako je Staljinov model socijalizma, u ravni prakse, bio izvor saznanja na čijoj kritici i negaciji nastaje samoupravljanje. U tom iskustvu nema ni pomena o »slobodnoj asocijaciji« u Marksovom smislu, nema neposredne vlasti radničke klase, a i to je bio primarni Marksov zahtjev i projekcija socijalizma. Isto tako, napušten je Lenjinov koncept »naoružanog naroda«, napuštena je ideja o bilo kakvim radničkim savjetima, pa čak i onim nižeg ranga, kao obliku »kontrole i evidencije«. U praksi je nestala i pomisao na izgrađivanje partije u njenom određenju kao »partije u velikom istorijskom smislu«. Ona postaje sinonim za državu i u pravima i u odgovornosti. Istorijski i aktuelno, od principâ je izgrađena čvrsta organizacija po uzoru na državu ili uporedo sa državom i tako sa njom dijeli zajedničku istorijsku sudbinu. Neposredna demokratija je anticipirana kao cilj u dalekoj budućnosti, a posredničko upravljanje i vladanje je dominantno. Učešće masa »odozdo« zamijenjeno je strogom subordinacijom centralističkog dirigiranja sveukupnog rada i života, »revolucija« se provodi »odozgo« (Staljinov termin). U sferi materijalne proizvodnje, umjesto zahtjeva da viškom rada upravljaju oni koji ga reprodukuju, ukupnim nacionalnim bogatstvom upravlja država, ona zahvata višak rada i raspoređuje ga prema nahođenju. Središnje norme uređuju ukupan život i tako guše svaku inicijativu narodnih masa, posebno radničke klase. Umjesto teze o nagrađivanju prema radu, uspostavlja se sistem dekreta, platnih razreda prema položaju u hijerarhiji. Poseban je problem države, ne samo u teoriji kao u ranijem periodu, nego i u neposrednoj društvenoj praksi socijalizma. Država je bila središnja tačka spora od prvih teorijskih i ideoloških rasprava. Pokazalo se, u praksi, da to nije bilo bez razloga, niti je bilo suvišan intelektualni i etički spor, uprkos svim naporima Marksa i marksista da precizno odrede socijalnu funkciju države u socijalizmu, da joj bez dvojbe odrede karakter privremenosti, dakako, znajući za latentnu opasnost od birokratije čija praksa se kretala u suprotnom smjeru. Ne samo u ravni teorije, Lenjin je, nakon prvog iskustva, izražavao najviši stepen zabrinutosti za socijalizam zbog opasnosti od birokratije. On je birokratiju izjednačio sa kontrarevolucijom i restauracijom. U Staljinovo doba ne samo da je proces snaženja države bio pod kontrolom, nego od faktora koji se ispoljava kao »istorijska nužnost« država postaje trajan apsolutni princip vladanja i upravljanja. Nema ni traga o ideji njenog odumiranja. Naprotiv, država, po Staljinu, treba da jača, da bi u nekom beznadežnom vremenu odumrla. Tako je izvršena ne samo revizija marksizma i lenjinizma, nego su oni u praksi napušteni. Birokratija je preuzela sve one socijalne funkcije koje su u anticipacijama i vizijama marksista bile namijenjene radničkoj klasi. Ono što se bitno izmijenilo odnosi se na sistem svojine — izvršena je radikalna klasna prestrukturiranost u formi promjene vlasništva. Sve što je u prošlosti bilo vlasništvo privatnih titulara svojine, korporacija, udruženjâ, lokalnih zajednica itd. postalo je državna svojina — nacionalizacija je izvršena bez osta-

Digitized by Google

tka i do krajnjih konzekvenci kako u oblasti industrije i infrastrukture tako i u oblasti poljoprivrede. Više od 95% nacionalnog bogatstva se tako našlo u rukama nove socijalne grupe iza koje je stajala država kao čuvar novouspostavljenih odnosa u svojini. To je bio najradikalniji čin promjena koje istorija poznaje, izveden do kraja i u izuzetno kratkom vremenu. Taj čin je bio podloga i povijesni alibi za sve što se na toj podlozi razvijalo i snažilo u praksi i nadgradnji. Taj uspjeh, koji je imao tektonsku snagu u vršenju socijalnih i klasnih promjena, bio je opravdanje za sve druge degeneracije i promašaje.

Dakle, prvi put u povijesti ostvarena je ideja i parola po kojima je socijalizam sinonim za ukidanje privatne svojine. Svojina je osnovni problem u istoriji, izvor eksploatacije i porobljavanja na mnoštvo načina, o tome nema spora, ali, isto tako, sam fakat njenog ukidanja nije isto što i ostvarenje socijalizma. U tom smislu postavlja se i pitanje: da li je ukupan društveni sklop odnosa moguće objasniti poznatom shemom »odnos baze i nagradnje«? A odmah zatim i pitanje: da li se ukidanjem privatne i uspostavljanjem državne svojine može realizovati ideja o »oslobađanju rada«, da li se time ukida najamni odnos proizvođačâ i trasira put ideji o »slobodnoj asocijaciji neposrednih proizvođača«; da li su, dakle, time stvoreni uslovi za to da radnička klasa ovlada ukupnim rezultatima svoga rada i da se sjedine funkcije upravljanja i proizvođenja?

Ako se privatni vlasnici zamijene činovnicima, a država kao klasni instrument promijeni samo utoliko što istupa u ime drugih socijalnih vrijednosti; ako se, dalje, ni sistem odvajanja viška rada ne mijenja — teško da je moguća promjena položaja radničke klase. Poznato je, a bilo nam je poznato i u vrijeme raskola sa takvim modelom i sistemom socijalizma, da je cijela složenost prakse branjena kao privremenost i nužnost zbog okruženja i kapitalističke blokade, kao forma odbrane mlade revolucije, ali je stanje ostalo nepromijenjeno i u vrijeme kada je blokada prestala, a okruženje razbijeno. Isto tako je branjeno kao objektivna nužnost, jer nisu izgrađene doktrinarne pretpostavke za humanizaciju odnosa, da je radnička klasa nedorasla, a njena svijest nerazvijena i opterećena nasljeđem prošlosti, te da sama (radnička klasa) svjesno prepušta grupi posrednika upravljača da vlada za nju i u njeno ime, da koordinira i korespondira između njenih aktualnih i povijesnih interesa. Tako birokratija dobiva istorijsku šansu da vrši funkciju u ime revolucije ili, čak, da je ona (birokratija) osnovni kolektivni subjekt revolucije, te da dinamizira i snaži proces socijalizma kao svjetski proces, dakle, vrši i internacionalnu funkciju. Stvoren je hermetički zatvoren socijalni sistem i proglašen savršenstvom i obrascem svakoj drugoj praksi socijalizma, nuđen kao gotov i dovršen do perfekcije. Njegov arhitektonski kreator, Staljin, ne samo da nije dopuštao korekcije, transformacije ili promjene, nego je i svaku takvu pomisao nemilosrdno kažnjavao. Pod izgovorom da je to istorijska nužnost u prvoj fazi socijalizma, Staljin je anticipiranu vlast radničke klase i naoruža-

Digitized by Google

nog naroda i cijeli sistem pretvorio u državnu represiju i u neslućen teror nad svima onima koji su se usudili da u ma kakvoj formi oponiraju, pa i nad svima onima za koje je mislio da predstavljaju potencijalnu opasnost. Tako je »stepski vuk«, u svojoj pomračenoj uobrazilji da mijenja svijet, izazvao dramu socijalizma čije posljedice osjećamo i danas u svijetu socijalističke teorije i prakse. Često se Staljinove čistke i istrebljenja tumače njegovom izopačenom prirodom, bolesnom psihom ili bolesnom ambicijom, karakterističnom za sve mitske kultove. Međutim, bez obzira na to što imamo malo informacija o načinu otpora takvoj praksi, sama činjenica što postoji represija jeste dokaz da je postojao i otpor kojeg je i on sam više naslućivao nego što se taj otpor u drastičnijim formama ispoljavao. Staljinove metode istrebljenja, tako masovnog i trajnog, samo su specifične forme represivnog čuvanja vlasti, a ne personalni odnos prema pojedincima iz bliže okoline, pa i masovnije. Istorijsko iskustvo potvrđuje da svaki sistem ima svojstvo da se samoreprodukuje da bi postao vladajući bez ostatka. To se potvrdilo i u slučaju Staljina. Težnja za apsolutnom moći i vladanjem najprije se manifestovala u likvidaciji ostataka stare klase i klasnih protivnika, ali kada je, sadržajno, završena, neočekivano je otvoren drugi blok »neprijatelja« sa razlačitim etiketama. Represija i likvidiranje u njegovoj vizuri su smisao postojanja u funkciji vladara, a sam sistem je bio realno tle za takvo koncipiranje njegove uloge u očuvanju vlasti. U istoriji marksističke misli nije moguće naići na trag neke ideje o tome da socijalizam, nakon oružane revolucije, treba braniti represijom, pogotovo ne tako brutalnom, bez presedana u istoriji civilizacije. Tako dolazimo i do zaključka da je čitav idejni, politički i praktični Staljinov koncept izravno, u direktnoj suprotnosti sa čitavim misaonim naslijeđem radničkog pokreta. Umjesto radničke klase, u maticu revolucije situirao je birokratiju, umjesto samoreprodukcije u materijalnoj proizvodnji, uspostavio je samoreprodukciju ideologije dogmatizma, umjesto oslobođenja rada, učvrstio najamni odnos, umjesto slobodne asocijacije radnika, stvorena je armirano čvrsta državna organizacija. Prema tome, ideja o samoupravljanju (u ranijoj istoriji) puna je opterećenja i kontroverznih tumačenja, a vrijeme Staljina se praktično prekinulo i izgubilo.

Do raskola 1948. i radikalne promjene od etatizma ka samoupravljanju, zbog zatvorenosti sistema informisanja, nemogućnosti pristupa da se stvarnost Sovjetskog Saveza prati izbliza, o socijalnoj drami znalo se vrlo malo, više se naslućivala nego što je bila poznata. Ocjene, optužbe i osude protivnikâ socijalizma, nabijene strastima antikomunizma, niko iz kruga komunista nije ni uzimao za ozbiljno, a kvalitetnih informacija iz tog podneblja nije ni bilo. Međutim, nakon rata, u vrijeme kada je protok informacija bio snažniji, u uslovima kada je na djelu bilo moguće osjetiti šta znači staljinističko »iskustvo«, kada su ljudi u glavama prenijeli memoriju iz tog iskustva, bilo je jasno da to nije ideal socijalizma, a ni cilj revolucije kako ih je Tito anticipirao i da je u

Digitized by Google

praksi ostalo malo od Marksovog učenja i Lenjinove vizije stvarnosti socijalizma. Tada je iskrslo krupno pitanje, ispoljeno u formi »šta da se radi«? To je bilo jedno, ali i jedino praktično iskustvo sa kojim su već generacije indoktrinirane i koje je razvijalo svijest o savršenstvu sistema, ne samo kod neukih ili priučenih. Mnogi su, pa i veliki umovi svijeta u to vrijeme, pohitali u »obećanu zemlju« da bi stvorene predstave o novoj civilizaciji, kulturi i humanizmu provjerili i neposredno doživjeli. Trebalo im je vremena i iskustva da na vlastitoj sudbini osjete »humanizam« Staljinovog poimanja i da iziđu iz svijeta iluzija.

Dakle, jedan ideal stvoren u predstavama i koji je živio u svijetu iluzija nestao je i zablude i dogmatska vizija su se raspršile. Sve je trebalo kritički valorizirati, preispitati i negativno napustiti i odbaciti. Nije to bio lak posao, jer izbor novog, specifičnog puta, nije moguće izvesti reformama, korektivima, pa ni pukom voljom komunista u vrhu, kako se to često pokušava protumačiti. Nije to ni čisto politički ili ideološki fenomen, da bismo novinu sadržanu u pojmu samoupravljanja mogli izvesti promjenom vladajuće stranke ili personalnim promjenama. Strateška i programska koncepcija podrazumijevale su inovaciju od istorijskog značaja. Prelaz iz kapitalizma označava promjenu epohe, ali i prelaz iz državno-birokratskog modela upravljanja u samoupravni sistem odnosa predstavlja njen novi kvalitet. Prema tome, za promjene takve snage nužno je bilo imati na umu čitavu složenost istorije i aktuelne prakse tog vremena u našem prostoru. Trebalo je respektovati istorijsku prošlost i njena obilježja, zatim strukturne karakteristike, posebno nacionalne, vjerske, tradicionalne, pa i mentalne, jer se čitava struktura iz temelja mijenja.

Na taj način, generacija kreatora novog vratila se vlastitom iskustvu iz dalje, ali i one najbliže prošlosti, iskustvu iz revolucije. Naša revolucija nema samo obilježje rata u klasičnoj formi, pa ni samo one iz građanske tradicije ratova. Ona i jest specifična po tome što je, odmah iz početka, podrazumijevala novi kvalitet odnosa, a mnoge ideje o samoupravljanju začele su se u ratu, odnosno revoluciji. Sada ih je trebalo afirmisati i dalje snažiti, te osloboditi ih od bolesti kojom ih je birokratija već bila zarazila u vrlo kratkom vremenu. Tako je naše iskustvo bilo jedan od snažnih izvora saznanja na kojima se gradila nova zgrada samoupravljanja.

Prema tome, izvorne Marksove misli, ideje i konstante, zatim Lenjinove vizionarske odrednice, kritički selektirane i izdvojene od onih koje su zavisile od okolnosti u kojima je Lenjin djelovao, u ravni teorije bile su dva izvora saznanja na kojima se temeljila praksa samoupravljanja.

Nameće se pitanje: zašto se samoupravljanje, kao cilj revolucionarnih promjena, nije situiralo u praksu odmah nakon oružane revolucije? U lapidarnoj formi na to pitanje je moguće odgovoriti na više načina, a analitički se o tome može raspravljati naširoko i elaborirati argumentima. Najprije i jednostavno: bez državne represije ni ekonomski ni politički nije bilo moguće razvlastiti staru klasu — ne bi se ona predala ubjeđivanjem i demo-

Digitized by Google

kratskim dijalogom. Dakle, država je morala da obavi svoj prvi »jedini čin«. S druge strane, Staljin i staljinizam nisu bili izvan nas. Staljinova doktrina etatizma i admistrativnog upravljanja je ne samo sugerirana, nego i nametana svim sredstvima, bez obzira na to koliko smo se tome odupirali u toku rata, dakle, još tada se razvijala teorija o »ograničenom suverenitetu« socijalističkih država, a mi smo bili član porodice u socijalističkoj zajednici. No, i da smo bili slobodni u izboru strateške i praktične koncepcije, taj neželjeni čin nismo mogli izbjeći i »stepenicu preskočiti«. Trebalo je, u redoslijedu zadataka, stvoriti materijalnu osnovu samoupravljanja, usredsrijediti materijalne i ljudske potencijale, djelovati brzo i bez predaha, sve početi iznova jer nam istorija nije ostavila ni materijalnu osnovicu, ni visok stepen kulture i svijesti da bismo anticipirano stanje mogli ostvariti odmah i brzo. To nužno zlo« i socijalna patologija, začeti tada, bez obzira na kratkoću vremena trajanja, nanijet će nam ogromne štete tokom čitavog razvoja samoupravljanja — ostaće trajno jedan od najsnažnijih izvora zastoja, oscilacija, osnovna opreka samoupravljanju, ne samo u obličju birokratskog djelovanja kao univerzalne pojave. I problem birokratije u našim uslovima je specifičan. Naime, centralistička država, država unitarnog tipa, po prirodi je izvor nacionalne neravnopravnosti i nejednakosti narodâ i narodnosti u složenoj zajednici, ali takvu nužnost očito nismo mogli izbjeći. I sam metod i način izvođenja radikalnih promjena od etatizma ka sistemu samoupravljanja je za mnoge velika enigma. U objašnjenju fenomena u nepovoljnijoj su poziciji pravni pozitivisti. Oni cijeli problem reduciraju na normativno-pravni sistem regulacije. Državnim normama se sistem inaugurirao i njime zaštićen. Po njima, sve počinje poznatim zakonom iz 1950. i Ustavnim zakonom iz 1953. godine, a dalji proces razvoja kanalisan je i usmjeravan državnim sistemom regulacije. U toj vizuri izgleda ovako: država se dobrovoljno odrekla svojih funkcija i prenijela ih i delegirala na decentralizovane centre i time se sve objašnjava. Međutim, ako samo u osnovnim tezama naznačimo šta je sve trebalo odbaciti, napustiti, promijeniti, a šta utemeljiti u praksi, postaje vidljivo da je u pitanju povijesni čin, velika istorijska prekretnica.

Da bi se takva krupna inovacija izvela, trebalo je najprije postati samostalan, osigurati suverenitet države i samostalnost partije, dakle, bez ostatka odbaciti teoriju i praksu »ograničenog suvereniteta« i izvući se iz zagrljaja internacionalizma tipa Kominterne ili Informbiroa. Bez nezavisnosti i samostalnosti nije moguće vršiti izbor puta i modela izgradnje socijalističkog društva. Trebalo je latentni i javnosti do tada nepoznat sukob sa staljinizmom izvesti na svjetlo istorije.

Tako se došlo do kulminacije, do tačke usijanosti kada problem sukoba više nije bilo moguće uvijati u ideološke oblande, držati u tajnosti, jer je sukob trajao godinama. Povijesni raskol 1948. godine koliko označava jedno herojsko doba naše novije istorije, toliko je bio i vjesnik jedne socijalno-političke drame.

Digitized by Google

Bila je to borba Davida i Golijata. Ne ulazeći u dalja objašnjenja šta je to sve značilo za jednu mladu revoluciju, za ekonomski i društveni razvoj, za nas je ovdje važna činjenica da bez nezavisne države i njenog suvereniteta, te samostalne partije, inovacija i radikalne promjene ne bi bile moguće — cijena je bila velika, ali svaka veličina ima svoju cijenu, pa i nezavisnost.

Na unutarnjem planu, pretpostavka samoupravljanju jeste iz temelja izmijenjen položaj države, njenog realnog bića, jer postojeća država, centralistička i sa birokratskom strukturom, u direktnoj je opreci sa idejom samoupravljanja. I to je čin ravan istorijskom podvigu. Ni taj poduhvat neće proći bezbolno i bez otpora. Nije se birokratija »dobrovoljno« odrekla svojih, već stečenih privilegija, nego, u svom uobraženju da vrši povijesnu misiju, pružala je otpor na različite načine, njena samosvijest o posebnoj ulozi već je (za kratko vrijeme) prerasla u svijest o moći i utjecaju na društvene tokove. Iz temeljnog opredjeljenja za koncepciju države u funkciji samoupravljanja nastala je čitava skala poremećaja u do tada uspostavljenom poretku (u planiranju, raspodjeli, odnosima »viših« i »nižih« u državnoj hijerarhiji, zahvatanju viška rada, distribuciji i disperziji privrednih kapaciteta itd.). Međutim, za istorijsku ocjenu i valorizaciju vrijednosti novine čini se da je važno imati na umu dva krupna pitanja — pitanje šta se desilo sa posredničkom ulogom birokratije i kakvu ulogu ima partija komunista? Naime, u tradiciji i istoriji socijalističke, odnosno komunističke misli birokratiji je namijenjena posrednička uloga, — tako je bar doktrinarno koncipirana. Pod izgovorom da je radnička klasa nedorasla, njena svijest nerazvijena, nužno je neposredno upravljanje zamijeniti posredovanjem, mogućnošću da država u ime radničke klase i u njenom interesu preuzme funkcije upravljanja. Prije ma kakvog oblika i stepena razvijenosti samoupravljanja, nužno je bilo i tu doktrinu teorijski i idejno-politički napustiti. I tom zahjevu praksa će se uporno odupirati, jer je birokratija jedna od najvitalnijih socijalnih i političkih grupa. Njeni su interesi pogođeni, a moć njenog prilagođavanja društvenim pojavama je izuzetna, jer vrši funkciju upravljanja bez svojine, a državno-administrativno upravljanje je najpogodnija forma za ostvarivanje interesa. Bez obzira što će to biti trajan nusprodukt i prateća pojava samoupravljanja, doktrina i ideološka koncepcija su odbačene, a front borbe nakon obračuna sa starom klasom i transponovanom sviješću iz prošlosti pomjerio se na front praktičnog obračuna sa već osnaženom birokratskom strukturom. Ona će se javljati u različitim formama — najrije kao dogmatska (informbirovska) grupa koja je istupala u ime svetog duga internacionalizmu i nudila soluciju podređivanja nacionalnih i narodnih interesa nekim »višim idealima«, a u stvari bila je to oštra bitka za vlast Staljinovog kova, koja im je i najviše obećavala. Druga varijanta su oni koji su samoupravljanje shvatili kao fasadu prema spoljnjem svijetu, kao ideološku masku u kojoj će ostati stari sadržaj. Po njima, na unutrašnjem planu, trebalo je zadržati postojeće, a svijetu se predstaviti sa novim

Digitized by Google

modelom socijalizma koji je u direktnoj opreci sa Staljinovim modelom. Borba zastupnikâ samoupravljanja sa birokratijom iz vlastite strukture, prikriveno ili otvoreno, vođena je dugo, da bi tek sredinom šezdesetih godina bio izvršen drastičan čin obračuna. Tada je tek demaskirana ideološka grupa koja je predstavljala snažnu prepreku razvoju samoupravljanja ne samo u institucionalnom smislu, nego je bila i glavna prepreka razvoju samoupravne demokratije.

Treću grupu čine oni koji su se prilagodili novonastalom stanju, prihvatili samoupravljanje deklaratorno i, po formi, detronizaciju svog položaja. Ova grupa nije tako homogena, nije glasna u zahtjevima, egzistira u latentnom stanju, dakako, u nadi da je samoupravljanje prolazno stanje, a povratak na staro neminovan. Za njih nije od utjecaja to da li je sistem decentralizovan ili dekoncentrisan ili funkcionalistički, bitno je da su situirani u centru moći gdje se odlučuje i utječe na odluke, pa i na najnižim stepenicama političke piramide. Dakle, birokratija, s obzirom na to da nije vlasnička grupa, da nema istorijske i aktuelne odgovornosti, bez javno suprotstavljenog programa i čvrste organizacije, pokazala je svu svoju vitalnost u prilagođavanju i manipulaciji u vršenju svojih funkcija. Prema tome, uzdrmati već čvrstu državnu strukturu, razoriti jezgro birokratije i utemeljiti sasvim nove vrijednosti socijalnog sistema, bio je krupan revolucionarni čin, a ne reforma ili reorganizacija, kako se to prelama u glavama pozitivista i normativista.

Uloga i položaj Komunističke partije (SKJ) jeste posebno poglavlje naše najnovije povijesti. I o tome su napisani tomovi knjiga, vršena empirijska istraživanja, napisane teorijske rasprave različitog dometa, ali ima se utisak da neke specifičnosti još uvijek nisu dovoljno osvjetljene i činjenice izvedene na istorijsku razinu. Naime, tokom čitave tradicije i prakse socijalizma partija je sinonim za državu i obrnuto. Ta sintagma koja se popularno, leksički, označava kao »spoj partije i države« jeste novina u istoriji političke misli i prakse. Zbog toga je cijela antisocijalistička i antikomunistička propaganda i uperena protiv partije komunista, optužbe su adresirane na partiji, a ne na državni sistem — od kritike »diktature proletarijata« prešlo se na kritiku »diktature birokratije«, a u najdrastičnijoj formi »diktature partije«. Prema tim optužbama partija je povijesni i aktuelni krivac za staljinizam, za vladavinu birokratije, za Staljinove represije i za sve divergencije i promašaje u praksi socijalizma. Prema tome, i taj blok problema trebalo je razriješiti prije svakog pokušaja da se novi sistem samoupravljanja situira u praksu.

Trebalo je razdvojiti »blizance« — državu i partiju — i koncipirati im zasebne uloge. Nužno je bilo odrediti novo mjesto Savezu komunista u onom smislu kako ga je naznačio Marks, izgrađivati koncept »partije u velikom povijesnom smislu«, a ne partije kao čvrste organizacije po uzoru na državnu strukturu. Država nije bila ukinuta niti je frazerski naznačen rok njenog ukidanja,

Digitized by Google

nego joj je upravo dato mjesto kako ga je Lenjin zamišljao, da »odumire« u svojim funkcijama, a prije svega u ekonomskoj sferi. Tako je i taj problem prvi put u praksi socijalizma došao na red; principijelno, programski i praktično (kadrovski) Savez komunista je odvojen od države. Opravdan je prigovor da praksa nije dosljedna teoriji i principijelno opredjeljena, ali je proces otvoren, a borba se ne završava inauguracijom novog, nego se nastavlja u formi sukoba sa starim i u formi snaženja inovacija. Inače, metod djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, kako u revoluciji tako i u godinama iza rata, specifičan je u odnosu na dotadašnju tradiciju u komunističkom pokretu. Naime, svaki neprijatelj je znao da se revolucija u Jugoslaviji vodi pod vodstvom Komunističke partije, ne samo zbog toga što su mogli pročitati Proglas i parole, nego su to znali iz vremena prije rata. Međutim, Tito se nikada nije zanosio sektaškim, ultralijevim parolama i frazama o stvaranju »crvene republike« i tako sužavao front u zamku izolacije od ogromne armije ugnjetenih koji su Proglas komunista prihvatili kao svoj socijalni program. Komunisti Jugoslavije su tokom cijelog rata ostali u nekom obliku ilegalnosti. Za njih je znao svaki borac, svaki aktivista, znao ih je i raspoznavao po načinu revolucionarnog djelovanja i ponašanja. Oni se nisu izdvajali u političku elitu, nisu se ponašali kao izdvojena grupa, nego je postojala puna identifikacija sa borcima i masama, izdvojeni su bili po odgovornosti i posebnim, dopunskim zadacima i tako prednjačili i teorijski i u praksi. Tamo gdje su sektaši pokušavali da se ponašaju ultralijevo i retorički naglašavali da vode »komunističku revoluciju«, bez osjećaja za realnost i bez veze sa realnim životom, kriza pokreta je bila neizbežna. Istorijsko utemeljenje nove Jugoslavije na zasjedanju AVNOJ-a 1943. godine upravo je potvrda sa koliko smisla za realnost su njeni utemeljivači prišli tom istorijskom činu. Znalo se da su na čelu svih ustanovljenih institucija komunisti, da je jezgro vodstva komunističko, ali se to nigdje nije naglašavalo, nego otvorene perspektive narodima i narodnostima.

Otvarana su vrata svim progresivnim snagama, stvoren je sistem okupljanja na širokom frontu. To nije bila sumnja u snagu Partije, nego velika vjera u radničku klasu i u mase koje nisu po svijesti bile dorasle da razumiju istorijski sklop, ali su po svom socijalnom i političkom statusu slijedile programsku i strateško orijentaciju komunista. Komunisti, pod Titovim vodstvom, kao brojčana manjina, nisu u vokaciji naglašavali one ciljeve koje revolucija ima kao konačne, nego su nudili Programe kojima su motivirali na akciju, pravili poredak zadataka i markirali bliže i dalje ciljeve. Tako je program manjine bio u interesu većine narodnih masa i na taj način je postajao opštenarodni program. Komunisti Jugoslavije su poznavali sve naslage prošlosti, sva opterećenja u svijesti masa, prenesena iz dalje ili bliže prošlosti. Nije teško naslućivati šta bi bilo sa pokretom da su komunisti istakli parole o ukidanju privatnog vlasništva, o ateizmu, o seljaštvu u budućnosti, o sovjetizaciji itd., a pogotovo da su se izdvojili kao

Digitized by Google

posebna grupa sa pretenzijom na vlast. To bi bila tek avantura, jer, po Lenjinovim riječima, vrijedno je samo ono što stvore narodne mase, a ne ono što bi bilo produkt zamisli u glavama elite. Dakle, komunisti su bili elita, avangarda u pravom smislu, a ne po privilegijama ili posebnim statusima — realna elita.

Još je više zanimljivo, dakako, sa stanovišta istorije, zašto su komunisti Jugoslavije, i nakon pobjede u revoluciji i uspostavljene vlasti, ostali u specifičnoj formi u ilegalnosti. To je bila jedna od tačaka Staljinovih napada na našu Partiju, optužujući je da se »utopila u Narodni front«, te da je »oportunistička« i »kompromiserska«, »narodnjačka«, dakle, bez »revolucionarne oštrice«, što je njegov omiljeni izraz. Ni u tom periodu Tito nije previđao dato stanje, opštesvjetske i unutarnje okolnosti u kojima su se razvijali revolucionarni procesi, nije identifikovao državu sa Partijom, bez obzira na činjenicu da su postojali komiteti i već masovnija Partija i što je vršeno personalno spajanje; zvanično, država je vršila svoje funkcije klasnog karaktera, a Partija povezana čvrsto sa radničkom klasom i masama, trasirala put u funkciji kolektivnog subjekta revolucije.

Znalo se da su članovi Politbiroa, u personalnom i funkcionalnom smislu, istovremeno članovi Prezidijuma, a ministri i državni funkcioneri članovi kolektivnih organa Partije na svim razinama institucionalne strukture. Međutim, ni tada se Partija nije deklarisala kao legalna zasebnost, u stilu građanskih stranaka na vlasti ili po uzoru na Boljševičku partiju, nego je širila svoje prostore i izgrađivala čvrstu vezu sa progresivnim snagama koje su prihvatale njen Program, svoju vrijednosnu orijentaciju.

Titov zahtjev da se komunisti čvrsto povezuju sa masama, posebno sa radničkom klasom i okupljanja na njihov program, ostaće njegov moto do kraja života, bez obzira na drugačije stanje u legalnoj fazi djelovanja komunista i na njegovu masovnost. Velike maksime, retoričke parole i vokacije o velikoj budućnosti nemaju veći domašaj ako im se praksa neumoljivo odupire, ako ideje ne nalaze uporište u objektivnoj stvarnosti — birokratsko frazerstvo i ljevičarsko-ekstremni zahtjevi bez realnog tla više su štetni nego korisni za praksu socijalizma. Prema tome, nije bilo moguće uspostaviti vlast radničke klase stila i modela samoupravljanja, a zadržati partiju u statusu poludržavne organizacije čije birokratiziranje je nezaobilazno. Nije to napuštanje vladajuće pozicije, a ni umanjivanje njene povijesne odgovornosti, nego snažan izvor njenog moralnog i političkog autoriteta; time postaje realna snaga, a ne snaga izvedena iz funkcije vlasti.

Sve što se desilo na prelazu u prvu deceniju samoupravljanja za građansku, tradicionalnu misao je neobjašnjivo, za nju je to veliki rebus jer se mnoge pojave, rješenja i stavovi opiru, reklo bi se, zakonu logike, a pogotovo su u suprotnosti sa cijelom istorijskom tradicijom političke misli. Za nju je neshvatljivo da je takve radikalne promjene moguće izvesti bez ustaljenih oblika u vršenju krupnih preokreta, bez puča, udara ili kontrarevolucije, odnosno revolucije. Sam čin je velika zagonetka, jer su promjene

Digitized by Google

izvršili isti ljudi koji su izveli revoluciju, čak u istom personalnom sastavu.

Partija je uspostavila snažnu državu, posredstvom koje je mogla najefikasnije čuvati položaj u vlasti, ali se odrekla njenih usluga, bez obzira na svu složenost situacije i prijetnji svake vrste. Reklo bi se, neočekivano je odabrala put rizika i neizvesnosti, jer iskustava koja bi se mogla kopirati nije bilo. Uz sve to, trebalo je sačuvati kontinuitet revolucije, osnažiti njene izvorne principe. Dakle, nije to bila revolucija »odozdo«, nije se pojavila neka nova socijalna sila koja nameće promjene postojećeg, nego nastavak započetog koje se utemeljilo u oružanom dijelu, a narušilo etatizmom i birokratskim sistemom upravljanja. Nije to bila ni revolucija »odozgo« u Staljinovoj interpretaciji vršenja socijalnih promjena od krupnog društvenog značaja, nego ispunjavanje onih ciljeva koje su radnička klasa i mase postavile kao osnovne ciljeve u revoluciji.

Da su jugoslovenski komunisti — u čitavom tom košmaru i u surovim uslovima kakvi su se bili nametnuli spolja ili zatečeni kao nasljeđe prošlosti — upali u zamku čuvanja vlasti, po uzoru na građansku tradiciju, mogli su da biraju solucije sa manje rizika i sa više izgleda na uspjeh. Najprije su mogli da se prepuste euforiji pobjednika i da uživaju plodove zasluga kako je to uvijek bivalo u istoriji. Na internacionalnom planu mogli su prihvatiti »bratski zagrljaj« i štićeništvo »prirodnog saveznika«, zadržati status sekcije u odnosu na internacionalne organizacije i ovisnost i tako zamrznuti stanje i čuvati »*status quo*«. Stajala im je na raspolaganju i solucija po kojoj su mogli, u ime čuvanja tekovina revolucije i državnog suvereniteta, osnažiti državu sa njenim aparatom, nasilje izdići do apsoluta, dakako, u spoju sa Partijom i nastaviti sa etatističkim vladanjem. Više teorijski moguće nego realno izvodljivo, mogli su potražiti zaštitu na drugoj strani, jer su u samoodbrani moguća različita sredstva, ali to bi već bila izdaja i kontrarevolucija.

Kao što je poznato nisu prihvatili ni jednu od tih mogućih, nego sasvim novu i specifično tešku soluciju. Istorija je već valorizirala i pokazala kolika je bila Titova vjera u radničku klasu, u čovjeka našeg prostora. Svako drugo rješenje bilo bi ravno iznevjeravanju i napuštanju izvornih principa na kojima se odvijao revolucionarni proces. Tito je otkrivao objektivni interes naroda, a nije se zanosio iluzijom o ispunjavanju doktrinarnih zahtjeva i dogmatskim opterećenjima. Test ispravnosti puta provodio se u društvenoj praksi, jer nije bilo ni jedne snažnije društvene akcije komunista koju mase nisu slijedile bez rezerve i zastoja, osim onih koje smo pokušali provesti, kao uvaženo iskustvo i gotov kliše, iz drugih uslova i primijeniti u našem iskustvu. Pokazalo se na primjeru prinudne ili poluprinudne kolektivizacije u oblasti agrara da nema univerzalnog obrasca za socijalizam. Uz sve napore, žrtve i uz utrošak materijalnih i ljudskih energija vlasnici zemlje su se oduprli kolektivizaciji, reklo bi se, autorefleksijom, bez ustupaka i uzmicanja u različitim metodama. To je bio najžilaviji

Digitized by Google

otpor Partiji u njenoj istoriji, ali i dokaz da neprimjerena doktrina ne može naći uporište u specifičnoj socijalnoj kulturi. Na svu sreću, i tu zabludu Tito je, za kratko vrijeme, uočio i antidogmatski odstupio i napustio ideju o prinudnoj kolektivizaciji, bez obzira na to što se radilo o klasnom fenomenu, o promjeni svojinskih odnosa, o prelazu od privatnog vlasništva na državno, odnosno kolektivno vlasništvo. Odgođen je taj klasni čin za neka druga, zrelija vremena, a veličina odluke se tek naknadno potvrdila, jer se u praksi socijalizma pokazalo da puko ukidanje privatnog vlasništva nije isto što i socijalizam.

Sistem samoupravljanja je bio uslov i za još jednu krupnu promjenu koja je postavljena kao vrhunski cilj u revoluciji, a koju u uslovima etatizma nije bilo moguće izvršiti. Naime, u revoluciji je nacionalno pitanje figuriralo kao dio klasnog problema, a u našim uslovima neodvojivo je od klasno-socijalnih proturječnosti. Još na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, dakle, kada su polagani temelji novoj zajednici, uspostavljen je federalni sistem tipa republike. Time ne samo da se htjelo pokazati da napuštamo monarhiju, odnosno državno uređenje unitarnog tipa, nego je to bio strateški zahtjev za ravnopravnost narodâ i narodnosti.

To povijesno opredjeljenje na konstitutivnom zasjedanju dobilo je svoju potvrdu u prvom Ustavu, dakle, politički princip je ustavno-pravno normiran. To rješenje je značilo istorijski čin, ali, uz svu njegovu veličinu, njime se nije razriješilo sve ono što je stajalo na putu izgrađivanju ravnopravnosti narodâ i narodnosti, nego je otvoren snažan proces postepenog razrješavanja svekoliko zamršene stvarnosti u ovoj sferi života naše zemlje. Dakle, praksa je trebalo da slijedi ideju i normu, ali na putu do njihovog realizovanja ispriječilo se mnoštvo prepreka objektivne naravi, dakle, put do realizovanja nije bio raščišćen. Prije svega, i laiku je poznato da se u okvirima centralističke države, sa obilježjima unitarizma, ne može osigurati nacionalna ravnopravnost. Centralistička država je, objektivno, antipod jednakosti i ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Osim toga, osjećalo se i prisustvo Staljinove »teorije« o vodećoj naciji, mada na našem tlu ona nikada nije zaživjela; njeno prisustvo se osjećalo u praksi, a kasnije će biti dograđena i teorijom o »ograničenom suverenitetu«.

No, još je značajnije pitanje odnosa prema naciji uopšte kako ga je Staljin koncipirao i sugerirao našoj praksi i teoriji, a ne možemo nikako reći da je njegov glas bio bez značaja. Bila bi istorijska neistina ako bismo tvrdili da smo bili oslobođeni indoktrinacije tog bloka, mišljenja. Poznate su Staljinove doktrinarne odrednice, prema kojima je nacionalno pitanje problem buržoazije nastao u kapitalizmu a u procesu njegovog propadanja iščezava. Po njemu, dakle, u socijalizmu fenomen nacije ne postoji, osim kao konzervativno, seljačko pitanje. Kakva rješenja je Staljin primijenio u praksi Sovjetskog Saveza, nije nepoznanica. U ime klasne borbe i razrješavanja proturječnosti klasne sadržine Staljin je odbacio Lenjinove ideje i sugestije o ravnopravnosti na-

Digitized by Google

rodâ i narodnosti u čuvenoj formulaciji »pravo naroda je samoopredjeljenje do otcjepljenja«, ali Staljinova definicija nacije bila je opštevažeća, tako reći, jedina marksistička definicija, pa čak i kasnije kada smo napustili staljinizam. Sama definicija, kao oficijelno uputstvo, lišava mnoge narode prava na nacionalnu identifikaciju. Tek će nakon dugo vremena Edvard Kardelj izvršiti korekcije i proširiti definiciju, primjereniju za ravnopravnost i jednakost narodâ. Prema tome, sve to nije bilo bez odjeka na svijest i praksu u našem prostoru, što nije bila mala prepreka u razrješavanju problema vezanih za naciju i međunacionalne odnose.

Odvajanje klasnog od nacionalnog doktrinarno znači da se ukidanjem klasne eksploatacije ukidaju svi oblici nejednakosti i svaka mogućnost eksploatisanja, pa, prema tome, i mogućnost materijalne ili duhovne eksploatacije među nacijama; istodobno je takva doktrina sugerirala potrebu pomjeranja i odgađanja rasprave o naciji, a time usporavala praksu. U tom trenutku istorija i komunisti su bili zaneseni euforijom pobjednikâ, u velikoj nadi i iluziji da je revolucijom problem nacije razriješen samom činjenicom što su svi narodi i narodnosti vodili borbu za iste ideale i iste socijalne vrijednosti. U toj vizuri temelj svega je društvena, odnosno državna svojina. Ona limitira mogućnost eksploatacije po bilo kojem kriteriju. Ekonomija je izvor svih proturiječja i konflikata, pa, prema takvom shvatanju, ako se razriješe proturječnosti u osnovi, u proizvodnji, razriješene će biti i sve druge, pa i međunacionalne proturječnosti.

Međutim, uz sva saznanja i sve napore, praksa je uporno i ozbiljno upozoravala da cjelokupan sklop međunacionalnih odnosa nije doveden do kraja, nije završen proces izgrađivanja ravnopravnosti i jednakosti ni u sferi ekonomije ni u nadgradnji, odnosno u oblasti kulture.

Dakle, problem nacije nije samo dimenzija samoupravljanja, nego je ravnopravnost nacija uslov utemljenja samoupravljanja, i obrnuto, uzročno-posljedično povezani. Vreme će pokazati kakve ozbiljne naslage prošlosti postoje u latentnom stanju i da je nacionalno pitanje integralna dimenzija klasno-socijalnog pitanja.

*

Prva decenija samoupravljanja (1952—1962) biće svakako, u našoj novijoj povijesti zabilježena kao vrijeme radikalnog preobražaja u svim oblastima života i rada. Kvantitativne promjene iz tog isječka vremena nije moguće objasniti ni pozitivno-pravnom metodologijom, odnosno interpretacijom duha i slova zakona koji su nastali u toj deceniji, pa ni ustaljenom metodologijom po kojoj temeljna programska i politička dokumenta predstavljaju predmet analize. Izvan takvih objašnjenja ostaju činjenice iz realnog života koje su, na izgled, sporedne i nebitne, ali po svom socijalnom sadržaju one upravo otkrivaju realnu sliku stvarnosti kakva se izgrađivala i razvijala u prvim godinama krupnog društvenog

Digitized by Google

preobražaja. Po obimu, sadržini i povijesnom značaju prelaz od centralističko-etatističkog sistema, čiju osnovu čini ideologija birokratije, isto je tako značajan kao i onaj radikalni klasnog prestrukturiranja. Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, čime se i normativno-pravno utemeljuje samoupravljanje, Ustavni zakon, zatim Zakon o narodnim odborima, Zakon o planskom upravljanju privredom, te Opšti zakon o uređenju općina i srezova i druga pravna dokumenta — predstavljaju pravni izraz postojećeg, novonastalog u društvenoj praksi, ali se time nastala praksa ne može objasniti u svoj svojoj raznolikosti i inovacijama. Programsko-politički dokumenti SKJ, duh i smisao odluka Šestog kongresa, zatim Sedmog kongresa, kojem istorijsko značenje daje Program Saveza komunista, i druge odluke nastale u tom vremenu, golemi su izvor saznanja, jer se nije radilo o odlukama u oblasti tekuće politike i društvene prakse, nego o platformama strateškog karaktera — oni su teorijske i koncepcijske platforme samoupravljanja, idejni koncepti za dugoročno trasiranje puta. Međutim, za osvjetljavanje realne slike stanja ni to nije dovoljno. U njima su naznačena opšta obilježja novog sistema, markirane osnovne proturječnosti kao izraz sukoba starog i novog, zatim, jasno data idejno-politička i teorijska opredjeljenja, iz čega je i nastajala teorija samoupravljanja, a praksa ju je prihvatala bez kolebanja i sumnji. Ta dva aspekta izučavanja i dva nivoa teorijske analize su prisutni trajno, obavljani u različitim varijacijama i sa različitim stepenima uopštavanja. Zbog toga ćemo mi u ovom slučaju najprije dopustiti da same činjenice »govore« i da bogatstvom svoga sadržaja pruže osnove za zaključivanje ne samo specijalistima i stručnjacima, nego i običnom čovjeku.

U ravni ustavno-pravne regulacije već 1949. godine inauguriraju se radnički savjeti, ali ta takozvana eksperimentalna faza trajala je zanemarljivo kratko, jer je već 1950. godine donesen čuveni zakon, čija snaga prevazilazi onaj smisao koji zakoni klasične forme imaju, jer se njime mijenjao cjelokupan ustavni sistem, stara »zgrada« takozvanog revolucionarnog etatizma je iz temelja uzdrmana. Njime se radikalno mijenja sistem svojine i odnosi u oblasti svojine, a »način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte« (K. Marks). Na tom temeljnom principu začeće se i sukob između dvije koncepcije i ideologije, simbolički sukob između samoupravljanja i etatističko-birokratskih snaga. Ustavni Zakon predstavlja krupan korak dalje, jer se procesi samoupravljanja šire i produbljuju. Ustavnim zakonom se garantuje pravo radnog naroda na samoupravljanje i u drugim oblastima života i rada — kulturi, prosvjeti, socijalnim službama itd. To je bila ona tačka istorije na kojoj radnička klasa postaje (Ustavom utvrđeni) subjekt revolucije, a radnik gubi status najamnog radnika, raščišćava se put ideji o spajanju proizvođačke i upravljačke funkcije. Izmijenjena je i struktura parlamenta. Uvodi se nova institucija (Vijeće proizvođača), čime radnička klasa dobiva nove impulse i nove snage u

Digitized by Google

ostvarivanju svojih interesa. U tom procesu promjena prestaje da postoji Prezidjum koji je u ranijem sistemu predstavljao neku vrstu supstituta skupštine, sa ovlaštenjima koja su tradicionalno pripadala parlamentima. I terminološki su izvršene formalne promjene nazivâ. Namjesto vlade uspostavlja se Izvršno vijeće, ministarstva se zamjenjuju sekretarijatima, radikalno slabi izvršna vlast u odnosu na političku strukturu (legislativu). Razara se centralistička organizacija države i otvara proces samoupravne decentralizacije. Nije to bila promjena u formi prenošenja (delegiranja) ili neki oblik nove administrativne podjele, nego iz temelja začet nov sistem vlasti. Decentralizacija i dekoncentracija se ne zadržava na nižim stepenicima u piramidi državne vlasti, nego se situira u sferu materijalne proizvodnje. Bio je to dosta razuđen sistem ovlaštenja i nadležnosti samoupravnih subjekata, posebno u fazi prerastanja radničkog u društveno samoupravljanje. Mijenja se i uloga opština, koje su u ranijem sistemu imale status teritorijalno-administrativnih jedinica sa vrlo uskim krugom ovlaštenja u vršenju funkcija i podređene višim hijerarhijskim centrima. U tom sistemu je svaka služba imala svoj AOR (administrativno-operativno rukovodstvo), ali u samoupravljanju one postaju onaj »najzad pronađeni« osnovni oblik vlasti. U tom radikalnom mijenjanju strukture i sistema vlasti ukidaju se oblasni, okružni i sreski odbori, ukida se razuđeni i umnoženi broj ministarstava, komiteta, generalnih direkcija i tako određuje nova socijalna i politička funkcija države, a enormni broj funkcija centralne vlasti prenosi se na osnovne teritorijalno-političke zajednice. Ukidaju se poluvojničke organizacije u državnoj upravi i tako ograničava moć egzekutive, a time zaustavlja rastuća moć birokratije u klasičnoj formi. Naravno, ova normativna idilična slika iz tog vremena nije isto što i društvena stvarnost. Samo laik bi mogao da shvati da je anticipirani cilj postao i realnost u životu. Zastupnici državno-svojinskih odnosa pružali su žilav otpor novini, »kako u Partiji tako i u cjelokupnoj državnoj i privrednoj upravljačkoj strukturi«[8] — ističe Edvard Kardelj i nastavlja: »Ali i dalje su se u našem društvu niz godina zadržavali, pa i danas zadržavaju, više ili manje snažni elementi državno-svojinskih odnosa, bilo u obliku direktnog raspolaganja društvenim kapitalom od strane države bilo u obliku povezanosti države sa upravljačkim vrhovima u privredi koji raspolažu centralizovanim društvenim kapitalom nad kojim su organizacije udruženog rada izgubile ekonomsku kontrolu ili je nisu ni imale«[9]. No, bez obzira na to što teorijska i normativna rješenja nisu isto što i stvarnost i što međusobno divergiraju, radikalni proces promjena je otvoren i kako je vrijeme više odmicalo novi sistem je dobivao na snazi i potvrđivao se u praksi.

U oblasti ideologije učinjen je isto tako krupan čin promjena, bez presedana u praksi komunističkog pokreta. Naime, KP mije-

[8] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, 1976, str. 27.

[9] Isto, str. 21.

Digitized by Google

nja svoj naziv, ali ne formalno, jer novi naziv (Savez komunista Jugoslavije) ima nov, realni sadržaj. Ta novina se manifestuje na dva načina. Prije svega, time je definitivno učinjen raskid sa konceptom partije »gvozdene monolitnosti« i organizacijske okoštalosti, po kojoj se komunisti izdvajaju u zasebnu ideološku grupu, a sugerira se čvrsta povezanost komunista sa radničkom klasom i masama. Time se otvara mogućnost aktivizacije svakog komuniste, razara centralistička svijest i omogućava stvaralačka inicijativa »odozdo«. Komunisti nisu samo disciplinirani izvršioci direktiva »odozgo«, nego preuzimaju istorijsku odgovornost za svoje djelovanje u društvenoj praksi. Osim toga, Savez komunista se oslobađa srastanja sa državom i sistema dvojne odgovornosti — on (SKJ) postaje princip u vršenju revolucionarnih promjena, »partija u velikom istorijskom smislu«.

U odnosu na stanje ustavne regulacije Zakonom iz 1950. godine Šesti kongres će učiniti krupan korak dalje u razvoju samoupravljanja. Taj kongres ne samo da je potvrdio ispravnost rješenjâ, nego svojim odlukama predstavlja platformu za novi tip demokratije u socijalističkoj istoriji, kako u oblasati takozvanih unutarpartijskih odnosa tako i u društvu uopšte. Odluke Šestog kongresa su bile sasvim jasne i nije bilo mjesta sumnjama ili kolebanjima — one će dobiti ustavno-pravnu artikulaciju u Ustavnom zakonu iz 1953. godine.

Bilo je jasno, i »starim« protivnicima spolja i novim unutar zemlje, da povratka na stare, centralizirane odnose nema, da nije riječ o eksperimentu ili palijativnim korekcijama starog sistema, nego da je posrijedi strateško i konačno opredjeljenje. Dogmatsko-birokratske snage su proglašavale donesene odluke kao istorijsku avanturu, pa čak i kao izdaju. Kasnije, pa i do naših dana, one su osuđivale Šesti kongres kao izvor svih zastoja i poremećaja optužujući ga za stihiju, anarhiju, dezorganizaciju i narušavanje socijalne i političke discipline, pogotovo u redovima komunista. Oni u odlukama Kongresa nisu nazirali ili nisu htjeli nazirati elemente nove političke kulture, nagoveštaj bitke za socijalističku demokratiju samoupravnog modela, jer im je više odgovarao strogi represivni sistem i kruta organizacija centralističke forme i sadržine — naravno, represivni sistem je najefikasniji, ali zato i najbrutalniji oblik čuvanja vlasti i položaja u vlasti.

Napuštanje etatizma unitarističkog modela i centralizma birokratske vlasti nužno se odslikavalo i na međunacionalne odnose. Centralistička organizacija etatističkog upravljanja i ravnopravnost narodâ i narodnosti stoje u direktnoj opreci. U tome se i novi naziv (SKJ) ispoljava kao oblik organizovanja partije komunista u skladu sa federalnim sistemom i stavlja u funkciju razvijanja bratstva i jedinstva, ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Prilagođavati sistem vlasti i uprave takvim ciljevima, a zadržavati organizaciju komunista u starim kalupima, bilo bi ravno promašaju, jer su komunisti više od svakog drugog odgovorni za ostvarivanje ciljeva revolucije u svim oblastima života, a pogotovo u ovoj oblasti. Samo se po sebi razumije da SKJ kao osnovnu kohezionu i

Digitized by Google

integrativnu snagu nije moguće koncipirati i organizovati po uzoru na državnu organizaciju, nije moguće uspostavljati federalizam u SKJ, ali su nacionalne organizacije komunista odgovorne pred svojim narodom, identifikuju se sa njihovim interesima, što ni u kom slučaju ne znači i međusobno suprotstavljanje i konfrontiranje, nego, naprotiv usklađivanje i usaglašavanje bez majorizacije. Odluke Šestog kongresa i njegova opredjeljenja, bili su, po svojim efektima, snažan impuls razvoju samoupravljanja, kao da je snagama samoupravljanja data neka imaginarna energija. Brzo su popustili i okovi blokade spolja, a posebno se praznio i otopljavao staljinizam. Beogradska, a zatim moskovska deklaracija predstavljaju ne samo čin priznanja Staljinovih grešaka i odobravanja našeg puta u socijalizam, nego su to dokumenti od povijesnog značaja za teoriju i praksu socijalizma u svijetu. To je bio nov izvor snage na unutarnjem planu, jer su protivnici samoupravljanja gubili moralno-političku podlogu, a skeptici i kolebljivci došli do otrežnjenja i izlazili iz svijeta zabluda i dogmatske zamrznutosti. I na drugoj strani, na Zapadu, situacija se mijenjala, jer su njihove sumnje i oprezi nestajali pred činjenicama.

Tako se u toj deceniji začinje i nov model internacionalizma ne samo unutar komunističkog pokreta, u kome se razbijala »gvozdena monolitnost« i sistem diktata iz jednog centra, nego i na opštesvjetskom planu. Tada se rađa i ideja o nesvrstavanju, ideja koju je u godinama posle rata teško bilo i zamisliti. Titova koncepcija internacionalizma značila je prekid sa čitavom tradicijom i praksom podjele svijeta na dva mamutska bloka bez ostatka. Tito je izišao sa maksimom o saradnji među narodima sa različitim društvenim sistemima, različitim kulturama i stupnjem razvijenosti svake vrste. Tito nije prihvatio tezu o mogućnosti »dobrih odnosa« među partijama, a loših među državama i obrnuto. Nema, dakle, vrijednosti u ime kojih se može podrediti interes naroda u ime nekog višeg cilja internacionalističkog koncepta socijalizma. Isto tako, sasvim se potvrđivala istina da partija koja nije vezana za svoju nacionalnu, narodnu podlogu ne može vršiti ulogu avangarde, a ravnopravnost partija je istovremeno i ravnopravnost narodâ i obrnuto.

Ni ta ideja ne bi imala izgleda bez samoupravljanja kao ukupnog socijalnog sistema, jer bez ravnopravnosti unutar zemlje ne bi bilo moguće sugerirati ravnopravnost naroda svijeta, a samoupravljanje je upravo pretpostavka izgrađivanju međunacionalnih odnosa čiji je sinonim bratstvo i jedinstvo. Ta dva uporedna procesa snaženja samoupravljanja (normativno-pravni i idejno-politički) iz temelja su pokrenuli društvenu praksu, praksa je bila mjera vrijednosti koncepta, u praksi se promjene tek mogu jasno uočavati. Neke pojave u praksi tog vremena, na izgled, kao da nemaju naročitu vrijednost, a najčešće se i ne pominju u teorijskim analizama, osim kao marginalne ili ilustrativne. Da ponovo prepustimo činjenicama da same »govore« o novini i značaju trenutka.

Digitized by Google

Tako reći, preko noći se sve mijenjalo, staro napuštano, a novo uvođeno. Napušten je način kolektivizacije u oblasti agrara i razbijena iluzija o mogućnosti kopiranja tuđe prakse, pokušaj koji nam je nanio neprocjenjive ne samo materijalne, nego i političke štete. Dakle, definitivno je prihvaćen koncept kombinovane privrede.

Direktno, centralističko planiranje se modifikuje i prilagođava samoupravnoj organizaciji. Namjesto sistema cijena po kojem je sve diktirano iz autoritativnog centra, određivana cijena svih roba, osim ograničenog malopijačnog prometa poljoprivrednih proizvoda, aktiviran je zakon tržišta. Umjesto takozvanog racionaliziranog snabdijevanja osnovnim životnim potrebama, uspostavlja se slobodna razmjena. Za savremenike to je bilo iznenađenje, jer se nije moglo ni naslućivati da će za nekoliko dana nestati »bonovi«, »tačkice«, doznake«, magacini za privilegovane, i sve to biti zamijenjeno sistemom slobodne trgovine. Tadašnje generacije su se već bile navikle da im se diktira stil oblačenja, način ishrane, obim potrošnje, razmjene, raspodjele — dakle, na birokratski stil življenja. Nije teško naslutiti šta je to značilo kao ekonomski fenomen, kao novina u zadovoljavanju materijalnih potreba čovjeka. Neuporedivo je više bilo značaja to što je učvršćena vjera u ispravnost puta, iz čega je izrastao optimizam do stanja euforije — bila je to socijalna katarza, ne samo kao psihičko i političko stanje, nego su se probudile nade i nazirale nove konture socijalizma humanističke sadržine.

Napušten je sistem otkupa i poreza, organizovan prelazak mase seljaštva u grad, što je u ranijim godinama također bilo teško pretpostaviti. Sve se to dešavalo u izuzetno zgusnutom vremenu, staro je nadomještano novim sadržajima, reklo bi se, iz nekog nevidljivog izvora.

Brzi izlazak iz stanja izolacije, otvaranje granica, novi način međunarodne razmjene, zatim transfer tehnike i tehnologije, način komuniciranja sa svijetom, uključivanje u međunarodnu privredu i podjelu rada — sve nam to danas izgleda jednostavno i normalno. Međutim, i to je tada bila novina od istorijskog značaja, bio je to prekid sa dogmatskom tradicijom i sektaškom psihologijom, način utiranja puta novoj političkoj kulturi u međunarodnim odnosima. Na praktičnom planu time su aktivirane umrtvljene snage, materijalni i duhovni resursi. Sve je to uticalo na tempo privrednog razvoja, na stopu rasta u materijalnoj proizvodnji i po obimu i po kvalitetu. U deceniji o kojoj govorimo dostignuta je stopa industrijskog rasta nezapamćena u našoj istoriji.

Već 1952. godine industrijska proizvodnja bilježi stopu rasta od 100 odsto, 1953. godine 111 odsto, a 1954. 126 odsto. U 1955. ta stopa dostiže 147 posto, a 1956. godine čak cijelih 162 posto. Tako je, po međunarodnim standardima, Jugoslavija u to vrijeme postizala najvišu stopu industrijskog rasta u svijetu. Obično se tvrdi da takav rast industrije prati kao nusprodukt zaostajanje infrastrukture, a pogotovo da se to postiže na račun duhovne nadgrad-

Digitized by Google

nje. Međutim, u našem slučaju to se nije dogodilo. Naravno, dostignuća u oblasti duhovne nadgradnje nije moguće kvantificirati, ali neoborive činjenice pokazuju da je prosperitet tekao uporedo. To je vrijeme masovnog obrazovanja, nestajanja strukture nepismenih ili polupismenih, vrijeme kada se uvodi obavezno osmogodišnje školovanje, kada nepredvidivom brzinom raste broj škola svih stepena obrazovanja. U to vrijeme pada i snažan poduhvat u izgradnji magistralnih puteva i puteva drugog reda.

Vrijedno je napomenuti da se sve to dešavalo i postizalo uz ispoljavanja žilavih otpora onih snaga koje su iluzorno razmišljale o prolaznosti samoupravljanja i gajile nadu da je povratak na staro neminovan. Na isti način su se i pobornici liberalističke ideologije nadali da je to realna pretpostavka za vraćanje na demokratiju građanskog stila, na višepartijski sistem i, u krajnjoj liniji, realna osnova za restauraciju starog sistema. Međutim, nema ni potrebe napominjati da je država sa svojim aparatom snažno prisutna, a pogotovo prisutna neprevaziđena stara svijest. »Država ima tendenciju da privredu liši njenog unutarnjeg pokretača kako bi samu sebe postavila i predstavila kao društvenu nužnost« — ističe se u Programu SKJ.

Tako je obilje svekolikog iskustva razvoja samoupravljanja tokom nepune decenije sa svim proturječnostima i kolopletima nametalo potrebu njihovog cijelovitog osmišljavanja i uopštavanja. Program SKJ iz 1958. godine je upravo povijesni dokument u kojem je ocijenjen put razvoja ideje samoupravljanja, dokument koji je naznačio osnovne proturječnosti koji čekaju razrješenja, a posebno je u njemu osmišljen put daljeg razvoja. Tako se završila polazna faza, otklonjena sva kolebanja i sumnje u originalnost samoupravnog modela socijalizma. U Programu je data i nova definicija socijalizma, po kojoj je socijalizam »društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kojem društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači.«

Donošenje Programa SKJ značilo je novi izazov, aktivirale su se snage koje su bile pritajene, a Program će postati predmet svestranih rasprava i napada kako izvan zemlje tako i u zemlji. Međutim, njegove temeljne odrednice i opredjeljenja izdržali su probu prakse za posljednje dvije i pol decenije. Ništa bitno i od značaja za istoriju nije se izmijenilo ili desilo što bi dovelo u pitanje duh i smisao sadržaja Programa. To što praksa oscilira oko osnovnog trenda nije dokaz da bi trebalo vršiti neku vrstu revizije ili napuštanja njegovih poruka, a korekcije i dograđivanja su uvijek nužni i korisni. U praksi se, na žalost, već 1959. godine javljaju zastoji, poremećaji, devijacije različitog oblika. Sudeći prema sadržaju poznatih pisama Izvršnog komiteta SKJ i prema ocjenama koje je Tito izrekao u svom poznatom govoru u Splitu 1962. godine, na prelazu iz pedesetih u šezdesete godine izlazilo je na vidjelo sve što je egzistiralo kao prateći nusprodukt jednog naglog razvitka i množinom svojih oblika ispoljavanja napravilo je branu

Digitized by Google

daljem ubrzavanju onog tempa koji je praksa bilježila u minulim godinama.

Već je u prvom Pismu, adresiranom komunistima Jugoslavije, u opštim formulacijama ukazano na devijacije i izvore poremećaja u ritmu razvoja. To je bila istorijska poruka komunistima da ne uspavaju pažnju, da ne upadaju u zamku samozadovoljstva i da otklanjaju uzroke poremećaja. U drugom Pismu se opisuju i konkretne manifestacije divergentnih ponašanja, upozorava se na to da je moralna sfera uzdrmana, a ako je i ta sfera uzdrmana, to je znak da će i druge oblasti kriza zakonito zahvatiti — tako je bilo tokom čitave istorije, a moralno jedinstvo je, uz političko, temeljna pretpostavka uspjeha i progresa — pad proizvodnje, uz ekonomske teškoće, odraz je moralnog pada. Tito se, ne bez razloga, 1962. godine obratio radničkoj klasi i u splitskom govoru, predstavio realnu sliku stanja, osvijetlio sve tipične pojave i manifestacije devijantnih ponašanja.

U oštrom sukobu centripetalnih (centralističkih) i centrifugalnih lokalističkih snaga ispoljile su se dvije vrste neželjenih i negativnih posljedica. Centrifugalne (lokalističke i partikularističke) snage, u osjećanju da vrše povijesnu misiju, dokazuju da nisu dorasle zadatku svog vremena. One su podstakle tradicionalni mentalitet i psihologiju po kojima sve što je državno (centralističko) treba koristiti, pa i pljačkati, jer to nije moralni ni politički prestup, jer se djeluje u ime samoupravljanja. Od lokalizma i partikularizma samo je jedan korak ka ličnom utilitarizmu — sve je dopušteno što nije zabranjeno. Ovdje nema ni mjesta, a ni potrebe dokazivati na koji način se ispoljavao lokalizam i partikularizam iz tog vremena.

Sticati korist za lokalnu zajednicu, ostvariti lokalni ili partikularni interes nije ni moralni na politički prestup. Tako je nastala opšta pojava korištenja društvene imovine u korist parcijalnih grupa. To je faza u kojoj devijacija od osnovne ideje samoupravljanja postaje vrlina, jer se ne istupa u ime ličnog interesa, a upravo se taj interes prekriva lokalnim i partikularnim interesom — time se stiče društveni prestiž, a iz prestiža i materijalna korist i privilegija u lokalnom miljeu.

Dakle, ideja decentralizacije samoupravnog modela je ozbiljno degenerisana, jer radnička klasa nije isto što i lokalna birokratija koja je u toj koncepciji vidjela svoj interes. Na drugoj strani, centripetalne (centralističke) snage stiču realni alibi da istupe sa zahtjevom za zaštitu opšteg, društvenog interesa, a to nije izvodljivo bez zahvatanja viška rada posredstvom državno-pravnog sistema regulacije. Ni jedna ni druga tendencija i idejna orijentacija nisu u funkciji interesâ radničke klase i otuda je realno pretpostaviti da je u proizvodnji radničke klasa u odbrani svojih interesa, reklo bi se, po autorefleksiji. Radnička klasa je prošla sva iskušenja u siromaštvu i teške uslove privređivanja i odvajala glavninu viška rada za društvene potrebe, ali radikalnu socijalnu diferencijaciju nije prihvatila, a ozbiljna diferencijacija datira upravo iz tog vremena.

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Aktuelne teškoće i perspektive razvoja naše privrede

Dugoročni trendovi posleratnog ekonomskog razvoja

1. Jugoslavija je danas srednje razvijena zemlja. U relativno kratkom periodu posle drugog svetskog rata, od nepune četiri decenije, brzim privrednim rastom i promenama u proizvodnoj strukturi ona je veoma uvećala svoje proizvodne mogućnosti i korenito izmenila konfiguraciju proizvodnih činilaca i strukturu proizvodnje.

Društveni proizvod (vrednovan u stalnim cenama iz 1972. godine) veći je u 1982. godini za 7,2 puta nego u 1947. godini, odnosno on je u periodu od tri i po posleratne decenije prosečno godišnje uvećavan za po 5,6%.[1] To je impozantna stopa privrednog rasta koja visoko odskače od analognih pokazatelja razvijenih kapitalističkih zemalja (izuzimajući Japan) i zemalja u razvoju i kao red veličina podudarna je sa stopama rasta društvenog proizvoda istočnoevropskih socijalističkih zemalja. Kao takva, ona je znatno viša i od prosečne godišnje stope privrednog rasta u svetu u posleratnom periodu.

---

[1] SGJ — 1976, str. 81. i Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu — prethodni obračuni i procene; Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, br. 193. od 30. 6. 1983, str. 18.

Digitized by Google

Prema procenama akademika Iva Vinskog, društveni proizvod Jugoslavije sukcesivno je u godinama 1950, 1960, 1970. i 1980. iznosio 11, 21, 39 i 70 milijardi dolara vrednovanih po kupovnoj snazi iz 1980. godine. Na taj je način društveni proizvod Jugoslavije u 1980. godini bio 6,36 puta veći nego tri decenije ranije. Društveni proizvod sveta u navedenim godinama je iznosio 2.530, 3.983, 6.534 i 10.020 milijardi dolara.[2]

U rasponu od tri decenije društveni proizvod sveta vrednovan u dolarima nepromenjene kupovne snage (1980) povećan je za oko četiri (to jest tačno za 3,96) puta, što pokazuje da je po svakom indeksnom poenu porasta svetskog društvenog proizvoda društveni proizvod Jugoslavije bio u porastu za 1,6 indeksnih poena (6,36 : 3,96 = 1,6). Prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda sveta u tri navedene decenije iznosila je 4,7% i činila je manje od tri četvrtine istovremenog godišnjeg rasta društvenog proizvoda Jugoslavije (6,4%). Prednji podaci upućuju i na sukcesivno rastući relativni udeo društvenog proizvoda Jugoslavije u društvenom proizvodu sveta (u promilima): 4,3 (1950), 5,2 (1960), 5,9 (1970) i 6,9 (1980).

Za nivo privredne razvijenosti i za utvrđivanje relacija među zemljama po tom osnovu relevantan je (u statičkom smislu) nivo *per capita* društvenog proizvoda i (u dinamičkom smislu) stopa rasta te veličine. Oslanjajući se ponovo na citirani rad akademika Vinskog, saznajemo da je društveni proizvod Jugoslavije po stanovniku u 1980. godini iznosio 3.256 dolara, što je za gotovo pet (tačnije, 4,96) puta više od analogne veličine (657 dolara) od pre tri decenije (1950). Istovremeno je svetski prosek posmatrane veličine tek nešto više nego udvostručen (2.270 : 1019 = 2,23), tako da je na svaki indeksni poen rasta *per capita* društvenog proizvoda u svetu društveni proizvod po stanovniku u našoj zemlji rastao za 2,22 indeksna poena. Odnosno, i prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda po stanovniku u Jugoslaviji od 5,5% bila je više nego dvostruko veća od njoj analogne veličine u svetu koja je iznosila 2,7%.

Navedeni podaci upućuju i na osetno poboljšanu poziciju Jugoslavije u svetu po nivou ekonomske razvijenosti merene *per capita* društvenim proizvodom. Društveni proizvod po stanovniku u Jugoslaviji je 1950. godine činio tek 64% svetskog proseka, dok taj pokazatelj 1960, 1970. i 1980. godine iznosi 88, 115 i 141%. Uporedo sa nadmašivanjem svetskog proseka Jugoslavija je smanjivala i distancu koja ju prema posmatranom pokazatelju deli od ekonomski razvijenih zemalja savremenog sveta.[3] Društveni proiz-

[2] Ivo Vinski, *Kretanje društvenog proizvoda svijeta od 1950. do 1980. godine s posebnim osvrtom na Jugoslaviju*, u zborniku *Problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije*, drugi svezak, »Informator«, Zagreb, 1982, str. 279.

[3] Prema korišćenom izvoru, u ekonomski razvijene zemlje uključene su zemlje severne i zapadne Evrope (bez Irske, a uključujući Italiju) i vanevropske zemlje: SAD, Kanada, Japan, Australija i Novi Zeland.

Digitized by Google

vod po stanovniku u Jugoslaviji, izražen kao postotak analogne veličine pomenute skupine zemalja, iznosio je 1950, 1960, 1970. i 1980. godine — 20,6, 26,6, 31,7, i 38,8. Odnosno, *per capita* društveni proizvod naše zemlje je sredinom ovog stoleća činio tek jednu petinu, a krajem njegove osme decenije (1980) približio se nivou od dve petine društvenog proizvoda ekonomski razvijenih zemalja savremenog sveta.

Poslednji Izveštaj Svetske banke[4] registruje društveni proizvod po stanovniku u Jugoslaviji u 1981. godini u iznosu od 2.790 dolara. To čini 25% od prosečnog *per capita* društvenog proizvoda razvijenih industrijskih zemalja koji iznosi 11.120 dolara.[5] Taj pokazatelj u Jugoslaviji je gotovo dvostruko veći nego u grupaciji od 60 zemalja koje Svetska banka označava kao zemlje sa srednjim dohotkom (Middle-income economies) i u kojoj on iznosi 1.500 dolara. Od evropskih zemalja u tu su grupaciju svrstane samo Grčka, Portugal i Turska u kojima posmatrani indikator navedenim redosledom iznosi 4.420, 2.520 i 1.540 dolara. Poređenja Jugoslavije po posmatranom indikatoru sa zemljama izvoznicama nafte[6] (u kojima on iznosi 13.460 dolara) i sa grupacijom od 34 zemlje sa niskim dohotkom (Low-income economies — kod kojih *per capita* društveni proizvod u proseku iznosi 270 dolara) nemaju naročitog smisla jer ne pružaju informacije od značaja za stvarno sagledavanje ekonomske razvijenosti Jugoslavije u savremenom svetu.[7]

Od značaja je, dalje, ukazati da prema već citiranom Izveštaju Svetske banke prosečan godišnji rast *per capita* društvenog proizvoda u Jugoslaviji u periodu 1960 — 1981. godine iznosi 5%, dok je istovremeno taj pokazatelj za navedene industrijski razvijene zemlje (vidi belešku 5) iznosio 3,4%, a za zemlje sa srednjim *per capita* dohotkom on je iznosio 3,7% Dodajmo ovome da su u posmatrane dve decenije zemlje sa najnižim *per capita* društvenim proizvodom (low — income countries) ostvarile i njegov najsporiji rast (2,9% prosečno godišnje).

---

[4] World Development Report 1983. Published for The World Bank Oxford University Press, 1983.

[5] U tu skupinu zemalja uključene su: Irska (5.320), Španija (5.640) Italija (6.960), Novi Zeland (7.700), Velika Britanija (9.110), Japan (10.080), Austrija (10.210), Finska (10.680), Australija (11.080), Kanada (11.400), Holandija (11.790), Belgija (11.920), Francuska (12.190), SAD (12.820), Danska (13.120), Savezna Republika Nemačka (13.450), Norveška (14.060), Švedska (14.870) i Švajcarska (17.430). (Citirani izveštaj, tabela 1 — brojevi u zagradi predstavljaju *per capita* društveni proizvod navedenih zemalja).

[6] Reč je o grupaciji od četiri zemlje nazvanoj High-income oil exporters, u koju ulaze (i čiji *per capita* društveni proizvod iznosi): Libija (8.450), Saudi Arabija (12.600), Kuvajt (20.900) i Ujedinjeni Arapski Emirati (24.660).

[7] U navedenom Izveštaju ne daju se podaci o društvenom proizvodu evropskih socijalističkih zemalja, sem za Mađarsku i Rumuniju, a i podaci za ove dve zemlje (2.100 i 2.540 dolara po stanovniku) praćeni su sumnjama u pogledu uporedivosti sa podacima za druge zemlje.

Digitized by Google

Sve napred navedene činjenice iz Izveštaja Svetske banke ubedljiva su ilustracija napred iznete konstatacije da je posleratni privredni rast Jugoslavije bio nesumnjivo impozantan, da je daleko nadmašivao svetski prosek i posebno prosečan privredni rast najrazvijenijih zemalja u svetu i da je na osnovu toga Jugoslavija smanjivala distancu u pogledu *per capita* društvenog proizvoda u odnosu na najrazvijenije zemlje savremenog sveta. Poslednjih godina privredni rast u Jugoslaviji izložen je ozbiljnoj deceleraciji s rizikom konzerviranja, pa i širenja postojećih razlika u odnosu na zemlje razvijenije od nje.

2. Privredni rast Jugoslavije u posleratnom periodu bio je zasnovan na dinamičnom povećavanju osnovnih proizvodnih fondova i zaposlenosti. To se povećavanje uglavnom vršilo u sektoru privrede društvene svojine (u kojem se inače, 1952. stvaralo 69,5, a 1982. 85,6% društvenog proizvoda).[8] Osnovni proizvodni fondovi su u 1980. u odnosu na 1952. godinu realno bili veći za blizu devet puta (tačnije, indeks njihovog povećanja iznosi 884,9)[9], odnosno u razdoblju 1953—1980. godine oni su se prosečno godišnje uvećavali za po 7,8%. Takvo rapidno uvećavanje osnovnih proizvodnih fondova bilo je materijalni izvor i oslonac rasta tehničke opremljenosti rada (kao bitnog preduslova rasta produktivnosti rada) i zaposlenosti. Ukupan broj zaposlenih radnika u sektoru privrede društvene svojine iznosio je 1952. godine 1.385 hiljada lica, a nepune tri decenije kasnije taj se broj povećava na 4.710 (1980), odnosno 4.849 (1981).[10] Na taj način je zaposlenost u sektoru privrede društvene svojine u posmatranom periodu povećana za 3,4, odnosno 3,5 puta ili prosečno se godišnje povećavala za po 4,4 odnosno 4,3%. Istovremeno (1953—1980) tehnička opremljenost rada, to jest obim osnovnih sredstava privrede po jednom zaposlenom u privredi je 1952. iznosio 70.379, a 1980. godine 183.127 dinara, to jest tehnička opremljenost rada je pri prosečnom godišnjem rastu od 3,4% kumulativno povećana za 2,6 puta (indeks 260,2). Na taj način, u razdoblju 1953—1980. godine prosečni godišnji prirasti osnovnih fondova privrede su sa 56% (= 4,4 : 7,8) poslužili za otvaranje novih radnih mesta, a sa preostalih 44% (= 3,4 : 7,8) za povećavanje tehničke opremljenosti postojećeg broja zaposlenih radnika, odnosno radnih mesta.

---

[8] SGJ — 1982, str. 85. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, br. 273, od 18. 8. 1983. pod naslovom »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu — prethodni rezultati«.

[9] SGJ — 1980. str. 80. i SGJ — 1982, str. 86.

[10] Tome treba dodati zaposlene u vanprivrednim delatnostima sektora društvene svojine koji u 1952. godini čine 299 hiljada lica i 76 hiljada lica zaposlenih u sektoru individualne svojine. Tako ukupan broj zaposlenih u 1952. godini iznosi 1.734 hiljada lica. U 1980 (odnosno 1981) godini broj zaposlenih u vanprivrednim delatnostima društvenog sektora iznosi 971 (997), a u sektoru individualne svojine 161 (165) hiljada lica. Na taj način ukupan broj zaposlenih čini 1980 — 5.798, a 1981 — 5.966 hiljada lica, što je za 3,3, odnosno 3,4 više nego u 1952. Ukupna je zaposlenost tako rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,3 (1953 — 1980), odnosno 4,2 (1953—1981).

Digitized by Google

Rast tehničke opremljenosti rada od 3,4% prosečno godišnje jedan je od faktora koji je doprineo tome da približno istom brzinom raste produktivnost rada. Društveni proizvod po zaposlenom u privredi iznosio je 1952. godine 29.997, a 1980, odnosno 1981. godine 69.787 i 68.785 dinara. On je tako za 3, odnosno 2,9 puta veći 1980. i 1981. nego 1952. godine i u proseku godišnje se povećava za po 3,0% (1953—1980) i 2,9% (1953—1981) godine.[11]

Iz navedenih podataka proizlazi da je prosečan godišnji rast društvenog proizvoda u sektoru društvene svojine u periodu 1953—1980. godine od 7,4% sa 59% (= 4,4 : 7,4) bio uslovljen rastom zaposlenosti, a sa 41% (= 3,0 : 7,4) rastom produktivnosti rada.

Treba, dalje, zapaziti da je u periodu 1953—1980. godine prosečan godišnji rast društvenog proizvoda (7,4%) zaostajao za rastom osnovnih proizvodnih fondova (7,8%), i to za 0,4% prosečno godišnje. Poslednji pokazatelj (0,4%) predstavlja negativnu stopu rasta efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova[12] i uprosečuje rastući trend efikasnosti sredstava do sredine 60-ih godina i opadanja te efikasnosti u nizu godina koje slede. Opadanje te efikasnosti naročito je ubrzano poslednjih godina, o čemu će u nastavku biti više reči.

3. Impozantan rast društveneog proizvoda, te osnovnih proizvodnih fondova i zaposlenosti bio je moguć visokim izdvajanjem društvenog proizvoda za fiksne investicije. Ta su izdvajanja činila 31,4% društvenog proizvoda i u celom periodu 1952—1980. godine su se kolebala u dosta širokom intervalu od 27,6% (1957) do 39,6% (1979).[13] Više od dve trećine fiksnih investicija (68,5%), odnosno više od jedne petine društvenog proizvoda (21,5%) činile su privredne fiksne investicije, dok su preostali deo (31,5% od ukupnih investicija u osnovna sredstva, odnosno 9,9% od društvenog proizvoda) činile neprivredne fiksne investicije.

Veličinu investicionog napora jugoslovenske privrede dopunjava podatak da su investicije u obrtna sredstva (godišnji prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda) angažovale dodatnih 7,5% društvenog proizvoda. Na taj način je iz tekuće potrošnje izuzimano tokom 1952—1980. godine dve petine

---

[11] Skrećemo pažnju na moment da je produktivnost rada u 1981. manja nego u 1980. godini za 1,4%. To je samo deo sveobuhvatnijeg zastoja u jugoslovenskoj privredi poslednjih godina.

[12] Do istog se saznanja dolazi poređenjem prosečnog godišnjeg rasta tehničke opremljenosti rada i produktivnosti rada. Kao što smo videli, tehnička opremljenost je u proseku godišnje povećavana za 3,4%, a produktivnost za po 3,0%, tako da je efikasnost osnovnih proizvodnih fondova prosečno godišnje opadala za 0,4% (=3,4 — 3,0).

[13] SGJ — 1982, str. 85. — Interesantno je zapaziti da investicije u osnovna sredstva doživljavaju pravu eskalaciju u periodu 1976—1980. godine i tada njihovo učešće u društvenom proizvodu iznosi sukcesivno — 34,9, 36,5, 39,6, 38,4 i 35,1%. Samo je u jednoj godini do 1975. njihovo učešće u društvenom proizvodu bilo veće od najnižeg učešća u ovom petogodišnjem periodu. To je bilo 1962. godine kada je ono iznosilo 35,3%. Šire o ovome u daljem tekstu.

Digitized by Google

(40%) društvenog proizvoda i usmeravano u privredne i neprivredne investicije u osnovna sredstva i u privredne investicije u obrtna sredstva.

Zvuči paradoksalno, ali je tačno da je tokom posmatranog perioda impozantnom dinamikom rasla i lična potrošnja. Ona je u periodu 1953—1980. prosečno godišnje rasla po stopi od 5,8% i bila je za 5,14 puta veća u 1980. nego u 1952. godini.[14] Lična potrošnja po stanovniku je u navedenom periodu beležila prosečan godišnji rast od 4,8% i po obimu je za 3,9 puta veća 1980. nego 1952. godine. Tome treba, dalje, dodati da je prosečan godišnji rast lične potrošnje i u ukupnom iznosu (5,8%) i po stanovniku (4,8%) bio sporiji od analognih pokazatelja rasta društvenog proizvoda (6,6% i 5,6%).[15]

Analizom realnih ličnih dohodaka po radniku u sektoru društvene svojine i produktivnosti rada u tom sektoru dolazi se do saznanja da je rast produktivnosti rada od 3% u periodu 1953—1980. godine bio praćen rastom realnog čistog ličnog dohotka po radniku od 4,0%.

Navedeni podaci o bržem rastu realnog čistog ličnog dohotka po radniku od produktivnosti rada u sektoru privrede u društvenoj svojini nikako ne pogoduju visokom učešću investicija u društvenom proizvodu o kome je napred bilo reči. To, dalje, upućuje na važno saznanje, dugo vremena ignorisano u našoj ekonomskoj nauci i politici, da je visoka investiciona potrošnja materijalnu podršku uveliko imala u inostranim sredstvima.

4. U periodu 1952—1980. godine izvoz roba i usluga, posmatran kao neponderisani godišnji prosek, činio je 16 (tačnije, 15,97%) društvenog proizvoda, a uvoz roba i usluga 10 (tačnije, 9,97%), odnosno višak uvoza roba i usluga nad njihovim izvozom činio je 6% od društvenog proizvoda.[16] Za toliko je, zapravo, u proseku godišnje raspoloživi proizvod bio veći od društvenog proizvoda, odnosno za toliko je finalna potrošnja u zemlji nadmašivala obim domaće proizvodnje izražene u društvenom proizvodu. To, dalje, znači da su sredstva iz inostranstva kao deficit bilansa u razmeni roba i usluga sa inostranstvom činila u proseku godišnje materijalni oslonac za oko jednu petinu fiksnih investicija, odnosno za približno jednu trećinu privrednih investicija u osnovna sredstva. Time su bile smanjene restrikcije domaće ne proizvodne, pre svega, lične potrošnje, budući da su obimne investicije jednim, i to osetnim delom, imale oslonac u inostranim sredstvima. Tim povodom treba imati u vidu da do sredine 60-ih godina inostrana sredstva kojima je pokrivan deficit u razmeni sa inostranstvom pritiču kao raznovrsna pomoć i ratna obeštećenja, a tek neznatno kao inostrani krediti. Otuda ukupan neto dug Jugoslavije inostranstvu krajem 1965. godine iznosi tek jednu

[14] U 1981. i 1982. godini lična potrošnja je u opadanju i iznosi tek 99 i 98,9% od njenog nivoa iz 1980. godine.

[15] SGJ — 1982, str. 81, 82. i 83.

[16] SGJ — 1982, str. 85.

Digitized by Google

milijardu (tačnije 1045 miliona) dolara, što čini 16,4% od društvenog proizvoda.[17] Od tada do 1980. godine deficit u bilansu razmene roba i usluga sa inostranstvom delimično se pokriva deviznim doznakama naših radnika na privremenom radu u inostranstvu, neznatno iz deviznih rezervi, a svojom glavninom inostranim kreditima. Zbog toga je bila u rapidnom porastu neto zaduženost zemlje u inostranstvu i ona krajem 1980. godine iznosi 16.869 miliona dolara, odnosno 31,9% od društvenog proizvoda. Praktično su neto dugovi zemlje, posmatrani kao postotak društvenog proizvoda, gotovo dvostruko veći krajem 1980. godine nego krajem 1965. godine.[18]

5. I u Jugoslaviji se tokom poslerat:nog razvojnog perioda manifestovala poznata zakonomernost da brzi privredni rast biva praćen i brzim promenama u proizvodnoj strukturi zemlje, te da su konačno promene u proizvodnoj strukturi jedan od generatora privrednog rasta. O tim promenama je bilo reči u prilogu 4. ovog zbornika. Ovde ranije informacije o dugoročnim trendovima aktueliziramo podacima i za 1981, odnosno, gde je to moguće, i za 1982. godinu i činimo još neke dopune.

a). Dvogodišnji prosek učešća industrije u stvaranju društvenog proizvoda 1981. i 1982. godine iznosi 40,0%, što je gotovo

---

[17] Ukupan deficit trgovinskog bilansa Jugoslavije u periodu 1947—1965. godine iznosio je 3.571,2 miliona, odnosno 3,6 milijarde dolara. Bilans usluga istovremeno beleži suficit u ukupnom iznosu od 914,2, odnosno blizu jedne milijarde dolara i njime se pokriva 25,6% deficita trgovinskog bilansa. Prihodi po osnovu privatnih transfernih plaćanja u posmatranom periodu iznose 652,6 miliona dolara (rashoda nije bilo), a poiztivan saldo neraspoređenih prihoda i rashoda po osnovu tekućih transakcija (takozvane »greške i propusti«) iznosi 10 miliona dolara. Time je pokriveno daljih 18,5% deficita trgovinskog bilansa. Preostale 2 milijarde trgovinskog deficita (tačnije, 1.994,4 = 3.571,2 — 914,2 — 652,5 — 10) pokriveno je sredstvima pomoći i ratnih obeštećenja iz inostranstva od 1.223,9 miliona dolara. Tim je sredstvima pokriveno 34,3% trgovinskog deficita, odnosno 61,4% (= 1.223,9 : 1.994,4) deficita u bilansu tekućih transakcija. Ostatak od 770,5 miliona dolara pokriven je inostranim zajmovima uz neznatno korišćenje u tu svrhu i deviznih rezervi (Izvor u sledećoj belešci).

[18] Deficit trgovinskog bilansa u periodu 1966—1980. godine iznosio je 39.125 miliona dolara. Suficit bilansa usluga u tom periodu iznosio je 25.068 miliona dolara, te je njime bilo pokriveno 64,2% trgovinskog deficita. Preostali deo trgovinskog deficita u iznosu od 14.057 miliona dolara neznatno je pokriven, pozitivnim saldom transfera u iznosu od 3.140 miliona dolara, tako da deficit po odbitku ove stavke iznosi 10.917 miliona dolara. Tome treba dodati i negativan saldo neraspoređenog deviznog priliva i odliva (takozvane »greške i propusti« u iznosu od 1.333 miliona dolara, čime se dobija ukupan deficit bilansa tekućih transakcija u iznosu od 12.250 miliona dolara. U ovom su periodu uzeti krediti u inostranstvu u iznosu od 13.422 miliona dolara. Ti su krediti sa 91,3% upotrebljeni za finansiranje navedenog deficita, a sa 8,7% (= 1.170 miliona dolara) za povećanje deviznih rezervi. Opširnije o tome videti u mom radu *Osnovna obeležja spoljnotrgovinske razmene i platnog bilansa Jugoslavije 1946 — 1980*, »Jugoslovenski pregled« br. 11—12/1981. Videti i verziju ovog rada namenjenu inostranstvu i objavljenu u časopisu »Yugoslav Survay«, br. 2/1982, pod naslovom »Basic characteristic of Yugoslav Foreign Trade«.

Digitized by Google

dvostruko više od istog pokazatelja za 1952. i 1953. godinu kada je on iznosio 21,1%. Suprotno industriji, poljoprivreda beleži opadanje svog učešća u društvenom proizvodu, i to sa 33,5% (1952—1953) na 14,0% (1981—1982). Društveni proizvod industrije 1981—1982. godine je 2,9 puta veći od društvenog proizvoda poljoprivrede, dok je 1952 — 1953 godine društveni proizvod poljoprivrede bio za 1,6 puta veći od društvenog proizvoda industrije. Razvojni prag dostignut je 1961. godine kada je približno, u apsolutnim iznosima, bio jednak društveni proizvod industrije i poljoprivrede i kada je njihovo relativno učešće u stvaranju društvenog proizvoda ukupne privrede bilo izjednačeno.[19]

Navedeni pokazatelji, ma koliko bili upečatljiva ilustracija oslobađanja proizvodne strukture od pretežno agrarnog karaktera, upućuju i na neuravnoteženu razvojnu dinamiku ove dve privredne oblasti. Društveni proizvod ukupne privrede 1981—1982. godine veći je za šest puta (indeks 601,5) od analogne veličine za 1952—1953. godinu. Istovremeno, povećavanje društvenog proizvoda industrije iznosi čitavih 11,5 puta (indeks 1145,3), a poljoprivrede samo 2,5 puta (indeks 251,5). To je jedna od krupnih nesrazmera u posleratnom razvojnom toku jugoslovenske privrede.

b. Razvojni tok unutar industrije bio je takođe neuravnotežen. Ukupan obim industrijske proizvodnje je 1981. bio 13 puta veći nego 1951. godine. Po istoj se dinamici povećavala proizvodnja potrošnih dobara. Proizvodnja sredstava za rad povećana je čak za 17,5 puta. Proizvodnja materijala za reprodukciju je za 11,5 puta veća u 1981. nego u 1951. godini. Ona nije držala korak sa rastom proizvodnje finalnih dobara. Prosečne godišnje stope rasta prednjim redosledom za period 1952—1981. godine iznose 8,5 8,5, 9,5 i 8,1. Zaostajanje proizvodnje materijala za reprodukciju za proizvodnjom finalnih dobara sve je izraženije ukoliko posmatranje ograničavamo na »svežiji« vremenski period. Tako, na primer, indeksi proizvodnje u 1981. u odnosu na 1961. godinu iznose: 433,3 (ukupna industrija), 472,7 (potrošna roba), 500,0 (sredstva za rad) i 385,2 (materijal za reprodukciju). Prosečne godišnje stope rasta prema navedenom redosledu za period 1962—1982. iznose: 7,3, 7,8, 8,0 i 6,7. U poslednjoj deceniji razvojni gep između proizvodnje finalnih i intermedijarnih dobara još više se širi. U 1981. u odnosu na 1971. godinu indeksi iznose: 192,6 (ukupna industrija), 189,1 (potrošna roba), 223,4 (sredstva za rad) i 185,7 (materijal za reprodukciju), odnosno analogne stope rasta navedenim redosledom za period 1972—1982. su: 6,6, 6,4, 8,0 i 6,2.

Dodatnu ilustraciju za rečene nesrazmere predstavlja brži rast prerađivačke od ekstraktivne industrije. Indeksu ukupne industrijske proizvodnje u 1981. u odnosu na 1971. godinu od 192,6 odgovaraju indeksi prerađivačke i ekstraktivne industrije od 197,4

[19] SGJ — 1982, str. 84. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu«, od 18. 8. 1983.

Digitized by Google

i 146,4, odnosno prosečne godišnje stope rasta za period 1972—1982. godine iznose 6,6, 6,8 i 3,8.[20]

Navedene nesrazmere u smislu zaostajanja poljoprivredne za industrijskom proizvodnjom, a u okviru ove poslednje proizvodnje intermedijarnih dobara za finalnim dobrima i ekstraktivne za prerađivačkom industrijom svoje nepovoljne kumulativne efekte ispoljavaju poslednjih godina. Oni se ogledaju u nedovoljnom korišćenju raspoloživih proizvodnih kapaciteta, visokoj uvoznoj zavisnosti domaće privrede, platnobilansnim teškoćama, što sve za konačan rezultat ima usporavanje privrednog rasta, pa i opasnost stagnacije i prelaska u zonu opadanja (to jest negativne stope rasta) društvenog proizvoda.

c. Promene u proizvodnoj strukturi nalazile su odjeka u strukturi robne razmene sa inostranstvom. U 1981. godini industrijski proizvodi čine 95,0% našeg ukupnog robnog izvoza, dok na proizvode poljoprivrede i šumarstva otpada svega 4,2% i na ostale proizvode samo 0,8%. Isti pokazatelji navedenim redosledom za 1982. godinu, prema preliminarnim podacima, iznose 95,8, 4,2 i 0,8%. Jedva da je potrebno isticati da su u izvoznoj strukturi Jugoslavije krajem perioda između dva rata (1939) industrijski proizvodi bili zastupljeni sa 52,2%, a poljoprivredni proizvodi i proizvodi šumarstva sa 47,8%

Isto tako, analogno brzom rastu proizvodnje sredstava za rad, ova je kategorija dobara u strukturi našeg robnog izvoza u 1981. godini zastupljena sa 15,9%, a u 1982. sa 18%. Za procenjivanje ovog rezultata mora se imati u vidu da pre drugog svetskog rata i u prvim posleratnim godinama (do 1950) Jugoslavija nije uopšte izvozila sredstva za rad, te da je ta kategorija dobara u prvoj posleratnoj deceniji (1946—1955) bila zastupljena u našem robnom izvozu sa svega 0,7%.

Treba dalje istaći da su pred drugi svetski rat (1939) u strukturi našeg robnog izvoza dominirali neobrađeni proizvodi (55,4%) i proizvodi obične prerade (39,2%), dok su sasvim marginalno bili zastupljeni proizvodi visoke prerade (5,3%). U 1981. godini tri četvrtine našeg robnog izvoza (tačnije, 74,7%) čine proizvodi visoke prerade; proizvodi obične prerade su u našem izvozu zastupljeni sa 19.2%, dok neobrađeni proizvodi čine sasvim neznatnu stavku našeg robnog izvoza (od svega 6,1%).[21]

U robnoj strukturi našeg uvoza u 1981. i 1982. godini materijal za reprodukciju je zastupljen sa 76,1% i 76,5, proizvodi za investicije sa 18,3 i 18,2, a roba široke potrošnje sa 5,7 i 5,3% Istim redosledom prednji pokazatelji za 1939. godinu su bili: 49, 28 i 23%. Očigledno se pokazuje da se uvozna zavisnost jugoslovenske privrede najviše ispoljava u pogledu materijala za reprodukciju.[22]

[20] SGJ — 1982, str. 264.

[21] SGJ — 1982, str. 310. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Osnovni podaci o društveno-ekonomskim kretanjima u 1982. godini (procenjeni podaci)« od 28. 12. 1982.

[22] SGJ — 1982, str. 310.

Digitized by Google

U celom posleratnom periodu Jugoslavija je imala deficit u robnoj razmeni sa inostranstvom. Za period 1946—1980. godine od ukupnog trgovinskog deficita na deficit u razmeni poljoprivrednih i ostalih proizvoda otpada 10,3%. Suficitom u razmeni proizvoda šumarstva pokriveno je 4,3% trgovinskog deficita. U istom periodu deficit u razmeni proizvoda za reprodukciju činio je 65,8% a deficit u razmeni proizvoda za investicije 34,2% od ukupnog trgovinskog deficita. Suficit u razmeni potrošnih dobara pokrivao je 18% deficita u razmeni prethodne dve kategorije dobara. Najzad, deficit u razmeni neobrađenih proizvoda činio je 39,4 a proizvoda visoke prerade 63,4% od ukupnog trgovinskog deficita. Suficitom u razmeni proizvoda obične prerade pokriveno je tokom perioda 1946—1980. godine svega 2,8% ukupnog trgovinskog deficita.[23] U 1981. i 1982. godini Jugoslavija beleži deficit u razmeni sa inostranstvom kod svih napred navedenih delatnosti. Ona u tim godinama suficitom u razmeni potrošnih dobara pokriva 37,8 i 40,9% deficita u razmeni materijala za reprodukciju i proizvoda za investicije (opreme). Najzad, suficitom u razmeni proizvoda visoke prerade Jugoslavija 1981. godine pokriva 6,6% deficita u razmeni proizvoda obične prerade i neobrađenih proizvoda.[24]

Svi prethodni pokazatelji o performansama u strukturi robne razmene sa inostranstvom upućuju, zapravo, na saznanje da se Jugoslavija i u ovom domenu oslobodila atributa ekonomske nerazvijenosti; da su industrijski proizvodi, finalna dobra (sredstva za rad i potrošna dobra) i proizvodi visoke prerade postali njena izvozna uporišta. S druge strane, neophodan moment njene razvojne strategije mora ubuduće biti razvijanje i sopstvene primarne i intermedijarne proizvodnje i posebno poljoprivrede. Deficit u razmeni poljoprivrednih proizvoda i hrane gotovo isključivo se može pripisati propustima u ekonomskoj politici i drugih razloga za njega, uglavnom, nema.

d. Promene u proizvodnoj strukturi o kojima je napred bilo reči rezultat su ostvarivanja industrijalizacije koja je predstavljala osnovni sadržaj naše posleratne razvojne strategije. Osnovno uporište u ostvarivanju industrijalizacije bila je investiciona politika koja je dolazila do izražaja u ekonomskoj strukturi fiksnih investicija. Od ukupnih investicija u osnovna sredstva investiranih u periodu 1952—1981. godine (i vrednovanih po cenama iz 1972. godine) u iznosu od 1.841,5 milijardi dinara više od jedne trećine (tačnije, 35,2%) činile su investicije u industriju i rudarstvo, a svega 8,1% investicije u poljoprivredu i ribarstvo (s tim što su u njih uključene i investicije u vodoprivredu). O dominaciji industrijskih fiksnih investicija svedoči i podatak da su one u navedenom periodu činile više od polovine (= 51,3%) privrednih fiksnih investicija, dok su fiksne investicije u poljoprivredu i ribarstvo sa vodoprivredom činile tek nešto više od jedne dese-

[23] Vidi rad naveden u belešci 18.

[24] SGJ — 1982, str. 310. i Bilten Narodne banke Jugoslavije br. 3—4/1983, str. 66. i 67.

Digitized by Google

tine (tačnije, 11,8%) ukupnih privrednih investicija u osnovna sredstva. Raskorak između industrijskih i agrarnih investicija u osnovna sredstva još je veći ako se posmatra samo poslednja decenija (1971—1981) kada njihovo učešće u ukupnim fiksnim investicijama iznosi 36,1 i 7,3 a njihovom privrednom delu 51,4 i 10,4%.[25] Razume se da se u prednjem raskoraku nalazi objašnjenje za osetno zaostajanje rasta poljoprivredne proizvodnje za industrijskim rastom. Tokom celog posmatranog perioda (1952—1981) relativno učešće poljoprivrede u privrednim fiksnim investicijama ispod je njenog relativnog učešća u formiranju društvenog proizvoda dok je obrnuto stanje u industriji. To je bilo neophodno u prve dve do dve i po decenije ostvarivanja industrijalizacije. U poslednjoj deceniji (1971—1981) to se jednostavno nije smelo dogoditi te se tim pre s takvom praksom ne bi smelo nastaviti u narednim godinama.

6. Dinamični razvojni tokovi u neposrednoj su vezi sa kvalitativnim promenama u strukturi stanovništva. Veza je, razume se, dvostrana. Promene u strukturi stanovništva bile su neophodan uslov i generator napred izloženih razvojnih tokova i njihov su sastavni deo. I obrnuto, svaka nova sekvenca u izloženim razvojnim trendovima otvarala je i nove mogućnosti za kvalitativni preobražaj stanovništva. Tim povodom izdvajamo sledećih nekoliko važnih momenata:

Prvo, Jugoslavija prema popisu iz 1981. godine ima u toj godini 22,4 miliona stanovnika, što je za 6,6 miliona ili za 42% više nego u 1948. godini. U tom vremenskom rasponu od trećine stoleća stanovništvo se prosečno godišnje uvećavalo za po 1% ili za po 200 hiljada novih lica. Prosečna godišnja stopa rasta stanovništva izložena je postupnom smanjivanju. Ona tako u međupopisnim periodima sukcesivno iznosi: 1,4 (1949—1953; 1948 = 100) 1,1 (1954—1961; 1953 = 100), 1,0 (1962—1971; 1961 = 100) i 8,9 (1972—1981, 1971 = 100). Odnosno, u navedenim međupopisnim periodima prosečni godišnji prirastaj stanovništva sukcesivno je iznosio 230, 195, 197 i 190 hiljada lica.

Od demografskih obeležja treba dalje skrenuti pažnju na to da se sukcesivno (a) povećava prosečna starost jugoslovenskog stanovništva i iznosi 28,3 (1948), 29,7 (1961), 31,3 (1971) te 32,7 (1979) godina; (b) povećava očekivana dužina života, tako da kod dece rođene 1948, 1961, 1971. i 1979. ona iznosi 50,8, 58,1, 63,9, 67,8 i 70,2 godine; (c) povećava u ukupnom stanovništvu relativno učešće grupacije stanovnika od 65 i više godina (5,5 — 1948, 6,1 — 1961, 8,3 — 1971. i 8,7 — 1981), a smanjuje udeo mladog naraštaja do 14 godina starosti (32,7 — 1948, 31,2 — 1961, 26,8 — 1971. i 24,6 — 1981).[26]

---

[25] SGJ — 1982, str. 86, Privredni bilansi Jugoslavije 1977, str. 126. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Ukupno ostvarene investicije u onsovna sredstva u 1980. i 1981. godini (cene 1972)«, od 18. 7. 1983.

[26] SGJ — 1982, str. 112.

Digitized by Google

Navedene demografske karakteristike prirodan su pratilac razvojnih tokova, te su kao dugoročni trendovi bili svojstveni i za ekonomsku i demografsku prošlost danas najrazvijenijih zemalja u svetu. One takođe imaju svoje ozbiljne ekonomske implikacije. Tim povodom skrećemo pažnju samo na moment da se pri datoj stopi investicija (njihovom relativnom učešću u društvenom proizvodu) i nepromenjenom marginalnom kapitalnom koeficijentu, zastupljenost demografskih u ukupnim investicijama (zbog opadanja stope rasta stanovništva) smanjuje. Samim tim i sve manji deo stope rasta društvenog proizvoda služi za održavanje njegovog zatečenog *per capita* nivoa i sve veći deo služi za povišavanje tog nivoa. U nas, međutim, poslednjih godina rastući kopitalni koeficijent i opadajuća stopa rasta društvenog proizvoda povećavaju udeo demografskih u ukupnim investicijama i udeo onog dela rasta društvenog proizvoda koji predstavlja prostu reprodukciju njegovog *per capita* nivoa u ukupnom rastu društvenog proizvoda.

Drugo, Jugoslavija se tokom posleratnog perioda ubrzanim tempom i zgusnutim naporima oslobađala ne samo agrarnog karaktera svoje proizvodne strukture, već i agrarnog karaktera ekonomske strukture svoga stanovništva. U 1981. godini poljoprivredno stanovništvo čini manje od jedne petine (tačnije, 19,1%) ukupnog stanovništva.[27] Isti pokazatelj 1939. godine je iznosio 74,5%, a u posleratnim popisnim godinama on iznosi (u %): 64,2 (1948), 60,9 (1953), 49,6 (1961) i 38,2 (1971). Na taj način, u periodu 1949—1981. godine udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjivao je po prosečnoj godišnjoj stopi od 3,8% (reč je o negativnoj stopi rasta). Odnosno, zastupljenost poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu u proseku godišnje smanjivana je za po 1,4 procentna poena [= (64,2 — 19,1 : 33]. Podsetimo, uzgred, da je na početku i na kraju perioda između dva rata u Jugoslaviji učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu iznosilo 78,8% (1921) i 74,5% (1939).[28] Imajući u vidu te podatke, prednji pokazatelji deagrarizacije ekonomske strukture stanovništva u predratnom periodu (1922—1939) iznose 0,3% i 0,23 procentna poena. Drugim rečima, bilo je potrebno više od četiri godine da bi se zastupljenost agrarnog u ukupnom stanovništvu smanjila za jedan procentni poen, dok je u periodu 1949—1981. za četiri godine to smanjenje iznosilo 5,6 procentnih poena, to jest bilo je 5,6 puta brže nego u periodu između dva rata. U 1948. godini poljoprivredno stanovništvo u Jugoslaviji je iznosilo 10,6 a u 1981. iznosi 4,3[29] to jest manje je za 6,3 miliona lica, to jest u proseku je godišnje smanjivano za blizu 200 (tačnije 198,2) hiljada lica. Proces je, ra-

[27] SGJ — 1982, str. 112. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Poljoprivredno stanovništvo u zemlji prema starosti i školskoj spremi«, od 21. 6. 1983.

[28] Podatak za 1921. godinu prema popisu stanovništva, a za 1939. procena V. Stipetića u zbornim *Ekonomika Jugoslavije, Opći dio*, »Informator«, Zagreb, 1976, str. 197.

[29] SGJ — 1982, str. 115.

Digitized by Google

zume se, tekao i brže jer treba imati u vidu da se poljoprivredno stanovništvo apsolutno uvećavalo i posle 1948. godine do praga ekonomskog razvoja kada se ono počinje apsolutno smanjivati i koji je usledio verovatno 1950. ili 1951. godine. (Prema popisu iz 1953. godine, poljoprivrednog stanovništva je bilo manje nego 1948. godine za 290 hiljada lica.)[30] Približno se do sličnih saznanja o transferu poljoprivrednog stanovništva dolazi i kada se, umesto ukupnog, posmatra samo aktivno stanovništvo.

Navedeni proces se razvijao znatno brže od analognih razvojnih tokova u današnjim razvijenim zemljama, čak dva do tri puta brže. To, razume se, ima i svoje naličje. Brza deagrarizacija ekonomske strukture stanovništva delom je rezultat nepovoljnog tretmana poljoprivrede u našoj posleratnoj ekonomskoj politici i nastojanja stanovništva da transferom izbegne posledice toga. Deagrarizacija nije bila sinhronizovana sa povećavanjem radnih mesta u nepoljoprivrednim delatnostima, te je delom postajala i vinovnik rastuće nezaposlenosti. Njome je (deagrarizacijom) takođe značajan deo prirodnih uslova za razvoj poljoprivredne proizvodnje ostajao neiskorišćen. I mnoge druge neželjene posledice su nastajale zbog prebrze deagrarizacije stanovništva koje ovde nećemo razmatrati.

Treće, krupne promene su izvršene u obrazovnoj strukturi stanovništva. Pre svega, učešće nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina u ukupnom stanovništvu tog uzrasta je smanjeno sa 25,4% (u 1948) na 9,5% u 1981. godini. Starosna struktura nepismenog stanovništva se odlikuje rastućom zastupljenošću u njoj starijih generacija. Tako, na primer, deca uzrasta od 10 do 14 godina su u broju nepismenih zastupljena sa svega 0,9%, a generacije starije od 65 godina sa 40,8%. Naime, starosne kategorije nepismenog stanovništva od 10 do 29 godina su zastupljene u ukupnom broju nepismenih sa svega 5,7%, a stanovnici sa 50 i više godina čine gotovo tri četvrtine (tačnije, 73,4%) ukupnog nepismenog stanovništva starog 10 i više godina.[31] Izvori reprodukovanja i trajnijeg održavanja nepismenosti u Jugoslaviji su zatvoreni jer su sva deca uzrasta od 7 do 10 godina obuhvaćena osnovnim obrazovanjem i gotovo sva deca (98%) uzrasta od 11 do 14 godina starosti. Više od polovine generacija starosnog doba od 15 do 18 godina obuhvaćeno je školovanjem, a oko jedna petina omladine od 18 do 27 godina starosti je na studijama.

Naša je zemlja 1948. godine imala svega 59.495 stanovnika sa fakultetskim, visokim i višim obrazovanjem, što je činilo tek 0,4% od ukupnog stanovništva, odnosno 0,8% od ukupnog aktivnog stanovništva. Godine 1981. ova kategorija stanovništva iznosi 811. 125 lica, odnosno ona je u ukupnom stanovništvu zastupljena sa 3,5%, a u ukupnom aktivnom stanovništvu sa 8,7%.[32]

---

[30] Isto.

[31] Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku (br. 194 od 29. 6. 1983) »Aktivno stanovništvo u zemlji prema starosti i školskoj spremi«.

[32] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, maja 1982, str. 170.

Digitized by Google

Jugoslavija je 1981. godine imala 3,2 miliona lica sa srednjim obrazovanjem, što čini 14,3% od ukupnog i 34,4% od ukupnog aktivnog stanovništva. Isti pokazatelji sa prednjim redosledom za 1953. godinu iznose 876 hiljada lica, odnosno 5,2 i 11,2%.

Osnovno obrazovanje je danas elementaran minimum za uključivanje ljudi u proizvodni i radni proces i za učešće u brojnim i raznovrsnim oblastima društvenog života. Ipak, bez školske spreme i sa nezavršenom osnovnom školom Jugoslavija u 1981. godini ima 3,3 miliona stanovnika, to jest 14,7% od ukupnog i 35,1% od aktivnog stanovništva. To je ozbiljna praznina u obrazovnoj strukturi našeg stanovništva bez obzira na prednje ukazivanje da nepismeno stanovništvo (koje čini glavninu ove populacione grupacije)čine mahom osobe čiji je radni vek prošao ili je na izmaku.

Četvrto, poslednji i, možda, važniji od prethodnih momenata koji se odnose na stanovništvo jeste njegova zaposlenost. U 1981. godini u našoj zemlji broj zaposlenih iznosi 5.966 hiljada lica, od čega na zaposlene u sektoru društvene svojine otpada 98%, a na zaposlene u sektoru individualne svojine samo 2%. Na taj način, ukupan broj zaposlenih čini 26,6% od ukupnog stanovništva, odnosno 63,7% od aktivnog stanovništva. U godini prvog posleratnog popisa (1948) ukupan broj zaposlenih je iznosio 1.517 hiljada od čega 97% u sektoru društvene svojine, a 3% kod privatnih poslodavaca. Te je godine ukupan broj zaposlenih činio tek 9,6% od ukupnog stanovništva i 19,6% od aktivnog stanovništva. Napredak u povećavanju učešća zaposlenog u ukupnom i aktivnom stanovništvu u 1981. u odnosu na 1948 (sa 9,6 na 26,6 i sa 19,6 na 63,7%) nesumnjivo je impozantan. Ipak, treba imati u vidu da smo veoma daleko od stanja pune zaposlenosti koje kao red veličina pretpostavlja da zaposleno stanovništvo čini blizu 50% od ukupnog stanovništva. Tome se stanju u Jugoslaviji približila jedino Slovenija u kojoj je zaposleno 42,3% od ukupnog stanovništva. Naročito je u nerazvijenim regionima mali postotak stanovništva zaposlen (21,0 u BiH, 23,0 u Crnoj Gori i Makedoniji i samo 7,4 na Kosovu). Navedeni pokazatelji u Hrvatskoj, Srbiji bez pokrajina i Vojvodini iznose 31,6, 26,4 i 28,1%.[33]

7. Prednji globalni rezultati posleratnog razvoja, posmatrani kroz dinamiku najvažnijih agregativnih ekonomskih veličina i kroz najvažnije strukturne preseke stanja naše privrede početkom posleratnog perioda i početkom 80-ih godina, ukazuju da se privreda u posmatranom periodu razvijala veoma brzim tempom, da je razvoj uveliko bio neuravnotežen, te da je tako probijao granice objektivnih mogućnosti na koje se, dugoročno posmatrano, jedino može zasnivati. Probijanje tih granica išlo je u nekoliko pravaca.

Prvo, naš se razvoj uveliko zasnivao na inostranim sredstvima. Inostrana sredstva ugrađena u taj razvoj tokom posleratnog perioda (do 1980. godine) iznosila su 14,9 milijardi dolara. Drugim

[33] SGJ — 1982, str. 112, 113, 434. i 444.

Digitized by Google

rečima, nekada manje, a nekada više, ali razvoj je uglavnom uvek probijao granice određene domaćom akumulacijom.

Drugo, razvoj je prevashodno bio naklonjen industriji zanemarujući neophodnost njene komplementarnosti sa poljoprivredom, saobraćajem, vodoprivredom, zanatstvom itd. Zaostajanje ovih drugih sektora u razvoju objektivno je nametalo limite industrijskom razvoju.

Treće, ni industrijska proizvodna struktura nije formirana po logici uravnoteženog razvoja, tako da je i ona danas opterećena mnogim nesrazmerama koje parališu njeno normalno funkcionisanje, uprkos ogromnim kumulacijama proizvodnih kapaciteta i fondova u njoj.

Četvrto, izostajala je selekcija izvoznih sektora. Unutrašnje nesrazmere su povećavale uvoznu zavisnost, a izvozna ekspanzija je uglavnom izostajala. Time su se praktično kumulirale smetnje za kontinuirani privredni rast i razvoj.

Peto, u našem je posleratnom razvoju zanemarivano aktiviranje domaće sirovinske osnove i tamo gde se raspolagalo pouzdanim informacijama o domaćim prirodnim potencijalima i gde nisu postojala nikakva ozbiljnija ograničenja za njihovu eksploataciju (poljoprivredne površine, rezerve uglja, vodni potencijali itd.). Poseban je problem to što se geološkim istraživanjima nije poklonila neophodna pažnja, pa danas i ne znamo kolike su stvarne rezerve nekih važnih prirodnih resursa u utrobi zemlje.

Sledi opšta ocena da, u celini posmatrano, u našem posleratnom ekonomskom razvoju prioriteti nisu predstavljali ono uporište ekonomske politike niti su imali onu ulogu u privrednom planiranju po kojima oni i predstavljaju dinamizirajuće činioce ukupnih razvojnih tokova. Reč je, pre svega, o odsustvu onih momenata u razvoju koje bismo obeležili kao smenu razvojnih prioriteta. Smena prioriteta uvek označava ono stanje privrede u kojem su određeni sektori koji su ranije označeni kao prioriteti »istrčali« u svome razvoju koristeći podršku ekonomske politike i tako stvorili određene nesrazmere u privredi. U tom slučaju oni moraju ustupiti ulogu prioriteta drugim, zaostajućim sektorima kao uslovu i svoje sopstvene ekspanzije na dugi rok. U našoj ekonomskoj politici su, po pravilu, izostajali momenti smene prioriteta, čime su se kumulirale nesrazmere u proizvodnoj strukturi koje su postupno vodile jenjavanju privrednog rasta i mnogim drugim nepovoljnim ekonomskim posledicama koje upravo danas čine našu ekonomsku situaciju veoma zaoštrenom, gotovo dramatičnom. O tome će biti reči u narednom delu ovog poglavlja.

Aktuelne privredne teškoće i razvojne perspektive

1. Poslednjih nekoliko godina privredni rast u Jugoslaviji se veoma usporava. Naime, u periodu 1971—1979 (1970 = 100) stopa rasta društvenog proizvoda je bila relativno visoka i iznosila je 5,9%

Digitized by Google

prosečno godišnje. Taj pokazatelj u poslednje četiri sukcesivne godine tog perioda (1976, 1977, 1978. i 1979) iznosi 3,9 8,0 6,9 i 7,0%, odnosno u proseku godišnje 6,3%. Nakon toga, već u 1980. godini dolazi do osetnog jenjavanja privrednog rasta koji se svodi na svega 2,3% i ta se deceleracija nastavlja u 1981. i 1982. godini kada stopa privrednog rasta iznosi 1,5 i 0,8%. Treba upozoriti na to da je u 1982. godini industrija zapala u stagnaciju i njen društveni proizvod u toj godini je ostao na nivou društvenog proizvoda iz prethodne (1981) godine. Skroman rast ukupnog društvenog proizvoda od 0,8% u 1982. godini rezultat je visokog rasta poljoprivredne proizvodnje i njenog društvenog proizvoda od 7,5%. Otuda, dalje, društveni proizvod sektora društvene svojine u 1982. godini ostaje na nivou iz 1981. godine, a društveni proizvod sektora individualne svojine beleži rast od 4,9%.[34]

Stagnacija industrijske proizvodnje nastavlja se i u 1983. godini. Njen fizički obim u prvih osam meseci ove godine nadmašuje analogni agregat iz 1982. godine samo za 0,3%.[35] Bilo kako bilo, ostaje da se u 1983. godini jugoslovenska privreda nalazila na samoj ivici stagnacije, s rizikom negativnog rasta, to jest ostvarivanja manjeg društvenog proizvoda nego u 1982. godini.

Godina 1983. je četvrta po redu sa opadanjem stope privrednog rasta i njenim približavanjem nultoj poziciji. Takav trend nismo zabeležili u posleratnom periodu dužem od tri i po decenije. Međutim, gore od toga je opšte i vladajuće uverenje da postojeće stanje u privredi nije privremeno, te da se ne može prevazići u kratkom roku od godinu ili dve dana. Svesna težine situacije, ekonomska politika postavlja sebi zadatke koji su veoma skromni po značenju, ali teški sa stanovišta realnosti i ostvarivanja. Orijentacija je, zapravo, na tome da se proizvodnja održi na rastućem trendu, makar i sa niskom stopom rasta. Tako se u dokumentu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije »Strategija i osnove politike razvoja« za period 1981—1985. godine računa sa prosečnim godišnjim rastom od svega 1,6% (naspram ostvarenog rasta u periodu 1961—1980. od 6,1%). Pri tom se računa na to da bi se društveni proizvod sektora privrede u društvenoj svojini prosečno godišnje uvećavao za 1,4%, a analogna veličina sektora individualne svojine za 3,0%. Analogni pokazatelji za period 1961—1980. godine iznose 6,9% i 2,5%. Imajući u vidu napred iznete stope rasta društvenog proizvoda za 1981, 1982. i 1983. godinu, možemo zaključiti da se ni u naredne dve godine ne može računati sa bilo kakvim osetnijim dinamiziranjem proizvodnje. Dodajmo tome da se računa da bi se u ovoj deceniji ostvario prosečan godišnji rast društvenog proizvoda od 3,3%, a u narednoj, to jest poslednjoj deceniji ovog stoleća, od 3,9%, tako da bi društveni

[34] SGJ — 1982, str. 85. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku (br. 273 od 18. 8. 1983): »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu«. Podaci su dati u stalnim cenama iz 1972. godine.

[35] Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 307 od 14. 9. 1983. »Indeksi fizičkog obima industrijske proizvodnje SFRJ za avgust 1983«.

Digitized by Google

proizvod u te dve decenije (1981—2000) prosečno godišnje rastao po stopi od 3,6%. Sve to zapravo pokazuje da su vremena visokih godišnjih stopa privrednog rasta od preko 5% za jugoslovensku privredu prošla. Nepovoljnije od toga je, međutim, to što i ove skromne stope privrednog rasta zahtevaju ogromna naprezanja privrede i društva. Pomenimo, dalje, da umeren privredni rast u ovoj i narednoj deceniji uveliko ukida prednost koju je Jugoslavija u ovom pogledu imala u odnosu na visoko razvijene industrijske zemlje savremenog sveta. Reč je jednostavno o tome da je naša zemlja u posleratnom periodu imala znatno veću stopu rasta društvenog proizvoda od razvijenih kapitalističkih zemalja, te da je na toj osnovi i zasnovala smanjivanje distance koja ju deli od tih zemalja u pogledu *per capita* društvenog proizvoda. Svetska banka za obnovu i razvoj za ove zemlje prognozira prosečan godišnji rast društvenog proizvoda u periodu 1982—1985. od 3% koji sledi nakon stagnacije u periodu 1980—1982. kada je ta veličina (stopa rasta) prosečno godišnje iznosila svega 0,4%. Za period 1985—1995. Svetska banka predviđa prosečnu godišnju stopu rasta razvijenih kapitalističkih zemalja od 3,7%. Za zemlje u razvoju predviđa se rast društvenog proizvoda prosečno godišnje od 4,4% (1982—1985) i 5,5% (1985—1995). Očigledno je, prema tome, da projektovani privredni rast Jugoslavije u godinama koje neposredno slede, ali i dugoročno (do kraja stoleća), ne nudi nikakvu perspektivu popravljanja položaja (mesta) Jugoslavije na rang-listi zemalja u svetu i, posebno, evropskih zemalja u pogledu *per capita* društvenog proizvoda. Ona u tom pogledu, bez ikakve sumnje, sa Albanijom, Rumunijom i Portugalom ostaje na začelju evropske rang-liste prema *per capita* društvenom proizvodu.[36]

2. Veoma usporeni privredni rast u poslednje četiri godine (1980—1983) pogoršava i »kvalitet« ukupne ekonomije. Neka čisto ekonomska pitanja nameću se optici ekonomske politike prevashodno svojim socijalnim dimenzijama. To je slučaj sa zaposlenošću. U periodu 1971—1979. godine, dakle, u vreme dok smo još imali relativno brz privredni rast, ukupna zaposlenost je rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,0, a samo zaposlenost u sektoru društvene svojine po stopi od 3,9%. U tom je periodu ukupan broj zaposlenih povećan za 1.656 hiljada lica, odnosno samo u sektoru društvene svojine za 1.345 hiljada lica. Godišnji proseci za prednje veličine iznose 184 i 149,4 hiljade lica. Usporavanje privrednog rasta u 1980. i narednim godinama ostavlja izvesne tragove na dinamiku zaposlenosti, ona je nešto usporenija, ali još uvek je njen rast relativno brz. Stope rasta zaposlenosti u sektoru društvene svojine iznose 3,3 (1980), 2,8 (1981) i 2,3 (1982). Ako se ima u vidu da u tim godinama društveni proizvod privrede u društvenom sektoru svojine beleži rast od 2,5% (1980), 1,3% (1981) i 0,1% (1982), onda se dolazi do saznanja da je produktivnost rada imala u tri navedene godine negativne stope rasta od 0,8, 1,5 i 2,2. U već pomenutom dokumentu Dugoročnog programa ekonomske stabiliza-

[36] World Development Report 1983, str. 27.

Digitized by Google

cije računa se sa negativnom stopom rasta produktivnosti rada od 1,5% prosečno godišnje za ceo petogodišnji period 1981—1985. Time su konačno pale u vodu sve naše proklamacije o takozvanom intenzivnom privrednom rastu koji se pretežnim delom zasniva na rastu produktivnosti rada, a tek marginalno na rastu zaposlenosti. Sada više ne ostvarujemo ni ekstenzivan privredni rast koji se zasniva pretežno na rastu zaposlenosti i u ekstremnom slučaju pretpostavlja da produktivnost rada ostaje nepromenjena.

Suprotno našim uverenjima da ekstenzivni privredni rast treba prevazilaziti i zamenjivati ga intenzivnim, on nam se ipak nameće kao neizbežan razvojni obrazac sve do kraja ovog stoleća. Računa se, zapravo, da će produktivnost rada u ovoj deceniji (1981—1990) imati minimalan prosečan godišnji rast od svega 0,3%, a u narednoj (1991—2000) će ona rasti po 2% prosečno godišnje. Tako bi produktivnost rada u poslednje dve decenije stoleća (1981—2000) prosečno godišnje rasla po stopi od svega 1,2%, naspram njenog rasta u periodu 1961—1980. od 3,4% prosečno godišnje. Ako se imaju u vidu navedena predviđanja o rastu zaposlenosti, dolazi se do saznanja da bi rast društvenog proizvoda bio zasnovan na rastu produktivnosti rada sa (a) svega 10% u periodu 1981—1990; (b) 51,3% u periodu 1991—2000; i (c) 32,4% u periodu 1981—2000 godine.

Naravno, povećavanje zaposlenosti pri opadajućoj produktivnosti rada jedva da ima ikakvog ekonomskog smisla. Međutim, zaposlenost je i pitanje etike i solidarnosti u samoupravnom društvu. Ona je, konačno, i pitanje društvenog karaktera sredstava za proizvodnju koja u statusu društvene svojine moraju i treba da budu pod istim uslovima i podjednako dostupna svim članovima društva koji su osposobljeni i žele da na njima zasnuju svoju radnu aktivnost. Ovde smo, međutim, sada suočeni sa protivrečnošću razvojnog trenutka. Reč je o tome da se obilje radne snage konfrontira sa ograničenim društvenim sredstvima za njeno zapošljavanje. Razrešenje problema ne može se tražiti ni u punoj zaposlenosti sa niskom tehničkom opremljenošću rada i sa posledicom niske produktivnosti i visokih troškova proizvodnje niti, pak, u maksimalno mogućoj tehničkoj opremljenosti rada sa visokom produktivnošću i niskim troškovima proizvodnje, ali sa posledicom povećavanja broja nezaposlenih. Ekonomska politika mora stalno u ovoj oblasti da kombinuje rešenja ekonomske efikasnosti sa rešenjima kojima će se ublažavati problem nezaposlenosti.

3. Smanjivanje stope privrednog rasta praćeno je opadanjem efikasnosti investicija i uopšte upotrebe društvenih sredstava. Tim povodom najpre ističemo da investicije u osnovna sredstva beleže negativnu stopu rasta, to jest opadanje fizičkog obima od 1980. godine. One su, naime, još u 1979. godini bile u porastu za 6,4%, da bi već u 1980. godini bile manje nego u 1979. za 5,9%, a zatim se u 1981. godini smanjuju za celih 9,8%, a u 1982. godini za 4%, s tim što se opadanje nastavlja i u 1983. kao četvrtoj uzastopnoj godini. Opadanju je na taj način izloženo i učešće ukupnih inve-

Digitized by Google

sticija (dakle, privrednih investicija u osnovna i obrtna sredstva i neprivrednih fiksnih investicija) u društvenom prozvodu, i to sa 45,5% u 1979. na 42,8 41,9 i 40,2% u 1980, 1981. i 1982. godini.[37] To opadanje fizičkog obima fiksnih investicija, kao i učešća ukupnih investicija u društvenom proizvodu, ne može se kvalifikovati kao negativan moment ako se ima u vidu da ono dobrim delom sledi i kao rezultat sve manjeg priliva inostranih sredstava za te svrhe. Ono, prema tome, dobrim delom izražava i stanje u kome se privreda u investicijama sve više oslanja i mora da se oslanja na sopstvena sredstva. Ekonomska dramatika je, međutim, sadržana u činjenici da sa navedenom stopom investicija mi ostvarujemo, kako je to napred pokazano, tako reći, najminimalniji privredni rast. Zbog toga uobičajeni postupak da se efikasnost investicija meri srazmerom stope investicija i stope rasta društvenog proizvoda gotovo da gubi svaki smisao jer tako dobijeni marginalni kapitalni koeficijent prelazi sve ekonomski toleratne granice. U 1979, 1980. i 1981. godini učešće privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu iznosi 24,8, 22,6 i 19,7%, a stope rasta društvenog proizvoda u tim godinama iznose 7,0, 2,2 i 1,4%. Stavljajući u odnos prednje veličine dobijamo marginalni kapitalni koeficijent od 3,5 (1979), 10,3 (1980) i 14,1 (1981). Stanje u 1982. godini dalje se pogoršava. U njoj je učešće privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu nešto manje nego u 1981. godini ali je stopa rasta društvenog proizvoda svedena na svega 0,8%.[38]

Prema već citiranom dokumentu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, opadanje te u nastavku tek skromniji rast fizičkog obima fiksnih investicija ostaje obeležje jugoslovenske privrede do kraja ovog stoleća. Tako se računa da u periodu 1981—1985. godine ukupne fiksne investicije u proseku godišnje smanjuju svoj fizički volumen za 5,5%, pri tome privredne za 5, a neprivredne za 6,3%. Isti pokazatelji bi za pretposlednju deceniju ovog stoleća (1981—1990) iznosili 0,4, 0,2 i 0,8% (sa negativnim predznakom). Oživljavanje se očekuje u narednoj deceniji (1991—2000), kada bi ukupne fiksne investicije u proseku godišnje bile povećavane za po 4,4%, a njihov privredni, odnosno neprivredni segment za po 4,7 i 4,0%. Treba, najzad, uočiti da poslednje dve decenije ovog stoleća i sa stanovišta dinamike investicija znače radikalno usporavanje u odnosu na dvadesetogodišnji period koji im prethodi. Pomenuta tri parametra (stope rasta ukupnih, privrednih i neprivrednih fiksnih investicija) za dva razdoblja iznose: (a) 6,9, 7,3 i 6,3 (1961—1980) i (b) 2,0, 2,2 i 1,6 (1981—2000). U prvom

[37] Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku (br. 193 od 30. 6. 1983. »Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu«, str. 16. i 19.

[38] Izvor: SGJ — 1982, str. 84. i 86. i saopštenja Saveznog zavoda za statistiku (a) Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu — br. 273 od 18. 8. 1983. i (b) Ukupno ostvarene investicije u osnovna sredstva u 1980. i 1981. — br. 239 od 14. 7. 1983. Svi podaci su dati u cenama iz 1972. godine i njima je obuhvaćena ukupna privreda. Ništa povoljniji rezultati nisu ni kada je reč o sektoru privrede društvene svojine, pogotovu u 1982. godini kada je u tom sektoru zabeležena stagnacija društvenog proizvoda.

Digitized by Google

razdoblju privredne fiksne investicije su rasle brže od društvenog proizvoda (7,3, 6,1), a u drugom se očekuje da društveni proizvod raste brže od njih (3,6, 2,2). Znači da se pri usporenijem privrednom rastu u poslednje dve decenije očekuje veća efikasnost investicija, za razliku od stanja u periodu 1961—1980. kada je pri višem privrednom rastu i dinamici investicija beleženo opadanje njihove ekonomske efektivnosti.

Usporena dinamika privrednih investicija u osnovna sredstva istovremeno će voditi i opadanju njihovog relativnog učešća u društvenom proizvodu, te će to učešće iznositi 15,2 (1985), 15,1 (1990) i 16,0 (2000), naspram 21,3% koliko je iznosilo 1980. godine.[39]

Najzad, ako možemo i sumnjati u pouzdanost predviđanja rasta društvenog proizvoda i investicija, imajući u vidu da su ona pre rezultat intuitivnog rasuđivanja nego egzaktnih analitičkih postupaka, ipak ostaje da nema spora u to da su pred nama vremena usporenije dinamike svih agregata o kojima je bilo reči.

Osnovna sredstva u sektoru privrede u društvenoj svojini beleže poslednjih godina veoma živu dinamiku. Njihove stope rasta iznose 8,3 (1977), 7,9 (1978), 7,3 (1979), 5,2 (1980) i 6,4 (1981), odnosno u proseku godišnje za petogodišnji period 1977—1981 (1976 = 100) — 6,8%. Međutim, u rapidnom je opadanju njihova ekonomska efektivnost posle 1979. godine, to jest nakon konačnog obaranja stope rasta društvenog proizvoda koje je usledilo nakon te godine. Tako smo jedinicu prirasta društvenog proizvoda ostvarivali u 1979, godini uz 2,54 jedinice prirasta osnovnih fondova privrede, dok taj pokazatelj u 1980. i 1981. godini iznosi 5,11, odnosno 12,33. Naime jediničnoj elastičnosti rasta društvenog proizvoda u odnosu na rast osnovnih fondova privrede u 1979. odgovara u 1980. godini 0,48, a u 1981 — 0,20% rasta društvenog proizvoda na 1% rasta osnovnih fondova.[40] To je još jedna ilustracija kako se naša privreda našla u situaciji da gomila proizvodne potencijale bez stvarnih proizvodnih efekata, odnosno da svaku jedinicu prirasta proizvodnje opterećuje rastućim troškovima živog rada (porast zaposlenosti uz opadanje produktivnosti) i opredmećenog rada (porast osnovnih fondova bez adekvatnog porasta društvenog proizvoda).

4. Opadanje produktivnosti rada je, po prirodi stvari, praćeno i opadanjem realnih ličnih dohodaka. Međutim, do opadanja či-

---

[39] I ovde ukazujemo na nepodudarnost prethodno iznetog podatka o učešću privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu u 1980. godini (22,6%) i podatka sadržanog u citiranom dokumentu Stabilizacionog programa (21,3%).

[40] Podaci se odnose na sektor privrede u društvenoj svojini. Predstavljaju srazmeru stopa rasta društvenog proizvoda (7,2, 2,5, i 1,3) sa stopama rasta osnovnih fondova privrede (7,3 5,2, i 6,4) u godinama 1979, 1980. i 1981. Izvor kao i u 38. belešci i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 275. od 11. 8. 1983. »Osnovna sredstva privrede društvenog sektora 1980. i 1981«. Svi su podaci u stalnim cenama iz 1982. godine.

Digitized by Google

stog realnog ličnog dohotka po radniku je došlo još 1979. godine, dakle, u vreme kada je rast društvenog proizvoda u sektoru privrede društvene svojine bio visok (stopa rasta 7,2%). U toj (1979) godini realni čist lični dohodak po radniku tek je neznatno manji (ali ipak manji!) nego u 1978 (indeks 99,7). Od tada je opadanje osetno i teče kontinuirano, tako da se proteže na pet godina uključujući i 1983. U 1980. negativna stopa rasta (čitaj: opadanja) iznosi 7,1, a u 1981 — 5,7[41]). Ukupna realna primanja u 1979. godini se zadržavaju na nivou 1978 (stopa rasta iznosi samo 0,1%), da bi u naredne tri godine (1980, 1981. i 1982) opadala sukcesivno 7,5, 5,0 i 2,4%.[42] U citiranom dokumentu Stabilizacionog programa se ocenjuje da bi u petogodišnjem periodu 1981—1985. životni standard u celini u proseku godišnje opadao za 0,4%, i to je prosek brzog opadanja društvenog standarda za po 3,6 i laganog rasta lične potrošnje za po 0,5% prosečno godišnje. U svakom slučaju, u oblasti životnog standarda opadajući trend je osetno brži nego u domenu produktivnosti rada.

Predviđanja do 2000. godine, data u citiranom dokumentu Stabilizacionog programa slična su predviđanjima za ostale agregatne veličine o kojima je napred bilo reči. Naspram rasta životnog standarda, lične potrošnje i društvenog standarda u periodu 1961—1980. od 6,0, 5,9 i 6,7% prosečno godišnje u periodu 1981—2000. imali bismo njihov rast od 2,7, 2,0 i 1,9%. Treba uočiti razliku između ostvarenih (1961—1980) i prognoziranih i kao cilj postavljenih (1981—2000) kretanja. Reč je o sporijem rastu društvenog standarda od rasta lične potrošnje u poslednje dve decenije stoleća, za razliku od perioda 1961—1980. u kojem je situacija obrnuta. I tim povodom treba istaći da to kao dugoročna orijentacija nije prihvatljivo i kao društveno opredeljenje teško je održivo. Tekuća ekonomska situacija nesumnjivo diktira brojna ograničenja u oblasti takozvane zajedničke potrošnje koja opredeljuje društveni standard. Ta ograničenja imaju svoje ekonomsko i društveno opravdanje s obzirom na razgranatu mrežu institucija u oblasti zajedničke potrošnje za čije »izdržavanje« naša privreda očigledno još nije dorasla. Uz to, područje zajedničke potrošnje je opterećeno i mnogim neracionalnostima, rasipanjem sredstava bez stvarnih rezultata (usluga), u skladu sa stvarnim potrebama privrede i stanovništva. I pored svega toga, posmatrano na dugi rok, društveni standard bi morao da raste brže od lične potrošnje iz ekonomskih i društvenih razloga, u čije objašnjavanje ovde ne možemo ulaziti.

5. Jedan od najtežih problema sa kojim je poslednjih godina naša privreda suočena nesumnjivo je visoka zaduženost u inostranstvu, kao i velike obaveze u pogledu otplate dugova. Tako je obim neto dugovanja naše zemlje inostranstvu krajem 1980. godine iznosio 16.869 miliona dolara, a krajem 1981. i u 1982. godini

[41] SGJ — 1982, str. 83.

[42] Privredni bilansi Jugoslavije za 1982, Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 193 od 30. 6. 1983, str. 17.

Digitized by Google

on je iznosio 19.219 i 18.542 miliona dolara. Pretvarajući dolarske vrednosti u dinare po kursu koji je važio u decembru navedenih godina (29,30, 41,82 i 62,18 dinara za dolar) te stavljajući tako dobijene iznose u odnos sa društvenim proizvodom po tekućim cenama, dolazimo do saznanja da krajem navedenih godina naša neto dugovanja inostranstvu čine 31,9, 36,4 i 39,7% od društvenog proizvoda iz tih godina.[43]

Razume se, izlaz iz tako teškog opterećenja dugovima može da se traži i nalazi jedino u ekspanziji izvoza i na toj osnovi sticanja neophodne devizne supstance za otplatu dospelih dugova i, naravno, koliko je to moguće, u supstituciji uvoza domaćom proizvodnjom. Iz toga treba da sledi smanjivanje deficita u bilansu tekućih transakcija i njegovo postupno uklanjanje. Najveći deficit u bilansu tekućih transakcija naša je zemlja imala 1979. godine. On je tada iznosio 3.661 milion dolara i činio je 6% od društvenog proizvoda. Taj se deficit rapidno smanjuje u naredne tri godine i sukcesivno iznosi (u milionima dolara) 2.291 (1980), 750 (1981) i 464 (1982), odnosno 4,3, 1,4 i 1,0% od društvenog proizvoda.

Navedeno smanjenje deficita bilansa tekućih transakcija ne treba, međutim, nikako precenjivati. Ono nije nastalo kao rezultat izvozne ekspanzije praćene sporijim rastom uvoza roba i usluga, već je, naprotiv, usledilo kao rezultat relativnog zatvaranja domaće privrede u odnosu na međunarodno okruženje. To se, međutim, ne vidi najbolje iz nominalnih vrednosti izvoza i uvoza. Tako je, na primer, devizni priliv po osnovu izvoza roba (i usluga) u 1979, 1980, 1981. i 1982. godini iznosio (u milionima dolara): 6.794 (7.352), 8.978 (8.794), 10.929 (10.922), te 10.241 (8.748). Pretvarajući dolarske iznose u dinare po kursevima koji su važili krajem navedenih godina i stavljajući dobijene iznose u odnos sa društvenim proizvodom po tekućim cenama, dolazimo do saznanja da je relativno (izraženo u procentima) učešće izvoza roba (i usluga) u društvenom proizvodu iznosilo: 11,2 (12,1) 16,9 (16,6), 20,7 (20,7) i 21,9 (18,7). Povećanje posmatranog pokazatelja iz godine u godinu više je rezultat ubrzane depresijacije dinara u odnosu na dolar nego porasta fizičkog obima izvoza roba i usluga. To se najbolje vidi na primeru 1982. godine u kojoj je izvoz roba i nominalno manji nego u 1981, njegovo relativno učešće ipak povećano u društvenom proizvodu sa 20,7% (1981) na 21,9% (1982).[44]

Uvoz roba (i usluga) u pomenute četiri godine je iznosio 14.019 (4.128), 15.064 (5.357), 15.757 (7.224) i 13.334 (6.514), a nje-

[43] Podsećamo da su naša neto dugovanja inostranstvu krajem 1965. godine činila samo 1.045 miliona dolara i, vrednovana po kursu od 12,5 dinara za dolar, činila 16,4% od društvenog proizvoda iz te godine vrednovanog po tekućim cenama.

Svi apsolutni iznosi u razmeni sa inostranstvom koji su ovde navedeni uzeti su iz Biltena Narodne banke Jugoslavije br. 5—6/1983.

[44] Pa ipak, s respektom se treba odnositi prema činjenici da je fizički obim izvoza porastao u 1979. godini za 4,4%, u 1980. za 10,7, a u 1981. godini za 12,2%. Treba, doduše, imati u vidu da tome prethodi uzastopno opadanje fizičkog obima izvoza u 1977. godini za 4,3 i u 1978. godini za 0,8% (izvor: SGJ — 1982, str. 83).

Digitized by Google

govo relativno učešće u društvenom proizvodu je bilo: 1979 — — 23,0 (6,8), 1980 — 28,4 (10,1), 1981 — 29,8 (13,7) i 1982 — 28,6 (14,0). Koliko su ovi rezultati porasta učešća uvoza u društvenom proizvodu prevashodno rezultat depresijacije dinara u odnosu na dolar, najbolje se vidi iz toga što je fizički obim uvoza roba u 1980. i 1981. godini smanjivan (u odnosu na prethodnu godinu) za 10,1, odnosno za 5,3%, dok je istovremeno uvoz roba povećao svoje relativno učešće u društvenom proizvodu sa 23% (1979) na 28,4% (1980) i 29,8% (1981).

Problemi deficita u platnom bilansu Jugoslavije i njenih dugova inostranstvu uglavnom se vezuju za njene ekonomske odnose sa razvijenim kapitalističkim zemljama i uopšte sa zemljama takozvanog konvertibilnog područja. Doduše, deficit u robnoj razmeni naša zemlja povremeno ima sa sva tri valutna područja (konvertibilno područje, istočnoevropski kliring i takozvani ostali kliring). Ali se taj deficit svojom glavninom ostvaruje u robnoj razmeni sa zemljama konvertibilnog područja. U poslednjih sedam godina (1976—1982) od 32,4 milijarde dolara zbirnog deficita trgovinskog bilansa na deficit u razmeni sa konvertibilnim područjem otpada 31,8 milijardi dolara (ili 98,1%), dok preostali zanemariv deo otpada na deficit u razmeni sa istočnoevropskim zemljama (279 miliona dolara) i sa zemljama takozvanog ostalog kliringa (320 miliona dolara). U poslednje dve godine (1981, 1982) imali smo trgovinski suficit u razmeni sa istočnoevropskim zemljama (u iznosu od 1204,5 miliona dolara) i deficit u razmeni sa zemljama konvertibilnog područja (9.086,2 miliona dolara) i zemljama takozvanog ostalog kliringa (39,6 miliona dolara). Na taj način, ukupan trgovinski deficit je iznosio 7.921,0 miliona dolara. Momente o valutnoj strukturi deficita smo naveli da bismo pokazali da se i naši dugovi inostranstvu odnose gotovo u celini na zemlje konvertibilnog područja, odnosno na razvijene zemlje. Otuda je upravo ekspanzija izvoza u te zemlje i supstitucija uvoza iz njih generalni pravac izlaska iz postojećih platnobilansnih teškoća i stanja visoke zaduženosti.

Navedeni deficit trgovinskog bilansa u 1981. i 1982. godini praćen je suficitom u bilansu usluga od 5.932 miliona dolara i pozitivnim saldom transfera od 775 miliona dolara. Na taj način, u ove dve godine suficitom u bilansu usluga pokriveno je 74,9%, a pozitivnim saldom transfera 9,8% trgovinskog deficita. Za pokriće deficita u bilansu tekućih transakcija od 1.214 miliona dolara iz deviznih rezervi je angažovano 536 miliona dolara, dok je preostali deficit finansiran inostranim kreditima.

U citiranom dokumentu dugoročnog programa ekonomske stabilizacije predviđena je ofanzivna strategija daljeg uključivanja naše privrede u međunarodne ekonomske tokove. Izvoz roba i usluga u poslednje dve decenije stoleća (1981—2000) bi, prema očekivanjima, trebalo da raste po prosečnoj godišnjoj stopi od 5,9%, što je znatno brže od prosečnog godišnjeg rasta društvenog proizvoda. To je, naravno, nešto sporije od prosečnog godišnjeg rasta u periodu 1961—1980. godine (8,1%). Za ukupnu platnobilansnu si-

Digitized by Google

tuaciju zemlje od značaja je predviđanje bržeg rasta izvoza od uvoza roba i usluga, te rastući gep između njih u prilog izvoza. Izvoz bi trebalo da prosečno godišnje raste po stopi od 4,7%, što je sporije od rasta koji je ostvarivan u periodu 1961—1980 (7,6%). Razumljiva je orijentacija na relativno sporiji prosečni godišnji rast uvoza u ovoj (4,1%) nego u narednoj (5,3%) deceniji iz prostog razloga što uvoz u ovoj deceniji ima ozbiljna platnobilansna ograničenja. I uvoz, međutim, treba da raste brže od društvenog proizvoda.

Brži rast i uvoza i izvoza roba i usluga od rasta društvenog proizvoda povećava njihovo učešće u društvenom proizvodu, i to sa 29,1% (uvoz) i 23,0% (izvoz) u 1980. na 36% (izvoz = uvoz) u 2000. godini.[45] Time bi se praktično u naznačenom roku konačno uspostavila ravnoteža u razmeni roba i usluga sa inostranstvom.

[45] U dokumentu iz kojeg su uzeti ovi podaci ne navodi se metodologija po kojoj je obračunato učešće izvoza i uvoza roba i usluga u društvenom proizvodu. Podaci za 1980. godinu nisu podudarni ni sa analognim podacima u Statističkom godišnjaku Jugoslavije ni sa našim podacima koje smo napred naveli. Ipak smo te podatke iz Stabilizacionog programa ovde naveli jer oni, i nezavisno od metodologije, ilustruju jednu razvojnu strategiju intenzivnijeg uključivanja naše privrede u međunarodne ekonomske tokove.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Bilansne protivrečnosti u poslovanju naših banaka

Materijalna baza i ekonomska moć banaka ogleda se u veličini sopstvenih sredstava, u bilansno uravnoteženim plasmanima sredstava, to jest u odlivu i prilivu sredstava, a i načinu upravljanja i raspolaganja sredstvima deponenata i osnivača banaka. Pri tom treba istaći da i najveću banku u svetu neuravnoteženo korišćenje sredstava može da dovede u bezizlazan položaj i da bude likvidirana. Prema tome, ova analiza i ima za cilj da, na osnovu zvaničnih bilansnih podataka banaka Jugoslavije, ukaže na ekonomske i druge odnose koji se uspostavljaju u toku emisije novca, odnosno u procesu kružnog kretanja vrednosti celokupne društvene imovine. Ovo stoga što se poslednjih godina oko likvidnosti društvene privrede veliki teret prevaljuje uglavnom na banke i nedostatak obrtnih sredstava društvene privrede, iako se veoma dobro zna da one samo izvršavaju zadatke utvrđene monetarno-kreditne politike. Praktično, to znači — a što će se ovom analizom dokumentovano i dokazati — da se problemi poremećaja novčanih tokova rađaju i izvan banaka, a da se oni, velikim delom, samo ispoljavaju u radu banaka. Upravo toga radi ova analiza i ima za zadatak da, na osnovu bilansnih podataka, utvrdi deformacije sistema koje se javljaju i na ovom sektoru privređivanja i upravljanja društvenim sredstvima. Praktično, to znači da će ekonomska istraživanja biti usmerena na analizu

Digitized by Google

podataka pojedinih podbilansa u okviru bilansa stanja navedenih banaka.

Između ostalog, treba nešto reći i o samom procesu rada banke. Naime, u pogledu rada banke raspoloživa dokumenta nedvosmisleno ukazuju da je u nas poslovanje banaka sa zakonodavno-pravnog stanovišta dobro regulisano. Tako, na primer, prema važećim propisima, društvena pravna lica, čijim sredstvima banka posluje, upravljaju poslovanjem banke. Međusobne odnose, upravljanje sredstvima banke i celokupno poslovanje banke uređuje se samoupravnim sporazumom o osnivanju banke, njenim statutom i zakonom (član 39. Ustava SFRJ). Sve to veoma jasno ukazuje da su sva prava i obaveze, kako osnivača banke i deponenata tako i same banke važećim pravnim institutima regulisana. Prema tome, sa pravne tačke gledišta, u procesu kružnog kretanja novčanih sredstava ne bi trebalo da ima problema, što *de facto* ukazuje da se oni verovatno kriju u finansijskim tokovima koji se ostvaruju u materijalnim i novčanim odnosima. Upravo na ta i druga pitanja treba da ukaže i ova analiza podataka bilansa stanja poslovnih, udruženih i internih banaka Jugoslavije.

Struktura plasiranih sredstava banaka

U okviru ovako postavljenih pravnih normi ukupno raspoloživa sredstva, prema bilansnim podacima banaka, angažovana su u plasmane koji čine ekonomsku i materijalnu celinu u ukupnim sredstvima sa kojima naše banke posluju. Takođe, prema važećim propisima, svi plasmani bankarskih sredstava odvijaju se preko osam osnovnih podbilansa koji su sastavni delovi bilansa stanja svake banke. Ovakvo evidentiranje kružnog kretanja ukupno raspoloživih sredstava banke obezbeđuje najbolji uvid i kontrolu materijalnih i novčanih odnosa, odnosno u kojoj je meri narušena ravnoteža jednog na račun drugog podbilansa sredstava banke. Upravo radi toga, pre no što se pređe na analizu stanja sredstava pojedinačnih podbilansa, treba se kratko osvrnuti i na samu strukturu ukupno raspoloživih sredstava sa kojima te naše banke posluju. Tako, na primer, struktura plasiranih sredstava, prema bilansnim podacima banaka iskazanim u aktivi bilansa stanja, po godinama, izgleda ovako:

	(U relativnim odnosima)		
Plasmani:	1980	1981	1982
Kratkoročni plasmani	29,9	33,4	35,6
Dugoročni plasmani	53,2	48,9	44,0
Ostali plasmani	16,9	17,7	20,4

Navedeni bilansni podaci ukazuju da je u nas veoma nepovoljna struktura plasmana bankarskih sredstava sa kojima naše

Digitized by Google

banke posluju — iako kretanja tih sredstava istovremeno ukazuju i na tendenciju blagog poboljšanja strukture navedenih sredstava. Naime, prema iskazanim podacima jasno se vidi da naše banke imaju, na ime kreditiranja kratkoročnih i dugoročnih poslova, angažovano čak više od 80 odsto ukupnih sredstava. To je činjenica kojoj nije potreban komentar. Naime, kolika je manjkavost ovakvog poslovanja naših banaka ukazuje podatak da najveće inostrane banke posluju gotovim novcem čak i sa više od 40 odsto ukupnog kapitala. To znači da samo ovakvo korišćenje bankarskih sredstava može da garantuje kako svoju likvidnost tako i likvidnost poslovnih partnera.

Prema napred utvrđenim konstatacijama, s pravom se može zaključiti da te naše banke, prilikom angažovanja sredstava sa kojima posluju, ne vode dovoljno računa čak ni o sopstvenoj likvidnosti, a da i ne govorimo o likvidnosti poslovnih partnera. U prilog tome navode se podaci koji nedvosmisleno ukazuju na to da su naše banke u 1980. godini na ime kratkoročnih plasmana imale angažovano oko 29,9 odsto ukupnih sredstava, a na ime dugoročnih plasmana čak više od 53,2 odsto i oko 16,9 odsto ukupnih sredstava na ime ostalih plasmana (devizni plasmani, krediti građana, hartije od vrednosti, sredstva radne zajednice i slično), u čemu 3—4 odsto ukupnih sredstava u gotovom novcu. Pri tom treba istaći da je sa ovako malim iznosom sredstava u gotovinskom obliku veoma teško obavljati redovne bankarske poslove i održavati likvidnost banke i privrede u celini. Upravo zbog toga naše banke i nisu u stanju da prate potrebe novčanog prometa svojih poslovnih partnera, koji su uglavnom zbog toga i upućeni da svoje obaveze izmiruju i putem međusobnog kreditiranja. Problemi u prometu novca ne kriju se u oskudici obrtnih sredstava, već, naprotiv, u tome što nam banke nisu u dovoljnoj meri likvidne i što nemaju potrebnu količinu sredstava u novčanom obliku, koji bi mogao nesmetano da obavlja prometnu funkciju novca.

I najzad, treba konstatovati da se struktura plasiranih sredstava, prema napred navedenim podacima, ni u 1981. godini nije ništa bitnije promenila, iako se primećuju pozitivne tendencije u korist oživljavanja kratkoročnih i ostalih plasmana bankarskih sredstava. Prema navedenim podacima, pozitivne promene u strukturi plasiranih sredstava zapažaju se i u 1982. godini. Tako, na primer, kratkoročni plasmani u ukupnim sredstvima beleže učešće od oko 35,6 odsto, dugoročni plasmani 44,0 odsto, a ostali plasmani 20,4 odsto ukupnih sredstava sa kojima su raspolagale naše banke. Naime, iako su zapažena pozitivna kretanja u strukturi plasiranih sredstava kod naših banaka, može se konstatovati da su ona neznatna i daleko od toga da bi mogla da garantuju normalno poslovanje banaka u procesu kružnog kretanja sredstava i prometa novca. Naše banke ne raspolažu u dovoljnoj

Digitized by Google

meri sredstvima u novčanom obliku i u nas se upravo zbog toga razmena robe i usluga obavlja i pomoću međusobnog kreditiranja poslovnih partnera.

Analiza sredstava kratkoročnih plasmana

Navedeni bilansni podaci ukazuju na to da naše banke u svom poslovanju ne vode dovoljno računa ni o sopstvenoj likvidnosti, a ni o ravnoteži pojedinih podbilansa sredstava sa kojima raspolažu i upravljaju. Tako, na primer, prema bilansnim podacima, jasno se vidi da je na ime kratkoročnih plasmana u 1980. godini bilo angažovano samo 29,9 odsto ukupnih sredstava, iako su banke u izvorima sredstava, po osnovu ovog podbilansa, raspolagale sa 45,2 odsto ukupnih sredstava. Praktično, to znači da je podbilans kratkoročnih sredstava narušen za preko 15,3 procenta poena, a to, mora se priznati, nije baš mala razlika, naročito kada je u pitanju opticajni period koji se ovim sredstvima finansira. Prema tome, samo ova konstatacija pokazuje da se u nas i sa sredstvima kratkoročnih kredita pokriva potrošnja čiji je opticajni period za nekoliko puta duži — usled čega neminovno nastupa zastoj u procesu kružnog kretanja novca u prometu. To je samo jedan od razloga što u opticaju nema dovoljno novca — iako se taj novac putem multiplikacije bankarskih sredstava nekoliko puta emituje, a i međusobnim kreditiranjem nadoknađuje.

Raskorak u ravnoteži sredstava ovog podbilansa, prema bilansnim podacima, neznatno je blaži u 1981. godini, jer je pao na 14,3 procentna poena, a u 1982. godini čak na 12,2 procentna poena, ili za 3,1 procentni poen manje u odnosu na 1980. godinu. Uočeno sužavanje raskoraka ravnoteže sredstava ovog podbilansa veoma ozbiljno upozorava na ocenu koja može višestruko da se tumači. Naime, da je reč, pre svega, o pozitivnim tendencijama, a, drugo, da se na teret kratkoročnih kredita izmiruju obaveze dospele po osnovu dugoročnih kredita, što bi moglo da izazove još veći nered u finansijama zemlje u celini. I najzad, treba konstatovati da i dalje ostaje znatniji raskorak između potreba i mogućnosti koje se finansiraju sredstvima kratkoročnih kredita. Osim toga, ovako veliki nesklad između izvorâ i plasmana odnosnih sredstava i te kako ima veliki uticaj na likvidnost kako banaka tako i osnivačâ banaka, čijim sredstvima one posluju. Ovo tim više ako se zna da se utvrđena razlika nadoknađuje sredstvima osnivačâ banaka i putem multiplikacije bankarskih sredstava — koja sredstva, mora se naglasiti, takođe nemaju adekvatnu ravnotežu u izvorima sredstava, što će se iz narednog izlaganja i priložene dokumentacije najbolje videti.

Analiza sredstava dugoročnih plasmana

Raspoloživi podaci, iskazani u bilansima naših banaka, ukazuju na to da je na ime dugoročnih ulaganja u posmatranom periodu

Digitized by Google

angažovano više od polovine sredstava kojima banke posluju. Ovako veliko angažovanje bankarskih sredstava na duži opticajni period umanjuje aktivnost banaka, unosi nered u fanansije i direktno utiče na zastoj kružnog kretanja novčanih sredstava kojima banke posluju, jer se i sredstva ovog podbilansa, prema bilansnim podacima, neuravnoteženo i nekontrolisano koriste na štetu izvorâ drugih namena.

U prilog napred utvrđenim činjenicama govore bilansni podaci o tome da se upravo bankarskim poslovanjem unosi nered i u plasmane sredstava dugoročnih ulaganja. Tako je, na primer, u 1980. godini na ime dugoročnih plasmana bilo angažovano više od 53,2 odsto ukupnih sredstava, iako su te naše banke u izvorima sredstava ovog podbilansa raspolagale samo sa oko 41,8 odsto ukupnih sredstava. Prema navedenim podacima *razlika* između plasmanâ i izvorâ sredstava ovog podbilansa dostiže više od 11,4 procentnih poena. Utvrđena razlika, prema bilansnim podacima, pokriva se na teret izvorâ sredstava drugih podbilansa, u okviru bilansa stanja naših banaka. S tim u vezi treba istaći da ovakvo korišćenje bankarskih sredstava neminovno izaziva poremećaje u materijalno-finansijskim odnosima koji mogu celokupno bankarsko poslovanje da dovedu u bezizlazan položaj. Ovo tim pre kad se zna da je i ova razlika, prema bilansnim podacima, pokrivena na teret osnivačâ banaka i da je za taj iznos sredstava smanjena i njihova likvidnost, jer je, za ugovoreno vreme, taj novac izvučen iz opticaja. Tako veliki nesklad i kod ovog podbilansa sredstava mora imati takođe velikog uticaja, kako na likvidnost društvene imovine i bankarskih sredstava tako i na normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova i na sam zastoj kružnog kretanja sredstava kojima te naše banke posluju.

Neusklađeno su korišćena sredstva ovog podbilansa i u 1981. godini, i to za 9,2 procentna poena, a u 1982. godini ovaj raskorak se smanjuje na 5,5 procentnih poena, ili za 5,9 procentnih poena manje mereno u odnosu na 1980. godinu. I pored pozitivnih tendencija koje se ostvaruju u okviru ovog podbilansa, treba ukazati na to da se i dalje, na ime dugoročnih plasmana, nalazi zamrznuta gotovo polovina sredstava kojima naše banke posluju. Osim toga, treba istaći pitanje u kolikoj su meri uočene pozitivne tendencije rezultat poboljšanja međusobnih odnosa — ili je to odraz poslovanja fiktivno pokrivenog izvorima sredstava drugih podbilansa u okviru celokupnih bankarskih sredstava, jer se još uvek veoma veliki iznos sredstava nalazi zamrznut na ime dugoročnih plasmana.

Očito je da se naše banke bave uglavnom poslovima finansiranja dugoročnih ulaganja, iako odnosna sredstva, prema bilansnim podacima, nemaju adekvatne izvore u pasivi bilansa stanja tih naših banaka. Sve to nedvosmisleno pokazuje da je u nas preko bankarskog poslovanja iz opticaja *izvučen* ogroman iznos sredstava koja čekaju na izvore koji se nadoknađuju iz

Digitized by Google

dohotka ili putem dodatne akumulacije iz inostranstva, jer u nas drugih izvora sredstava praktično i nema.

Da bi se shvatila suština ovakvog poslovanja banaka, navodi se podatak o tome da su, samo po osnovu ovog podbilansa sredstava, već stvorene obaveze dostigle brojku veću od 2,2 biliona dinara. *Upoređenja radi, ova masa sredstava je ravna vrednosti jednogodišnjeg dohotka društvene privrede.* Ako se ovome dodaju još i obaveze po osnovu devalvacije domaće valute od oko jednog biliona dinara, kao i obaveze po osnovu sredstava van funkcije, plasiranih na ime nepokrivene potrošnje društvene privrede od 5,7 biliona dinara, to *de facto* znači da na izvore sredstava čeka više od 8,9 biliona dinara, što odgovara četvorogodišnjoj vrednosti dohotka naše privrede. Prema tome, nepokrivena »crna rupa« samo navedenih pozicija iznosi znatno više od vrednosti sredstava celokupne aktive bilansa kojima naše banke posluju. Vrednost sredstava kojima su naše banke poslovale u 1982. godini iznosila je preko 5,0 biliona dinara, ili za 3,9 biliona dinara manje u odnosu na već stvorene obaveze u ranijim godinama. I, najzad, treba istaći da je u nas najveće zlo baš to što su ceo nered u finansijama i »crna rupa« godinama stvarani na osnovu fiktivnih obaveza čije je podmirenje moralo da bude odloženo na teret povećanja vrednosti osnovnih sredstava društvene privrede čekajući bolja vremena da budu pokrivene — ne upuštajući se u ocenu da nas, iz potaje ovakvog poslovanja, vreba višestruka opasnost koja nas polako uvlači u vrzino kolo iz koga ćemo, bez velikih odricanja, veoma teško izaći.

Napred utvrđene činjenice veoma tvrdoglavo ukazuju na to da se u nas problemi likvidnosti privrede i banaka, a samim tim i stabilizacije, najvećma *kriju* u plasmanima koji se finansiraju preraspodelom sredstava osnivačâ banaka i u nekontrolisanoj multiplikaciji sredstava koja fiktivno stvara mogućnost da se nešto plati — iako *de facto* nemamo materijalnog pokrića za odnosnu potrošnju. Upravo zbog toga naša društvena privreda, iako ostvaruje pozitivne rezultate, praktično privređuje u uslovima potpunog nereda i deformacije ekonomskih i finansijskih odnosa do kojih dolazi prilikom plaćanja stvorenih obaveza za račun opšte, zajedničke, lične i investicione potrošnje. Naročito je teško objasniti radnom čoveku i kolektivu, a treba naglasiti — i nauci, da radnik u uslovima privređivanja — udružujući svoj rad i društvena sredstva — treba višestruko da vraća ono što mu je dato na ime udruživanja kao polazna osnova za otpočinjanje procesa proizvodnje udruživanjem rada i sredstava. Očiti primer za to je materijalno-finansijsko stanje u »Petrohemiji« — Pančevo, »Željezari« — Smederevo, »Lepenici« — Novi Kneževac i u mnogim drugim kolektivima.

Ilustracije radi, navodimo primer jednog kolektiva koji je krajem 1980. godine dobio, na ime udruživanja rada i sredstava, radi proširenja postojećih kapaciteta, iznos od oko 8 milijardi dinara i da je taj kolektiv do danas već vratio 15 milijardi di-

Digitized by Google

nara i da je ostao dužan još 35 milijardi — iako je primio samo 8 milijardi dinara. Približno je ista situacija i u drugim organizacijama udruženog rada koje su, poslednjih godina, prihvatile dodatno ulaganje u investicije, pa se s pravom postavlja pitanje — koja je tu produktivnost rada potrebna da se ovako stvorene obaveze bez potresa, na vreme i u miru, iz dohotka radne organizacije — *izmire.*

Utvrđene činjenice i navedeni podaci bilansa stanja banaka ukazuju na to da se u nas, mimo ekonomske računice — nekontrolisano koriste i troše društvena sredstva, jer je samo takvo trošenje sredstava i moglo da dovede u raskorak plasmane i izvore vrednosti društvene imovine kojom te naše banke posluju. Prema tome, ovako veliki nesklad kod pojedinih podbilansa sredstava mora imati i te kako velikog uticaja kako na razvojne pravce zemlje tako i na emisiju novca, a zatim i na ogromne poremećaje u potrošnji. Praktično, red u finansijama u nas zavisi od pravilnog usmeravanja novčanih tokova, što *de facto* podrazumeva i uravnoteženo trošenje novca čiji je izvor dohodak ostvaren novododatnim radom. Sve to nedvosmisleno pokazuje da, ako nam je stalo da nam se opšta i zajednička lična i investiciona potrošnja ostvaruju u granicama materijalnih mogućnosti — onda moramo nastojati da se odnosne potrošnje kreću u okvirima sredstava svojih podbilansa. Samo uravnoteženo korišćenje sredstava može da nam garantuje da će se materijalno-finansijski tokovi, kružno kretanje sredstava i društveno-ekonomski odnosi normalno, a i u okvirima planom predviđenih proporcija, *odvijati.*

Analiza sredstava ostalih plasmana

Podbilans sredstava ostalih plasmana obuhvata sredstva rezervi i rezervnog fonda, fonda solidarne odgovornosti, sredstva ostalih namena i ostalih fondova, sredstva koja potiču iz poslova za račun pravnih lica i građana. Ovaj podbilans sredstava obuhvata još i vrednosti iskazane u gotovom novcu, u hartijama od vrednosti, u devizama, sredstva radne zajednice banaka i slično. Prema bilansnim podacima, na ovom podbilansu sredstava u 1980. godini bilo je angažovano oko 16,9 odsto ukupnih sredstava, u 1981. godini 17,7 odsto, a u 1982. godini ta sredstva dostižu više od 20,4 odsto ukupnih sredstava kojima su naše banke poslovale.

Napred utvrđene konstatacije su izvršene — iako u izvorima sredstava ovog podbilansa, prema bilansnim podacima, nije bilo materijalnih i finansijskih mogućnosti za pokriće navedenih plasmana. Prema navedenim podacima, nesklad između plasmana i njihovih izvora kretao se od 3,9 procentnih poena u 1980. do 5,1 procentni poen u 1981, a u 1982. godini čak do 6,7 procentnih poena.

Digitized by Google

Korišćenje sredstava ovog podbilansa na teret izvora drugih upozorava na značaj poremećenih odnosa u finansijama, naročito zbog toga što je ovo podbilans sredstava fondova, štednje građana, deviznih sredstava i slično, koja bi, po samoj svojoj prirodi, morala da imaju veće izvore od plasmana. Tako, na primer, sredstva fondova se mogu trošiti tek kada se raspodelom dohotka obezbede sredstva građana. Prema važećim propisima, ne bi moglo da se utroši više no što je deponovano, a devizna sredstva mogu da se utroše tek kad uđu u zemlju itd. Međutim, i pored toga, kod nas se sve može, pa i to da potrošimo i ono što nemamo. Prema tome, ne bi trebalo da nas iznenađuje to što nam se kružno kretanje sredstava odvija u haotičnom stanju koje je izazvano potpunim neredom u finansijama, a to praktično znači da stabilizacije i blagostanja neće biti sve dotle dok se finansije ne srede.

Struktura izvora sredstava banaka

Raspoloživi bilansni podaci pokazuju da naše banke raspolažu i upravljaju veoma povoljnom strukturom izvora sredstava. Praktično, to znači da one upravljaju, a samim tim i raspolažu, ogromnim sredstvima koja im obezbeđuju materijalnu osnovu rada kakvu treba samo poželeti. Međutim, iako je našim bankama stvorena materijalna osnova rada, prema već raspoloživim bilansnim podacima te naše banke, kako je to već napred konstatovano, privređuju u veoma teškim uslovima. Verovatno da zbog toga i nismo bili u stanju da pozitivno rešimo mnoga pitanja koja su tesno vezana za uslove privređivanja poslovnih, udruženih i internih banaka Jugoslavije.

Koliko su naše banke odgovorne za sve što je napred konstatovano, najbolje će se videti iz narednog pregleda bilansnih podataka i komentara koji će s tim u vezi biti izložen i na bazi raspoloživih dokumenata obrazložen:

(U relativnim odnosima)

Izvori sredstava:	1980	1981	1982
Kratkoročni izvori:	45,1	47,7	47,8
— u devizama	13,5	15,3	17,1
— u dinarima	31,6	32,4	30,7
Dugoročni izvori:	41,9	39,7	38,5
— u devizama	15,9	16,7	17,8
— u dinarima	26,0	23,0	20,7
Ostali izvori:	13,0	12,6	13,7
— u devizama	0,7	0,7	1,0
— u dinarima	12,3	11,9	12,7
Ukupno izvori sredstava:	100,0	100,0	100,0

Digitized by Google

Bilansni podaci ukazuju na to da je materijalna osnova rada navedenih banaka zaista veoma velika, i to kako u apsolutnim iznosima tako i u relativnim odnosima. Prema ovim podacima, učešće izvora domaćih dinarskih sredstava kreće se znatno iznad 50 odsto ukupnih izvora sredstava kojima naše banke posluju, dok učešće u devizama najviše do 35,9 odsto ukupnih sredstava banaka. Kretanje strukture izvorâ sredstava sa stanovišta učešća inostrane akumulacije po godinama izgleda ovako:

	(U relativnim odnosima)		
Izvori sredstava:	1980	1981	1982
Izvori u devizama	30,1	32,7	35,9
Izvori u dinarima	69,9	67,3	64,1
Izvori ukupno:	100,0	100,0	100,0

Prema napred navedenim bilansnim podacima, učešće inostrane akumulacije u ukupnim izvorima bankarskih sredstava u 1980. godini dostiže visinu od oko 30,1 odsto, u 1981. godini 32,7 odsto, a u 1982. godini 35,9 odsto ili za 5,8 procentnih poena više u poređenju sa 1980. godinom. Ovo učešće izvorâ sredstava domaće akumulacije u ukupnim bankarskim sredstvima neznatno se smanjuje, u korist deviznih potencijala, uglavnom zbog devalvacije domaće valute. Tako, na primer, učešće izvorâ ovih sredstava u 1980. godini dostiže visinu od 69,9 odsto ukupnih sredstava, u 1981. godini 67,3 odsto, a u 1982. godini 64,1 odsto ukupnih izvora bankarskih sredstava ili, takođe, za 5,8 procentnih poena više u odnosu na 1980. godinu.

Uočene promene u strukturi izvorâ sredstava kojima naše banke posluju upozoravaju na to da naše banke polako gube pozicije u odlučivanju u poređenju sa učešćem inostrane akumulacije. Naime, mora se priznati da se našim bankama prema napred utvrđenim činjenicama pravo odlučivanja po osnovu zaduženosti sužava, iako se stanje duga u stranim sredstvima plaćanja nije promenilo. Ovo pokazuje šta znači devalvacija domaće valute, koja ima takvu ekonomsku moć da u zemlji menja i materijalne odnose, iako inostrani dug u stranim sredstvima plaćanja nije povećan. Upravo je zato veoma važno saznanje šta te naše banke rade i kako se ponašaju prema sredstvima kojima posluju, a što će se najbolje videti iz narednog izlaganja i priložene dokumentacije.

Analiza izvorâ kratkoročnih kredita

U svetu se rado koriste kratkoročni krediti kao dopunski izvor sredstava, naročito kada su posredi kratkoročni poslovi i poslovi sa dobrom zaradom. Učešće izvorâ kratkoročnih kredita (stranih i domaćih) kojima naše banke posluju i u nas dostiže znatniju visinu u ukupnim sredstvima. Tako, na primer, učešće izvorâ

Digitized by Google

sredstava kratkoročnih kredita u 1980. godini dostiže 45,1 odsto, u 1981. godini 47,7 odsto, a u 1982. godini 47,8 odsto ukupnih sredstava. To nedvosmisleno pokazuje da i naše banke u svom poslovanju rado koriste kratkoročne kredite kao dopunski izvor sredstava.

U okviru kratkoročnih kredita inostrani kredit je u 1980. godini učestvovao sa 13,5 odsto, a domaći sa 31,6 odsto u odnosu na izvore ukupnih sredstava kojima banke posluju. Učešće inostranih kratkoročnih kredita u 1981. godini dostiže 15,3 odsto, a domaćih 32,4 odsto ukupnih sredstava. Ovo učešće inostranih kratkoročnih kredita u 1982. godini dostiže 17,1 odsto, ili za 3,6 procentnih poena više u odnosu na 1980. godinu, a domaćih 30,7 odsto, ili 0,9 procentnih poena manje, takođe u poređenju sa 1980. godinom.

Upoređujući stanje plasmana sredstava inostranih kratkoročnih kredita sa njihovim izvorima, može se konstatovati da u okviru ovih sredstava ne postoji bilansna ravnoteža. Ova ravnoteža odnosa jedne i druge strane sredstava narušena je u 1980. godini za 8,4 procentna poena, u 1981. godini za 9,5 procentna poena, a u 1982. godini raskorak ravnoteže ovih sredstava se sužava na 6,8 procentnih poena. Ako se ovome doda još i to da *učešće inostrane akumulacije u izvorima sredstava društvene privrede dostiže najviše 6—7 odsto ukupnih sredstava,* onda se s pravom može zaključiti da naše banke ta sredstva koriste čak i za sopstvenu likvidnost. Ovom zaključku ide u prilog i stanje zaduženosti naših banaka prema inostranstvu, ne računajući tu i obaveze društvene privrede preuzete putem bankarskog poslovanja za račun privrede, jer ona svoje obaveze prema inostranstvu sama izmiruje.

Napred utvrđene činjenice i navedeni bilansni podaci pokazuju da su te naše banke sredstva kratkoročnih inostranih kredita — više od 62,5 odsto — nenamenski koristile. Prema tome, treba reći da ovakvo korišćenje stranih sredstava plaćanja, bez deviznog tržišta, u uslovima permanentne devalvacije domaće valute — unosi potpun nered na tržište novca i nekontrolisano narušava ekonomske i materijalno-finansijske odnose koji se uspostavljaju u ovako stvorenim uslovima privređivanja. Upravo se stoga predlaže obustava devalvacije domaće valute sve dok ne uvedemo devizno tržište — u protivnom, preti opasnost da nam banke, a zatim i čitava privreda, budu dovedene u bezizlazan položaj i u još teže uslove privređivanja.

Analiza izvozâ sredstava dugoročnih kredita

Učešće sredstava ovih kredita, kako pokazuje analiza, zauzima znatnije mesto u ukupnim sredstvima naših banaka. Tako, na primer, učešće izvorâ sredstava dugoročnih kredita dostiže u 1980. godini oko 41,9 odsto izvorâ ukupnih sredstava, u 1981.

Digitized by Google

godini 39,7 odsto, a u 1982. godini 38,5 odsto, ili za 3,4 procentna poena manje u poređenju sa 1980. godinom. Odnosno, polako se smanjuje učešće izvorâ dugoročnih kredita u ukupnim sredstvima banaka, što *de facto* znači da se umanjuje i materijalna osnova rada naših banaka.

U okviru dugoročnih kredita inostrani kredit je u 1980. godini učestvovao sa 15,9 odsto, a domaći sa 26,0 odsto, u odnosu na izvore ukupnih sredstava kojima naše banke posluju. Učešće inostranih kredita u 1981. godini dostiže 16,7 odsto, a domaćih 23,0 odsto ukupnih sredstava. Ovo učešće inostranih dugoročnih kredita dostiže u 1982. godini 17,8 odsto, ili za 1,9 procentni poen više u odnosu na 1980. godinu, a domaćih samo oko 20,7 odsto, ili za 5,3 procentna poena manje, takođe u odnosu na 1980. godinu.

Jasno se vidi da se učešće inostranih dugoročnih kredita u posmatranom periodu povećalo za 1,9 procentnih poena, dok se to učešće domaćih dugoročnih kredita smanjilo za 5,3 procentna poena. Uočena pomeranja u navedenim sredstvima dugoročnih kredita ukazuju na to da u okviru ukupnih izvora sredstava jača potencijal inostranih dugoročnih kredita, a, nasuprot tome, potencijal domaćih dugoročnih kredita opada. To jasno ukazuje da se naše banke kod inostranih finansijskih kuća i dalje zadužuju, iako u nas ima banaka koje nisu kadre da odgovore ni već dospelim obavezama.

Upoređujući podatke stanja plasmana sredstava inostranih dugoročnih kredita sa njihovim izvorima, može se zaključiti da ne postoji bilansna ravnoteža ni u okviru ovih sredstava. Utvrđena ravnoteža odnosa u 1980. godini narušena je za 4,4 procentna poena, u 1981. za 4,2 procentna poena, a u 1982. godini za 4,8 procentnih poena. Odnosno znatno je blaži raskorak u ravnoteži inostranih dugoročnih kredita, plasmana i njihovih izvora — u poređenju sa već utvrđenim poremećajima koji su zabeleženi u sredstvima inostranih kratkoročnih kredita. Osim uočenih pozitivnih tendencija, treba konstatovati da su i sredstva inostranih dugoročnih kredita nenamenski korišćena, jer je, prema bilansnim podacima, i sa ovim sredstvima finansirana potrošnja bez pokrića u okviru drugih podbilansa.

Učešće izvorâ dugoročnih kredita, kao materijalni efekt, jeste najstabilnije merilo ekonomske moći i materijalne baze poslovnih, udruženih i internih banaka koje posluju tim sredstvima. Prema tome, banka koja posluje i upravlja strukturom sredstava koja se sastoji od 38,5 odsto izvora dugoročnih kredita, 47,8 odsto izvora kratkoročnih kredita i 13,7 odsto izvora ostalih sredstava — jeste banka koja raspolaže i upravlja potencijalom sredstava koji joj obezbeđuje veoma široko polje rada na svim materijalno-finansijskim sektorima privređivanja. Ekspanzija ukupno raspoloživih bankarskih sredstava kojima naše banke posluju mogla bi i u nas veoma uspešno da se ostvaruje, ali pod

Digitized by Google

uslovom da se ta sredstva u pogledu ročnosti koriste u okvirima ravnoteže izvorâ svojih podbilansa i bilansa banke u celini.

Polazeći od napred utvrđenih konstatacija može se zaključiti da je nered u finansijama i raskorak ravnoteže sredstava godinama stvaran fiktivnim obavezama, koje su multiplicirane mehanizmom bankarskog poslovanja na račun aktive budućih fabrika. Tako stvoren nered u finansijama i narušena ravnoteža sredstava kojima naše banke posluju može se uskladiti samo pod uslovom da se utvrđena fiktivno stvorena razlika izbriše, a zatim poslovanje banaka uskladi sa materijalnim mogućnostima zemlje u celini. (Prema bilansnim podacima, u datom momentu, drugih rešenja *de facto* nema.)

Analiza kružnog kretanja sredstava banaka

Izvori sredstava kojima naše banke posluju ni u kom slučaju ne mogu dovesti u pitanje rad banke. Ovo upravo zbog toga što se izvorima sredstava samo jača ekonomska moć i materijalna osnova rada banaka. Ali pri tom treba imati u vidu činjenicu da vremenski neusklađeni plasmani sredstava, kao i nekontrolisano trošenje sredstava kojima naše banke posluju — i najjaču banku na svetu mogu da dovedu u položaj da bude likvidirana. Međutim, u nas je prosto neizvodljivo dovesti banku u takav položaj zato što se ona veoma loše odnosi prema sredstvima kojima posluje ili zato što je banka dovedena u stanje potpune nelikvidnosti. To je neizvodljivo i zbog toga što u nas banke ne posluju sopstvenim sredstvima kao inostrane banke, te prema tome nemaju šta ni da izgube. Pri tom treba istaći da u konkretnom slučaju mogu da izgube samo osnivači banke, jer naše banke uglavnom njihovim sredstvima i posluju.

Sve što je napred konstatovano, na osnovu bilansnih podataka, dokumentovano ukazuje da se u nas i u bankarsko poslovanje mora ugraditi, kao crvena nit, ekonomski interes, koji će pratiti kružno kretanje vrednosti minulog rada i kružno kretanje vrednosti novododatog rada u procesu celokupne društvene reprodukcije. Samo ovako uspostavljeni društveno-ekonomski odnosi i u ovom sektoru privređivanja mogli bi da garantuju uspeh u poslovanju i uravnoteženo kružno kretanje sredstava kojima naše banke posluju.

Ono što je napred utvrđeno jeste stanje u kojem naše bankarstvo posluje. Naime, to je osnova od koje praktično polaze kreditno-monetarna politika i bankarski mehanizam, što praktično znači da i ova analiza bankarskih sredstava mora poći od prakse i stanja u koje je dovedeno naše bankarstvo. Kako se to praktično radi, najbolje se vidi iz analize kružnog kretanja sredstava kojima naše banke posluju.

Pre svega, treba naglasiti da će ova analiza bankarskih sredstava poći od apsurda da bi došla do prave istine. To upravo

Digitized by Google

zato da bismo što realnije prikazali manipulisanje sredstvima kojima banka posluje, polazeći, na primer, od pretpostavke da ukupni iznos novčanih sredstava osnovne organizacije udruženog rada 100 odsto potiče iz sopstvenih izvora. Ovaj novac se u nas, u smislu važećih propisa, nalazi kod poslovne banke koju su osnovale organizacije udruženog rada. Stanje ovako formiranih sredstava i njihovih izvora, kako kod osnovne organizacije udruženog rada tako i kod poslovne banke, u bilansu stanja iskazuje se ovako (izraženo u relativnim odnosima):

a) Osnovna organizacija udruženog rada

Aktiva:	Pasiva:
Novčana sredstva 100	100 izvori sredstava

b) Poslovna banka

Aktiva:	Pasiva:
Novčana masa 100	100 obaveze prema OUR

Napred navedena shema sredstava oba bilansa stanja pokazuje da su novčana sredstva osnovne organizacije udruženog rada uravnotežena sa svojim izvorima, sa novčanom masom sredstava koja je formirana kod poslovne banke, kao i sa obavezama banke prema depozitu osnivača. Navedeni podaci takođe pokazuju da su novčana sredstva osnovne organizacije udruženog rada pokrivena sopstvenim izvorima sredstava — koja imaju svoje ekonomsko poreklo i materijalno pokriće u procesu celokupne društvene reprodukcije. Praktično, to znači da i jedna i druga strana sredstava imaju svoju ekonomsku osnovu koja je proizvod živog ljudskog rada, što *de facto* znači da potiču iz raspodele ostvarenog dohotka — poslovnog fonda društvene privrede.*

Prema onome što je utvrđeno u vezi sa kružnim kretanjem novčanih sredstava, problema ne bi bilo da društvena privreda, i same banke sa kojekakvim obračunima, ne narušavaju na ekonomskoj osnovi uspostavljenu ravnotežu odnosâ sredstava kojima posluju. Koliki je uticaj ovakvog poslovanja i nerealnog obračuna dohotka na ravnotežu novčanih sredstava društvene privrede i novčane mase banaka, najbolje se može oceniti ako se pri tom ima u vidu činjenica koja jasno pokazuje da je samo preko nepokrivenih troškova dohodak godinama fiktivno povećavan, a samim tim i narušena ravnoteža novčanih tokova u 1982. godini dostigla više od 320 milijardi dinara.

Kako se to praktično radi? Prema bilansnim podacima društvene privrede u 1979. godini, za vrednost nepokrivenih troško-

* Novčana masa, po definiciji Narodne banke Jugoslavije, obuhvata: novčanice i kovani novac u opticaju van banaka i pošta, depozitni novac kojim se vrše neposredna plaćanja itd.

Digitized by Google

va prenetih u narednu godinu preko vrednosti zaliha fiktivno je povećan dohodak osnovnih organizacija udruženog rada za više od 142 milijarde dinara ili za 7,8 odsto ukupnih dinarskih sredstava kojima su naše banke poslovale (142 x 100 : 1,825 = 7,8), da bi u 1982. godini ovaj iznos nepokrivenih troškova dostigao brojku veću od 320 milijardi dinara. Naime, proporcionalno su ovim iznosom sredstava fiktivno povećane sve obaveze iz dohotka, pa čak i novčana sredstva fondova koja čine novčanu masu. Svakako, to znači da je i novčana masa banaka za utvrđenu razliku fiktivno povećana i tako, umesto 100 odsto, banke su, na osnovu napred izvršenog obračuna, u svojim bilansima iskazale da raspolažu sa 107,8 odsto sredstava novčane mase.

Ovako se u nas *de facto* radi, iako se veoma jasno vidi da je odnosna razlika sredstava, putem obračuna, fiktivno izvedena. Prema tome, s pravom se može konstatovati da je za ovu razliku narušena i ravnoteža novčanih sredstava, a, s druge strane, na taj je način veštački povećana kupovna moć koja nema adekvatno pokriće, kako u izvorima sredstava tako ni u robnim fondovima. Osim toga, treba istaći da tako stvoreni bankarski potencijal novčanih sredstava veštački vrši pritisak na potrošnju, koja se, na kraju, apsorbuje kroz povećanje cena.

Ovom prilikom treba naglasiti da ima i drugih primera koji takođe utiču na bilansnu ravnotežu sredstava i eoknomskih odnosa koji se uspostavljaju u procesu celokupne društvene reprodukcije kada su u pitanju novčana sredstva društvene privrede, koja istovremeno služe i kao osnova za utvrđivanje novčane mase. Efekt ovako stvorenih potencijala bankarskih sredstava kreće se, prema bilansnim podacima, i preko 1.097 milijardi dinara, ili za preko 60 odsto ukupnih dinarskih sredstava kojima naše banke posluju. Ovako ogromna masa sredstava (1.097 x 100 : : 1,825 = 60) pokazuje da je reč o veštački stvorenim bankarskim potencijalima sredstava koji vršljaju po tržištima Jugoslavije.

U vezi s fiktivnim povećanjem novčanih sredstava društvene privrede treba istaći da i naše banke, na osnovu fiktivne novčane mase, takođe narušavaju bilansnu ravnotežu sredstava kojima posluju. Naime, to je u našim uslovima plaćanja izvodljivo zato što se, prema važećim propisima, u nas sve obaveze plaćaju, a sva potraživanja naplaćuju preko žiro-računa koji se vodi kod banke. Pri tom treba istaći da sva plaćanja i sve naplate izvršene u okviru same banke ne utiču na smanjenje, odnosno na povećanje volumena sredstava kojima banka posluje. Istovremeno treba naglasiti da se konverzijom gotovog novca u depozitni i depozitnog u gotov novac ne menja obim novčane mase kojom banka posluje. I najzad, ovako stvoren depozitni »novac«, zajedno sa sredstvima u platnom prometu, u novčanoj masi Jugoslavije učestvuje sa više od 70 odsto.

Ovakva ogromna koncentracija plaćanja depozitnim »novcem« nesmetano pruža mogućnost poslovnim, udruženim i internim bankama da i same stvaraju emisiju novca, iako u smislu

Digitized by Google

člana 260. Ustava SFRJ to pravo imaju samo Narodna banka Jugoslavije i narodne banke republika i pokrajina. U ovakvom poslovanju banaka naši poznati stručnjaci iz ove oblasti vide »razvijen i obavezan sistem bankarskog poslovanja u društvenom sektoru privrede...« Odmah treba naglasiti da, verovatno, nema čoveka koji je protiv takvog načina plaćanja, ali ni takvog koji se slaže sa monetarnom multiplikacijom novčanih sredstava bez materijalnog pokrića, bez obzira na to o kakvim je sredstvima reč.

U prilog napred utvrđenim činjenicama treba navesti i nedvosmislen stav Narodne banke Jugoslavije (iz 1983) koji glasi: »Primarna emisija, posmatrana u kvantitativnom smislu reči, predstavlja osnovni instrument monetarno-kreditne politike. U jugoslovenskom monetarno-kreditnom sistemu, odnosno višebankarskom sistemu, poslovne banke su osnovne institucije koje kreiraju novac, a funkcija Narodne banke Jugoslavije jeste da, preko primarne emisije i procesa monetarne multiplikacije, reguliše kreditni potencijal banaka i, saglasno tome, politiku povećanja novčane mase sa ciljevima i zadacima monetarno-kreditne politike. To znači da povećanjem primarnog novca Narodna banka Jugoslavije stvara odgovarajući kreditni potencijal banaka koji omogućava određen porast kredita banaka, a time i novčane mase. Na osnovu višegodišnjih proseka utvrđeno je da na jedinicu primarnog novca banke mogu povećati svoje ukupne bankarske plasmane za oko osam jedinica, odnosno za oko tri jedinice novčane mase...«

U smislu napred citiranog stanovišta Narodne banke Jugoslavije s pravom se može konstatovati da naše poslovne banke, kao instrument plaćanja, odnosno povećanja kreditne sposobnosti banaka — koriste i monetarnu multiplikaciju. Kao osnovica za povećanje bankarskih plasmana koriste se sredstva primarne emisije i sredstva monetarne mase banaka, koja se utvrđuje na bazi višegodišnjih proseka. Ovako obezbeđen potencijal bankarskih sredstava treba da omogući nesmetano obavljanje plaćanja bez izazivanja inflacionih ili deflacionih pritisaka u skladu s politikom monetarne ravnoteže. Prema tome, sa praktične tačke gledišta pristup monetarnoj multiplikaciji je pravilan i kao takav može se koristiti, ali samo za nesmetano obavljanje plaćanja, a ne, kako to naše banke rade, da i sa tako stvorenim potencijalom finansiraju potrošnju koja ima namenu dugoročnog ulaganja.

U nas se fiktivno stvoren deo potencijala banaka najvećim delom koristi i za plaćanje plasmana sredstava koja imaju karakter dugoročnih ulaganja, a to nije u skladu ni sa našim političkim opredeljenjem, a ni sa stavom Narodne banke Jugoslavije. Ovo tim više nije u skladu sa navedenim opredeljenjima jer se polazna osnovica sredstava monetarne multiplikacije zasniva i na fiktivno iskazanim depozitima društvene privrede — na šta je ova analiza ukazala. To jasno ukazuje da bankarski potencijal,

Digitized by Google

stvoren na fiktivnoj osnovi, pri ogromnoj koncentraciji bankarskih sredstava i te kako mora imati velikog uticaja i na politiku monetarne ravnoteže.

Ilustracije radi, objasnićemo značaj koncentracije bankarskih sredstava, jer se i na taj način stvara potencijal kreditne moći banaka. Tako, na primer, obavljene operacije (plaćanje i naplate) u okviru same banke ne utiču na volumen sredstava kojima banka posluje, iako su novčana sredstva jednog poslovnog partnera uvećana na račun smanjenja sredstava drugog, operacijom plaćanja i naplate, koje je banka obavila za račun svojih komitenata.

Potencijal bankarskih sredstava koji se ostvaruje poslovanjem koje se obavlja u okviru same banke — razlog je što se u nas novčana sredstva koncentrišu u regije, odnosno u centre moći, jer, ovakvim načinom rada banka čuva odliv novčanih sredstava kojima posluje. Banke tako rade uglavnom zato da ne bi smanjile novčana sredstva kojima posluju, kao osnovu monetarne multiplikacije, bez obzira na to što je i ta osnova promenljiva.

Međutim, bankarske operacije koje se obavljaju preko više banaka utiču na volumen sredstava kojima banka posluje. Tako, na primer, podmirenjem obaveza komitenta, u korist poslovnog partnera, preko njegove banke — smanjuje se volumen novčanih sredstava kako komitenta tako i same banke koja je izvršila ovo plaćanje. Suprotno tome, obavljena naplata potraživanja za isti iznos sredstava uvećava takođe, volumen novčanih sredstava, kako poslovnog partnera tako i njegove banke koja je naplatila ovo potraživanje i tako dalje.

Utvrđene činjenice jasno pokazuju da se monetarnim operacijama, koje se obavljaju putem dve ili više banaka, menja volumen njihovih sredstava, a samim tim se menja i osnovica monetarne multiplikacije sredstava kojima banke posluju. Ovo pokazuje da nije slučajno što se u nas zatvara čak i kretanje novca u okviru regije banaka, jer se, na osnovu višegodišnjih proseka, utvrđuje osnovica monetarne multiplikacije, koja im povećava volumen kreditne sposobnosti, ne upuštajući se u ocenu koliko je odnosna osnovica i fiktivno povećana. U nas se i posredstvom monetarnih instrumenata narušava politika monetarne ravnoteže, koja unosi spiralu i u kružno kretanje novčanih sredstava i tako polako podriva ekonomske odnose koji se uspostavljaju u procesu celokupne društvene reprodukcije. To praktično znači da se kružno kretanje sredstava, pa, prema tome, i materijalno-finansijskih tokova, *de facto* ne zatvara i otuda novca nema u opticaju, iako društvena privreda ostvaruje pozitivne rezultate.

Pošto se primarnom emisijom i procesom monetarne multiplikacije, a ne putem materijalne baze i stvarnih, i ne fiktivnih depozita društvene privrede reguliše kreditni potencijal poslovnih banaka, kao i politika povećanja novčane mase — to se može

Digitized by Google

zaključiti da zbog toga nema dovoljno gotovog novca u opticaju. To pokazuje da je nered u finansijama izazvan upravo zbog toga što nije na ekonomskoj osnovi rešena materijalna baza multiplikacija sredstava, pa, umesto da se prometna funkcija novca obavlja dinarima, mi to pitanje rešavamo propisima i praksom koji su prometnu funkciju novca sveli na bezgotovinsko plaćanje i plaćanje u devizama, to jest stranim sredstvima plaćanja. I tako, umesto da udruženi rad, kao vlasnik sredstava, odlučuje o tome šta treba platiti preko banke, a šta putem gotovog novca, to pravo smo, važećim propisima, dali »birokrati« da on o tome donosi odluku, iako nema ama baš nikakve veze sa procesom udruživanja rada i sredstava. Ovako se u nas radi, ali ne iz nužde, nego zbog toga što je birokrata — a ne materijalna osnova udruženog rada i materijalna baza društvene privrede — propisima »zadužen« da čuva vrednost dinara. Kako se ta funkcija prema važećim propisima i praksi obavlja na to pitanje je najbolje ukazala ova analiza i priložena dokumentacija sa bilansnim podacima banaka.

I najzad, treba istaći da je sve ono što je ovom analizom konstatovano veoma ozbiljno upozorenje koje ukazuje na to da nije slučajno što nam društvena privreda, iako ostvaruje pozitivne rezultate upravlja ogromnim sredstvima za obrtne potrebe — *de facto* posluje u uslovima nelikvidnosti, uz pomoć međusobnog kreditiranja i izazvanim veoma nestabilnim uslovima privređivanja.

Nije slučajno ni to što u nas iz dana u dan niču interne banke, jer se od njih očekuje da, na osnovu svog potencijala i multiplikacije sredstava, regulišu nelikvidnost i međusobno kreditiranje, koje je prevršilo svaku meru.

Međutim, iako se izlaz iz nepovoljne ekonomske situacije i dalje uporno traži u organizaciji banaka, bilansni podaci i napred utvrđene činjenice dokumentovano ukazuju da se uočeni problemi tim putem ne mogu rešiti, jer se oni ne kriju u organizaciji banaka, već, naprotiv, u načinu obavljanja poslova, kao i u načinu korišćenja sredstava kojima naše banke posluju. Prema tome, rešenje problema monetarno-kreditne politike bi trebalo tražiti u načinu poslovanja, a ne u organizaciji poslovnih, udruženih i internih banaka Jugoslavije.

*

Imajući u vidu priloženu dokumentaciju sa podacima bilansa stanja naših banaka i, s tim u vezi, utvrđene činjenice, *predlažemo* da se prava rešenja problema koji su se uvukli u bankarsko poslovanje potraže na osnovu takve analize bankarskih sredstava koja će poći od stanja u kome se nalaze naše banke i od ustavnih opredeljenja koja nas obavezuju na red u finansijama i na orijentaciju da samo *dinar* obavlja prometnu funkciju nov-

Digitized by Google

ca u zemlji, a ne — kako je to do sada praktično rađeno — da nam ovu funkciju, u više od 97 odsto slučajeva, obavlja fiktivno stvoreno bezgotovinsko plaćanje i strana sredstva plaćanja. Prema tome, s pravom treba konstatovati da, sve dok se ne otklone rečene deformacije u poslovanju novcem naših banaka, ne može biti reda u finansijama, a naš dinar će i dalje gubiti ekonomsku i materijalnu moć, iako mu materijalna osnova udruženog rada i društvene privrede tu moć obezbeđuju na znatno višem nivou od onog na kome se u ovom času nalazi.

Digitized by Google

»JUGOSLOVENSKO BANKARSTVO« PRILOG 1

Bilans
stanja bankarskih sredstava i njihovih izvora

(u milionima dinara)

	1980				1981				1982			
Namene	Plasmani	%	Izvori	%	Plasmani	%	Izvori	%	Plasmani	%	Izvori	%
A. U devizama:	495.294	18,9	787.369	30,1	758.134	21,1	1,175.743	32,7	1.384.600	27,5	1,802.104	35,9
Kratkoročni	134.483	5,1	352.257	13,5	206.606	5,8	550.646	15,3	515.356	10,3	861.177	17,1
Dugoročni	299.653	11,5	416.884	15,9	451.089	12,5	600.504	16,7	655.260	13,0	892.655	17,8
Ostalo	61.158	2,3	18.228	0,7	100.439	2,8	24.593	0,7	213.984	4,2	48.272	1,0
B. U dinarima:	2,119.941	81,1	1,827.866	69,9	2,840.702	78,9	2,423.093	67,3	3,641.829	72,5	3,224.324	64,1
Kratkoročni	648.306	24,8	826.343	31,6	995.535	27,7	1,164.922	32,4	1,272.936	25,3	1,544.023	30,7
Dugoročni	1,090.660	41,7	676.749	26,0	1,307.856	36,3	829.321	23,0	1.555.840	31,0	1,041.435	20,7
Ostalo	181.246	6,9	84.909	3,2	273.232	7,6	117.137	3,3	452.368	9,0	221.843	4,4
Sredstva fondova, građana i prav. lica	199.729	7,7	239.865	9,1	264.076	7,3	311.713	8,6	360.685	7,2	417.023	8,3
Z b i r:	2,615.235	100,0	2,615.235	100,0	3,598.836	100,0	3,598.836	100,0	5,026.428	100,0	5,026.428	100,0

Digitized by Google

PRILOG 2

Struktura
plasmana sredstava naših banaka

Plasmani	1980		1981		1982	
	Iznosi	%	Iznosi	%	Iznosi	%
Kratkoročni:	782.789	29,9	1,202.144	33,4	1,788.291	35,6
— Devizni	134.483	5,1	206.606	5,7	515.356	10,3
— Dinarski	648.306	24,8	995.535	27,7	1,272.935	25,3
Dugoročni:	1,390.313	53,2	1,758.948	48,9	2.211.100	44,0
— Devizni	299.653	11,4	451.089	12,5	655.260	13,0
— Dinarski	1,090.660	41,8	1,307.859	36,4	1,555.840	31,0
Ostalo:	442.133	16,9	637.747	17,7	1,027.037	20,4
— Devizni	61.158	2,3	100.439	2,8	213.984	4,2
— Dinarski	379.975	14,6	537.308	14,9	813.053	16,2
Ukupno:	2,615.235	100,0	3,598.836	100,0	5.026.428	100,0

PRILOG 3

Struktura
izvora sredstava naših banaka

Izvori	1980		1981		1982	
	Iznosi	%	Iznosi	%	Iznosi	%
Kratkoročni:	1,178.600	45,1	1,715.568	47,7	2,405.200	47,8
— Devizni	352.257	13,5	550.646	15,3	861.177	17,1
— Dinarski	826.343	31,6	1,164.922	32,4	1,544.023	30,7
Dugoročni:	1,093.633	41,9	1,429.825	39,7	1,934.090	38,5
— Devizni	416.884	15,9	600.504	16,7	892.655	17,8
— Dinarski	676.749	26,0	829.321	23,0	1,041.435	20,7
Ostalo:	343.002	13,0	453.443	12,6	687.138	13,7
— Devizni	18.228	0,7	24.593	0,7	48.272	1,0
— Dinarski	324.774	12,3	428.850	11,9	630.866	12,7
Ukupno:	2.615.235	100,0	3,598.836	100,0	5.026.428	100,0

2. XI 1983,
Beograd

Napomena:

Podaci su korišćeni iz publikacije »Jugoslovensko bankarstvo«, br. 8, Beograd.

Digitized by Google

Milorad Drenjanin

Robna proizvodnja socijalističkog samoupravljanja i način proizvodnje samoupravno udruženog rada*

»Kao što nekog individuuma ne ocjenjujemo po onome što on misli da jest, tako ni o takvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv, moramo tu svijest objašnjavati iz protivurječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba između društvenih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.«

Karl Marks

I. U čemu je istorijska specifičnost načina proizvodnje samoupravno udruženog rada?

1. *O značaju i načinu postavljanja pitanja*

Nema sumnje da je pitanje mesta, uloge i sudbine robne proizvodnje u izgradnji socijalističkih, posebno samoupravnih odnosa, jedno od najtežih, najzamršenijih i najsloženijih pitanja mark-

* Povodom studija: *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja,* redigovana verzija materijala Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, »Socijalizam«, br. 4/1983 i France Černe, *O nekim pitanjima ostvarivanja Marksovih ideja u našem društvu,* »Socijalizam«, br. 5/1983.

Digitized by Google

sističke političke ekonomije kao empirijske i pozitivne nauke. Za postavljanje i razvoj socijalističke prakse to pitanje postalo je aktuelno već prvih dana izgradnje socijalizma u SSSR-u i sve do danas nije skinuto s dnevnog reda.[1] Komplikovala ga je, s jedne strane, istorijska specifičnost socijalističke prakse održavanja novca kao načina saobraćanja i privrednih subjekata socijalizma, pa time i proizvodnja i razmena proizvodâ rada kao robâ, razmenskih vrednosti. S druge strane, za tadašnju teorijsku svest, za njene polazne premise u postavljanju (kreiranju) socijalističke prakse odlučujuću ulogu je imalo shvatanje klasikâ marksizma da je prelaz iz kapitalističkog u novi oblik društvene proizvodnje takav istorijski prevrat koji, *ipso facto*, ukida osnovne pretpostavke na kojima su funkcionisali zakoni robne vrednosti, kao ekvivalentne razmene rada za rad. Preciznije rečeno, Marks i Engels pojam robne proizvodnje vezuju isključivo za dva perioda istorije i pod tim pojmom podrazumevaju dva istorijska oblika (načina) proizvodnje. Prvi je onaj u kome privatni i međusobno nezavisni proizvođači razmenjuju robe, a cene tih roba delovanjem zakona slobodne konkurencije, silom prilika, nezavisno od njihove volje, uspostavljaju odnose ekvivalentne, robne vrednosti, te taj privatni rad u njima dobija karakter društvenog rada. Jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti, po Marksu, bilo je suštinsko istorijsko obeležje, ove, proste robne proizvodnje. Drugi oblik, kapitalistička robna proizvodnja, po Marksu najviši oblik robne proizvodnje, bio je karakterističan po tome što je i radna snaga postala roba, te je najamnina, kao pojavni oblik vrednosti radne snage, omogućavala kapitalistima da proizvode višak vrednosti, koji su oni i prisvajali. Njena suština je jedinstvo procesa rada i procesa oplođavanja vrednosti kao, istorijski uzev, stihijnog oblika procesa proširene reprodukcije vrednosti (kapitalskog oblika vrednosti).

U ovom, dakle, politekonomskom smislu, proizvodnja sa društvenim sredstvima za proizvodnju i odsustvo vladavine proizvoda nad proizvođačem, bili bi dovoljni argumenti, za istorijsko obeležje načina proizvodnje samoupravno udruženog rada, kao novog, istorijskog oblika, ali oblika nerobne proizvodnje. Da li se time poriče realnost postojanja robno-novčanih odnosa u socijalizmu? Po Marksu — ne! Po većini ekonomista, bilo naših ili iz SSSR-a poriče se:

»Roba — pisao je Marks — postoji realno kao upotrebna vrednost, a idealno u ceni kao razmenska vrednost, mora se pretvoriti u novac.«[2] I: »Cena ili novčani oblik robâ jeste, kao uopšte njihov oblik vrednosti, oblik koji se razlikuje od njihovog opipljivo stvarno telesnog oblika, dakle, samo idealan ili zamišljen oblik.«[3]

---

[1] M. Samardžija, *Problemi robne proizvodnje u privrednoj praksi i ekonomskoj nauci u Sovjetskom Savezu*, »Socijalizam«, br. 2/1961 god.

[2] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, II, str. 415, »Prosveta«, Beograd, 1977.

[3] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 94.

Digitized by Google

Polazeći od stanovišta da su robna proizvodnja i robni promet pojave svojstvene različitim načinima društvene proizvodnje, te da se suština robne proizvodnje u socijalizmu mora izraziti u drugačijim vrednosnim oblicima (ne ostaju najamina i kapitalski oblik viška vrednosti) i drugačijim svojinskim odnosima — Marks veoma precizno definiše ulogu robe u socijalizmu pomoću koje merimo proizvodnost rada, a takođe i suštinu ekonomskih odnosa udruženih radnika koji proizvode robe, ali treba da proizvode i raspodeljuju višak vrednosti u nekapitalskom obliku:

a) »Ovo smanjivanje celokupne količine rada koja ulazi u robu izgleda, prema tome, da je bitna oznaka uvećane proizvodne snage rada, svejedno pod kakvim se društvenim uslovima proizvodi. U društvu u kome proizvođači regulišu svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu... proizvodnost rada bezuslovno bi se merila tim merilom.«[4] Ali i:

b) »Dakako, x može da se pretvori u $x+\Delta x$ i bez kapitalističkog procesa proizvodnje, ali ne pod datim *uslovom* i *pretpostavkom*, da članovi društva, koji jedno drugome konkurišu, nastupaju jedno prema drugome kao osobe koje stoje jedna nasuprot drugoj kao vlasnici roba i samo kao takvi međusobno kontaktiraju... i drugo, ne pod drugim uslovom da se društveni proizvod proizvodi kao *roba*«[5] *(kurziv* u originalu — M. D.).

Iz ovakvih shvatanja o robi kao jedinstvu upotrebne i razmenske vrednosti i iz neophodnosti da se istorijski novi socijalistički društveni odnosi ispolje kao novi vrednosni oblik V. I. Lenjin je izvukao sve nužne konzekvence i na sledeći način formulisao istorijsku karakteristiku proizvoda rada u socijalističkom društvu:

»Proizvod socijalističke fabrike — pisao je V. I. Lenjin 1921. godine — nije roba u politekonomskom smislu; u svakom slučaju, nije samo roba, već nije roba,prestaje da bude roba.«[6]

Međutim, sovjetska ekonomska teorija, ograničena vlastitom praksom i negativnim stavom J. V. Staljina prema Marksovoj teoriji ukoliko se ova nije uklapala u njegove poglede, nije uspela da reši pitanje vrednosnog oblika proizvoda rada u socijalističkom društvu. Ona je mehanistički spajala nove, socijalističke društvene odnose i pripisivala ih Marksovim ekonomskim kategorijama koje su bili teorijski izrazi sasvim drugih proizvodno-istorijskih odnosa. Među drugim, tako je nastala i kovanica »socijalistička robna proizvodnja«, da bi označila »za socijalizam tipičan novi istorijski oblik robne proizvodnje«:[7]

---

[4] Isto, str. 1354.

[5] K. Marks, Rukopis neobjavljene VI glave *Kapitala*, »Komunist«, 1977, str. 6.

[6] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 34, IMRP, Beograd, 1976, str. 132.

[7] Dr Dragoje Žarković, *Realni socijalizam — savremene sovjetske ekonomske koncepcije*, »Ekonomski anali«, str. 61, br. 72—73, jul — decembar 1981.

Digitized by Google

»Niz kategorija političke ekonomije socijalizma, kao što su roba, vrijednost, novac, kredit, profit, nadnica — stoji u jednom od mnogih udžbenika političke ekonomije socijalizma SSSR-a — odgovara kategorijama političke ekonomije kapitalizma, no njihova se značenja principijelno razlikuju.«[8]

Dakle, izlazi da ekonomske kategorije nisu izrazi istorijskih odnosa proizvodnje, nego su pojavni ekonomski oblici, koji samo time što produžuju svoje postojanje i u socijalizmu — imaju novo, principijelno drugačije značenje. I to se smatra naukom. Setimo se samo Marksa i njegovog stanovišta: kada bi se pojavni oblici i njihova suština neposredno podudarali, nauka ne bi ni bila potrebna.

U procesu izgradnje novog, istorijskog oblika sistema društvenog proizvoda,[9] i uvođenja dohodovnih odnosa, to jest prava radnikâ da samostalno utvrđuju i raspodeljuju dohodak radne organizacije na deo za lične dohotke i deo za društvene potrebe, Josip Broz Tito je pošao logikom Marksa, Engelsa i Lenjina. Umesto robe, Tito stavlja u centar odnosa samoupravljanja rezultat rada — ostavljajući samoupravnoj praksi i ekonomskoj teoriji da bliže razjasne pitanje u kojoj meri i pod kojim uslovima cena robâ osamostaljenih radnih kolektiva može biti uspešno sredstvo u ostvarivanju rezultatâ rada:

»Privući svakog pojedinca — pisao je Tito 1960. godine — u proces upravljanja i odlučivanja, dati mu maksimum mogućnosti da sam vidi rezultate svoga rada, da ih cijeni i mjeri, znači učiniti od njega ekonomski i društveno slobodnog i nezavisnog čovjeka koji živi od svoga rada, oslobođen svakog tutorstva i posljednjih ostataka najamnine.«[10]

Nema sumnje da polazna stanovišta naše ekonomske teorije u objašnjavanju istorijske sadržine ekonomskih odnosa samoupravno udruženog rada polaze, poput ekonomske teorije SSSR-a, od kategorije robne (razmenske) vrednosti, te tako ne samo da previđaju principijelno novu ulogu tržišta, nego i obezvređuju dostignuća prakse samoupravno udruženog rada u promeni istorijskog karaktera svojih ekonomskih odnosa.

Robna proizvodnja, u meri u kojoj su ekonomski procesi svesno organizovani i usmereni, ukoliko se revolucionišu odnosi prometa i u njoj stalno obnavljaju i razvijaju odnosi samoupravno udruženog rada, zakonito poprima oblike načina proizvodnje udruženog rada, koji je, po Marksu, i novi, istorijski način proizvodnje i kao takav robno-novčanim odnosima daje novu, istorijsku sadržinu.

Otuda i nužan teorijski zaključak koji proizlazi iz pažljivije analize prakse samoupravno udruženog rada, naime, da već »dru-

[8] A. M. Rumjancev, *Politička ekonomija socijalizma*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1982, str. 18.

[9] Dr M. Drenjanin, *Sistem raspodele dohotka*, »Informator«, Zagreb, 1965.

[10] Josip Broz Tito, Ekspoze na Petom kongresu SSRNJ, 1960.

Digitized by Google

štveni uslovi reprodukcije robâ određuju i vrednost roba u razmeni, *preobražavaju zakon vrednosti shvaćen* kao zakon ekvivalentne razmene roba«[11] *(kurziv* u originalu — M. D.). Samo kroz prizmu sagledavanja sudbine robne proizvodnje u kontekstu ostvarivanja načina proizvodnje udruženog rada moguće je otkloniti teorijske nesporazume oko istorijskog karaktera načina proizvodnje samoupravno udruženog rada, odnosno utvrditi pravu sadržinu, suštinu robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

2. *Uzroci kontroverznih stavova o socijalističkoj robnoj proizvodnji*

Dve ozbiljne studije, povodom kojih se i osvrćemo na ova pitanja, daju nam dijametralno suprotne odgovore na pitanje mesta, uloge i sudbine robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

a) Prva, studija autorâ materijala Komisije Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, kroz teoriju socijalističke robne proizvodnje nudi nam tezu o novom, istorijskom karakteru i novom, istorijskom obliku robne proizvodnje:

»*U uslovima socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa robna proizvodnja istorijski, neizbežno deluje u novom obliku*« (*kurziv* u originalu — M. D.). Dakle, robna proizvodnja nije samo fenomen i postojeća ekonomska politika socijalističkog samoupravljanja, ona je personificirana, jer »neizbežno deluje« (pridaje joj se fetiški karakter), moć demijurga (tvorca) stvarnosti. U ovakvoj koncepciji socijalistička robna proizvodnja je na čudesan način izgubila sva negativna obeležja, uzrokâ svih zala ovoga sveta, o kojima je govorio F. Engels, i postala — po autorovom uverenju — onaj najzad pronađen i ekonomski efikasan sistem, koji će, uz određenu funkciju države (»koju treba sve više razvijati«), biti prirodan oblik društvene reprodukcije udruženog rada:

»Robna proizvodnja u okvirima društva vrši racionalnu raspodelu društvenog rada na različite delatnosti i svojim delovanjem pravi selekciju proizvodnje, stimulišući onu koja je naprednija, iza koje je produktivniji rad i njegova razvijenija tehnička osnovica.« Dakle, to već nije robna proizvodnja kakvu nam je prikazao Marks, neracionalan oblik stihijne podele rada, pa ni ona kakva nam je predstavljena 1961. godine kroz teoriju socijalističke robne proizvodnje — stihijni oblik društvene reprodukcije.[12] Naprotiv, u njoj »organizacije udruženog rada na svoje međusobne dohodne tokove svesno i usmeravajuće deluju.«

---

[11] Dr M. Drenjanin, *Imamo li ekvivalentnu razmenu roba i koji je zakon reguliše*, u: *Marks i savremenost*, knj. 8, str. 474.

[12] Dr M. Korać, *Teorija socijalističke robne proizvodnje — Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, »Informator«, Zagreb, 1965, str. 26.

Digitized by Google

Dok smo se u jednom od gore citiranih stavova susreli sa shvatanjem da se odnos robna proizvodnja — udruženi rad postavlja kao izključivo alternativan (ili — ili), a ne kao kretanje protivurečja prakse, autori materijala Komisije Saveznog saveta potpuno identifikuju pojam socijalističke robne proizvodnje sa pojmom sistema udruženog rada.

b) Suprotan stav u odnosu na koncept teorije socijalističke robne proizvodnje iznosi prof. Černe:

»Zaključak bi bio da *samoupravna robna privreda zadržava neke protivurečnosti dvojakog karaktera rada...*, koja je Marks upotrebljavao kao dokaz neracionalnog, od radnika otuđenog načina proizvodnje« (*kurziv* u originalu — M. D.). Po istom autoru: »Ovaj oblik nije »socijalistička robna proizvodnja«; a posmotrivši je kroz problem ko može snositi ekonomski rizik realizacije robâ, zaključuje: »Očigledno, zbog toga je *kod nas, bar za sada* (a kada? — M. D.) *razvijeniji oblik robne proizvodnje praktično nemoguć*« (*kurziv* u originalu — M. D.).

c) Tri su osnovna uzroka ovako kontradiktornih stavova u teorijskoj analizi jedne iste, postojeće prakse samoupravno udruženog rada i dileme da li je ova praksa nov, istorijski oblik po tome što je robna proizvodnja ili, pak, po tome što već sadrži elemente Marksovog načina proizvodnje udruženog rada — proizvodnja sredstvima u društvenoj svojini i nov, istorijski oblik organskog spajanja činilaca proizvodnje, radnika i sredstava za proizvodnju, odnosno vlast proizvođača nad svojim proizvodom i minulim radom:

Prvo, i jedan i drugi stav odbacuju Marksova shvatanja o istorijskom razvitku proizvoda rada kao robe i polaze od pogrešne teorijske premise — da su Marks, Engels i Lenjin predviđali ukidanje robno-novčanih odnosa u socijalizmu;

drugo, što polaze od različitih teorijskih premisa o istorijskom tipu robne proizvodnje pomoću kojeg opserviraju praksu samoupravno udruženog rada. Prvi stav odriče da samoupravno proizvedena roba može nositi neki višak vrednosti i u odsustvu razmene najamnina — promenljivi kapital. Drugi polazi od samoupravne robe koja nosi višak vrednosti i objašnjava ga, doduše uslovno, kao »kolektivni profit«; i

treće, što ne uključuju na pravi način u analizu neke činjenice samoupravne prakse. Prvi prelazi preko činjenice ekonomske krize i rasparčanosti tržišta, inače socijalističkoj robnoj proizvodnji ne bismo mogli pripisati racionalni i integrativni karakter. Drugi ćutke prelazi preko pozitivnih dostignuća, a sadašnju ekonomsku krizu uzima kao dokaz neefikasnosti ekonomskog sistema udruženog rada i stavlja u sumnju mogućnost realizovanja Marksove ideje o udruženom radu (asocijacije neposrednih proizvođača) u uslovima robno-novčanih odnosa.

ad (a). Stav, koji se preko dvadeset godina provlači u našoj ekonomskoj literaturi kao svojevrsna dogma — da su Marks, Engels i Lenjin predviđali naturalnu privredu, odnosno ukidanje ro-

Digitized by Google

bno-novčanih odnosa u socijalizmu — vidljiv je i kod autorâ teorije samoupravne socijalističke robne proizvodnje, koji Marksa pominju samo na jednom jedinom mestu, a Engelsa, Lenjina i Tita ni jednom; a i u radu prof. Černea:

»Iako Marks priznaje — formulira prof. Černe jednu od svojih teza — da roba nije isto što i kapital, ovog poslednjeg nema bez razvijene robne proizvodnje. Zbog toga su za njega *bitna dva preduslova formiranja komunističkog društva*, što važi i za njegovu prvu fazu, tj. za socijalizam: (1) ukidanje kapital-odnosa i (2) ukidanje robno-novčanih odnosa, i uz to (3) postepeno odumiranje države. Time bi, po Marksu, bile stvorene osnove za formiranje asocijacije slobodnih proizvođača« (*kurziv* u originalu — M. D.).

Mora se istaći da je Marksov prilaz analizi robe bio uvek istorijski i da on nije, bar u završnom periodu svojih ekonomskih istraživanja, postavljao kao uslov izgradnje socijalizma — ukidanje robno-novčanih odnosa:

»Posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje — pisao je Marks — a sa zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrednosti predominantno u tome smislu što regulisanje radnog vremena i podela društvenog rada među različne grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji nego ikada.«[13]

Proces određenja vrednosti je istorijski proces i objasnio ga je podrobnije F. Engels.[14] Ali ono što bi se moralo reći o Marksovom »određenju vrednosti«, kako zbog Marksovog stava o istorijskoj sudbini robne proizvodnje tako i u interesu daljeg razvoja teorije i prakse samoupravnog udruženog rada, bilo bi sledeće:

Prvo, da proces određenja vrednosti pretpostavlja i robu i novac, dakle, moguć je samo u robno-novčanim odnosima. Robu — da služi kao opredmećenje ljudskog rada i u prometu nosi dati vrednosni oblik, jer se bez ta dva uslova uopšte ne bi moglo govoriti o vrednosti, jer je vrednost uopšte data količina opredmećenog ljudskog rada. Novac — da izrazi i jedan nov, istorijski specifičan odnos, odnos udruženog rada i jedan nov, istorijski uzev vrednosni oblik — rezultat rada udruženog radnika. Ovo stoga jer je novac i dati, istorijski društveni odnos i opšti, ali i poseban istorijski oblik vrednosti. Kao što se zna, Marks je ove istorijske oblike vrednosti sistematizovao na sledeći način: robni oblik, novčani oblik, kapitalski oblik itd. Po nama, ovo Marksovo »itd.« je rezultat rada — vrednost ili vrednosni oblik rezultata rada.[15]

Stvar je teorijske analize da utvrdi, i to za svaki stepen razvoja samoupravne prakse, u kolikoj meri cena samoupravno proizvedene robe izražava tu, istorijski uzev, određenu vrednost — re-

[13] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 1842.

[14] F. Engels, *Dopuna i dodatak III tomu »Kapitala«*.

[15] Dr M. Drenjanin, *Zakonitosti procesa proširene reprodukcije*, »Komunist«, 11. februar 1983.

Digitized by Google

zultat rada udruženog radnika. A ona je, u Marksovom smislu te reči, određena dvostruko: najpre da izrazi plodotvornost ljudskog rada, a ne »plodotvornost« moći »proizvodnih snaga« koja se nalazi u društvenoj svojini, te rezultati njihove ekonomske efikasnosti moraju pripasti društvu, odnosno udruženom radu u celini. I, drugo, da cene samoupravno proizvedenih roba izraze onu raspodelu društvenog viška vrednosti, preciznije, one Marksove subjektivne i objektivne uslove proizvodnje viška vrednosti koji ovom istorijskom obliku viška vrednosti skidaju specifičan veo profita, negiraju ga kao otuđenu vrednost, ali ga i održavaju i u datim oblicima i u obimu koji je potreban socijalističkom društvu za njegov sveukupan razvoj.[16]

ad (b). Teorijski stavovi naše politekonomske misli o višku vrednosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja, preciznije, o obliku vrednosti u njemu, doveli su do pocepanosti na takozvane »dohodaše« i »profitaše«. Po prvima, »u socijalističkim privredama on (zakon vrednosti — M.D.) dobija, s obzirom na socijalistički i robni karakter privređivanja, oblik maksimalizacije dohotka«[17], po drugima, oblik cene proizvodnje.[18]

— »Analiza procesa proizvodnje vrednosti i njene strukture — napisano je posle nekoliko godina prakse samoupravne socijalističke robne proizvodnje — pokazala je da je dohodak preduzeća *a priori* jedinstvena kategorija za radni kolektiv, tj. da ne postoji društveni odnos koji unapred uslovljava podelu dohotka na deo koji se prisvaja prodajom radne snage (najamnina) i deo koji se prisvaja na osnovu privatne svojine (višak vrednosti). U tome smislu je dohodak jedinstvena kategorija, i to je bila poenta koja je zaključnog karaktera« (*kurziv* u originalu — M. D.).[19]

— »Kao prvo — piše jedan naš ekonomist 1975. godine — godine — »minuli rad« dobija oblik konstantnog i varijabilnog kapitala. Svejedno, želelo se ili ne, ali sredstva za proizvodnju dobijaju oblik *konstantnog kapitala* (c). Nasuprot njima, živi ljudski rad predstavlja se kao *varijabilni kapital (v)*. Preduzeće (samoupravno — M. D.) i jeste ekonomski izraz ovih osnovnih kategorija, dakle c+v, u njihovom jedinstvu, identitetu i suprotnosti po ekonomskom značenju«[20] (*kurziv* u orginalu — M. D.).

---

[16] Dr M. Drenjanin, *Ustavni princip minulog rada i problemi njegove realizacije* — povodom napisa prof. dr M. Koraća, »Politika«, 10. oktobar 1975.

[17] Dr M. Samardžija, *Metodološka razmatranja o socijalističkoj robnoj proizvodnji i dohodnoj ceni kao istorijskom obliku robne vrednosti*, »Informator«, Zagreb, 1965, str. 119.

[18] Dr Z. Pjanić, *Samoupravni privredni sistem*, »Radnička štampa«, Beograd, 1983, str. 107—115.

[19] Dr T. Vlaškalić, *Teorijska analiza proizvodnog procesa u socijalističkom preduzeću kao robnom proizvođaču*, »Ekonomski pregled«, br. 8—9/1966.

[20] Dr Lj. Marković, *Socijalističko samoupravno preduzeće*, II izdanje, Institut društvenih nauka, Beograd, 1975, str. 31.

Digitized by Google

Kao što se vidi, jasne su linije razilaženja. Prvo stanovište uopšte negira višak vrednosti, jer nedostaju dati društveni odnosi. Drugo polazi od viška vrednosti, ali ga ne može drugačije objasniti nego preko kategorija promenljivi kapital-postojani kapital, u stvari, pomoću sintagme radna snaga-roba. I jedno i drugo stanovište daleko je od Marksa. Prvo, po suštini, jer višak rada u robno-novčanim odnosima uzima oblik viška vrednosti. Drugo, po kategorijalnom konzervativizmu, jer i u odsustvu datih istorijskih društvenih pretpostavki daje višku vrednosti oblik profita:

»Ovo je — piše Marks povodom fonda osiguranja — i jedini deo viška vrednosti i viška proizvoda, dakle viška rada, koji bi osim dela koji služi za akumulaciju, dakle za proširenje procesa reprodukcije, morao produžiti svoje postojanje i posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje.«[21]

Edvard Kardelj, primoran zbog potreba prakse da uđe u polemiku naše politekonomske misli, revalorizuje Marksov stav o višku vrednosti i stvaralački ga primenjuje na odnose samoupravno udruženog rada:

»Višak vrednosti — piše E. Kardelj — *u takvim odnosima* (»organskom spajanju živog i minulog rada u samom procesu integrisanog društvenog rada« — M. D.) *treba ne samo da gubi karakter otuđene vrednosti, već da postaje izvor i merilo međusobne zavisnosti, međusobne odgovornosti i međusobnih prava ljudi u zajedničkom društvenom radu*«[22] (*kurziv* u originalu — M. D.).

Istina, E. Kardelj ili nije stigao ili nije želeo da ulazi u kategorijalnu stranu problema: kako se *stvara* višak vrednosti u odnosima udruženog rada. Otuda ovaj njegov stav ne samo da nije odigrao onu podsticajnu ulogu da bi se otkrili zakoni (uslovi) proširene reprodukcije vrednosti toliko potrebni samoupravnom društvu, nego je i ustavni princip minulog rada, kao logična posledica takvog teorijskog stava, naišao na, doduše neopravdanu, kritiku pojedinih ekonomista.[23] Jer, da bi udruživanje rada i sredstava bio realan i značajan ekonomski proces, neophodni su neki preduslovi. Najpre, da društvo *a priori* obezbedi proces proizvodnje viška vrednosti, bar u društvenim razmerama, ako već ne može, kao kapitalizam, na svakoj tački društvene reprodukcije, što je, uostalom, i osobitost etatističkog sistema proizvodnje viška vrednosti. Naravno, ne po cenu uvođenja neke vrste samoupravne dobiti, kako je to predlagano u okviru diskusije o ustavnim amandmanima 1971 godine. I, drugo, da OUR ili stvore, podizanjem produktivnosti rada ili preko cena robâ privuku deo viška rada, datu količinu viška vrednosti, ali da ne budu istovremeno prinuđene (zbog trke cena i troškova života) da ceo iznos tako ostvarenog

---

[21] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 1839.

[22] E. Kardelj, *Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnička revolucija*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 105.

[23] Dr M. Korać, *Minuli rad u Nacrtu zakona o udruženom radu*, »Politika«, 6. oktobar 1975.

Digitized by Google

čistog dohotka upotrebe za povećanje ličnih dohodaka. To odsustvo samoupravnog sistema proširene reprodukcije vrednosti imalo je i ima porazan efekat: od nekadašnjih 37% stopa akumulacije više je nego prepolovljena, te spala na oko 17%, mada su čak i zemlje OECD-a ostale na stopi od oko 22-23%.[24] To je bio osnovni razlog što se naša zemlja, koja se u godinama uvođenja dohotka po visini stope porasta društvenog proizvoda upoređivala sa Japanom, prvim u svetu, našla najpre u mnogim ekonomskim teškoćama, a kasnije i u ekonomskoj krizi, i to sve ozbiljnijoj ukoliko se ta stopa akumulacije smanjivala.[25] Kada su i sredstva angažovana zaduženjima u inostranstvu (cca 19 milijardi dolara), koja su zamenjivala odsustvo sopstvene akumulacije i odlagala krizu ozbiljnijih razmera, pristigla za vraćanje, ne samo da je ova kriza dovedena do krajnjih granica, nego je i ozbiljno zaoštren ekonomski položaj zemlje u celini, a time izazvana i stagnacija samoupravnih odnosa.

ad (c). Činjenice samoupravne prakse, koje nam služe kao osnova za ocenu (ne)efikasnosti sistema privređivanja ekonomije udruženog rada, ukazuju nam na dva različita perioda te prakse. U prvom imamo veoma upečatljive dokaze o efikasnosti ekonomskih odnosa udruženog rada. U drugom dokaze sasvim suprotnog karaktera.[26] Mi ćemo navesti neke ocene date u Polaznim osnovama (1981) i u Zaključnom delu (1983) Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije:

»Ekonomski položaj udruženog rada danas je lošiji nego pre donošenja Zakona o udruženom radu«; »Niska akumulativna sposobnost privrede«; »Petnaestogodišnje opadanje našeg udela u svetskom izvozu«; »Broj nezaposlenih je, i pored ogromnih ulaganja, u porastu«. U navedenom smislu dva stava imaju naročiti značaj:

a) »U istom periodu kada je Ustavom inaugurisan dominantan položaj udruženog rada i radnika sa njegovim neotuđivim pravima položaj privrede bivao je sve nestabilniji, odnosi u privredi izloženi sve većoj arbitraži države i dejstvu razvojnih odluka i ekonomske politike koji su imali administrativno obeležje« (Polazne osnove) i

b) »Tendencije koje su se ispoljile posle utvrđivanja Polaznih osnova i sadašnje stanje privrede pokazuju da se nalazimo u ekonomskoj krizi« (Zaključni deo).

Ako činjenice prakse o ekonomskoj krizi sučelimo sa tezom autorâ materijala Komisije Saveznog saveta o racionalnosti robne proizvodnje, onda je ova teza neodrživa. Isto tako, ako dva zaključka prof. F. Černea sučelimo sa činjenicama samoupravne prak-

---

[24] Dr Z. Pjanić, ibid., str. 262.

[25] Dr M. Drenjanin, *Sistem dohotka i zaposlenost*, »Ekonomska misao«, br. 2/1968.

[26] Dr Z. Pjanić, ibid., str. 259—264.

Digitized by Google

se iz njenog prvog perioda razvoja, onda se ti zaključci ne mogu prihvatiti:

»Formulisao bih sledeće zaključke — teze: 1. Prilikom ustavno-sistemskog zakonskog koncipiranja našeg društveno-političkog uređenja nedovoljno je sagledano pitanje: šta znači ostvarivati Marksove ideje« ... »6. U tom kontekstu, rezultati (uspesi) privređivanja i u jugoslovenskim i u svetskim razmerama govore ili u prilog ili protiv ostvarivanja Marksove istorijske težnje za formiranjem asocijacije slobodnih proizvođača.«

Nama se čini da je ovako različit stav prema činjenicama samoupravne prakse uslovljen kako nepoznavanjem funkcionisanja objektivnih zakonitosti robne proizvodnje, preciznije, Marksove teorije robne proizvodnje, tako i nemoći da se daju pravi odgovori nužni za izgradnju sistema samoupravno udruženog rada, odnosno za usklađivanje odnosâ proizvodnje udruženog rada i odnosâ prometa sa koherentnim načinom proizvodnje. A po svemu, socijalistička robna proizvodnja, kao postojeći način proizvodnje, preživljava krizu jer, istorijski uzev, ne odgovora ni sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji niti, još manje, stepenu razvijenosti samoupravnih odnosa kao odnosâ udruženog rada. I SSSR i Jugoslavija otpočeli su izgradnju socijalizma na veoma niskom stupnju razvoja proizvodnih snaga, što je bio i razlog postavljanja etatističkog sistema proširene reprodukcije vrednosti, ali i davalo istorijsku šansu da se i u uslovima robne proizvodnje razvijaju antietatistički, antibirokratski i antitehnokratski proizvodni odnosi. Ali u meri u kojoj je socijalistička robna proizvodnja razvijala i proizvodne snage i sebi imanentne protivurečnosti, a posebno u uslovima ograničenosti tržišta jedne relativno male zemlje, postojeći način proizvodnje počeo je da ispoljava ne samo simptome krize, nego i simptome sukoba istorijski novih, progresivnih odnosa proizvodnje udruženog rada, i, po Marksu, istorijom prevaziđenog načina proizvodnje.

II. Socijalističko samoupravljanje i objektivni zakoni robne proizvodnje

U Programu SKJ iz 1958. godine data su dva međusobno logična i usklađena stava o odnosu samoupravnog socijalističkog društva prema robnoj proizvodnji. Prvi — da deluju zakonitosti robne proizvodnje, to jest da se proizvod rada udvaja u robu (stvar za razmenu) i novac (stvar od vrednosti), te da je socijalistička robna proizvodnja ne samo istorijski fenomen, pojava realnog sveta, nego i objektivan uslov (zakon) izgradnje socijalističkih odnosa i kao odnosâ udruženog rada. Drugi stav — da će socijalističko društvo prevazilaziti robni karakter proizvodnje oslonjen je na Marksovo razlikovanje robe kao realnosti, pojave i njene suštine (robe kao nosioca, ekvivalentne, razmenske vrednosti), te na Marksov stav da je robna proizvodnja neracionalni, stihijni oblik društve-

Digitized by Google

nog rada, koga, istorijski uzev, treba da zameni način proizvodnje udruženog rada.

Međutim, u toku procesa realizovanja svog programskog opredeljenja SKJ je morao najpre da razbije postojeći etatistički sistem društvenog proizvoda i njemu odgovarajući sistem proširene reprodukcije. Otuda i strateška orijentacija SKJ na razvoj socijalističke robne proizvodnje kao izraz antietatističke, antibirokratske i antitehnokratske usmerenosti. Naša politekonomska misao na veoma neproduktivan način se uključula u tretiranje ovog procesa istorijskog značenja. Već 1961. godine, kada, bukvalno uzev, nije bilo ni dana prakse samoupravne robne proizvodnje, ona je izbacila u svet takozvanu teoriju socijalističke robne proizvodnje. Formulisala ju je na hipotezi da se proces društvene reprodukcije samoupravnog društva može ekonomski efikasno odvijati i bez ikakve svesne intervencije, posebno države, u njene tokove — nasuprot shvatanjima teorije i prakse etatističkog socijalizma. Time je već u svojim polaznim osnovama, objektivno uzev, napustila temeljne stavove klasikâ marksizma o robnoj proizvodnji i načinu proizvodnje udruženog rada kao, istorijski uzev, dijametralno suprotnim oblicima društvene proizvodnje. Drugo, jednu istorijsku specifičnost socijalističke Jugoslavije (nedovoljan razvoj proizvodnih snaga i etatistički sistem naša politekonomska misao je podigla na teorijski nivo. I, treće, jednu pojavu prakse, socijalističku robnu proizvodnju, neposredno uzela za suštinu: istorijski oblik proizvodnje vrednosti. Istovremeno, ona je zaobišla i ona osnovna, ključna pitanja odnosa samoupravno društvo — robna proizvodnja, pitanja koja su bila od izuzetnog značaja za socijalističku praksu koja se razvijala bez ikakvog istorijskog presedana i koja se, tako reći bez ikakvih iskustava, morala sudarati sa sve složenijim pitanjima svoga razvoja na putu ka Marksovom udruženom radu (asocijaciji neposrednih proizvođača).

Osnovna pitanja o kojima je reč bila su:

a) na kom stepenu je razvijena suprotnost između proizvodne moći postojećih sredstava za proizvodnju i ograničenosti tržišta, da bi ekonomski odnosi pružili prostor za konkurenciju radnih sposobnosti »svim članovima društva da što svestranije izgrade, podrže i primene svoje sposobnosti« (F. Engels);

b) u kom stepenu, realno uzev, deluje zakon robne vrednosti (društveno potrebno vreme za proizvodnju robe), te da cene roba odgovaraju društvenoj vrednosti (srazmernoj raspodeli društvenog rada) kada se uzme u obzir odsustvo slobodne konkurencije privatnih proizvođača robâ i kapitala, a pritisak prodavaca robâ na samoupravno tržište nema onaj intenzitet o kome je govorio Marks kao o uslovu (zakonu) ostvarivanja robne vrednosti: »Zahteva se da pritisak koji različni prodavci vrše jedan na drugog bude dovoljno velik da se na tržište baci masa roba koju zahteva društvena potreba«;

c) šta biva sa strukturom robne vrednosti, s obzirom na to da je istorija već bila učinila svoje, te od nekada jedinstvene i nedeljive robne vrednosti razvila najpre dvodelnu (prenesenu i no-

Digitized by Google

vostvorenu vrednost), a potom trodelnu strukturu, kada se novostvorena vrednost rascepila na najamninu i kapitalski oblik viška vrednosti kao izraz istorijske činjenice podele radnog dana na potreban rad i višak rada, a znalo se za stavove klasikâ da je višak rada večiti uslov održavanje ljudskog društva, koji se u uslovima robno-novčanih odnosa morao »pojavljivati« kao višak vrednosti;

d) šta biva sa moćnom delotvornošću (efikasnošću) proizvodnih snaga (uključiv i nauku) kada je ukinut kapital-odnos i vlast socijalističke države da raspolaže viškom vrednosti i kako, teorijski uzev, eliminisati uticaj faktorâ različite opremljenosti u uslovima kada robna proizvodnja teži da sprovede princip — istovetna cena za istovetnu vrstu robâ.

Ne odgovorivši ni na jedno od ovih pitanja, naša politekonomska misao je već tada, 1961. godine, osudila sebe na insuficijentnost, te ozbiljnije teorijske probleme, osobito problem istorijskog oblika vrednosti udruženog rada, nije ni postavila na pravi način, niti je dala iole prihvatljiv odgovor.

Ako se za ekonomsku teoriju SSSR-a može reći da je ostala zarobljenik svoje vlastite prakse i bila izvan tokova razvoja Marksove ekonomije slobodnog i udruženog rada, usled odsustva istinske socijalističke prakse, za našu politekonomsku misao takav se izgovor ne može naći. Ona je ostala zarobljenik svoje vlastite dogme, po kojoj klasici marksizma, pa čak i Lenjin, »nisu predvideli robnu proizvodnju jer nisu živeli u socijalizmu«. Ali takvim svojim dogmatskim stavovima ona je ostavila vlastitu praksu bez pravih odgovora na aktuelna pitanja izgradnje odnosâ udruženog rada i usmerila ju je na empirizam i pragmatizam. A u kolikoj je meri samoupravna praksa opterećena empirizmom i pragmatizmom, svedoče činjenice: (a) o enormnoj ulozi kredita i bankarstva u njoj (Marks: »Iluzije u čudotvornu moć kredita i bankarstva u socijalističkom smislu potiču iz potpunog nepoznavanja kapitalističkog načina proizvodnje i kredita kao jednog od njegovih oblika«); (b) sadašnja politika cena razapeta između zamrzavanja i divljanja cena roba; i (c) ambivalentnost u odnosu prema radnim organizacijama-gubitašima, koja se kreće od socijalizacije gubitaka do zahteva da se gubitaši uklone sa ekonomske pozornice, pa i kad je reč o najvećim i najmodernijim kapacitetima naše privrede, uz to sa neizmerljivim brojem udruženih radnika.

Prirodno, rečeno se moralo odraziti i na stepen inventivnosti naše politekonomske misli, koji je dobio dva kontradiktorna oblika: ili se osporavaju Marksove ekonomske kategorije socijalizma (oblici viška vrednosti i promenjen karakter vrednosti proizvoda rada) ili se ostaje na pozicijama preživelih ekonomskih kategorija (višak vrednosti se i u socijalizmu objašnjava sintagmom: radna snaga-roba).

Nema sumnje da pažljiva politekonomska analiza kako anatomije tako i fiziologije socijalističke robne proizvodnje upućuje na zaključak da je ona samo u periodu svog ranog razvitka, u periodu oslobađanja od etatističkih metoda i oblika regulisanja, realno

Digitized by Google

mogući okvir punije stvaralačke inicijative neposrednih proizvođača. Ali u periodu njenog sazrelog stadija, sazrelosti stepena materijalnog razvitka i oslobođenih etatističkih oblika, neposredni proizvođači se susreću sa ozbiljnom pretnjom da im ekonomska stihija, kombinovana sa pragmatističkim potezima administrativnih organa, ugrozi već stečene institucionalne oblike gospodarenja nad minulim i živim radom.

U tom pogledu autori Programa SKJ ispoljili su dalekovidost kada su, polazeći od istorijske prirode robne proizvodnje, postavili zahtev za prevazilaženje robnog karaktera proizvodnje. A ujedno i naša praksa ne samo da verifikuje Marksov način proizvodnje udruženog rada, nego ga i potvrđuje kao epohalno dostignuće i teorijsko jezgro njegovog stvaralačkog opusa.

III. Marksov način proizvodnje udruženog rada u teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja

1. *Da li je pogrešio Marks ili greše neki njegovi interpretatori?*

Nasuprot Titovim stavovima o tome da su teorijski pogledi Marksa, Engelsa i Lenjina o socijalizmu »naučne misli«, da je »naš put osvetljen teorijom marksizma-lenjinizma«, a naša samoupravna praksa oživotvorenje tih naučnih misli — u našoj ekonomskoj literaturi egzistiraju sasvim drugačija shvatanja. Po nekima od njih, Marksove ideje o socijalizmu samo su »usputne primedbe«, »refleksije«, maštanja o budućem svetu i, kao takve, »neobavezne za nauku«. I danas se na ozbiljnim tribinama čuje shvatanje da se pomoću Marksa ne mogu objasniti iskustva naše prakse.

Prof. Černe u svome radu, nešto otvorenije nego drugi, iznosi stav kojim minimizira Marksov doprinos teoriji socijalizma i istovremeno stavlja u pitanje naučnu utemeljenost onih rukovodnih ideja od kojih polazimo pri izgradnji odnosâ proizvodnje socijalističkog samoupravljanja:

»Nameće se pitanje: zašto je tako? Da li je pogrešio Marks ili mi pogrešno ostvarujemo Marksove ideje o ukidanju i robe i kapitala?« Nije teško dosetiti se koliko bi jedan ili drugi pozitivan odgovor obeshrabrio i radničku klasu i samoupravno društvo na neispitanim istorijskim putevima realizovanja ideje Marksovog udruženog rada (asocijacije neposrednih proizvođača).

»Politička ekonomija samoupravnog socijalizma — kaže se u jednom drugom radu jednog od učesnika u izradi materijala Komisije Saveznog saveta — *za razliku od Marksovog »Kapitala«* u kojem se usput daju izvesne anticipacije komunističkog društva,... koja se *neće oslanjati na izmišljanje i maštanje* o odnosima proizvodnje u tom dalekom budućem društvu..., već na saznanja o zakonitostima i onim odnosima proizvodnje... koji su realno os-

Digitized by Google

tvarivi na datom nivou razvoja proizvodnih snaga«[27] (podvukao M. D.).

Zar Marks nije svoj teorijski opus, uključiv i *Teoriju socijalizma*, oslonio na saznanje o objektivnim zakonitostima? Zar nije, već u Uvodu *Kapitala*, jasno diferencirao predmet svog istraživanja (»ono što ja u ovom delu imam da istražim jesu kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju«) od cilja istraživanja (»a krajnji cilj ovoga dela i jeste da otkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva«)? I zar Marks nije otkrio zakon razvitka modernog društva (»moja stanovišta, koja razvijanje ekonomsko-društvene formacije shvataju kao prirodno-istorijski proces«) i na njega oslonio svoje teorijske poglede, istina, ne empirijskog, već racionalnog karaktera:

»Nauke su — pisao je Hegel — po svome načinu saznavanja ili *empirijske* ili čisto *racionalne*. Apsolutno posmatrano, i jedne i druge treba da imaju istu sadržinu.«[28]

Stavovi koji dovode u pitanje naučnu utemeljenost Marksove teorije socijalizma, a time i njene uloge kao kriterija istinitosti socijalističke prakse, pokreću jedno posebno pitanje. Naime, šta održava celokupnu strukturu Marksovog teorijskog sistema u granicama nauke, te šta Marksovu teoriju socijalizma odvaja od metafizike, idealizma, Hegelove Ideje po sebi, pa i od religiozne svesti, fetišizma? Naš je odgovor da je to Marksova teorija načina proizvodnje udruženog rada kao temeljna osnova na kojoj počivaju principi socijalističkog i komunističkog društva formulisani od strane Marksa i Engelsa.

Gradeći svoju teoriju načina proizvodnje udruženog rada — a gradio ju je, kako ćemo pokazati, skoro celog svog aktivnog života — Marks je uspešno primenio metod Imanuela Kanta da razvojem principa i pojmova (kategorija) oslobodi kapitalistički način proizvodnje njegove realne, istorijske ograničenosti. Takođe, primenjujući Hegelov metod isticanja onog što je bitno, involutivno u razvoju same supstance (ljudskog rada, odnosno njegovog vrednosnog izraza), Marks precizira novu, istorijsku sadržinu vrednosnog oblika udruženog rada (određenje vrednosti) i definiše osnovne vrednosne kategorije socijalističkog društva: vrednost proizvoda i u njemu sačuvan višak vrednosti. Pri tom je ispoljio ne samo genioznu inventivnost, nego i dužnu obazrivost prema odsustvu realne prakse. Primera radi: iako vrednosni oblik proizvoda udruženog rada za njega nije predstavljao pravu teorijsku zagonetku, on ga ne imenuje, već mu, na način kojim Mendeljejev postavlja Periodni sistem hemijskih elemenata, jednom skraćenicom (»itd.«) ostavlja upražnjeno mesto iza istorijski identifikovanih vrednosnih oblika: robnog oblika, novčanog oblika, odnosno kapitalskog oblika vrednosti. Istorijsko iskustvo nas već sada

[27] M. Pavlović, *Politička ekonomija i udruženi rad*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979, str. 14.

[28] G. V. F. Hegel, *Filozofska propedeutika*, str. 155, »Grafos«, Beograd, 1975.

Digitized by Google

uverava, a budućnost će to još više da se Marksovoj teoriji načina proizvodnje udruženog rada malo šta može osporiti i da je ona polazna osnova i marksističke političke ekonomije kao pozitivne empirijske nauke, to jest uslov kretanja saznanja o zakonima izgradnje socijalističkih društvenih i proizvodnih odnosa.

Pa ipak, politekonomska misao, pa i ona oslonjena na praksu izgradnje samoupravno udruženog rada, ili prelazi ćutke ili osporava aktuelan značaj Marksove teorije:

a) »Treba imati u vidu — piše jedan od vodećih sovjetskih ekonomista — da Marks i Engels u nizu slučajeva razmatraju komunističko društvo apstraktno, ne uzimajući u obzir razlike između prve i druge faze komunizma, i da pri tom pretpostavljaju da je zakon vrednosti već likvidiran... Marks nije predviđao npr. takav instrumenat kao što je novac.«[29]

b) »Ranije smo pokazali — piše jedan naš ekonomista — da taj »način proizvodnje udruženog rada« Marks nije zamišljao kao sistem robne nego sistem nerobne proizvodnje.«[30] A na drugom mestu: »Predmet Marksove ekonomske naučne analize bio je kapitalistički način proizvodnje. Stoga on i Engels, pogotovu ako se ima u vidu njihov metod analize, nisu mogli ništa reći o novom načinu proizvodnje koji se u njihovo doba u praksi nije ni počeo stvarati. Zato su se oni ustručavali da o pomenutom načinu proizvodnje bilo šta detaljnije napišu. Da su to učinili, izložili bi se riziku da se ponašaju kao utopisti. Ipak se u nekim radovima mogu naći neke njihove napomene o tome načinu proizvodnje.«[31]

Sa ovakvim stavovima o Marksovoj teoriji načina proizvodnje udruženog rada nije se moglo ići u takav istorijski poduhvat kao što je realizacija (oživotvorenje) ideja Marksa, Engelsa i Lenjina. O tome najbolje svedoče stavovi Josipa Broza Tita:

a) »Kod Marksa, Engelsa i Lenjina — izjavio je Tito onog istorijskog dana, 26. juna 1950. godine, kada je, zapravo, i najavljena epoha oslobođenja rada i izgradnje načina proizvodnje udruženog rada — nalaze se uglavnom odgovori na sva principijelna pitanja, a razradu i primjenu principa u svakoj zemlji posebice mogu vršiti samo oni koji su izrasli iz njedara naroda dotične zemlje... ali koji u isto vrijeme poznaju marksističku nauku, tj. shvataju njen duh i umješno rukuju njome i sprovode je u praksi.«[32]

b) »Naš je zadatak — istakao je Tito na Jedanaestom kongresu SKJ kada je govorio o izgradnji sistema udruženog rada — da još intenzivnije izučavamo revolucionarno djelo i teorijsku misao Marksa, Engelsa i Lenjina.«[33]

---

[29] A. Leontijev, *Predmet i metod političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 53.

[30] Dr M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, II, »Komunist«, Beograd, 1980, str. 442.

[31] Dr M. Korać, Ibid., I, str. 93.

[32] J. B. Tito, Govor prilikom obrazloženja Osnovnog zakona o predaji na upravljanje radnicima privrednih preduzeća i viših privrednih udruženja.

[33] J. B. Tito, *Referat na XI kongresu SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 64.

Digitized by Google

2. *Istorijat nastanka Marksove teorije načina proizvodnje udruženog rada*

Ideju o »novom načinu proizvodnje« i «pod pretpostavkom socijalizma« Marks postavlja još u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844*, i karakteriše taj novi način proizvodnje kao »novu djelatnost ljudske suštinske snage i novo obogaćivanje *čovjekova* bića.[34] Polaznu teorijsku osnovu tog novog načina proizvodnje nalazimo već u *Nemačkoj ideologiji*, 1845—46. godine.

»Pretvaranje ličnih moći (odnosa) u stvarne putem podele rada ne može se opet ukinuti i prevazići time što će se opšta predstava o tome iz glave izbiti, već samo time što će individue sebi opet potčiniti ove stvarne moći i ukinuti i prevazići podelu rada.* Ovo je bez zajednice nemoguće... U stvarnoj zajednici individue postižu u svome udruživanju i njime ujedno svoju slobodu«.[35]

Proces razrade ideje o udruženom radu (zajednici neposrednih proizvođača) i njeno podizanje na stepen teorijskog saznanja trajao je čitavih trideset godina. Ako bismo ovaj tridesetogodišnji period pokušali da sistematizujemo prema stepenu sazrevanja ideje i prema snazi teorijskih rezultata, uočili bismo sledeće:

a) period do 1848. godine: ideja o novom načinu proizvodnje samo je element opšte filozofske orijentacije Marksa i Engelsa, element shvatanja da novi, socijalistički (komunistički) oblik društvenog uređenja pretpostavlja i novi, istorijski položaj ljudskog rada i novu ekonomsku osnovu društva;

b) period od 1857—58. do 1864. godine, kada Marks, pristupajući ekonomskim studijama i rešavanju složenih problema istorijskog preobražaja načina proizvodnje, ali i problema validnosti teorije radne vrednosti u uslovima plodotvorne moći sve razvijenijih proizvodnih snaga, biva suočen sa dilemom: ukida li se ili ne ukida vrednost kao istorijski oblik ljudskog rada — i staje na stanovište da je suprotnost kapital-najamnina poslednji razvitak odnosa vrednosti i proizvodnje koja počiva na vrednosti;

c) period od 1864. do 1867. godine, kada Marks uspeva da razreši dilemu: udruženi rad na osnovici vrednosti ili bez nje i do detalja razvija teoriju vrednosti načina proizvodnje udruženog rada, istovremeno postavljajući antitezu: robna proizvodnja-način proizvodnje udruženog rada koji počiva na vrednosti (određenje vrednosti);

d) 1871. godine: teorijski uopštavajući iskustva Pariske komune, Marks jasno postavlja odnos načina proizvodnje udruženog rada i države diktature proletarijata koja mora da odumire i ovaj odnos izvodi iz »zakona spontanog delovanja ekonomije slobodnog i udruženog rada« i neophodne izmene postojećeg oblika društvene proizvodnje;

---

[34] Marx — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 253.

* Engelsova marginalna primedba: (Fojerbah, *Biće i suština*).

[35] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija*, I, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 81.

Digitized by Google

e) 1875. godine: u *Kritici Gotskog programa* Marks se ponovo, na posredan način, osvrće na istorijsku dilemu da li će pobedonosna proleterska revolucija ukinuti ili neće ukinuti vrednosne oblike ljudskog rada, odnosno novac, i, ostavljajući istorijskoj praksi da o tome izrekne svoj sud, na alternativan način razmatra problem raspodele društvenog proizvoda, već u zavisnosti od toga da li će se raspodeljivati vrednost društvenog proizvoda ili društveni proizvod u naturalnom obliku.

3. *Neki temeljni stavovi Marksove teorije načina proizvodnje udruženog rada*

a) Pozivajući proletarijat da ukine buržoaski način proizvodnje, buržoaske odnose proizvodnje i privatnu svojinu na sredstvima za proizvodnju, te da izgradi »komunistički način proizvodnje i prisvajanja materijalnih proizvoda«, Marks i Engels u Komunističkom manifestu, 1848, razvijaju ideju asocijacije udruženog rada, određuju ciljeve i istorijske karakteristike proizvodnih odnosa tog novog načina proizvodnje:

»Uslov kapitala jeste najamni rad. Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima. Napredak industrije, čiji je slepi i neotporni činilac buržoazija, postavlja na mesto izolovana radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjenje putem asocijacije;

— na mesto starog, buržoaskog društva, s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa *udruživanje*, u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve;

— u buržoaskom društvu živi rad samo je sredstvo za uvećanje nagomilanog rada. U komunističkom društvu nagomilani rad samo je sredstvo za proširivanje, obogaćivanje, unapređivanje životnog procesa radnika.«[36]

b) Suočen sa činjenicom da sve veća plodotvorna moć proizvodnih snaga postavlja pitanje validnosti teorije radne vrednosti u budućim odnosima udruženog rada, Marks ne nalazi u prvom stadiju svojih ekonomskih istraživanja (1857—58.) pravi odgovor na pitanje kako način proizvodnje udruženog rada može funkcionisati na osnovici zakona robne vrednosti a da ne potkopa i same osnove društvenog bića socijalizma:

— »Čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude velik izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost — mjera upotrebne vrijednosti;

— ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmjenske vrijednosti, novca, pretpostaviti kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom.[37]

[36] K. Marks — F. Engels, *Komunistički manifest*, str. 40, 44. i 51.
[37] K. Marks, *Temelji slobode*, str. 55, 56. i str. 293.

Digitized by Google

c) Međutim, u meri u kojoj je Marks u svoja ekonomska istraživanja sve više uključivao kategoriju viška rada, odnosno viška vrednosti i uočio teorijski značaj istorijske činjenice o podeli radnog dana na potreban rad i višak rada, te proučio subjektivne i objektivne uslove proizvodnje viška vrednosti — on je prevazišao dilemu da li će udruženi rad povezati svoju istorijsku sudbinu sa ukidanjem novca i robne proizvodnje. U drugom stadiju svojih ekonomskih istraživanja, (1864—1883) on je dao jasan odgovor na pitanje pod kojim se istorijskim uslovima odnosi udruženog rada mogu ostvarivati u vrednosnim oblicima, odnosno pod kojim uslovima roba u realnom smislu i nosilac datog oblika nerazmenske vrednosti može izraziti odnose udruženog rada. Prvi je uslov da udruženi radnik proizvodi višak vrednosti, drugi da mora biti ukinuta najamnina i kapitalski oblik procesa reprodukcije vrednosti — oplođenje vrednosti:

a) »No pretpostavimo da ne postoji kapital, nego da radnik sam prisvaja svoj višak rada, suvišak vrednosti koji je stvorio preko suviška vrednosti koju je potrošio. Samo bi se o takvom radu moglo reći da je zaista proizvodan, tj. da stvara nove vrednosti.«[38]

b) »Ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada koji ulazi u individualnu radnikovu potrošnju, ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća...; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva... tj. bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu i višku rada skinuo specifičan kapitalistički karakter, onda baš *ovi oblici ne ostaju* već samo njihove osnovice koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje.«[39] (*kurziv* — M. D.).

IV. O dva zakona (uslova) samoupravnog sistema proširene reprodukcije vrednosti

Da bi se sa najamnine i viška vrednosti skinuo kapitalistički, a u samoupravnom socijalističkom društvu i etatistički veo, što predstavlja istorijski cilj teorije i prakse samoupravno udruženog rada, treba ispuniti dva posebna zadatka. Teorijski: daljom analizom istorijskih oblika razlučiti, utvrditi taj novi oblik vrednosti, budući da socijalističko samoupravljanje oslobađa radničku klasu kvazinajamnog odnosa socijalističke države, te joj daje prostor za izgradnju novih ekonomskih odnosa, ostvarivanje rezultatâ rada, ali i te međusobne ekonomske odnose postavlja i razrešava preko novca (dohotka) kao merila vrednosti (rezultata rada). Zadatak prakse: umesto razbijenog etatističkog sistema, postaviti logičan, konzistentan i, istorijski uzev, svojevrstan samoupravni sistem proširene reprodukcije vrednosti. U odsustvu tak-

[38] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, I, »Prosveta«, Beograd, 1969, str. 99.

[39] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 1862.

Digitized by Google

vog sistema — a to je trenutno stanje prakse — samoupravno socijalističko društvo se nalazi pred realnom opasnošću restauracije bilo privatno-sopstveničkih odnosa bilo etatizma. Stihija robne proizvodnje teži procesu oplođavanja vrednosti, a napori samoupravne socijalističke države da spreči tu stihiju etatizmu, jer ograničava inicijativu proizvođačâ i igru ekonomskih zakona na samoupravnom tržištu, tržištu posebnog, novog, istorijskog tipa. U meri u kojoj se ostvaruju i reprodukuju dohodovni odnosi kao odnosi rezultatâ rada,[40] posmatrano sa stanovišta prirode vrednosti, negira se kako kapital-vrednost, minuli rad — vrednost koji se oplođava po obrascu: N — N¹ (novac koji pravi novac) — tako se, istovremeno, negira i robna vrednost, čiji je obrazac: R = N, jer ona iz same sebe ne može da iznedri višak vrednosti socijalističkog samoupravljanja, a ovaj postaje *conditio sine qua non* ekonomskih odnosa udruženog rada, materijalna osnova njegova, objektivni uslov međusobnih prava i obaveza. Uz to, i izvor povećanja ličnih dohodaka udruženih radnika (uključiv razmenu rada za rad između oblasti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti) i izvor neophodnih društvenih fondova akumulacije, osiguranja i rezervi.

a) Metodološki uzev, teorijska identifikacija tog novog vrednosnog oblika moguća je kako analizom kretanja supstance vrednosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja tako i kritičkom analizom sistema utvrđivanja i raspodele samoupravno udruženog dohotka kao novog istorijskog oblika vrednosno izraženog društvenog proizvoda.[41] Prvi metod, to jest identifikovanje onog Marksovog »itd.«, traži razradu one druge alternative o raspodeli društvenog proizvoda u socijalizmu, iznete u *Kritici Gotskog programa*. Jer, pre nego što razrađuje raspodelu proizvoda rada u odsustvu vrednosti Marks najpre postavlja pitanje: »šta je »prinos rada«: proizvod rada ili vrednost proizvoda rada; a u drugom slučaju: ukupna vrednost proizvoda ili samo onaj deo vrednosti koji je rad dodao vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju?« Pošto je praksa dala odgovor na ovo pitanje, a posebno praksa vrednovanja rada u našoj zemlji[42], danas više nije teško teorijski objasniti kako se individualni kvantum rada (društveni radni dan) udruženog radnika konstituiše (određuje) kao vrednost ili diferencirani radni dan po složenosti i intenzitetu, te kako se on realizuje u prometnom procesu posredstvom robâ, a zatim kao novostvorena vrednost osamostaljuje (utvrđuje i raspodeljuje) kao deo vrednosti društvenog proizvoda. U tom smislu dohodak udruženog rada kao pojavni oblik svoje suštine, rezultatâ rada, jeste

---

[40] Dr M. Drenjanin, *Sistem dohotka i problemi ostvarivanja rezultata rada u uslovima robne proizvodnje*, naučni skup, Skoplje, 1966; Zbirka radova, Skoplje, 1967. str. 79—94, i 566—574.

[41] Dr M. Drenjanin, *Dohodak privredne organizacije — osnova jedinstvenog sistema raspodele društvenog proizvoda*, »Finansije,« br. 11—12/1965.

[42] Dr M. Drenjanin, *Položaj radnih jedinica u sistemu raspodele dohotka*, »Socijalizam«, br. 1/1965.

Digitized by Google

izraz (novčani oblik) novostvorene vrednosti na društvenoj potenciji (»forma bez svoje suštine je bezvrijedna« — Marks).

b) Nešto su složeniji zakoni reprodukcije dohodak-vrednosti, budući da minuli (prošlogodišnji) rezultat rada udruženog radnika služi i kao osnovica (nepokretna veličina) vrednosti koja se reprodukuje i uvećava kao veličina, kreće se, ali se on samo obnavlja kao vrednost, a ne i nanovo stvara, tako da u kretanju rezultatâ rada kao vrednosti (Rr — Rr¹) jedini pokretljiv element i prava novostvorena vrednost jeste — višak vrednosti (Rr = r + m). Ovo je, ujedno i obrazac tog novog, istorijskog oblika vrednosti.

Ni u udruženom radu radnik ne može stvarati vrednost — robu a da prethodno nije utrošio određenu količinu vrednosti na svoju radnu snagu, a ta se količina vrednosti životnih sredstava u pojavnom svetu meri preko isplaćenih akontacija ličnih dohodaka.

Ako se ove akontacije ličnih dohodaka društvenim dogovorom ili zakonom uvek svode na nivo prošlogodišnjeg dohotka udruženog radnika, onda nam se ta veličina vrednosti javlja kao element proste reprodukcije vrednosti ili cene koštanja samoupravno proizvedene robe: R = c + r. Tako nam minuli rezultat rada — vrednost, odnosno prošlogodišnji dohodak udruženog radnika, istorijski uzev, zamenjuje promenljivi kapital, koji, po Marksu, i nije ništa drugo nego istorijski pojavni oblik fonda životnih sredstava radnika. Ali se poreklo viška vrednosti udruženog rada ne nalazi više u razmeni promenljivi kapital-najamnina, nego u procesu stvaranja vrednosti, čime otkrivamo principijelnu razliku između kapitalskog oblika, kao otuđenog od radnika, viška vrednosti i viška vrednosti udruženog rada koji radnik i stvara i, prisvajajući jedan njegov deo, stalno ukida kao višak vrednosti.

U meri u kojoj su se stekli Marksovi subjektivni i objektivni uslovi za stvaranje viška vrednosti taj će se suvišak vrednosti izraziti kao suvišak preko cene koštanja samoupravno proizvedene robe, a ukoliko se ti uslovi ne steknu, udruženi proizvođač će morati da, preko prodaje robe iznad cene koštanja, privuče deo društvenog viška vrednosti stvoren od drugih proizvođača. To će se moći samo u slučaju da ti drugi proizvođači nisu svojom cenom apsorbovali ceo stvoreni višak vrednosti, iz čega se može izvući zaključak da teorija o maksimalizaciji dohotka, kao oblika zakona vrednosti u samoupravnom socijalističkom društvu, nema neku doglednu budućnost.

c) Iz dosadašnjeg izlaganja proističu i dva opšta zakona (uslova) funkcionisanja procesa proširene reprodukcije vrednosti udruženog rada:

prvi, da predujmljeni lični dohoci ne smeju nikad biti veći od ostvarenog prošlogodišnjeg rezultata rada, jer je to uopšte uslov kretanja, povećanja vrednosti u odsustvu socijalističke najamnine, odnosno promenljivog kapitala;

Digitized by Google

drugi zakon (uslov): porast ličnih dohodaka udruženih radnika mora biti proporcionalan porastu sveukupnog, društvenog viška vrednosti. A pošto izvor viška vrednosti treba da bude samo u podizanju društvene produktivnosti rada, onda je stepen te produktivnosti u datoj godini planska kategorija i korektiv osiguranja tempa proširene reprodukcije (gornja granica podizanja mase sveukupnih ličnih dohodaka). Samo tako je moguće obezbediti da proces prisvajanja dela viška vrednosti (dohotka) od strane udruženih radnika ne ugrozi društvenu potrebu za akumulacijom i fondovima osiguranja. S druge strane, ona je protivteža opštem, besciljnom podizanju cena robâ, na šta navodi teorija o maksimalizaciji dohotka.

d) Na osnovu ova dva zakona (uslova) reprodukcije dohotka, odnosno ostvarivanja rezultatâ rada u uslovima robno-novčanih odnosa, a polazeći od saznanja da vrednost nije ništa drugo do data količina opredmećenog rada (radnog vremena), izvode se dva značajna teorijska zaključka:

prvo, da novac u uslovima socijalističke robne proizvodnje može da izrazi nov društveni odnos, rezultat rada udruženog radnika, i da bude i mera vrednosti (kvantuma opredmećenog rada) samo pod uslovom da su ispunjena oba ova zakona (uslova). Inače on postaje neka vrsta uputnice na deo društvenog proizvoda, o čemu svedoči tempo gubitka realne vrednosti i pariteta dinara u odnosu na dolar SAD kao svetskog novca (tri stotine prema jedan — 1961; cca deset hiljada prema jedan — u 1983); i

drugo, da samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, inače ustavni instituti, moraju da dobiju i odigraju sve veću ulogu u sistemu samoupravno udruženog rada, mada ih dobar deo naše ekonomske literature u principu osporava, to jest tretira kao nasilje nad objektivnim zakonitostima robne proizvodnje, i izvodi tezu, pejorativnog karaktera: o »dogovornoj ekonomiji«, sa primesama voluntarizma. Kao da se zaboravlja na Titovu ideju iznetu na Jedanaestom kongresu SKJ da »zajednički dogovori i sporazumi moraju dobiti snagu zakona«.

Nema sumnje da je proces ostvarivanja rezultatâ rada u uslovima samoupravnog sistema proširene reprodukcije ono vezivno tkivo sistema udruženog rada na osnovici vrednosti. S jedne strane, taj proces daje novu, istorijsku sadržinu robno-novčanim odnosima, te se samo u tom smislu može i govoriti o socijalističkoj robnoj proizvodnji. Ali, s druge strane, on sve više usmerava praksu socijalističkog samoupravljanja ka odnosima stvaranja vrednosti i viška vrednosti, što je istorijsko obeležje i istorijska specifičnost sistema udruženog rada, Marksovog načina proizvodnje udruženog rada koji počiva na vrednosti. Otuda i teorijski nesporazumi i nedoumice prakse. Ali je samo jednom obliku društvene proizvodnje, Marksovom načinu proizvodnje udruženog rada (asocijaciji neposrednih proizvođača), naravno, pod datim uslovima, osigurana istorijska budućnost. Nedoumici tu ne može biti mesta!

Digitized by Google

1. Samo stvaralaštvo i napor koji polazi sa principijelnih, Marksovih stanovišta, može nas dovesti i do novih ekonomskih kategorija, a time i do ekonomije slobodnog i udruženog rada kao pozitivne i empirijske nauke, te na taj način pružiti praksi samoupravno udruženog rada odgovore na aktuelna pitanja u njenom razvoju ka sistemu samoupravno udruženog rada — istorijski uzev, novom načinu proizvodnje.

2. Ekonomske kategorije vrednost proizvoda i robna vrednost imaju istovremeno istorijsko poreklo, ali istorijska praksa razvoja odnosâ i načinâ proizvodnje udruženog rada menja vrednosni karakter proizvoda rada i daje mu nov, istorijski oblik: rezultat rada — vrednosti ($Rr = r+m$) koji u meri u kojoj postaje vladajući odnos društvene reprodukcije, menja strukturu robne vrednosti ($R = c + r + m$) i robu u realnom smislu svodi sve više na sredstvo ostvarivanja rezultatâ rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

3. Istorijsko obeležje načinu proizvodnje samoupravno udruženog rada ne daju robno-novčani odnosi, niti se robna proizvodnja i sistem udruženog rada daju identifikovati u teorijskom smislu, nego je socijalistička robna proizvodnja prelazni oblik u izgradnji sistema udruženog rada, i to, izgleda, samo u onim zemljama u kojima je nizak stepen proizvodnih snaga i etatistički sistem socijalizma presekao prirodan istorijski tok izgradnje socijalizma na temelju odnosâ adekvatnih prirodi ljudskog bića.

4. Marksov način proizvodnje udruženog rada je onaj prirodni ekonomski oblik socijalističkog samoupravljanja u kome postoje robno-novčani odnosi, ali u kome ne vladaju odnosi kapitala, minulog rada — vrednosti, nego je živi rad jedini tvorac vrednosti, iako se još uvek »pojavljuje« u vrednosnim oblicima, gospodar uslovâ, sredstava i rezultatâ rada, gospodar svog živog i minulog rada.

U tom smislu praksa samoupravno udruženog rada kao novi istorijski oblik jedinstva procesa rada i procesa stvaranja vrednosti i viška vrednosti, ima poseban, istorijski značaj. Teorijski rezultati koji uopštavaju njena iskustva, iskustva istinske socijalističke prakse jesu novo poglavlje u razvoju marksističke političke ekonomije, a sami za sebe su osnova političke ekonomije slobodnog i udruženog rada kao empirijske i pozitivne nauke.

Digitized by Google

Miomir Jakšić

Teorija načina proizvodnje i promene u međunarodnim ekonomskim odnosima

Građanske i marksistička teorija nerazvijenosti

Prolazno zaostajanje i nerazvijenost zemalja u razvoju u savremenom periodu monopolsko-imperijalističkog kapitalizma zamenjuju se trajnim i sveobuhvatnim sistemom izrabljivanja koji se od svih prethodnih sistema (eksploatacija kroz početnu nejednaku razmenu, pljačka gotovih proizvoda, trgovina robljem, eksploatacija sirovina, izvoz gotovih proizvoda, izvoz kapitala) razlikuje po tome što se proces razmene u svim ovim oblicima eksploatacije ponaosob zamenjuje procesom proizvodnje koji u uslovima globalne međuzavisnosti dobija obeležja svetskog procesa reprodukcije. Zato se danas u okviru programa Novog međunarodnog ekonomskog poretka najčešće i govori o izmeni tog sistema reprodukcije pod dominacijom razvijenih kapitalističkih zemalja.[1]

Savremene odnose političke dekolonizacije i ekonomske kolonizacije danas možemo shvatiti kroz premeštanje težišta sa trgovine na proizvodnju, što se ostvaruje sistematskim »raščlanjavanjem« (dezartikulacijom) privreda zemalja u razvoju i njihovim

[1] *Novi međunarodni ekonomski poredak*, Ekonomika i NMEP projekat, Beograd, 1983, str. 1.

Digitized by Google

pretvaranjem u »periferne privrede« eksterno »povezane« (artikulisane) preko kolonijalnih metropola unutar svetskog sistema reprodukcije. To izražavaju i najnoviji procesi zamene internacionalizacije realizacije viška vrednosti internacionalizacijom proizvodnje viška vrednosti čiji su nosioci, kao zastupnici interesâ razvijenih, transnacionalne kompanije. U sadašnjem trenutku to pred teoriju postavlja probleme određenja prirode i uloge nacionalnih privreda u svetskom reprodukcionom procesu. Privrede zemalja u razvoju ne mogu se uniformno određivati ni kao kapitalističke niti kao socijalističke, kao što to dokazuju teorije zavisnosti svetske kapitalističke privrede, odnosno vulgarno-marksistička interpretacija, već u skladu s konkretnim uslovima, na osnovama preplitanja više načina proizvodnje, moguće ih je u najopštijem smislu definisati kao periferne privrede.

Transnacionalne kompanije, kao nosioci internacionalizacije proizvodnje viška vrednosti u smislu kombinacije faktorâ proizvodnje, »ne mogu biti opšte prihvaćen... činilac integracije u svetu, već su zapravo manifestacije privredno-korporacijskog tipa integracije koji zadržava i čak produbljava sebi imanentne protivrečnosti«.[2] Njihovo delovanje unutar međunarodne podele rada otkriva da je međunarodna privreda robna, a da tržišne zakonitosti nisu više slobodno-konkurentske, niti isključivo monopolske, već transnacionalne. Ovakvo ispoljavanje ekonomskih zakonitosti monopolskog kapitalizma, ali ne i privrede u celini, dovodi do mnogih ograničenja i drugih oblika protekcionizma koji potvrđuju da liberalizma, kao što je to u kritici Adama Smita isticala i istorijska škola, nikada u čistom obliku i nije bilo. Političko-ekonomskim sredstvima zemlje u razvoju se strukturiraju kao periferne, a najočitiji primer takvog »deformisanog razvoja spolja« su i ovi podaci: Severna Amerika (sa SSSR-om) i Japan u svetskom stanovništvu učestvuju sa 29%, a imaju 80% ukupnog društvenog proizvoda, dok zemlje u razvoju (bez Kine) imaju polovinu stanovništva, a samo 14% svetskog dohotka. Ili, između 1965. i 1975. prosečan dohodak po stanovniku u razvijenim zemljama povećan je za 1.300 dolara, a u zemljama u razvoju samo za 20 dolara.[3]

Strani kapital prodire samo u one oblasti koje obezbeđuju nadeksploataciju i sticanje superprofita, tu se razvijaju kapitalistički odnosi, u drugim sferama zadržavaju se naturalni, pretkapitalistički, što pokazuje da se zemljama u razvoju mora prići kao originalnim entitetima. U studiji *Novi međunarodni ekonomski poredak* otuda stoji zaključak: »Internacionalizacija je podruštvljavanje samo sa uskog tehno-organizacionog aspekta, i to kao jednosmeran odnos zavisnosti koji se ostvaruje sve širim usisavanjem rada i rezultata raznih zemalja.[4] Premeštanje težišta na sferu proizvodnje, stvaranje svetskog sistema reprodukcije odnose zavisnosti pretvara od odnosa u ključne faktore struktu-

[2] Isto, str. 3.
[3] Isto, str. 10. i 11.
[4] Isto, str. 29.

Digitized by Google

racije privrede. Otuda su i neka njena opšta obeležja: obuhvataju se nova područja i odnosi zavisnosti produbljuju; zavisnost menja oblike i postaje posrednija; postaje sveobuhvatnije strukturirana oko šire shvaćenog odnosa zavisnosti; sve je više organska, pa se teško raskida sa stanovišta normalnog odvijanja procesa reprodukcije; zavisnost se ispoljava u uslovima bipolarizovane globalizacije, uz postojanje piramidalne hijerarhije; u meri u kojoj je zemlja nerazvijenija tim su važniji internacionalizovani uslovi reprodukcije.[5]

Danas u zemljama u razvoju ne postoji samo jedna situacija nerazvijenosti, pa otuda ovaj kompleks problema ne može objasniti teorijski model koji se isključivo vezuje bilo za unutrašnje (endogene) ili spoljašnje (egzogene) uzroke. Savremene teorije nerazvijenosti ipak često polaze od situacije nerazvijenosti i otuda su prekomerno generalizovane, što je pogrešno iz dva razloga. Prvo, razlike među nerazvijenim zemljama su tolike da se ne može govoriti o jednom, već o više strategija razvoja koje se ne mogu podvesti pod »idealni tip« neke teorije. Drugi prigovor »unitarističkom« pristupu nerazvijenosti je neistoričnost ovih teorija koje ne uzimaju u obzir promene međunarodnog okruženja i klasnih odnosa unutar svakog društva ponaosob. Ispravan teorijsko-metodološki pristup mora povezivati faktore svetske privrede, uticaje drugih načina proizvodnje i klasnu borbu, što se, po našem mišljenju, može ostvariti povezivanjem teorije načina proizvodnje i teorije zavisnosti i svetskog kapitalističkog sistema, čiji je proizvod odnedavna razvijen pojam periferne privrede, odnosno perifernog načina proizvodnje.[6] To pretpostavlja smeštanje klasne borbe u istorijsko-strukturni model svetskog kapitalizma i otkrivanje zbirnog uticaja endogenih i egzogenih faktora na društvene procese u zemljama u razvoju.

U analizi razvijenost/nerazvijenost ne može se više ograničavati na paradigmu tradicionalno/moderno, što je, u krajnjoj liniji, proisteklo iz mehaničkog prenošenja zapadnoevropskog modela prelaska iz feudalizma u kapitalizam i na zemlje u razvoju. Društveno-ekonomski razvoj uopšte, i zemalja u razvoju posebno, na osnovu različitih modela i strategija razvoja, mora se tretirati kao višelinijski proces. Razlike u shvatanju prelaska u kapitalizam, koje svoj korelat imaju i u shvatanju pokretačâ razvoja u zemljama u razvoju, mogu se svesti na teze o »komercijalizaciji«, odnosno na stavove pristalica »produkcionizma«: uzroci progresa ka kapitalizmu su na strani tražnje, realizacije, uspona gradova, odnosno na strani proizvodnje, podele rada. Sociologija razvoja dugo je smatrala da će i zemlje u razvoju, tim pre što se radi o bivšim kolonijama, slediti put Zapadne Evrope, »pa su uvožene teorijske paradigme koje su objašnjavale prelazak iz

[5] Isto, str. 103.

[6] I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, Macmillan, London, 1982, str. X.

Digitized by Google

feudalizma u kapitalizam«,[7] i to na osnovama evolucionizma à la Spenser čija je osnova nastojanje da se otkriju opšte karakteristike zajedničke za sva društva, što je neposredno vodilo formulisanju građanskih teorija modernizacije i etapa rasta,[8] koje se temelje na dihotomiji tradicionalno/moderno: sva tradicionalna društva proći će kroz promene poput onih na Zapadu i postaće moderna, što je neistorijski pristup koji zanemaruje mnoštvo različitih društava; nije ni pouzdano utvrđeno da li su isključivo razvijena društva organizovana kao moderna, a nerazvijena kao tradicionalna.[9]

Na temelju ove dihotomije formulisana je i čuvena teorija »etapa rasta« V. Rostova, po kojoj se društveni razvoj sastoji od opet jedinstvenih etapa u čijem je središtu povišenje kapitalnih investicija do tačke kada rast postaje automatski.[10] Ovoj građanskoj teoriji, ma koliko to na prvi pogled bilo začuđujuće, bliska je vulgarno-marksistička teza o »petočlanoj shemi« po kojoj se sva društva na jednoj »liniji« razvoja kreću ka socijalizmu/komunizmu.[11] Razlika, sigurno ne beznačajna, jeste u tome što građanska teorija polazi od endogenih promena, poput onih na Zapadu i usredsređuje se na kapital i preduzetništvo, dok marksistička polazi od pretkapitalističkog ili kapitalističkog stupnja, analizira pitanje preskakanja etapa, njihovo preplitanje, čime je teorijsko-metodološka premisa jednog puta i obaveznih etapa u ove interpretacije ista.[12]

U okviru građanske i vulgarno-marksističke teorije razvoj se tako tretira kao jednolinijski proces: postoji samo jedan put (»linija«) razvoja, etape su iste, za sve obavezne. Primeri se mogu naći unutar građanske i vulgarno-marksističke teorije (teorija etapa rasta i »petočlana shema«), čije su implikacije dihotomija tradicionalno-moderno, a nerazvijenost se ispoljava kao zaostajanje na nižoj etapi jedinstvene lestvice razvoja. Otuda zemlje u razvoju moraju oponašati model razvoja razvijenih, izgrađivati njihov način proizvodnje (prema građanskoj teoriji kapitalistički, prema marksističkoj socijalistički način proizvodnje), što je uobličeno u jednolinijskom modelu razvoja. Odnedavna se, međutim,

---

[7] Isto, str. 13.

[8] Vidi A. F. Carter, *Kontroverzija načina proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982; A. Brewer, *Theories of Imperialism*, Routledge and Kegan, London, 1982; I. Roxborough, op. cit., str. 15.

[9] Isto, str. 15. Vidi rad I. Vujačić, *Marksistički i neomarksistički pristup razvijenosti i nerazvijenosti*, »Gledišta«, br. 5—8/1982, str. 39.

[10] Vidi I. Vujačić, *Teorija etapa rasta; paradigma ili tautologija*, »Socijalizam«, br. 12/1982.

[11] Vidi L. Althusser — E. Balibar, *Kako čitati »Kapital«*, CDK, Zagreb, 1975. i kritiku strukturalizma u: B. Hindess — P. Hirst, *Pre-capitalist modes of production*, RKP, London, 1977.

[12] Vidi U. Melotti, *Marx and the Third World*, Macmillan, London, 1977, str. 12. i M. Jakšić, *Teorija načina proizvodnje i društveno-ekonomski razvoj*, »Socijalizam«, br. 11/1982; V. Nikiforov, *Kritika petočlane sheme*, »Treći program Radio-Sarajeva«, br. 38/1982.

Digitized by Google

sve češće dokazuje postojanje »višelinijske« sheme društveno-ekonomskog razvoja koja proističe iz razvoja usklađenog sa originalnim prostorno-vremenskim uslovima. Prema ovim shvatanjima, koja su ugrađena u marksističku teoriju načina proizvodnje, postoje originalni putevi (»linije«) razvoja, etape-načini proizvodnje usklađeni su sa konkretnim uslovima, linije se mogu ukrštati, a etape-načini proizvodnje preplitati. Ovaj model izražava se kroz postojanje dve, tri ili više »linija« razvoja i osnova je savremenog pristupa zemljama u razvoju.

Prema nekim tumačenjima, sličnosti građanske i marksističke teorije, odnosno razlike neomarksističke u odnosu na marksističku teoriju, jesu u napuštanju postavke o progresivnoj ulozi kapitalizma uopšte, posebno u kolonijama, koja se, u osnovi, svodi na ideju »progresa« koju Marks preuzima od Hegela.[13] Takva postavka može biti osnova približavanju teza o redosledu nižih i viših društveno-ekonomskih formacija i građanske teorije etapa rasta ili začaranog kruga siromaštva.[14] Takva tumačenja ne bi se u potpunosti mogla prihvatiti: sama ideja smenjivanja etapa upućuje na ovakav zaključak; međutim, bitne razlike su u Marksovoj, kasnije često izneveravanoj postavci, da je društveno-ekonomski razvoj višelinijski proces; Marksovo navodno veličanje uloge kapitalizma posledica je jednolinijskih tumačenja. Uostalom, nije reč isključivo ni o nužnosti, ni poželjnosti prelaska u kapitalizam, već o mogućnosti koje proističu iz konkretnih uslova.[15]

U neomarksističke teorije mogu se ubrojati, pre svega, teorije zavisnosti, nejednake razmene i svetskog kapitalističkog sistema, dok je teorija artikulacije načina proizvodnje bliža marksističkom shvatanju nerazvijenosti.

U zemljama u razvoju ne može se govoriti o zapadnoevropskom modelu prelaska u kapitalizam jer: zemlje u razvoju nisu bila feudalna društva; promene, za razliku od Zapadne Evrope, nisu bile posledica samo endogenih, već i egzogenih faktora.[16] Mogući pristup je teorija načina proizvodnje koja podrazumeva proučavanje svih načina proizvodnje koji su u pojedinim periodima postojali u određenim zemljama i regionima; teoriju njihove dinamike i međusobnih odnosa (promene kao posledica unutrašnjih faktora i delovanje spoljnih kroz preplitanje načina proizvodnje). S teorijske tačke gledišta, mnogi zaključci su već razrađeni, s tim da nedostaju empirijska istraživanja načina pro-

[13] S. Avineri, *Marks o kolonijalizmu i modernizaciji, Marksizam i orijentalno društvo*, u: »Marksizam u svetu«, br. 2/1983.

[14] I. Vujačić, *Marksistički i neomarksistički pristup razvijenosti i nerazvijenosti*, cit. izd., str. 33.

[15] Vid. A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, cit. izd.

[16] F. Moulder, *Japan, Kina i savremena svetska privreda, Marksizam i orijentalno društvo*, cit. izd.; M. Jakšić, *Teorija načina proizvodnje i društveno-ekonomski razvoj zemalja u razvoju*, »Socijalizam u svetu«, br. 15.

Digitized by Google

izvodnje u zemljama u razvoju. To uzrokuje da se rešenja traže u odsustvu ili nedovoljnoj razvijenosti pojedinih faktora razvoja.[17]

Dileme u pogledu uloge endogenog i egzogenog u punoj su meri došle do izražaja u napuštanju strategije ekspanzije izvoza (razvoj ka spolja) ka strategiji zamene uvoza (razvoj ka unutra), pod okriljem Ekonomske komisije UN za Latinsku Ameriku.[18] Na tim osnovama kasnije je istaknuta zavisnost centar-periferija i agrarno-sirovinska uloga periferije čiji se odnosi razmene sistematski pogoršavaju (dohodna elastičnost tražnje za sirovinama manja je od jedan; postoji nejednaka razmena jer su industrijski proizvodi proizvedeni u visoko-monopolizovanim granama, dok se radno intenzivni proizvodi proizvode u slobodno-konkurentskim granama). Strategija zamene uvoza nije se pokazala uspešnom, izazvala je deficite bilansa plaćanja, izraženiji strani prodor u privredu, uvećanu nezaposlenost, osetljivost na ciklična kretanja, zavisnost od izvoza malog broja proizvoda.[19] To je i bilo osnova razvoja teorije zavisnosti.

Odnedavna su pristalice teorija zavisnosti i svetske kapitalističke privrede teorije endogenih promena, ponajviše zbog njihove neistoričnosti, izložili kritici. Dok su teorije endogenih promena isticale nedostajuće faktore u samim zemljama u razvoju, dotle eksternalističke teorije u prvi plan ističu zavisnost i delovanje kolonijalnih metropola. U jednačini odnosa razvijeni—neraz vijeni teorija imperijalizma usredsredila se na razvijene, dok se teorija zavisnosti usmerila na drugi deo jednačine, na nerazvijene. Treba imati u vidu da je i kod zavisnosti reč o paradigmi, jer postoje barem dva shvatanja zavisnosti: zavisnost kao *odnos*, koja je kao takva eksterna u odnosu na zemlje u razvoju i zavisnost kao *ključni faktor* strukturacije privrede zemalja u razvoju, koja menja unutrašnje funkcionisanje i artikulaciju elemenata zavisne društvene formacije.[20]

Teorija zavisnosti, ističući eksterne faktore, potiskuje one unutrašnje, posebno klasnu borbu, za račun odnosâ prostornih entiteta; tok vrednosti među pojedinim regionima ipak je u suštini raspodela i preraspodela viška vrednosti među društvenim klasama. Transfer vrednosti među regionima nije isti fenomen kao eksploatacija radne snage, jer se transfer može ostvariti

---

[17] P. O'Brien, *Critique of Latin American Theories of Dependency*, u: *Beyond the Sociology of Development*, urednici: I. Oxaal, T. Barnett, D. Booth, RKP, London, 1975, str. 8. i sledeće.

[18] Isto; I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, cit. izd., str. 27.

[19] Isto, str. 35; *Introduction to the sociology of »developing« societies*, urednici H. Alavi, T. Shanin, Macmillan, London, 1982, str. 3, 4.

[20] I. Roxborough, op. cit., str. 20; S. Amin, *The Disarticulation of Economy Within »Developing Societies«*, urednici H. Alavi, T. Shanin, str. 205. i sledeće; H. Alavi, *Indija i kolonijalni način proizvodnje, Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982, str. 180, 181.

Digitized by Google

kao nejednaka razmena-preraspodela viška vrednosti među neproizvodnim klasama. Pored toga, teorija zavisnosti ne razlikuje *učešće* u kapitalističkoj privredi od *postojanja* kapitalizma, jer preko trgovine isključivo konstituiše način proizvodnje kao jedinicu analize, a ne i na osnovama eksploatacije radne snage u sferi proizvodnje.[21]

Teorija načina proizvodnje i zemlje u razvoju

Sa ekstremno internalističkih i endogenih teorija (»teorija tradicionalnog društva«) /građanske teorije modernizacije i etapa rasta/ vremenom se prešlo u drugu krajnost — ka eksternalističkim i egzogenim teorijama (»teorije svetske privrede«) /teorije nejednake razmene, zavisnosti, svetskog kapitalističkog sistema/. I eksternalističke teorije su se pokazale ograničenim u otkrivanju uzrokâ i mehanizama nerazvijenosti jer su se zadržavale na pojavnim fenomenima odnosa zavisnosti i trgovine. Sve je to uzrokovalo da i u domenu nerazvijenosti ponovo bude osnažena marksistička teorija načina proizvodnje.

U mnogim radovima i različitim povodima Marks je razrađivao tezu o društveno-ekonomskom razvoju kao o smenjivanju načinâ proizvodnje. Ne navodeći brojne Marksove originalne stavove koji su osnova ove analize, smatramo da razmatranja pokretačkih snaga, mehanizama i ishoda smenjivanja načinâ proizvodnje pokazuju da je društveno-ekonomski razvoj neprekidno reprodukovanje proizvodnje koja u pojedinim etapama dobija različite oblike — načine proizvodnje. Pored toga što piše o azijskom načinu proizvodnje, koji se u teorijskom pogledu potpuno odvaja od zapadnoevropskog modela razvoja, Marks razrađuje i dva modela prelaska u kapitalizam. Zanemarivanje tih razlika unutar teorije načina proizvodnje osnovica je razmimoilaženja u velikoj diskusiji o prelasku iz feudalizma u kapitalizam, a u najnovijem periodu između pristalica teorije zavisnosti i teorije načina proizvodnje. Naša je teza da se unutar teorije načina proizvodnje mogu objasniti različiti modeli razvoja u kolonijama i metropolama, drugačija uloga proizvodnje, odnosno razmene, i da otuda ne treba napuštati teoriju načina proizvodnje i koristiti se »eksternalističkim« teorijama.[22] Dva različita modela prelaska u kapitalizam otkrivaju originalne pokretačke snage, drugačije mehanizme, pa i različite ishode prelaska iz pretkapitalističkog u kapitalistički način proizvodnje. Ti različiti putevi u kapitalizam prelomili su se kroz promene u procesu proizvodnje — os-

[21] Vidi E. Laclauovu kritiku A. G. Franka, »Marksizam u svetu«, br. 2/1979, kao i značajnu diskusiju o prelasku iz feudalizma u kapitalizam u istom broju.

[22] R. Brenner, *The origins of capitalist development: a critique of neosmithian marxism;* H. Alavi i T. Shanin, Introduction..., cit. izd., str. 67. i sledeće; M. Jakšić, *Kritika teorije zavisnosti i svetskog kapitalističkog sistema,* »Socijalizam«, br. 12/1982.

Digitized by Google

novice društvene strukture i razvoja. Bez proučavanja tih promena u sferi proizvodnje odnosi u domenu razmene ispoljavaju se samo kao privid.

Teorijsko-metodološku osnovu teorije načina proizvodnje čine sledeće postavke:

— način proizvodnje (jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa) kao ekonomska baza osnova je svakog društva;

— proces društveno-ekonomskog razvoja je smenjivanje načinâ proizvodnje kao etapa tog procesa;

— originalni načini proizvodnje-etape razvoja prostorno i vremenski su uslovljeni i kao takvi mogu se preplitati sa načinima proizvodnje koji prethode ili slede na toj »liniji« razvoja, kao i sa načinima proizvodnje »drugih« linija;

— u zemljama u razvoju postoje originalni načini proizvodnje koji su etape društveno-ekonomskog razvoja (azijski, afrički način proizvodnje).

Istraživanje načina proizvodnje može otkriti proces društvene reprodukcije u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji, a u okviru toga odnose ljudi prema prirodi i odnose među klasama. Ukoliko se u totalitetu na ovaj način analizira razvijenost/nerazvijenost mogu se obuhvatiti svi faktori a da se ne zapadne u krajnosti isključive analize endogenih ili egzogenih faktora. Način proizvodnje pojedinih zemalja[23] omogućava da, analizirajući prirodu procesa reprodukcije, otkrijemo potencijale razvoja vezane za sferu proizvodnje, koja je u krajnjoj liniji odlučujuća za razvoj svih društava, pa i zemalja u razvoju. Utoliko marksistička teorija načina proizvodnje prevazilazi shvatanja o presudnoj ulozi izolovanih, parcijalnih faktora o ulozi trgovine ili reprodukovanju krugova siromaštva, što u krajnjoj liniji osporava autohtone mogućnosti i vodi vezivanju za zemlje nosioce kapitalističkog ili etatističko-socijalističkog socijalizma.

Suština pristupa teorije načina proizvodnje razvoju zemalja u razvoju i međunarodnim ekonomskim odnosima može se opisati kroz shvatanje preplitanja različitih načina proizvodnje, pri čemu se ekonomsko-političkim sredstvima nastoji da se proširi dominacija pojedinih načina proizvodnje (kapitalističkog ili etatističko-socijalističkog). To preplitanje ispoljava se kroz »internalizovanje« načina proizvodnje, odnosno prodiranje u sferu proizvodnje pojedinih načina proizvodnje, deformisanje njihovog procesa reprodukcije i vezivanje za metropolu. Ključno je ovladati procesom proizvodnje, pri čemu se on ne mora menjati, već strukturirati u skladu s potrebama »nove međunarodne podele rada«, gde (transnacionalna preduzeća i države realociraju čitave procese ili neke njihove delove u zemlje u razvoju i tako ostva-

[23] Način proizvodnje kao »jedinicu analize« vezujemo za jednu zemlju, iako u jednoj zemlji istovremeno može postojati nekoliko različitih načina proizvodnje, odnosno u nekoliko zemalja isti način proizvodnje.

Digitized by Google

ruju niz prednosti za sebe.[24] To ide u prilog tezi da »jedinica analize« mora biti način proizvodnje, jer se menja priroda procesa reprodukcije pojedinih zemalja. Trgovinski odnosi sada postaju samo deo svetskog procesa reprodukcije, jer se višak vrednosti sada proizvodi na međunarodnom nivou. To na svojevrstan način pokazuje da se od »eksternih« — trgovinskih odnosa prelazi na »interne« — odnose u sferi proizvodnje, koji kroz kooperaciju i specijalizaciju sve čvršće povezuju i zemlje sa različitim načinima proizvodnje.

Pitanje je u kolikoj meri način proizvodnje može uopšte, a posebno u domenu međunarodnih ekonomskih odnosa, biti »jedinica analize?« Po našem mišljenju može, jer na najbolji način povezuje interne i eksterne faktore koji deluju na proces reprodukcije unutar koga se uspostavljaju klasni odnosi. Po mišljenju pristalica teorije svetske privrede, to pitanje uopšte nema smisla, jer je svetska privreda kapitalistička, pa stoga nema različitih načina proizvodnje. I vulgarno-marksistička interpretacija sužava mogućnosti ove teorije utoliko što polazi od jednog puta i nekoliko obaveznih etapa-načina proizvodnje, pa se izbor svodi isključivo na kapitalistički ili socijalistički razvoj, uz mogućnost preskakanja etapa u okviru nekapitalističke strategije razvoja.

Sam pojam način proizvodnje, po nekima, podrazumeva radni proces (M. Dob), po nekima samo racionalnost (M. Veber); neki autori ističu značaj internih faktora pri razaranju starog i izgradnji novog načina proizvodnje (M. Dob), dok drugi ističu značaj spoljnih faktora (P. Svizi); različito se shvata i odnos elemenata načina proizvodnje: oni koji verno tumače Marksa ističu primat proizvodnih snaga i kritikovani su zbog tehnološkog determinizma, dok drugi ističu primat proizvodnih odnosa i izloženi su kritici zbog klasnog determinizma.[25]

Za razliku od vulgarno-marksističkih shvatanja, po kojima je smenjivanje automatizam (nestaje stari i nastaje novi način proizvodnje/etapa razvoja), danas se sve više ističe složena priroda smenjivanja načinâ proizvodnje kao suštine procesa razvijenosti/nerazvijenosti. Dugotrajno se prepliću ostaci starog i elementi novog načina proizvodnje, a već su prisutni i začeci budućeg. Pored preplitanja (»artikulacije«) načina proizvodnje sa jedne »linije«, prisutni su i uticaji načina proizvodnje koji pripadaju drugim »linijama« razvoja. Postoji svojevrsna strukturna veza koja dovodi do »kompleksa načina proizvodnje«, u kome jedan način proizvodnje dominira, dok su mu drugi u većoj ili manjoj meri podređeni. U zemljama u razvoju prepliću se kapitalistički i pretkapitalistički način proizvodnje koji pripadaju različitim »linijama« razvoja, a njihovi odnosi izražvaju se kroz sledeće sekvence: kapitalistički način proizvodnje uspostavlja trgovinske

---

[24] F. Flober, — O. Kreye — J. Heindrichs, *New International Division of Labour*, Cambridge University Press, Kembridž, 1981, str. 8.

[25] M. Jakšić, *Teorija načina proizvodnje*, CDK, Zagreb (u štampi).

Digitized by Google

veze sa pretkapitalističkim načinima proizvodnje u zemljama u razvoju, u narednoj fazi potčinjava se pretkapitalistički način, ali se i dalje reprodukuje, da bi konačno bio razoren.[26] Odnosi načina proizvodnje menjaju se tokom vremena od etape do etape, od odnosa odvojenog postojanja — koegzistencije, preko kombinacije do razaranja starog načina proizvodnje.[27]

Ovi odnosi više načina proizvodnje, koji su posebno značajni za otkrivanje pokretača i mehanizama u zemljama u razvoju, mogu se shvatiti na osnovu razgraničenja načina proizvodnje u »užem« smislu (samo proizvodni odnosi i proizvodne snage) i u »širem« smislu (uz ova dva elementa i zakoni reprodukcije).[28] Dominira uvek način proizvodnje u »širem« smislu, jer se na temelju svojih zakonitosti i reprodukuje, a uz njega postoji jedan ili više načina proizvodnje u »užem« smislu, koji se mogu svesti na nivo preduzeća. Tako unutar kapitalizma mogu postojati feudalna preduzeća, i obrnuto, s tim da način proizvodnje u »širem« smislu mora imati i »svoja« preduzeća. Ukoliko ovo vežemo za zemlje u razvoju, tada vidimo da je kapitalizam od »užeg« postajao »širi« način proizvodnje, odnosno od pojedinih preduzeća koja su bila potčinjena stvara se celovit način proizvodnje. Indikator promena vezan je za proizvodnju, a postepeno od interno povezane (»artikulisane«) pretkapitalističke privrede razvija se eksterno artikulisana privreda. To znači da unutrašnje veze postaju sve manje značajne ili gotovo beznačajne, a ključne su veze sa metropolom.[29]

Razvija se tako periferna privreda ili način proizvodnje, koji, bez obzira na mnoštvo osobenih i konkretnih oblika, ima opšte obeležje: u zavisnom je položaju, s tim da zavisnost više nije samo odnos, već ključni strukturirajući faktor.[30] To potvrđuje da je način proizvodnje »jedinica analize« strukturirana eksterno, preko centra. Ovakav razvoj može se pratiti u svim nerazvijenim zemljama i otkriva nam mehanizme eksploatacije, gde se političko-ekonomskim sredstvima obezbeđuje eksterna artikulacija, odnosno nepotpunost i deformisanost reprodukcionog procesa u zemljama u razvoju. Politički, to se ostvaruje kroz vlast eksploatatorskih klasa reprezentanata stranih interesa, a ekonomski vezivanjem za centar u pogledu robno-novčanih odnosa. To je »dvostruka« eksterna artikulacija privreda nerazvijenih zemalja, što je i ključna veza teorije načina proizvodnje i međunarodnih ekonomskih odnosa. Uz trgovinske odnose eksterno se strukturira privreda nerazvijenih, a njihova reprodukcija vezuje za onu

[26] P. P. Rey, *Proces artikulacije, Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, op. cit., str. 80. i sledeće.

[27] D. McEachern, *Način proizvodnje u Indiji, Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, op. cit., str. 205.

[28] H. Wolpe, *Artikulacija načina proizvodnje*, op. cit., str. 36.

[29] S. Amin, *The Disarticulation of Economy Within »Developing Societies«*, op. cit., str. 205.

[30] I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, cit., izd. str. 44.

Digitized by Google

u razvijenim zemljama. Za Jugoslaviju je značajno da napuštanje klasičnih trgovinskih odnosa i jačanje proizvodne kooperacije i specijalizacije unutar međunarodne podele rada ima i pozitivne i negativne efekte: pozitivni su jačanje međuzavisnosti i stabilnosti veza, a negativni izlaganje pritisku moćnijih privreda. Zato uspostavljanje takvih veza mora ići samo do one granice kada privreda neće biti eksterno artikulisana i periferizovana.[31] Trgovinske veze kao nestabilne i »eksterne« lakše je raskinuti, dok se veze u sferi procesa reprodukcije teže mogu raskidati, jer to nepovoljno deluje na reprodukciju svake privrede ponaosob, posebno nerazvijene.

Značajno je pitanje nekih indikatora koji mogu biti od pomoći u utvrđivanju statusa jedne privrede, posebno stepena u kome je ona periferna. Najopštiji indikator već smo pomenuli: stepen interne-eksterne artikulacije/dezartikulacije, koji otkriva intenzitet veza među subjektima domaće i strane privrede. Sledeći značajan kriterij je razvoj robne proizvodnje i unutrašnjeg tržišta koje »interno« povezuje privredne subjekte. U opštem slučaju periferna privredu karakteriše nedovoljan stepen njenog razvoja i koegzistencija sa naturalnom privredom. Već Smitova analiza međuzavisnosti podele rada obima tržišta i društvenog razvoja pokazuje da se na temelju jedinstvenog tržišta mora ostvariti »interna« artikulacija ukoliko se ne želi status periferne privrede, čije učešće u međunarodnoj razmeni ne samo da je malo, već je na odlučujući način, u sferi proizvodnje, uzrokovano reprodukcijom u zemljama metropolama. Iskustvo kolonijalizma, koji je prvo uspostavljao trgovinske, zatim proizvodne veze, razarao unutrašnje tržište i subjekte vezivao za sebe — i danas se koristi, što se izražava kao nemogućnost da zemlje u razvoju sa stupnja trgovinskog kapitala pređu na industrijski.[32]

Razvoj unutrašnjeg tržišta ispoljava se stepenom razvoja robne proizvodnje, koja je u tim zemljama, pa i u jugoslovenskim zemljama pre ujedinjenja, nastala u uslovima eksterne artikulacije.[33] Taj osobeni nastanak robne proizvodnje opisuje već Marks u *Kapitalu*, gde piše da se prelazak iz feudalizma u kapitalizam odvija dvojako: ili proizvođač postaje trgovac, i to je put koji stvarno revolucioniše, ili trgovac postaje proizvođač, što i nije

---

[31] O perifernoj privredi u Indiji piše H. Alavi u radu *Indija i kolonijalni način proizvodnje*, op. cit.; u Mađarskoj G. Ranki — I. Berend, *The European Periphery and Industrialization, 1780—1914*, Akademiai Kiado Turkey, Budimpešta, 1982; u Turskoj C. Keyder, *The Definition of Peripheral Economy, 1923—1929*, Cambridge University Press, Kembridž, 1982; u Španiji L. Prados — G. Tortella, *Long-Term Trends in Spanish Foreign Trade, 1714—1913, The Long Run Trends*, J. Bouvier, urednik, Akademiai Kiado, Budimpešta, 1982.

[32] A. K. Bagchi, *The Political Economy of Underdevelopment*, Cambridge University Press, Kembridž, 1982, str. 15.

[33] O osobenom nastanku robne proisvodnje i o razlikama između internog i eksternog puta vidi M. Jakšić, *Nastanak robne proizvodnje u uslovima azijskog načina proizvodnje*, »Socijalizam u svetu«, br. 22.

Digitized by Google

put stvarnog prelaska.[34] Tako se ili »od iznutra ka spolja« ili »od spolja ka unutra« u odnosu na proces reprodukcije razvija robna proizvodnja, što je u osnovi interne/eksterne artikulacije. U prvom slučaju impulsi nastanka robne proizvodnje su u odnosu na proizvodnju »interni«, iz nje potiču, dok je u drugom slučaju situacija obrnuta, a autarkija i naturalna privreda se sporo ili nimalo ne razaraju.

Prvi model prelaska se, po našem mišljenju, odnosi na Zapadnu Evropu; to je put »internog« stvaranja kapitalizma delovanjem unutrašnjih snaga. Drugi put odnosi se na zemlje u razvoju i na jugoslovenske zemlje pre ujedinjenja, jer se eksterno stvara robna proizvodnja, a njeni nosioci su strani i domaći trgovci. To je i bilo osnova eksterne artikulacije i vezivanja za centar, s tim da akumulacija (kapital) ne prodire u sferu proizvodnje, već do tih veza dolazi tek kada je nerazvijena privreda »eksterno« artikulisana. Robna proizvodnja nije razvijena delovanjem unutrašnjih snaga, a predstavnici stranog kapitala potiskuju je sve do one tačke kada je periferizacija osigurana.

Robna proizvodnja u nerazvijenim zemljama nastaje tako »eksterno«, njeni nosioci su predstavnici stranog kapitalizma, što uslovljava preplitanje tradicionalnog i modernog, naturalnog i robnog.[35] Po nekim autorima,[36] indikator »perifernosti« jedne privrede (ne u pogledu udela u međunarodnoj proizvodnji ili trgovini, već u pogledu načina strukturacije privrede) može se diferencirati po sektorima: za industriju je to stepen razvoja proizvodnih snaga, a za poljoprivredu robna proizvodnja. Ovakvu strukturu u sferi proizvodnje i u sferi razmene prate krediti i trgovina čija visoka robna i regionalna koncentrisanost sa svoje strane potvrđuju periferni status.

Ovakvu artikulaciju elemenata periferne privrede, tipične za zemlje u razvoju, prati i osobena klasna struktura, za koju, u najopštijem, ne treba istaći: klasni odnosi su složeni, postoje mnoge klase s obzirom na preplitanje načina proizvodnje, klase su slabije i odnedavna konstituisane, pa su otuda često i nepotpune; za konstituisanje klase značajni su neekonomski faktori (rasa, religija, jezik), čiji značaj čak i tokom vremena raste. Posebno je značajno da su konflikti, u odnosu na inostrane eksploatatore, još uvek značajniji od klasne borbe na unutrašnjem planu. Ukoliko se uzme najčešća klasna struktura (buržoazija, proleteri, zemljišna oligarhija i seljaci), najčešći su sledeći klasni savezi: radnici i seljaci protiv buržoazije i zemljišne oligarhije; radnicima i seljacima pridružuje se i napredna buržoazija; buržoazija se ujedinjava sa proleterima u borbi protiv seljaštva

---

[34] K. Marks, Kapital, t. III, BIGZ, Beograd, 1971, str. 1175.

[35] Vidi o tome G. Tolnai, *The Growth of Big Industry and Domestic Market in Third World*, Akademiai Kiado, Budimpešta, 1980.

[36] C. Keyder, *The Definition of Peripheral Economy, Turkey 1923—1929*, cit., izd. str. 5.

Digitized by Google

i zemljišne oligarhije.[37] Odnosi se usložnjavaju utoliko što se unutar svake klase izdvajaju njeni delovi, a postoje i srednje klase i marginalizovani slojevi. Otuda se ne može uprošćeno prihvatiti da je buržoazija isključivi nosilac kapitalizma, a zemljišna oligarhija feudalizma, što se uprošćeno svodi na zapadnoevropski model. Ovako složena struktura, a naročito pritisak marginalizovanih masa u nerazvijenim zemljama, uzrokovali su uspon populizma, koji unutrašnje klasne sukobe potiskuje za račun otpora političko-ekonomskom pritisku inostranih eksploatatora.[38] Populizam je na svojevrstan način izraz »perifernosti« načina proizvodnje u zemljama u razvoju, što otkriva osobene odnose političkog i ekonomskog. Za razliku od kapitalizma, u kome ekonomija kao deo društvene strukture i determinira i dominira, u nerazvijenim zemljama na temelju eksterne artikulacije, eksternog nastanka robne proizvodnje, uspona populizma i potiskivanja klasne borbe dominira politička instanca/nivo, dok postoji determinacija ekonomske instance/nivoa (načina proizvodnje).[39]

Osobeni načini proizvodnje u zemljama u razvoju i njihov uticaj na razvoj

Razrada »političke ekonomije nerazvijenosti«, o čijim smo nekim elementima pisali u ovom radu, u središte je stavila premisu o originalnim putevima (»linijama«) razvoja usklađenim sa prostorno-vremenskim uslovima, što se potvrđuje postojanjem osobenih načina proizvodnje — etapa tog procesa. Prethodni teorijski zaključci u stvari su izvedeni iz identifikacije i analize nekih originalnih, posebno azijskog načina proizvodnje.[40]

Povodom azijskog načina proizvodnje prvi put su postavljena, a u značajnoj meri i razrešena pitanja koja vode »političkoj ekonomiji nerazvijenosti« bitno drugačijoj od političke ekonomije kapitalizma ili socijalizma. Osnovne teze koje su uopštene na osnovu azijskog načina proizvodnje jesu:

— odsustvo privatne svojine: namesto zapadnoevropske nasledne svojine, postoji nenasledna državina, što je onemogućavalo robnu proizvodnju, čuvalo zavisnost od države-despota, naturalnu privredu i autarkiju;

— nosioci proizvodnje su seoske zajednice u kojima postoji jedinstvo poljoprivrede i zanata, slabo je razvijena podela rada, pa otuda nje nema ni na širem planu. Razmena se pojavljuje tek na dodirima, što je i osnov »eksternog« nastanka robne proizvodnje. Proizvođači su razdvojeni, što odgovara internoj dezarti-

[37] I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, cit. izd., str. 74.

[38] Isto, str. 108, 109.

[39] L. Althusser — E. Balibar, *Kako čitati »Kapital«*, CDK, Zagreb, 1975; E. O. Rajt, *Status političkog u klasnoj borbi*, »Treći program Radio Beograda«, jul 1983.

[40] Vidi *Azijski način proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 7/1980.

Digitized by Google

kulaciji, dominaciji političke sfere, koja je i obezbeđivala žilavost ovog načina proizvodnje;

— javni radovi su osnova opštedruštvenog napretka i preduzimaju se u sferi infrastrukture od strane države, što je osnova državnog etatizma, gde se vanekonomskom prinudom sputavaju ekonomske zakonitosti i usporava društveni razvoj po cenu produženog opstanka.

— despotizam je, kao politički sistem, proistekao iz ovakve ekonomske baze, koju je i sam uobličavao. Osnovna sprega postoji između naturalne privrede i despotizma, što samo na prvi pogled stvara protivrečno jedinstvo anarhije u bazi i despotizma na vrhu društvene piramide (anarhija i nepovezanost u odnosima seoskih zajednica), a despotizam na nivou države-despota.

Azijski način proizvodnje je dugo, i teorijski i praktično, bio osporavan: praktično, jer je to upućivalo na različite puteve razvoja, a teorijski jer je otkrivalo korene despotizma i autoritarnih političkih režima. Utoliko su implikacije ovog načina proizvodnje i danas značajne: naturalna privreda vezana je za autarkiju, despotizam naspram robne proizvodnje koja podstiče demokratizam; etatizam kao sistem vrlo je žilav, ali po visoku cenu usporavanja privrednog razvoja.

Iskustvo razvoja afričkog načina proizvodnje[41] pokazuje da je u nekim slučajevima trgovina imala značajnu ulogu za konstituisanje načina proizvodnje. Eksploatacija je minimizirana unutar ovog načina proizvodnje, a intenzivirana u najvećoj meri u trgovini sa udaljenim regionima. Značaj ovih načina proizvodnje je u tome što otkrivaju da samo konkretno-istorijska analiza može biti značajna.

Složeni međunarodni ekonomski odnosi, u kojima danas uspostavljaju veze kapitalističke, socijalističke i druge zemlje u razvoju, pokazuju se tako kao preplitanje različitih načina proizvodnje unutar svetskog procesa reprodukcije. Otuda se teorijom načina proizvodnje istovremeno mogu analizirati i klasni odnosi, ali i način uklapanja u svetsku privredu.

[41] C. C. Vidrovitch, *Politička ekonomija i oblici proizvodnje afričkog seljaštva*, »Marksizam u svetu«, br. 6/1978, str. 151. i sledeće.

Digitized by Google

Mustafa Karahasan

Svedočanstvo teške i velike borbe jednog naroda

(Povodom knjige Lazara Koliševskog: »Aspekti makedonskog pitanja«, »Narodna knjiga« i Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981, strana 342)

Kada jedna partijsko-politička i državnička ličnost piše istorijsko delo, onda se ona javlja u dvostrukom svojstvu: i kao tvorac istorije u određenom vremenu i prostoru i kao istoričar. Takva je ličnost Lazar Koliševski, autor dela *Aspekti makedonskog pitanja*, koje, bez sumnje, ima sve komponente jedne istorijsko-teorijske i naučnoistraživačke rasprave od trajne vrednosti. Od naučnikâ i istoričarâ ovaj rad će biti prihvaćen i kao vredan *dokument*, a i kao saznanje, sticano na samom vrelu žive istorije jednog naroda (u ovom slučaju makedonskog); a od običnih čitalaca, ljubitelja istorijskih dela, kao i ostale kulturne javnosti, biće primljen kao trajan izvor novih saznanja i iskustava proverenih u borbi jednog naroda sa mnogobrojnim nedaćama u svom razvoju.

Ovo delo, pored toga, osvetljava i sva nastojanja usmerena na to da *ospore* postojanje makedonske nacije, ukazujući na sve recidive balkanske istorije, koji i danas ugrožavaju nacionalni opstanak delova makedonskog naroda ovde, na Balkanu.

Izlaganje materije autor započinje analizom radničkog i socijalističkog pokreta u Makedoniji do prvog svetskog rata. Ovaj

Digitized by Google

tekst je napisan 1948. godine, a ipak zvuči tako savremeno kao da je napisan danas! Obrađujući pojavu radničke klase u Makedoniji, Lazar Koliševski je dao pregled istorijskog razvitka radničkog i socijalističkog pokreta makedonskog naroda, pažljivo prateći socijalističku propagandu u Makedoniji i zapažajući vidnu ulogu Vasila Glavinova, čija se grupa uspešno borila protiv velikobugarske vrhovističke agenture, koja je raznim mahinacijama nastojala da minira autentičan VMRO — sa primenom prevremenih ustanaka i sličnih provokativnih akcija, ubitačnih po stvar makedonskih revolucionarnih kadrova i samog makedonskog naroda. U ovom poglavlju on se zadržava i na mladoturskoj revoluciji u svetlosti daljeg razvitka makedonskog pokreta u vremenu 1908—1909, pa sve do 1912. godine. Koliševski sasvim ispravno konstatuje da je »mladoturska revolucija iz jula 1908. godine, i pored svoje slabosti i polovičnosti, bila *prelomni* istorijski događaj...« za makedonski narod, dodajući ovoj misli, u fusnoti, i novu činjenicu — da je, naime, »Makedonija, kao sastavni deo Otomanske imperije, bila uzimana u obzir u svim važnim akcijama za reformisanje Turske sve do balkanskih ratova (1839, 1856. i 1870)...« (str. 18. Potom autor ističe unutrašnju krizu mladoturskog režima, ali pred opasnošću sve progresivne snage i samog makedonskog naroda, »makedonski revolucionari i socijalisti, bez kolebanja su stali u odbranu mladoturskog režima, mobilišući makedonski narod da, zajedno sa turskim narodom, osujeti kontrarevoluciju... Zbog toga je makedonski narod postao njegovo glavno uporište...« (str. 19).

Što se tiče balkanskog rata, Lazar Koliševski, argumentovano i studiozno, interpretira sva bitna i sudbonosna pitanja vezana za život makedonskog, ali i ostalih balkanskih naroda. On ukazuje na težnje mladih balkanskih državica da prisvajaju delove Makedonije, pa konstatuje činjenicu da »rat balkanskih država protiv Turske, koji je doveo do podele Makedonije, zbog stremljenja osvajačkih balkanskih buržoazija, nije mogao da dovede do nacionalnog oslobođenja Makedonije« (str. 25). Po autorovim rečima, »socijalisti u Makedoniji, koji su uzeli aktivnog učešća u nacionalnooslobodilačkom pokretu svoga naroda, još od stvaranja Gocetove VMRO, oduvek su bili najuporniji i najdosledniji borci protiv posezanja balkanskih buržoazija za Makedonijom...« (str. 26).

Autorova analiza, koja je, sa gledišta savremenih naučno-istorijskih dostignuća, na zavidnoj visini, pruža iscrpno objašnjenje u pogledu učešća socijalista u revolucionarnom nacionalnooslobodilačkom pokretu. On ističe da, »učestvujući u VMRO, makedonski socijalisti se nisu pretvorili u njen prirepak«, već su, podržani od Goceta Delčeva, zauzeli niz rukovodećih mesta u komitetima VMRO. Ovde autor navodi pet pozitivnih strana u aktivnostima makedonskih socijalista u predilindenskom periodu: (a) pravilno ocenjivanje opasnosti od vrhovizma kao agenture velikobugarskog imperijalizma; (b) zahtev za eksproprijaciju

Digitized by Google

zemlje od feudalaca i njene raspodele radnim seljacima; (c) borbu za bratstvo makedonskog naroda sa narodnostima koje žive u Makedoniji; (d) ukazivanje na istorijske šanse makedonskog proletarijata (industrijsko-zanatski element) i na širenje socijalne masovne baze VMRO; i (e) shvatanje posebnih interesa svoga naroda za samostalnu državnost. Tako su makedonski socijalisti, i pored provokatorskih ciljeva koje je imala velikobugarska buržoazija, dali masovan, narodni i progresivan karakter ilindenskom ustanku od 1903. godine i stvaranju Kruševske republike, koja je izdala svoj čuveni Manifest makedonskom narodu, turskoj, albanskoj i muslimanskoj manjini i drugim etničkim grupama (str. 27).

Čitaoci ovog dela saznaće da će »Komunistička partija Makedonije, kao naslednik i nastavljač starog makedonskog socijalističkog pokreta u Vardarskoj Makedoniji, ostvariti svoju državu«, posle ilindenskog ustanka od 1903, kao i posle učešća progresivnog krila VMRO sa J. Sandanskim na čelu u mladoturskoj revoluciji sve do balkanskog rata. Saznaće mnoge greške bugarskih socijalista i komunista — tada i kasnije. Autor ne zaboravlja ni stavove srpskih socijalista, pa ističe: »Pozitivna crta u stavu srpskih socijalista prema Makedoniji bila je i ta što su oni neprestano stajali na stanovištu da Makedonija treba da bude posebna ravnopravna državna jedinica u okviru buduće balkanske federacije, a ne pripojena jednoj ili drugoj zemlji-članici Federacije...« (str. 32). Naravno, Lazar Koliševski ne zaboravlja da naglasi i drugu stranu stavova srpskih socijalista, koji »nisu pravilno shvatili karakter makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i borbu koju je vodio naš narod za svoju nacionalnu slobodu i nezavisnost. Srpski socijalisti nisu, takođe, uočavali u dovoljnoj meri nacionalni karakter te borbe, ali, za razliku od bugarskih socijalista, oni *nisu* u Makedoncima gledali Srbe...« (str. 31).

Sledeće poglavlje u knjizi govori o *aktivnosti partijske organizacije u Makedoniji posle prvog svetskog rata.* Ovaj deo teksta nije kvalitetno preveden, tako da je stil u vidnoj disonanciji prema stilu celokupnog dela. Inače, ovo poglavlje je krcato saznanjima potrebnim za širok krug čitalaca. Iz njega čitalac saznaje (a) da »savezнички balkanski rat, od kojeg je makedonski narod sa puno nade očekivao da raskine feudalne okove, nije mu doneo dugo očekivano socijalno i nacionalno oslobođenje, niti stvaranje njegove samostalne države« (str. 33); (b) »socijalističke organizacije na teritoriji Vardarske Makedonije, koje su bile stvorene i delovale još za vreme turske vlasti... počele su da se obnavljaju posle završetka prvog svetskog rata (sa izdavanjem lista »Socijalistička zora« kao pokrajinskog organa za Makedoniju i Staru Srbiju)...« (str. 33. i 34) i (c) da je »partijska organizacija u Makedoniji, ojačana i proširena izvojevanim pobedama, dočekala Vukovarski kongres... Na opštinskim izborima, sprove-

Digitized by Google

denim uz teror i sva moguća falsifikovanja, Partija je u Makedoniji imala krupne rezultate...« (str. 35).

U ovom poglavlju autor obrađuje pitanje kolonizacije Makedonije i sprovođenja agrarne reforme u njoj, na štetu radnih masa makedonskog seljaštva. U isto vreme iznosi istorijski tempo delovanja partijske organizacije (sa naizmeničnim plimama i osekama); ukazuje na fakat stvaranja VMRO (ujedinjene) 1924. godine; analizira šestojanuarsku monarhofašističku diktaturu; opisuje tok izbora 1938. godine, a na kraju se zadržava i na »aktiviranju partijske organizacije u Makedoniji posle dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ«, ne zaboravljajući pri tom ni veliki značaj Pete zemaljske konferencije KPJ iz 1940. godine, kao i već tada pogrešne i štetne stavove Metodija Šatorova — Šarla, sekretara PK KPJ za Makedoniju.

Tekst pod naslovom »Naša partija u periodu narodnooslobodilačke borbe« logički je i organski nastavak prethodnog naslova. Tamo se opisuje delovanje okupatora i njihovih saradnika svih boja; ukazuje se na perfidnu politiku bugarskog okupatora — politiku »sređivanja« svoje vlasti uz teror, pljačku, proganjanje Srba, pripadnikâ nacionalnih manjina i rodoljubivih Makedonaca, kao i istrebljenje jevrejske narodnosti, a takođe i na pokušaj raspirivanja šovinističke mržnje prema grčkom, albanskom i drugim narodima. Najteži vid politike bugarskog okupatora je nastojanje da se makedonski narod fašizira putem njegove nasilne asimilacije. Autor zatim postupno, sistematski i pregledno ukazuje na rastući otpor makedonskog naroda i narodnosti u Makedoniji sa stvaranjem prvih partizanskih odreda u razdoblju 1941—1942. i 1943, kada ta borba prelazi u nov kvalitet, u najširi ustanak makedonskog naroda.

Posle ovog teksta Lazar Koliševski obrađuje (od 112. do 128. stranice) sadržaj i značaj 11. oktobra 1941. godine, dana ustanka makedonskog naroda, kao i značaj dalje borbe do konačne pobede nad svim okupatorima — nemačkim i italijanskim, a u Makedoniji posebno i nad bugarskim okupatorom. Ponavljajući neke postavke iz ranijih tekstova, autor i u tim delovima posebno ukazuje na odnos bugarskog okupatora i prema drugim narodnostima u Makedoniji: »Odnos okupatora prema turskoj manjini, kao i prema srpskim kolonistima i Jevrejima — bio je krajnje grub i svirep. Oni su bili lišavani niza svojih nacionalnih i građanskih prava, maltretirani i zlostavljani na svakom koraku, a Jevreji su bili podvrgnuti masovnom fizičkom istrebljenju...« (str. 115). Međutim, autor odmah ukazuje i na stvaranje snažnog bratstva i jedinstva makedonskog naroda sa nacionalnim manjinama u toku narodnooslobodilačke borbe, pri čemu se i deo albanske manjine otreznio u odnosu na »Veliku Albaniju«, tog fašističkog sluge Musolinijeve Italije. Kao i svi narodi sveta, tako i makedonski narod ima slavne i prekretničke dane u svojoj istoriji, od kojih je 11. oktobar zaista najsudbonosniji datum u odnosu na njegovu budućnost. Zato će autor ovog dela, Lazar Ko-

Digitized by Google

liševski, uporno i stalno insistirati na njegovom istorijskom značaju, kao, na primer, u ovom smislu: »Ocena značaja 11. oktobra nije, u stvari, samo pitanje neke analize tog perioda, koju vodeće političke snage odozgo sugerišu radnim ljudima, već, pre svega, radi sopstvenog istorijskog iskustva masa koje su one nagomilale tokom dužeg procesa. Značaj pojedinih prelomnih događaja u istoriji naroda... tek će se ostvariti i afirmisati samim istorijskim trajanjem...« (str. 127).

Pisac osvrta mora posebno analitički da prikaže onaj deo teksta Lazara Koliševskog u kome on *sam*, kao ličnost, piše o sebi i svom delovanju u majskim i junskim danima 1941. godine u Makedoniji. Postavlja se pitanje — zašto? Zato što je Lazar Koliševski, kao autor (državnik i jedan među najistaknutijim partijskim funkcionerima) vrlo retko istupao, a najmanje je govorio i pisao o sebi. A kada već piše o sebi, znači da je bio krajnje primoran da učini baš tako, a nikako drugačije. Zbog čega — o tome on sam govori:

»Početkom maja (1941) bilo mi je saopšteno da pođem na partijski rad u Niš. Međutim, nekoliko dana kasnije pozvan sam u Beograd gde mi je drug Aleksandar Ranković saopštio *odluku* o mom odlasku na rad u Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju... On mi je izložio situaciju u Makedoniji... u vezi sa stavovima tadašnjeg sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova — Šarla... koji je, naime, *odbio* da prisustvuje Majskom savetovanju i nije se odazvao na nekoliko poziva da dođe u Beograd i objasni svoje stavove i svoje držanje prema CK KPJ...« (str. 129. i 130). To je početna geneza istorijske uloge Lazara Koliševskog u početku NOB i socijalističke revolucije 1941—1945.

Za autorov tekst pod naslovom »Naša revolucija je delo svih jugoslovenskih naroda« može se ukratko reći da je to analiza ustanka makedonskog naroda i politike bugarske Komunističke partije. U zaključku ovog delâ sam autor konstatuje: »Iako su žrve bile *velike*, mi možemo pred licem našeg naroda, pred našim budućim pokolenjima, otvoreno da kažemo: »Da, naše su žrtve bile velike, ali samo *preko njih* smo mogli da ostvarimo slobodu svoga naroda i da je dalje *branimo* i *čuvamo*!...« (str. 148).

Sasvim je slične vrednosti i autorov tekst »Naš narod je 1941. godine uzeo svoju sudbinu u svoje ruke«. S njim se završava prva polovina autorove knjige, da bi druga polovina započela sa glavnim naslovom »Produbljivanje bratstva i jedinstva — jedan od najznačajnijih uspeha u socijalističkoj samoupravnoj izgradnji«. U ovom poglavlju (od 157. do 184. stranice) autor se zadržava na neprijateljskim provokacijama, koje nisu mogle da razbiju jedinstvo naših naroda, naročito u vreme rata, a posebno pri njegovom pobedonosnom kraju.

Potrebno je da se malo duže zadržimo na autorovim analizama interesantnih događaja koje smo zaboravili, a o kojima smo

Digitized by Google

malo znali i tada, pa i danas. Na primer, Lazara Koliševskog privlači činjenica da su razni poraženi neprijatelji i drugi reakcionarni elementi i posle konačne pobede nad svetskim i evropskim fašizmom nastojali i želeli da zadrže naše narode, odnosno neke njihove delove (kao nacionalne manjine i van naše zemlje) u stanju porobljenosti (slovenačku, hrvatsku, makedonsku braću van granice nove Jugoslavije), što važi i za grčke i bugarske krugove u susedstvu Makedonije, i to za vreme, pred samo definitivno oslobođenje naše zemlje, pa i posle samog njenog oslobođenja.

Vredno je pažnje, kako autor utvrđuje, da i u ovoj najnovijoj, tako reći dojučerašnjoj istoriji naših naroda i narodnosti, ima tendencija protiv novog života i socijalističkog puta naše zemlje, a posebno nove Makedonije u njoj, na koje se moralo paziti i onemogućavati ih, baš kao antidemokratske i nehumane snage. Takvih mračnih sila je bilo i u samom makedonskom narodu, ali i u obema nacionalnim manjinama u Makedoniji (turskoj i albanskoj). Autor ukazuje na dva momenta: (a) »Kao *odjek* poslednjih neprijateljskih izjava turske štampe i radija takvi tuđi agenti u našoj zemlji pokušavaju da navedu tursko stanovništvo da se iseljava u Tursku, gde će tobože imati »veća prava«; i (b) »Velikoalbanski agenti, opet, nastoje da svojom razbijačkom aktivnošću zavedu albansko stanovništvo, sejući i dalje nepoverenje prema narodnoj vlasti i mržnju prema našem narodu« (str. 159). Autorov je zaključak tačan i vrlo jasan kada kaže: »Fašizam je u nas težio da uhvati korena preko domaćih izdajnika... Stoga ako želimo da u nas uništimo koren fašizma, mi ćemo morati da *eliminišemo* iz naše sredine sve njegove ostatke i tragove...« (str. 160).

Sudski procesi, argumentovani i dokumentovani, dokazali su da je trebalo eliminisati kako makedonske tako i turske i albanske agente iz Makedonije — kod turske manjine »*Judjelovu organizaciju*«, a kod albanske manjine »*Nacional Demokratik Siptare*«.

Međutim, sve ono što sam istako u vezi sa analizom tekstova Lazara Koliševskog učinio sam s namerom da dokažem da je ovaj državnik i partijsko-politički radnik najdoslednije zastupao, između ostalih, i ovakve stavove: »Oni koji su protiv slobode i nacionalnih prava manjina (turske i albanske u Makedoniji — M. K.) — neprijatelji su i našeg (makedonskog) naroda...« (str. 161). Iza ovog stava on ističe i sledeće, što je aktuelno i danas (posle događaja na Kosovu): »U nas, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, najveća opasnost danas u periodu mirne izgradnje i novog života *jeste šovinizam!*...« Ove misli izrečene su daleke 1945. godine.

Jedinstvenu celinu sa prethodnim čini i tekst pod naslovom: »Ideja bratstva i jedinstva uhvatila je duboke korene u širokim narodnim masama«. I ovde autor razvija svoju tezu za dalju, upornu, kontinuiranu i sistematsku borbu protiv korena i posle-

Digitized by Google

dica šovinizma. Dopuna svemu rečenom je i njegov tekst o »jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu, kome su tuđi i nacionalizam i separatizam«.

I, na kraju, ostaje nam analiza poslednjeg, najobimnijeg poglavlja pod naslovom: »Suština i ciljevi starih i novih osvajačkih pretenzija prema Makedoniji i makedonskoj naciji«.

Vrlo sadržajan i studiozan tekst »Istorija, stvarnost, aspiracije« ukazuje na bitnu postavku, s kojom Lazar Koliševski i započinje ovaj svoj zapaženi teorijski rad: »U istoriji su retki primeri pritiska kao što je bio onaj prema makedonskom narodu radi njegove asimilacije« (str. 187). Autor zatim prelazi na osvetljavanje nacionalne istorije makedonskog naroda, da bi pobudio »još veće interesovanje naše javnosti« za »istorijski put koji je prešao makedonski narod«, ističući da je poznato »da u odnosu na Makedoniju još uvek postoje, na raznim stranama, žilavi ostaci buržoaskih, hegemonističkih aspiracija«, i da je »ugnjetavanje nacionalnosti u svesti celog čovečanstva — sazrelo kao *zločin genocida*« i kao »istinski istorijski anahronizam«. Odmah zatim autor konstatuje: »Mi iskreno žalimo što u ovako nečovečnom i antiistorijskom *poslu* učestvuju i neki komunisti u susednim zemljama, od kojih internacionalizam i marksistička *nauka* i *ideologija* traže sasvim suprotan odnos« (str. 190).

Zanimljiv podatak pruža nam Lazar Koliševski povodom baratanja velikobugarske istoriografije nekim »argumentima«: »Velikobugarska istoriografija, na primer, kao presudan argument tezi da su *Makedonci* bili i da jesu *Bugari* — iznosi činjenicu da su, na primer, Džinot (Jordan Hadži Konstantinov) i neki drugi istaknuti Makedonci izjavljivali da su Bugari; zatim, da su Goce Delčev i još neki naši revolucionari bili »bugarski« učitelji, to jest da su pisali na bugarskom jeziku itd. To velikobugarskim pretendentima služi kao osnov za tvrdnju da je nacionalna suština makedonskog stanovništva — bugarska i da su *oslobodilačke borbe Makedonaca za autonomiju* samo politički kompromis u uslovima oštrih suprotnosti među balkanskim konkurentima oko Makedonije... Tu tezu danas zastupaju i ljudi iz rukovodstva BKP, koji u celom makedonskom pitanju priznaju samo političke kombinacije svoje i ostalih buržoazija, ali ne i nacionalnu suštinu borbe makedonskog naroda« (str. 191).

Slično pišu i neki grčki listovi i falsifikatori istorije makedonskog naroda. Tako, na primer, autor citira pisanje solunskog lista »Makedonija«, u kome se tvrdi da »u Makedoniji žive samo Grci, Srbi i Bugari i da stoga makedonska nacija predstavlja samo jednu fikciju, političku kombinaciju jugoslovenskih komunista, radi isticanja teritorijalnih pretenzija i ugrožavanja integriteta susednih balkanskih naroda« (str. 191). U svojim odgovorima ovakvim i sličnim tezama i tvrdnjama svih ignoranata postojanja makedonske nacije Lazar Koliševski kaže:

Prvo, »mi ne želimo da ulepšavamo našu istoriju, da je prilagođavamo tako da ona dokazuje nešto što smo danas sebi

Digitized by Google

postavili, a što bi protivrečilo pravcu *razvoja* i *rezultatima* koje donose objektivni istorijski procesi...«;

drugo, »mi želimo da potpuno razotkrijemo našu istoriju onakvu *kakva* ona *jeste*, budući da samo *ona* može da objasni rezultate i svu složenost razvitka tokom kojeg su oni istorijski nastali...«;

treće, »mogao sam da primetim da je u nekih naših istoričara ili publicista bilo izvesnih pojava i pokušaja da se prema jednim ili drugim događajima i pitanjima iz naše istorije *odnose ne naučno, već aktuelno-politički.* To smatram duboko *pogrešnim* ne samo u odnosu na *istoriju*, već i u odnosu na našu *politiku*, za koju je izlišno ukazivati da *nikada nije patila od pragmatizma.* Takve pojave su se sastojale u ovome: da se *izdvojimo* u istoriji *u svemu*, čak i u pojavama, i pokretima itd. gde smo, nesumnjivo, *zajednički* sa drugim balkanskim narodima rešavali neko pitanje *našeg razvitka*, da *suviše naglašeno* ističemo *našu posebnost* da bismo ignorisali neku *srodnost*, samo zato što se druga strana tom srodnošću *koristi kao dokazom svojih aspiracija*...« (str. 192).

Zatim nastavlja: »Tačno je da je Džinot za sebe govorio da je Bugarin, da je Goce pisao na bugarskom...«, da su se »verovatno mnogi naši preci osećali Bugarima, Grcima ili Srbima«, pa »nema potrebe to prećutkivati ili se zbog toga stideti. Džinot, takođe, u jednom drugom slučaju piše za sebe da je Srbin, a Goce je u svom revolucionarnom radu s ljudima govorio *makedonski*, iako je pisao na bugarskom, naročito svoju prepisku sa Bugarskom«, ne zaboravljajući da sam istakne i ove svoje želje: »Zar zaista nema nikog ko bi napisao bar jednu knjigu na makedonskom?!!« (str. 192). Uopštavajući potom svoju analizu, Lazar Koliševski konstatuje: »*Bitno* je — *čemu* su oni *težili*, kakav su *suštinski proces* izražavali svojim pokretom, i *šta* je taj proces objektivno predstavljao i do kakvih je *rezultata* doveo na kraju...« Na ovom mestu autor izvodi misao o tome da »mi ne možemo, poput buržoaske istoriografije, da *utvrđujemo* istoriju prema ovim ili onim činjenicama uzetim *za sebe*, a nasuprot čitavoj njenoj *objektivnoj zakonomernosti* i nasuprot njenim *rezultatima*...« (str. 193).

I zaista, *makedonska nacija* se nije odjednom rodila, već se rađala postupno, dakle, u *procesu*, sličnom procesima rađanja drugih nacija. Borba za jezik je činilac prvostepenog značaja za formiranje makedonske nacionalne svesti, a zatim i antiegzarhijski pokret predstavlja važnu etapu u nacionalnom osvešćivanju makedonskog naroda.

»I planovi velikosrpske propagande bili su stvoreni na nestvarnim i pogrešnim računicama« — kaže Lazar Koliševski i nastavlja: »Srpske pretenzije prema Makedoniji, propaganda i čete, dolaze u Makedoniju s priličnim zakašnjenjem, tako da je velikosrpska buržoazija osamdesetih godina prošlog veka morala sa žalošću konstatovati da je — prema S. Novakoviću — neizmerna

Digitized by Google

šteta što je Srbija tako malo mislila na ovu stvar pre 30—40 godina« (str. 202). U nastavku autor jasno i vrlo ubedljivo piše da je velikosrpska buržoazija započela nastup blefom: »Ona u početku prihvata to da je makedonski govor drugačiji od srpskog i bugarskog govora, iako je sličan i ima srodnosti i sa jednim i sa drugim...« (str. 202). Autor konstatuje da je velikosrpska buržoazija delovala u ovakvom pravcu: »Poslužiti se makedonizmom, negujući u mudrim granicama makedonski dijalekt i makedonsku samostalnost« u nadi da će moći da ga zadrži u granicama koje mu ona određuje, ali i sa ciljem da se poništе rezultati Egzarhije od 1870. godine u korist Bugara.

» »Makedonizam«, toliko naivno potcenjivan, isprečio se kao najsnažnija brana pred ostvarivanjem bilo kakvih aspiracija prema Makedoniji... Stoga se određuje novi kurs... Tako su, najzad, svi konkurenti stali na »čvrstu« osnovu da *Makedonaca* nema, da nema *makedonske nacije* i *jezika* i da u Makedoniji može biti samo Srba, Bugara ili Grka. A koliko će biti jednih ili drugih zavisi samo od toga *kako* će je oni podeliti među sobom. Na toj osnovi počela je žestoka borba svih propagandi, pomognutih oružanim četama radi *fabrikovanja* Srba, Bugara i Grka u Makedoniji« (str. 204).

Pošto je analizirao i stavove profesora J. Cvijića, autor ovog teksta sa opravdanim sarkazmom postavlja ovakvo pitanje — u kome je skriven i logičan odgovor: »*Šta* se zaista skrivalo iza te »bugarske«, »srpske« i »grčke« svesti i zašto se takva svest nije *održala* u procesu dalje borbe za asimilaciju makedonskih Slovena?« A evo i konkretnog odgovora ne samo J. Cvijiću, već i drugim bugarskim i grčkim interpretatorima u pogledu »srpske svesti«, »bugarske svesti« i »grčke svesti« kod makedonskog naroda:

»*Činjenica* je da su uslovi opšteg *klanja* u Makedoniji, *trostruki* teror i *istrebljivanje* svega onoga što se *osećalo* makedonskim neizbežno *doprineli* da se jedan *deo* naših ljudi, pod pritiskom ili potkupljivanjem, *deklariše* za ovu ili onu stranu, i da sami *sprovode klanje*, a da se jedan *deo* orijentiše ka *srbofilstvu*, *bugarofilstvu* ili *grkomanstvu* jedino iz *straha* i da bi *spasao golu egzistenciju*. *Tragovi* takvog veštačkog, iznuđivanja *nacionalne svesti* dugo su se osećali u našoj istoriji, ali istorija time nije skrenula sa svoga *puta*« (str. 204).

Analizirajući delovanje inostrane propagande u procesu razvijanja makedonskog naroda kao istorijsko-nacionalnog subjekta, Lazar Koliševski u ovom sadržajnom tekstu kaže, između ostalog, da je »za tadašnju buržoasku štampu na Balkanu bilo karakteristično da gotovo *ništa* nije pisala o revolucionarnom makedonskom pokretu, a ni pre njega — o pojavi »makedonizma«. I to je sasvim razumljivo — veli autor — jer, pisati o makedonskom separatizmu i, kasnije, o revolucionarnoj organizaciji makedonskog naroda, *značilo* je *priznati* nacionalni karakter makedonskog pokreta, *priznati svoj vlastiti poraz*...« (str. 206).

Digitized by Google

Da izvučemo *glavnu* poentu iz ovog teksta Lazara Koliševskog: »Retko su se u istoriji sretali primeri takvog *pritiska* kakav je bio pritisak na makedonski narod radi njegove asimilacije. Stoga je od *sudbonosnog* značaja *to* što je makedonski narod gradio i potocima *krvi* čuvao svoju nacionalnu individualnost i svoje jedinstvo... *Krvav i trnovit* put je *put* koji je prešao makedonski narod u svojoj borbi za slobodu, ravnopravnost i svestran razvitak. Zahvaljujući pobedonosnom završetku oružane borbe makedonskog i ostalih bratskih jugoslovenskih naroda u toku NOR-a i narodne revolucije, bila je *ostvarena* davnašnja želja našeg naroda za *nacionalnom* slobodom i sopstvenom *državom*...« (str. 219).

Zapažen, dokumentovan i sadržajan je autorov tekst pod naslovom: »Kada su balkanske buržoazije zagospodarile Makedonijom naš narod je jedino pod rukovodstvom Komunističke partije mogao da izvojuje svoje oslobođenje«. U njemu on opisuje i stanje makedonskog naroda u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji, završavajući svoje izlaganje rečima: »Mi ne gubimo veru u čvrsto jedinstvo makedonskog naroda, niti veru u to da će naš narod iz Egejske i Pirinske Makedonije jednog dana *doći* do svojih *osnovnih* demokratskih i nacionalnih prava...« (str. 289). Povodom ponovnog pojavljivanja velikobugarskog šovinizma na areni odnosa sa našim susedima (1958. godine) Lazar Koliševski odgovara, celim tekstom, da je »narodnooslobodilačka borba makedonskog naroda bila — konačan istorijski *obračun* sa velikobugarskim šovinizmom...« (str. 290). A kada su ponovo počeli pritisci na našu zemlju (1959), autor se javio sa tekstom »Dužni smo da razobličujemo osnovu, ciljeve i metode pritiska na našu zemlju«, u kome žestoko kritikuje one koji vrše pritisak na nas.

Iako je prvi put objavljen pre dvadeset tri godine, odeljak ove knjige Lazara Koliševskog — koji nosi naslov: »Negiranje makedonske manjine u susednim zemljama uvek je davalo povoda intrigiranju protiv interesa balkanskih naroda« — predstavlja i danas vrlo aktuelan tekst. Istinito, uverljivo i verodostojno zvuče autorove reči kada, još na samom početku, kaže: »Hoću još jednom da istaknem da makedonski narod nije manje zainteresovan od bilo kog susednog naroda za *razvitak* svestrane saradnje među balkanskim narodima...«, a na kraju zaključuje: »A mi, kao što je poznato, *stalno* nastojimo da se taj *novi* odnos na Balkanu ostvari i u *praksi*...« (str. 299. i 306).

Posle odeljka o »razvoju i afirmaciji Socijalističke Republike Makedonije — koji jačaju osećanja svakog Makedonca o pripadnosti svojoj naciji, nezavisno od toga gde on živi«, objavljenog 1973. godine, dolazi završni tekst pod naslovom: »U svim krajevima Jugoslavije NOB je imala jedinstvenu sadržinu i karakter« — objavljen 1979. godine. Tamo autor ukazuje na *bitne*, karakteristične momente naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, i to: (a) na opštenarodni karakter ustanka na celoj teritoriji Jugoslavije; (b) zajedničku borbu svih naroda i narod-

Digitized by Google

nosti naše zemlje; (c) stvaranje originalne Narodne armije naših naroda i makedonskog naroda; (d) na novu, narodnu vlast sa AVNOJ-em i ASNOM-om kao najvišim predstavničkim telima; i (e) na originalan oblik socijalističke revolucije u svetu tada, do koje je došlo nasuprot direktivama Kominterne i vlade SSSR-a o vođenju borbe samo za oslobođenje od fašističkog jarma, bez revolucionarnih promena. U istom tekstu autor ističe da je makedonski narod, zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije, iskoristio svoju šansu da stekne nacionalnu i socijalnu slobodu kroz narodnooslobodilačku borbu i revoluciju, ne želeći da sluša nikakve savete o tome »da čeka i da nema uslova za oružani ustanak u Makedoniji ...« Tako je »ta borba ... dovela do istorijskog zasedanja ASNOM-a i njegovih *odluka*, koje su učinile *kraj* svim zavojevačkim pretenzijama prema Makedoniji ... Taj *hod* istorije više *ništa* ne može izmeniti ...« (str. 313).

*

U sažetim crtama u oba predgovora ovom izdanju, sa čijim osnovnim tvrđenjima se može potpuno saglasiti i autor ovog osvrta, kaže se da je delo *Aspekti makedonskog pitanja* dokument jednog vremena, neposredno svedočanstvo teške i velike borbe makedonskog naroda. Ovo će delo izazvati trajno interesovanje i naše i svetske javnosti. Sve naučne institucije, a i veliki stvaraoci u oblasti istorijskih nauka, kao i u oblasti sociologije i politikologije, — izučavaće ovo delo sa velikom radoznalošću. Ono ukazuje na najbitnije faze i konkretne okolnosti borbe i učešća u izgradnji novog života samog makedonskog naroda; ono osvetljava svu isprepletenost istorijskog razvoja makedonskog naroda kroz proces nastajanja istorijske nacije na Balkanu, koliko i njen život u zajednici narodâ i narodnosti u SFRJ.

Digitized by Google

Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1982, drugo izdanje, strana 430)

Prvo izdanje ove knjige objavljeno je 1958. godine u izdanju »Prosvete«. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka* nastala je kao plod autorove zamisli da napiše »jednu zaokrugljenu stvar iz istorije Srbije XIX veka«. Ovo, ne samo obimom monumentalno delo sinteza je Čubrilovićevog dugogodišnjeg rada kao istoričara na ovim pitanjima. U njega je utkano i veliko iskustvo i životna mudrost čoveka koji se od rane mladosti aktivno bavio politikom, bio učesnik u sarajevskom atentatu, zatvorenik koncentracionog logora na Banjici, ministar u socijalističkoj Jugoslaviji. Ono nije uobičajena istorija političkih teorija. U složenu strukturu ovog dela ulaze istorija Srbije do stvaranja Jugoslavije i istorija srpskog naroda od VII veka do 1941. godine, što, zajedno sa političkim idejama u njoj obrađenim, čini skladnu celinu. Tako ideje nisu izdvojene iz stvarnosti, još manje na nju nakalemljene, već se jasno vidi kako niču na tlu neravne istorijske realnosti.

Čubrilović je vrstan poznavalac nacionalne i svetske istorije, onoga što se stvarno dešavalo u Srbiji XIX veka, i zato je ova knjiga toliko bogata sadržajem. Na toj osnovi on izdvaja opšte tokove i pravi poređenja, izvodi zaključke, uzimajući uvek u obzir rezultate nauke i zahteve i dostignuća savremenog doba. Čubrilovića ne interesuju samo ideje sadržane u knjigama ili na bilo koji način zapisane. Ne smatra da su proklamacije vladajućih krugova najvažnije. Političku misao Srbije stvarao je tokom niza godina narod na sličan način kao i svoje narodne pesme, u sklopu svoje patrijarhalne, usmene kulture. Čubrilović rekonstruiše misaoni sustav pojedinaca, kolektivna osećanja i težnje, duh vremena i epohe kao sastavne delove političke misli. U uvodnim poglavljima »Razvoj političke misli u Srbiji do početka XIX veka« i »Srpska revolucija 1804.« izlaže osnove na kojima će se razvijati Srbija u XIX veku, čemu je posvećen glavni deo knjige (ovom temom bavi se od III do XI poglavlja). Završni deo (XI—XV) obrađuje nastanak jugoslovenske države i razvoj političke misli u razdoblju između dva rata. Svoje izlaganje Vasa Čubrilović završava 1941. godinom.

Srpski narod početkom VII veka naseljava centralne oblasti Balkanskog poluostrva. Prva ci-

Digitized by Google

vilizacija u Evropi nastaje na Balkanu. »Ali ima još jedan drugi Balkan — kaže Čubrilović na početku ove knjige — manje poznat od ovog prvog, vezanog za ideju velike države, gospodara prolaza iz Evrope u Aziju: to je Balkan u užem smislu te reči, povučen u sebe, izolovan, čuvar slabih i nejakih, protivnik moćnih i silnih, borac za slobodu čoveka i naroda, nepomirljiv neprijatelj tuđe vlasti i tuđe sile« (str. 23). Na Balkanskom poluostrvu, kolevci evropske civilizacije, zadržavaju se sve do XIX veka (uporedo sa klasnim društvima) patrijarhalna, plemenska društva sa »manje-više besklasnim uređenjem« (»Patrijarhalna društva i njihova običajna prava u Albaniji i Crnoj Gori srednjeg veka«).

Nije srpska crkva, kako se to obično misli, očuvala srpski narod u tursko doba. »Uskoversko, pravoslavno gledanje na problem nacionalnog oslobođenja i od feudalnih elemenata očišćena nemanjićka državna tradicija jesu dva velika doprinosa srpske crkve izgradnji političke misli kod srpskog čoveka do početka XIX veka« (str. 31). Srpsko je društvo u nemanjićko doba, ističe Čubrilović, bilo nerazvijeno, bez gradske privrede i kulture, a njegova hijerarhija živi od kulturnih tekovina Vizantije. Zato narod još živi starim rodovsko-plemenskim životom i vera ima više rodovsko-plemenski nego pravoslavno-hrišćanski karakter. Organizacija crkve od početka ima više narodno, lokalno obeležje, što se zadržava i kasnije i izražava demokratski stav srpskog naroda prema crkvi, »otpornog prema svakom pokušaju hijerarhije da ga duhovno sebi potčini« (str. 30). Ovo patrijarhalno društvo bilo je glavni nosilac razvoja političke misli kod srpskog naroda u turskoj epohi i obeležiće je svojim shvatanjima. Seljaštvo u Srbiji »ulazi u XIX vek kao izgrađeno patrijarhalno društvo sa svojim društvenim i nacionalnim idealima« (str. 70). Zato ustanak iz 1804. nije podigla seljačka gomila, već »jedan svestan narod« čiji su ciljevi bili ne samo rušenje turskog feudalizma, već i rušenje turske države i uspostava nove vlasti na osnovama demokratskih tradicija njegovog patrijarhalnog društva. Međutim, od samog početka će se pokazati da taj narod neće biti u stanju da organizuje novu državu na načelima svoje patrijarhalne demokratije. »Zato će formiranje te vlasti biti tako usko vezano za pojavu monarhije i monarhističke vlasti uopšte« (str. 68). Miloš Obrenović je od 1815—1830. izgradio svoj lični režim na račun turske vlasti, s jedne, a nahijskih i knežinskih samouprava, s druge strane. Ustavobraniteljski režim bio je sve samo ne narodni i demokratski. Apsolutističkoj vlasti kneza Mihaila nisu ravne ni patrijarhalna vlast kneza Miloša ni oligarhijska vlast ustavobranitelja. Istražujući unutrašnju društvenu osnovu takvog razvoja, Čubrilović je ukazao i na negativan uticaj reakcionarnih velikih sila na razvoj demokratije u Srbiji. Karađorđeva vojnička monarhija bila je počela poprimati »oblike jedne savremene buržoaske države s početka XIX veka« (str. 106). Ali sporazum između Miloša i Marašlije prekinuo je kontinuitet unutrašnjeg razvoja i veliki polet koji je bio zahvatio Srbiju. Posle 1815. Srbija se sporije razvija nego od 1804—1813. Tako, pod uticajem unutrašnjeg i spoljnog činioca jača u Srbiji tokom XIX veka moć monarhije i od naroda otuđena birokratija. To opet, po Čubriloviću, ne znači da su kod naroda u Srbiji zamrle težnje za demokratskim uređenjem. »Mislimo da bi bilo nemoguće zamisliti razviće demokratskog duha u Srbiji XIX i XX veka bez dobrog poznavanja upravo ovih demokratskih tradicija njenog patrijarhalnog društva na selu iz epoha pre XIX veka« (str. 81). Od 1858. napredno građanstvo preuzima borbu za ostvarenje toga cilja. Ali ni njemu to nije pošlo za rukom. Srpska buržoazija, koja polovinom XIX veka postaje vodeća društvena snaga, sa izvesnim zakašnjenjem usvaja ideje buržoaske revolucije 1848. i sa Svetoandrejskom skupštinom počinje da se bori za nji-

Digitized by Google

hovo ostvarenje. Od 1858. do 1878. liberali su bili glavni nosioci borbe za buržoaski liberalizam, protiv samovolje Obrenovića. Od 1878. dominantnu ulogu u političkom životu Srbije stiču radikali. Tek majskim prevratom, uz pomoć vojske, »slomljen je otpor koji je monarhija pružala izgrađivanju jednog demokratskog buržoaskog uređenja u Srbiji« (str. 415). Ustavom iz 1903. Srbija dobija uređenje »evropske liberalno-buržoaske države«. No, demokratija 1903—1914. je, po Čubriloviću, bila »vrlo nežna biljka«, što će se kasnije pokazati.

Kada je počeo rat 1914. godine, srpska vlada nije imala razrađeni nacionalni program. Već početkom XIX veka, kada je mala Srbija tek počinjala borbu za nezavisnost, u Austriji su, uočavajući opasnost od izgrađivanja jedne južnoslovenske države u blizini njenih južnih poseda, pomišljali na rat kojim bi se Srbija uništila i to pitanje skinulo s dnevnog reda. Ni Srbi od samog početka nisu imali nikakvih iluzija. Tako Garašanin piše u »Načertaniju«: Austrija dakle mora pod svima obstojateljstvima biti neprestano neprijatelj srpske države, sporazumenije dakle i sloga sa Austrijom jeste za Srbiju politička nemogućnost, jer bi ona sama sebi uže na vrat bacila.« Ovaj protivaustrijski stav zadržaće svi vodeći politički ljudi Srbije sve do 1914. godine (»Srbija i Austrija u XIX veku«). Kroz čitav XIX vek vodi se borba između porobljivačkih težnji feudalne i reakcionarne Habzburške Monarhije i oslobodilačkih stremljenja jugoslovenskih naroda koji su se okretali budućnosti. Zato je netačno gledište nekih istoričara da je razbijanje Austro-Ugarske pogreška. Austro-Ugarsku niko nije razbio, već se ona u prvom svetskom ratu jednostavno raspala kao preživela istorijska tvorevina. Jugoslovensko pitanje je, po Čubriloviću, jedan od uzroka i povod prvom svetskom ratu. Austrija je ušla u rat protiv Srbije na celokupnom jugoslovenskom pitanju zato što je došla u sukob sa svim jugoslovenskim narodima. Na drugoj strani, vodstvo Srbije želelo je mir da bi se zemlja oporavila posle balkanskih ratova, a nove teritorije utopile u Srbiju na isti način kao oblasti pripojene 1878. i tek onda, kako je govorio Nikola Pašić, za jedno dvadesetak godina da se povede aktivnija politika prema Austriji. Zato rat nije bio »ni krivica ni zasluga« vodećih krugova Srbije, već im je nametnut i imaće mnogo dublje posledice nego što su očekivali ovi konzervativni političari. Teritorijalne pretenzije Italije i Bugarske u njihovim pregovorima sa saveznicima primorale su srpsku vladu da već na početku rata zauzme stav prema jugoslovenskom pitanju. Septembra 1914. ona podnosi ruskoj vladi ratne ciljeve Srbije prema Austriji zahtevajući sve jugoslovenske zemlje, izuzev Istre, koju je bila voljna da deli sa Italijom. »U leto 1914. srpska je vlada morala obavestiti u vezi sa pregovorima s Italijom i vlade u Parizu i Londonu o svojim ratnim ciljevima. U javnosti se o tom još ne raspravlja« (str. 334). Tek deklaracijom od 7. decembra 1914. Srpska vlada je prvi put zvanično istakla, kao svoj glavni ratni cilj, oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca. Od knez Mihailovog vremena ni jedna vlada se nije ovako otvoreno izjašnjavala. Ovo je bio maksimalni nacionalni program od 1859, »kako ga je postavio u pregovorima sa Lajošem Košutom knez Mihailo« (str. 334). Nikola Pašić je bio tipični građanski političar koji je u »ekspanziji svoje države i svoga naroda«, ma to bilo na štetu drugih, »gledao osnovni zadatak spoljne politike« (str. 347). Već na početku rata on će se sukobiti sa jednim drugim građanskim političarem, Franom Supilom, zbog načina ujedinjenja i uređenja buduće jugoslovenske države. Po mišljenju Vase Čubrilovića, od svih srpskih i hrvatskih građanskih političara Supilo je bio najbliži socijalističkim shvatanjima jugoslovenskog pitanja.

Svetozar Marković je, po Čubriloviću, ne samo začetnik socijalističke političke misli u Srbiji,

Digitized by Google

nego i prvi veliki socijalni reformator. »Bio je to rođeni ideolog i organizator pokreta kakav se retko javlja« (str. 212). On preispituje i nacionalnu politiku građanske Srbije. »Mi se u ovoj knjizi pretežno interesujemo ovim pitanjem. Zato ćemo i kod Markovića na to pitanje obratiti glavnu pažnju« (str. 212). Njegovo delo *Srbija na Istoku* je kritika unutrašnjeg razvoja Srbije upravo sa stanovišta njene nacionalne misije, ili, kako sam kaže, »velike borbe za oslobođenje koja se može svakog trenutka otpočeti na Balkanskom Poluostrvu i u kojoj je bez sumnje Srbiji namenjena prva uloga«. Značajna je njegova analiza politike poznate pod imenom »Velika Srbija«, pod kojom podrazumeva nastojanja monarhije da prostim prisvajanjem susednih srpskih zemalja proširi svoju vlast i osnuje »Veliku Srbiju«. Ova je politika, po Svetozaru Markoviću, neostvarljiva jer joj stoje na putu »neodoljive prepone«. Prva je Crna Gora, koja je i sama težila da osnuje nezavisnu srpsku državu, a druga je bosanska vlastela sa njenim »davnašnjim pravima«. Još gore stoje stvari sa »aneksiranjem« srpskoj monarhiji drugih balkanskih naroda. Zato nije vredno da se srpski narod bori za »takvu besmislicu« i ne sme biti žrtvovan interesima nekoliko vlastodržaca »koji su dobili volju da majmunišu Kavuru ili Bizmarku«. I konzervativni i liberalni političari Srbije izjašnjavali su se za oslobođenje i ujedinjenje ne samo jugoslovenskih, nego i drugih balkanskih naroda, za borbu protiv Turske i Austrije. Svetozar Marković je dobro uočio nesklad ciljeva koje su postavljali građanski državnici u spoljnoj politici i sredstava kojima su to mislili ostvariti. On je, po Čubriloviću, upravo na ovim pitanjima bio najjači, »dao najbolje svoje misli, najoštriju kritiku, najdublja zapažanja i najstvarnije predloge« (str. 240). Dimitrije Tucović je »još određeniji i odlučniji nego Svetozar Marković, protivnik sukoba i borbe među balkanskim narodima i branitelj balkanske uzajamnosti« (str. 296). Srpski socijaldemokrati su na tome dosta i praktično radili. Tucović osuđuje sukobe mladih balkanskih buržoazija koje su, posle uništenja turske vlasti, utonule u međusobnu borbu oko zadobijenih oblasti. Otvorena uništenjem jedne celine, to jest Turskog Carstva, ta pitanja su, po Tucoviću, »mogla biti mirno i povoljno rešena samo u jednoj novoj celini više forme« *(Srbija i Albanija)*. Zato je najbolje rešenje složenog balkanskog pitanja zajednica naroda na Balkanu. Ona bi ih oslobodila međusobnog stešnjavanja i svima otvorila izlaz na more, objedinila privredu i saobraćaj. Sa privrednim napretkom i ujedinjenjem političkih snaga balkanski narodi bi se osposobili za otpor zavojevačkim težnjama velikih sila. Posle 1918. KPJ preuzima razvoj socijalističke političke misli, čime se autor ne bavi u ovoj knjizi.

U završnom poglavlju Čubrilović obrađuje razvoj građanske političke misli u Srbiji i Jugoslaviji 1918—1941. Srpska buržoazija se pokazala nesposobnom da organizuje kako naprednu kapitalističku privredu tako ni razvijenu građansku demokratiju u Srbiji do 1918 — naglašava Čubrilović. Celokupna jugoslovenska buržoazija posle 1918. neće imati ništa bolje rezultate kad je reč o poslovima izgradnje ekonomije i demokratije. »Tu nema velikih finansijskih magnata, ni industrijskih kapitena, koji su bili nosioci evropskog kapitalizma i njegove ekspanzije u XIX i XX veku« (str. 408). Dok je krupni kapital bio u stranim rukama, srednja i sitna buržoazija je »kula nacionalne isključivosti, verskog fanatizma i pokrajinskog separatizma« (str. 411). Tako je jugoslovenska buržoazija bila razbijena i nesposobna za širi kapitalistički zamah kojim bi prekoračila ovaj regionalni horizont. Građanska politička misao u Srbiji i Jugoslaviji posle 1918. je zastala u razvoju. Dominiraju stari ljudi i stare ideje, naročito u Srbiji. Cela tragedija ne samo Srbije, nego i Jugoslavije posle 1918. bila je u tome »što su njihovi vodeći gra-

Digitized by Google

đanski politički pokreti i ljudi ispuštali iz vida činjenicu da je stvaranjem zajedničke države 1918. napravljen veliki prelom u istoriji jugoslovenskih naroda i da je iz tog trebalo izvući potrebne zaključke« (str. 406). Kritikujući politiku Nikole Pašića, koji je išao za tim da državnom prinudom »izravna što se nije dalo izravnati i ujednači što se nije dalo ujednačiti«, Čubrilović se slaže da je novoj državi trebalo dati neku zajedničku ideju, ideale. Samo ta nova »državna misao« morala je biti nacionalno i verski tolerantna, socijalno napredna. Svaki je narod morao u sebi proživeti čitavu revoluciju, što je, ističe Vasa Čubrilović, još 1873. dalekovido uočavao Svetozar Marković. Jugoslovensko građanstvo je bilo nesposobno da se okupi oko neke zajedničke ideje, da stvori ujedinjavajuću političku misao kojom bi udahnulo život novoj državi. Pred rat se bila počela napuštati i sama ideja zajedničke države »i tražiti izvan granica Jugoslavije rešavanje svog nacionalnog, kulturnog i pokrajinskog problema« (str. 424). Slom političke i ekonomske misli buržoaske Jugoslavije odigrao se mnogo pre 6. aprila 1941. godine. Poraz Jugoslavije 1941. bio je poraz buržoaskog društva, »i to pre svega u Srbiji« (str. 425). Na scenu su stupale nove snage. »Bio je to put narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji 1941—1945« (str. 425).

Vasa Čubrilović piše živo, lepim i jednostavnim jezikom, nadahnuto. Terminologija koju upotrebljava razlikuje se nešto od one koja se danas koristi u društvenim naukama, što ne umanjuje idejnu aktuelnost ove knjige. Ona obrađuje ključne teme srpske i jugoslovenske istorije.

Čubrilović veruje u stvaralačku moć i progresivnost širokih narodnih masa i tom verom je prožeta ova knjiga. Monarhija i vladajući krugovi oko nje okupljeni imali su sve do 1941. konstantno reakcionarnu ulogu i bili glavna kočnica napretka. Ne monarhija, već demokratski i napredni ideali naroda u Srbiji i njegove nacionalne težnje koje su vodile stvaranju jugoslovenske države bile su glavna pokretačka snaga dinamičnog razvoja Srbije. Jugoslovensko patrijarhalno društvo preživelo je i kapitalizam i svojim demokratskim i slobodarskim tradicijama dalo veliki doprinos socijalističkoj revoluciji 1941—1945. Ova knjiga nije puko gomilanje istorijske građe lišeno emocija i unutrašnje povezanosti. Jasno su vidljivi stav i opredeljenost autora. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka* predstavlja skladnu celinu, ima jednu unutrašnju nit koja se provlači kroz čitavo delo. Uočavajući podjednako i svetle i tamne strane istorijskog hoda, Čubrilović veruje u napredak. U ovom ratu su izložena sva ona kretanja i tokovi koji su vodili stvaranju zajednice jugoslovenskih naroda i revoluciji 1941.

Čedomir Popović

Dr Žarko Papić: Samoupravno planiranje

(IRO »Partizanska knjiga«, Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1982, strana 424)

Dr Žarko Papić se prihvatio vrlo ozbiljnog i značajnog programa naučnog istraživanja — da teorijsko-logički, odnosno politekonomski i privredno-sistemski sagleda najbitnija i najsloženija pitanja sistema samoupravnog planiranja. Reč je o naučnom poduhvatu koji ima izuzetan idejno-teorijski značaj, jer upravo u domenu sistema samoupravnog planiranja, koje je, kao posebna ekonomska disciplina, još uvek skromno razvijeno, postoje značajna otvorena pitanja. Pored toga, poznato je da aktuelne probleme razvoja jugoslovenskog društva nastojimo savladati ostvariva-

Digitized by Google

njem dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koji i nije ništa drugo već snažan društveni poduhvat da se, na osnovama samoupravnog planiranja razvoja našeg društva, prevaziđu postojeći problemi društva i otpora perspektive njegovog samoupravnog razvoja u budućnosti. Otuda aktuelnost i značaj opredeljenja za naučno istraživanje sistema samoupravnog planiranja.

Knjiga dr Žarka Papića sastoji se iz sledećih pet delova: *prvi deo* se bavi društveno-ekonomskim osnovama teorije razvoja i planiranja; u *drugom delu* se analiziraju teorije privrednog razvoja; *treći deo* je posvećen teoriji optimalnog planiranja; u *četvrtom delu* obrađuju se društveno-ekonomske pretpostavke samoupravnog planiranja, i, najzad, u *petom delu* se daje kompleksna analiza privrednog razvoja udruženog rada i samoupravnog planiranja.

U prvom delu dr Žarko Papić najpre analizira osnovne karakteristike i protivrečnosti razvoja kapitalizma objašnjavajući kako su procesi koncentracije i centralizacije kapitala i proizvodnje doveli do transformisanja kapitalizma, i to najpre u obliku akcionarskih društava (str. 14—19), odnosno monopolističkih preduzeća, sa svim obeležjima koja je uočio i Lenjin vršeći analizu imperijalizma. Zatim autor analizira probleme krize hiperprodukcije i pokazuje da kriza kapitalizma uslovljava pojavu ekonomske uloge države kao faktora oplođavanja kapitala, odnosno kao faktora posredovanja upravljačkom moći kapitala, kao subjekta planiranja tokova i odnosâ proširene društvene reprodukcije.

Autor, takođe, posvećuje pažnju i savremenom kapitalizmu kao specifičnom spletu državnog i korporacijskog (multinacionalne kompanije) kapitalizma. Pošto je sagledao osnovna kretanja i karakteristike krize savremenog kapitalizma, Papić kritički analizira pokušaje buržoaskih ekonomista (posebno Galbrajta i drugih) da dokažu održivost ocena građanske ekonomije u vezi sa društveno-ekonomskim osnovama razvoja kapitalizma. Svojom kritičkom analizom procesa razvoja savremenog kapitalizma i mesta i funkcije države u njemu, odnosa zakona vrednosti i svesnog delovanja zasnovanih na svojinskom monopolu, a ne na radu radnih ljudi i slično — dr Papić se svrstao u veoma mali broj naših istraživača koji politekonomsku analizu zakonitosti razvoja socijalizma zasnivaju na spoznaji zakonitih tendencija i protivrečnosti razvoja savremenog kapitalizma.

U okviru društveno-ekonomskih osnova teorija razvoja i planiranja dr Ž. Papić analizira protivrečnosti nastajanja i razvoja državno-svojinskog socijalizma. Naslanjajući tu analizu na sagledavanje osnovnih protivrečnosti savremenog kapitalizma, autor uočava da je »centralni problem razvoja socijalizma kao revolucionarne promene društvene prakse... oblik i karakter podruštvljavanja proizvodnje, preciznije, nužnost novog društvenog odnosa koji će reprodukovati *nove oblike podruštvljavanja* proizvodnje..., u smislu istorijske vrste povezivanja proizvođača, dakle, *stvarne društvenosti*« (str. 64). U tom kontekstu Papić ističe i značaj procesâ koji vode odumiranju države u socijalizmu, kao i idejno-teorijske svesti koja je osnov i rezultat tog procesa, a zatim u odnosu prema robnoj proizvodnji, u činjenici da se država javlja kao jedini subjekt društvenog usmeravanja, u zadržavanju suprotnosti između potrebnog i viška proizvoda sagledava osnovne protivrečnosti državno-svojinskog socijalizma koje se moraju prevazići u prilog odnosa neposrednog udruživanja i povezivanja radnika i svesnog usmeravanja zasnovanog na njihovom radu, a ne na državno-svojinskom monopolu.

U drugom delu autor analizira teorije privrednog razvoja posvećujući pažnju kritičkoj analizi teorije Rostova o etapama razvoja, nalazeći da je reč o apologetskoj građanskoj teoriji koja ne objašnjava zašto nastaju promene u razvoju i šta privredni razvoj tretira kao prirodni proces oslobo-

Digitized by Google

đen uticaja društvenih odnosa u pojedinim zemljama i da stoga ne postoji potreba za aktivnostima na ubrzanju razvoja zemalja u razvoju (str. 85. i 86). Pošto je ustanovio da se privredni razvoj ne odvija prirodnim tokom, da su, naprotiv, mnoge nerazvijene zemlje zadržane u svom razvoju zbog intervencije spolja, eksploatacijom od strane razvijenih zemalja — autor dolazi do zaključka da »prvi problem stvaranja uslova privrednog razvoja zemalja u razvoju je promena međunarodnog ekonomskog poretka, borba protiv imperijalizma i hegemonizma, a za ravnopravne ekonomske odnose«. On zatim pokazuje usled čega je neophodno svesno angažovanje na ostvarivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka kao najšire sistemske platforme razvoja nerazvijenih zemalja i kako je moguće, u okviru njega, obezbediti ostvarivanje koncepta autonomnog društveno-ekonomskog razvoja koji stavlja naglasak na istovremenu proizvodnju sredstava za ličnu potrošnju i sredstava za proizvodnju koja su u funkciji proizvodnje sredstava za ličnu potrošnju (str. 90).

Razmatrajući pitanja modela privrednog razvoja kao oblika kvantitativnog izražavanja odnosa među pojedinim faktorima proizvodnje, dr Ž. Papić, između ostalog, posebno posvećuje pažnju Feldmanovom i Harod-Domarovom modelu, Kob-Daglasovoj proizvodnoj funkciji i jasno ukazuje na osnovni defekt ovih teorija koji se sastoji u tome što ovi i drugi modeli privrednog razvoja zanemaruju društveni aspekt proizvodnje i »dobijaju lažnu sliku i proizvodnje upotrebnih vrednosti; pa tu lažnu sliku prenose na plan društvene proizvodnje te slika postaje dvostruko iskrivljena« (str. 113). On u ovoj analizi izvanredno argumentuje stav da je *rad* jedini faktor proizvodnje, da je proces proizvodnje »prirodno« stanje rada i da je svesna delatnost kao neodvojiva komponenta rada »prirodno« stanje procesa proizvodnje. Dopuštajući mogućnost da se u uslovima otuđenosti rada putem modela privrednog razvoja i može tolerisati iskrivljena slika odnosâ u društvenoj reprodukciji koja se predstavlja putem modela, on s pravom upozorava da se »matematičke metode izražavanja odnosa privrednog razvoja moraju tražiti na drugačijim teorijskim pretpostavkama, na teoriji radne vrednosti i matematizaciji odnosa rada kao jedinog faktora proizvodnje i privrednog razvoja« (str. 115).

Veoma značajno i interesantno istraživanje dato je u (trećem) delu rada koji se bavi kritičkom analizom optimalnog planiranja. U njemu se sagledava odnos između teorije privrednog razvoja (kao opšte osnove teorije planiranja) i same teorije planiranja u određenim društvenim uslovima i uočava da mikroekonomska neoklasična analiza nedovoljno uvažava ili uopšte ne uvažava taj element i pokazuje da sistem odlučivanja, odnosno upravljanja razvojem koji počiva na pretpostavkama neoklasične analize, zakonito predimenzionira egzaktni, matematički aspekt problema, a zapostavlja društvene aspekte problema. »Upravljanje sistemom ekonomije od strane reprezentanta njene celine, probleme i njenu analizu čini kvantitativnim, ne ostavljajući mesto za kvalitativne promene i njima odgovarajuću teorijsku analizu« (str. 129). Zatim ističe značaj i prihvatljivost pojedinih elemenata teorije optimizacije, ali i uočava da je najveći nedostatak ove teorije odvajanje rada od upravljanja i da se na njemu zasniva sva teorijska i praktična neadekvatnost ove teorije. Rezultat njene primene je tehnokratizacija državnog kapitalizma, odnosno reprodukovanje monopolskih odnosa upravljanja i konzerviranje podele rada na izvršni i upravljački rad (str. 132). Iz takvog stava on izvodi zaključak da je neophodno oformiti »takav ekonomski sistem koji će funkcionisati na osnovama (odnosima) koji mu obezbeđuju optimalan razvoj i upravljanje kao njemu svojstvene unutrašnje osobine. To je problem istorijskog prevazilaženja upravljanja kao takvog,

Digitized by Google

problem prevazilaženja upravljanja kao impulsa spolja date optimalnosti ka izgrađivanju optimalnosti samog sistema o čijem se razvoju radi. Radi se o zasnivanju radne teorije optimalnosti upravljanja koja će počivati na jedinstvu rada i upravljanja« (str. 132—133; *kurziv* — M. P.). Cela Papićeva knjiga je posvećena upravo dokazivanju naučnog stava da je takva teorija optimalnog upravljanja razvojem moguća u sistemu socijalističkog samoupravljanja, kao i u sagledavanju osnovnih elemenata te teorije.

Baveći se sistemom razvoja i sistemom donošenja odluka o razvoju, autor dolazi do objašnjenja nužnosti samoupravljanja. On ga nalazi u objektivnoj uslovljenosti objedinjavanja rada i upravljanja, u poistovećivanju socijalnih nosilaca funkcije rada i upravljanja. Stoga on i ističe: »Samoupravljanje je proizvodni odnos koji se odnosi na društvene domene rada i upravljanja radom, na odnose u koje ljudi stupaju povodom rada i upravljanja, ne dirajući neposredno tehničke i tehnološke domene ovih aktivnosti. Suština samoupravljanja je da ljudi koji rade upravljaju tim svojim radom, njegovom materijalnom osnovom i na bazi toga celinom društvene reprodukcije« (str. 172).

Istražujući pitanja optimalnosti sistema razvoja, dr Ž. Papić dolazi do saznanja da je »za društvo optimalan onaj sistem razvoja (strategija razvoja) do koga se došlo kroz aktivno koordiniranje svih mogućih alternativa, kroz dogovor i sporazum svih podsistema i nivoa sistema. Opšti odgovor pretpostavlja jedinstvo interesa i društvene odnose koji ga omogućuju«. On dalje zaključuje: »Samoupravljanje je kao društveni okvir najbliži toj pretpostavci, da u najvećoj meri ujedinjuje interese radnih ljudi« (str. 192). Razrađujući ovaj stav, Papić dolazi do saznanja o karakteru optimalnosti u samoupravnom sistemu kao optimalnosti višeg reda koja se konstituiše unutar sistema putem koordiniranja (sporazuma i dogovorima) i naziva se samoupravnom optimalnošću (str. 192—193).

U četvrtom delu dr Ž. Papić analizira društveno-ekonomske pretpostavke samoupravnog planiranja. On, naime, ustanovljava da je razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu doveo proces rada do tačke posle koje se one dalje ne mogu razvijati na osnovama podele rada na izvršni i upravljački, podele uslovljene svojinskim monopolom i privatnim prisvajanjem. Takva podela rada se može revolucionarno prevazići jedino razvojem novih, samoupravnih odnosa proizvodnje koji su presudna društvena pretpostavka daljeg razvoja proizvodnih snaga, odnosno ostvarivanja naučno-tehničke revolucije (str. 274—275).

Uočavajući da »u različitim shvatanjima robne proizvodnje u socijalizmu leže osnovni koreni i onog što se, metodološki kasnije, izražava kao različite interpretacije problema privrednog razvoja i planiranja u socijalističkom samoupravljanju« (str. 291), on ističe da je pravo pitanje u tome šta se dešava sa robnom proizvodnjom u socijalizmu, kakav društveni karakter ona ima i u kom pravcu se razvija i utvrđuje da je spor oko karaktera robne proizvodnje u socijalizmu, u stvari, spor oko karaktera društvenih odnosa u socijalizmu (str. 293—295).

Dr Žarko Papić, zatim, analizira ekonomske zakonitosti robne proizvodnje povodom kojih posebnu pažnju posvećuje zakonu vrednosti dokazujući tezu da je *»rad rodno mesto i zakona vrednosti i svesnog delovanja«* (str. 297) i da suprotstavljenost ovih dveju kategorija nastaje na osnovama toga što u kapitalizmu oni postaju funkcije kapitala. Stoga on izvodi zaključak da »protivrečnosti između zakona vrednosti i svesnog delovanja kao i stihijnost robne privrede izviru iz određenih društvenih odnosa, te nisu nikakve univerzalne osobine robne privrede kao takve« (str. 297).

Zapažajući da je *dohodak udruženih radnika ekonomska zakonitost socijalističke robne proizvodnje koja ih podstiče na udruživa-*

Digitized by Google

nje i povezivanje, odnosno na samoupravno planiranje, dr Ž. Papić posebno ističe da se »objektivno javlja tendencija da radni ljudi različitih osnovnih organizacija udruženog rada na svoje međusobne dohodne tokove svesno i usmeravajuće deluju i da je ekonomska prinuda socijalističke samoupravne robne proizvodnje, rezultat njenog objektivnog delovanja udruživanje i povezivanje. Time ona kroz sopstvene ekonomske zakonitosti izražava i pospešuje ukrupnjavanje proizvodnje kao nužnosti razvoja novih proizvodnih snaga. Udruživanje i povezivanje je samoupravni oblik koncentracije proizvodnje. Ono je stoga i samo ekonomska zakonitost« (str. 300). Ovim i drugim stavovima autor je pokazao da, u meri u kojoj funkcioniše socijalistička robna privreda, udruživanje i povezivanje na osnovama dohotka nužno izrasta iz tržišnih veza i te veze svesno i dugoročno reguliše, da na taj način dohodovni odnosi u sebi izražavaju i ekonomske zakonitosti i svesno delovanje i da se u uslovima socijalističkog samoupravljanja ne može na jednu stranu stavljati udruživanje, a na drugu delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta (str. 301).

U kontekstu analize zakonitosti socijalističke robne proizvodnje i planiranja autor kritički analizira različita shvatanja oblikâ delovanja zakona vrednosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja i posebnu pažnju posvećuje shvatanjima specifične cene proizvodnje i dohodne cene.

Kada je reč o specifičnoj ceni proizvodnje, on pokazuje da ima mesta ozbiljnoj kritici ovog koncepta sa stanovišta načina tretiranja faktorâ proizvodnje, oblikâ organizovanja društvene proizvodnje, tretiranja motivâ poslovanja, načinâ odlučivanja o akumulaciji i njenoj cirkulaciji, načinâ tretiranja plana i tržišta (s obzirom na to da taj koncept odvaja rad od upravljanja) i slično i da se stoga na teorijskim osnovama specifične cene proizvodnje ne mogu zasnivati ni planiranje ni privredni razvoj socijalističkog samoupravljanja (str. 308—312).

Autor pokazuje da shvatanje dohodne cene polazi od takvog karaktera faktorâ proizvodnje i organizovanja društvene proizvodnje koji dovode do nastajanja jedinstva, homogenosti dohotka preko kojeg se izražava neposredan spoj rada i sredstava, spoj oslobođen svojinskog i upravljačkog monopola koji obezbeđuje da se izvrši spoj zakona vrednosti i svesnog delovanja. »U samoj osnovi proizvodnje na novim odnosima proizvodnje dešava se, dakle, kvalitativan prevrat u istorijskim oblicima zakona vrednosti i svesnog delovanja koji omogućuje njihovo jedinstvo od ćelijskih oblika proizvodnje, pa do celine procesa društvene reprodukcije« (str. 316). Papić dokazuje tezu da dohodna cena kao oblik zakona vrednosti omogućuje normalno reprodukovanje socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje i da »funkcionisanje socijalističke samoupravne robne proizvodnje kroz oblik dohodne cene kao normalne cene zakonito reprodukuje tendenciju udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije, kao i planiranje kao unutrašnje obeležje sistema robne proizvodnje i da stoga može i mora biti teorijska osnova samoupravnog planiranja (str. 316. i 317).

U petom delu dr Ž. Papić analizira privredni razvoj udruženog rada, konstituisanje sistema samoupravnog planiranja i zauzima stavove prema aktuelnim problemima sistema planiranja.

On najpre kritički analizira odnose privrednog sistema i privrednog razvoja i ukazuje na neprihvatljivost stavova o privrednom sistemu kao instrumentu u ostvarivanju cilja socijalističkog privrednog razvoja. Takođe ustanovljava da se problemi privrednog razvoja i privrednog sistema ne mogu odvojeno razmatrati, da samoupravni odnosi, menjajući oblik zakona vrednosti i svesnog delovanja, menjaju i materijalni razvoj (str. 333), pa se, prema tome, privredni sitem ne može izvoditi iz privrednog razvoja niti se ovaj može svoditi na materijal-

Digitized by Google

nu dimenziju. Privredni sistem on tretira kao oblik izražavanja jedinstva proizvodnih odnosa, čiju sadržinu predstavlja određena društvena organizacija rada, a oni se povezuju preko određenih organizacionih struktura privrednih subjekata i određenih metoda društvenog povezivanja. U tom smislu sistem udruženog rada, odnosno odnosi udruživanja i povezivanja radnikâ koji se izražavaju preko socijalističkog samoupravljanja, uslovljava da se materijalni, odnosno privredni razvoj odvija kao privredni razvoj sistema udruženog rada, odnosno kao jedinstveni sistem materijalnog i društvenog razvoja koji uslovljava jedinstvo teorijske analize privrednog sistema i privrednog razvoja u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Takav pristup, po autoru, pretpostavlja »*analizu oblika usmeravanja privrednog razvoja kao unutrašnju, svesnu aktivnost radnih kolektiva organizacija udruženog rada, iz koje su izvedeni i svi drugi oblici planiranja i ekonomske politike, kao delovi ukupnog sistema samoupravnog planiranja, uključiv i društveno planiranje u obliku planiranja društveno-političkih zajednica*« (str. 335; *kurziv* — M. P.).

Sagledavajući udruživanje i povezivanje radnikâ kao osnovu samoupravnog planiranja, odnosno »samoupravno planiranje kao svesnu plansku dimenziju udruživanja i povezivanja« (str. 357), Papić daje kritički pregled teorija planiranja u nas, šire obrazlaže svoj stav o tome zašto se iz postojanja planiranja u ovom ili onom obimu ne mogu izvoditi pouzdani zaključci o karakteru načina proizvodnje i zašto se problem adekvatnog koncepta sistema planiranja ne može rešiti izvan njegovog jedinsva s privrednim razvojem i bez njegove oslonjenosti na društvene odnose određenog načina proizvodnje. »Probleme privrednog razvoja i planiranja moguće je razumeti samo ako se analiziraju kao fenomeni izvedeni iz određenih društvenih odnosa i njima svojstvenog istorijskog tipa robne proizvodnje« (str. 358). »Objedinjavanje privrednog razvoja i planiranje upravo omogućuje bolje sagledavanje svih kompleksnih međuzavisnosti u ovoj oblasti, pre svega njihovu društvenu uslovljenost« (str. 360). S tim u vezi on pokazuje da je neprihvatljiv instrumentalistički pristup planiranju i tržištu i da planiranje nije moguće unaprediti polazeći od doziranja tržišta i plana, da je reč o zanemarivanju društvenih odnosa i ekonomskih zakonitosti koje iz njih proizlaze, odnosno da je to ostatak teorijske svesti o potrebi jačanja ekonomske uloge države koja planiranje svodi na metodologiju. Stoga on s pravom posebno ističe: »Spoj planiranja i tržišta je nemoguć u njihovim klasičnim oblicima i nikakvo njihovo usklađivanje tu ne može naći istorijski trajno rešenje.

Njihov spoj moguć je tek sa promenom odnosa proizvodnje i sa promenom istorijskih oblika tržišta i plana. Tek socijalistička samoupravna robna proizvodnja kao novi oblik delovanja zakona vrednosti i samoupravno planiranje kao novi oblik svesnog delovanja omogućuju prirodni, unutrašnji sklad (a ne spoljno usmeravanje) zakona vrednosti i svesnog delovanja. Dakle, u socijalističkom samoupravljanju nema protivrečnosti između »tržišta« i »plana« u onoj meri u kojoj se prevladavaju njihovi klasični oblici, a razvijaju novi, odgovarajući odnosima proizvodnje socijalističkog samoupravljanja« (str. 361).

Autor, zatim, u najbitnijim elementima pokazuje kako se, po osnovu udruživanja i povezivanja u društvenoj reprodukciji, odnosno po osnovu zajedničkog planiranja i usklađivanja planova OOUR, u svoj svojoj širini institucionalnog i funkcionalnog udruživanja konstituiše celina sistema samoupravnog planiranja koji polazi od planiranja u osnovnim organizacijama udruženog rada, a završava se sa planovima društveno-političkih zajednica na svim, pa i na najvišem nivou, koji su u celini usklađeni sa planovima organizacija udruženog rada i međusobno. Proizlazi da je »usklađivanje planova različitih reprodukciono po-

Digitized by Google

vezanih OOUR, dakle, njihovo zajedničko planiranje, osnovni zadatak samoupravnog planiranja udruženih OOUR. Iz samoupravnog planiranja unutar OOUR objektivno izrasta potreba da i proces usklađivanja planova različitih OOUR u punoj meri izražava samoupravne odnose, kroz mehanizme samoupravnog sporazumevanja koji obezbeđuju samoupravnost usklađivanja planova« (str. 371). Pored toga, dr Papić pokazuje da društveno planiranje mora biti komplementarno sa samoupravnim planiranjem u meri u kojoj treba da deluje podsticajno, da pokriva »prazan« prostor u procesu planiranja u meri u kojoj tim prostorom još uvek nisu ovladali udruženi radnici (str. 372).

*

Na osnovu prethodnog osvrta proizlazi da je rad dr Žarka Papića izvanredna studija o najbitnijim i najsloženjim teorijskim i privredno-sistemskim pitanjima sistema samoupravnog planiranja. Ona pruža kompleksnu marksističku analizu i kritiku različitih modela privrednog razvoja i različitih teorijskih koncepcija sistema planiranja. S obzirom na to da je reč o teorijskim koncepcijama koje su dosad bile toliko prijemčive i toliko nekritički prihvaćene u našoj ekonomskoj literaturi, to se *njihova naučno prihvatljiva i pouzdana kritička analiza koju je dao dr Ž. Papić može okvalifikovati kao značajan doprinos teoriji planiranja.*

Pri tom ne treba gubiti iz vida da dr Papić analizira različite modele privrednog razvoja i sistema planiranja sa ciljem teorijskog sagledavanja društvenih osnova i osnovnih elemenata samoupravnog planiranja, koje on utemeljuje u karakter odnosâ socijalističke samoupravne robne proizvodnje i formuliše kao unutrašnje svojstvo rada i socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje na njemu zasnovanih, u čemu i treba sagledavati ono novo što na teorijskom planu daje ovaj autor.

Dr Žarko Papić je takođe dao produbljenu politekonomsku kritičku analizu neprihvatljivosti uobičajenog tretmana odnosa plana i tržišta (plansko-tržišna i tržišno-planska privreda), u okviru kojeg se ne može rešiti ni problem delovanja ekonomskih zakonitosti ni problem planiranja. *On je* zatim vrlo *snažno obrazložio* svoje *naučne stavove o sistemu samoupravnog planiranja kao sasvim novom istorijskom obliku svesnog usmeravanja* koji je svojstven sistemu socijalističke robne proizvodnje i pokazao kako se usklađivanjem planova, odnosno usaglašavanjem ekonomskih interesa reprodukciono zavisnih organizacija udruženog rada međusobno i sa planovima društveno-političkih zajednica, konstituiše celina tog sistema. Takođe je pokazao kako se od svesnog usmeravanja, koje proizlazi kao unutrašnje svojstvo rada radnikâ u osnovnoj organizaciji (kao osnovnoj privrednoj ćeliji), po logici udruživanja i povezivanja dolazi do planiranja (i plana) cele društvene zajednice, kao i šta je neophodno učiniti da se takav sistem ostvari. Na osnovu svega rečenog može se zaključiti da je ovaj rad najpotpunija teorijska analiza sistema samoupravnog planiranja, u kojoj je dr Žarko Papić dao izuzetno vredan doprinos teoriji socijalističkog samoupravnog planiranja.

Milovan Pavlović

Janez Prašnikar: Teorija i praksa organizacije udruženog rada

(Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983, strana 158)

Normativno se (u članu 45 Zakona o udruženom radu) dohodak definira kao »osnovni motiv rada i mjerilo uspješnosti proizvodnje i

Digitized by Google

obavljanja druge djelatnosti osnovne organizacije te odgovornosti radnika za uspješan rad i uspješno raspolaganje društvenim sredstvima kojima upravljaju«. U vezi sa tako normativno datom »ciljnom funkcijom« organizacija udruženog rada nastaju izvjesni problemi prilikom operacionalizacije, odnosno praktične provedbe. Naime, ta operacionalizacija, kako je prevedena u članu 140. Zakona o udruženom radu, pomoću osam pokazatelja kojima se obavezno iskazuju rezultati rada i poslovanja osnovne organizacije, izaziva nemogućnost snalaženja i objektivnu šarolikost ponašanja privrednih subjekata, s izvjesnim negativnim posljedicama u makroekonomskim kretanjima. Objektivno je dohodak u tim pokazateljima potisnut; on nije jedan, ključni ili dominantni kriterij u ponašanju privrednih subjekata. Može se stoga postaviti pitanje: da li je sam koncept dohotka kao motiva privređivanja defektan ili je praksa devijantna?

Sigurno je da u stvarnom životu postoje različita traganja za načinima opstanka i razvijanja osnovnih privrednih jedinki. Taj stvarni život nedovoljno poznajemo i tu je još uvijek veliki prostor za razvoj ekonomske nauke. Ponašanja radnika, rukovodioca i poduzeća nisu jednom zauvijek određena, pa su u istraživanja na tu temu bez kraja i završetka.

Slovenački ekonomista mlađe generacije, Janez Prašnikar, s ljubljanskog Ekonomskog fakulteta, pružio nam je u svojoj prvoj knjizi vrlo interesantne nalaze vlastitih empirijskih istraživanja, prvenstveno usmjerenih na proučavanje ponašanja organizacije udruženog rada. U tu je svrhu prikupio podatke iz 147 industrijskih radnih organizacija širom Jugoslavije. Iako taj broj čini tek pet posto radnih organizacija, možemo predstaviti koliki je bio napor i koliko je bila potrebna upornost da se taj broj organizacija anketira, a odgovori obrade korištenjem velikog broja pokazatelja (68). Anketa je bila anonimna, upitnici prevedeni na albanski, makedonski i srpskohrvatski. Odgovore je dalo 2.000 radnika ili rukovodilaca (svaki na posebnom upitniku). Obrada je započela 1979, a završila 1982. godine. U 1983. godini, zahvaljujući agilnom izdavaču, možemo taj ogromni empirijski materijal vidjeti, a u mnogim vidovima i koristiti.

U istraživanje je Prašnikar krenuo od stanovitih hipoteza koje je eksplicitno iznio u uvodnim dijelovima knjige. Hipoteza o cilju privređivanja glasi: članovi jugoslavenskog samoupravnog poduzeća donose takve odluke koje vode što većem čistom dohotku po radniku. Čisti dohodak je cilj samoupravnog poduzeća, a broj zaposlenih radnika njegovo mjerilo.

Međutim, najopćenitija ekonomska kategorija svake jedinke jest njezin dohodak, to jest prihod poduzeća umanjen za materijalne troškove i amortizaciju. Stjecanje što većeg dohotka je, prema tome, opći cilj samoupravnog poduzeća. Empirijski se taj cilj i potvrđuje u istraživanjima koja je proveo Prašnikar.

Da li je dohodak samoupravnog poduzeća polazna točka njegova djelovanja, može se testirati na razne načine. Prašnikar je hipotezu provjerio podacima o promjenama proizvodne strukture. U stvarnosti, radne organizacije srazmjerno brzo dopunjuju svoje proizvodne programe pod utjecajem promjena u potražnji, ostvarivanja što većeg dohotka ili akumulacije, te što većeg dohotka po zaposlenom radniku. Udio ukinutih proizvoda je, doduše, nešto manji od udjela novih proizvoda, ali, s obzirom na stanje stalne oskudice na jugoslavenskom tržištu, ne mijenja se ocjena da iza promjena proizvodne strukture stoji zajednički razlog: što veći dohodak.

S druge strane, društveno-ekonomski položaj radnikâ ne dopušta da se, uslijed promjena u obujmu proizvodnje, radnici otpuštaju. Zbog toga samoupravno poduzeće postiže slabije rezultate (izražene dohotkom). Jedino kad se kratkoročno povećava obim proizvodnje uslijed prilagođavanja tržišnim kriterijima može doći

Digitized by Google

do povećanja zaposlenosti. Ali samoupravno poduzeće ne koristi ni tu mogućnost. Nerealna cijena društvenih sredstava utječe i na kratkoročno zapošljavanje. Budući da je ta cijena preniska, radnici se zapošljavaju samo do točke do koje već zaposleni radnici maksimaliziraju prosječni produkt rada. Zapošljavanje radnikâ u jugoslavenskim poduzećima je, znači, manje nego što bi bilo u situaciji ravnoteže.

Broj novozaposlenih radnika objašnjen je, prije svega, veličinom investicionih sredstava koje su imale radne organizacije. To pokazuje da sticanje što većeg apsolutnog iznosa dohotka nije cilj za sebe, jer bi ga se moglo povećati dodatnim zapošljavanjem radnikâ. Mjereći veličinu dohotka, zaposleni radnici uzimaju broj njih samih. Dohodak po zaposlenom radniku osnovni je kriterij za njihovo odlučivanje o zapošljavanju i o raspodjeli tog dohotka za podmirivanje niza proizvodnih i drugih funkcija.

Rukovodeći radnici u samoupravnim poduzećima, opredjeljujući se za cilj djelovanja radne organizacije, najčešće navode što veći dohodak po zaposlenom. Iza toga, po redu važnosti, slijede ovi ciljevi: veći udio akumulacije u čistom dohotku, što veći dohodak radne organizacije, veća ekonomska moć radne organizacije, što viši stupanj samoupravljanja, povećanje osobnih dohodaka, puna zaposlenost kapacitetâ. Postojanje što veće akumulacije pojavljuje se značajnim ciljem kod rukovodećih radnika samoupravnih poduzeća.

Vjerojatno da takvi stavovi potiču od nesređenih i nestabilnih okolnosti privređivanja. Jer, zašto akumulirati? Rukovodeći ljudi ističu da je to potrebno, prije svega, radi veće ekonomske moći radne organizacije, a zatim radi povećanja akumulacije u budućnosti, poboljšanja radnih uvjeta, pa tek onda radi povećanja osobnih dohodaka u budućnosti. Takvo vrednovanje je, po Prašnikaru, još jedan dokaz djelovanja neuređenih uvjeta privređivanja, jer težnja za što većom ekonomskom moći ne znači ništa drugo nego težnju za preraspodjelom dohotka i s tim u vezi za povećanjem osobnih dohodaka.

Stečeni dohodak je, po stavovima radnikâ, homogena veličina, ali homogenosti nema prilikom raspodjele dohotka. Određeni dio dohotka odlazi po jednom automatizmu (bez obzira na demokratsku fasadu) za podmirivanje porezâ, doprinosâ i ostalih obaveza, pa ga radni kolektivi vrednuju slično kao i materijalne troškove i amortizaciju. To je odlučujuće prilikom određivanja funkcije cilja samoupravnog poduzeća.

Članovi radnih kolektiva ponašaju se u skladu sa svojim kratkoročnim interesima. To nije imanentno radnicima, ali oni su prisiljeni na takvo ponašanje prvenstveno zbog nesređenih i nejednakih uvjeta privređivanja. U raspodjeli se tako pojavljuju i faktori koje radni kolektivi ne mogu kontrolirati (društveni dogovori o raspodjeli, porast životnih troškova, osobni dohoci u drugim organizacijama). Ti faktori daju osobnim dohocima stanovitu samostalnost u čistom dohotku. Visina osobnih dohodaka ne može pasti ispod neke planirane visine (vrijednosti »boda«), a ne može se ni bitno povećavati. Pozicija akumulacije u dohotku i nije od važnosti ako se glavni tokovi reprodukcije određuju po zakonima izvan robne proizvodnje.

Osnovne težnje i ciljevi radnika, članova radnih kolektiva samoupravnih poduzeća, razlikuju se od težnji i ciljeva poslovodnih organa u tim poduzećima. Po Prašnikarovim istraživanjima kod radnika je na prvom mjestu težnja za što većim osobnim dohocima. Nakon toga slijede što veća zajednička potrošnja (stanovi, regresi i slično), suradnja i razumijevanje među radnicima, mogućnost istinskog samoupravnog odlučivanja u radnoj organizaciji, stalnost zaposlenja i redovita isplata osobnih dohodaka, mogućnost da svaki radnik nađe odgovarajuće radno mjesto u skladu sa svojim sposobnostima itd. Kako se vrijednosti rangova mnogo ne razlikuju, zaključuje se da su oni u

Digitized by Google

strukturi ciljeva ravnopravni i međusobno povezani.

Međutim, kod jednih radnika dominiraju jedni, a kod drugih drugi ciljevi, a svi ti stavovi zavise od visine osobnih dohodaka u apsolutnoj veličini, kvalifikacijama i razvijenosti područja na kojem djeluju.

S aspekta analize djelovanja privrednog sistema značajan je zaključak tog istraživanja da je među prikazanim ciljevima na prvom mjestu težnja za što većim osobnim dohotkom. To osobito vrijedi za nekvalificirane i polukvalificirane radnike i za radnike iz manje razvijenih područja. Vidljiva je i težnja za sigurnošću. Strah pred rizikom je razlog da se ne odlučuju za promjenu zaposlenja.

Dugoročno ponašanje radnikâ vidljivo je iz njihova stava prema investicijama. Samo mali dio radnika izjašnjava se protiv investiranja, dok ostali misle da je investiranje potrebno, bilo da se radi o novim investicijama ili modernizaciji postojećih kapaciteta. Ipak se spremnost za investiranje donekle smanjuje kad se traba u korist investiranja odreći dijela osobnih dohodaka.

Stavovi radnikâ u pogledu samoupravne uređenosti odnosâ i odlučivanja su tkavi da se može zaključiti da radnici ne uzimaju samoupravljanje jedino kao sredstvo upravljanja društvenom reprodukcijom, već također kao samostalan cilj. Važna je konstatacija da radnici nisu zadovoljni s postignutim stupnjem samoupravljanja u radnim organizacijama. Anketirani radnici ne cijene previše doprinos rukovodnih radnika za poboljšanje radnih uvjeta. Radnici povoljnije ocjenjuju neposredno pretpostavljene od radnog doprinosa rukovodnih radnika. Radnici, međutim, ne osjećaju odgovornost za uspjeh radne organzacije ako pri odlučivanju nisu neposredno sudjelovali. Više od tri četvrtine radnika smatra da odlučivanje ne bi trebalo prepustiti rukovodećim radnicima, već da bi, na osnovi razrađenog informiranja, trebali odlučivati svi radnici u radnoj organizaciji.

Iz toga se može zaključiti da težnju za što većom akumulacijom ne treba proglašavati ciljem djelovanja radnih ljudi u samoupravnim poduzećima. Primarna je težnja za što većim osobnim dohocima, a akumulacija je sredstvo za postizanje tog cilja. Do tog mjesta akumulacije, to jest težnje za što većom akumulacijom, dovode nejednakosti u stjecanju dohotka, neodgovarajući sistem raspodjele čistog dohotka i pretjerane društvene intervencije u raspodjelu. Društveni dogovori i samoupravni sporazumi imaju zadatak da otklone nejednakosti u raspodjeli. S obzirom na to da se ne vodi računa o uzrocima tih nejednakosti, ti instrumenti imaju karakter administrativnih instrumenata. Težnja za što većom akumulacijom postaje tako prividnim ciljem samoupravnih poduzeća. Kad bi se otklonili uzroci nejednakosti, kad bi postojalo uređeno tržište robe i faktorâ proizvodnje, odstranili bi se neproizvodni dohoci i na taj način uspostavila veza između uspješnijeg privređivanja i osobnih dohodaka radnika. Time bi samoupravno poduzeće bilo upućeno na povećanje dohotka kvalitetnijim privređivanjem, a ne povećanjem cijena ili na neki sličan način.

Zaključna misao Prašnikarova o funkciji cilja samoupravnog poduzeća je slijedeća: » U svome djelovanju članovi radnih kolektiva samoupravnih poduzeća teže za što većim čistim dohotkom po zaposlenom radniku i u njegovu okviru za što većim osobnim dohocima. Kako se zbog neusklađenosti djelovanja ekonomskog sistema u raspodjeli čistog dohotka javljaju također i faktori koje članovi radnog kolektiva ne kontroliraju u cjelini, osobni dohoci imaju relativno samostalno mjesto u čistom dohotku samoupravnog poduzeća. Ako je, dakle, osnovni cilj djelovanja samoupravnog poduzeća postizanje što većeg čistog dohotka po zaposlenom radniku — jer u kratkom razdoblju samoupravno poduzeće bitno ne mijenja broj zaposlenih radnika, težnja za povećanjem čistog dohotka po zaposlenom u cjelini je

Digitized by Google

u skladu s težnjom za povećanjem čistog dohotka — i ako u njemu udio osobnih dohodaka ne može biti manji od planiranog (OD + + △ OD), u konačnom obliku, cilj djelovanja samoupravnog poduzeća u njegovom kratkoročnom djelovanju pokazuje se kao težnja za što većom akumulacijom. Pri tom se svakako radi o razlici između oblika i sadržaja, te između cilja i sredstva za postizanje toga cilja«.

Drugi dio empirijske analize Prašnikar posvećuje faktorima uspješnosti. Utvrdio je da se 60 posto razlika u uspješnosti može pripisati činiocima na koje samoupravna poduzeća nemaju gotovo nikakav utjecaj ili je on malen. Sadašnji ekonomski mehanizam nedvojbeno potiče neravnotežnu raspodjelu dohotka između samoupravnih poduzeća i neravnotežnu raspodjelu čistog dohotka unutar poduzeća. To vodi grupnovlasničkom prisvajanju.

Otuda proizlazi zahtjev radnikâ za stvarnim samoupravnim odlučivanjem. U protivnom, ako samoupravljanja nema, radnici će se usredotočiti na kratkoročne interese i ciljeve koji odražavaju težnju za što većim osobnim dohocima, bez obzira kako su stečeni.

Mnogi će vrijednost ove knjige vidjeti u razvijanju metodologije istraživanja. Metoda je prikazana u dva »priloga« i u njima je jasno vidljivo kojim se rješenjima autor služio. To treba posebno istaći jer takvi »prilozi« inače nisu baš jako uobičajeni u našoj ekonomskoj literaturi.

Mogle bi se autoru uputiti i neke zamjerke. Na primjer, dosta je nejasna distinkcija između poduzeća i organizacije udruženog rada. Sam naslov knjige ističe organizaciju udruženog rada, ali iza toga najčešće spominjan termin je samoupravno poduzeće (što bi za mene bilo prihvatljivo). Nije učinjena ni dovoljna razlika između »cilja« i »sredstava«, između »općih« i »kratkoročnih ciljeva«. U opisivanju i izvođenju nekih pojava ima nepreciznosti, pa i apodiktičnosti, iako je to strogo usmjereni istraživački rad. Odnosi među pojedinim dijelovima nisu uravnoteženi, ali to nije suštinski prigovor. Prevodilac sa slovenačkog nije nam dao »čisti« prijevod. Izrazi kao »vodstvena koncentracija«, »podjela prema radu«, »sastavljene organizacije« (i neki drugi) nisu srpskohrvatski izrazi.

Unatoč iznijetim primjedbama, smatram da smo dobili interesantan i značajan, pa u nekim dijelovima i pionirski rad. U njemu su sadržani izrazi novih puteva istraživanja, provjere starih metoda, pa od mladog autora imamo sasvim nove uvide u stvarnost. Uvjereni smo da će knjiga postati značajna inspiracija, pa i orijentacija, za sve one kojima je stalo do toga da ekonomska nauka postane egzaktna nauka.

Marijan Korošić

Karel Kosik: Dijalektika krize

(»Mladost«, Beograd, 1983, strana 150)

Knjiga Karela Kosika *Dijalektika krize* svedočanstvo je o jednom osobitom teorijskom i društvenom angažmanu u periodu koji je bio značajan za socijalizam, Čehoslovačku i, konačno, za samog autora. Reč je o onim složenim zbivanjima u Čehoslovačkoj 1968. godine koja se obično simbolično određuju kao »praško proleće«. O tome je, s različitih strana, dosta pisano. Ova knjiga je, ipak, specifično svedočanstvo i viđenje tih zbivanja.

Dijalektika krize nije celovito ni obimno delo. U ovoj je knjizi sakupljeno 11 ogleda, članaka ili beležaka. Tekstovi su nastali različitim povodima od 1961. do 1969. godine.* I tako neki, na prvi po-

* To su sledeći radovi: *Razum i savest* (1967), *Naša sadašnja kriza* (1968), *Kriza modernog čoveka i socijalizam* (1968), *Dijalektika morala i moral dijalektike*

Digitized by Google

gled, počivaju na istorijskim ili literarnim inspiracijama, može se reći da se svi oni tematski i problemski sabiraju oko napora da se na filozofskom i epohalnom, a ne tek na dnevno-političkom nivou promisle složene okolnosti, pojavni oblici, suština i mogućnosti demokratskog prevladavanja čehoslovačke društvene krize iz 1968. shvaćene kao moment opšte krize socijalizma i, šire, kao krize osnova savremenog sveta i čoveka.

Dve temeljne ideje na kojima počivaju ovi Kosikovi radovi jesu: *razum*, shvaćen kao jedinstvo razuma i svesti, ili dijalektički razum u dimenziji kritičke demistifikatorske svesti; *otvorena socijalistička sadašnjost*, shvaćena kao neposredna socijalistička demokratija, odnosno kao humanistički socijalizam koji polazi od čoveka kao nesvodive dimenzije (nesvodive na politiku, sistem, aparate, ekonomiju, kulturu). Zato već na početku svakog govora o ovoj knjizi treba reći da Kosik, uprkos ovakvom polazištu, ili pre zbog ovakvog polazišta, i uprkos izoštrenim kritičkim indikacijama o socijalizmu, ostaje veran prvim principima i idealima komunističkog pokreta, a pre svega ideji socijalističke demokratije kao obliku vladavine radničke klase.

U prvom radu pod naslovom »Razum i svest« sadržano je i polazište i ishodište Kosikovih razmišljanja, angažmana i životnog stava. I kasniji Kosikov život i rad potvrđuju temeljna uverenja sadržana u ovom radu.

Literarni osnov za vlastita opredeljenja Kosik je našao u tekstu jednog češkog intelektualca iz XV veka. Taj tekst pisan je u zatvoru i govori o velikom iskušenju svakog mišljenja. Zato je ovom tekstu Kosik pridao značaj jedinstvenosti u svetskoj književnosti jer nalazi da se u njemu sadrže neke osnovne istine o čoveku i svetu. Evo tog teksta: »Jedan teolog rekao mi je da će mi biti dobro i sve dozvoljeno, ukoliko se pokorim koncilu, pa dodao: — Kada bi koncil proglasio da imaš samo jedno oko, iako imaš dva, tvoja dužnost je da budeš saglasan sa koncilom. Odgovorio sam mu: — I kad bi tvrdio ceo svet, raspolažući razumom ovakvim kakav sad imam, ja ne bih mogao da dopustim to bez otpora savesti.« Kosik misli da se ovde može naći osnova čovekove pozicije budući da se postulira jedinstvo razuma i savesti kao temelj egzistencije i vlastite opravdanosti, kako za pojedince tako i za grupe, nacije. Jedinstvo razuma i savesti on naglašava i brani upravo zato što se u modernim vremenima i modernim sistemima vladanja ono nalazi na velikim iskušenjima. Razoreno jedinstvo razuma i savesti, po njemu, vodi nihilizmu — kretanju bez cilja i smisla. Time je ugrožen razum, a ugrožen razum vodi ugrožavanju savesti. Jer bez razumevanja smisla sveta ni savest ne može biti »kičma, tvrđava, nepovredivost i neotuđivost čoveka.« U ime kalkula, vlasti i slično potiskuje se savest, a izlaze na površinu potisnuti resantimani koji mogu da buknu u obliku nepomirljive mržnje, surovog fanatizma i bestijalnog nasilja. Zato Kosik uverava da, zajedno sa onim intelektualcem iz XV veka, i danas se mora birati između razuma i savesti, na jednoj, i nihilizma, na drugoj strani. Kako je ta suprotnost radikalna, tako je i ovaj izbor radikalan.

Kosikov izbor je takođe radikalan. On se opredeljuje za dijalektiku ili dijalektički razum. Dijalektiku on shvata ne kao skup pravila, već kao kritičko, demistifikatorsko mišljenje, način razumevanja čoveka, sveta, istine i vremena; kao rastakanje pseudokonkretnog odnosa i svih okamenjenih i reifikovanih formacija materijalnog i duhovnog sveta. Stoga, kao i Marks, i Kosik vidi moral dijalektike u njenoj doslednosti koja se u destruktivnom i totalizujućem procesu ne zaus-

(1964), *Hašek i Kafka ili groteskni svet* (1963), *Nezamenljivost narodne kulture* (1967), *O češkom pitanju* (1969), *Tri zapažanja o Makijaveliju* (1969), *Iluzije i realizam* (1969), *Težina reči* (1969), *Nerudina zagonetka* (1961). Izbor radova, prevod i pogovor pod naslovom »U potrazi za socijalizmom s ljudskim licem« napisao Aleksandar Ilić.

Digitized by Google

tavlja ni pred kim i ni pred čim. Priroda i obim sfera koje dijalektika ostavlja izvan toga procesa mera je njene nedoslednosti i nemorala. Verrost Marksu on zato shvata kao povratak na dosledno rasuđivanje i primenu materijalističke dijalektike na sve pojave savremenog sveta, uključujući i marksizam i socijalizam.

Dijalektika krize — to bi sâmo značenje termina »dijalektika« trebalo da kaže — ima pretenziju da pomogne razaranju niza mistifikacija koje su se nagomilale oko teorije i prakse socijalizma. Nadalje, ona, primereno Kosikovom razumevanju čoveka, hoće da pokaže nesvodivost čoveka na sistem. Zato u ovoj knjizi nisu nevažni i tek uzgredni omanji radovi koji se bave Makijavelijem kao demistifikatorom političkog života (»Tri zapažanja o Makijaveliju«) i Švejkom, kao simbolom nesvodivosti čoveka na sistem i birokratske aparate (»Hašek i Kafka ili groteskni svet«).

Tako se dolazi do samog glavnog predmeta ove knjige: analize krize socijalizma u Čehoslovačkoj 1968. godine.

Kosik dokazuje da »češka kriza 68.« plastično i koncentrisano iznosi na svetlost dana evropsku ili, tačnije, krizu modernog sveta. Naime, polazeći od opšte povezanosti modernog sveta, on nalazi da se u krizi jedne zemlje i jednog društva, na određen način, manifestuje i razotkriva kriza modernog čoveka i kriza osnova na kojima počiva moderno društvo. Zato on opominjuće ukazuje i na to da je ozbiljan indikator krize i to što mnogi u Evropi ove događaje nisu shvatili kao deo evropske istorije. »Bilo je i jeste sudbonosni nesporazum ako ljudi u zapadnoj Evropi ne shvate da ono što se zbiva u zemljama istočne Evrope jeste i ostaje sastavni deo evropske istorije i evropske problematike, ili ako ljudi u istočnoj Evropi ne vide da se njihovi događaji i istorija odigravaju na određenoj zajedničkoj osnovi« (str. 53).

Gde je veza ovih zbivanja sa evropskom ili epohalnom situacijom? Ta veza je u zajedničkoj osnovi modernih vremena: tehnički razum i manipulacija, kao nepoetične i antiumetničke osnove epohe, prozaična svakodnevnica, masovna produkcija mistifikacija ili industrija svesti. Sve to stvarno, a ne samo misaono, reducira čoveka na izvesnu apstrakciju.

Sistem sveopšte manipulativnosti zanovan je na tehničkom raspoređivanju stvarnosti, odnosno na epohalnoj redukciji stvarnosti na postojeće, istine na tačnosti ili korisnosti, dijalektike na skup pravila, rečju, na tehnički razum. Izraz »tehnički razum« Kosik upotrebljava kao kritički filozofski pojam da bi označio tendencije apsolutizovanja, raspolaganja, otuđenja, odnosno nihilizam kao razvoj bez smisla ili loša beskonačnost.

Tehinčki razum je »rasporedio« stvarnost kao objekt raspolaganja, savladavanja, usavršavanja i kontrole. Tu je sve izgubilo unutrašnji smisao i znači nešto jedino u okviru nekog sistema. Zato je manipulacija, kao opšta karakteristika našeg veka, logična konsekvencija tehničkog razuma. Sistem sveopšte manipulacije svodi čoveka na manipulativnu jedinku — svi žive u iluzijama da se stvarnost može rasporediti, eksploatisati, a da pojedinac ostaje izvan rasporeda i manipulacije. Kosik, pak, sa svoje strane, uverava da je manipulativni čovek i sam manipulisan i raspoređen.

Sistem sveopšte manipulacije nužno vodi sistemu sveopšte mistifikacije, štaviše, ona ga omogućava. Da bi se moglo manipulisati, neophodno je da se političko mišljenje zameni političkom frazom i masovnom lažnom svešću. To znači da manipulacija pretpostavlja postojanje anonimnih masa, i obrnuto. »Masa i politička manipulacija — to su dva nerazdvojna pojma. Ko kaže mase — svejedno da li su partijske ili nepartijske — ima na umu određeni sistem, u kojem je velikom broju ljudi (»masi«) osporena sopstvena politička volja, kako bi im spolja mogla biti nametnuta tuđa volja« (str. 12).

Iako je povod i glavni predmet Kosikovih kritičkih opservacija

Digitized by Google

kriza osnova socijalističkog društva, on upozorava na to da metode staljinističko-birokratske manipulacije ne bi trebalo da skriju činjenicu da se sistem sveopšte manipulacije praktikuje i na drugi način, formalno-demokratski, rafinovano, manje upadljivo. Zato on razlikuje dva moderna tipa manipulacije: staljinističko-birokratski i kapitalističko-demokratski. Staljinizam kao policijsko-birokratski sistem vladanja zasnovan je na predstavi mogućnosti sveopšte manipulativnosti prirodom, ljudima, idejama, živima i mrtvima. U uslovima kapitalističke demokratije to se čini na suptilniji način — industrijom svesti koja proizvodi pristajanje na postojeće, a izborna uzbuđenja ne pretvaraju čoveka u stvarnog subjekta time što jednom u četiri ili pet godina biva građanin, a četiri ili pet godina ostaje anonimna masa.

U čemu je suština krize u Čehoslovačkoj 1968? Na to pitanje Kosik opširno odgovara u tekstu »Naša današnja kriza«, iako se može reći da su i svi drugi radovi posvećeni raspravljanju uzroka, suštine, pojavnih oblika i ishodišta ove krize.

Kosikov nalaz je radikalan: »Naša današnja kriza predstavlja i bankrotstvo očiglednosti.« To znači da su u razvoju socijalizma dovedene u pitanje one odlike koje su se smatrale po sebi izvesnim, da se sve konačnosti i apsolutnosti moraju ponovo određivati. »Ono što se decenijama smatralo konačno rešenim pokazuje se kao puka provizornost« (str. 37).

Odstupajući od Lenjinovog stanovišta o revolucionarnoj situaciji, Kosik je krizu u ČSSR određivao kao stanje u kome oni koji vladaju *ne mogu* i dalje da vladaju, a oni kojima se vlada *neće* da i dalje budu ovladani. U političkoj krizi zaoštrava se konflikt između »ne mogu« i »neću«. Direktno rečeno, uzrok i suštinu ove krize Kosik jednoznačno vidi u tome što stanovnici Čehoslovačke »više *neće* da žive kao bespravne i nepunopravne partijske i nepartijske mase, a nosioci vlasti više *ne mogu* da vrše svoju vodeću ulogu u obliku policijsko-birokratske diktature, tj. isključivim monopolom vladanja i odlučivanja, monopolom koji se oslanja na samovolju i nasilje« (str. 11—12). To treba da znači da je u ovoj krizi doživeo poraz ne samo vladajući sloj i njegova politika, već i to da je doveden u pitanje i sistem sveopšte manipulacije. Kriza je pri tom dobila dramatične oblike, jer vladajuće grupe, budući da hoće da održe postojeće, nastoje da nametnu svoje viđenje uzroka krize i da nađu nova sredstva održanja. Zato je za ovladane bilo odlučujuće da prozru ovu mistifikaciju vladajućih.

Ovoj krizi Kosik pridaje široko značenje. Reč je o krizi svih slojeva i klasa društva i, istovremeno, o krizi njihovih odnosa. To je njen vidljivi nivo. Ona se, dalje, može odrediti i kao »razočaranje u nade i buđenje nada«. To je njen istorijski nivo. Njen epohalni nivo Kosik određuje kao spor »oko smisla narodne i ljudske egzistencije: jesmo li pali na nivo anonimnih masa ili smo ipak sposobni da se osvestimo i rešimo postojeća privredna, politička i druga pitanja u skladu sa zahtevima čovekovog bića i narodne egzistencije« (str. 23).

Kosik bliže analizira i različite momente krize čehoslovačkog društva: politički sistem — odnos partijci—nepartijci (iluzije o vlastitom položaju koje nužno previđaju da se i jedni i drugi nalaze u položaju manipulisane mase), kriza političke ličnosti (predominacija političara-pragmatičara koji celu stvarnost procenjuju iz okvira politike i nesposobnost da rešavaju stvarnu krizu društva), kriza klasa i društva (razbijeno jedinstvo radništva, seljaštva i inteligencije kao osnova za monopol birokratskog posredovanja), kriza narodne egzistencije (problem osnova naroda i odnos između dva naroda), kriza moći (kao problem granica i upotrebe moći), kriza socijalizma (problem apsolutizacije društvene svojine i naučno-tehničke revolucije) itd. Iz svega proishodi, po Kosiku, da ova kriza, koja je kulminirala 1968. godine, nije samo »politička

Digitized by Google

kriza«, već je i »kriza politike« jer stavlja u pitanje ne samo politički sistem, već i sam smisao politike. O čemu je tu reč? Prosto o tome da je birokratsko-staljinistički sistem zamagljivao sve — ne samo svoju suštinu, već i suštinu politike uopšte. Zato Kosik prvi korak u savlađivanju socijalističke krize vidi u savlađivanju mistifikacija, odnosno u razvijanju kritičkog mišljenja i povećanju njegovog uticaja.

Zahvatajući krizu iz temelja, dakle, uzročno-posledično, Kosik uverava da se smisao i obim zbivanja u Čehoslovačkoj 1968. godine mogu najbolje opisati terminima: *kriza i humanistički socijalizam*. Rečeno sasvim uprošćeno, to znači: čehoslovačko društvo je bilo u krizi i nastojalo je da je razreši time što je težilo humanističkom socijalizmu. Taj bi socijalizam danas morao biti istovremeno višestruka alternativa: društvima gladi i tlačenja u Aziji, Africi, Južnoj Americi, društvima blagostanja i komfora u razvijenim kapitalističkim zemljama i, takođe, društvima realnog socijalizma koja su izvela radikalne promene, ali još nisu iskazala sve revolucionarne mogućnosti.

Zbog tih mogućnosti koje je demonstrirala 1968. godina Kosik veruje da ta godina može mnogo toga reći godinama koje dolaze posle nje i zato se ne može svesti na zatvorenu prošlost. »Ako godinu 1968. shvatimo samo kao zbir gestova i reči, može nas zavarati privid da je ova prošlost zatvorena: parole koje smo pisali na zidovima u avgustovskim danima danas su pemazane, ono što smo tada »javno govorili« danas više ne moramo ponavljati, ono što smo tada jedni drugima obećavali danas možemo zaboraviti itd. Ali prošlost godine 1968. je u tome što su gestovi i reči ili budili ili izražavali *narodni pokret*, a samo u vezi s tim pokretom dobijali su istorijski smisao« (str. 128). Bliže određeno, ta godina je išla ka jednom istorijskom totalitetu — preobražavanju radničke klase iz objekta birokratske manipulacije u stvarni subjekt političkog zbivanja. Zato Kosik ima potrebu da naglasi da, uprkos potrebi da se preispita razvoj socijalizma u Čehoslovačkoj 1968. godine, niko nije dovodio u pitanje dve revolucionarne tekovine — podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i vladavinu radničke klase. One su pretpostavka svakog daljeg revolucionarnog procesa. Istovremeno, trebalo je da se pokaže kako su socijalizam i demokratija međusobno nužno povezani. To bi za socijalizam bio stvarni preobražaj. Još 1969. godine Kosik je verovao da se taj preobražaj stvarno zbio i da to 1968. godinu čini i delotvornom i otvorenom za budućnost. Tu je sadržana stvarna delotvornost ove krize. »Savremena kriza nije samo pad starog preživelog... već istovremeno predstavlja i mogućnost novog« (str. 28). Naročito po tome što je svedočila o mogućnostima drugačijeg razvoja i drugačijeg mišljenja ova je kriza ostavila svoj trag u istoriji savremenog sveta.

U nekoj vrsti rezimea svojih analiza krize Kosik je sudbinu zbivanja u 1968. godini vezao za to da li će radnička klasa prozreti suprotnost između ideologije i iluzije, s jedne, i stvarnog položaja, s druge strane, i da li će iz toga izvesti sve zaključke: »Izvesti sve zaključke znači ponovo postati avangarda socijalne alijanse seljaštva, inteligencije, službenika, odmladine i dr.« (str. 26). To je, zapravo, i pretpostavka socijalističke demokratije koja ima tri stuba — narodni front, političku demokratiju sa građanskim slobodama i radničke savete. Unutrašnji moment ovih stubova je demokratizacija života u Komunističkoj partiji i sindikatima.

Pitanje koje Kosik posebno nadahnuto i celovitije postavlja i dovodi do konkretno-istorijske ravni jeste ono što on naziva dvojako negde »kriza naroda«, a negde »češko pitanje«. Reč je o istoriji, sadašnjosti i budućnosti jednog malog naroda koji živi između Istoka i Zapada, između Rusa i Nemaca, koji neće da pravi A-bombe i nema naftu, a živi zajedno sa jednim drugim malim narodom i s njim tvori samostalnu državu. Iako ovom narodu niko

Digitized by Google

ne poriče nacionalnost, jezik, kulturu ili, kako Kosik kaže, pravo na preživljavanje, češko pitanje se mora postaviti, ali ne kao pravo na preživljavanje, već kao »nešto više«. To »nešto više« jeste da postane politički narod, dakle, kao napredan i samostalan narod koji će svoj život usmeravati na osnovu smisla ljudske egzistencije, a ne na osnovu potrebe prilagođavanja moćnim narodima i susedima. To je uslov da narod osvoji celovit život, da vodi trodimenzionalan život (razume prošlost, živi celovitu sadašnjost i anticipira ljudsku budućnost).

Dve dimenzije u Kosikovim razmišljanjima o češkom pitanju zaslužuju da budu posebno istaknute. Prvo, to je uverenje da u nacionalnom pitanju nije prevashodno ni posebno reč samo o državi, politici, kulturi, već je reč i o istinitosti celokupnog delovanja ili o suštini i istini čovekovog bića. Drugo, uverenje da je češko pitanje, po svom ukupnom značenju, svetsko pitanje, ali da praktični ispit vlastitog svetskog karaktera ono polaže kao *slovačko pitanje*. I više od toga — suštinu češkog pitanja čini slovačko pitanje. Zato će Kosik hrabro reći da iskaz: »ako Slovaci hoće federaciju, dobiće je« jeste glas »malog češkog čoveka« sa svom njegovom arogancijom, političkim primitivizmom itd. Razumevanje potrebe naroda s kojim se živi u zajednici treba da pokaže da li je jedna nacija sposobna da razmišlja i postupa na suštinski višoj ravni nego što je plemensko doba.

Bez potrebe da se ocenjuje Kosikova knjiga, trebalo bi reći da njen značaj, a u nas je on odmah shvaćen, ne proizlazi iz proste činjenice da su pitanja koja se u njoj razmatraju, jednostavno, važna, da je angažman očigledan, već i iz toga što su osnovne teze radikalizovano izoštrene na podlozi marksističkog kritičkog pristupa, dakle, na podlozi istinskog humanizma.

Ratko Nešković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

Per. Rm-
HX
365
.5
.S63

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
JUN 18 1984
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

2
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 2

Sadržaj

Edvard Kardelj
Cene i zakon vrednosti 185

Janez Stanovnik
Politička nezavisnost i ekonomska ravnopravnost 199

Milenko Marković
Integralni smisao jugoslovenske socijalističke revolucije 217

Marjan Rožič
Pluralizam samoupravnih interesa i SSRN kao frontno organizovanje subjektivnih snaga 231

Miroslav Kirinčić
Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica 244

Avdul Kurpejović
Položaj privredno nedovoljno razvijenih u uslovima stabilizacije 255

Živko Marković
Moral u samoupravnom društvu i raspodela prema radu 264

Osvrti

Miroslav Stojanović
Koliko smo spremni za reforme 275

Aleksandar Sekulović
Leva i druge alternative u Italiji 282

Prikazi 297

Digitized by Google

Содержание

Эдвард Кардель

Цены и закон стоимости 185

Янез Становник

Политическая независимость и экономическое равноправие 199

Миленко Маркович

Интегральный смысл югославской социалистической революции 217

Марьян Рожич

Плурализм интересов при самоуправлении и Социалистический союз как организация субъективных сил на началах фронта 231

Мирослав Киринчич

Низовая организация объединенного труда и местные объединения 244

Авдуль Курпейович

Положение экономически отстающих при условиях стабилизации 255

Живко Маркович

Мораль в самоуправляемом обществе и распределение по труду 264

Обзоры

Мирослав Стоянович

Насколько мы подготовлены к реформам 275

Александр Секулович

Левая и прочие альтернативы в Италии 282

Рецензии 297

Contents

Edvard Kardelj

Prices and the Theory of Value 185

Janez Stanovnik

Political Independence and Economic Equality 199

Milenko Marković

The Integral Meaning of the Yugoslav Revolution 217

Marjan Rožič

The Pluralism of Self-managing Interests and the Socialist Alliance as Front Organization of the Subjective Forces 231

Miroslav Kirinčić

The Basic Organization of Associated Labour and the Neighbourhood Community 244

Avdul Kurpejović

The Position of the Economically Underdeveloped in the Conditions of Stabilization 255

Živko Marković

Morality in the Self-managing Society and Distribution According to Labour 264

Surveys

Miroslav Stojanović

How Prepared Are We for Reforms 275

Aleksandar Sekulović

The Left and Other Alternatives in Italy 282

Reviews 297

Digitized by Google

Edvard Kardelj

Cene i zakon vrednosti

Nastojaću da budem što praktičniji, mada je, u ovoj početnoj fazi naših diskusija o sistemu i politici cena u uslovima samoupravljanja, nemoguće sasvim izbeći i neke opštepoznate Marksove teorijske postavke o vrednosti i cenama.*

Diskusija koja je na ovoj zajedničkoj sednici savetâ vođena o cenama bila je bogata ne samo u teorijskom pogledu, nego i u pogledu datih sugestija za praktična rešenja otvorenih problema našeg sistema i politike cena. Doduše, u diskusiji su se pokazale i određene razlike u gledanjima, što nimalo nije čudno. Jer, na kraju, i u oblasti cena moramo tražiti originalne puteve i oblike koji odgovaraju karakteru proizvodnih odnosa socijalističkog samoupravljanja. Mislim da smo baš u pogledu usklađivanja sistema cena sa samoupravnim proizvodnim odnosima i pronalaženja

* Povodom pete godišnjice smrti druga Edvarda Kardelja »Socijalizam« objavljuje njegovo izlaganje na zajedničkoj sednici saveznih saveta za pitanja društvenog uređenja, privredni razvoj i ekonomsku politiku 20. i 21. marta 1975. na Brionima. Ovaj tekst, dosad neobjavljen, zapravo je obrađen stenogram sa sednice, koji Kardelj nije autorizovao. Pod naslovom »Neke polazne tačke izgradnje sistema cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja« pojaviće se sredinom godine kao deo knjige *Edvard Kardelj o cenama (brionske diskusije)*, u izdanju »Radničke štampe« iz Beograda i »Državne založbe« iz Ljubljane.

Digitized by Google

adekvatnih samoupravnih rešenja u sistemu cena u velikom zaostajanju, isto kao što je to bilo i u drugim područjima izgradnje našeg privrednog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja; recimo, u sistemu planiranja, sistemu proširene, odnosno društvene reprodukcije itd. U oblasti cena nedostaju i određeni elementarni naučnoistraživački pristupi. Još smo mnogo opterećeni klasičnim, buržoasko-ekonomskim ili državno-svojinskim koncepcijama izgradnje sistema cena.

Lično mislim da razlike u gledanjima koje sada u nas postoje u pogledu cena nisu tako velike da bi nas sprečavale da idemo brže nego dosad u pronalaženju praktičnih rešenja za naš sistem cena. Očigledno je da te razlike u gledanjima, osobito one teorijskog karaktera, nećemo moći tako brzo ukloniti u ovim našim diskusijama. Na kraju, za naš praktičan rad na sistemu cena nema ni neke potrebe za tim, pogotovo ako se postigne saglasnost o bitnim pitanjima koncepta dalje razrade našeg sistema cena, to jest o pravcima i ciljevima kojima treba da težimo. To utoliko pre što novi sistem cena ne možemo stvoriti preko noći i zameniti stari.

U diskusiji je pravilno istaknuto da se u izgradnji našeg sistema cena mora poći od onoga čime se raspolaže i postepeno, korak po korak, stari sistem reformisati stvaranjem elemenata novog sistema cena. Zato nam je sada potrebno da se u prethodnim tezama o cenama, koje će se pripremiti posle ove sednice, kao i u zakonu o cenama koji će se eventualno doneti, obezbede osnovni pravci i ciljevi daljih kretanja na području cena, kao i neophodni mehanizmi kojima će se obezbediti takva kretanja. Mislim da je diskusija u tom pogledu pokazala da postoji potpuno, načelno jedinstvo, to jest svi učesnici u diskusiji isticali su da naš sistem cena mora biti građen u skladu s proizvodnim odnosima socijalističkog samoupravljanja.

Ipak, čini mi se da bismo morali određenije utvrditi neke polazne tačke za tu akciju u sistemu cena, pa i za primenu teza o cenama, koje ćemo razmatrati na narednim sednicama, jer, u protivnom, naša diskusija o cenama »vrteće se u krugu«. A pogotovo se bojim onih neodređenosti i nejasnoća u tretiranju cena i sistema cena koje bi nas mogle odvesti u opasne vode subjektivizma i voluntarizma, što se društvu na neki način mora osvetiti. Tu i tamo imao sam utisak da se u traganju za novim i boljim rešenjima ponekad gubi realno tle pod nogama, to jest marksistička teorija vrednosti i vrednosnih odnosa u razmeni, koja u suštini i načelno ostaje neizmenjena, bez obzira na to kako se i šta se sve menja u pogledu klasnih odnosa u sistemu cena.

Jer, ma kakav sistem cena stvarali, ni naše, ni bilo koje drugo društvo ne može pobeći od elementarnog zahteva zakona vrednosti, to jest da nasuprot realnoj vrednosti proizvoda, koji se pojavljuje u bilo kojem obliku na tržištu, stoji kao ekvivalent realna vrednost sredstava za potrošnju. Ako se taj odnos naruši, dolazi do inflacije i s njom povezane stihijske preraspodele dohotka, ili do pomanjkanja robe, što takođe dovodi do preraspodele, jer se više novca odliva u oblast potrošnje, u kojoj može da bude rea-

Digitized by Google

lizovan. Koja je preraspodela racionalnija s gledišta regulisanja tokova društvene reprodukcije — u to ne bih ulazio, jer to nije bitno za predmet naše sadašnje rasprave o cenama. Želeo sam samo da ukažem na neophodnost da neke pojmove i zadatke demistifikujemo, odnosno da utvrdimo njihovu realnu sadržinu.

Ovom diskusijom o sistemu cena ponovo smo, u stvari, »zagazili« u najkomplikovanije pitanje privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja i, rekao bih, ne samo socijalističkog samoupravljanja, nego i savremenog socijalizma uopšte. Jer, nije nikakva tajna da je problem cena komplikovan i da nije rešen ni u jednoj socijalističkoj zemlji. O tome postoji i anegdota. Jedna američka delegacija, koja je došla u Sovjetski Savez da prouči privredni sistem i sistem planiranja u socijalizmu, na kraju posete je izjavila da im se veoma sviđa i socijalizam i njihov sistem planiranja, da su apsolutno za to da svet što pre postane socijalistički, ali da je neophodno da najmanje dve zemlje ipak ostanu kapitalističke da bi socijalistički svet mogao po njima ravnati svoju politiku i sistem cena.

U toj anegdoti ima, u stvari, i prilično duboke istine. Jer, u razmeni među socijalističkim zemljama članicama SEV-a još vladaju svetske, a ne nekakve druge cene. A i unutrašnje cene u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, ma koliko da su diktirane razvojnom, socijalnom i proizvodnom politikom tih zemalja, unutrašnjim odnosima u njima itd., ipak se formiraju u određenom poređenju prema nivou svetskih cena. Vrednosni odnosi u socijalističkim zemljama, ma koliko da su dovedeni u druge oblike razmene rada, neposredno su povezani sa sistemom vrednosnih odnosa svetske privrede, koja je danas pod dominantnim uticajem kapitalizma. Naime, ma koliko da su unutrašnje cene u tim socijalističkim zemljama dirigovane, određivane propisima države, one ipak polaze od kriterijuma koji su tržišnog karaktera, to jest koji vode računa ne samo o vrednosnim odnosima, nego i o ponudi i tražnji, o veličini dobiti koju socijalistička država kao monopolistički sopstvenik sredstava za proizvodnju usredsređuje, odnosno centralizuje u svojim rukama. A kad subjektivistički kriterijumi ili politička situacija u masama onemogućuju doslednu primenu tih kriterijuma, onda obično dolazi do pomanjkanja robe, što je u suštini samo drugi oblik inflacije.

Sve ovo ističem zato što smatram da u svim našim diskusijama o cenama moramo biti načisto s tim da se ne može pobeći od zakona vrednosti, odnosno od objektivno datih vrednosnih odnosa u razmeni rada, sve dotle dok ljudi pretežno žive od kvantiteta i kvaliteta svog ličnog, tekućeg rada. Drugim rečima, sve dok lični rad čoveka i kvantitet i kvalitet proizvoda toga rada bude glavni faktor i merilo u stvaranju uslova njegovog rada i života, dotle naše društvo ne može birati hoće li imati robnu proizvodnju ili neće, kao što ne može birati hoće li priznati zakon vrednosti ili neće. Ono što može da bira i o čemu može da odlučuje jeste: kakav sistem i mehanizam robne proizvodnje, tržišta i cena — zasnovan na načelno istim vrednosnim odnosima kao u pro-

Digitized by Google

šlosti — odgovara proizvodnim odnosima socijalističkog samoupravljanja, to jest položaju i društvenoj ulozi radnika u njima.

U svim savremenim sistemima razmene rada, socijalističkim i kapitalističkim, vrednosni odnosi su, u načelu, osnova i arbitar za razmenu rada. Pri tom, naravno, ne mislim na kvantitativne aspekte, posledice vrednosnih odnosa. U tome je osnovni razlog što ni socijalističko društvo — isto kao ni kapitalističko — nije spremno da, recimo, kilogram uglja dâ u zamenu za kilogram zlata. Imajući to na umu, Marks je govorio da će ljudi u socijalističkom društvu u razmeni rada još dugo živeti po »buržoaskom pravu«, to jest u robnoj proizvodnji, a ne po nekom svom posebnom pravu. Međutim, pojam robne proizvodnje ipak nije i ne može biti isti za buržoasko društvo, za državno-sopstveničko socijalističko društvo, i za samoupravno socijalističko društvo kao što je naše. Ono što je tu kvalitativno isto, iako se kvantitativno menja, jesu objektivno dati vrednosni odnosi koje utvrđuje ljudski rad — i živi i minuli. Ali suštinske razlike nastaju u klasnim i sopstveničkim odnosima, koji određuju ko stvarnom vrednošću raspolaže.

Očigledno je da našem samoupravnom socijalističkom društvu ne odgovara buržoaska robna proizvodnja, buržoasko tržište koje se zasniva na zahvatanju profita, odnosno viška vrednosti putem kapitalističke konkurencije i konflikata između rada i kapitala. Isto tako, njemu ne odgovara ni socijalističko državno-sopstveničko tržište koje je zasnovano na centralističkom državnom zahvatanju viška vrednosti i određivanju njegove veli čine voljom države, kao monopolnog sopstvenika koji taj višak vrednosti centralizuje. Našem socijalističkom samoupravnom društvu, kao što je to i u diskusiji naglašeno, odgovara samo takav sistem cena koji će biti zasnovan na samoupravnim proizvodnim odnosima, na dohodovnim odnosima koji predstavljaju materijalnu sadržinu celine samoupravnih odnosa, gde dohotkom raspolažu radnici, ali ne individualno ili grupno, već u odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i neposredne razmene rada. Time, u stvari, kategorija viška vrednosti načelno nestaje, ali ne nestaje vrednost i vrednosni odnosi.

Čini mi se da upravo to treba da bude polazna tačka dalje izgradnje našeg sistema cena. Sva dosadašnja diskusija bila je, naravno, usmerena na pronalaženje adekvatnih praktičnih rešenja upravo za taj oblik naše robne proizvodnje, tržišta i sistema cena. Iako su bile izražene znatne razlike u pogledu samog opredeljenja cene — što i nije čudno jer i tu moramo da probijemo nove puteve — ipak u pogledu načelnog, samoupravnog razvojnog pravca nije bilo razlika. No, od te opšte konstatacije bar zasad još nismo daleko odmakli u sporazumevanju o praktičnim rešenjima koja bi najviše odgovarala našem sistemu. Zato mislim da tu još moramo neke stvari dalje raščišćavati. Verovatno ih do kraja nećemo moći ni raščistiti u sadašnjim diskusijama.

Radna grupa, odnosno komisija koja će raditi na primeni prvih teza o cenama moraće konkretnije da ukaže na one tačke

Digitized by Google

razmimoilaženja ili nejasnoća koje bi mogle da budu smetnja za praktičan rad u zauzimanju konkretnih stavova. Jer, sada moramo pronaći praktična rešenja, to je neodložna potreba našeg društva. Ne treba optuživati teorijske diskusije koje se u nas vode o cenama — da su one krivac što dosad nismo došli do pravih rešenja na ovom području. Krivi su, u stvari, odgovorni rukovodeći ljudi u našem društvu koji su od teorijskih diskusija očekivali praktična rešenja, umesto da se sami late tog posla. Sada je neophodno potrebno da to učinimo, jer više nemamo ni vremena ni razloga za odlaganje. Daleko sam od toga da tvrdim da ćemo ponuditi jedan kompletan, savršen i idealan sistem cena; čak mislim da su u izvesnom smislu i naše diskusije isuviše pretenciozne, često suviše optimističke, ali ipak mislim da se u tom pogledu može učiniti korak dalje.

Ukazao bih samo na neka pitanja gde mi se čini da smo suviše nejasni ili suviše subjektivistički, kao i na izvesna kolebanja koja treba na neki način da uklonimo na samom početku.

Postoje shvatanja, naročito u svakodnevnoj političkoj akciji, koja dohodovne odnose tretiraju kao nekakvu frontalnu negaciju tržišta, odnosno da tržište i robna proizvodnja predstavljaju smetnju razvijanju dohodovnih odnosa kako se oni razvijaju u našem samoupravnom društvu. Mislim da taj odnos treba postaviti obrnuto — jer, objektivno to zahteva stanje stvari, to jest da robna proizvodnja i tržište budu u funkciji dohodovnih odnosa i primarni oblik njihove realizacije. Naravno, ne subjektivistički određivani i »frizirani«, već takvi dohodovni odnosi koji proizlaze iz vrednosnih odnosa u razmeni rada na bazi proizvodnih odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Ako pogledamo našu svakodnevnu praksu, pa čak i probleme s kojima se u njoj suočavamo, uočićemo činjenicu da se dohodovni odnosi »bune« protiv jednog sistema cena koji je, u stvari, još uvek zasnovan na ulozi države, na državnom negiranju tržišta. Upravo zato polazna teorijska tačka u izgradnji našeg sistema cena treba da bude zahtev da se tržište uskladi s dohodovnim odnosima, a ne obrnuto. Odnosno, neophodno je omogućiti da dohodovni odnosi kakvi se razvijaju u našem društvu odlučujući utiču na odnose na tržištu, uključujući tu i uticaj na sistem cena. Kada to kažem, ne mislim na tezu, koja se takođe u nas često ističe, da je cena isključivo stvar svakog proizvođača, odnosno svake proizvodne ili trgovinske organizacije itd. Pošto dohodak nije ni lična ni grupna svojina — a i pravo rada i pravo upravljanja nisu samo lična prava, nego istovremeno i društvena funkcija i obaveza prema društvu — to formiranje cena u samoupravnom socijalističkom društvu mora da bude stvar međusobne obaveze i međusobne odgovornosti samoupravljačâ, radnikâ u osnovnim i u svim drugim organizacijama udruženog rada. Naše tržište moramo gledati ne kroz prizmu klasičnog liberalizma, nego kroz strukturu našeg samoupravno udruženog rada i dohodovnog sistema u tom radu. Mislim da je to najvažnija polazna tačka koju bismo morali usvojiti da bi se u praksi mo-

Digitized by Google

gao provesti zahtev — koji je u diskusiji istican i s kojim se u celini slažem — da glavnu ulogu u sistemu cena nosi samoupravno udruženi rad putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora i da bi se tek na toj osnovi, ali na istim kriterijumima, gradila i državna regulativna uloga.

To istovremeno znači da ne možemo imati različitu cenu istih proizvoda i usluga za svaku radnu organizaciju. U nas se sada često kritika robne proizvodnje usmerava na takav način, odnosno iz nje se barem može izvući takav zaključak, kao da, zapravo, naše društvo treba po svaku cenu da osigura egzistenciju svake organizacije udruženog rada ili da izjednačava visokoproduktivne s niskoproduktivnim organizacijama, a sve to u želji da se osigura odgovarajući dohodak niskoproduktivnim organizacijama, odgovarajući lični dohodak radnicima takvih organizacija, ravnopravnost radnikâ u pogledu životnih uslova i slično.

Međutim, kada je reč o cenama, sudbina dohotka ne bi se smela vezati za sudbinu ličnog dohotka. Problem ličnih dohodaka je pre svega problem udruženog rada. Prema tome, možemo se boriti za što veće smanjivanje razlika u ličnom dohotku za isti rad, ali ne samo na taj način da se čitav taj problem pokušava rešiti u svakoj pojedinačnoj organizaciji udruženog rada. Mi ga moramo rešavati i na planu celokupnog udruženog rada, to jest putem određenog sudelovanja radnikâ u rezultatima ukupnog društvenog rada na osnovi solidarnosti. No dohodak koji treba da bude izraz vrednosnih odnosa i načina gospodarenja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, minulim i živim radom, mora da se formira upravo na bazi tih vrednosnih odnosa da bi radnici bili materijalno više zainteresovani za što intenzivniju borbu za veću produktivnost rada. Naša sadašnja praksa je, na žalost, takva da smo orijentacijom na izvesnu uravnilovku, ne samo u formiranju ličnih dohodaka, nego i raznim zahvatanjima iz dohotka organizacija udruženog rada itd., učinili pre korak nazad nego napred u pogledu stimuliranja porasta produktivnosti rada. A zapravo o tim vrednosnim odnosima moramo voditi računa, jer, u protivnom, bojim se da ne otplivamo u opasne vode nekakvog voluntarizma, koji će se na drukčiji način osvetiti društvu. A naročito u smislu slabljenja borbe za veću produktivnost rada, a samim tim stvaraće se i određeni elementi koji će, sa svoje strane, voditi truljenju društvenih odnosa.

Polazeći od svega iznesenog, osvrnuo bih se na dva pitanja o kojima je bilo reči u diskusiji: prvo, na odnos između razvojne politike i sistema cena i, drugo, na ulogu svetskih cena u našem sistemu cena.

S punim pravom smo u Platformi i drugim dokumentima Desetog kongresa SKJ ukazali na značajnu ulogu razvojne politike u sistemu cena. Ali, imam utisak da se taj kriterijum, koji u dokumentima Desetog kongresa SKJ ne stoji sam za sebe i kojeg treba tumačiti u sklopu čitave kongresne orijentacije, u našim sadašnjim diskusijama suviše osamostaljuje i time dobija

Digitized by Google

preuveličan značaj. To nas isto tako može da dovede u svojevrsni subjektivizam pri daljoj izgradnji sistema cena. Moram da kažem da samo vezivanje cena za razvojnu politiku nije suštinski ništa novo ni specifično za socijalističko samoupravljanje, pogotovo ne u pogledu same strukture cena i sistema cena. I u kapitalizmu cene stihijski rastu tamo gde je tražnja najveća, gde postoji deficit roba, gde se stihijski pojavljuje potreba za razvojem određenih grana i na taj način kapital automatski juriša u one delatnosti i grane u kojima se pojavljuje društvena potreba za razvojem. Time se i kapitalističkom sistemu cene u određenoj meri podređuju interesima razvojne politike. Po mojem mišljenju, razlika je gotovo samo u tome što mi taj proces želimo planski kontrolisati i svesno usmeravati, ne prepuštati ga stihiji.

Kad se u nas pojavljuju situacije slične onima u kapitalizmu — dakako da ih možemo svesno regulisati planom, a na osnovi plana i cenama. Ali, ako bi razvojna politika bila glavni kriterijum u formiranju cena, ubrzo bismo se suočili s opasnošću od subjektivizma, i to u većoj meri nego u kapitalizmu, gde tržišta kapitala bez milosti uništava kapital koji se prevario u pogledu razvojnih ciljeva. Međutim, za razliku od kapitalizma, u nas rđavo definisane razvojne cene plaća celo društvo, a ne akteri takvih razvojnih ciljeva, koji su čak stimulisani za stvaranje strukturnih disproporcija. Tu nas čekaju teški i složeni zadaci, to jest kako u praksi osigurati što veći pritisak objektivno datih vrednosnih odnosa na razvojnu politiku, a ne obrnuto.

Lično mislim da kriterijum »razvojna politika« treba da primenjujemo u sistemu cena u sklopu onih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma koje će naši radnici, naše organizacije udruženog rada praviti u sistemu društvenog dogovaranja o planiranju, to jest u celokupnom procesu udruživanja rada i dohotka zasnovanom na dohodovnim odnosima. Ti dohodovni odnosi određuju i pravce razvoja koji se izražavaju u planu. I tek onda, u takvim odnosima, cene mogu da budu aktivan faktor i da imaju ulogu instrumenta koji će osigurati ostvarivanje određenih planskih pravaca razvoja. Ako se stvari jasno ne postave i ne raščiste u pogledu sadržaja tog odnosa, pa čak i u pogledu metoda i postupaka, bojim se da bi neko mogao da protumači ulogu razvojne politike ovako: »Pošto nam nedostaju elektrane, treba da podignemo cenu električnoj energiji da ih na taj način gradimo.«

Mislim da će se uvek postavljati pitanje — da li je opravdano da se samo kroz podizanje cena električne energije finansira razvoj energetike ili se, pak, taj razvoj može osigurati i na drugi način. Recimo, da sama privreda udružuje sredstva za razvoj energetike u sklopu interesnih zajednica energetike. Ta metoda razvoja energetike je verovatno racionalnija s gledišta ukupnog udruženog rada i privrede nego da se njen razvoj svede na problem podizanja cene električnoj energiji. Veliko je pitanje da li nam se isplati razvijati komunalnu privredu putem cena ili

Digitized by Google

na drugi način. Sve to govorim ne zato da bih negirao ekonomsku vezu između sistema cena i razvojne politike, nego što moramo biti veoma precizni u pogledu odnosa između cena i razvojne politike. Tu se mora tačno reći šta želimo i šta možemo da postignemo uključivanjem razvojne politike u sistem cena, odnosno koliko cene mogu da budu dirigovane po toj osnovi.

S tim u vezi pomenuo bih još jedno pitanje. U diskusiji je bilo rečeno da u nas cene deluju autonomno, osamostaljeno, nezavisno od drugih komponenata sistema i razvoja. Ta teza je tačna ako se misli na raskorak između kretanja cena i naše volje da ih držimo u granicama koje osiguravaju veću stabilnost naše privrede i realizaciju utvrđenih razvojnih ciljeva. Ali, to je istovremeno i kritika naše volje, odnosno samo prividna pojavna forma jednog drugog stvarnog stanja, to jest osamostaljivanja i stihijnog razrešavanja konflikata između proizvodnje i produktivnosti rada, s jedne, i potrošnje, s druge strane. U stvari, zakon vrednosti se u tom obliku buni protiv njegovog nepriznavanja i voluntarističkog narušavanja, odnosno protiv naše nesposobnosti da sistem planiranja uskladimo sa sistemom socijalističkog samoupravljanja — bez obzira na to koliko je ta nesposobnost subjektivno ili objektivno uslovljena.

Prema tome, moramo se zapitati da li je u oblasti cena i društvena volja bila pravilno postavljena i pravilno usmerena. Jer, u suštini, vrednosni odnosi se nisu izmenili, uprkos stihijskom kretanju cena. Odnos između vrednosti proizvodnje i ekvivalenta sadržanog u vrednosti sredstava za potrošnju je objektivno dat ako se apstrahuje spoljnotrgovinski deficit. Dakle, vrednosni odnosi se nisu menjali, ali su u neadekvatnom sistemu cena izraženi na neadekvatan način koji nam izgleda kao nešto što ide sasvim svojim putem. No meni se čini da se takva pojava može prevladati upravo onda kada društveni interes bude usklađen s objektivnim ekonomskim zakonitostima. Neodrživo je shvatanje da cene mogu biti relativno stabilne ako ne budemo uspostavili sklad između proizvodnje i potrošnje, između I i II odeljka društvene reprodukcije itd. Zato mi se čini da se, takođe, izlažemo određenom subjektivizmu ako se ne zapitamo zašto izgleda kao da su se ta vrednosna kretanja odvojila od celokupne društvene volje.

Sličan je problem u vezi s ulogom svetske cene u našem sistemu cena, s tom razlikom što u tom pogledu postoji određena tendencija potcenjivanja uloge i značaja svetskih cena. Lično mislim da ćemo pogrešiti ako svetskoj ceni ne damo onu ulogu koju ona objektivno ima kao izraz vrednosnih odnosa koji postoje u današnjem svetskom ekonomskom sistemu, ma koliko da su ti vrednosni odnosi u svojem pojavnom obliku deformisani imperijalizmom, multinacionalnim kompanijama, nacionalističkim partikularizmom i raznim drugim interesima.

Meni se čini da uloga svetske cene, takođe, nije nešto o čemu se može opredeljivati u smislu da li ćemo je uzeti u obzir u našem sistemu cena ili ne. To bi možda moglo prividno vredeti

Digitized by Google

samo za jednu potpuno autarkičnu privredu. Međutim, ni tako velike zemlje kao što su Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države ne bi mogle, čak i kad bi htele, da »pobegnu« od svetskih cena. To pogotovo vredi za jednu malu zemlju kao što je naša, koja i sada već ima relativno veliku robnu razmenu sa svetom, i koja se i ne bi mogla dalje uspešnije razvijati ako sve više ne bude povećavala tu razmenu, odnosno ako relativno veći deo njene nacionalne proizvodnje ne bude plasiran na svetskom tržištu. Ako taj cilj ne postignemo, ostaćemo ekonomski i tehnološki zaostala zemlja na vrlo niskom stepenu produktivnosti rada.

Isto tako, mislim da moramo imati u vidu da zakon vrednosti, u svojim krajnjim konzekvencama, manje ima nacionalne, a više nego ikada međunarodne, svetske dimenzije. Prema tome, ako se ne budemo svesno orijentisali na to da neprekidnom borbom za veću produktivnost našeg samoupravnog rada stičemo sve povoljniji položaj u svetskoj razmeni i svetskom sistemu cena, onda ćemo sebe osuditi ne samo na večito zaostajanje, već i na to da imamo potpuno subjektivistički, to jest stalno defektan sistem cena na domaćem tržištu.

Nekakva nominalna ukupna cena celokupnog proizvoda, kojom smo vezani za svetsku razmenu rada, objektivno je data. Od nje zavise i druge socijalističke zemlje, bez obzira na to koliko su cene konkretnih proizvoda, sirovina, industrijskih, poljoprivrednih proizvoda itd., pod uticajem klasnih, imperijalističkih, partikularističkih i raznih drugih faktora tehnologije i borbe narodâ za ekonomsku ravnopravnost. No u međunarodnoj robnoj razmeni moramo se čak pokoravati i tim pojedinačnim svetskim cenama. Ne možemo od njih pobeći, čak i kad bismo to hteli.

Zato, po mojem mišljenju, problem nije u tome da li ćemo priznati ili ne priznati svetske cene, već u tome kako da se našim sistemom cena prilagođavamo svetskim cenama na načelima našeg samoupravnog dohodovnog sistema, kao sistema celokupnog udruženog rada, i s kakvim ciljevima, sredstvima i saveznicima treba da se borimo na međunarodnoj areni za nove ekonomske odnose u svetskoj razmeni, to jest za takve odnose koji će biti oslobođeni dominacije interesa imperijalizma, ekonomskih blokova, multinacionalnih kompanija, nacionalističkog partikularizma itd.

Znam da je sve to lako reći, a veoma teško u praksi realizovati. Ali čini mi se da ćemo još teže naći rešenje za uključivanje naše ekonomije u svetsku privredu, izjašnjavajući se protiv bilo kakve uloge svetske cene u našem sistemu cena. Prema tome, u vezi s korišćenjem svetskih cena u našem sistemu cena stoje pred nama dva zadatka: prvo, da »kod kuće« vidimo šta treba da radimo u tom prilagođavanju svetskog cenovnog sistema našem sistemu; i, drugo, da se na svetskom planu borimo za izmenu svetskih ekonomskih odnosa koji su nastali pod uticajem imperijalizma, kapitalizma itd. To je jedna od glavnih bitaka koja se danas vodi u svetu.

Digitized by Google

Prema tome, polazna tačka koju mora imati u vidu Komisija za pripremu Teza o cenama i svi mi jeste da se dâ odgovor na pitanje kako i na koji način da vrednosni odnosi postanu osnova našeg sistema cena, odnosno da se ti odnosi ispoljavaju u tom sistemu, a da se pri tome u najvećoj mogućoj meri izbegne i tržišna stihija i voluntarizam.

U vezi s tim postavljalo se pitanje da li da se cene na domaćem tržištu formiraju negde oko proseka produktivnosti društvenog rada u pojedinim granama ili po nekim drugim kriterijumima. Zapravo, taj kriterijum je dolazio do izražaja kad se naš sistem cena uglavnom zasnivao na državnom maksimiranju cena. Mislim da je u takvim uslovima taj princip bio opravdan i čak neizbežan, jer bi inače cene mogle bespovratno uništiti znatan deo niskoproduktivne proizvodnje koja inače ima perspektivu da, oslanjajući se na ukupni društveni rad, iziđe iz teškoća i postigne viši stupanj produktivnosti rada. Verovatno je i taj kriterijum delovao premalo stimulativno na porast produktivnosti rada.

No čini mi se da će neposredna primena kriterijuma prosečne produktivnosti društvenog rada ili otpasti ili barem znatno izgubiti na značaju, odnosno svesti se samo na neke slučajeve, ako se sistem cena bude neposrednije oslonio na dohodovne odnose, to jest ako naš sistem cena bude neka vrsta izraza i ujedno regulator dohodovnih odnosa, podrazumevajući tu i pravo radnikâ da u svojim osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada raspolažu dohotkom i utvrđuju cene svojim proizvodima, ali uz određeni sistem odgovornosti prema drugim radnicima, prema udruženom radu uopšte.

S tim u vezi ukazao bih i na drugu polaznu tačku u rešavanju problema cena. Pošto se vrednosni odnosi menjaju, postavlja se pitanje ko je taj ko treba da ih menja, odnosno u kakvim društveno-ekonomskim odnosima treba da se izraze vrednosni odnosi o kojima sam govorio. Diskusija je u tom pogledu dala jasan odgovor: samoupravni udruženi rad putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. S time sam, takođe, saglasan. Ali, potrebno je da se jasnije kaže šta, zapravo, treba da sadrže, odnosno od čega treba da polaze ti sporazumi i dogovori. Mislim da se sistem sporazumevanja i dogovaranja o cenama mora zasnivati na zajedničkom samoupravnom usklađivanju i regulisanju dohodovnih odnosa među granama i među organizacijama udruženog rada unutar grana. To proizlazi iz uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnikâ, odnosno organizacija udruženog rada u raspolaganju dohotkom i iz njihove klasne solidarnosti u osiguravanju ličnog dohotka prema radu. Za taj osnovni kriterijum, to jest za dohodak, za dohodovne odnose mogu se onda u sistemu samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja vezivati i drugi kriterijumi: razvojna politika, prosečna produktivnost rada itd. Jedino dohodovni odnosi mogu biti osnova samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja o cenama, a oni će se praviti po istoj organizacijskoj shemi po ko-

Digitized by Google

joj će se razvijati i naš sistem planiranja. Ali za takvo sporazumevanje moramo imati i određene kriterijume.

Upravo iz tih razloga zalažem se za koncept bruto dohotka po radniku, s određenom ekonomskom strukturom tog dohotka, koji bi omogućavao da se dođe do zaključka o celokupnoj strukturi privređivanja svake pojedinačne organizacije udruženog rada i svakog pojedinačnog radnika. Taj koncept bruto dohotka po radniku istovremeno bi omogućavao da se dođe do zaključka o celokupnoj strukturi privređivanja svake pojedinačne organizacije udruženog rada i svakog pojedinačnog radnika. Taj koncept bruto dohotka po radniku istovremeno bi omogućavao da se dođe i do realne opštevažeće stope dohotka na osnovi koje se može ocenjivati šta, zapravo, po svom dohotku pojedinačna organizacija udruženog rada predstavlja u dohotku celokupnog udruženog rada. Tek na osnovi pokazatelja o bruto dohotku, pojedinačnoj stopi dohotka, odnosno prosečnoj stopi dohotka u pojedinim granama može se doći do nekih realnih računica o cenama u pojedinim granama, na osnovi kojih se onda može voditi politika cena: i kroz samoupravne sporazume i kroz aktivnost državnih organa. Odnosno, tek na osnovi takvih i sličnih pokazatelja radnici iz proizvodnje sirovina, prerađivačke industrije, poljoprivrede, industrije za preradu poljoprivrednih proizvoda, pojedinih grupacija koje su vezane udruživanjem rada i dohotka, mogu zajednički utvrditi i cene koje će vredeti u njihovim međusobnim odnosima. Te cene neće biti subjektivistički utvrđene, zato što su neposredno vezane za tržišne odnose, za ostvarivanje dohotka na unutrašnjem i svetskom tržištu. U daljem razvitku dohodovnih odnosa u udruženom radu jedan modificirani sistem cena, zasnovan na dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju, može da bude vrlo efikasan i sve dominantniji faktor u izgrađivanju celokupnog našeg sistema cena.

Kad to kažem, mislim da naš sistem cena mora da odražava stanje na našem i svetskom tržištu, a istovremeno da u sebi sadrži elemente i faktore koji će taj sistem »nositi« dalje. Sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja na bazi dohodovnih odnosa upravo omogućuje da budemo na realnom tlu robne proizvodnje, ali da, istovremeno, i sami radnici u sistemu udruženog rada vrše sve snažniji uticaj na tržišna kretanja, odnosno da u sve većoj meri podređuju tržište svojim dohodovnim odnosima. To je, nesumnjivo, dugoročan, istorijski proces. Zato se plašim svih subjektivističkih formula koje bi nas prisiljavale da, tako reći preko noći, skrećemo iz jednog u neki drugi sistem cena, i to neproveren. Ali smatram da bi naša nauka u tom pravcu mogla da pronađe odgovarajuće instrumente koji su nam potrebni u sadašnjoj situaciji i da bi ti instrumenti postali oruđe empirije, to jest radnikâ koji će i sami menjati sistem cena, a ne samo društvo »odozgo«. Premda će se sistem cena morati i dalje menjati i uticajima »odozgo«.

No, ako dohodovni odnosi postanu osnova našeg sistema cena, onda verujem da neće biti teško — ali ni lako — odrediti

Digitized by Google

i ulogu države u sistemu cena. A uloga države će, očigledno, i ubuduće ostati veoma značajna na tom području. Iluzija je misliti da se na području cena možemo oslanjati isključivo na samoupravno sporazumevanje. Međutim, uloga države u sistemu cena mora da bude zasnovana na istim pokazateljima kao i sporazumevanje o cenama.

Ali, ako se naš samoupravni sistem cena bude zasnivao na vrednosnim kriterijumima za regulisanje međusobnih odnosa i ako se regulativna uloga države bude oslanjala na te iste odnose i kriterijume, onda ćemo, ipak, moći da napustimo dosadašnji sistem državne kontrole, maksimiranja i određivanja cena. Taj sistem cena je u našoj dosadašnjoj praksi pokazao niz slabosti i bio je veoma nestabilan upravo zato što je bio podvrgnut svakojakim subjektivističkim pritiscima na cene, umesto da smo se odlučnije orijentisali na to da cene zaista budu najracionalniji izraz realnih vrednosnih odnosa koji u našem društvu postoje.

Ako sve to imamo u vidu, onda mi izgleda da se sada praktično moramo odlučiti između tri mogućnosti.

Prvo, moramo dati odgovor na pitanje je li liberalizacija cena odgovor na naš zahtev da sistem cena bude oruđe samoupravnog udruženog rada i dohodovnih odnosa. Lično mislim da nije. Jer, liberalizacija cena znači praktično vraćanje na mentalitet vlasnika kapitala. S liberalizacijom cena nismo uspeli. Međutim, moram da kažem da je kurs na liberalističku politiku cena s početka 50-ih godina odigrao pozitivnu ulogu u razbijanju starog državnog sistema fiksiranih cena. Mi tada nismo bili u stanju, niti smo imali ovako organiziran samoupravni udruženi rad koji bi mogao preuzeti na sebe značajnije funkcije u sistemu cena. Taj sistem, kao što je poznato, nije izdržao. Međutim, u nas se i dalje često ponavlja teza: »Ne državna kontrola cena, nego njihova liberalizacija.« Mislim da je i praksa pokazala, a ne samo teorija, da takvim pristupom nećemo naći izlaz iz problemâ na području cena.

Drugo, naš sadašnji sistem cena, koji je stihijski nastao zbog toga što nismo uspeli da izgradimo sistem liberalizacije cena, predstavlja kombinaciju liberalizacije cena sa sistemom državnih cena. Čini mi se da materijal Sekretarijata za tržište i cene, pripremljen za ovu sednicu, izražava, zapravo, takvo stanje stvari. Jer u njemu, pa i u nekim drugim dokumentima, stoji otprilike ovo: ići na liberalizaciju cena svuda gde god je to moguće, a gde nije moguće ići na državno regulisanje cena, to jest na maksimiranje cena, garantovane cene itd., uz prizvuk da ćemo ubuduće sve šire ići na liberalizaciju cena, a sve manje na cene utvrđene državnim odlukama.

Meni izgleda da je taj sistem, iako je u svoje vreme doneo određene koristi, sada pod opštom kritikom prakse i da već danas stvarno postaje kočnica razvoja proizvodnih snaga, naročito produktivnosti rada. Ali, naš cilj ne može biti da takav sistem prosto formalno ukinemo i uspostavimo nešto novo na osnovi nekih subjektivističkih koncepata i rešenja, već da vidimo kako

Digitized by Google

ići dalje u izgradnji sistema cena. Kriterijum dohotka mora da bude osnovni orijentir za naš sistem cena, ali ne za fiksiranje cena po nekoj formuli dohodovne stope, već da dohodovni odnosi budu polazna osnova za politiku cena, kako za samoupravno sporazumevanje o cenama tako i za ulogu države na tom području. U tom smislu i pravo i obaveza svih organizacija udruženog rada treba da bude međusobno usklađivanje cena. To više nije klasičan liberalizam cena, već samoupravno-dohodovni sistem formiranja cena.

I, treće, čini mi se da bismo morali da prihvatimo koncept kompletne samoupravne društvene kontrole cena uopšte, jer on odgovara našem sistemu, ali ne kao kombinacije liberalizma i državne regulative, već samoupravljanja i regulative državne uloge i liberalizacije cena u meri u kojoj se taj koncept uklapa u takvu samoupravnu društvenu kontrolu cena. Kad kažem samoupravljanja, mislim kako na međusobnu odgovornost organizacija udruženog rada u pogledu pravila ponašanja na tržištu tako i na sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja kao sastavni deo dogovaranja o planu.

Udruženi rad treba da drži pod kontrolom one cene od kojih zavisi čitav sistem, a nije bitno da li će održati pod kontrolom cenu svakog pojedinačnog proizvoda, odnosno usluge. Cena do koje se dolazi na osnovu međusobnog dogovaranja je slobodna samoupravna cena, ali ona ipak nije tip slobodne cene klasnog buržoaskog tržišta. Meni se čini da zbog toga koncept društvene kontrole cena, zasnovan na samoupravljanju, dohodovnim odnosima itd. treba da usvojimo kao principijelnu orijentaciju, kao dugoročni princip naše robne proizvodnje, a ne kao nekakvu privremenu meru. Odnosno, čitavu organizaciju samoupravnog udruženog rada morali bismo da usmerimo u tom pravcu. To nije nikakav poseban zadatak, jer sve to spada upravo u isti sklop zadataka koji su povezani s udruživanjem rada i dohotka, s planiranjem itd.

No u čitav taj sistem morali bismo da uključimo i potrošače, ne samo potrošače iz oblasti proizvodnje, nego i krajnje potrošače. Njihovu ulogu u formiranju cena potpuno smo zanemarili. Uvek kada se diskutuje o promeni cena s pravom se ističe da potrošač u tom pogledu nema uticaj, a do sada se vrlo malo učinilo da se to prevlada. O tome je bilo reči u diskusiji i slažem se sa iznesenim konkretnim predlozima kako da se potrošači više angažuju u sistemu cena.

Mislim da bi komisija koja će pripremati Teze za zakon o cenama trebalo jasno da izloži pomenute tri polazne tačke u izgradnji sistema cena i na kraju da se odredi i uloga države u tom sistemu.

Na kraju, želeo bih podržati upozorenje izneseno u diskusiji da u daljoj izgradnji našeg sistema cena moramo imati u vidu i međunacionalne, odnosno međurepubličke odnose. O tome se nigde ne govori. Međutim, potpuno je očito da će svaki novi korak u sistemu cena biti meren i njegovim posledicama

Digitized by Google

za privredu i dohodak pojedinih republika i pokrajina, odnosno svaka republika i pokrajina će iz svoga ugla dobro analizirati i proračunati šta, u stvari, za nju znači određeno pomicanje cena. I ako o tome ne budemo unapred vodili računa i u tom pogledu usaglašavali gledišta republika i pokrajina, nećemo moći da dođemo do novog sistema cena. Taj problem neće biti teško rešiti ako dohodovne odnose i sistem dohotka budemo, pre svega, dobro utkali u tržište.

Jer, ako radni ljudi budu ravnopravni u pogledu raspolaganja dohotkom u svojim samoupravnim organizacijama udruženog rada, onda i nacionalna zajednica automatski raspolaže tim dohotkom. Koliko su ti problemi važni za međunacionalne odnose, najbolje pokazuje iskustvo SEV-a. Svaka istočnoevropska socijalistička zemlja ima svoj ekonomski sistem cena i tržišta, i one, iako ne priznaju tržište, međusobne odnose zasnivaju na mehanizmu svetskih cena.

Pri tom, sve te zemlje su vrlo osetljive na to da nešto ne izgube zbog eventualnog nametanja nekih unutrašnjih cena koje bi za njih bile ekonomski nepovoljnije od svetskih cena. Ne tvrdim da je u nas ista situacija, jer imamo jedinstveno tržište na kojem se mnogi odnosi automatski regulišu, ali neki problemi tu i dalje ostaju nerešeni i danas izazivaju dodatne teškoće na našem jedinstvenom tržištu.

Realno rešenje je, dakle, ravnopravni položaj svakog rada uz puno priznavanje i stimulaciju produktivnijeg rada, a ne mehaničko prelivanje dohotka. U tom konceptu moramo povezivati prelazne oblike robne proizvodnje s budućnošću. Otuda se zapravo i pojavljuju takozvane »unutrašnje cene« u organizacijama udruženog rada, koje su globalno vezane za tržišne cene.

Isto tako, i cene do kojih se dolazi slobodnom razmenom rada nisu izvan uticaja tržišta. Ali kvantitativno gomilanje tih novih oblika vrednosnih odnosa u razmeni rada i u udruživanju rada i dohotka — istovremeno čini od društvenog rada udruženi rad i stvara uslove za kvalitativne promene u pravcu istorijskog prevladavanja tržišta. Čini mi se da bi nas svaki drugi pristup vodio u subjektivizam i u sukob s objektivnim delovanjem zakona vrednosti.

Digitized by Google

Janez Stanovnik

Politička nezavisnost i ekonomska ravnopravnost

Princip nacionalnog suvereniteta, odnosno političke nezavisnosti zemalja, jeste kamen temeljac sistema Ujedinjenih nacija. Priznavanje tog principa je omogućilo da se posle uništavajućeg svetskog rata uspostavi saradnja među narodima. Priznavanje tog principa je, međutim, isto tako logično vodilo do nacionalnog oslobođenja, odnosno dekolonizacije, što predstavlja najveće dostignuće savremene epohe.

Ubrzo, međutim, postalo je jasno da su politički suverenitet i nezavisnost samo mrtvo slovo na papiru ako ne budu propraćeni privrednim razvojem. Privredni razvoj treba da vodi podizanju životnog standarda, tako da političkoj nezavisnosti daje opipljivi smisao i privredni razvoj treba da smanji ranjivost zemalja, odnosno da poveća njihovu otpornost prema inostranim pritiscima. Ta dvojnost — podizanje blagostanja i jačanje suvereniteta — bila je prisutna u svim posleratnim naporima na tom planu.

Na tim istim idejnim i političkim osnovama izrasta i pokret nesvrstavanja; on je, pre svega, pokret odbrane suvereniteta i nezavisnosti i protivi se blokovima pošto oni ugrožavaju taj suverenitet i zato predstavljaju opasnost po svetski mir. Solidarnost zemalja u razvoju i jedinstvo akcije »Grupe 77« se zato gradi spontano i uporedo sa političkim oformljavanjem pokreta nesvrstanosti. I dok spontanost tog najmasovnijeg svetskog — politič-

Digitized by Google

kog i ekonomskog — pokreta, bez sumnje, dokazuje goleme istorijske snage koje do njega dovode, dotle analiza tih snaga i tendencija treba da pomogne celishodnom usmeravanju tog pokreta.

Evolucija ideje privrednog razvoja

Ideja privrednog razvoja, kao vodećeg načela međunarodne privredne saradnje, javlja se tek sredinom ovoga veka. Pre toga dominantno je bilo načelo privredne stabilnosti, dok je načelo pune zaposlenosti vodilo neposredno prihvatanju razvoja kao osnovnog cilja. Međutim, sâmo prihvatanje ideje »privrednog razvoja« nipošto još nije značilo jednoglasnost u pogledu sadržine, kao ni prilaza i puteva njegovog ostvarivanja.

Rana posleratna shvatanja bila su pod snažnim uticajem tada vladajućih kejnzijanskih ekonomskih ideja. Porast investicija treba da vodi povećanju zaposlenosti i proizvodnje, pa, prema tome, progresivnoj privrednoj transformaciji. Stepen porasta celokupne društvene proizvodnje je, zato, bio logično smatran kao cilj i indikator privredne efikasnosti. Smatralo se da će se sve drugo postići više-manje automatski ako se samo postigne željena stopa rasta celokupne proizvodnje: ravnomernija raspodela, povećana produktivnost rada i ekonomska nezavisnost, što veća zaposlenost, poboljšana infrastruktura i životna sredina itd. Iz tog kruga ideja rodila se i strategija Dekade razvoja Ujedinjenih nacija za šezdesete godine: postizanje prosečne stope rasta bruto proizvodnje od 5% godišnje postavljeno je kao osnovni cilj.

Ta osnovna koncepcija bila je, u stvari, samo dopunjena idejom »trgovine kao sredstva razvoja«, koja se razvila u toku pripreme za prvo zasedanje UNCTAD-a 1964. godine. Ideja da je trgovina »lokomotiva« ekonomskog razvoja značila je veoma važan preokret u dotadašnjoj strategiji politike razvoja. Dok je ranije prevladavala strategija »zamenjivanja uvoza« domaćom industrijalizacijom, dotle je sada novoprihvaćena strategija »razvojnog konsenzusa« prvenstveni naglasak davala na povećavanje izvoza. Pri tom se, naravno, pretpostavljalo da će tako povećani izvoz iz zemalja u razvoju imati zadovoljavajući »pristup« na tržišta razvijenih zemalja. I dok je taj mehanizam porasta uvozne tražnje u razvijenim zemljama, pa, prema tome, porasta izvoza i celokupne proizvodnje u zemljama u razvoju, funkcionisao relativno dobro u šezdesetim i sedamdesetim godinama, on je početkom osamdesetih godina očigledno zatajio, što pokazuje tabela na str. 201.

Analiza rezultatâ ove globalne strategije, usmerene prvenstveno na povećavanje celokupne proizvodnje, pokazala je, međutim, ogromne razlike koje se kriju unutar statističkih »proseka« ostvarenih stopa rasta kod pojedinih kategorija zemalja, što pokazuje tabela na narednoj strani.

Strategija svetskog privrednog razvoja, usmerena prvenstveno na povećavanje celokupne proizvodnje, a provođena prven-

Digitized by Google

Trgovina i privredni rast u posleratnom periodu

	1950—60	1960—70	1970—80	1981	1982	1983
Prosečna godišnja stopa rasta celokupne proizvodnje u razvijenim zemljama	4,1	4,8	3,3	1,3	0,2	2,3
Stopa rasta uvoza u razvijene zemlje	6,5	10,2	19,5	—2,0	—0,5	3,7
Stopa rasta izvoza iz zemalja u razvoju	3,0	7,2	26,1	—2,5	—11,6	
Stopa rasta uvoza u zemlje u razvoju	4,2	6,4	24,1	7,0	—6,0	
Prosečna godišnja stopa rasta celokupne proizvodnje zemalja u razvoju	4,7	5,5	6,0	0,3	0,5	0,2

Stopa rasta proizvodnje u pojedinim kategorijama zemalja u razvoju svrstanim prema veličini dohotka po stanovniku

Kategorija zemalja u razvoju prema veličini dohotka po stanovniku:	Broj stanovnika u kategoriji: (u 000)	1960—70	1970—80
Više od 1.500 dolara	438.226	6,7	6,8
500 do 1.500 dolara	411.162	5,3	5,7
Manje od 500 dolara	1.390.377	3,7	4,3
Zemlje u razvoju ukupno	2.239.765	5,5	6,0

stveno instrumentom međunarodne trgovinske saradnje, doživljava već u toku sedamdesetih, a pogotovo početkom osamdesetih godina, tešku krizu i oštru kritiku. S jedne strane, primena te strategije nije dovela do obećanog prosperiteta: najsiromašnije među zemljama u razvoju, koje predstavljaju više od dve trećine celokupnog stanovništva tih zemalja, ostvarivale su prosečnu stopu rasta proizvodnje koja je bila znatno ispod proseka, odnosno dogovorenog normativa. A unutar pojedinih zemalja polarizacija na bogatije i siromašne još više se produbljivala, bez obzira na visinu postignute prosečne stope rasta proizvodnje. Rezultat tog razvitka, prema tome, nije bio obećano podizanje životnog standarda i blagostanja, nego apsolutno i relativno povećavanje siromaštva. Statistički prosek rasta proizvodnje, prema tome, očigledno ne pokazuje da se tako ostvarena proizvodnja i »prosečno« raspodeljuje u konkretnim društvenim zajednicama.

S druge strane, međutim, primena strategije »razvoja preko trgovine« dokazala je da takav privredni razvoj zemlju nipošto ne dovodi u stanje povećane ekonomske otpornosti i nezavisnosti, nego, naprotiv, do sve veće zavisnosti. Kada privredna konjunktura u razvijenim zemljama počinje da pada i stopa rasta dohotka i tražnje počinje da se smanjuje, uporedo počinje da pada i uvozna tražnja, pa, prema tome, i izvoz iz zemalja u razvoju, a samim

Digitized by Google

tim i devizni prihod za finansiranje privrednog razvoja. Privredni razvoj na »periferiji« pada u sudbonosnu zavisnost od razvitka u »centru« — kada stane »lokomotiva«, stane i celokupna »kompozicija«! Privredna ekspanzija, odnosno privredni razvoj, nije više pitanje autonomne politike i odluke suverene nacionalne ekonomije, nego postaje automatski posledica privredne politike »centra«, odnosno »lokomotive«.

Strategija, prema tome, doživljava krah u oba bitna cilja koja je sebi postavila: kako u pogledu podizanja životnog standarda tako i u pogledu autonomije privrednog odlučivanja. U traženju i izradi alternativne strategije ne možemo se prosto zadovoljiti konstatacijom neuspeha prethodne, nego moramo temeljito izučiti uzroke, faktore i tendencije koje su dovele do paradoksalnih rezultata.

Transnacionalna i uzajamna zavisnost

Strategija društveno-ekonomskog razvoja, kao automatske posledice rasta celokupne proizvodnje, zasnivala se na pretpostavci međusobne povezanosti ponude i tražnje. Iz nje izvedena strategija »razvoja preko trgovine« je, međutim, polazila od pretpostavke međusobne povezanosti uvoza i izvoza. Činjenica nejednake relativne ekonomske snage »partnera« bila je zanemarivana. Iz modela, odnosno strategije »razvoja preko rasta« rodila se teorija »etapa« privrednog razvoja kao jedinstvenog svetskog procesa, a iz modela »razvoja preko trgovine« razvila se teorija »međunarodnog razvoja« na pretpostavci »uzajamne zavisnosti«. Ceo taj lanac ideja i politike bio je pod snažnim uticajem rastuće međunarodne povezanosti nacionalnih ekonomija.

Proces oslobađanja kolonijalnih zemalja i industrijalizacije do tada nerazvijenih zemalja odvijao se u opštim uslovima vanredno dinamičnog tehnološkog napretka u svetu i do sada nezapamćene ekspanzije međunarodne trgovine. Međunarodna trgovina povećavala se u posleratnom periodu — sve do 1980. godine — po stopama dvostruko višim od stope povećanja celokupne proizvodnje; tako je i učešće međunarodne razmene u celokupnoj vrednosti proizvodnje poraslo od svega 10% posle rata na više od 20% sredinom sedamdesetih godina. Činjenica rastuće trgovinske, tehnološke, komunikacijske, transportne, migracione, turističke i finansijske povezanosti nacionalnih ekonomija postala je osnova za teorije o »internacionalizaciji proizvodnje« i »reprodukcije na svetskom nivou«. Te teorije su, međutim, polazile od vanredno impresivnih statističkih rezultata rastuće međunarodne povezanosti, a previdele su institucionalne i društveno-ekonomske okvire u kojima dolazi do te povezanosti.

Proces »internacionalizacije« vršio se u uslovima i pod pretežnim uticajem širenja transnacionalnih korporacija. Izvoz kapitala u obliku direktnog međunarodnog investiranja, naravno, nije bio nova pojava. Nova je bila, međutim, dimenzija toga ši-

Digitized by Google

renja. Sredinom sedamdesetih godina zvanična statistika Ujedinjenih nacija beleži već više od 10.000 transnacionalnih preduzeća sa nekih 82.000 afilijacija u inostranstvu (od toga samo 26% su po poreklu američke, ali one imaju 32% celokupnog broja afilijacija). Ukupna vrednost prodaje 200 najvećih transnacionalnih korporacija 1980. godine dostiže 2.155 milijardi dolara, odnosno 28,6% celokupnog svetskog proizvoda. Transnacionalne korporacije ostvaruju danas više od dve trećine svetskog izvoza, pri čemu se oko polovine tog obrta odvija među njihovim sastavnim delovima: do 80% svetske trgovine primarnim proizvodima u rukama je transnacionalnih korporacija. Ova statistička slika može lako da navede na zaključak da dolazi do prerastanja nacionalnih ekonomija u svetsku privredu »objektivnom progresivnom internacionalizacijom proizvodnje« na osnovi tehnološkog progresa.

Međutim, ova ekspanzija je vršena u izričito transnacionalnim, a nipošto u internacionalnim okvirima. Transnacionalne korporacije sa svojim inostranim afilijacijama bile su samo geografski locirane na teritoriji inostranih nacionalnih ekonomija; međutim, u ekonomskom pogledu — po međugranskim vezama i impulsima, po tehnološkim, finansijskim i društveno-ekonomskim vezama — one su bile integralni deo ekonomije metropole, odnosno »centra«. Afilijacije transnacionalnih korporacija su doista »proizvodile« u inostranstvu — takva dislokacija proizvodnje bila je diktirana prednostima u pogledu sirovina, radne snage, eksploatacije tuđih tržišta i mobilizacije inostrane akumulacije ili, pak, potrebama brze svetske realizacije tehnoloških inovacija — ali su, kako po trgovinskim tako i po tehnološkim i finansijskim tokovima, bile, u stvari, integralni deo ekonomije metropole; zvanična statistika Međunarodnog monetarnog fonda otkriva, na primer, da su u periodu 1970—1980. neto investicije transnacionalnih korporacija u zemlje u razvoju iznosile 52 milijarde dolara, dok su u istom periodu »repatrirale« 102 milijarde dolara profita. Calcagno i Kanakal su, pak, u svom istraživačkom radu konstatovali da je u periodu 1955—1977. neto odliv kapitala iz SAD u zemlje u razvoju iznosio svega 8 milijardi dolara, dok je u istom razdoblju platni bilans SAD zabeležio neto priliv 43 milijarde dolara na račun profita transnacionalnih korporacija iz zemalja u razvoju, dok je samo kapitalna vrednost inostranih investicija tih korporacija 1979. godine dostigla 34 milijarde dolara.

Afilijacije transnacionalnih korporacija se ne integrišu u nacionalno ekonomsko tkivo zemalja domaćina. One ostaju »strano telo« u nacionalnoj ekonomiji zemlje domaćina. Afera povodom sovjetsko-evropskog gasovoda i učešća evropskih afilijacija američkih korporacija u tom gigantskom projektu je tu činjenicu razotkrila na primeru samih razvijenih zemalja: vlada SAD je insistirala na tome da afilijacije američkih transnacionalnih korporacija podležu zakonodavstvu metropole, a ne zemlje domaćina. Ta »eksteritorijalnost« je, naravno, utoliko naglašenija u slučaju zemalja u razvoju, kao što je to pokazao primer Irana, Bolivije, Čilea i niza drugih zemalja u razvoju. Transnacionalne korpora-

Digitized by Google

cije nisu instrument »modernizacije«, odnosno transformacije »tradicionalnih« društava na kapitalističke društveno-ekonomske odnose. Transnacionalne korporacije u svom monopolističkom obliku ne razvijaju konkurenciju i unutrašnje tržište u zemljama domaćinima, niti unose primerenu tehnologiju kojom bi se unapredila nacionalna ekonomija i podigla produktivnost rada. Naprotiv, monopolističke afilijacije svojom nadmoćnošću uništavaju ne samo domaće zanate, nego i prve klice konkurentski orijentisanih domaćih preduzeća. Cilj transnacionalne penetracije nije prevođenje pretkapitalističkih ekonomija i društava na tehnološki i ekonomski napredniji nivo, nego isključivo ostvarivanje superprofita, odnosno interes matične metropole. Zato je često čak konzervacija tradicionalnih odnosa u zemljama domaćinima svesna strategija transnacionalne penetracije, jer im taj »dualizam« ekonomske strukture omogućava ne samo korišćenje jeftine radne snage, nego i raspolaganje obilatim prirodnim izvorima zbog ograničene domaće tražnje u uslovima opšte tehničke i ekonomske nerazvijenosti.

Transnacionalna penetracija svetske privrede — a zemalja u razvoju pogotovo — bila je izraz imperijalističke težnje ka dominaciji i ekonomskoj eksploataciji, a ne proces kapitalističkog preobražaja društveno-ekonomskih odnosa u zemljama domaćinima. Samo tako možemo da razumemo činjenicu da se, uporedo sa rastućom transnacionalnom penetracijom zemalja u razvoju, statistički povećavao i nacionalni dohodak i izvoz tih zemalja, dok se, s druge strane, istovremeno povećavalo siromaštvo, nezaposlenost i opšta dekadencija.

Više od polovine izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju — koji 1980. godine dostiže 100 milijardi dolara — otpada na trgovinu između afilijacija i centrala. Statistički agregati koji iskazuju celokupnu proizvodnju i izvoz kao »nacionalne« zato mogu uveliko zavarati. Brojke o porastu nacionalne bruto proizvodnje, kao i o porastu vrednosti i obima izvoza, kriju u sebi predominantnu ulogu transnacionalne penetracije.

Frapantna je pri tom konstatacija da se uslovi i prilaz transnacionalnih preduzeća iz socijalističkih zemalja istočne Evrope bitno ne razlikuju od kapitalističkih korporacija. I socijalistička preduzeća u transnacionalnoj ekspanziji ugrađuju u ugovore sa zemljom domaćinom iste klauzule o ograničavanju autonomije aktivnosti preduzeća koje je rezultat »industrijske kooperacije«. Razlika je, međutim, u izričito neeksportnoj orijentaciji budući da socijalističke zemlje apsorbuju samo 3% industrijskog izvoza zemalja u razvoju.

Zemlje u razvoju koje su, primenom strategije otvorenih vrata za transnacionalnu »privatnu« inicijativu u okviru teorije »razvoja preko privrednog rasta« i »razvoja preko trgovine«, tražile ekonomsku podlogu za političku nezavisnost suočile su se posle dve do tri decenije takvog razvitka sa paradoksom: primenjeni model privrednog razvoja doveo ih je do povećane ekonomske zavisnosti i njihova politička nezavisnost našla se pod pretnjom

Digitized by Google

ekonomskih pritisaka. Tradicionalni model sirovinske zavisnosti u bipolarnoj podeli rada na sirovinske proizvođače i industrijske prerađivače biva sada zamenjen složenijom podelom rada u kojoj ekonomsko-tehnološki faktori zamenjuju raniju direktnu primenu sile.

Ta svetska struktura zavisnosti pokušava se maskirati i ulepšavati teorijama o »uzajamnoj zavisnosti«. Ekonomska zavisnost nije ekonomsko-tehnički fenomen međusobne povezanosti nacionalnih ekonomija, odnosno suverenih zemalja, nego je ekonomsko-politički fenomen korišćenja ekonomske nadmoći da bi se oduzela autonomija odlučivanja ekonomski zavisnim zemljama. Ta strategija zaoštravanja dominacije, uz propovedanje »zajednice interesa« i »uzajamne zavisnosti«, doživela je, međutim, svoj puni procvat u toku ekspanzije međunarodnog pozajmljivanja u sedamdesetim godinama.

Klopka dugova i ekonomsko-finansijska zavisnost

Korene svetske finansijske krize koja potresa savremenu svetsku privredu treba tražiti u događajima koji su usledili posle dva uzastopna »naftna šoka« 1973/74. i 1979/80: svaki od tih »šokova« značio je transfer vrednosti u visini 1—2% nacionalnog dohotka razvijenih zemalja u ruke izvoznikâ nafte udruženih u OPEC-u: to je značilo povećanje izvoznih primanja zemalja OPEC-a u visini od 80 milijardi dolara prilikom prvog i oko 150 milijardi dolara prilikom drugog »šoka«. Većina zemalja izvoznica nafte ostvarivala je velike viškove u platnom bilansu i pored naglog povećavanja obima uvoza. Banka za međunarodna plaćanja u Bazelu procenjuje da su zemlje OPEC-a deponovale u periodu 1973—1981. u zapadnim komercijalnim bankama ukupno oko 360 milijardi dolara. Interesantno je, međutim, da su komercijalne banke u istom periodu pozajmile zemljama u razvoju sumu od oko 300 milijardi dolara. Na prvi pogled može se, prema tome, zaključiti da je ekspanzija međunarodnog bankovnog finansiranja u toku sedamdesetih godina bila prvenstveno operacija »reciklaže naftnih dolara«.

Drugi izvor finansijskih sredstava i znatnog povećanja međunarodnih tokova kapitala bila je, međutim, transformacija monetarnih rezervi u dugoročne kreditne operacije i direktne investicije privatnog kapitala. Poznati finansijsko-monetarni autoritet Robert Triffin u članku *Nužnost reorganizacije svetskog monetarnog sistema* (The indispensable reordering of the world monetary system) otkriva da su u periodu od 1970. do 1980. SAD primile iz inostranstva neto iznos od 134 milijarde dolara u obliku monetarnih rezervi javnih monetarnih vlasti (narodnih banaka); u istom razdoblju su, međutim, SAD zabeležile u svom platnom bilansu izvoz kapitala u visini od 185 milijardi dolara. Iako je posle 1971. godine američki dolar formalno izgubio »ekstravagantnu privilegiju« svetskog novca, nacionalna valuta SAD upotrebljava se

Digitized by Google

i dalje ne samo kao obračunska jedinica — u toj se valuti obavlja 80% svetske trgovine, a denominira se i 80% međunarodnih zajmova — nego i kao valuta monetarnih rezervi narodnih banaka. Za taj izuzetan položaj što ga ima dolar, koji se više ne može objasniti ni zlatnom podlogom ni superiornom produktivnošću, očigledno se ima zahvaliti opštoj snazi — uključujući i vojnu snagu — SAD i njihovoj ulozi u svetskoj ekonomiji i politici. Taj izuzetan položaj omogućava finansijsko-bankovnom sistemu SAD da i dalje vrši ulogu »svetskog bankara«, da pozajmljuje kratkoročno, a kreditira dugoročno i da pri toj operaciji ubire goleme razlike u kamatnim stopama.

Ogromno povećanje međunarodnog finansiranja — a pogotovo privatno-finansijskih tokova u zemljama u razvoju — nije bilo posledica »izvoza kapitala« u obliku izvoza viška domaće akumulacije zemalja kreditora, nego je bilo samo posledica reciklaže (naftnih dolara i deviznih rezervi) i veštog korišćenja »ekstravagantne privilegije« (De Gaulle) rezervne valute i postojeće strukture svetskog bankovnog sistema. Drugim rečima, situacija svetske prezaduženosti, koja ogromno povećava zavisnost zemalja dužnika od kreditorâ, bila je stvorena tuđim novcem i nasleđenom privilegijom svetskog monetarno-finansijskog sistema.

Komercijalne banke upustile su se u transnacionalne operacije većih razmera tek tokom sedamdesetih godina. Godine 1970, kada je celokupna srednjoročna i dugoročna zaduženost zemalja u razvoju dostigla 74,7 milijardi dolara, zaduženost kod privatnih komercijalnih banaka iznosila je svega 12,6 milijardi, odnosno manje od 17%. Međutim, 1983. godine ta zaduženost kod privatnih banaka dostiže 255 milijardi dolara, odnosno 43% celokupne zaduženosti tih zemalja (prema podacima OECD). Transnacionalizacija kreditnih operacija komercijalnih banaka — transnacionalnih banaka ima danas 800 — može se shvatiti jedino okolnostima relativno male kreditne tražnje zbog privredne recesije u razvijenim zemljama i interesima kreditiranja izvozne ekspanzije u zemlje u razvoju u uslovima kada su se deficiti u platnim bilansima tih zemalja povećavali zbog recesione situacije na svetskim tržištima. Izveštaj eksperata Komonvelta stoga može da konstatuje da su industrijske zemlje povećale izvozni višak industrijske robe u zemlje u razvoju od 37,65 milijardi dolara 1973. na 168,70 milijardi dolara 1980. godine — polovina tog povećanja otpada na zemlje u razvoju koje uvoze naftu, a druga polovina na zemlje OPEC-a. Drugim rečima, povećano međunarodno kreditiranje, odnosno recikliranje, trebalo je da finansira izvoznu ekspanziju razvijenih zemalja u situaciji privredne recesije. Recikliranje naftnih dolara, odnosno ekspanzija međunarodnog kreditiranja transnacionalnih banaka, na taj je način obezbeđivala dodatnu zaposlenost 2—3 miliona radnika u razvijenim zemljama u godinama rastuće nezaposlenosti. Nije zato ni iznenađujuće što su se krediti u to vreme nudili pod vanredno povoljnim uslovima. Direktor Međunarodnog monetarnog fonda je, na primer, izneo da je za većinu zemalja u razvoju nečlanica OPEC-a realna kamatna stopa u periodu 1973

Digitized by Google

—1978. bila negativna, i to od minus 7% do minus 11%. Međutim, celokupna zaduženost, odnosno akumulacija duga zemalja u razvoju, ogromno se povećavala: od 119 milijardi 1973. na 331 milijardu dolara 1978. godine.

Nasuprot tvrdnjama da je ovo zaduživanje zemalja u razvoju bilo posledica loše i rasipničke unutrašnje ekonomske politike zemalja u razvoju, činjenice govore sasvim suprotno. Američki ekonomista William R. Cline u svojoj knjizi *Međunarodni dug i stabilnost svetske privrede* (International debt and the stability of the world economy) iznosi da se celokupna zaduženost zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu povećala za 482 milijarde dolara u razdoblju između 1973. i 1982. godine: 260 milijardi dolara povećanja te zaduženosti može se pripisati povećanju cena uvozne nafte; narednu 41 milijardu dolara treba pripisati naglom povećanju kamatnih stopa u periodu 1981—1982, potom 21 milijarda dolara otpada na smanjenje obima izvoza zbog sveopšte recesije i, konačno, 79 milijardi dolara otpada na drastičan pad cena sirovinama i na pogoršanje uslovâ trgovinske razmene. Prema tome, 401 milijarda dolara od povećanog duga zemalja u razvoju koji iznosi 482 milijarde dolara otpada na faktore i događaje u svetskoj privredi nad kojima zemlje u razvoju dužnici nisu imale nikakvog uticaja, odnosno vlasti. »Kriza dugova« je, prema tome, posledica krize u svetskoj privredi, a ne pogrešne privredne politike zemalja u razvoju.

Međunarodno kreditiranje, koje su komercijalne banke vršile obrtanjem tuđih para, a sa ciljem podsticanja izvoza i podržavanja privredne aktivnosti u razvijenim zemljama, postepeno se, međutim, pretvara iz »problema« u »klopku«. Početkom osamdesetih godina dolazi do naglog i drastičnog povećavanja kamatnih stopa, a zbog pogoršavanja svoje kreditne sposobnosti prezadužene zemlje u razvoju prinuđene su već krajem sedamdesetih godina da ugovaraju sve više novih zajmova sa fleksibilnim kamatnim stopama, koje se prilagođavaju tržišnim uslovima. Direktor MMF-a de Larosiere navodi da su se kamatne stope na zajmove zemalja u razvoju koje uvoze naftu iz negativnih pretvorile u toku 1981. i 1982. godine u visokopozitivne realne stope u visini od plus 7 do plus 10% godišnje. Međutim, svaki poen razlike u kamatnim stopama za zemlje dužnike sada znači oko 3 milijarde dolara dodatnog tereta otplate duga.

Početkom osamdesetih godina zemlje u razvoju koje uvoze naftu padaju u »klopku duga«: zbog sve dublje recesije, koja prerasta u depresiju, njihovi prihodi od izvoza padaju kako zbog smanjenja obima izvoza tako i zbog padanja cena. To ih prisiljava na smanjivanje nužnog uvoza, pa, prema tome, i na smanjivanje stope privrednog rasta. Time »kreditna sposobnost« tih zemalja opada. Otplata dugova se, međutim, stalno povećava, ne samo zbog akumulacije duga, nego i zbog pogoršavanja strukture — te zemlje su primorane da sve više pozajmljuju kratkoročno i pod nepovoljnim uslovima, dok kamatne stope na svetskom nov-

Digitized by Google

čanom tržištu stalno rastu. Samo plaćanje kamata zemalja u razvoju koje ne proizvode naftu povećalo se od 25,5 milijardi dolara u 1979. godini na 50,3 milijarde dolara u 1982. godini. U očajničkom naporu zemlje u razvoju smanjuju svoj uvoz do maksimalnih mogućnih granica i traže nove zajmove, i to ne više za finansiranje privrednog razvoja, nego samo za otplatu kamata. Međutim, privatne banke sada smatraju da su »suviše izložene« zbog toga što odobreni zajmovi često čak za nekoliko puta prelaze njihov osnovni kapital, pa zato počinju da usporavaju svoju kreditnu aktivnost. Dok su privatne banke 1981. godine odobrile zemljama u razvoju 44 milijarde dolara novih zajmova, taj se obim 1982. godine smanjuje na 23 milijarde dolara, a u toku prve polovine 1983. godine na svega 6 milijardi dolara. Kriza međunarodne likvidnosti zaoštrava se do te mere da svetskoj privredi doslovce preti finansijski slom: u uslovima svetske privredne depresije i stagnacije tražnje u razvijenim zemljama mogućnosti povećavanja izvoznih prihoda su veoma male. Podešavanje sa smanjivanjem uvoza bilo je već u toku 1982. godine dovedeno do krajnjih granica; međunarodna javna pomoć stagnira, a isto tako i finansiranje javnih finansijskih institucija; kreditiranje privatnih bankarskih institucija se, međutim, drastično smanjuje. U takvim uslovima svetskom bankarskom sistemu preti moratorijum u otplati dugova zbog fizičke nemogućnosti zemalja dužnika da stvore devizna sredstva za otplatu duga. Reorganizacije duga su na dnevnom redu: oko polovine celokupne zaduženosti zemalja u razvoju bilo je reorganizovano tokom 1982. i 1983 godine.

U takvoj situaciji bankarski krugovi u razvijenim zemljama problem pretvaraju u prednost za sebe. Teškoće u otplati duga do kojih dolazi zbog zastoja u svetskoj trgovini i zbog opšteg pogoršavanja u svetskoj privredi postaju osnova za pritisak na zemlje u razvoju dužnike i za iznuđivanje radikalnog menjanja njihove politike razvoja. Međunarodni monetarni fond biva pretvoren iz institucije za održavanje monetarne ravnoteže u svetu u instituciju za isterivanje privatnih dugova. Privatne komercijalne banke udružuju se u Međunarodni finansijski institut sa ciljem uspostavljanja jedinstvenog fronta prema dužnicima i delegiraju »savetodavni odbor« dodeljen direktoru Međunarodnog monetarnog fonda. I tako reorganizovani Međunarodni monetarni fond — kome se dodeljuju i povećana finansijska sredstva od strane glavnih finansijskih sila — postaje sada glavna institucija za »reorganizaciju dugova«. Sporazum sa Međunarodnim monetarnim fondom i pristajanje na postavljene uslove u pogledu vođenja opšte privredne politike — koje je formalno uključeno u »pismo o namerama« — postaje uslov ne samo za dobijanje kredita od strane samoga Fonda, nego i za pregovaranje sa konzorcijem privatnih banaka. Međutim, »uslovi« koje Međunarodni monetarni fond postavlja zemljama dužnicima oštro su deflacionistički; u njima se traži ne samo smanjivanje uvoza i budžetske potrošnje, nego i smanjivanje nadnica i unutrašnje potrošnje, kao i smanji-

Digitized by Google

vanje investicija, pa, prema tome, i smanjivanje stope privrednog rasta, ako ne i potpuna privredna stagnacija.

Na zemlje u razvoju, koje su tokom sedamdesetih godina svojim zaduživanjem održavale obim svog uvoza iz razvijenih zemalja i time ublažavale privrednu recesiju u tim zemljama, sada se baš tim instrumentom duga prebacuje osnovni teret svetske privredne depresije. Prezaduženost zemalja u razvoju koristi se u uslovima nenormalno podignutih kamatnih stopa ne samo kao sredstvo prelivanja akumulacije iz nerazvijenih u razvijene zemlje, nego se sistemom »uslovljavanja« vrši pritisak na autonomnost njihove politike privrednog razvoja: pritisak na devalvaciju nacionalnih valuta obara izvozne cene i otvara vrata transnacionalnoj penetraciji. Parolom »adaptacije« i »privatne inicijative« na delu se guši privredni razvoj.

Međutim, ovaj najnoviji instrument i pokušaj zaoštravanja privredne zavisnosti zemalja u razvoju od razvijenih zemalja je mač sa dve oštrice: smanjivanje uvoza ne utiče samo na zaustavljanje industrijalizacije i opšteg privrednog razvoja u zemljama u razvoju, nego smanjuje i izvoz razvijenih zemalja. Zemlje u razvoju su, međutim, najveći i najbolji kupac robe iz razvijenih zemalja: u toku poslednje decenije zemlje u razvoju su kupovale više od jedne trećine celokupnog izvoza pojedinih regiona razvijenog dela sveta. One su već u toku poslednje dve-tri godine izvršile drastična prilagođavanja svojih trgovinskih bilansa kako bi zadržale spoljnu likvidnost. Primer Latinske Amerike je u tom pogledu ilustrativan: od 1982/1983. godine je taj kontinent smanjio svoj uvoz za 22,5 milijardi dolara, odnosno za 28,5%; tako je kontinent ostvario izvozni višak od 31.170 miliona dolara, što predstavlja trostruko više nego u prethodnoj godini. Međutim, pošto je priliv inostranog kapitala presušio, kontinent je, i pored napora na otplaćivanju kamata, morao da crpi poslednja sredstva iz monetarnih rezervi i da postane neto izvoznik kapitala u pravcu razvijenog Severa. Ako se u takvim uslovima istraje na otplaćivanju kamata, takav finansijski transfer je mogućan samo ako se zemljama u razvoju omogući da svojim izvozom ostvare devizna sredstva za te otplate. I pošto te otplate sada iznose oko 50 milijardi dolara — bez amortizacije glavnice — to će reći da se otplaćivanje kamata za dugove može vršiti samo ako su razvijene zemlje spremne da uvoze iz zemalja u razvoju za 50 milijardi dolara više. Takav uvoz mora, međutim, biti pretežno uvoz industrijske robe, što pri postojećem nivou tražnje u razvijenim zemljama znači smanjivanje domaće zaposlenosti za jedan do dva miliona radnih mesta. Drugim rečima, otplaćivanje dugova može se izvesti samo na račun zaoštravanja nezaposlenosti i privredne krize u samim razvijenim zemljama. To, međutim, dovodi finansijski kapital u razvijenim zemljama u direktnu konfrontaciju sa trgovinskim i industrijskim kapitalom. Shylockovo isterivanje »funte mesa« iz zemalja u razvoju dužnika predstavlja ne samo pokušaj uspostavljanja odnosa dominacije i zavisnosti nad zemljama u razvoju, nego i pokušaj finansijskog kapitala da dovede u zavisnost ne

Digitized by Google

samo industrijski i trgovački kapital, nego i samu državnu mašineriju.

Zaoštravanje pritiska sa ciljem zavođenja novih odnosa zavisnosti i dominacije time se sukobljava direktno sa dugoročnim interesima i tendencijama na spoljnotrgovinskom planu.

Zavisnost od tržišta i protekcionizam

Međunarodni odnosi nejednakosti i eksploatacije stvoreni su oformljavanjem privrednih struktura koje omogućavaju nejednaku razmenu. Kolonijalizam je otvorenim nasiljem »specijalizovao« određene zemlje za masovnu proizvodnju u niskoproduktivnim aktivnostima. Time je bila stvorena »međunarodna podela rada« koja se sama reprodukuje i bez otvorene primene sile. Zaostala niskoproduktivna privredna struktura, sa svoje strane, reprodukuje odnose zavisnosti.

Privredni razvoj zato nije samo razvijanje ljudskih i prirodnih resursa za podizanje životnog standarda stanovništva, nego je istovremeno i strategija strukturnog preobražaja, koji vodi nacionalnu privredu ka povećanoj prosečnoj produktivnosti rada, pa ju prema tome izvlači iz položaja eksploatisanosti i zavisnosti. Borba za privredni razvoj u međunarodnim razmerima stoga znači borbu za novu međunarodnu podelu rada i, prema tome, za ukidanje odnosâ eksploatacije putem nejednake razmene.

U posleratnom periodu, a naročito posle oslobođenja od kolonijalizma, zemlje u razvoju postigle su na tom planu značajne uspehe. Industrijalizacija i strukturni preobražaj tradicionalnih privreda počeli su da menjaju nasleđenu ekonomsku sliku sveta. Čak je i strategija transnacionalizma bila primorana da promeni svoj pravac od sirovinske monokulture i ekstrakcije prema industrijsko-prerađivačkim granama. U posleratnom periodu zemlje u razvoju kao celina povećavaju svoje učešće u svetskoj industrijskoj proizvodnji od svega nekoliko procenata u 1950. na više od 10% u 1980. godini.

Proces strukturnog preobražaja preko industrijalizacije duboko se odrazio i na strukturu trgovinske razmene zemalja u razvoju: učešće industrijskih proizvoda, koje je u celokupnom izvozu zemalja u razvoju 1955. godine iznosilo svega 7%, povećava se u 1970. godini na 25,8%, a 1980. godine čak na 47,3% celokupnog izvoza zemalja u razvoju. I dok je uvoz industrijske robe iz zemalja u razvoju koje ne proizvode naftu još 1960. godine iznosio svega 0,4% celokupne unutrašnje potrošnje industrijske robe u razvijenim zemljama, dotle se već 1975. godine to učešće penje na 1,2%, a početkom osamdesetih godina prelazi čak 2% celokupne potrošnje. Tokom sedamdesetih godina izvoz industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju raste po nezapamćenoj prosečnoj godišnjoj stopi od 27%.

Međutim, prvenstveno tržište za industrijski izvoz iz zemalja u razvoju ostaju nekadašnje metropole, razvijene zemlje. Dok je

Digitized by Google

u industrijski razvijene zemlje 1963. godine odlazilo svega 55,8% celokupnog industrijskog izvoza iz zemalja u razvoju, a u ostale zemlje u razvoju 41,2% (u socijalističke svega 3%), dotle se udeo razvijenih zemalja 1978. godine penje na 63,4%, dok udeo ostalih zemalja u razvoju pada na 34,6%, a udeo socijalističkih zemalja na svega 2,1%. Inercija, transnacionalna mreža, transportna mreža, kao i kreditno-komercijalna i tehnološka mreža — sve to dejstvuje u pravcu zadržavanja, pa čak i jačanja zavisnosti od »tradicionalnih tržišta«.

Razvijene zemlje koriste se svojim položajem pretežnog kupca time što počinju da sprečavaju i postavljaju barijere na uvoz iz zemalja u razvoju. Nasuprot ideološkoj privrženosti »slobodnoj trgovini« i naveliko oglašavanoj doktrini »uzajamne zavisnosti«, razvijene zemlje u posleratnom periodu sve više pribegavaju protekcionističkoj trgovinskoj politici koja zahvata privredne sektore jedan za drugim, u zavisnosti od toga kako zemlje u razvoju postižu veću proizvodnu efikasnost i međunarodnu konkurentnost u pojedinim granama i proizvodima.

Razvijene zemlje najpre protekcionistički zatvaraju poljoprivredni sektor. Zapadna Evropa, koja je bila tradicionalni uvoznik poljoprivrednih proizvoda, razvija u okviru Evropske ekonomske zajednice takozvanu zajedničku poljoprivrednu politiku koja, u stvari, nije ništa drugo nego subvencionizam kombinovan sa trgovinskim protekcionizmom: domaćim proizvođačima garantuju se cene koje znatno prelaze nivo svetskih cena (a razlika se pokriva raznim oblicima subvencije), a na uvoz se postavljaju velika carinska ograničenja kombinovana sa taksama i administrativnim zabranama. Tako krajem sedamdesetih godina cena butera u EEZ dostiže nivo koji je četvorostruko viši od svetskog, a cena pšenice, kukuruza i uljarica je dvostruko viša od svetske cene. Ta politika — politika sprečavanja uvoza i masovne subvencije domaćim proizvođačima — dovodi, naravno, do znatnog povećanja sopstvene proizvodnje uz korišćenje tehnoloških proboja u hemiji, agrobiologiji i mehanizaciji.

Međutim, politika agrarnog protekcionizma ne zaustavlja se na »osvajanju« sopstvenog tržišta i postizanju samodovoljnosti u poljoprivrednoj proizvodnji. Pošto subvencionirana domaća proizvodnja zadovolji sopstvene potrebe i počne da stvara ogromne zalihe, proizvedene uz troškove koji znatno prelaze svetski nivo, prelazi se na »agresivnu« politiku subvencioniranja izvoza i otimanja trećih tržišta od efikasnih svetskih proizvođača iz zemalja u razvoju. Situacija na tržištu šećera je u tom pogledu poučan primer. Dok je svetska cena šećera 1981. godine iznosila 270 dolara po toni, dotle je cena za proizvođače šećerne repe u EEZ iznosila 470 dolara po toni. Nije čudo što se u takvim uslovima proizvodnja šećerne repe u EEZ naglo povećavala: od 6,8 miliona tona krajem šezdesetih godina na 16 miliona tona krajem sedamdesetih godina. I dok je Zajednica još u šezdesetim godinama bila neto uvoznik šećera, ona već sredinom sedamdesetih godina izvozi oko 2 miliona, a 1980. godine čak 5,3 miliona tona. Uz pomoć

Digitized by Google

ogromnih izvoznih subvencija EEZ naglo povećava svoje učešće u svetskom izvozu šećera od 8,3% sredinom sedamdesetih godina na 18,3% u 1981. godini. Cena šećera na svetskim tržištima doživljava drastičan pad — od 28,66 centi po funti 1980. godine pada 1982. godine na 8,41 centi po funti; međutim, izvoz šećera iz EEZ se, uz pomoć masovne subvencije, nastavlja. Toliko istican princip »komparativnih troškova«, ekonomske efikasnosti i »slobodne konkurencije« biva time grubo pogažen: razvijene zemlje zatvaraju ne samo sopstvena tržišta efikasnijim i konkurentnijim proizvođačima šećerne trske iz zemalja u razvoju, nego akumuliranom ekonomsko-finansijskom snagom otimaju od njih čak treća tržišta i obaraju cene na svetskim tržištima. Svetska tržišta se ne osvajaju više povećanom produktivnošću, efikasnošću i konkurentnošću, nego prosto-naprosto finansijskom nadmoći. Skrivena ruka Adama Smitha biva zamenjena čeličnom pesnicom ekonomske snage stečene privilegijom dominantne pozicije u svetskoj privredi.

Sektor energetike, na prvi pogled, daje obrnutu sliku. Pod uticajem svetske strategije naftnog monopola »sedam sestara« cene nafte nisu samo bile niske u odnosu na ostala goriva sve do 1973. godine, nego su i stalno padale u odnosu na nivo nadnica ili ostalih proizvoda. Uvoz nafte u tim uslovima naglo raste, dok domaća proizvodnja ostalih goriva u industrijskim zemljama zaostaje. I dok su industrijske zemlje 1950. godine podmirivale svega 3,6% svojih energetskih potreba iz izvoza, dotle njihova energetska »zavisnost« 1975. godine dostiže 31,3%. Međutim, i pored sve graje o prednostima »uzajamne zavisnosti«, industrijske zemlje, sa SAD na čelu, jedna za drugom počinju da proglašavaju programe »energetske nezavisnosti« i da se udružuju u Međunarodnu agenciju za energiju, koja postaje kartel potrošača. U sklopu ove agencije sprovodi se koordinirani program ne samo »konzervacije energije« — što je, svakako, vanredno pozitivna mera — nego i program strateških manipulativnih zaliha i razvijanja alternativnih energetskih izvora uključujući nuklearnu energiju. Tako koordinirana politika doista smanjuje »energetsku zavisnost« razvijenih zemalja od uvoza nafte iz zemalja OPEC-a, ali se ona teško može podvesti pod opšte načelo »međusobne zavisnosti«.

Međutim, kako razvijene zemlje povećavaju svoju produktivnost i međunarodnu kompetitivnost na industrijskom sektoru, protekcionizam počinje da se širi i na to područje. Sektor tekstila i odeće prvi se našao na udaru već u ranim šezdesetim godinama. Iako je tačno da uvoz tekstila iz zemalja u razvoju predstavlja samo jednu trećinu celokupnog uvoza tekstila u razvijene zemlje taj uvoz 1980. godine ipak dostiže gotovo 10% celokupne potrošnje tekstilne robe u razvijenim zemljama. U takvoj situaciji razvijene zemlje — i to posredstvom mehanizma GATT-a, koji bi trebalo da bude zaštitnik »slobodne trgovine« — prisiljavaju zemlje u razvoju izvoznice tekstila da prihvate »dobrovoljna ograničenja« izvoznih količina tekstilne robe. I dok je uvoz tekstilne robe iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje u periodu 1963—1973.

Digitized by Google

napredovao po stopi od 6,9%, on u periodu 1976—1979. pada na 4,6%; međutim, uvoz tekstila iz drugih razvijenih zemalja, koje nisu zahvaćene tim sporazumom i ograničenjima, i dalje raste po stopi od 5%; još je dramatičnija situacija na sektoru tekstilne odeće, gde se stopa povećanja uvoza iz zemalja u razvoju smanjuje od 21,1% godišnje u periodu 1963—1973. na 4,6% u periodu 1976—1979, dok se stopa rasta uvoza iz drugih razvijenih zemalja u istim razdobljima smanjuje od 11,7% na samo 7,3%. Taj pritisak na zemlje u razvoju na sektoru tekstila, naravno, deluje u pravcu pomeranja izvoza tih zemalja prema drugim industrijskim sektorima u kojima ove zemlje postižu efikasnost i konkurentske prednosti na svetskim tržištima. Učešće tekstila u celokupnom izvozu industrijske robe iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje zato opada od 22,4% u 1962. godini i 14,9% u 1970. godini na 9,3% u 1980. godini. Na drugoj strani, međutim, učešće metaloprerađivačke industrije i opreme naglo raste: od svega 3,8%, koliko je iznosilo u 1962. i 12,2% u 1970. godini, ono raste na 20,9% u 1980. godini i tako zauzima prvo mesto u robnoj strukturi industrijskog izvoza zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Jačanje efikasnosti i konkurentnosti zemalja u razvoju na sve širem frontu industrijskih sektora u uslovima odsustva strukturne adaptacije u razvijenim zemljama pokreće protekcionističke pritiske koji uzimaju sve više maha. Prvo je zahvaćen sektor čelika i brodogradnje, u kome mnoge zemlje u razvoju postižu značajan stepen tehnološke modernizacije i produktivnosti, a za njim slede, jedan za drugim, ostali sektori uključujući sektor potrošne elektronike, koji je još donedavno bio općenito smatran sektorom tehnološke intenzivnosti, pa prema tome, u neku ruku, predodređen da ostane rezervisan za industrijski razvijene zemlje.

Početkom osamdesetih godina protekcionizam zahvata više od polovine celokupnog izvoza zemalja u razvoju koje ne proizvode naftu, dok sistem carinskih preferencijala za industrijski uvoz iz zemalja u razvoju, koji je bio prihvaćen krajem šezdesetih godina i primenjivan u toku sedamdesetih godina, nije nikada zahvatio više od četvrtine celokupnog izvoza.

I dok je ranije trgovinska carinska zaštita bila otvorena — zakonski utvrđena i obelodanjena — protekcionistička zaštita u velikoj meri postaje stvar administrativne »diskrecije«. Oblici protekcionističkih zahvata su najrazličitiji — od »dobrovoljnih« ograničenja, pooštrenih sanitarnih kontrola, sezonskih zabrana, pooštravanja standarda, pa do administrativnih šikana i usporavanja postupka. I dok je ranije »sistem«, bar formalno, funkcionisao na bazi opšteprihvaćenih i multilateralno kontrolisanih pravila, sada jedini kriterij i argument postaje pravo jačega.

Ekonomsko-politička argumentacija, koja je u osnovi protekcionističkih pritisaka, zasniva se prvenstveno na argumentu »zaštite domaće zaposlenosti« i protivljenja konkurenciji »nisko plaćene radne snage«. U stvari, posredi je nespremnost industrijskih zemalja na strukturno prilagođavanje koje iziskuju promenjeni

Digitized by Google

uslovi konkurentnosti i tehnološkog razvoja u svetu. Umesto podsticanja strukturnog pomeranja prema novim industrijskim granama i sektorima visoke produktivnosti rada, subvencijama i trgovinskim zaštitama štite se industrijske grane koje su izgubile trku na svetskom tržištu. Budući, međutim, da zaštićeni i subvencionirani privredni sektori snabdevaju svojim proizvodima produktivne sektore, to pod udarom rastućih poreza i troškova postepeno i ovi gube međunarodnu kompetitivnost. Protekcionizam je zato mač sa dve oštrice: zatvaranjem izvoznih mogućnosti zemalja u razvoju zatvara im se i mogućnost zarade konvertibilnih platnih sredstava, pa prema tome i efektivna tražnja za uvoz iz razvijenih zemalja; povećavanjem troškova u produktivnim granama dolazi do gubitka međunarodne konkurentnosti i u tim, u suštini, efikasnim granama. Budući, pak, da se protekcionističko ograničavanje pristupa tržištima razvijenih zemalja povezuje sa »krizom dugova« i rastućom potrebom zemalja u razvoju za ostvarivanjem »likvidnog viška«, to protekcionističke tendencije dovode u ćorsokak celokupne ekonomske odnose između svetskog Severa i Juga.

Nezavisnost, ravnopravnost i ekonomski razvoj

Razvoj svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa sve jasnije pokazuje prisnu povezanost ekonomskih i političkih faktora. Strategija pokreta nesvrstanosti se zato u odbrani principa nacionalnog suvereniteta, prirodno, pomera prema ekonomskim aspektima međunarodnih odnosa. Sastanak u Lusaki (1972. godine) formuliše razrađenu strategiju oslonca na sopstvene snage. Ta strategija je posledica saznanja da se zemlje u razvoju mogu osloboditi pritiska sudbonosne nasleđene ekonomske zavisnosti od razvijenih zemalja samo oživljavanjem uzajamnih ekonomskih veza i saradnje. Oslonac na sopstvene snage je stoga istovremeno i cilj i sredstvo: cilj — jer diverzifikacijom ekonomskih veza popunjava prazninu koju je svetska privreda nasledila iz kolonijalnog perioda i time izgrađuje uravnoteženiju mrežu međunarodnih ekonomskih odnosa; sredstvo — jer jačanjem ekonomske solidarnosti jača i pregovaračku snagu zemalja u razvoju, pa, prema tome, deluje u smislu pozitivnog menjanja ekonomskih odnosa sa razvijenim zemljama u pravcu postepenog ukidanja nejednake razmene.

Prihvatanje strategije oslonca na sopstvene snage se zato logički nastavlja prilikom sastanka na vrhu u Alžiru (1974. godine) kada je data ideja o novom međunarodnom ekonomskom poretku. U pokretu sazreva saznanje da traženje marginalnih reformi ne daje nikakve rezultate. Posle dve decenije ekonomske saradnje i nebrojenih ekonomskih konferencija i obećanja zemlje u razvoju su došle do zaključka da se njihov položaj može promeniti samo ako se promeni celokupan sistem odlučivanja u međunarodnim odnosima. Međutim, iako je prošlo deset godina od usvajanja

Digitized by Google

rezolucije kojom se traži uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, još nema pozitivnog odgovora razvijenih zemalja na globalne pregovore za ostvarenje tog cilja. U Nju Delhiju (1983. godine) zemlje u razvoju su preispitale svoju strategiju i izašle sa nizom umerenih i konstruktivnih predloga, koji su kao takvi bili pozdravljeni u industrijski razvijenim zemljama. Međutim, na zasedanju UNCTAD-a u Beogradu nije došlo ni do kakvog bitnog napretka.

Iskustvo posleratnih decenija navodi nas na nekoliko opšteteorijskih zaključaka na osnovu kojih možemo da gradimo praktično-političku strategiju za budućnost:

1. Ekonomska ravnopravnost nije automatski posledica kvantitativnog povećanja proizvodnje. Proces ka ekonomskoj ravnopravnosti vodi samo preko kvalitativnih, a to znači strukturnih promena unutar nacionalnih ekonomija, pa preko toga i promena u strukturi spoljne trgovine i u svetskoj privredi u celini.

2. Jačanje političke nezavisnosti, odnosno učvršćivanje nacionalnog suvereniteta, nije posledica spontanog rasta proizvodnje, nego može da bude samo posledica svesnog napora za menjanje sistema međunarodnih odnosa koji rađa zavisnost, nejednakost i eksploataciju. Proces menjanja sistema međunarodnih odnosa mora, međutim, biti praćen radikalnom promenom strategije nacionalnog društveno-ekonomskog razvoja.

3. Privredni razvoj je mnogo širi i kompleksniji proces od privrednog rasta. Kvantitativno povećavanje proizvodnje je samo osnova i podloga na kojoj se vrši celokupna društvena transformacija. Najbitniji faktor društveno-ekonomskog razvoja jeste oslobađanje puta kreativnoj snazi narodnih masa. Osnovna dinamična snaga društveno-ekonomske transformacije jeste čovek, a ne mašina.

4. Uključivanje narodnih masa i oslobađanje njihovih kreativnih sposobnosti može se, međutim, izvršiti jedino u sklopu istorijski formiranih društvenih celina, odnosno područja rada. Jedinstvena područja rada, odnosno jedinstveni ekonomski prostori, jesu teritorijalne jedinice unutar kojih se vrši relativno slobodna cirkulacija rada, kapitala, robe, tehnologije itd. i u kojima vladaju relativno ujednačeni uslovi privređivanja. Te privredne jedinice zovemo uslovno »nacionalne ekonomije« ili »zemlje«. One su suvereni akteri međunarodnih odnosa. Sistem međunarodnih odnosa je zato sistem ekonomskih, trgovinskih, finansijskih, monetarnih, migracionih, tehnoloških i kulturnih odnosa među tim suverenim jedinicama koje čine celokupnost svetske privrede.

5. Svetska privreda, prema tome, nije jedinstvo društveno-ekonomskih odnosa, nego samo celokupnost nacionalnih ekonomija i međunarodnih odnosa kojima su te jedinice povezane u celinu. Međunarodni odnosi socijalističkih zemalja — kako u međusobnim odnosima tako i u odnosima sa kapitalističkim i feudalnim zemljama — zato se kvalitativno ne razlikuju od međunarodnih odnosa kapitalističkih zemalja.

Digitized by Google

6. Učvršćivanje političkog suvereniteta i nacionalnog ekonomskog integriteta je stoga najprogresivniji cilj savremene epohe. Jačanje političkog i ekonomskog integriteta suverenih zemalja nije samo imperativ pokreta nesvrstavanja, nego i osnovna pretpostavka socijalističkog preobražaja. Socijalizam kao svetski proces pretpostavlja različitost specifičnih nacionalnih puteva. Osnovna pretpostavka socijalističke transformacije jeste, prema tome, uspostavljanje takvih međunarodnih odnosa koji neće sprečavati suvereno odlučivanje narodnih masa u pogledu društveno-ekonomskog uređenja unutar njihovih nacionalnih ekonomija.

7. Transnacionalna »internacionalizacija«, prema tome, ne predstavlja »objektivno« progresivni proces, nego pokušaj dominantnih ekonomskih sila da, razvijanjem transnacionalne mreže, stvore strukturne odnose stalne potčinjenosti i zavisnosti većine suverenih zemalja sveta. Socijalistički preobražaj se ne može izvršiti socijalističkom transformacijom transnacionalno-monopolističke mreže u transnacionalno-etatističku mrežu, odnosno zamenom jednog »svetskog sistema« drugim, nego put progresivne transformacije vodi samo prema afirmaciji nacionalnog suvereniteta unutar koga se vrši takva mobilizacija kreativnih snaga narodnih masa koja može da izvrši istinski društveno-ekonomski preobražaj.

Na praktično-političkom planu to, međutim, znači da je strategija nesvrstavanja — i odbrane nacionalnog političkog i ekonomskog suvereniteta — istovetna sa strategijom socijalističkog preobražaja, odnosno sa socijalizmom kao svetskim procesom.

Strategija oslonca na sopstvene snage u individualnoj primeni znači preorijentaciju modela razvoja od kvantitativnog ekonomskog rasta na kvalitativni društveno-ekonomski preobražaj. Odlučna orijentacija na nacionalnu ekonomsku i društvenu integraciju jedini je način otpora pokušajima transnacionalne apsorpcije i nacionalne dezintegracije. U svojoj kolektivnoj primeni ova strategija predstavlja, međutim, silu protuteže u procesu pregovaranja za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Takva strategija nije »kidanje veza« sa svetskim tržištem, ali znači njegovu progresivnu transformaciju samom promenom strategije unutar procesa međunarodne saradnje.

Borba za ekonomsku ravnopravnost se zato, u svojoj suštini, ne razlikuje od borbe za političku nezavisnost. Ona se ne dobija za zelenim stolom, nego pokretanjem kreativnih snaga narodnih masa.

Digitized by Google

Milenko Marković

Integralni smisao jugoslovenske socijalističke revolucije

Imali smo u poslednje vreme dosta rasprava o nacionalnoj problematici, pa se postavlja pitanje koliko se može ići dalje i reći nešto novije, činiti neke teorijske prodore u odnosu na već poznate i osvojene domete u ovoj oblasti.

Istina, ponekad i nešto što je poznato, neka fundamentalna saznanja i opredeljenja, mogu se ponoviti a da ne zvuče banalno, čak da imaju i draž novine i da služe kao podsticaj novim traganjima. Pitanje integralnog smisla jugoslovenske socijalističke revolucije spada u red takvih tema za koje se vezuju neke već davno izrečene istine, ali koje se ponekad potiskuju, prešutkuju ili zanemaruju, pa ih stoga vredi ponoviti. Šta, zapravo, podrazumevamo pod integralnim smislom i sadržajem naše revolucije?

I

Jugoslovensku socijalističku revoluciju, istina, malo uprošćeno, ali radi jasnoće možemo predstaviti u obliku dijalektičkog triangla — vlast radničke klase, nacionalna ravnopravnost, jugoslovensko socijalističko zajedništvo. Reč je, dakle, o dijalektičkom jedinstvu klasne (i ljudske) nacionalne emancipacije i opštejugoslovenske dimenzije socijalističke revolucije. Ukoliko se bilo

Digitized by Google

koji element ovog triangla razvija ispod svojih realnih istorijskih mogućnosti, ukoliko, dakle, jedan od njih stagnira ili nazaduje, dolazi u pitanje celokupan tok revolucije, njen integralni smisao.

Te tri komponente revolucije nalazile su svoju konkretno-istorijsku realizaciju u NOB, revolucionarnom etatizmu i u novijoj, samoupravnoj fazi revolucije, fazi socijalističkog društvenog razvoja. Dakako, ta realizacija tekla je u protivurečnom obliku, uz otpore različitih konzervativnih političkih snaga društva, ali uvek sa jedinstvenim tendencijskim smislom da svaki korak u razvijanju nacionalnih sloboda i ravnopravnosti ima za osnovu jačanje vladajuće pozicije radničke klase u društvu, čija je rezultanta socijalistička samoupravna Jugoslavija kao jedinstveno područje nerazlučivog procesa socijalno-klasnog i nacionalnog oslobođenja.

To, bez sumnje, i nije nešto novo, jer, istorijski posmatrano, naša revolucija je i krenula tako da se na preduslovima socijalno-klasnog i nacionalnog oslobođenja stvara i novi tip društvene i državne zajednice u kojoj nacionalne slobode i nacionalna ravnopravnost, s jedne, i bratstvo i jedinstvo, jugoslovensko socijalističko zajedništvo, s druge strane, nisu ciljevi po sebi, ali ni puke parole, već integralni delovi istorijskog procesa jedne velike socijalne revolucije. Bez te jedinstvene socijalno-klasne komponente revolucije, shvaćene, razume se, uvek u dijalektičkom jedinstvu strategijskog i konkretno-istorijskog, odnosi nacionalne ravnopravnosti i odnosi bratstva i jedinstva, socijalističkog zajedništva i integracije pretvarali bi se, kao što smo se na sopstvenom iskustvu mogli uveriti, u svoje suprotnosti: u unitarizam ili u separatizam.

Zašto naglašavamo ove istine o našoj revoluciji koje su dobro poznate i koje, reklo bi se, ne bi trebalo da su sporne? Razlog tome je okolnost da se u novije vreme u pojedinim teorijskim tekstovima, istoriografskim radovima, pa i političkim govorenjima, sretamo sa potenciranjem jedne na račun drugih komponenata revolucije. Ako je u jednoj ranijoj, centralističkoj fazi u razvoju jugoslovenske federacije bilo shvatanja da je nacionalno pitanje stvar taktike ili samo forma socijalističke revolucije, u novije vreme ispoljavaju se tendencije da se revolucija, njen integralni smisao redukuje na nacionalni smisao. Revolucija se u tom kontekstu prikazuje kao naknadna pojava, kao nusprodukt samoosveštene borbe narodâ za nacionalno oslobođenje. Izlazi, bar prema ovim i sličnim kazivanjima, da su klasni i opštejugoslovenski smisao revolucije proste izvedenice nacionalnih ideala kao sveta idealnih vrednosti koji je sam sebi dovoljan i koji ima moć da oblikuje socijalnu stvarnost. Iz tog i tako shvaćenog nacionalnog izvlači se osnovni smisao i NOB i savremenih kretanja u jugoslovenskom društvu, uspostavlja se nit kontinuiteta između prošlosti i sadašnjosti. Da budemo još eksplicitniji: postoje pokušaji da se tendencije nacionalističkih deformacija samoupravnog federalizma teorijski osmisle i ideološki legitimišu kao istinski kontinuitet NOB, a i njenih revolucionarnih tekovina.

Digitized by Google

Suvišno je dokazivati koliko je KPJ u godinama NOB i oružane revolucije pridavala krupan, strateški značaj nacionalnom pitanju, rešavajući ga u duhu Lenjinovih principa, dosledno i radikalno. To je, uz povremene oscilacije, činila i kasnije u posleratnoj izgradnji socijalizma. Nije, dakle, svodila nacionalno pitanje na stvar taktike, ali isto tako nije od njega pravila ni fetiš. Umela je da ceni oslobodilački naboj i istorijske težnje narodâ da budu gospodari na svome. Ali je, takođe, veoma dobro znala da taj naboj i te težnje mogu postati motorna snaga revolucije samo ako se oslobode naslaga nacionalnih netrpeljivosti i nepoverenja i ako se čvrsto povežu sa revolucionarnim pokretom radničke klase za socijalno oslobođenje. Nacionalni ideali, inače u istoriji naših naroda više puta izneveravani, sami po sebi ne bi značili mnogo bez spoja sa socijalističkom revolucijom, odnosno bez upornog rada KPJ na integraciji nacionalne i socijalne komponente revolucije. Istina, i socijalistička revolucija bez njenog nacionalnog utemeljenja ne bi mogla da računa na uspeh. Ali to ne obesnažuje stanovište da jedino socijalistička revolucija otvara perspektivu istorijske realizacije nacionalnih ideala slobode i ravnopravnosti, ali po meri i načinima radničke klase, kada se ona podigne do nivoa nacionalne klase. Bez nje, odnosno samo sa antifašističkom borbom, imali bismo nešto poput Pokreta otpora ili slično, ali ne i onaj radikalni društveni obrat na kojem je jedino moguće ostvariti ciljeve nacionalne emancipacije.

Ono što se događalo između 1941. i 1945. godine bilo je istovremeno i nacionalnooslobodilačka borba i građanski rat sa svim bitnim obeležjima, dakako, specifične, ali duboko nacionalne i duboko socijalno-klasne revolucije, koja je rešavala i pitanje nacionalnog oslobođenja. Prvo je davalo širinu, svenarodni karakter oslobodilačke borbe, a drugo je davalo utemeljenje, perspektivu i garancije da plodovi borbe za oslobođenje Jugoslavije neće pripasti snagama starog režima. Komunistička partija Jugoslavije, naime, nikada nije krila da njena platforma borbe ima ne samo nacionalnooslobodilački, već i socijalno-klasni karakter. Istina, ona je povremeno morala i da taktizira, ne toliko zbog unutrašnjih koliko zbog spoljnih, međunarodnih okolnosti. Jer i zapadni saveznici i Staljin podjednako su bili zainteresovani za to da se u Jugoslaviji vodi samo borba protiv okupatora, a ne provodi i revolucija. Partija, međutim, bez obzira na teškoće i smetnje sa tih strana, nije pristajala da svoj revolucionarni angažman svede na okvire antifašističke borbe i na vojnu pomoć ratnim naporima članica antifašističke koalicije. Njen radikalizam u borbi za oslobođenje Jugoslavije i za rešavanje nacionalnog pitanja proizlazio je iz radikalizma njene borbe za promenu društvenog sistema u Jugoslaviji.

To se ponekad, svesno ili nesvesno, zaboravlja kada se, iz težnje da se po svaku cenu bude antidogmatičan, prenaglašava nacionalnooslobodilački karakter revolucije, kada se, u označavanju karaktera te revolucije, pridev »socijalistička« zamenjuje

Digitized by Google

pridevom »narodna« i kada se radije govori o subjektivitetu narodâ nego o subjektivitetu radničke klase. Nije ni u kom slučaju sporno da je karakteristika naše socijalističke revolucije, kao i mnogih antikolonijalnih revolucija, upravo u tome da je povećana samosvest narodâ o njihovim nacionalnim i socijalnim interesima i ciljevima, a da je snažno porasla njihova uloga na istorijskoj sceni revolucionarnih zbivanja, što daje i pečat našoj savremenoj epohi. Ali to ne znači da je povećana istorijska samosvest narodâ potisnula ulogu društvenih klasa, posebno revolucionarnu ulogu radničke klase i njoj bliskih slojeva društva. To, opet, ne znači da je progresivni smisao borbi za nacionalnu samostalnost, za ravnopravne odnose među narodima potisnuo progresivni smisao klasnih borbi za pravedniji društveni poredak. Dogmatskom i uprošćenom stanovištu o primatu klasne borbe ne može biti zamena drugo dogmatsko i uprošćeno stanovište koje totalitet revolucionarnih kretanja u našem društvu, pa i u svetskim razmerama, redukuje na nacionalne suprotnosti i na nacionalni princip. Jer ne samo naša socijalistička revolucija, nego i mnoge savremene antikolonijalne revolucije potvrđuju da je borba za nacionalnu samostalnost tesno uslovljena i povezana sa borbom za pravednije društvene odnose.

Potpun i celovit smisao jugoslovenske socijalističke revolucije iskazuje se, međutim, ne samo u povezanosti borbe za samostalnost i ravnopravnost narodâ sa borbom za novi, socijalistički društveni poredak — već i u povezanosti narodnooslobodilačke borbe sa borbom za stvaranje nove Jugoslavije, dakle, sa opštejugoslovenskim smislom revolucije.

U vezi s tim postavlja se pitanje: u kakvom se odnosu nalaze princip samoopredeljenja, koji uključuje pravo narodâ na državno otcepljenje, sa borbom za stvaranje nove Jugoslavije? Jer, i jednu i drugu politiku promovisala je jedna ista partija — Komunistička partija Jugoslavije. Da li je KPJ time protivurečila samoj sebi, da li je svojim nepriznavanjem okupatorskog komadanja Jugoslavije i odlučnom borbom za očuvanje teritorijalnog jedinstva Jugoslavije u bilo čemu obezvređivala proklamovani princip samoopredeljenja? Da li je — da dodamo još jedno pitanje — današnja odlučna politika za očuvanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije u koliziji sa pomenutim principom? Tim pitanjima možemo, sa izgledima na ispravnost odgovora, pristupiti jedino konkretno-istorijski — bilo da govorimo o NOB bilo o savremenom istorijskom trenutku revolucije.

Kad govorimo o NOB, morali bismo respektovati polaznu činjenicu da su narodi Jugoslavije u svom političkom sazrevanju i samoosvešćivanju — u čemu je KPJ odigrala nesumnjivo krupnu istorijsku ulogu, — ulazili u narodnooslobodilačku borbu kao zajedničku opštejugoslovensku borbu za nacionalno oslobođenje. Postojala je, dakle, svest — da ni jedan narod ne može izboriti svoju nacionalnu slobodu ako svoju borbu ne udruži, ne ujedini sa borbom svih ostalih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Digitized by Google

U toj i takvoj sazrevajućoj svesti sadržana je njihova rešenost da se obnovi zajednički život posle oslobođenja, dakako, na radikalno drugačijim osnovama nego što su bile one u monarhističko-kapitalističkoj Jugoslaviji. Tu rešenost oni su demonstrirali zajedničkom oružanom borbom i političkim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Teška iskustva nacionalnog bespravlja i hegemonije u staroj Jugoslaviji nisu ugušila istorijske težnje narodâ da žive zajedno, nisu ih navela na uverenje da je zajednički život — pa makar i pod najpovoljnijim uslovima, apriorno nemoguć. Na etnocentrističkoj tezi o nemogućnosti zajedničkog življenja pravili su se u toku rata različiti planovi o dezintegraciji Jugoslavije: četnički — o velikoj Srbiji, ustaški — o velikoj Hrvatskoj, albanskih balista — o velikoj Albaniji, kao i politika bugarske KP koja se kretala linijom bugarskih aspiracija prema Makedoniji.

No ti su se planovi topili kao mehur od sapunice, gubili su svaku smisaonost realne istorijske perspektive pred političkom zrelošću narodâ i radničke klase, pred realnošću istorijske perspektive koju je otvarala Komunistička partija Jugoslavije.

Ako, dakle, naši narodi nisu gajili rezerve prema obnavljanju zajedničkog života i ako su se, i pored toga što su im ne samo nuđene, već i nametane i neke druge alternative, odlučili za kontinuitet življenja u zajedničkoj državi — a ne u posebnim državama ili u sastavu nekih drugih država — onda je borba KPJ za stvaranje nove Jugoslavije ne povreda, već najpotpuniji izraz prava narodâ na samoopredeljenje.

Saznanja o tome da bi izdvojenim življenjem lako postajali plen manipulacije velikih sila ili da bi eventualnim pripajanjem nekim drugim susednim državama bili izloženi riziku gubitka svog nacionalnog individualiteta — predstavljaju one značajne dodatne elemente politike samosvesti narodâ o njihovoj istorijskoj sudbinskoj upućenosti na zajedničko življenje.

Na tim elementima istorijske svesti naših naroda i radničke klase KPJ je temeljila svoju strategiju jedinstva i klasnog i nacionalnog opštejugoslovenskog smisla socijalističke revolucije.

Može se pretpostaviti da je samoupravljanje ojačalo svest o sudbinskoj povezanosti naših naroda, svest o tome da svaki posebno u ovom uzburkanom svetu ne bi značio mnogo, već da udruženi, kao celina, znače nešto. Moglo bi se reći da i objektivno, kao jedinstvena društveno-ekonomska osnova sistema, i subjektivno, kao samosvest radničke klase i narodâ, socijalističko samoupravljanje predstavlja, na ovoj etapi društvenog i nacionalnog razvoja, konkretno-istorijski vid principa samoopredeljenja kojim se nadilazi tendencija regulisanja odnosa među nacijama na državnoj osnovi. Konzekventno tome, sve se više nameće, kao istorijski nova tendencija, da se ti odnosi regulišu na sličnim principima koji važe za odnose u samoupravno udruženom radu. Drugačije rečeno, samoupravni vid principa samoopredeljenja istorijski nadilazi potrebu jačanja državnog aspek-

Digitized by Google

ta republika ili, pak, stvaranje novih republičkih država. U tom smislu samoupravljanje se javlja i kao novi konkretno-istorijski vid integracije društva i jugoslovenske zajednice naroda i narodnosti. Sa te svoje samoupravne osnove integracija ne može biti u suprotnosti sa stvarnim interesima nacija. Njome se ukidaju državne osnove odnosa među nacijama, a ne i nacije i njihovo neotuđivo pravo da upravljaju sobom. Jer, kao što je besmisleno brkati državu sa nacijom, tako isto je besmisleno da svaka nacija, svaka republika u samoupravnoj socijalističkoj zajednici mora imati sve atribute države (Tito).

Stav da nikada ne može biti previše nacionalne ravnopravnosti, ali na samoupravnim osnovama, mora ići zajedno sa stavom da nikad ne može biti previše zajedništva, dakako, opet na samoupravnim osnovama. Drugim rečima, ne može imati istorijski dignitet ni ono ispoljavanje nacionalnog koje svoj subjektivitet dokazuje putem nacionalnog egoizma, ekonomskog i kulturnog zatvaranja i svakojakog autarkizma.

II

Unutar ovog kruga pitanja o integralnom smislu jugoslovenske revolucije ističu se kao »vruće teme« problemi zajedničke istorije i zajedničke kulture i, posebno, problemi jugoslovenstva — bratstva i jedinstva. Sva je teškoća u dolaženju do pravih odgovora u tome što je samoupravna pozicija u odnosu na separatističke i unitarističke prilaze ovim pitanjima u defanzivi, zbog čega se ona i javljaju u krajnje politiziranom i ideologiziranom vidu. Jer, kako drugačije protumačiti otpore koji se pružaju ostvarivanju ideje zajedništva u oblasti kulture, obrazovanja ili ekonomije? Svaki korak u tom pravcu, čak i kada je samoupravno i demokratski omeđen i trasiran, tumači se kao pokušaj obnavljanja unitarističkog koncepta zajedništva. Nevolja je u tome, i to stvara priličnu idejnu konfuziju, što se nacionalistički partikularizam sve agresivnije javlja u ulozi glavnog pobornika protiv unitarizma, pa ispada po onoj narodnoj »povika na vuka, a lisice meso jedu«.

S tim u vezi zaoštravaju se pitanja smisla i stvarnog značenja zajedničke istorije i zajedničke kulture. Tito je, na primer, govorio da su jugoslovenski narodi, od trenutka kada su se ujedinili u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, počeli stvarati novu, zajedničku istoriju i novu, zajedničku kulturu kojima se ne negiraju posebnosti nacionalne prošlosti i nacionalnih kultura. Istina, naši narodi su se uključivali u tu borbu samostalno i po slobodno izraženoj volji, ali to nikako ne znači da je ona nastajala i tekla po logici prostog paralelizma i proste podudarnosti, odnosno kao proste agregacije izdvojenih i međusobno nezavisnih nacionalnih i regionalnih borbi. Naprotiv, ona je nastajala kao izraz svesti o istorijsko-sudbinskoj povezanosti i jasnog saznanja da uspeh oslobodilačke borbe jednog naroda zavisi od

Digitized by Google

toga koliko nju uspešno vode drugi narodi. Prema tome, zajednička istorija, njen smisao nije ni u unitarističkom konceptu »usrećivanja« iz jednog nacionalnog centra, ali ni u partikularističkom negiranju njenog opštejugoslovenskog smisla.

Koji je, u tom kontekstu, smisao zajedničke kulture? Sigurno je da ne može biti prihvatljiv unitaristički koncept zajedničke kulture, ali je isto tako neprihvatljivo da se jugoslovenska kultura zamišlja i praktikuje kao mehanički zbir sebi dovoljnih i u sebe zatvorenih nacionalnih kultura. Možda bi se moglo reći da je zajednička kultura moguća kao vid sinteze pozitivnih vrednosti svih nacionalnih kultura. Takva sinteza morala bi se zasnivati na dvema osnovnim premisama: na slobodnom ispoljavanju samosvojnosti nacionalnih kultura i na njihovoj otvorenosti prema kulturama drugih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Ima, međutim, shvatanja kojima se širi bojazan — po pravilu, iz krugova nacionalističke birokratije i građanske desnice — da to otvaranje nacionalne kulture prema jugoslovenskom kulturnom području može da ugrozi nacionalni identitet kulture jednog naroda. Zato su te snage pre za otvorenost i direktno komuniciranje sa svetskom nego sa jugoslovenskom kulturom. Kao da kultura bilo kojeg naroda jugoslovenske nacionalnosti može ulaziti u baštinu svetske kulture ne postajući u isto vreme baštinom zajedničke, jugoslovenske kulture. Jer tek u slobodnom, demokratskom komuniciranju, u kritičkom sučeljavanju vrednosti nacionalnih kultura na jedinstvenom jugoslovenskom kulturnom području, moguće je obogaćivanje i nacionalnih kultura i zajedničke, jugoslovenske kulture. Nisu, dakle, u suprotnosti nacionalni i opštejugoslovenski smisao kulture, odnosno ne može se govoriti o tome da se to dvoje apriorno isključuje, uzajamno negira. Ako ipak dolazi do tih suprotnosti i uzajamnog negiranja, onda, čini nam se, uzroke pre treba tražiti izvan nego unutar kulture.

Ili, uzmimo tako mnogo debatovano pitanje jugoslovenstva. Nov poticaj kontroverzama pružio je podatak iz poslednjeg popisa stanovništva da je porastao broj onih koji se opredeljuju kao Jugosloveni. Postavlja se pitanje kako objasniti tu pojavu. Da li ona pokazuje tendenciju obnavljanja unitarističke svesti, da li je izraz političkog protesta protiv negativnih pojava u međunacionalnim odnosima, da li je reč o subjektivnom osećanju pojedinaca da su nadvisili svoju nacionalnu pripadnost te da se najadekvatnije mogu odrediti kao pripadnici šire zajednice nego što su nacije? U svakom slučaju, pojava je mnogo složenija nego što bi se mogla apsolvirati kvalifikacijom unitarističke svesti. Različita i međusobno suprotna tumačenja ove pojave indikacija su činjenice da se pod pojmom jugoslovenstva podrazumevaju različiti, čak dijametralno suprotni sadržaji. Po jednima, jugoslovenstvo ne može imati drugačiji smisao osim unitarističkog, pa stoga, da bismo se mogli definitivno obračunati sa unitarizmom, moramo se definitivno obračunati i sa jugoslovenstvom. Po drugima, pak, jugoslovenstvo je oblik ukidanja postojećih i stvaranja neke nove jugoslovenske nacije. Neki, opet,

Digitized by Google

traže da se onima koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni prizna pravno-politički status i pravo da mogu imati svoje predstavnike u skupštinskim telima. Koji su sadržaji jugoslovenstva u duhu integralnog smisla naše revolucije?

Možemo se bez dvoumljenja složiti sa mišljenjem da oni koji se opredeljuju kao Jugosloveni ne moraju da poseduju razvijeniju socijalističku svest i razvijeniji osećaj pripadnosti jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici od onih koji se nacionalno opredeljuju. Samim tim što se neko piše kao Jugosloven ne znači i da je veći socijalistički patriota i internacionalist od onih koji se pišu kao Slovenci, Makedonci, Srbi itd. No, s druge strane, ovaj rast jugoslovenstva ne može se apriorno kvalifikovati ni kao devijantna pojava našeg društvenog i političkog života. Ne samo zbog toga što je ustavno pravo građana da se slobodno opredeljuju za neku nacionalnu pripadnost i jednostavno se osećaju kao Jugosloveni, ne u smislu nove nacionalnosti, nego kao pripadnici šire jugoslovenske socijalističke zajednice. Tito je svojevremeno upozoravao da ne treba nikome naturati nacionalnu pripadnost ako se neko oseća samo građaninom Jugoslavije, te da nacionalna pripadnost i državljanstvo ne protivureče jedno drugome.

Drugo je pitanje što SKJ treba idejno da se bori protiv onih shvatanja koja koriste jugoslovenstvo da se minimizira ili sasvim negira uloga nacija, da se ospori revolucionarni smisao nacionalnog pitanja. Na takvim shvatanjima se, odista, ne mogu razvijati socijalistički patriotizam, internacionalizam, bratstvo i jedinstvo. Još je Engels govorio da jedna nacija mora da bude, pre svega, nacionalna, da bi uopšte mogla da bude internacionalna. To ima aktuelnu težinu za savremene svetske i posebno za naše, jugoslovenske uslove. Ako je neko dobar Hrvat, Crnogorac itd., dakle, nacionalan u Engelsovom smislu, on je u isto vreme i dobar Jugosloven. Istina, to pravilo se ne može apsolutizovati. Jer uvek ima i uvek će biti i onih pripadnika nacije koji su toliko »dobri« i »revnosni« za svoju naciju da to nanosi štete interesima drugih nacija i jugoslovenske socijalističke zajednice. Napuštanje klasne pozicije u nacionalnom pitanju nikako ne može biti dobra osnova socijalističkog jugoslovenstva.

U jednoj od prethodnih faza revolucije, u kojoj su se preplitali revolucionarni romantizam i unitarističke tendencije, socijalističko jugoslovenstvo je bilo u prvom planu, a nacionalna pripadnost u drugom. Bilo je to, valjda, u duhu toga vremena da se smatralo da nije važno koje si nacionalnosti, važno je da smo svi Jugosloveni. Naš pokret se, kao što je poznato, radikalno oslobađao te naivno-romantičarske svesti kao što se oslobađao i onih koncepata jugoslovenstva sa slavensko-etničkom ili unitarističkom konotacijom koji, dakako, nisu bili nimalo naivni. Praktično-politička konzekvenca tih koncepata jugoslovenstva je spektar atributa jedne centralističke federacije koja je tendirala da se zaokruži u trajan sistem (otpori prema jačanju samostalnosti republika i pokrajina, nepoverenje prema neslaven-

Digitized by Google

skim narodnostima, pijemontizam, velikodržavlje, hegemonizam, monolitizam i slično).

Međutim, ovaj proces oslobađanja od unitarističkih sadržaja jugoslovenstva, bez kojeg nije bilo moguće odbraniti kontinuitet revolucije, praćen je tendencijama i shvatanjima koja su ugrožavala taj isti kontinuitet revolucije, ali sada sa nacionalističkim predznakom, kojima nije stalo ni do revolucije ni do jugoslovenstva. Nije uopšte problem u ispoljavanju tih tendencija, jer proces oslobađanja od unitarizma i nije mogao da teče drugačije nego protivurečno i u borbi različitih i međusobno suprotnih tendencija i shvatanja revolucije i nacionalnog pitanja. Problem je mogao da nastane i nastajao je u onoj meri u kojoj su mogla da stiču prevagu ona shvatanja koja su stavljala znak jednakosti između unitarizma i jugoslovenstva i implicirala zaključak da je radikalan obračun sa unitarizmom moguć tek ukoliko se radikalno obračunamo i sa svakim jugoslovenstvom.

Dakle, ako smo u jednoj fazi revolucije imali situaciju u kojoj je bilo nepopularno isticati nacionalnost, odnosno u kojoj se nacionalna ravnodušnost smatrala izrazom dobrog jugoslovenstva, u novijem vremenu nastajale su situacije u kojima je nepopularno, čak rizično, govoriti o jugoslovenstvu zbog mogućeg prigovora za anacionalnost i unitarizam. Konzekventno tome, izlazi da što manje ističeš jugoslovenstvo, tim više stičeš legitimitet dobrog pripadnika svoje nacije i borca za nove odnose u federaciji. Na taj način stvarao se privid nesuglasja između nacionalne pripadnosti i pripadništva jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici, između novih odnosa u federaciji i integracije jugoslovenskog socijalističkog zajedništva, odnosno između nacionalnog i opštejugoslovenskog, internacionalističkog smisla revolucije.

Na toj podlozi podvajanja nacionalnog i klasnog dolazilo je do erozije socijalističkog jugoslovenstva i jugoslovenskog socijalističkog patriotizma kao »internacionalističke dopune demokratske nacionalne svesti« (Program SKJ). Tito, za koga se ne može reći da je bio škrt u pitanjima nacionalnih sloboda, dosta rano, još pre dve decenije, kritički je ukazivao na indikacije te pojave. Okolnost da se ne mali broj ljudi u pojedinim republikama i pokrajinama usteže da kaže da su Jugosloveni, da se sve manje govori o Jugoslaviji, on je nazivao žalosnim činjenicama koje nanose štete i duhu nacionalne ravnopravnosti i duhu bratstva i jedinstva, dakle, osnovnim tekovinama NOB. Jer na tim tekovinama izrasli su, po Titovim rečima, novi jugoslovenski socijalistički patriotizam, svest o klasnom sadržaju samoupravnog socijalističkog jugoslovenstva, prožetog duhom internacionalističke solidarnosti među narodima i narodnostima Jugoslavije. Biti Jugosloven u tom smislu ne implicira ukidanje nacija i stvaranje nekakve nove jugoslovenske nacije, ne znači zaboravljanje na svoju nacionalnost, već je u direktnoj korelaciji sa stvaranjem uslova za najširi procvat nacionalne individualnosti.

Digitized by Google

Tito je i na to posebno podsećao, tražio da naporedo sa jačanjem nacionalne ravnopravnosti jača i odgovornost za socijalističku Jugoslaviju kao celinu. To je za njega isti proces u kojem briga za celinu, za federaciju, nikako ne može biti na sporednom koloseku. Konzekventno tome, pod pojmom jugoslovenstva danas i u uslovima socijalističkog samoupravljanja mogu se podrazumevati sadržaji kojima se promovišu osećaj pripadnosti ne samo svojoj naciji, već i široj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici, odgovornost za dobrobit ne samo svoje nacije, već i za dobrobit Jugoslavije kao celine, legitimitet razlikovanja interesa, ali i legitimitet jedinstva, podjednaka briga za teritorijalni integritet i međunarodni ugled Jugoslavije. Drugim rečima, morali bismo da budemo podjednako osetljivi i prema devalvaciji nacionalnih sloboda i prava i prema devalvaciji socijalističko-samoupravnog duha jugoslovenstva. I ako je u jednom istorijskom trenutku bilo neophodno rehabilitovati nacionalni smisao revolucije na osnovama socijalističkog samoupravljanja, danas je, čini nam se, istorijski trenutak i potreba rehabilitacije socijalističkog jugoslovenstva, kao svesti o zajedničkoj sudbini i zajedničkim interesima, dakako, na osnovama i u duhu socijalističkog samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti.

Sa tog stanovišta posmatrano, ideja bratstva i jedinstva predstavlja bitan element socijalističkog jugoslovenstva. Sa razvojem samoupravljanja naš pokret se, istina, oslobađao različitih zabluda o bratstvu i jedinstvu koje su nastajale na tendencijama velikodržavlja i unitarizma. Odbacujući tezu o beskonfliktnom razvoju socijalizma, on je u isto vreme odbacio i tezu o idiličnom, beskonfliktnom razvoju međunacionalnih odnosa. Međutim, oslobađajući se unitarističkih naslaga koje su opterećivale ideju bratstva i jedinstva, naš pokret nikada nije smatrao da je i sama ideja bratstva i jedinstva istorijska zabluda.

Tito je, dobro je poznato, gotovo u svakom svom govoru obrazlagao potrebu čuvanja bratstva i jedinstva (kao »zenicu svoga oka«). Bez obzira na to koliko je u različitim istorijskim situacijama naglašavao jedan ili drugi aspekt jugoslovenskog federalizma, ne javljaju se nikakve sumnje u pogledu koherencija osnovnog stava: da su odnosi nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti, s jedne, i odnosi bratstva i jedinstva, s druge strane, dve neodvojive stvari, da jedno bez drugog ne ide, a da i jedno i drugo može imati autentičnost, čvrstinu i perspektivu ako se istorijski temelje na društvenom odnosu u kojem proizvođači odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada. Bez bratstva i jedinstva — govorio je Tito — ne može biti snažne Jugoslavije, a bez snažne Jugoslavije ne može biti snažna ni jedna republika ili pokrajina. Pojam »snažne Jugoslavije«, dakako, isključuje alternativu centralističko-unitarne zajednice. Takva federacija imala bi samo privid snage: ona bi se zasnivala na moći saveznog centra i nemoći federalnih jedinica, odnosno na ograničavanju nacionalne samostalnosti. No u isto vreme ni parola »slaba Ju-

Digitized by Google

goslavija — snažne federalne jedinice« ne može imati vrednost istorijske perspektive. Ta parola je izraz dezintegracionih i separatističkih tendencija kojima se, pod plaštom borbe protiv centralizma i unitarizma, »zaštite« nacionalnih interesa, u stvari slabi Jugoslavija kao celina. Jer, koliko je tačno da bi centralističko-unitarna Jugoslavija vodila ograničavanju nacionalnih sloboda, isto je toliko tačno da separatizam slabi koheziju Jugoslavije, odnosno da se njime stvara samo privid da jedino dezintegrirana Jugoslavija može biti okvir ostvarivanja nezavisnosti i samostalnosti republika i pokrajina.

Jugoslovensku federaciju Tito je označavao kao »zajedničku kuću«, kao celinu u kojoj svaki narod gospodari na svome. Ona nije »splet malih država«, a granice federalnih jedinica »nisu granice razdvajanja, već granice spajanja« (»granice pod istim krovom«). Decentralizacija, po njemu, ne znači da svako radi šta hoće ne vodeći računa o interesima drugih, o interesima celine. S druge strane, jedinstvo Jugoslavije ne znači nametanje interesa celine odozgo, iz nekog supranacionalnog saveznog centra, ali je svakako svest o tome da se istinski nacionalni interesi mogu najbolje i najpotpunije realizovati unutar opštih, zajedničkih interesa Jugoslavije kao celine. Jugoslovenska federacija, drugim rečima, pretpostavlja punu nezavisnost svojih federalnih jedinica u smislu slobodnog političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka minus separatizam, odnosno puno jedinstvo i unutrašnju koheziju Jugoslavije minus unitarizam.

III

Mi smo se, dakako, odrekli monolitnog, centralističkog jedinstva kad je reč o opštim interesima. Znamo i to da se jedinstvo uvek na nov način ostvaruje — da nema večite formule jedinstva. Ali je, isto tako, našem samoupravnom sistemu i našim opredeljenjima strano da jedinstvo ostvarujemo mukotrpno, pod prinudom ekonomskih teškoća ili nekih pretnji spolja. Ne može se jugoslovensko zajedništvo prihvatiti samo u meri u kojoj ono odgovara uskonacijski shvaćenim interesima, a da se svaki opšti interes — čak i na pretpostavci samoupravno-demokratskog usaglašavanja — sumnjiči kao pokušaj restauracije unitarizma i velikodržavlja.

Čini se da ni teorijski ni praktično nismo ovladali problematikom interesa, to jest relacijom pojedinačnih, posebnih i opštih interesa — kako unutar republika i pokrajina tako ni na nivou federacije.

Teško da tu možemo učiniti neke dalje prodore od onoga što je dao Kardelj sa pluralizmom samoupravnih interesa — sve dok imamo izražene osamostaljene centre moći i sputano delovanje tržišta.

Mi smo se odrekli centralističke integracije društva; saglasni smo, čini se, u tome da je naš put samoupravna integracija

Digitized by Google

društva. Ali se postavlja pitanje kako se to može ostvariti bez slobodnijeg delovanja tržišta? Razume se, ne u anarhičnom smislu (izgleda da stalno treba ponavljati na kakvo se tržište misli). Integralno samoupravljanje, odnosno samoupravna integracija društva, nisu mogući — kako je to govorio Kardelj — bez slobodnog samoupravnog tržišta. Zaklinjanje u ekonomske zakonitosti uz neko sputano tržište i stalno plašenje baukom kapitalizma — očigledno služi kao dimna zavesa kojom se prikriva jedna još uvek neprevaziđena praksa državnog socijalizma.

Pitanje je, isto tako, kako može i nacija da ostvaruje svoj ekonomski suverenitet ako nema za osnovu slobodno samoupravno tržište. Nismo li time, u težnji da dokažemo kako je tržište istorijski prevaziđeno kao ekonomska osnova nacije, blizu onoga što se u nekim socijalističkim zemljama konstituisalo kao »teorija socijalističke nacije«?

Susrećemo se sa shvatanjima da se neposredni istorijski interesi radničke klase iscrpljuju unutar republika i pokrajina — a da se na nivou federacije sučeljavaju samo nacionalni interesi. Može li se, međutim, reći da se na nivou federacije sučeljavaju samo nacionalni interesi, odnosno da nema neposrednijeg sučeljavanja interesa samoupravno udruženog rada?

To, dakako, ne znači da se jedni i drugi interesi javljaju u »čistom« vidu — isključivo kao nacionalni i isključivo kao klasni interesi. Jer, kao što nema natklasnih nacionalnih interesa, tako nema ni nadnacionalnih klasnih interesa. To se može videti na primerima dogovaranja republika i pokrajina o konkretnim pitanjima razvojne politike, kada jedne te iste konkretne mere koje se predlažu nailaze ili na prihvatanje ili na odbijanje, uz obrazloženje da one odgovaraju ili ne odgovaraju interesima razvoja samoupravljanja u nekoj republici ili pokrajini. Razume se, odmah se postavlja pitanje — kako to da jedna ista privredna mera u jednoj republici ili pokrajini služi interesima samoupravljanja, a u drugoj republici ili pokrajini je suprotna interesima samoupravljanja? Razlike u odnosu na pitanje koliko je neka konkretna privredna mera u interesu ili protiv interesa samoupravljanja normalne su i legitimne — ako je reč o specifičnostima samoupravnog razvoja u pojedinim republikama i pokrajinama. Međutim, one ne mogu biti normalne niti legitimne, ma koliko se branile nacionalnim suverenitetom, ukoliko se radi o razlikama u suštinskom smislu — o bitnim pitanjima pravaca daljeg razvoja samoupravljanja. Jer samoupravljanje se, bez obzira na nacionalne specifičnosti, ostvaruje ili ne ostvaruje kao jedinstven produkcioni odnos, ono se u svojim bitnim obeležjima može uspešno ostvarivati u jednoj republici ili pokrajini samo ukoliko se po svom osnovnom kvalitetu ostvaruje u svakoj drugoj republici ili pokrajini.

Prema tome, veoma je važno praviti razliku između sukobljavanja nacionalnih interesa u kojima dolaze do izražaja specifičnosti i posebnosti uslovâ u pojedinim nacionalnim sredinama od, recimo, sukobljavanja uskonacionalnih interesa kojima se,

Digitized by Google

pod plaštom nacionalnih specifičnosti, podređuju interesi razvoja samoupravljanja. Utoliko je pre potrebno voditi računa o tim razlikama s obzirom da je veoma tanka granica između autentičnog i usko shvaćenog nacionalnog interesa. Uostalom, ne retki primeri iz prakse novijeg vremena potvrđuju našu konstataciju. Kako protumačiti činjenicu da, uprkos zajednički usvojenom stavu da se investicije ne povećavaju, one ipak iz godine u godinu stalno rastu? Kako protumačiti autarkizam, zatvaranje republičkih i pokrajinskih privreda, razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta itd. itd. Da li su te pojave izraz stvarnog nacionalnog interesa i u kakvoj je vezi takvo ispoljavanje nacionalnog interesa sa opštim interesima jugoslovenskog zajedništva i, razume se, sa neposrednim i istorijskim interesima radničke klase?

Ovde se ne postavlja pitanje šta je važnije — nacionalni ili opštejugoslovenski interes. Zna se da je suvereno izraženi nacionalni interes bitna pretpostavka opštejugoslovenskog interesa. Jedno je sigurno — ne može biti prihvatljiv onaj opšti interes koji dovodi u pitanje nacionalnu samostalnost i odnose ravnopravnosti. Ali ne može biti prihvatljiv ni onaj nacionalni interes koji, motivisan nacionalnim egoizmom, dovodi u pitanje demokratski način dolaženja do opšteg interesa.

Prema tome, pravo pitanje nije u tome šta je primarnije, nego kako se u sistemu pluralizma samoupravnih interesa formira i nacionalni i klasni interes — počev od OOUR-a, opštine, pokrajine, republike do federacije. Pravo je pitanje — kakav je stvarni uticaj udruženog rada da i nacionalni i opštejugoslovenski interes oblikuje prema svom neposrednom i istorijskom interesu. Šta uzrokuje, koji činioci uzrokuju zgrušavanje u krvotoku delegatskog sistema koje dovodi do slabljenja ili kidanja organskog jedinstva klasnog i nacionalnog u konstituisanju opštejugoslovenskog interesa.

Za ostvarivanje organske veze klasnog i nacionalnog u procesu konstituisanja opštejugoslovenskog interesa nije cena koju treba ispostaviti na račun ustavnog položaja republika i pokrajina. Ali je svakako cena koju bi morali platiti oni otuđeni centri moći koji republike i pokrajine izvode iz njihovog ustavnog položaja — koji, dakle, vrše praktičnu reviziju Ustava.

Jer, iz tih centara izvire tendencija da se savremeni samoupravni smisao revolucije redukuje na nacionalni princip, da se odnosi nacionalne ravnopravnosti posmatraju kroz naglašenu, u stvari, etatističku ulogu nacionalne države, kojima se onda podređuju klasni i opštejugoslovenski smisao revolucije.

S druge strane, unitarističke tendencije koje, iako bez sistemsko-institucionalne podloge, žive i nastoje se rehabilitovati — potenciraju klasni i opštejugoslovenski smisao na račun nacionalnog smisla jugoslovenske revolucije. Unitarno-birokratska idejna tendencija hipostazira ulogu centralizovane federalne države u rešavanju problemâ klasne i nacionalne emancipacije. Otuda i uverenje da su uzroci dezintegracionih procesa u prevelikim

Digitized by Google

pravima republika i pokrajina — te da bi trebalo menjati i Ustav u smislu ograničenja tih prava i povećanja ingerencija savezne države koja se predstavlja jedinim garantom čvrstine jugoslovenskog zajedništva, bratstva i jedinstva — i, razume se, klasnog kontinuiteta revolucije.

Zajednički imenitelj jednom i drugom nacionalizmu sadržan je u etatizmu — samo sa različitim idejnim predznakom. Samoupravljanje im, pri tom, koristi samo kao smokvin list da prikriju golotinju etatizma. U stvari, sukobljavaju se dve frakcije birokratije — jedna sa nacionalnim predznakom i druga sa predznakom supnacionalnog internacionalizma.

U tom kontekstu stoji pitanje — jesmo li ili nismo u kontinuitetu Drugog zasedanja AVNOJ-a, odnosno kad smo u kontinuitetu, a kada nismo. Šta je istinski dijalektički shvaćen kontinuitet AVNOJ-a — razvijanje odnosâ nacionalne ravnopravnosti jačanjem nacionalnih država i svođenjem tih odnosa na odnose među državama — ili jačanjem samoupravne supstance nacionalne emancipacije i odnosâ ravnopravnosti. Čini nam se da u pogledu odgovora na ovo krucijalno pitanje ne bi smelo da bude dileme.

Digitized by Google

Marjan Rožič

Pluralizam samoupravnih interesa i SSRN kao frontno organizovanje subjektivnih snaga

»Socijalistički savez kao udruženje svih organizovanih socijalističkih snaga društva nije neka nadorganizacija, nego oblik demokratskog organizovanja inicijativa, sporazumevanja, dogovaranja i široke društvene akcije. U njemu treba da dolaze do izražaja sva socijalistički i demokratski orijentisana mišljenja i htenja u našem društvu, koja se neposredno izražavaju u samoupravnim organizacijama i zajednicama, kao i u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama, da bi se na toj osnovi izgrađivalo socijalističko demokratsko zajedništvo i pronalazila praktična rešenja za razne društvene probleme. Sama struktura Socijalističkog saveza morala bi na adekvatan način da izražava tu razgranatost i suštinu jugoslovenskog samoupravnog društvenog života« (Kardelj).

1. Šta čini SSRN frontom organizovanih socijalističkih snaga

Pod dejstvom elemenata ekonomske krize, mnoštva interesa i potrebe da dosledno ostvarujemo ustavna opredeljenja sa stanovišta uloge čoveka u podruštvljavanju politike, sve više se nameće pitanje: u kom smislu je Socijalistički savez front orga-

Digitized by Google

nizovanih i demokratskih socijalističkih snaga i koje su njegove bitne karakteristike koje ga čine frontom?

SSRN je front po tome što svoje postojanje i delovanje zasniva na društvenoj svojini i samoupravljanju i na ustavnom pravu i obavezi radnog čoveka da se organizuje u različite samoupravne i političke oblike da bi vršio vlast i samoupravno usmeravao celokupan društveni razvoj prema interesima radničke klase i ciljevima socijalističke revolucije. To ne zbog toga da bi se on, po ustavnoj »direktivi«, opredeljivao za jednu od mogućih partija ili za jedno od mogućih idejno-političkih shvatanja, nego zato što je to njegovo organizovanje u SSRN pretpostavka i interes za njegovo sopstveno organizovano i kreativno delovanje na ostvarivanju konkretnih i stvaralačkih ciljeva socijalizma na osnovama samoupravljanja. Osnovno opredeljenje koje se, inače, zbog sektaštva u praksi teško ostvaruje jeste da u Socijalističkom savezu ima mesta za sve one — i u tome se pokazuje njegova demokratska, slobodarska, humanistička i samoupravno-pluralistička širina — koji su spremni da se bore za socijalizam na osnovama samoupravljanja. To, onda, znači da Socijalistički savez nije neka otuđena politička struktura ili politička organizacija koja nastaje u društvu sama po sebi i živi za sebe, već se u njemu okupljaju radni ljudi zbog toga da bi se, ne prema direktivama foruma u Socijalističkom savezu, politički angažovali na pitanjima i interesima koji su deo njihovog života i rada. Jednostran pristup tome ne bi odgovarao ulozi i prirodi politike u uslovima samoupravljanja niti stvarnim potrebama i interesima radnih ljudi. Naši radni ljudi i građani se organizuju u SSRN iz sopstvenih, a time i zajedničkih i širih društvenih potreba, jer na taj način mogu rešavati svoje životne i razvojne probleme, a u tome i jeste suština našeg socijalističkog samoupravnog društva — povezanost ličnog i društvenog interesa. Baš taj kvalitet u praksi rada SSRN još uvek nedovoljno dolazi do izražaja, a vezan je za ostvarivanje pluralizma samoupravnih interesa.

Socijalistički savez je front i s obzirom na koncept svog programskog opredeljenja. Čini mi se da su bitna, pre svega, sledeća četiri glavna smera programske usmerenosti Socijalističkog saveza: prvo, osnovna idejno-politička opredeljenja sadržana u Programu Saveza komunista Jugoslavije; drugo, Ustav i bitni pravci socijalističkog razvitka sadržani u Ustavu; treće, programski dokumenti društveno-političkih organizacija koje su udružene i čine Socijalistički savez frontom organizovanih socijalističkih snaga, uključujući i Programske ciljeve i Statut SSRNJ, u kojima su sadržani strateški pravci i demokratske osnove delovanja SSRN kao fronta demokratski ujedinjenog naroda u sistemu socijalističkog samoupravljanja i delegatskim odnosima; i, četvrto, neposredni interesi radnih ljudi iz oblasti ekonomskog, socijalnog i kulturnog života itd., koje oni ostvaruju u svojim društvenim organizacijama i samoupravnim institucijama i koje čine sastavni deo bitke za samoupravnu orijentaciju.

Digitized by Google

Socijalistički savez je front i po načinu svog organizovanja. Organizovan je na specifičan način. Moglo bi se — uslovno i nepotpuno — govoriti o tri specifična vida konstituisanja, sazrevanja i delovanja Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih subjektivnih snaga.

Prvo, radnici, radni ljudi, omladina, borci — svi se mogu neposredno uključivati u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije. U razvoju SSRN sve više gubi značaj formalna pripadnost toj organizaciji i do izražaja dolaze drugi elementi njegovog konstituisanja kao fronta. Čovek kao pojedinac se pri tom ne potiskuje; naprotiv, on je prisutan u organizaciji sa svojim interesima i potrebama, odnosno sa akcijom radnih ljudi i građana udruženih u toj organizaciji.

Drugo, u njemu se udružuju i povezuju sve društveno-političke organizacije sa Savezom komunista na čelu kao vodećom idejno-političkom snagom. Savez komunista u Socijalističkom savezu predstavlja stalnu »crvenu nit« unutar fronta, svojevrstan kohezioni kompas koji demokratski usmerava akciju SSRN. Tu su, zatim, Savez sindikata, kao najmasovnija radnička organizacija, formirana na radno-proizvodnom principu, Savez socijalističke omladine i Savez boraca narodnooslobodilačkog rata. To su četiri društveno-političke organizacije koje kod nas postoje i deluju kao deo političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i koje sve zajedno određuju karakter Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih socijalističkih snaga.

Treći vid konstituisanja jesu društvene organizacije i udruženja građana. One su, inače, vrlo masovan interesni oblik okupljanja ljudi, veoma značajan za integralno delovanje SSRN.

Socijalistički savez nije neka »kapa« nad tim organizacijama. Sama činjenica da se svi udružuju u front, da ga sačinjavaju, izražava se u pojmu Socijalističkog saveza kao fronta. Ako tih organizacija nema, nema ni »pravog« Socijalističkog saveza kao fronta naroda u akciji.

Značajno je istaći da se na izvorima stare prakse razvija birokratsko shvatanje da takvo organizovanje Socijalističkog saveza limitira samostalno delovanje svake društveno-političke i društvene organizacije. Stvar je upravo obrnuta. Takav Socijalistički savez u našim uslovima podrazumeva potpunu samostalnost delovanja svake društveno-političke ili društvene organizacije. Čak je ta samostalnost uslov njegovog stvarnog i kreativnog delovanja. Ako svaka ova organizacija deluje samostalno, u skladu sa svojom koncepcijom, onda ona ima potrebu da se u Socijalističkom savezu dogovara, usklađuje programe i stavove, koordinira i usmerava akcije itd.

Bitna karakteristika Socijalističkog saveza kao fronta jeste i dogovor kao specifičan vid odlučivanja. To podrazumeva da u organima SSRN nema nadglasavanja i preglasavanja većine delegacija nad jednom delegacijom ili nad onim delegacijama koje se nađu u manjini. Postupak odlučivanja je tako postavljen,

Digitized by Google

organizovan i koncipiran da se odluka donosi demokratskim sporazumevanjem i usaglašavanjem stavova prema zajedničkim stavovima svih delegacija koje čine Socijalistički savez kao front. Sporazumevanje je osnovni put koji vodi dogovorima, a demokratski i jedinstveno postignuti dogovori jesu uslov, interes i obaveza za jedinstvenu akciju na njihovom ostvarivanju.

U Socijalističkom savezu, umesto verbalnog ponavljanja poznatih stavova i prepričavanja političkih fraza, primarna je akcija u kojoj se dolazi do istinskog jedinstva svih socijalističkih snaga, čime se on, zapravo, i potvrđuje kao front. Na taj način Socijalistički savez dobija i svojevrsnu fizionomiju kao specifična društveno-politička organizacija. To je, dakle, prevashodno jedno graditeljsko i akciono, borbeno i demokratsko angažovanje.

Savremena kretanja u ostvarivanju ekonomske stabilizacije, sa svim dilemama, protivurečnostima, konfrontacijama i kritikama, sve više politiziraju odnose među ljudima, podstiču potrebu i interes za angažovanje, pa je prirodan veći interes radnih ljudi da se nalaze u SSRN da bi »razjašnjavali« realnosti života i delovali na rešavanje onoga što je interes i potreba njih samih, a time i njihovih samoupravnih zajednica.

Socijalistički savez je, takođe, front po svom mestu i delovanju u skupštinskom i celokupnom političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. On nije struktura nad državom, on nije ni struktura i mehanizam koji bi bio transmisija države, sastavni deo aparata vlasti i izborne mašinerije, mada još ima ostataka shvatanja da može biti i jedno i drugo. On treba da deluje unutar sistema — u delegaciji, delegatskoj skupštini, društvenim savetima, da preuzima odgovornost za društveni razvoj, pa i za rešavanje »sitnih« pitanja, i značajna je koheziona snaga unutar političkog sistema. Delegatski sistem, a posebno društveno-politička veća, jedan su od najizrazitijih primera takvog mesta i odgovornosti SSRN u političkom sistemu, pored drugih elemenata koji su poznati, ali nedovoljno korišćeni.

Socijalistički savez je front i po različitosti pitanjâ, problemâ i interesâ koji u njemu dolaze do izražaja. Uz konkretnu, a ne načelnu sadržinu njegove akcione usmerenosti, akcija postaje jedna od bitnih karakteristika fronta.

SSRN treba da ima — da malo pojednostavimo — dva strateška pravca koji se međusobno stalno prepliću. Jedan je — da uvek »čuje«, »vidi« i »razume« svakodnevne probleme čoveka, od najsitnijih do najsloženijih. Jer samo ako tako deluje on je deo i potreba čoveka da svojom akcijom razrešava sopstvene i društvene probleme; ako SSRN tako ne deluje, radni čovek će tražiti druge oblike organizovanja i druge pravce delovanja ili će se prepuštati tokovima stihije, odnosno zagrljaju države. Drugi je pravac — SSRN treba da bude uvek okrenut bitnim strateškim pitanjima razvoja jugoslovenskog društva, da deluje kao unutrašnja snaga bratstva i jedinstva, kao široka osnova za ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti, da bi na toj

Digitized by Google

osnovi rasla istinska potreba za samoupravno zajedništvo u federaciji.

Šta SSRN znači i kakve su njegove bitne karakteristike koje uvek moramo da imamo na umu da nas ponekad ne bi zaneo prakticizam, pa da zaboravimo strateške idejno-političke pravce razvoja društva i samog Socijalističkog saveza?

Prvo, u Socijalističkom savezu činimo bitan korak ka podruštvljavanju politike i odlučivanja. Konkretnije rečeno, na taj način obezbeđujemo da politika u uslovima samoupravljanja ne bude forumska stvar izabranih političara, već da kao organska potreba društvenog razvitka bude organizovano delo samog radnog čoveka. To je istorijski korak koji činimo. Jer, jedna od bitnih karakteristika savremenog sveta jeste to da je politika otuđena od čoveka i da se tako otuđenom politikom čovekom manipuliše. To su odnosi koji izrastaju i iz višepartijskog i iz jednopartijskog sistema.

Druga, isto tako vrlo značajna stvar, jeste ta što Socijalistički savez doprinosi da se u najširem smislu prevladavaju shvatanja o jednopartijskom i višepartijskom sistemu kao osnovi čovekove slobode, demokratije i društvenog razvoja.

U jednopartijskom sistemu društvenih odnosa uloga komunista — partije ostvaruje se sa pozicija vlasti; radnička klasa je posredovana kao istorijski subjekt; država, partija i druge otuđene strukture projiciraju i ostvaruju njene interese, ali transmisijom i delovanjem u ime klase.

Mi smo taj put prevazišli, a istovremeno napuštamo i sve ono što je danas karakteristično za Zapad, gde se kroz višepartijski sistem, navodno, postaje subjekt u društvenom razvitku, mada je to igra koju ne vodi čovek, nego se ona vodi u ime čoveka, ali za interes kapitala.

A kakav je front organizovanih socijalističkih snaga potreban radnom čoveku i samoupravnom društvu?

1. Socijalističkom samoupravnom društvu je potreban i neophodan front demokratskih organizovanih socijalističkih snaga koji ne živi u oblacima, kancelarijama i forumima, već takav koji će neprekidno istupati sa novim rešenjima, u svakodnevnom i stalnom akcionom delovanju, kao akcija organizovanog naroda. U svakoj sredini on mora biti najširа politička osnova realizovanja stabilizacije, kako bi se ona ostvarivala kao revolucija organizovanog naroda na akcionoj paroli »svi ljudi na noge«, svi na bojno polje stabilizacije, socijalističkog samoupravljanja i bratstva i jedinstva. Potreban je i neophodan front koji se akciono nikad neće zadržavati na dostignutom, koji se neće ukopavati na zatečenom, već koji će vršiti uvek nove prodore ka društvenim odnosima oslobođenog rada.

2. Potreban je — od svake ćelije do globalnog društva — front organizovanih socijalističkih snaga sa jasnom i stabilnom strategijom u akcionom delovanju, dugoročno opredeljenom i svakodnevno ostvarivanom, sa razrađenim elementima taktike u

Digitized by Google

ostvarivanju strategije. Potrebna su rešenja od danas do sutra, ali je bitno da svako to čini sa jasnom vizijom socijalizma na osnovama samoupravljanja.

3. Potreban je front organizovanih socijalističkih snaga koji neće ličnosti podređivati organizaciji, koji organizaciju neće poistovećivati sa forumima i direktivama, koji društveno usmeravanje neće izjednačavati sa dekretom i naredbom, koji će organizaciju usmeravati ka jačanju političke snage i sposobnosti ličnosti i gde će front biti uvek u rukama ljudi. Sekcijski način rada i kolektivnost rada i odgovornosti dobri su putevi ostvarivanja te suštine.

2. Pluralizam oblika i sadržaja delovanja i razvoj demokratske borbe mišljenja u Socijalističkom savezu

Često se postavlja pitanje šta su, zapravo, zadaci Socijalističkog saveza. Smatra se da nema ni jednog pitanja ili interesa u društvu za koje bi se moglo reći da im nije mesto za razmatranje u Socijalističkom savezu. Naš radni čovek ima mogućnosti i potrebu da u SSRN pokrene sve ono o čemu bi želeo da se rešava. To se odnosi i na najosetljivija pitanja, o kojima treba razgovarati ne na ulici, već u SSRN, jer samo tamo razgovor može uroditi plodom, pošto je reč o društvenim pitanjima koja interesuju i druge ljude.

Takvih pitanja ima mnogo. To je taj interesni pluralizam na bazi samoupravljanja, u kome čovek izražava svoje interese, povezuje ih sa drugima, traži zajedničke akcije i zajednička rešenja. Nije dobro da se realni problemi umetnosti, književnosti, obrazovanja i kulture u celini rešavaju logikom stihije, ulice, ali ni arbitriranjem forumâ. To će se najbolje činiti u demokratskom, neposrednom, argumentovanom i kulturnom dijalogu u Socijalističkom savezu. Ako ne bi bilo takvih mogućnosti, to bi značilo da se naš sistem zatvara prema čoveku i problemima života i da njemu ne preostaje drugo nego da traži neke posebne puteve da bi zadovoljavao svoje interese. Drugim rečima, društveni razvitak podrazumeva i traži angažovan Socijalistički savez, u kome će ljudi, ostvarujući pluralizam samoupravnih interesa, prevladavati politički pluralizam.

Da li smo već postigli takvu širinu u SSRN? Može se, bez sumnje, reći da smo, pored znatnih uspeha, umnogome još dosta daleko od toga. Ali, moramo biti svesni da je to jedini put koji će dovesti do daljeg afirmisanja našeg sistema i radnog čoveka kao njegovog osnovnog subjekta. Danas na političko raspoloženje čoveka utiče mnogo šta, na primer — slabo snabdevanje, neorganizovani servisi, birokratsko ponašanje šalterskih službenika i slično. Zbog toga i kažemo da nema pitanja koje može da ostane pred vratima Socijalističkog saveza.

Digitized by Google

Radnik svoj klasni interes ne može da ostvaruje samo u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, niti samo u fabrici. Klasni interes u uslovima samoupravljanja ima šire društveno značenje. On je izražen svugde tamo gde se ostvaruje socijalističko samoupravljanje — u mesnoj zajednici, samoupravnoj interesnoj zajednici i drugde.

Zbog toga je izlišno pitanje da li je potrebno da radnik učestvuje u mesnoj organizaciji Socijalističkog saveza, da li treba da prisustvuje njenim sastancima na kojima se odlučuje o zajedničkim potrebama, ili je dovoljno da bude aktivan samo u sindikatu. Pitanje nije u prisustvovanju, već u tome da li se radnik izborio za to da može da učestvuje u donošenju odluka koje se tiču onog dela dohotka koji se izdvaja za zajedničke potrebe. A ako bi njegov uticaj tu bio isključen, neminovno bi preovladali neki drugi interesi — birokratski i tehnokratski. Mislim da je baš u tom smislu zanemareno pitanje povezivanja aktivnosti u fabrici i mesnoj zajednici.

Samo najširom demokratskom borbom mišljenja u Socijalističkom savezu može jačati stvaralački i kritički odnos ljudi prema delovanju svih organa, društvena kontrola i odgovornost svih nosilaca samoupravnih, javnih, izvršnih i drugih društvenih funkcija i ovlašćenja.

Društvena kritika je suviše potcenjena, pa čak i prigušena u pojedinim sredinama. Demokratska kontrola rada i kritika moraju biti utkani u delegatske odnose. Našem sistemu neophodno su potrebni demokratski oblici ostvarivanja društvene kontrole, pa zato u SSRN moramo obezbediti da se za to stvara društvena klima i izoštrava društvena odgovornost. Društvena kontrola i kritika znatno doprinose i ostvarivanju kadrovske politike, koja još nije dovoljno demokratizovana. Naime, kadrovsku politiku ne ostvaruju samo radni ljudi, već razna takozvana koordinaciona tela, neformalne grupe i pojedinci, što slabi društvenu odgovornost i onemogućava da na društvenu scenu prodiru sposobni, a ne poslušni ljudi. U nekim sredinama još imamo takvu atmosferu i odnose da radni ljudi ne mogu slobodnije iznositi svoje mišljenje. Postoji i prilično grub, pa čak i osvetoljubiv odnos prema onima koji iznose suprotna mišljenja.

Prilikom izbora delegatâ u organe SSRN treba osigurati što veću širinu, uz doslednu primenu usvojenih principa kadrovske politike. Niko ko je za socijalističko samoupravljanje i za naše demokratsko društveno uređenje ne može biti izolovan i otuđen u političkom životu. Sve to mora biti potpuno uvažavano kad su u pitanju, na primer, radni ljudi i građani religioznih shvatanja. Oni nisu građani drugog reda i nisu niti smeju biti potcenjivani zbog svog pogleda na svet.

Činjenicu da je crkva odvojena od države prihvataju i vernici. U stvari, pravo na verske slobode pobuđuje njihov interes kao vernikâ da deluju baš u SSRN kako bi ostvarivanjem svog ustavnog prava sami onemogućavali da njihova osećanja budu povod za zloupotrebu ili šikaniranje. U našem svakodnevnom po-

Digitized by Google

litičkom i društvenom životu i aktivnosti gradi se zajedništvo radnih ljudi i građana, pa prema tome i vernikâ i drugih radnih ljudi. To zajedništvo je zasnovano na principima socijalističke demokratije, demokratske tolerancije i uzajamnog uvažavanja. Naša koncepcija fronta omogućuje da i profesionalne organizacije sveštenikâ deluju kao sastavni deo SSRN i time doprinose da u sopstvenom i opštem interesu učestvuju u društvenom progresu.

Demokratski odnosi u Socijalističkom savezu ne mogu se ostvarivati tamo gde dominira forumsko odlučivanje ili izolovano i zatvoreno delovanje na osnovu delegatskog povezivanja foruma, a sve, navodno, u ime radnog čoveka i građanina. Ostvarivanje istinskih delegatskih odnosa jedini je realan put da se savladaju dosadašnje slabosti. Pri tom polazimo od suštine samoupravnih odnosa koji se zasnivaju na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i na društveno-ekonomskom položaju čoveka koji odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada.

Socijalistička demokratija je stvar konkretnog i demokratskog odlučivanja o svim pitanjima društva. Socijalistički savez radnog naroda je dužan da ta pitanja postavlja na sasvim konkretan način, dostupan radnim ljudima i građanima, da izražava realne različitosti i protivurečnosti interesâ u društvu, da pokreće ljude da te interese demokratski usaglašavaju i da sporazumno i odgovorno rešavaju sve probleme. U suštini, sloboda i prava ima toliko koliko je radnik u mogućnosti da odlučuje o sebi i društvu. Takva demokratija ne nastaje sama po sebi. Ona se može ostvarivati jedino upornom, organizovanom i doslednom političkom borbom samih radnih ljudi i građana. SSRN sve više postaje stvarna društvena snaga za široko i sveobuhvatno demokratsko delovanje.

U Socijalističkom savezu moramo se, snagom širine i demokratskih odnosa, odlučnije boriti i protiv sektaštva. Za sve ljude koji su na pozicijama samoupravljanja mora biti mesta u Socijalističkom savezu, pa svakako i u raznim organima i forumima. To važi i za religiozne ljude i za sve one koji se konstruktivno odnose prema našem društvu i koncepciji njegovog razvoja, pa makar se i ne slagali sa postavkama naučnog socijalizma i sa svim aspektima politike Saveza komunista. Tu moramo biti još širi, još otvoreniji, još tolerantniji, i to ne zato da bismo popuštali bilo pred kim, već obrnuto — da bi se u tom frontu borbe za socijalizam okupilo što je moguće više ljudi i da oni budu stvarni borci za nove, socijalističke samoupravne odnose. Kao što je bio širok naš oslobodilački pokret, tako isto mora biti široka i borba koju danas vodimo za izgradnju novog, samoupravnog društva, za društvenu suštinu i dugoročne ciljeve stabilizacije, za samoupravno zajedništvo ravnopravnih naroda i narodnosti.

Dinamičan i svestran razvitak naše samoupravne socijalističke zajednice nametnuo je potrebu za daljim razvojem i bitnim preobražajima Socijalističkog saveza. Praksa sve više potvrđuje

Digitized by Google

da se dalji razvoj društva ka socijalizmu na osnovama samoupravljanja ne može odvijati stihijno i bez ujedinjavanja i akcionog povezivanja svih organizovanih i stvaralačkih snaga u SSRNJ. Na današnjem stepenu društvenog razvitka nužno je obezbediti da radnička klasa i svi radni ljudi borbom za ostvarivanje svojih istorijskih ciljeva i svojim delovanjem u SSRN sve više prevazilaze ostatke klasne podele i najamnih odnosa u društvu, a klasne interese povezuju sa interesima narodâ i narodnosti i ostvaruju ih kao zajedničke.

Socijalistički savez treba da izrasta u onaj front akcionog povezivanja svih za socijalizam opredeljenih ljudi u kome se na radničko-klasnim osnovama organizovano povezuju radnici i građani, seljaci, zanatlije i intelektualci, da bi zajedno, kao saveznici, nezavisno od razlika u njihovom materijalnom položaju i pogledima na svet, utvrđivali i ostvarivali ciljeve i zadatke koji vode socijalizmu na osnovama samoupravljanja. Ostvarujući savremenu društvenu ulogu u SSRNJ, naša radnička klasa, svi radni ljudi i građani ujedno daju odgovore na aktuelna zbivanja u svetu i podstiču osnovne težnje i suštinski interes narodâ u borbi za nacionalnu nezavisnost, ekonomski razvoj i socijalnu stabilnost.

Delovanje Socijalističkog saveza u uslovima pluralizma samoupravnih interesa treba da doprinosi:

— da se vlast radničke klase ostvaruje tako da radnici zaista i na svakom koraku upravljaju dohotkom, da se savlađuju svi vidovi otuđenosti vlasti i upravljanja od radnikâ i otuđenosti radnikâ od dohotka i odlučivanja o celini društvene reprodukcije, da sami radnici i njihovi delegati (niko umesto njih!) otklanjaju izvore i uzroke rađanja ekonomskih i političkih monopola;

— da se sve doslednije razvijaju socijalistički samoupravni odnosi, sa manje elemenata formalizma, a više životnih sadržaja, da se suzbijaju pojave i praksa birokratizma, tehnokratizma i administriranja, da se savlađuje otuđenost u politici, naglašeno forumsko odlučivanje itd.;

— da se delegatski odnosi sve više unapređuju kako bi se prevazilazili ostaci starih odnosa, onemogućila vlast nad ljudima, a uspostavljala i razvijala vlast ljudi (sporazumevanjem i dogovaranjem, kolektivnim radom, primenom promenljivog mandata, razvijanjem rada većâ skupština društveno-političkih zajednica, onemogućavanjem manipulisanja demokratski izabranim pojedincima posredstvom aparata vlasti itd.);

— da se politika podruštvljava ostvarivanjem, odnosno uvažavanjem pluralizma samoupravnih interesa, jačanjem demokratizma u društvu, razvijanjem humanih odnosa, svođenjem profesionalizma na minimum, stimuliranjem masovnosti u političkom radu, obezbeđivanjem javnosti rada i zakonitosti, povezivanjem kolektivne i individualne odgovornosti, ostvarivanjem društvene kohezije, pre svega delovanjem Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih socijalističkih snaga itd.;

Digitized by Google

— da se u celokupnom sistemu društvenog organizovanja i delovanja postiže veća sposobnost i efikasnost, kako bi se svi interesi radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica sučeljavali i razrešavali zajedničkom, povezanom akcijom, kako bi se odluke i zaključci do kojih se dolazi posredstvom delegatskog sistema ostvarivali u celom društvu, od primarnih organizacija i zajednica do organâ i organizacija u federaciji;

— da ostvarivanje kolektivnog rada postane integralni deo ostvarivanja samoupravljanja u opštini, ustavne koncepcije o opštini i njene društveno-ekonomske suštine, da se sve institucije i organi u opštini, kao i opština u celini, oslobađaju zatvorenosti i da se što više otvaraju prema društvu, odnosno da se povezuju sa svim činiocima i procesima od kojih zavisi njen dalji društveno-ekonomski i samoupravni razvoj;

— da se u celokupnom sistemu obrazovanja, odnosno stvaranja kadrova izgrađuju svestrane ličnosti, ličnosti koje nisu vezane za funkcije i privilegije po tom osnovu, nego za rad, odgovornost i za obavljanje raznih dužnosti, i to tako da stvarno vladaju radnici, a da se ukida lična vlast pojedinaca.

3. Sekcije SSRN, izraz pluralizma samoupravnih interesa i prevazilaženja forumskog rada

Za razvoj Socijalističkog saveza je značajno da se na svim nivoima njegovog organizovanja razvije rad sekcija i drugih oblika društveno-političkog delovanja.

Sekcije su osnovno područje združene akcije organizovanih socijalističkih snaga. To su novi kvaliteti i demokratski oblici delovanja SSRN u kojima se o problemima i interesima radnih ljudi i njihovih zajednica raspravlja, iznose predlozi, usklađuju stavovi i grade moguće alternative za što bolja rešenja. Cilj i delatnost sekcije jeste angažovanje na rešavanju problema, a ne samo iznošenje stavova ili slikanje stanja. Preko sekcija se postiže to da organi SSRN sve manje deluju na klasičan način, kao odvojeni forumi, sami za sebe, a da se sve više javljaju kao koordinatori demokratske i organizovane akcije samoupravnih socijalističkih subjekata. Inače, u mnogim primerima negativne strane forumskog rada prenose se u SSRN kao nastavak takvih metoda u društveno-političkim organizacijama. Drugim rečima, sekcije nisu klasične komisije ili pomoćni organi foruma, nisu ni zatvoreni organizmi, odnosno »mini« forumi, niti izraz neproduktivnog sastančenja, već široko otvoreni oblici delovanja u kojima demokratskim izražavanjem i sučeljavanjem dolaze do izražaja inicijative, sugestije i kritike koje su zasnovane na socijalističkim principima, ali izražavaju i razlike u pogledima na način ostvarivanja pojedinih konkretnih ciljeva. One su »zborno mesto« ljudi za dogovore i akcije.

Digitized by Google

Sekcije su, po pravilu, delegatski sastavljene — što je dobro, jer se na tim principima zasnivaju odnosi u SSRN — ali je očito da to nije dovoljno. U njima treba da se, na konkretnim pitanjima, okupljaju svi zainteresovani koji se ističu svojim progresivnim pogledima, inicijativama, smislom i sposobnošću za dublje prodiranje u suštinu pojedinih problema, spremnošću da uzmu na sebe odgovornost i da deluju na sprovođenju dogovorenog. Sekcije su otvorene za sve predloge kojima je osnova socijalističko samoupravljanje, pa i za različite i suprotne poglede u rešavanju konkretnih pitanja iz života i rada radnih ljudi. U njima treba, kao što je već rečeno, da se okupljaju zainteresovani radni ljudi i građani, delegati društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija i udruženja građana; predstavnici naučnih institucija, univerzitetâ, samoupravnih zajednica, organâ uprave, privrednih komora i drugih društveno-političkih i samoupravnih zajednica.

U sekcijama se u otvorenoj i demokratskoj raspravi autentično izražavaju i sučeljavaju različiti interesi i vrši njihovo usklađivanje, a širinom okupljanja i rešavanjem problemâ sužavaju se mogućnosti društvenih konflikata. U njima se uspešno povezuju nauka i praksa, uži i širi interesi, razmenjuju iskustva, grade smernice za delegate i delegacije i društveno osmišljavaju praktični problemi. One su zajedničko telo svih zainteresovanih — od mesne zajednice do federacije — mesto masovnog rada, oslonac delegatima i delegacijama i okvir za najšire društveno komuniciranje i izgradnju zajedničkih stavova. U njima se pripremaju konkretna rešenja, da bi se zatim, delovanjem svih snaga u SSRN, doslednije ostvarivala u praksi.

Sekcije treba da budu samostalne u radu, u većoj meri diferencirane, odnosno specijalizovane i tako organizovane da mogu odgovarati svojoj društvenoj ulozi, ali nije nužno da deluju kao stalna tela. Sekcijski rad treba da bude fleksibilan, da se vezuje za teme i pitanja iz života i razvoja i tako postaje velika pomoć samoupravljačima i delegatskim telima i značajan činilac u demokratskom zbližavanju i ujedinjavanju pogleda o pojedinim društvenim problemima. Tu se ostvaruju dogovori i slobodni dijalozi s pozicija socijalizma, podstiče javna kritika i društvena kontrola i doprinosi stvaranju samoupravnog javnog mnenja, angažovanog u građenju politike, a istovremeno osetljivog na razne monopole, zloupotrebe i druga nesocijalistička ponašanja.

Širina delovanja u SSRN značajan je uslov razvoja socijalističke samoupravne demokratije, slobode, stvaralaštva i odgovornosti. S obzirom na društvenu prirodu i na vezanost za interese ljudi, SSRN je izraz, deo i osnova pluralizma samoupravnih interesa i ujedno negacija političkog pluralizma. Time se objektivno smanjuje prostor za delovanje sa pozicija suprotnih socijalizmu i otvara put prevazilaženju otuđenosti radnih ljudi u političkom životu. Socijalističko samoupravljanje je u svesti naših ljudi već toliko snažno i duboko ukorenjeno da u praksi ne trpi nikakva kolebanja i zastoje u ostvarivanju samoupravnih težnji

Digitized by Google

radnih ljudi posredstvom široke društveno-političke akcije SSRN. Pogotovu je jasno da u SSRN treba još šire otvoriti prostore za stvaraoce iz svih oblasti društvenog života, podsticati sve vidove slobodnog stvaralaštva, stvaranja i cirkulacije novih ideja, inicijativa i odgovornog odnosa u ostvarivanju društvenih zadataka.

Rad u sekcijama je izuzetno značajan jer je to oblik prevazilaženja forumskog rada u Socijalističkom savezu i izraz njegove otvorenosti i širine. Sekcija ne bi smela da bude neka vrsta mini-foruma. U njoj se ljudi okupljaju da bi raspravljali o konkretnim pitanjima, iznosili svoje interese i stavove, usklađivali ih i ostvarivali zajedničkim akcijama, da bi pokretali zajednička pitanja ostvarivanja odgovornosti i društvene kontrole. Zato one treba da budu elastično postavljene, da imaju i stalne delegate i one koji su posebno delegirani za sastanak sekcije u zavisnosti od toga o čemu se raspravlja. Kad god je u delegatskoj skupštini na dnevnom redu neko značajnije pitanje, ono bi prethodno moralo biti razmotreno u odgovarajućoj sekciji Socijalističkog saveza.

U sekciji bi morale da se nađu najmanje četiri kategorije učesnika: radni ljudi i građani koji su najviše zainteresovani za rešavanje problemâ koji su na dnevnom redu; zatim, delegati koji će biti izabrani od organizacija SK, Saveza sindikata, boraca i omladine sa određenim stavovima; potom, delegati iz društvenih organizacija, udruženjâ građana, naučnih institucija, univerzitetâ, privrednih asocijacija i slično, i, najzad, delegati koji su već izabrani u odgovarajuće veće skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice. To onda može da bude zaista meritorna rasprava o određenom problemu, a ne samo diskusija radi diskusije, odnosno može da bude osnova za izražavanje i usklađivanje interesa i demokratski put za donošenje odluka u delegatskim skupštinama. U sekcijskom radu, koji treba da bude osnova delovanja SSRN, moramo da razvijamo što širi prostor za demokratske odnose, borbu mišljenja, izraze stvaralaštva i za argumentovanu društvenu kritiku, kritiku koja upućuje na akcije i rešenja.

*

U poslednje vreme sve je više izražen raskorak između potrebe daljeg unapređivanja delegatskih odnosa i angažovanja SSRN, a i svih drugih društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu. Ne možemo više samo ponavljati kako SSRN ne deluje na pravi način u političkom sistemu i delegatskim odnosima, već je nužno i moguće sugerirati nekoliko pravaca aktivnosti da bi se stanje menjalo nabolje. Polazna osnova treba da bude obaveza svih delegacija i delegata unutar SSRN da u svom delovanju zaista izražavaju opredeljenja svoje izborne sredine i da se ospo-

Digitized by Google

sobljavaju za sporazumevanje u cilju uspešnog građenja i sprovođenja zajednički dogovorenih stavova u samom frontu. A delovanje SSRN u delegatskim odnosima i političkom sistemu možemo unaprediti:

— daljim razvojem društveno-političkih veća na ustavnoj koncepciji i istinskim delegatskim razmatranjem, dogovaranjem i odlučivanjem;

— aktivnim učešćem delegatâ SSRN u društvenim savetima koji već deluju i nastojanjem da se oni, kao deo skupštinskog sistema i delegatskog odnosa, formiraju za druga područja;

— učešćem SSRN u pripremnim etapama sporazumevanja i dogovaranja s ciljem da se obezbeđuje njihov samoupravni sadržaj;

— razmatranjem osnovnih pitanja o kojima delegati treba da odlučuju u sekcijama SSRN radi celovitijeg sagledavanja tih problema;

— učešćem u programiranju rada skupštinskih veća;

— neposrednim učešćem delegata SSRN u radu skupština DPZ i SIZ-ova;

— proširivanjem rada klubova delegata, koji bi se mogli formirati i za delegate u SIZ-ovima da bi se u njima pokretale odgovarajuće debate;

— usavršavanjem sistema informisanja, posebno u tom smislu da delegati dobijaju što celovitije i konkretnije materijale za odlučivanje i da o njima razgovaraju u sekcijama SSRN i u klubovima delegata;

— povezivanjem delegacija i delegata posredstvom konferencije i na druge načine.

Suštinski smisao svih ovih i drugih oblika delovanja koje treba razvijati u političkom sistemu jeste u razvijanju stalnog demokratskog komuniciranja sa društvenom bazom i u otvaranju svih institucija političkog sistema prema svim organizovanim i stvaralačkim snagama društva. Na taj način društveno-političke i druge organizacije postaju stvarno oruđe kojim se obezbeđuje puni uticaj na mase progresivnih društvenih snaga sa SKJ na čelu, a takođe i stalni uticaj masa na sve što se u društvu zbiva i o čemu se odlučuje. Drugim rečima, na svim nivoima društvenog odlučivanja sve izraženija postaje potreba da se u okviru Socijalističkog saveza sve organizovane socijalističke snage i svi stvaralački potencijali društva organizovano uključe u rad samoupravnih i delegatskih tela.

Digitized by Google

Miroslav Kirinčić

Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica

Ostvarivanje vlasti radničke klase bitna je karakteristika društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Budući da se bit svake političke vlasti uvijek sadrži u mogućnosti upravljanja i raspolaganja viškom rada, socijalističko samoupravljanje ozbiljuje se samo kao oblik vladavine radničke klase, te je dosljedno tome istodobno i oblik ekonomskog i političkog sistema. Pri tom je samoupravljanje radnika u organizacijama udruženog rada osnova i za samoupravljanje u cijelom društvu, što znači, između ostaloga, da se pravo radnika da upravlja radom i poslovanjem ne ograničava na organizaciju udruženog rada u kojoj radi, već se proteže na sve organizacije i zajednice u kojima udružuje rad i sredstva, odnosno obuhvaća cjelokupnost odnosâ u društvenoj reprodukciji. Na taj način radnici i radni ljudi, s jedne strane, neposredno sudjeluju u procesu rada i proizvodnje i u izvršavanju obaveza u svojoj organizaciji udruženog rada, a, s druge strane, upravljaju poslovima i sredstvima u cjelini društvene reprodukcije organizirani u samoupravnim organizacijama i zajednicama prema mjestu stanovanja te putem delegatskog mehanizma, ostvarujući i usklađujući svoje i zajedničke interese i odnose u udruženom radu, posebno, i u društvu uopće.

Digitized by Google

Pri tom je potrebno imati na umu da se imperativ ozbiljenja konzekventnog socijalističkog samoupravnog društva sadrži u izdizanju (postojanju) radničke klase do moći vladaoca na svim razinama društva — od osnovnih organizacija i zajednica do federacije. Ozbiljenje toga sadržaja podrazumijeva odlučivanje radničke klase o sve većem dijelu viška rada (raspodjela dohotka), odnosno pretvaranje društvenog viška rada u društveno potreban rad kojim procesom se izjednačava društveno-ekonomski položaj svih ostalih pripadnika društva s položajem radničke klase, te se na taj način potpuno razgrađuju i temelji klasnog obilježja društva.[1] Društvena moć radničke klase, dakle, ostvarivat će se samo u mjeri u kojoj radnička klasa ovladava odnosima proizvodnje i raspodjele, te upravlja cjelokupnim društvenim odnosima tako da ostale pripadnike društva u svemu izjednačava sa sobom i time dokida i sebe kao klasu i klasnost društva uopće.[2] Da bi radnička klasa mogla osvajati obilježja vladajuće uloge u društvu, da bi mogla zadobijati društvenu moć, ovladavati uvjetima svoje egzistencije i ukupnim društvenim odnosima, ona se mora samoupravno organizirati u samoupravnim organizacijama i zajednicama, odnosno na svim razinama društvenog organiziranja na kojima se odlučuje o stjecanju i raspodjeli dohotka. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja trebalo bi, dakle, da se izgrađuje u osnovnim političkim kolektivitetima koji predstavljaju zajednice života, rada i samoupravljanja. U skladu s tim, aktualna praksa socijalističkog samoupravnog društva nastoji ostvariti koncept dominantne pozicije radnika u osnovnim organizacijama udruženа rada, ali i u organizacijama i zajednicama u kojima se raspodjeljuje i troši stečeni dohodak, dakle, u mjesnim, interesnim i društveno-političkim zajednicama.

Podruštvljavanje ukupnih uvjeta čovjekove društvene egzistencije podrazumijeva podruštvljavanje procesa organiziranja i upravljanja proizvodnjom i društvom. To podruštvljavanje mogu izvršiti ne apstraktni, već konkretni ljudi kroz svoju životnu djelatnost. Otuda takvo podruštvljavanje mora započeti od primarnih radnih i životnih zajednica u kojima se ljudi ispoljavaju kao djelatni subjekti, odnosno subjekti svojih interesa i potreba. Dakle, riječ je o društvenim vezama samih individua u procesu proizvodnje i upravljanja novostvorenom vrijednošću, vezama koje su se otuđile i osamostalile. Dosljedno ovome, podruštvljavanje se sadrži u tome da ujedinjene individue svjesno i zajednički ovladaju ovim vezama kao svojim društvenim. U osnovi samoupravljanja kao izraza procesa podruštvljavanja uvjetâ čovjekove egzistencije leži integracija, odnosno zajedničko svjesno ovladavanje vezama koje objektivno proizlaze iz društvene podjele rada.

---

[1] Vidi: Dr Stipe Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1972, str. 11—26.

[2] Isto, str. 200.

Digitized by Google

Otuđeni rad i mjesna zajednica

Otuđeni je rad ishodište ograničenjâ što ih mora prevazići cjelokupni društveni razvoj u smislu razvoja socijalističkog samoupravnog društva — načini, forme, sadržaji posredstvom kojih se manifestira taj razvoj ovisni su o stupnju društveno-ekonomskog razvoja, s tim da ti oblici nastoje potencirati ekonomski razvoj i tako razviti i svoju osnovu — ekonomski razvoj društva — i prevazići određeni oblik ostvarivanja samoupravljanja drugim oblikom još pogodnijim za brži i svestraniji razvoj cjelokupnog društva. Na putu ostvarivanja vlasti neposrednih proizvođača, odnosno dovršenja procesa oslobađanja rada, stoji otuđeni rad. Premda tu otuđenost ne karakterizira privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i antagonistički odnosi poslodavca i radnika, vlasnika sredstava za proizvodnju i vlasnika samo svoje radne snage, preostaju karakteristike otuđenosti koje se temelje na radu kao prisilnoj djelatnosti, na ograničenosti i rascjepkanosti proizvodnih snaga, na pritisku fizičkih potreba prisvajanja i zadovoljavanja razdvojenih i suprotnih interesa i potreba.

U čovjekovoj djelatnosti živi otuđeni rad pomoću kojeg čovjek zadovoljava svoje interese i potrebe izvan oblasti društvene materijalne proizvodnje, dakle, izvan oblasti rada u kojoj se oblasti reproducira stvaralački angažman radnika i čovjeka, u kojoj se odvija, premda deformirana, samodjelatnost otuđenog čovjeka, i zato, da bi se došlo do zajednice rada u kojoj čovjekovo stvaralaštvo ima karakter samodjelatnosti kojom se zadovoljavaju njegove unutrašnje potrebe, u kojoj se on potvrđuje i u kojoj on razvija svoje snage — neminovan je razvoj čovjekove samodjelatnosti izvan rada (koji nosi karakteristike otuđenosti jer je pritješnjen fizičkim zadovoljavanjem interesâ i potreba). Što se brže bude širio prostor čovjekove samodjelatnosti u njegovim samoupravnim organizacijama i zajednicama, to će se smanjivati prostor otuđenosti rada u oblasti društvene materijalne proizvodnje, a čovjekovo stvaralačko angažiranje poprimat će sve više karakteristike samodjelatnosti koje će biti izvorištem svih čovjekovih potreba i interesa, vlasti i vlasništva, temelji razvoja svih čovjekovih snaga. I zato organizacija udruženog rada, bez obzira na razvijeno samoupravljanje radnikâ u njoj, ne može biti dovoljna organizacijska točka za svladavanje puta razotuđenog rada. Da bi čovjekov rad zadobio karakteristike samodjelatnosti, mora do kraja razviti i zadovoljiti čovjekove interese i potrebe izvan rada. Ovdje smo, dakle, na tlu razvoja radničkog samoupravljanja u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima radnik proizvodi, stječe, raspodjeljuje i zadovoljava svoje interese i potrebe. Otuda je i očigledno da samoupravljanje radnika u organizacijama udruženog rada ne može biti razvijeno ako radničko samoupravljanje nije razvijeno istovremeno i u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima je organiziran radnik, pa, dakle, i u mjesnim zajednicama.

Digitized by Google

Radniku se otuda mjesna zajednica javlja mogućim i aktualnim mjestom na kojem može razvijati svoju deformiranu samodjelatnost, na kojem se može osjećati čovjekom jer može neposredno upravljati svojim sredstvima, istina ograničenim, radi zadovoljavanja svojih interesa i potreba.

U biti upravljanja cjelokupnim procesom društvene reprodukcije od strane udruženih radnika stoji cjelovito ili integralno samoupravljanje. Stjecanje i raspodjela dohotka podrazumijeva i kontrolu i uvid u cjelokupni tok sredstava proširene reprodukcije organizacije udruženog rada i društva u cjelini. To je i materijalizacija ideje o prevazilaženju razdvojenosti intelektualnog od proizvodnog rada, odnosno podjele rada, što je samo pretpostavka ozbiljenja zajednice oslobođena rada.

»Samoupravljanje kao razvijeni i integralni proizvodni odnos pretpostavlja vladavinu proizvođača nad uvjetima, sredstvima i plodovima njihova rada u općedruštvenim razmjerima. Dokle god udruženi proizvođači ne postanu nosioci ekonomskih odluka — odluka o upotrebi društvenog bogatstva koje svojim radom stvaraju, i dokle god u njihovu neposrednu nadležnost ne pređe upravljanje i prostom i proširenom reprodukcijom društvene zajednice, dotle ne možemo govoriti o samoupravnom karakteru društva.

Najdublji je povijesni smisao socijalizma u tome da poduzetničku funkciju, funkciju upravljanja prije svega materijalnom proizvodnjom, ali i svim drugim djelatnostima društva — utoliko što preko odvajanja materijalnih sredstava za njihov razvoj neposredni proizvođači određuju i osnovne uvjete njihove reprodukcije — prenese u ruke udruženih proizvođača, od neposredne asocijacije proizvođača do najsloženijih oblika udruživanja.«[3]

Sa stanovišta socijalističke reprodukcije mjesna zajednica se ne bi smjela shvaćati potrošačkom organizacijom. »Ona je potrošačka utoliko ukoliko je, u smislu proizvodne potrošnje, potrošačka i osnovna organizacija udruženog rada. Funkcija mesne zajednice je da potrošnju životnih sredstava usmeri u pravcu zdrave i svestrano razvijene ličnosti, a to je cilj kome upravo sve više teži socijalistička reprodukcija«.[4]

Pretpostavke ostvarivanja dominantne uloge radnika

Kako se društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja osniva na organiziranosti radnih ljudi u organizacijama udruženog rada, mjesne zajednice tek omogućuju da se dosljedno izraze interesi i potrebe radnih ljudi i na mjestu stano-

[3] Dr Stipe Šuvar, op. cit., str. 294.

[4] Dr Živko Marković, *Mesna zajednica, osnovna organizacija udruženog rada i samoupravno interesno organizovanje*, »Opština«, br. 7—8/1979, str. 54.

Digitized by Google

vanja. Ili, što je isto, osnova društveno-ekonomskog i političkog sistema jeste samoupravno udruženi rad radnika na mjestu rada i na mjestu stanovanja ili radnik u političkoj i ekonomskoj sferi organiziran i udružen u osnovnu organizaciju udruženog rada i u mjesnu zajednicu. Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica komplementarne su organizacije u sistemu socijalističke društvene reprodukcije te se zbog toga obje javljaju kao osnova cjelovitog sistema socijalističkog samoupravljanja. Tako shvaćena, mjesna zajednica je specifična teritorijalna interesna zajednica u kojoj se zadovoljavaju potrebe radnih ljudi i građana koje se odnose na njihove svakodnevne socijalne, kulturne, stambene, porodične i druge životne interese. U tom smislu mjesna zajednica je oblik samoupravnog udruživanja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, osnovnih interesnih zajednica te radnih ljudi i građana.[5]

Budući da osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica imaju svoje specifične funkcije u sistemu socijalističke reprodukcije, njihove se funkcije ne mogu svesti na zajednički nazivnik već i zbog toga što se ove organizacije javljaju kao osnovne institucije cjelovitog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Odlučivanje na širim razinama društvene organiziranosti svakako podrazumijeva neposredno povezivanje osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Konačno, neposrednom raspolaganju radnikâ cjelokupnim dohotkom, uključujući i ukupna sredstva za zajedničke potrebe, pretpostavka je neposredno povezivanje osnovne organizacije udruženog rada i mjesne zajednice u procesu socijalističke reprodukcije. Naime, ukoliko radnici sami raspolažu dohotkom, sigurno je da će ga oni za svoje zajedničke potrebe direktno i udruživati na mjestima na kojima ih i zadovoljavaju.

Čini se da je moguće postaviti tezu da radnici organizirani u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama još nisu ovladali donošenjem odluka koje se bitno tiču stjecanja i raspodjele dohotka, te otuda nemaju niti mogućnosti za integracijom svojih interesa i potreba u okviru komune, odnosno nemaju dovoljno pretpostavki suverenog odlučivanja o raspodjeli novostvorene vrijednosti u okviru cijeloga društva. Naime, radnici su relativno zadovoljavajuće organizirani u okviru svojih osnovnih samoupravnih organizacija udruženog rada, u pogledu pretpostavki za odlučivanje o raspodjeli potrebnog rada. Međutim, ostvarivanje ove pretpostavke nije dovoljan uvjet za ostvarivanje dominantne uloge radnikâ u raspodjeli društvenih vrijednosti. Jer, odlučivanje o višku rada, odnosno o sredstvima koja se izdvajaju za općedru-

[5] Vidi izlaganja Edvarda Kardelja na zajedničkim sjednicama Saveznog savjeta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog savjeta za privredni razvoj i ekonomsku politiku na Brionima 1977. godine ili u knjizi *Samoupravno planiranje u mjesnoj zajednici i povezivanje planova mjesnih zajednica, organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica*, NRO »Porodica i domaćinstvo«, Zagreb, 1981, str. 25—34.

Digitized by Google

štvene i zajedničke potrebe, izmiče kontroli radnika. Tri su osnovna razloga tome: (1) premda su stvorena normativna i institucionalna rješenja i pretpostavke za prevazilaženje državnog posredništva u određivanju kvantuma društvenog rada na potreban rad i višak rada, praksa pokazuje da je odlučivanje o višku vrijednosti još uvijek u velikoj mjeri posredovano bilo neadekvatnim organizacionim rješenjima bilo prevladavajućim interesom tehničke koordinacije u liku stručnih službi, upravnih i izvršnih organa, što, dakako, upućuje na otuđenost odlučivanja o višku vrijednosti; (2) pretpostavljajući da je samoupravnim sporazumijevanjem postignuta razmjena rada između organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti, veza je posredovana institucionalnim rješenjima koja zaobilaze potrebu samoupravne integracije na razini komune. Naime, parcijalnim izvođenjem interesâ i njihovim sučeljavanjem u samoupravnim interesnim zajednicama »zaduženim« za pojedinu društvenu djelatnost, bez prethodnog usaglašavanja interesâ i potreba kako na razini mjesta zadovoljavanja određene potrebe tako i na razini općine, između samoupravno organiziranih radnih ljudi u organizacijama udruženog rada i radnih ljudi u mjesnim zajednicama, ne može se artikulirati ni dominantni interes radnikâ u organizacijama udruženog rada; (3) premda se znatan dio viška vrijednosti, odnosno sredstava kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe, troši u društvenim djelatnostima (objektima) koje svoju funkciju vezuju uz mjesto stanovanja, mjesna zajednica je relativno »osamostaljena« samoupravna organizacija u smislu nepovezanosti organizacija udruženog rada, odnosno interesâ i potreba radnikâ koji stvaraju višak vrijednosti s organizacijama udruženog rada društvenih djelatnosti koje zadovoljavaju interese i potrebe radnih ljudi (na području ili putem mjesne zajednice), ali takve potrebe koje još nisu identificirane kao potrebe konkretnih stvaralaca dohotka iz kojega se alimentiraju sredstva za zadovoljavanje konkretnih potreba. Razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema čini se da pokazuje da je iluzorno razviti komunu, odnosno republiku rada na razini globalnog društva bez prethodnog razvoja komune koja počiva na samoupravnoj integraciji interesâ i potreba radnih ljudi organiziranih u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Samoupravna integracija interesa

Upravljati procesom proširene društvene reprodukcije znači i upravljati raspodjelom, ali i kontrolirati sredstva (a time i razinu usluga) namijenjenih zadovoljavanju općedruštvenih i zajedničkih potreba. Jer, evidentno je: s prekidom dohodovnih veza procesa proširene društvene reprodukcije među osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama na razini društveno-političke zajednice prestaje funkcionirati mogućnost kontrole raspodijeljenih sredstava koja su, po logici anonimnog društvenog kapitala, vrlo

Digitized by Google

podložna uzurpiranju. To, naravno, ima za posljedicu manje interesovanje za odlučivanje o raspodjeli dohotka, pa čak i apstinenciju onih koji su taj dohodak stvorili. Jer, odlučivanje o raspodjeli sredstava (dohotka) podrazumijeva kako identificiranje interesa i potreba koji će se zadovoljavati tim sredstvima tako i mogućnost kontinuirane kontrole razine (kvalitete i kvantitete) usluga. Međutim, takvo odlučivanje o raspodjeli dohotka podrazumijeva i prethodno identificiranje interesâ i potreba radnih ljudi u osnovnim samoupravnim (interesnim) zajednicama i organizacijama, usaglašavanje tih interesa, podrazumijeva, dakle, planiranje interesâ i potreba samoupravnih organizacija i zajednica na razini općine. Premda planiranje nije nepoznanica ni za organizacije udruženog rada niti za mjesne zajednice, navedeni se odnosi reproduciraju na nepostojanju veze između ovih dviju samoupravnih organizacija. Otuda se znatnim dijelom podstiče protivurječnost između našeg društveno-ekonomskog i dohodovnog sistema na jednoj, i komunalnog sistema, na drugoj strani. Očito je, naime, da nema razvoja komunalnog sistema bez organiziranja društveno-političkih zajednica na osnovi volje radnih ljudi koji samo svojom akcijom razrješavaju svoje interese i potrebe. Jer, u općini kao društveno-političkoj zajednici radnih ljudi organiziranih u samoupravnim organizacijama i zajednicama rješavaju se, osim političkih odnosa (općina je politička zajednica) i radni i životni uvjeti tih ljudi. Otuda se ne smije zanemariti činjenica da društveno-politička zajednica ima, u suštini, dva osnova iz kojih se razvija: osnovnu organizaciju udruženog rada i mjesnu zajednicu.[6] Protivurječnosti između društveno-ekonomskog i dohodovnog sistema, s jedne, i komunalnog kao političkog sistema, s druge strane, u znatnoj se mjeri mogu prevazilaziti razvojem delegatskog sistema koji, dosljedno izveden, pretpostavlja samoupravnu integraciju interesâ i potreba radnih ljudi organiziranih u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Bit samoupravne integracije sadrži se u tome da ljudi svjesno ovladaju ovim vezama, što znači da radni ljudi moraju ovladati, prije svega, skupom veza i odnosa u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, a zatim, na osnovu povezivanja osnovnih organizacija, da ovladavaju vezama i odnosima na razinama globalnog društva — na razini općine, grada, regije itd.[7] Pri tom delegatski sistem treba da omogući radničkoj klasi i svim radnim ljudima da stvarno odlučuju ne samo o rezultatima svoga rada i života u svojim osnovnim organizacijama i zajednicama, već i o rezultatima ukupnog društvenog rada. Dakle, delegatski sistem, čija se bit sadrži u objedinjavanju rada i upravljanja te u vladavini organizirane radničke klase u društvu u cjelini, u

---

[6] Vidi: Dr Leon Geršković, *Ustavne teme*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1976, str. 124—180, te »Socijalizam«, br. 4/1978, str. 177—181.

[7] Vidi: Dr J. Đorđević i drugi, *Društveno-politički sistem SFRJ*, »Radnička štampa«, Beograd, 1975, str. 232—233.

Digitized by Google

funkciji je izgradnje takvog društvenog odnosa u kojem je radnička klasa stvarno vladajući subjekt društva. Pod vladajućim subjektom društva podrazumijevamo, prije svega, mogućnost da radnička klasa i svi radni ljudi ovladaju svojim neposrednim vezama i odnosima bez posredovanja, što znači da ove institucije, koje objektivno moraju postojati na točkama povezivanja različitih interesa i potreba organiziranih radnih ljudi, treba da budu u funkciji tih interesa i potreba. Otuda potreba da se radni ljudi organizirani u osnovne samoupravne organizacije i zajednice međusobno povezuju radi ostvarivanja svojih interesa i potreba kako na razini svojih zajednica života tako i na razini globalnog društva — u općini i širim društveno-političkim zajednicama.

Delegatske skupštine — mjesta donošenja odluka o usaglašenim interesima

U izražavanju i usaglašavanju interesâ i potreba radnih ljudi u organizacijama udruženog rada i mjesnim zajednicama bitno je, uz isticanje dominantnih radničkih interesa, uspostaviti adekvatnu samoupravnu organizaciju izražavanja tih interesa. To, dakle, znači uspostaviti takvu organizaciju kojom će se moći primjereno izražavati i usklađivati interesi radnih ljudi organiziranih u organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, te tako relativno usklađeni interesi izražavati i konačno usaglašavati u obliku donesenih skupštinskih odluka na svim razinama organiziranja društveno-političkih zajednica. U cjelokupnom tom procesu skupštine društveno-političkih zajednica bi sve manje trebalo da budu mjesta izražavanja, suočavanja i usaglašavanja različitih interesa, a sve više mjesta eventualnih korekcija već usaglašenih interesa na razini osnovnih organizacija i zajednica, odnosno mjesta donošenja odluka o već postignutom usaglašavanju interesa.

Čini nam se da se mehanizam međusobnog usaglašavanja osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i unatoč postojanju normativnih rješenja, od kojih spominjemo samo društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje te samoupravno društveno planiranje, ne može na zadovoljavajući način ostvariti u praksi. Naime, očevidna je podvojenost razvoja organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, odnosno relativno samostalan razvoj organizacije udruženog rada u odnosu prema mjesnoj zajednici i obrnuto. Pri tom se ova podvojenost najčešće temelji na shvaćanju organizacije udruženog rada kao organizacije kojoj je u društveno-ekonomskom i političkom sistemu isključiva uloga stvaranje dohotka, dok se mjesna zajednica shvaća organizacijom koja oscilira, s jedne strane, između karakteristika lokalne samouprave kojoj je osnovni zadatak zadovoljiti određene lokalne interese i potrebe stanovništva određenog područja, i, s druge strane, između samoupravne zajednice koja svoje biće vidi u nepo-

Digitized by Google

sredovanoj i neposrednoj vezi radnih ljudi koji stvaraju dohodak i tih istih ljudi koji taj dohodak stavljaju pod svoju kontrolu koristeći ga prema svojoj mjeri.

Ova nepovezanost organizacija udruženog rada i mjesne zajednice u određenoj se mjeri nastavlja i u organizaciji skupštinskog sistema, odnosno organizaciji odlučivanja u skupštinama društveno-političkih zajednica. Naime, pod pretpostavkom međusobnog povezivanja i suodnošenja organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, skupština općine pruža relativno dobru osnovu za uzajamnost i interesnu povezanost ovih dviju samoupravnih organizacija i zajednica. Premda je ovo i osnovna razina na kojoj se najveći broj interesa može efikasno usaglašavati (nadležnost općinske skupštine), čini nam se da bi skupštine zajednica općina, posebno skupštine gradskih zajednica općina, u pogledu strukture vijeća trebalo da budu elastičnije u odnosu na mogućnost adekvatnog izražavanja interesâ delegata s određenog područja. Naime, karakteristike, interesi i potrebe znatnog dijela mjesnih zajednica gube se u vijećima općina skupština zajednica općina. Pri tom imamo na umu potrebu da se cjelokupno područje jedne regije što ravnomjernije razvija. Svakako da vijeće udruženog rada mora biti dominantno u skupštinama regionalnih i gradskih zajednica općina, ali radnički interesi i potrebe neće se moći adekvatno izraziti samo kroz vijeća udruženog rada, već jedino ukoliko u vijeću općina bude bitno interesno zastupljena problematika radnih ljudi organiziranih u mjesnim zajednicama. Pokazatelj da je praksa drugačija, da nema povezanosti organizacija udruženog rada i mjesnih zajednica jesu znatna sredstva samodoprinosa što ih radni ljudi »samooporezivanjem« izdvajaju da bi vrlo često zadovoljili neke osnovne elemente infrastrukture naselja. Pri tom nije rijetkost da se u okviru regionalnih i gradskih zajednica pitanje podjednakog razvoja svih dijelova zajednice zanemaruje, što se izražava u tome da neki dijelovi regionalnih zajednica godinama raspisuju samodoprinos, dok drugi dijelovi tih istih zajednica to ne čine jer su svoj komunalni standard zadovoljili. Čini se da otuda u regionalnim i gradskim skupštinskim vijećima veću mogućnost za usklađivanje svojih interesa imaju urbane sredine u odnosu na ruralne. Očito je da radnik, premda u zajednici s drugim radnicima, proizvodi, stiče dohodak i raspodjeljuje ga, nema mogućnosti da taj dohodak i usmjerava na realiziranje svojih interesa i potreba na mjestu stanovanja te je prinuđen da sam iz svog neto osobnog dohotka udružuje sredstva nastojeći tako dostići standard urbanih sredina. To potvrđuje i činjenica da se mjesna zajednica kao instrument zadovoljavanja zajedničkih potreba najviše razvila tamo gdje se država najmanje brinula o tim potrebama, najčešće u seoskim i prigradskim područjima.[6]

[6] Vidi: Živko Marković, *Mesne zajednice, OOUR i samoupravno interesno organizovanje*, »Opština«, br. 7—8/1979, str. 53.

Digitized by Google

Podvajanje interesâ radnika kao proizvođača i potrošača

Razdvojenost organizacija udruženog rada i mjesnih zajednica pogoduje i razdvajanju interesa i potreba radnika kao proizvođača i potrošača, kao čovjeka koji sferu rada osjeća teretom pomoću kojega može zadovoljiti svoje potrebe i interese. Jer, očevidno je da se rad ne udružuje radi rada ili radi zadovoljstva što ga pruža sam rad, već radi pribavljanja sredstava za zadovoljavanje interesâ i potreba izvan sfere rada. Svrha udruživanja rada je u pribavljanju i umnožavanju sredstava pomoću kojih se zadovoljavaju mnogobrojne potrebe. Ovdje se postavlja pitanje kako organizirati neposredne proizvođače na svim razinama donošenja odluka da bi pribavljanje i umnožavanje sredstava za zadovoljavanje potreba bili u rukama radnika, dakle, da bi radnici sami mogli odlučivati o udruživanju svoga rada po svojoj mjeri. Pri tom moramo priznati da na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga i materijalne osnove društva treba potencirati svrhovitost udruživanja rada, odnosno efikasnost u smislu umnožavanja sredstava. Ovu efikasnost, naravno, treba postići u uvjetima razvijanja socijalističkog samoupravnog društva, dakle, bez posredovanja kome je u osnovi privatni kapital, državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ili neki drugi oblik posredovanja, već udruživanjem rada koje ima interes u umnožavanju potreba i interesâ radnika. U tom nastojanju u uvjetima razvoja socijalističkog samoupravnog društva delegatski sistem treba da pomogne ostvarivanju takve zajednice u kojoj će se udruživati djelatnost da bi se postigla i unapređivala čovjekova samodjelatnost. Sigurno je da delegatski način odlučivanja nije konačan oblik putem kojega radnička klasa može zadobiti sve svoje moći i time prevazići otuđenje svoga bića i svoga rada. Delegatski sistem je oblik koji na sadašnjem stupnju društveno-ekonomskog razvoja može socijalističko samoupravno društvo u još većoj mjeri razviti. Tako se putem delegatskog sistema nastoji ostvariti i kompleksno razviti vodeća uloga neposrednih proizvođača, odnosno nastoji se otkloniti svaki vid prisile nad proizvođačem, prenijeti na radnog čovjeka sve funkcije upravljanja i prepustiti mu da prisvaja i samostalno raspoređuje sve proizvode svoga rada.

Polazeći od toga da se socijalističko samoupravljanje i, posebno, skupštinski sistem zasnovan na delegatskom principu razvija u mjeri u kojoj se razvija proces integracije interesa i potreba radnih ljudi organiziranih u osnovnim organizacijama i zajednicama, potrebno je prije svega razvijati neposredno povezivanje osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Jedan od osnovnih uzroka relativno sporog procesa integracije jeste u nerazvijenim odnosima između mjesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada. Naime, uspostavljanjem veza između organizacija udruženog rada i mjesne zajednice uspostavlja se i osnova povezivanja socijalističke reprodukcije u jedinstven proces. Jer, mjesna zajednica je i postala izrazom ovog zajedništva u kojem

Digitized by Google

reprodukcija živog rada postaje sve više zajedničkom brigom udruženih radnika. Odlučivanje radnikâ o cjelokupnom dohotku, dakle, i o sredstvima za zadovoljavanje zajedničkih potreba, bitna je pretpostavka povezivanja organizacije udruženog rada i mjesne zajednice. Treba pretpostaviti, naime, da u situaciji kada radnici neposredno budu u mogućnosti da sami raspolažu cjelokupnim dohotkom da će ga oni neposredno i udruživati tamo gdje zadovoljavaju i svoje zajedničke potrebe. Samo bi tako mjesna zajednica mogla postati stvarnom zajednicom udruženih radnika. Očito je, govoreći pojednostavljeno, da osnovna organizacija udruženog rada ne može ostvarivati svoje funkcije ukoliko mjesna zajednica ne ostvaruje svoje, jer se pretežan broj zajedničkih potreba zadovoljava na točkama interesa na teritorijalnom principu. »Zbog ove međuzavisnosti, mesna zajednica i osnovna organizacija su nužno upućene na neposredno povezivanje u procesu društvene reprodukcije. Njihove zajedničke akcije su uslov trajnog prevazilaženja protivrečnosti između reprodukcije živog i reprodukcije opredmećenog rada. Za uspešan ishod takvih akcija odlučujuće je to što su nosioci oba oblika reprodukcije sami udruženi radnici.«[9]

Pri tom udruživanje rada radi umnožavanja sredstava treba da ima svoju potenciju u interesnoj inicijativi samih radnika da svoj rad udružuju. To znači da će radnik, pojednostavljeno rečeno, udruživati svoj rad ne radi pukog udruživanja, odnosno umnožavanja sredstava, već radi dovođenja tih sredstava u funkciju zadovoljavanja njegovih interesa i potreba. To opet znači da će interes radnika za udruživanjem rada rasti u mjeri u kojoj će radnik moći pribavljenim i umnoženim sredstvima tako udruženog rada neposredno zadovoljavati svoje interese i potrebe u mjeri u kojoj će osjećati »blagodati« tih sredstava. Sredstva stečena udruživanjem rada najprije i najneposrednije se mogu osjetiti na mjestu na kojem radnik zadovoljava najveći broj svojih potreba. Ta su mjesta teritorijalno određena i najčešće se vežu uz mjesto stanovanja radnika i njegove porodice. Otuda je za pribavljanje sredstava ostvarenih udruživanjem rada bitno povezivanje konkretnih interesa i potreba radnika s mogućnošću što bržeg zadovoljavanja tih potreba. Jer radnik, pojednostavljeno rečeno, nema interes za ovladavanjem sredstvima društvene reprodukcije ukoliko upotreba tih sredstava nije bitno i neposredno povezana sa sve većom mjerom zadovoljavanja konkretnih potreba i interesa radnika.

[9] Dr Živko Marković, op. cit.

Digitized by Google

Avdul Kurpejović

Položaj privredno nedovoljno razvijenih u uslovima stabilizacije

Programom SKJ i Ustavom SFRJ definisana su strateška opredjeljenja i politika bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina.

Ova politika i sistem podsticanja razvoja ostvaruju se u okviru jedinstvenog privrednog sistema i usklađuju se društvenim planovima, samoupravnim sporazumima, odnosno dogovorima o osnovama planova.

Ostvarivanjem takve politike, u skladu sa razvojnim mogućnostima i specifičnostima svih republika i autonomnih pokrajina, njihovim društvenim planovima, kao i društvenim planom Jugoslavije, obezbeđuju se uslovi za podjelu rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja, racionalnije korišćenje ljudskih i proizvodnih potencijala, brži tehnički i tehnološki razvoj, podizanje produktivnosti rada i jačanje kvalitativnih faktora privređivanja.

I u uslovima ekonomske stabilizacije osjetne razlike u stepenu razvijenosti republika i pokrajina jedna su od ozbiljnih društvenih protivrječnosti u nas, sa ekonomskim, socijalnim i političkim posljedicama. Budući da smo višenacionalna zajednica, može se reći da će ekonomski odnosi među republikama i pokrajinama *trajno* biti element usklađivanja međusobnih interesa na principu ravnopravnosti, pri čemu ekonomska ravnopravnost, pored političke, ima svoje posebno mjesto. Ovo je decidno

Digitized by Google

sadržano u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, kao i u posebnom dokumentu — Regionalni aspekt razvoja Jugoslavije, kao prvom zvaničnom dokumentu regionalnog razvoja naše zemlje.

Poznato je da smo strateška opredjeljenja u ostvarivanju bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo ostvarivali dugoročnom politikom razvoja, kao i petogodišnjim društvenim planovima razvoja. To znači da je sa brzom dinamikom razvoja naše zemlje prilagođavan i sistem podsticanja bržeg razvoja ovih područja. Tako smo sve do 1965. godine politiku, sredstva i mjere utvrđivali samo za dotični planski period, izvori sredstava su bili raznovrsni, a kvalitet sredstava, bespovratna ili na dugi rok, sa veoma niskim kamatama.

Godine 1965. formiran je Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, a predviđeno je da se budžetom federacije obezbjeđuju dopunska sredstva za finansiranje opštedruštvenih i zajedničkih potreba u onim republikama i pokrajinama koje nijesu u mogućnosti da obezbijede sredstva za te namjene na nivou prosječnih sredstava u zemlji.

U tekućem planskom periodu sredstva Fonda federacije se formiraju putem obaveznog zajma koji upisuju subjekti iz razvijenih i iz privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Taj zajam iznosi 1,83% društvenog proizvoda društvene privrede Jugoslavije, s tim što se 0,33% prethodno izdvaja za što brži razvoj SAP Kosovo. Ostala sredstva, koja se formiraju po stopi od 1,50%, raspodjeljuju se po pojedinim privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo: Bosna i Hercegovina 34%, Crna Gora 12%, Makedonija 24% i Kosovo 30%. A ako se uzme ukupna raspodjela — 1,83% —, onda Bosna i Hercegovina 27,9%, Crna Gora 9,9%, Makedonija 19,6% i Kosovo 42,6%.

Zajam se vraća u 13 godišnjih rata, uz kamatu od 5%, a Fond ih plasira s prosječnim rokom vraćanja od 12 godina i kamatnom stopom od 5,5%, a Kosovu od 15 godina i kamatom po stopi od 4,5% godišnje. Otplata zajma počinje poslije tri godine od isteka godine za koju je zajam uplaćen.

Dopunska sredstva za finansiranje društvenih i drugih službi u privredno nedovoljno razvijenim područjima iznosila su u 1981. godini 0,85% društvenog proizvoda ukupne privrede Jugoslavije, znači i nerazvijenih, s tim da se postotak izdvajanja svake naredne godine do 1985. godine smanjuje za po 0,03%.

Raspodjela je izvršena tako što je prethodno izdvojeno za

Kosovo	0,135
Crnu Goru	0,03

Digitized by Google

Raspodjela preostalog dijela je izvršena kako slijedi:

Bosna i Hercegovina	40,15%	ili ukupno	31,7%
Crna Gora	10,30%	„	12,0%
Makedonija	18,30%	„	14,5%
Kosovo	31,25%	„	41,8%

Sredstva Fonda federacije uglavnom su uložena u osnovne pravce razvoja Jugoslavije, u infrastrukturu, bazičnu industriju, energetiku, sirovine i, manjim dijelom, u poljoprivredu.

Ocjena dosadašnjeg društveno-ekonomskog razvoja i dostignutog stepena razvijenosti

Ako se analiziraju dinamika rasta, strukturne promjene i životni standard poslijeratnog razvoja Jugoslavije i svih republika i pokrajina, videće se da su ostvareni značajni rezultati u svim oblastima društvenog života. Ostvaren je dinamičan privredni rast, izvršene su duboke promjene u strukturi privrede i stanovništva, proširena je materijalna osnova razvoja, porastao je životni standard, nastale su bitne promjene u životnim uslovima cjelokupnog stanovništva itd. Izmijenjena je slika privredne razvijenosti svih republika i pokrajina. Dinamičan razvoj i krupne promjene u privredno nedovoljno razvijenim područjima ostvareni su njihovim sopstvenim naporima, kao i podsticajnim mjerama cijele društvene zajednice.

U periodu od 1947. do 1981. godine društveni proizvod Jugoslavije uvećan je sedam puta; nešto brži razvoj od prosječnog za zemlju u cjelini ostvarile su Makedonija, Slovenija, Hrvatska i Vojvodina, a sporiji Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija van pokrajina. Obim industrijske proizvodnje povećan je 18 puta, a nešto veći ostvaren je u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, kao i na Kosovu. Osnovna sredstva u periodu od 1952. do 1980. godine povećana su za 8,8 puta, a nešto brže su povećavana u privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo. Broj radnika u društvenom sektoru povećan je u periodu od 1952. do 1981. godine za 3,5 puta, a u privredno nedovoljno razvijenima i više, ali se pitanje nezaposlenosti i dalje zaoštrava, posebno u nedovoljno razvijenim područjima. I dalje je velik broj lica koja traže zaposljenje u odnosu na radno sposobno stanovništvo, jer nižu stopu nezaposlenosti od prosjeka (8,6) imaju svi privredno nedovoljno razvijeni. Učešće industrije u društvenom proizvodu zemlje poraslo je od 18,2% u 1947. na 40,1% u 1981. godini, dok je učešće poljoprivrede smanjeno sa 39,2% na 13,6%. Učešće industrije u Crnoj Gori iznosi 31,4%. U životnom standardu su ostvareni izvanredni rezultati kako u gradovima tako i na selu.

Iz ovih nekoliko pokazatelja se vidi sa kakvim se stanjem ulazi u naredni period, odnosno u period ekonomske stabilizacije

Digitized by Google

Imamo usporenu dinamiku privrednog rasta, zapošljavanje predstavlja jedan od najsloženijih problema društveno-ekonomskog razvoja na prelazu u novo razdoblje. Veliki je broj lica koja traže zaposljenje u Jugoslaviji, oko 860 hiljada, od čega na privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo otpada 45% ukupnog broja lica koja traže zaposljenje.

Naredni i veoma složen problem je stepen uključenosti u međunarodnu podjelu rada Jugoslavije i svih republika i pokrajina, osobito sposobnost pokrivanja uvoza izvozom na konvertibilno područje.

Jedna od osnovnih protivrječnosti odnosi se na nisku akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede. Stopa akumulativne i reproduktivne sposobnosti je veoma niska i u 1982. godini iznosila je 4,64%, odnosno 8,63%.

Trenutno je najteži problem visok stepen zaduženosti privrede u svim privredno nedovoljno razvijenim republikama i na Kosovu. U 1981. godini u odnosu na društveni proizvod društvene privrede zaduženost je iznosila za Jugoslaviju 9,3%, Crnu Goru 15,3%, Kosovo 14,1%, Bosnu i Hercegovinu 10,7% i za Makedoniju 9,4%. (Podaci se odnose na ukupne obaveze, domaće i inostrane, i to po dospjelim a neplaćenim otplatama i na otplate koje dospijevaju u narednoj godini.)

To znači da će u prvoj fazi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koja se završava sa 1986. godinom, materijalni položaj privrede nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo biti nepovoljniji zbog pomenutih problema koji se prenose, a to su: niska stopa rasta, niska akumulativna i reproduktivna sposobnost, nezaposlenost, nedovoljna uključenost u međunarodnu podjelu rada, prezaduženost — drugim riječima, zbog niže razvijenosti u svakom pogledu. Poznato je da svaka kriza, zbog ekonomskih zakonitosti, teže pogađa manje razvijene od razvijenijih privreda, jer postojeća nerazvijena privredna struktura nije u stanju da traži manevarski prostor niti da se prilagođava zahtjevima inostranog tržišta. Zbog toga se preduzimaju podsticajne i druge mjere, na selektivnoj osnovi, da se teret ekonomske stabilizacije što ravnomjernije rasporedi na privrede svih republika i pokrajina, odnosno na cjelokupno stanovništvo.

Materijalni položaj nerazvijenih republika i SAP Kosovo u drugoj fazi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije biće povoljniji zbog toga što treba razvijati energetiku, sirovine i poljoprivredu, što ide njima u prilog, jer se najviše prirodnog bogatstva i radno aktivnog stanovništva nalazi upravo na ovoj teritoriji. Tako se na ovoj teritoriji nalazi oko 76% eksploatisanih rezervi uglja, 96% gvozdene rude, 86% rezervi olova i cinka, 84% crvenih boksita i gotovo sav hidroenergetski potencijal. Brži razvoj na osnovu sopstvenog prirodnog bogatstva pretpostavlja ostvarivanje razvojnog opredjeljenja međuregionalne podjele rada unutar zemlje i, na tim osnovama, uključivanje u međunarodnu podjelu rada. Ovo opredjeljenje ima poseban značaj i zbog toga što sadašnji stepen razvijenosti pojedinih republika i pokrajina

Digitized by Google

nije u skladu sa raspoloživim prirodnim bogatstvom i ljudskim faktorom. To, drugim riječima, znači da moramo preduzeti mjere i sredstva za dosljedno ostvarivanje politike da se brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja ostvaruje kao organski dio jedinstvene politike razvoja i jedinstvenog privrednog sistema, jer je to opšti interes radničke klase i svih radnih ljudi, narodâ i narodnosti, a time i republika i pokrajina. Pri tom se mora imati u vidu značajna pretpostavka — da jugoslovenska zajednica ima izuzetne mogućnosti da na osnovu komparativnih prednosti na samoupravnim osnovama stvara takvu kompoziciju dugoročnog razvoja koja trajno obezbjeđuje interese svih naroda i narodnosti i sigurnost da će njihovi interesi biti zastupljeni i ostvareni. To proizlazi iz saznanja i opredijeljenosti da Jugoslavija samo kao cjelina može obezbijediti realizovanje takvih komparativnih prednosti te da ni jedna republika ne bi ni približno mogla da iskoristi te komparativne prednosti u neposrednoj budućnosti, niti u dugoročnoj perspektivi, bez istovremenog kombinovanja takvog izuzetnog dijapazona ukupnih jugoslovenskih mogućnosti.

U dugoročnoj razvojnoj orijentaciji zemlje nedovoljno razvijeni će se naći pred dvijema razvojnim mogućnostima.

Jedna je da, pod uticajem pomenute razvojne orijentacije, angažuju sav ili pretežan dio sopstvene akumulacije i usmjere je u razvoj energetskih i bazičnih grana i time zanemare razvoj prerađivačke industrije na bazi sopstvene sirovinske osnove, kako bi, intenzivirajući dohodak i zaposlenost, ubrzali ukupan društveno-ekonomski razvoj. U takvoj razvojnoj orijentaciji doći će do niže stope rasta, odnosno do daljeg jačanja teške privredne strukture koja će njihov progres odložiti na duži period. Takav razvoj bi značio dalje relativno zaostajanje u odnosu na razvijene djelove zemlje i raskorak između utvrđene politike i očekivanih rezultata u njenom realizovanju.

Druga mogućnost privrede nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo je u tome da se istovremeno razvijaju u dva pravca — da poboljšavaju postojeću privrednu strukturu i uporedo se uključuju u osnovnu proizvodnu orijentaciju zemlje. Ovaj pravac je složeniji, traži visok stepen ukupne organizovanosti i osposobljenosti i angažuje znatna sredstva, ali su očekivani rezultati povoljniji.

Znači, potrebno je pravovremeno se dogovoriti o obimu, izvorima, koncentraciji i alokaciji akumulacije kako učešće nedovoljno razvijenih u finansiranju razvoja energetskih i bazičnih grana ne bi ugrozilo njihove mogućnosti neophodnog ulaganja u prerađivački sektor koji predstavlja neizbežan uslov njihovog bržeg razvoja.

Politika i sistem podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u uslovima ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i dalje polaze od pomenutog ustavnog opredjeljenja. Znači, brži razvoj treba i dalje podsticati sredstvima Fonda federacije, koji, kao

Digitized by Google

ustavna obaveza, treba i dalje da postoji i da mu se saveznim zakonom, na osnovu dogovora, obezbjeđuju stalna sredstva, s tim da ga treba i dalje usavršavati, odnosno samoupravno transformisati. Fond treba, dakle, da postane institucija koja će se starati o prilivu i raspodjeli sredstava, njihovoj racionalnoj i namjenskoj upotrebi, a posebno o realizovanju samoupravnog udruživanja rada i sredstava i o efikasnom i racionalnom korišćenju sredstava Fonda. Uspješno funkcionisanje Fonda podrazumijeva jačanje odgovornosti i kontrole funkcije u pogledu namjenske i efikasne upotrebe sredstava Fonda. Visina sredstava i druga pitanja utvrđivaće se saveznim zakonom i društvenim planom Jugoslavije za svaki petogodišnji period.

Dopunska sredstva ostaju i dalje i obezbjeđivaće se u budžetu federacije.

Predviđa se podsticanje i inostranim sredstvima, najvećma učešćem u kreditima Međunarodne banke za obnovu i razvoj, kao i odgovarajućim udjelom u korišćenju ostalih inostranih sredstava.

U ostale podsticajne mjere spadaju carinske olakšice, povoljniji uslovi kreditiranja, poreske i druge olakšice, s tim da sve to bude u skladu sa osnovama jedinstvenog privrednog sistema.

Kada se imaju u vidu ove polazne osnove, kao i niz drugih objektivno datih okolnosti i pretpostavki, odgovor na pitanje kako planirati budući razvoj sastojao bi se u sljedećem:

Prvo, u nekoliko sljedećih godina naš ekonomski razvoj u suštini mora imati *karakteristike sanacionog programa.* Prema tome, osnovna preokupacija razvoja i ekonomske politike zemlje, a posebno privredno nedovoljno razvijenih područja, treba da bude usmjerena na konsolidovanje ekonomskih tokova i odnosa, na saniranje mnogih žarišta ekonomske nestabilnosti. To saniranje znači ne samo obezbjeđivanje urednog podmirivanja visokih obaveza po osnovu inostranih kredita i zajmova, već i saniranje mnogih deficita na unutrašnjem planu — izmirivanje obaveza po osnovu dinarskih kredita, regulisanje dužničko-povjerilačkih odnosa, pokrivanje gubitaka, eliminisanje inflatornog i anticipativnog finansiranja potrošnje itd. U takvim uslovima neizbježna su velika odricanja, posebno su nužne krupne restrikcije u potrošnji, koja se mora usklađivati sa realno raspoloživim sredstvima, uz istovremeno ostvarivanje značajnih izmjena u njenoj strukturi. Bez ovih pretpostavki nemoguće je planirati i ostvariti oživljavanje privrednog rasta koji bi se zasnivao na zdravim i ekonomski skladnijim odnosima.

Drugo, za uspješan društveno-ekonomski razvoj bitna je ne samo dinamika, nego i to na kojim i kakvim će se kvalitativnim osnovama ostvarivati taj rast. Kvalitet ekonomskog razvoja traži odgovor na pitanja kao što su — kakav je i koliki doprinos izvoza tome; koliki je doprinos kvalitativnih faktora privređivanja, kao što su ekonomičnost, produktivnost i rentabilnost; kakve su promjene u pogledu efikasnosti investicija i efikasnosti proiz-

Digitized by Google

vodnih fondova i da li je stopa rasta rezultat adekvatnih promjena u privrednoj strukturi. Bez intenzivnog privređivanja nema uspješnog uključivanja u međunarodnu podjelu rada.

Uzroci i karakteristike ekonomske krize u našoj zemlji nužno nameću potrebu povećanja izvoza, jer bi bez izvoza bila ne samo ugrožena spoljna likvidnost zemlje, već bi bili dovedeni u pitanje dinamika i kvalitet ekonomskog razvoja. No, jedno od značajnih pitanja je vjerovatno — kako se uključivati u međunarodnu podjelu rada, kako ostvariti racionalno uključivanje u sadašnjim veoma teškim uslovima u pogledu prilaza svjetskim tržištima, koja su ograđena raznim protekcionističkim, političkim i drugim ogradama. No, sasvim je izvjesno da se moramo orijentisati na izvoz koji će *afirmisati neto devizni priliv* kao osnovni kriterijum uključivanja u međunarodnu podjelu rada. To, drugim riječima, znači da moramo što prije napustiti onaj izvoz koji znači pretjerano odlijevanje nacionalnog dohotka. Moramo smanjiti izvoz sirovina i repromaterijala, a više izvoziti finalne proizvode. Za realizovanje ovog zadatka bitno je opredijeliti se za one sektore privrede koji najbolje zadovoljavaju naše osnovne izvozne kriterijume. Ocjenjuje se da bi to bili: izvoz opreme, agroindustrijski kompleks, nerobni sektor — turizam i transport, kožna i tekstilna industrija, uz postepeno oslobađanje od uvozne zavisnosti po osnovu sirovina i reprodukcionog materijala.

Treće, prevazilaženje strukturnih disproporcija u privredi neizostavno je jedan od primarnih ciljeva razvojne strategije. Prestrukturiranje podrazumijeva brži razvoj energetskih kapaciteta na osnovama korišćenja sopstvenih izvora, jer je hidroenergetski potencijal iskorišćen samo oko 50% (ugalj i voda), zatim, agroindustrijskog kompleksa, turizma, saobraćaja, male privrede i drugog. To podrazumijeva adekvatnu selekciju prioritetâ, uz uvažavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, a posebno kriterijuma racionalne društvene podjele rada, specijalizacije, ekonomije obima itd.

Četvrto, policentrični razvoj treba da bude jedan od bitnih elemenata buduće strategije razvoja. Bez disperzije privrednih kapaciteta, stanovništva, zaposlenih, pa i društvenih djelatnosti ne bi se mogao ostvarivati dovoljno racionalan društveno-ekonomski razvoj, posmatrano, prije svega, sa stanovišta ukupnih društvenih troškova, kao i racionalnog korišćenja prirodnih resursa i proizvodnih snaga. Dosadašnja pretjerana koncentracija proizvodnih snaga prevashodno u republičko-pokrajinskim centrima iz više razloga nije racionalna. Ovakva razvojna orijentacija daje šansu privredno nedovoljno razvijenima, jer se na njihovoj teritoriji nalazi pretežan dio prirodnih resursa i ljudski faktor. Međutim, nedovoljno razvijeni će se naći u takvoj situaciji da se moraju razvijati u dva pravca. Jedan je u tome da i dalje razvijaju sirovinsku i bazičnu komponentu industrije, koja traži velika sredstva, dug period gradnje i koja u toj fazi razvoja daje relativno manji dohodak i obezbjeđuje manju za-

Digitized by Google

poslenost. Drugi je pravac u razvijanju prerađivačke industrije na bazi sopstvenih sirovina, koja obezbjeđuje finalne proizvode za domaće tržište i za izvoz, veći dohodak i veću zaposlenost. Oba ova pravca razvoja traže velika sredstva i povoljnije uslove finansiranja. Ta sredstva nedovoljno razvijeni ne mogu obezbijediti iz sopstvene akumulacije. Rješenje se mora tražiti u udruživanju sredstava za valorizaciju prirodnih resursa, kao i bazičnih sektora industrije, kako bi sopstvenu akumulaciju i dodatna sredstva iz zemlje i djelom iz inostranstva nedovoljno razvijeni upotrijebili za razvoj prerađivačke industrije. Mislim da privredno nedovoljno razvijeni moraju prići metodu takozvane *endogene industrijalizacije,* o čemu sam već pisao u djelu ovog priloga.

Peto pitanje je pitanje zapošljavanja, o čemu sam već govorio u ovom prilogu.

Realno planiranje strategije razvoja nužno pretpostavlja planiranje obima i strukture izvora sredstava — sopstvenih i dodatnih.

Razvoj se planira u okvirima proširene društvene reprodukcije koja se obezbjeđuje iz realne i funkcionalne amortizacije, realizovanog dohotka i realne akumulacije. To su osnovni izvori investicionih ulaganja u osnovna i trajna obrtna sredstva.

Kada se planira strategija razvoja, polazi se od ukupne materijalne osnove društvene privrede koja se sastoji od veličine vrijednosti društvene imovine, kao i od uticaja udruženog rada na raspodjelu novostvorene vrijednosti. Prema raspoloživim podacima, vrijednost društvene imovine Jugoslavije u 1982. godini iznosila je više od 10,4 biliona dinara. Isto tako, podaci pokazuju da privreda neposredno upravlja i raspolaže sa 45% ukupne vrijednosti društvene imovine, a veći njen dio, 55%, angažovan je na osnovu naloga i propisa za plasmane koji se nalaze van opticaja i funkcije organizacija udruženog rada. Ta sredstva su oročena kod banaka ili kod društveno-političkih zajednica. U osnovnim sredstvima se nalazi oko 59%, a u obrtnim oko 41% sredstava. Marksova proporcija sredstava se svodi na odnos 80% u osnovnim i 20% u obrtnim sredstvima. Kako onda kod nas vlada nelikvidnost kada imamo više imovine u obrtnim sredstvima od normalnog djela u robno-novčanoj privredi? Problem je u tome što se u novčanom obliku u privredi nalazi svega 2% od onog djela obrtnih sredstava koji iznosi 41% vrijednosti društvene imovine, a nužno je da novčana obrtna sredstva iznose najmanje 6%.

U strukturi poslovnih sredstava privrede Crne Gore u 1982. godini obrtna sredstva su učestvovala sa 36,9%, s tim što su ona u novčanom obliku iznosila svega 8,2%, a ostalo su potraživanja, zalihe i hartije od vrijednosti. Ako se raspoloživa sredstva posmatraju u cjelini, onda se samofinansiranje privrede nedovoljno razvijenih može ostvariti nakon petnaest godina, a znamo da sada oprema zastarijeva za pet godina, dok se samofinansiranjem poslovna sredstva u privredi Jugoslavije mogu ob-

Digitized by Google

noviti tek poslije jedanaest godina, i to pod pretpostavkom da se cio iznos sredstava za reprodukciju može koristiti za nadoknađivanje utrošene vrijednosti osnovnih sredstava. Međutim, treba imati u vidu da je znatan dio sredstava unaprijed angažovan — zajam Fondu federacije za nerazvijene, zajam za finansiranje infrastrukture, otplate dugoročnih kredita i drugo. Prema tome, visina ostvarenih sredstava za reprodukciju privrede u cjelini nije dovoljna za bitnije povećanje udjela sopstvenih sredstava za finansiranje reprodukcije. Pri tom su privredno nedovoljno razvijena područja u znatno nepovoljnijem položaju s obzirom na njihovu nižu stopu reproduktivne sposobnosti i na veoma veliku zaduženost koja i dalje raste. Tako je stopa zaduženosti privrede Crne Gore sa 114,8 u 1982. godini porasla u prvih šest mjeseci 1983. godine na 178,2, odnosno trostruko je veća od opšteg jugoslovenskog prosjeka.

Prema raspoloživim podacima, privreda nedovoljno razvijenih područja nije u mogućnosti da obezbijedi sopstvena sredstva za investiranje u osnovne fondove privrede. Privreda Crne Gore nema sopstvenih sredstava ni za održavanje postojećih tokova reprodukcije, zbog čega je prisiljena na nova zaduženja, što će, u vidu kamata na kredite, dovesti do daljeg odlijevanja dohotka iz reprodukcije.

Digitized by Google

Živko Marković

Moral u samoupravnom društvu i raspodela prema radu

Suprotstavljanje socijalističkog morala i raspodele prema radu

Socijalistički moral i raspodela prema radu često se suprotstavljaju. To se čini, pre svega, zbog apstraktno-moralističkog pristupa socijalističkom moralu, koji se metafizički poistovećuje sa potpunom jednakošću. I pošto raspodela prema radu još podrazumeva nejednakosti, ona je pojmovno nespojiva sa tako shvaćenim moralom. A to znači da je nesocijalistička ili raspodela prema radu ili egalistička moralnost.

Kao prelaz iz klasnog u besklasno društvo, socijalizam označava proces ukidanja društvenih nejednakosti, što već samo po sebi govori o tome da on ne znači potpunu jednakost. A kad se takva jednakost ostvari, i zahtevi za jednakošću će postati suvišni. Socijalistički moral takve zahteve postavlja samo zato što za društvenu osnovu kojoj se suprotstavlja, ali iz koje i izvire, ima klasnu i socijalnu nejednakost. On je svojevrstan oblik društvene pobune protiv te nejednakosti, a kad se ona prevlada, i pobuna protiv nje će prestati.

Socijalistički moral nije, dakle, religijska propoved jednakosti, već revolucionarni bunt protiv društvene nejednakosti. On se ne može ni svesti na zahteve za društvenom jednakošću, koja je

Digitized by Google

objektivno neostvariva bez visokog stepena društvene slobode i komunističkog izobilja. Jednakost sama za sebe nije nikada ni predstavljala ideal čovečanstva, inače bi se ono zadovoljilo već prvobitnim zajedništvom. Ali jednakost u slobodi i izobilju ne može se ostvariti bez revolucionarne borbe, koja zahteva i odgovarajuća, revolucionarna sredstva.

Raspodela prema radu je upravo to revolucionarno sredstvo i jedini pravi put do komunističke jednakosti. Ostvariti fundamentalni ustavni princip SFRJ da »jedino rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka« znači učiniti odlučujući korak na istorijskom putu ukidanja društvenih nejednakosti. A to znači da je raspodela prema radu istovremeno odlučujući uslov i za ostvarivanje moralnih nazora o društvenoj jednakosti.

Raspodela prema radu se, međutim, suprotstavlja socijalističkom moralu i zbog ekonomističke vulgarizacije, kojom se njen društveni smisao jednostrano svodi na materijalnu stimulaciju. Time se u težište motivacije za ostvarivanje tako shvaćene raspodele stavlja goli materijalni interes, kojim se zaista mogu potiskivati etičke vrednosti. Ali takva motivacija dovodi u pitanje i samu raspodelu prema radu, jer podstiče tendencije narušavanja njenih kriterijuma.

Etičke implikacije uravnilovke i socijalne diferencijacije u raspodeli

Apstraktno-moralistički pristup socijalističkom moralu ima svoje praktične implikacije u tendencijama uravnilovke. One su se do sada ispoljavale na različite načine: jednakom platom za jednaku kvalifikaciju i radni staž; istim tarifnim stavom za istovetno radno mesto; jednakom startnom osnovicom ličnog dohotka za jednako vreme provedeno na poslu; smanjivanjem raspona u primanjima kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika; povećavanjem ličnih primanja po osnovu formalnog dodeljivanja takozvanih internih kvalifikacija i slično.

Kritički se govori, uglavnom, o ekonomskim implikacijama takve raspodele, koje su, pre svega, u smanjenom interesu za podizanje produktivnosti i ukupne ekonomije društvenog rada. Uprkos tome, uravnilovka se obično opravdava apstraktno shvaćenim etičkim principima, čime se moral veštački suprotstavlja ekonomiji. Tendencije izjednačavanja u ličnim primanjima tumače se, zapravo, kao izraz humanosti i socijalističke solidarnosti, pa se stvara ubeđenje da one proističu iz opredeljenja samih radnika.

Međutim, negativne ekonomske implikacije uravnilovke imaju i dalekosežne socijalno-etičke posledice. Usporavanjem produktivnosti produžava se put do društvenog izobilja, čime se objektivno odlaže i ostvarivanje društvene jednakosti. Uravnilovka se javlja u ograničenim uslovima zadovoljavanja ljudskih potreba, koje,

Digitized by Google

usporavanjem produktivnosti, i sama ograničava. Već u tome se ogledaju i negativne etičke implikacije takve raspodele.

Izjednačavanjem u oskudici uravnilovka ne samo što ne ukida društvene nejednakosti, nego ih upravo takvim izjednačavanjem i sama reprodukuje. Ona podrazumeva, pre svega, prisvajanje rada jednih od strane drugih, jer znači i jednaka primanja za nejednak rad. To što jedni primaju više nego što svojim radom stvaraju ide na račun onih koji stvaraju više nego što primaju. Kad se masa sredstava za lične dohotke od 30.000 dinara podeli podjednako na radnike A i B, svaki će dobiti po 15.000 dinara. Ali ako je A svojim radom doprineo da se od te mase sredstava ostvari 20.000, a B samo 10.000 dinara, B će kroz jednaku raspodelu nezasluženo prisvojiti 5.000 dinara koje je svojim radom ostvario A.

To prisvajanje nije ništa drugo nego svojevrsna eksploatacija, kojom se u suštini reprodukuju odnosi klasne nejednakosti. Iako su radnici A i B izjednačeni u primanjima, oni su u nejednakom društveno-ekonomskom položaju, jer jedan prisvaja rad drugoga. Takve nejednakosti su u svakom slučaju nehumanije i nemoralnije od nejednakosti koje proističu iz razlika u radnom doprinosu.

Uravnilovka se ne može ni sprovoditi dobrovoljnim opredeljivanjem radnika, jer niko neće dobrovoljno prihvatiti da se njegov rad otuđuje drugome. Zato se takva raspodela mora ostvarivati prinudom. U prvobitnoj zajednici uravnilovka je proisticala iz same oskudice, te nije ni bila potrebna neka društvena sila koja bi je sprovodila. Čim se pojavio višak proizvoda, vladajuća klasa je, radi njegovog prisvajanja, morala stvoriti poseban aparat nasilja da bi proizvođačke klase zadržala na minimumu egzistencije. Uravnilovka na minimumu životne egzistencije proizvođačâ bila je neophodna da bi se reprodukovale klasne nejednakosti.

U uslovima ratnog komunizma i prvobitne socijalističke akumulacije nerazvijenih zemalja uravnilovka je po nuždi, radi viših ciljeva, čak i masovno prihvatana, ali se ni tada nije mogla sprovoditi bez posredovanja države. Zato je ona doprinosila jačanju etatizma, koji je, radi sopstvene moći, održavao uravnilovku na minimumu životne egzistencije proizvođačâ. Bez toga država ne bi mogla prisvajati višak proizvoda, pa se etatizam ne bi mogao ni održati.

Uravnilovka je oslonac etatizma ne samo među pojedinim proizvođačima, već i među proizvodnim organizacijama. Da bi pokrila troškove proizvodnje, država »pretače« dohodak iz produktivnih u neproduktivna preduzeća. Tako se i među državnim preduzećima vrši posredno prisvajanje tuđeg rada, zbog čega ono i među pojedincima prelazi »fabričke zidove«. Uravnilovka na taj način dobija opštedruštvene razmere.

Ali kao negativ društvenih nejednakosti na kojima se zasniva, uravnilovka ne može postati univerzalni oblik raspodele. Ona je, u stvari, samo protivrečan izraz socijalno-klasne diferencijacije u društvenoj raspodeli. Apeli da se birokratija u primanjima iz-

Digitized by Google

jednači sa radnicima ostaće bez odziva sve dok ona ima bilo kakav monopol u ostvarivanju vlasti. Jer kao distributer nacionalnog dohotka ona je u poziciji da za sebe prisvaja relativno najveći deo.

Za etatistički način raspodele, koja se vrši prema položaju na lestvici društvene podele rada, to je i prirodno, jer je birokratija na vrhu te lestvice. Na toj osnovi se, prema stepenu kvalifikacije, vrši socijalna diferencijacija raspodele i među samim radnicima. Uravnilovka se ostvaruje najpre u okviru iste kvalifikacije, a tendencije izjednačavanja različitih kvalifikacija predstavljaju pokušaj da se nepravednost socijalne diferencijacije u društvenoj raspodeli prevaziđe bez menjanja osnovnih društvenih pretpostavki takve raspodele.

Raspodela prema socijalnom statusu, kao i uravnilovka, podrazumeva prisvajanje tuđeg rada. Jer, kad u raspodeli nacionalnog dohotka svako učestvuje prema mestu koje zauzima u društvenoj podeli rada, onda jedni redovno dobijaju više na račun drugih koji dobijaju manje nego što svojim radom doprinose. Pošto na taj način jedni žive bolje, zahvaljujući tome što drugi žive lošije, takva raspodela je, po svojoj prirodi, nehumana i nemoralna.

Raspodela prema radu kao osnova socijalističkog morala

Prisvajanje tuđeg rada je osnova morala svih eksploatatorskih klasa. A pošto su eksploatatorske klase istovremeno vladajuće klase, njihov moral je vladajući moral klasnog društva. U funkciji eksploatacije on opravdava i prisvajanje i sredstva prisvajanja tuđeg rada. I s obzirom da se eksploatacija, u krajnjoj liniji, ne može vršiti bez ugnjetavanja, moral eksploatatorskih klasa je uvek opravdavao potčinjavanje i porobljavanje čoveka od strane čoveka.

Za eksploatisane klase, i uopšte za čoveka kao generičko biće, takav moral je ravan nemoralu. Zato je, nasuprot moralu eksploatatorskih klasa, vekovima stvaran moral generičkog oslobođenja čoveka, u čijoj je osnovi istorijska težnja za oslobođenjem ljudskog rada, bez kojeg ne može biti ni stvarnog oslobođenja čoveka. Na toj težnji, eksplicitno izraženoj u Marksovim ranim radovima, zasnovan je i autentični marksizam. Osloboditi ljudski rad znači ukinuti eksploataciju čoveka od strane čoveka, a time i sav, na njoj zasnovan, nemoral klasnog društva.

Odbacujući težnju za oslobođenjem rada, staljinizam je odbacio sam duh marksizma, pretvorivši ga iz ideologije oslobođenja radničke klase u ideologiju etatističke torture. Kao produžetak klasne eksploatacije, etatizam znači i produžetak klasnog nemorala. Ugnjetačku ulogu u funkciji eksploatacije država ne ostvaruje nimalo humanije od eksploatatorske klase. Zato je državni monopol, isto kao i klasni, nespojiv sa socijalističkim moralom.

Digitized by Google

Socijalistički moral počinje, u stvari, tamo gde prestaje otuđivanje ljudskog rada, a ono prestaje samo utoliko ukoliko se ostvaruje raspodela prema radu, to jest ukoliko sredstvima i rezultatima ljudskog rada zajednički raspolažu oni koji ih i stvaraju. Ako je otuđivanje rada osnova klasnog nemorala, onda je njegovo razotuđivanje osnova socijalističkog morala. Iza te razlike stoji suštinska razlika u načinu raspodele, koja se u klasnom društvu vrši prema svojinskom monopolu, a u socijalizmu prema rezultatima rada. Ona je u Ustavu SFRJ eksplicitno izražena principima da je »rad čoveka jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada« i da »niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada«.

Raspodelom prema radu ukida se socijalna diferencijacija koja se vrši raspodelom prema svojinskom monopolu. Izjednačavanjem odnosa prema sredstvima za proizvodnju svaki pojedinac i svaka organizacija dolaze u položaj da u raspodeli društvenog proizvoda učestvuju isključivo prema svom doprinosu rezultatima zajedničkog rada. A to znači da materijalni položaj čoveka ne zavisi više od socijalnog statusa, već od rezultatâ njegovog individualnog i zajedničkog rada.

Na taj način ukidaju se odnosi klasne i socijalne podređenosti, čime se stvara jedna od osnovnih pretpostavki socijalističkog morala — da sam radni čovek postaje tvorac svoje sudbine. Umesto od društvenog položaja, razlike u uslovima egzistencije ljudi zavise sada samo od rezultatâ njihovog rada, koji, u zavisnosti od zalaganja, mogu varirati i kod istog pojedinca. A mogućnost da svako, bez potčinjavanja, sam određuje uslove svoje egzistencije, prvi je odlučujući korak na putu društvenog oslobođenja čoveka.

Istina, te mogućnosti su i u uslovima socijalizma još različite. Jer »jedan je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vreme više rada i može da radi duže vremena... Dalje, jedan radnik je oženjen, drugi nije; jedan ima više dece nego drugi itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, jednakom udelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktički dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd«.* Sem toga, zbog društvene podele rada, jedan obavlja složeniji, a drugi jednostavniji posao, odakle takođe proističu različite mogućnosti zarade.

Ali te razlike su objektivno uslovljene relativno niskom produktivnošću ljudskog rada, zbog čega je raspodela prema radu upravo i neophodna. Zato se i nejednakosti među ljudima ne mogu ukinuti preko noći, ali ukoliko raspodela prema radu utiče na rast produktivnosti, utoliko ona doprinosi njihovom prevazilaženju. A u meri u kojoj se prevazilaze društvene nejednakosti os-

* K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela* u dva toma, »Kultura«, Beograd, 1950, tom II, str. 14. i 15.

Digitized by Google

tvaruju se i osnovni zahtevi socijalističkog morala. Kad se oni u potpunosti ostvare, moral će, kao oblik otuđenja čoveka, konačno odumreti.

Slobodnim udruživanjem rada društvenim sredstvima ukida se njegov najamni karakter. On se od prinudnog pretvara u dobrovoljni rad. A to znači da se u samom procesu rada, kao osnovnom uslovu ljudske egzistencije, ukidaju odnosi potčinjavanja među ljudima. Sada svako radi koliko može i u raspodeli zajedničkog proizvoda učestvuje zavisno od toga koliko je svojim radom doprineo njegovom stvaranju.

Istina, ljudski rad ni u socijalizmu nije sasvim slobodan. Da bi se održali, ljudi još *moraju* raditi više nego što to zahtevaju njihove potrebe za samim radom. Ali to više nije društvena i spolja nametnuta prinuda, već prirodna nužda koja proističe iz njihovog sopstvenog nagona za održanjem. Ona će se zadržati sve dok se ljudski rad, na visokom stepenu produktivnosti, sam po sebi ne pretvori u neposrednu životnu potrebu čoveka, a dotle se ne može ni govoriti o njegovom *potpunom* oslobođenju.

Sve dotle neposredni motiv rada neće biti samo sam živi rad, već i rezultat rada, koji je samo *sredstvo*, a ne i smisao ljudske egzistencije. Pošto ne pripada radniku, već poslodavcu, radni učinak se pri najamnom radu mora isterivati pomoću prinude. Ukoliko se, međutim, rezultat rada raspodeljuje prema radnom doprinosu na same radnike, on sam po sebi postaje motiv njihove produktivnosti, zbog čega spoljašnja prinuda postaje suvišna.

U tome se, međutim, ponekad traži nehumana strana raspodele prema radu, jer se u trci za većom zaradom radnik, navodno, iscrpljuje. Ali već je kapitalizam tejloristićkim metodima isterivanja radnog učinka doveo fizičko iscrpljivanje radnika do krajnjih granica, preko kojih ono više ne bi ni moglo prelaziti. Dalje povećavanje radnog učinka može se postizati samo podizanjem produktivnosti ljudskog rada, koja podrazumeva da se sa istom i sve manjom količinom rada ostvaruje sve veći učinak. Ukoliko su sami udruženi radnici gospodari svoje sudbine, normalno je da oni upravo u produktivnosti rada i traže glavni put za povećanje proizvodnje.

Rad društvenim sredstvima je zajednički rad, zbog čega i njegovi rezultati zavise od zajedničkih napora svih udruženih radnika. Zato i udeo svakog pojedinog radnika u raspodeli tih rezultata ne zavisi samo od njegovog doprinosa, već i od doprinosa ostalih radnika. Na tome se zasniva zajednički interes udruženih radnika za podizanje ukupne produktivnosti zajedničkog rada, iz kojeg, nasuprot kapitalističkoj konkurenciji, proističu odnosi međusobne saradnje i uzajamnog pomaganja, kako među pojedinim radnicima tako i među njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Rezultati empirijskih istraživanja to upravo i potvrđuju. Gde god je uvedena, raspodela prema radu je dovela do radikalne promene odnosâ i među radnicima i među njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Dok je primarna raspodela

Digitized by Google

vršena administrativnom preraspodelom ili posredstvom tržišta, a individualna prema pretpostavljenom radu, odnosno radnom mestu i kvalifikaciji, niko nije bio zainteresovan za rad drugih radnika i organizacija. Čim je uvedena raspodela prema radnom doprinosu, svako je postao zainteresovan ne samo za povećanje sopstvenog učinka, već i za produktivnost svih ostalih učesnika u zajedničkoj proizvodnji.

Zbog toga svako postaje zainteresovan i za uslove života i rada svih onih sa kojima udružuje rad, čije unapređivanje, zahvaljujući tome, postaje zajednička briga udruženih radnika. Dok raspodela prema svojinskom monopolu reprodukuje individualistički i egoistički način života, raspodelom prema radu stvara se socijalističko zajedništvo, u kojem svako brine za sve i svi za svakoga. Tek se u uslovima neposredne ekonomske međuzavisnosti ljudi počinju odnositi kao istinski ljudska, uzajamno solidarna bića.

Zbog neposredne međuzavisnosti udruženih radnika u zajedničkom radu i zajedničkom ostvarivanju dohotka, socijalistička solidarnost se javlja kao njihov zajednički interes, koji ima istu društveno-ekonomsku osnovu kao i raspodela prema radu. To, uostalom, potvrđuje i činjenica da je uzajamna solidarnost među radnicima povećana svugde gde je raspodela prema radu dosledno sprovedena.

Suprotnost između raspodele prema radu i solidarnosti zaista postoji, ali ne u antagonističkom obliku, već kao unutarnja protivrečnost socijalističkog produkcionog odnosa, kroz čije se razrešavanje i odvija njegov razvoj. Da bi se raspodelom prema radu povećavao lični dohodak svakog pojedinog radnika, mora se povećavati ne samo njegova individualna, nego i ukupna društvena produktivnost rada, za što je opet neophodno da se poboljšavaju uslovi života i rada svih radnika, pre svega onih koji zaostaju.

Zato je samoj prirodi socijalističkog produkcionog odnosa svojstvena tendencija prevazilaženja nasleđenih društvenih nejednakosti u uslovima života i rada udruženih radnika. Ona se u oblasti životnih uslova ispoljava, pre svega, kroz sve veće solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba, putem kojeg raspodela prema radu sve više prerasta u raspodelu prema potrebama. Do komunističkog zajedništva u zadovoljavanju životnih potreba ljudi ne može se, u stvari, ni stići drugačije nego socijalističkom raspodelom prema radu.

Kao što se ispoljava u odnosima među pojedinim radnicima, socijalistička solidarnost se u zajedničkom interesu ispoljava i u odnosima među njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ona je najočevidnija među organizacijama udruženim u zajedničkom ostvarivanju dohotka koji se raspoređuje prema njihovom radnom doprinosu. Empirijska istraživanja pokazuju da sa takvim zajedništvom nastaje i zajednička briga za relativno brži razvoj organizacija koje po tehnološkoj opremljenosti i drugim uslovima proizvodnje zaostaju.

Digitized by Google

Ukoliko se ljudski rad iz nužde pretvara u neposrednu životnu potrebu čoveka, utoliko iščezavaju egoističke težnje za prisvajanjem njegovih rezultata. U uslovima komunističkog izobilja takve težnje se neće uopšte javljati. Umesto u prisvajanju za sebe, ljudi će smisao života tražiti u stvaranju za druge, kao što to već i danas čine stvaraoci umetničkih i naučnih dela. Iako to protivreči svakoj raspodeli i svakom prisvajanju, neizbežnim u uslovima životne oskudice, razrešenje takve protivrečnosti je nemoguće bez raspodele prema radu.

Etičke implikacije devijacija u raspodeli

Suprotstavljanju socijalističkog morala i raspodele prema radu najviše doprinose devijacije do kojih dolazi u praktičnoj raspodeli. Te devijacije se formalno podvode pod principe socijalističke raspodele, koji se na taj način vulgarizuju i kompromituju. Razume se da se tako izopačena raspodela prema radu ne može pomiriti sa normama socijalističkog morala.

Prema istraživanjima vršenim nakon usklađivanja samoupravnih opštih akata sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu, samo se u oko 5% organizacija udruženog rada osnovica ličnog dohotka utvrđuje prema ostvarenim rezultatima rada. U ostalim organizacijama ona je unapred određena prema pretpostavljenom radu, koji se normativno najčešće izražava u obliku »vrednosti« poslova i radnih zadataka.

To znači da su praktično zadržani stari odnosi raspodele koji odgovaraju najamnom položaju radnikâ. Lične prinadležnosti se, u osnovi, i dalje određuju prema izvršiocu, a ne prema izvršenom poslu, pa se, umesto rada, »plaća« radna snaga. Pojedinac dobija određenu količinu dohotka ne za stvarni doprinos koji svojim radom daje, već za lične sposobnosti koje se traže za obavljanje određenog posla.

Takav način raspodele istovremeno podstiče protivurečne tendencije socijalne diferencijacije i uravnilovke, koje vode međusobnom suprotstavljanju njihovih nosilaca. Svako teži da dobije što bolje plaćen posao, a ukoliko u tome ne uspeva, onda se bori da se posao koji obavlja što više vrednuje. Tako se nastavlja borba za pozicije u društvenoj podeli rada i preraspodeli društvenog proizvoda, u kojoj mora dolaziti i do međusobnog sukobljavanja. Jer, i dalje je važnije šta se i gde se radi nego kako se i koliko radi.

Raspodela prema poslu koji se obavlja, isto kao i raspodela prema radnom mestu ili kvalifikaciji, podstiče egoizam i individualizam. Svako se bori da za sebe prigrabi što više, nezavisno od toga koliko dobijaju drugi, ili čak na račun drugih. Pošto se ni raspodelom prema vrsti posla ne uspostavlja neposredna međuzavisnost radnikâ, oni su još indiferentni jedan prema drugome i čak spremni na konfrontaciju kad god im se interesi sukobe.

Digitized by Google

Raspodela prema pretpostavljenom radu, kojom se radnici razvrstavaju u posebne grupe, i jeste područje najčešćih konfrontacija u radnim kolektivima, koje prestaju čim se pređe na raspodelu prema stvarnim rezultatima rada.

Ravnodušnost prema drugom radniku produžava se u ravnodušnost prema radnom kolektivu i njegovim poslovnim rezultatima. Čim su lična primanja praktično unapred zagarantovana, za radnika je svejedno kakvi će biti poslovni rezultati organizacije udruženog rada, pogotovu kad oni nemaju znatnijeg uticaja na visinu tih primanja. U tome leži jedan od osnovnih uzroka neopravdanih izostanaka sa posla, koji u pojedinim kolektivima dostižu i trećinu radnog vremena. Ali ništa manji »zločin« prema radnom kolektivu je i pasivno prisustvo na poslu, koje se kreće i do polovine radnog vremena.

Razume se da oni koji slabo rade ne mogu ostvarivati visok dohodak bez izrabljivanja onih koji rade dobro. I dok se unutar radnog kolektiva takvo izrabljivanje vrši raspodelom prema pretpostavljenom radu, među različitim kolektivima ono se ostvaruje po tržišnom i troškovnom principu. Organizacije koje uživaju monopolske i druge izuzetne pogodnosti na tržištu ostvaruju ekstradohodak na račun organizacija koje rade i posluju pod otežanim uslovima, dok država administrativnim merama »pretače« dohodak iz jednih organizacija u druge, pokrivajući gubitke onih koje slabo posluju i favorizujući one kojima pridaje veći značaj.

Zbog toga su lična primanja radnikâ u organizacijama sa niskom produktivnošću rada ista ili čak i veća nego u visokoproduktivnim organizacijama. Prema statističkim podacima, lični dohoci »gubitaša« kreću se oko jugoslovenskog proseka, a u nekim organizacijama i znatno iznad toga. U tome gotovo i nema razlike između organizacija čiji su gubici prouzrokovani objektivnim teškoćama i onih koje su u nezavidnom položaju zbog subjektivnih slabosti.

Dušebrižništvo prema organizacijama koje slabo posluju obično se predstavlja kao socijalistička solidarnost. Ali kad je slabo poslovanje rezultat slabog rada, socijalistička solidarnost se pretvara u svoju suprotnost, jer se tada vrši, u stvari, izrabljivanje onih koji dobro rade. Pošto se tako izopačena solidarnost ne bi mogla ostvarivati samoupravnim putem — jer niko ne bi pomagao one koji slabo rade — u ulozi posrednika javlja se država, koja na taj način održava autoritet društvenog dušebrižnika.

Solidarnošću se upravo opravdava otuđivanje dohotka od organizacija, iako ono vodi sve većem produbljivanju ekonomskih i socijalnih razlika. Socijalistička solidarnost se ne može ostvarivati ničijim posredovanjem, jer ona, po svojoj prirodi, podrazumeva neposredne odnose među ljudima. Prinudna »solidarnost«, koja se ostvaruje posredstvom države, nije, u stvari, ništa drugo do birokratsko dušebrižništvo, za koje su irelevatni uzroci bespomoćnosti onih prema kojima se država odnosi kao izbavitelj. Nasuprot tome, stvarna solidarnost isključuje samilost prema onima koji slabo rade, ali zato u uslovima socijalističkog zajedništva ona

Digitized by Google

nikada ne dolazi u pitanje kad pojedinci i organizacije zapadnu u objektivne teškoće, zbog kojih, i pored zalaganja, ne mogu da ostvare odgovarajuće rezultate.

Sve dok se raspodela dohotka ne zasnuje na radnom doprinosu, neće se birati sredstva da se do njega dođe. Organizacije će povećavanjem cena i na druge načine, bez podizanja sopstvene produktivnosti, povećavati dohodak sve dok to mogu činiti, kao što će se pojedinci na razne načine dovijati da se, nezavisno od svog radnog doprinosa, domognu što većih prinadležnosti. Mogućnosti prisvajanja tuđeg rada, koje pruža postojeća praksa raspodele, najveći su izvor nemorala. Raspodela prema radu predstavlja jedini put da se takve mogućnosti trajno sužavaju i konačno ukinu.

U praksi je, međutim, raspodela prema radu znatno iskompromitovana sistemom radnih normi, koji se primenjuje u mnogim proizvodnim organizacijama. Nastale kao oblik stimulacije najamnog rada, radne norme su i u uslovima samoupravljanja zadržale najamni karakter, zbog čega se javljaju kao ograničavajući činilac socijalističkog produkcionog odnosa. Radne norme su najbolja ilustracija koliko se ljudski rad teško istrže iz svojih najamnih okvira i koliko su žilave snage koje nastoje da ga u tim okvirima zadrže.

Radna norma, po svojoj prirodi, podrazumeva odnos između normirca i izvršioca, te poslodavca i najamnog radnika. Na jednoj strani su oni koji daju, a na drugoj oni koji izvršavaju radne zadatke. Norma je, u stvari, radni zadatak koji radnik mora izvršiti da bi odradio unapred utvrđenu startnu osnovicu ličnog dohotka. Zato se u sistemu normiranja ljudski rad još ne javlja kao slobodna, već kao prinudna delatnost. Jer radnik tu još ne radi prema individualnim mogućnostima i ličnim potrebama, već prema zahtevima drugih.

Zato se sistemom radnih normi produžavaju antagonistički odnosi koji karakterišu najamni rad. Oni se u organizacijama udruženog rada konkretno izražavaju u suprotstavljanju organizatorâ proizvodnje i izvršilaca, odnosno organâ koji utvrđuju radne norme i radnikâ. Dok su organizatori proizvodnje zainteresovani za povećavanje radnih normi, interes radnikâ je u njihovom smanjivanju, jer, što je norma manja, može se više prebaciti, pa će se na taj način ostvariti i veći lični dohodak. Sukob tih interesa ostaje čak i kad radne norme utvrđuju sami radnici i ispoljava se u suprotstavljanju njihovih individualnih i zajedničkih interesa.

Taj antagonizam može se prevazići jedino doslednom raspodelom prema radu, kojom se odnosi raspodele potpuno izokreću; jer, umesto da se radni zadatak određuje prema unapred utvrđenom ličnom dohotku, visina ličnog dohotka utvrđuje se prema ostvarenom učinku. Pošto svaki radnik postaje zainteresovan ne samo za prebačaj norme, već za ukupan individualni i kolektivni učinak, suprotnost pojedinačnih i zajedničkih interesa sama po sebi nestaje.

Digitized by Google

Raspodela prema radu može se dosledno ostvarivati samo ako je do kraja objektivizirana. Ali to je istovremeno i osnovni uslov njene humanosti. Raspodela na osnovu ocene ličnosti radnika, koja se praktikuje u pojedinim organizacijama, podrazumeva podelu na ocenjivače i ocenjivane, kojom se samo produžuje vek društvenih nejednakosti. Ocenjivanje kakav je ko radnik jeste oblik omalovažavanja ljudske ličnosti. Zato ono svugde gde se vrši dovodi do konfrontacija u radnom kolektivu, kojima se kompromituje raspodela prema rezultatima rada.

Raspodela prema radu nije raspodela prema subjektivnim svojstvima radnika, već prema rezultatima rada, koji predstavljaju objektivnu veličinu. Tek time se svi članovi društvene zajednice dovode u ravnopravan položaj u društvenoj raspodeli, jer se za isti proizvod, bez obzira ko ga je proizveo, dobija isti dohodak, što upravo čini suštinu socijalističke raspodele i osnovu socijalističke jednakosti.

Umesto ocenjivanja radnika, raspodela prema radu zahteva objektivno merenje samog rada. Jer u takvoj raspodeli svako treba da učestvuje prema tome koliko je stvarno doprineo ukupnim rezultatima zajedničkog rada, a ne koliko bi, po svojim ličnim kvalitetima, mogao doprineti i prema tome šta je stvarno uradio, a ne koliko je radio i kako se prema svojim ocenjivačima odnosio. Uprkos prividnoj humanosti, subjektivizam i voluntarizam su sredstvo stvarne dehumanizacije socijalističke raspodele, jer svaka pristrasnost prema jednom radniku može ići samo na štetu ostalih radnika.

U istom smislu je u koliziji sa socijalističkim moralom i praksa paušalnog stimulisanja stručnih kadrova. Poznato je da pojedine organizacije dolaze do stručnjaka tako što im daju veće dohotke od onih koje imaju u drugim organizacijama i koje bi svojim doprinosom i u njima mogli ostvarivati. Time one ugrožavaju interese ne samo organizacija čije kadrove preuzimaju, već i sopstvenih radnika na čiji račun preplaćuju deficitarne stručnjake. Trgovina kadrovima jedna je od najnemoralnijih pojava postojeće prakse, ali ona nema nikakve veze sa socijalističkom raspodelom prema radu, po kojoj je rezultat rada jedini osnov prisvajanja.

Devijacije u praktičnoj raspodeli mogu se prevladavati samo doslednom raspodelom prema radu. To je istovremeno put i za prevazilaženje nemoralnih pojava koje se na tim devijacijama zasnivaju. Ali raspodela prema radu ne može se dosledno ostvarivati bez svakodnevne borbe sa tendencijama privatizacije. I ta borba morala bi, zbog svega što je napred rečeno, biti jedan od najznačajnijih zahteva socijalističkog morala.

Digitized by Google

Miroslav Stojanović

Koliko smo spremni za reforme

(Povodom rasprava u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije o ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije)

Šta nas to sprečava da ostvarimo reforme o kojima smo se sasvim demokratski, ali srčano i čvrsto dogovorili?

Reč je o reformama koje su sadržane u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, nad kojim se, gotovo od časa kada je plebiscitarno prihvaćen, nadvilo mnogo znakova pitanja, kolebanja, pritajenog ili otvorenog osporavanja.

Na Devetoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (25. jula 1983), na kojoj je data snažna podrška Programu stabilizacije, s razlogom je toliko naglašavan demokratski aspekt koji je bio sadržan u načinu njegovog pripremanja i konačnog usvajanja.

Iako u okolnostima tako duboke ekonomske krize, čije su razmere poodavno već dramatične, naše organizovane subjektivne snage nisu se opredelile za ishitrena rešenja. Preovladala je duboka svest da se iz ovakve situacije starim stazama ne može izići. Prečice, nove zablude i opsene dovele bi nas u još drastičniju situaciju. Odustalo se i od »kozmetičkog doterivanja« i poteza iz nužde. Program je imao i ima ambiciozan cilj — ne da se samo preživi, već da se živi na nov način i da se s raskršća na kome smo se našli krene putem veće izvesnosti i stabilnijeg razvoja.

Zašto se, onda, tako demokratski stvoren i prihvaćen Program ne ostvaruje, ne bar onako i onoliko kako je i koliko trebalo?

Digitized by Google

U traganju za odgovorom na to pitanje, pojednostavnjeno rečeno, protiče i poslednjih nekoliko sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.

Novinski izveštači s poslednje, 12. sednice CK SKJ (28. februara 1984) su jednom, na izgled, statističkom podatku pridali značenje posebne vrste. Reč je o činjenici da je najviši partijski forum na šest plenuma, od dvanaest koliko ih je održao, raspravljao o ekonomskoj situaciji. Na prvi pogled, ničeg prirodnijeg od toga. Suočen s dubokom krizom koja potresa naše društvo i čije se posledice toliko osećaju u našem življenju, Centralni komitet SKJ i nije imao prečeg posla i važnije teme. Učestalost rasprava o ekonomskim temama ne može se, na žalost, objasniti, bar ne do kraja, tom činjenicom i takvim saznanjem.

S neskrivenom rezignacijom i oporošću javnosti su saopšteni drugi razlozi i povodi: u prvi plan su na 12. sednici izbila pitanja kolebanja, nedoumica, neodgovornosti i nedoslednosti u ostvarivanju onoga što je dogovoreno, pa i samog Programa ekonomske stabilizacije.

Neposredan povod i razlog za održavanje 12. sednice CK SKJ bio je vrlo praktičan, iako »s očiglednim političkim i socijalnim dimenzijama«. Reč je o odluci Saveznog izvršnog veća o privremenom zamrzavanju cena i odnosu prema toj odluci.

Na sednici je samo konstatovano ono što je već pre nje bilo tako očevidno: ova odluka jee frontalno izigravana. Činile su to osnovne organizacije udruženog rada, ali i društveno-političke zajednice, »uže« i »šire«. To je predstavljalo, rečeno je na sednici Centralnog komiteta, neposredan udar na politiku ekonomske stabilizacije, na tokove reprodukcije i standard, naročito na standard onih delova društva s tankim zaradama. Zapretila je opasnost da se to pretvori u najkrupniji ekonomski, politički i socijalni problem u zemlji. To je i bio razlog za tako žestoka reagovanja Predsedništva CK SKJ, Socijalističkog saveza, Sindikata i Skupštine SFRJ.

Predsedništvo CK SKJ je procenilo, pripremajući sednicu Centralnog komiteta, da je neophodno još jednom, snagom i autoritetom kojim raspolaže visoki forum SKJ, učiniti aktuelnom i naglašenijom borbu za ostvarivanje zaključaka koji su usvojeni na Devetoj i Desetoj sednici.

Šta je nateralo Predsedništvo na takav postupak?

Ocenjeno je da se svest o potrebi radikalnih promena u strategiji razvoja, u uslovima i kriterijumima privređivanja, u odnosu prema radu, potrošnji i društvenim sredstvima, u uvažavanju ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterija, kod mnogih »izražava uglavnom u sferi načelnih rasprava i verbalne podrške«.

Upozoreno je da se veoma sporo menja svest o društvenom, ekonomskom i idejno-političkom značaju tih promena, o uslovljenosti i povezanosti daljeg razvoja socijalističke revolucije sa sposobnošću i spremnošću našeg društva da na vreme i dosledno realizuje osnovne ciljeve Programa stabilizacije.

Digitized by Google

Član Predsedništva CK SKJ i uvodničar na 12. sednici, Petar Matić, u tom kontekstu je, kao ilustraciju, pomenuo i podatak da je CK SKJ od dvanaest svojih sednica na šest raspravljao o društveno-ekonomskim pitanjima i politici stabilizacije.

»Kolebanja i otpori da se prihvati i ponese teret ekonomske stabilizacije su očigledni i višeznačni i nije ih lako prevladati« — upozorio je Matić.

Otkud to? Na sednici Centralnog komiteta je primećeno da se još troši mnogo vremena i truda da se sačuva stečena pozicija, da se opravda monopolski položaj u raspodeli i potrošnji, a manje u naporima da se pozicija udruženog rada menja jačanjem njegovog uticaja na ekonomsku politiku i na uslove privređivanja.

Zaključci o svemu tome doneseni su, inače, još na Trećoj sednici Centralnog komiteta. Zašto ih je i u ovom trenutku bilo nužno ponavljati?

Ma koliko očekivan, odgovor dat na ovo pitanje na 12. sednici bio je koliko direktan, toliko dramatičan. U Savezu komunista i u društvu suočeni smo s krizom ostvarivanja vlastitih stavova i odluka, sa širim pojavama nedoslednosti.

U nedoslednosti, odnosno opstrukciji prema utvrđenim stavovima i odlukama, jedan je od najkrupnijih problema idejne, političke i akcione sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije.

Predsednik Predsedništva CK SKJ Dragoslav Marković je na Devetoj sednici Centralnog komiteta, govoreći o Programu stabilizacije, naglašavao posebno činjenicu da je »to ono što na ovom stepenu društvenog razvoja predstavlja naše zajedničko saznanje i naše usaglašene stavove i interese. A treba reći da je svojevrstan kvalitet upravo to što dokument izražava postojeće realnosti i objektivno prisutan pluralizam samoupravnih interesa u našoj zajednici«.

Računalo se, naravno, i u tim trenucima na otpore i kolebanja, ali i na odlučno suprotstavljanje oportunizmu i kompromiserstvu. U zaključcima Devete sednice je naglašeno: »Za ostvarivanje ovog zadatka moramo biti jedinstveni, odlučni i sposobni jer nema druge alternative prihvatljive za dalji razvoj socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa, za dalji svestran i stabilan razvoj naše socijalističke federativne zajednice.

Savez komunista Jugoslavije mora u ovoj borbi ojačati i postati jedinstveniji, mora se osposobiti za izvršavanje zadataka koji proizlaze iz Programa i iz njegove uloge u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, da bi bio u stanju da stalno otvara jugoslovenskom društvu perspektivu i stvara potrebno jedinstvo svih samoupravnih društvenih činilaca u borbi za osvajanje novih prostora slobode i stvaralaštva čoveka.«

Jakim rečima i neosporno tačnim procenama ocenjeno je tom prilikom da se naša revolucija nalazi na raskršću i da je ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije »ispit u kome nema ponavljanja«.

Digitized by Google

Iz svega toga je proistekao i onaj energičan stav da treba slomiti krupne prepreke i otpore koji će proisteći iz nastojanja da se zadrži sadašnji položaj pojedinaca i grupa, pojedinih delova udruženog rada, koji će dolaziti iz inercije nasleđenog, iz idejnih zabluda i shvatanja nespojivih sa socijalističkim moralom i realnim uslovima u kojima se vodi idejna i politička bitka za ostvarivanje Programa stabilizacije.

Okolnosti koje su usledile prinudile su Centralni komitet da već na sledećoj, Desetoj sednici, ponovi neke najvažnije stavove. Bilo je to upozorenje da su iskrsle teškoće već pri donošenju prvih mera u ostvarivanju Programa ekonomske stabilizacije. Ispostavilo se ono što je i nagoveštavano, istina ne u takvim razmerama — počeo je da se pruža otpor merama koje su zadirale u stečena prava i ukorenjene interese.

Pod teretom nagomilanih problema i početnih otpora nad Programom se nadvila opasnost od kolebanja i oklevanja da se uradi ono što je nužno i što je još na Devetoj sednici ocenjeno kao tekovina demokratskog, širokog i čvrstog dogovora.

Centralni komitet je upozorio da »smatra nedopustivim vraćanje rasprava na pitanja o kojima su zauzeti stavovi u Programu«.

»Takva ponašanja, posebno komunista na odgovornim društvenim funkcijama, u direktnoj su suprotnosti sa idejno-političkim opredeljenjima i politikom Saveza komunista. Zbog toga se nosioci otpora doslednom ostvarivanju, primeni i daljoj doradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije moraju pozvati na političku odgovornost.«

Izričitost novih zaključaka (sa Desete sednice) odražavala je, uglavnom, i izričitost velikog broja govornika na ovom poznatom plenumu. Ona je, međutim, na svoj način odražavala i zainteresovanost šire javnosti koja je, s izvesnom zbunjenošću, pratila nedvosmislene znake kolebanja i odugovlačenja s reformama.

Naglašavajući da nema odstupanja od prihvaćenog kursa »ni za milimetar«, sekretar Predsedništva Centralnog komiteta SK Jugoslavije Nikola Stojanović je rekao da se u zajednici kakva je naša »nikakva politika ne može graditi na trenutnim i parcijalnim interesima bilo kog člana te zajednice. U toj zajednici niko nema prava da svoj lični interes ostvaruje na štetu jednakih prava drugih i na štetu zajedničkog interesa«.

Znali smo kad smo donosili Program, upozorio je Petar Stambolić, član Predsedništva SFRJ, da »svi neće biti zadovoljni svakim stavom u njemu. Ali smo znali i to da će svako trenutno ponegde »dobiti«, a negde »izgubiti« i da ćemo izvršavanjem postavljenog zadatka konačno svi dobiti dugoročno, jer ćemo izići iz teškoća i stabilizovati svoj ekonomski razvoj. Sada bi neki samo da dobijaju, a ništa da ne izgube od dnevnih interesa, po cenu ugrožavanja dugoročnih ciljeva ekonomske stabilizacije«.

Stambolić je bio izričit u konstataciji da je »to jedna od posledica naraslog republičkog i pokrajinskog etatizma. Zato Centralni komitet mora imati snage da mu se suprotstavi«.

Digitized by Google

Na Desetoj sednici nekoliko govornika je, inače, postavilo to »pitanje snage« Centralnog komiteta. Admiral Tihomir Vilović je bio konkretan. On je predložio da Centralni komitet analizira način svoga rada, jer ovaj forum, smatra Vilović, »nije ni dovoljno efikasan, ni dovoljno racionalan«.

Na političko raspoloženje koje se stvaralo i koje se stvara umnogome je uticala i činjenica da se širi uverenje kako nedostaje snage i smelosti za odlučniju političku borbu.

»Radne ljude i građane počinje ozbiljno da nagriza — rečeno je na 12. sednici Centralnog komiteta SKJ — sumnja u našu spremnost, sposobnost i doslednost da sprovedemo u praksi samoupravno dogovorenu politiku, zakone i odluke. Naša neodlučnost i nedoslednost, ispoljena u raznim situacijama, slabi poverenje u institucije države i društva, u rukovodstva Saveza komunista i zemlje u celini.«

Promena stanja u skladu i smeru osnovnih društvenih opredeljenja, pokazalo se, mogućna je u ovom trenutku uz ispunjavanje nekoliko preduslova: uz odlučno ostvarivanje Programa stabilizacije, jačanjem materijalne osnove socijalističkog samoupravljanja i otklanjanjem nesklada u onome što već poslovično nazivamo neskladom između reči i dela.

Primeri kada »praksa ne sledi opredeljenja i odluke« pominjani su i na Dvanaestoj sednici. Najviše se govorilo o onome šta se zbivalo posle odluke Saveznog izvršnog veća o privremenom zamrzavanju cena.

U izigravanju ove odluke — kako se čulo — »sa istim žarom, ali i sa niskim stepenom društvene odgovornosti«, učestvovale su mnogobrojne organizacije udruženog rada i većina društveno-političkih zajednica, »što je razlog za nemir i zabrinutost«.

Prihvatajući mogućnost da se razgovara o tome koliko je ova odluka SIV-a bila ekonomski opravdana, članovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije su naglasak stavljali na činjenicu da se, u organizovanoj zajednici kakva je naša, odluke i zakoni moraju poštovati i ostvarivati.

Isticano je da vinovnici izigravanja odluke Saveznog izvršnog veća nigde nisu javno ukoreni, a kamoli kažnjeni. To se ne može smatrati normalnim i treba da zabrinjava.

Centralni komitet je na ovoj sednici upozorio i na opasnost da se u jednom delu društva, pa i u organizacijama udruženog rada, širi uverenje da je »sve manje rad, a sve više prisvajanje tuđeg rada« put do većeg dohotka.

Ocenjeno je kao neodrživo shvatanje da odgovornost za ekonomsku i socijalnu stabilnost zemlje treba da nosi neko drugi, a ne udruženi radnici i društveno-političke zajednice, pre svega republike i pokrajine. One s razlogom brinu o svojim pravima, ali ne u istoj meri i o svojoj odgovornosti za stanje i odnose u privredi i društvu u celini.

Digitized by Google

Petar Matić je, tim povodom, zaključio: »Ako se ovako nastavi, to može postati krupan problem za Savez komunista sa stanovišta njegove odgovornosti za jedinstvo zemlje i za dalji razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja.«

Tako je jedna odluka, odluka SIV-a, sračunata pre svega na suzbijanje inflacije, minirana pre nego što je i počela da živi. To je dovelo do toga da, umesto borbe za kvalitetniju i ekonomičniju proizvodnju, a time i ostvarivanje zadataka iz Programa stabilizacije, uzme maha grozničava trka da se slabosti i teškoće u privređivanju »leče« povećanjem cena.

Centralni komitet je procenio da je najteža posledica svega toga »ozbiljno poljuljano poverenje radnih ljudi i građana u funkcionisanje i sposobnost institucija samoupravnog sistema. Pored političke štete, pokazalo se da ni izdaleka nismo dobili idejnu bitku za stabilizovanje ekonomskih kretanja i da nam u zemlji nedostaje jedinstva i potrebne odgovornosti u sprovođenju zaključaka Saveza komunista i zajednički dogovorene politike u federaciji«.

Kao posledica spleta svih ovih okolnosti i zaista teških uslova privređivanja, usporene su reforme. Došlo je do jačeg zatvaranja mnogih organizacija udruženog rada u svoje atare. Uprkos drugačijim društvenim opredeljenjima, poraslo je administriranje, i u federaciji, i u republikama i pokrajinama. Uz to su jačali etatizam, birokratizam i tehnokratizam, sa svim posledicama koje iz toga proističu za prirodu našeg samoupravnog sistema.

Revnosniji hroničari naših prilika i neprilika zapazili su i jednu uslovno posledičnu vezu između naše malodušnosti i birokratizacije društva. Kad dolazi do kolebanja oko ostvarivanja najznačajnijih društvenih opredeljenja, do malaksavanja akcije Saveza komunista i ostalih progresivnih društvenih snaga, na javnoj sceni se sve grlatije oglašavaju razne »teritorijalne« i nacionalne birokratije koje, zagledane u sopstveni atar, druge i ne primećuju, a ukoliko su na to prinuđene, onda nasrtljivo nameću sopstveni interes, trenutni interes »svoje« sredine kao jedino prihvatljiv. Dalje od njega se može samo cenkanjem, pregovorima, metodama koje su tuđe samoupravljanju isto onoliko koliko mu je tuđ i sam birokratizam.

Otuda sve učestalija pitanja okrenuta Savezu komunista nisu samo puka provera njegove sposobnosti da srčano uđe u političke bitke za opredeljenja koja je, uostalom, sam podsticao, duboko verujući da otvaraju perspektive, opredeljenja koja su dobila tako široku društvenu podršku. U tome je sadržan i jedan, svakako, dublji smisao. Pod nanosima naših dilema, kolebanja i nesporazuma buja jedna zaista agresivna svest koja nasrće na osnovne vrednosti revolucije, na samoupravljanje i socijalizam, na bratstvo i jedinstvo, konačno, na ovu i ovakvu Jugoslaviju.

Krupne reči, pretnje i kampanje tu — ne pomažu. Prazna reč se vraća kao bumerang. Snaga te agresivne svesti je u obrnutoj srazmeri sa istrajnošću i rešenošću demokratskih i progresivnih

Digitized by Google

snaga društva da ostvaruju sopstvene programe, bez posustajanja i kolebanja, jedinstveno i efikasno.

Smisao i svrha kritičkog odnosa prema našoj neorganizovanosti, nedoslednosti i neodgovornosti, autarkizmu i deobama, previđanju ekonomskih kriterijuma, voluntarizmu i improvizacijama i jeste u tome da otkloni sve ono što je izvan i mimo samoupravljanja, sebično i anahrono. Održavajući čistijom tu kritičku liniju, Savez komunista ostaje otvoren za kritički dijalog, ali u isto vreme uspostavlja kristalno jasnu liniju razgraničenja s onom drugom vrstom kritika koje se začinju kao osporavanje onoga što je suštinsko u našim društvenim opredeljenjima.

Takva su razgraničenja uvek, sada pogotovo, od izuzetne važnosti. Ona obezbeđuju da se ne mešaju frontovi i ljudi, da se kritička svest, nasušno potrebna i Savezu komunista i samoupravljanju, ne pomeša s kritizerstvom i opozicionerstvom. To oslobađa energiju onim kreativnim i progresivnim ljudima čija kritička reč ponekad zaćuti zbog halabuke koja se destruktivno oglašava. Zaćuti baš onda kada to ne bi smelo da se dogodi.

Na poslednjoj, 12. sednici Centralnog komiteta bilo je govora i o početnim rezultatima ostvarivanja Programa ekonomske stabilizacije. Iako ostvarivani u izuzetno teškim okolnostima, uz mnoga kolebanja i otpore, ti rezultati su zaista ohrabrujući.

Zahvaljujući, očevidno, ogromnim naporima, pre svega ljudi u udruženom radu, zaustavljen je pad industrijske proizvodnje. Ona je čak povećana za skromnih, ali važnih, 1,3 odsto. Poljoprivreda je, takođe, ostvarila dobre rezultate. Obezbeđeno je više hrane (otkupljeno je rekordnih 3,7 miliona tona pšenice), poboljšano je snabdevanje. Privreda se sve više okreće proizvodnji za izvoz. Pokrivenost uvoza izvozom veća je nego ikad (82 odsto). U 1983. godini ostvaren je pozitivan platni bilans za oko 300 miliona dolara, uz dosta napora, ali su uredno izmirene obaveze prema međunarodnim finansijskim organizacijama i u izuzetno teškim uslovima je očuvana spoljna likvidnost zemlje.

Prošle godine povećana je i zaposlenost za dva odsto, što je izuzetno značajno. Taj procent je, istina, još isuviše mali da bi ublažio jednu od naših najvećih nevolja — smanjio ogromne redove onih koji čekaju na posao, među kojima je mnogo kvalifikovanog, kreativnog mladog sveta, koji bi doprineo naporima društva da izađe iz krize i uplovi u stabilniji i zdraviji razvoj, ali, eto, i sa te strane ima nagoveštaja da se može i više činiti i učiniti.

Glavni teret svih tih promena podnela je privreda. Materijalni položaj udruženog rada je pogoršan, što je, uz pad standarda, svakako onespokojavajuća činjenica u ovim neosporno ohrabrujućim rezultatima.

Digitized by Google

Aleksandar Sekulović

Leva i druge alternative u Italiji

Prva činjenica koja se uočava prilikom analize italijanske levice jeste da je Italija ostala po strani od talasa napredovanja levih partija Evrope do kojeg je došlo poslednjih godina. Nakon lančanog uspeha levice u Francuskoj, Grčkoj, Španiji i Portugalu bilo je stvoreno uverenje da je »Jug Evrope socijalistički« i da je sada na redu Italija. Međutim, rezultati političkih izbora od 26. juna 1983. godine, kao i obnavljanje saradnje Socijalističke partije sa četiri partije centra (Demohrišćanskom, Republikanskom, Liberalnom i Socijaldemokratskom), pokazali su da se ideja o levoj vladi u Italiji ne može ostvariti još za koju godinu. Doduše, i u Italiji, kao i u drugim zemljama juga Evrope, predsednik vlade je socijalista, ali to je samo još jedna u nizu italijanskih osobenosti, a ne i vlada levice.

Zato se pitanje o mogućnostima leve alternative u Italiji mora prebaciti sa neposrednog na dugoročniji plan. Ako je evidentno da dve glavne partije levice u Italiji — Italijanska komunistička pratija i Socijalistička partija Italije — nisu do sada bile u stanju da afirmišu levu alternativu, postavlja se pitanje da li one to mogu učiniti bar u nekoj doglednoj budućnosti. Kakve su šanse, uslovi i pretpostavke jedne takve perspektive.

Digitized by Google

Problem alternative

U odnosu na druge zapadnoevropske zemlje Italija i njena levica pokazuju mnoge specifičnosti od kojih ovde, zadržavajući se uglavnom na terenu čiste politike, možemo pomenuti samo najznačajnije.

Italija je jedina zemlja parlamentarne demokratije u zapadnoj Evropi u kojoj nije ostvaren jedan od postulata te demokratije, to jest nije ostvarena alternativa i periodično smenjivanje partija na vlasti, već tom zemljom neprekidno od 1948. godine upravlja jedna ista koalicija partija predvođenih Demohrišćanskom partijom. S druge strane, levica je došla na vlast čak i u nekim zemljama zapadne Evrope u kojima do pre nekoliko godina praktično nije ni postojala ili je bila sasvim marginalna snaga, dok se to nije dogodilo u Italiji gde su Komunistička i Socijalistička partija još na prvim izborima 1946. godine osvojile 40 odsto biračkog tela.

Objašnjenje ovih nelogičnosti mnogi nalaze u proporcionalnom izbornom sistemu Italije koji, mada omogućava da u strukturi vlasti dođe do izražaja celokupni pluralizam političkih interesa, istovremeno ne dozvoljava da jedna politička partija osvoji apsolutnu većinu i da nesmetano upravlja zemljom za izvestan period. Otuda su sve vlade u Italiji nužno koalicionog karaktera i zavise od krhkih nagodbi i sporazuma političkih partija. Tako nastaju dva ključna paradoksa italijanske političke situacije: s jedne strane, u pogledu partija koje upravljaju zemljom Italija je najstabilnija zemlja zapadne Evrope jer je reč o jednim istim partijama od rata naovamo; što se pak tiče vlada, Italija je najnestabilnija zemlja zapadne Evrope jer su od 1946. godine do danas izmenjene 43 vlade, od kojih su neke trajale i manje od mesec dana.

Ovaj prividni pluralizam političkog života Italije omogućio je jednoj istoj partiji (DC) da već trideset pet godina dominira političkom scenom, ali je i nju lišio mogućnosti da stvarno i efikasno upravlja društvenim procesima. Zbog toga se italijanski politički sistem može definisati kao kombinacija višepartijskog i jednopartijskog sistema, pri čemu do izražaja ne dolaze dobre, već loše strane i jednog i drugog (neefikasnost višepartijskog i monopolizam jednopartijskog sistema).

Paradoksalna politička situacija Italije, sintetizovana u tvrdnji da se u Italiji »sve menja, da bi sve ostalo isto«, predstavlja danas jedan od osnovnih društvenih problema. Došlo je do hroničnog paralisanja političkog vrha koji je, međutim, zadržao sve prerogative centralističkog odlučivanja, ali čija je nemoć dovela do formiranja bezbroj kanala *neformalnog* odlučivanja. To je, zatim, dovelo do erozije ugleda legalnih institucija, do odvajanja masa od politike, do raznih oblika degeneracije političkog života. Otkrivanje tajne masonske lože P-2, koja je prodrla u sve vitalne centre državne vlasti, pokazalo je da je u Italiji ugrožen i sam opstanak demokratskih institucija. Današnja situacija u Italiji

Digitized by Google

podseća na poslednji period Četvrte republike u Francuskoj, sa istovetnim tendencijama, pretnjama i rizicima.

Ovako blokirana politička situacija bila je relativno podnošljiva dok su pozitivni ekonomski trendovi u svetskoj i italijanskoj privredi omogućavali prosto administriranje postojećeg stanja stvari. Međutim, sa zaoštravanjem ekonomske krize i potrebom preduzimanja strukturnih ekonomskih i društvenih reformi izbili su na videlo nemoć i paralisanje političkog vrha, nedostatak takve političke snage koja bi bila kadra da nametne politički i ekonomski kurs koji ne bi bio komplikacija divergentnih političkih i ekonomskih strategija nekoliko različitih partija. Dakle, formiranje jednog takvog političkog vrha koji bi bio u stanju da efikasno upravlja društvenim procesima predstavlja goruće pitanje u Italiji i suštinu celokupne političke debate.

Opšte je uverenje svih političkih snaga, kao i naučnih i stručnih krugova, da rešenje ovog problema leži u stvaranju uslovâ za alternativu, odnosno da je sama alternativa i periodično smenjivanje partija na vlasti jedini način ostvarenja stabilnog i efikasnog upravljanja društvom.

Oko toga da i u Italiji treba realizovati alternativu i da je ona jedini put izlaska iz političke i društvene krize danas su u toj zemlji svi saglasni i o tome više nema nikakvog spora. Problem je u tome kako je realizovati, kako od postojećeg mnoštva političkih partija stvoriti dva alternativna saveza ili dve dovoljno moćne političke partije. Na kojim političkim pozicijama treba stvoriti ove alternativne saveze, odnosno koje od postojećih političkih partija treba da budu njihovi nosioci. Na ta pitanja ponuđeno je do sada više različitih odgovora. Ovde ćemo ukazati na nekoliko najvažnijih koji, bilo po nosiocima bilo po objektivnim mogućnostima, imaju najviše šansi za realizaciju.

Ali, pre nego što pređemo na izlaganje raznih ideja o alternativi, moramo reći da je tumačenje koje u proporcionalnom izbornom sistemu vidi glavnog krivca za sve nedaće Italije netačno, iako izgleda uverljivo. Jer, proporcionalni izborni sistem postoji i u drugim zemljama, pa ipak u njima nije manifestovana takva konfuzija političkog života kao u Italiji. Zato je, po našoj oceni, osnovni uzrok političke krize u Italiji u tome što je Italijanska komunistička partija bila isključena iz upravljanja zemljom. Jer, ako je 30 odsto biračkog tela unapred izbačeno iz igre, sa preostalih 70 odsto alternativa se ne može ni matematički ostvariti. To istovremeno znači da se permanentna kriza u Italiji ne može rešiti, niti se alternativa može ostvariti, dok se ne nađe rešenje za takozvano »komunističko pitanje«. Uostalom, kao što će se u daljem izlaganju videti, celokupna diskusija o alternativi u Italiji okreće se oko ovog osnovnog pitanja.

Laičko-socijalistička alternativa

Osnovni nosilac ideje o bloku laičko-socijalističkih partija kao alternativnoj snazi u odnosu na Demohrišćansku partiju jesu neki krugovi unutar Socijaldemokratske partije Italije. Inače, sama

Digitized by Google

ideja o takozvanoj trećoj snazi je stara i ona datira iz perioda hladnog rata kada je, s jedne strane, definitivno napuštena ideja o prihvatanju u vladu Italijanske komunističke partije, a, s druge strane, uvidelo se da vodeća pozicija Demohrišćanske partije nije prolazna i da ona uživa čvrstu podršku znatnog dela biračkog tela i uticajnih inostranih faktora (Vatikana i SAD). U odnosu na IKP vladalo je, sa razlogom ili ne, uverenje da je ona »produžena ruka Moskve« i da bi se njen ulazak u vladu kosio sa interesima nacionalne bezbednosti, sa dogovorima o podeli Evrope na interesne sfere itd. Tako je nastala ideja o okupljanju svega onoga što ne pripada ni jednoj od »dve crkve«, ni Demohrišćanskoj ni Komunističkoj partiji, ideja o formiranju treće političke snage koja bi reprezentovala laičku, a ne katoličku Italiju, a koja istovremeno ne bi bila ni komunistička. Tada je ova ideja brzo napuštena, ali je nedavno ponovo oživljena, naročito u periodu posle neuspeha politike nacionalne solidarnosti, odnosno istorijskog kompromisa.

U osnovi ove ideje nalazi se uverenje da laičke partije (Republikanska i Liberalna) i socijalističke partije (Socijalistička i Socijaldemokratska), koje trenutno raspolažu sa oko 24 odsto biračkog tela, mogu da predstavljaju daleko značajniji faktor ako se ujedine u čvrst politički savez. Smatra se da bi ovim partijama bio potreban mali napor i još samo nekoliko procenata biračkog tela, koje bi uzele i od Demohrišćanske (32,9 odsto) i od Komunističke partije (29,9), pa da postanu najveća politička snaga u zemlji, odnosno da dođu do granice od oko 30 odsto biračkog tela. Kada bi se to ostvarilo, alternativa bi mogla da se realizuje na taj način što bi laičko-socijalistički blok vladao, naizmenično, u jednom mandatu sa Demohrišćanskom partijom, a u drugom sa Komunističkom, zavisno od okolnosti.

Koncepcija laičko-socijalističke alternative zasniva se na kritici takozvanog kato-komunizma, odnosno na odbojnosti kako prema klerikalizmu tako i prema komunizmu; ona igra na kartu sve veće sekularizacije biračkog tela Italije koja se ispoljila i na referendumu o razvodu braka i na referendumu o abortusu, koji su naneli težak poraz katoličkoj crkvi; ona se poziva na »kraj ideologija«, na zalazak masovnih, programskih partija i na rađanje partija »svaštara« po modelu američkih političkih partija, na hegemoniju potrošačke kulture sa njenim pragmatizmom i utilitarizmom, što sve skupa nalazi izraza i u kretanju biračkog tela. I zaista, na svim ranijim političkim izborima izgledalo je da se politički život Italije kreće u skladu sa Diveržeovom doktrinom o dvopartijskom sistemu i nestanku malih i srednjih partija. Međutim, već na političkim izborima 1979. godine, kada je Italijanska KP izgubila 4 odsto glasova, ovaj trend je zaustavljen, iako je laičko-socijalistička grupacija i tada raspolagala samo sa 18,5 odsto biračkog tela, naspram Demohrišćanske i Komunističke partije koje su i dalje držale 69 odsto birača. Ali, u toku 1980. i 1981. godine usledila je serija administrativnih i lokalnih izbora na kojima su laičke i socijalističke partije doživele pravi

Digitized by Google

trijumf i uspele da ostvare ideju o trećoj snazi u mnogim opštinama, provincijama i gradovima. Na kraju, na poslednjim političkim izborima od 26. juna 1983. godine, došlo je do naglog pada Demohrišćanske partije (sa 38,3 na 32,9 odsto) i relativnog pada KP (sa 30,4 na 29,9 odsto), dok su sve laičko-socijalističke partije bitno napredovale: Socijalistička sa 9,8 na 11,4, Republikanska sa 3 na 5,1, Liberalna sa 1,9 na 2,9 i Socijaldemokratska sa 3,8 na 4,1 odsto birača.

U periodu Osme legislature (1979—1983) učinjeni su i drugi krupni koraci u pravcu realizovanja ove ideje. Došlo je do ponovnog zbližavanja Socijalističke i Socijaldemokratske partije (koje su se u prošlosti i spajale i razdvajale), a oktobra 1980. rukovodstva dveju partija sklapaju takozvani »sporazum o namerama« koji je bio zamišljen kao početak jednog novog, ali postupnog procesa ujedinjavanja. Isti proces tekao je i između laičkih partija, Republikanske i Liberalne, koje 1982. godine takođe postižu izvestan sporazum o saradnji, pa i o isticanju zajedničkih kandidata na izborima za Senat. Dolazi, takođe, do neočekivanog zbližavanja između Socijalističke i Liberalne partije, koje pronalaze zajedničko kulturno nasleđe u tradicijama progresivne liberalne buržoazije. U Socijalističkoj partiji počinje, po uzoru na britanske laburiste, sve više da se upotrebljava termin laburizam, a jedan od rukovodilaca Liberalne partije, Enco Betica, lansira novu krilaticu lib-lab (susretanje između laburizma i liberalizma). Na kraju, glavni događaj od kojeg se očekivalo da definitivno označi rađanje treće snage bio je dolazak Spadolinija, sekretara Republikanske partije, na položaj predsednika vlade (jula 1981. godine).

Ali baš u trenutku kada je ideja o trećoj snazi počela da izgleda ostvarljiva, sve je odjednom, pomalo i u italijanskom stilu, krenulo u suprotnom pravcu. Najpre su socijalisti, videvši šta se događa sa britanskim laburistima, brzo arhivirali termin laburizam; zatim je avgusta 1982. godine došlo do obaranja prve Spadolinijeve vlade, što je bilo isključivo delo SPI, a onda u novembru i do definitivnog rušenja Spadolinija sa njegovom drugom vladom, u čemu je opet uloga SPI bila odlučujuća. Na kraju je, u vezi sa obaranjem Fanfanijeve vlade i raspisivanjem vanrednih izbora (maja 1983. godine) došlo do žestokog sukoba između Socijaldemokratske partije, koja se tome protivila, i Socijalističke partije, a rezultat toga bilo je faktičko poništavanje njihovog sporazuma o saradnji iz oktobra 1980. godine.

Kakve su, dakle, stvarne mogućnosti za realizovanje ove alternative u Italiji?

Treba reći da ova ideja pati od mnogih organskih slabosti, zbog čega, i pored trenutnih povoljnih trendova, nema velike izglede u bližoj budućnosti. Pre svega, čini se da italijansko društvo, i pored kulturne hegemonije razularenog konzumizma, ima još uvek potrebu za velikim etičkim partijama, kao što je Komunistička partija i kao što je to bila Demohrišćanska partija u periodu od 1943. do 1948. godine. Dakle, za partijama koje će

Digitized by Google

biti nosioci određenih vrednosnih opredeljenja i moralnih principa, a ne samo instrumenti neposrednih, efemernih interesa. Ipak, kakva će biti sudbina etičkih, a kakva interesnih partija, to, čini nam se, ne zavisi toliko od sposobnosti njihovih rukovodstava koliko od ukupnog pravca privrednog i društvenog razvoja zemalja Zapada, u kojima se sve više ubrzavaju ritmovi potrošačke histerije i individualističkog egoizma.[1]

Ideja o trećoj snazi pati i od akutne nesloge partija koje treba da je sačinjavaju. U celini uzev, Socijaldemokratska i Socijalistička partija, kao jača strana eventualnog laičko-socijalističkog saveza, više su zagovarale ovu ideju nego Liberalna, a naročito Republikanska partija. Unutar Republikanske partije posebno oštar otpor pružala je parlamentarna grupa sa Oskarom Mamijem na čelu, koja je smatrala da se iza ove ideje krije Kraksijeva namera da stvori jedinstvenu superpartiju kojoj bi on stajao na čelu. Ideja je takođe osporavana i unutar Socijalističke i Socijaldemokratske partije, a DC i IKP, svaka iz svojih razloga, smatraju je opasnom. Posebno se ukazuje na to da bi laičko-socijalistička alternativa vodila podeli zemlje na religiozne i ateiste, dakle, podeli nebitnoj za rešavanje akutnih društvenih problema koji jednako pogađaju i jedne i druge.

Alternativa De Mite

Od svog dolaska na čelo Demohrišćanske partije, na XV kongresu održanom od 2. do 6. maja 1982. godine, De Mita je pitanje alternative stavio u središte svoje političke aktivnosti. On u svakoj prilici izražava čvrsto ubeđenje da osnovni uzrok političke krize u Italiji i moralnog pada vlasti leži u odsustvu alternative, te da i put za izlazak iz krize leži u realizovanju alternative.[2] Takav njegov stav predstavlja radikalan zaokret u odnosu na politiku svih dosadašnjih rukovodstava DC koja su tvrdila da bi afirmacija alternative i prelazak DC u opoziciju doneo katastrofu demokratiji u Italiji.

---

[1] Mehanizmi društva u kojem danas živimo stavili su u pokret procese disgregacije i degradacije ličnosti, što se manifestuje u širenju nasilja i droge, u širenju zona emarginacije, u nagonu ka neumerenoj ličnoj potrošnji, težnji za novcem, uspehom, vlašću, koji se smatraju prvim ciljem ljudske egzistencije« (Enrico Berlinguer, referat na XVI kongresu IKP; u: *XVI Congresso del Partito comunista italiano*, Editori Riuniti, Roma, 1983, str. 38).

[2] »Prvo pravilo demokratske upotrebe vlasti predstavlja organizovanje određenog oblika kontrole. A alternativa je osnovno pravilo kontrole u jednom demokratskom društvu« (Govor na savetovanju DC o reformi političkog sistema, »Popolo«, 24. IV 1983). — »Tvrdim da demokratija u Italiji neće biti nikada dovoljno solidna, borba protiv korupcije neće biti nikada dovoljno efikasna dok i u Italiji ne bude postojala — kao u svim velikim demokratijama industrijalizovanog Zapada — mogućnost zamene grupa na vlasti« (Intervju, »Repubblica«, 10. IV 1983).

Digitized by Google

Na koncepciju alternative De Mite bitno je uticao sukob između IKP i KPSS povodom ocene stanja u Poljskoj, koji se dogodio neposredno pre XV kongresa DC. Taj sukob je kod De Mite učvrstio uverenje da je IKP definitivno raskinula svoje »pupčane veze« sa Istokom i da je stekla legitimitet za upravljanje Italijom. Ali De Mita istovremeno iznosi tezu da su Demohrišćanska i Komunistička partija, po svojoj tradiciji, kulturi i političkoj orijentaciji dve alternativne partije i da se međusobno isključuju u upravljanju zemljom.

Paradoksalno je da je alternativa De Mite, i pored ambivalentnosti, koncepcijski najbliža ideji leve alternative. Polazeći od toga da italijanski proporcionalni izborni sistem sprečava formiranje dvopartijskog sistema, De Mita se zalaže za »dvopolni sistem«, odnosno za okupljanje svih partija u dva suprotna i alternativna pola unutar kojih bi vodeću ulogu imale trenutno najjače partije. Jedan pol mogao bi se formirati oko Demohrićanske partije i taj pol bi se zvao demokratski i reformistički, a drugi oko Komunističke partije, što bi bio pol, ili savez, levice. U grupi sa Demohrišćanskom partijom bile bi, po zamisli De Mite, Liberalna, Socijaldemokratska i Republikanska partija, a u grupi sa Komunističkom sve leve partije koje se sa njom o tome dogovore. Ostaje otvoreno pitanje Socijalističke partije, i to je, trenutno, glavna prepreka za realizovanje De Mitine alternative. On bi želeo da Socijalistička partija, kao provereno »demokratska i zapadna« partija, bude u grupi sa Demohrišćanskom i ostalim partijama, sa kojima se inače već godinama nalazi u vladama koalicije. Međutim, ukoliko SPI smatra da je ona partija levice i da joj je mesto u grupi sa Komunističkom partijom, onda De Mita nema ništa protiv da ona tamo ide, štaviše, podstiče je da se tako opredeli. »Ono što ne mogu da shvatim — kaže De Mita — jeste zbog čega Socijalistička partija, koja sebe definiše partijom levice, odbija zatim da se pridruži savezu levice.«[3] De Mita posebno insistira na tome da se SPI odrekne svoje taktike »sedenja na dve stolice« i istovremene saradnje i sa DC i sa IKP. Ako se SPI opredeljuje za saradnju sa partijama takozvane demokratske grupe i za zajedničko učešće u vladi, onda ona ne može u isto vreme formirati lokalne uprave levice čak ni u onim opštinama, gradovima i regionima u kojima postoje mogućnosti da lokalnu upravu formiraju partije vladine koalicije. Upravo na ovoj tački, odnosno na saradnji SPI i IKP u lokalnim organima vlasti, došlo je, nakon formiranja Kraksijeve vlade, do izuzetnog pritiska DC na SPI sa zahtevom da raskine saradnju sa IKP i formira, po ugledu na nacionalnu vladu, petostranačke lokalne uprave. Ovom pitanju DC pridaje principijelan značaj jer u njemu vidi definitivno opredeljenje SPI za »demokratski pol«, i isto tako definitivno odustajanje od alternative levice.[4]

[3] Govor na seminaru DC o reformi političkog sistema (»Popolo«, 24. IV 1983).

[4] Koliku važnost DC pridaje ovom pitanju pokazuje i činjenica da ona njime uslovljava i sam opstanak Kraksijeve vlade. Kako kaže

Digitized by Google

SPI, za sada, na rečima odbija ultimatum DC da raskine lokalne saveze levice sa IKP, ali se u praksi suprotno ponaša. Samo u toku ove godine SPI je raskinula saradnju sa IKP u Firenci, Torinu, Napulju i mnogim manjim gradovima. S obzirom na to da je lokalna uprava bila jedan od stubova političkog uticaja i snage IKP, jasno je kakve to posledice može imati po nju i po perspektive levice u celini. Ukoliko se taj trend nastavi, to će značiti da je opredeljenje SPI za saradnju sa partijama centra definitivno i strateško opredeljenje, a to će onda alternativu levice u Italiji svesti samo na teorijsku mogućnost. Poslednja sednica Centralnog komiteta SPI daje dosta osnova za takvu pretpostavku.[5]

Kao što se vidi, alternativa De Mite je potencijalno ambivalentna i, dovedena do krajnjih logičkih konzekvenci, znači faktičko negiranje alternative. On, s jedne strane, priznaje legitimitet IKP i alternative levice, čime ostvaruje krupan zaokret u svesti jednog dela Italije, a, s druge strane, čini sve da onemogući realizovanje leve alternative. Jer, izolacija Italijanske komunističke partije i njeno svođenje na marginalnu političku snagu znači istovremeno i njenu nemogućnost da realizuje alternativni projekt. Ukoliko se dogodi da sadašnja koalicija pet partija koje formiraju vladu preraste u trajan i organski politički savez, čemu su naklonjeni i Kraksi i De Mita, boreći se jedino za primat unutar tog saveza — to će značiti negaciju mogućnosti alternative za duži period.[6]

Alternativa levice

Većina analitičara italijanskog političkog života smatra da je alternativa levice jedina prava i realna alternativa u Italiji.[7] Doduše, postoji svest o tome da IKP i SPI danas raspolažu samo sa 40,3

---

rukovodilac DC za lokalnu upravu, Frančesko D'Onofrio, »pitanje lokalnih uprava postalo je prava tempirana bomba pod nogama Kraksijeve vlade« (»Repubblica«, 14. X 1983).

[5] U referatu na sednici zamenik sekretara SPI, Marteli, prihvatio je predlog DC da sadašnja vladina koalicija bude dalje učvršćena. »To je jedna prijateljska i konstruktivna poruka koju ne možemo a da ne prihvatimo u istom prijateljskom i konstruktivnom duhu« (»Repubblica«, 29. X 1983).

[6] »I Demohrišćanska partija je priznala, kroz usta svog političkog sekretara, legitimnost i čak neophodnost alternative. De Mita je nekoliko puta ponovio da su DC i IKP »alternativne partije« u upravljanju zemljom... U tom stavu sadržana je jedna novost i mi smo je razumeli. Ipak, način na koji De Mita postavlja problem sadrži izvesnu dvosmislenost, a možda i lukavstvo. U suštini, on zagovara neophodnost alternative, ali zatim nastoji da joj faktički ospori mogućnost realizacije. On je nekoliko puta rekao da je sadašnja vladina koalicija jedina moguća ne samo u ovoj legislaturi, već i u narednoj. On, možda, misli da može nastaviti demohrišćansku hegemoniju sve do 1990, a možda i do 2000. godine« (Enrico Berlinguer, op. cit., str. 52).

[7] »Samo politički dogovor na levici može Italiji dati pravu vladu. Zemlja je bez vođstva već deset godina; vreme prelaznog perioda već je prošlo, nasilje i avantura kucaju na vrata. Uskoro neće više posto-

Digitized by Google

odsto biračkog tela, što je nedovoljno za osvajanje vlasti. Ali, s pravom se podseća na to da partije levice u drugim zemljama nisu imale ni toliko, pa ipak su uspele da osvoje većinu glasova i postanu vladajuća snaga. Dakle, cilj od 51 odsto biračkog tela nije dalek i nije nedostižan. Postoje i druge političke partije i političke organizacije, zajedno sa kojima ukupna snaga levice dolazi na prag od 51 odsto. Ali upravo u ovoj razuđenosti snaga nastaje i prva ozbiljna teškoća za alternativu levice. Naime, postavlja se pitanje ko su sve leve snage u Italiji, ko spada u levicu? Prvi je problem Socijaldemokratska partija koja sebe smatra partijom levice, ali je mnogi klasifikuju kao partiju centra, pa čak i desnog centra, poput Socijaldemokratske partije Mota Pinta u Portugalu. Bilo to tačno ili ne, činjenica je da je jaz između IKP i Socijaldemokratske partije suviše dubok da bi bilo moguće zamisliti njihovu saradnju u vladi. Tu je, dalje, kontroverzna *Radikalna partija* koja takođe sebe smatra »pravom levicom«, ali koju niko ne bi poželeo za saveznika.[8] Levo od IKP nalaze se Partija proleterskog jedinstva za komunizam (PDUP) i Proleterska demokratija, od kojih je prva u parlamentu zajedno sa IKP, a druga je na poslednjim izborima osvojila čak šest poslaničkih mesta. Zajedničko za obe partije jeste to da je jaz između njih i Socijalističke partije nepremostiv, tako da je jedan širok savez levice, koji bi obuhvatio sve partije od Socijaldemokratske do partije Proleterske demokratije, praktično nemoguć, dok bi jedan uzan savez IKP—SPI bio praktično nemoćan.

Međutim, glavni problem za alternativu levice i nije u prevelikoj rasparčanosti njenih snaga, već u tome što alternativa levice nije zvanična strategija ni jedne od dveju velikih partija levice — IKP i SPI. Termin alternativa levice pojavljuje se samo na kongresu Socijalističke partije u Torinu 1978. godine, ali za brzinu promena u političkom životu Italije 1978. godina već izgleda kao daleka prošlost. Danas u dokumentima SPI i u istupanjima

---

jati ni Titov slavoluk ispod kojeg bi Kraksi i Berlinguer hvatali leptire. Sve je već zapisano: ako levica ne osvoji vlast, jedan narod koji želi da živi politički i demokratski biće degradiran, kao što se već događa malo pomalo, dan po dan, u narodu koji je prinuđen da trpi nasilje« (Gianni Baget Bozzo, *Craxi e Berlinguer sotto l'arco di Tito*, »Repubblica«, 1. VII 1981). — »Jedna zemlja kao Italija zaslužuje da se i ovde radi, kao drugde u Evropi, na stvaranju realne alternative vladavini DC... Ta alternativa neće se moći *nikada* realizovati bez stvaranja jedinstvenog bloka levih snaga« (Alberto Asor Rosa, *Gli errori della sinistra*, »Repubblica«, 7. XI 1982).

[8] Ekstravagantnost ove partije je bez presedana u istoriji političkih partija. Njen lider Marko Panela spreman je podjednako da prisustvuje kongresu neofašističke partije MSI, koja je direktni organizator »crnog terorizma« u Italiji i njegovih masovnih pokolja i atentata, kao i da se pojavi u društvu ekstremnog levičara Toni Negrija. Tog istog Negrija radikali su najpre kandidovali za parlament i tako izbavili iz zatvora, a zatim su, uzdržavanjem od glasanja u parlamentu, omogućili da se Negriju oduzme poslanički imunitet i da se izda nalog za njegovo ponovno hapšenje; ali u isto vreme oni su organizovali njegovo bekstvo iz Italije u Francusku, da bi mu sada, nakon svega, upućivali javne apele da se preda italijanskim vlastima.

Digitized by Google

njenih rukovodilaca ne figurira ne samo pojam alternative levice, već ni pojam alternative. Na poslednjem kongresu SPI u Palermu 1981. i na velikoj Organizacionoj konferenciji u Riminiju 1982. godine osnovne parole bile su »stabilnost« i »reforme«. U skladu s tim parolama SPI se obavezala da garantuje stabilnost vlada u Italiji, kako bi one bile u stanju da preduzmu neophodne reforme. Ni u jednom od ova dva zadatka SPI nije uspela. No, i pored toga, ona ostaje verna saradnji sa partijama centra i odbija saradnju sa Komunističkom partijom, obrazlažući to činjenicom da u Italiji ne postoje brojčani uslovi za levu alternativu. Faktički, za alternativu levice zalaže se jedino PDUP. Ali, shvatajući svoju marginalnu poziciju u političkom životu, PDUP je glavni pravac akcije usmerila ne na realizaciju alternative levice, već na to da ubedi IKP da alternativu levice prihvati za svoju strategiju. Ovo nastojanje je, kako danas stoje stvari, više izvor konflikata nego saradnje između dve partije.

Demokratska alternativa

Za alternativu levice ne izjašnjava se ni Komunistička partija jer se njena zvanična strateška orijentacija zove »demokratska alternativa«. Za razliku od alternative levice, koja bi obuhvatila samo partije levice, demokratska alternativa treba da obuhvati »demokratske i leve snage«. Ipak, po zamisli rukovodstva IKP, jezgro demokratske alternative treba da čini savez između IKP i SPI. U tom pogledu pojam demokratske alternative je blizak pojmu alternative levice. Ali demokratska alternativa ne bi bila zatvoren, sektaški savez, već savez otvoren i za druge demokratske snage i partije, odnosno za sve one unutar drugih partija, u katoličkim organizacijama, pa i u samoj Demohrišćanskoj partiji, koji su nezadovoljni sistemom vlasti Demohrišćanske partije. Štaviše, demokratska alternativa i nije toliko sporazum između partija i njihovih vrhova koliko pokret širokih narodnih masa.[9] IKP je uverena da većina italijanskog društva želi alternativu i da bi javno opredeljivanje levih i demokratskih partija za nju dovelo do poleta i poverenja masa i stvorilo uslove za njeno realizovanje.[10]

---

[9] »Realizovanje demokratske alternative i vlade koja bi bila njen izraz ima, kao ključnu pretpostavku, sporazum između levih i drugih demokratskih snaga. Ali ona nije samo blok partija i zbir parlamentarnih grupa: ona zahteva mobilizaciju društvenih snaga i pokreta, pomeranje društvenog konsenzusa i kulturnih strujanja, politička i programska opredeljenja koja ciljaju, već od danas, na suštinsko menjanje privrede, društva, države. To, dakle, nije događaj koji se ostvaruje samo u činu formiranja vladine većine. Radi se o procesu koji već od sada treba da bude pokrenut« *(XVI Congresso del PCI*, op cit., str. 616).

[10] »Jedno eksplicitno izjašnjavanje levih i demokratskih snaga, a naročito Socijalističke partije, u prilog alternative bilo bi već važan korak u tom pravcu. To bi dovelo do poleta i poverenja kod svih radničkih i narodnih masa. Zbog toga odbijanje alternative ne može

Digitized by Google

Koja je osnovna slabost strategije demokratske alternative zbog koje su mogućnosti za njeno realizovanje sasvim neizvesne? To je svakako odbijanje Socijalističke partije da prihvati tu alternativu i njeno odbijanje saveza levice.[11] Bez jednog takvog sporazuma, kao što je pokazalo i iskustvo Francuske, levica nema izgleda da dođe na vlast. Isto tako, za razliku od Španije i Grčke, u kojima su socijalističke partije same pobedile na izborima i formirale vladu, u Italiji to ne mogu učiniti same ni Socijalistička ni Komunistička partija. Zbog toga je pitanje jedinstva levice aktuelnije u Italiji nego u bilo kojoj drugoj zemlji zapadne Evrope.

Socijalistička alternativa

Iako se Socijalistička partija Italije uglavnom izjašnjava o onome što neće, a manje o onome što hoće, ipak njeno odbijanje i alternative levice i demokratske alternative znači da je njena strateška orijentacija socijalistička alternativa. Naravno, termin »socijalistička« ne treba shvatiti u smislu socijalizma, već u smislu stvaranja mogućnosti da Socijalistička partija postane dominantna snaga u Italiji i sama osvoji vlast. Istovremeno, to znači da za Socijalističku partiju nije bitno na koji način će ona postati najveća politička partija, da li će za to biti iskorišćena saradnja sa komunistima, demohrišćanima ili laičko-socijalističkim partijama, da li će SPI osvojiti biračko telo levo ili desno od sebe itd. Sve su to pitanja oportuniteta, a ne principa.

O putevima realizovanja ove alternative postoje dve različite zamisli: prva je zamisao da SPI postane tako velika politička partija da može formirati vladu ili sama, kao što se dogodilo u Španiji, ili pak u saradnji sa jednom marginalnom komunističkom partijom, kao što se dogodilo u Francuskoj; druga zamisao jeste da se od IKP i SPI formira jedna velika socijaldemokratska partija koja bi bila u stanju da osvoji vlast. Naravno, obe ove varijante polaze od dve zajedničke pretpostavke: (1) da bez IKP, odnosno bez biračkog tela koje ona drži (30 odsto), u Italiji nije moguće *matematički* realizovati alternativu i (2) da sa IKP alternativu nije moguće realizovati *politički* jer zapadni savez i NATO pakt ne bi dozvolili pretvaranje Italije u socijalističku zemlju. Razlika između ove dve varijante je u tome kako IKP uključiti u projekt alternative, da li njenom marginalizacijom ili njenim pretvaranjem u socijaldemokratsku partiju, odnosno koja od ovih dveju taktika ima više izgleda na uspeh.

---

biti motivisano argumentom da još ne postoje svi uslovi za nju. Upravo izjašnjavanje za ovakvu perspektivu doprinosi da se realizuju ti uslovi« (isto, str. 617).

[11] Na poslednjoj sednici Centralnog komiteta SPI, održanoj 28. oktobra 1983. godine, zamenik sekretara partije Marteli ovako je definisao stav svoje partije prema demokratskoj alternativi IKP: »Ne možemo da gubimo vreme sa jednom alternativom koja ne postoji« (»Repubblica«, 29. X 1983).

Digitized by Google

1. Kraksi i sadašnje rukovodstvo SPI su pristalice *prve varijante* i celokupna njihova politika od 1976. godine do danas može se posmatrati u svetlosti ove uporne težnje da od SPI stvore najveću političku partiju Italije privlačenjem na svoju stranu biračkog tela DC i IKP. Model posredstvom kojeg to treba izvesti pružaju SP Francuske i Miteran, a instrumenti bi bili ovi: (1) pribavljanje konsenzusa masa oko harizmatske figure Betina Kraksija, isto onako kao što je i SP Francuske oko Miteranove ličnosti uspela da osvoji većinu biračkog tela; (2) »institucionalne reforme«, odnosno reforme političkog i izbornog sistema, koje će omogućiti izjašnjavanje za jedan ili drugi blok političkih snaga, odnosno između ličnosti koje im budu stajale na čelu.

Radi ilustracije prvog instrumenta, navešćemo da je SPI, u periodu prethodne legislature (1979—1983), sistematski rušila sve vlade u trenutku kada su želele da preduzmu efikasne mere za izlazak iz ekonomske krize, a te iste mere sada predlaže Kraksijeva vlada. Objašnjenje ovog kontradiktornog ponašanja leži u tome što SPI nije želela da druge partije pripišu sebi zasluge za borbu protiv inflacije i za izlazak iz ekonomske krize, već je uporno zahtevala da se Kraksiju poveri položaj predsednika vlade, kako bi za njegovo ime bio vezan uspeh u borbi protiv ekonomskih problema »koje nisu uspele da reše mnoge ranije vlade«. Naravno, partneri iz koalicije nisu zaboravili takvo ponašanje SPI i njihova težnja za revanšom predstavlja izvor potencijalnih opasnosti po Kraksijevu vladu. Kraksi je toga svestan i upravo da bi se obezbedio od iznenađenja predlaže koalicionim partnerima potpisivanje pakta u trajanju od tri godine, što bi mu bilo dovoljno za ostvarivanje strateških zamisli.

Što se tiče institucionalnih reformi, SPI pre svega traži zamenu proporcionalnog izbornog sistema većinskim, zatim, ukidanje tajnog glasanja u parlamentu, eliminisanje političkih partija koje ne osvoje više od pet odsto biračkog tela itd. Smisao ovako zamišljenih reformi jeste u tome da i politički sistem omogući formiranje dva alternativna bloka, odnosno da, u trenutku kada Kraksijeva popularnost bude na vrhuncu, omogući neku vrstu plebiscitarnog izjašnjavanja za njega. Krajnji rezultat kojem teži SPI jeste temeljna izmena političkog sistema Italije i prelazak na predsednički sistem čistog tipa, kakav postoji u SAD, ili mešovitog tipa, kakav postoji u Francuskoj.[12]

Na kraju, da bi se ovaj projekt osvajanja vlasti mogao realizovati, neophodna je duboka reforma i same partije, koja će se verovatno izvršiti na narednom kongresu SPI zakazanom za mart 1984. godine. Suština ove reforme jeste u napuštanju klasičnog tipa političke partije i u njenom modeliranju po uzoru na političke partije SAD. Partija treba da se pretvori u efikasan tehno-

[12] Ove namere rukovodstva SPI bile su povod Berlingueru da upozori na rađanje tendencija koje žele da probleme italijanskog društva reše »u autoritarnom, a ne u demokratskom smislu, uvodeći u politički život elemente pravog režima« (»Repubblica«, 6. XI 1983).

Digitized by Google

menadžerski i administrativni aparat čiji bi jedini zadatak bio da osigura pobedu svog lidera na izborima.

U osnovi ovakve koncepcije rukovodstva SPI leži uverenje da se u masovnom potrošačkom društvu, zasnovanom na dominaciji sredstava informisanja, a pre svega televizije, politika i političari sve više pretvaraju u spektakl i nadmetanje »imidža«, da se biračko telo sve više opredeljuje između ličnosti, a ne između političkih programa, da bira, čak rukovodeći se spoljnim efektima, između Regana i Kartera, Žiskara i Miterana, Tačerove i Futa, a ne između njihovih partija. U ovom pogledu funkcija predsednika vlade u Italiji pruža najveće mogućnosti za lansiranje lidera koji bi za sobom povukao javno mnenje.

Koliko su ove ideje rukovodstva SPI ostvarljive, ostaje da se vidi. Ono što je u ovom trenutku bitno zapaziti jeste to da rukovodstvo SPI vrši snažan pritisak na IKP kako bi ona podržala Kraksijevu vladu i njene mere ekonomske i političke reforme.[13] Taj pritisak stavlja IKP u velike teškoće i dovodi do unutrašnjih kolebanja i nejedinstva. Ako podrži Kraksijevu vladu i strateške zamisli SPI, naći će se, na kraju puta, u jednom političkom sistemu u kojem za nju neće biti mesta, ili će biti svedena na marginalnu snagu. Ako, pak, uskrati svoju podršku i onemogući uspeh Kraksijeve vlade, to će definitivno pokopati sve nade u savez levice i u demokratsku alternativu. U tom slučaju sve partije u Italiji i u Evropi, pa i one koje sada strahuju od alternative levice, pokrenule bi talas optužbi protiv IKP da je svojim ponašanjem sprečila realizovanje leve alternative.

2. *Druga varijanta* socijalističke alternative — ona o stvaranju velike Socijaldemokratske partije spajanjem SPI i IKP — polazi od uverenja da je plan Kraksija i SPI neostvarljiv, odnosno da problemi zemlje ne mogu čekati dok SPI ne postane najveća partija. Naime, trenutni odnos snaga između IKP i SPI jeste 30:11 i bio bi potreban dug period da odnos postane obrnut i da SPI postane najjača partija levice. Poslednji politički izbori, na kojima je IKP izgubila samo 0,5 odsto glasova, a SPI osvojila tek 1,6 odsto, pokazuju da bi proces »uravnoteženja« snaga mogao da traje decenijama.

Iz ovih razloga kod određenih krugova u Italiji, pa i van nje, sve je jače uverenje da se alternativa može ostvariti samo ako levica u celini formira jednu veliku socijaldemokratsku partiju. Da bi se to postiglo, potrebno je da Italijanska komunistička par-

---

[13] Član Direkcije SPI Federiko Koen kaže da IKP treba da podrži reformu političkog sistema kako bi izašla iz izolacije. »Međutim, glavne prepreke dolaze baš od IKP koja je podnela vrlo hrabre predloge u pogledu izmene dvodomnog sistema, ali ostaje snažno vezana za tabù proporcionalnog sistema i ne propušta priliku da polemiše protiv »odlučnosti« inženjera politike; ona ne vodi računa o tome da, bez jedne snažne injekcije u pogledu sposobnosti političkog odlučivanja i političke stabilnosti, govoriti o alternativi levice predstavlja obično buncanje« (Federico Coen, *Il tabù della proporzionale*, »Repubblica«, 11. X 1983).

Digitized by Google

tija prestane da bude komunistička i postane prava socijaldemokratska partija.

Ova ideja stiče sve veći broj pristalica u krugovima takozvane moderne, tehnomenadžerske buržoazije, koja je zainteresovana za menjanje partija na vlasti, ali bez ugrožavanja osnovnih postulata kapitalističkog društva, zatim, u nekim krugovima inteligencije, u delu štampe, pa i u nekim strujama samih zainteresovanih partija — SPI i IKP. U ovom smislu IKP je u poslednje vreme izložena velikim pritiscima i upornoj propagandnoj kampanji koja nastoji da prikaže da od njene socijaldemokratizacije zavisi sudbina zemlje. Od nje se zahteva da postane »zapadna« i »demokratska« partija, ili joj se prebacuje da to još nije; zatim, da napusti svoja »lenjinistička« obeležja, odnosno princip demokratskog centralizma; da na međunarodnom planu napusti saradnju sa komunističkim partijama u svetu i postane član Socijalističke internacionale; da promeni ime i da se više ne zove komunistička; da do kraja dovede proces ideološke revizije; da u svemu podrži spoljnopolitičke akcije NATO-pakta i Reganove administracije, a naročito odluku o instaliranju evro-raketa itd. Na kraju, od IKP se zahteva da se odrekne borbe za socijalizam i da napusti ideju o prevazilaženju kapitalizma, kako bi postala *alternativa u okviru sistema*, kao što su to postale sve socijalističke partije Zapadne Evrope, a ne alternativa sistemu.[14]

Celokupna kampanja koja se poslednjih godina vodi u Italiji protiv Komunističke partije usmerena je na to da pokaže kako za nju, kao takvu, nema nikakve perspektive i da može samo »birati« između socijaldemokratizacije i pretvaranja u jednu minornu partiju.[15]

---

[14] Navodimo nekoliko karakterističnih izjava u tom smislu:

Vlasnik »Fijata«, Đani Anjeli, smatra da »italijanski komunisti moraju prestati da pripadaju krugu komunističkih partija i moraju postati jedna evropska socijalistička partija«. Na pitanje da li će komunisti u tome »uspeti«, Anjeli odgovara: »Uveren sam da hoće, ali će nam trebati vremena, bar deset godina« (»Repubblica«, 15. VI 1983).

Član Direkcije SPI, Đuzepe Tamburano, smatra da IKP mora razjasniti svoju poziciju. »Ne može se istovremeno biti i u NATO-u i u komunističkom pokretu kojim rukovodi Moskva. Prihvatanje NATO-a, makar i kritički, ne zadovoljava one koji su u Varšavskom paktu. A biti »brat« partija Varšavskog pakta — pa makar brat koji pokazuje nepoštovanje prema majci — izaziva mnoge sumnje i nedoumice demokratskih zapadnih partija« (»Avanti«, 8. II 1981).

Sociolog Lućano Pelikani kaže da će alternativa unutar sistema, koja ne bi bila alternativa sistemu, biti moguća »samo kada se IKP bude oslobodila marksističko-lenjinističke tradicije i kada pređe na stranu demokratije« (L. Pellicani, *Il ricambio accresce la moralità*, »Avanti«, 26. IV 1983).

[15] »U jednom zapadnom društvu prepreke za zamenu partija na vlasti su direktno proporcionalne snazi i uticaju komunističke partije (faktor K), bar dok ona ne izmeni svoju tradicionalnu prirodu u toj meri da omogući formiranje izborne i parlamentarne većine za alternativu... Faktor K će pasti ako i kada IKP doživi takvu evoluciju da omogući alternativu na vlasti (putem direktnog glasa birača i uz saglasnost ostalih partija) ili ako i kada doživi takav izborni pad kao

Digitized by Google

Iako ovi pritisci i kampanja nisu bez efekta na stanje unutar IKP, Šesnaesti kongres, održan marta 1983. godine, ponovo je afirmisao prirodu IKP kao komunističke partije, kao partije koja se bori za prevazilaženje kapitalizma i izgradnju socijalizma.[16]

*

Alternativa levice jeste pitanje koje se i u Italiji nalazi na dnevnom redu. Potencijalne mogućnosti za njeno realizovanje postoje. Osnovni problem jeste u različitom shvatanju alternative. Dilema se u suštini svodi na to da li će alternativa levice biti alternativa unutar sistema, uz očuvanje osnovnih postulata kapitalizma, ili alternativa sistemu i otvaranje procesa izgradnje socijalističkog društva.

KP Francuske (prepuštajući na taj način teren socijalistima)« (Alberto Ronchey, *Quando cadrà veramente il 'fattore K'*, »Repubblica«, 16. II 1982).

[16] »Neosporna je činjenica da kapitalizam ne zna kako da izađe iz svojih protivurečnosti. To, naravno, ne znači da se nalazimo pred njegovim krahom. Ali to znači da će kapitalizam, ako se ne uvedu duboke transformacije, nastaviti da nanosi sve ozbiljnije štete društvu i čoveku« (*XVI Congresso del PCI*, op. cit., str. 30).

Digitized by Google

Blažo Jovanović: Izabrani radovi

(»Pobjeda«, Marksistički centar CK SK Crne Gore i Istorijski institut, Titograd, 1983)

Odnedavno je u riznicu kulture ušlo značajno dokumentarno djelo Blaža Jovanovića (1907—1976). On je više od pedeset godina revolucionarno djelovao u komunističkom pokretu Jugoslavije. Za to vrijeme prošao je kroz složene etape razvoja revolucionarnog pokreta; više od tri decenije bio je u samom političkom vrhu ne samo Crne Gore, već i Jugoslavije. Istraživači su utvrdili da je on učestvovao u stvaranju više od 800 raznih dokumenata, političkih spisa, državnih i drugih političkih akata. U toj obimnoj građi — bilo da je u njenom osmišljavanju učestvovao tako što je usmjeravao svoje saradnike i institucije kojima je rukovodio bilo da je pojedina dokumenta i lično pisao — utemeljene su misli i politički stavovi ovog osebujnog i istaknutog borca o mnogim problemima i pitanjima revolucionarnog pokreta, nastanka i razvoja nove jugoslovenske federativne zajednice, posebno u onim dokumentima koja govore o mjestu i ulozi Crne Gore u konstituisanju i izgradnji socijalističkih odnosa uopšte. Tekstovi objavljeni u ovom djelu govore i o drugim pitanjima sa kojima se sučeljavalo naše društvo u svom socijalističkom razvoju tokom tri i po poslijeratne decenije. Iz te građe, koja sigurno nije i cjelokupna, pogotovo kad je riječ o političkim spisima u čijem je stvaranju B. Jovanović mogao učestvovati, redakcija je izabrala svega 155 tekstova i svrstala ih problemski i hronološki u tri knjige.

Digitized by Google

U prvoj knjizi, koja je i najobimnija (oko 688 strana), pod naslovom *Narodnooslobodilački rat i revolucija* — u prvom njenom dijelu — sadržana su 82 dokumenta iz ratnog perioda. Naime, ovaj dio knjige ispunjavaju ratni dokumenti: naredbe, izvještaji, pisma i druga službena akta u čijem je stvaranju učestvovao Blažo Jovanović, budući da se nalazio na najistaknutijim partijskim i vojnim dužnostima. Drugi dio knjige (»Sjećanja«) sadrži tekstove autobiografskog i memoarskog karaktera. U 35 priloga B. Jovanović iznosi svoja viđenja životnog i revolucionarnog puta: o djetinjstvu, školovanju, revolucionarnom i političkom djelovanju do rata, o pojedinim istaknutim revolucionarima (Jovanu Tomaševiću, Bracanu Bracanoviću, Radoju Dakiću, Ivanu Milutinoviću i drugim herojima narodnooslobodilačkog rata i revolucije), o revolucionarnim događajima i partijskom radu između dva svjetska rata, o boravku u različitim sredinama, o početku ustanka u Crnoj Gori i njegovom prerastanju u narodnooslobodilački rat, o formiranju Pete proleterske crnogorske brigade, o unutrašnjem partijskom životu i moralu, o putovanju u Albaniju u svojstvu delegata CK KPJ i svom učestvovanju u radu Prve osnivačke konferencije Komunističke partije Albanije (u jesen 1942), o učešću u bici na Sutjesci itd. Tu su se našli i pojedini komemorativni govori i drugi osvrti koji se tiču pojedinih pitanja iz istorije narodnooslobodilačke borbe. U ovom dijelu knjige našao se i govor B. Jovanovića održan na mitingu u Ivangradu, 21. jula 1956, povodom obilježavanja 15-godišnjice Odbora narodnog oslobođenja sreza beranskog, iako bi bilo prirodnije da je ovaj tekst svrstan u treću knjigu, gdje se inače nalaze tekstovi koji govore o narodnoj vlasti i njenom razvoju.

Druga knjiga *(Organizacija i razvoj SK Crne Gore)* sadrži 23 govora i referata koje je B. Jovanović održao na kongresima KPJ, odnosno SK Crne Gore, na kongresima i drugim forumima Narodnog fronta Crne Gore, Narodne omladine i drugih društveno-političkih organizacija Crne Gore.

U trećoj knjizi: *Narodna vlast i ustavno sudstvo* (sa 35 tekstova) objavljeni su odabrani govori B. Jovanovića koje je, u svojstvu predsjednika vlade Crne Gore, držao u Narodnoj skupštini Crne Gore, zatim u Skupštini Jugoslavije i drugim forumima i skupovima na kojima je istupao kao predsjednik crnogorske vlade. U ovom tomu nalaze se i izlaganja o razvoju ustavnog sudstva Jugoslavije i o drugim pitanjima vezanim za konsolidaciju Ustavnog suda Jugoslavije u vrijeme kada je on bio njegov predsjednik (1963—1975).

Ove knjige su prilog našoj novijoj istorijskoj i političkoj publicistici; one sadrže izvorna svjedočanstva o nastanku i razvoju savremene istorije Crne Gore i Jugoslavije; dragocjena su svjedočanstva, pre svega, o burnom, složenom i dramatičnom revolucionarnom vremenu kroz koje je prošla Crna Gora i Jugoslavija tokom narodnooslobodilačkog rata i revolucije (1941—1945) i kroz kasnije tri decenije socijalističkog razvoja. Građa u ovom djelu svjedoči i o živom, angažovanom političkom i javnom djelovanju Blaža Jovanovića, o njegovom isturenom mjestu u političkom i državnom životu Crne Gore i Jugoslavije, o revolucionaru koji je, nesumnjivo, bio jedan od istaknutih stvaraoca novije istorije naše zemlje. Sadržaj ovih knjiga omogućava da se sagleda revolucionarni lik i profil ovog istaknutog crnogorskog i jugoslovenskog komuniste.

Blažo Jovanović nije teoretičar. Njega je teorijska misao zanimala onoliko koliko je bilo potrebno da osmisli praktično političko djelovanje i obogati revolucionarnu praksu. U cjelini uzeto, on nije gotovo ništa napisao izvan »službenog« djelokruga. Zato je i razumljivo što najveći broj dokumenata objavljenih u ovom obimnom korpusu (oko 1.500 strana) čine prije svega službeni spisi, politički i državni akti koje je on u svojstvu partijskog i državnog funkcione-

Digitized by Google

ra potpisivao. I, razumije se, u ime foruma koje je predstavljao.

Kada je riječ o službenim spisima, moglo bi se postaviti pitanje da li se oni mogu pripisivati funkcioneru koji ih je potpisivao po službenoj dužnosti kao isključivo autorski radovi. Svakako, drugačije je kada je riječ o govorima, ekspozeima i drugim javnim istupanjima, iako se može pretpostaviti da mnogi i od tih tekstova odslikavaju i kolektivnu misao.

U svakom slučaju, kada je riječ o sličnim publikacijama, redakcije i priređivači morali bi brižljivije utvrđivati kriterijume kako bi se razgraničilo šta su službena dokumenta, a šta autorski tekstovi.

Kada je riječ o radovima B. Jovanovića, najzanimljiviji su oni tekstovi koji čine drugi dio knjige *Narodnooslobodilački rat i revolucija*, a koji su grupisani pod nazivom »Sjećanja«. Iz tih autobiografski najviše obojenih tekstova mogu se cjelovitije sagledati vrijeme, prostor i ljudi koji su činili društvenu sredinu u kojoj je djelovao ovaj istaknuti revolucionarni borac i državnik. Iz tih tekstova se može sagledati profil ovog revolucionarnog borca, istaknutog tumača novih pogleda i ideja, čovjeka koji je stalno tražio političke i društvene promjene, rukovodioca i organizatora velikih sposobnosti, narodnog tribuna, izvanrednog poznavaoca crnogorskog čovjeka, njegove psihe, folklora, običaja, morala, pravnih shvatanja, tradicije itd.

Međutim, i ostala dokumenta objavljena u ovim knjigama svjedoče da je u njihovom sadržaju ugrađena misao komuniste i čovjeka u čijoj su se ličnosti srećno spajale i susretale tradicionalno slobodarstvo i osobine revolucionarnog pokreta. Zapravo, sve tri knjige pokazuju čovjeka duboko vezanog za narod, koji je znao da pogodi pravu misao crnogorskog čovjeka i da mu se približi, da vjeruje ljudima, ali i da ih ubijedi da i oni njemu vjeruju. Zaista, malo je revolucionara i državnika Crne Gore koji su kao B. Jovanović ostavili tako neizbrisiv trag u svijesti crnogorskog naroda, a sve to upravo stoga što je on kabinetski rad zamjenjivao neposrednim kontaktima, razgovorima sa građanima, radnicima, borcima, omladinom. Čitalac će i iz ovih tekstova otkriti revolucionara masovika u pravom smislu i to da je njegova neposredna veza sa narodom bila metod njegovog političkog rada i rukovođenja i u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, a zatim i u vođenju državnih poslova. Tu je vezu on istrajno izgrađivao počev još od međuratnog perioda, kada je kao partijski funkcioner politički djelovao u narodu, koristeći legalne forme, a naročito od 1938. godine kada je bio poslanički kandidat na listi Udružene opozicije. Blažo Jovanović je izvrsno znao da razumije čovjeka našeg podneblja, da se saživi sa narodom i da njegova slobodarska shvatanja i moralne kvalitete poštuje, a da pri tom do njegovog srca i duše otvara put revolucionarnoj svijesti kao izrazu novog doba i novih potreba.

Šteta je što priređivači nijesu uložili napore da otkriju i novinske tekstove Blaža Jovanovića objavljene u građanskim listovima »Zeti« i »Slobodnoj misli«, koji su izlazili prije drugog svjetskog rata u Crnoj Gori, jer je on i u njima sarađivao. Ti tekstovi su, takođe, dragocjena svjedočanstva. Oni bi još potpunije pokazali doprinos B. Jovanovića konstituisanju političke revolucionarne misli u Crnoj Gori uoči aprilskog rata; posvjedočili bi da je on bio ušao u politički i javni život znatno prije početka oružane revolucije. Taj dio posla svakako ostaje za buduće istraživače i biografe ovog istaknutog revolucionara.

Priređivači i redakcija uložili su veliki trud na sakupljanju, izboru i klasifikaciji tekstova objavljenih u ovom djelu. Trud je uložen i u komentarisanju tekstova, odnosno pisanju napomena. Međutim, pri tom su učinjeni i određeni propusti metodološke prirode, a prije drugog to što, kako smo rekli, nijesu dovoljno razgraničena službena dokumenta, inače ranije objavljena u zbornicima, od autorskih radova. Za jed-

Digitized by Google

no ovakvo djelo, koje sadrži prilično broj primarnih istorijskih izvora, ne bi smjelo da se u više slučajeva ponovi pogrešno datiranje nastanka pojedinih dokumenata (govora, izvještaja, izlaganja itd.). To što su priređivači za datum održavanja pojedinih govora, podnošenja izvještaja i drugih javnih istupanja B. Jovanovića uzimali datume kada su oni objavljeni u dnevnoj štampi, nikako ih ne opravdava pred naučnom i stručnom javnošću što nijesu utvrdili tačne datume kada su se stvarno i dešavala ta istupanja.

Još jedno pitanje iz kruga metodoloških pitanja u vezi s priređivanjem izabranih radova B. Jovanovića zaslužuje da ovdje bude spomenuto, a to je: da li je bio nužan tako velik broj napomena, i to s opširnim komentarima, pogotovo kada je riječ o pojedinim vrlo istaknutim istorijskim ličnostima, događajima i drugim pojavama koje su opštepoznate i o kojima se dosta pisalo ili se za njih zna iz literature. Osnovno načelo koje se primjenjuje u naučnom aparatu za ovu vrstu radova svodi se na to da se u napomenama dâ nešto više podataka o ličnostima, događajima i drugim istorijskim pojavama koje se pominju u tekstovima ako se o njima manje zna ili su sasvim nepoznati široj javnosti. O istaknutim istorijskim ličnostima i opštepoznatim događajima u napomenama se, po pravilu, objašnjenja daju sažeto, i to samo za vrijeme koje je neposredno vezano za nastanak nekog dokumenta ili neposredno za dodir i odnos određenih istorijskih ličnosti. Međutim, priređivači se nijesu rukovodili tim načelima. Tako, na primjer, uz ime Tito — koje je spomenuto u izvještaju Blaža Jovanovića Centralnom komitetu KPJ o stanju u Partiji i uopšte o vojno-političkoj situaciji u Petoj proleterskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi, od 16. jula 1942, u napomeni br. 181 — data je biografija Josipa Broza Tita, i to vrlo opširno. Obimne napomene date su i uz imena nekih drugih opštepoznatih istorijskih ličnosti iz narodnooslobodilačke borbe, pa i nekih iz ranije istorije (Karađorđe i drugi).

Kritičke napomene ovde date nikako ne umanjuju vrijednost ovog izdanja. One više govore o složenosti rada na ovakvim publikacijama. Utoliko prije što je riječ o izdanjima koja, po pravilu, treba da služe za uzor.

Miomir Dašić

Ćazim Sadiković: Predstavljanje i samoupravljanje

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1983)

Knjiga Ćazima Sadikovića *Predstavljanje i samoupravljanje* bavi se tradicionalnom problematikom domašaja raznih oblika političke reprezentacije u okvirima građanske i socijalističke demokratije i mogućnostima njihovog prevazilaženja u novim oblicima iskustva što su najavljeni inauguracijom samoupravljanja. Problematika postoji još od vremena buržoaskih revolucija i u suštini se svodi na odnos dveju sfera — države i društva, te njihove zajedničke relacije prema generičkoj biti čovjeka. Pretpostavljalo se da će izgradnja socijalizma riješiti to pitanje i da će država, oličena u različitim oblicima predstavničkog sistema, moći da pristupi vlastitom odumiranju. Međutim, niz procesa koje je sa sobom donijela etatizacija države upozorio je na to da će putevi političkog razotuđivanja biti mnogo složeniji nego što se u vrijeme revolucionarnog entuzijazma moglo naslućivati. U takvim uslovima mnoge nade okrenule su se ka samoupravljanju i prvim koracima koje je ono poduzimalo na nedovoljno otkrivenim i ispitanim stazama.

U najkraćim crtama opisana je to i tematika Sadikovićeve knjige. Autor se njome bavio i u svo-

Digitized by Google

jim ranijim djelima, a sad joj je pristupio sa stanovišta mogućnosti što ih savremeni politički sistemi pružaju građanima da njihovim posredstvom ostvare realan utjecaj na historijska zbivanja.

Prirodna je bila težnja Ć. Sadikovića da te mogućnosti najprije ispita na prilikama modernog građanskog društva jer se u njegovom povijesnom kontekstu i oformilo klasično političko predstavništvo. Današnji građanski politički establishment, po njegovom mišljenju, prolazi kroz svojevrsnu krizu. Nije to kriza raspada, kako se ponegdje u literaturi pojednostavljeno tumači, nego kriza mogućnosti koje se privode kraju. Buržoaski je poredak, ističe Sadiković, svoje historijske šanse u XIX vijeku primarno ogledao na političkim partijama. U njima se vidjela mogućnost različitih društvenih slojeva i građana kao pojedinaca da demokratskim natjecanjem slobodno izraze svoje interese i da ih putem izborne borbe (ukoliko njihova stranka dođe na vlast) nametnu kao vladajuće. Međutim, i pored toga što se u takvoj sustavnoj konstelaciji sagledavalo oličenje samog historijskog uma i što se vjerovalo da su pronađena rješenja u potpunoj saglasnosti sa filozofijom prirodnog prava i prosvjetiteljstva, već se u prvim decenijama XX stoljeća uvidjelo da političke partije, ovako zamišljene, brzo postaju same sebi svrha te da njihovu politiku, umjesto članstva, određuju zapravo elite, koncentrisane na njihovim vrhovima. Građani su se stoga okrenuli ka drugim oblicima političkog grupisanja, oblicima bližim njihovom svakodnevnom životu i interesima (sindikati, lobby-grupe, organizacije rada, profesionalna udruženja i slično). »Te brojne interesne grupacije — piše autor — grupe za pritisak, različiti oblici organizovanja ljudi radi postizanja određenih ciljeva u politici i preko politike, svakako su, i pored svih poznatih slabosti, bliže svijetu rada od svih onih koje pripadaju sistemu političkog predstavništva. Porast značaja svih tih novih formacija u stvari je samo jedna od indicija stvarne anahronosti predstavničkog sistema i njegove nemoći da kreira političke institucije koje će biti bliže stvarnim interesima i interesovanjima čovjeka danas« (str. 28). Stoga ni ovako renuvelirani sistem odnosa ne može biti obrazac u traganjima za autentičnim rješenjima.

Kritiku etatističkog načina predstavljanja Sadiković je izvršio u prvom redu sa stanovišta njegove efikasnosti. Kad je ovaj poredak bio institucionalizovan, njegovi su tvorci bili ubijeđeni da će biti uspostavljen identitet između akcija države i htijenja društva i građana. Kasnije se, međutim, ispostavilo da predviđanja nisu mogla biti ostvarena ni sa jednog ni sa drugog aspekta. Etatistička struktura je počela da »predstavlja uglavnom samu sebe, dok je društvo ostalo prepušteno intencijama integralnog planiranja i kruto shvaćenog jednopartijskog sistema u kome nije bilo mjesta ni za kakvu ozbiljniju inicijativu niti za pluralizam interesa i za njegovo organizovano izražavanje. Konzervativizam državnog aparata postajao je sve primjetniji. »Jasno se pokazalo — ističe Sadiković — da etatizirane ustanove u obliku u kojem se danas formiraju svuda na predstavničkim osnovama, bez obzira na stalno povećavanje državnog aparata, porast njegovih kompetencija, množenje specijalizovanih institucija u okviru njega, snaženje tehničkog elementa i monopolsko korištenje velikog dijela rezultata tehničkog i naučnog razvoja, ne mogu uspješno da odgovore savremenim zahtjevima rada i radnog čovjeka, njegovim interesima i potrebama. Samim tim što je od početka odvojen od društva, bez izravnih puteva utjecaja rada na odlučivanje, taj državni aparat je unaprijed onemogućen da bude uistinu demokratski efikasan, da skladno podstiče i usmjerava društveni razvoj u savremenom dobu« (str. 36). Zahtjevi društva i pojedinaca uvijek idu ispred moći poretka da ih slijedi i na adekvatan način zadovoljava. Rezultat je politička apatija, predstavnički for-

Digitized by Google

malizam i osjećaj otuđenja koji zahvata većinu socijalnih slojeva. Van politike — upozorava Sadiković — ostaju silni društveni potencijali, nastali razvojem nauke i tehnike, u odnosu na koje etatizam ispoljava visok stupanj tvrdokornosti, inertnosti i konzervativnosti u nastojanjima da održi predstavnički karakter sistema.

Poziciju samoupravljanja, ističe Sadiković u poenti svojih izlaganja, ne bi trebalo sagledavati samo na razvođu buržoaskih i etatističkih iskustava. Ona, istina, nastoji da ih prevaziđe. Ali, bitno je obilježje samoupravljanja da je ono nastalo u okviru jedne autentične revolucije i da stoga prije svega mora da traga za sopstvenim rješenjima. »Razvoj samoupravljanja i političkog sistema, piše on, na njegovim osnovama, sa suštinskim unapređenjima na području političkog angažovanja čovjeka, znači prevladavanje raskoraka između društva i politike, nastao baš usljed nemoći predstavničkih političkih tijela da na pravi način prihvataju sve bogatiji i sve raznovrsniji društveni sadržaj, u kojem je svakako najdominantnija afirmacija rada i stvaranja« (str. 144). U tom horizontu onda treba sagledati i šanse delegatskog sistema kako bi se tradicionalne granice između rada i upravljanja postepeno brisale za račun organizacije i funkcionisanja integralnog samoupravljanja.

Studije kao što su *Predstavljanje i samoupravljanje* dr Ćazima Sadikovića veoma su korisne za produbljivanje spoznaja o historijskim mogućnostima i domašajima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Nakon Kardeljevog djela o ovim pitanjima iz 1977. godine ostao je širok manevarski prostor za dalja promišljanja i nadograđivanja osnovnih Kardeljevih misli i stavova. Dr Ć. Sadiković je uspješno interpretirao jedan vid ove problematike, koristeći se metodama komparativne analize i kritičkog odnosa i prema našim spoznajama, te se njegova knjiga može preporučiti pažnji javnosti i uključiti u sistem marksističkog obrazovanja kao značajan doprinos današnjoj politikološkoj literaturi.

Fuad Muhić

Božidar Cerović: Ekonomija samoupravljača

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1982)

Ekonomija samoupravljača B. Cerovića predstavlja interesantan pokušaj analize glavnih obeležja ekonomskog ponašanja osnovnih samoupravnih privrednih subjekata posredstvom različitih pokazatelja njihovog poslovnog uspjeha. Naime, poslije niza u našoj literaturi različitih, uglavnom parcijalnih analiza pokazateljâ poslovnog uspjeha (u okviru datih objašnjenja djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu i slično), u ovoj knjizi susrećemo se sa sistematizovanom, metodološki dobro postavljenom i argumentovanom analizom pokazateljâ poslovnog uspjeha zasnovanih na dohotku i izvedenim iz njega.

Pored definisanja osnovnog samoupravnog ekonomskog subjekta, u knjizi je obuhvaćena analiza troškova proizvodnje u osnovnim jedinicama udruženog rada, zatim mjerenje njihovih rezultata (pokazatelji poslovnog uspjeha) i, na kraju, pitanja namjenske raspodjele dohotka, odnosno akumulacije i proširene reprodukcije u svjetlosti datih pokazatelja. Pri tome, treba to istaći, kod svih obuhvaćenih kategorija autor vrši analizu sa sledeća tri gledišta: (a) utvrđivanja društvenog sadržaja datih kategorija; (b) definisanja potrebne aparature za operacionalizaciju posmatranih kategorija i osnova za odgovarajući model ponašanja; (c) ispitivanja efekata koje takav model

Digitized by Google

izaziva. Takav pristup obezbjeđuje pouzdanu osnovu za upoređivanje različitih koncepata (i oblika) pokazateljâ poslovnog uspjeha radnog kolektiva. Ukoliko bi takav pristup bio više izražen u analizi naše društveno-ekonomske stvarnosti, sigurno bi se time stvorila osnova za prevazilaženje mnogih neslaganja, dilema, pa i zabluda u našoj ekonomskoj misli.

Analizirajući troškove poslovanja, odnosno cijenu koštanja osnovne samoupravne proizvodne jedinice i polazeći pri tom od stvarnog koštanja robe (izraženog u radu), autor uvodi u analizu razlikovanje između utrošenog novododatog rada i angažovanog živog rada u pogledu njihovog vrijednosnog izražavanja. Vrijednosni izraz utrošenog novododatog rada ne može biti nezavisan od sistema primarne raspodjele, pa pri datoj ravnotežnoj cijeni jedinica utrošenog rada nema novčani izraz nezavisan od grane u kojoj je i utrošena. To znači da će se utrošak novododatog rada izražavati dohotkom (prosječnim) u datoj grani. Međutim, kada je u pitanju vrijednosno izražavanje angažovanog novododatog rada, on ne može biti izražen konkretnim, prosječnim dohotkom date grane, već se mora izraziti vrijednošću koju stvara (obično je to iznos nacionalnog dohotka po jedinici novododatog rada).

Samoupravna cijena koštanja jednaka je stvarnoj cijeni koštanja samo kada se robe realizuju po njihovoj vrijednosti (vrijednosnoj cijeni), što znači da je novčano izražavanje utrošenog novododatog rada sa odgovarajućim iznosom nacionalnog dohotka po radniku moguće samo onda »kada se kolektivi, maksimizirajući svoj dohodak po radniku, kreću u prostoru vrijednosnih cijena«. Prema tome, svakom sistemu cijena, ističe B. Cerović, koji je rezultat maksimizirajućeg ponašanja privrednih subjekata, odgovara i specifičan izraz samoupravne cijene koštanja.

Funkcija cilja radnih kolektiva objektivno je uslovljena postojećim odnosima proizvodnje i robnim mehanizmom privređivanja. Pošto je dohodak početni motiv poslovanja, to uslovljava da se osnovni pokazatelj poslovnog uspjeha javlja u obliku dohodnog pokazatelja. Zbog toga autor analizira dvije grupe pokazatelja: (a) pokazatelje gdje se cio dohodak javlja kao osnova za izražavanje funkcije cilja i (b) one gdje se pojedini djelovi dohotka pojavljuju u toj funkciji.

Polazeći od stava da svaki pokazatelj poslovnog uspjeha predstavlja osnovu za proizvodne akcije radnih kolektiva i odgovarajući sistem primarne raspodjele, B. Cerović dokazuje da vrijednosna cijena može predstavljati ravnotežnu cijenu socijalističke samoupravne robne proizvodnje ukoliko se radni kolektivi u svom ponašanju rukovode maksimiziranjem dohotka po radniku (d/r). Iz toga se dalje izvodi zaključak da za ostvarenje ravnotežnog rasta privrede nije nužan uslov jednakost stopa akumulativnosti među različitim granama (bitna je upotreba, a ne primarna raspodjela sredstava akumulacije).

Različite konkretne situacije uticaće na to da se radni kolektivi opredjeljuju između pokazatelja d/r i dohotka po sredstvima (d/s). Imajući to u vidu, B. Cerović polazi od stava da dohodna stopa predstavlja jedinu mogućnost da se preko dohotka obuhvate dva suprotna kriterijuma: d/r i d/s. Konkurencija među proizvođačima formiraće neki nivo d/r ispod koga radni kolektivi nemaju interes za organizovanje proizvodnje, bez obzira na veličine dohodne stope (d') i d/s. Taj moment uslovljava i smanjivanje razlika u d/r među granama na neki prihvatljivi nivo i pretvaranje dohodne stope u neku ponderisanu dohodnu stopu. Pošto radni kolektivi ne daju isti značaj pokazateljima d/r i d/s, to se uvođenjem pondera za vrijednost sredstava za proizvodnju i novčani izraz živog rada (minimalni lični dohodak, odnosno u grani sa najnižim organskim sastavom treba obezbijediti minimalni prihvatljivi d/r) definišu različite d' u rasponu od d/r do d/s. Prema tome, d' ne može biti jedini pokaza-

Digitized by Google

telj poslovnog uspjeha, jer radni kolektivi mogu utvrditi određene nivoe d/r i d/s ispod kojih neće ići u svom poslovanju bez obzira na rast d'. S druge strane, kroz ponderisanu d' obezbijeđen je dinamičan pristup izražavanju poslovnog uspjeha, pa će se i stvarni pokazatelji poslovnog uspjeha formirati negdje između d/r i d' (što znači da se pri definisanju osnovne funkcije cilja pojavljuje više kriterijuma). B. Cerović ističe da je ponderisana dohodna stopa (pd') pokušaj da se pruži opšte rešenje funkcije cilja u samoupravnom društvu.

U analiziranju djelova dohotka kao osnove za mjerenje rezultata poslovanja B. Cerović se zadržava na stopi dobiti, stopi akumulacije i ličnom dohotku po radniku (ld/r), dokazujući da pojedine veličine izvedene iz dohotka imaju smisla samo ako se radni kolektivi dogovaraju o njima (navedeno ograničenje namjenske raspodjele: minimalna lična potrošnja koja ima prioritet i slično).U suprotnom, namjenska raspodjela je data kao primarna, a raspodjela datog dohotka na njegove namjene rezultat je djelovanja zakona vrijednosti i kao takva nezavisna je od interesa radnih kolektiva.

Posebna pažnja u ovom odjeljku knjige poklonjena je ispitivanju mogućnosti da li se akumulacija po sredstvima (a/s) i ld/r mogu pojaviti kao pokazatelji poslovnog uspjeha i kakve su posljedice njihovog maksimiziranja od strane radnih kolektiva. Iako je dohodak početni motiv proizvodnje, poslovni uspjeh se po ovom konceptu izražava parcijalnim pokazateljima ld/r i a/s. Polazeći od stava da angažovanje rada i sredstava ne mogu biti dva odvojena procesa (u društveno-ekonomskom smislu), B. Cerović ističe da oba kriterijuma ne mogu imati maksimalnu vrijednost u istoj grani, jer tržišno motivisana alokacija rada ne obezbjeđuje izjednačenje veličine ld/r između različitih grana zbog simultanog djelovanja kriterijuma a/s i obrnuto. Naravno, to uslovljava da se ni cijena proizvodnje ne može pojaviti kao oblik djelovanja zakona vrijednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji.

Radni kolektivi su zainteresovani za maksimiziranje obje veličine: i ld/r i a/s, jer se time određuju mogućnosti njihove potrošnje u sadašnjosti, odnosno u budućnosti. Međutim, određivanje jednog od ovih elemenata prije procesa proizvodnje može biti samo izraz potreba radnih ljudi, a ne izraz djelovanja zakona vrijednosti i kao takav nezavisan od njihove volje. Širok prostor za primjenu ovih kriterijuma autor nalazi u sferi namjenske (a ne primarne) raspodjele radnih kolektiva.

U analizi pokazateljâ poslovnog uspjeha na osnovi neoklasičnog modela, odnosno reziduala d/r, posebna je pažnja posvećena slabostima (i nekonzistentnosti) neoklasične analize ponašanja samoupravne firme, te kritici stava neoklasične teorije da porast cijena proizvodâ dovodi u samoupravnoj privredi, zbog težnje za što većim porastom d/r, do smanjivanja obima zaposlenosti.

Dosta prostora u knjizi posvećeno je problemima namjenske raspodjele dohotka, odnosno akumulaciji i proširenoj reprodukciji u samoupravnoj robnoj privredi. Polazeći od stava da namjenska raspodjela nije tehnički opredijeljena zakonitost, nezavisna od cjeline odnosa proizvodnje, te da se zbog toga ne može ni javiti kao raspodjela među faktorima proizvodnje (u suprotnom, oni bi trebalo da predstavljaju različite društvene subjekte), B. Cerović namjensku raspodjelu posmatra, s jedne strane, kao funkciju objektivno date veličine d/r, a, s druge strane, kao izraz politike dohotka koju opredjeljuju interesi neposrednih proizvođača na raznim stepenima njihove organizovanosti. Naravno, pri tom se mora voditi računa o tome da se ne ugrozi rast ld/r pri porastu d/r, odnosno da rast ld/r ne ugrozi rast akumulacije. Takva kretanja u namjenskoj raspodjeli (zasnovana na kriterijumu d/r) ne mogu ugroziti ostvarivanje planirane stope rasta, odnosno obezbjeđenje planiranog obima akumulacije. U

Digitized by Google

zaključku B. Cerović iznosi stav da takav oblik namjenske raspodjele ima prednost u odnosu na jedinstvenu stopu a/s (dokazuje se nemogućnost da se preko jedinstvene stope a/s obezbijedi jedinstvena stopa rasta različitih grana) zbog sledeća dva momenta: (a) namjenska raspodjela se vrši u zavisnosti od realizovanog dohotka i (b) time se potvrđuje vlast radnih kolektiva nad cjelokupnim dohotkom.

U takvim uslovima proširena reprodukcija, uz porast organskog sastava faktorâ proizvodnje, postaje oblik reprodukcije koji izražava interese radnih kolektiva, jer se povećanjem dohotka po radniku na toj osnovi obezbjeđuje povećanje lične i investicione potrošnje radnika. Proširena reprodukcija uz nepromijenjeni sastav može se pojaviti kao izuzetak od pravila — na osnovi dogovora samih proizvođača radi rješavanja problema zapošljenosti. U okviru ovog odjeljka analizirana su i pitanja udruživanja rada i sredstava među radnim kolektivima (prosječna, ravnotežna veličina d/r u grani je granična veličina za udruživanje slobodnih sredstava sa novim kolektivima), te pitanja supstitucije faktorâ proizvodnje u uslovima proširene reprodukcije. Polazeći od stava da za samoupravni kolektiv nije prihvatljiva supstitucija na osnovi smanjivanja broja zaposlenih, već supstitucija koja obezbjeđuje svim radnicima veći d/r, B. Cerović izvodi zaključak da se supstitucija može realizovati samo u okviru novih ulaganja sredstava za proizvodnju koja će zamijeniti angažovanje *novih* radnika. Tim i sličnim procesima supstitucija postaje izraz prilagođavanja proizvodnje stvarnim društvenim potrebama.

Na kraju, da istaknemo i nekoliko kritičkih primjedbi. Premda autor pri analizi pokazateljâ poslovnog uspjeha polazi od zakonitosti robne proizvodnje, na nekoliko mjesta u knjizi trebalo je preciznije definisati odnos svjesnog, planskog, odnosno samoupravnog i dogovorenog prema zakonitostima robne proizvodnje. Knjiga bi vjerovatno dobila na zanimljivosti da je analiziran širi krug pokazatelja poslovnog uspjeha od datih, te da je izvršena analiza iskustava iz prakse naših radnih organizacija. Analiza problema supstitucije faktorâ proizvodnje dobila bi na kvalitetu da je analizirana supstitucija faktorâ proizvodnje i u okviru samog radnog kolektiva pri porastu organskog sastava faktorâ proizvodnje. Odnosno, trebalo je ponuditi odgovarajuća rješenja i za taj slučaj, tim prije što je taj oblik supstitucije široko zastupljen u praksi naših radnih kolektiva.

Međutim, ove i slične primjedbe ne umanjuju našu ocjenu o ovoj knjizi. Ova i njoj slične knjige u posljednje vrijeme pokazuju da mlađa generacija jugoslovenskih ekonomista sve više dolazi do izražaja u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji i praksi.

Branko Medojević

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

Per Rm.
HX
365
.5
.S63

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
JUL 10 1984
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

3
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984 Broj 3

Ivo Perišin
Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika 309

Miloš Minić
Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade 352

Žarko Papić
Kriza etatizma i perspektive samoupravljanja 374

Dragoje Žarković
Državno-socijalistički privredni sistem 390

Ivan Kristan
Delegatski sistem na ravni federacije 404

Jokica Hadži Vasileva
Marks, socijalizam i Afrika 423

Osvrti

Hazër Susuri
O zapošljavanju žena u SAP Kosovo 436

V. Cvjetićanin — B. Živković
Osnovna pitanja našeg agrarnog razvoja 448

Prikazi 453

Digitized by Google

Содержание

Иво Перишин

Наш новый инфляционный взрыв и политика стабилизации 309

Милош Минич

Югославский федерализм и Моша Пияде 352

Жарко Папич

Кризис этатизма и перспективы самоуправления 374

Драгое Жаркович

Государственно-экономическая хозяйственная система 390

Иван Кристан

Делегатская система на уровне федерации 404

Иокица Хаджи Васильева

Маркс, социализм и Африка 423

Обзоры

Газер Сусури

К обеспечению занятости женщин в САО Косово 436

В. Цветичанин — Б. Живкович

Основные вопросы нашего аграрного развития 448

Рецензии 453

Contents

Ivo Perišin

Our New Inflationary Eruptions and Policy of Stabilization 309

Miloš Minić

Yugoslav Federalism and Moša Pijade 352

Žarko Papić

The Crisis of Statism and the Prospects of Self-management 374

Dragoje Žarković

The State Socialist Economic System 390

Ivan Kristan

The Delegate System in the Plane of Federation 404

Jokica Hadži Vasileva

Marx, Socialism and Africa 423

Surveys

Hazër Susuri

Concerning the Employment of Women in the SAP Kosovo 436

V. Cvjetićanin — B. Živković

The Basic Questions in Our Agricultural Development 448

Reviews 453

Digitized by Google

Ivo Perišin

Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika*

1. Novi naslov stare domaće zadaće jugoslavenskog društva

U uvjetima relativno snažnog ograničavanja potrošnje, kako one koja proizlazi iz osobnih dohodaka tako i one zajedničke i opće, a posebno investicione, i u toku višegodišnjeg provođenja restriktivne novčane i kreditne politike, naša je privreda zastala u stagnaciji. Istovremeno, razbuktala se naša stara inflatorna boljka koja je, 1983. godine, poprimila karakter pravog inflatornog vrtloga. Cijene, koje su stalno bile naš veliki problem, ovaj put su se potpuno otrgle kontroli i sve više ubrzavale tempo svog rasta, i pored poduzimanih restriktivnih i kontrolnih mjera. Antiinflatorna projekcija ne samo da nije ostvarena, već su se razbuktali mnogi negativni procesi, koje kao da nismo više u stanju pratiti, kontrolirati, a kamoli na njih znalački reagirati. Svojevrsna eksplozija cijena samo je izraz svega toga.

Sada, nakon te »eksplozije«, toliko je evidentan inflatorni naboj da je gotovo besmisleno govoriti o pukoj eksploziji cijena. *Ovaj put riječ je o eksplozivnom inflatornom procesu koji ničim*

* Povodom Antiinflacionog programa i problema o kojima se govori u ovom tekstu »Socijalizam« otvara diskusiju čiji će prilozi biti objavljeni u jednom od narednih brojeva.

Digitized by Google

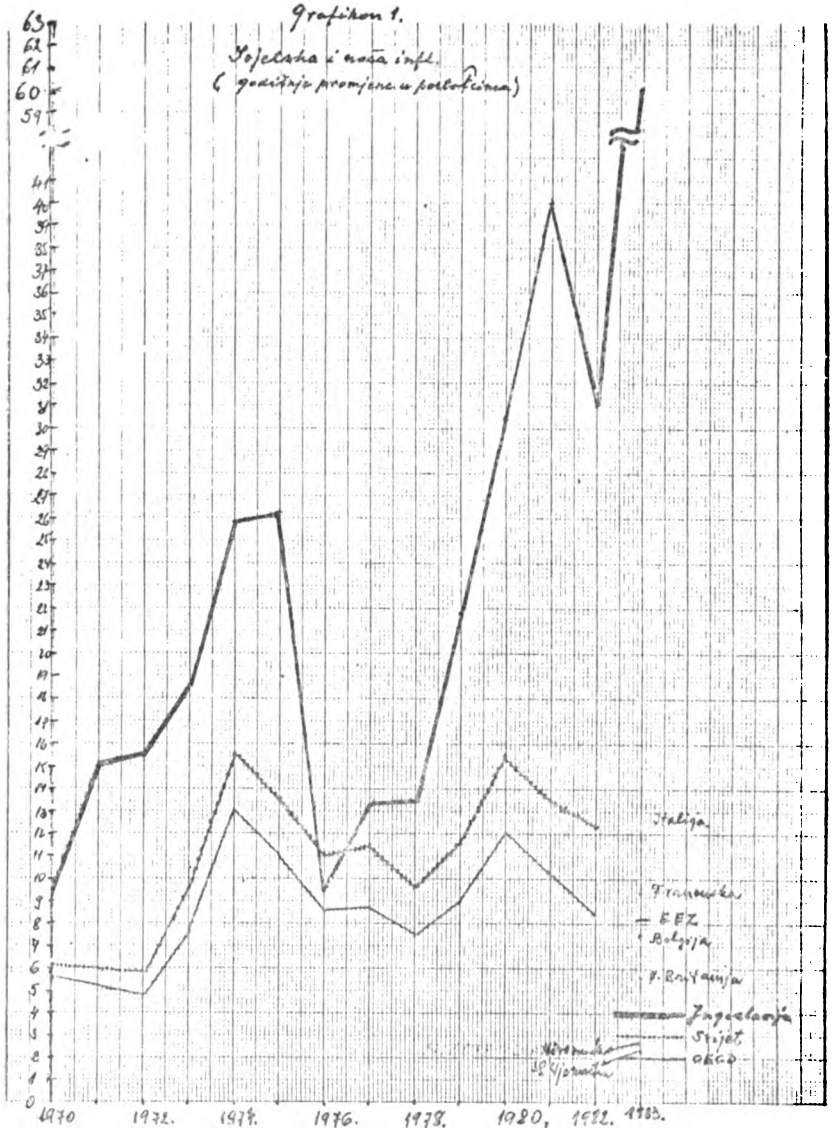

ne pokazuje znakove smirenja. U tome se, a ne samo kvantitetom, ovaj inflatorni proces razlikuje od svih prethodnih — ne tako rijetkih — eksplozija naših cijena koje su bile svojevrstan pratilac i oblik izražavanja naše stalno susprezane inflacije. Inflatorna napregnutost, ovaj put, kao da se ne iscrpljuje. Obrnuto, ona se povećava. *To je specifikum ovog inflatornog procesa.* Ovaj put sve ukazuje na to da smo upali u stanje galopirajuće inflacije, a k tome iscrpili ranije upotrebljavana sredstva njenog obuzdavanja, a nova nismo pronašli.

Digitized by Google

Već i površan pogled na pojednostavnjenu grafičku sliku ukazuje na činjenicu da smo stigli negdje među one koji su na čelu kolone i, što je posebno važno, da smo se u tom kretanju nezamislivo odvojili od kretanja u zemljama OECD-a, koje su naš najsnažniji privredni partner i nemimoilazni privredni orijentir.

Takva zabrinjavajuća činjenica ipak bi nas mogla opteretiti iluzijom da smo nekoć — a posebno neke davne, recimo, 1975. godine — bili na nivou zadatka, jer smo tada u tom pogledu stajali bolje i od niza zemalja OECD-a. I takva iluzija je moguća ako se zanemari da smo upravo tada ostvarili, za ono doba, nepojmljivo veliki deficit tekuće platne bilance, koji je 1974. i 1975. godine iznosio 2 milijarde i 215 milijuna dolara. Time se sasvim rasplinjuje navedena iluzija i na površinu iskače nešto drugo, *a to je činjenica o našem eksplozivnom i susprezanom inflatornom kretanju.*

Godine 1973. i 1974, a zatim 1979, 1980. i 1981 — godine su izrazite eksplozije, a 1975. i 1972 — godine susprezanja.

Takvo snažno cik-cak kretanje naše inflacije nameće zadaću da se zađe u pozadinu te scene i vidi što se zbiva iza inflatorne koprene. Pretpostavljam, na osnovu mnoštva činjenica, da bismo tada mogli sasvim jasno *uočiti snažnu inflatornu oprugu* koja je bila ugrađena u naš privredni život, *a isto tako i sredstva njenog susprezanja.* Time bismo — a da ne umanjujemo neke snažne, egzogene utjecaje, kao što su bili naftni i kamatni šokovi i promjene »terms of trade« prirode — lakše objasnili eksploziju cijena 1983, koja je, po mnogo čemu, specifičan primjer snažne eksplozije koji, za sada, ničim ne nudi izglede za smirenje. Perspektiva smirivanja inflacije se ne naslućuje zbog snažnog inflatornog naboja koji je prenijet u 1984. godinu, ali i stoga što su iscrpljena »stara« sredstva susprezanja, a nova — po svemu sudeći — nisu još pronađena.

Deficiti platne bilance koji su bili sredstvo susprezanja inflatorne opruge — tokom vremena su morali prestati to biti. Svojom kumulacijom oni su promijenili prirodu — iz prihoda se sve nemilosrdnije preobražavaju u rashod, čak i kad zaduženje prema inozemstvu raste, kao što je slučaj i poslije 1980. godine, jer je taj prihod manji od iznosa plaćenih kamata.[1]

Sa svim navedenim povezano, stara domaća zadaća dobila je nove sadržaje i novi naslov, a taj je: »Kako svladavati inflaciju kad je njen naboj veoma snažan, a potpuno iscrpljena stara sredstva njenog susprezanja koja su, nekada, mogla izgledati neizbježna, pa i korisna, pokazalo se da, ipak, takva nisu bila.« *Pitanje zašto se i tu omanulo sastavni je, i to bitni dio naše domaće, gotovo školske, a za život sudbonosne zadaće.*

Ovaj sadašnji, silovito nabijen, inflatorni proces nije u skladu sa temeljnim zadaćama koje su pred nama i predstavlja prvorazrednu opasnost po njihovo ostvarenje. To ne bi trebalo objašnjavati.

---

[1] U 1983. godini taj prihod po osnovu povećanog zaduženja iznosio je 1.037 milijuna dolara, a plaćene kamate 1.662 milijuna. Rezultanta je minus 625 milijuna dolara.

Digitized by Google

Upravo svijest o tome kakva opasnost odatle proizlazi nameće potrebu da se do kraja, i to precizno, izradi ona naša već spomenuta zadaća i u njoj razjasne uzroci i priroda naše inflacije i, posebno, razmotre uzroci tog njenog novog ubrzanja i naboja, jer tu se, kako po svemu izgleda, nismo do kraja objasnili. S time povezano, *mora se raspraviti i to da li su pronađena i prava sredstva njenog obuzdavanja.*

Po svemu sudeći, tu su se sukobile bar dvije koncepcije, pri čemu je ona koja je vrlo realistično formulirana u »Antiinflatornom programu« potpuno potisnuta u zapećak, a primjenjivana nekakva varijanta antiinflatorne politike koja u mnogo čemu nije saobrazna prirodi našeg inflatornog poremećaja, pa je stoga bila neuspješna, kontraproduktivna i *de facto* inflatorna.

Navedena tvrdnja je sporna, pa se stoga ona mora vrlo temeljito argumentirati.[2] Međutim, da bi se ona argumentirala i na osnovu toga izvele pouke o antiinflatornoj politici, potrebno je zaći u našu prošlost kako bismo u njoj pronašli *klice* koje su izrastale u sve očitiji poremećaj, ali i otkrili otkuda nemoć da se to spriječi. »Grešnoga jarca« moramo pronaći! Bez tih razotkrivanja ponovno se možemo naći na stranputici ili na njoj ostati. Ta nam opasnost i te kako prijeti. U tim razjašnjavanjima bit će neizbježan i ideološki obračun.[3]

Uz sve to, bar nešto uvodno je potrebno reći i o antiinflatornoj terapiji uopće, a s time povezano i o tumačenjima inflacije. Ovo potonje svesti ćemo na nekoliko najosnovnijih naznaka kako bi što veći prostor ostao za analitički osvrt na ono, već poodavno zasijano, sjeme naše inflacije i, posebno, za obradu inflatorne erupcije u 1983. godini i antiinflatorne politike, koja nam se sama po sebi nameće, ali se oko mnogo čega tu još sporimo.

*

2. Sličnost, različitost i naša specifičnost

Inflatorni fenomen je vrlo složen i po prirodi raznovrstan — povijesno i regionalno. Nekadašnje, kroz povijest razasute, inflacije različite su prirode od ove suvremene, poslijeratne. Ali, isto tako,

[2] U raspravi pod naslovom *Blaženstva monetarističkih pojednostavljenja* (objavljenoj u prilozima za savjetovanje ekonomista u Opatiji 1983, u: *Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije,* Ekonomski institut Zagreb), kao i u prilogu *Deficit ideja a ne bilansa,* (objavljenom u »Ekonomskoj politici«, br. 1647 od 24. 10. 1983) to sam pokušao objasniti, iako su ta dva rada imala nešto širi obuhvat pitanja. Prof. M. Ćirović je u više navrata, također, o tome pisao, a posebno u separatu pripremljenom za Komisiju saveznih društvenih savjeta za monetarni sistem.

[3] Nešto o svemu tome pisao sam u prilogu *Pouke iz naše privredne prošlosti,* kojem je redakcija »Ekonomske politike« izmijenila naslov, pa je objavljen pod već spomenutim naslovom *Deficit ideja a ne bilansa.* To spominjem da ne bih morao ovdje ponavljati niz fakata o nicanju klica poremećaja, o sistemu, uspavljujućim sredstvima i prelazu na stranputicu.

Digitized by Google

mnogo je različitosti između inflacije u pojedinim dijelovima svijeta, pa i unutar tih dijelova. Stoga se inflatorni proces ne može objasniti nekom jedinstvenom shemom koja bi mogla postati osnovom za razradu nekog recepta općevažeće antiinflatorne politike. Ipak, za mnoge neupućene sve inflacije su identične, pa im stoga izgleda da je i rješenje jednostavno. Oni koji tako misle čine većinu. Sresti se mogu posvuda. Ima ih i među političarima i ekonomistima. Nije stoga slučajno što se obrade tog fenomena prihvaća toliki broj ekonomista, a među njima je mnogo i početnika.

Po tom pojednostavnjenom shvaćanju — a za njega se, zbog njegove nekakve zdravorazumske logike, kao muhe na muholovku, lijepe pristaše nekakve radikalne ekonomije, *među kojima je mnogo dobronamjernih* — inflacija je monetarni fenomen, a to znači pojava do koje dolazi kada mnogo novca kreće u potragu za relativno manjom količinom robe. Kao zaslijepljeni, ti brojni dobronamjerni radikali nikako da shvate da mogu postojati i neki drugi njeni pokretači koji se nalaze u sistemu, društvenim odnosima proizvodnje, njenoj strukturi i organizaciji, ili, pak, u nekom drugom spletu okolnosti koji utječe na nisku efikasnost, proizvodnu nemoć, a time i na troškove proizvodnje.

Interesantno je da takvo shvaćanje podržavaju, među ostalima, i sovjetski ekonomisti koji svjetsku inflaciju još uvijek objašnjavaju, uglavnom, kao neproporcionalno bujanje kanalâ novčanog opticaja prevelikom masom novca, premda se istovremeno najortodoksnije pridržavaju Marksove kritike kvantitativne teorije vrijednosti novca.[4]

Izvedena verzija tog pojednostavnjenja je teorija inflacije tražnje. Ako je to tako, opet po zdravorazumskoj logici, tada nema nikakvih dilema oko antiinflatorne terapije. Treba samo smanjiti količinu novca ili efektivnu tražnju — što je u simplificiranoj verziji jedno te isto — i problem će biti riješen. I ovdje kao da je riječ o sljepilu koje onemogućuje da se vidi i ono što bode oči, kao, na primjer, da su cijene kruha porasle pošto je povećana cijena pšenice, a cijene ove potonje jer su, pri datoj organizaciji te proizvodnje, porasli svi troškovi njene proizvodnje...[5]

Samo se sljepilom, ili pojednostavnjivanjima, može objasniti brojnost »radikala«, koji zahtijevaju amputaciju te suvišne tražnje a da se i ne zapitaju kuda li to vodi, a time daju podstrek onoj

---

[4] Gotovo komičnu izvedenicu tog objašnjenja može se čuti u SSSR-u kad je u pitanju oskudica roba. Oskudica se objašnjava velikom kupovnom snagom građana koji raznesu sve što se proizvede, a cijene ne rastu, jer država to ne dozvoljava; pri tome kao da se ne vidi ono crno i sivo tržište na kojem vladaju sasvim drugi nivoi cijena koje nije stvorila velika tražnja, već insuficijentna ponuda i veliki troškovi, ako ne proizvodnje — kad je riječ o kolhoznom »tržištu« — a ono troškovi transporta i prometa.

[5] Ovdje se moramo prisjetiti Marksa i njegove kritike Maltusa u 3. knjizi *Kapitala* (str. 158, a posebno fusnote na str. 159. starog izdanja): »Taj pametnjaković ne shvaća da je u datom slučaju upravo promjena u cost of production, dakle u vrijednosti, izazvala...«

Digitized by Google

radikalističkoj struji koja ima u vidu proračunat cilj preraspodjele koja je socijalno neprihvatljiva.[6]

Konkretnija izučavanja, nasuprot tome, ukazuju na to da je problem inflacije raznovrstan i daleko složeniji i da se on ne može svesti samo na problem monetarne politike i regulaciju tražnje. Pri tome gotovo nitko ne isključuje i mogućnost inflacije koja je predominantno monetarne prirode. Međutim, gotovo sve razrade naglašavaju da se takva varijanta inflacije ne može generalizirati, a, u pravilu, ni prihvatiti kao putokaz ekonomsko-političke prakse, jer, ako ništa drugo, zanemaruje složenu dijalektičku vezu cijene i novca (ili ponude i potražnje) i interakciju cijelog spleta uzročno-posljedičnih odnosa i faktora koji su razastrti između dva pola koji su u fokusu promatranja. Tek u iznimnim, posebnim slučajevima ovom monetarističkom tumačenju ne može se odreći njegova utemeljenost.

Svoju utemeljenost ono ima u svim onim slučajevima takozvanih »monetarnih kiša« kada monetarna vlast, sasvim neodgovorno, koristi monetarne slavine da bi time »riješila« neke probleme ili ostvarila neke ciljeve koje je uzdigla na pijedestal prioriteta. Ovdje nas ne interesiraju konsideracije i raznovrsnost objašnjenja takve prakse koja, u pravilu, nije ništa drugo do zloupotreba emisije novca. Takve zloupotrebe najčešće se mogu povezati sa nestabilnim političkim režimima, koji monetarnim injekcijama nastoje izazvati neki vidljiv, pa makar kratkotrajan efekt koji bi animirao mase. Ali upravo ta praksa najčešće je povezana sa neproduktivnim rashodima, pa dolazi do efekta droge: »na početku se uživa, a poslije pati i propada«. Međutim, ni u takvim slučajevima inflacije, koja bi se mogla tretirati kao politički fenomen, ne bi trebalo smetnuti s uma sve one odnose koji prihranjuju inflaciju, a nalaze se u strukturi te privrede, i ograničavajuće djeluju na sve proizvodne inpute, privredni razvitak, zaposlenost, osobni i društveni standard. Nije dovoljno reći »potrebno je više raditi, a manje trošiti«, jer je osnovno pitanje i problem kako stići do stanja da se više radi, efikasnije proizvodi, a manje troši.[7] Drakonske mjere, kako je pokazala povijest, nisu se pokazale uspešnima. U pravilu, sve one imaju drastične ekonomske, socijalne i političke posljedice.

Drugi primjer svoje utemeljenosti navedeno objašnjenje, donekle, ima gotovo u svim neekonomskim poremećajima, kao što su periodi ratovanja ili neke kataklizme koja je izazvala katastrofalan pad proizvodnje. Tada se, sam po sebi, nametne jedan nevrijednosni zakon (»rijetkost je vrijednost«) — dakle stanje oskudice — koje monetarna vlast ne može neutralizirati naglim smanjenjem koli-

[6] Navedena kategorizacija radikalizma izvedena je samo načelno — ideološki, a to znači da se svaki zahtjev za radikalnim mjerama u pravcu eliminacije prekomjerne potrošnje ne treba smatrati socijalno neprihvatljivim. Radikalni zahtjevi za eliminacijom parazitske i neracionalne potrošnje su za to najbolji primjer, a isto tako da svatko živi, pa i društvu doprinosi, zavisno od rezultatâ rada.

[7] Naše tvornice najviše troše kad ne rade, a radnici bi htjeli raditi, jer to upravo njih najviše pogađa.

Digitized by Google

čine novca. I tu imamo nesrazmjer količine novca i količine robe koja se nudi na tržištu, pa se može reći da i tu prevelika količina novca juri za količinom roba koja je premalena. Ali već ovdje se može uočiti da je i to puka simplifikacija problema. Prvo, jer je količina novca u opticaju već data veličina, a ukoliko bi se — porezima, vezanom prinudnom štednjom ili smanjenjem izdataka — ona umanjila, time ne bi bio riješen problem oskudice. Ona bi ostala, a možda bi se i potencirala, jer bi tada ponestalo novca ne za potrošnju, već za proizvodnju koja jedina može riješiti problem oskudice. Štaviše, tražnja bi se održavala uz pomoć transformacije *quasi*novca u novac, pa i nenovčanih oblika imovine u poseban oblik cirkulirajuće kupovne moći, čime se neutralizira efekat monetarne kontrakcije, a uopće ne djeluje na stanje oskudice.

Već navedeno, što je u povijesnim analima široko obrađeno, ukazuje na složenost odnosa između cijene i novca. Međutim, sve to ne negira utjecaj količine novca, ali kao ukupnosti sredstava koja su u stanju da uđu u funkciju novca kao kupovnog i platežnog sredstva.

Svoju utemeljenost takvo objašnjenje može naći i u našoj praksi olakog otpuštanja monetarnih ventila i mase kredita. Ali i u ovom našem slučaju svako iole dublje proučavanje te ekspanzivne monetarne prakse razotkriva da se ona temeljila ne toliko na našoj monetarnoj neozbiljnosti ili nestručnosti — iako je i toga bilo — koliko na povezanosti te prakse sa nekim značajnim defektima u našem sistemu proširene reprodukcije, u kojem se monetarni sistem u prilično mjeri osamostalio i prerastao u kreditni emisioni mehanizam koji vrši multiplikaciju depozita, a to znači novca, a uz to i snažnu ročnu transformaciju depozita koja nije ništa drugo do emisija novčanog kapitala. Taj defekt nije pravovremeno uočen, objašnjen, a niti do danas sasvim priznat, iako su neke analize na to vrlo argumentirano skretale pažnju. Tek u posljednje vrijeme je sve više analiza koje ukazuju na činjenicu da je visoka stopa bruto investicija ostvarivana inflatornim financiranjem i da je, kao takva, morala imati snažan inflatorni efekt. Takav inflatorni efekt, u godinama kad je bio najjači, prikrivao se i susprezao uvozom iz inozemstva, a taj uvoz nije bio moguć — i pored deviznih doznaka — bez inozaduživanja. Bez toga, dolazilo je do lomova naših neobuzdanih investicionih valova. I što je začuđujuće, dodatne i vrlo snažne inflatorne posljedice tih lomova nisu nikada, oficijelno, valorizirane, iako su bile katastrofalne. Lomovi investicionih valova produžavali su rokove efektuiranja otpočetih investicija, a već time onesposobljavali te investicije za buduću efikasnu proizvodnju. To, danas teško da može biti sporno. Međutim, ostalo je sporno to kako je bilo moguće da, na primjer 1979. godine, u uvjetima kad je formirana novčana akumulacija iznosila svega 24,6% društvenog proizvoda, stopa bruto investicija dosegne 45,5% društvenog proizvoda i tako stvori enorman jaz u finalnoj raspodjeli društvenog proizvoda, koji se još multiplicirao posredstvom svog utjecaja na ostale kategorije potrošnje, a isto tako i na sve materijalne troškove. Navedeno pitanje ostalo je

Digitized by Google

sporno iako je bilo očito da do toga ne bi moglo doći da u našem sistemu formiranja novčane akumulacije nije bio ugrađen krupan defekt. *Međutim, taj defekt nije bio dešifriran.* Upravo ta *činjenica nedešifriranosti defekta* u sistemu formiranja akumulacije — *ili spornosti toga u čemu se on sastoji* — bila je uzrok sve izrazitije privredne nestabilnosti i svih inflatornih manifestacija koje su pratile tu nestabilnost. A debate su vođene, i to godinama.

Neki su smatrali da su osobni dohoci glavni problem i vjerovali u to da bi njihovo držanje u nekom okviru stvorilo prostor akumulaciji, a time i ravnoteži štednje i investicija. Ta gotovo prahistorijska teza, koja ne preza ni od zadiranja u supstancu, primjenjivana je i kod nas u onom teškom poslijeratnom periodu. U vanrednim slučajevima ona može imati svog rezona; međutim, vrlo brzo ona guši pokretačku snagu rada, dok je izrazito negativna u uvjetima gdje osobni dohoci čine tek dio dohodaka, a posebno gdje veliko učešće u potrošnji imaju raznovrsni izvori nekontroliranih dohodaka.

Drugi su, pak, smatrali da osnovni problem nije tu, već u centralizaciji akumulacije i njenoj multiplikaciji i sljedstvenoj distribuciji, pa stoga i u njenoj nerealnosti i neracionalnosti, sa negativnim efektima svih vrsta.

Istina, uvijek je bilo i onih koji su ukazivali na ekspanzivan rast bankarskih kredita datih privredi za financiranje tekuće reprodukcije i iznosili tezu da se privredni subjekti olako zadužuju, pa i ne znajući upravljati svojim financijama. S time povezano stalno su zahtijevali monetarna ograničenja, restriktivniju monetarnu politiku i pledirali za oštru financijsku disciplinu. I pored činjenice da je masa novca i kredita, u pravilu, dosta ležerno i pasivno, pratila rast nominalnog društvenog proizvoda, ipak se svaki pokušaj restriktivnije monetarne politike i discipliniranja pokazivao neuspješnim. Vrlo brzo bi se ispoljila nelikvidnost, praćena bujanjem dugovanja i potraživanja. *A to je* (iako ovo ni do danas nije shvaćeno) *moralo značiti da oni nisu uočili onu pravu brešu u novčanom sistemu — a koja je povezana sa sistemom formiranja i upotrebe akumulacije — kroz koju novac iz privrede stalno otiče i prelijeva se u investicije, i to u multipliciranim razmjerima.* S time povezano, oni nisu mogli objasniti ni to kako se nominalni društveni proizvod i masa robno-novčanih transakcija stalno naduvava, a time datu količinu novca u opticaju čini nedovoljnom.

U toj nerazjašnjenoj zavrzlami monetarna politika je glavinjala, a k tome bila stalno dodatno opterećivana time da sudjeluje u intervencijama raznih vrsta — od poplava i potresa, pa i do toga da uskače u neke velike investicione programe što su zapali u krizu. Međutim, i ovakvi iznuđeni potezi, koji su nesumnjivo inflatornog karaktera, bili su samo izraz defektnosti sistema formiranja akumulacije, koji nas je uveo u krizu.[8]

[8] Riječ je o glavnom toku i uzročniku, a time se ne negira i velik broj drugih: bujanje administracije i ukupne društvene režije, olako

Digitized by Google

Tek kad se društvo našlo pred dubokom ekonomskom krizom — i kad je uslijed postojećeg sistema formiranja i upotrebe akumulacije, dakle, financiranja reprodukcije, privreda došla u stanje gotovo nezamislive zaduženosti — postavljena je *nova dijagnoza.* Osnovni uzrok nađen je u nerealnoj cijeni novca i novčanog kapitala, pa s time povezano istaknut zahtjev za »realnom kamatom«, a zatim realnom cijenom faktorâ proizvodnje. Iz dana u dan taj zahtjev postajao je sve glasniji, da bi se na kraju izrazio u kritici nekakve »dogovorne ekonomije«, kao ekonomije bez ekonomske prinude. Time su sva jugoslavenska traganja i lutanja izvučena iz konteksta napora i gotovo potpuno istrgnuta i odvojena od naše razvojne stvarnosti, a to znači da je time zanemarena i naša specifičnost koja je prvenstveno u tome što se, i pored svih proklamacija, nije uspjelo formirati samostalno samoupravno biće osnovnih društvenih ćelija koje bi bilo u stanju da, na osnovu neposrednih interesa u njoj udruženih proizvođača, odlučuje o svom i društvenom razvitku i da taj razvitak — u vezi sa drugim ćelijama — optimalizira. U tome se nije uspjelo i pored svih pokušaja, jer je u sistem bio ugrađen onaj spomenuti osnovni defekt koji je postajao sve opasnija sistemska kontradikcija. Ta sistemska kontradikcija izazivala je kontinuelno otuđenje novčane akumulacije od proizvođačâ, a time ih učinila potpuno zavisnima u stalnom pokretanju proizvodno-prometnog procesa od njegovog početka do kraja. Upravo time je pomjerena i njihova pažnja sa onog što je sudbonosno — a to je proširena reprodukcija i uvjeti za njeno ostvarenje — na uski segment koji im je ostao za neizbježnu, kakvu-takvu naplatu svoje utrošene radne snage. »Brigu« o proširenoj i ukupnoj društvenoj reprodukciji preuzeli su drugi, a to su oni koji su pod svoje uzeli svu novčanu akumulaciju, a ta »briga« sasvim se izvitoperila (zato smo je i stavili u navodnike). Od odgovornosti za onu nužnu koordinaciju ona se preobrazila u takmičarski voluntarizam mnogobrojnih centara moći kojim je širena breša inflatornog financiranja i raspršen investicioni front i na najosjetljivijim, kapital-intenzivnim sektorima. Tek na toj materijalnoj osnovi, i na takvom društvenom odnosu u raspolaganju »viškom vrijednosti«, mogao je snažiti eruptivni vulkan i ostati »nezapažena« inflatorna erupcija, pa i nekakva dogovorna ekonomija u kojoj »sveci blago dijele«, ali ne samo ono postojeće, već, kompromisima, i ono nepostojeće.

Bilo to ovako ili onako, a o tome će još biti riječi u ovom prilogu, nepobitna je činjenica da se kod nas formirao nekakav »misteriozni« generator neobuzdanih investicionih uspona.

Iako je taj naš generator bio specifičan, ipak se on može povezati sa nekim spoznajama iz svjetske prakse. (Specifičnost mu je — da se uz put spomene — kako u intenzitetu tog procesa tako i u društvenoj osnovi koja je to omogućavala. A ta društvena osnovica

---

širenje brojnih prava, poreski nemar i raznovrsne privatizacije, zloupotrebe potrošačkih kredita i nedvojbena potkradanja rentnih diferencijala i dijela deviznog priliva.

Digitized by Google

nalazila se u polaznoj poziciji proizvođačâ koji su konstituirani kao financijski zavisni od kreditnog mehanizma i, stoga, upadali u sve veću, drugdje nezamislivu zavisnost i zaduženost prema bankama. Ta njihova, rastuća, zaduženost postala je trajnom osnovom ekstrakcije njihove novčane akumulacije, njene centralizacije i stalno uvećavanje njene fabrikacije i distribucije za raznorazne investicije motivirane mnogobrojnim konsideracijama, a sasvim nedovoljno nekim svjetskim mjerilima.)

Ostavljajući, za sada, po strani tu našu specifičnost, a tražeći sličnost sa onim što se zbivalo u svjetskim privrednim kretanjima, potrebno je istaći da sve analize konjunkturnog procesa ukazuju na povezanost monetarne sfere sa odnosima i zakonitostima procesa formiranja i upotrebe novčane akumulacije. Nitko pri tome, kao što je već rečeno, ne negira novčanu sferu, pa ni količinu novca, kao faktore u kauzalnom lancu koji pokreće inflatorna kretanja, ali ipak se sve više ukazuje na pojednostavnjenja iz kojih se, nerijetko, izvode sasvim pogrešni zaključci o terapiji zasnovanoj na monetarnim ograničenjima. Isto se može reći i za izvod teorije o inflaciji tražnje, koja je samo varijanta one monetarističke.[9] Marks je to posebno razradio, dokazujući da postoji društveno-ekonomska zakonitost koja diktira proces formiranja kapitala, kretanja proizvodnje, pa isto tako cijena i te famozne tražnje. Među ostalim, on je posebno poznat po svojem opovrgavanju teorije nedovoljne potrošnje, a time i tražnje koju je on fragmentirao i izvodio iz temeljne zakonitosti kapitalističkih odnosa reprodukcije. Ali on je, isto tako, dokazivao kako se u sve to interpolira i monetarna sfera, a time utječe na razmjere ciklične nestabilnosti. Dokazivao je da u toku konjunkturnog procesa zakonito dolazi do poremećaja u odnosima raspodjele, a time i u procesu formiranja kapitala, a to ima odraza na tražnju i njenu fragmentaciju, na monetarno-kreditnu sferu, pa i na gibanje cijena. U fazi uspona one rastu. Najprije cijene sredstava za proizvodnju i reprodukciju, a zatim i cijene sredstava za potrošnju. U fazi sloma dolazi do preokreta i cijene padaju. Takav cik-cak proces tekao je sve dok ga snažan egzogeni utjecaj nije izmijenio.

Isto to — uz neke bitne razlike u objašnjenju pokretačkog mehanizma i uz drugu terminologiju — potvrdila su i Kejnzova raz-

[9] Iako se ovdje ne namjerava detaljnije zalaziti u teorije inflacije i teoriju novca, naprijed navedeno ima cilj ukazati na pojednostavnjenja, a ona su ispoljena posvuda. Ima ih kod monetarista koji su svojevrsna konzervativno odgojena praunučad prvih teoretičara kvantitativne teorije vrijednosti novca, ali i kod marksista koji tako bezobzirno jure na glavu svakog monetarista i na sve njihove postavke, iako je među njima i te kako mnogo značajnih i pravilno zapaženih. Takvih pojednostavnjenja bilo je oduvijek i kod nas u Jugoslaviji. Slučaj koji se zbio sa pok. prof. Milošem Vučkovićem na jednom savjetovanju jugoslavenskih ekonomista vrlo je poučan. Napadnut je kao »kvantitativac«, i to samo zbog toga što je ukazao na problem ekspanzije kredita, a bio je u pravu. I danas se srećemo sa pojednostavnjenjima — samo drugih izraza, oblika i smisla. Ovdje se, prema tome, samo želi ukazati na pojednostavnjivanje problema da bismo o tome elaborirano raspravili kada se dođe na obradu ove naše nove inflatorne erupcije.

Digitized by Google

matranja, a ona su ga odvela na teren intervencionizma kako bi se, uz pomoć egzogenih utjecaja, proces formiranja kapitala oslobodio opasnih tendencija koje dovode do neravnoteže. Egzogena regulacija trebala je, dakle, utjecati na proces formiranja akumulacije, a to znači, najkraće rečeno, na odnos štednje i potrošnje (D — S = pt) i na odnos štednje i investicija. Time su trebali biti svladani investicioni valovi koji se sukcesivno dižu, pa zatim lome. Dakle, odatle je proizašla ona dobro poznata antikrizna, antidepresivna i antideflatorna aktivna monetarna politika i terapeutika, koja je dala poznate efekte, ali isto tako — nakon određenog perioda — izazvala nove probleme. Marginalni, dakle granični, po svojoj rentabilnosti, proizvođači, a zatim i oni ispodgranični nastavljaju s proizvodnjom — održavaju se i šire svoju djelatnost, ali, istovremeno, podižu cijene na sve viši nivo. Cijene se ne vraćaju na prethodni nivo, već stalno rastu. Na početku puzajućim, a zatim kotrljajućim tempom.

Tako je inflacija postala fenomen koji je zahvatio i sve razvijene zemlje svijeta. Ona se u tim prostorima oblikovala u poseban kompaktan fenomen u koji je bilo opasno dirati, da se ne bi izazvale snažne recesione ili čak krizne pojave u kretanju konjunkture.

Ipak, razgoropađenje inflacije moralo je dovesti do novih promišljanja i konfuzija. Izrazilo se to u mnoštvu teorija, među kojima je najjači zamah dobila ona pod nazivom »monetaristička kontrarevolucija« koja je dobro uočila defekt kejnzijanskog koncepta koji je, u krajnjoj liniji, pošao od toga da se stalnim rastom cijena osigurava sniženje nadnica i time kompenzira onu nemogućnost paralelizma općeg nivoa cijena i općeg nivoa nadnica, do kojeg bi moralo dolaziti onim, teško izvodivim, nominalnim snižavanjem nadnica u periodu dekonjunkture. Pri tome kejnzijanski defekt nije bio taktički, već strateški. Taktički pristup bio je, sa stanovišta odnosa rada i kapitala, sasvim ispravan. Kejnzov postulat: »Gore je izazvati nezaposlenost u jednom osiromašenom svijetu nego izazvati inflaciju i razočarati rentijere« — bio je primamljiv. Kapitalu je omogućavao prosperitet, a radnicima zaposlenost. Prinudna štednja i preraspodjela, u krajnjoj liniji na račun radnika, bile su prikrivene i manje bolne. Strateški, on je bio defektan, jer je omogućio održavanje i širenje djelatnosti koje su na graničnoj točki rentabiliteta, pa čak i ispod nje. A to je, na duži rok, moralo raspiriti inflaciju i, što je još važnije, dovesti do nekonkurentnosti onih zemalja koje su se čvršće i na duži rok vezale uz kejnzijansku ekonomsku političku praksu. Interesantno je da je ta praksa dobila svu svoju punoću, snagu i specifičnu apsolutizaciju u uvjetima »državnog socijalizma«, a vrlo se dobro, iako na specifičan način, ugradila u naš sistem.

Monetaristička kontrarevolucija, koja nije otpočela s Fridmanom, iako je on njen današnji patrijarh, vrlo dobro je uočila upravo te strateške slabosti državnog kapitalizma i državnog socijalizma. I koliko god njena kritika državnog socijalizma bila oštra, ona ipak nije bez osnove, premda je, kao doktrina, konzervativna

Digitized by Google

i, *par excellence,* antisocijalistička. Iako krajnje konzervativna, monetaristička doktrina, mora joj se i to priznati — za razliku od najvulgarnijih izdanaka liberalističke teorije inflacije, kakva je ona o »inflaciji nadnica« — uspjela je vještije formulirati taj problem nadnica. Taj njen uspjeh može se pripisati, u prvom redu, tome što je u centar pažnje postavila onaj toliko ekspanzivan sektor proizvodnje investicionih »dobara« koji se snažno širio, a bio zanemarivan i stavljan u drugi plan — a tek, kroz to, i problem rashoda, produktivnosti i nadnica. Time su bili zadovoljeni najortodoksniji liberali, a potpuno zbunjene sve socijalističke struje koje su, gotovo sve redom, izgubile iz vida pokretačku snagu akumulacije kapitala, a da joj nisu pronašli superiorniju zamjenu, pa stoga zapadale u krizu. I ta kriza državnog kapitalizma i državnog socijalizma doprinijela je tome da se, sam po sebi, počeo rušiti mit »ekonomije blagostanja« — s time da je, kako na onu zabunu socijalističke struje tako i na rušenje navedenog mita, posebno snažno utjecao nabujali proces tehnoloških mutacija i inovacija koji je izazvao svojevrsnu paniku u svim slojevima razvijenih zemalja. Period recesivnog pročišćavanja koji je otpočeo 1973. godine, zbog svega toga, u razvijenim zemljama mogao je proticati bez velikih otpora. U taj proces mogao je da se smjesti srednji, nabujali sloj, a rastuća nezaposlenost održava bez većih socijalnih potresa, premda su, i te kako, ceh platili nezaposleni, kao što su ga, u daleko većim razmjerima, platile sve zemlje na nižoj ljestvici privrednog razvitka.

Ipak se dugotrajan slijed recesija dugo vremena objašnjavao kojekako, pa među inim i time što »narod previše štedi, a malo troši« — što je puka besmislica, premda su je pokušale elaborirati neke velike centralne banke koje kao da su zaboravile da ta štednja nije u seljačkim torbama, već u bankama, i da je u pitanju ona temeljna zakonitost formiranja kapitala i kretanja konjunkture. Tek su se »reganizam« i doktrina poznata kao »supply side economics« (iako ovo nije nikakva nova teorija, već samo odlučna primjena nekih znatno starijih doktrina) uspjeli osloboditi te zablude i isforsirati »trnovitu« stazu ohrabrenja kapitala. Za to su oni imali — a to se zaboravlja — dovoljno prostora u njihovoj financijskoj i tehnološkoj supremaciji koja je neko vrijeme bila i te kako potcjenjivana.[10] Dio prostora stvoren je na račun standarda masa, a dio na račun financijske i tehnološke dominacije i eksploatacije drugih zemalja. Na osnovu takvog prostora svladavana je inflacija i pripremljen teren za novu privrednu ekspanziju.

Koliko je taj teren stabilan, vrlo je dvojbeno ako se ima u vidu sve veće kumuliranje državnog deficita i visina kamatnih stopa, nasuprot čemu ipak postoji njihova stečena prednost, nedvojbena tehnološka supremacija, financijska dominacija i vrlo penetrantna i integrativna snaga američkog kapitala, sa snažnim istraživalačkim jezgrima unutar njihovog vojnog kompleksa, a isto tako

[10] Ne jednom je predviđeno i opisivano nekakvo zaostajanje i propadanje Amerike.

Digitized by Google

i unutar velikih firmi — tih pravih dinosaurusa koji su prodrli duboko u privredno tkivo svih zemalja, pa i onih što se tretiraju kao njihovi konkurenti. To umanjuje dvojbu, kao što ju potencira stanje zemalja u razvoju — svih tih velikih i malih dužnika koji postaju importno sve nesposobniji.

Ali složena tematika, koja je ovdje tek dodirnuta, tražila bi širu elaboraciju koju je ovdje nemoguće iznijeti, pa niti u njenim osnovnim naznakama, jer je tu u igri mnoštvo raznovrsnih odnosa. Uzmimo samo dva primjera. Prvi, što je američki eksport, a što import kad su američke multinacionalke posvuda. Drugi, kakva je perspektiva zemalja u razvoju čiji dug mora i dalje rasti i, po nekim prognozama, dogurati već 1986. godine do nivoa od 900 milijardi dolara, i to kad se tu uračuna dug samo 21 zemlje u razvoju.

Međutim, prvi rezultati su ipak tu. Oni su ojačali mit reganizma, tačerizma, a istovremeno i sve socijalne i ideološke konfrontacije koje su se prenijele i na naše tlo, iako je naš slučaj bio specifičan. U naš privredni život prodro je monetarizam, iako je, za ovo naše tlo, on sasvim neprimjeren. Takva ocjena, a na osnovu nje i virulentan otpor monetarističkoj praksi u našim prilikama, nije odraz neke apriorističke, načelne netolerantnosti prema terapeutici koja ima konzervativnu ideološku pozadinu. Ocjena i otpor proizlaze iz uvjerenosti da su se u našoj privrednoj strukturi i konstituciji stekli takvi odnosi koji onemogućuju da monetaristički arsenal mjera donese one efekte koje on može donijeti u SAD ili u ponekoj posebno razvijenoj zemlji sa velikim materijalnim i financijskim rezervama i razvijenim tržišno-financijskim odnosima i institucijama.

Za razliku od tih zemalja, ne samo *da tog prostora nema*, nego je naša privreda, i gotovo svaka njena privredna ćelija, prezadužena. K tome, međuveze su vrlo slabe, pa čak i pokidane. *Integrativna snaga kapitala nije ničim supstituirana.* Udruživanje rada i sredstava, kao proces, našlo se u vakuumu, jer je ekstrahirana materijalna podloga za taj proces i jer je dominacija i determinacija ostala van domašaja proizvođačâ. U takvom stanju svim ćelijama je sada nametnuto da se ponašaju tržišno i da svatko za sebe snosi sve obaveze i vrši stalnu revalorizaciju, odnosno indeksaciju svih obaveza i faktora proizvodnje, osim »radne snage«, pa osobnoj potrošnji radnika — ako što ostane. Budžeti su pri tome uvijek unaprijed napravljeni. Opća potrošnja je, znači, kako-tako osigurana, i to po nekom hijerarhijskom redu i redoslijedu. Osobna potrošnja radnika još može da se preganja samo sa onom zajedničkom. Prema tome, za sada, sve se sručilo na osobni i društveni standard. Kako je to neizvodivo, a tu još djeluje snažan demonstracioni efekt socijalnih razlika i uspoređivanja s plaćama naših radnika u inozemstvu, indeksacija se, pa makar sa retardacijom, probija i u zonu standarda. *Sve se to ugurava u cijene.* Ali to je samo dio. *Drugi prodor* nailazi iz prostora financijskih deficita koji se brzinski uvećavaju, a moraju se pokriti. Kako, ako ne uz pomoć cijena. *Treći inflatorni udar* stiže preko poremećenih privredno-financijskih veza — cjenovnih i deviznih. Sve to prati *četvrti udar*, a to je

Digitized by Google

onaj koji proizlazi iz zastoja u proizvodnji. Zelena pijaca se osamostalila i ima svoj poseban inflatorni ritam. Ona, također, potiče inflatorni vrtlog koji je zahvatio društveni sektor, kao što ovaj potiče njen inflatorni ritam.

I tako, primjenom neke »općevažeće« teorijske sheme, upadamo u galopirajuću inflaciju i financijski i proizvodni nered. Stoički se sve to podnosi, jer, ipak, postoji uvjerenje da će se iznaći izlaz, a i svijest o tome da su odricanja neizbježna. To uvjerenje, i tu svijest, ne smije se iznevjeriti. Zbog toga su potrebna istraživanja, promišljanja, pa i polemike.

3. Inflatorni vrtlog — njegovi stari i novi generatori

Dakle, upali smo u snažan inflatorni vrtlog, a izlaz iz njega nismo sagledali, osim u jednom gotovo komičnom scenariju snoviđenja, koji ima i neke tragikomične scene.

Već četiri godine smo u letargičnoj stagnaciji. Istina, ispod te stagnacije mnogo šta se zbiva što još ne uspijevamo sagledati i valorizirati. Ima tu ponečeg i pozitivnog, ali mnogo toga je negativnog, bar od onoga što je vidljivo.

Već tri godine ne uspijevamo ostvariti nivo realnog društvenog proizvoda kakav je bio 1980. godine. Ne očekuje se to ni 1984. Osobni i društveni standard, koji je 1980. godine iznosio 1.973 milijarde (izraženo u cijenama 1982), pao je na 1.884. Opća potrošnja sa 182 milijarde na 155. Privredne investicije sa 857 (1981) na 755.

(Vidi grafikon na narednoj strani.)

Nasuprot tome, nominalni društveni proizvod uvećan je 2,6 puta (sa 1.553 milijarde 1980. na 4.000 milijardi 1983). Materijalni troškovi isto tako. Sa 2.100 milijardi porasli su na 5.300. To nominalno uvećavanje se ubrzavalo u toku stagnacije. Razlaz između realnog i nominalnog je sve veći — posebno kad se tu doda onaj »podvodni« dio koji čine materijalni troškovi.

Iz istog — po realnoj veličini — društvenog proizvoda treba izvesti sve više, a svaki dio izvoza tog društvenog proizvoda je sve skuplji. Kako ga učiniti što manje skupim? Pa jednostavno je, kažu neki, »umanjimo potrošnju, jer ona je trošak«. I zaista, nema troška u kojem ona nije sadržana. Ono što ne možemo postići tim putem, bar što se izvoza tiče, može se ostvariti obezvrjeđenjem novca. Svatko će dobiti veću količinu dinara za neizmijenjenu količinu dolara, maraka ... K tome, obezvrijeđen novac će, i sa svoje strane, djelovati na potrošnju. *Ono što ne može neodlučna vlast, može obezvrijeđeni dinar.* On će je decimilirati. I to se krsti kao smještanje potrošnje i troškova u onaj pravi okvir realnoga. »Tako ćemo uhvatiti i korak sa svijetom. Sve, smješteno u pretijesan okvir realnoga, morat će da se napne, racionalizira i postane efikasnije.«

I tako o svemu raspravljamo, restringiramo, disciplíniramo, revaloriziramo i s dinarom tako brzo klizimo, a malo šta postižemo. Izvoz se ne povećava, nerobni priliv također. Povećanje izvoza

Digitized by Google

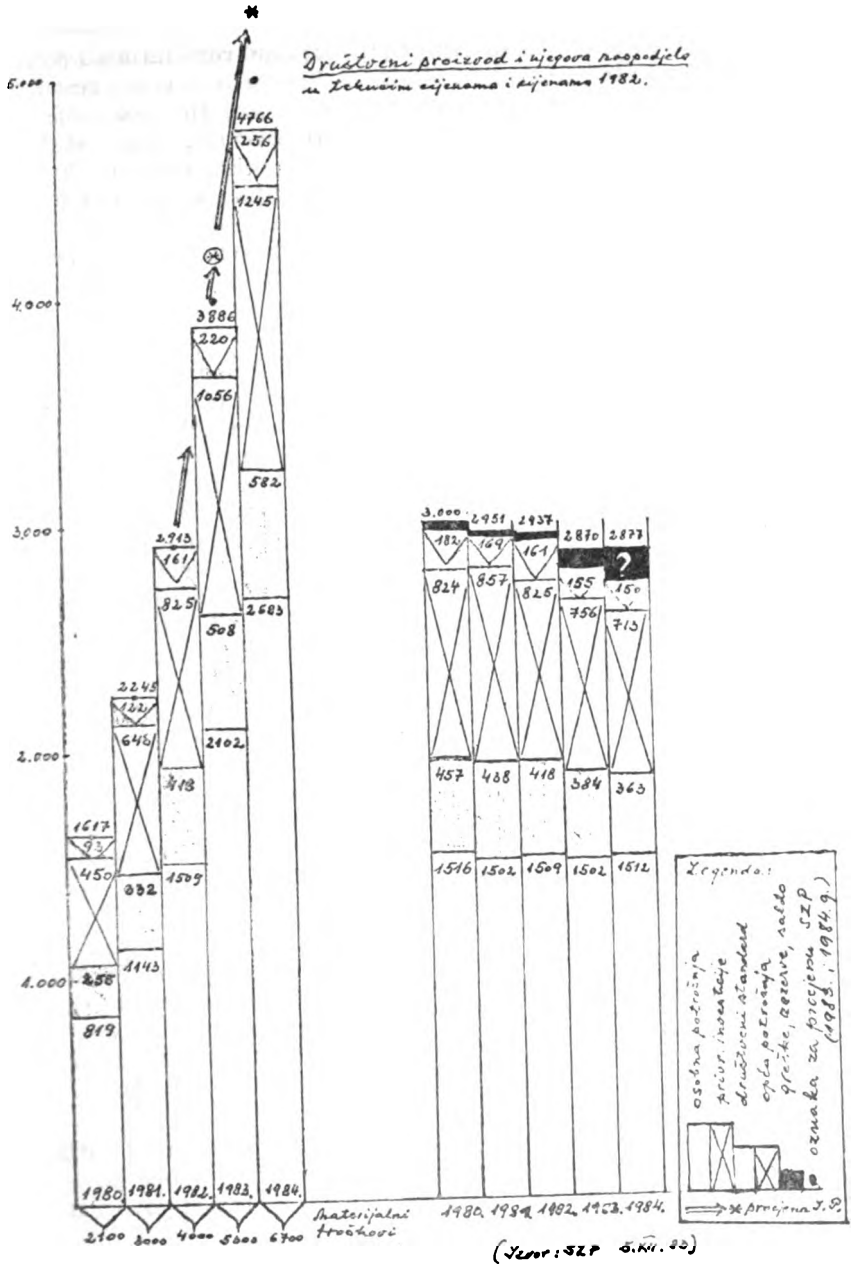

(Izvor: SZP 5.XII.85)

Digitized by Google

na »Zapad« rezultat je smanjenja na »Istok». A u izvozu povećan je, i to znatno, izvoz sirovina i repromaterijala koje uvozimo.

— Sve što je u vezi sa svim tim mjerama, rezultatima i posljedicama trebalo bi preciznije raspraviti. *Kao prvo*, u vezi s restrikcijama potrošnje — pa ma koliko one bile neizbježne, ponegdje i te kako nužne, ipak se nameće pitanje kako se one provode i da li su sve one neophodne. Plafoni i limiti su za sada obične »Prokrustove postelje«, na kojima se svi podjednako skraćuju. Ponetko tu izmigolji. Za sada najgore prolaze oni za koje se govori da bi materijalni položaj trebalo poboljšati. Zašto je to tako? Uglavnom zbog toga što se te restrikcije provode naslijepo — prisilnom inflatornom preraspodjelom, a ta ama baš ništa ne stvara, već sve samo mrvi.

Sa svim tim što se tu zbiva udruženi rad ima vrlo malo veze. Sve to on prima kao »kaznu božju«. Ali cijene rastu, standard opada — ipak ne baš svakome. Nekima i raste, a neki imaju tolike rezerve da mogu dugo izdržati. Sve stoga djeluje izopačeno, nepravično. Stoga, pa ma koliko to komplicirano bilo, tu treba nešto poduzeti i standard na osnovu rada zaštititi. Nadalje, niti jedna od svih tih kategorija potrošnje nije puka statistička veličina, već sastavni dio života. Svaka je nabivena ljudskim mesom i krvlju. Stiskanje mora biti osmišljeni proces koji konvertira, transformira neproizvodno u proizvodno, neracionalno u racionalno. U tim kategorijama potrošnje se živi i od toga mnogo šta zavisi. Sve je međusobno povezano. S investicijama, na primjer, neposredno su povezane mnoge djelatnosti, a posredno sve. A s njima se, za razliku od prethodnog razvitka, sada došlo do ruba. Navedenim se ne negira da unutar našeg investicionog fronta ima još mnogo toga što je neracionalno, ali, isto tako, ne može se osporiti da je zakočeno mnogo toga što je i te kako potrebno.

Otkuda takva protivrječnost? Pa očigledno je da je ona u normativizmu i otuđenosti cijele te sfere od proizvođačâ. Oni su stješnjeni. I one najnužnije investicije, koje im život nameće, oni ne mogu ostvariti. One, pak, koje su pod patronažom — ipak teku, ali ubitačno sporim tempom, da ih već to čini opasnima. Međutim, rješenja tu nema sve dok se ne sagleda osnovni sistemski defekt i ne zadre u njega, i na osnovu te promjene otpočne proces konsolidacije financijskih prilika i odnosa u našoj privredi, pa ona sama preuzme tu, kao i sve druge funkcije, osim onih koje mora obavljati država.[11]

— Međutim, danas bilo koja rasprava o potrošnji i inflaciji gubi smisao ako se ne poveže sa pitanjem prirode ove nove, sadašnje snažne inflacije u Jugoslaviji. Mnogo činjenica govori u pri-

[11] Kod nas, i pored niza jasnih odredbi ustavnog karaktera, još uvijek je nejasno koje su to njene privredne funkcije i gdje su pravi korijeni etatizma. Ta zamućenost, iz koje niče normativizam, proizlazi iz onog već više puta ovdje naglašenog defekta sistema formiranja novčane akumulacije i financiranja reprodukcije. Stoga će ta tema ovdje biti posebno obrađena.

Digitized by Google

log tvrdnji da je naša inflacija umnogome izmijenila svoju prirodu i da je postala, kao fenomen, daleko složenija i kompliciranija.

Svojevremeno, ona je mogla biti karakterizirana — uopćeno govoreći — kao inflacija prekomjerne potrošnje, iako je njen generator bio sasvim specifičan, a nalazio se u sistemskom rascjepu između realne i nominalne akumulacije, odnosno u sistemu formiranja novčane akumulacije, to jest sredstava za investicije na nivou znatno višem nego što je to omogućavala stvarna akumulacija. Ta »disproporcija između nominalne i realne akumulacije (kako moj stav sasvim korektno navodi prof. Ćirović[12]) dovodi do formiranja inflatornog jaza, što izaziva inflatornu spiralu i ostale sekundarne efekte inflacije«. U tom sistemu formiranja novčane akumulacije, na koji sam ukazivao više od jedne decenije, masa nominalne novčane akumulacije, a time i razmjer investicija, postaje nekakva nezavisna varijabla koja djeluje, *prvo*, na sve ostale kategorije potrošnje (osobnu, zajedničku i opću), što, u svojoj ukupnosti, izaziva snažan inflatorni poremećaj u odnosima ponude i tražnje. Međutim, onaj temeljni rascjep u sistemu formiranja akumulacije dovodi i do *drugog* značajnog inflatornog poremećaja, a taj je, najprije, u neracionalnosti alokacije tako formirane novčane akumulacije, a zatim u nemogućnosti realizacije svih tako financiranih investicija, jer za to ne postoji prostor u stvarnoj akumulaciji. Inflatorni efekti ovog drugog — u tom sistemu financiranja — inflatornog poremećaja su, moglo bi se reći, katastrofalni. Oni se izražavaju ne samo u investicionoj nervozi koju izaziva neizvjesnost kako će biti završeno ono što je započeto, već i u čestim prekidima financiranja i blokadama koje su izraz stalnih lomova tako financiranih investicionih valova.

— Ako se, na osnovu svega toga, može reći da je u sistemu formiranja novčane akumulacije izvorište inflacije tražnje, ali i izvorište neefikasnosti i mnogih drugih inflatornih tenzija, *tada se upravo takvom kvalifikacijom monetarnom sistemu pridaje prvorazredni značaj*, i to monetarnom sistemu kao ukupnosti širokog sklopa odnosa i mehanizama, u što se, pored emisionog mehanizma i depozitno-kreditnog sistema odnosa, mora uključiti sve ono na čemu oni počivaju, a u to spada: (a) režim novčanih sredstava, koji je nametnut našim organizacijama udruženog rada; (b) tehnika bankarskog kreditiranja; (c) organizacija platnog prometa; (d) sistem osiguranja plaćanja; a time i (e) nemogućnost razvitka diverzificiranih novčano-financijskih odnosa i instrumenata koji bi odgovarali razvijenijim oblicima međusobnih robno-novčanih, proizvodnih i investicijskih veza samoupravno organizirane privrede. Upravo takav monetarni sistem, sa gotovo potpuno zamrznutim, krutim, neelastičnim, a na svoj način i neoperativnim odnosima i instrumentima, bio je u funkciji bankarsko-centralističkog načina formiranja i upotrebe novčane akumulacije, a ne u funkciji razvitka samoupravno organizirane privrede. A da bi on tu funkciju

[12] Vidi: *Novac i stabilizacija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1982, str. 9. i 10.

Digitized by Google

mogao vršiti, on je, s jedne strane, morao stalno pojačavati sve režimske stege u svim svojim segmentima, pa i proskribirati sve one stalno rastuće odnose međusobnih dugovanja i potraživanja, a, s druge strane, stalno proširivati emisiono, kreditno-depozitno grotlo. Pri tome, svaki pokušaj da ga stegne sudarao se sa nemogućnošću da se, u praksi, održi onaj kruti režimski arsenal odnosâ i instrumenata, pa se to kvalificiralo nedisciplinom i izražavalo u nelikvidnosti i lomu neobuzdanih investicionih valova — a da *pouke nisu izvedene.* One nisu izvedene kako u toku svih onih ranijih, a čestih lomova i »stabilizacijskih« pokušaja koji su pratili te lomove, tako ni u toku ovog posljednjeg loma koji je okvalificiran raznim nazivima, a uopćeno kao ekonomska kriza.

— Međutim, iako se sistem formiranja akumulacije nije izmijenio, pod pritiskom kumuliranih teškoća (koje su posljedica načina prikrivanja inflatornog rascjepa uz pomoć inozaduživanja i snažnog priliva deviznih doznaka) emisiono grotlo moralo se suziti. Istovremeno se prišlo mjerama ograničavanja potrošnje, najprije investicione, a zatim i ostale. *Već time se priroda naše inflacije počela preobražavati.*[13]

— Taj preobražaj, premda nije uspio da eliminira sve simptome inflacije tražnje, ipak je tekao nezadrživo i utisnuo joj, kao dominantan, nov pečat i karakter. *Troškovni karakter inflacije,* koji je u našoj privredi bio stalno izražen — a generiran insuficijencijom ponude u odnosu na finalnu upotrebu društvenog proizvoda i svim onim pojavama što su proizlazile iz inflatornog financiranja investicija — *postajao je sve značajniji.* On se samo umotavao i dopunjavao ostacima inflatorne tražnje koji nisu satrti, i to iz dva osnovna razloga. Prvi je u velikim razmjerima kumulirane kupovne moći dijela stanovništva. Drugi je u smanjenju uvoza. Na prvi se nije djelovalo. Štaviše, ta kupovna moć je uvećana, čime su stvoreni dodatni problemi. Na drugi se, tobože, nije moglo djelovati. Takav ambijent nesrazmjerne ponude u odnosu na potrošnju, u situaciji kad je izvoz istaknut kao uvjet opstanka, doveo je do toga da je problem potrošnje ostao u centru pažnje, a evidentan problem troškova proizvodnje potisnut u pozadinu. I ne samo to, ostalo se na stanovištu da će i on biti ublažen u srazmjeri u kojoj se bude ograničavala potrošnja, jer ona je supstanca troškova. *Zamašnjak restrikcije potrošnje stoga se i pokrenuo. Ali da bi on dao što veće efekte, poduzet je niz mjera, koje su sve redom djelovale kontraproduktivno.* Četiri među njima treba posebno istaknuti.

Prva je nerazumno oštro izveden zaokret u monetarno-kreditnoj politici. Od monetarne politike, koja se pasivno prilagođavala

[13] Taj preobražaj otpočeo je 1979. godine sa restriktivnom monetarnom politikom, a izveden je u toku narednih godina — smanjivanjem stope rasta bruto investicija (1981. za — 9,3, 1982. za — 6,2 i 1983. za — 20%), opadanjem životnog standarda (— 1,7, — 0,7 i — 8,9), društvenog standarda (— 4,1, — 4,6 i — 8,2), zatim naglim promjenama deviznog tečaja i povećanjem takozvanih ostalih izdvajanja iz dohotka, što je dovelo do velikog porasta troškova proizvodnje.

Digitized by Google

rastu nominalnog društvenog proizvoda i time omogućavala proces stvaranja jaza između nominalne i realne novčane akumulacije, prešlo se na izrazito restriktivnu politiku.

Druga je u pokušaju da se sa, tobože, nerealnih kamatnih stopa pređe na kamatne stope koje bi bile što bliže realnima.

Treća je da se devizni tečaj dinara na osnovu neke uprošćene sheme klizanja učini realnim. *A četvrta mjera* — da se u privredi vrši realno valoriziranje sredstava.

— Sve navedene četiri mjere mogu imati svoje puno ekonomsko opravdanje i ne mogu biti, načelno-teorijski, osporavane — *ali uz uvjet da su razumno proračunate i izvedene.* Međutim, kod nas niti jedna od njih ne bi mogla da se okiti pozitivnim atributima. Sve su one imale svoju manu sa dalekosežnim negativnim efektima na inflaciju, proizvodnju, pa i na izvoz i uvoz. Pitanje se postavlja — otkuda ti negativni efekti kod mjera koje imaju svoje načelno-teorijsko uporište.[14]

Odgovor može biti u tome da im je klimavo to teorijsko uporište, ili da ne može biti proglašeno kao općevažeće, ili, pak, da to načelno-teorijsko uporište nije na pravi način primijenjeno na specifičnu — konkretnu stvarnost. Ali o tome ne bih ovdje teoretizirao. Korisnije će biti da se, analitički, razmatranje svede u okvir prakse koja daje dovoljno osnova za ekonomsko-politička zaključivanja. Odatle, ako se hoće, mogli bi se izvesti zaključci i o vrijednosti teorijske podloge i o kvaliteti njene primjene. U tom smislu ima već podosta elaboracija koje ukazuju na alarmantne reperkusije primjenjivane monetarno-kreditne politike, politike tečaja dinara i politike kamatne stope. Istina, spoznaje još nisu maturirale do mjere koja bi omogućavala novu, alternativnu artikulaciju, a time i reviziju primjenjivane politike. K tome, još je širok krug ekonomista, a i političara koji, uz neke rezerve — ili bezrezervno — podržavaju taj koncept. Štaviše, neki traže njegovu radikalizaciju. Taj zahtjev zavijen je u privlačnu omotnicu pledoajea za realne ekonomske odnose koji bi onemogućavali bilo kome da formira inflatorni dohodak, pa, prema tome, i potrošnju na račun nekog drugog. Međutim, u tom smislu uopće nema spora. Malo tko se može izjasniti protiv realnih ekonomskih odnosa i mjerila. U tom smislu, bar u načelu, svi plediraju za realni tečaj, realnu kamatu i realnu nadoknadu utrošenih sredstava i za odmjerenu

[14] Kako sam o tome pisao, ne samo u ona dva ovdje posebno spomenuta rada, već i u nizu drugih — *Kamata i štednja*, časopis JAZU »Rad«, br. 387/1980, *Formiranje akumulacije i izvori naše neefikasnosti*, »Naše teme«, br. 12/1981, *Defekti sistema reprodukcije i spasonosne ideje*, časopis »Poduzeće i banka«, april 1982, *Stranputice ekonomske misli i ekonomske politike*, »Naše teme«, br. 12/1982, *Poruke evangelistima brzoklizajućeg dinara*, »Ekonomska politika« od 25. aprila 1983, i u svima njima pokušao dokazati njihovu *teorijsku defektnost, posebno kad se apsolutiziraju i neprimjereno nameću u sva stanja, procese i odnose* — ovdje ću se više pozabaviti elaboracijom koja potvrđuje da su djelovale kontraproduktivno, a u pravcu razbuktavanja inflatornih troškova — razorno. Praksa primjene tih mjera, »parametara« i instrumenata to svakim danom sve očitije potvrđuje.

Digitized by Google

monetarnu politiku. No taj načelni stav ne znači da ne postoje razlozi suprotstavljanju svemu onome što se, pod nazivom realno, progurava i ono što to nije, pa je stoga kontraproduktivno. Žalosno je, ali je činjenica da smo, sve do danas, na tom nivou spora, a još daleko od ekonomsko-političkih finesa provedbe tih kriterija. A i tu su glavni problem velika teorijska pojednostavnjenja, doktrinarstvo i shematizam. Zbog svega toga potrebna je argumentirana rasprava. Dileme su vrlo izražene. One se ogledaju u glavinjanju ekonomske politike i zbunjenosti privrede. Ali pođimo redom.

Prvo, o restriktivnoj monetarnoj politici. — U periodu 1980—1983. godine, dok je nominalni društveni proizvod porastao 2,6 puta, novčani opticaj je porastao svega 1,9 puta, a novčana masa OUR-a 1,7 puta. Koeficijent snabdjevenosti privrede novcem — mjeren odnosom Dp : NM — stoga je toliko opao da je morao izazvati problem neplaćanja, sa nizom posljedica po normalan tok reprodukcije. Stalno akutan problem unovčenja (realizacije) time je potenciran. Nerealni — zakovani limiti — pokazali su se neefikasnima ili, bolje rečeno, štetnima. OOUR-i privrede sve manje su bili u stanju odgovarati svojim međusobnim obavezama, a isto tako i obavezama prema bankama. Na taj negativan razvoj dodatno je djelovalo nerealno planiranje. Planirana razlika u stopi rasta nominalnog društvenog proizvoda i novčane mase sve je više odstupala od ostvarene. Godine 1980. i 1981. ta razlika planirana je sa —2, a ostvarena (1980. godine) sa —10, a 1981. godine sa —14. Godine 1983. ona je planirana sa —9,5, a ostvarena sa —18,5. Sve se to događalo u vrijeme kada se zaoštrio problem nabave, što je djelovalo na porast zaliha svih vrsta, osim zaliha u trgovini. Pokazalo se da su monetarne restrikcije tu sasvim nemoćne, a prijetnje sankcijama, bilo koje vrste, inferiorne u odnosu na snagu napora za egzistencijom. Ekonomska nužnost i ovdje se pokazala superiornijom nad egzogenom brutalnom, shematiziranom regulativom. Privreda je u međuodnosima, premda su oni bili i te kako poremećeni, tražila izlaz.[15] Jedino tom tvrdokornošću može se objasniti zašto naša privreda nije upala u stanje duboke depresije. Međutim, cijenu za to je, i te kako, morala platiti. Usporen je ritam proizvodnje i obrta sredstava. Jedinični troškovi, uz date fiksne i povećane varijabilne troškove, morali su rasti. Kako to nije bio pojedinačni slučaj, već gotovo opća karakteristika procesa, sve se to moralo izraziti u općoj eskalaciji cijena proizvođačâ, a ova da se prenese dalje. Onaj tko to nije mogao provesti legalno pronašao je izlaz u sistemu »dvojnih cijena«, koje su silom prilika postale sastavni dio naše stvarnosti. Stoga su nakon određenog vremena izgubile atribut »ucjenjivanja«. Sve više ih se priznavalo kao izraz ekonomske logike, ekonomskih zakonitosti.

---

[15] S. Radmilović je na to posebno upozorio u svom prilogu *Inflacija, monetarna restrikcija i nelikvidnost u jugoslavenskoj privredi*, »Jugoslavensko bankarstvo«, novembar 1983.

Digitized by Google

Kolika je tu uloga restriktivne monetarne politike, a kolika uloga objektivnih materijalnih i struktunih debalansa — nije moguće razlučiti. Međutim, i onda kad se uvaži velika snaga ovih potonjih, ne može se negirati da je na sve to uticao i preuzak monetarni okvir i sve ono što se moralo činiti da se on preskoči. Kako to legalno nije bilo moguće, urađeno je »ilegalno«. Privreda je intenzivirala fabrikaciju svog posebnog novca, premda je to bilo proskribirano.

To proskribiranje *izvedeno je na osnovu stare državno-monetarističke dogme koja se kod nas i te kako dobro unjedrila i prerasla u svojevrstan teorijski koncept*, na temelju kojeg je i došlo do rascjepa između procesa stvaranja vrijednosti i procesa emisije novca. Stara dogma, čvrsto inkorporirana u sistem, onemogućila je da se proces emisije novca organski poveže sa procesom stvaranja vrijednosti, a time i da se povećava rascjep među njima, pa zatim on i puni isključivo — ako se to promatra sa stanovišta legaliteta — bankarskim kreditima. Međusobni robno-novčani odnosi, koji proizlaze iz proizvodno-prometne i investicijske povezanosti privrednih ćelija, time su bili stalno potiskivani, a prostor koji im je, tokom vremena, ipak morao biti dat — bio je preuzak i krut. Sve što se u njemu našlo *bilo je hibernizirano i onesposobljeno za cirkulaciju.*

Elaboracija Komisije za monetarni sistem savezmih društvenih savjeta je u odnosu na ovu problematiku vrlo eksplicitna. U prvom redu, tu se insistira na tome »da se proces stvaranja novca — kao izraz stvaranja vrijednosti i emisije novca u tokovima reprodukcije — promatra integralno, počevši od organizacija udruženog rada, preko poslovnog bankarstva, do NBJ — uključujući, dakle, tu i supstitute novca koji cirkuliraju, ili bi trebali cirkulirati, među organizacijama udruženog rada, a dopunjuju strukturu likvidnosti«. S time povezano, pledira se za »stimuliranje i proširivanje horizontalne cirkulacije sredstava i korišćenje vrijednosnih papira u međusobnim robno-novčanim transakcijama, što bi trebalo utjecati na razrješenje i neposredno obračunavanje značajnog dijela dužničko-vjerovničkih odnosa bez upotrebe depozitnog novca, a isto tako i na smanjenje ovisnosti privrede od bankarskih kredita«.

Kako su novčana sredstva OUR-a dezintegrirana u 23 različite kategorije, ponovljen je stari zahtjev za integracijom tih sredstava, čime bi se omogućio viši stupanj samofinanciranja, što bi, uz »razvijanje kontokorentnih odnosa i organizirani promet potraživanja (vrijednosnih papira), kliring, ili određeni oblik međubankarske konverzije tih potraživanja, odnosno kombinaciju višestrukog indosamenta sa permanentnim kliringom — reduciralo ne samo dužničko-vjerovničke odnose, već potrebe za bankarskim, depozitnim novcem . . .«

Umjesto, dakle, proskribicije međukreditiranja koje postaje sve agresivnije, *Komisija se založila:* (a) za adekvatniju monetarnu politiku, koja ne bi povećavala obim međukreditiranja što se javlja kao oblik kompenzacije i neutralizacije efekata suviše restriktivne

Digitized by Google

monetarne politike; (b) za zaoštravanje sankcija prema onim slučajevima gdje je međukreditiranje izraz nesolventnosti i promašaja u poslovnoj i investicionoj politici; (c) da se potiče onaj dio međukreditiranja koji objektivno proizlazi iz regularnih proizvodno-prometnih veza u privredi i ima obilježje normalne horizontalne cirkulacije; i (d) da banke, s ciljem povezivanja te cirkulacije sa ostalim monetarnim agregatima i tokovima, usavrše svoju aktivnost u poslovanju vrijednosnim papirima koji su izraz regularnih proizvodno-prometnih veza u privredi (kodeks i cenzura mjenica, permanentni bankarski kliring tih vrijednosnih papira, sve do njihovog reeskonta preko sistema poslovnih banaka).

U sadašnjim uvjetima dubokih poremećaja financijskih odnosa u privredi, kada su sve rezerve iscrpljene, a privreda i banke u izrazitoj nelikvidnosti — *proces financijske konsolidacije nemoguć je ako ne započne upravo od spomenutih privredno-financijskih međuveza, a monetarna politika se adekvatnije ne postavi.*

Međutim, ovaj proces promjena koji seže u režim sredstava, tehniku platnog prometa i režim osiguranja plaćanja — i koji ima dalekosežne posljedice po monetarni i kreditni sistem — mogao bi rasteretiti, danas neracionalno, preinvestiranu obrtnu sferu, značajno ubrzati cirkulaciju novca i smanjiti naše enormne »faux frais«, a to smanjenje značilo bi prilog razvijanju samoupravnog sistema financiranja reprodukcije — udarac sistemu otuđenosti novčane sfere od proizvođača.

Ipak, i pored takvih ocjena, postoje i druge koje se uporno drže državno-monetarističke dogme, s tim da je neki vješto umotavaju u oblandu nekakvog ekonomski logičnog samoupravnog bankarstva koje je puka tlapnja i svojevrstan — naš specifičan mehanizam otuđenja monetarne sfere.

Nekima svaka fabrikacija novčanih supstituta nalikuje na čistu uzurpaciju, iako je ona, i te kako, plaćena radom proizvođača koji je sadržan u tim robnim masama što su se zaglavile u međusobnim dugovanjima i potraživanjima, a nisu se mogle iskukuljiti u onaj famozni legalni depozitni N', koji je preduvjet za novi proizvodni ciklus. Stoga se taj N' moralo, kontinuelno, bar djelomično, supstituirati novim kreditima, a u uvjetima restriktivne monetarno-kreditne politike novim dugovanjima i potraživanjima u kojima je također sadržan, sve manje i sve slabije, plaćeni rad proizvođača.[16]

Međutim, ovaj proces supstitucije oficijelnog novca stalno je udarao u barijeru one, konačno, neizbježno potrebne količine novca u opticaju, pa je stoga, kao što je već rečeno, proizvodno-prometni proces mogao teći s teškoćama i prekidima i morao posta-

[16] Začuđuje me činjenica da je taj problem unovčenja (treće faze proizvodno-prometnog procesa) mimoišao i prof. Lj. Marković u svom prilogu u »Ekonomskoj politici«, br. 1660 od 23. I 1984. A to je opasan previd. Na osnovu njega izvrće se slika naše društveno-ekonomske stvarnosti i stvara podloga za društveno-ekonomsku praksu koja vodi na stazu za koju se on, uvjeren sam, nikada ne bi založio.

Digitized by Google

jati sve skuplji, i to u srazmjeri s restrikcijama i nemoći društva da spriječi stalno prelijevanje transakcionog novca u novčani kapital koji je nadimao investicije i rast nominalnog društvenog proizvoda. Na to poskupljenje onda su se nadozidala i druga. U prvom redu ono proisteklo iz povećane »cijene« onog legalnog novca do kojeg naša privreda dolazi posredstvom bankarskih kredita. Stoga je nešto i o tome potrebno reći.

Drugo, to je famozno i sporno pitanje kamata koje gromoglasna većina sagledava kao značajnu kariku stabilizacije. *Taj stav* većine proizlazi iz činjenice da je stopa inflacije viša od nominalne kamatne stope. Iz te činjenice, koja je samo dijelom točna, izvlače se svi zaključci, a u prvom redu oni o sklonosti štednji, potrošnji, investicijama, tražnji novca i novčanog kapitala. Iz sklopa tih sklonosti, po toj ocjeni, proizlazi inflatorni proces i sve ono što mu daje čvrstu podlogu — neracionalnost, neefikasnost.

Mučno mi je o ovoj temi ponovno pisati, jer je snaga privida toliko snažna da sve nalikuje na jalov posao.

Tko li je u stanju razbiti čvrste barikade starih vjerovanja, pa i onog »U radiše svega biše, u štediše još i više«.

Kako je moguće ne zapaziti da tražnju novca ne regulira isključivo kamatna stopa, već — ukoliko je data struktura i transferabilnost različitih oblika likvidnosti — tu tražnju reguliraju potrebe privrednog života i suma robno-novčanih transakcija koje moraju obaviti učesnici reprodukcije? Ne znam. Međutim, na osnovu stava da je kamatna stopa odlučujući parametar propovijeda se, nezavisno od naše stvarnosti, potreba da se uvede realna kamatna stopa, *a pod tim podrazumijeva kamatna stopa viša od stope inflacije*, koja će učiniti red, pa time čak i ukinuti potrebu da se određuju monetarni okviri. A ono što ne može ona — učinit će realni tečaj dinara o kojem će se ovdje posebno raspravljati.

Transakciona i likvidnosna tražnja, kao i tražnja novčanog kapitala, po toj shemi, jesu funkcija odnosa cijena i kamatne stope $\left(M_d = f\frac{P}{I}\right)$. Na osnovu toga izvod je: svaki porast realne kamatne stope utiče na povećavanje štednje, destimulira investicije. *A to je točno samo u nerealno pojednostavnjenom modelu* u kojem su zanemareni mnogi bitni odnosi. U prvom redu veličina novčanog dohotka i realne determinante njegove raspodjele na štednju i potrošnju — a što je kod nas posebno važno — i sve ono što karakterizira proces formiranja akumulacije i način financiranja reprodukcije. *Zanemaruje se, isto tako, kako je iz tog sistema formiranja akumulacije proistekla stravična kreditna masa koja pritišće našu privredu.* Nadalje, zanemaruje se *da ta kreditna masa* (koja je dogurala do astronomskog iznosa od 2.658 milijardi novih dinara) *nije uopće izraz prenosa minulog rada*, već izraz sistemske deformacije i one sistematski provođene ekstrakcije novčane akumulacije od proizvođačâ, o kojoj je ovdje već bilo riječi.

Digitized by Google

Upravo zbog nedozvoljivog pojednostavnjenja bitnih odnosa nije se sagledalo ni ono što je »Antiinflatorni program« posebno istakao, a to je da će se — u našoj strukturi financijskih odnosa — povećanje kamatne stope pojaviti kao nesvarljiv trošak.

Iako je naša kamatna stopa još daleko od one »realne«, ona je u 1983. godini djelovala izrazito inflatorno, a da ništa pozitivno nije donijela — *ali ne zato što nije nominalno viša od stope inflacije*, već zbog toga što je, u privredi Jugoslavije, ona — realno — znatno viša od stope inflacije kad se u račun ubace svi odnosi, počev od onih koji su povezani s tehnikom kreditiranja, režimom sredstava i osiguranja plaćanja. Upravo na tom nepoznavanju složene strukture naših financijskih odnosa, koji su takvi da povećavaju potrebnu količinu novca i kredita, mogla je da se i na naše tlo prenese dogma realne kamate kao jednostavna izvedenica stope inflacije.

U inflaciji, koja je 1983. godine ocijenjena sa blizu 60%, kamatni porast utjecao je na nju sa 7 indeksnih poena, odnosno predstavljao je 12% ostvarene inflacije. Nikakav financijski red time nije postignut. Obrnuto, pojačan je financijski nered. Sve veća je masa neotplaćenih kredita, a u tome i sve veća masa nenaplaćenih kamata. Pri svemu tome, porast pasivnih kamata povećao je troškove izvorâ sredstava u kojima stanovništvo ima velik udio.[17] Upitajmo se što bi se dogodilo da je kamatna stopa dostigla 60%!

Težnja ka realnim kamatama (ako zanemarimo onu fals-argumentaciju koja to objašnjava potrebama prenosa minulog rada sublimiranog u novčanoj akumulaciji među agensima reprodukcije) objašnjava se zaštitom štedišta. Ima u tome nečeg što je točno, ali i mnogo toga što je rezultat nerazumijevanja ne samo motiva te štednje, već i njene strukture, a upravo ti motivi i struktura te štednje determiniraju i odnos koji bi trebalo prema njoj zauzimati.

Najveći dio naše dinarske štednje je manipulativni privremeni višak koji i nema karakter prave štednje, iako se iz njega nešto sedimentira kao štednja. To je, uglavnom, novac u cirkulaciji koji samo protiče preko štednih, tekućih i čekovnih računa. Tek jedan dio one mase koju se evidentira kao štednja građana predstavlja pravu štednju — uglavnom namjenske prirode.

Dok onu prvu — kao ni novac u džepovima — ne treba honorirati, drugu je potrebno stimulirati. Međutim, ovdje se postavlja pitanje da li se to mora honorirati realnim kamatama koje se nadoknađuju na račun privrede kao cjeline ili na račun samo onih privrednih subjekata koji su za tu štednju zainteresirani. *U tom*

[17] Ono famozno učešće privrede u raspodjeli dohotka, koje se kod nas stalno ističe, u snažnom je opadanju upravo zbog tih kamatnih i sličnih izdvajanja, premda se stanju potpune krize približavaju sve značajne društvene službe — zdravstvo, školstvo, kulturne djelatnosti, socijalna skrb. A to što sijemo iluzije o nekoj posebnoj brizi za nauku, a da nismo ni zavirili u taj lonac pun splačine, udarit će nas i te kako po glavi. Oprost od grijeha molim za navedenu kvalifikaciju koja ima samo jednu svrhu, a ta je da ukaže na to da tih »splačina« ima u svim loncima i da *svi moraju biti otvoreni.*

Digitized by Google

smislu kontraktualni oblici štednje mogli bi biti jedno od rješenja. Tim oblikom mogla bi se osiguravati stalna sukcesivna revalorizacija glavnice posredstvom deflacioniranja nabavne cijene onog proizvoda za koji je ta štednja namijenjena. »Trošak« revalorizacije snosio bi tada onaj privredni subjekt koji je dobio taj štedni ulog, s tim da taj »trošak« ne bi ni osjetio, jer bi ulog, odmah po primitku, proizvodno iskoristio. *Anoniman karakter kamatnog troška s time bi bio rastočen u proizvodnu snagu poznatog samoupravnog proizvođača,* koji bi, susretno, mogao i kreditirati štedišu za onu razliku revaloriziranog uloga i cijene proizvoda na koji je bila usmjerena štednja — s tim da se i taj kreditni dio stalno revalorizira — ukoliko društvo ne ocijeni da su tu bitni i socijalni obziri, pa se stoga ono odluči za bonifikaciju tog kredita. U tom kontraktualnom odnosu svi računi su čisti, a sa eventualnom intervencijom društva u taj odnos onemogućuju se deformacije — bogaćenje pojedinca na račun privrede, a time i društva kao cjeline. Kontraktualni oblik mogao bi biti metod stimuliranja namjenske štednje, poticaj stambene izgradnje i proizvodnje roba trajne potrošnje.

Ali taj kontraktualni oblik samo je jedna od mogućnosti — ovdje tek usputno spomenut kao primjer. Socijalistički produkcioni odnos pruža i druge mogućnosti, a one mogu biti ostvarivane u zajedništvu interesa. Samodoprinosi su jedan od oblika tog zajedništva. Tu se renta i rentijerstvo potiskuju i pretapaju u šire razvojne i druge interese građana. Pitanje mjere u razvitku ovih oblika je složeno, a i zavisno od društvene procjene opravdanosti svakog od tih mogućih oblika. Da li tu spadaju i investicije pojedinaca u »kupovinu« radnog mjesta — jedan je od dokaza složenosti problema.

Međutim, sve ovo, samo usputno naznačeno, o štednji građana i ulozi kamate izneseno je zato što na tome umnogome počiva argumentacija o realnoj kamatnoj stopi koja je izvedenica stope inflacije. Ne ulazeći sada, ponovno, nakon svega onog već napisanog u radu *Kamata i štednja,* u pitanje odnosa dohotka i perspektive njegovog kretanja prema veličini štednje, pa ni u dokazivanje da se štediše lakše prilagođuju valutnoj nestabilnosti nego ekonomska politika i dogmatici monetarizma — koji ne sagledavaju ne samo inflatorni udar, socijalne deformacije koje proizlaze iz rentijerske ideologije, već ni odnose u financijskoj strukturi naše privrede — ovdje bih samo spomenuo ono što je za kreditne odnose i kamatnu politiku najznačajnije, a to je:

prvo, da konačni dužničko-vjerovnički odnosi između naših banaka i OUR-a — a to znači kumulirani iznosi bankarskih kredita — ne odražavaju stvarne, već isfabricirane odnose dužničko-vjerovničke polarizacije;

drugo, da se ta polarizacija konstituirala na osnovi multiplikacije kreditnih potreba — prvenstveno time što su privredi nametnuta velika financijska ulaganja[18];

[18] Ona su 1982. godine iznosila više od 1.550 milijardi novih dinara. Ako od toga odbijemo 430 milijardi neposrednih kredita, ipak je to 1.120

Digitized by Google

treće, da je princip »bruto poslovnih kredita« stalno uvećavao kreditnu masu znatno iznad one stvarno korištene;

četvrto, da je taj isti sistem kreditiranja uvećavao masu anuiteta, a u tome i kamata, pa je i time kamatna stopa — nominalno niža od stope inflacije — pretvorena u kamatnu stopu daleko veću od stope inflacije;

peto, da je naš sistem hibernirao cirkulaciju međusobnih dugovanja i potraživanja i nije razvio niti jedan drugi oblik financijskog posredovanja i monetizacije potraživanja, osim skupog bankarskog kredita.

Ništa od svega toga kao da nije poznato našim velikim teoretičarima sistema. Političarima su to španska sela. Stoga to nije ni došlo do MMF-a, osim u jednom razgovoru sa izvršnim direktorom Polakom, koji je s nevjericom upitao: »Zar je moguće da se takva kreditna praksa primjenjuje u Jugoslaviji?«[19] Na žalost, *ta praksa je već naša dugovječna stvarnost.* Njom je fabriciran anonimni *bankarski kapital, a privreda osiromašena. Uz pomoć nje bujale su naše bankarske bilance — to naše fiktivno bogatstvo i distribucija novčanog kapitala.* To nas je vodilo prema ponoru.

Opadanje efikasnosti investicija, odnosno rast kapitalnog koeficijenta, samo je izraz toga sistema, a taj izraz bio je i te kako skup i karcinozan — metastazirao je u nesrazmjernoj potrošnji svih vrsta. Na tom »obilju« procvalo je mnogo raznovrsne jalovine, i inozaduženje kojim je sve sankcionirano i »sanirano«. Međutim, na toj istoj sistemskoj osnovi — i pri onoj nesretnoj, neekonomskoj i »nerealnoj« kamatnoj stopi — *rasli su troškovi za novčano preinvestiranu obrtnu sferu*, pa su tako i oni uvećavali naše ukupne troškove proizvodnje. Tako su i oni ubrzavali to naše kretanje prema ponoru.

Povećanje kamate ne može više ubrzavati to kretanje prema ponoru, jer smo već nad ponorom, ali ono može snažno djelovati na neutralizaciju naših napora da se od ponora odmaknemo, ukoliko se u tom segmentu sistema mnogo šta ne promijeni. U povezanosti sa drugim generatorima inflacije »realna« kamata komplicira i uvećava sve naše teškoće i probleme. Pa, za sada dosta o toj nesretnoj kamati.

Treće, riječ-dvije o revalorizaciji. — Počet ćemo za zahtjevom za kontinuelnom revalorizacijom obrtnih sredstava.

---

milijardi, od čega je novac na žiro-računima iznosio svega 147 milijardi. A to već znači da je time bilo pokriveno 42% kreditne gomile. Kad bismo tome dodali i onih 430 milijardi neposrednih kredita, došli bismo do iznosa od 59%. A i za takvo dodavanje ima mjesta s obzirom na ono što će biti istaknuto u tekstu — kao peto. Svemu tome treba dodati obligatorne zajmove koje privreda ima u svom portfelju potraživanja, a stvarno je to njen umrtvljeni kapital.

[19] Krunski svjedoci tog razgovora su sadašnji guverner Narodne banke Jugoslavije i bivši zamjenik guvernera te banke.

Digitized by Google

Ovaj zahtjev za revalorizacijom obrtnih sredstava u našim uvjetima mnogo šta zanemaruje. U prvom redu zanemaruje činjenicu da su obrtna sredstva gotovo beskrajna mješavina novca i raznovrsnih roba, i to roba koje se nalaze rasturene u svim fazama i sekvencama proizvodno-prometnog procesa, a stopljene su sa vrlo različitim udjelom tekućeg i minulog rada. Stoga se može reći da ovaj zahtjev, među ostalim, zanemaruje složenost tog posla i da će nam za taj posao biti potrebno, u sve OUR-e, ugnijezditi nove rojeve činovnika, a u SDK mnogobrojne kontrolore, s čime će se stvoriti novi troškovi proizvodnje. »Trava će pojesti kravu.« A sve to trebat će nam samo zbog toga da radnici ne pojedu nekakav inflatorni dohodak. Kao da ne postoje ama baš nikakve druge, jednostavnije metode da se utvrdi taj inflatorni dohodak u onim slučajevima gdje se on stvarno pojavljuje, a tih nije baš mnogo. Mizerabilni ostatak dohotka, a i njegova raspodjela na ona dva osnovna dijela, pokazuje da proizvođači ne jedu inflatorni dohodak, već da *inflacija troškova i sistem financiranja reprodukcije, k'o neman, ždere njihov dohodak.*

Postavlja se pitanje da li je danas, u periodu eskalacije troškova, opadanja efikasnosti upotrebe prenesenog i živog rada, uopće moguće, jednostrano, samo prema gore, vršiti bilo kakvu revalorizaciju. Svugdje u svijetu, u situaciji kakva je naša, bila bi automatski obustavljena takva jednostrana revalorizacija. Ondje, pak, gdje imovina ima mogućnost kotiranja revalorizacija bi poprimila minusni predznak, sve dok se efikasnost ne izmijeni nabolje. Ali, što se može kad netko želi »dogurati cara do duvara« — raspiriti još snažniju inflaciju, umjesto da se prizna da »jugoslavenski naftovod« mora, sada, smanjiti svoju vrijednost, a nešto da se svede na nulu. Takav je slučaj Obrovačka tvornica glinice, pri čemu se ovdje ne zalazi u pitanje kako je do toga došlo (a korisno bi bilo i to istražiti od početka, preko »Jugala«, garancije Skupštine SFRJ za kredit iz DBR-a — 1970. godine, polaganja kamena temeljca, načina izgradnje, ekspertiza o boksitnim nalazištima, prekida financiranja radova na proširenju rudnika, sve do svečanog »puštanja u pogon«. Narod bi sve to, ne samo o »Obrovcu«, naftovodu, nuklearnoj elektrani, Smederevu, FEN-u, Lendavi... morao znati. Ugled rukovodstva time bi, uvjeren sam, porastao, a ne opao).

Ostavljajući, svjestan sam toga, nedovršenu ovu temu, konačno bismo mogli preći na pitanje politike deviznog tečaja.

4. O tragikomičnoj konstrukciji politike deviznog tečaja[20]

Aktivna politika realnog tečaja dinara formalno je već davno kod nas prihvaćena. Međutim, oduvijek su se oko te politike pojavljivali sporovi. Godine 1970. i 1971. su za to najbolji dokaz. Mnogo

[20] Ovaj dio bio je planiran kao treći, završni dio moje trilogije o deviznom tečaju (prvi dio bila je *Poslanica evangelistima*, drugi *Deficit ideja*, četvrti, nisam nameravao pisati, jer sam bio siguran da će ga ispisati praksa kao dramatičan epilog).

Digitized by Google

je onih dobro upućenih u to kako je pod pritiscima, i čijim pritiscima, 1973. godine izvršena revalvacija dinara i zašto je on dugo vremena bio precijenjen. Neke pouke su konačno shvaćene. Inzistiranje na realnom tečaju je prihvaćeno, a istovremeno s time prihvaćeno je da se mora voditi aktivna politika deviznog tečaja. Ovo posljednje značilo je da on može odstupati od nekog, procjenom utvrđenog, realnog nivoa nagore i dolje, ali da se vodi i takva ekonomska politika koja bi štitila — taj tečaj. Što se tiče stava da nam — u nepovoljnim uvjetima svjetske konjunkture i jačanja protekcionizma, a zbog neminovnosti uravnoteženja naše platne bilance — treba čak i određeni stupanj realne deprecijacije dinara, također nije trebalo biti spora.[21] Međutim, spor je nastao oko pitanja gdje li je taj optimalni nivo deviznog tečaja u privredi koja se na svjetskom tržištu, kao kupac i prodavač, pojavljuje sa izuzetno velikim brojem proizvoda, čemu je doprinijela nesistematska razvojna politika, a isto tako i režim vezivanja uvoza za izvoz koji je potisnuo orijentaciju na velike i što optimalnije izvozne programe. S time povezano, težište politike preneseno je na devizni tečaj koji bi bio stimulativan za izvoz, a gotovo sve ostalo je zanemareno, što nas je 1983. godine odvelo u efektivnu deprecijaciju dinara koja je bila gotovo dvostruko veća od razlike između domaće i strane inflacije.

Takva politika deviznog tečaja morala je imati stravične negativne reperkusije na nivo domaćih cijena, s tim da su indirektni efekti bili znatno veći od onih direktnih koji zavise od stupnja deprecijacije i učešća uvoza u društvenom proizvodu.

Neki, na primjer Institut za ekonomsku dijagnozu i prognozu iz Maribora, procjenjuju da je takva politika povećala stopu naše inflacije u 1983. godini za oko 27 indeksnih poena, što predstavlja 45% ostvarene inflacije, a k tome dala i negativan devizni rezultat. Na negativne troškovne i devizne efekte te politike ukazuje i elaborat Narodne banke Jugoslavije »Prednosti i nedostaci postojećeg modela aktivne politike realnog kursa dinara...« (Beograd, 7. novembar 1983).

Sve to u vezi s razmjerima negativnih efekata primjenjivane politike klizanja dinara moglo je biti sporno, ali samo do onog momenta kada su bilance zaključene i kad je, napokon, postalo nedvojbeno da se iza te politike nalazi »najekstremnija liberalistička koncepcija zasnovana na monetarističkoj strategiji koja zahtijeva apsolutnu liberalizaciju osnovnog mehanizma — posebno robnih cijena, kamatnih stopa i deviznog kursa«[22].

---

[21] Sva istraživanja upućivala su nas na činjenicu da je, u našem slučaju, tri puta manja elastičnost našeg izvoza prema promjenama relativnih cijena nego njegova elastičnost prema promjenama u svetskoj konjunkturi i da je stoga bitna izvozno stimulativna politika kursa. (O tome vidi: M. Potić, *Utjecaj prilagođavanja deviznog kursa dinara...*, »Jugoslavensko bankarstvo«, mart 1983. i rad istog autora: *Utjecaj nestabilnosti...*, »Tržište, novac, kapital«, br. 11/1983).

[22] M. Ćirović, prilog uvršten u materijal Komisije saveznih društvenih savjeta »Prijedlozi za dogradnju monetarno-kreditnog i bankarskog sistema«.

Digitized by Google

Bez obzira na to što su se kreatori tog ekonomsko-političkog i politekonomskog Frankenštajna i sami od njega prestrašili, pa počeli u ponečemu odstupati, kao, na primjer, od liberalizacije cijena i revalorizacije osnovnih sredstava, ipak je — kao supstanca koncepcije — zadržana monetaristička bezobzirnost prema realnom stanju odnosa u jugoslavenskom društvu i prema njegovoj društveno-ekonomskoj idejnoj osnovi.

Navedena ocjena ipak ne izvire iz nekog čistunskog, apriorističkog odnosa prema monetarizmu, već prema pojednostavnjenoj, a opasnoj, njenoj konkretnoj konstrukciji, čime je dovedeno u pitanje ostvarenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije u svim njegovim dijelovima. Konkretna konstrukcija je razotkrila njen liberalistički ekstremizam i njenu varljivu jednostavnost. A na tu njenu varljivu jednostavnost ukazuju mnogi ekonomisti i na Zapadu. Među ovima posebno bi se moglo istaknuti ocjenu lorda N. Kaldora, poznatog engleskog ekonomista i laburističkog člana Gornjeg doma engleskog parlamenta, poznatog po njegovoj kritici monetarizma M. Tačer, kojeg ću parafrazirati: Varljiva jednostavnost monetarizma je samo dimna zavjesa kojom je skrivena strategija da se silovitim pritiskom na zaposlenost i nadnice osigura snažnije formiranje kapitala.

Lord Kaldor nije ljevičarski dogmatik. Možda on i nije sasvim u pravu, jer Velika Britanija nije Jugoslavija, pa ima nekih prostora i za monetaristički pritisak. (Veliki svjetski kapitali koji su uletjeli u Sjeverno more, a uz visoke cijene nafte uspjeli ostvariti profitabilnost te skupe proizvodnje[23] i, k tome, Veliku Britaniju pretvoriti od uvoznika u izvoznika nafte, jedan su od tih prostora, kao što su to, svojevremeno, bila i ogromna vučenja sredstava od MMF-a.)

U Jugoslaviji takva strategija ne osigurava ni ono »snažnije formiranje kapitala«, već samo osiromašenje, što je, uostalom, napisano i u »Wall Street Journal« od 12. oktobra 1983. To je, da se više ne pozivam na autoritet M. Ćirovića, N. Kaldora i »Wall Street Journal«, besmislena politika koja je morala izazvati pravu ekonomsku i socijalnu dramu sa neslućenim posljedicama po društvene odnose proizvodnje, pa i po egzistenciju ovog društva, a spriječio ju je širok blok proizvođačâ podmetnuvši svoja leđa. Ali ni taj izdržljivi blok nije bio u stanju da spriječi produbljenje financijske krize, inflatornu erupciju i gotovo potpun raspad pokrpanih ruina deviznog sistema — *a sve to postaje naš sve veći problem, u prvom redu tako što privredu dezintegrira.* A dezintegrirana proizvodnja je, sama po sebi, neefikasna i skupa.

Ta »varljiva jednostavnost«, koja izvire iz najvulgarnije teorije tražnje, provodi se klasičnim ubojitim instrumentarijima monetaristički koncipiranih ograničenja (visoka realna kamata, nisko određeni kreditni plafoni i limiti) koji postaju još ubojitiji kad im

[23] U Jugoslaviji bi se tome slična investicija pretvorila u katastrofalan promašaj.

Digitized by Google

se doda »varljiva jednostavnost« o formiranju i nivou realnog deviznog tečaja, koja — zamaskirana velikim ciljem dohodovnog stimuliranja izvoza i prestrukturiranja privrede — vodi uništenju, jer se tom ekonomsko-političkom praksom u naš život uvodi i oslobađa ekonomistički monstrum. Premda taj monstrum nosi lijep naziv nama potrebnih ekonomskih zakonitosti i ekonomske prinude, on, *de facto*, ne znači nikakvo oslobađanje »nevidljive ruke A. Smitha«, već, kako je to ocijenio J. Stanovnik, čelične pesnice, a ja bih rekao — drobilice.

Da bi se navedena najcrnja ocjena što bolje shvatila, citirat ću jedno objašnjenje te ekonomsko-političke terapeutske norme, koje sam pronašao u jednom obrazloženju pripremljenom uz Nacrt zakona o deviznom poslovanju, kojim se pledira za uspostavljanje deviznog tržišta.

»U sadašnjoj fazi prava na kupovinu deviza moraju biti ograničena. Naime, relevantne pretpostavke za koncepciju potpuno slobodnog deviznog tržišta bile bi sledeće:

— strogo limitirani plasmani banaka;

— realne kamatne stope koje eliminišu motiv dobiti na kursnim razlikama ako se kasni sa naplatom izvoza (u tom okviru i kredit kojim se obezbeđuju dinari za kupovinu deviza mora biti skuplji od uvoza na robni kredit);

— aktivna politika deviznog kursa;

— onemogućavanje »divlje« emisije kroz međusobno zaduživanje (zavođenje apsolutne discipline u plaćanju);

— eliminacija dela tražnje fiskalnom politikom.

Pod ovim pretpostavkama privreda ne bi bila u mogućnosti da drži zalihe u dosadašnjem obimu, jer se izvori obrtnih sredstava smanjuju, a i ona koja su raspoloživa postaju skupa. Ako se ovom doda i poskupljenje samog uvoza kroz politiku realnog kursa — *čiju će realnu maržu određivati odnos tražnje i ponude na domaćem tržištu — sa izvesnošću bi se mogla očekivati smanjena relativna tražnja za devizama.*

Na drugoj strani, realno se može očekivati i izvesno smanjenje apsolutne tražnje — zbog niske proizvodnje. Hteli mi to ili ne, *striktno sprovođenje mera na planu unutrašnje tražnje i likvidnosti učiniće da unutrašnja likvidnost postane jači ograničavajući faktor proizvodnje od mogućnosti da se fizički obezbede uvozni inputi.* (Koliko god to izgledalo teško, mora se imati u vidu tvrdoglava činjenica da strukturno prilagođavanje privrede u stvari znači zatvaranje jednih i otvaranje drugih kapaciteta.) To privremeno mora da uspori proizvodnju*. Dodatni faktor smanjenja tražnje za skupim devizama moglo bi da bude i očekivano uvođenje u pogon novih bazičnih kapaciteta. Ranijih godina puštanje ovakvih kapa-

* »Koncepcija koja se svodi na to da mi treba da povećamo proizvodnju prvenstveno otklanjanjem uzroka koji su doveli do smanjenog korišćenja kapacitetâ, pri čemu je najvažnije da se poboljša snabdevanje sirovinama, vodila bi, u stvari, uspostavljanju ranijih strukturnih odnosa.«

Digitized by Google

citeta predstavljalo je samo deo porasta proizvodnje. U uslovima kada se ukupna proizvodnja smanjuje ili je bliska stagnaciji ovakvi kapaciteti bezuslovno bi morali da vode smanjenju uvozne zavisnosti po jedinici proizvoda. Važna dopunska pretpostavka mogla bi da bude i kontrola tražnje stanovništva putem poreza i preusmeravanja te tražnje ka odloženoj potrošnji i potrošnji sa manjim udelom uvoznog sadržaja (stambena politika i sl.).

Naravno, za sprovođenje ovakve koncepcije potrebna je još jedna fundamentalna pretpostavka (koja je bitna i za svaku drugu koncepciju koja želi da nas vodi širem uključivanju u međunarodnu podelu rada). Naime, ili će se omogućiti da tržište eliminiše loše i nesposobne organizacije (pored ostalog, tražioce deviza), ili ostaje potreba za večitom administrativnom arbitražom u privredi.

Dakle, ako se sve ove pretpostavke realizuju, u našoj ekonomiji će se uspostavljati nov ravnotežni nivo u kome proizvodnja nije više ograničena (samo) ponudom deviza, već ponudom novca (i njegovom cenom) u celini. Sigurno je da je u takvim uslovima netačna pretpostavka o nekoj neograničenoj tražnji deviza i o tome da bi pri slobodnoj kupoprodaji deviza na deviznom tržištu tražnja premašivala ponudu za više milijardi dolara«[24] *kurziv* — I. P.).

Bez obzira na neke ograde povezane s prelaznim periodom, u tom je obrazloženju jasno pokazano kakva je to »nevidljiva ruka« i kako se iza nje pomalja gvozdena drobilica. Moramo, s tim u vezi, upitati da li se restrikcijama na cca 1.000 milijardi dinara neto osobnih dohodaka u privredi i cca 600 milijardi koje se izdvajaju za opću i zajedničku potrošnju može naći prostor za sve ono što se zbiva: (a) u sferi troškova poslovanja privrede koji se mogu procijeniti (a procjena je izvršena pre pola godine, dakle, bez uvida u završne račune) na više od 10.000 milijardi i (b) u svemu onome ogromnom, zgrnutom bogatstvu koje se izražava u neprocjenjivim iznosima, a koje raste eksponencijalno — ako ništa drugo, a ono zbog kursnih razlika za koje se ne može naći rješenje, jer su im temelji u onom što je već potrošeno, one su obaveza — za privredu dug, a za građane potencijalna kupovna snaga. Iako je kurs dinara bio blokiran posljednjih nekoliko mjeseci, te kursne razlike procjenjuju se na 1.400 milijardi. S time već povezano, a zanemarujući ostalo zgrnuto bogatstvo pojedinaca — na primjer, u devizama koje su u ladicama ... — *mora se postaviti pitanje — kakve su mogućnosti restriktivnih udara na onu masu od 1.600 milijardi koju čini zbroj neto osobnih dohodaka, zajedničke i opće potrošnje, prema samo onih 1.400 milijardi kursnih razlika,* koje bi morale — po propovijedanoj, u

[24] Autor tog obrazloženja mi je nepoznat, ali očigledno je iz kruga oko SIV-a. To obrazloženje ostalo je neobjavljeno, a to znači da nije prošlo. SIV, stoga, ne nosi u tome nikakvu odgovornost. *Iznosim ga da bi se shvatile ideje i atmosfera.* Datirano je sa 19. 10. 1983. i nosi naslov: »Uvodno obrazloženje uz Nacrt zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inostranstvom«. Ovdje se citira dio teksta sa str. 8. i 9. tog obrazloženja.

Digitized by Google

»obrazloženju«, politici deviznog tečaja dinara — porasti bar na 2.500 milijardi do kraja 1984. godine, a da tu ne priključujemo kamate na devizne račune građana koje se mogu bezbrižno i potrošiti, jer glavnica ionako raste. A *samo one dovoljne su da neutraliziraju sve restrikcije.*

Što te, eksponencijalno rastuće, »negativne kursne razlike« znače za dužnike i Jugoslaviju koja mora otplatiti bar kamate, obrazlagati je suvišno. A što li tek znači snaga anticipacije koja proizlazi iz uvjerenosti da će dinar i u 1984. godini da se obezvrijedi kao i u 1983.

Međutim, već samo ukazivanje na navedene činjenice pobornici brzoklizajućeg tečaja dinara, kao sredstva dohodovne stimulacije izvoza, tumače kao ideološki *salto mortale* i negiranje značenja izvoza od strane i onih koji su se zalagali za realan tečaj. Postavljaju, s tim povezano, i pitanje *što je alternativa.*

5. Alternativa

Alternativa je u promjeni i odbacivanju politike brzog i stalnog — pasivnog i pretjeranog — klizanja dinara i njegovog svođenja u okvire onog nužnog realistički procijenjenog pomjeranja, s time da se devizni tečaj odlučno brani mnogobrojnim mjerama koje bi sputale sve troškovne izvore inflacije, ali ne i privredu, već upravo njoj pomogle da se konsolidira i homogenizira.

U tom smislu moguće je izraditi i provesti efikasan program mjera i akcija, a to je nemoguće na osnovu monetarističkog siledžijstva. Tek odbacivanjem tog uništavajućeg koncepta moguće je razraditi efikasnu alternativu.

Osnovni sadržaj te alternative bio bi:

Prvo, da se na osnovu analize svih odnosa, redoslijedom troškova, poduzmu sve moguće mjere da se oni smanjuju ili, bar, značajno uspori stopa njihovog rasta. Isto tako, tu spadaju, i mjere da se oni preraspodijele.[25]

Drugo, to su mjere koje homogeniziraju jugoslavensku privredu, a time omogućuju da ona bude efikasnija i izvozno sposobnija. U taj sklop mjera spadaju i sve one mjere koje, na osnovu homogenizacije proizvođača, doprinose racionalnoj izvoznoj orijentaciji i strategiji (isto tako i uvoznoj), a koja je sada očito raspršena i neracionalna.

Treće, to su mjere koje jačaju svijest o međuzavisnosti proizvođačâ u svim njihovim odnosima: proizvodno-prometnim, financijskim i deviznim. U taj sklop mjera spada izrada sanacionog programa svake ćelije, s tim da se problemi i mogućnosti do kraja razjasne i — u međuvezama proizvođača i u njihovim bankama i društveno-političkim zajednicama — pronađe optimalno

[25] Navedeni stav pretpostavlja potrebu da se revidira odnos prema kamatnoj stopi i prema revalorizaciji sredstava, — o čemu je već bilo riječi.

Digitized by Google

rješenje koje može biti i likvidacija sa resorpcijom onih dijelova koji se mogu produktivno integrirati u one zdrave jezgre kojih nije malo.

Četvrto, tu spada gotovo sve ono što je rečeno u vezi sa monetarnom politikom, stanjem u obrtnoj sferi i teškoćama, pa i troškovima koji proizlaze iz pretjerano restriktivne monetarne politike, ali i iz odnosâ u sistemu financiranja reprodukcije.

U sadržaj alternative se uvršćuju i mnoge druge mjere. Tu bismo samo spomenuli *izmjenu metodologije izračunavanja realnog tečaja dinara* koja bi bila podređena najprogresivnijem dijelu privrede, velikim izvoznim programima i koja bi se dopunjavala restrukturiranim izvoznim poticajima. Trebalo bi razmisliti i o tome da li bi sistem stalnog prilagođavanja valjalo izmijeniti u sistem blagih, što rjeđih devalvacija. Isto tako, tu spadaju i sve one mjere koje su usmjerene na više oblike ekonomske suradnje s inozemstvom, i to kako sa razvijenim zemljama tako i sa nerazvijenim i sa zemljama SEV-a. Tu se svakako uključuje i preciziranje našeg odnosa prema deviznim računima građana, sa stimulativnim naporom da se privuku i proizvodno iskoriste devizna sredstva naših radnika na radu u inozemstvu, a isto tako i njihova stečena znanja. Sve ove »igre«, promjene i glasine oko tog pitanja treba prekinuti i odrediti jasnu politiku koja, uz ostalo, mora presjeći sve kanale i tokove privatnog deviznog kliringa, sivog i crnog deviznog tržišta.

Razgradnju enormne društvene režije treba osmisliti i otpočeti na svim nivoima i u svim strukturama. Bujanje socijalnih razlika, osim onih koje su rezultat rada, treba spriječiti poreskom politikom i politikom stimulativnog nagrađivanja svih pregalaca, s tim da i oni, iako proizvodno i moralno doprinose društvu, također participiraju u troškovima naše konsolidacije. Renta i rentni diferencijali ne smiju se slijevati u džepove pojedinaca. U društvenom sektoru ti diferencijali moraju postati dio razvojnog potencijala.

Kad se ovdje zalažemo za što je moguće nižu stopu deprecijacije dinara, onda to samo prividno izgleda da je u sukobu s realnim deviznim tečajem. Međutim, kad se ima u vidu da je *deprecijacija proces koji se sam hrani i stalno perpetuira*, jer snažno djeluje na troškove i stopu inflacije, pa se stoga potreba za novom deprecijacijom sama po sebi stalno perpetuira — tada se tek može izvesti zaključak o dalekosežnom značenju naporâ da se taj proces ukroti i svede na minimum.

Iako je u ovim naznakama iskazan tek dio složenog zadatka razrade alternative, pretpostavljam da je i to dovoljno za prosuđivanje o praksi i alternativi. Ipak, još nešto se ovdje mora dodati, a to je da nikakav izlaz iz vrtloga inflacije nije moguće pronaći uz pomoć opisanog monetarističkog arsenala koji je najbolje objasnio prof. Ćirović. U tom smislu njegovi stavovi, i ono što je izneseno u Antiinflatornom programu, predstavljaju dragocjenu osnovu za razradu alternative. Svaki drugi pristup odvodi nas u

Digitized by Google

agoničnu revalorizaciju sistema, umjesto na stazu korigiranja nekih njegovih mehanizama, odnosa i instrumenata.

Sanacioni procesi, s mjerama financijske konsolidacije, koji su istaknuti u materijalu Komisije za monetarni sistem, kao i *konsolidacija potpuno razorenih odnosa u deviznoj sferi*, o čemu najviše i najjasnije govore sve ove zavrzlame oko deviznog organiziranja privrede — *dvije su bitne karike stabilizacije.* Na osnovu tih konsolidacionih zahvata i uz napuštanje neodmjerenih instrumenata i parametara, moguće je zaoštriti pitanje odgovornosti i pokrenuti procese homogenizacije, udruživanja rada i sredstava na projektima koji će doprinositi restrukturiranju privrede, podjeli rada, specijalizaciji i povećati individualnu i ukupnu efikasnost naše privrede. Time je, uz ostalo što je spomenuto, moguće smanjiti troškovne udare i sređivati odnose cijena. Međutim, upravo na razradi tih bitnih karika stabilizacije postoje razilaženja. *Stoga se sve više razmišlja o tome kako progurati monetarističke instrumente i disciplinirati privredu nego o tome kako izvršiti konsolidaciju.* U toj praznini cvjeta snažna kritika temeljnih postulata sistema.

Reforma odnosâ cijena je posebno važna karika stabilizacije. Međutim, ona je neizvodiva egzogeno nametnutim promjenama pariteta cijena. Prava reforma cijena može proizići samo iz promjene odnosâ u našoj privredi. S tim povezano, sve zamisli o promjeni tih odnosa, a time i o reformi cijena, neostvarljive su ako se ne razradi pomenuta alternativa monetarističkom konceptu koji dovodi do financijskog nereda — umjesto do reda — do perpetuiranja inflatornih troškova i nelikvidnosti, a privredu razdvaja — čime koči efikasno obrtanje sredstava i korištenje kapaciteta.

Riječ je o najznačajnijim pitanjima i odnosima, a *odgovori nisu dati, osim u praksi koja je koketirala s monetarističkim konceptom*, a donijela je sobom nezadovoljavajuće rezultate — koji su porazni što se tendencije tiče. Privredni subjekti su u sve težoj situaciji, troškovi bujaju, a dohodak opada. Banke su ispod crvene crte i dezorijentirane, ne samo zbog negativnih kursnih razlika, gubitaka, nenaplaćenih potraživanja, već i uslijed nesigurnosti u poslovanju s devizama... Robni izvoz ne raste, nerobni također, a devizni priliv opada. Pored svega, povećava se inozaduženost... Rezultati januarskog izvoza su puka varka. On je velik samo u poređenju s onim izrazito niskim januarskim izvozom 1983. godine, a znatno manji od prosječnog mjesečnog izvoza u 1983. Mnogobrojne obustave proizvodnje, izazvane različitim razlozima, ne daju osnovu za optimizam da će se nastaviti rast industrijske proizvodnje. Sve govori u prilog prognozama da će se svi odnosi pogoršati ukoliko se nastavi sa dosadašnjom politikom, a posebno ukoliko se ta politika radikalizira.

U nemoći da se inflacija uspori, i u strahu da ona ne postane trocifrena, prišlo se zamrzavanju cijena, a ono je izazvalo dodatne probleme u funkcioniranju reprodukcije.

Bilance su, konačno, mogle biti utvrđene, a na osnovu njih moglo se sagledati kako je monetaristički koncept, nasilno ugra-

Digitized by Google

đen u naš život, izazvao daljnju eroziju materijalnog položaja privrede i kako je zidao materijalne troškove, a time i naše inflatorno stubište. Što je najgore, pripremio je i građu da ga još brže doziđuje. Evo skice tog »graditeljskog« scenarija:

1. Ako je inflacija u 1983. godini iznosila 60 posto, a ona je bila i veća, tada prenos te inflacije u 1984. godini iznosi 30 posto.

2. Kada bi se provela kompleksna reforma cijena, kao što se namjeravalo, pa izvršile korekcije cijena od bazne proizvodnje, elektroenergije... pa do stanarina i komunalija — to bi imalo efekt na povećanje cijena od oko 25 posto.

Samo 1. i 2. dovode do inflacije od 55 posto.

3. Tih 55 posto, u odnosu prema inflaciji od 5 posto u zemljama s kojima se uspoređujemo, zahtijevalo bi, po principu peglanja cjenovne nekonkurentnosti, da se u toku 1984. godine izvrši devalvacija dinara od 50 posto, a tih 50 posto deprecijacije dinara izaziva rast cijena od novih 15 posto, jer svaki postotak deprecijacije — prema našem iskustvu — izaziva rast cijena 1/3 — 1/4 posto.

Tako bismo došli u stanje inflacije od 70 posto.

4. Ako imamo inflaciju od 70 posto, pitanje je: moraju li se revalorizirati osobni dohoci i sredstva za opću i zajedničku potrošnju? Moraju! Ako se ta revalorizacija učini i sa 50 posto, onda i to — na stagnantnu prozvodnju — donosi dodatnu inflaciju za novih oko 10 posto.

5. Revalorizacija osnovnih sredstava, pri takvoj inflaciji, također izaziva nov inflatorni dodatak od oko 10 posto.

6. A zahtjevi za približavanjem »realnim« kamatama donose novih oko 10 posto.

Već smo stigli do inflacije od 100 posto.

7. Taj nivo inflacije traži novu deprecijaciju dinara. Sada, za razliku između one već učinjene na nivou inflacije od 55 posto i nove visine inflacije od 100 posto — što znači za razliku između novih 45 posto naše inflacije, koja nije »ispeglana« deviznim kursom, i one vanjske od 5 posto. Dakle, imamo novu devalvaciju od 40 posto. Ako uzmemo da ona djeluje sa 1/4 na naše domaće cijene, onda i to daje novih 10 posto.

Time smo stigli do inflacije od 110 posto. Postavlja se pitanje neće li, pri inflaciji od 110 posto, i klizanju, ili devalvacijama dinara od 90 ili 100 posto, neizbježno doći i do efekta anticipacije koji mora djelovati na devizni kurs i na cijene, pa i na podzemlje cijena. Neće li i to djelovati na nove poremećaje u odnosima među proizvođačima i još više usporiti obrtaj sredstava i korištenje kapacitetâ? Moja je procjena da to mora snažno djelovati i da, prema iskustvu iz 1983. godine, to može povećati stopu inflacije za novih 20 posto.

Time bismo došli do inflacije od 130 posto.

8. Na tom nivou, ponovo, sve se mora revalorizirati (osobni dohoci, opća i zajednička potrošnja, osnovna sredstva, kamate i

Digitized by Google

devizni tečaj). To mora dograditi još poneku inflatornu stepenicu, iako već nad bezdanom vise i one prethodne.

To je ta potencijalna, ali vrlo realna opasnost koja proizlazi iz mehaničke primjene monetarističkih parametara koji se reproduciraju i jedan drugog prihranjuju. Deprecijacija dinara izaziva inflaciju, a ova pokreće kamatu, revalorizacije i indeksaciju svega što se može indeksirati. Sve to pokreće novi talas inflacije i novu deprecijaciju i tako *ad infinitum* — do ponora. Nikakve kočnice ne mogu zaustaviti taj proces u koji su ugrađeni snažni inflatorni motori. One ga mogu samo neznatno usporiti. Ekonomska prinuda, ovdje, dolazi do izražaja punom snagom. Isto i ekonomske zakonitosti, jer su čvrsto ukotvljene na troškovima, a da je vrlo malo raspoloživog prostora da se oni smanje ako se ne demontiraju njihovi generatori koji su u onim spomenutim famoznim parametrima — k tome i u autarkiji i dezintegriranosti naše privrede. I tako, ogromna snaga naših proizvođača ostaje sapletena i neiskorištena, a upravo ona je naš glavni prostor.

Da su troškovni generatori inflacije pokrenuti monetarističkim mjerama, potvrđuje slijedeći orijentaciono izveden račun (ponovno bez završnih računa do kojih ćemo doći kad oni budu objavljeni, a pet mjeseci nakon što je ovo napisano):

Inflatorni udar u 1983. godini (u odnosu na 1982) mogao bi se procijeniti:

— po osnovi poskupljenja uvoznih sirovina i reprodukcijskog materijala na oko 600 milijardi dinara;

— po osnovi poskupljenja uvozne energije na oko 1.000 milijardi;

— po osnovi revalorizacije osnovnih sredstava na oko 300 milijardi;

— po osnovi povećanih kamata na oko 200 milijardi;

— po osnovi tečajnih razlika koje je morala platiti privreda na oko 200 milijardi —

što ukupno iznosi 2.300 milijardi novih dinara.

Neki misle, jer ne zalaze u mehanizam prenosa i multiplikacije troškova, da to i nije mnogo, jer čini samo 20-ak postotaka »utrošenih sredstava« u 1983. godini. Međutim, samo ti navedeni primarni troškovi — u odnosu na »utrošena sredstva« 1982. godine — predstavljaju porast od 32%.

Tu je, u tim primarnim troškovima, generator koji je kroz proces reprodukcije pokrenuo sve ostale troškove. Na kraju je stvorio zavrzlamu u kojoj i posljedice poprimaju karakter uzroka. To je ono vrzino kolo. Svi čimbenici inflacije se međusobno podstiču. Tako i te jadne nadnice i plaće, koje mi nazivamo osobnim dohocima — za koje neki kažu da su naša nova prednost(!) — poprimaju karakter primarnog troška. Što tu uopće objašnjavati kad je živa istina da su oni sublimirani u svim ostalim troškovima i čine njihovu supstancu. Posebno, što je uopće moguće

Digitized by Google

objasniti onima koji govore o prednosti koju smo stekli time što su oni niski. Sve je tu izokrenuto na glavu, pa tako i slika stvarnosti u kojoj je atrofirala pokretačka snaga rada, pa stoga i nametnut novi pokretački mehanizam. Za sada, on generira primarne troškove koji pokreću sve ostale.

Odatle porast cijena i troškova proizvodnje domaćih sirovina i domaće energije. Kad se u to uključe efekti zastoja u proizvodnji i gubici — onda je moralo doći do porasta troškova proizvodnje od oko 60 posto. Samo po sebi je jasno da se to izrazilo u

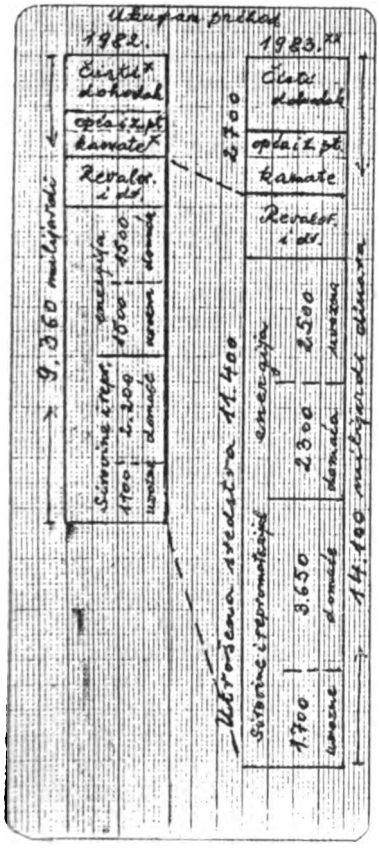

— kamate i slično te doprinosi iz čistog dohotka (259 milijardi);
— čisti dohodak umanjen za doprinose iz čistog dohotka iznosio je 1.164 milijarde;
— opća i zajednička potrošnja 408 milijardi.

Ukupan prihod 1983. godine — procjena autorova:

— dohodak +35%
— čisti dohodak +30%
— kamate uvećane za provizije i doprinose iz čistog dohotka.

cijenama u koje se morao uključiti i nominalan porast izdvajanja za opću i zajedničku potrošnju i za osobne dohotke. Taj izvedeni, premda okrnjeni dodatak, uzidan je u onih 60 posto evidentiranog porasta troškova proizvodnje. Tako smo stigli do godišnje inflatorne stope od 60% i ritma inflacije od 100 posto. A to nas u 1984. godini, ukoliko se ne izmijeni ekonomska politika i ne odbaci doktrina na kojoj se ona zasniva, vodi u još veću inflaciju ili besperspektivan tržišno-proizvodni nered.

Digitized by Google

U čemu je tu zabuna i greška? Prva i temeljna[26] je u tome što kod nas nije raskriven ili, bolje rečeno, nije priznat osnovni sistemski defekt i što se tu nije ništa izmijenilo nabolje, nego nagore.

U čemu se sastoji taj osnovni sistemski defekt? On je i danas u potpunom, sistemski izvedenom otuđenju — ekstrakciji — novčane akumulacije od proizvođačâ koji, zbog te ekstrakcije, postaju sve zavisniji, sve zaduženiji i sve nemoćniji, iako — objektivno uzevši — formiraju dovoljnu novčanu bruto akumulaciju da bi mogli podmiriti cjelokupna svoja realna ulaganja u osnovna i obrtna sredstva.

Tako su, na primjer, u 1982. godini oni formirali novčanu bruto akumulaciju (ako tu uključimo i plaćene kamate bankama) od 826 milijardi dinara, dok su cjelokupna njihova realna ulaganja iznosila 746 milijardi.

I u čemu je tu problem? Problem je u tome što im se ta akumulacija sistematski oduzima:

a) za otplate i kamate; ta stavka je bujala iz godine u godinu, još od onog prijenosa tvornica na upravljanje radnicima kad je taj prijenos izvršen na takav način da im nije bio prenesen i novčani kapital, već je on ostavljen državi i bankama, a oni upućeni da se zadužuju (samo po osnovi otplate i kamata za dugoročne kredite za osnovna i obrtna sredstva privreda je 1982. godine platila 473 milijarde);

b) za financiranje i kreditiranje mnogobrojnih potreba kao što su krupna privredna infrastruktura, nerazvijene općine, nerazvijene republike i Pokrajina Kosovo (75 milijardi)[27];

c) za obavezna financijska ulaganja u banke, ili u ograničene i oročene depozite, u iznosu od 244 milijarde.

Stavke pod (b) i (c) iznose 320 milijardi i predstavljaju potraživanja privrede, ali ta potraživanja, koja kumulirano iznose mnogo više, privreda ima gotovo potpuno blokirana i može ih objesiti mačku o rep — s tim da ih supstituira zaduženjem. Takav slučaj svjetska praksa gotovo da i ne poznaje. Kad se tom iznosu imobiliziranih sredstava doda ona masa otplata i kamata, dolazi se do iznosa od 793 milijarde. A to znači da već time privreda ostaje bez ikakve novčane akumulacije. K tome ona mora kreditima pokriti i onaj dio svoje akumulacije koji je angažiran u razlici naplaćene i fakturirane realizacije.

U rezultatu svega toga — gotovo nezavisno od deviznih problema s kojima se ona sretala — naša privreda je postala one-

---

[26] A to znači da nije jedina. Podosta njih je pobrojano u ovom radu. Međutim, spomenut je samo obračunski sistem i način plaćanja obaveza prema društveno-političkim i interesnim zajednicama. Poodavno sam skretao pažnju na to da je taj sistem loš. Štaviše, on majstorski producira gubitaše i od onih koji to objektivno nisu.

[27] Pod navedenim ne podrazumijeva se financiranje društveno-političkih zajednica i SIZ-ova društvene djelatnosti.

Digitized by Google

sposobljena da se razvija kao samostalan i odgovoran privredni subjekt. Ona je sve zavisnija, a u uvjetima novčanih ograničenja — tih glupo odmjerenih limita — i onemogućena da normalno posluje i da se međusobno povezuje i u tim međuvezama svladava probleme.

I tu je glavni problem i defekt. Nisu stvoreni sistemski uvjeti međuzavisnosti i povezanosti, pa, prema tome, ni prostor u kojem bi se moglo neutralizirati sve udare troškova koji su nadolazili sa svih strana. Obrnuto — zastoji u proizvodnji su bivali sve češći, tokovi snabdijevanja sve problematičniji. Svatko se snalazio kako je mogao. Uz ostalo, svatko je formirao zalihe da ne bi sutra bio bez potrebnog materijala. Tako se usporavao i obrt sredstava, a kapaciteti sve slabije koristili — troškovi rasli. Nije preostalo drugo nego da se sve to pokuša ugurati u cijene.

Samo jedan primjer: privreda je u 1982. godini platila za kamate jednu četvrtinu svoje bruto akumulacije, i to po prosječnoj kamatnoj stopi od 12 posto. Što se događa kad ta stopa poraste, kao što je porasla u 1983. godini, ili se približi »realnoj« — a to po nekim interpretacijama znači stopi inflacije. Pretpostavljam da je odgovor suvišan.

Navedeni glavni problem je mimoiđen, a upravo on bi zahtijevao najdublje zahvate u naš sistem financiranja reprodukcije, kako bi se privreda izvukla iz blata dugova. To ne bi, i pored svega, bilo teško izvesti kad bismo se složili: prvo, u tome da je ona prezadužena, ali ne zbog svoje objesti, već zbog toga što se sistemom iz nje ekstrahira kompletna njena bruto akumulacija, i kad bismo se, drugo, složili u tome da bi trebalo drukčije tretirati njena novčana sredstva i njena novčana ulaganja, pa i ona međusobna dugovanja i potraživanja.

Sva ta sredstva, koja su sada okovana, a na leđa privrede navaljeni multiplicirani dugovi, morala bi biti oslobođena. Ta, sada okovana i zarobljena sredstva, tada bi mogla cirkulirati i u toj cirkulaciji postajati most spajanja proizvođača, koji onda, kao financijski oslobođeni, preuzimaju odgovornost za ukupne rezultate — materijalne i financijske, a to znači i za vrstu proizvodnje, međusobne odnose, troškove i cijene, pa i za izvoz i uvoz. Isto tako, da u tim međuvezama provode mukotrpan proces sanacije bolesnih žarišta i mutacije postojeće privredne strukture.

I tu je glavni tok prodora neefikasnosti i inflacije. A taj prodor ne može se neutralizirati ni klizanjem tečaja, ni povećanjem kamata, ni revalorizacijama, a niti relativnim smanjenjem osobnog i društvenog standarda, pa ma koliko se jalovine i ovdje mora odrezati.

Štaviše, politika pretjeranog klizanja tečaja, politika povećanja kamatnih stopa, politika revalorizacije osnovnih, a sada i obrtnih sredstava, i stiskanja osobnih dohodaka u uzak prostor ostatka čistog dohotka, vode u još bržu inflaciju i u socijalne nemire.

Digitized by Google

Zbog toga bi trebalo inzistirati na tome da se sagleda navedena, temeljna sistemska kontradikcija, i tu poduzmu glavne mjere. Bez toga nema usporavanja silovitog rasta materijalnih troškova, koji su veći od društvenog proizvoda, a skriveni su kao podvodni dio sante leda. Naše analize ga zanemaruju, a kao začarane promatraju samo onaj vidljiv dio. Baš zbog toga, u sistemu i u ekonomskoj politici, ne činimo ništa da se materijalni troškovi ne bi povećavali, već relativno smanjivali. A upravo su tu glavne mogućnosti antiinflatorne politike, a one su povezane s reformom sistema financiranja reprodukcije. Kompenzacija, za sve i svja, što čini da bubre materijalni troškovi, ne može se naći u malenom prostoru dohotka privrede, koji — ako se odatle isključe plaćene kamate i akumulacija i fondovi — čini tek desetak posto u odnosu na utrošena sredstva.

Jasno je da time nije iscrpljeno sve ono što je vezano uz bujanje troškova proizvodnje. Veliku društvenu režiju — a to je drugo — također treba razgraditi i smanjiti, ali to je teško ostvariti u uvjetima stagnacije proizvodnje. A taj prostor za izlaz iz stagnacije treba tražiti upravo u sklopu jačanja moći i odgovornosti proizvođačâ. Jedino tako bi se osigurala efikasnija, kontinuirana i veća proizvodnja, pa i mogućnost da se razgradi ta enormna društvena režija koja je nabujala kao korov, od dna do vrha društvene organizacije.

Uz te mjere, kao treće, bez odlaganja se moraju provesti mjere koje nemilosrdno zadiru u one enormne gomile kupovne moći kojih se godinama dokopao (bez rada) dio stanovništva.

Ogromni prazni prostori i rezerve koje u našoj privredi postoje nesagledivo su veliki. Mi ih sada ne aktiviramo. Štoviše, na svim linijama ih zatrpavamo. Stoga je slaba cjelokupna performanca naše privrede, što se izražava onda u izvoznoj nemoći — cjenovnoj, a još više necjenovnoj nekonkurentnosti naše atomizirane, a nepovezane privrede. S time se onesposobljavamo i za tehnološke mutacije koje su nam snažno zakucale na vrata. Ovaj put nemamo ni mogućnost da se dokopamo inokredita. Ali bismo baš zbog toga morali postati svjesni činjenice da ogroman kapital imamo u neiskorištenim potencijalima privrede, u tom sadašnjem odsustvu snažnih međuveza u privredi i da je u tom smislu moramo usmjeriti. Ali, da bi to usmjerenje dalo rezultata i da ne bi bilo svedeno na politički aktivizam, ono mora biti podržano reformom sistema financiranja reprodukcije. Tu bi se onda našao prostor i za tu ekonomsku prinudu o kojoj se sada toliko priča. Bez toga, neka razmišljanja vode u privredni i socijalni nered koji, već i kao mogućnost, puni jedra etatizmu i tom apologetskom normativizmu koji buja i prerasta u novu sekulariziranu regiju.

Navedenim nisu ni dotaknute mnogobrojne greške naše ekonomske politike koje dovode do toga da nam stalno neki devizni prilivi malaksavaju, a neke mogućnosti ostaju neiskorištene. Primjer takve greške je pad deviznog priliva od turizma u 1982. godini. Sličan je primjer pomorstva, posebno od 1980. Samo te

Digitized by Google

dvije stavke — ako usporedimo 1982. sa 1980. godinom — donijele su nam podbačaj deviznog priliva od milijarde dolara. U slične greške mogu se svrstati neosmišljene igre, izjave i promjene u domenu deviznih računa i doznaka. Energetski kolaps zbog mazuta i s tim povezane obustave proizvodnje u izvoznim industrijama poseban su promašaj. Zavrzlame oko deviznog sistema i sve do slučaja Molve 2 — također su primjeri iz bogate riznice o tome kako mi uspijevamo usporiti sve procese i napraviti sami sebi velike štete, i to u uvjetima kad nas mnogo šta pritišće.

U 1984. godinu smo, zbog svega toga, ušli sa mnogobrojnim nedefiniranim odnosima, pa se tek sada, navrat-nanos, razmišlja kako da se privreda organizira kad je u pitanju sistem deviznih odnosa, kako izići iz frižidera cijena za koji je očito da nije rješenje, i kakvu poreznu reformu trebamo provesti.[28] Dileme postoje i kad je u pitanju politika tečaja dinara, politika kamatnih stopa. Treba se nadati da ćemo sada, »čekajući Godoa« — čekajući rezultate razgovora s Međunarodnim monetarnim fondom — konačno shvatiti da se ne možemo igrati sa svim onim mjerama koje utječu na troškove i da ćemo poduzeti sve što je moguće da se oslobodi snaga proizvođačâ i samoupravljanja, jer to je jedini put koji nas može dovesti u mirnije vode. Treba se nadati da ova upozorenja neće stići prekasno. Uostalom, sva ona su već iznesena u različitim prigodama i na različite načine.

Sav ovaj inflatorno-troškovni vrtlog posljedica je konfuzija ideja o čvornim točkama i kobnim karikama našeg sistema društvene reprodukcije u koji je naplavilo svašta, a da iz njega nije odstranjen onaj temeljni defekt koji smo nazvali osnovnom sistemskom kontradikcijom. Ta kontradikcija ga je saplela i izvitoperila, a time onemogućila da dođu do izražaja njegovi temeljni postulati kao što je, među ostalim, samoupravno organiziranje kao naš specifičan metod integracije i preobražaja svojinskih odnosa od državnih ili grupnovlasničkih u nešto sasvim novo — društveno i samoupravno. Otuda mnoge zabune i dileme, a isto tako slabosti i deformacije. Međutim, bez tih sistemskih razjašnjavanja nije moguće nikakvo obuzdavanje inflacije, a niti reforma cijena. *Bez tih razjašnjavanja stalno će se koketirati s opasnim monetarističkim instrumentarijem koji onemogućuje da se oslobodi i razmaše sputana snaga naše privrede.* Isto tako, bez tih razjašnjenja bit će olakšan posao piscima optužnice cjelokupne naše prošlosti.

[28] Kako mnogobrojna pitanja i odnosi povezani s poljoprivredom izlaze iz okvira mojih izučavanja, spomenuo bih samo da smo mi još daleko od toga da aktiviramo ogromne potencijale koji tu postoje. Trebali bismo proučiti kako je u »socijalizmu stvorena vještina da seljak proizvodi glad«.

Digitized by Google

*

Sada, nakon što je postignut sporazum sa MMF-om, očito je da bi se mogao znatno povećati kamatno-troškovni inflatorni impuls, a zatim i onaj devalvacioni. Taj sporazum znači da je izbačen iz »igre« vrlo važan dio alternativnog koncepta. Odatle bi morao slijediti zaključak — ukoliko smo, bar u osnovi, suglasni o tome kakve posljedice donosi snažna inflacija — da se, bez odlaganja, moraju provesti sve moguće antiinflatorne mjere pobrojane u ovom radu.

Tu, na prvo mjesto, spadaju svi oni zahvati na području monetarno-kreditnog sistema i politike koji su u radu opisani. To bi morao biti radikalan zahvat kako bi se obrtna sfera, a time i cjelokupan proizvodno-prometni proces oslobodio ogromnog tereta stare i nove kreditne mase, a ubrzali tokovi reprodukcije...

Kako je homogenizacija proizvođača bitna pretpostavka za efikasniju privrednu aktivnost, a isto tako za efikasniju izvoznu ekspanziju i racionalizaciju uvoza — nemimoilazno je da se pronađu bolja rješenja u sferi deviznih odnosa. Isto tako, da se izađe iz stanja zamrznutih cijena. Devizni odnosi, kako su sada konstituirani, prijete da još snažnije poremete ionako poremećene reproveze i da se izraze u raznovrsnim »ucjenama«, s čime bi bio potpuno onemogućen efikasan razvitak. Izvozni programi bili bi ugroženi. U izvoz bi krenula još veća masa sirovina, repromaterijala, polufabrikata i proizvoda koji su potrebni »finalistima« i izvoznicima.

Interesi su se toliko polarizirali, a svi odnosi toliko zaoštrili — i zbog deviza i zbog odnosâ cijena — da to može paralizirati privrednu aktivnost, a inflaciju još više razbuktati. Nikakva financijska asistencija iz inozemstva tu nam ne može pomoći. Ona će se, u slučaju opadanja efikasnosti, pojaviti samo kao novo breme obaveza...

Zbog svega toga, nemimoilazno je izvršiti naznačene promjene koje bi, na osnovu rasterećenja privrede i njene homogenizacije, omogućile realizaciju krupnih programa na vitalnim sektorima reprodukcije (nafta, plin, bazna kemija, metalurgija, poljoprivreda, turizam[29]), a time i velikih izvoznih programa.

Sve ono »ostalo«, što je sastavni dio društvene akcije, ne bih ovdje spominjao. Međutim, i sve to »ostalo«, kao i ono naglašeno ovdje kao glavno, ne zahtijeva stotine novih zakona, kao ni gomilu zabrana i poplavu prijetnji. Potrebna je suglasnost i svijest o tome da je neizbježno nekoliko zahvata hitno poduzeti. *I to danas, a ne sutra!*

---

[29] Uz put da se spomene samo: zar nije paradoksalno da nam je turizam (po deviznoj bilanci 1983. godine) donio svega 875 milijuna dolara konvertibilnog priliva, a u toj svoti sadržan je i prihod od prodaje benzinskih bonova. Nije li očito da je otprilike jedna milijarda dolara negdje iscurila. A ta milijarda dolara je prevelik iznos da bi se preko njega moglo preći bez pitanja i odgovora.

Digitized by Google

Svi ti zahvati su na trasi nepokolebljivog razvitka sistema udruženog rada kojeg nema i ne može biti ako se ne spriječi proces kontinuelne ekstrakcije novčanog dohotka iz privrednih OUR-a. Isto tako, ni bez zdravih osnovnih organizacija udruženog rada, bez samoupravnog sporazumijevanja i interesnog organiziranja u reprocjeline koje nemaju začepljeni završetak, a također ni zidine na svojim rubovima. Raznovrsna društvena koordinacija, sve do one općejugoslavenske, navedenim ne samo da se ne odbacuje na smetlište starina, već se i te kako nameće — ne samo zbog sadašnje naše krize i politike drugih, već i zbog toga što je ona konstitutivni dio svake moderno organizirane privrede. Samoupravno organizirana privreda bi upravo takva morala biti.

Dakle, u akciju krenuti treba odmah — danas — kad već to nismo »jučer«.

Digitized by Google

Miloš Minić

Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade*

I

Ličnost Moše Pijade je najtešnje povezana sa borbom Komunističke partije Jugoslavije za rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, stvaranje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, izgrađivanje federativnog uređenja naše zemlje, kao i narodne vlasti, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom, za razvoj socijalističkog samoupravljanja i celokupnog socijalističkog društvenog uređenja u Jugoslaviji. U istoriji revolucionarnog radničkog pokreta i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, u istoriji KPJ, u istoriji Jugoslavije između dva svetska rata, u periodu narodnooslobodilačkog rata i u posleratnom razvoju nove, socijalističke Jugoslavije Moši Pijade pripada mesto među najistaknutijim ličnostima KPJ i socijalističke revolucije koje su imale najveći uticaj u periodu pripremanja i ostvarivanja narodne socijalističke revolucije i tokom prvih petnaest godina razvoja nove Jugoslavije. Takva ličnost, njen značaj i uloga u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji trebalo bi da pobuđuje mnogo veću pažnju naših

* Uvodna reč na naučnom skupu, održanom 3. i 4. novembra 1983. godine u Radničkom i narodnom sveučilištu u Zagrebu, o temi »Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade« (nešto skraćena, uz izvesne izmene i dopune).

Digitized by Google

istoričara, pa i drugih poslenika, nego što je to slučaj danas, a posebno njegova uloga i uticaj u izgrađivanju jugoslovenskog federalizma.

Pri razmatranju uloge i doprinosa Moše Pijade rešavanju nacionalnog pitanja i razvoju federativnog uređenja u Jugoslaviji istoričari će lako utvrditi tri perioda njegove aktivnosti na tom području. A kad je reč o idejama i koncepcijama rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, koje je Moša Pijade razvijao i za njih se borio, između sva ta tri perioda postoji najtešnja povezanost i veoma izražen kontinuitet i doslednost u sprovođenju linije koju je on sledio bez kolebanja, skretanja, odstupanja, od trenutka kada je u javnoj partijskoj diskusiji izložio svoje poglede o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao jedan od pripadnika levice u rukovodstvu KPJ.

Prvi period obuhvata vreme kada je M. Pijade bio član Zamenićkog izvršnog odbora Partije 1921—1925; naročito je vezan za Treću zemaljsku konferenciju KPJ, kada je u okviru Partije vođena borba za usvajanje pravilne linije i politike u pogledu svih najvažnijih pitanja: organizacionog, sindikalno, seljačkog i nacionalnog, a naročito borba za utvrđivanje pravilne politike u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

Drugi period počinje Petom zemaljskom konferencijom KPJ, održanom 19—23. oktobra 1940. godine u Dubravi kraj Zagreba, zatim obuhvata ceo narodnooslobodilački rat 1941—1945, narodnu socijalističku revoluciju, nastajanje i brojčano jačanje Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, osnivanje narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenim teritorijama kao novih organa narodne demokratske vlasti, formiranje AVNOJ-a na Prvom zasedanju novembra 1942. godine u Bihaću, stvaranje zemaljskih antifašističkih veća narodnog oslobođenja i održavanje istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a 29. novembra 1943. u Jajcu, na kojem je konstituisana nova, federativna demokratska jugoslovenska država, kao zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti ujedinjenih u ognju narodnooslobodilačkog rata i narodne socijalističke revolucije.

Treći period počinje završetkom rata i traje sve do smrti Moše Pijade. To je razdoblje revolucionarnog razvoja posle okončanja oružane borbe i obuhvata ustavno konstituisanje nove, federativne države na temelju istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, stvaranje nove, narodne vlasti i razvijanje novih, socijalističkih društvenih odnosa. U tom periodu morali smo da odbranimo našu revoluciju, slobodu i nezavisnost zemlje od napada koji je preduzeo i njime rukovodio Staljin, 1948. godine, uz podršku Informbiroa komunističkih partija. To je period u kojem su državna preduzeća i privredna udruženja predata radnicima na upravljanje, razdoblje prelaska na radničko i društveno samoupravljanje, period izgradnje komunalnog uređenja i decentralizacije i demokratizacije društva i države, vreme radikalnih promena privrednog sistema i prelaska od sistema državne svojine, državnog dirigovanja privredom, od svojevrsnog sistema državnog socijali-

Digitized by Google

zma na sistem zasnovan na društvenoj svojini, samoupravljanju i slobodnijem delovanju ekonomskih zakona robne proizvodnje u socijalističkom samoupravljanju. To je period kada se, nastajanjem novih društvenih odnosa, razvija i jača tendencija da radnik u udruženom radu neposredno upravlja celokupnim radom i rezultatima rada, proizvodnjom, raspodelom, kao i poslovima u svim drugim područjima života društva, kada u novim uslovima, prelaskom na socijalističko samoupravljanje, federalizam u Jugoslaviji dobija, pored državnih, i nova društvena i ekonomska svojstva. Ta nova svojstva će zahtevati više uzastopnih ustavnih promena i reformi federacije, onakve kakva je konstituisana na osnovi Ustava Demokratske Federativne Republike Jugoslavije 1945. godine, ali takvih reformi koje će čvrsto počivati na odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i dalje razvijati jugoslovenski federalizam u duhu tih istorijskih odluka. Te promene i reforme će se nastaviti i posle smrti Moše Pijade i dostići najviši domet sa Ustavnim amandmanima iz 1971. godine i sa Ustavom iz 1974. godine.

U sva tri perioda velika je i značajna uloga Moše Pijade kao člana Zameničkog izvršnog odbora Partije 1921—1925. i jednog od najistaknutijih i najaktivnijih revolucionara-komunista i posle 1925 — na robiji, a pošto je pušten iz zatvora, kao člana CK KPJ od Pete zemaljske konferencije KPJ, člana Politbiroa CK KPJ od Petog kongresa KPJ 1948. i člana najviših predstavničkih i državnih tela, još na Prvom i Drugom zasedanju AVNOJ-a, — koji se uvek borio za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju i za dosledno ostvarivanje te politike pri izgrađivanju federativnog i socijalističkog uređenja u Jugoslaviji. Njegovo ime najtešnje je povezano sa razvijanjem ideje i izgrađivanjem jugoslovenskog federalizma.

II

U jednom od svojih predavanja, septembra 1950. godine, govoreći o istoriji KPJ, Moša Pijade je rekao: »Mi moramo biti sposobni da pojave i ljude određene epohe ocenjujemo iz datih uslova i prilika same te epohe. Otkidajući ih iz tih uslova i postavljajući ih pod osvetljenje sadašnjice, mi bismo se ogrešili o istinu, pa bismo pojave i ljude ili lažno precenjivali natežući ih na sadašnje merilo, ili bismo ih neosnovano i nepravedno potcenjivali. Naše današnje razvijanje znanja, kao i vanredno obogaćeno revolucionarno iskustvo, treba da nas učine samo sigurnijima u primeni istorijskog materijalizma, a ne da nam budu smetnja za razumevanje ranijih epoha.«[1]

Veliku je istinu tom prilikom rekao Moša Pijade: jer samo na taj način možemo razumevati ranije epohe, pojave i ljude, partije i pokrete, njihove poglede i akcije, njihove uspehe i pobede i njihove pogreške, promašaje, neuspehe i poraze.

[1] M. Pijade, *Izabrani spisi*, knjiga 5, str. 804.

Digitized by Google

Tako moramo prilaziti i razvoju stavova prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao i tome kako se KPJ u raznim periodima odnosila prema nacionalnom pitanju.

Kongres ujedinjenja, na kojem je formirana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), održan 20—23. aprila 1919, o nacionalnom pitanju kaže samo sledeće: »Zaštita nacionalnih manjina i potpuna pravna i politička jednakost nedržavljana sa državljanima. Jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opština.«

Na Drugom (Vukovarskom) kongresu, održanom 20—25. juna 1920, kada Partija menja ime u Komunistička partija Jugoslavije, u Programu KPJ uopšte se ne pominje nacionalno pitanje, a u Rezoluciji Kongresa o političkoj situaciji i zadacima KPJ kaže se o nacionalnom pitanju samo toliko da će »KPJ i dalje ostati na braniku nacionalnog jedinstva«[2].

Ni na Prvom ni na Drugom kongresu KPJ nisu shvaćeni značaj i suština nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, u kojoj je hegemonistička vladavina velikosrpske buržoazije, vojnog vrha i dvora sprovodila politiku teškog nacionalnog ugnjetavanja nesrpskih naroda i narodnosti, posebno teškog prema makedonskom narodu i albanskoj narodnosti. Stavovi ta dva kongresa o nacionalnom pitanju u suštini se nisu razlikovali od stavova političkih partija srpske buržoazije i drugih vladajućih političkih faktora.

Tek 1922. godine, izložena teškim udarcima buržoaskog reakcionarnog režima, koji je izvršio frontalni napad na ceo klasni radnički revolucionarni pokret, donošenjem poznate »Obznane« i Zakona o zaštiti države, bačena u ilegalnost, razbijena i oslabljena, KPJ počinje da oseća da nešto nije u redu sa njenom politikom u nacionalnom pitanju i da mora menjati i politiku u seljačkom i sindikalnom pitanju, kao i organizaciju Partije u novim uslovima i drugo.

Na Drugoj partijskoj konferenciji, održanoj u Beču 1923. godine, poklanja se veća pažnja nacionalnom pitanju, ali ona nije bila kadra da zauzme neki jasniji stav, već je odlučeno da se u Partiji povede diskusija o nacionalnom pitanju, kako bi na Trećoj konferenciji Partija mogla zauzeti pravilan stav o tom za revolucionarnu borbu radničkog pokreta i KPJ izvanredno važnom i, tako reći, sudbonosnom pitanju u političkim prilikama buržoasko-monarhističke Jugoslavije. I takva je diskusija, posle Druge partijske konferencije, otvorena u partijskoj štampi (»Radnik — Delavec«, »Glas svobode«, »Borba«, brošure, knjige itd.). U to vreme je Partijom rukovodio Zamenički izvršni odbor, čiji je član bio i Moša Pijade, pošto su članovi i rukovodioci Centralnog partijskog veća, Sima Marković i drugi, istovremeno kad i komunistički poslanici u Ustavotvornoj skupštini — njih pedeset devet — pohapšeni, osuđeni (posle pokušaja atentata na kralja Aleksandra, u čemu je učestvovala nekolicina članova KPJ, a za to je optuženo Centralno partijsko veće) i nalazili se na robiji.

[2] Vidi: *Istorijski arhiv*, tom II, Beograd, 1949.

Digitized by Google

Rukovodeći ljudi KPJ su se u raspravi o nacionalnom i drugim pitanjima podelili, zbog principijelnog razmimoilaženja, na levu i desnu frakciju. Desna frakcija okupljala se oko Sime Markovića; on je vodio glavnu reč, napisao je i dve knjige o nacionalnom pitanju (*Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* i *Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije*), u kojima je nacionalno pitanje svodio na ustavno pitanje, a socijalni sadržaj nacionalnog pitanja, u uslovima kada je režim sprovodio surovo nacionalno ugnjetavanje, na konkurentsku borbu nacionalnih buržoazija. Time je omogućio buržoaskim partijama da iskoriste nezadovoljstvo i otpor ogorčenih nacionalno ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina — narodnosti i da ih privuku na svoju stranu. Njegova knjiga *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* puna je citata iz dela Marksa, kao i Lenjina i Staljina i drugih vodećih ličnosti Boljševičke partije i Treće internacionale, ali on nije shvatao suštinu i značaj nacionalnog pitanja u višenacionalnoj Jugoslaviji.

Leva frakcija nije imala nekog vođu, ali je okupljala snažne ličnosti-marksiste: Đuru Cvijića, Augusta Cesarca, Simu Miljuša, Nikolu Kotura, Kamila Horvatina (njima se pridružio i Anton Ciliga, koji se kasnije priključio trockistima) i druge u Zagrebu, zatim Kostu Novakovića, Mošu Pijade, Trišu Kaclerovića, Rajka Jovanovića i druge u Beogradu, Dragotina Gostinčiča itd. Oni su u borbi protiv stavova desne frakcije o nacionalnom pitanju, kao i o drugim pitanjima o kojima se vodila partijska diskusija, u nizu članaka i rasprava prodirali do prave suštine i značaja nacionalnog pitanja. Stavovi za koje su se oni borili u suštini su se svodili na pravo naroda na samoopredeljenje, sve do otcepljenja, i na uspostavljanje federativne radničko-seljačke republike ravnopravnih naroda, sa širokim pravima nacionalnih manjina. Njihovi stavovi su bili principijelni i revolucionarni i o seljačkom i sindikalnom pitanju i o pitanju organizacije Partije.

Na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, koja je, prema kazivanju Moše Pijade, održana ilegalno u Kosovskoj ulici u Beogradu, u zgradi iza sadašnje Skupštine SFRJ, decembra 1923. godine (a prema nalazu istoričarâ održana je 1—4. januara 1924, mada su i Tito i Moša govorili da je to bilo u decembru 1923), usvojeni su ogromnom većinom glasova nacrti dokumenata levice, uključujući i Rezoluciju o nacionalnom pitanju (od šezdeset pet delegata samo sedmorica su se izjasnila protiv tih rezolucija).

Ovi dokumenti su objavljeni u štampi Nezavisne radničke partije Jugoslavije (koju je formirala ilegalna KPJ kao legalnu partiju, i delovala je cele 1923, sve do juna 1924, kada je režim i nju zabranio), pošto je Centralno veće NRPJ, kao svoje, usvojilo dokumente Treće zemaljske konferencije KPJ. U januaru i februaru 1924, posle široke diskusije u organizacijama NRPJ, ove dokumente je referendumom prihvatilo celokupno članstvo NRPJ i KPJ (svi članovi KPJ bili su i članovi NRPJ). Time, na žalost, nije bila i završena borba u Partiji za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju, jer je desna frakcija, predvođena Simom Markovićem,

Digitized by Google

nastavila frakcijsku borbu protiv stavova Treće zemaljske konferencije o nacionalnom pitanju.

Iz nekoliko pasusa koje navodim iz Rezolucije Treće zemaljske konferencije KPJ o nacionalnom pitanju može se sagledati suština, značaj i principijelnost stavova o nacionalnom pitanju.

Odeljak 3. Rezolucije glasi: »Kao revolucionarna proleterska partija, Nezavisna radnička partija Jugoslavije uvek se u svom radu rukovodi interesima istorijskog progresa i oslobodilačke borbe radnog naroda. U konkretnoj situaciji interes je istorijskog progresa i oslobodilačke borbe radnog naroda:

1. da se ostvarenjem punog prava samoopredeljenja radnog naroda odstrani hegemonija srpske buržoazije i njene militarističke klike, koja je danas jedno od glavnih uporišta kontrarevolucije na Balkanu;

2. da radnička klasa pomaže borbu seljačkih masa i ugnjetavanih nacija i da je udruži s borbom radničke klase protiv kapitalizma;

3. da se ujedinjavanjem radnog naroda nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.«

U tački 4. Rezolucije, u stavu 1. kaže se: »Vođena ovim osnovnim interesima istorijskog progresa, NRPJ priznaje svakom narodu pravo na suverenost u određivanju svojih odnosa, dakle i pravo na slobodno otcepljenje i obrazovanje svoje posebne države, odnosno na priključenje svojoj nacionalnoj državi.« A u stavu 3. tačke 4. je rečeno: »Priznajući pravo na otcepljenje, NRPJ time ne tvrdi da je to otcepljenje uvek i svrsishodno. Pitanje celishodnosti i necelishodnosti otcepljenja NRPJ će rešavati u svakoj konkretnoj istorijskoj situaciji s gledišta interesa progresa i klasne borbe proletarijata.«

U tački 5, stav 2. stoji: »Polazeći s ovog osnovnog gledišta, NRPJ će se boriti za to da se putem ovakvog slobodnog opredeljivanja svakog naroda stvori, s obzirom na njihove nacionalne, geografske i privredne odnose, njihovo dobrovoljno federativno (savezno) državno ujedinjenje, kao najpodesnija forma za privredni i kulturni razvoj, kako celine tako i pojedinih delova. Pri tome će se NRPJ boriti za najpuniju lokalnu samoupravu unutar ovakvog državnog uređenja.«

U tački 8, stav 2. kaže se: »Makedonsko stanovništvo vodilo je kroz duge godine upornu i herojsku borbu za svoje oslobođenje. Posle balkanskih ratova, kada je Makedonija upoznala nacionalističke režime svih susednih buržoazija, težnja za nezavisnošću samo se pojačala kod makedonskog stanovništva. »Nezavisna Makedonija« jeste i danas lozinka čitavog njenog stanovništva.«

Ovde KPJ prvi put čini odlučujući korak ka razumevanju i priznavanju postojanja makedonske nacije, iako to saznanje još nije bilo potpuno jasno iskristalisano.

Digitized by Google

U tački 9, stav 3. rečeno je: «NRPJ boriće se da se nacionalnim manjinama, pored pune političke i građanske jednakosti, zagarantuje i neograničeno pravo upotrebe maternjeg jezika u opštenju sa svim vlastima, obavezno školovanje dece na maternjem jeziku u svim državnim školama i najpunija sloboda savesti.«

U tački 10, stav 1. stoji: »Priznanje prava samoodređenja naroda bez pomaganja borbe za njegovo postignuće bilo bi licemerno . . .«

U stavu 2, tačke 10. kaže se: »Pomažući borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja, NRPJ će uvek očuvati svoju potpunu samostalnost, isticati svoj principijelni stav i zastupati posebne interese radničke klase i celog eksploatisanog radnog naroda.«[3]

Tito je u referatu na Petom kongresu KPJ, 21. jula 1948, rekao: »Treća partijska konferencija već je održana u zemlji decembra mjeseca 1923. godine. Na toj konferenciji konačno je zauzet, u osnovi pravilan, principijelan stav po nacionalnom pitanju, tj. usvojeno je gledište o pravu naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Međutim, taj stav je usvojila samo »ljevica«, a ne i desnica u rukovodstvu KPJ, ali je usvojen od cjelokupnog članstva KPJ i NRPJ. Osim gore navedenih pitanja, na Trećoj partijskoj konferenciji konačno je zauzet pravilan stav i po makedonskom pitanju, to jest da makedonski narod (time je bio priznat kao narod) ima pravo na svoju egzistenciju i ravnopravnost.«

Na Trećem kongresu KPJ, održanom juna 1926. godine u Beču, potvrđeni su umnogome, u stvari, u suštini stavovi Treće zemaljske konferencije KPJ. — Istina, u stavovima Trećeg kongresa o nacionalnom pitanju ima nekih odstupanja, i to ne u pozitivnom pravcu, od stavova Treće konferencije KPJ. Na primer, Treći kongres utvrđuje: »KPJ postavlja zahtev za federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu.« A formulacija Treće konferencije glasi: »Da se ujedinjavanjem radnog naroda nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.« Iz ovog stava Treće konferencije proizlazi da ona rešenje nacionalnog pitanja traži u obrazovanju »federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji«, a zatim otvara širi horizont i postavlja dugoročniji cilj: stvaranje federativne republike i na Balkanu i u Podunavlju. Ovaj dugoročniji cilj Treća konferencija ne postavlja isključivo pod uticajem Kominterne i njenih stavova i koncepcija o Balkanu i Podunavlju, u okviru procena situacije u Evropi u to vreme, nego je taj širi horizont i dugoročniji cilj te konferencije bio u skladu sa stavovima koje su pre prvog svetskog rata zastupale balkanske socijalističke partije (balkanske konferencije tih partija). Treći kongres KPJ, kao što se vidi, ističe zahtev samo »za federacijom radničko-seljačkih republika na Balkanu«, a ne pominje, što znači da isključuje stvaranje federativne republike Jugoslavije, drugim re-

[3] *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd, 1949, str. 67—77.

Digitized by Google

čima, odustaje od tog zahteva koji je Treća zemaljska konferencija KPJ stavila na prvo mesto.

Taj stav Trećeg kongresa se, u stvari, zasnivao na stavu Kominterne, koja već na svom Prvom kongresu 1919. Jugoslaviju, odnosno Kraljevinu SHS, posmatra kao versajsku tvorevinu i vazalnu državu sila Antante, da bi na svom Petom kongresu 1924. godine zauzela stav o razbijanju i likvidaciji Jugoslavije kao države, što je najpreciznije definisano rečima: »opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora se izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih država«. Taj stav Kominterne polazio je od interesa borbe sovjetske države protiv blokade od strane sila Antante, a i od ocene da je Jugoslavija, odnosno Kraljevina SHS, agent i vazal sila Antante, posebno francuskog imperijalizma, i sastavni deo antikomunističkog bloka.[4]

Četvrta zemaljska konferencija KPJ, održana u Ljubljani decembra 1934. godine, zauzela je stavove o nacionalnom pitanju koji, u suštini, u pogledu jugoslovenske državne zajednice znače vraćanje na Treću zemaljsku konferenciju KPJ. Stav o nacionalnom pitanju Četvrta konferencija prenosi i na rešavanje organizacionog pitanja KPJ odlukom o formiranju Komunističke partije Hrvatske i Komunističke partije Slovenije — što je, istina, ostvareno tek 1937. godine dolaskom Josipa Broza Tita na čelo Centralnog komiteta KPJ — kao i o stvaranju Komunističke partije Makedonije »u najbližoj budućnosti«, s tim da sve tri ove partije predstavljaju sastavni deo jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije.

Na tim temeljima Titovo rukovodstvo KPJ je posle 1937. godine dalje razvilo politiku Partije o nacionalnom pitanju. Ta politika je u Rezoluciji istorijske Pete zemaljske konferencije KPJ, održane 19—23. oktobra 1940. u Dubravi kraj Zagreba, dalje razvijena i precizirana sledećim stavovima:

»U ovim sudbonosnim danima imperijalističkih osvajanja, kada se grubom silom uništavaju ostaci slobode i nezavisnosti malih naroda i špekuliše sa ugnjetenim narodima pojedinih zemalja za postignuće svojih osvajačkih ciljeva, pred našu Partiju se postavlja u još oštrijem obliku jedan od najvažnijih i aktuelnih zadataka — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije:

a) borba za ravnopravnost i samoodređenje makedonskog naroda protiv ugnjetavanja od strane srpske buržoazije, ali u isto

[4] U diskusiji koja se u Radničkom i narodnom sveučilištu »Moša Pijade« u Zagrebu vodila 3. i 4. novembra 1983. godine na osnovu ovog uvodnog izlaganja i drugih priloga o temi »Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade«, koliko se sećam, skrenuta je pažnja na činjenicu da je Četvrti kongres KPJ (održan oktobra 1928. u Drezdenu) o nacionalnom pitanju zauzeo stavove koji su polazili od razbijanja i likvidacije Jugoslavije kao države. U stvari, Četvrti kongres je otišao samo još dalje od Trećeg kongresa u otvorenom usvajanju stavova Kominterne o razbijanju Jugoslavije, pozivajući na otcepljenje i stvaranje nezavisnih republika od jugoslovenskih zemalja.

Digitized by Google

vrijeme i uporno raskrinkavanje italijanskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata, koji, isto tako, putem demagoških obećanja hoće da podjarme makedonski narod;

b) borba za ravnopravnost i samoodređenje crnogorskog naroda, ali u isto vrijeme odlučna borba protiv vođstva federalista, koje pomoću italijanskih imperijalista priprema novi jaram crnogorskom narodu;

c) borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu, u Metohiji i Sandžaku, a u isto vrijeme i borba protiv italijanskih agenata koji u tim krajevima nastoje raznim obećanjima obmanuti ugnjetene Arnaute i izazvati ratni sukob u tom dijelu Jugoslavije;

d) borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i protjerivanje svih onih koloniziranih elemenata pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode;

e) borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini, a u isto vrijeme i borba protiv pokušaja mađarskih, njemačkih i drugih reakcionara da pomoću imperijalističkog osvajačkog rata tobože riješe nacionalno pitanje u tim i ostalim oblastima;

f) borba protiv pokušaja hrvatske i srpske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično;

g) borba za istinsko rješenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca, a protiv zločinačkog dogovaranja i sporazumijevanja između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije na račun radnog naroda tih pokrajina.«[5]

Tako Peta zemaljska konferencija KPJ utvrđuje jasnu platformu borbe KPJ i celog demokratskog i naprednog pokreta u Jugoslaviji za konačno rešenje nacionalnog pitanja u zemlji. To je imalo ogroman značaj za pripremanje Partije za sudbonosne događaje 1941—1945. godine. Takve platforme dosledno se pridržavala KPJ i ceo narodnooslobodilački pokret u toku narodnooslobodilačkog rata.

Takva politika KPJ u nacionalnom pitanju omogućila je Partiji da udruži narode i narodnosti Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu, u okupiranoj i raskomadanoj Jugoslaviji, 1941—1945. — uprkos raspirivanju bratoubilačkog rata svim sredstvima od strane nemačkih, italijanskih i drugih fašističkih okupatora i ustaša, četnika i drugih domaćih izdajnika i slugu okupatora — i da sa Centralnim komitetom, sa Titom na čelu, postane predvodnik naših naroda i narodnosti u njihovoj krvavoj borbi

[5] *Istorijski arhiv*, I/10, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1980, str. 238—289.

Digitized by Google

za novu Jugoslaviju na onim principima koji su još 1923. godine postali osnovni principi politike Partije u nacionalnom pitanju.

U jeku narodnooslobodilačkog rata platformu KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ izrazio je Tito u svom čuvenom članku *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*, decembra 1942. godine, a čija je suština sažeta u sledećim Titovim rečima: »Današnja narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, to jest kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe.

Današnja narodnooslobodilačka borba ne bi se mogla završiti pobjedom nad okupatorima i njihovim slugama ako u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva, ako u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani. Potpuno oslobođenje svakog naroda posebice ne bi se moglo postići ako ne bi sada već uzeo pušku u ruke i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda.«[6]

Vraćanje u prošlost i podsećanje, posredstvom ovih izvornih svedočanstava, na to kako se razvijala borba u KPJ za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji pomaže da se razume kako su, kao rezultat pobede u narodnooslobodilačkom ratu, prirodno nastale i usledile istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, koje i danas predstavljaju temelj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

A doprinos Moše Pijade svemu tome je velik i veoma značajan.

III

U prvom periodu (1921—1925) Moša Pijade je, kao član Zamenićkog izvršnog odbora KPJ, imao veliku ulogu u pripremanju i organizovanju Treće zemaljske konferencije KPJ. Veoma je aktivno učestvovao i u partijskoj diskusiji na samoj konferenciji.

[6] Nešović i Petranović, *AVNOJ i revolucija*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1983, str. 274.

Digitized by Google

U članku *Malo partijske istorije nacionalnog pitanja* (objavljenom u »Radniku«, br. 90, 11. novembra 1923) Moša, sa njemu svojstvenom oštrinom, razgolićuje stavove desne frakcije o nacionalnom pitanju. Ali i objašnjava prilike i uslove u kojima se socijaldemokratske partije, koje se ujedinjuju na Prvom kongresu ujedinjenja 1919. godine, izjašnjavaju za »narodno ujedinjenje«, za »centralističku državu«, za »nacionalno ujedinjenje«, a zatim smatraju da je stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nacionalno pitanje skinuto s dnevnog reda itd.

»Ni Kongres ujedinjenja 1919, dok je nova država bila još u početku svog organiziranja — piše Moša Pijade u tom članku — ni Vukovarski kongres održan nekoliko meseci pred izbore za Konstituantu, koja je imala da uredi državu, nisu se zabavili nacionalnim pitanjem, niti pitanjem državnog uređenja, jer se smatralo da su narodno jedinstvo i centralizam izvan diskusije i nije se držalo da se i o takvim pitanjima ima što govoriti.«[7]

Moša u tom članku polemiše sa Filipom Filipovićem, a naročito sa Simom Markovićem, koji optužuje buržoaziju da razbija narodno jedinstvo, a koje on brani, i zahteva da ga i KPJ u tome podrži, umesto što se zalaže za pravo svakog naroda na samoopredeljenje i suprotstavlja nacionalnom ugnjetavanju.

Ovde pominje i rezoluciju o nacionalnom pitanju, koju je sačinio zajedno sa, tada već preminulim, Živkom Jovanovićem, polazeći od Rezolucije Drugog kongresa Kominterne, i podneo na uvid Partiji februara 1921. godine. Ali ona nikad nije bila stavljena na diskusiju, »jer se izbegavalo — ističe Moša — da se o tom pitanju donese određeno partijsko gledište« (Sima Marković je tu Mošinu i Živkovu rezoluciju nazvao »teze za meze«).

»Sve je to tako bilo — piše Moša u istom članku — i sve je poznato. Pa ipak je korisno da se to u ovoj diskusiji redom iznese, ne zato da se pokažu greške pojedinaca, nego greške pokreta i greške vođstva.«

»Zašto se — kaže on zatim — onda tako mislilo i grešilo jeste drugo pitanje... Ovde bi se ukratko moglo reći samo to da je na KP suviše teško ležalo socijaldemokratsko nasleđe, kojeg se nije mogla da otrese. To s ponosom nošeno nasleđe oduzimalo je Partiji naziv prave revolucionarne partije. Osobito rđav stav o nacionalnom pitanju naneo je pokretu veliku štetu, osobito u nekim oblastima« (misli na krajeve zemlje — M. M.).

»Vreme i događaji, porazi i stradanja, gorka i teška iskustva — piše Moša — bili su učitelj koji je prevrnuo stare vrednosti i stare procene vrednosti. Naučilo se, skupim plaćanjem, da u onom stavu nije bilo ništa i ničega revolucionarnog.

Odbacujući stare greške, sačuvajmo se od novih opasnosti. Budući centralisti i branioci narodnog jedinstva, nesvesno smo poslužili srpskoj buržoaziji, srpskoj hegemoniji i ugnjetavanju drugih nacija; pričuvajmo se da, shvatajući nacionalno pitanje

[7] M. Pijade, *Izabrani spisi*, knjiga 5, str. 650.

Digitized by Google

kao pitanje revizije ustava i uzimajući stav autonomista (ovde Moša misli na Simu Markovića, koji je smatrao da se nacionalno pitanje može rešiti autonomijom — M. M.), ne poslužimo i hrvatskoj i slovenačkoj i srpskoj buržoaziji, da ne poslužimo samo izmirenju svih buržoazija u ovoj zemlji na račun širokih masa i proletarijata i potlačenih naroda, za čije interese treba da se borimo.« Ovim rečima završava svoj članak Moša Pijade.

Dragocena su predavanja Moše Pijade, koja je održao od septembra do decembra 1950. u Institutu društvenih nauka, a koja obuhvataju zbivanja u tom prvom periodu u kojem je on imao važnu ulogu u borbi Partije za pravilnu liniju u nacionalnom pitanju. Osobito su značajni oni delovi predavanja koji se odnose na nacionalno pitanje.

Važna su njegova objašnjenja zašto je Partija nazivala Kraljevinu Jugoslaviju »versajskom Jugoslavijom«, pošto je stvorena kao plod ugovorâ i sporazumâ imperijalističkih sila po završetku prvog svetskog rata. Ali to je samo jedna strana — kaže M. Pijade — a druga je »težnja i potreba« naroda Jugoslavije da se »ujedine u jednoj zemlji«.

Osobito su vredna pažnje Mošina gledišta koja on izlaže ovim rečima:

»Nije podsticaj za menjanje linije Partije u nacionalnom pitanju (misli na Treću konferenciju KPJ 1923/24. i na kasniji period — M. M.) došao spolja, nego je faktično došao od komunista sa terena.«[8]

On ovde opširno govori o tome kako komunisti u Hrvatskoj nisu mogli uopšte ići na selo, kako su ih seljaci tamo premlaćivali pod uticajem seljačkih i buržoaskih partija.

Ovo pitanje je, kao što se vidi iz navedenih Mošinih reči, postavljeno »odozdo«, u samoj zemlji. »Ja tome pridajem velik značaj, jer je dosta uobičajeno da se pripisuje Kominterni, a naročito Staljinovoj polemici sa Simom Markovićem (1925), tj. Staljinovoj pomoći; da su, u stvari, oni postavili liniju KPJ u nacionalnom pitanju, odnosno pomogli Partiji da postavi liniju u nacionalnom pitanju. Neki u nas nekritički to primaju. Oni nekritički prihvataju stavove iz Staljinove polemike sa Simom Markovićem, koji obavezno moraju da se podvrgnu kritici zbog iskrivljavanja suštine i značaja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, zbog pogleda na nacionalno pitanje u Jugoslaviji sa stanovišta iskustva Sovjetskog Saveza. Ovim ne želim da tvrdim da nije bilo nikakvog uticaja Kominterne, ali je u tom uticaju bilo, pored izvesne pomoći u pojedinim momentima, više štete i smetnji za KPJ u njenom nastojanju da izgradi svoju politiku, strategiju i taktiku u borbi za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji« (na primer, stav Kominterne o razbijanju Jugoslavije i drugo).

Ili, Mošino zapažanje da »vladajuća srpska buržoazija nije ni u jednom pitanju bila toliko osetljiva kao u nacionalnom pi-

[8] Isto, str. 859.

Digitized by Google

tanju, i sigurno da ni u jednom pitanju nije bila toliko osetljiva kao, recimo, u pitanju Makedonije«[9].

M. Pijade u tom predavanju tvrdi da je Nezavisna radnička partija, koja je bila legalna, zabranjena baš zato što je referendumom usvojila Rezoluciju Treće zemaljske konferencije KPJ o nacionalnom pitanju.

U istom predavanju dolazi do izražaja za njega tipičan način razmišljanja i kazivanja: »Lako je danas biti pametan za dvadeset godina unatrag. Trebalo je onda biti pametan, trebalo je nama vremena. Nije bilo lako osvestiti se od onog pijanstva jugoslovenskog ujedinjenja, od one misli da tada, posle ujedinjenja, nema više nacionalnog pitanja, da je tada vreme čisto klasne borbe. Trebalo je vremena da se partija toga oslobodi, a još je više trebalo vremena da shvati Makedonce i Crnogorce kao posebnu naciju...«

Ukratko, u tom prvom periodu 1921—1925. uloga Moše Pijade u izgrađivanju linije Partije u nacionalnom pitanju bila je značajna, naravno, i uz veliki udeo najistaknutijih i najsnažnijih ličnosti levice toga vremena: Cesarca, Koste Novakovića, Đure Cvijića i drugih. Njihova je istorijska zasluga što je Partija relativno brzo odbacila pogrešnu politiku u nacionalnom pitanju i što su oni prokrčili put i udarili temelje politici KPJ u nacionalnom pitanju i još tada, godine 1923, postavili idejnu i političku osnovu jugoslovenskog federalizma, to jest uspostavljanja nove, federativne, demokratske, socijalističke republike Jugoslavije, na principima samoopredeljenja sve do otcepljenja, suverenosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, u skladu s njihovim »težnjama i potrebom« da budu u zajedničkoj državi.

U drugom periodu delovanja Moše Pijade njegov doprinos borbi za pravilnu politiku Partije u nacionalnom pitanju i izgrađivanju jugoslovenskog federalizma je, bez sumnje, veoma velik.

Na Petoj konferenciji Moša se vraća nacionalnom pitanju, dosledan onim stavovima za koje se zalagao i na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ.

Među dokumentima objavljenim u *Istorijskom arhivu*, I/10, Beograd, 1980, str. 375—400, nalaze se i »Teze o nacionalnom pitanju«, koje je pripremio Moša Pijade. To je nedovršen rad, a neka poglavlja imaju samo naslove (očigledno je bio zasnovan na širokoj istorijskoj i teorijskoj raspravi). Ali drug Tito, smatrajući i takav rad značajnim, priključio ga je uz materijale Pete konferencije i svojom rukom zapisao: »Nac(ionalno) pit(anje) M(oša)«.

(Uz tekst »Teza«, u fusnotama, date su i primedbe koje je na listovima teksta ispisao Milovan Đilas. I nedovršeni i velikim delom samo skicirani Mošini pasusi i rečenice, poglavlja, tačke i podtačke, kao i još kraće Đilasove primedbe, sigurno će privući

[9] M. Pijade, *Izabrani spisi*, knjiga 5, str. 854 — iz predavanja o Trećoj zemaljskoj konferenciji.

Digitized by Google

pažnju istoričarâ, koji će, iz retrospektive, bez velikih teškoća uočiti sve vrednosti i sve nedostatke, netačnosti i nejasnoće tih dokumenata, pri čemu će u Mošinim tekstovima naći veoma važne elemente za razvijanje stavova KPJ i njene politike u nacionalnom pitanju.)

U tom drugom periodu 1940—1945. delovanje Moše Pijade na izgrađivanju jugoslovenskog federalizma bilo je izvanredno značajno i plodno.

Od 1941. do 1945. Moša Pijade vrlo angažovano učestvuje u izgrađivanju nove, narodne vlasti i jugoslovenskog federalizma. Sada se njemu pružila životna prilika da doprinese tome da ideje o rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, za koje se borio i zalagao, budu primenjene u praksi, i da u tome on odigra veoma veliku ulogu.

I u prvim opštijim i značajnijim aktima o uređivanju nove, narodne vlasti, u obliku narodnooslobodilačkih odbora, Mošin udeo je veoma velik. Mošina uloga je nezaobilazna i u donošenju čuvenih Fočanskih propisa, februara 1942, i propisâ o izborima za narodnooslobodilačke odbore, septembra 1942 (što su ih pripremili Moša Pijade i Božidar Masleša) i drugih.

Njegova neumorna aktivnost, neiscrpna energija i upornost dolaze do punog izražaja u pripremanju Prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću, a posle toga pri sprovođenju donesenih odluka.

Posebno je značajna njegova uloga u pripremanju odluka istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Angažovanje Moše Pijade u tim istorijskim zbivanjima, kad se iz borbe i krvi rađala nova Jugoslavija, daleko je više poznato, i u delima mnogih autora obrađivano, nego njegova uloga u periodu 1921—1925. godine.

Kad uzmemo u ruke Nešovićevu i Petranovićevu knjigu *AVNOJ i revolucija*, koja se nedavno pojavila, a koja sadrži ogroman broj dokumenata, među kojima i mnoge do sada neobjavljene, pa ako je pažljivo prelistamo, na veoma mnogo stranica naići ćemo na Mošu Pijade, na njegove nacrte deklaracija, zakonâ, odluka, na njegova pisma Titu, Kardelju, na njegove govore, obrazloženja, razna javna istupanja, njegove beleške itd. I sve je to u neposrednoj vezi sa stvaranjem i organizovanjem nove, revolucionarne narodne vlasti, nove, višenacionalne federativne države itd. U svim tim dokumentima, što su potekli iz njegova pera, prepoznaju se i njegove ideje iz prvog perioda; svuda je uočljiv njegov stvaralački napor da sada u praksi primeni politiku KPJ u nacionalnom pitanju.

I opet, naravno, Moša ne deluje sam, već kao član CK KPJ, AVNOJ-a, član Predsedništva AVNOJ-a, zajedno s Titom, Kardeljem, Kidričem, Žujovićem, Maslešom, dr Ribarom, Rusom, Frolom, Kocbekom, Zečevićem, Vidmarom, Vujačićem, Kržišnikom i drugima — i u Foči, i na Rogu u Sloveniji, i u Topuskom u Hrvatskoj, i zaseoku Kovačevići na Vlašiću, i u Jajcu itd., pa, naposletku, u Beogradu.

Digitized by Google

Petranović i Nešović s pravom kažu: »Moša Pijade, jedan od najaktivnijih zakonodavnih poslenika u toku rata.«[10]

Moša Pijade je s Veselinom Maslešom, polazeći od stavova CK KPJ i Vrhovnog štaba, pripremio nacrte dokumenata Prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću. Već tada se u nacrtima dokumenata, na osnovu procena situacije koje su dali CK KPJ i Vrhovni štab, predviđalo da se AVNOJ formira kao državno telo i da se zatim obrazuje organ koji bi stvarno imao ulogu vlade, ali da se ne stvara vlada, već da to bude političko telo s funkcijom okupljanja narodnih masa. Ali Kominterna je, odnosno Staljin, zbog odnosa sa savezničkim silama, zahtevao da se ne stvara vlada koja bi bila suprotstavljena jugoslovenskoj izbegličkoj vladi u Londonu. Ti nacrti su, iz tih razloga, povučeni, ali svedoče o spremnosti i zrelosti unutrašnje situacije u Jugoslaviji već tada, u vreme kad je 27. novembra 1942. formiran AVNOJ, da se on uspostavi kao najviši državni organ nove Jugoslavije.

Tito je u referatu, 26. novembra 1942, povodom toga rekao: »Mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno, a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno s našom vojskom, u daljnje borbe koje stoje pred nama, a koje će biti veoma teške. Mi nemamo nikakve vlasti na našem teritoriju osim narodnooslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio... I, razumije se, na organ koji mi ovdje stvaramo, koji je odozdo izrastao, pada ogromna odgovornost i teška zadaća...«[11]

Nacrte rezolucije o osnivanju AVNOJ-a i rezolucije o organizaciji AVNOJ-a sastavili su Moša Pijade i Veselin Masleša. U ove dokumente Tito je unosio dopune i izmene i oni su usvojeni 27. novembra 1942. godine, a prema ovim rezolucijama — AVNOJ ima Predsedništvo i Izvršni odbor.

Period posle Prvog zasedanja AVNOJ-a karakteriše veoma živa aktivnost Moše Pijade, koji deluje zajedno sa članovima Predsedništva i Izvršnog odbora AVNOJ-a, uz neprekidno učešće druga Tita i CK KPJ. On je u punoj meri angažovan na formiranju antifašističkih veća republika i na učvršćivanju narodnooslobodilačkih odbora.

Moša Pijade učestvuje u pripremanju Drugog zasedanja AVNOJ-a i u tome je njegova uloga veoma značajna.

Na sednici CK KPJ, održanoj 16—18. oktobra 1943. godine, donesena je odluka o sazivanju sledećeg — Drugog zasedanja AVNOJ-a. Na toj sednici učestvovali su: Tito, Kardelj, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Ivo Lola Ribar i Đuro Pucar. Na sednici je odlučeno:

»1) Rešeno je da se na sledećem zasedanju AVNOJ-a predloži formiranje, izvan tog veća, jednog egzekutivnog tela, pod ime-

[10] *AVNOJ i revolucija*, str. 503.
[11] Isto, str. 263.

Digitized by Google

nom »Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije«, koje će imati sve prerogative jedne vlade.

Sastavljen je predlog lica koja ima da uđu u Nac(ionalni) komitet, na čelu sa drugom Titom.

2) U svojoj deklaraciji Nac(ionalni) komitet osl(obođenja) Jug(oslavije) treba, pored ostalog:

— da istakne kao programatsku parolu Federaciju Južnih Slovena, te da se posebno obrati i grčkom i albanskom narodu;

— o pitanju monarhije izjasniti se protiv povratka kralja u zemlju dok narod, preko svojih izabranih predstavnika, ne donese odluku o obliku vladavine;

— izbegličkoj vladi, kao protunarodnoj, odreći svaku mogućnost i pravo da legitimno predstavlja narode Jugoslavije, koji je ne priznaju.

3) AVNOJ popuniti izabranim predstavnicima iz svih krajeva. Njegov karakter treba da postane opštereprezentativan. Izabrati umesto IO (Izvršnog odbora) Prezidijum, na čelu sa dr (Ivanom) Ribarom.

Odlučeno je da se:

— pripremi zasedanje AVNOJ-a početkom novembra;

— na istom zasedanju sprovesti gornje odluke, izabrati Prezidijum i Nac(ionalni) komitet osl(obođenja) Jugoslavije;

— usvojiti jednu opštu rezoluciju i izmene u statutu AVNOJ-a, u vezi s gornjim odlukama;

— Prezidijum AVNOJ-a da formalno potvrdi poslednje odluke, ukaze itd. V(rhovnog) Š(taba), kao i da se svečano proklamira prisajedinjenje Istre, Slov(enačkog) primorja, Gorice i otoka Jugoslaviji;

— u sastav AVNOJ-a izabrati članove CK koji još nisu u njemu.

4) Ubrzati stvaranje veća za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, kao i oblasnih NOO za Vojvodinu, Sandžak i ist(očnu) Bosnu.«[12]

Na toj sednici je doneta odluka koja je postala politička osnova svih istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, održanog 29. novembra 1943. godine u Jajcu. Tim odlukama AVNOJ-a formirana je Demokratska Federativna Jugoslavija. Moša Pijade je, zajedno sa Edvardom Kardeljem, pripremio nacrte odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Nacionalno pitanje tada u odlukama AVNOJ-a dobija svoje političko rešenje. Nova državna zajednica se formira na osnovi prava naroda na samoopredeljenje sve do otcepljenja, »na demokratskom, federativnom principu, kao državna zajednica naroda Jugoslavije«[13].

Deklaracija Drugog zasedanja AVNOJ-a, Odluka o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom predstavničkom telu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu Jugoslavije, kao privremenim organima vrhov-

[12] Isto, str. 427.
[13] Isto, str. 449.

Digitized by Google

ne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata, kao i ostali akti usvojeni na Drugom zasedanju AVNOJ-a, konstituišu novu, Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. Na tim temeljima razvila se Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija kakva je danas.

Moša Pijade je jedan od potpredsednika Prezidijuma AVNOJ-a i potpuno se posvećuje radu i zadacima AVNOJ-a, sve do dolaska u Beograd, do izbora Ustavotvorne skupštine i proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

IV

Time počinje treći period delovanja Moše Pijade na razvijanju jugoslovenskog federalizma.

Pitanje vlasti u Jugoslaviji bilo je rešeno u oružanoj borbi; u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj socijalističkoj revoluciji stvorena je oružana snaga naroda — JNA, uspostavljena je nova vlast radnog naroda, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom, stvorena je nova državna organizacija. Ništa i niko više nije mogao promeniti u onome što su stvorili narodnooslobodilački rat i narodna socijalistička revolucija. Buržoazija i sve eksploatatorske klase, političke partije, emigrantska vlada i kralj stare Jugoslavije kompromitovali su se u toku rata borbom protiv NOB i pomaganjem okupatorima. Sve što je bilo progresivno i istinski patriotsko iz svih tih partija prišlo je NOB-u i uključilo se u široki Narodnooslobodilački front, stupilo u oružane snage, narodnooslobodilačke odbore, zemaljska antifašistička veća i AVNOJ.

To nisu razumeli, ili nisu hteli shvatiti, neki površni istoričari ili oni koji su težili ka restauraciji buržoaskog parlamentarizma, a koji sada »otkrivaju« da je KPJ tobože izigrala građanske političare i ukinula politički pluralizam. Da bi to dokazali, pozivaju se na stavove građanskih političara koji su se našli u proširenom sastavu AVNOJ-a, na osnovi sporazuma između Staljina, Čerčila i Ruzvelta u Jalti 1945, kojim je od rukovodstva nove Jugoslavije traženo da u zakonodavna tela i vladu zemlje uključi članove predratne Narodne skupštine koji se nisu kompromitovali saradnjom sa okupatorima. U skladu s tim zahtevom sklopljen je i sporazum Tito — Šubašić. Takav, od savezničkih sila nametnut »politički pluralizam« nije mogao pustiti dublje korene u novoj jugoslovenskoj stvarnosti nastaloj u ratu i revoluciji.

Da je Moša Pijade živ, sa kakvom bi samo ubistvenom ironijom, njemu svojstvenom u polemici sa gledištima uperenim protiv revolucije, komentarisao nova »otkrića« o tome kako je KPJ, obmanjivanjem građanskih političara, onemogućila uspostavljanje buržoaskog pluralističkog, to jest višepartijskog političkog sistema u Jugoslaviji.

Digitized by Google

Tito i rukovodstvo zemlje su sporazum iz Jalte prihvatili, procenjujući da je to u interesu zemlje i naših odnosa sa savezničkim silama; pri tom nisu ni pomišljali da žrtvuju ostvarene ciljeve i rezultate narodnooslobodilačke borbe i narodne socijalističke revolucije, a pre svega narodnu vlast, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom, čija je politička osnova bio široki Narodnooslobodilački front, taj novi oblik političkog i ideološkog pluralizma.

Neki građanski političari su otišli sa političke scene zato što nisu mogli prihvatiti revoluciju i takvu novu, narodnu vlast u čijem stvaranju nisu ni učestvovali, a uvideli su da za politički pluralizam, to jest višepartijski sistem, kakav su sigurno priželjkivali, više nije bilo istorijskih uslova u novoj Jugoslaviji. Stvoren je još u toku rata i u posleratnom periodu nastavio da živi politički pluralizam, ali ne tipa višepartijskog sistema, u okviru buržoaskog parlamentarizma, već u obliku Narodnog fronta, koji je nastao inicijativom odozdo — objedinjavao široke narodne mase, bez obzira na njihova politička, verska i druga uverenja — u jedinstvenoj borbi za uništenje okupatora i njihovih domaćih slugu i za stvaranje nove Jugoslavije.

U proširenoj Privremenoj narodnoj skupštini tekao je živi zakonodavni rad, a u vladi je obavljan obiman organizacijski posao na izgradnji državne vlasti i obnovi zemlje.

Kad je Ustavotvorna skupština izabrana, pripremanje ustava bilo je izuzetno važan politički zadatak. U ustavotvornom odboru bili su, pored ogromne većine istaknutih rukovodilaca i učesnika NOB-a, i političari građanskih stranaka. Vođena je široka i iscrpna rasprava o novom državnom i društvenom uređenju (neki mlađi istoričari primili su tu činjenicu kao takvu i apsolutno nisu razumeli da je glavno pitanje — pitanje vlasti — već bilo rešeno u ratu i revoluciji). Pored Kardelja, Moša Pijade je imao veoma istaknutu ulogu u diskusijama i polemikama sa građanskim političarima. Pri istupanju bio je dosledan idejama i stavovima o nacionalnom pitanju, za koje se decenijama zalagao i borio. To su bili stavovi KPJ. Zalagao se za jugoslovenski federalizam, na osnovi odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, kao jedino mogućno rešenje nacionalnog pitanja, utemeljeno na ravnopravnosti, suverenosti, bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije.

Iako je bilo ugledanja na federativno uređenje u Sovjetskom Savezu, koji je kod nas u to vreme uživao tako veliko poverenje da je Tito rekao (govoreći 1950. godine o Nacrtu zakona o predaji državnih privrednih preduzeća i privrednih udruženja na upravljanje radnicima) da se verovalo da je sve dobro što dolazi iz Sovjetskog Saveza — ipak su sva glavna ustavna rešenja bila najdoslednije zasnovana na odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Upravo sva nastojanja i Moše Pijade, i Kardelja i svih nas što smo bili članovi ustavotvornog odbora bila su u duhu odluka AVNOJ-a i odbrane tih odluka i tih rešenja o uređenju nove Jugoslavije od pokušaja građanskih političara da koliko-toliko skrenu naš ustav s tog pravca.

Digitized by Google

U periodu borbe protiv napada Kominforma 1948. na Jugoslaviju Moša Pijade je sigurno bio jedan od najvatrenijih govornika na masovnim narodnim skupovima i pisaca novinskih članaka i rasprava, razotkrivajući pozadinu napada Kominforma, braneći revolucionarna rešenja naše socijalističke revolucije u svim oblastima, uključujući i nacionalne odnose, to jest nacionalno pitanje i federativno uređenje naše zemlje. Trebalo bi danas pročitati samo njegov referat o Projektu programa KPJ na Petom kongresu i uveriti se s kakvom snagom i ubedljivošću pobija optužbe Kominforma o nacionalizmu u KPJ itd. U tom referatu u odeljcima »Raniji programi KPJ«, »Borba za pravilan stav o nacionalnom pitanju« i »Nova država — nova vlast« Moša daje sažetu analizu borbe KPJ za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju, zatim, kako je nacionalno pitanje rešeno još tokom NOB-a i kako se izgrađuje nova, socijalistička Jugoslavija na osnovi istorijskih odluka AVNOJ-a.

Mošin rad u Skupštini Jugoslavije na pripremanju zakonâ, organizovanju nove države, stvaranju novog pravnog sistema itd. ne može se, po obimu, širini, intenzitetu i ličnom angažovanju porediti sa radom bilo koje druge naše istaknute ličnosti toga vremena.

On se posvetio zakonodavnom uređivanju i radničkog samoupravljanja posle 1950. i komunalnog uređenja od 1952. godine. Aktivno učestvuje u definisanju prvih promena Ustava, u pripremanju i donošenju veoma značajnog i poznatog Ustavnog zakona iz 1953. godine. Iz njegovih spisa se može videti da je duboko razumeo da sa radničkim i društvenim samoupravljanjem i komunalnim uređenjem počinje razvoj novih, socijalističkih proizvodnih odnosa i ukupnih društvenih odnosa, koji se suštinski razlikuju od odnosâ u državnom socijalizmu. Shvatio je da time i jugoslovenski federalizam, odnosi u federaciji i odnosi među republikama i pokrajinama prestaju da budu ograničeni na državna svojstva i dobijaju nove dimenzije, novu društvenu osnovu, da republike i pokrajine postaju i društveno-političke samoupravne zajednice.

A kad je 1954. godine izabran za predsednika Skupštine Jugoslavije, svu svoju energiju uložio je u rad u Skupštini, nastojeći da ona postane istinsko narodno revolucionarno predstavničko telo, ne reprezentativno, već stvaralačko. Stvaralaštvu Skupštine u to vreme ogroman doprinos davalo je kreativno delovanje Moše Pijade.

Tako je i ovaj, treći period delovanja Moše Pijade, koji obuhvata borbu za pravilno rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i za izgrađivanje jugoslovenskog federalizma, značio njegov ogroman doprinos ostvarivanju politike KPJ u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, čime je zadužio sve narode i narodnosti Jugoslavije. On je, zajedno s Titom, Kardeljem i drugim istaknutim rukovodećim ličnostima nove Jugoslavije, na izgrađivanju jugoslovenskog federalizma neumorno radio, ulažući maksimalne napore.

Digitized by Google

V

Razvoj jugoslovenskog federalizma nastavljen je posle smrti Moše Pijade. Tekao je u istom pravcu kojim se kretao u vreme kada je i on bio jedan od njegovih najistaknutijih, najdoslednijih i najvrednijih graditelja.

Usledile su dalje ustavne promene, usled potreba i zahteva ekonomskog, društvenog i političkog razvitka zemlje. U 1963. godini se donosi novi Ustav, u 1968. prvi ustavni amandmani. Godine 1971. usvajaju se ustavni amandmani koji znače radikalnu reformu federacije i osnovnog proizvodnog odnosa. Duboka reforma federacije bitno menja njenu ulogu i funkcije, povećava ulogu i samostalnost republika i pokrajina, postavlja osnove za razvoj novih odnosa u federaciji, u duhu još doslednije ravnopravnosti naroda i narodnosti. Time se čini veliki korak napred u rešavanju otvorenih problema u oblasti nacionalnog pitanja u savremenim uslovima, na dostignutom stepenu razvoja socijalističkog samoupravnog društva i jugoslovenske federativne državne i društvene zajednice.

Isto tako, duboka reforma u oblasti osnovnog proizvodnog odnosa znači stvaranje uslovâ za krupan korak napred u oslobađanju rada. Kao cilj se postavlja uklanjanje etatističkih ograničenja i utvrđuju se uslovi i još šire garantije za proširenje samoupravljanja na celokupnu društvenu reprodukciju. Postavlja se ustavna osnova za novi krupan korak napred u učvršćivanju položaja radničke klase i proširivanju prava radnog čoveka u upravljanju i raspolaganju društvenim proizvodom u proizvodnji i u svim drugim područjima života društva.

U 1974. godini donosi se novi Ustav, koji uključuje ustavne amandmane iz 1971. i unosi velike promene u politički i društveni sistem uvođenjem delegatskog sistema na svim nivoima, zatim sledi usvajanje Zakona o udruženom radu, zasnovanog na novom Ustavu.

Za radničku klasu, za radnog čoveka, za narode i narodnosti kao celinu, ove nove mogućnosti sticanja većih i širih sloboda i prava značile su, i znače, istovremeno i veću odgovornost ne samo svakoga za svoju sudbinu i sopstveni razvoj, nego i za zajedničku sudbinu svih, za napredak i razvoj svih.

Od Ustava iz 1974. godine već je prošlo nepunih deset godina. Dovoljno vreme za njegovu proveru. Da li je u tom vremenu Ustav doveden u pitanje? Teško će to dokazati neki koji glasno okrivljuju Ustav za današnje ekonomske i druge teškoće, za probleme u oblasti privrede, privrednog sistema, političkog sistema i za stanje odnosâ u federaciji, to jest u jugoslovenskom federalizmu danas.

Prirodno je da su i unutrašnji i međunarodni razvoj u periodu posle donošenja Ustava iz 1974. godine otvorili niz novih problema, za koje naše društvo, naša jugoslovenska zajednica mora pronalaziti odgovarajuća rešenja. Ali ona će se s uspehom nala-

Digitized by Google

ziti samo polazeći od postojećeg ustavnog uređenja i na osnovu njega, a ne suprotstavljanjem njemu. Svaka temeljita analiza ekonomskog, društvenog i političkog razvoja tokom poslednjih deset godina, koja obuhvata period posle donošenja ustavnih amandmana iz 1971. i Ustava iz 1974. godine — u kojem su se, i pored brzog razvoja i uspona u svim oblastima do 1979. godine, pod dejstvom unutrašnjih i međunarodnih činilaca, gomilale teškoće i problemi, sa kojima se danas nosi jugoslovenska socijalistička zajednica — neminovno će ukazati na mnoštvo činjenica koje dokazuju da su mnogi od sadašnjih naših problema nastali i komplikovali se usled toga što kretanje našeg društva nije bilo u skladu sa ustavnim uređenjem, pa su ili nastavili da žive odnosi i društvena praksa iz vremena pre ustavnih amandmana i Ustava, ili je u novim odnosima i institucijama dolazilo do deformacija, bilo da je reč o sadržaju ili o formi. Mnoge analize, a možda ponajviše analize na kojima se zasniva Dugoročni program ekonomske stabilizacije, pružaju obilje materijala iz kojih upravo proizlaze ovakvi zaključci.

Često se navode završne reči Programa SKJ: »Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije.« U rešavanju akutnih i dugoročnih problema u svim oblastima društvenog života i društvenog i državnog uređenja ovaj izuzetno važan programski stav mora se uvažavati i služiti kao orijentacija, ali isto tako je nužno suprotstavljati se svakom pokušaju da se ta istina zloupotrebi i da se iza nje zaklanjaju i takvi zahtevi i stavovi koji se suprotstavljaju suštini i duhu jugoslovenskog federalizma i jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja.

*

Ovakav, zaista sumaran konceptualan pregled razvoja jugoslovenskog federalizma, od velike ideje i programskog cilja jugoslovenskog komunističkog, radničkog i demokratskog pokreta do ostvarivanja tog cilja — dovoljan je da se potpuno sagleda i shvati da nacionalno pitanje u Jugoslaviji ima svoj dugogodišnji razvoj, koji je do sada prošao kroz više etapa, da nacionalno pitanje ostaje na dnevnom redu i u epohi socijalizma, kao i u uslovima koji nastaju u društvu sa razvijenim socijalističkim samoupravljanjem. Političke snage društva se moraju neprekidno baviti nacionalnim pitanjem, razvojem nacionalnih odnosa upravo stoga što se stalno pojavljuju novi problemi koje sobom donosi ekonomski i društveni razvitak, pa je nužno tražiti i nalaziti prava rešenja za njih, i to takva koja stalno upućuju narode i narodnosti na put zbližavanja, povezivanja, jačanja solidarnosti i ostvarivanja zajedničkog materijalnog i kulturnog razvoja.

Ko ne razume da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji u stalnoj evoluciji, da je politika Saveza komunista Jugoslavije, isto

Digitized by Google

tako, u stalnoj evoluciji — i to evoluciji što počiva na trajnim osnovnim načelima i ciljevima i na čvrstim socijalističkim temeljima, koje čine: samoopredeljenje, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo, socijalističko samoupravljanje, društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, vlast radnog naroda, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom — ko to ne razume, taj ne može naći odgovor ni na jedno pitanje koje se tiče nacionalnih odnosa, a može se samo zaplesti oko nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, naročito lako zalutati u vode nacionalizma i šovinizma. Evolucija nacionalnog pitanja, po svojoj prirodi, uvek otvara nove probleme i donosi nova rešenja, umesto ranijih koja su odgovarala prethodnim uslovima, ali ne i novim, sadašnjim. Ideološke osnove politike KPJ, odnosno SKJ, u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i u razvoju jugoslovenskog federalizma imaju svoje duboke istorijske korene, kako u burnoj istoriji naših naroda i narodnosti u proteklim stolećima tako i u idejama njihovih velikih predstavnika, još od Svetozara Markovića, preko plejade velikih revolucionara, među koje spada i Moša Pijade, pa sve do Tita, koji je, nalazeći se na čelu SKJ i jugoslovenskih naroda i narodnosti, doživeo ostvarivanje velikih ideja i ciljeva.

Digitized by Google

Žarko Papić

Kriza etatizma i perspektive samoupravljanja

Aktuelne protivurečnosti i perspektive samoupravljanja danas se ne mogu razumeti izvan konteksta društveno-ekonomskih suprotnosti savremenog sveta. Sužavanje pogleda u granice »domaće scene« postavlja problem razvoja samoupravljanja izvan njegovih istorijskih dimenzija koje su univerzalne, pragmatizuje ga, lokalizuje, reducira na »model« izgradnje socijalizma i stavlja ga u istu ravan sa drugim »modelima« itd. Manji je problem, iako to paradoksalno zvuči, što rečena redukcija teško da vodi bilo kakvom rešavanju aktuelnih problema u nas; veći je problem, izgleda mi, izvesnost istorijskog bespuća u kojoj ova redukcija samoupravljanja završava. Odatle nužnost drugačijeg pogleda, koji ćemo skicirati, dati ga samo u napomenama.

I

Kriza savremenog kapitalizma[1] u osnovi je kriza mehanizama »odlaganja« i »premeštanja«[2] krize kapitalizma (kriza funkcionisanja faktorâ sa »suprotnim dejstvom« tendencijskom padu profitne

[1] Vidi R. Štajner, *Kriza II*, »Privredni pregled«, Beograd, 1980.
[2] Vidi Z. Vidaković, *Marks i savremeni svet*, »Partizanska knjiga«, Beograd, 1981.

Digitized by Google

stope), kojima je skoro pola stoleća kapitalizam amortizovao sopstvene protivurečnosti, pre svega neokolonijalističkom ekspanzijom i radikalnom eksploatacijom onih »sektora« koji u razvijenim zemljama nisu »centri« reprodukcije vodećih kapitala.[3] To je situacija uzrokovana nastojanjima nerazvijenih zemalja da se ekonomski emancipuju i, u tom smislu, sužavanje prostora za »premeštanje« krize. Unutar razvijenog kapitalizma ova situacija izaziva proces restrukturiranja kapitala, krizu klasičnih funkcija »države blagostanja« i ekspanziju transnacionalnih oblika strukturiranja kapitala.

Transnacionalne korporacije svoj nastanak duguju potrebi krupnih kapitala da se oslobode onih oblika ekonomske uloge države koji im, sasvim konkretno, ne odgovaraju. Sada, njihovim razvojem dolazi do protivurečnosti između internacionalizacije privrednih tokova i odlučivanja, kao i njihove nezainteresovanosti za nacionalne interese i ekonomske tokove, s jedne, i načina rukovođenja i usmeravanja privreda kapitalističkih zemalja u nacionalnim okvirima, s druge strane. Ta protivurečnost nastoji se »olakšati« međunarodnim ekonomskim integracijama. Izgleda da pritisak transnacionalnih korporacija u pravcu oslobađanja od uloge države i u okvirima razvijenog kapitalističkog sveta raste i manifestuje se u tendenciji napuštanja koncepcije »države blagostanja« (celovite ekonomske i socijalne uloge države) posredstvom reaktuelizacije doktrine liberalnog kapitalizma i slobodnog tržišta.

Elementi ovih koncepcijskih manevara mogu se naći naročito u politici sadašnje administracije SAD i konzervativne vlade u Velikoj Britaniji. Naravno, struktura savremenog kapitalizma ne dopušta nikakvo »vraćanje« slobodnom tržištu, niti može biti reči o liberalnom kapitalizmu. Reč je, dakle, o tendenciji koncentracije kapitala u transnacionalnim okvirima da bi se oslobodio određenih funkcija »matične« države, a »slobodno tržište« treba da ih u tom pogledu u celini osamostali. Istovremeno, činjenica da, na primer, u SAD »odumiranje« ekonomske uloge države ide pre svega preko smanjivanja njenih socijalnih funkcija i rashoda, a politika ubrzanog naoružavanja znači i preraspodelu viška vrednosti u korist najkrupnijeg kapitala, govori o tome da se, izgleda, profit našao u nevolji, da treba naći »nove« oblike suprotstavljanja padu profitne stope. U činjenici da se mehanizmi kompenzacije traže unutar društva »centra« izgleda da leži bar deo potvrde za tezu da su sada iscrpljene mogućnosti »premeštanja« krize i da će se ona zaoštriti u »otadžbinama« kapitala. Podrška kapitalu na račun socijalne sigurnosti stanovništva ne samo što će zaoštriti društvene odnose, već govori o tome da kapitalizam razvijenih zemalja ne može funkcionisati na sadašnjem nivou životnog standarda stanovništva tih zemalja, čim mu se počnu oduzimati mogućnosti spoljnjeg priliva profita. Stvar postaje ozbiljnija s obzi-

[3] Vidi L. Marković, *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

rom na činjenicu, koja sada izlazi na videlo, da su način ostvarivanja životnog standarda i oblici proizvodnje u kapitalizmu, razvijeni na današnjem tipu međunarodnih ekonomskih odnosa koje je razvio kapital (sebe radi), na jeftinim sirovinama i energiji, ozbiljno »uzdrmani« i da se sa promenom tih odnosa dovodi u pitanje i sam način života i proizvodnje u razvijenim zemljama. U tom smislu reč je o neposrednim vidovima civilizacijske krize savremenog kapitalizma.

Restrukturiranje savremenog kapitalizma, o kome je reč, ima i veoma naglašenu »unutrašnju« dimenziju.

Kapitalizam je, posle velike krize iz tridesetih godina ovoga veka, uvođenjem državne uloge u ekonomiju, u osnovi funkcionisao na dva nivoa: na mikro-nivou »firme« koja je delovala na tržištu i na makro-nivou, gde je država, posredstvom plana, ekonomske i razvojne politike obavljala »planske« funkcije. Taj »tržišno-planski« sistem bio je, naravno, veoma različit od zemlje do zemlje, ali u bitnom — u organizovanju funkcionisanja privrede na dva nivoa — svakako jedinstven. On je nastao ne samo kao puki odgovor na krizu, već i kao promena koja odgovara tada dostignutoj koncentraciji i centralizaciji kapitala i proizvodnje i koja omogućuje njihov dalji razvoj, pre svega kontrolu tržišta i usmeravanje razvoja. Sada upravo fantastične dimenzije koncentracije i centralizacije kapitala traže novu strukturu funkcionisanja privrede kapitalizma, razbijanje njenog dvonivoovskog karaktera.

Reč je o tome da sada korporacija može sama obavljati kontrolu za nju relevantnog segmenta tržišta i dugoročno usmeravati sopstveni razvoj, dakle, da preuzima planske funkcije kapitalističke države. Internim odnosima u korporaciji, različitog stepena »bliskosti«, reguliše se interni promet »roba«. U tu svrhu ona se elastično, decentralizovano organizuje, sa odlučivanjem na više nivoa, gde su razvojni ciljevi i strategija, pre svega u oblasti inovacija tehnologije, osnovni faktor integrisanosti korporacija. Takva korporacija samo je način funkcionisanja i organizacije kapitala za maksimalnu »proizvodnju« profita u vreme veoma širokog i dinamičnog tehnološkog napretka, oblik ekonomske eksploatacije tehnološkog razvoja, a ne puke proizvodnje. Ove, najkraće skicirane, promene »unutar« savremenog kapitalizma izazivaju krizu »tržišno-planskog« modela u kapitalizmu.

Čini se, dakle, da aktuelnom obliku koncentracije i centralizacije kapitala u transnacionalnim korporacijama više ne odgovara izražena uloga kapitalističke države. U njegovim prethodnim razvojnim oblicima ona mu je trebala i kao faktor stabilizacije tržišta i kao faktor podrške na međunarodnoj sceni. Danas je kapital dovoljno organizovan i jak da može kontrolisati tržište i u međunarodnim okvirima — unutarkorporacijskim odnosima, te da država, koja je omogućila njegov sadašnji oblik, tom obliku — transnacionalnim korporacijama — u nekim njegovim bitnim, klasičnim aspektima, počinje smetati.

Digitized by Google

Stoga se, saglasno interesima kapitala i klasnom karakteru kapitalističke države, otvara proces promena u karakteru uloge države i menjanju njene strukture. Koncepcija povratka liberalnom kapitalizmu samo je ideološki omotač, iskrivljavanje slike stvarnog procesa.

Taj stvarni proces promena uloge države ide u pravcu njenog prilagođavanja transnacionalnim korporacijama, s jedne, i promenjenim međunarodnim okolnostima, s druge strane — a njegov istorijski sadržaj jeste pokušaj izgradnje novih mehanizama kompenzovanja tendencijskog pada profitne stope.

U tom kontekstu »odumire« kontrola države nad koncentrisanim kapitalom, što je, izgleda, druga strana procesa jačanja represivne funkcije kapitalističke države — i kad je reč o međunarodnim odnosima (naoružanje) i kad je reč o unutrašnjim problemima.

S druge strane, doktrina slobodnog tržišta, prevedena na stvarne mogućnosti regulisanja današnjih ekonomskih tokova, u svojoj osnovi znači suprotstavljanje zemljama u razvoju koje, boreći se za novi međunarodni ekonomski poredak, svoju političku i državnu nezavisnost stavljaju u funkciju ekonomske emancipacije. Slobodno tržište trebalo bi, dakle, da zadrži postojeće međunarodne ekonomske odnose i dominantnu ulogu transnacionalnih korporacija u njima. Istovremeno, to treba da bude doktrinarna osnova ukidanju socijalnih funkcija kapitalističke države.

Kriza državno-svojinskog socijalizma za svoj osnovni generator ima produžavanje, obnavljanje načina upotrebe i reprodukcije radne snage svojstvenih proizvodnji kapitala,[4] dakle, »tuđem« načinu proizvodnje. Ta protivurečnost, koja se tiče društvenog odnosa, ispoljava se u ekonomskoj oblasti kao trajna i nesavladiva tendencija niske efikasnosti i produktivnosti proizvodnje. Dakle, društveno žarište protivurečnosti »premešta« se u oblast funkcionisanja privrede. U osnovi te protivurečnosti leže dva konstitutivna elementa državno-svojinskog odnosa.

Prvi od njih tiče se činjenice da je razgrađen kapitalistički mehanizam pokretanja društvenih snaga proizvodnje (privatna svojina, prisvajanje viška vrednosti posredstvom profita, konkurencija i razni oblici njenog organizovanja itd.), to jest težnja kapitala da se oplođava u sve većoj razmeri.

Drugi element se odnosi na situaciju u kojoj u društvenoj praksi nije razvijen istorijski nov mehanizam pokretanja proizvodnje u društvenom smislu, koji se objektivno može zasnivati samo na stvarnoj emancipaciji radničke klase, dakle, na mehanizmima koji će radnim ljudima omogućiti da budu pokretač celine društvene reprodukcije.

Neaktiviranje novog pokretača društvene proizvodnje praćeno je pokušajem da se »stari« mehanizam supstituiše državnim mehanizmom i centralističkom organizacijom proizvodnje. Naravno,

[4] Vidi Z. Vidaković, isto, str. 708. i 715.

Digitized by Google

to ne može dati odgovarajući rezultat iz prostog razloga što nikakva organizacija (pa ni državna) ne može zameniti odsustvo istorijski nove društvene snage koja će nositi i pokretati društvenu proizvodnju.

Od početka 60-ih godina ovog veka u najvećem broju zemalja državno-svojinskog socijalizma protivurečnosti se u svom ekonomskom, pojavnom obliku zaoštravaju. Reč je o potresima i krizama u koje ulazi državno-svojinski sistem, sa materijalnim razvojem i momentom objektivno neophodnog prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje.

Na to se pokušalo odgovoriti privrednim reformama koje su imale da uvedu, do određene mere, izraženije ekonomske pobude proizvodnje i produktivnosti i kod radnika i kod preduzeća, da snažnije ekonomski stimulišu kreativni, istraživački i organizatorski rad (što je vodilo velikim, postojećim socijalnim razlikama). Sve je to bilo praćeno reorganizacijama aparata državnog upravljanja privredom gde su se smenjivale ograničene decentralizacije sa ponovnim centralizacijama.

Očigledno je da ove reforme, kolebljive i nepotpune, nisu ni mogle dati očekivane rezultate, pre svega zato što nisu ulazile u temelje državno-svojinske organizacije proizvodnje.

Ni ograničeno jačanje ekonomske samostalnosti preduzećâ nije reprodukovalo ozbiljnije društveno-ekonomske promene; ostalo se na »modernizaciji« oblikâ funkcionisanja državno-svojinskog odnosa u pravcu nekih elementarnih oblika »tržišno-planskog« modela.

Pokazalo se da jačanje uloge tržišta, samo po sebi, ne protivureči opstajanju državno-svojinskog odnosa, ni najmanje ne osporavajući pozitivne promene do kojih je dolazilo u smislu modernizacije dominantne ekonomske uloge države.

Uzrok tome nije činjenica što se u pogledu afirmacije tržišta nije otišlo dovoljno daleko, već u tome što se jačanjem klasične uloge tržišta, u uslovima savremenih materijalnih proizvodnih snaga, i ne može otići dalje, da sâmo tržište u ovim uslovima reprodukuje jačanje države u privredi. Drukčije rečeno, uzrok tome je u odsustvu društvenih promena koje bi i tržište i državu postavljale na nove osnove.

Sadašnja kriza državno-svojinskog socijalizma traži, u ovom kontekstu, preciziranja. Izgleda mi mogućno zasnovati stav da je reč o krizi tehnokratizacije državno-svojinskog socijalizma.[5] Drukčije rečeno, reč je o krizi pokušaja da se tehnokratizacijom »odlo-

[5] D. Strpić *(O »azijskom načinu proizvodnje«*, »Naše teme«, br. 78/1982) upozorava na »amalgamiranje državno-socijalistički suspregnutog kapital-odnosa i zrelog korporacijskog kapital-odnosa koji više nije suspregnut...«, dovodeći taj proces u vezu sa privrednim reformama u socijalističkim zemljama.

U »tehnokratskom pristupu rješavanju kriznog stanja u kojem se zemlja našla krajem 60-ih godina leže i bitni uzroci poljske krize iz 80-ih godina« (Đ. Pribićević, *O nekim uzrocima poljske krize*, »Naše teme«, br. 7—8/1981).

Digitized by Google

ži« kriza samog državno-svojinskog odnosa, ne dovodeći ga u pitanje u njegovom društvenom smislu.

I kriza savremenog kapitalizma i kriza državno-svojinskog socijalizma, ne ulazeći u analizu svih njihovih vidova, pojavljuju se kao kriza etatističkog oblika društvene reprodukcije. Drukčije rečeno, kriza otvara problem istorijski novih oblika podruštvljavanja proizvodnje.[6]

Građansko društvo, ukratko rečeno, razvijalo se na temelju klasičnog tržišta kao mehanizma povezivanja atomizirane proizvodnje u društvenu proizvodnju i reprodukovanja kapitala kao društvenog odnosa. Istovremeno, proces koncentracije i centralizacije kapitala (»prirodno« začet na tržištu) tendencijski je vodio ograničavanju tržišta u raznim formama, naravno, u interesu kapitala. Taj proces kapitalističkog prevladavanja tržišta dovešće do jačanja ekonomskih funkcija države u kapitalizmu i do etatizacije kapitalističke društvene reprodukcije.

Uvođenje države na scenu kapitalističke ekonomije nije, dakle, puko »spašavanje« kapitalizma u uslovima krize iz 30-tih godina njemu nesvojstvenim sredstvima, već deo tendencije restrukturiranja kapitala u tadašnjim uslovima.

Sa stanovišta oblikâ podruštvljavanja proizvodnje (oblika koji proizvodnju čine društvenom u smislu proizvodnje društva kao celine, a ne u smislu društveno-ekonomskih odnosa koji bi tendirali društvenosti proizvodnje) bitno je da klasično tržište (klasično u smislu svojinskih odnosa na kojima počiva), sa razvojem materijalnih proizvodnih snaga, zakoniito »proizvodi« etatizaciju kao svoj sastavni deo, kao »drugi oblik« podruštvljavanja proizvodnje, jedinstvenog, kapitalističkog načina proizvodnje. U tom smislu tržište i država u ekonomiji deo su jednog, građanskog sveta. Naravno, oni funkcionišu u kombinaciji, pri čemu njihov karakter ne određuju njihovi spoljni oblici, širina »dopuštenog« tržišta ili stepen decentralizacije etatističkih funkcija države, već stvarni odnosi koji reprodukuju stvarno odvajanje proizvođačâ od uslovâ i rezultatâ njihovog rada. U tom smislu reč je o klasičnom tržištu i državi, nezavisno od toga koliko njihova uzajamna kombinacija menja pojavne oblike jednog ili drugog.

Aktuelna kriza, dakle, otvara problem prevladavanja ovog »hibridnog modela« podruštvljavanja proizvodnje, što je, pak, na istorijski i društveno progresivan način moguće jedino izvan horizonata građanskog sveta.

Naravno, vodeće snage kapitala gradiće sopstveni izlaz iz krize, po svemu sudeći, politikom zaoštravanja tehnološke dominacije, novim tehnološkim prodorima čiju će cenu platiti srednje raz-

[6] Govoreći o »zajedništvu sudbine suvremenih zapadno-kapitalističkih i istočno-državnosocijalističkih sistema«, N. Visković ističe »da se u oba slučaja radi o opstojanju i proturječnostima jedinstvene građanske civilizacije, tj. o suštinski jedinstvenoj krizi građanskog društva u oba njegova danas dominantna tipa« (N. Visković, *Konzervativna kretanja sedamdesetih godina na Zapadu*, »Pogledi«, br. 1/1983).

Digitized by Google

vijene i nerazvijene zemlje i koji treba da »vrate« odnose dominacije u čvršćem vidu od postojećih. U tom smislu treba razumeti i restrukturiranje kapitala na liniji pomeranja snaga u prilog transnacionalnih korporacija koje i funkcionišu kao oblik ekonomske eksploatacije tehnološke dominacije.

II

Prvo je pitanje — »poreklo« etatizma. Izgleda mi da u odgovoru na to pitanje nedostaju pokušaji koji istoričnost analize neće redukovati na sled istorijskih događaja, gde činjenica da se etatizam pojavljuje sa prvim socijalističkim državama kritičku analizu etatizma svodi na socijalizam, nego će pažnju usmeriti na celinu stvari, odgonetajući istorijsko rađanje etatizma na njemu istorijski rodnom tlu kapitalizma. Prethodne redukcije naći će objašnjenje etatizma, zatim, u doktrinarnim razlozima, »greškama« marksističke teorije, s jedne, i u taktici i strategiji revolucionarnih snaga pri izvođenju socijalističkih revolucija, s druge strane.

Takvoj redukciji je izgleda sklona, na primer, Horvatova definicija etatizma koji je za ovog autora »ukratko, mješavina tradicionalnog socijalizma i autoritarne države«[7]. Sa tako određenim etatizmom odista se ništa bolje ne može uraditi od onoga što je sa njime pokušao Horvat — pošto etatizam ne odgovara »idealima« socijalizma, onda nije socijalizam (što je tačno), a pošto je »rođen« sa socijalizmom, nema veze ni sa kapitalizmom (što, pak, mislim da nije tačno) — to ga treba ostaviti da »lebdi« bez svog istorijskog porekla kao »nezavisni društveno-ekonomski sistem«. Horvat će to podupreti kritikom svođenja etatizma na kapitalizam ili na socijalizam, ali na metodološki nedovoljno korektan način, samo na etatističkoj praksi socijalizma, smatrajući da je nju nekorektno nazivati »državni kapitalizam« ili objašnjavati je kao »početni stepen socijalističkog razvoja«.

Time se, čini mi se, raspravlja bar jednostrano postavljen problem. Pitanju otkud etatizam u socijalizmu prethodi bar jedno prethodno pitanje — otkud etatizam uopšte? Odgovor na to pitanje ne može mimoići analizu tendencije etatizacije kapitalizma. Naravno, ne pre svega zato da bi »ružno lice« socijalizma dobilo svoju ravnotežu u »prokletstvima« kapitalizma, nego da bi se etatizam kritički razmatrao u problemski pravom ambijentu, a to je prodruštvljavanje proizvodnje i promena njegovih oblika, i da bi se time došlo na tle delotvorne, praktične kritike etatizma u socijalizmu, dakle, njegovog prevladavanja.

Prethodni redukcionizam u pogledu prevladavanja etatizma, sem obilja tekstualnih iskaza koji jasno govore da autori o etatizmu ne misle lepo, izgleda da ne može dati više od analize »smje-

[7] Vidi B. Horvat, *Etatizam — novi društveno-ekonomski sistem*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

Digitized by Google

se socijalističkih i antisocijalističkih osobina etatizma« i njihovih rezultata, o čemu piše Horvat. U prve, pozitivne, *ergo*, »socijalističke« rezultate on ubraja razvoj proizvodnih snaga i rezultate u poboljšanju »blagostanja masa«, a u negativne, to jest antisocijalističke — političku represiju i policijski teror, o čemu piše doista plastično.

Na pitanje koje prethodna analiza logički nameće — može li se boljim »kombinovanjem« »socijalističkih« i antisocijalističkih »osobina« etatizma »smjesa« učiniti »pitkijom« — Horvat daje jasan odgovor: »Etatizam nije nužno trebalo dovesti do staljinizma. Etatizam je spojiv s daleko demokratskijim političkim sistemom.« To je, naravno, potpuno tačno, ali sa stanovišta procesa socijalističke revolucije i njenih istorijskih horizonata nije relevantno, ili, preciznije rečeno, nikakva demokratizacija etatizma neće ga »ugurati« na emancipatorsku trasu socijalizma.

Ako bismo za ovakvu kritiku etatizma mogli reći da »stoji u mestu«, onda to ne znači da rečeni redukcionizam ne može završiti i drukčije u pogledu stanovišta o putevima prevladavanja etatizma, što je značajan korak unazad u odnosu na »mesto« na kome stoji prethodna kritika.

Poenta ovih napomena, posebno o procesima etatizacije kapitalizma, jeste ne samo stav da je socijalizam s onu stranu etatizma, već i teza da se etatizam može prevladavati jedino u ekonomskoj osnovi društva, novim oblicima podruštvljavanja proizvodnje koji će izaći iz okvira građanskog sveta. Reč je, naravno, o samoupravljanju, preciznije — o udruživanju i povezivanju u društvenoj reprodukciji.

Stoga mi je sasvim strana kritika D. Lekovića[8] onoga što on naziva »samoupravnim liberalizmom« koji je »ozakonio dogovaranje i sporazumevanje« i koji je u ekonomiji »doktrina i praksa socijalističke robne proizvodnje«. Odatle i nesklonost onome što autor naziva »revolucionarno samoupravljanje«, a koje, uz ostalo, treba da omogući i »centralizaciju revolucionarnih snaga koja je neophodna radi savladavanja krupnih teškoća socijalističke izgradnje«.

U prethodnom kontekstu izgledaju mi nedelatne one kritike etatizma koje, ne zahvatajući osnovu problema, ostaju u ravni »političke nadgradnje« i ključ za prevladavanje etatizma vide u razvoju demokratije shvaćene u granicama političkog sistema, a ne u celini prostora produkcionog odnosa. Naime, da bi se demokratija istinski razvila, neophodno je taj proces osloniti na pomenute promene u ekonomskoj osnovi društva. Nije mi, stoga, blisko ono gledište koje, redukujući temu etatizma na socijalizam, pa zatim redukujući njegovo prevladavanje na »političku nadgradnju«, dolazi tako celovito do izražaja kod S. Stojanovića.[9]

[8] Vidi D. Leković, *Marksizam kao revolucionarni socijalizam*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

[9] Vidi S. Stojanović, *Marks i ideologizacija marksizma*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

Digitized by Google

Stojanović svoju tezu gradi na razdvajanju »vladajuće i preovlađujuće klase«, pri čemu je »vladajuća klasa ona koja neposredno upravlja državom, iz tog političkog procesa potpuno isključuje druge klase i vrši monopolsku kontrolu nad sredstvima za proizvodnju«. Za razliku od »državnih upravljača«, »buržoazija... može da bude preovlađujuća, ali nikako i vladajuća klasa... Izgleda da je buržoazija prva klasa u istoriji koja može da preovlađuje a da uopšte ne vlada (monopoliše državu). I u tom pogledu kapitalizam predstavlja suštinski nov tip klasnog društva, koji omogućuje opšte-građansku demokratiju.« Naravno, ovaj redosled zaključaka ima ozbiljnu nevolju u trenutku kada se postavi pitanje — kako je to buržoazija »preovlađujuća klasa« u kapitalizmu? Logički, iz teksta sledi da nju »opšte-građanska demokratija« prirodno »izbacuje« kao »preovlađujuću« klasu, a ona to jest buržoazija, demokratski prepušta pitanje vlasti toj istoj demokratiji, opštoj, naravno. Kad bi to bilo tako, buržoazija odista ne bi ni trebalo da se bavi vlašću.

No stvari stoje drukčije, argumenti u prilog tome su na žalost, banalni. Buržoazija dominira, »preovlađuje«, ne zbog nekih misterioznih istorijskih okolnosti ili zbog iskustva u organizovanju proizvodnje, već zato što vlast, to jest država, bar garantuje i brani pravni aspekt njene takve društvene pozicije — od »svetog prava svojine« pa do svih njegovih modifikacija u razvijenom kapitalizmu. Ona je, dakle, »preovlađujuća« dok je »vladajuća«. Naravno, ovde se bavimo suštinom stvari, a ne specifičnostima oblikâ i mehanizmima posredovanja. Takođe, iz ovoga ne sledi da je vlast buržoazije nepodložna uticaju radništva, ali taj uticaj je pre rezultat činjenice da je radnička klasa otela deo »preovlađivanja« buržoaziji u društvu nego »opštosti« građanske demokratije.

Kritika ove harmonije između »opšte građanske« demokratije i »buržoazije bez vlasti« može se i proširiti.

Da li je moguće razumeti savremeni kapitalizam ako se apstrahuje njegova svetska dimenzija?

Da li američka buržoazija »preovlađuje« u, na primer Hong-Kongu, gde je prosečna satnica u proizvodnji i montaži delova američkog porekla dvanaest puta manja nego radnika u istoj proizvodnji u SAD, gde je 1971. godine radilo 36.000 dece od 10—14 godina[10] itd., bez ikakve veze sa »vlašću« i u kući i u inostranstvu?

Naravno, svetski aspekt klasne borbe, koji stoji u osnovi odgovora na prethodna pitanja, najmanje je moguće interpretirati onako kako je to učinio. A. Stojković[11] stavom: »Osnovni sukob između dva vojno-politička bloka naše epohe — Varšavskog i At-

[10] Vidi M. Vojnović, *Zemlje u razvoju i transnacionalne korporacije*, »Tanjug«, Beograd, 1979, str. 110—114.

[11] Vidi A. Stojković, *Jedinstvo i/ili borba klasnih suprotnosti — zakon društvenog razvitka*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

Digitized by Google

lantskog — po svojoj klasnoj osnovi jeste sukob proletarijata i buržoazije.« Bilo bi stvarno deprimirajuće da je tako.

Druga Stojanovićeva teza nije manje interesantna: »neosnovano je već Marksovo očekivanje da radnička klasa ima mogućnost da postane vladajuća klasa... radnici ne samo da nisu postali, nego nisu ni mogli da postanu vladajuća klasa«[12]. Zašto? Zato što, budući »ekonomska klasa« (i to nesvojinska), da bi držali vlast, jedan njihov deo mora otići iz proizvodnje da »vlada« u ime ostalih.

Pogledajmo sada unutrašnju koherentnost Stojanovićevog metoda, primivši ga, začas, zdravo za gotovo.

Buržoazija, koja je takođe »ekonomska klasa« u kapitalizmu, kao što smo videli, »preovlađuje«, ne mora vladati, te valjda i ne šalje svoje predstavnike »u vlast«, čime je oslobođena, zajedno sa kapitalizmom, birokratizacije.

Zašto, u socijalizmu, radnička klasa ne bi bila »preovlađujuća« i jednako indiferentna prema vlasti i slanju svojih predstavnika u njene vrhove?

Zato, izgleda mi, što se Stojanoviću čini da je »buržoazija« u istoriji postala »preovlađujuća« prirodnim putem (valjda štednjom za razliku od onih »rasipnika« koji nisu postali buržoazija, stav koji je i građanska ekonomija davno napustila kao tumačenje istorije kapitala), a da radnička klasa ne može to postati bez »neprirodnog« poteza, to jest bez revolucije, čime se dolazi na »vlast«, a ona to ne može jer mora da proizvodi. Dakle, radništvo ne može biti ni »vladajuća« ni »preovlađujuća« klasa, može jedino »proizvoditi« birokratiju.

S druge strane, zašto se ne bi, teorijski, moglo pretpostaviti da osnova »preovlađivanja« u društvu, umesto svojine, postane rad, pa bi se u tom kontekstu moglo postaviti i pitanje čije je »preovlađivanje«, radničko ili buržoasko, »prirodnije«. *Ergo*, Stojanović nije dosledan ni u razvijanju svoje metode.

No problem je, po mom mišljenju, u pogrešno postavljenoj osnovnoj tezi o »preovlađujućoj« i »vladajućoj« klasi. Buržoazija je, kao što smo videli, »preovlađujuća« jer je »vladajuća«; istorijski posmatrano, prvo je buržoaskom revolucijom postala »vladajuća«, pa zatim, i zato, »preovlađujuća«.

Radnička klasa može postati »preovlađujućom« tek posredstvom toga što će postati »vladajuća« onoliko koliko je neophodno da svojinski monopol počne »napuštati« poziciju determinante »preovlađivanja«. Naravno, da bi se »puka« vlast realizovala kao stvarna društvena dominacija radništva, neophodni su radikalni, istorijski zahvati u sam način proizvodnje, potrebna je »utopija« na delu, a ne sklonost prema građanskoj demokratiji.

---

[12] S. Stojanović, isto.

Digitized by Google

Neobično »energičnu« varijantu prethodnog gledišta zastupa V. Šešelj[13] koji prema marksizmu, radničkoj klasi i socijalizmu nema ni trunke »milosti«, i to na jedan nesumnjivo vanteorijski način. Stvari su toliko jasne »da se postavlja pitanje istorijske opravdanosti revolucionarnog prevrata pod marksističkim znamenjem«, valjda zato što građanska demokratija ima status »nezamjenljivog sredstva istinskog političkog oslobađanja čovjeka«. Dopuštam sebi da ne komentarišem ove stavove, jer se socijalistička revolucija i ne može »isplatiti« onom gledištu za koje je građanska demokratija »nezamjenjiva«.

Izgleda mi da se Stojanovićevo gledište mora razumevati i u kontekstu njegove skraćene sistematizacije novijih faza u razvoju marksizma.[14] S jedne strane, »novi filozofi« sa generalnom tezom da je marksizam jednako staljinizam, a, druge, »povratak autentičnom Marksu« »marksista humanista« za koje staljinizam nema nikakve veze s marksizmom. Za Stojanovića istina je negde na »sredini puta« i na problemu Marksove »odgovornosti« za staljinističku interpretaciju — kako Stojanović piše — »počinju i sabiraju se moje rezerve prema marksistima-fundamentalistima«.

Možda je, u ovom kontekstu, moguće bolje razumeti sasvim uočljivu razliku između navedenih teza o »opštegrađanskoj demokratiji« i radova nešto mlađeg Stojanovića, koji je svojevremeno pisao: »Iako je riznici slobode dala značajan prilog, građanska demokratija se uglavnom ograničila na pluralizam političkih partija, koji je do danas u mnogome ostao »demokratija bez naroda««[15].

Ostaje pitanje — šta se to, u istorijskoj praksi, posebno građanske demokratije, desilo što bi odredilo tako uočljiv teorijski obrt, sem, naravno, pojave »novih filozofa« ili, u širem smislu, »nove desnice«?

Pre nekoliko meseci, na raspravi u Cavtatu, A. Lefevr je rekao da je »u Francuskoj marksizam izašao iz mode« i da je »srce marksizma kucalo i kuca u Jugoslaviji«. Koliko nemamo razloga sumnjati u njegovu ocenu o poziciji marksizma u Francuskoj, toliko se, u kontekstu teza na koje sam se osvrnuo, njegova ocena o marksizmu u nas čini preteranom. Pre bi se reklo da je, u nekim »ovdašnjim« tekstovima, marksizam doživeo ozbiljan infarkt.

To me, naravno, ne sprečava da mislim da marksizam u svojoj osnovi nije u krizi.

---

[13] Vidi V. Šešelj, *Protivurečnosti savremenog socijalizma — determinanta ili posledica krize marksizma*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

[14] S. Stojanović, isto.

[15] S. Stojanović, *Između ideala i stvarnosti*, »Prosveta«, Beograd, 1968, str. 104.

Digitized by Google

III

Šta je, dakle, — sužavajući pitanje na bitan problem oblika podruštvljavanja proizvodnje, — pozitivna alternativa koja nadilazi građanski svet i na kojoj treba temeljiti matični tok prevladavanja problemâ jugoslovenskog društva?

U ovom pogledu središnje pitanje jeste pitanje novog istorijskog oblika delovanja zakona vrednosti.

Za razvoj socijalističkog samoupravljanja kao oblika prevazilaženja klasnog društva prelomna je tačka eliminisanje monopola svojine iz produkcionih odnosa.

Reč je o razvoju društvene svojine koja se razvija kao sistem odnosa među ljudima povodom rada i u kome je rad jedina osnova prisvajanja, odnosno učešća u raspodeli društvenog proizvoda.

Društvena svojina istorijski znači i prevazilaženje podele rada na potreban rad i višak rada samoupravnim ovladavanjem celinom materijalnih pretpostavki i tokova društvene reprodukcije od strane neposrednih proizvođača.

Na tim odnosima svesno delovanje u osnovnim proizvodnim ćelijama razvija se kao »unutrašnje svojstvo« rada, kao samoupravljanje ravnopravnih radnih ljudi posredstvom samoupravnog planiranja, sporazumevanja i dogovaranja.

Ovi novi odnosi u osnovnim proizvodnim ćelijama društva, određuju takođe presudno, društveni karakter i zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

Pre svega, reč je o odnosima koji otvaraju istorijski nov proces razotuđenja rada, u kome celokupnim radom i njegovim rezultatima gospodare neposredni proizvođači. Taj proces istovremeno znači promene istorijskih funkcija zakona vrednosti i svesnog delovanja, njihov »povratak« radu kao svom rodnom mestu.

Zakon vrednosti i svesno delovanje postaju funkcije rada i njegovog razvoja, te se time, oslobađanjem rada kao njihovog zajedničkog imenitelja, prevazilazi i njihova međusobna protivrečnost.

Dakle, socijalistički samoupravni odnosi su društvena osnova svesnog ovladavanja zakonom vrednosti. Pre svega, reč je o novim odnosima u osnovnoj proizvodnoj ćeliji društva, čijim se razvojem, preko razotuđenja rada, na samom »početku«, prevazilazi protivrečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja. Logika i karakter tog novog, »unutrašnjeg«, osnovnog odnosa između zakona vrednosti i svesnog delovanja docnije se reprodukuje u svim fazama i oblicima funkcionisanja socijalističke samoupravne robne privrede i samoupravnog planiranja.

Bitno je, međutim, da bez takvih odnosa unutar osnovnih proizvodnih ćelija, nezavisno od stepena razvijenosti državnog planiranja ili drugih oblika spoljašnje regulacije ekonomskih tokova, nije moguće prevazići protivrečje između zakona vrednosti i svesnog delovanja.

Ključni odnos socijalističke samoupravne robne proizvodnje je dohodak. Dohodak je ekonomski izraz novostvorene vrednosti,

Digitized by Google

osnovni ekonomski motiv proizvodnje i njenog razvoja. Istovremeno, jedinstvo dohotka čini njegov društveni aspekt, izraz je stvarne društvene vlasti radnih ljudi nad pretpostavkama, uslovima i rezultatima sopstvenog rada i raspodele prema rezultatima rada, dakle, izražava svoj rad i raspolaganje društvenim sredstvima u jednim rukama, u rukama neposrednih proizvođača.

Značaj jedinstva dohotka ne iscrpljuje se u aspektu razvoja samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa. On je podjednako velik i kada je reč o reprodukovanju novog međusobnog odnosa ekonomskih zakonitosti, s jedne, i svesnog delovanja i planiranja, s druge strane.

Dohodak je ekonomski rezultat rada samoupravnog kolektiva u uslovima delovanja zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje. U činjenici da je dohodak jedinstven, da radni ljudi njime samoupravno raspolažu, da svoje materijalne interese mogu zadovoljavati jedino preko porasta dohotka sopstvene organizacije udruženog rada, da postoji kretanje i prelivanje dohotka posredstvom robne razmene međuzavisnih organizacija udruženog rada, da savremena proizvodnja objektivno teži stabilizaciji i dugoročnom usklađivanju za nju relevantnih ekonomskih veza itd. — u toj činjenici objektivno se javlja tendencija da radni ljudi različitih osnovnih organizacija udruženog rada na svoje međusobne dohodovne tokove svesno i usmeravajući deluju. Dakle, iz ekonomske i društvene prirode dohotka rađa se tendencija »spajanja« kretanja dohotka pod dejstvom ekonomskih zakonitosti i njihovog svesnog regulisanja, tendencija udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije. S druge strane, ponašanje robnih proizvođača u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje motivisano je dohotkom i njegovim rastom. Upravo dohodovna motivacija (to jest tržišni motiv ponašanja) objektivno uzrokuje procese povezivanja i udruživanja različitih kolektiva robnih proizvođača, a u cilju porasta njihovog dohotka.

Dakle, ekonomska prinuda socijalističke samoupravne robne proizvodnje, rezultat njenog objektivnog delovanja, jeste udruživanje i povezivanje. Time ona sopstvenim ekonomskim zakonitostima izražava i ubrzava ukrupnjavanje proizvodnje kao nužnost razvoja novih proizvodnih snaga. Udruživanje i povezivanje je samoupravni oblik »koncentracije i centralizacije« proizvodnje. Ono je stoga i sâmo ekonomska zakonitost.

Udruživanje i povezivanje se razlikuje od drugih istorijskih oblika »koncentracije i centralizacije« proizvodnje po tome što nisu posredovani svojinskim monopolom ni kapitala ni države. Reč je o tome da se u samom procesu podruštvljavanja proizvodnje, a udruživanje to i jeste, formiraju mogućnosti neposrednog povezivanja proizvođača, što u sebi izražava istorijski zakonitu tendenciju socijalizma da se razvija ka »asocijacijama slobodnih proizvođača«. S druge, jednako bitne strane, udruživanje je elastičan i mobilan oblik »centralizacije i koncentracije« proizvodnje koji, u perspektivi posmatrano, otvara šire mogućnosti ekonomskom organizovanju novih proizvodnih snaga. Bar utoliko što mu ne po-

Digitized by Google

stavlja svojinske prepreke i što ne znači (za razliku od ukrupnjavanja posredstvom kapitala ili države) centralizaciju odlučivanja. Udruživanje znači »koncentraciju i centralizaciju« uz očuvanje i razvoj integriteta subjekata koji se udružuju. Za razliku od državne i kapitalske koncentracije i centralizacije, ovde postoji ekonomska samostalnost delova, te shodno tome delovanje ekonomskih zakonitosti, naravno, u novim istorijskim oblicima. Dakle, unutar procesa udruživanja i povezivanja deluju ekonomske zakonitosti.

S jedne strane, to je rezultat činjenice da udruživanje nastaje funkcionisanjem socijalističke samoupravne robne proizvodnje, da u konkretnim slučajevima izrasta iz tržišnih veza među organizacijama udruženog rada i da njih svesno i dugoročno reguliše. Zato dohodovni odnosi u sebi izražavaju i ekonomske zakonitosti i svesno delovanje.

S druge strane, sama priroda udruživanja kao samoupravnog oblika »koncentracije i centralizacije« proizvodnje, pošto ne sadrži otuđene posrednike koncentracije, već njenu neposrednost i integritet subjekata, omogućuje delovanje ekonomskih zakonitosti unutar samog udruživanja. Nasuprot tome, ekonomske zakonitosti se gube kada se koncentracija i centralizacija proizvodnje obavljaju posredstvom kapitala i države, jer je sve podređeno jednom interesu monopola svojine.

Ne mogu se, dakle, odvajati na jednu stranu udruživanje, a na drugu delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

U uslovima društvene podele rada i postojanja više samostalnih samoupravnih proizvođača podruštvljavanje proizvodnje vrši se mehanizmima udruživanja rada i sredstava i slobodnom razmenom rada među samoupravljačima, koji počivaju na socijalističkoj samoupravnoj robnoj privredi.

Osnovne organizacije udruženog rada, slédeći logiku društvene reprodukcije i njenih ekonomskih tokova, udružuju svoj rad i sredstva. Shodno objektivnom karakteru dohodovne, reprodukcione povezanosti, i stepen »udruženosti« je različit. Bitno je, međutim, da je otvoren proces samoupravne homogenizacije društvene reprodukcije.

Proces udruživanja tiče se rada (živog i minulog) i njegovog razvoja. Stoga on podrazumeva delovanje zakona vrednosti i kada nisu u pitanju klasični tržišni mehanizmi, kao i njegovo svesno, samoupravno regulisanje. Svaki konkretan proces udruživanja rada i sredstava u svojoj osnovi mora imati objektivnu društvenu potrebu koju treba zadovoljiti, mora slediti kriterijum onog kvantuma i kvaliteta rada koje društvo može priznati za zadovoljenje te potrebe, dakle, mora za osnovu imati zakon vrednosti. Istovremeno, svako udruživanje rada i sredstava znači i svestan odnos i delovanje, prema konkretnim aspektima zakona vrednosti, ne samo konkretnih proizvođača, već i svih onih o čijoj potrebi i zadovoljavanju te potrebe je reč.

Digitized by Google

Stoga je udruživanje i povezivanje proces neposredne demokratizacije procesa društvene reprodukcije, spajanja »opšteg« i »posebnog«[16].

IV

Udruživanje i povezivanje u procesu društvene reprodukcije sadrže u sebi klicu razvoja novog oblika podruštvljavanja proizvodnje, izrastaju »unutar« socijalističke samoupravne robne proizvodnje kao njena specifična zakonitost da bi istovremeno, sâmo udruživanje, bilo »motorna snaga« njene dalje transformacije, začetak procesa razvoja »asocijacija slobodnih proizvođača«.

Odgovor na pitanje zašto taj proces u nas ide sporo i sa mnogim devijantnim oblicima svakako traži temeljitu analizu stvarnosti u nas. Izgleda, međutim, da je u vezi s tim ipak moguće identifikovati osnovni problem, ovde samo u naznakama.

Osnovna protivurečnost u nas je, između udruživanja i povezivanja, sa prethodno navedenim karakteristikama, i klasičnog delovanja države u privredi. Problem uloge države u našoj ekonomiji izgleda da je bio »zamagljen« njenom decentralizacijom. Sa opravdanom identifikacijom »decentralizovanog etatizma« kao temeljnog »potiskivača« samoupravljanja sada se, izgleda, javlja novo »zamagljivanje«, ono koje problem redukuje na efikasnije funkcionisanje države, te ne izlazi van granice kritike »decentralizovanosti«. Središte problema je u etatizmu, a ne u konkretnom obliku u kome se on danas u nas pojavljuje ili, drukčije rečeno, stvar je u prevladavanju etatizma, a ne u »smeni« njegovih oblika.

Protivurečnost o kojoj je reč ogleda se u tome što proces udruživanja i povezivanja u društvenoj praksi ima nasuprot sebi ne samo birokratizam u raznim oblicima i na svim nivoima državne organizacije (iako bi i to bio dovoljan »potiskivač« samog udruživanja), već protiv sebe ima i logiku funkcionisanja ekonomske uloge države. Nije reč samo o konkretnim merama ekonomske politike, već i o tome da »filosofija« ekonomske politike počiva na pretpostavci da njome država reguliše klasične tržišne tokove, dakle, o tome da udruživanje i povezivanje ostaju van »sistema« stvarnog delovanja države u privredi. To za konzekvencu ima praktično potiskivanje mogućnosti razvoja udruživanja i povezivanja. Birokratizam je, takođe, i uzrok i posledica ove situacije.

Naravno, prevladavanje ove protivurečnosti prvorazredno je društveno, klasno pitanje. Njeno prevladavanje traži takve pro-

[16] »Kako je moguće „okupljanje" čitavog društva, svih individuuma, posredstvom njihovog reprodukcionog procesa? To je kardinalno pitanje socijalističke demokratije. Valja shvatiti da se pitanje samoupravljanja u visokokompleksnom društvu postavlja, i na nj odgovara, ne samo iz perspektive partikularnih, pa naravno ni tvorničkih jedinica, nego uvijek istodobno s obzirom na ukupni proces reprodukcije« (R. Bahro, *Alternativa — kritika realnog socijalizma*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 372).

Digitized by Google

mene u našem privrednom i političkom sistemu koje će za okosnicu imati jačanje neposrednog uticaja udruženih radnika na stvarno delovanje države. Od potrebe, na primer, da se pri izradi Društvenog plana SFRJ otvori mogućnost da osnova plana budu sporazumi organizacija udruženog rada iz pojedinih oblasti, a ne isključivo dogovori republika i pokrajina kao »posrednikâ« »sopstvenih« OUR — do potrebe da jača integrisanost samoupravnog odlučivanja u reprodukciono udruženim i povezanim organizacijama (ne sa stanovišta derogiranja samoupravne pozicije OOUR, već sa stanovišta neophodnosti da se sopstvenom integrisanošću samoupravno odlučivanje odupre voluntarizmu decentralizovanih birokratizama). Itd.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

Državno-socijalistički privredni sistem

I

Socijalistička društva bitno odlikuje postojanje državne organizacije. Nedržavna organizacija, kako predviđa marksistička teorija, biće karakteristična tek za buduće, komunističko društvo.

Državno-socijalistički privredni sistem, u kome država upravlja i rukovodi privredom, najpre se javlja i razvija u Sovjetskom Savezu, a zatim i u drugim socijalističkim zemljama, pri čemu su ispoljene mnoge zajedničke odlike, ali i izvesne nebitne razlike.

Teorijsko obrazloženje i prva praktična rešenja u stvaranju državno-socijalističkog privrednog sistema dao je V. I. Lenjin.

U martu 1918. godine on je rekao: »Zadatak je socijalizma — prijelaz svih sredstava za proizvodnju u vlasništvo čitava naroda, a nikako ne taj da brodove preuzmu brodarski radnici, banke — bankovni službenici. Ako ljudi takve trice primaju ozbiljno, onda treba ukinuti nacionalizaciju, jer je to uopće divljaštvo. Mi zadatak, cilj socijalizma vidimo u tome da pretvorimo zemlju i poduzeća u vlasništvo Sovjetske Republike.«[1]

Nešto kasnije, Lenjin je istakao: »Organizacija evidencije, kontrola najkrupnijih poduzeća, pretvaranje čitavog državnog pri-

[1] V. I. Lenjin, *Dela*, t. 28, Beograd, 1975, str. 193.

Digitized by Google

vrednog organizma u jedan veliki stroj, u privredni organizam koji radi tako da stotinama milijuna ljudi rukovodi jedan plan — to je onaj divovski organizacijski zadatak koji je pao na naša leđa.«[2]

»Ni željeznica, ni promet, ni krupni strojevi, ni poduzeća uopće ne mogu ispravno funkcionirati — isticao je Lenjin — ako nema jedinstva volje koja povezuje sve trudbenike u jedan privredni organ što radi s pravilnošću satnog mehanizma.«[3]

U svom govoru na Prvom sveruskom kongresu saveta za narodnu privredu (26. maja 1918) Lenjin je naglasio: »Vrhovnom savetu za narodnu privredu pao je sada u deo jedan od težih i jedan od najzahvalnijih zadataka. Nema sumnje, što se dalje budu razvijale tekovine oktobarske revolucije, što se dalje bude kretao ovaj preobražaj koji je ona započela, što čvršći budu temelji tekovina socijalističke revolucije i što više bude jačalo socijalističko uređenje — to će veća i uzvišenija postajati uloga saveta za narodnu privredu kojima, kao jednoj državnoj ustanovi, predstoji da trajno sačuvaju svoje mesto, koje će biti utoliko trajnije ukoliko bliže budemo uspostavljanju socijalističkog uređenja, ukoliko manje bude bilo potrebe za čisto administrativnim aparatom koji je u bukvalnom smislu reči nadležan samo za upravljanje. Tom aparatu — nakon što definitivno bude slomljen otpor eksploatatora, nakon što trudbenici nauče da organizuju socijalističku proizvodnju — tom aparatu upravljanja u bukvalnom, ograničenom, uskom smislu reči, aparatu stare države suđeno je da umre, a aparatu tipa Vrhovnog saveta za narodnu privredu suđeno je da raste, da se razvija i jača, preuzimajući svu najvažniju delatnost organizovanog društva.«[4]

Takvi stavovi V. I. Lenjina svakako su zasnovani i na shvatanjima K. Marksa, koji je još u prvom tomu *Kapitala* pisao: »Svaki neposredni društven ili zajednički rad u velikom razmeru traži više ili manje da se njime upravlja, kako bi se dovele u sklad individualne delatnosti i izvršile opšte funkcije koje proizilaze iz kretanja celokupnog proizvodnog tela, kretanja koje se razlikuje od kretanja njegovih samostalnih organa.«[5] Marks je također isticao da se »između kapitalističkog i komunističkog društva nalazi period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Tome periodu odgovara i politički prelazni period, pa država toga perioda može biti samo revolucionarna diktatura proletarijata«[6], pomoću koje se učvršćuje i razvija novo društveno-ekonomsko uređenje.

Po Lenjinu, dakle, država, kao aparat organizovanog društva koje gradi socijalizam, upravlja i rukovodi narodnom privredom po principu demokratskog centralizma.

---

[2] Isto, str. 206.
[3] Isto, str. 321.
[4] Isto, t. 29, str. 43.
[5] K. Marks, *Kapital I*, Beograd, 1947, str. 263.
[6] K. Marks — F. Engels, *Sočinenija*, t. 19, str. 27.

Digitized by Google

»Mi smo za demokratski centralizam. I treba jasno shvatiti kako se jako razlikuje demokratski centralizam, s jedne strane, od birokratskog centralizma, s druge strane — od anarhizma... Nema ničeg pogrešnijeg od brkanja demokratskog centralizma s birokratizmom i šablonizacijom. Naš je zadatak sada da provedemo upravo demokratski centralizam na području gospodarstva, da osiguramo potpuni sklad i jedinstvo u funkcionisanju takvih ekonomskih poduzeća kao što su željeznica, pošta, telegraf i ostala sredstva saobraćaja i sl., a u isto vrijeme centralizam, shvaćen u dosta demokratskom smislu, pretpostavlja mogućnost — stvorenu prvi put u povijesti — potpunog i nesmetanog razvoja ne samo lokalnih osobenosti nego i lokalne inicijative, raznovrsnosti puteva, metoda i sredstava kretanja prema zajedničkom cilju«[7].

II

Bitne odlike državno-socijalističkog privrednog sistema su:

— državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju;
— državno upravljanje privrednim životom;
— plansko regulisanje privrednog razvoja.

Državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju u SSSR sovjetski teoretičari sada tretiraju kao opštenarodnu svojinu, jer je, po njima, u sadašnjim uslovima u toj zemlji socijalistička država reprezentant interesa čitavog društva (opštenarodna država). Ta svojina omogućuje centralizovano plansko upravljanje privredom i sprovođenje jedinstvene naučno-tehničke i socijalno-ekonomske politike, na osnovu čega treba da se obezbedi stabilan i brz privredni razvoj, stalan porast životnog standarda i puna zaposlenost radno sposobnog stanovništva.

Nema sumnje, državna svojina na sredstvima za proizvodnju, koja nastaje nacionalizacijom koju vrši nova vlast, predstavlja prvi oblik socijalističkog vlasništva. Država u ime društva preuzima sredstva za proizvodnju u svoje ruke da bi se ukinula eksploatacija čoveka od strane čoveka i da bi se privredni život mogao organizovati u skladu sa ciljevima nove vlasti. Državna svojina na sredstvima za proizvodnju pretpostavlja i upravljanje privredom od strane države. Opasnosti od birokratskih deformacija svakako postoje. No ipak se ta svojina razlikuje od državne svojine u kapitalizmu, koja, u stvari, predstavlja najviši oblik kapitalističkog vlasništva, zbog izmenjenog karaktera vlasti i države.

Nikada ne treba zaboraviti da ni u socijalizmu država nije isto što i društvo; ona je mnogo uža i identifikuje se sa određenim brojem ljudi kojima monopol upravljanja postaje profesija. Zbog toga je Lenjin uporno ukazivao na opasnosti birokratizacije sovjetskog društva. Da bi se te opasnosti predupredile, neophodno je stalno i postupno razvijanje političke i ekonomske

[7] V. I. Lenjin, *Dela*, t. 28, str. 317—318.

Digitized by Google

demokratije, prema meri osposobljenosti (kompetentnosti) radnih ljudi i građana i prema stvarnim mogućnostima deprofesionalizacije upravljačkih funkcija, na šta bitno utiče povećavanje produktivnosti rada i skraćivanje radnog dana.

U uslovima posrednog prisvajanja (robna privreda) postoji opasnost faktičkog uspostavljanja grupnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju.

Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju pretpostavlja odsustvo svakog oblika prisvajanja na osnovu korišćenja sredstava za proizvodnju, što će se moći ostvariti tek u komunizmu.

Prerastanje državne svojine u društveno vlasništvo svakako je dugoročan proces vezan za sve veće podruštvljavanje proizvodnje na osnovu naučno-tehničke revolucije i produbljivanja podele rada, kao i za razvitak ekonomske demokratije.

Državno upravljanje i rukovođenje privrednim životom ostvaruje se na svim nivoima, počev od pojedinačnih preduzeća, preko njihovih udruženja i grana, teritorijalnih kompleksa do privrede kao celine.

Preduzećem, u ime države, upravlja i rukovodi direktor, koga imenuje i razrešava državni organ, kome on odgovara za svoj rad. Slična je situacija i sa grupacijama povezanih (udruženih) preduzeća. Granama narodne privrede upravljaju državna ministarstva, a privredom kao celinom — najviši organi državne vlasti (vlade i parlamenti). Postoji subordinacija organâ u državnom upravljanju privredom.

Sva značajnija pitanja odvijanja privrednog života regulišu se državnim propisima. Središnje mesto pripada planovima privrednog razvoja.

Centralizovano planiranje ima tri aspekta: sintetičko narodno-privredno planiranje, gransko i teritorijalno planiranje.

Centralizovano planiranje treba, pre svega, da obezbedi koordinaciju delatnosti svih sastavnih delova složenog privrednog organizma, da održava neophodne srazmere u njihovom razvitku, da obezbeđuje prioritet u izvršavanju opštih, bitnih ekonomskih zadataka zemlje, kako bi opšti i dugoročni interesi imali prevagu nad posebnim, pojedinačnim i kratkoročnim interesima.

Centralni planski organ usredsređuje svoju aktivnost naročito na rešavanje strateških zadataka razvitka privrede: određivanje tempa i pravca razvoja, formiranje narodno-privrednih proporcija, koordinacija i usklađivanje planova na nižim nivoima, sprovođenje jedinstvene državne politike u oblasti tehničkog progresa, investicija, razmeštaja proizvodnih snaga, cena, plaćanja radnika, finansija, ostvarivanja jedinstvenog sistema statistike i evidencije, kao i jedinstvenog sistema normi privrednog poslovanja svih privrednih subjekata, te produbljivanje specijalizacije i kooperacije u privredi i sagledavanje mogućnosti ekonomskog manevrisanja. Polazeći od navedenog, centralni planski organ utvrđuje zadatke za grane, teritorijalne komplekse, udruženja preduzeća i za sama preduzeća. Da bi se ti složeni zadaci što uspešnije

Digitized by Google

rešavali, u savremenim uslovima poklanja se velika pažnja razvijanju kompjuterskog sistema za upravljanje privredom.

Uspešnost centralizovanog planiranja zavisi pre svega od njegove zasnovanosti na nauci, koja se ne svodi na pravilan proračun planskih proporcija, već i na izučenosti kompleksa uslova povezanih s delovanjem ekonomskih i drugih zakonitosti. Na nauci zasnovano planiranje uključuje u sebe analizu prirodnih uslova i resursa, stanja privrede na početku planskog perioda, prognozu kretanja stanovništva, prognozu naučno-tehničkog progresa i međunarodnih uslova, te analizu čisto planskih proračuna tempa i proporcija privrednog razvitka. Naravno da je sa tim tesno povezano određivanje ekonomsko-političkih ciljeva planskog perioda u oblasti podizanja životnog standarda stanovništva, ekonomskih potencijala i jačanja odbrambene sposobnosti zemlje. Samo takvo planiranje može biti efikasno oruđe korišćenja i primene objektivnih zakonitosti u regulisanju privrednog života.

Naučna zasnovanost centralizovanog planiranja i uspešno izvršavanje planova zahteva kombinovanje perspektivnog i tekućeg planiranja, čime se postiže njegova neprekidnost. Tekuće planiranje ne svodi se samo na konkretizaciju perspektivnog plana u svakoj datoj godini, već ono i koriguje perspektivni plan na osnovu uračunavanja novih dostignuća nauke i tehnike, te razvitka potreba društva.

Naučna zasnovanost centralizovanog planiranja pretpostavlja strogo vođenje računa o srazmerama u okviru narodne privrede i njenih grana. Usklađenost plana narodne privrede zahteva da svi njegovi delovi — opšte ekonomske i granske proporcije, planovi proizvodnje i raspodele — budu ne samo međusobno usaglašeni, nego i da odgovaraju datim potrebama društva.

Značaj principa demokratskog centralizma Lenjin je isticao naročito u oblasti planiranja. Njegova je suština u toj oblasti u kombinaciji centralnog planiranja s inicijativom nižih organa i radnih kolektiva. U preduzećima treba da se otkrivaju mogućnosti i rezerve rasta i usavršavanja proizvodnje, da se iskazuju potrebe. Centralno treba da se utvrđuju opšte ekonomske i osnovne granske proporcije na osnovi potreba društva kao celine. Jedinstvo ciljeva u razvoju narodne privrede, koje se mora centralno utvrđivati, ne isključuje, već, naprotiv, pretpostavlja raznolikost konkretnih puteva u njihovom realizovanju. Otuda je neophodno kombinovati centralno planiranje i ekonomsku samostalnost preduzeća. Kretanje informacija i zadataka odozdo prema gore i obratno najbolje izražava suštinu ideje demokratskog centralizma u organizaciji planiranja.

Minimalizacija broja obaveznih pokazatelja planova preduzeća koji se utvrđuju odozgo i pružanje širih mogućnosti radnim kolektivima da sami konkretizuju svoj plan u tim okvirima na osnovi slobode izbora najracionalnijih puteva njegovog izvršavanja povećava efikasnost privrednog planiranja u celini, stvaraju se povoljniji uslovi za ubrzavanje tempa tehničkog i ekonomskog progresa, povećava se efikasnost proizvodnje. Na taj način će se

Digitized by Google

planski ciljevi ostvarivati s najmanjim troškovima, na najracionalniji način.

Primena principa demokratskog centralizma u privrednom planiranju zahteva široka prava radnih kolektiva i njihovih asocijacija, uz uvažavanje uloge centralnog planiranja u određivanju pravaca ekonomskog i tehničkog razvitka i kompleksnog usklađivanja planova u procesu njihovog realizovanja. Potrebno je, dakle, optimalno kombinovati centralno planiranje i ekonomsku samostalnost preduzeća.

Konkretnije govoreći, u državno-socijalističkom privrednom sistemu država određuje obim i strukturu proizvodnje, investicija i robnog prometa; određuje tempo i pravce razvitka pojedinih grana narodne privrede; reguliše raspodelu, preraspodelu i korišćenje nacionalnog dohotka; reguliše učešće zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima; ima monopol u spoljnoj trgovini i u oblasti novca. Operativno upravljanje privredom država ostvaruje pomoću privrednog planiranja i organizacije izvršavanja planova. Pomoću svojih opunomoćenika rukovodi preduzećima i organizuje njihove međusobne ekonomske odnose; kontroliše poštovanje radne, tehnološke i planske discipline.

Država se brine o stvaranju, razvitku i usavršavanju materijalno-tehničke osnove socijalizma. Ona finansira investicije i usmerava ih na izgradnju novih preduzeća i formiranje novih grana, na rekonstrukciju i proširivanje postojećih preduzeća, na korišćenje novih prirodnih resursa, brinući se o razmeštaju proizvodnih snaga i smanjivanju razlika u stepenu privredne razvijenosti pojedinih područja.

Država usmerava i finansira razvitak nauke i tehnike. Brine se o školovanju, raspodeli i korišćenju stručnih kadrova.

Rukovodeću snagu države predstavlja komunistička partija.

U sklopu centralno utvrđenih planskih zadataka i rešenja, u državno-socijalističkom privrednom sistemu preduzeće je samostalno u tehničkom rukovođenju proizvodnjom, u snabdevanju i prodaji, primanju na posao radnika, službenika i inženjersko-tehničkog osoblja. Iz dela dobiti preduzeće formira fondove za materijalno stimuliranje, zatim za finansiranje socijalno-kulturnih poduhvata, dopunske stambene izgradnje, razvitka proizvodnje, za davanje premija za stvaranje i primenu nove tehnike, izuma i racionalizatorskih predloga. Prava radnih kolektiva, odnosno društveno-političkih organizacija u preduzećima, uglavnom se svode na davanje predloga (saveta) direktorima preduzeća pri rešavanju određenih pitanja i na određene oblike kontrole rada administracije preduzeća.

U savremenim uslovima u sovjetskoj praksi se, na primer, susreću različiti oblici učešća radnih ljudi i građana u upravljanju proizvodnjom i društvenim životom uopšte. To su: stalna proizvodno-tehnička savetovanja u preduzećima koja obuhvataju oko šest miliona radnika, tehničara i inženjera; različite proizvodne komisije, društveni saveti za naučnu organizaciju rada, ekonomski

Digitized by Google

saveti, saveti novatora; milioni trudbenika uključeni su u stalne komisije sovjetâ deputata na svim nivoima (komisije za industriju, poljoprivredu, saobraćaj, trgovinu, kulturu, obrazovanje i druge); te komisije razmatraju probleme u datim oblastima i daju svoje predloge sovjetima za njihovo rešavanje. Navodi se podatak da u takvim komisijama radi preko 25 miliona aktivista. U organima narodne kontrole angažovano je (neprofesionalno) oko devet miliona ljudi. Postoje dobrovoljna narodna društva i drugarski sudovi koji vode borbu s narušiocima javnog reda itd. Niz važnih funkcija upravljanja vrše društvene organizacije. Sindikati se brinu o zaštiti na radu, o socijalnom osiguranju, društvenom standardu. Vode se javne rasprave o najznačajnijim pitanjima društvenog i privrednog života pre njihovog rešavanja. Ističe se da preko dve trećine deputata sovjetâ čine radnici i kolhoznici.

Karakteristično je da sovjetski teoretičari ističu da učešće masa u upravljanju ne treba posmatrati kao neku privilegiju, nego kao naporan i težak posao koji zahteva spremnost za upuštanje u borbu s učmalošću i neodgovornošću.

Glavni problem funkcionisanja državno-socijalističkog privrednog sistema je ostvarivanje jedinstva centralizma i demokratizma. To nisu dva uporedna načela, nego dve strane jednog istog principa upravljanja — principa demokratskog centralizma. Centralizovano upravljanje privredom može se nazvati socijalističkim samo ako je demokratski centralizovano upravljanje. Istorijsko iskustvo pokazuje da se socijalizam može uspešno izgrađivati kad se ne apsolutizuje centralizacija (što vodi opasnim birokratskim deformacijama u upravljanju privredom i društvom), nego kad se ona ostvaruje na širokoj demokratskoj osnovi, na razvitku inicijativa preduzeća, radnih kolektiva. Iskustvo takođe pokazuje da je neophodno vršiti preraspodelu upravljačkih funkcija odozgo prema dole: centralni organi treba da donose strateška rešenja, a prava nižih organa vlasti i radnih kolektiva treba da se šire.

U ovom privrednom sistemu bitno je uspostavljanje (u praksi) organskog jedinstva centralizma i privredne samostalnosti preduzeća, njihovih udruženja, grana i teritorijalnih kompleksa. Privredna samostalnost navedenih subjekata ekonomskog života nikako ne bi smela da se svede samo na samostalnost u izvršavanju centralno utvrđenih planskih zadataka, što je u praksi vrlo čest slučaj. Uzrok pomenute privredne samostalnosti nikako nije u tome što se iz centra ne može planirati sve. Privredna samostalnost ne bi smela da se svodi na spoljnu dopunu centralizmu, već je treba tretirati kao unutrašnji demokratizam centralizma. Da bi se ostvarivalo što potpunije zadovoljavanje svih društvenih potreba, neophodna je privredna samostalnost preduzeća i drugih oblika integracije rada. Bez toga se ne može ostvarivati uspešna konkretizacija i optimalizacija planskih zadataka, niti se oni mogu uspešno izvršavati.

Neophodnost dijalektičkog povezivanja centralizma i samostalnosti proističe iz jedinstva ciljeva različitih sastavnih delova

Digitized by Google

socijalističke proizvodnje, s jedne, i objektivnih razlika u uslovima privređivanja i ostvarivanja jedinstvenih ciljeva, s druge strane.

»Svaka fabrika, svako selo predstavlja proizvođačko-potrošačku zajednicu, koja ima pravo i obavezu da na svoj način primenjuje opšte sovjetske norme (»na svoj način« — ne u smislu njihovog narušavanja, već u smislu raznolikosti oblika njihovog sprovođenja u život), na svoj način da rešava probleme proizvodnje i raspodele.« [8]

Etape u razvitku proizvodnih snaga treba da predodređuju granice privredne samostalnosti različitih subjekata ekonomskog života i konkretne oblike njenog kombinovanja s centralizmom.

Princip demokratskog centralizma, kako ga je definisao Lenjin, treba da obezbeđuje sve šire učešće radnikâ u upravljanju privredom i da pruža sve šire prostore inicijativama svih članova društva u lokalnim i opštenacionalnim razmerama što uspešnijim objedinjavanjem opštih i posebnih interesa.

Neki sovjetski teoretičari, na primer, ukazuju na to da u njihovoj zemlji u upravljanju privredom i društvom ima mnogo problema koji u praksi nisu na zadovoljavajući način rešeni, osobito u pogledu uključivanja što većeg broja radnih ljudi u upravljanje. Ukazuje se na neophodnost usavršavanja organizacionih oblika učešća trudbenikâ u upravljanju, na potrebu racionalizacije materijalnih stimula i sankcija (imaju se u vidu preduzeća), na razvitak širokog ekonomskog obrazovanja trudbenikâ, bez koga je nemoguće kvalifikovano učešće u upravljanju proizvodnjom.

Prevladavanje ozbiljnih deformacija koje je doneo birokratski centralizam koji se, nakon Lenjina, razvio u praksi, zahteva pre svega promene u privrednom planiranju. Sveobuhvatno, detaljno, direktivno, centralističko planiranje stavlja preduzeće u situaciju da može da se brine samo o izvršavanju određenih mu zadataka, pri čemu nastoji da svoje proizvodne mogućnosti prikaže što manjim, kako bi dobilo i manje planske zadatke, koji će se onda moći uspešnije izvršavati. Ovakav karakter privrednog planiranja proistekao je iz pogrešnog shvatanja da je u socijalizmu rad svakog kolektiva neposredno društveni rad, to jest da robno-novčani odnosi ne predstavljaju jednu od suštinskih odlika socijalističke privrede. U tom pravcu su takođe delovali i vrlo teški uslovi u prvoj etapi socijalističke izgradnje, koji su nametali strogu centralizaciju. Razvijanje susretnog planiranja, pri kome se vrši međusobno (odozdo prema gore i obratno) proveravanje i usklađivanje ciljeva (zadataka), neophodnih sredstava i puteva njihovog realizovanja, treba da podstiče radne kolektive da aktiviraju sve raspoložive izvore rasta proizvodnje i poboljšavanja kvaliteta proizvoda. Pri takvom planiranju akcent treba stavljati na kvalitativne pokazatelje privrednog razvoja: porast produktivnosti rada, bolje korišćenje kapacitetâ, smanjivanje cene koštanja

[8] V. I. Lenjin, *Polnoe sobranie sočinenija*, t. 36, peto izdanje, Moskva, 1969, str. 191.

Digitized by Google

proizvoda uz poboljšavanje njihove upotrebne vrednosti. Što je veće učešće radnih kolektiva u pripremi planova i upravljanju proizvodnjom tim je razvijeniji osećaj odgovornosti svakog radnika za opšti uspeh kolektiva. Radni čovek treba da se oseća i kao suvlasnik sredstava za proizvodnju (kao član socijalističkog društva) i kao izvršilac poslova, što je moćan generator razvitka proizvodnje.

Centralno planiranje treba da se što optimalnije kombinuje sa privrednom samostalnošću preduzeća, sa sve širim korišćenjem ekonomskih podsticaja. To je naročito važno za intenzifikaciju društvene proizvodnje, za povećavanje njene efektivnosti.

Administrativno, državno rukovođenje privredom trebalo bi sve više da se bogati ekonomskom sadržinom tako što će rešenja bazirati na sve dubljoj naučnoj zasnovanosti, kako bi se voluntarizam i subjektivizam državnih organa postepeno eliminisali. Ekonomska politika treba da se oslanja na ekonomsku teoriju, na poznavanje ekonomskih zakonitosti, da vodi računa o potrebama društva, o unutrašnjim i spoljnim uslovima njegovog razvitka.

Privredne reforme u SSSR i istočnoevropskim socijalističkim zemljama usmerene su na povećavanje samostalnosti preduzeća i na širenje prava radnih kolektiva i stvaranje materijalno-finansijske osnove za ta prava formiranjem fondova za dodajna sredstva za lične dohotke, socijalno-kulturni razvitak, stambenu izgradnju, posebno formiranjem fondova za unapređivanje proizvodnje.

Opadanje stope privrednog rasta, nezadovoljavajuća efektivnost korišćenja značajnih proizvodnih potencijala, prevelika potrošnja metala, drugih sirovina i energije po jedinici proizvoda, neracionalno korišćenje radne snage, zaostajanje razvitka niza grana mašinogradnje, predugi rokovi izgradnje novih proizvodnih i drugih objekata, spor razvitak poljoprivrede i drugih grana drugog odeljka narodne privrede, zatim, spor razvitak specijalizacije i zaostajanje u razvitku transporta — sve je to u SSSR i nekim drugim socijalističkim zemljama nametnulo potrebu određenih promena u privrednom sistemu na liniji slabljenja birokratskog centralizma i razvijanja demokratskog centralizma. Događaji u Čehoslovačkoj 1968. godine, značajna okoštalost privilegovanih upravljačkih struktura, kao i drugi momenti, svakako su uticali na usporavanje takvih promena, ali duboka ekonomska, socijalna i politička kriza u Poljskoj, značajni privredni problemi u Rumuniji, Čehoslovačkoj i Sovjetskom Savezu ukazuju na neophodnost bržih promena u privrednom sistemu u naznačenom pravcu.

Sovjetski i drugi teoretičari sve češće ističu da demokratski centralizam zahteva aktivno učešće radnikâ u upravljanju privredom. Zadatak je centralnih organa da obezbeđuju usaglašavanje ciljeva i zadataka u privrednom razvoju i neophodne makroekonomske proporcije, a radnici svojim učešćem u upravljanju treba da osiguraju sve veću efektivnost proizvodnje i njenu socijalnu usmerenost na što potpunije zadovoljavanje različitih potreba.

Usavršavanje državno-socijalističkog privrednog sistema zahteva povećavanje značaja ekonomskih faktora i stimula, uspo-

Digitized by Google

stavljanje čvršćih veza između fondova ekonomskog stimuliranja, pre svega fonda za lične dohotke, s konačnim rezultatima delatnosti preduzeća i njihovih udruženja, i ličnog dohotka svakog radnika s rezultatima njegovog rada, to jest umesto raspodele prema pretpostavljenom radu, treba sve više ostvarivati raspodelu prema izvršenom, društveno priznatom radu.

Usavršavanje mehanizma formiranja ličnih dohodaka prema radu povećava stimule za rad, koji predstavljaju jedan od najznačajnijih činilaca porasta produktivnosti rada u uslovima socijalizma. Kao što je poznato, najvažniji marksistički kriterijum progresivnosti društveno-ekonomskih sistema jeste upravo njihov uticaj na kretanje produktivnosti rada.

Korišćenje sve savršenijih i efektivnijih oblika u realizovanju raspodele prema radu omogućuje da se što više utiče na proces reprodukcije radne snage i na svestranije razvijanje sposobnosti ljudi, jer je lični dohodak najvažnija komponenta ličnog standarda.

Ukoliko se lični dohoci u većoj meri formiraju prema radu (njegovoj količini, kvalitetu, uslovima i rezultatima), utoliko više utiču na postepeno smanjivanje socijalnih razlika koje nisu vezane za rad i njegove rezultate, čime se učvršćuje socijalna jednorodnost i političko jedinstvo društva.

Za ostvarivanje pojedinačne raspodele prema radu, to jest srazmerno količini i kvalitetu utrošenog rada, bitan značaj ima raspoređivanje ljudi na radna mesta prema njihovim sposobnostima i stvaranje uslovâ privređivanja pri kojima će veza između uloženog rada i realizovanog dohotka u svakoj delatnosti i svakom radnom kolektivu biti što čvršća.

Neophodno je u privrednom sistemu pronalaziti oblike kojima bi se što povoljnije kombinovalo centralno planiranje i faktori ekonomskog stimuliranja, koje pretpostavlja veću samostalnost preduzeća i njihovih udruženja. Insistiranje na ekonomskom stimuliranju znači uvažavanje objektivnih zakonitosti privrednog života u uslovima robne proizvodnje, koje se u socijalizmu ne mogu koristiti bez doslednijeg ostvarivanja raspodele prema radu. To znači da se svako preduzeće i svaki radnik mora sve više postavljati u položaj da dohodak i lični dohoci zavise od rezultata rada. Stvaranje takve situacije nužno zahteva sve šira prava radnih kolektiva, bez kojih se oni ne mogu uspešno mobilisati u borbi za što veću efektivnost proizvodnje.

III

Birokratski centralizam, socijalistička birokratija uopšte, tretira politiku kao »komandnu snagu« koja »može sve«, što vodi u politički avanturizam, voluntarizam i subjektivizam, u sektaštvo, pa čak i u terorizam. On se, često, ne obazire na objektivne uslove i mogućnosti, iz čega proističu ogromne štete.

Digitized by Google

Kao što je poznato, prvi svetski rat i oktobarska revolucija otvorili su vrata socijalizmu, koji je u našem vremenu postao svetski proces. Koliko su sanjari i tvorci naučnih ideja o socijalizmu nadahnuto, vizionarski i prelepo pisali o njemu, toliko su se do sada u svetskoj praksi putevi koji vode ka socijalizmu pokazali teškim i trnovitim. Socijalizam se odvajkada smatra sinonimom demokratije, a upravo je »svet demokratskih ideja i socijalističke prakse u neprestanom sukobu, koji često dobija i surove vidove i velike srazmere«.

Aktivnu ulogu politike Lenjin nije video u voluntarističkom komandovanju ekonomikom i drugim oblastima društvenog života, već u istinitom izražavanju ekonomskih i drugih potreba i uslova razvitka društva. Ekonomika predstavlja materijalnu osnovu i izvor formiranja politike. Politika kao izraz bitnih klasnih interesa predstavlja moćno sredstvo rešavanja ekonomskih problema. U tom smislu Lenjin je isticao da »politika ne može a da nema prvenstvo nad ekonomikom« i da »bez pravilnog političkog pristupa konkretnim pitanjima data klasa ne može zadržati svoju prevlast i ne može rešavati svoje privredne zadatke«[9].

Bez pravilnog političkog pristupa proizvodnji, njenoj dinamici i strukturi, investicijama, razmeštaju proizvodnih snaga, raspodeli i drugim ekonomskim pitanjima, bez uzimanja u obzir opštih i posebnih interesa socijalističko privređivanje ne može biti uspešno.

Prvenstvo politike nad ekonomikom Lenjin je isticao imajući u vidu to da ona treba da otvara puteve progresivnim tendencijama u razvitku privrede, da je usmerava u pravcu ostvarivanja interesâ vladajuće klase. Zadatak je politike da uopštava progresivne tendencije ekonomskog razvitka i da širenjem tih tendencija ubrzava privredni razvoj. I ne samo to. Politika mora da predviđa osnovne pravce tehničkog i ekonomskog razvitka, da omogućuje svesno korišćenje spoznatih zakonitosti i da predupređuje pojave ekonomskih teškoća. Da bi u tome uspevala, ona mora biti zasnovana na nauci.

Moćan izvor aktivne uloge politike Lenjin je video u njenoj vezi s masama, s neposrednim proizvođačima, s njihovim bitnim ekonomskim interesima. »Zbog toga — pisao je Lenjin — politika počinje tamo gde su milioni ljudi, ne tamo gde su hiljade ljudi, već tamo gde su milioni ljudi — jedino tamo počinje ozbiljna politika.«[10]

Ako politika u socijalizmu proističe iz široke demokratske osnove, to će imati dvojak značaj za njeno ostvarivanje i uticaj na ekonomski razvitak.

Prvo, na osnovu toga ona će postati ogromna materijalna snaga koja mobiliše i organizuje mase za izvršavanje postavljenih zadataka. Ovladavši masama, ona postaje moćna snaga privred-

[9] Isto, t. 42, str. 278—279.
[10] Isto, t. 36, str. 16—17.

Digitized by Google

nog razvoja, jer su radni ljudi glavna proizvodna snaga od čije aktivnosti bitno zavisi uspešnost socijalističke izgradnje. Ukoliko životna potreba ovog ili onog kursa ekonomske politike dublje prodre u saznanje radnih ljudi, ukoliko je oni bolje razumeju, utoliko će biti značajnije njihovo radno angažovanje. »Ukoliko je dublji preobražaj koji hoćemo da izvedemo, — pisao je Lenjin — utoliko više treba proširiti interes i svestan odnos prema njemu, u tu neophodnost treba ubediti nove i nove milione i desetine miliona ljudi.«[11]

Drugo, stvaralaštvo radnih ljudi, njihovo iskustvo i energija otkrivaju takve forme realizovanja politike koje ne može predvideti nikakva teorija, nikakav vizionarski um. »U izgradnji socijalizma — isticao je Lenjin — naše vidike neizmerno širi praktično iskustvo, koje vredi milion puta više od najboljih programa.«[12] Stvaralačko iskustvo radnih ljudi zaokružava ekonomsku politiku, sjedinjuje teoriju i praksu, politiku i ekonomiku, stvara sintezu bitnu za izgradnju socijalizma. U tom smislu je Lenjin isticao da se socijalizam ne stvara dekretima odozgo, da je njegovom duhu tuđ državno-birokratski automatizam, te da je socijalizam živ, stvaralački proizvod samih narodnih masa.[13]

Nema sumnje, glavnu sadržinu politike pri izgradnji socijalizma treba da čini privredna izgradnja, jer ona ima bitan značaj za postupno obezbeđivanje stvarne ravnopravnosti ljudi kao proizvođačâ, potrošačâ i građana.

Državno-socijalistički privredni sistem koji se razvijao u uslovima dominacije birokratskog centralizma ne može u savremenim uslovima da obezbeđuje dalji uspešan privredni razvoj, niti se u njemu može ostvarivati ekonomska demokratija. Iznalaženje (na naučnim osnovama) što povoljnijih oblika kombinovanja centralizacije i samostalnosti preduzeća i njihovih grupacija, te plana i tržišta, predstavlja preko potreban uslov ekonomskog napretka savremenih socijalističkih društava.

IV

Sem pitanja o kojima je napred bilo reči, savremena sovjetska ekonomska misao razmatra i mnoga druga pitanja izgradnje socijalizma u SSSR i uopšte u svetu.

Kao što je poznato, o socijalizmu se u literaturi počelo raspravljati mnogo ranije nego što se on u praksi pojavio. Najpre se javljaju gledišta o socijalizmu koji je dobio atribut *utopijskog socijalizma*, a zatim se javlja teorija *naučnog socijalizma*. *Realni socijalizam*, koji se u praksi javlja i razvija u svetu od 1917. godine do danas i koji je u svojoj osnovi zasnovan na marksističko-lenjinističkoj teoriji, ima izvesne odlike koje su drukčije

[11] Isto, t. 42, str. 110.
[12] Isto, t. 34, str. 375.
[13] Isto, t. 35, str. 57.

Digitized by Google

od onih karakteristika o kojima su svojevremeno pisali Marks, Engels i Lenjin. To je sasvim razumljivo pre svega zbog istorijske činjenice da socijalističke revolucije najpre pobeđuju u manje razvijenim kapitalističkim zemljama.

U dosadašnjem razvoju realnog socijalizma sovjetski teoretičari izdvajaju tri etape:

1) prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu;
2) početnu etapu razvitka socijalizma i
3) izgradnju razvijenog ili zrelog socijalizma.

U prvoj etapi ostvaruje se likvidacija kapitalističke svojine na sredstvima za proizvodnju i socijalistički preobražaj privatne svojine sitnih proizvođača, stvara se materijalno-tehnička osnova socijalizma i ostvaruje se kulturna revolucija.

U drugoj etapi, u kojoj je novo društveno-ekonomsko uređenje uhvatilo korene, proizvodne snage se planski razvijaju, obezbeđuje se potpuna zaposlenost radno sposobnog stanovništva, rast produktivnosti rada postaje veći nego što je bio pre revolucije, stvara se neantagonistička socijalna struktura, obezbeđuje se rast životnog standarda radnih ljudi i građana.

U trećoj etapi sjedinjuju se dostignuća savremene naučno-tehničke revolucije s preimućstvima socijalističkog privrednog sistema. Ostvaruje se sve veća podruštvljenost proizvodnje njenom koncentracijom, specijalizacijom i kooperacijom. Mehanizacijom i automatizacijom proizvodnih procesa stvara se materijalno-tehnička osnova komunizma; ostvaruju se bitne promene u karakteru rada i strukturi radne snage; zbližavaju se dva oblika svojine na sredstvima za proizvodnju; vrši se postepen preobražaj socijalističkih društvenih odnosa u komunističke: kolektivizam će dostići takav razvitak koji će omogućiti učešće svih ljudi u upravljanju privredom i društvom. Razvijeni socijalizam odlikuje intenzivan privredni razvoj i brz rast životnog standarda stanovništva.

S obzirom na napred izloženo, sovjetski teoretičari razvrstavaju sadašnje socijalističke zemlje u tri grupe. Posebno se razmatraju zemlje koje su posle raspada kolonijalnog sistema i sticanja nezavisnosti krenule u svome razvitku putem socijalističke orijentacije, ali se još ne mogu nazivati socijalističkim državama.

Sovjetski ekonomisti (a i sociolozi) posvećuju dosta pažnje socijalističkom načinu života, što je naročito značajno u radu na stvaranju novog čoveka. Ta kategorija (način života) obuhvata ekonomske, socijalne i duhovne strane čovekovog života u njihovom složenom i protivrečnom jedinstvu.

Osobenosti socijalističkog načina života, po mišljenjima sovjetskih teoretičara, ispoljavaju se u sledećem:

1) U težnji čoveka ka svestranom fizičkom i duhovnom razvitku. Članovi socijalističkog društva počinju da shvataju da se stvarno bogatstvo čoveka ne ispoljava pre svega u obimu njegove lične svojine, već u što svestranijem razvitku njegove ličnosti. Robovanje čoveka stvarima predstavlja prepreku na putu ka svestranom razvitku. U kapitalizmu posedovanje stvari i novca predstavlja najbitniju odrednicu načina života.

Digitized by Google

2) Napretkom u proizvodnji stvaraju se uslovi pri kojima potreba za sadržajnim, stvaralačkim, visokoproduktivnim radom sve više dolazi do izražaja; ona se približava materijalnim i duhovnim potrebama. Karakter, uslovi i sadržina rada postaju sve značajniji činilac u životu čoveka.

3) Među ljudima se razvijaju odnosi uzajamne pomoći, drugarstva, ravnopravnosti i prijateljstva. Realni humanizam sve više dolazi do izražaja.

4) Aktivnim učešćem trudbenika u upravljanju proizvodnjom, državom, njihovim aktivnim učešćem u društvenom životu zemlje uopšte, stvaraju se uslovi da se svaki čovek sve više oseća i ponaša kao kovač vlastite sreće u zajednici s drugim ljudima.

Mnoge rasprave sovjetskih teoretičara posvećene su razmatranjima karaktera proizvodnje (odnos plana i tržišta), uzrocima robno-novčanih odnosa, te oblicima delovanja zakona vrednosti u socijalizmu.

Osnovni uzrok robne proizvodnje u socijalizmu većina teoretičara nalazi u karakteru rada kao činioca proizvodnje. On još nije postao životna potreba čoveka, nego je za većinu ljudi još uvek sredstvo za život, pri čemu su prisutne mnoge njegove heterogenosti. Svi ti uslovi vezani za karakter rada i za njegovu veliku socijalnu nejednorodnost upućuju na neophodnost robno-novčanih odnosa i na raspodelu prema radu, posredstvom kojih se ostvaruje materijalna stimulacija da bi se bolje i više radilo; pri tom se povezuju materijalni interesi pojedinaca, kolektiva i društva, radi što potpunijeg zadovoljavanja potreba povećavanjem efektivnosti proizvodnje.

Neki sovjetski teoretičari uzrok robne proizvodnje u socijalizmu nalaze u nedovoljnoj podruštvljenosti proizvodnje, zbog čega planiranje nije u mogućnosti da adekvatno izrazi objektivni proces razvitka privrede. Posledica toga je i ispoljavanje rada kao sredstva za život, a ne kao prve životne potrebe, kao i neophodnost raspodele prema radu. U takvim uslovima robno-novčani odnosi se javljaju kao nužnost u socijalističkoj planskoj privredi. Zbog toga je neodrživo svako suprotstavljanje planskih i robno-novčanih odnosa. Ekonomije vremena u socijalizmu treba da se ostvaruju tako što će se pri planiranju narodne privrede voditi računa i o zahtevima koje nameću zakon vrednosti i drugi tržišni zakoni.

Proizvodnja u socijalizmu ima, dakle, odlike planske i tržišne privrede. U razvoju proizvodnih snaga neophodno je koristiti pozitivne efekte koje daju planska organizacija privrede i robno-novčani odnosi.

Pored navedenih pitanja, savremena sovjetska ekonomska teorija široko razmatra i sledeće probleme socijalizma: raspodelu prema radu, formiranje cena, strukturu i dinamiku razvoja narodne privrede, društveno-ekonomske implikacije savremene naučno-tehničke revolucije (posebno odnose između društva i prirode), podelu rada među socijalističkim zemljama, regionalni razvoj, produktivnost rada, efektivnost narodne privrede i druge.

Digitized by Google

Ivan Kristan

Delegatski sistem na ravni federacije

Problematika delegatskih odnosa na nivou federacije dobila je jači naglasak s analizama i materijalima koji su povodom raspravljanja o ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji pripremljeni krajem 1983. godine u Saveznoj skupštini.

Već pri prvim diskusijama o onim zajedničkim interesima koji se ostvaruju preko Skupštine SFRJ došla su do izražaja različita gledanja na dosadašnji rad i na ustavni položaj oba veća Savezne skupštine.

Kao prilog diskusiji o toj problematici zanimljivi su podaci iz analize delegatskih odnosa na nivou federacije (za 1981. i komparativno za 1977—1981. godinu), koji upozoravaju na neke karakteristike tih odnosa naročito iz ova četiri ugla:

— prvo, kako delegatska baza prati rad delegatâ u Saveznoj skupštini i kako taj rad ocenjuje;

— drugo, kakva je aktivnost delegatske baze u odnosu prema Saveznoj skupštini u pogledu pokretanja inicijativa i podnošenja predloga;

— treće, kakvo je reagovanje Savezne skupštine na te inicijative i predloge; i

— četvrto, kakva je ocena uticaja delegacija samoupravnih organizacija i zajednica na Saveznu skupštinu.

Digitized by Google

I. Oblici praćenja rada delegatâ

Težište istraživanjâ o delegatskom sistemu na nivou federacije jeste na upoređivanju godina 1977—1981. Uz to je za godinu 1981. dodato i poređenje za Skupštinu SR Slovenije.

Prvi kompleks se odnosi na oblike praćenja rada delegatâ u Saveznoj i u Republičkoj skupštini. Obrađivano je šest oblika praćenja: preko dnevne štampe, preko glasila radne organizacije, odnosno preko lokalnog lista, preko radija, televizije, preko izveštavanja delegatâ i preko »Skupštinskog informatora«.

Opšti zaključak je da za rad delegatâ iz Slovenije u Saveznoj skupštini postoji prilično zanimanje i da je to zanimanje 1981. godine u poređenju sa 1977. još i poraslo.

Procent onih koji izjavljuju da ne prate rad delegatâ iz Slovenije u Skupštini SFRJ smanjio se 1981. u poređenju sa 1977. godinom u proseku približno za polovinu, osim kod nedelegatâ, koji 1977. godine nisu bili uključeni. Kod delegatâ za veće udruženog rada se, na primer, već i inače nizak procent od 7,3 snizio na 4,3%, a kod delegatâ za veće mesnih zajednica od 8% na 3,3% itd. U poređenju s tim malim, zanemarljivim procentima, nešto je više nedelegatâ koji izjavljuju da ne prate rad delegatâ u Saveznoj skupštini, i to 12,3% nedelegatâ OOUR i 16,0% nedelegatâ mesnih zajednica.

Slični odnosi su zabeleženi 1981. i u pogledu praćenja rada delegatâ u Republičkoj skupštini (Skupštini SR Slovenije): najmanje onih koji ne prate rad je među delegatima mesnih zajednica za veće mesnih zajednica (3,0%), a najviše ih je među nedelegatima mesnih zajednica (15,7%).

Tabela 1: Ne prate rad delegatâ u skupštini SFRJ (uporedni pregled za godine 1977—1981) i u Skupštini SR Slovenije (1981)

	OOUR			MZ		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VUR	za SIZ
Skupština SFRJ 1977	—	7,3	7,8	—	8,0	12,3
Skupština SFRJ 1981	12,3	4,3	5,3	16,0	3,3	4,2
Skupština SRS 1981	12,0	4,0	4,6	15,7	3,0	4,8

Skraćenice:

MZ — mesne zajednice
SIZ — samoupravne interesne zajednice
OOUR — osnovne organizacije udruženog rada
VMZ — veće mesnih zajednica
VUR — veće udruženog rada

Digitized by Google

Najznačajniji oblici praćenja su dnevna štampa i televizija. Prema izjavama anketiranih, ostalih pet oblika praćenja (glasila OUR-a, odnosno lokalna štampa, »Skupštinski informator«, radio, izveštavanje delegata i drugi oblici) imaju veoma mali značaj. To važi naročito za »Skupštinski informator« i za glasila OUR-a, odnosno lokalna glasila, koje 1977. godine još nismo pratili.

Kad je reč o praćenju rada delegatâ u Saveznoj skupštini, treba upozoriti na dve karakteristike:

— prvo, da se značaj i jednog i drugog medija 1981. u poređenju sa 1977. godinom još povećao i

— drugo, da se odnos između dnevne štampe i televizije promenio u korist televizije.

Godine 1977. je, na primer, 40,6% delegata za veće udruženog rada pratilo rad delegatâ iz Slovenije u Saveznoj skupštini preko dnevne štampe i 32,0% preko televizije, dakle, zajedno 72,6%, a 1981. ih je zajedno već bilo 84,3% (28,3% preko dnevne štampe i 56,0% preko televizije).

Druga karakteristika je povećanje značaja televizije kao medija za praćenje rada delegatâ u Saveznoj skupštini na račun dnevne štampe. Godine 1981. taj odnos se promenio: 1977. je na prvom mestu bila dnevna štampa, a sada je televizija. Kod delegatâ za veće udruženog rada se odnos između dnevne štampe i televizije 40,6% : 32,0% izmenio u 28,3% : 56,0% (vidi tabelu 2).

Približno isti odnosi kao za Saveznu skupštinu dobijeni su i za praćenje rada delegatâ u Skupštini SR Slovenije. To su podaci za 1981, pa se mogu uporediti s odgovarajućim podacima za Saveznu skupštinu za istu godinu. I pri Republičkoj skupštini je koncentracija na dnevnoj štampi i televiziji (kod delegatâ OOUR za veće udruženog rada 32,0% dnevna štampa i 49,7% televizija, dakle, zajedno 81,7%). Isto tako je televizija na prvom mestu, ispred dnevne štampe, i to kod svih kategorija. Za razliku od drugih kategorija anketiranih kod nedelegatâ je (kako u OOUR tako i u mesnim zajednicama) dnevna štampa nešto niže rangovana (24,5%, odnosno 24,6%). Te odnose za Republičku skupštinu prikazuju tabele 3 i 5.

Ostali mediji su niže ocenjeni. Posebno mesto ima radio, koji uglavnom održava položaj koji je imao 1977. godine. Upadljivo je relativno više vrednovanje radija kao sredstva za praćenje rada delegatâ — kako za Saveznu tako i za Republičku skupštinu — kod nedelegatâ (vidi tabele 2 i 3).

Nisko vrednovanje ostalih medija ukazuje na potrebu posebne obrade tih pitanja. U pogledu glasila organizacija udruženog rada može se postaviti hipoteza da bi ona mogla imati aktivniju ulogu u praćenju rada delegatâ na svim nivoima delegatskog odlučivanja.

Posebno treba upozoriti na ulogu »Skupštinskog informatora« za delegate i delegacije Savezne i Republičke skupštine. Mada izlazi već osam godina, on, prema izjavama anketiranih delegata i nedelegata, ima samo neznatan značaj kao sredstvo za praćenje

Digitized by Google

Tabela 2: Kako pratimo rad delegatâ iz Slovenije u Skupštini SFRJ (uporedni pregled za 1977—1981)

u procentima

Oblici praćenja	OOUR					Mesne zajednice				
	Nedelegati	Delegati za VUR		Delegati za SIZ		Nedelegati	Delegati za VMZ		Delegati za SIZ	
	1981	1977	1981	1977	1981	1981	1977	1981	1977	1981
— Ne pratim	12,3	7,3	4,3	7,8	5,3	16,0	8,0	3,3	12,3	4,2
— Preko dnevne št.	21,5	40,6	28,3	34,2	24,8	23,8	41,8	34,2	39,6	28,1
— Preko glasila radne org., odn. lokalne štampe	2,3	—	0,7	—	1,3	1,1	—	1,2	—	0,6
Preko radija	8,3	5,9	4,0	10,4	8,3	9,2	8,4	7,0	9,4	8,7
Preko TV	50,5	32,0	56,0	35,2	57,1	48,0	23,0	46,7	27,9	52,8
Preko izveštavanja delegatâ na sast.	3,2	4,6	4,0	2,6	2,3	1,3	6,3	4,2	3,4	3,6
Preko »Skupš. inform.«	0,7	—	4,0	—	1,0	0,2	—	3,3	—	1,2
Ostalo	0,1	1,0	0,3	0,7	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,6

Tabela 3: Kako pratimo rad delegatâ u Skupštini SR Slovenije (1981. godine)

u procentima

Oblik praćenja	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ
Ne prati	12,0	4,0	4,6	15,7	3,0	4,8
Preko dnevne štampe	24,5	32,0	25,7	24,6	33,0	30,4
Preko glasila OUR, odn. preko lokalne štampe	3,3	1,0	1,7	1,5	2,1	0,6
Preko radija	8,1	5,3	9,2	9,5	6,7	8,7
Preko TV	46,4	49,7	51,8	46,5	41,2	49,0
Preko izveštavanja delegatâ	4,3	4,3	2,6	1,6	7,9	4,5
Preko »Skupštinskog informatora«	1,1	3,0	3,3	0,4	5,2	0,9
Ostalo	0,1	0,7	0,0	0,0	0,9	1,2

rada delegatâ, jer pri praćenju rada delegatâ u Saveznoj skupštini dostiže najviše mesto — sa 3,3% (delegati za veće mesnih zajednica), a u Republičkoj skupštini sa 5,2% (takođe delegati za veće mesnih zajednica), što se vidi iz tabela br. 4 i 5. To nameće potrebu dodatnog proučavanja uloge »Skupštinskog informatora«, jer je teško verovati podacima iz navedene ankete. U svakom slučaju, to je upozorenje uredništvu »Skupštinskog informatora« da problem treba proučiti.

Digitized by Google

Tabela 4: Praćenje rada delegatâ u Skupštini SFRJ preko štampe i televizije (uporedni pregled 1977—1981)

u procentima

Oblici praćenja	OOUR					Mesne zajednice				
	Nedelegati	Delegati za VUR		Delegati za SIZ		Nedelegati	Delegati za VMZ		Delegati za SIZ	
	1981	1977	1981	1977	1981	1981	1977	1981	1977	1981
Preko dnevne štampe	21,5	40,6	28,3	34,2	24,8	23,8	41,8	34,2	39,6	28,1
Preko glasila radne organiz. odn. lokalne (reg.) štampe	2,3	—	0,7	—	1,3	1,1	—	1,2	—	0,6
Preko »Skupšt. informatora«	0,7	—	2,0	—	1,0	0,2	—	3,3	—	1,2
Preko TV	50,5	32,0	56,0	35,2	57,1	48,0	23,0	46,7	27,9	52,8

Tabela 5: Praćenje rada delegatâ u Republičkoj skupštini preko štampe i televizije (u 1981)

Oblici praćenja	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ
Preko dnevne štampe	24,5	32,0	25,7	24,6	33,0	30,4
Preko glasila OUR odn. lokalne štampe	3,3	1,0	1,7	1,5	2,1	0,6
Preko »Skupštinskog informatora«	1,1	3,0	3,3	0,4	5,2	0,9
Preko TV	46,4	49,7	51,8	46,5	41,2	49,0

Praćenje rada delegatâ u Saveznoj, kao i u Republičkoj skupštini prikazali smo i sa stanovišta nekih strukturnih demografskih elemenata anketiranih, i to prema polu, starosti, radnom mestu i obrazovanju. U tabeli 6 izneseni su podaci za Skupštinu SFRJ, a u tabeli 7 za Skupštinu SR Slovenije. U oba slučaja su uzeti u obzir samo odgovori delegatâ OOUR za veća udruženog rada iz ankete izvršene u 1981. godini.

U tabeli 7, koja prikazuje praćenje rada delegatâ u Republičkoj skupštini, između muškaraca i žena ima neznatnih odstupanja pri vrednovanju dnevne štampe i televizije, a kad je reč o ulozi radija, žene je ocenjuju znatno više. Kod starosne grupe iznad 55 godina zanimljivo je to da ona daje (bitno) veću prednost dnevnoj štampi (44,4%) u poređenju s televizijom (33,3%). Takav odnos postoji još jedino kod grupe sa visokoškolskim obrazovanjem, koja dnevnu štampu vrednuje sa 48,3%, a televiziju sa

Digitized by Google

27,6%. Verovatno je da ti podaci ne izražavaju sasvim realno stanje, jer je kod grupe rukovodećih radnika vrednovanje izrazito suprotno: među njima se samo 20,6% upoznaje s radom delegatâ u Republičkoj skupštini preko dnevne štampe, a 70,6% preko televizije. Za rukovodeće radnike je približno jednak odnos i u tabeli 6, u kojoj je prikazano praćenje rada delegatâ u Saveznoj Skupštini.

Tabela 6: Praćenje rada delegatâ iz Slovenije u Skupštini SFRJ preko štampe, radija i TV u 1981: Odgovori delegata OOUR za veće udruženog rada

Struktura	Dnevna štampa	TV	Glasila OUR-a, lok. (reg.) štampa	»Skupštinski informator«	Radio
Žene	29,1	29,1	0,7	2,6	4,6
Muškarci	27,6	27,6	0,0	1,4	3,4
— iznad 55 godina	11,1	55,6	0,0	0,0	0,0
— do 25 godina	31,8	50,0	0,0	0,0	9,1
Rukovodeći radnici	14,7	73,5	0,0	0,0	2,9
Nekvalifikovani, PK	20,9	44,2	0,0	0,0	11,6
KV, VK	25,9	58,0	1,2	3,7	2,5
Službenici	39,2	53,6	0,0	1,0	2,1
Stručni radnici	27,9	58,1	0,0	4,7	4,7
Nezavršena osn. škola	9,1	63,6	0,0	0,0	9,1
Osnovna škola	34,1	40,9	4,5	0,0	2,3
Srednja škola	33,0	55,7	0,0	1,0	2,1
Viša škola	30,8	59,0	0,0	2,6	7,7
Visoka škola	36,8	42,1	0,0	10,5	5,3

Tabela 7: Praćenje rada delegatâ u Skupštini SR Slovenije s obzirom na pol, starost, radno mesto, obrazovanje (1981). Odgovori delegatâ OOUR za veće udruženog rada

Struktura anketiranih delegata OOUR	Dnevna štampa	TV	Glasila OUR-a, lok. (reg.) štampa	»Skupštinski informator«	Radio
Žene	30,5	47,0	1,3	3,3	7,9
Muškarci	34,0	52,4	0,7	2,7	2,7
— iznad 55 godina	44,4	33,3	0,0	0,0	0,0
— do 25 godina	36,4	40,9	4,5	0,0	9,1
Rukovodeći radnici	20,6	70,6	0,0	0,0	0,0
Nekvalifikovani, PK	25,6	39,5	4,7	2,3	14,0
KV, VK	29,6	51,9	0,0	4,9	3,7
Službenici	43,3	43,3	1,0	2,1	5,2
Stručni radnici	27,9	53,5	0,0	4,7	4,7
Nezavršena osn. škola	11,1	37,7	5,6	0,0	14,4
Osnovna škola	19,8	39,2	5,6	0,7	11,8
Srednja škola	28,5	56,1	0,9	1,4	3,7
Viša škola	40,2	41,5	1,2	2,4	7,3
Visoka škola	48,3	27,6	6,9	13,8	0,0

Digitized by Google

Delegatsko izveštavanje kao oblik upoznavanja s radom delegatâ u Saveznoj skupštini je sve vreme nisko ocenjivano. Prema izjavama, 1981. je u poređenju sa 1977. godinom značaj toga izveštavanja opao: kod delegatâ OOUR za veće udruženog rada od 4,6% na 4,0%, kod delegatâ OOUR za SIZ od 2,6% na 2,3% itd. (vidi tabelu 8).

Tabela 8: Praćenje rada delegatâ u Skupštini SFRJ (uporedni pregled 1977—1981) i u Skupštini SR Slovenije (1981) preko izveštavanja delegatâ

	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VMZ	Delegati za SIZ
Skupština SFRJ 1977	—	4,6	2,6	—	6,3	3,4
Skupština SFRJ 1981	3,2	4,0	2,3	1,3	4,2	3,6
Skupština SRS 1981	4,3	4,3	2,6	1,6	7,9	4,5

Slične su izjave prema anketi iz godine 1981. za Republičku skupštinu, jer se procent onih koji se preko izveštavanja upoznaju s radom delegatâ kreće od 1,6% kod nedelegatâ u mesnim zajednicama do 7,9% kod delegatâ za veće mesnih zajednica.

Problem izveštavanja je pri Republičkoj i Saveznoj skupštini drugačiji nego pri opštinskim skupštinama, jer se kod delegatâ za Saveznu i Republičku skupštinu ne može računati s tim da delegati mogu da učestvuju na svim sastancima delegatske baze.

Ovi podaci svakako ukazuju na potrebu za podrobnijim proučavanjem problema delegatskog izveštavanja, ali ih ipak treba primati s izvesnom rezervom iz dva razloga. Prvo, treba imati u vidu da delegati za Savezno veće Skupštine SFRJ podnose redovne izveštaje opštinskim skupštinama; isto tako i delegacija za Veće republika i pokrajina redovno izveštava Republičku skupštinu. Drugo, izjave o izveštavanju delegatâ iz Savezne i Republičke skupštine ne slažu se s izjavama samih delegata o izveštavanju i o njihovom radu uopšte.

Tabela 9: Da li delegat koji prisustvuje sednici društveno-političke zajednice, odnosno samoupravne interesne zajednice, izveštava delegaciju o radu skupštine i o svojoj aktivnosti u skupštini? (Uporedni pregled 1977—1981.)

	OOUR				Mesne zajednice			
	Delegati VUR		Delegati SIZ		Delegati VMZ		Delegati SIZ	
	1977	1981	1977	1981	1977	1981	1977	1981
Redovno izveštava (posle svake sednice)	46,5	28,7	17,9	22,4	57,8	47,3	38,3	30,1
Izveštava povremeno	45,5	54,7	23,1	60,4	19,5	37,0	28,9	51,3
Nikad ne izveštava	4,0	8,3	4,2	9,6	3,1	4,2	2,7	6,0
Ne znam	2,6	8,3	12,1	7,3	7,3	7,9	8,4	11,0
Bez odgovora	1,3	0,0	42,7	0,3	12,2	3,6	21,8	1,5

Digitized by Google

II. Vrednovanje rada delegatâ

Na oblike praćenja rada delegatâ u Saveznoj i Republičkoj skupštini nadovezuje se pitanje da li smo zadovoljni njihovim radom. To pitanje je bilo u direktnom obliku postavljeno 1981. godine (vidi tabelu 10).

Tabela 10: Ako ste upoznati s radom delegatâ, da li ste zadovoljni njihovim radom?

A. Odgovori za delegate u Skupštini SFRJ

Vrednovanje rada delegata	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VMZ	Delegati za SIZ
Zadovoljan sam	16,8	17,3	15,8	20,8	24,5	22,4
Delimično sam zadovoljan	33,7	41,7	39,6	35,7	48,8	45,7
Nisam zadovoljan	5,0	6,3	5,3	4,9	4,5	4,5
Ne znam, ne mogu da ocenim	25,0	28,7	36,7	19,0	16,1	19,4
Nisam upoznat	18,5	5,7	7,0	18,7	5,5	7,5
Bez odgovora	1,0	0,3	0,7	0,3	0,6	0,6

B. Odgovori za delegate u Skupštini SR Slovenije

Vrednovanje rada delegata	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VMZ	Delegati za SIZ
Zadovoljan sam	17,4	18,0	17,2	19,7	23,6	22,4
Delimično sam zadovoljan	36,4	44,0	41,3	38,0	52,7	47,2
Nisam zadovoljan	4,7	6,7	3,6	4,4	5,2	3,6
Ne znam, ne mogu da ocenim	23,3	25,7	29,7	19,4	12,7	19,1
Nisam upoznat	17,8	5,3	7,9	18,1	5,2	7,5
Bez odgovora	0,4	0,3	0,3	0,4	0,6	0,3

Ako uporedimo odgovore pod »Zadovoljan sam« i »Nisam zadovoljan«, prevaga je očigledno na prvima, to jest anketirani su zadovoljni radom delegatâ, jer je trostruko više pozitivnih nego negativnih odgovora; kod nedelegatâ OOUR taj odnos je 16,8 : 5,0%, kod delegata za VUR 15,8 : 5,3%, kod nedelegatâ za MZ 20,8 : 4,9% itd. za Saveznu skupštinu (sličan je odnos i za Republičku skupštinu).

Digitized by Google

Međutim, u isto vreme treba naglasiti da su pozitivne ocene ipak relativno niske, da se one za delegate u Saveznoj skupštini kreću od 15,8% (nedelegati MZ) do 24,5% (delegati za VMZ). Ovim pozitivnim ocenama treba dodati i ocene onih koji su delimično zadovoljni (njih je približno dvostruko više kako kod Savezne tako i kod Republičke skupštine).

Treba upozoriti i na visok procent onih koji nisu mogli da se odluče za ocenu i onih koji nisu upoznati s problematikom. Tih neopredeljenih je relativno mnogo (kod nedelegatâ OOUR-a 43,5% za Saveznu i 41,1% za Republičku skupštinu). To može biti rezerva i za pozitivnu i za negativnu ocenu. Zanimljivo bi bilo da se to prati u daljim istraživanjima.

Pokušali smo i da utvrdimo da li članstvo u društveno-političkim organizacijama (u obzir smo uzeli sindikat i SK) bitno utiče na ocenjivanje rada delegatâ u Republičkoj skupštini. Utvrdili smo delimična odstupanja kad je reč o nečlanovima i članovima društveno-političkih organizacija. Kod članova s funkcijom primetna je veća kritičnost — što se moglo i očekivati s obzirom na njihovu aktivnost.

Tabela 11 prikazuje te izjave. Anketirani su iz OOUR, i to nedelegati i delegati za veće udruženog rada. Odvojene su izjave nečlanova, članova sindikata i SK bez funkcije, kao i članova sindikata i SK s funkcijom. Na primer, anketirani delegati OOUR za veće udruženog rada i članovi sindikata s funkcijom znatno su kritičkiji prema radu delegatâ u Republičkoj skupštini nego drugi anketirani, jer je među njima manji broj onih koji izjavljuju da su zadovoljni radom delegatâ (10,8%), a isto tako među njima je najviše onih koji nisu zadovoljni (8,1%). Inače, nema bitnih odstupanja od izjava koje su prikazane u tabeli 10.

Tabela 11: Kako članovi sindikata i SK ocenjuju rad delegatâ u Skupštini SR Slovenije?
Odgovori nedelegatâ i delegatâ za VUR iz OOUR-a

		Nedelegati OOUR			Delegati za VUR		
		Nije član	Član bez funkcije	Član sa funkcijom	Nije član	Član bez funkcije	Član sa funkcijom
Zadovoljan je radom delegata	Sind.	16,1	17,5	20,2	24,3	18,1	10,8
	SK	17,0	24,6	7,0	16,3	25,0	18,4
Delimično je zadovoljan	Sind.	36,3	36,0	39,3	43,2	43,4	48,6
	SK	34,6	40,2	60,5	44,3	42,9	42,1
Nije zadovoljan	Sind.	5,6	4,4	4,5	2,7	7,1	8,1
	SK	4,9	4,1	2,3	6,9	5,4	7,9
Ne znam, ne mogu da se odlučim	Sind.	17,7	24,5	30,3	13,5	28,3	21,6
	SK	22,5	26,2	25,6	25,6	21,4	31,6
Nije upoznat	Sind.	22,6	17,7	5,6	13,3	3,1	10,8
	SK	20,5	4,9	4,7	6,4	5,4	0,0

Digitized by Google

III. Pokretanje inicijative u Saveznoj i Republičkoj skupštini

Za vrednovanje delegatskih odnosa na saveznom i republičkom nivou od značaja je da li su u skupštini pokretane neke inicijative ili podnošeni predlozi za diskusiju, odnosno prijem.

Zato je anketiranima postavljeno pitanje da li je delegacija OOUR, odnosno delegacija mesne zajednice pokrenula nekad nekakvu inicijativu pred Saveznom ili Republičkom skupštinom. Za Saveznu skupštinu sada je moguće upoređenje izjava iz 1977. sa izjavama iz 1981. godine, a za Republičku skupštinu imamo izjave samo za 1981. godinu.

Osnovna konstatacija koja proizlazi iz izjava anketiranih jeste da takvih inicijativa i predloga Saveznoj i Republičkoj skupštini gotovo nije ni bilo, odnosno da ih je bilo vrlo malo (vidi tabelu 12).

Tabela 12: Da li je vaša delegacija podnela kakav predlog na odlučivanje Skupštini SFRJ?

Da li je bila pokrenuta neka inicijativa ili podnesen neki predlog?	Delegati OOUR				Delegati MZ			
	za VUR		za SIZ		za VMZ		za SIZ	
	1977	1981	1977	1981	1977	1981	1977	1981
Ne znam	22,4	47,7	30,0	55,4	21,6	35,2	23,5	40,9
Takvih inicijativa nije bilo	63,0	50,0	55,4	39,9	56,1	61,8	59,4	54,6
Da, bilo ih je	7,3	2,0	7,2	1,0	9,8	2,4	9,7	2,7
Bez odgovora	7,9	6,3	9,8	2,6	12,5	0,6	7,4	1,8

Poređenje izjava iz 1977. i 1981. godine o inicijativama i predlozima Saveznoj skupštini pokazuje da je 1981. godine bilo mnogo manje onih koji su ranije tvrdili da je njihova delegacija pokrenula neku inicijativu ili podnela neki predlog Saveznoj skupštini. Tako je, na primer, 1977. godine 7,3% delegata za VUR tvrdilo da su davali predloge, a 1981. je takvih bilo još samo 2,0%; među delegatima za VMZ ih je ranije bilo 9,8%, a sada samo 2,4% itd.

I kad je reč o Republičkoj skupštini malo je bilo onih koji tvrde da se nešto učinilo na pokretanju inicijativa, ali se pri tom zapaža razlika između izjava anketiranih iz OOUR i izjava anketiranih iz mesne zajednice.

Dok samo 2,8% nedelegatâ OOUR tvrdi da su podnosili predloge Republičkoj skupštini, među nedelegatima mesne zajednice je takvih 6,0%; samo 2,7% delegata za veće udruženog rada tvrdi da su davali predloge, a među delegatima za veće mesnih zajednica takvih je 11,5%; kod delegatâ OOUR za SIZ 4,9% izjavljuju da su pokretali inicijative, a kod delegatâ MZ za SIZ takvih je

Digitized by Google

15,4%. Dakle, približno trostruko više anketiranih iz mesne zajednice tvrdi da je bilo predloga Republičkoj skupštini (vidi tabelu 13). Većina anketiranih odgovara da ne zna za predstavke i predloge ili pak tvrdi da ih nije bilo.

Tabela 13: Da li su radnici, odnosno građani podnosili predloge na odlučivanje Skupštini SR Slovenije?

	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Ne znam	70,0	40,3	54,8	74,1	43,0	58,2
Nije bilo predloga	26,5	47,0	39,6	19,5	45,2	36,4
Da, bilo je predloga	2,8	2,7	4,9	6,0	11,5	15,4
Bez odgovora	0,5	0,0	0,7	0,4	0,3	0,0

Pokušali smo da utvrdimo da li se izjave anketiranih o predlozima Saveznoj i Republičkoj skupštini unekoliko razlikuju s obzirom na to na kome su delegatskom nivou anketirani aktivni. I iz toga ugla se potvrđuje opšti zaključak da je predstavki i predloga bilo malo. Što se tiče predloga Saveznoj skupštini, tabela 14 daje odgovore delegatâ za VUR, a tabela 15 se odnosi na odgovore delegatâ za VMZ o predlozima Republičkoj skupštini. Većina odgovara da predloga nije bilo, odnosno da ne zna za njih, a afirmativnih izjava je bilo vrlo malo. Karakteristično je da samo 2,1%, odnosno 4,6% aktivnih na nivou delegacije tvrdi da su podnosili predloge, dok aktivni na nivou Republičke skupštine tvrde da nije bilo nikakvih predloga.

Tabela 14: Predstavke i predlozi Skupštini SFRJ. Izjave anketiranih delegata OOUR za Veće udruženog rada s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih

Da li je delegacija podnela nekad neki predlog Skupštini SFRJ?	Aktivni na nivou delegacije OOUR	Aktivni na nivou veća opštinske skupštine	Aktivni na nivou Republičke skupštine
Ne znam	46,6	41,9	42,9
Takvih predloga nije bilo	51,3	55,9	57,1
Da, bilo ih je	2,1	1,1	0,0

Digitized by Google

Tabela 15: Predstavke i predlozi Skupštini SR Slovenije. Izjave delegatâ MZ za Veće mesnih zajednica s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih

Da li su građani dali neku predstavku ili predlog Skupštini SRS	Aktivni na nivou delegacije mesne zajednice	Aktivni na nivou veća opštinske skupštine	Aktivni na nivou Republičke skupštine
Ne znam	43,5	40,4	40,0
Takvih predloga nije bilo	44,5	46,6	40,0
Da, bilo je predloga	4,6	5,0	0,0

Izjave o predlozima Skupštini proveravali smo i sa stanovišta broja sednica kojima su prisustvovali anketirani delegati. Tabela 16 prikazuje odgovore delegatâ VUR o predlozima Saveznoj skupštini, a tabela 17 odgovore delegatâ VMZ o predlozima Republičkoj skupštini. Potvrđuje se poznata slika o neaktivnosti delegatske baze u odnosu na inicijative i predloge Saveznoj i Republičkoj skupštini.

Zapažaju se neka nerazumljiva odstupanja u izjavama anketiranih: tako, na primer, 7% delegatâ za veće mesnih zajednica koji su bili 3—5 puta na sednici veća izjavljuju da su davali predloge Republičkoj skupštini, a od onih koji su na sednicama veća bili više od 20 puta niko ne izjavljuje da je dao neki predlog. Na drugoj strani, 25% delegatâ za veće udruženog rada koji su bili više od 20 puta na sednicama veća izjavljuju da su pokretali inicijative kod Savezne skupštine, a, nasuprot njima, od onih koji su na sednicama bili 11—20 puta to niko ne tvrdi.

Tabela 16: Predstavke Skupštini SFRJ. Izjave anketiranih delegatâ OOUR za veće udruženog rada s obzirom na frekvenciju njihovog učešća na sednicama

Da li je delegacija dala nekad neku predstavku ili predlog Skupštini SFRJ?	Prisustvovao na sednicama veća udruženog rada opštinskih skupština				
	1—2 puta	3—5 puta	5—10 puta	11—20 puta	više od 20 puta
Ne znam	53,8	42,9	38,6	62,5	50,0
Takvih predloga nije bilo	45,4	56,0	59,6	37,5	25,0
Da, bilo ih je	0,8	1,1	0,0	0,0	25,0

Digitized by Google

Tabela 17: Predstavke Skupštini SR Slovenije.
Izjave anketiranih delegatâ mesnih zajednica za veće mesnih zajednica s obzirom na frekvenciju njihovog učešća na sednicama

Da li su građani podneli neki predlog ili predstavku Skupštini SR Slovenije?	Prisustvovao na sednicama veća mesnih zajednica opštinske skupštine				
	1—2 puta	3—5 puta	5—10 puta	11—20 puta	više od 20 puta
Ne znam	62,4	34,8	33,8	29,0	14,0
Nije bilo predloga ni predstavki	33,3	47,8	55,4	54,8	71,4
Da, bilo je predloga	0,0	7,0	4,6	6,5	0,0

Na drugoj strani, nije razumljivo da je Republičkoj skupštini podneseno tako malo predloga i predstavki s obzirom na to da oko polovine anketiranih (43,0% delegata VUR i 51,2% delegata veća mesnih zajednica) izjavljuje da su od Republičke skupštine dobili materijal za odlučivanje u većima Republičke skupštine. Između obrade materijala i podnesenih predloga morala bi postojati tešnja korelacija.

Tabela 18: Da li je delegacija dobila materijal za odlučivanje u Republičkoj skupštini (Veće udruženog rada, Veće opština)?

	Delegati OOUR za VUR	Delegati MZ za VMZ
Dobili smo	43,0	51,2
Nismo dobili	15,7	14,8
Ne znam	3,3	32,1

IV. Odzivanje Savezne i Republičke skupštine na podnesene predloge i predstavke

Sa pitanjem da li je Saveznoj, odnosno Republičkoj skupštini podnesen neki predlog bilo je povezano pitanje da li je na podneseni predlog dobijen odgovor.

Moglo se računati na korelaciju s odgovorima na pitanja o inicijativama i predlozima skupštini (tabele 12 i 13). Zato većina i negira da je uopšte bilo takvih inicijativa i predloga ili izjavljuje da ne zna o tome. Veoma je mali procent onih koji izjavljuju bilo da su dobili odgovor na predlog bilo da odgovor nisu dobili (tabele 18 i 19).

Odnos između broja onih koji tvrde da su dobili odgovor na podneseni predlog i onih koji to negiraju ukazuje na relativno više pozitivno nego negativno vrednovanje odzivanja kako Savezne

Digitized by Google

tako i Republičke skupštine. To se jasnije vidi za Republičku skupštinu (tabela 20), jer se izjave da je odgovor dobijen kreću od 2,4% do 7,0%, a izjave onih koji to negiraju — od 0,6% do 3,6%. U vezi s odgovorima na predloge Saveznoj skupštini zanimljiv je trend od 1977. do 1981. godine (tabela 19): vidno opada procent onih koji tvrde da su dobili odgovor na svoj predlog ili predstavku (ranije se taj procent kretao od 3,3% do 6,3%, a sada od 1,3% do 2,0%) i izjednačava se s onima koji tvrde da odgovor nisu dobili (kod delegatâ OOUR je 1981. godine više onih koji izjavljuju da odgovor nisu dobili).

Tabela 19: Reagovanje Skupštine SFRJ na predloge i inicijative. Da li ste dobili odgovor na svoj predlog ili predstavku Skupštini SFRJ?

Da li ste dobili odgovor?	Delegati OOUR				Delegati MZ			
	za VUR		za SIZ		za VMZ		za SIZ	
	1977	1981	1977	1981	1977	1981	1977	1981
Nismo dobili predlog	66,3	57,0	57,3	45,5	55,1	46,5	58,7	59,7
Dobili smo odgovor	3,6	2,0	3,3	1,3	6,3	2,1	5,4	1,8
Nismo dobili odgovor	1,0	2,0	1,6	2,0	3,8	1,8	3,4	0,6
Ništa ne znam o tome	21,1	38,3	29,0	47,2	21,6	30,0	23,5	36,7

Tabela 20: Reagovanje Skupštine SR Slovenije na predloge i inicijative. Da li ste dobili odgovor na svoje predloge Skupštini SR Slovenije? (1981)

Da li ste dobili odgovor?	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Nismo dobili predlog	37,4	49,7	45,2	31,3	53,3	45,1
Dobili smo odgovor	2,4	4,0	4,3	3,1	7,0	4,8
Nismo dobili odgovor	1,4	1,3	1,0	1,4	3,6	0,6
Ništa ne znam o tome	58,0	44,0	47,9	63,8	35,8	49,0

S obzirom na nejasno stanje o tome da li su delegacije davale predloge Saveznoj i Republičkoj skupštini, odnosno koliko je uopšte bilo takvih predloga i predstavki, ne mogu se ni pri odgovorima o reagovanju skupština izvesti uopšteni zaključci. Svakako je reagovanje skupštine na inicijative i predloge delegatske baze

Digitized by Google

jedno od ključnih pitanja delegatskih odnosa koje će morati da se obradi detaljnije i na osnovu objektivnijih podataka o tome kakvi su predlozi podnošeni skupštinama.

V. Ocena uticaja delegacija na Saveznu i Republičku skupštinu

Godine 1981. u anketu je bilo uključeno i pitanje koliko su anketirani zadovoljni uticajem svoje delegacije, odnosno svoje OOUR ili mesne zajednice na rad Savezne i Republičke skupštine. Zato u vezi s tim pitanjem nema poređenja s 1977. godinom.

Koliko su anketirani zadovoljni uticajem na rad Savezne skupštine prikazuje tabela 21, a koliko uticajem na rad Republičke skupštine vidi se iz tabele 22. Dodatne aspekte tih ocena prikazuju tabele 23, 24 i 25.

Opšta karakteristika odgovora na to pitanje je da neopredeljenih ima više od pedeset posto anketiranih — slično je bilo i sa pitanjem da li su zadovoljni radom svojih delegata (vidi tabelu 10) — i to kad je reč o Saveznoj skupštini, procenti se kreću od 50,6 do 57,6, a kod Republičke skupštine od 40,3 do 60,8 (vidi tabele 21 i 22). Svakako dovoljan osnov za opreznost pri zaključivanju!

Tabela 21: Ocena uticaja na rad Skupštine SFRJ.

Da li ste zadovoljni uticajem vaše delegacije na rad Skupštine SFRJ?	Delegati OOUR		Delegati MZ	
	za VUR	za SIZ	za VMZ	za SIZ
Zadovoljan sam	12,7	8,9	17,9	12,8
Delimično sam zadovoljan	22,7	21,1	20,6	18,2
Nisam zadovoljan	8,7	7,6	8,2	7,5
Ne znam	53,3	59,1	50,6	57,6
Bez odgovora	2,7	3,3	2,7	3,9

Tabela 22: Ocena uticaja na rad Skupštine SR Slovenije. Izjave anketiranih u OOUR i MZ (1981).

Da li ste zadovoljni uticajem vaše OOUR, odnosno MZ na rad Skupštine SRS?	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Zadovoljan sam	11,5	11,3	6,9	11,1	17,0	11,3
Delimično sam zadovoljan	20,3	21,7	25,4	18,5	31,5	22,1
Nisam zadovoljan	9,4	10,7	18,5	8,4	9,7	9,9
Ne znam	58,0	56,0	54,5	60,8	40,3	54,6
Bez odgovora	0,8	0,3	0,7	1,2	1,5	2,1

Digitized by Google

Druga karakteristika je relativno pozitivno vrednovanje uticaja na rad Savezne i Republičke skupštine: veći je broj onih koji su zadovoljni svojim uticajem nego onih koji nisu zadovoljni. Procent onih koji su zadovoljni svojim uticajem na Saveznu skupštinu kreće se od 8,9 (delegati OOUR za SIZ) do 12,8 (delegati MZ za SIZ), a procent nezadovoljnih se kreće od 7,5 (delegati MZ za SIZ) do 8,7 (delegati OOUR za VUR). Slično je i s izjavama o uticaju na Republičku skupštinu (tabela 22): procent zadovoljnih se kreće od 6,9 (delegati OOUR za SIZ) do 17,0 (delegati MZ za VMZ).

Osim toga, približno jedna petina je onih koji su delimično zadovoljni svojim uticajem na rad Savezne skupštine (od 18,2% do 22,7%) i na rad Republičke skupštine (od 18,5% do 31,5%).

Odgovori na pitanje o uticaju na rad Savezne skupštine s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih prilično se razlikuju kod delegatâ OOUR i delegatâ MZ (vidi tabelu 23). Delegati mesne zajednice bitno pozitivnije ocenjuju svoj uticaj, odnosno oni su zadovoljniji svojim uticajem na rad Savezne skupštine nego delegati OOUR. Na nivou osnovne delegacije samo je 12,0% delegata za veća udruženog rada zadovoljno svojim uticajem i 65,4% delegata za veće mesnih zajednica; na opštinskom nivou taj odnos je 15,1% : 67,1%, i na nivou Republike 42,9% : 93,3%. Tako velike razlike nisu razumljive.

Tabela 23: Ocena uticaja na rad Skupštine SFRJ. Izjave delegatâ OOUR za VUR i delegatâ MZ za VMZ s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih

Da li ste zadovoljni uticajem vaše delegacije na rad Skupštine SFRJ?	Aktivan na nivou					
	delegacije		opšt. skupšt.		Republ. skupšt.	
	deleg. za VUR	deleg. za VMZ	deleg. za VUR	deleg. za VMZ	deleg. za VUR	deleg. za VMZ
Zadovoljan sam	12,0	65,4	15,1	67,1	42,9	73,3
Delimično sam zadovoljan	22,2	1,8	20,4	1,9	0,0	0,0
Nisam zadovoljan	9,4	1,8	8,6	2,5	14,3	0,0
Ne znam	54,7	30,0	52,7	27,3	42,9	26,7

Slična mišljenja su među odgovorima na isto pitanje s obzirom na broj sednica veća kojima su anketirani delegati prisustvovali (tabela 24). Pri tom je karakteristično da pozitivna ocena uticaja na rad Savezne skupštine (zadovoljni su svojim uticajem) raste s povećanjem broja sednica kojima su anketirani delegati prisustvovali: kod delegatâ za veće udruženog rada od 7,6% za jednu do dve sednice veća, do 37,5% pri učešću na više od 20 sednica. Isti trend porasta postoji i kod delegatâ za veće mesnih

Digitized by Google

zajednica: od 55,9% za jednu do dve sednice veća, do 100% kad su delegati učestvovali u radu više od 20 sednica. Ovaj porast pozitivne ocene uticaja sa porastom broja sednica je razumljiv. Teško je razumljiva tolika razlika između ocena delegatâ OOUR i delegatâ mesnih zajednica.

Tabela 24: Ocena uticaja na rad Skupštine SFRJ. Izjave delegatâ OOUR za VUR i delegatâ MZ za VMZ s obzirom na frekvenciju učešća na sednicama veća

Da li ste zadovoljni uticajem vaše delegacije na rad Skupštine SFRJ?	Učestvovao na sednici VUR opštinske skupštine									
	1—2 puta		3—5 puta		5—10 puta		11—20 puta		više od 20 puta	
	VUR	VMZ	VUR	VMZ	VUR	VMZ	VUR	VMZ	VUR	VMZ
Zadovoljan sam	7,6	55,9	14,3	64,3	19,3	76,9	12,5	71,0	37,5	100,0
Delimično sam zadovoljan	25,2	0,0	28,6	3,5	12,3	4,6	25,0	0,0	25,0	0,0
Nisam zadovoljan	3,4	1,1	6,6	0,0	12,3	4,6	0,0	6,5	12,5	0,0
Ne znam	53,1	41,9	48,4	31,3	47,4	12,3	62,5	19,4	25,0	0,0

Za ocenu uticaja na rad Republičke skupštine uzeli smo još jedan ugao posmatranja, i to aktivnost anketiranih delegata u sindikatu i Savezu komunista (tabela 25). I iz tog ugla se potvrđuje opšta konstatacija da ima srazmerno mnogo neopredeljenih i da pozitivne ocene preovlađuju nad negativnim. Neopredeljenih je više u OOUR — od 54,4% do 64,9% (sindikat), odnosno od 50,0% do 58,9% (SK) — nego u mesnoj zajednici — od 31,3% do 48,9% (sindikat), odnosno 40,2% do 40,7% (SK). Razlike između ocena članova sindikata s funkcijom i nečlanova sindikata veće su nego što je to slučaj kod Saveza komunista: zadovoljnih uticajem na rad Republičke skupštine je među delegatima VUR 21,6% nečlanova sindikata i 10,5% članova SK s funkcijom. Članovi sindikata s funkcijom i članovi SK s funkcijom su relativno kritičkiji u oceni uticaja na rad Republičke skupštine nego drugi: među njima ima više onih koji izjavljuju da nisu zadovoljni uticajem. Kod sindikata među delegatima OOUR nezadovoljno je 5,4% nečlanova sindikata i 10,8% članova s funkcijom, a među delegatima veća mesnih zajednica takvih je 2,2% nečlanova i 12,5% članova s funkcijom. Slični su odnosi i kod Saveza komunista.

Digitized by Google

Tabela 25: Ocena uticaja na rad Skupštine SR Slovenije. Izjave anketiranih iz mesnih zajednica s obzirom na aktivnost u sindikatu i SK (1981).

A. Sindikat

Da li ste zadovoljni uticajem vaše OOUR, odnosno MZ na rad Skupštine SR Slovenije?	Nije član sindikata	Član bez funkcije	Član sa funkcijom	Nije član sindikata	Član bez funkcije	Član sa funkcijom
Zadovoljan sam	21,6	10,2	8,1	11,1	17,2	20,3
Delimično sam zadovoljan	16,2	23,5	16,2	37,8	29,4	34,4
Nisam zadovoljan	5,4	11,5	10,8	2,2	10,4	12,5
Ne znam	56,8	54,4	64,9	48,9	41,2	31,3

B. Savez komunista

	Nije član SK	Član SK bez funkc.	Član SK sa funkc.	Nije član SK	Član SK bez funkc.	Član SK sa funkc.
Zadovoljan sam	9,4	17,9	10,5	17,3	18,6	13,0
Delimično sam zadovoljan	23,2	16,1	23,7	34,1	27,8	29,6
Nisam zadovoljan	10,8	7,1	15,8	7,3	11,3	14,8
Ne znam	56,7	58,9	50,0	40,2	40,2	40,7

VI. Zaključci

1. Podrobnija obrada ankete za 1981. godinu i upoređenje te ankete s podacima iz 1977. potvrđuju konstataciju da je zanimanje za rad delegatâ u Saveznoj skupštini poraslo.

Jednak stepen zanimanja iskazan je i za rad delegatâ u Skupštini SR Slovenije (mada tu nemamo poređenja sa 1977. godinom, jer su pitanja koja se odnose na Republičku skupštinu uključena u istraživanje tek 1981. godine).

2. Među raznim oblicima praćenja rada delegatâ u Saveznoj skupštini ističu se dva, i to dnevna štampa i televizija. Drugi oblici imaju, prema izjavama anketiranih, minimalnu ulogu.

Pri praćenju rada delegatâ u Saveznoj skupštini 1981. godine je u poređenju sa 1977. namesto dnevne štampe na prvo mesto izbila televizija. Za 1981. godinu se s jednakim stepenom značaja pojavljuje televizija i pri praćenju rada delegatâ u Republičkoj skupštini. Pomeranje od dnevne štampe ka televiziji zaslužuje posebnu pažnju u okviru kompleksnog proučavanja informisanja.

Digitized by Google

Zajedno s pitanjem televizije trebalo bi proučiti i ulogu radija, koja se za sada po značaju ne ističe.

3. Glasila organizacija udruženog rada i lokalna glasila nemaju za sada nikakvu ulogu pri informisanju o radu delegatâ. Mogućno je da tu postoje izvesne rezerve za uspešnije informisanje delegatske baze o radu delegatâ.

4. »Skupštinski informator« ima — prema izjavama anketiranih — neshvatljivo malu ulogu u informisanju o radu delegatâ. Zato bi i taj problem trebalo posebno proučiti, jer je »Skupštinski informator« specijalno glasilo Skupštine SFRJ i Skupštine SR Slovenije za delegacije i delegate.

5. I izveštavanje delegatâ ima, prema izjavama anketiranih, neznatnu ulogu. Mada su u Saveznoj i Republičkoj skupštini u pitanju drukčiji problemi nego što su oni koji se javljaju pri izveštavanju delegatâ na nivou opštine, problem izveštavanja treba posebno proučiti. Izjave anketiranih mogu u tom pogledu da budu korisno upozorenje.

6. Anketirani relativno pozitivno vrednuju rad delegatâ kako u Saveznoj tako i u Republičkoj skupštini. Ipak, i u pogledu pozitivnih i u pogledu negativnih ocena treba imati izvesne rezerve, jer je visok procent neopredeljenih.

7. U pogledu inicijativa i predlogâ koje delegatska baza treba da daje Saveznoj, odnosno Republičkoj skupštini, iz izjava anketiranih se nameće zaključak da je delegatska baza u tom pogledu neaktivna. Izjave anketiranih su koristan signal za podrobnije proučavanje toga problema.

8. Odzivanje skupština (i Savezne i Republičke) na inicijative delegatske baze ocenjeno je relativno pozitivno. Poređenje Savezne i Republičke skupštine u tom pogledu (za 1981. godinu) ide u prilog pozitivnijem vrednovanju Republičke skupštine. Ali i tu je visok procent neopredeljenih, tako da pozitivna ocena skupštinskog odazivanja nije baš pouzdana. Odzivanje skupštine na inicijative delegatske baze jedno je od ključnih pitanja delegatskog sistema. Zato bi i to pitanje, zajedno sa pitanjem aktivnosti delegatske baze, trebalo posebno proučiti.

9. Vrednovanje uticaja delegatske baze na rad Savezne i Republičke skupštine pokazuje da smo relativno zadovoljni uticajem na rad Savezne i Republičke skupštine. Ni ovo pozitivno vrednovanje uticaja nije pouzdano jer je visok procent neopredeljenih. Ova ocena se slaže s jednakim odnosima odgovora na prethodna pitanja.

10. Zaključivanje na temelju izjava anketiranih delegata i nedelegata ima samo relativnu vrednost. Na osnovu njih se ne mogu donositi uopšteni zaključci; one su samo koristan signal i ishodište, odnosno osnova za dalje proučavanje pojedinih pitanja, pri čemu će biti potrebno da se konačni zaključci oslone i na druge metode prikupljanja podataka.

Digitized by Google

Jokica Hadži Vasileva

Marks, socijalizam i Afrika

1.

Početkom šezdesetih godina, u vreme kada je većina afričkih zemalja tek bila izvojevala političku nezavisnost, mogli su se uočiti veoma različiti pristupi afričkih lidera Marksovoj teoriji. Jedni su, a oni su činili i većinu, otvoreno i izričito oštro kritikovali ovu teoriju, drugi su bili prema njoj kritički, mada je nisu sasvim odbacivali, dok su treći, oni zaista malobrojni, isticali da se u izgrađivanju sopstvenih ideologija inspirišu u velikoj meri i marksističkom naukom. Prilazi Marksovom teorijskom nasleđu i onome što se pod marksizmom podrazumeva različiti su i danas u Africi, s tim što je sada daleko više onih koji ovu teoriju prihvataju, bilo da je reč o vladajućim snagama ili onima koje to nisu.

Svedoci smo sve jačeg prodora marksističke misli na ovaj kontinent. Za nju se ovde ne bi moglo reći »da nije u modi«, kao što to ističu neki zapadnoevropski filozofi kada je u pitanju Evropa. Marksistička teorija ovde je u fazi otkrivanja, širenja, što ne znači da nema i mnogobrojnih protivnika. Štaviše, neki smatraju da je antimarksistička struja danas jača nego ranijih godina.

Opredeljenja za marksizam naročito su se snažno izrazila tokom poslednje dekade. Sedamdesetih godina više političkih par-

Digitized by Google

tija usvojilo je marksizam-lenjinizam kao zvaničnu ideologiju, što je definisano u njihovim statutima. Tako su postupile partije u Angoli, Mozambiku, Beninu, DR Kongu, Etiopiji.[1] Treba uzeti u obzir i osnivanje u afričkim zemljama raznih marksističkih grupa, odnosno grupa koje se takvima smatraju, čemu je naročito doprineo evropski studentski pokret iz 1968. godine. Sve ove grupe deluju nezavisno od afričkih komunističkih partija, kojih je na ovom kontinentu deset, sa oko sedamdeset hiljada članova. Uz to, treba reći da se uticaj marksističke teorije zapaža i u nizu zemalja u kojima se vladajuće snage u svojim statutima nisu izjasnile za prihvatanje marksizma, što je slučaj sa Gvinejom Bisao, Gvinejom, Tanzanijom, Madagaskarom, Alžirom.

Više faktora pomoglo je prodor marksističke misli u bivše kolonije afričkog kontinenta. A tome su pogodovali — politička nezavisnost afričkih država, veliki broj socijalističkih zemalja i održavanje veza sa njima, bujanje socijalističkih pokreta u Evropi, Latinskoj Americi i Aziji, velika popularnost marksizma u Evropi krajem šezdesetih godina. Ne treba nikako smetnuti s uma ni diskreditovanje »afričkih socijalizama« tipa senegalskog, kenijskog i sličnog, posebno vezivanje njihovih protagonista za neokolonijalne snage.

Mladim naraštajima su u uslovima stečene nezavisnosti zemlje otvorene šire mogućnosti za upoznavanje Marksove teorije, i to ne samo pretežno na stranim univerzitetima, kao ranije, već i u sopstvenoj afričkoj sredini. Uz to, u odnosu na vladajuće krugove treba istaći da je afričke borce za punu nezavisnost njihov dosledan antikolonijalni i antiimperijalistički stav približavao marksističkoj teoriji. Traženje odgovora na pitanja vezana za stvarni društveni razvoj (kao ranije za antikolonijalnu borbu) mnoge afričke rukovodioce je približavalo Marksovoj teoriji, bili oni toga svesni ili ne, bez obzira na to da li su se za nju zvanično opredeljivali. Svedoci smo evolucije stavova niza afričkih političara i mislilaca (Seku Turea, Kvame Nkrumaha i drugih), evolucije koja znači odbacivanje utopističkih pogleda, pre svega onih o klasnoj borbi i ulozi pojedinih društvenih slojeva. Pri tome je od posebnog značaja ispoljavanje klasnih protivrečnosti u afričkim državama, što je vodilo shvatanju da bez klasne borbe nema ni progresa, odnosno socijalističkog razvoja.

Istovremeno, više činilaca sprečavalo je snažniji prodor marksističke misli u Afriku. Moglo bi se reći da je njen prodor na taj kontinent u znatnoj meri otežavala teorija afričke »izuzetnosti« (što nije isto što i afrička »autentičnost«), koja je nastojala da apsolutizuje specifičnosti afričkog kontinenta, njegovu istoriju, društvenu strukturu. Sledbenici teorije afričke »izuzetnosti« polaze od toga da Afrika ima sopstvenu tradicionalnu ideologiju koju je potrebno samo oživljavati, usled čega se oni i suprotstav-

[1] Preciznije rečeno, u Etiopiji je formirana Komisija za stvaranje partije radnog naroda Etiopije (COPWE), s ciljem da preraste u partiju »marksističko-lenjinističkog« tipa.

Digitized by Google

ljaju usvajanju tuđih filozofija i doktrina. Time se, naime, ispoljava težnja da se Afrika zatvori u svoju apsolutnu, gotovo metafizičku posebnost, što mnogi danas u Africi opravdano kritikuju i odbacuju. To je i kritika koncepta »negritida«, poniklog još tridesetih godina kao odgovor na negaciju afričke kulture i na osporavanje ljudskih vrednosti ovog kontinenta. U određenom vremenu je ovaj koncept podstakao proces duhovne dekolonizacije i moralne rehabilitacije, ali u uslovima nezavisnosti na ovom i sličnim konceptima nije se moglo ostati. I mnogi se njima nisu zadovoljili. Oni što su na njima insistirali podvrgnuti su oštrim kritikama u samoj afričkoj sredini. Jedan od istaknutih kritičara »negritida«, prof. Ki Zerbo[2], osuđuje u »negritidu« shvatanje o posebnoj negritidskoj duši i nekakvoj metafizičkoj suštini koja, navodno, postoji u afričkoj ličnosti, koncept koji razdvaja Afriku potenciranjem »crne originalnosti«. I mnogi drugi Afrikanci danas ocenjuju »negritid« kao jalovu koncepciju koja odvlači pažnju od rešavanja najprečih problema. Oštre kritike upućene su poslednjih godina i afričkim »etnofilozofijama«, usredsređenim na prošlost i traženje posebnih svojstava afričkog čoveka, a ne na probleme sadašnjice i budućeg razvoja. Temeljitim analizama odbacuje se mitološko poimanje afrikanstva, uz tvrđenje da je »afrika zemljopisni, empirijski, a ne metafizički pojam«.[3] Reč je o »etnofilozofiji« koja nastoji — kako to kaže beninski filozof P. Hutondji — »da sa sadašnje ideološke scene u Africi izbaci ideologiju poput marksizma . . .«[4]

S druge strane, rascep u komunističkom pokretu sprečavao je prodor marksizma u Afriku, a posebno staljinizam, staljinističke koncepcije i dogmatizam komunističkih partija, naročito njihove koncepcije o radničkoj klasi kao hegemonoj snazi u Africi, davanje prioriteta borbi radničke klase u metropoli, teza o strogo odvojenim etapama društvenog razvoja i slično.

Različiti faktori, a napose neprihvatljive pojave u komunističkom pokretu, vezane za staljinizam, naveli su neke afričke borce za nezavisnost da se udalje od evropskih komunističkih partija, kojima su ili pripadali ili im bili bliski. Udaljavanje od francuskih komunista naročito je bilo uočljivo 1956. godine, kada je usledilo i *Otvoreno pismo* poznatog afričkog pesnika i lidera »negritida« Eme Sezera Morisu Torezu.[5] Pismo je napisano posle svega onoga što je u SSSR-u rečeno o Staljinu i staljinizmu i posle mađarskih događaja. Sezer je tom prilikom pisao da ne odbacuje niti osuđuje marksizam i komunizam, već način na koji

---

[2] J. Ki Zerbo, *Sostojanie i perspektivy novoj afrikanskoj kul'turi*, »Inostrannaja literatura«, Moskva, br. 10/1970, str. 212.

[3] Paulin Hountondji, *O afričkoj filozofiji*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1983, str. 48.

[4] P. Hountondji, *Marksizam u Africi*, referat na okruglom stolu »Marks, marksizam i savremeni svet«, oktobar 1983, Cavtat.

[5] Aimé Cesaire, *Lettre à Maurice Thorez; Présence Africaine*, 3. rd., Paris, 1956.

Digitized by Google

su se neki narodi koristili marksizmom, izražavajući pri tom želju da marksizam i komunizam služi obojenim narodima, a ne obojeni narodi — marksizmu i komunizmu. Sezer je kritikovao Komunističku partiju Francuske zbog njenih zabluda, zbog pretenzije da je uvek u pravu, iznoseći da je neprihvatljivo posmatrati kolonijalno pitanje kao drugorazredno, osuđujući pokroviteljski stav KP Francuske prema kolonijalnim narodima.

Dogmatski marksizam svakako je bio velika prepreka širenju marksističke teorije u Africi. A to su već rano uočili neki panafrički lideri, među kojima se posebno ističe Džordž Pedmor, koji je, mada dvadesetih godina tesno vezan za Kominternu, s njom raskrstio 1934. godine. Pri tom je Pedmor izvukao i važne pouke iz svog kontakta sa Kominternom i tokom svog boravka u SSSR-u krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina. U knjizi *Panafrikanizam ili komunizam*[6] Pedmor piše da marksističko učenje ne sme postati dogma, već »misao vodilja budućeg razvitka«. Bitno je, kaže on, shvatiti ciljeve Marksove filozofije, kako bi se ta nauka mogla prilagoditi afričkim ekonomskim i društvenim potrebama. Pedmor se pozivao na Mao Ce-tunga, koji je, po njemu, upozoravao sunarodnike da ne smeju postati sluge marksističkog dogmatizma, ističući da bi i Afrikanci tu okolnost takođe morali uzeti u obzir.

Ma koliko marksističke ideje bile privlačne za deo afričke inteligencije, nju su odbijale neke njihove interpretacije, određeni stavovi komunističkih partija, naročito oni o sudbini afričkog kontinenta. Izlaz su mnogi tražili još pedesetih godina, ali ne u prihvatanju svega što im se nudi, već u povezivanju Marksovih ideja sa sopstvenim tlom. Upoznavši se i sa drugim socijalističkim doktrinama, afrički intelektualci i lideri političkih pokreta nastojali su da ih prilagode afričkoj sredini i uslovima. U težnji da socijalističke ideje prilagode afričkim socijalnim i političkim uslovima afrički lideri i mislioci počeli su isticati tradicionalni kolektivizam, religiju i slično, što je dovelo do pojave raznih struja »afričkog socijalizma«. A vremenom su ti socijalizmi doživljavali izvesne promene. Neki od njih su evoluirali u pravcu »demokratskog socijalizma«, čiji su osnovni protagonisti danas Leopold Sengor i Habib Burgiba, drugi su se, udaljivši se od »afričkog« i »demokratskog socijalizma«, razvijali u smeru Marksove teorije (Kvame Nkrumah, Seku Ture).

2.

Prepreke koje su ometale prodor marksističke misli u Afriku danas su u znatnoj meri manje. Uticaj protagonistâ teorije »izuzetnosti« i »isključivosti« Afrike prilično je opao. S druge strane, dogmatska gledanja na razvoj Afrike, premda nisu u potpunosti prevaziđena, vidno su potisnuta. Pa ipak, teza da je Marksova teorija nespojiva s Afrikom ima još dosta pristalica na tom kontinentu.

[6] G. Padmore, *Panafricanism or Communism*, London, 1956.

Digitized by Google

Kritike koje se danas upućuju Marksu i njegovim sledbenicima dosta su slične onima što su iznošene još početkom šezdesetih godina. Kritičari marksizma obično se pozivaju na »nedovoljnost« i »ograničenost« marksističke teorije, ističući da je to teorija koja je stvorena pre sto i više godina na osnovu naučnih metoda i stvarnosti XIX veka i Zapadne Evrope, usled čega i ne može biti od većeg značaja za afrički kontinent. Njima u ovoj teoriji smeta ateizam, »izvesno potcenjivanje duhovnih vrednosti«, »materijalizam bez topline«, ali možda najviše shvatanja o klasama i klasnoj borbi. Klasicima marksizma se, pored toga, zamera da su precenili ulogu proletarijata, odnosno da nisu shvatili značaj seljačkog pitanja, niti pravilno ocenili revolucionarnost seljaštva. U osnovi tvrđenja da teorija osnivačâ marksizma nema značaja za Afriku je i mišljenje da Marks i Engels nisu uzimali u obzir specifičnosti pretkapitalističkih formacija, da nisu poznavali tribalno društvo, kao i da su zanemarivali posebnost situacije svojstvene najnerazvijenijem svetu. Marksizam je za Afriku neprihvatljiv i zbog toga, kako se navodi, što se mnoga Marksova predviđanja nisu ostvarila, što su klasici marksizma davali nepotpune i dvosmislene odgovore, a posebno one koji se tiču nacionalnog i kolonijalnog pitanja. Po nekima, Marks je neprihvatljiv i zbog njegovog internacionalizma, i pri tom se ističe da afrička ideologija teži ka tome da razvija nacionalizam, a da bi to postigla, ona se mora oslanjati na vrednosti svojstvene afričkom svetu.

Istini za volju, treba reći da neki od onih koji su Marksovu teoriju odbacivali ili je odbacuju ukazuju na izvesne njene vrednosti, koje bi mogle biti korisne i za afrički svet. Tako Leopold Sengor odaje priznanje marksističkom pojmu otuđenosti, koji je, kako kaže, doprineo tome da Afrikanci postanu svesni svog položaja, podređenosti zapadnom kapitalizmu, eksploataciji od strane imperijalističkih zemalja.[7] Po Sengoru, prihvatljiv je i Marksov dijalektički metod, kao i filozofija humanizma.[8]

Pa i pored tih pozitivnih njenih strana, na koje se ukazuje, marksistička teorija je za mnoge afričke intelektualce danas neprihvatljiva, jer, kako kažu, ne odgovara nerazvijenom svetu. Činjenica je da je Marks neuporedivo bolje poznavao evropska nego vanevropska društva. Donekle je i nekritički prihvatao hegelovsko shvatanje da je Evropa, na neki način, središte opšte istorije. Ali to nije razlog da se negira značaj koji Marksova teorija može imati za Afriku. Uz to, mnogi od onih koji su tvrdili i tvrde da

[7] L. S. Senghor, *Séminaire des Cadre Politiques*, Dakar, 1962, str. 23.

[8] Početkom šezdesetih godina Sengor se zalagao za preispitivanje marksizma i, na toj osnovi, za njegovu izvesnu asimilaciju; pri tom je insistirao na potrebi »odvajanja posle asimilacije« i na »prevazilaženju marksizma«, a pod prevazilaženjem je podrazumevao prilagođavanje marksizma karakteristikama savremene Afrike, karakteristikama negritida (L. S. Senghor, *Nation et voie africaine du socialisme*, *Présence Africaine*, 1961, str. 67).

Digitized by Google

je marksizam neprihvatljiv za Afriku prvenstveno imaju na umu činjenicu da se iskustva socijalističkih revolucija i borbe za socijalizam u drugim zemljama ne mogu presađivati na afričko tle, što je, svakako, tačno. Ali usvojiti Marksovu misao ne podrazumeva takvo presađivanje, već znači stvaralački se koristiti teorijsko-metodološkim osnovama Marksove teorije, radi naučnog osvetljavanja stvarnih društvenih pojava, odnosâ i procesâ, u cilju uspešnog usmeravanja postojećih revolucionarnih i progresivnih snaga u pravcu ostvarivanja — za uslove Afrike — maksimalno mogućnog društvenog progresa na njenom tlu.

Prići savremenim problemima afričkog društva marksistički ne znači ocenjivati, po analogiji, zbivanja u tom društvu sa stanovišta konkretnih marksističkih konstatacija iznesenih o zbivanjima na drugim mestima i u drugo doba. Takav bi prilaz bio upravo nemarksistički. Sa stanovišta marksizma može se reći da jednostavnog ponavljanja određenih istorijskih pojava, karakterističnih za nekadašnje etape razvoja (recimo, evropskih zemalja), danas u Africi ne samo da ne mora da bude, već, po pravilu, ne može ni biti. Tvrditi suprotno — bio bi čist dogmatizam. To upravo karakteriše one koji ne mogu *a priori* ni zamisliti da bi nerazvijene zemlje mogle stići do praga socijalizma sasvim drugim putevima, metodima i tempom, na sasvim različit način od zemalja Evrope ili drugih regiona sveta.

Mnogi autori se koriste pojmom »primena marksizma«. S tim u vezi želeli bismo reći da on nije najpodobniji, jer vuče na shvatanje da postoje gotovi odgovori i da ih treba samo primeniti na postojeće uslove. Međutim, nikako nije u pitanju prosta primena, već je potrebna kreativnost i poznavanje bitnih osnova marksističke teorije i sopstvenog tla.

Ako se marksizam shvati kao teorija koja stvaralački otkriva različite puteve ka slobodi, ukidanju monopola, privilegija, nepravdi i ograničavanja čovekovih mogućnosti, onda je sasvim jasno da je tako shvaćeni marksizam ne samo prihvatljiv, nego i neophodan Africi, kao i svakom drugom regionu sveta. Reč je o teoriji koja pomaže, više nego ijedna druga, da se sagleda kapitalistička eksploatacija i oceni sadašnji period; ona omogućava da se shvati istorijska perspektiva, da se utvrde tendencije i pravci društveno-političkog i ekonomskog razvoja. A za to je potreban stvaralački čin, što će navesti mnoge autore da kažu da je Marksova misao nužan, ali i nedovoljan uslov za izgradnju adekvatnih strategija[9], navešće mnoge da kažu da je reč o »otvorenom marksizmu«[10] Pri tom oni imaju na umu da je baš jedno od izvornih karakterističnih svojstava marksizma — njegov stalni stvaralački razvoj, i to razvoj u skladu s objektivnim okolnostima. A objektivne okolnosti Afrike upućuju na postojanje više subjekata revolucionarnih

[9] Dr Zoran Vidaković, *Marks i savremeni svet*, »Partizanska knjiga«, Beograd, 1981.

[10] Dr Aleksandar Grličkov, Uvodni referat na okruglom stolu »Marks, marksizam i savremeni svet«, Cavtat, 1983.

Digitized by Google

preobražaja, na sagledavanje uloge religije, specifično rešavanje agrarnih problema, osobeno vođenje ekonomske i kulturne politike, na specifično izgrađivanje političkih sistema i slično. Poznavanje i prihvatanje Marksove teorije mora biti dopunjeno poznavanjem sopstvene stvarnosti i spremnošću da se bude »svoj na svome«, da se bude autonoman, što će pomoći da se pojave nove originalne strategije razvoja, specifične revolucionarne ideologije. Afrika je dala dovoljno dokaza da je to i mogućno.

Marksova teorija, nesumnjivo, može biti zadovoljavajuće idejno-političko rukovodstvo za Afriku, kao i za druga vanafrička društva. Ona se ne može »deliti« na ova ili ona društva, kao što to neki čine. Ako se kaže da je pogodna za evropska, a ne za afrička društva, slediće zaključak — kako je to lepo napisao Iv Beno — da tada »nije više to ona i nije pogodna nigde«[11].

3.

S obzirom na to da se Marksu najčešće upućuju prigovori zbog njegovog ateizma, stava o socijalnom nosiocu društvenog preobražaja i teoriji klasne borbe, kao i zbog odnosa prema pretkapitalističkim društvima — zadržaćemo se kratko i na tim pitanjima.

Od Marksove teorije ne treba ni tražiti da daje sve odgovore na pitanja koja postavlja savremeni razvoj nerazvijenih zemalja. Teorija revolucije i shvatanje o revolucionarnim potencijalima danas zahtevaju drugačije ocenjivanje postojećih političkih pokreta i uloge socijalnih subjekata socijalizma. A društvena praksa nerazvijenih zemalja je pokazala da, pored komunističke partije i radničke klase, ima i drugih političkih i socijalnih snaga koje postaju faktori borbe za socijalizam. Zapravo, današnja situacija navodi nas na to da mnogo šire posmatramo subjekte revolucije. Naime, društveni blokovi i šire političke organizacije imaju zapaženu ulogu. Dugogodišnji kolonijalni sistem u Africi nije omogućio stvaranje takve društvene klase koja bi sama rukovodila oslobodilačkim pokretima, a kasnije, po stečenoj nezavisnosti, i upravljala procesima društvenog preobražaja. Ni jedan od društvenih slojeva (sem po izuzetku) ne raspolaže ekonomskom moći, niti pak političkom organizacijom, da bi mogao samostalno preuzeti političku vlast. Otuda i nužnost saveza više društvenih slojeva i klasa u uslovima nezavisnosti, otuda i tako naglašena uloga profesionalnih revolucionara, nosilaca vlasti, inteligencije, kao i armije u afričkim društvenim procesima. Treba istaći da i oni koji se u Africi zvanično opredeljuju za marksizam i oni koji to ne čine, a nastoje da svoja socijalistička opredeljenja u što većoj meri realizuju, smatraju da je na sadašnjoj etapi društvenog razvoja savez društvenih snaga privrženih socijalizmu onaj faktor koji zamenjuje jednu društvenu klasu. Pri tom svi naglašavaju

[11] Yves Bénot, *Ideologies des Indépendances africaines*, F. Maspero, Paris, 1969, str. 29.

Digitized by Google

posebnu ulogu radničke klase u tom savezu, mada to ipak čine svaki na svoj način.

Kad je reč o socijalnim savezima u nerazvijenim, pa i afričkim zemljama, mogu se zapaziti neki novi pristupi u odnosu na klasičan marksistički pojam klasno-socijalnog saveza. Naime, klasični marksistički pojam klasno-socijalnog saveza pretpostavlja rukovodeću ulogu radničke klase u sklopu postojećeg saveza, bilo da je reč o savezu radničke klase i seljaštva, prema koncepciji V. I. Lenjina, ili, pak, radničke klase i više društvenih slojeva i klasa, prema Gramšijevoj koncepciji. A najčešće su ovi saveznici smatrani »rezervom« proleterske revolucije u sklopu diktature proletarijata. Ovakvo shvatanje socijalno-klasnog saveza, po svemu sudeći, nije primereno afričkoj situaciji. Ovde radnička klasa (bar kad su u pitanju zemlje Tropske Afrike) nije ni mogla postati avangardna snaga, a među saveznike, pored seljaštva, trebalo je uvrstiti i inteligenciju, zanatlije itd.

Marksova teorija se odbacuje zbog shvatanja o klasama i klasnoj borbi; faktički zbog pogrešne interpretacije tih stavova. Marks, u stvari, nije tvrdio da je klasna borba postojala oduvek i svuda, a još manje da treba da bude svugde istovetna. Naime, on nije »izmislio« klasnu borbu, nego je nju istraživao u društvenoj realnosti, posebno u kapitalizmu, koji karakteriše sukob između buržoazije i proletarijata. Ni nerazvijene afričke zemlje nisu lišene unutrašnjih sukoba između buržoazije i proletarijata, ali u njima nalazimo i druge vidove društvenih protivrečnosti. Afričke revolucije, kao ni revolucionarni tokovi u drugim nerazvijenim područjima, ne mogu se poistovetiti s klasnom borbom. Posredi je talas emancipatorskih težnji izraženih u mnoštvu načina i oblika. Treba imati u vidu da socijalne odnose u Africi karakteriše, pre svega, nepomirljiv sukob između spoljnih kapitalističkih eksploatatora i radnih masa Afrike. A ti spoljni eksploatatori nalaze sebi saveznike i pomagače u najrazličitijim slojevima na afričkom kontinentu — među krupnom buržoazijom (tamo gde je ima), ali i među inteligencijom, trgovcima (srednjeg imovnog stanja), sveštenstvom, u nekim vojnim krugovima, posebno među državnom birokratijom.

Cela ova specifična situacija ne dovodi u pitanje temeljnu tezu Marksove teorije o klasnoj borbi kao agensu istorije. To su shvatili i neki od onih koji su ranije odbacivali Marksovo učenje o klasama i klasnoj borbi, koji su smatrali da je potrebno suprotstaviti se svim pokušajima pravljenja razdora među pojedinim grupama, u interesu »nacionalnog jedinstva«, »afričke solidarnosti«, u cilju uključivanja svih društvenih slojeva u antikolonijalnu borbu i izgradnju zemlje. Ali vreme je učinilo svoje, pa se u drugačijoj svetlosti sagledavaju značaj određenih klasa i uloga klasnih protivrečnosti i klasnih borbi u Africi. Shvatanje klasne borbe odvaja danas, možda u najvećoj meri, »demokratske socijaliste«, sa L. Sengorom i H. Burgibom na čelu, koji tvrde da u Africi ne postoje klasne protivrečnosti i da je za Afriku štetna klasna borba,

Digitized by Google

od onih iz grupe »radikalnih«, koji ističu značaj te borbe i u današnjim afričkim uslovima, kao i posebnu ulogu radničke klase.

Radnička klasa u Africi, kao i u ostalim područjima nerazvijenog sveta, nikako nije jedina društvena snaga zainteresovana za kretanje društva ka socijalizmu. To niukoliko ne dovodi u pitanje zasnovanost teze klasikâ marksizma o radničkoj klasi kao nosiocu društvenih preobražaja. U periodu stvaranja društvenih pretpostavki za razvoj socijalizma (što ne znači da i u ovoj fazi razvoja nema socijalističkih elemenata) njena uloga u društvu ne mora biti glavna, ali sam dalji razvoj društvenih odnosa zahteva bitnu ulogu radničke klase u njemu. Radnička klasa ni u jednoj afričkoj zemlji nema ulogu hegemona; međutim, za dalji razvoj značajno je sagledati ulogu radničke klase u društvenim procesima. I danas se u nizu afričkih zemalja, ako ne u stvarnom fizičkom smislu a ono u smislu idejne avangarde, javlja ipak savremeni proletarijat. Malobrojno afričko radništvo ipak se koristi bogatim idejnim nasleđem svetskog proletarijata, uzorom njegovih klasnih i političkih borbi, njegovim iskustvom. A to idejno nasleđe nastoje da u razradi svojih koncepcija iskoriste mnogi afrički revolucionari koji se nalaze na vodećim položajima, a u ime radničke klase imaju ulogu hegemona. Afričkom radništvu su, po svemu sudeći, potrebne njihove intelektualne sposobnosti (bez obzira na to što mnogi potiču iz redova sitne buržoazije), kao što je ovima potrebna ideologija radničke klase.

U osvetljavanju odnosa afričkih mislilaca prema religiji i tradiciji, a povodom njihove kritike upućene s tim u vezi Marksu, bilo bi potrebno izneti sledeće. Religija je antipod nauci, a Marks joj je, razrađujući naučnu teoriju, morao kao takvoj i prići, otkrivajući korene religije i ukazujući na potrebu njihovog otklanjanja. Ali, istovremeno, Marks je smatrao da je prihvatanje ili neprihvatanje religije stvar svesti svakog pojedinca, da demokratija mora poštovati slobodu svesti. Uz to, ateizam u Marksovoj teoriji ne znači insistiranje na prevazilaženju religijske svesti prinudom, premda je u praksi bilo i toga. Marks, pre svega, objašnjava šta je stvorilo religijsku svest i šta može doprineti njenom prevazilaženju, vezujući to za prevazilaženje otuđenosti čoveka.

Socijalizam, u smislu uspostavljanja razvijenih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, znači objektivno suzbijanje (tokom procesa) ljudske otuđenosti i otuđene svesti. Time on negira religiju. U krajnjoj liniji, ta dva pojma se objektivno isključuju, i to je smisao Marksove kritike religije. Ali to ne znači da je danas (pogotovo u Africi) nemoguće da se religiozni ljudi opredeljuju za socijalizam. Naime, religioznost afričkih masa nije sama po sebi smetnja usvajanju političke orijentacije ka socijalizmu. U takvim uslovima socijalizam (kao opredeljenje u najopštijem smislu) i religija se međusobno ne isključuju. Danas u Africi borba protiv religije ne samo da ne bi bila pretpostavka političke borbe za socijalizam, već bi je i kompromitovala ako pod socijalizmom podrazumevamo opštu orijentaciju u pravcu socijalizma. Shodno mišljenju da institucije savremenog društva treba prilagoditi tra-

Digitized by Google

dicijama (u kom slučaju socijalizam ne bi bio nešto nametnuto spolja), religija se shvata kao deo mnogih afričkih koncepcija o socijalizmu. Ali treba istaći da se odnos prema religiji u raznim zemljama razlikuje. Na jedan se način shvata uloga religije u Libiji, a na drugi u Tanzaniji, na Madagaskaru itd.

Razmišljanja o ulozi religije, posebno islama u oslobodilačkim pokretima, navode ateiste na studioznije razmatranje problemâ prirode religije i njene uloge u naše doba. Kod mnogih kolonijalnih naroda islamski pokreti imali su značajnu ulogu u antikolonijalnoj borbi, borbi za nacionalno oslobođenje. Islam se pri tom pokazao kao mobilizator narodâ i snažan podsticaj za njihovu borbu, za preduzimanje revolucionarnih akcija. Potvrđivao je trajnost kulture i jezika, odigrao je veliku ulogu u afirmisanju svega onoga što je domaće — originalno. Imajući u vidu ovakvu istorijsku situaciju, nužno je shvatiti nastojanje elemenata koji islamu dodeljuju značajno mesto u društvenom razvoju. Ukoliko žele da budu realisti, afrički državnici i političari moraju voditi računa o velikoj ulozi religije u životu Afrikanaca. I oni tako i postupaju. Ali ne zanemaruju ni druge tradicionalne vrednosti iz svoje vlastite istorije i kulture, bez obzira na to da li je reč o onima koji marksizam odbacuju ili su njime inspirisani. Tako mnogi afrički rukovodioci sa područja Tropske Afrike računaju na tradicionalnu zajednicu u društvenom razvoju svojih zemalja, imajući u vidu da se, i pored primetnog procesa raspadanja patrijarhalnog društva, najveći deo seljaštva Tropske Afrike nalazi u ekonomskom i društvenom okviru patrijarhalne zajednice, za koju je karakteristična zajednička svojina na zemlju i solidarnost koja objedinjuje članove jedne društvene grupe na nivou porodice, roda ili sela.

Svaki uverljiviji socijalistički revolucionarni program mora računati s postojećim tradicijama, i to ne samo kao sa taktičko-mobilizacionom osnovom. Mnoge značajne društvene i nacionalne promene izvedene su s pozicija i u ime islama, tradicionalnog zadrugarstva i slično. Ali, isto tako, treba reći da vremenom one iscrpljuju svoj istorijski naboj, pa klasno-revolucionarne osnove promena postaju sve očiglednije.

4.

Tradicionalni elementi i osobenosti strukture afričkih društava morali su se odraziti i na ideologije i ideološko-političke koncepcije u Africi. Ponegde je značaj tradicionalnih vrednosti prenaglašen, a drugde je, opet, sveden u »razumne« okvire i, manje-više, uspešno uklopljen u savremene procese društvenog razvoja. Ali ni u jednom slučaju afričke ideologije i ideološko-političke koncepcije ne odslikavaju samo stepen sopstvenog ekonomskog i društvenog razvoja. One ga prevazilaze, s obzirom na to da izražavaju protivrečnosti svetskog kapitalizma. A uz ovaj razlog prevazilaženja istovremeno treba uzeti u obzir i apsorpciju revolucionarne misli razvijenog sveta (uticaj socijalističkih ideja i doktrina), kao i dej-

Digitized by Google

stvo društvene prakse socijalističkih zemalja. Ma koliko bili malobrojni, savremene klase i slojevi utisnuli su snažan pečat ovim ideologijama i ideološko-političkim koncepcijama, nastojeći da »strane« ideologije i teorije prilagode svome tlu. Ovo »prilagođavanje« sve više se odnosi i na marksističku teoriju, bez obzira na to da li se za nju afričke snage javno izjašnjavaju ili ne.

Reč je o pogledima koji podležu evoluciji, sazrevanju, u meri u kojoj se političke partije i pojedinci oslobađaju zapadnih političkih i idejnih koncepcija, raznih predrasuda prema Marksovoj teoriji, ali i prema sopstvenom idejnom nasleđu. Ovoj evoluciji doprinosi težnja za autentičnošću, shvaćena ne kao zahtev za vraćanjem prošlosti, već kao imperativ traženja sopstvenih puteva idejno-političkog formiranja, kao traženje odgovarajućih rešenja — korišćenjem pouka predaka, ali i znanja i iskustava stečenih iz drugih izvora, a posebno onih proisteklih iz spoznaje sopstvene stvarnosti. U traganju za sopstvenim razvojem neki ne uspevaju izbeći zamke zapadnog koncepta društvenog razvoja i shvatanja demokratije, kao što se drugi ne mogu potpuno zaštititi od klopke dogmatskog shvatanja marksizma. A u nju su upali mnogi pripadnici prvog pokolenja afričkih marksista, koji nisu izbegli krutost staljinističkog načina mišljenja, što se i dan-danas oseća u teorijskim raspravama i praktičnoj politici. Ali dogmatske interpretacije marksizma još i danas prodiru na afričko tle i predstavljaju prepreku kako većoj popularnosti marksističke teorije tako i pronalaženju odgovarajućih, odnosno najadekvatnijih strategija. Velika je stvar da mlade generacije u nizu afričkih zemalja imaju mogućnost da izučavaju marksizam na univerzitetima, ponegde i u srednjim školama. Ali je isto toliko važno kako ga uče, iz kakvih udžbenika, na koji način. Mnogi afrički intelektualci, koji danas tvrde da su marksisti, kritikuju neprikladan način učenja marksizma iz udžbenika uvezenih iz drugih zemalja i nekritički prihvatanih, ističući istovremeno da oni sami nisu spremni da usvajaju svaku pojedinost iz Marksovih teorijskih analiza, svaki pojam koji se javio u istoriji marksizma, da prihvate bilo čiji sistem kao gotov model za Afriku. U mnogo čemu su u pravu ovi afrički intelektualci, mahom profesori univerziteta i istaknuti naučni radnici, ali u mnogo čemu nisu. Možemo zapaziti da ova afrička »levica«[12] (pod snažnim uticajem evropske »levice«) takođe pada u svojevrstan dogmatizam. A njega ćemo uočiti: (a) u ocenjivanju vladajućih snaga u zemljama, prema našim shvatanjima, socijalistički usmerenim, koje se najčešće nazivaju »birokratska« ili »kompradorska« buržoazija, nesposobna, kako kažu, da zemlju povede putem progresa i socijalizma; (b) u isticanju zahteva za intenzivnom klasnom borbom; i (c) zahteva za rukovodećom ulogom radničke klase, koja jedina, u savezu sa seljaštvom, može obezbediti socijalistički put razvoja. Snage koje se pozivaju na marksizam u Africi

[12] Ovaj pojam koristimo uslovno. Njime želimo, pre svega, istaći da se ova marksistička ili marksistički orijentisana grupacija razlikuje od drugih marksističkih struja u Africi.

Digitized by Google

su sve brojnije, ali je nesumnjivo i to da su sve raznovrsnije. Razlikuju se po svom političkom uticaju, po legalnom ili ilegalnom statusu, ali i po gledanju na društvene i političke nosioce socijalističkog preobražaja, po kvalifikovanju sadašnjih društvenih procesa u Africi, načinu vođenja borbe i slično. A te razlike uslovljavaju nepovezanost i nejedinstvenost političkih akcija snaga progresa, koje su inače sve zajedno pod snažnim pritiskom i unutrašnje i međunarodne reakcije. Ali je ta razjedinjenost, na žalost, — opšta karakteristika socijalističkog pokreta u svetu, pa i u Africi.

Usvajanje marksizma kao doktrine ne daje samo po sebi prednost onim snagama koje su se za njega izjasnile. Osnovni kriterijum za određenje društvenih procesa je društvena praksa. A analiza ove prakse pokazuje da značajne društveno-ekonomske preobražaje mogu ostvariti i oni koji ovu doktrinu ne usvajaju, ili je bar ne usvajaju u celini (Gvineja, Alžir, Tanzanija). Karakter jedne revolucije može se određivati na osnovu ciljeva, društvenih snaga koje je nose, na temelju organizacije, a pre svega društvene prakse.

U idejnim orijentacijama afričkih zemalja sve je manje utopističkih i pragmatskih koncepcija, koje su u najvećoj meri karakterisale afričke političke pokrete šezdesetih godina. Istina, neke političke partije i lideri i dalje ističu da ne prihvataju marksizam kao svoju doktrinu ili da su im pojedini aspekti marksističke teorije neprihvatljivi, što ipak ne dovodi u pitanje njihov doprinos revolucionarnim kretanjima. Mada je revolucionarna praksa uslovljena revolucionarnom teorijom, proces sazrevanja revolucionarne svesti je veoma složen. Može se desiti (i dešava se) da određene snage ne steknu marksističko saznanje o daljim ciljevima razvoja socijalizma, da te elemente ne sadrže njihova shvatanja, a da ipak u praksi učine revolucionarni korak napred ili čak ostvare značajnije revolucionarne preobražaje. Naime, u datim uslovima najdoslednije su one socijalističke snage koje svojom društvenom i političkom akcijom omogućuju svojoj sredini da ostvari maksimum socijalističke sadržine u razvoju društvenih odnosa, da učine najveći korak u pravcu socijalizma.

Vladajuće socijalistički usmerene snage u Africi ophrvane su mnogim teškoćama, ekonomskim i političkim, međunarodnim i unutrašnjim. Ali, bez obzira na sve te teškoće i probleme, socijalistička usmerenost u Africi ne slabi. Oko trideset vladajućih partija poziva se na socijalizam kao cilj svoga razvoja, a više od polovine nastoji da i društvenom praksom potvrdi svoja socijalistička opredeljenja.

Specifičan je danas karakter prelaska na socijalizam u svetskim okvirima i on se nije mogao očekivati u Marksovo vreme. Nove istorijske prilike, nastale posle drugog svetskog rata, stvorile su mogućnost za širi prodor socijalističkih ideja i u zemlje u razvoju. Mnoge od njih su se, posle sticanja nezavisnosti, izjasnile za socijalistički put razvitka kao alternativu, premda su to bile zemlje bez razvijenog industrijskog proletarijata i njegove svesne avangarde. Težak ekonomski položaj tih zemalja i zavisnost od

Digitized by Google

svetskog kapitalizma bio je, jeste i biće duže vreme neprekidan izvor socijalističkih ideja i revolucionarnih preobražaja u njima.

Nemogućnost da se na kapitalističkim osnovama obezbedi nezavisan ekonomski razvoj, koji bi vodio promeni ekonomskih struktura (domaća buržoazija može imati samo ulogu ekspoziture stranog kapitala), potreba za značajnom ulogom države i planske privrede, nužnost što bržeg izlaženja iz stanja zavisnosti i nerazvijenosti — upućivale su afričke snage na traženje rešenja u pravcu socijalizma. Uz to, složeni unutrašnji i međunarodni ekonomski i politički faktori, koji su uticali i utiču na celokupan društveni razvoj u afričkim, kao i u drugim zemljama u razvoju doprineli su javljanju novih socijalnih i političkih subjekata borbe za socijalizam. Široke društvene grupacije u afričkim zemljama postale su stvarni izvor podrške socijalističkoj usmerenosti u ovim zemljama. Svakako, značajan činilac popularnosti i širenja socijalističkih ideja na ovom tlu je porast i jačanje socijalističkih snaga i država (njihova podrška, korišćenje pozitivnih i negativnih iskustava), kao i uticaj socijalističkih teorija, naročito marksističke. Kad je reč o mogućnosti socijalističke usmerenosti i u veoma nerazvijenim delovima sveta, ne treba smetnuti s uma ni povezanost sveta na ekonomskom, kulturnom i drugom planu.

I pokret nesvrstavanja, premda ne insistira na klasnom karakteru, objektivno je značajan činilac svetskog procesa kretanja ka socijalizmu. Boreći se protiv svih vidova imperijalističkog delovanja i za dosledno ostvarivanje nezavisnosti svih zemalja, u pokretu nesvrstavanja su implicite sadržane komponente negacije svetskog sistema kapitalizma. Borba protiv nepravednih međunarodnih odnosa, nametnutih kapitalizmom, stvara preduslove za ubrzan ekonomski, a time i društveni razvoj nesvrstanih zemalja. Reč je o pokretu koji se bori protiv svih vidova hegemonizma i pritisaka koji bi mogli ugroziti nacionalnu slobodu. A to, nesumnjivo, predstavlja pokretačku snagu socijalizma. I razvijanje međusobne saradnje i povezivanje sa svim snagama koje rade na ostvarivanju opšteg napretka i ravnopravnosti, za što se zalaže pokret nesvrstavanja — sve to obezbeđuje objektivne preduslove za realizovanje društvenog progresa u svakoj zemlji.

Dakle, u pitanju je ceo splet unutrašnjih i međunarodnih faktora, uzroka ekonomske, političke i psihološke prirode, koji omogućuju da se i u veoma nerazvijenim delovima sveta, kakav je naročito Tropska Afrika, ispolje težnje ka kretanju u pravcu socijalizma. Sve to potvrđuje da socijalistička opredeljenja u afričkim zemljama (kao, uostalom, i u drugim zemljama u razvoju) nisu slučajna pojava, ni isključivo plod uticaja svetskih ideja i procesa, već ona izražavaju potrebe ovih društava, a istovremeno govore o spletu određenih međunarodnih okolnosti i neminovnoj povezanosti zbivanja.

Digitized by Google

Hazër Susuri

O zapošljavanju žena u SAP Kosovo

Položaju žene u Pokrajini od oslobođenja pa do danas posvećivana je posebna pažnja kako bi ona postala ravnopravna muškarcu u svim oblastima društvenog, političkog, ekonomskog, kao i u privatnom životu. Na menjanje svesti kod građana u socijalističkom samoupravnom društvu najviše utiče, svakako, uporan rad na ostvarivanju emancipacije žene i na njenoj društvenoj afirmaciji kao značajnog nosioca i činioca socijalističkog samoupravnog sistema i razvitka društva. Nosioci glavne bitke za takve nove odnose jesu socijalističke samoupravne snage našeg društva, Savez komunista i druge subjektivne snage.

Poruke druga Tita, izrečene na Jedanaestom kongresu SKJ, ugrađuju se u zvanična dokumenta i u praksu. U jednoj od njih se kaže: »Bez stvarnog učešća žena u društvenom i političkom životu nema ni pune demokratije ni razvoja samoupravljanja. Zato se cijelo naše društvo mora znatno više angažovati na bržem i efikasnijem rešavanju problema koji proističu iz nesklada između uloge žene u udruženom radu i društvu uopšte i njenih još uvijek velikih obaveza u porodici. Angažovanje oko dva miliona žena u udruženom radu zahtijeva da se odlučnije i organizovanije stvaraju takvi životni i radni uslovi koji će ženi omogućiti puno učešće u društvenom životu. Pri tome mislim na rješavanje problema

Digitized by Google

kao što su obrazovanje i zapošljavanje žena, zaštita materinstva na osnovama društvene solidarnosti i drugi uslovi života i rada.«

Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo je postavila za svoj cilj da obezbedi da žena, s obzirom na svoje zalaganje i rad, bude ravnopravna muškarcu kako u udruženom radu tako i u privrednim i društvenim delatnostima.

Poslednjih godina udeo zaposlenih žena u odnosu na muškarce se u Pokrajini neprekidno povećava. Međutim, treba i dalje činiti napore i boriti se, pogotovo protiv već prevaziđenih navika i shvatanja o podređenoj ulozi žene, pa i suprotstavljati se pojedincima koji svesno žele da uspore proces emancipacije žene, odnosno njenog izjednačavanja sa muškarcem u pogledu obavljanja poslova i izvršavanja radnih zadataka u udruženom radu, u privrednim i društvenim, pa i individualnim delatnostima.

Žena u punoj meri ostvaruje pravo na rad ako je ravnopravna sa muškarcem pri zasnivanju radnog odnosa, sticanju prava i obaveza po osnovu rada, sticanju ličnog dohotka na temelju rezultata rada, pri raspoređivanju na poslove i dodeljivanju radnih zadataka prema kvalifikaciji i radnim sposobnostima, ukoliko ravnopravno učestvuje u društveno-političkim aktivnostima, u radu organâ samoupravljanja, u odlučivanju itd..

Stanovništvo prema aktivnosti i polu

Prema poslednjem popisu stanovništva (iz 1981), struktura stanovništva na Kosovu je sledeća:

	1981.*		
	Ukupno	Muškaraca	Žena
Ukupno	1,545.006	787.035	75.791
Aktivno	349.862	293.073	56.789
Lica sa ličnim dohotkom	45.457	29.415	16.042
Izdržavana lica	1,149.687	464.547	685.140

Izvor: »SGK«, 82, str. 32 (3—7).

Međutim, ako pogledamo poslednja četiri popisa stanovništva, videćemo da je struktura stanovništva prema aktivnosti i polu sledeća:

God.	Broj stanovnika			Aktivno stanovništvo		
	Ukupno	Muškaraca	Žena	Svega	Muškaraca	Žena
1953	815.908	416.533	399.373	272.070	227.725	44.345
1961	963.988	492.630	471.358	334.956	251.931	83.025
1971	1,243.693	636.958	606.735	322.887	272.294	50.693
1981	1,545.006	787.035	757.971	349.862	293.073	56.789

Izvor: »SGK«, 82, str. 32 (3—7).

* Nisu uključena lica na privremenom radu u inostranstvu i članovi porodice koji su sa njima.

Digitized by Google

Iz dveju priloženih tabela proizlazi da je udeo žena u ukupnom broju stanovnika gotovo nepromenjen, dok se, s druge strane, uočava tendencija smanjenja broja žena u aktivnom stanovništvu, mada bi bilo neophodno da se u tom pogledu stanje menja u korist žena.

U celoj zemlji, u odnosu na ukupan broj žena, 30,7 odsto njih je radno aktivno, a u SAP Kosovo — svega 8,4 odsto, što je najmanji udeo u Jugoslaviji. A o tome svedoče i podaci iz sledeće tabele:

Tabela 1

SFRJ SR SAP	Ukupan broj		Aktivno		Lica sa ličnim dohotkom	
	Svega	Žena	Svega	Žena	Svega	Žena
SFRJ	20,522.972	10,445.690	8,889.816	3,203.484	1,241.498	573.750
B i H	3,746.111	1,911.511	1,374.330	433.853	148.898	66.639
Crna Gora	529.604	270.395	173.354	53.742	35.365	15.955
Hrvatska	4,426.221	2,287.173	2,015.918	776.959	366.743	171.862
Slovenija	1,727.137	891.139	836.548	363.750	194.627	102.803
Makedonija	1,647.308	812.616	630.346	190.346	55.514	19.791
Srbija van SAP	5,250.365	2,664.740	2,703.091	1,068.407	258.554	114.703
Kosovo	1,243693	606.735	322.987	50.693	25.554	8.343
Vojvodina	1,952.533	1,001.381	833.242	265.734	156.252	73.654

Izvor: »SGJ«, 82, str. 438 (203—7).
Napomena: u »SGJ«, 82 još nisu objavljeni rezultati popisa za 1981.

Posmatrano po socijalističkim republikama i pokrajinama, udeo radno aktivnih žena je sledeći:

Bosna i Hercegovina	22,7%
Crna Gora	19,9%
Hrvatska	34,0%
Makedonija	23,4%
Slovenija	40,8%
Srbija (uža teritorija)	32,4%
Kosovo	8,4%
Vojvodina	26,5%

Izvor: Popis za 1971.

Digitized by Google

Iz navedenih tabela uočava se da je učešće žena iz SAP Kosovo u ukupnom broju radno aktivnih žena na nivou zemlje veoma slabo, što znači da je problem i nezaposlenosti i zapošljavanja žena u Pokrajini veoma izražen.

Zaposlenost žena

Zaposlenost u društvenom sektoru

U planskom periodu 1976—1980. godine zabeležen je rast učešća žena u ukupnoj zaposlenosti u Pokrajini; međutim, taj rast nije bio u skladu sa dogovorenom politikom zaposlenosti i zapošljavanja u pomenutom planskom periodu, naime, umesto predviđene stope rasta zaposlenosti od 7,5, ona je ostvarena sa svega 5 odsto i u tome učešće žena beleži mali procent porasta.

»Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru Pokrajine povećano je sa 26.556 u 1975. na 33.629 u 1979. godini, odnosno za 20,62%, i to povećanje nikako nije u skladu sa dogovorenom politikom bržeg i većeg zapošljavanja žena i omladine.«[1]

Kretanje zapošljavanja žena u društvenom sektoru po delatnostima u planskom periodu 1976—1980. godine prikazano je u tabelama 1 i 2 (obuhvaćeno je razdoblje od 1955. do 1981. godine).

Iz tabela proizlazi da je više žena zaposleno u privrednim nego u vanprivrednim delatnostima; tendencija je pozitivna i doprinosi porastu broja proizvodnih radnika, što je i neophodno našem društveno-ekonomskom razvoju. Najveća koncentracija zaposlenih žena je u industriji, koja je u 1975. zapošljavala 9.498 žena, u 1980. godini 11.563, a u 1981. godini 12.092 žene. U ovom razdoblju godine 1981. najviše je žena angažovano u proizvodnji, odnosno doradi tekstilne svile (3.358), zatim u izradi gotovih tekstilnih proizvoda (1.616), u industriji kože, obuće i galanterije (1.008) itd. Takođe 1981. godine trgovina na malo zapošljavala je znatan broj žena — 3.356, ugostiteljstvo — 2.154, a banke — 685 žena.

U okviru vanprivrednih delatnosti 1981. godine zaposleno je 15.110 žena, i to pretežno u prosveti i kulturi, ukupno 6.494 žene.[2]

Takođe je veoma važno istaći da je od ukupno zaposlenih u Pokrajini — 185.514 (do 30. septembra 1981) žena 38.440 ili 20,7%. U privrednim delatnostima ih je radilo 23.189 ili 16,55%, a u vanprivrednim — 15.251 ili 32,6%. Od ukupnog broja zaposlenih radnika najveće učešće žena je u industriji kože i obuće (57,8%), zatim u proizvodnji prediva i tkanina (54,4%), u pro-

[1] Vidi: *Aktuelna pitanja zaposlenosti i zapošljavanja žena u SAPK i naredni zadaci SSRN Kosova*, Pokrajinska konferencija SSRN Kosova i Konferencija za društvenu aktivnost žena, Priština, 1980, str. 2.

[2] Izvor podataka: »SGK«, 82, str. 46. i 47. (4—4).

Digitized by Google

Tabela 2

Broj zaposlenih žena po sektorima delatnosti
— godišnji prosek —

Godina	Svega	Društveni sektor	Individualni sektor
1955	6.073	5.993	80
1956	6.195	6.100	95
1957	6.492	6.406	86
1958	7.348	7.252	96
1959	7.882	7.772	110
1960	9.262	9.130	132
1961	10.910	10.777	133
1962	10.765	10.640	125
1963	12.426	12.248	178
1964	14.506	14.266	240
1965	16.108	15.841	267
1966	16.124	15.881	273
1967	16.392	16.020	372
1968	16.590	16.108	482
1969	17.200	16.669	531
1970	18.015	17.219	796
1971	19.307	18.444	863
1972	20.834	19.815	1.019
1973	23.740	22.607	1.133
1974	26.377	25.511	866
1975	27.254	26.566	688
1976	28.835	28.158	677
1977	30.121	29.602	519
1978	32.581	32.013	568
1979	34.204	33.629	575
1980	36.363	33.650	713
1981	38.435	37.689	746

Izvor: »SGK«, 82, str. 43 (4—2).

izvodnji gotovih tekstilnih proizvoda (54,4%), ugostiteljstvu i turizmu (46,2%), bankama (47,67%), Službi društvenog knjigovodstva (42,6%), pravosuđu (41,7%) itd. Najmanje ih je zaposleno u preradi kamena i peska (2,1%), zatim u proizvodnji hrane za stoku (3,4%), građevinarstvu (4,0%), saobraćaju i vezama (7,5%), u zanatstvu (7,3%), stambeno-komunalnim delatnostima (6,4%) itd.[3]

Iz navedenih podataka proizlazi da se zaposlenost žena u društvenom sektoru iz godine u godinu povećavala, kako u privrednim tako i u vanprivrednim delatnostima.

[3] Izvor podataka: op. cit.

Digitized by Google

Zaposlenost žena u individualnom sektoru

Karakteristično je da zaposlenost žena u privatnom, individualnom sektoru opada, a povremeno se neznatno povećava (vidi tabelu 2). Opadanje zaposlenosti u individualnom sektoru proizvodnje motivisano je time što su žene više zainteresovane da se zaposle u društvenom sektoru, gde su im obezbeđeni svi uslovi rada, prava i dužnosti iz udruženog rada, s jedne strane, a s druge — zato što individualni proizvođači u zapošljavanju daju prednost muškarcima, jer i delatnosti koje obavljaju individualni proizvođači više odgovaraju muškarcima; to je i razlog što opada učešće žena u zaposlenim radnicima (u pitanju su poslovi metalostrugara, limara, stolara, kovača, zlatara itd.). Međutim, proširivanjem liste delatnosti u individualnom sektoru, gde će biti i lakših poslova, i ovde će se u najskorije vreme povećati broj zaposlenih žena (na primer, u buticima, frizerskim i kozmetičkim salonima, zlatarskim radnjama itd.).

»Nacionalna struktura zaposlenih žena je poboljšana i pokazuje tendenciju daljeg poboljšavanja. Tako su u 1976. godini Albanke činile 38,03%, a u 1978. već 41,36% od ukupno zaposlenih žena. Zapošljavanje Albanki, koje čine i većinu ženskog stanovništva, pa i onih koje traže posao u Pokrajini, iz godine u godinu se povećava, što se može videti i iz tabele 4. Na toliko interesovanje za zapošljavanje, pogotovo žena albanske narodnosti, u prvom redu je uticala njihova emancipovanost.«[4]

Zaposlenost žena sa Kosova u drugim regionima

Malo je žena sa Kosova zaposleno u socijalističkim republikama i u Vojvodini, na što utiče nedovoljna pokretljivost žena na Kosovu, ali i drugi faktori, kao tradicija, shvatanja itd., koje je moguće prevazići tek nakon dužeg vremena i daljnjom emancipacijom žena u Pokrajini.

Radno angažovanje žena na selu

Žena na selu u Pokrajini je veoma opterećena raznovrsnim poslovima. »Pored toga što obavlja kućne poslove i podiže decu, ona se bavi i poljoprivredom, radi celog dana, pa ipak je u neravnopravnom položaju prilikom odlučivanja o rezultatima rada.«[5]

Međutim, stvari su tako stajale i pre deset godina; sada se i na selu dosta vodi računa i mnogo se radi na emancipaciji žena.

[4] Vidi: *Ostvarivanje utvrđene politike zapošljavanja u SAP Kosovo, sa posebnim osvrtom na zaposlenost žena*, PK SSRN Kosova i Pokrajinska konferencija za društvenu aktivnost žena, Priština, 1980, str. 3.

[5] Isto, str. 13.

Digitized by Google

Tabela 3

Broj zaposlenih žena u društvenom sektoru po delatnostima u SAP Kosovo

— Godišnji prosek —

Delatnost	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Privreda	15.176	162.334	16.771	18.388	19.686	20.778	22.499
Industrija	9.498	9.947	9.841	10.451	11.000	11.563	12.092
Poljoprivreda	417	422	298	397	449	455	697
Šumarstvo	90	93	88	79	96	86	84
Vodoprivreda	—	—	21	27	32	21	29
Građevinarstvo	586	557	478	819	544	845	903
Saobraćaj i veze	476	586	550	570	610	683	734
Trgovina	3.518	3.954	2.648	2.745	3.192	3.690	4.075
Ugostiteljstvo i turizam	—	—	1.565	1.863	1.904	1.995	2.196
Zanatstvo	271	320	166	205	242	264	282
Komunalno-stambena delatnost	320	355	207	175	183	189	188
Finansijske i druge ustanove	—	—	909	1.057	1.134	1.197	1.219
Vanprivreda	11.388	12.420	12.831	13.623	13.943	14.622	15.190
Obrazovanje i kultura	9.262	10.000	5.878	6.306	6.325	6.580	6.494
Zdravstvena i socijalna zaštita	—	—	4.441	4.697	4.849	5.524	5.654
DPZ i DPO	2.126	2.420	2.512	2.620	2.769	2.879	3.042
Ukupno	26.564	28.654	29.602	32.011	33.629	35.650	37.689

Izvor: »SGK«, 82, str. 48. i 49. (4—5).

Digitized by Google

Tabela 4

Žene, prema narodnosti i školskoj spremi, koje traže posao

septembar 1982

	Ukupno	Narodnost						
		Albanci	Srbi	Crnogorci	Turci	Muslimani	Romi	Ostali
Ukupno zaposleni	40.685	19.415	15.133	2.726	807	843	820	941
Bez škole i sa 1—3 razreda osnovne škole	2.283	945	637	175	20	76	404	31
Završena četiri razreda osnovne škole	351	1.379	1.430	300	28	81	201	92
Završena osnovna škola	8.568	4.085	3.105	595	203	207	145	228
Škola za KV radnike	5.118	1.971	2.417	296	170	103	38	123
Škola za VKV radnike	248	80	114	33	6	6	1	8
Škola za ostali srednji kadar	15.482	8.424	5.326	595	300	238	29	270
Više škole i prvi stepen fakulteta	3.189	1.505	1.227	299	47	58	1	52
Fakulteti i visoke škole	2.248	1.002	878	133	31	73	—	131
Umetnička akademija	38	24	4	—	2	1	1	6

Izvor: »SGK«, str. 55 (4—11).

Digitized by Google

»Mehanizacija i uopšte tehnička opremljenost poljoprivrede omogućile su da se žene oslobode mnogih teških fizičkih poslova u poljoprivredi, pa se i na Kosovu žene javljaju u ulozi individualnih poljoprivrednih proizvođača (1,2%).« Međutim, ovaj procent se ne povećava, pogotovo kada je reč o gajenju krava, podizanju farmi itd.

Poslednjih deset godina žene sa sela pokazuju sve veće interesovanje za zapošljavanje u gradu.

Nezaposlenost žena

Problem nezaposlenosti žena na Kosovu je veoma akutan, pa se u nastojanju da se smanji broj nezaposlenih žena sve veća pažnja poklanja emancipaciji žene u društvu i tome da se ona u svim oblastima rada i života postavi u ravnopravan položaj sa muškarcem.

Odmah posle rata žene gotovo da nisu bile zainteresovane za zapošljavanje. Tada su preduzimane mnoge društvene i političke akcije s ciljem emancipacije žene i njenog većeg zapošljavanja. U relativno kratkom posleratnom periodu, naročito razvijanjem socijalističkih samoupravnih odnosa, učinjeno je zaista mnogo na emancipaciji žena svih nacionalnosti na Kosovu, a posebno Albanki, koje su bile u znatnoj meri izvan raznovrsnih društvenih poslova — radnih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih aktivnosti. Međutim, danas su žene angažovane u svim privrednim i društvenim delatnostima, a mnoge i čekaju posao, što znači da je zainteresovanost žena za zapošljavanje povećana. Kao što se zna, problem nezaposlenosti u našoj zemlji je težak, a u Pokrajini Kosovo, s obzirom na specifičnost problema nezaposlenosti žena, još akutniji.

Koliko je žena u planskom periodu 1976—1980. tražilo posao — prikazuje tabela 6; iz nje proizlazi da je, na primer, 1977. godine relativno malo žena tražilo posao, odnosno 8.719, ali u 1981. godini takvih je već dvostruko više — 16.260. Ova pojava ukazuje na težnju žena ka sopstvenoj afirmaciji i emancipaciji, a to znači da one žele da ravnopravno sa muškarcem učestvuju u stvaranju materijalnih dobara, odnosno u proizvodnom i društveno korisnom radu.

Kvalifikacija žena koje čekaju posao

Karakteristično je da većina žena koje traže posao ima završenu srednju školu, fakultet ili višu školu; takvih je u 1980. bilo 7.364. U 1981. je 8.767 žena čekalo zaposlenje; pri tom je većina njih bila sa srednjom stručnom spremom. Bilo je i mnogo nekvalifikovanih žena koje su čekale zaposlenje. Inače, kvalifikaciona struktura žena koje čekaju posao iz godine u godinu se poboljšava, o čemu svedoči i priložena tabela.

Digitized by Google

Tabela 5

Lica koja traže posao — prema stručnom obrazovanju i polu

	1977	1978	1979	1980	1981
Ukupno	52.364	57.175	63.992	67.342	71.571
Radnici sa VSS, SSS i VŠS	8.454	11.595	16.795	19.093	22.655
VKV i KV radnici	8.827	10.033	10.405	10.260	10.226
PKV i radnici sa nižim stručnim obrazovanjem	7.905	7.689	7.663	8.792	7.622
NKV radnici	27.178	27.858	29.125	30.403	31.068
Žene	8.719	10.426	12.752	14.124	16.260
VSS, VŠS, SSO	3.559	4.587	6.452	7.364	8.767
VKV i KV radnice	863	838	805	787	992
PK i NKV	902	1.072	1.267	1.391	1.492
KV radnice	3.395	3.929	4.228	4.582	5.079

Izvor: »SGK«, 82, str. 60 (4—20).

Od ukupnog broja lica koja traže posao žene su u 1976. činile 14,08%, a u 1980. godini 20,33%. Inače, u 1976. godini na zaposlenje je čekalo 6.766 žena, 31. juna 1980. godine 13.094, krajem 1980. godine — 14.124, a u 1981. godini — 16.260 žena.

Tabela 6

*Lica koja traže posao — prema stručnom obrazovanju**

— Godišnji prosek —

	1977	1978	1979	1980	1981
Ukupno	52.364	57.175	63.992	67.348	71.571
Radnici s visokim, višim i SS obrazovanjem	8.454	11.595	16.799	19.093	22.655
VKV i KV radnici	8.827	10.033	10.405	10.260	10.226
PKV (priučeni) i radnici s nižim stručnim obrazovanjem	7.905	7.689	7.663	7.792	7.622
NKV radnici	27.178	27.858	29.125	30.403	31.068
Žene	8.719	10.426	12.752	14.124	16.260
Radnice s visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem	3.559	4.587	6.452	7.364	8.767
VKV i KV radnice	863	838	805	787	922
PKV (priučene) i radnice s nižim stručnim obrazovanjem	902	1.072	1.267	1.391	1.492
Kvalifikovane radnice	3.395	3.929	4.228	4.582	5.079

Izvor: »SGK«, 82, str. 60 (4—20).

* Podaci SIZ-a za zapošljavanje SAP Kosovo.

Digitized by Google

Od ukupno 13.094 žene, koliko ih je bilo na evidenciji SIZ-a za zapošljavanje Pokrajine na dan 30. juna 1980. godine, 6.408, ili 48,93% žena je bilo sa srednjom stručnom spremom. Sa završenom gimnazijom 1.985, ili 15,15%, sa ekonomskom školom 1.453, ili 11,09%, medicinskih sestara i tehničara je bilo 866, ili 6,61% itd.

Veće učešće žena u ukupnom broju nezaposlenih javlja se u sledećim kategorijama: sa srednjom školskom spremom 6.408, ili 37,77%, sa višom školskom spremom 204, ili 38,64%, i sa fakultetom 43, ili 31,5%.[6]

Veoma je bitno istaći da stalno raste broj žena koje traže posao, pogotovo onih kvalifikovanih, a u poslednje vreme i onih sa višom i visokom školskom spremom.

Mogućnosti zapošljavanja žena

U Pokrajini su u ovom času mogućnosti zapošljavanja žena veoma male. Međutim, ako se steknu odgovarajuće okolnosti, odnosno ako se ubrza razvoj male privrede (domaća radinost, ugovorne organizacije udruženog rada, uslužne organizacije itd.), biće moguće zaposliti veći broj žena u Pokrajini, odnosno ublažiti akutan problem nezaposlenosti žena u SAP Kosovo.

Prema podacima dobijenim u RO »Domaća radinost« u Prizrenu, tokom dve godine njenog poslovanja angažovano je 1.500 žena, od kojih su neke zasnovale radni odnos na određeno ili neodređeno vreme, a druge rade taj posao kod svojih kuća. Prema najnovijim podacima (novembar 1983), zaposlena su 82 radnika na neodređeno vreme, a 3.500 žena radi kod kuće.

*

Iz svega iznesenog može se izvesti zaključak da se položaj žene u SAP Kosovo, kao značajnog faktora izgradnje socijalizma i nosioca privredne aktivnosti koji odlučuje o rezultatima rada u udruženom radu, iz dana u dan sve više poboljšava. Na takvo stanje uticali su i utiču razvijeni društveno-ekonomski i samoupravni odnosi, koji menjaju položaj radnog čoveka, a time i žene-radnice, i doprinose podizanju produktivnosti, emancipovanju žene. U SAP Kosovo, i pored znatnih problema u ovoj oblasti, postignuti su krupni rezultati, pogotovo u pogledu zapošljavanja žena i poboljšanja njihovog opšteg položaja u društvu, jer one se u sve većem broju školuju, a time se lakše i brže zapošljavaju, odnosno uključuju u proces rada i proizvodnju. Svojim zapošljavanjem i uključivanjem u proizvodni rad u industriji, kao i u društveni život, žena postaje veoma značajan subjekt, postaje ravnopravna sa muškarcem na poslu i u društveno-političkoj i samoupravnoj aktivnosti.

[6] Vidi: *Ostvarivanje utvrđene politike zapošljavanja u SAP Kosovo, sa posebnim osvrtom na zapošljavanje žena*, PK SSRN Kosova, Konferencija za društvenu aktivnost žena, Priština, 1980, str. 9.

Digitized by Google

U pogledu ostvarivanja prava na rad, kad je reč o ženama, u SAP Kosovo su od oslobođenja do danas postignuti zadovoljavajući rezultati, pogotovo ako se uzme u obzir vekovna zaostalost žena na Kosovu. Međutim, dosad postignutim ne treba da budemo zadovoljni jer i dalje ima problema koje treba rešavati. Pre svega, imamo na umu veće zapošljavanje žene, ali i okolnost da je u Pokrajini sasvim malo žena na rukovodećem položaju u udruženom radu, u društveno-političkim organizacijama i zajednicama, u samoupravnim organima, malo je i žena-naučnika itd.

Takođe se može reći da je u stalnom porastu broj žena koje traže posao. Razlog tome je što u Pokrajini postoje veoma male mogućnosti za zapošljavanje; sama privreda Kosova ne obezbeđuje dovoljan broj radnih mesta za radnice, a tome valja dodati i nasleđena shvatanja u pogledu emancipacije žena itd.

U zapošljavanju žena postignuti su zaista značajni rezultati; međutim, poslednjih godina se neprekidno povećava i broj žena koje traže posao. Prema evidenciji, takvih je 1981. godine bilo 16.260. To zahteva traženje pravog rešenja, kako bi se taj akutni problem ublažio.

Razloge za povećanu nezaposlenost mladih školovanih, kvalifikovanih žena treba tražiti, uglavnom, u neusklađenosti školskih programa, odnosno stečenih kvalifikacija sa potrebama udruženog rada; u nedovoljnoj pokretljivosti kosovskih žena, koje nisu spremne da prihvate posao van mesta boravka; u već prevaziđenom shvatanju o angažovanju žena na ograničenom broju poslova; u usmeravanju žena na neke struke za koje postoji dovoljan broj kadrova; u tome što se žene nerado opredeljuju za neka specifična zanimanja (na primer, ugostiteljstvo, uslužne delatnosti kojima se bave privatnici itd.); u niskom nivou proizvodnih snaga u SAP Kosovo, koji ne može apsorbovati sva nezaposlena lica; u neprikladnoj privrednoj strukturi Pokrajine, nedovoljnoj razvijenosti male privrede, zanatstva itd.

Zapošljavanju žena u SAP Kosovo i dalje treba posvećivati neprekidno veliku pažnju, kako bi one ostvarile emancipaciju u svim oblastima života i rada, a pogotovo u udruženom radu.

Digitized by Google

V. Cvjetićanin — B. Živković

Osnovna pitanja našeg agrarnog razvoja

(Povodom promocije radova E. Kardelja »O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu«)*

Rasprava o Kardeljevom delu o poljoprivredi, selu i zadrugarstvu organizovana je kao radna promocija *novog i dosad najpotpunijeg* izdanja Kardeljevih radova o poljoprivredi selu i zadrugarstvu.**

---

* Rasprava je organizovana na Sveučilištu u Osijeku 18. novembra 1983. godine. Organizatori su bili Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Sveučilište u Osijeku i Udruženi izdavači zadružne štampe Jugoslavije. U raspravi je učestvovalo oko 40 naučnika i društvenih radnika.

** Ovo izdanje u tri knjige sadrži, na oko 1.400 strana, 77 radova Edvarda Kardelja, od kojih se 36 objavljuje prvi put. Svi Kardeljevi radovi koji se štampaju u ovom izdanju sređeni su hronološki, uz maksimalno nastojanje da se time obezbedi i potrebna tematska povezanost. Pri sređivanju sakupljenih rukopisa date su neophodne dopune uz statističke podatke, precizno citirani izvori i dodata potrebna objašnjenja pojmova, zatim stavova i fragmenata na koje se autor pozivao.

Prva knjiga *(Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji)* obuhvata Kardeljeve radove koji su nastali u periodu od 1934. do 1959. godine.

Druga knjiga *(Problemi socijalističke politike na selu)* sadrži studiju E. Kardelja, koja je pod istim naslovom objavljena neposredno posle Devetog plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, u izdanju »Kulture« u Beogradu, 1959. godine.

Digitized by Google

Kardeljevo delo o agraru nastajalo je tokom skoro pola veka. Iako svaki pojedinačni rad nosi tragove vremena i konkretnih protivrečnosti društvene prakse u kojoj je stvoren, to delo je, kao celina, izrazito konzistentno, kako po osnovnoj ideji tako i po analizi konkretnih istorijskih pojava i procesa. Činjenica da je većina Kardeljevih radova iz ove oblasti nastajala pre svega i s ciljem da se menja postojeće stanje — omogućava savremenom čitaocu da prati ne samo razvoj Kardeljevih ideja, nego i realne protivrečnosti našeg agrarnog razvoja. To je, prema oceni većine učesnika ove rasprave, posebna vrednost ovog dela, jer ono hroničaru i analitičaru agrarnog razvoja Jugoslavije omogućava ne samo razumevanje osnovnih elemenata strategije tog razvoja, nego i shvatanje uzrokâ, pojavnih oblika i posledica radikalnog preobražaja sela i poljoprivrede u našem posleratnom razvoju.

Rasprava je bila posebno usredsređena na pitanje uloge seljaštva u socijalističkoj revoluciji (ili revolucije u seljačkoj zemlji). Razvoj zadrugarstva poljoprivrede kao privredne delatnosti, zatim pitanja koja se odnose na preobražaj sela bili su u ovoj raspravi razmatrani u međusobnoj zavisnosti. Konačno, ova se pitanja i u Kardeljevom delu uvek pojavljuju u dijalektičkom jedinstvu. Osnova na kojoj se razvija to jedinstvo je revolucionarna promena koja ima dva toka — napredak proizvodnih snaga, s jedne, i razvoj društvenih odnosa, s druge strane. Ova metodološka pozicija je i pretpostavka za razumevanje Kardeljevog dela, ali i za prevazilaženje aktuelnih protivrečnosti našeg agrarnog razvoja. S te pozicije se razvijala i ova rasprava; ona je Kardeljevo delo razmatrala upravo u kontekstu kritičke analize naše aktuelne prakse.

Proučavanjem seljaštva Kardelj se počeo baviti relativno rano: još septembra 1934. on istupa protiv sektaške politike KPJ prema seljaku. Na osnovu istraživanja profesora V. Stipetića, »stav Edvarda Kardelja iznesen u referatu u Goričanama, septembra 1934, prihvatila je ne samo Pokrajinska konferencija KPJ za Sloveniju, već i Četvrta zemaljska konferencija KPJ, održana decembra 1934. godine...« Ta Kardeljeva kritika sektaškog odnosa prema seljaštvu bila je kasnije i osnova političke akcije Partije na selu. Radničko-seljački savez je u tom kontekstu shvatan kao »savez sa seljačkim masama odozdo« (knj. I, str. 144). Insistirajući na ovom Kardeljevom shvatanju radničko-seljačkog saveza, dr A. Vratuša u svom referatu ističe tezu o kontinuitetu Kardeljevog odnosa prema seljaštvu, koji se može pratiti od Goričana pa sve do brionskih diskusija sedamdesetih godina, u kojima je razvijen koncept prevazilaženja razlika u društvenom i ekonomskom položaju seljakâ i radnikâ.

Agrarno pitanje se rešava industrijalizacijom. Međutim, to ne znači nužno i »dualni model ekonomije«, prema kojem je industri-

---

Treća knjiga *(Poljoprivreda i selo u socijalističkom samoupravnom društvu)* obuhvata radove nastale posle Devetog plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Sve tri knjige su 1983. izdali Udruženi izdavači zadružne štampe, izvršni izdavač je NIRO »Zadruga«, Beograd. Tiraž 5.000 primeraka.

Digitized by Google

jalizacija napredni, a poljoprivreda zaostali sektor privrede. Na tu opasnost je Kardelj upozoravao još septembra 1947. godine na savetovanju devet komunističkih partija Evrope. Socijalizmu preti opasnost da poljoprivreda ne prati potrebe industrijalizacije. Ako bi se to dogodilo, »izložili bismo se opasnosti jedne hronične krize u pogledu poljoprivredne proizvodnje« (knji. III, str. 202). Te su se Kardeljeve slutnje — po mišljenju prof. V. Stipetića — i obistinile.

Industrijalizacija je, bez sumnje, bila jedina moguća strategija privrednog razvoja, pa, dakle, i razvoja poljoprivrede i progresivnih promena na selu. Međutim, pitanje uticaja industrijalizacije na razvoj sela i promena u društvenom položaju seljaka, koje nastaju kao posledica industrijalizacije, za Kardelja je uvek bila aktuelna tema. To pitanje Kardelj razmatra i tokom celog posleratnog perioda.

Taj proces on posmatra veoma kompleksno i uočava njegove mnogobrojne kvalitativne i kvantitativne efekte na društveni razvoj. Tako on kaže da industrijalizacija podstiče društvene promene u savremenom društvu, dakle, i društvene promene na selu i u poljoprivredi. Prema analizi Kardeljevih radova iz ove oblasti, koju je dao dr V. Puljiz, industrijalizacija pokreće niz socijalnih procesa na selu. Ona podstiče transfer seoskog, odnosno poljoprivrednog stanovništva u gradove i industrijske centre, stvara tržište poljoprivrednih proizvoda, poboljšava standard seoskog stanovništva, ona znači prevladavanje idiotizma seljačkog načina života, kako ga je Marks video kad je govorio o seljacima kao o krompirima u vreći. Konačna i poslednja decidirana Kardeljeva tvrdnja je ona kada piše da se seljačko pitanje rešava industrijalizacijom. Naime, ono nije problem standarda, jer seljačko pitanje se rešava dokidanjem seljaštva kao klase. Danas mi praktično više nemamo seljaštvo, nego poljoprivrednike, a to je nešto drugo. Seljaštvo predstavlja relativno rezistentan, relativno izolovan društveni segment koji živi u relativnoj ekonomskoj i političkoj autonomiji. Međutim, industrijalizacija, u početku potpomognuta poljoprivredom — kaže Kardelj — treba sada da pomogne poljoprivredi da reši svoje probleme, ne samo prema automatizmu industrijalizacije kao hegemona društvenih procesa, nego ona mora i svesno da rešava neke probleme poljoprivrede. Tako ona mora industrijalizovati poljoprivredu, prevladati usitnjenost u njoj, nisku produktivnost rada, ona mora dati poljoprivredi tehničku opremu, jer, kako Kardelj ističe, »modernoj industriji odgovara moderna poljoprivreda«. Mi ne možemo držati dugo — to je danas vrlo očigledno — dualni model ekonomije, koja ima zaostalu poljoprivredu i modernu industriju. Kardelj nas upozorava, što je danas veoma aktuelno, da industrija treba da se oslanja na agrarne sirovine. Naša industrija se dobrim delom u svom razvoju oslanjala na eksterne faktore, bila je okrenuta od naših izvora, dakle, i agrarnih izvora. Kardelj nadalje insistira na disperziji industrije na selo, na razvoju industrijskih delatnosti na selu, koje će pomoći da se selo sâmo transformira. Dalje, kad govori o transferu radne

Digitized by Google

snage, on upozorava da treba paziti na to da transfer radne snage ne bude prekomeran jer, kaže, stanovnik grada vrši mnogo veći pritisak na društvene fondove nego stanovnik sela. Iako je produktivniji, on je mnogo skuplji od stanovnika sela, jer sa sobom ne donosi prehrambene proizvode u grad, nego se pojavljuje u vidu dodatne agregatne tražnje. I treba se čuvati, naglašava Kardelj, »industrijske prenaseljenosti, takozvanih mrtvih brigada u industriji«. Mi smo danas svedoci industrijske prenaseljenosti, prenaseljenosti gradova. Svi demografski pokazatelji danas govore o strašnoj devitalizaciji sela, ali, po mišljenju V. Puljiza, industrijska prenaseljenost za nas je veći problem.

Kardeljev koncept međuzavisnosti industrijskog i agrarnog razvoja, izgleda, nudi odgovore na neka danas vrlo aktuelna pitanja našeg razvoja. Iako je osnovu tog koncepta izložio još 1947. godine, on se često vraćao tom pitanju, smatrajući da potcenjivanje poljoprivrede predstavlja opasnost po razvoj te delatnosti, ali i po razvoj celokupne društvene privrede. Prema Kardeljevom shvatanju, »industrijalizacija otvara mogućnost i daje sredstva za brzo i snažno unapređenje i rekonstrukciju poljoprivrede«; normalan razvoj poljoprivrede je »neophodan uslov za normalan razvitak industrijalizacije« (knj. I, str. 173).

U uslovima ubrzane industrijalizacije kriza sitnog seljačkog gazdinstva postaje bitan problem socijalističkog preobražaja društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi, a njegovo podruštvljavanje, kao proces prevazilaženja te krize, postaje imperativ. Iskustva prakse kolektivizacije, u kojoj se bez podruštvljavanja proizvodnje pokušavala socijalizovati svojina nad zemljom, Kardelj je smatrao neprimenljivima u onim zemljama u kojima su buržoasko-demokratske revolucije razbile krupni zemljoposed i »teritorijalizovale« seljaka. Iz analize tih konkretno-istorijskih uslova i kritike staljinističkog koncepta podruštvljavanja kolektivizacijom Kardelj izvodi originalni koncept podruštvljavanja, koji teorijski polazi od Marksove teze da je podruštvljavanje rada i proizvodnje pretpostavka podruštvljavanja svojine. U tom konceptu, dakle, »nije najvažnija svojina nad zemljom... Najvažnije je da se na tu zemlju primeni moderna tehnika i tehnologija, da se ona udružuje, da se ljudi udružuju u radu... Bitno je da seljak sebe osposobljava za to da vlada sve modernijom tehnikom i tehnologijom da bi povećavao produktivnost rada. Zato se on mora ujedinjavati, na jedan ili drugi način. U tome nema nikakve dileme. Oni koji neće da se udružuju — propašće« (knj. III, str. 390).

Posebno su interesantna Kardeljeva razmatranja o seljacima-radnicima i njihovim domaćinstvima. Iz istraživanja V. Cvjetićanina proizlazi da je »Kardelj dobro poznavao ovaj fenomen, ne samo u nas, nego i u svetu«. Njegov je stav da su mešovita domaćinstva korisna. Razvoj dopunskih, pa i nepoljoprivrednih delatnosti na selu amortizuje udare koje ubrzana deagrarizacija nanosi socijalnoj strukturi tradicionalnog sela. Razvoj mešovitih gazdinstava »spasao je cela sela i seljake od siromaštva«.

Digitized by Google

Kriza u zadrugarstvu je šezdesetih godina radikalno smanjila broj zadruga i zadrugara. Ta je pojava, prema izlaganju Č. Grbića, bila posledica stava da snažan društveni sektor može rešiti osnovna pitanja agrarnog razvoja i unapređenja proizvodnje, kao i razvoj socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu. Mnoge su zadruge eksproprisane. Kombinati su preuzimali njihovu ulogu, a njihovu funkciju prilagodili sopstvenim potrebama. Oslanjajući se na Kardeljev stav da je slabljenjem zadružnog sistema naneta velika šteta selu, Grbić tvrdi da se i danas vrši pritisak na zadruge. To se ogleda u praksi formiranja trgovinsko-poljoprivrednih kombinata koji se zatvaraju u okvire opština i zadrugama oduzimaju nepoljoprivredne delatnosti. Time se zapravo sprovodi »tehnobirokratska centralizacija i koncentracija sredstava za razvoj na nivou opštine«. Otuda se i danas relativno sporo ostvaruje ustavni koncept udruživanja zemljoradnika.

Kardeljevo delo je, prema oceni učesnikâ ove rasprave, pouzdana teorijska i metodološka osnova za analizu i prevladavanje protivrečnosti našeg agrarnog razvoja. Ta je činjenica bila vidljiva u svim pokušajima razmatranja njegovog sadržaja, i ono samo po sebi govori o izuzetnom značaju tog dela za sadašnju i buduću agrarnu politiku. Naglašena je potreda da se ta politika čvršće osloni na svoje izvorne principe, naročito kad je u pitanju ekonomski položaj poljoprivrede, te dalji razvoj udruživanja zemljoradnika i zadrugarstva.

Osvrćući se na aktuelni problem debalansa u odnosima ponude i tražnje poljoprivrednih proizvoda, dr M. Stanojević je posebno istraživao Kardeljeve stavove o tržišnoj orijentaciji u razvoju poljoprivrede. Opadajući uticaj tržišta na planiranje i privređivanje u poljoprivredi bio je praćen opadanjem komercijalne ponude poljoprivrednih proizvoda i rastom agrarne tražnje. Pri svemu tome, osnovni problem poljoprivrede nije sistem u toj oblasti, nego dinamika i struktura razvoja poljoprivredne proizvodnje. Potrebna je, otuda, moderna agroekonomska politika, koja bi uvažavala i razvijala tržišnu orijentaciju poljoprivrede, nasuprot njenoj današnjoj, pretežno snabdevačkoj funkciji.

Digitized by Google

Dr Milica Kostić: Sistem i politika raspodjele poslije reforme

(Institut za društveno-ekonomska istraživanja i Ekonomski fakultet — Titograd, i IŠRO »Obod« — Cetinje, 1983, strana 302)

U svom interdisciplinarnom pristupu istraživanju ove kompleksne materije autor kao središnju temu uzima nacionalni dohodak i njegovu raspodjelu. Nacionalni dohodak se prati u dvostrukoj ulozi: kao faktor, a istovremeno i kao posljedica privrednog razvoja. Širina pristupa obradi daje knjizi visok naučni i pedagoški kvalitet. Autorova nastojanja da primijeni kibernetski postulat povratne sprege — što je, inače, značajna novina u radovima ove vrste — doprinose da ova knjiga predstavlja značajan doprinos našoj naučnoj literaturi iz oblasti ekonomije.

Aktuelnost knjige dr Milice Kostić proizlazi i iz transponovanja teorijsko-koncepcijskih razmatranja o nacionalnom dohotku i njegovoj raspodjeli na područje ekonomske politike Jugoslavije, a onda na naša iskustva i našu praksu. Budući da se to odnosi na period poslije privredne i društvene reforme 1965. godine, razmatranja u ovoj knjizi posljedično dobijaju šire okvire i veće ambicije. Drugim riječima, autor znalački ulazi u probleme raspodjele nacionalnog dohotka u svjetlosti promjena koje su pratile privredni, politički i društveni sistem i politiku razvoja Jugoslavije. Otuda u ovoj knjizi, pored razvojnog pristupa, i privredno-sistemski pristup dobija odgovarajuće mjesto. Razvojni aspekt

Digitized by Google

posmatranja fenomena makroraspodjele prati se takođe u dugom roku. »Razvoj« i »sistem« povezani su u odgovarajuću cjelinu, koja se prezentira u teorijskom i primijenjenom izrazu. Studija je obrađena primjenom marksističke politekonomske kategorijalne aparature, uz neophodnu upotrebu matematsko-statističkih metoda i postupaka.

Sadržina knjige sistematizovana je u pet djelova. U *prvom dijelu* autor je pažljivo odabrao i obradio najznačajnije područje teorijske analize raspodjele, polazeći pri tom od marksističkog učenja o nacionalnom dohotku i njegovoj raspodjeli. Naime, »Teorijska razmatranja o uzajamnoj zavisnosti nacionalnog dohotka i privrednog i društvenog razvoja« obuhvataju obradu i nacionalnog dohotka kao izvora akumulacije i međusobne odnose akumulacije i potrošnje; oblike neproizvodne potrošnje: zajedničku i opštu potrošnju kao komponente nacionalnog dohotka i činioce društvenog razvoja; institucionalne solucije ostvarivanja raspodjele nacionalnog dohotka na pojedine namjenske kategorije i nužnost promjena u raspodjeli nacionalnog dohotka pod uticajem naučno-tehničkog progresa. Time je, na marksistički zasnovanoj teorijskoj analizi, u zaokruženom sistemu prezentirana čitaocu kompletnost i složenost ove problematike.

U *drugom dijelu* knjige, kojem je autor dao naslov: »Osvrt na raspodjelu nacionalnog dohotka u Jugoslaviji i Crnoj Gori do privredne reforme«, čitalac će naći zanimljivo izlaganje o bitnim obilježjima politike i proporcija raspodjele do 1965. godine, te o sistemu i instrumentima raspodjele. M. Kostić je, uz odgovarajući teorijsko-naučni pristup, obradila sadržaje i oblike raspodjele. Posebno su obrađeni: politika i proporcije raspodjele, analiza rezultatâ razvoja, sistem i instrumenti raspodjele. Na kraju istraživanja za ovaj period autor zaključuje: »U jugoslovenskom sistemu (pa i u Crnoj Gori) u čitavom periodu do reforme djelovalo je dosta instrumenata ekonomske politike, putem kojih je vršena raspodjela i preraspodjela ostvarenog dohotka. Funkcionisanje određenih instrumenata omogućavalo je jačanje materijalnih pozicija subjekata van privrede i njihov snažni uticaj na odnose raspodjele dohotka. Putem nekih instrumenata za zahvatanje dohotka stvorena su centralistička sredstva i fondovi, što je siromašilo materijalnu osnovu privrede... Takvo stanje tražilo je nova rješenja u domenu privrednog sistema i sistema raspodjele koja su bila radikalna, a počela su sa realizacijom mjera privredne reforme« (str. 90).

U *trećem dijelu* (»Kompleks privredno-sistemskih i ekonomsko-političkih mjera privredne reforme koje su od značaja za raspodjelu nacionalnog dohotka«) autor obrađuje sljedeća pitanja: preduslove za reformu, njen značaj i osnovne ciljeve, kao i ciljeve i mjere reforme u oblasti potrošnje i akumulacije (odnos privredne reforme prema ličnoj potrošnji i ličnim dohocima, ciljeve reforme u oblasti opšte i zajedničke potrošnje i akumulacije kao otvorenog pitanja privredne reforme).

Oslanjajući se na osnovna dokumenta reforme i izvornu literaturu, autor ističe da je u ovoj etapi razvoja posebno značajan položaj radnih organizacija i tržišno valorizovanje njihova rada i konstatuje da je konkretizacija nekih ciljeva reforme nužna i moguća inauguracijom tržišta i afirmacijom uloge radnih organizacija na tržištu kao robnih proizvođača. To je, po autoru, jedno od suštinskih pitanja dohotka i njegove raspodjele. Ako čitalac obrati pažnju osobito na izlaganje o ciljevima i mjerama reforme u oblasti potrošnje i akumulacije, zapaziće da autor insistira na neophodnosti društvene intervencije pri uspostavljanju optimalnih odnosa između akumulacije i potrošnje, pri čemu je nužno polazište u saznanju da će svaka socijalistička zemlja, u pojedinim etapama razvoja, na osoben način ispoljavati preferencije u raspodjeli, što autor naročito naglašava.

Na kraju ovog poglavlja dr M. Kostić ističe da su ciljevi i ekonomsko-političke mjere reforme u

Digitized by Google

oblasti raspodjele činile sastavni dio aktivnosti u oblikovanju pojedinih područja privrednog sistema Jugoslavije. »Intencije reforme u raspodjeli u cjelini — ističe autor — trebalo je da omoguće aktiviranje sopstvenih potencijala u realizovanju koncepta reforme, kao zakonite nužnosti na određenom stepenu ekonomskog i društvenog razvoja...« (str. 115).

Četvrti dio posvećen je problemima »sistema politike raspodjele nacionalnog dohotka u toku sedamdesetih godina«. Čitalac će ovdje naći zanimljiva izlaganja o: bitnim promjenama u privrednom sistemu do početka 70-tih godina, raspodjele dohotka od 1971. godine pa nadalje (s posebnim osvrtom na ustavne amandmane i na prvu fazu ustavne reforme), uticaj nekih najznačajnijih promjena Novog ustava na sistem i politiku dohotka. Autor je posebno obradio obilježja sistema dohotka i njegove raspodjele u sadašnjoj etapi razvoja, analizirajući, u sklopu funkcionisanja sistema, i društveno-ekonomske odnose. U obradi ove tematske cjeline dominiraju sljedeće grupe pitanja: karakteristike odnosâ u sticanju dohotka u udruženom radu; odnosi u raspoređivanju dohotka i čistog dohotka; utvrđivanje i iskazivanje dohotka; raspoređivanje dohotka; raspoređivanje čistog dohotka. Poslije ovoga dr M. Kostić prikazuje analizu politike raspodjele, te osnovnih mjera i instrumenata sistema raspodjele.

Istraživanja u ovom dijelu knjige pokazuju da se u našoj praksi odstupalo od srazmjera u raspodjeli, a sljedstveno tome i od strateških ciljeva i zadataka privrednog razvoja koji su utvrđivani društvenim planovima. To je dovodilo do toga da pojedini vidovi potrošnje izmiču društvenoj kontroli, čak u tolikoj mjeri da su premašivali iznose i okvire utvrđene obimom materijalne proizvodnje, o čemu autor koncizno daje originalne zaključke i stavove. Autor upozorava na to »da postoji neadekvatnost i oskudnost instrumenata u oblasti regulisanja sistema raspodjele« i ističe potrebu njihove dogradnje u sklopu savremenog razvoja dohodovnih i samoupravnih odnosa.

Rezultati istraživanja o proporcijama raspodjele društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka u periodu od 1965. do 1980. godine izloženi su u *petom dijelu* knjige. Naime, prvo se prikazuje ostvarena dinamika oba makroargumenta, a zatim se daje analiza osnovne strukture. U sklopu dinamičke analize vrše se međunarodna poređenja i poređenja za Jugoslaviju i Crnu Goru — na osnovu zvaničnih statističkih izvora jugoslovenske i svjetskih statistika. Pri analizi autor se koristi stalnim i tekućim cijenama (drugima zbog prikazivanja strukturnih odnosa) i uspješno prevladava probleme koji proizlaze iz distokcije cijena.

Sljedeći dio studije posvećen je finalnoj upotrebi društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Na početku se vrši uporedna analiza strukture i dinamike finalne raspodjele u međunarodnim okvirima, a zatim se elaboriraju naučnoistraživački rezultati za Jugoslaviju i Crnu Goru, preko raspodjele novostvorene vrijednosti na potreban rad i višak rada i konačne raspodjele. Istraživanjem dugoročnih tendencija strukture i finalne upotrebe društvenog proizvoda autor vrši kvantitativno-kvalitativnu analizu osobito lične, opšte i zajedničke potrošnje i investicija. Pored dinamičkog pristupa, posebno su iskazane promjene i tendencije u strukturi svakog oblika potrošnje.

U »Zaključnim razmatranjima« se iznosi sinteza cjelokupnog istraživanja. U njima dr Milica Kostić još jednom ističe aktuelnost problemâ u teoriji i praksi socijalističkog razvoja, ukazuje na teorijske dileme i nužnost njihova prevladavanja, akcentira međusobnu zavisnost sistema makroagregata (a posebno nacionalnog dohotka) i privrednog i društvenog razvoja na svim etapama. Autor posebno naglašava potrebu društvene intervencije radi uspostavljanja optimalnih odnosa između akumulacije i potrošnje, kao i potrebu da se pri njihovom planiranju ima u vidu višestruki uticaj savremenog tehničkog progresa.

Na kraju se ističe nužnost stalnih istraživanja pojedinih proble-

Digitized by Google

ma raspodjele, teorijska i praktična razrada spornih i drugih pitanja sa razvojnog i privredno-sistemskog gledišta.

Sve naprijed izloženo upućuje na zaključak da je naučna obrada pokrenutih pitanja u knjizi dr Milice Kostić vrlo visoke vrednosti. Obradom predmetne materije autor se upustio u analizu jednog od najsloženijih i najsuptilnijih pitanja naše teorije i prakse.

Rezultati, tendencije i problemi u oblasti sistema i politike raspodjele nacionalnog dohotka poslije reforme, kao i ocjene i zaključci koje autor izvodi, zasnovani su na mnogim i različitim naučnim izvorima.

Ovaj naučnoistraživački poduhvat dr Milica Kostić je mogla završiti zahvaljujući njenoj sposobnosti kao naučnog radnika i analitičara, njenom dugogodišnjem proučavanju ove materije.

Kad se sve to ima na umu, može se zaključiti da knjiga dr Milice Kostić *Sistem i politika raspodjele poslije reforme* predstavlja značajan doprinos našoj ekonomskoj nauci.

Praktični i naučni značaj knjige proizlazi iz saznanja da ona, posebno neki njeni djelovi, pruža mogućnost za odgovore na ključna pitanja sistema i politike nacionalnog dohotka i njegove raspodjele poslije reforme. Stručni i naučni radnici mogu naći izvor za vlastite inspiracije i nova originalna istraživanja, a studenti korisno štivo za upoznavanje sa teorijskim i primjenjivim sadržajima.

Radovan Đ. Vuković

Dr Radoš Smiljković: Stranke i politika

(»Sloboda«, Beograd, 1983, strana 290)

Dostignut nivo razvoja pojedinih društvenih nauka obavezuje na visok stepen daljih teorijskih istraživanja. Ovakvom konstatacijom mogla bi se otvoriti rasprava o knjizi Radoša Smiljkovića *Stranke i politika.* Ova je studija rezultat višegodišnjeg napora ovog autora da ustanovi takva metodološko-teorijska polazišta političke sociologije koja će omogućiti potpuniji i adekvatniji pristup dinamici odnosa između političkih partija i šireg društva. Studija je sačinjena od uvodnog (istorijskog) pristupa nastajanju i razvoju partija, zatim od dva dela koje sačinjavaju manja poglavlja. Prvi deo obuhvata poglavlje o pojmu političkih partija (str. 11—28), društveno-istorijske uslove i protivrečne tendencije u razvoju političkih stranaka (str. 28—44), složenost odnosa između klasa i stranaka (str. 46—70), osnovne komponente društvene uloge političkih partija (str. 72—99), ostvarivanje društvene uloge stranaka (str. 101—126), stranke u procesima odlučivanja (str. 129—148). U drugom delu studije razmatra se unutrašnja dinamika delovanja političkih stranaka: strukturiranje članova prema stepenu delovanja (str. 151—168), idejno-politički aspekti kriterijuma članstva, rast i opadanje brojčanosti u strankama (str. 171—190), unutrašnji odnosi političkih partija (str. 193—211); razmatraju se i pitanja rukovođenja i kadrovske politike (str. 214—241), odnos ideologije i akcije političkih stranaka (str. 244—261), tipologija političkih stranaka (str. 264—274) i prevazilaženje klasnih odnosa i političkih stranaka (str. 277—288).

O političkim partijama je napisano dosta u jugoslovenskoj i svetskoj literaturi. U nas su se ovim pitanjima bavili profesori Najdan Pašić, Radomir Lukić, Jovan Đorđević i drugi. Značaj političkog i šireg društvenog uticaja političkih stranaka istakao je i autor studije koju ovde prikazujemo: »Kad nastaju i deluju kao nosioci ispoljavanja i realizacije interesa većih društvenih grupa one su moćan faktor političkog života« (str. 9). Razmatrajući pojam političke partije, pisac je ukazao na različite termine u stručnom i svakodnevnom govoru koji se upotrebljavaju za ovaj pojam: »U srpskohrvatskom jeziku *paralelno se*

Digitized by Google

upotrebljavaju partija i stranka kao reči koje imaju isto značenje. U narodu je sa dubljim korenima izraz stranka, mada u novije vreme i partija ima puno pravo građanstva, osobito posle pobede socijalističke revolucije. Duhu našeg jezika bliža je reč stranka za označavanje organizacije idejnih istomišljenika. Ona se i u svakodnevnoj govornoj upotrebi odnosi na oblast politike, političke i pravne prakse prevashodno, dok partija ima širu upotrebu izvan ovih sfera« (str. 11 — *kurziv* autorov). R. Smiljković se opredelio za kompleksni sociološko-politikološki pristup, uvažavajući istorijski proces nastajanja i razvoja modernih stranaka u poslednjih dvesta godina. Najviši revolucionarni ciljevi koje su postavili utemeljivači marksističke misli određuju karakter jednog tipa stranke — revolucionarnih partija, koje svojim delovanjem i strukturom pripremaju proces ukidanja klasičnih političkih stranaka. Njihova je uloga programski određena u Komunističkom manifestu: »Svrha Saveza jeste obaranje buržoazije, vladavina proletarijata, ukidanje staroga na klasnim suprotnostima zasnovanog društva i osnivanje novog društva bez klasa i privatne svojine« (str. 15).

U dva dela svoje studije autor se bavi odnosom političke stranke i društva, kao i pitanjima unutrašnje dinamike, strukture članstva, kadrovske politike i onim pitanjima koja možemo odrediti kao predmet političke psihologije — uloga političkih vođa, pitanje moći i autoriteta. U savremenom svetu ispunjenom protivrečnostima i političkim previranjima uloga političkih stranaka nije manja nego u nekim ranijim epohama; ta uloga je transformisana i često složenija, posredovana nizom novih relacija i očekivanja u odnosima pojedinac — politička stranka — globalno društvo. Teorijska inspiracija i podsticaj ovom istraživanju je Lenjinova ideja o odnosu načela i prakse političkih stranaka: »Da bismo se snašli u partijskoj borbi, ne treba da verujemo na reč, nego treba da proučavamo stvarnu istoriju partija, da proučavamo ne toliko ono što partije o sebi govore, nego ono što one rade, kako one postupaju prilikom rešavanja raznih političkih pitanja (...)« (str. 14). Korektno su navedena različita nemarksistička shvatanja uloge političke stranke (ideološka organizacija, organizacija za vršenje državne vlasti, opštedruštvena organizacija).

Politička sociologija je nesumnjivo dosad dala dovoljno elemenata za određenje i tipologizaciju političkih stranaka, kao i za njihovo pojmovno (operacionalno, teorijsko i praktično) odvajanje od drugih vrsta organizacija. Na osnovu toga autor daje definiciju stranke: »*Političke stranke (partije) predstavljaju organizacije idejnih istomišljenika koji su se trajnije udružili radi realizacije određenih klasnih, odnosno grupnih interesa. U tom cilju vrše odgovarajuću ideologizaciju i politizaciju u društvu i bore se za osvajanje državne vlasti. Proleterske stranke, zasnovane na marksističkoj ideologiji, bore se za ukidanje klasnih osnova društvene podele i uspostavljanje komunističke civilizacije*« (str. 26). Istorijski uslovi i način nastajanja stranaka su pitanja kojima je autor poklonio dosta pažnje. Navedene su najvažnije građanske teorije o političkim strankama, sa kritičkim osvrtom na njihove teorijske i ideološke premise. Nastajanje radničkih i komunističkih partija donosi kvalitativno nove elemente u javnom društvenom životu. Dinamika društvenih odnosa u kojima deluju stranke najviše se izražava u odnosu klasa i stranaka. Odnos interesâ, klasne svesti i političke diferencijacije dinamički je društveni odnos, koji se različito pokazuje u praksi različitih političkih stranaka. Razlika između programskog opredeljenja koje naglašava opštedruštveni karakter ciljeva stranke i njene prakse pokazuje klasni karakter i suštinu njenog društvenog bića. Analiza programskih opredeljenja i prakse osnovnih vrsta građanskih stranaka pokazuje tu suštinu: klasične liberalne, konzervativne i osobito fašističke stranke, uvek su isticale opšte društvene ciljeve koje su njihovi protivnici, navodno, napustili ili izigrali (borba za opštenemački, odnosno

Digitized by Google

opštenacionalni interes Italije). Pored navedenog osnovnog stava, svaka politička stranka nastoji da iz taktičkih, pa i dugoročnijih ideoloških i strategijskih razloga, privuče što veći broj pripadnika drugih društvenih klasa i slojeva. Mnogi građanski intelektualci naprednih političkih uverenja opredeljivali su se za levičarske stranke, podržavali njihov program i orijentaciju i učestvovali u njihovim akcijama. Stoga je opravdan autorov zaključak: »*Samo partija koja je sposobna i ume da adekvatno artikuliše glavni klasni interes i oko njega okuplja klasne snage, kao i one koje su iz drugih društvenih slojeva sa kojima proletarijat može da uspostavi odgovarajući blok klasne saradnje, može pretendovati na vodeće mesto u socijalističkom pokretu proletarijata*« (str. 54).

Sredstva kojima se stranke služe da bi pridobile pristalice delimično zavise od njihove političke moći i orijentacije (ekonomsko-politička — kao što su privilegije pristalicama, odnosno otpuštanje sa posla onih radnika koji su levičarski orijentisani), a delimično su prilagođavanje postojećim društvenim odnosima (na primer, nacionalna i rasna struktura savremenog sveta). Društvene i uže grupne tradicije, kao i neka vrsta »lenjog mišljenja«, utiču na politička opredeljivanja koja nisu u skladu s ekonomskim statusom pojedinca ili društvene grupe. Njihova nerealna politička očekivanja podstiču deklarativna opredeljenja stranačkih rukovodstava. Radničke partije su u svojoj praksi takođe pokazale tendenciju birokratizovanja posle dolaska na vlast, iz čega autor izvodi sledeći zaključak: »Međutim, onog trenutka kada se partija od avangarde u Marksovom smislu transformiše u rukovodeće strukture postojećeg sistema društvenih odnosa, dolazi do njenog suprotstavljanja klasi« (str. 64). Za razvoj radničkih partija i za njihove savremene odnose izuzetno je značajan period idejno-organizacionog oformljavanja revolucionarnih partija. Osnovna pitanja i kriterijumi partijskog delovanja predstavljaju i danas osnovu diferenciranja komunističkih stranaka u njihovom programskom opredeljivanju i praktičnom radu. Autor je ukazao na suštinsku razliku između Lenjinovog i Staljinovog shvatanja transmisionizma u partiji proletarijata: »U Lenjinovoj interpretaciji transmisionizma u odnosima partije i klase na prvom mestu je idejno i akciono prednjačenje partije, koje ona obezbeđuje svojom izvanrednom organizacijom i klasnim sastavom članova. Naređivanje kao bitnu komponentu transmisionizma uvodi kasnije Staljin. Birokratska interpretacija transmisionizma, koju je najdoslednije razvio Staljin, za osnovne činioce ima naređivanje partije čiji su nosioci njeni najviši organi, zatim prenošenje naredbi u uslovima socijalističke izgradnje na državu i ostale političke organizacije, koje prenose naredbe na mase koje su dužne da besprekorno sprovode u život odluke partije i države. U ovoj interpretaciji isključuje se bilo kakva samostalnost političkih organizacija, radnika i članova organizacija pogotovu« (str. 70).

Čitalac koji želi potpunije da shvati unutrašnju dinamiku savremenih političkih stranaka — koje, ma kako bile heterogene, imaju zajednička obeležja — treba pažljivo da pročita peto poglavlje prvog dela studije pod naslovom »Ostvarivanje društvene uloge stranaka«. Analiza unutarstranačkog mehanizma i njegovog delovanja sadrži dragocene i verovatno najbolje ideje u ovoj studiji. Obrađena su pitanja delovanja stranaka u cilju artikulisanja političkih interesa, formiranja javnog mišljenja u političkom životu društva, kadrovska politika i vršenje vlasti. U pogledu odnosa prema demokratiji stranke se dele na nekoliko grupa — stare liberalne stranke koje se organizuju na principu etatističkog rukovodstva, totalitarističke (fašističke) i stranke koje se organizuju u uslovima buržoaskog parlamentarizma; ova treća grupa partija je najbrojnija i one dominiraju u buržoaskim zemljama sa parlamentarnom tradicijom zasnovanom na principima zakonitosti i poštovanja građanskih i političkih prava. Četvrta grupa političkih stranaka su one

Digitized by Google

stranke koje svoju delatnost zasnivaju na etatizmu, a peta grupa su socijalističke samoupravne. Zajednička karakteristika političkih stranaka je njihov uticaj na politizaciju društva, a njihovo delovanje je jedan od osnovnih pokazatelja stepena razvoja demokratije u konkretnom društvu. Ako se pažljivo prate autorove ideje, može se zaključiti da savremena politička sociologija mora da istražuje dublje veze između delovanja stranaka i društva; u tom smislu neka pitanja ostaju otvorena ili su, pak, postojeća objašnjenja nedovoljna.

Moris Diverže je pre tri decenije počeo svoje kapitalno delo sledećom konstatacijom: »Nemoguće je istražiti sve karakteristike političkih stranaka, ali je ovaj posao neophodno obaviti.« Danas je situacija u pogledu istraživanjâ i dobijenih rezultatâ bitno izmenjena. Istraživači su se intenzivno bavili kako teorijskim tako i empirijskim istraživanjima; ova druga su omogućila precizno praćenje i analiziranje strukture i unutrašnje dinamike delovanja modernih stranaka. Činjenica je da najrazvijenija građanska društva nemaju monopol u pogledu vrste i dinamike delovanja stranaka i da su veoma interesantne pojave političkog organizovanja (partije nove socijalističke levice, novi politički pokreti) podstakle niz istraživanja u velikom broju zemalja. Nezadovoljstvo praksom i perspektivom socijaldemokratskih i komunističkih partija bilo je osnova daljih istraživanja unutrašnje dinamike političkog života stranaka i njihovog položaja u društvu. Formalna analiza stranačkih programa zamenjuje se složenim istraživanjem odnosa klasne strukture i položaja stranaka. Promena pristupa nije samo formalno-metodološke prirode, nego je rezultat prakse u kojoj se komunističke stranke suočavaju sa složenim zadatkom da se bore protiv birokratskih tendencija u društvu, ali i u sopstvenim redovima.

Značajan modifikator delovanja stranaka je njihovo povezivanje sa neformalnim grupama, što dovodi do promene politike. Pored organizacionog činioca, na praksu stranaka utiče individualni faktor — članovi, njihovo opredeljenje i socijalno strukturiranje. Profesor Smiljković daje kompleksnije određenje pojma člana: »*podrazumeva gotovo sve ljude koji na bilo koji način pokazuju naklonost ili vezu sa određenom strankom, dok na drugoj strani članove čini vrlo uzan krug ljudi koji su idejno i organizaciono vezani u stranačke organizacije, poput boljševičkog primera*« (str. 151). Razvijena i sadržajna je podela članstva stranke na partijsku masu i aktiviste: *Aktivisti su deo stranke koji predstavlja nosioca njenog idejnog, organizaciono-političkog i kadrovskog jačanja*« (str. 156). Pripadništvo i aktivnost u političkoj stranci nije samo političko opredeljenje i angažman, već u slučaju pripadanja opozicionoj stranci predstavlja rizik gubljenja socijalnog položaja, ugleda i redovnog zaposlenja; dovoljno su poznati primeri proganjanja i pritisaka na članove komunističkih i radničkih partija, osobito u fašističkim zemljama. To je istakao i autor: »Dakle, širok je spektar mogućnosti ograničavanja slobode opredeljivanja ljudi za određene političko-stranačke orijentacije. S obzirom na iskustvo iz političkog života poslednjih 150 godina, mnogi ljudi se zadovoljavaju pozicijom člana šireg kruga stranačkog članstva« (str. 162). Sociološke analize ukazuju na otpor pojedinih slojeva društva političkom organizovanju, što je naročito karakteristično za seljaštvo. Radničke stranke su uvek poklanjale veliku pažnju ideološkom uticaju i agitaciji u redovima članstva.

Ekonomska samostalnost političkih stranaka je ne samo osnova njihovog redovnog rada, nego i nužan uslov ideološke i političke samostalnosti. Zato komunističke partije plaćanje članarine ističu kao jednu od najvažnijih političkih obaveza svojih članova. Stepen vezanosti članova za stranku je različit — od male vezanosti do podređivanja pojedinca stranci: »Političke stranke razlikuju se i po tome što kriterijumima predviđaju i stepen vezanosti člana za nju. Neke insistiraju na kriterijumima prema kojima je član svojim ce-

Digitized by Google

lim bićem vezan za organizaciju stranke. Sav njegov život određen je partijskim ciljevima. U tom pogledu izdvajaju se *fašističke stranke koje pretpostavljaju člana koji poput poluge služi svojoj organizaciji* i nema mogućnost za odstupanje i neizvršavanje neke odluke koja se protivi njegovim ličnim uverenjima« (str. 176).

Pitanje koje privlači pažnju istraživačâ, a obavezuje rukovodeće organe stranaka, svakako je rast /opadanje broja članova. Kako i zašto dolazi do ovih kolebanja? Naravno da su ispunjenje ili neispunjenje obećanja prilikom dolaska na vlast u tesnoj korelaciji sa brojnošću članstva, ali istraživanja ne mogu ostati na površini pojave; potrebno je obaviti složenija istorijsko-sociološka istraživanja da bi se došlo do objašnjenja bar na nivou tendencijskih zakonitosti. Ako se razmotre autorovi navodi iz strane literature, moglo bi se istaći da ovakvih kompleksnih istraživanja na primeru jugoslovenskih građanskih stranaka nije bilo, a da su neke pretpostavke za ovakav tip istraživanja sadržane u istraživanju o svesti i angažovanosti članova SKJ, obavljenom u Institutu društvenih nauka.

Kakva je korelacija između ličnih interesa i pripadništva političkoj stranci? To pitanje izaziva najviše kontroverzi, ideoloških sporova i maštovitih spekulacija, a manje je bilo predmet egzaktnih i dobro planiranih istraživanja. Rast i opadanje broja članova zavise od ekonomskih uslova, društveno-političkih uticaja, organizacionog aspekta rada stranke, a ne treba zanemariti ni političku tradiciju i mentalitet društva, ističe autor (mi bismo mogli dodati da je u istoriji jugoslovenskih naroda i narodnosti dovoljno verifikovana »strančarska svest«).

Da li stranke zakonito teže nekom obliku elitizma? Takve tendencije su dovoljno prisutne u njihovoj praksi da obavezuju na razmišljanje. Profesor Smiljković navodi shvatanje Roberta Mikelsa, koji smatra da je uzrok pojave u postojanju organizacije: »*Ko kaže organizacija, kaže tendencija ka oligarhiji. Organizacija u svojoj suštini sadrži aristokratsku crtu* (...) *Organizacija ima glavni uticaj na razvijanje svake partije, odnosno sindikata, u jednu vodeću manjinu i jednu vođenu većinu*« (str. 210). Svakako da se pitanje demokratskog ili autoritarnog karaktera stranke rešava i na nivou odnosa rukovodećih organa prema većini. Ovaj odnos nije jednostavan i bez protivrečnosti, što je rezultat i složenih zadataka, kao i protivrečnih procesa u savremenim društvima.

Na kraju ovog sumarnog osvrta, koji nema za cilj konačnu ocenu studije *Stranke i politika* — jer će pravu ocenu ona dobiti u meri u kojoj bude izdržala probu političke prakse — istakli bismo njene neosporne kvalitete: (1) koherentnost zamisli i njeno celovito realizovanje, (2) autorovo solidno poznavanje evropske i američke političke literature, (3) konciznost u izražavanju i svežini jezika. Pored preciznih i egzaktnih određenja, autor je uspeo da sačuva svojstven stil i način izlaganja, što je u društvenim naukama sve teže zbog pritiska dnevno-političke terminologije i različitih šablona.

Dubravka Stajić

Драгољуб К. Будимовски: Македонците во Албанија

(НИО „Студентски збор", Скопје, 1983, страна 156)

Balkanskim ratovima, kao što je poznato, raskomadan je jedinstveni živi etnički organizam Makedonije. Susedne države (Grčka, Srbija i Bugarska), posle poraza oslabljene Turske (»bolesnika sa Bosfora«), podelile su Makedoniju između sebe kao ratni plen. Mirovnim ugovorom u Bukureštu (1913. godine) »izmireni« su računi, a svaka od pomenutih država otkinula je od Makedonije onoliko prostora

Digitized by Google

koliko je otprilike svojom vojskom zaposela. Tim aktom Grčka je porobila deo Egejske Makedonije, Srbija Vardarsku, a Bugarska Pirinsku Makedoniju. Za zelenim stolom deo etničke teritorije Makedonije dobila je i tek nastala država — Albanija. Naknadnim ispravljanjem granica između Grčke i Albanije (1923. godine) »reon Male Prespe, nastanjen isključivo Makedoncima, biva ustupljen Albaniji. U 1925. godini doći će do razgraničavanja i između Albanije i Kraljevine SHS. Manastir Sveti Naum na obali Ohridskog jezera, kao značajan spomenik slavjanstva, koji je dotle bio u granicama Albanije, ušao je u granice Kraljevine SHS, a više od dvadeset debarskih sela iz reona Golog Brda bilo je predato Albaniji. I posle ove trampe... 1,77 odsto s etnografske teritorije Makedonije našlo se u političkim granicama susedne Albanije, a to je 4,19 odsto ukupne albanske teritorije« (str. 69—70).

Dok je šira jugoslovenska javnost donekle upoznata sa istorijskim udesom egejskih i pirinskih Makedonaca, za sudbinu našeg naroda koji je ostao u državnim granicama Albanije — usled u savremenom svetu retko viđene zatvorenosti te zemlje — saznanja šire javnosti o životu Makedonaca u Albaniji bila su oskudna do zaborava. Taj problem je bio predmet istraživanja retkih stručnih priloga i najčešće istoriografske provenijencije. Knjiga Dragoljuba Budimovskog rasteže rešetke te zemlje-tamnice (za albanski narod i za manjine koje u njoj žive) i zaviruje ispod mimikrije zvaničnih stavova i proklamacija. I, koliko nam je poznato, to je prvi obimniji rad u nas koji se sistematski bavi problemom makedonske manjine u Albaniji, respektujući jednako njegove istorijske i savremene aspekte.

Svoje istraživanje Budimovski započinje tretiranjem (fenomena) nacionalnih manjina u savremenom svetu i prakse međunarodne zajednice u rešavanju tog problema. Pri tom najveću pažnju posvećuje organizacijama i pozitivnim međunarodnopravnim aktima koji štite prava nacionalnih manjina. U tom delu knjige najviše je reč o Povelji Organizacije ujedinjenih nacija, onda iz nje izvedene Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, konvencije koja štiti osnovna ljudska prava pripadnikâ manjine; o Evropskoj konvenciji o zaštiti prava čoveka i osnovnih sloboda i osobito o Konvenciji o zabrani diskriminacije u prosveti, koja sadrži posebna pravila o manjinama, u čijem članu 5. stoji da zemlje potpisnice preuzimaju obavezu da »priznaju pravo pripadnicima nacionalnih manjina da se bave sopstvenim obrazovnim delatnostima, uključujući i održavanje škola, i da mogu, u zavisnosti od obrazovne politike svake države, da upotrebljavaju svoj sopstveni jezik« (str. 14). Registrujući i komentarišući međunarodna pravna akta i instrumente koji sankcionišu prava manjina, autor dolazi do Završnog dokumenta Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, na kojoj su uzele učešće sve evropske zemlje, izuzev Albanije, SAD i Kanada. Iz tog dokumenta posebno se ističe odredba kojom će »države-učesnice na čijoj teritoriji postoje nacionalne manjine poštovati pravo jednakosti pred zakonom licima koja pripadaju ovim manjinama, davati punu mogućnost stvarnom uživanju ljudskih prava i osnovnih sloboda i na taj način štititi njihove legitimne interese u ovoj oblasti« (str. 16).

Pošto je, u glavnim crtama, izneo međunarodnopravnu regulativu o nacionalnim manjinama, autor objašnjava jugoslovenske stavove o tom pitanju i našu praksu rešavanja problema prava narodnosti. Pri tom se posebno osvrće na prava i slobode koje uživaju pripadnici albanske narodnosti u Jugoslaviji. Budući, pak, da je u međunarodnoj politici u pogledu zaštite manjina prihvaćen princip reciprociteta, shodno duhu Povelje OUN i iz nje izvedenih konvencija, naša zemlja svoje interesovanje za sudbinu manjina jugoslovenskih naroda koje žive u susednim zemljama legitimiše i vlastitom praksom u pogledu prava i sloboda koje kod nas uživaju narodnosti susednih zemalja. To nas, konstatuje dalje autor, obavezuje

Digitized by Google

da na ravnopravnoj osnovi tražimo da adekvatno budu osigurana prava naših nacionalnih manjina u susednim zemljama, respektivno i u Albaniji. Kakva je, međutim, praksa u toj zemlji u pogledu prava nacionalnih manjina, odnosno u pogledu prava makedonske manjine?

Ustav Narodne Socijalističke Republike Albanije (donesen 28. decembra 1976. godine) u članu 42. određuje: »Nacionalnim manjinama osigurana je odbrana i razvoj kulture i narodnih tradicija, upotreba maternjeg jezika i njegovo učenje u školama, ravnopravan razvitak u svim sferama društvenog života.

Svaka privilegija ili nacionalna neravnopravnost i svako delovanje koje gazi prava nacionalnih manjina antiustavno je i kažnjava se po zakonu.«

Tako stoje stvari na papiru. Šta se, međutim, događa u praksi?

Kao što je poznato, u Albaniji kao nacionalne manjine žive, pored Makedonaca, još i Grci, Crnogorci, Srbi, Vlasi, Turci i Romi. Njihovo postojanje naš sused ne dovodi u pitanje. Ali, u skladu sa svojom politikom o »čistoj« Albaniji, iz godine u godinu, protivno biološkim zakonima, nastoji smanjiti njihov broj u populaciji stanovništva. U Ustavu ustaje protiv »nacionalne neravnopravnosti«, a prilikom popisa prikriva identitet nacionalnih manjina. U rezultatima prebrojavanja stanovništva i u Statističkim godišnjacima objavljuje se evidencija samo o Albancima, a ostatak stanovništva (sve manjine zajedno) prikazuje se u procentu, ali bez raščlanjivanja prema nacionalnoj pripadnosti. Imajući u vidu takve »statističke podatke«, koji slede trend minimiziranja broja stanovnika u Albaniji, Ramadan Marmulaku je napisao knjigu *Albanija i Albanci* (Albania and the Albanians, Archon Books, London — New York, 1975), u kojoj konstatuje da je Albanija 1975. godine imala 2,226.000 stanovnika, od kojih su 95 posto Albanci. U istoj knjizi se »dokazuje« da je u 1961. godini bilo 2,4 odsto Grka, 0,9 odsto, odnosno 15.000 Makedonaca i Crnogoraca, 0,6 odsto Vlaha i isto toliko, odnosno 10.000 Roma.

Naknadnim istraživanjem Dragoljub Budimovski opovrgava iznesene podatke i dolazi do zaključka da se procent nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu u Albaniji kreće od 18 do 20 odsto. Takođe argumentovano iznosi da je netačan podatak koji kazuje da 0,9 odsto populacije Albanije, odnosno 15.000 stanovnika, čine Makedonci i Crnogorci, nego je tačno da samo Makedonaca ima više od 100.000 stanovnika. Na osnovu čega je D. Budimovski došao do tog rezultata?

Ako je albanska zvanična politika i njena statistika pokušavala da zametne trag Makedoncima u novije vreme, nije mogla iz istorijskog pamćenja da izbriše zapise o našem življu, o makedonskim etničkim regionima, selima i porodicama. Ovde ćemo navesti etničke predele Makedonije u granicama Albanije onim redom kojim ih donosi autor: Gorija (severoistočno od Korče do Bilišta i Trstenika na albansko-grčkoj granici u pravcu Kostura); Dolna Prespa (na jugu Prespanskog jezera); deo Ohridsko-struškog predela (jugozapadni deo, zapadno od grada Podgradeca); Golo Brdo (jugozapadno od Debra) i deo Gore (severno od Piškopeje, između desne obale Crnog Drima i jugoslovensko-albanske granice, čiji je drugi deo na jugoslovenskoj granici, jugozapadno od Prizrena do Šare i Koraba). Pored ovih celina u Albaniji, usled istorijskih okolnosti, nastajale su i etničke oaze, a i u gradovima su pojedini kvartovi bili nastanjeni Makedoncima.

Koristeći se tim podacima, uzimajući, dakle, u obzir broj sela u navedenim regionima, njihovu veličinu (broj domaćinstava) i prosečnu veličinu porodice iz vremena kada su takvi podaci bili dostupni i provodeći pri tom te rezultate kroz statistički postupak predviđanja, D. Budimovski je došao do saznanja da na tlu Albanije živi više od 100.000 Makedonaca. Imajući u vidu izvesna odstupanja, koja treba uvažiti kada se primenjuje statistička projekcija, moguća su neka pomeranja u pogledu broja Makedonaca. Svaka-

Digitized by Google

ko, tu veličinu treba smanjiti i za broj postradalih u logorima i tamnicama (o kojima ne postoji evidencija), ali u Albaniji ima znatno više našeg stanovništva od »3—4 hiljade, raspoređenih u devet sela Prespe«, gde — kako kaže Enver Hodža u svom referatu na Sedmom kongresu Albanske partije rada (1975) — »uživaju sva prava«.

Možemo pretpostaviti kakva prava »uživaju« ljudi u jednoj totalitarnoj zemlji, ali sama činjenica da je Albanija svoju ustavnu obavezu prema nacionalnim manjinama svela na »tri-četiri hiljade Makedonaca«, jasno svedoči o »poštovanju« zakonitosti i reduciranju prava manjina u toj zemlji. Čak ni tako ograničenoj populaciji naš sused ne dopušta manjinska prava uobičajena u civilizovanom svetu. Na šta se ta prava, u stvari, svode?

Posle oslobođenja makedonskom naraštaju je dopušteno da se obrazuje na maternjem jeziku. Jugoslavija je tada, u okviru dobrosusedskih odnosa i međusobne saradnje, u dogovoru sa Albanijom, tamo upućivala nastavni kadar i školska učila i, kao rezultat te saradnje, počinju da rade makedonske škole. To je, međutim, kratko trajalo. Kada je 1948. godine donesena Rezolucija Informbiroa, ta je saradnja, kao, uostalom, i svaka druga, prekinuta, a makedonsku decu preuzimaju priučeni učitelji. Veza sa makedonskom kulturom i jezikom prekida se, a udžbenici se štampaju na prespanskom dijalektu. U okviru gradiva, pak, obrađuju se sadržaji koji imaju za cilj postupno i sistematsko odnarođavanje Makedonaca. »Svi udžbenici su sa prenaglašenom tendencijom o albanskom nacionalnom saznanju« (str. 104). U školama se »uporedo uči i na albanskom jeziku. Samo u prvom razredu se uči na makedonskom, u drugom razredu tri časa nedeljno se uči albanski, u trećem isto tako, a u četvrtom razredu svaki dan po tri časa deca uče albanski. Pored toga, predmeti iz računa i zemljopisa uče se na albanskom jeziku« (str. 101). Taj postupni prelaz objašnjava se kao »priprema za više razrede«, a u stvari je reč o brižljivoj denacionalizaciji i asimilaciji, jer od četvrtog razreda nadalje nastava se odvija na albanskom jeziku. Dakle, ne postoji potpuno obrazovanje na maternjem jeziku, a zabranjeno je organizovanje u posebna kulturno-umetnička društva; ne izlazi ni jedan list niti časopis; na radiju, odnosno televiziji, nema ni minuta programa na makedonskom jeziku; komuniciranje Makedonaca iz Albanije sa matičnom zemljom je onemogućeno. Tako su Makedonci u Albaniji prepušteni sami sebi, svojim predanjima iz prošlosti, svom jeziku i običajima.

Ističući da se u Albaniji ne negira postojanje makedonske nacije i makedonska manjina, da jedino u toj zemlji, za razliku od drugih zemalja u kojima postoji makedonska manjina, ona ima kakva-takva prava obrazovanja na maternjem jeziku — Budimovski se osvrće na albansku unutrašnju politiku prema Makedoncima. Pored toga što teži da minimizira njen broj, naš sused u poslednje vreme sve življe radi na asimilaciji. U tom smislu donet je i Zakon o imenima i prezimenima (1976. godine) kojim sva crkvena imena i imena koja nisu čisto albanska, na etnički čistoj osnovi treba da se zamene imenima iz autohtonog ilirizma« (str. 110). U kompaktno makedonskim regionima stvaraju se nepodnošljivi ekonomski uslovi kako bi se stanovništvo nateralo na iseljavanje u gradove,gde su veće mogućnosti za asimilaciju jer je živalj istrgnut iz etničkog okruženja. Religija, koja je na obredima okupljala makedonsku nacionalnu manjinu, ukinuta je dekretom, a u poslednje vreme forsira se sklapanje mešovitih brakova i, svejedno da li su otac ili majka Makedonci, deca se upisuju kao albanska.

Pored iznošenja opštih trendova, Dragoljub Budimovski dopunjava svoj publicistički rad kazivanjem očevidaca, pisanjem strane štampe o ovom problemu, kao i ispovestima kažnjenikâ koji su uspeli da se nekako izvuku iz te zemlje-logora. Na taj način se upotpunjava predstava o makedonskoj manjini u Albaniji. Međutim, i pored izuzetnih napora

Digitized by Google

koje je uložio — budući da mu nisu bili dostupni svi izvori i neposredan empirijski materijal — autor nije mogao potpuno da zaokruži sumornu sliku o makedonskoj nacionalnoj manjini u susednoj zemlji. Ali i ono što je prikupio i sistematizovao upotpunjava veliku prazninu u literaturi koja tretira odnosni problem. Knjiga o kojoj je ovde bilo reči feljtonski je strukturirana i pisana prijemčivim jezikom. Ta njena svojstva je preporučuju podjednako i naučnoj javnosti i najširem krugu čitalaca.

Boris Nonevski

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

Per. Rm.
HX
365
.5
.S63

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
AUG 23 1984
UNI... ...NIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

4
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984 Broj 4

Augustin Papić

Inostrana prezaduženost zemalja u razvoju 467

Dragomir Drašković

Socijalistički savez i masovna politička inicijativa 494

Vladimir Stipetić

Miljokazi na putu razmatranja seljačkog pitanja u Jugoslaviji 506

Fuad Muhić

O jednom vidu osporavanja lenjinizma 536

Branislav Vuković

Neke osobenosti i značaj nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju 556

Sreten Gagić

O otuđenju i tržištu umetnosti u savremenom svetu 569

Osvrti

Jovan Ničić

Radna disciplina 579

Đuka Julijus

Lekcije iz Grenade 590

Prikazi 610

Digitized by Google

Содержание

Аугустин Папич

Иностранная задолженность развивающихся стран 467

Драгомир Драшкович

Социалистический союз и массовая политическая инициатива 494

Владимир Стипетич

Ориентиры на путях рассматривания крестьянского вопроса в Югосла́вии 506

Фуад Мухич

Об одном виде оспаривания ленинизма 536

Бранислав Вукович

Некоторые особенности и значение национального вопроса в развивающихся странах 556

Сретен Гагич

Об отчуждении и рынке искусства в современном мире 569

Обзоры

Иован Ничич

Трудовая дисциплина 579

Дюка Юлиюс

Лекция Гренады 590

Рецензии 610

Contents

Augustin Papić

Foreign Over-indebtedness of the Developing Countries 467

Dragomir Drašković

The Socialist Alliance and the Political Initiatives of the Masses 494

Vladimir Stipetić

Milestones along the Road of Consideration of the Peasant Question in Yugoslavia 506

Fuad Muhić

Concerning a Form of Challenging of Leninism 536

Branislav Vuković

Some Characteristics and the Significance of the National Question in Developing Countries 556

Sreten Gagić

Concerning Alienation and the Market of Art in the Contemporary World 569

Surveys

Jovan Ničić

Labour Discipline 579

Đuka Julijus

Lessons from Grenada 590

Reviews 610

Digitized by Google

Augustin Papić

Inostrana prezaduženost zemalja u razvoju

(Odgovornost vjerovnikâ, ne samo dužnikâ)

I. Uvod

Dugovi zemalja u razvoju, rizici (ekonomski, socijalni i politički) koje oni nose ne samo za zemlje dužnike, nego i za njihove kreditore, za razvijene zemlje kao i za finansijsku stabilnost u svijetu, sve više privlače pažnju međunarodne javnosti.

Prezaduženost zemalja u razvoju i njihov otežan ekonomski položaj u cjelini nisu posljedica samo kriznih uslova u međunarodnoj privredi, nego i visokog stepena militarizacije ekonomskih i političkih odnosa u svijetu, zaoštravanja klasne borbe, što je povezano sa kretanjima u razvoju materijalnih proizvodnih snaga.

U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, prije svega u SAD, ubrzan je proces produbljivanja klasnih razlika, ofanzive kapitala na povećane profite. To se ostvaruje blažim oporezivanjem bogatih, s jedne, i sve oštrijim nasrtajem kapitala na nadnice radnika, s druge strane. Čak i u uslovima znakova izlaska iz recesije sindikati u SAD su u defanzivi i njihova je pozicija ozbiljno oslabljena zbog nemoći da se svojim tradicionalnim metodama, uključujući posebno štrajk (zbog zakonskih povlastica poslodavcima), izbore za interese radnikâ. Zbog toga je broj članova sindikatâ i interesovanje za njih u opadanju.

Digitized by Google

U isto vrijeme, ogromno povećanje troškova za naoružavanje SAD, koje obezbjeđuje velike profite industriji angažovanoj u ovoj oblasti, nije praćeno odgovarajućom politikom oporezivanja, nego povećanjem budžetskog deficita. Teret se prebacuje na siromašnije slojeve smanjivanjem ili likvidacijom raznih benificija koje su uživali siromašniji, socijalno ugroženi, djeca itd. Ured za popise SAD bilježi znatno povećanje broja Amerikanaca koji žive ispod nivoa siromaštva.[1] Ova politika predstavlja, u stvari, likvidaciju »države blagostanja« (wellfare state) započetu 1930-tih u periodu velike depresije, razvijanu tokom posljednjih pola stoljeća u razvijenim zemljama Zapada, kao glavnog dostignuća kapitalizma.

Ogroman budžetski deficit i zaduživanje federalne vlade SAD, uz povećanje kamatnih stopa i rast kursa dolara, imaju negativne posljedice ne samo za privredu SAD, nego i za razvijene zemlje zapadne Evrope, a da ne govorimo o zemljama u razvoju.

Klasna borba se zaoštrava i u ostalim razvijenim zemljama, naročito u onima sa konzervativnim vladama. Do zaoštravanja klasnih odnosa dolazi i u onim zemljama zapadne Evrope u kojima se socijalističke vlade zalažu za progresivne reforme, ali zbog otpora krupnog domaćeg i inostranog kapitala i politike SAD teret se prebacuje na radničku klasu više nego što je očekivano.

Intenzivirani su procesi koncentracije kapitala Sjedinjenih Država kako u drugim razvijenim zemljama tako i na međunarodnom planu. Dominacija monopolističkog kapitala i jačanje uloge transnacionalnih korporacija i banaka uočljivi su u svim vidovima i na svim nivoima međunarodnih ekonomskih odnosa.

Nestabilnost i krizni odnosi u svjetskoj privredi praćeni su zaoštravanjem međunarodnih političkih i vojnih odnosa, uz veoma zabrinjavajuću trku u naoružavanju, konfrontaciju između blokova, između SAD i SSSR, što dovodi do kulminacije hladnog rata.

Teret pogoršanih međunarodnih ekonomskih, političkih i vojnih odnosa u najvećoj mjeri se prebacuje na nesvrstane i druge zemlje u razvoju. Navedeni spoljnoekonomski faktori dovode do stagnacije privrede mnogih od ovih zemalja, do pada proizvodnje i standarda, do ozbiljnih socijalnih i političkih napetosti, što olakšava nasrtaje neokolonijalizma i monopolističkog kapitala i miješanje u unutarnja pitanja niza nezavisnih i nesvrstanih zemalja.

Nikada kao u posljednje dvije decenije međunarodne ekonomske odnose nije karakterisalo nepostojanje dijalogâ, prije svega

[1] Pojačane klasne razlike u SAD predmet su sve češćih razmatranja sociologâ, historičarâ, političarâ, pa i dnevne štampe. Tako se u članku objavljenom u »International Herald Tribune« (28. februara 1984), pod naslovom *Reganizam otvara razlike među klasama SAD*, komentariše, s jedne strane, izlaganje moći i bogatstva (nakita, odjeće i sličnog) na jednoj priredbi za vladajuće krugove i, s druge strane, osiromašenje i povećanje broja onih koji žive ispod minimuma standarda. Karakterističan je završni dio članka: »Ukoliko scene bljeska u Vašingtonu odražavaju nove političke tokove, ljudi na vrhu pokazuju takvo ponašanje i društvenu svijest koji više podsjećaju na imperijalni Rim nego na demokratsku Ameriku. Oni se tako sve više udaljavaju od onih na dnu.«

Digitized by Google

između razvijenih i nerazvijenih, kao i između Istoka i Zapada. Za tu situaciju je karakteristično neizvršavanje od strane razvijenih zemalja već dogovorenih obaveza u realizovanju ciljeva novog međunarodnog ekonomskog poretka i treće dekade ekonomskog razvoja. U suštini, ne treba imati iluzija da bi industrijski razvijene zemlje, koje terete povećanja profita i ogromnog naoružavanja prebacuju na svoje radnike i siromašnije (manje razvijene) slojeve, mogle imati razumijevanja i dati podršku nerazvijenima u svijetu, uprkos značajne međuzavisnosti. Naprotiv, one zemljama u razvoju nude svoj ekonomski sistem — eliminisanje državne intervencije i slobodno tržište, privatnu inicijativu, a direktne privatne investicije kao osnovne kanale međunarodnog transfera tehnologije, kapitala, organizacije. Transnacionalne korporacije i monopolistički kapital treba da budu glavni nosioci saradnje, obezbeđujući, uz transfer pomenutih faktora proizvodnje, eksploataciju, transfer kapitalističkog sistema ili makar njegovih elemenata. Zemlje u razvoju i međunarodni ekonomski odnosi nalaze se pred najoštrijim izazovima. Ponude i prijedlozi nesvrstanih od Sedmog samita naovamo ignorisani su, sa malo izgleda za ravnopravnu saradnju, pa i za konstruktivan dijalog.

Izrazitu ilustraciju pomenutih kretanja i odnosa predstavlja spoljna prezaduženost zemalja u razvoju, te metodi i pritisci kojima su one izložene. Cilj je ovoga članka da obradi obim spoljnjeg duga, uzroke prezaduženosti, opterećenje zemalja u razvoju spoljnjim dugovima, reprogramiranje dugova, ulogu Međunarodnog monetarnog fonda, pogoršanje ekonomskog položaja zemalja u razvoju, međuzavisnost dužnikâ i kreditorâ, moguća rješenja problemâ spoljnjih dugova, te, konačno, aktivnost nesvrstanih zemalja u ovoj oblasti.

II. Prezaduženost zemalja u razvoju

Spoljna prezaduženost zemalja u razvoju pojava je sedamdesetih, zapravo, druge polovine tog perioda.[2] Početkom 1980-tih nastupila je kriza u svjetskim finansijskim odnosima, u kojoj prezaduženost zemalja u razvoju ima značajno mjesto. Rast spoljnih dugoročnih i srednjoročnih dugova zemalja u razvoju, prema izvorima finansiranja, iznosio je (u milijardama dolara)[3]:

---

[2] Prezaduženost je karakteristika savremenog svijeta — od vlada i privrede niza industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju do mnogih pojedinaca. Postoje ocjene da ukupna dugovanja (unutarnja i spoljna) iznose 141% nacionalnog bruto proizvoda ovih zemalja u 1981. godini. Kod nekih najrazvijenijih zemalja ovaj procenat je veći.

[3] Vidi: *External Debt of Developing Countries*, 1982, Survey OECD, Paris, str. 26 (za 1981 — preliminarni podaci, a za 1982 — ocjena). Razlika do zbira (ukupan dug) nespecificirana je.

Digitized by Google

	1971		1978		1982	
	iznos	učešće	iznos	učešće	iznos	učešće
Ukupan dug:	90	100	345	100	626	100
Zemlje OECD	71	79	268	78	476	76
Međunarodne organizacije	10	11	40	12	76	12
Zemlje SEV-a	6	7	12	4	20	3
Zemlje OPEC-a			13	4	29	5
Ostale zemlje u razvoju	2	2	6	2	13	2

U razdoblju od jedanaest godina dugovi zemalja u razvoju povećani su sedam puta, dok je u periodu 1971—1975. to povećanje bilo samo dvostruko.

Glavni izvor finansiranja predstavljale su razvijene zemlje Zapada (zemlje OECD), sa učešćem više od tri četvrtine. Zemlje OPEC-a predstavljaju nov, relativno značajan izvor, dok je učešće zemalja SEV-a u značajnom opadanju.

Sa stanovišta težine dugova najveći značaj ima sagledavanje položaja zemalja koje ne izvoze naftu, takozvanih NOPEC zemalja (isključene su zemlje OPEC-a, iako se i neke među njima nalaze u složenom položaju dužnika). Prema podacima OECD, dugoročni i srednjoročni dug ovih zemalja iznosio je u 1981. godini 75 milijardi, u 1978 — 282 milijarde, a u 1982. godini 520 milijardi dolara.[4]

Najnoviji podaci Međunarodnog monetarnog fonda pokazuju slijedeće kretanje ukupnih dugova NOPEC zemalja (u milijardama dolara)[5]:

	1973		1978		1982	
	iznos	učešće	iznos	učešće	iznos	učešće
Ukupni dugovi:	130,1	100	336,3	100	614,2	100
Kratkoročni	18,4	14,1	49,7	14,8	111,9	18,2
Dugoročni i Srednjoročni	111,8	85,9	286,6	85,2	502,3	81,8
Vrste kreditora		100		100		100
Vlade	37,3	33,4	79,1	27,6	125,7	25,0
Međunarodne organizacije	13,7	12,0	38,4	13,4	71,0	14,1
Privatni izvori	60,8	54,4	169,1	59,0	300,8	59,9

U razdoblju 1973—1975. ukupni dugovi ovih zemalja povećani su za 46,7%, a u periodu 1973—1982. godine 4,7 puta, dok je

---

[4] *External Debt of Developing Countries*, cit. izd., str. 28.

[5] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors* (International Monetary Fund, Washington, D. C., decembar 1983). Podaci o ukupnim dugovima obuhvataju javni i javno-garantovani dug, kao i privatni negarantovani dug (za koji postoje podaci). Kratkoročni dug je sa rokom plaćanja do jedne godine; međutim, nisu obuhvaćeni podaci zemalja koje nisu dostavile izvještaje. U 1982. zbir dugova pojedinim kreditorima je veći od podatka datog u tabeli IMF (učešće obračunao — A. P.).

Digitized by Google

kratkoročni dug povećan čak 6 puta (učešće sa 14,1% na 18,2% ukupnog duga).

Karakteristične su promjene u strukturi dugoročnih i srednjoročnih dugova: smanjenje učešća kredita vlada (sa 33,4% na 25,0%), manje povećanje učešća međunarodnih organizacija, uz porast dugova privatnim bankama (sa 54,4% na 59,9%).

Prema podacima Svjetske banke, dugoročni i srednjoročni dugovi NOPEC zemalja povećani su sa 109,2 milijardi u 1973. na 299,9 milijardi u 1978, a u 1982. godini oni su iznosili 517,8 milijardi dolara. U 1983. dug je dalje povećan na 575 milijardi dolara, odnosno za 11,2%.[6]

Međutim, ukupne obaveze zemalja u razvoju prema inostranstvu (dugoročne, srednjoročne i kratkoročne) ogromno su porasle — čak na 810 milijardi dolara u 1983. prema 607 milijardi u 1980. godini, znači za trećinu samo u tri godine. U tome na kratkoročne obaveze (do jedne godine) otpada u 1983. godini 11,6% ukupnih obaveza.[7] Kada se govori o inostranim obavezama, treba imati u vidu da zemlje u razvoju imaju i svoje depozite kod inostranih banaka, koji su, prema podacima OECD, u 1982. godini iznosili 27,5% njihovih obaveza.[8]

Dugovi zemalja u razvoju krajem 1970-tih i, naročito, početkom 1980. godine rasli su po stopi koja prevazilazi mogućnosti plaćanja ovih zemalja. Pri tom, sve zemlje u razvoju nisu u istom položaju. Najveći dio spoljnjeg duga otpada na mali broj zemalja. Tako je samo trinaest zemalja učestvovalo sa oko dve trećine

---

[6] Vidi: *World Debt Tables (WDT): 1983—84 Edition. External Debt of Developing Countries*, str. IX, tabela 1 (World Bank, Washington, D. C. USA). Za 1982 — preliminarni podaci; za 1983 — ocjena.

[7] Ibid., str. XII — Box 1.

[8] Vidi: *External Debt of Developing Countries*, cit. izd., str. 32.

Napomena: Kao što se iz naprijed datih podataka vidi, postoje određene razlike u visini dugoročnih i srednjoročnih dugova NOPEC zemalja u 1982: prema podacima OECD, dug je iznosio 520 milijardi, prema IMF 502,3 milijarde, a prema Svjetskoj banci (WDT) 517,8 milijardi dolara. Razlike, iako u suštini male, proizlaze iz kategorizacije zemalja u razvoju, kao i iz obuhvatnosti broja zemalja. Inače, u slučajevima osim OECD, NR Kina je obuhvaćena kao zemlja u razvoju. Tako:

— podaci OECD rezultat su sistema koji primjenjuje pomenuta organizacija — OECD Creditor Reporting System (CRS); podataka Svjetske banke — Debtor Reporting System (DRS); ostalih zvaničnih izvora, te procjena Sekretarijata OECD. Među zemlje u razvoju uključene su: Izrael, Grčka, Turska, Portugal i sve kolonije evropskih zemalja (Hong-Kong i druge).

— Međunarodni monetarni fond u zemlje u razvoju ubraja Izrael, Grčku, Portugal i Južnu Afriku.

— World Debt Tables Svjetske banke obuhvataju 103 zemlje od kojih su prikupljeni podaci. U zemlje u razvoju uključeni su Izrael, Grčka, Turska, Portugal i Mađarska.

— Podaci o ukupnim obavezama prema inostranstvu obuhvataju sve zemlje koje su uključene u WDT, te Rumuniju i Južnu Afriku, dok su isključene zemlje OPEC-a.

Za žaljenje je što podaci nisu ograničeni na one zemlje koje se doista smatraju zemljama u razvoju.

Digitized by Google

ukupnog dugoročnog i srednjoročnog duga: u 1983. godini 360 milijardi ili 62,6%, a u 1973 — 65,7%. Ili, samo na dve zemlje — Brazil i Meksiko — u 1982. godini otpada 26% ukupnog duga.[9] Pa ipak, nisu sve od pomenutih trinaest zemalja u istim teškoćama u pogledu dugova. Iako najmanje razvijene među zemljama u razvoju ne spadaju po veličini obaveza među veće dužnike, ipak su dužničke obaveze za njihovu zaostalu privredu i narod prevelik teret.

III. Uzroci spoljne prezaduženosti

U 1970-tim godinama zemlje u razvoju koje ne izvoze naftu doživjele su velike potrese u svojim ekonomskim odnosima sa inostranstvom. To je došlo do izražaja u naglom rastu deficita u tekućem bilansu plaćanja, naročito u drugoj polovini te dekade i početkom 1980-tih godina. U prvih pet godina dekade, 1971—1977, ukupan deficit ovih zemalja iznosio je 156,1 milijardi ili 31,2 milijarde dolara godišnje. To je period prvog, naglog rasta cijena i povećanih izdataka za uvoz nafte. U drugoj polovini dekade i početkom 1980-tih godina (1978—1982) deficit je više nego udvostručen i dostigao je 385,8 milijardi ili 77,2 milijarde dolara godišnje. U 1983. godini on je neznatno smanjen i iznosio je 67,8 milijardi dolara.[10]

U drugoj polovini 1970-tih godina rastao je ne samo deficit u robnoj razmjeni, nego je ogromno povećan onaj u nerobnom poslovanju, po osnovu usluga. U prvih pet godina 1970-tih deficit po ovim osnovama iznosio je godišnje 3,9 milijardi, da bi u slijedećih šest godina on bio upetorostručen i iznosio 19,7 milijardi dolara.[10] To predstavlja krupan dodatni faktor pogoršanja platnobilansne pozicije zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu.

U isto vrijeme, zemlje OPEC-a ostvarile su značajne viškove u bilansima plaćanja. U razdoblju 1973—1982. viškovi tekućeg bilansa plaćanja iznosili su 428 milijardi dolara, da bi u 1983. godini bili smanjeni na 401 milijardu (zbog deficita u bilansu plaćanja naročito u 1983. godini).[11] Naravno, većinom sredstava raspolagao je manji broj takozvanih zemalja sa viškovima kapitala, dok je bilo zemalja OPEC-a sa značajnim inostranim zaduženjem. Manji dio ovih sredstava bio je usmjeren na zemlje u razvoju (oko 13%), dok je najveći dio bio predmet takozvane reciklaže petrodolara preko velikih banaka razvijenih zemalja, koje su pozajmljivale sredstva zemljama u razvoju, enormno zarađujući i na dužnicima i na onima koji su im povjerili svoj kapital.

---

[9] U tih trinaest zemalja ulaze: Alžir, Argentina, Brazil, Čile, Egipat, Indija, Indonezija, Izrael, Južna Koreja, Meksiko, Turska, Venecuela i Jugoslavija. Svaka je od njih dugovala krajem 1982. najmanje 13,5 milijardi dolara (ibid., str. 6).

[10] Izvor: *World Economic Outlook*, »International Monetary Fund«, 1983, str. 188.

[11] Ibid., str. 187. i 193.

Digitized by Google

Težak položaj zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu i veliki deficit u bilansima plaćanja posljedica je, prije svega, nepovoljnih spoljnih faktora. U tom periodu ove zemlje su se suočile sa naraslim problemima strukturnih prilagođavanja (energija — nafta posebno, hrana, industrijalizacija, što uključuju nabavke tehnologije, investicione opreme i slično).

Postojale su, naročito u razvijenom svijetu, sklonosti da se sve platnobilansne teškoće pomenutih zemalja u razvoju objasne isključivo povećanjem cijena nafte. Međutim, ako se prate kretanja izvozno-uvoznih cijena zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu, zapaziće se pogoršanje odnosa razmjene.

Porast cijena primarnih proizvoda (izuzev nafte) u 1984. godini od 28% kompenziralo je povećanje cijena nafte. U periodu 1979—1980. taj porast je iznosio oko 12%, sa manjim kompenzacionim efektima na cijene nafte. Cijene primarnih proizvoda pale su u 1975, 1978. i 1981. godini. Ipak, ukupan njihov rast u periodu 1973—1981. iznosio je 12%[12], ali to nije moglo da kompenzira povećanje cijena nafte u cjelini. U 1981. godini počinje nagli pad cijena primarnih proizvoda, i to za 15,6%; u 1982. godini za 16,1%; za 1983. su očekivana određena poboljšanja i pad je ocijenjen samo na 0,9%.[13] Cijene nafte bile su u padu u 1982. i 1983. godini. Iako su cijene industrijskih prerađevina bilježile smanjenje, ono je bilo izrazito niže od pada cijena primarnih proizvoda, što je doprinijelo pogoršanju odnosa razmjene.[14]

Mnoge zemlje u razvoju bile su suočene sa problemima uvoza hrane, a većina sa uvozom vještačkih đubriva. Ipak, najveći deficit ove zemlje su imale kod industrijskih prerađevina, a naročito kod investicione opreme, čiji je deficit bio izrazito veći od onoga po osnovu goriva (i nafte). To potvrđuje slijedeća tabela o visini deficita (u milionima dolara)[15]:

---

[12] Vidi: *Sources of payments problems in LDCs*, u: »Finance and Development«, Washington, D. C., decembar 1983, str. 2 i 3.

[13] Vidi: UNCTAD Secretariat: *Trade and Development Report, 1983*, UN, New York, 1983, str. 4.

[14] Ibid.

[15] Vidi: *Struktura svjetskog izvoza i uvoza po namjenama*, u: *Handbook of international trade and development statistics 1983*, UNCTAD, UN, 1983, str. 90—93 (obračunao — A. P.).

Za analizu izvorâ deficita može biti zanimljiva ocjena J. Stanovnika, koji, između ostalog, kaže: »Bilo bi, ipak, na osnovu ovih statističkih podataka (iznesenih u prvom dijelu njegovog teksta — A. P.) sasvim pogrešno zaključivati da su rastući deficiti u platnom bilansu ovih zemalja isključivo posljedica rastućih cena nafte. To naglašava čak i predsednik Komiteta za pomoć u razvoju pri OECD, koji u svom izveštaju za 1975. godinu (str. 37) kaže da je povećanje cena nafte nanelo zemljama u razvoju koje uvoze naftu 11 milijardi dolara dodatnih troškova u 1974. godini, a, istovremeno, povećanje cena hrane i đubriva, pa i porast cena industrijske robe — 10,2 milijarde dolara. U 1975. godini porast cena nafte opteretio je ove zemlje samo sa 1,6 milijardi dolara dodatnih izdataka u platnom bilansu, a porast cena industrijske robe čak sa 13,8 milijardi. Iako su izdaci za naftu ovih zemalja bili praktično jednaki visini platnog deficita i u 1973. i u 1980. godini, ipak je tačno da su i povećanje uvoznih cena industrijske robe i pad cena

Digitized by Google

	1960	1970	1980
Ukupan trgovinski deficit	6.309	10.800	83.244
Goriva (i nafta)	1.064	1.511	23.178
Industr. prerađevine	14.369	20.044	83.992

Iako je deficit po osnovu energije veoma brzo rastao, osobito u 1970-tim, ipak je deficit po osnovu industrijskih prerađevina bio izrazito veći, čak i od ukupnog deficita.

Recesija u industrijski razvijenim zemljama reducirala je mogućnost izvoza zemalja u razvoju u ove zemlje, a razni vidovi protekcionizma oštro su pogađali najkonkurentnije grane zemalja u razvoju na tržištima razvijenog svijeta.

Iako su zemlje NOPEC-a u 1982. i 1983. godini zabilježile smanjenje deficita u tekućem bilansu plaćanja, to je došlo prije svega kao posljedica trgovinske razmjene na nivou nižem od prethodnih godina, to jest niže stope rasta izvoza, a isključivo pada uvoza. Sve je to, kao i opšti krizni uslovi u svijetu, uticalo da se znatno snizi stopa rasta ovih zemalja: sa prosječno godišnje 5,2% (u periodu 1975—1980) na manje od 2% u 1982. i manje od 1% u 1983. godini.[16]

Tako su se zemlje u razvoju našle pred problemom inostranog finansiranja ne svojih cikličnih, nego strukturnih problema, u uslovima relativnog smanjenja sredstava javne pomoći i skupih sredstava privatnih banaka. To se nužno odrazilo na krizu dugova početkom 1980-tih godina, čemu su posebno doprinijeli brzi rast kamatnih stopa i troškova finansiranja, kao i povećanje vrijednosti dolara.

Određenu ulogu u teškoćama pojedinih zemalja u razvoju imale su unutarnje slabosti, neefikasno korištenje inostranih kredita za proizvodne svrhe, rast inflacije, precjenjivanje nacionalnih valuta sa pritiscima na uvoz, uz nedovoljan izvoz, deficit u bilansu plaćanja. Naravno, to su samo uopštene ocjene, pri čemu postoje razlike u položaju pojedinih zemalja.

IV. Spoljni dugovi — izvor ogromnog opterećenja za zemlje u razvoju

Opterećenje dugovima najbolje ilustruju obaveze u pogledu njihove otplate. U periodu do 1977. visina tih obaveza je udvostručena, ali je nakon toga, do 1982. godine, više nego utrostručena.

To ilustruje slijedeća tabela (podaci za zemlje NOPEC-a — u milijardama dolara):

---

i volumena izvoza sirovina bili značajniji uzrok deficita u njihovom platnom bilansu od samog porasta cena nafte.« (Janez Stanovnik, *Međunarodni privredni sistem*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1983, str. 371).

[16] Vidi: A. W. Clausen (predsednik The World Bank), »Priority Issues for 1984« (izlaganje na European Management Forum, Davos, Switzerland, 26. januar 1984).

Digitized by Google

	1973	1977	1978	1982
Obaveze otplate dugova	17,9	34,7	50,3	105,0
obaveze po kamatama	6,9	13,6	19,4	57,4
otplata glavnice	11,1	31,1	30,9	47,7

Zapaža se ogroman rast kamata u odnosu na ukupne obaveze: u 1973. godini kamate su opterećivale ukupne otplate dugova sa 38,5%, znači sa nešto više od jedne trećine, da bi u 1982. to učešće naraslo na 57,4% — znači više od polovine. Oskudan platnobilansni priliv zemlje dužnici moraju sve više da usmjeravaju na plaćanje kamata, dok im obaveze u pogledu otplate glavnice i dalje ostaju. Takva kretanja ogromno su opteretila primanja od izvoza roba i usluga, kao i nacionalni bruto proizvod zemalja dužnika, što je veoma uočljivo iz slijedećih odnosa (u procentima)[17]:

	1973	1978	1982
Odnos duga prema izvozu roba i usluga	115,4	130,2	143,6
Odnos duga prema nac. bruto proizvodu	22,4	27,9	35,8
Odnos otplate duga prema izvozu roba i usluga	15,9	19,0	23,4

Vidljivo je da bi zemlje dužnici samo za plaćanje dugova trebale godišnje da povećavaju izvoz za 23,4%; za otplatu kamata treba godišnje povećavati izvoz ili smanjivati uvoz za 12,8%. U cilju otplate duga ove zemlje treba godišnje da povećavaju nacionalni bruto proizvod za 6,1% — što je enorman zadatak. (Obračunao — A. P.) To su obaveze koje se veoma teško pokrivaju, ako se uopće mogu pokrivati, što je potvrdila kriza u pogledu plaćanja dugova. Pojedini slučajevi izrazito su teži, premda ima i lakših.

Slijedeći faktori doprinijeli su radikalnom pogoršanju dužničkog položaja zemalja u razvoju:

— bitno se pogoršao odnos između povlašćenog (koncesionalnog) finansiranja u odnosu na nekoncesionalno, komercijalno finansiranje. U 1971. godini odnos prvog prema drugom bio je 1,0 prema 1,7, da bi u 1982. taj odnos bio pogoršan na 1 prema 3,8.[18] To znači veće kamatne stope, kraće rokove otplata i slično;

— uslijedilo je povećanje kamatnih stopa baš u periodu kada su zemlje u razvoju već bile ozbiljno zadužene, odnosno kada je velik dio njihovih obaveza bio uslovljen plaćanjem fluktuirajućih kamatnih stopa (više od 300 milijardi dolara zemlje u razvoju su dugovale privatnim bankama — koje uglavnom primjenjuju fluktuirajuće kamatne stope). Kretanje nominalnih kamatnih stopa bilo je (u procentima)[19]:

---

[17] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors*, cit. izd., str. 4.

[18] Vidi: *External Debt of Developing Countries*, cit. izd., str. 10.

[19] Ibid., str. 31.

Digitized by Google

	1972/73	1974/78	1979 ocjena	1982
Fiksne kamatne stope	4,4	4,9	5,5	7,9
Fluktuirajuće kamat. stope	8,3	9,3	12,3	17,5
Prosjek	5,0	6,1	7,6	11,3

Najnovije povećanje primarne kamatne stope SAD na 11,5%[20], pa zatim na 12%, izazvalo je veliku uzbunu, naročito za dolarske dužnike.

U periodu od oko deset godina kamatne stope su više nego udvostručene. Ipak, realna slika dobija se iz kretanja inostranih realnih kamatnih stopa koje su pokazivale velike fluktuacije, što se vidi iz slijedećih podataka[21]:

Prosjek 1967—1972	1973	1974	1975	1977	1978	1979	1980	1981
5,4	—17,9	—20,1	8,1	—7,1	3,3	—4,7	—4,6	17,4

Rast kamatnih stopa, a naročito izrazito povećanje realne kamate u 1981. u odnosu na pretežno negativne stope u prethodnim godinama (što je stimuliralo zemlje u razvoju na uzimanje kredita), dovoljno je objašnjenje i ranijeg olakog zaduživanja, a i izvorâ teškoća ovih zemalja u otplati dugova. Svako povišenje kamatnih stopa znači dopunsko opterećenje za zemlje dužnike. Iznesen je podatak da povišenje kamatne stope za jedan procentni poen NOPEC zemlje dopunski opterećuje za tri do četiri milijarde u plaćanju dugova.[22]

Kurs dolara, valute u kojoj je angažovan najveći dio dugova zemalja u razvoju, svojim rastom od 1980. godine ozbiljno je pogoršao dužničku poziciju tih zemalja. Jedna analiza izvršena u SAD pokazuje da su zemlje u razvoju, koje su u razdoblju 1979. do 1983. godine uzele uglavnom dolarskih kredita u iznosu od 137 milijardi, izgubile oko 30 milijardi dolara ili 21,9% zbog nedovoljne valutne diverzifikacije svojih pozajmica (to jest većeg angažovanja ostalih, jeftinijih valuta).[23] Gubitak je posljedica kako više kamatne stope u SAD tako i višeg kursa dolara.

---

[20] Vidi: *Business Fans the Flames*, »Newsweek«, 2. april, 1984, str. 44. — Primarna kamatna stopa (prime rate) predstavlja najpovoljniju kamatnu stopu koju komercijalne banke odobravaju za kratkoročne kredite svojim najboljim klijentima, a to je relativno manji broj korporacija SAD. Većina njih plaća višu kamatnu stopu.

[21] Vidi: *Sources of payments problems in LDCs*, u: »Finance and Development« (decembar 1983, str. 2). — Inostrana realna kamatna stopa obračunata je na osnovi stopa na eurodolarskom tržištu prilagođenih promjenama indeksa izvoznih cijena NOPEC zemalja (izraženim u dolarima).

[22] Izjava J. de Larosiere, gen. direktora IMF, prema: »International Herald Tribune«, 7. decembar 1983.

[23] Vidi: *Federal Reserve Bank of New York*, »Quarterly Review«, jesen 1983.

Digitized by Google

U kreditiranju zemalja u razvoju pogoršani su rokovi otplate i počeka (perioda neplaćanja obaveza). Rok otplate je skraćen u prosjeku sa 18,6 na 14,5 godina, a rok počeka sa 5,6 na 4,3 godine.[24] U pojedinim konkretnim slučajevima skraćenja su bila znatno veća.

V. Reprogramiranje dugova zemalja u razvoju

Pooštravanje uslovâ, a time i otežane otplate inostranih dugova, u uslovima stagnacije i smanjenja izvoza ovih zemalja uticalo je na zakašnjenja u plaćanju obaveza, pa čak i kamata, od strane nekih zemalja. Zakašnjenja u plaćanju dostigla su krajem 1982. godine 18 milijardi dolara prema 5—6 milijardi u prethodnih pet godina.[25]

Tada su multilateralna restrukturiranja dugova, njihova reprogramiranja, koja su se ranije rjeđe pojavljivala, postala sve masovnija. U odnosu na metode i uslove reprogramiranja dugova u prethodnim godinama, pa i onima od 1979. do 1980, slučajevi Meksika i Brazila čine novu etapu, posebno poglavlje. U drugoj polovini 1982. i prvoj polovini 1983. godine uslijedilo je reprogramiranje rekordnih iznosa: Meksiku 35 milijardi i 5 milijardi dolara Brazilu, u odnosu na (specifičan slučaj) Poljsku kojoj je u 1982. reprogramirano 4,8 milijardi i 3 milijarde duga Turskoj iz 1979. godine.[26]

U 1974. godini registrovano je reprogramiranje dugova samo četiri zemlje u visini od 1,53 milijarde dolara.[27] Naglo je rastao broj zemalja i visina multilateralno reprogramiranih dugova. U periodu 1975—1983. godine taj se broj povećao na 84 zemlje. Obim je ogromno povećan, što se vidi iz slijedeće tabele (u milionima dolara)[28]:

---

[24] Vidi: WDT 83—4, str. 3.

[25] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors*, cit. izd., str. 4.

[26] Vidi: *Commercial Banks and the Restructuring of Cross-border Debt* by M. S. Mendelson, Published by Group of Thirty, New York, 1983, str. 20. i 8.

Multilateralno reprogramiranje normalno obuhvata odlaganje plaćanja glavnice, uz obavezu otplate kamate, iako su u tu svrhu kreditori odobravali dužnicima posebne kredite. Određeni finansijski doprinos svemu tome daje i Međunarodni monetarni fond, ponekad Svjetska banka, pa i vlade razvijenih zemalja — pretežno izvozne kredite ili one u robama čijim viškovima raspolažu. Reprogramiranje javnih, državnih dugova najčešće se vrši preko takozvanog Pariskog kluba, rjeđe preko OECD, odnosno preko sastanaka sa grupom kreditora. Pregovori o dugovima privatnim bankama vrše se sa posebno izabranim predstavnicima ovih banaka, na čijem je čelu jedna od njih.

[27] Vidi: *Issues in External Debt Management*, »Finance and Development«, septembar 1983.

[28] Vidi: WDT: 83—4, Box 2, str. XVIII.

Digitized by Google

	Pariski klub	Komerc. banke	Ukupno
1975—1980	8.164	5.638	13.802
1981	1.255	4.475	5.730
1982	629	1.640	2.269
1983	10.900	56.487	67.387

Dok su u periodu do 1980. godine preovlađivala reprogramiranja javnih dugova, u kasnijim godinama, naročito u 1983, to je slučaj sa dugovanjima komercijalnim, privatnim bankama. Godina 1983. je inače godina eksplozije multilateralnih reprogramiranja dugova.

U razdoblju od 1975. do 28. jula 1983. godine u reprogramiranju javnih dugova učestvovalo je sedamnaest zemalja, među kojima neke po više puta (Zair, na primjer, pet puta). Istovremeno, do kraja decembra 1982. u pregovorima o reprogramiranju dugova banaka učestvovalo je dvadeset sedam zemalja[29], poređanih po visini dugova (u milionima dolara)[30]:

Meksiko	62.888	Sudan	1.119
Brazil	60.453	Bolivija	940
Venecuela	27.474	Zair	873
Argentina	25.681	Dominikanska	
Čile	11.610	Republika	866
Jugoslavija	9.821	Nikaragva	814
Nigerija	8.527	Zambija	590
Peru	5.353	Jamajka	521
Ekvador	4.488	Honduras	469
Rumunija	4.243	Senegal	410
Turska	3.971	Madagaskar	299
Maroko	3.882	Togo	253
Urugvaj	1.531	Malavi	202
Kosta Rika	1.261	Gijana	129

Multilateralno reprogramiranje dugova u periodu 1978 — oktobar 1983. godine znači radikalno pogoršavanje uslovâ po nekoliko osnova:

— Skraćeni su rokovi otplate pretežno na 6—8 godina, rijetko 9 godina, sa rokovima počeka 2—3 godine, rjeđe 4 godine. (Podsjećam na ranije iznesen podatak o rokovima otplata od 18,6 skraćenih na 14,5 godina, što je bilo znatno povoljnije od rokova u reprogramiranjima).

— Reprogramiranje je pružilo priliku da se dužnici visoko opterete raznim obavezama — dodacima na kamatu (kao garancijom), raznim troškovima i slično. To je vidljivo iz visine »marži« koje su dodavane na kamate na publikovane eurokredite[31]:

[29] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors*, cit. izd., str. 16.

[30] Vidi: *Study Examines Debt Restructurings, Sources of Debt-Servicing Problems*, IMF Survey, 23. januar 1984, str. 27.

[31] Vidi: WDT, t. 2, str. XII.

Digitized by Google

	1982		1983	
	I kvart.	IV kvart.	I kvart.	III kvart.
Zemlje OECD	47	55	66	63
Zemlje NOPEC	83	147	202	180
Razlika na teret NOPEC zemalja	36	92	136	117

Zemlje u razvoju su u najvećem dijelu opterećene najmanje dvostruko više od razvijenih zemalja OECD.

Ima u SAD i bankara koji optužuju svoje kolege za gramzivost, koja se ogleda u tome što naplaćuju tri do četiri procentna poena na ime troškova, uvećavajući na taj način svoje profite.[32] Zbog toga je Kongres SAD doneo odredbu prema kojoj banke, u cilju izbjegavanja pretjeranog tereta otplate dugova, mogu zaračunavati samo stvarne troškove. Banke su, inače, koristile priliku da preko prezaduženih zemalja ostvaruju ekstraprofite. Chase Manhattan je u 1983. u odnosu na 1982. godinu zabilježila povećanje profita za 39%, a First Chicago Bank za 34%.[33]

Postoje sve čvršća uvjerenja da godišnja *ad hoc* reprogramiranja dugova po svojim uslovima i metodama ne razrješavaju, nego samo odlažu i još više pogoršavaju probleme dugova. Već je ponovljen prigovor da godišnja reprogramiranja drže najodgovornije organe zemalja dužnika neprekidno u akcijama dugova (jedne pregovore završe, a druge započinju), bez jasne perspektive za budućnost. Zbog toga ima sve više zahtjeva za višegodišnje programiranje.[34] U tome se vide velike prednosti za dužnike, a i za kreditora. Krajnje je vrijeme da se doista dugoročni problem ne tretira kratkoročno.

VI. Uloga Međunarodnog monetarnog fonda

Kreditori-banke i vlade razvijenog svijeta maksimalno su organizovani u multilateralnim pregovorima povodom reprogramiranja dugova. Vlade se dogovaraju i koordiniraju aktivnost preko Pariskog kluba (za javne dugove), banke (i do 600 njih) biraju svoje predstavnike, sa jednom bankom na čelu, koji koordiniraju njihovo nastupanje i akcije. Banke su stvorile poseban institut za međunarodno finansiranje sa sjedištem u Vašingtonu[35], čiji

---

[32] Vidi: P. P. Kuczynski, President of the First Boston International, »Newsweek«, 5. septembar 1983, str. 30.

[33] Vidi: »Financial Times«, London, 17. januar 1984.

[34] Tako je, na primjer, Poljska sklopila sporazum sa oko pet stotina svojih kreditora, kojim se odlaže plaćanje glavnice od 1,7 milijardi dolara, koje dospijeva u razdoblju od 1984. do 1987. godine. Otplata ovog iznosa počinje nakon pet, a traje deset godina (vidi: »Financial Times«, 28. april 1984).

[35] Detaljnije o Institutu vidi u: *An Outline of the Task and Function of the Institute of International Finance*, IMF Survey, 5. mart 1984.

Digitized by Google

je zadatak da za svoje članove prikuplja podatke i analize o dužnicima i njihovim zemljama. Institut ima sada 198 članova.

Ipak, za uspjeh tih akcija bitna je vodeća uloga MMF-a kao glavnog organizatora i koordinatora akcija zemalja kreditora, njihovih banaka i institucija. U toj koordinaciji učestvuje i Svjetska banka, Banka za međunarodne obračune iz Bazela, pojedine organizacije razvijenih zemalja (OECD i slične).

U slučajevima platnobilansnih teškoća zemlje članice obraćaju se MMF-u za kredite (povlačenje, kupovina stranih sredstava). Krediti se odobravaju za kratkoročne, ciklične poremećaje u platnim bilansima, što ne zadovoljava potrebe srednjoročnog, odnosno dugoročnog finansiranja deficitâ izazvanih strukturnim poremećajima. Odobravanje sredstava preko određenog iznosa Fond uslovljava mjerama ekonomske politike zemlje tražioca, čije sprovođenje i kontroliše.

U slučajevima zemalja prezaduženih u inostranstvu finansiranje od strane Fonda uslovljava se regulisanjem odnosa sa inostranim kreditorima. U isto vreme, ovi posljednji, opet, svoj odnos uslovljavaju regulisanjem odnosa sa Fondom. Tako se dužnici nalaze u »makazama«, u kojima Fond preko uslovâ koje postavlja zemljama dužnicima predstavlja »udarnu pesnicu« inostranog kapitala.

Suština uslovljavanja (conditionality), koje Fond nameće zemljama dužnicima (iako ne putem nekog ugovora, nego putem »pisma o namjerama« koje zemlje dužnici dostavljaju Fondu — na izgled po svojoj inicijativi, ali nakon većinom komplikovanih pregovora sa predstavnicima Fonda) leži u izvršavanju obaveza prema inostranim kreditorima. Garanciju za to predstavlja deflaciona ekonomska politika — ograničavanje svih vrsta tražnje, potrošnje (budžet[36], investicije, lična potrošnja itd.), ukidanje svih vrsta subvencija i odgovarajuća politika cijena (posebno uklanjanje dispariteta)[37], realne kamate i realne kurseve — što najčešće vodi ogromnom povećanju i jednih i drugih.

Krajnji bilans takve politike znači smanjenje uvoza zbog teškoća oko izvoza, stagnaciju ili čak pad proizvodnje i ekonomskog rasta, povećanje nezaposlenosti, pad životnog standarda, uz ne ma-

[36] Dok se Fond oštro suprotstavlja budžetskim deficitima ovakvih članica, veoma je tolerantan u odnosu na ogroman budžetski deficit SAD, također članice Fonda, čije su implikacije veoma negativne za cijelu svjetsku privredu. To je opšti prigovor zbog »asimetrije« u tretmanu članova Fonda: »pritezanje« zemalja u razvoju, a veoma tolerantno ponašanje prema razvijenim zemljama, posebno prema SAD.

[37] Stav Fonda u pogledu cijena veoma je karakterističan. Na jednoj strani, on insistira na uklanjanju dispariteta u cijenama, što u većini slučajeva znači povećanje cijena primarnih proizvoda, naročito energije i slično. Istovremeno insistira na što širem slobodnom formiranju cijena, uglavnom industrijskih prerađevina, čije više cijene su i uzrok dispariteta. I nakon što vlade korigiraju naviše cijene primarnih proizvoda, prerađivači slobodno povećavaju svoje cijene, te se disparitet nastavljaju, ako ne i produbljuju. Ta »trka« cijena ima za konačan rezultat porast inflacije i troškova života.

Digitized by Google

le socijalne i političke potrese. Ipak, sa stanovišta Fonda osnovno je to da se ne samo smanjuje deficit, nego se postiže sufícit bilansa plaćanja, čime se postiže i glavni cilj — otplata inostranih dugova.

Uslovljavanje MMF-a nailazi na oštre kritike ne samo zemalja dužnikâ, nego i međunarodne javnosti, stručnjakâ iz razvijenih zemalja.

Osnovni prigovor svodi se na to da je uslovljavanje koje primjenjuje Fond suprotno njegovom osnovnom cilju — kako je definisano u njegovoj Povelji, član 1, tačka b, gdje se navodi:

»b) Podržati ekspanziju i usklađen rast svjetske trgovine i doprinijeti unapređenju i održavanju visokog stepena zaposlenosti, realnog dohotka i razvoju proizvodnih resursa svih članova kao osnovnom cilju ekonomske politike.«

Mogle su se čuti tvrdnje da je uslovljavanje od strane Fonda predviđeno njegovom Poveljom, koju su potpisale sve zemlje članice. U stvari, uslovljavanje je odbijeno prilikom usvajanja Povelje i tek 1950-tih godina Upravni odbor Fonda prihvatio je stav SAD o tome. Kasnije su uslovi pooštreni.[38]

Nesvrstane i druge zemlje u razvoju posvećuju veliku pažnju aktivnostima Fonda, a osobito se kritički odnose prema njegovom uslovljavanju finansiranja, naročito u vezi sa inostranim dugovima. Dovoljno je ovdje citirati jedan od stavova usvojenih na Sedmom samitu nerazvijenih zemalja koji glasi:

»(ix) Odmah razmotriti uslovljavanje MMF sa ciljem da se osigura konzistentnost sa karakterom procesa prilagođavanja kojega mogu da prihvate zemlje u razvoju u slučajevima propisivanja određenih promjena u politici, strukturni karakter njihove neravnoteže, te potrebu da se podstakne ekspanzija proizvodnje kao integralni dio strukturnih prilagođavanja. Bitno je izbjeći procese prilagođavanja koji ugrožavaju razvoj.«[39]

Nesvrstane zemlje, dalje, traže posredovanje u slučaju kada se zaoštre odnosi između Fonda i zemlje članice, plediraju za korištenje neutralnih stručnjaka. Nesvrstane zemlje bi stvorile svoju grupu neutralnih stručnjaka, koji bi bili angažovani u slučajevima razlika i sukobâ mišljenja.

Suština primjedaba nesvrstanih zemalja svodi se na to da Fond ne treba da zahteva deflacionu politiku, samo da ograničava tražnju, nego da podstiče proizvodnju, razvoj, investicije i produktivnost rada, a time da stvara i dopunsku ponudu, jer to predstavlja jedini put za veći izvoz, zaposlenost, čak i za veće

[38] Vidi: «Guidelines on Conditionality« — odluka Izvršnog odbora Fonda od 2. marta 1979.

[39] Slobodan prijevod »Zaključaka i preporuka Sedmog samita nerazvijenih zemalja« održanog u martu 1983. u Nju Delhiju, »Međunarodna politika«, Beograd, str. 45.

Interesantno je da je MMF bio nedavno predmet mnogih napisa i komentara niza naših dnevnika i nedjeljnika, ali nisam primjetio da se netko osvrnuo na stavove nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju, koje smo mi potpuno podržavali i odobrili.

Digitized by Google

uvozne mogućnosti (a time i zapošljavanje drugih), čime se stvaraju sredstva ne samo za otplatu dugova, nego i za proširenje međunarodne ekonomske saradnje. To se ne može postići izlaskom iz recesije samo jedne ili nekoliko, makar nerazvijenih zemalja, nego uključivanjem svih zemalja, posebno onih u razvoju, u razvojne procese svjetske privrede.

Od interesa mogu biti primjedbe na uslovljavanje jedne grupe neutralnih stručnjaka, među kojima se navode:

— detaljni karakter ovih uslova, kada se oni primjene na pojedine zemlje, ostavlja značajnu diskreciju pri sprovođenju;

— uslove treba prilagođavati specifičnom položaju pojedinih zemalja;

— uslove bi trebalo ograničiti samo na one ciljeve ekonomske politike koji direktno utiču na kapacitet dužnikâ za otplatu obaveza; to se odnosi na platnobilansnu poziciju, dok ostale aspekte ekonomske politike ne bi trebalo doticati;

— također se kritikuje deflaciona politika i traži podrška razvojno orijentisanoj ekonomskoj politici.[40]

Deflacionoj politici Fonda suprotstavio se i Kongres SAD, koji u jednoj rezoluciji traži da ekonomska politika propisana od strane MMF može biti štetna za ekonomski razvoj, te da Fond treba da revidira uslove koje postavlja za svoje zajmove, kako bi podstakao razvoj.[41]

Negativne strane politike Fonda zapažaju se naročito u slučajevima kada pojedine zemlje kasno uspostave kontakt sa Fondom. To nisu rijetki slučajevi, čemu opravdano prigovara i sam Fond jer ograničavanje tražnje treba sprovesti u kratkom roku, uz oštre »rezove« i teške udare.

Uočava se različit odnos pojedinih zemalja korisnika prema uslovima Fonda, naročito u odnosu na inostrane dugove. Većinom se izražavaju kritike, pri čemu neki odbijaju finansiranje Fonda, otkazuju neiskorišćene tranše, dok drugi prihvataju doprinos Fonda uz više ili manje otpora. Izgleda da najlakše prihvatanje uslovâ Fonda dolazi od strane zemalja čija rukovodstva i vlade nisu bili kadri da vlastitim snagama i politikom rješavaju spoljnoekonomske probleme. Tada obaveze prema Fondu, koje ponekad i sami pooštravaju, pružaju opravdanje za sprovođenje onoga što su te zemlje trebale da ostvaruju po vlastitoj inicijativi, na vrijeme, a time uz manje potrese i žrtve.

Inače, MMF je u posljednjim, kriznim godinama angažovao više sredstava za finansiranje zemalja članica. Sredstva odobrena svim zemljama u 1976. godini iznosila su 5,3 milijardi dolara, od čega je nešto više od polovine (2,9 milijardi) bilo usmjereno na zemlje u razvoju. U 1983. godini ta su sredstva povećana na 10,3

[40] Vidi: *Towards a New Bretton Woods* (Report by a Commonwealth Study Group, 27. jul 1983). Grupom je rukovodio kanadski profesor G. K. Helleiner, a u njoj je bilo stručnjaka iz zemalja u razvoju, uključujući i renomirane bankare iz razvijenog svijeta.

[41] »Congressional Record — House«, 18. novembar 1983, H 10661.

Digitized by Google

milijardi dolara i gotovo su u cjelini bila usmjerena na te zemlje. U periodu 1976—1983. godine MMF je plasirao 52,7 milijardi dolara, od čega je 39,0 milijardi ili 73,8%[42] bilo usmjereno na zemlje u razvoju. Ipak, ta sredstva zaostaju za potrebama ovih zemalja. Ona su pogotovo nedovoljna ako se ima u vidu vraćanje pozajmica, zbog čega je u nekim godinama Fondu vraćeno više sredstava nego što je on odobrio zemljama članicama.[43]

Međutim, kada je u pitanju reprogramiranje dugova, sredstva Fonda su sastavni dio »paketa«, u koji se mogu uključiti krediti privatnih banaka odnosno vlada.

VII. Reprogramiranje dugova — pogoršanje ekonomskog položaja i spoljne likvidnosti zemalja u razvoju

Realnu ocjenu o protivurječnim stavovima u pogledu reprogramiranja dugova, uloge privatnih banaka i vlada razvijenih zemalja, te MMF, mogu dati praktični rezultati i iskustvo. Rukovodstvo MMF-a češće ukazuje na pozitivna dostignuća zemalja u razvoju, povezujući to sa sprovođenjem politike ove institucije. Generalni direktor MMF-a, J. de Larosière, ističe kao dostignuće da je deficit »siromašnih« zemalja smanjen sa 110 milijardi u 1981. na 67 milijardi dolara u 1983. godini; trgovinski deficit zemalja Latinske Amerike od 24 milijarde u 1981. ne samo da je likvidiran, nego je u 1983. godini ostvaren suficit od 7 milijardi dolara.[44] To nisu usamljene izjave.

Predsjednik Svjetske banke, A. W. Clausen, uočava druge dimenzije smanjenja deficita zemalja u razvoju. Po njemu, u 1983. godini mnoge zemlje u razvoju su gotovo iscrpile svoje rezerve (devizne) i mogućnosti kratkoročnog zaduživanja. One su zbog toga bile prisiljene da drastično smanje uvoz, kako bi deficit tekućeg bilansa plaćanja svele sa 85 milijardi u 1982. na 48 milijardi dolara u 1983. godini.[45] Smanjenje uvoza ostalo je kao jedina mogućnost, pošto je protekcionizam razvijenih zemalja onemogućio rast izvoza zemalja u razvoju.

Zemlje u razvoju su ne samo primorane na stvaranje suficita u tekućim plaćanjima sa inostranstvom, nego je i priliv inostranog kapitala manji od odliva. Promenu iz neto priliva u neto odliv ilustruje slijedeća tabela (u milijardama dolara)[46]:

---

[42] Vidi: »Annual Report 1983 — International Monetary Fund«, Washington D.C., str. 85 (procente obračunao — A. P.).

[43] Vidi: A. Buira, *IMF Financial Program and Conditionality*, »Journal of Development Economics«, 12/1983/ III—136, North-Holand Publishing Company, str. 112.

[44] Vidi: *The IMF's Bedside Manner*, »The Economist«, 25. februar 1984, str. 65.

[45] Vidi: A. W. Clausen: »Priority Issues for 1984«, izlaganje na »European Management Forum«, Davos, Switzerland, 26. januara 1984, str. 9. I ovdje su u pitanju različiti podaci o deficitu u 1983. godini, što nije izuzetak (primjedba — A. P.).

[46] Vidi: WDT: 83—84. T, str. IX. Neto transfer predstavlja priliv kapitala umanjen za odliv po osnovu otplate dugova.

Digitized by Google

	1973	1978	1982	1983
Priliv inostranog kapitala	26,9	80,1	99,7	85,0
— od toga privat. krediti	18,6	60,9	69,0	55,0
Otplate inostranih dugova	16,0	48,2	93,0	96,0
Neto transfer	10,8	32,8	6,6	—11,0

Kao što se vidi, u 1983. godini zemlje u razvoju su postale neto izvoznice kapitala. U slučaju pomenutih trinaest najviše zaduženih zemalja u razvoju neto odliv kapitala od 6,6 milijardi zabilježen je već u 1982, da bi u 1983. godini on bio utrostručen i iznosio 21 milijardu dolara. To predstavlja krajnje zabrinjavajuću pojavu, jer odliv kapitala nije posljedica ekonomske snage niti želje ovih zemalja, nego prinude koja ugrožava njihov ekonomski položaj i razvoj. Glavni uzrok neto odliva, uz činjenicu da zvanična javna pomoć zaostaje, leži u naglom smanjivanju kredita privatnih banaka, koji su u 1983. bili za 17,3 milijarde dolara niži od kredita u 1979. godini.[47]

U posljednjim godinama došlo je do smanjenja inostranih direktnih privatnih investicija u zemlje u razvoju (sa 14 milijardi u 1981. na 10 milijardi dolara u 1983. godini, iako mnogi u razvijenim zemljama Zapada to smatraju glavnim vidom transfera kapitala, tehnologije itd. u zemlje u razvoju.[48] Zemlje u razvoju kritikuju zbog orijentacije na skupe bankarske kredite, umjesto da su više podsticale inostrane direktne investicije, koje ne stvaraju dužničke obaveze, nego se plaća samo učešće u ostvarenoj dobiti. Mnoge zemlje u razvoju imaju ozbiljne prigovore na ovu vrstu investicija koju nose uglavnom transnacionalne korporacije. Promjene u odnosima ne zavise prvenstveno od podsticaja koje bi zemlje u razvoju trebale da pružaju ovim investicijama, nego i, naročito, od ponašanja stranih ulagača. Od toga u velikoj mjeri zavisi realnost projekcije Svjetske banke — da će u predstojećoj dekadi ove investicije rasti godišnje po stopi od 11%, koja bi premašila rast privatnih bankarskih kredita.[49]

Podaci izneseni za sve zemlje u razvoju predstavljaju prosjeke koji uključuju one koji su u najtežem položaju i one čija je situacija povoljnija. Slučaj zemalja Latinske Amerike najbolje ilustruje težinu situacije u kojoj se nalazi cijeli jedan region, koji obuhvata i najzaduženije zemlje:

— Latinska Amerika je registrovala povećanje trgovinskog suficita sa 9,7 milijardi u 1982. na 31,2 milijarde dolara u 1983. godini. To je isključivo posljedica smanjivanja uvoza, i to za

---

[47] Ibid.

[48] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 7. — Glavni izvor finansiranja zemlje u razvoju vide u direktnim privatnim investicijama vlada SAD i mnogih drugih razvijenih zemalja. Njihovo podsticanje posebno ističu MMF i Svjetska banka, dok OECD poklanja veliku pažnju ovim investicijama nastojeći da utiče na njihovo unapređenje.

[49] Vidi: *Multinationals Abroad*, »The Economist«, 31. mart, 1984.

Digitized by Google

20% u 1982. i 29% u 1983. godini, jer je izvoz po vrijednosti bio znatno smanjen[50];

— spoljna zaduženost regiona je povećana za 7% u 1983 (na 309,8 milijardi dolara), prema 12% povećanja u 1982. i 23% prosječnog povećanja u razdoblju od 1977. do 1981. godine[51];

— samo plaćanje kamata na inostrane zajmove apsorbovalo je u 1983. godini 42% izvoznog priliva Latinske Amerike[52];

— odliv kapitala iz regiona u periodu od četiri godine procijenjen je od strane američke banke Manufacturers Hanover Trust na 100 milijardi dolara. Ovaj iznos predstavlja odliv po osnovu inostranih direktnih privatnih investicija i po osnovu ilegalnog bježanja kapitala organizovanog u sprezi vojnih režima sa veleposjednicima, krupnim domaćim i inostranim kapitalom.[53]

Izrazito pogoršan spoljnoekonomski položaj imao je krajnje teške posljedice po ekonomski razvoj Latinske Amerike. Nacionalni bruto proizvod regiona smanjen je u posljednje tri godine za 14%[54], svodeći se tako na nivo iz 1977. godine. Nacionalni bruto proizvod Meksika je samo u 1983. godini smanjen za 3, a Brazila za 4%.[55] Zaposlenost u brazilskoj industriji smanjena je od 1980. godine za 20%, a 25% kapacitetâ prerađivačke industrije neiskorišćeno je.[56] Većina ovih zemalja doživljava »trocifrenu« inflaciju.

Peru, koji je od strane MMF-a istican kao primjer uspjeha svoje politike, platio je visoku cijenu: nakon pada nacionalnog proizvoda za 12% samo u 1983. godini, visoke inflacije i raznih udara na standard, došlo je do velikih socijalnih nemira. Posle kraćeg prekida odnosa i smenjivanja ministra finansija, MMF je, konačno odobrio sporazum o dodeli kredita u iznosu od 340,9 miliona dolara, primjenjujući pri tom elastičnije uslove u poređenju sa ranije traženim kreditima.[57]

Socijalni i politički potresi veoma su izraženi i u drugim zemljama Latinske Amerike. U Argentini je došlo do likvidiranja vojne diktature, a ugroženi su vojni režimi i u nekim drugim zemljama, posebno u Čileu. U isto vreme, ovi potresi mogu ugroziti demokratske režime u regionu, opet od strane vojnih diktatura.[58]

---

[50] Vidi: »ECLA (United Nations Economic Commision for Latin America), Report on Latin America Portrays Sombre Prospects for the Region«, »Reuters«, 16. 12. 1983.

[51] Ibid.

[52] Vidi: Sastanak predstavnika 25 zemalja u razvoiu, održan u Cartageni, Colombia, 24—26. februar 1984. Cit. AFP, 27. 2. 1984.

[53] Vidi: *Capital Flight from Latin America,* »Financial Times«, 1. decembar 1983, str. 20.

[54] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, str. 3.

[55] Vidi: *The IMF's Bedside Manner,* cit. izd.

[56] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 9.

[57] Vidi: *Peru: Paying the Price for Austerity,* »Newsweek«, 2. april 1983, str. 46. i »Financial Times«, 27. april 1984.

[58] A. Sampson, pišući o opasnostima od pobuna i ekstremizma u Latinskoj Americi, podsjeća da je bijeda njemačkog naroda, do koje

Digitized by Google

Stalno pogoršavanje spoljne likvidnosti zemalja Latinske Amerike zbog ogromnog porasta spoljne zaduženosti, sve teža ekonomska situacija, složene socijalne i političke prilike itd. podsticali su rukovodioce ovih zemalja i njihove stručnjake na česte susrete radi dogovora u pogledu rješavanja problemâ. Među susretima vrijedi pomenuti dva najnovija: sastanak 27 šefova država i vlada, odnosno ministara spoljnih poslova ili ekonomije, u Kitou, Ekvador, u januaru 1984[59], i sastanak državnikâ i ekonomistâ trećeg svijeta, pretežno iz Latinske Amerike u Cartageni, Colombia, u februaru 1984. godine.[60]

Ekonomske teškoće afričkih zemalja, iako je obim njihovih dugova manji, ogromne su. Manje razvijene afričke zemlje bilježe pad dohotka po stanovniku neprekidno u posljednjih deset godina. Proizvodnja hrane po stanovniku u posljednjih dvadeset godina opada. Na uvoz hrane otpada četvrtina ukupne inostrane ekonomske pomoći koju prima Afrika.[61] U nekim afričkim zemljama, kao, na primjer, u Obali Slonovače, dohodak po stanovniku smanjen je u toku tri godine za 20%, a program javnih investicija gotovo je prepolovljen.

To su primjeri samo nekih zemalja, a oni nisu usamljeni.

Na pitanje — kakvu perspektivu za budućnost daju navedena odricanja i žrtve, odgovor, na žalost, mora biti: nikakvu, ili, bolje — samo veće žrtve i teškoće, dalje povećavanje dugova i tereta njihove otplate. Postoji ocjena da će samo dvadeset i jedna zemlja u razvoju povećati svoja spoljna dugovanja u 1984. godini za 41 milijardu dolara. Očekuje se da će se ukupni dugovi ovih zemalja u 1985. godini povećati na 241 milijardu, a 1990. čak na 355 milijardi dolara. Sve to pod pretpostavkom reprogramiranja i kontinuiranih plaćanja obaveza za koje bi ove zemlje trebalo da pribave: 1984 — 150 milijardi, 1986 — 190, a 1990 — 270 milijardi dolara. U pitanju su ogromni, gotovo nezamislivi iznosi. Samo Meksiko, inače do sada hvaljen od strane MMF-a i kreditorâ, u periodu od pet godina (1985—1989) treba da plati 50 milijardi dolara na ime obaveza.[62]

Predsjednik Svjetske banke ocjenjuje da će teškoće koje proizlaze zbog dugova »biti sa nama« još jednu dekadu. On smatra da će vjerovatno biti još više reprogramiranja dugova, te da će

---

je došlo 1920-tih godina kao posljedica plaćanja dugova (reparacija) utrla puteve Hitlerovom dolasku na vlast (Vidi: *Democracy and the Debt Bomb*, »Newsweek«, 19. mart 1984, str. 4).

[59] Vidi »Deklaraciju iz Kitoa« i »Plan akcije zemalja Latinske Amerike i Kariba«. Na sastanku je data ocjena da je 1983. godina bila najteža u posljednjih pedeset godina.

[60] Vidi: *Statement Cartagena — 1984: The Role of Regional Integration in the Present World Economic Crisis.* — Oba su sastanka, naročito prvi, usvojila niz značajnih preporuka i dogovora, o kojima će biti nešto više reči u nastavku ovog teksta.

[61] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 3.

[62] Vidi: »Neue Züricher Zeitung«, 11. 2. 1984.

Digitized by Google

vrhunac u obavezama otplate dugova biti dostignut između 1985. i 1987. godine. Tada dospijevaju i obaveze prema MMF.[63]

Ovo mišljenje, a niz drugih ocjena, pokazuje da reprogramiranje dugova samo odlaže krizu, podržava iluzuju o izlasku iz teškoća, bez pravog rješenja problema. E. Rotberg, blagajnik Svjetske banke (znači, veoma kompetentna ličnost), upozorava komercijalne banke da ne očekuju naplatu glavnice od većine zemalja u razvoju, jer ta plaćanja mogu ići samo na teret razvoja ovih zemalja, što bi moglo stvoriti »ozbiljnu političku nestabilnost« i ugroziti razvoj u ostalim djelovima svjeta; postojeći krediti će biti korisni dok nose profit kamata, ali će i to otežati razvoj zemalja dužnika.

To nije usamljeno mišljenje. Naprotiv, ima mnogo onih koji smatraju da je u postojećim uslovima nemoguće otplatiti dugove, bez obzira na to da li vlade to žele ili ne.

U pomenutim uslovima pooštravaju se protivurječnosti između kreditorâ i dužnikâ. Za banke kreditore bitno je da naplaćuju kamate, jer to predstavlja profit, dok se glavnica u knjigovodstvu registruje kao potraživanje.

Međutim, neke zemlje dužnici sve manje su spremne da poštuju ova očekivanja svojih kreditora. U prvom dijelu ovoga napisa iznesen je podatak o zakašnjenjima u plaćanju dugova od 18 milijardi dolara (krajem 1982). Posebnu zabrinutost kreditora i vlada razvijenih zemalja, prije svega SAD, izazvalo je ponašanje nekih dužnika, konkretno, Argentine i Venecuele, da, i pored raspoloživih deviznih rezervi, zakašnjavaju čak i u plaćanju kamata, uslovljavajući to povoljnijim uslovima reprogramiranja, ne prihvatajući pri tom uslove MMF-a.[64] Inače, nitko od dužnika ne nagovještava moratorij, nego, naprotiv, ponavljaju spremnost na plaćanje dugova, ali u situaciji i pod uslovima koji su prihvatljiviji sa stanovišta mogućnosti i potreba njihovog ekonomskog razvoja.

Ponašanje Argentine izazvalo je alarm u SAD, jer bi se to smatralo velikim prekršajem i prvim slučajem da američke banke iskažu gubitke zbog neplaćenih kamata od strane dužnikâ. Zabrinutost je ispoljena naročito zbog toga što bi primjer Argentine mogli slijediti i drugi dužnici. Stoga su u toku grčevite akcije SAD (vlade i banaka), MMF-a i zemalja Latinske Amerike kako bi se našao kompromis i izbegla kriza.[65]

---

[63] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 10.

[64] Vidi: International Edition »*Institutional Investor*«, New York, novembar 1983, str. 21.

[65] Argentina ne plaća kamate još od 13. oktobra 1983, po kom osnovu već duguje 2,7 milijardi dolara pretežno bankama SAD. Ona to uslovljava novim finansiranjem, uprkos činjenici da raspolaže deviznim rezervama oko jedne milijarde dolara. Rezerve Venecuele cijene se na više od 11. milijardi dolara. Argentina smatra da ne može odvojiti dve trećine svog izvoza i 8% nacionalnog bruto proizvoda samo za plaćanje kamata.

Neplaćajući dospjele kamate, Argentina ne prihvata sporazum sa MMF, čime je, opet, uslovljeno dobijanje novih sredstava iz inostranstva.

Digitized by Google

Zakašnjenja u plaćanju dugova Brazila ocijenjena su na četiri milijarde dolara.[66]

Sjedinjene Države su intenzivirale razne vrste pritisaka na ove, a i na neke druge zemlje Latinske Amerike kako bi se izbjegle krize zbog dugova, odnosno prisilile ih na podršku politici SAD.[67]

Ima mišljenja da je bilans zastrašivanja između dužnikâ i kreditâ nalik bilansu nuklearnog terora koji vlada između velesila: svaka strana može da uništi onu drugu, dok obe rizikuju da budu paralisane od straha.[68]

U tim uslovima nije čudno da se zemlje dužnici nastoje osloboditi tutorstva MMF-a otkazujući korištenje ranije odobrenih tranši kredita. To je prije izvjesnog vremena učinila Indija (koja, inače, ne spada u grupu najzaduženijih zemalja), a nedavno i Rumunija.[69]

Bojazni zemalja dužnika potpuno su opravdane, jer je u pitanju dugoročna sudbina njihovih ekonomija, standarda narodâ, socijalnih i političkih odnosa. U sadašnjim uslovima dolazi do kontinuiranog pada produktivnosti rada zbog nedovoljnog korištenja kapacitetâ (pomanjkanje materijala iz uvoza), nedovoljne zainteresovanosti zaposlenih zbog pada standarda i sličnog); do zastarjelosti tehnologije i osnovnih sredstava zbog pada investicija i, posebno, nemogućnosti uvoza savremene tehnologije i investicione opreme. Neke zemlje postaju sve izolovanije čak i od praćenja dostignuća u nauci i tehnologiji u svijetu, jer nisu dovoljno organizovane da bi osigurale inače skromne devizne izdatke za nabavke stručne literature, opreme za naučno-istraživačke i obrazovne institucije, što dalekosežno ugrožava vlastiti naučno-tehnološki razvoj.

To znači da će ove zemlje postati sve nekonkurentnije na svjetskom tržištu, u situaciji kada razvijeni svijet čini ogromne napore i postiže vidljive rezultate u naučno-tehnološkom razvoju i produktivnosti. Tako nastaje začarani krug u kojem nekonkurentnost vodi daljem pogoršavanju spoljnoekonomske situacije, a ova

---

Ponašanje Argentine izazvalo je, navodno, bojazni i u nekim drugim zemljama Latinske Amerike da bi se njihove vlade mogle naći pod pritiskom javnosti da slijede njen primjer.

Privremeno rješenje je nađeno, u čemu Brazil, Meksiko, Venecuela i Kolumbija avansiraju Argentini 300 miliona dolara, 100 miliona dolara daju komercijalne banke, a 100 mil. dolara Argentina odvaja iz svojih rezervi (vidi: »International Herald Tribune« od 13. 3. 1984. i 31. 3. — 1. 4. 1984; »The Economist«, 23. 3. 1984. i 31. 3. 84. »Newsweek«, 9. 4. 1984.

[66] Vidi: »Financial Times«, 24. 2. 1984.

[67] »Newsweek« od 2. aprila 1984. zabilježio je da SAD prijete Meksiku da će usloviti ekonomsku pomoć podrškom politici američke administracije u Centralnoj Americi.

[68] Ibid., 54.

[69] Rumunija je otkazala posljednju tranšu kredita MMF-a od 285 miliona dolara zbog poboljšane spolinofinansiiske pozicije, kao i zbog »iritirajućih« uslova MMF-a. Vidi: »Financial Times«, London, 8. mart 1984.

Digitized by Google

sve većoj nekonkurentnosti. Pošto se ovi procesi odvijaju pretežno u takozvanim novoindustrijalizovanim zemljama u razvoju, koje su postale veoma konkurentne u nizu industrijskih oblasti i na tržištima razvijenog svijeta, to dugovi postaju instrument ovih posljednjih za eliminisanje konkurencije i jačanja njihove dominacije.

VIII. Međuzavisnost dužnikâ i kreditorâ: moguća rješenja problema spoljnih dugova

U svijetu ubrzano sazrijeva uvjerenje da teret spoljnih dugova ne mogu nositi samo zemlje u razvoju, te da rješenja treba tražiti u zajedničkim naporima dužnika, banaka, industrijski razvijenih zemalja i međunarodnih finansijskih institucija, posebno MMF-a.[70] Pri tom se ukazuje na povećanu međuzavisnost razvijenog svijeta i svijeta u razvoju. Dok 60% ukupnog izvoza zemalja u razvoju ide u industrijski razvijene zemlje Zapada, 28% izvoza ovih posljednjih i 6% nacionalnog proizvoda ide u zemlje u razvoju. Industrijski razvijene zemlje mogle su u 1983. godini postići stopu rasta od 3%, umjesto ostvarenih 2 i 1/4%, da su zemlje u razvoju mogle zadržati nivo uvoza iz 1982. godine.[71]

Neke od razvijenih zemalja posebno su pogođene uvoznim restrikcijama i »uspjesima« u stvaranju trgovinskog suficita u zemljama u razvoju. Jedna studija objavljena u SAD pokazuje da je izvoz te zemlje u Latinsku Ameriku u 1982. smanjen za 40% u odnosu na 1981. godinu. Smanjenje izvoza u zemlje Latinske Amerike znači za SAD gubitak 400.000 radnih mjesta u 1981. i 1982. godini.[72] Predviđeno je da će situacija u 1983. biti još više pogoršana.

Već je pomenuta međuzavisnost kreditorâ i dužnikâ. Zvanični i poslovni krugovi SAD ponovo su kritikovali banke u SAD što su u trci za profitima olako odobravale kredite, posebno zemljama Latinske Amerike. Niz najvećih banaka SAD odobrio je kredite koji dvostruko ili čak trostruko premašuju visinu njihovog kapitala. Da pomenem najizrazitije slučajeve (odnosa kredita prema kapitalu): Manufacturers Hanover — 245% Chase Manhattan — 217%, Citicorp — 203% (za posljednje dve banke u pitanju su ukupni krediti), Chemical — 182%, Morgan Guaranty — 150% itd.[73] Po nekima, ukupna sredstva ovih banaka u odnosu na odobrene kredite su ogromna, ali rizici koji proizlaze iz neplaćenih dugova

[70] Vidi: *Report of U. S. Council of Economic Advisers*, IMF Survey, 20. februar 1984.

[71] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 4. i 5.

[72] Vidi: *Fed Study Assesses the Consequences of Financing Constraints for US Trade with Latin America. Federal Reserve Bank of New York*, »Quarterly Review«, jesen 1983.

[73] Vidi: *The Dynamite Issue Despite a Building Recovery and Rescue Efforts, the Third World Debt Bomb Threatens to Explode*, »Newsweek«, 30. maj 1983, str. 22—23.

Digitized by Google

ne mogu pasti na teret tuđih sredstava deponovanih u bankama, nego na teret njihovog kapitala.

Rasprave o rješenju problema dugova kreću se od dogovorenih, uzajamno korisnih rješenja, do konfrontacija. U zemljama kreditorima ima više rasprava o potrebi, a posebno o bojaznima od kartela dužnika[74], kao odgovora na stvarni kartel vjerovnikâ, nego u zemjama u razvoju.

Nesvrstane i druge zemlje u razvoju plediraju za dogovorna rješenja, a do sada uglavnom individualno pregovaraju sa kreditorima i MMF. Tako je Grupa 77 zemalja u razvoju, na osnovu odluka ministarskog sastanka održanog u Buenos Airesu početkom aprila 1983, nastupala na VI UNCTAD-u u Beogradu (jun 1983) sa zahtjevima za: produžavanje rokova otplate i perioda početka otplate; snižavanje kamatnih stopa do podnošljive visine, uz obezbeđenje dopunskih finansijskih sredstava od strane razvijenih zemalja; za najmanje razvijene zemlje traženo je pretvaranje kredita iz javnih izvora razvijenih zemalja u poklone.[75] Naprijed pomenuti sastanak zemalja Latinske Amerike u Kitou, Ekvador, insistira na »drastičnom smanjenju« kamatnih stopa, na produžavanju rokova otplate kredita, uz dogovor da se otplate svedu na prihvatljiv procent izvoznih primanja zemalja dužnika.

Međutim, mnogo više rasprava i razmišljanja o trajnijem rješenju problemâ dugova zemalja u razvoju može se sresti u industrijski razvijenim zemljama. Vjerovatno je to posljedica boljeg poznavanja suštine ovog problema sa stanovišta i kreditorâ i dužnikâ. Istovremeno, zemljama u razvoju neki upućuju prigovor da one kartu (adut) koju imaju u dugovima koriste sa premalo imaginacije, te da sa njihove strane dolazi malo novih ideja o rješenju ovog problema.[76]

Ekonomisti, finansijski stručnjaci, bankari, pa i političari u industrijski razvijenim zemljama sve intenzivnije razmatraju i iznose prijedloge za adekvatnije rješenje problemâ dugova. Među

---

[74] Tako Lester C. Thurow, u članku pod naslovom *If the Debtors Default*, analizira tri izbora koji stoje na raspolaganju zemljama dužnicima:

— prvi izbor, saradnju sa MMF, isključuje, pošto ona nameće takve restrikcije koje ugrožavaju ekonomsku, socijalnu i političku stabilnost zemalja dužnika, gubitak na izborima vlada koje sklapaju sporazume sa MMF ili državne udare.

— autor isključuje i drugu mogućnost, nagovještaj stečaja od strane dužnikâ, jer bi pritisci i ucjene od strane zemalja kreditora doveli do sličnih posljedica kao i u prvom slučaju.

— Thurow analizira treći izbor, »kartel dužnika«, prema kome bi deset najvećih dužnika tajno dogovorili istovremenu najavu stečaja, što bi onda vjerovatno slijedile i ostale zemlje dužnici. Čak ako se ovo posljednje ne bi desilo, teško je vjerovati da bi industrijski razvijene zemlje najavile ekonomski rat deset najvećih dužnika (vidi: »Newsweek«, 21. februar 1983).

[75] Vidi: »Final Document of the Fifth Ministerial Meeting of the Group of 77«.

[76] Vidi: *Third World Leverage*, »Financial Times«, London, 12. februar 1983.

Digitized by Google

mnoštvom prijedloga pažnju zaslužuje onaj F. Rohatyna, koji smatra da su zapadni kreditori postali zarobljenici svojih dužnika. Po njemu, kredite odabrane zemljama u razvoju treba pretvoriti u dugoročne bonove sa niskom kamatnom stopom. Bonove bi preuzele postojeće finansijske institucije (MMF, Svjetska banka) ili nove, podržane od strane vlada zapadnih zemalja. Gubitke banaka bi pokrili njihovi akcionari i vlade. Inače, postoji niz varijacija sličnih prijedlogu Rohatyna.[77]

Zakonodavne odluke Kongresa SAD, koje se odnose na programe prilagođavanja i koje, između ostalog, traže da izvršni direktor SAD u MMF predloži izmjene uputstava, politike i odluka MMF — omogućile bi:

— da se kratkoročni bankarski dugovi sa visokim kamatnim stopama pretvore u dugoročne sa nižim kamatnim stopama;

— da se osigura da godišnje obaveze otplate dugova (što uključuje glavnicu, kamate i razne troškove) predstavljaju razuman i prihvatljiv procenat predviđenih godišnjih izvoznih primanja dotičnih zemalja;

— u pogledu Programa prilagođavanja trebalo bi da osiguraju maksimalno moguć međunarodni ekonomski razvoj, svjetsku trgovinu, zaposlenost, dugoročnu solventnost banaka, te da se svede na minimum opasnost od nemira u zemljama kojima su potrebni programi ekonomskog prilagođavanja.[78]

Na žalost, u držanju banaka i administracije SAD, te u stavovima MMF-a, ne zapažaju se promjene u pravcu pomenutih odluka.

U probleme dugova umiješali su se čak i sudovi Sjedinjenih Država. Tako je, na primjer, njujorški Apelacioni sud (kako navodi »Financial Times« od 30. aprila 1984) podržao odluku tri banke iz Kostarike o odlaganju otplate dugova grupi od trideset devet banaka Sjedinjenih Država. Odluka suda je donesena na osnovi zakona koji se primjenjuje na domaće firme koje nisu sposobne da plaćaju svoje obaveze, što znači da inostrani dužnici, ukoliko su u ekonomskoj krizi, mogu jednostrano odložiti plaćanje svojih dugova. To je izazvalo pravi šok u bankarskim krugovima SAD i bojazan da bi i druge zemlje mogle slijediti taj primjer. Banke SAD namjeravaju da traže odluku Vrhovnog suda Sjedinjenih Država u vezi s postupkom Apelacionog suda.

---

[77] Vidi: F. Rohatyn: *The State of the Banks*, »The New York Review of Books«, 4. novembar 1982. *A Plan for Stretching out Global Debt*, »Business Week«, 28. februar 1983. Rohatyn se smatra finansijerom zaslužnim za program izlaska iz finansijske krize grada New Yorka.

Niz drugih autora, pretežno iz SAD, kao: Magnifico, Weinert, Kenen, Colby, Bailey i drugi, obrađuju rješenja problemâ dugova.

[78] Vidi: *The US International Recovery and Financial Stability Act*, »Global Lending«, 14. 2. 1984. A Key Extracts from US Banking Legislation Affecting US Banks' International Lending Operations, the Scope of International Supervisory Co-operation and the Role of IMF as Approved by the President of the United States on 30. 11. 1983.

Digitized by Google

Informacije objavljene o temama koje će razmatrati ministri finansija i guverneri centralnih banaka na aprilskom sastanku takozvanog »Interim« komiteta i Komiteta za razvoj MMF-a i Svjetske banke ne govore ništa osobito o dugovima zemalja u razvoju.[79] Savjet UNCTAD-a, na osnovu ranijih rezolucija, predviđa razmatranje problemâ dugova zemalja u razvoju na zasjedanju koje je počelo 26. marta.[80]

Očigledno je da treba ubrzati stvaranje raspoloženja, spremnosti i shvatanja realne situacije, naročito u zemljama kreditorima i međunarodnim finansijskim organizacijama, posebno u MMF za jednu dobro pripremljenu, ali i brzu međunarodnu akciju za dugoročno i pravično rješenje problemâ dugova.

U rješavanju problemâ dugova veliki značaj imaju uspješni napori za izlazak iz postojeće ekonomske krize, u čemu ima pozitivnih znakova u SAD i nekim razvijenim zemljama. Ipak, ne treba imati iluzija, koje se sreću u nekim razvijenim zemljama, da će izlazak iz krize razvijenog svijeta automatski povući za sobom i zemlje u razvoju, uključujući i rješavanje problemâ dugova. Naprotiv, neophodne su specijalne i sveobuhvatne mjere, posebna podrška zemljama u razvoju za izlazak iz postojećih ekonomskih teškoća. Te mjere uključuju, među ostalim, eliminisanje protekcionizma u trgovini, otvaranje tržištâ razvijenih zemalja za širi pristup proizvodima iz zemalja u razvoju. Pored toga, neophodni su veći pothvati u dopunskom finansiranju ovih posljednjih, jer to istovremeno znači veći izvoz, proizvodnju i zaposlenost u razvijenim zemljama.

Konačno, dugovi su sastavni dio krize monetarno-finansijskog sistema u svijetu. Sa tog stanovišta prihvatanje inicijative nesvrstanih zemalja za sazivanje svjetske konferencije o novcu i finansijama za razvoj ima ogroman značaj.

IX. **Oslonac zemalja u razvoju na vlastite snage**

Međunarodne akcije u oblasti dugova ne mogu dati rješenja bez potpunog oslonca na vlastite snage u pojedinim nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju. Razlike u dostignućima u ovoj oblasti među pojedinim zemljama utiču i na težinu tereta kojega one doživljavaju po osnovu dugova, uključujući i tretman u pregovorima o dugovima. U nizu drugih slučajeva, što se posebno ističe u zemljama Latinske Amerike, neophodne su suštinske promjene u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, kao bitan preduslov i za mobilizaciju vlastitih snaga i za odnose sa inostranstvom.

---

[79] Vidi: Interim and Development Committees... *Persistence of Serious Global Problems Will Form Background to April Meeting*, IMF Survey, 26. mart 1984.

[80] Vidi: *Debt and Development Problems of Developing Countries*... Report by the UNCTAD Secretariat, TD/B/980, 26. januar 1984.

Digitized by Google

Velik značaj ima kolektivni oslonac nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju na vlastite snage. Tako Sedmi samit nesvrstanih zemalja predviđa razmjenu informacija među zemljama u razvoju o njihovim pregovorima u vezi sa spoljnim dugovima, gdje je poželjna međusobna saradnja. Nerazvijene zemlje plediraju za razradu sveobuhvatnog, pravednog multilateralnog okvira za restrukturiranje tereta dugova, kojemu su izložene zemlje u razvoju, kako bi se obezbijedila međunarodna podrška za slučaj izbijanja ozbiljnije krize u vezi s dugovima. Za najmanje razvijene zemlje traži se ostvarivanje već usvojene odluke o pretvaranju u poklone postojećih bilateralnih zajmova iz javnih izvora.

Na žalost, malo je učinjeno da se rečene odluke izvršavaju. Do sada se najdalje otišlo na pomenutom sastanku zemalja Latinske Amerike u Kitou, Ekvador, gdje je dogovorena razmjena povjerljivih informacija između centralnih banaka i ministarstava finansija o uslovima refinansiranja, uz pružanje uzajamne tehničke pomoći u toj oblasti. Razlozi za suzdržanost u međusobnoj saradnji mogu se tražiti i u uvjerenjima nekih da u bilateralnim pregovorima mogu više postići, odnosno u bojazni od pritisaka od strane kreditorâ.

Poseban značaj ima ostvarivanje šireg programa međusobne saradnje zemalja u razvoju, naročito u oblasti finansija, u čemu stvaranje Banke zemalja u razvoju ima prioritet.

Ima i pitanja o tome da li sadašnji stepen organizovanosti i međusobne saradnje u oblasti dugova može osigurati osnovu za ravnopravne odnose sa maksimalno organizovanim kreditorima, vladama razvijenih zemalja sa MMF na čelu. Stavovi zemalja u razvoju mogu se interpretirati i kao želja za izbjegavanjem konfrontacija i kao izraz dobre volje i spremnosti na dijaloge u cilju postizanja ravnopravnih rješenja. Međutim, postaje sve očevidnije da se na dijaloge i akcije ne može beskrajno čekati, ukoliko se žele izbjeći moguće eksplozije povodom dugova, uz teške posljedice ne samo za dužnike, nego i za kreditore i za privredu u svijetu.

Sve to može doprinijeti stvaranju povoljnije klime u međunarodnim političkim odnosima u borbi za mir i ravnopravnost, što, opet, doprinosi klimi za rješavanje međunarodnih ekonomskih problema, pa i takvih kao što su dugovi.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Socijalistički savez i masovna politička inicijativa

I

Protivrečni tokovi i zaoštravanje društvenih sukoba utiču na proces politizacije širih slojeva socijalne strukture društva. Politiziraju se njihove društvene vrednosti, interesne aspiracije i ponašanje. Zato, ako se stvarni politički život i određene masovne inicijative ljudi ne izraze u institucionalnoj i organizacionoj strukturi društva, onda oni teže da se eksponiraju samostalno, pa i nezavisno od tokova u organizovanim strukturama društva. Kada do toga dođe, onda je znatno teže usmeravati, koordinirati i integrisati političke inicijative i akcije. Ukoliko institucionalni sistem nije kadar da efikasno ovlada ovim funkcijama i da u svojim okvirima i svojim sredstvima razrešava ispoljene društvene konflikte i protivrečnosti, da kanališe masovnu političku inicijativu, onda je njegovo reprodukovanje sve neizvesnije.

Neke od ovih pojava sada su vidljivije jer su zaoštreni društveni sukobi i protivrečnosti. Na njih utiču i spoljni činioci. Mnogi oblici krize i oblici drugih društvenih kretanja u svetskim razmerama »prelamaju« se na određen način i na našu društvenu stvarnost.

Ideološki sukobi u društvu dobijaju sve izrazitije klasne karakteristike, zahvatajući i subjektivne snage socijalističkog samoupravljanja, pa i Savez komunista.

Digitized by Google

Zato je za Savez komunista Jugoslavije sve značajnije pokretanje, usmeravanje i artikulacija političke inicijative radnih ljudi i građana upravo u okvirima SSRNJ. Ovo utoliko više što od karaktera te inicijative, od njenih efekata, zavisi i ishod ideoloških sukoba. Kako će se i koliko izraziti demokratski potencijal društva, ko te potencijale pokreće, koliko je društveni sistem otvoren za razrešavanje društvenih protivrečnosti — od toga, u stvari, zavisi reprodukovanje sistema. Međutim, to zavisi i od teorijske i organizacijske sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije.

Sposobnost revolucionarnog subjekta, međutim, meri se njegovom sposobnošću da odgovori na pitanje: *kako spoznati i teorijski objasniti sadašnje dijalektičke zakonitosti društva i njihovo kretanje i na tim osnovama razvijati društvenu akciju, bogateći time postojeći teorijski fond.* Odgovor na to pitanje je nezamenljiv uslov da se *praktično izvodi dati društveni projekt u uslovima složene društvene dinamike i krize u svetskim razmerama, čiji se zaoštreni naboji prelamaju kao specifičan vid klasne borbe.* Ako se ta borba vodi pre svega posredstvom institucija, a ne razvija demokratska inicijativa masa čije su institucije sámo sredstvo, onda se radikalno sužavaju perspektive društvenog razvoja. Sistem potvrđuje svoju vrednost i vitalnost ako u složenim društvenim uslovima, svojim autentičnim demokratskim sredstvima, razrešava protivrečnosti i obezbeđuje preduslove razvoja društva. U sklopu demokratskih sredstava upravo je i masovna politička inicijativa. Ona treba da dođe do izražaja naročito u Socijalističkom savezu, kako u stvaranju uslovâ za društvene promene tako i u realizovanju tih promena. Protivrečnosti se ne mogu razrešavati ako se ne menjaju odnosi i praksa, pa, u krajnjoj liniji, i određeni ciljevi koji su se pokazali kao nerealni, suviše futuristički i slično.

Na pokretanje, usmeravanje i koordiniranje masovne političke inicijative u Socijalističkom savezu utiče i teorijsko mišljenje. A kakvo je stanje teorije, o tome postoje različite ocene. Jedni smatraju da je *sve jasno* i da treba samo sprovoditi u život dati teorijski koncept. Drugi smatraju da nemamo odgovore na mnoge izazove vremena. Ove polarizacije blokiraju masovnu političku inicijativu koju vrlo često kao privid društvene akcije žele da nadomeste institucije ili forumi društveno-političkih organizacija. Razlike prati još niz ideoloških refleksa, a često i retrogradnih pojava. U takve pojave spadaju nastojanja da se blokiraju promene na novim saznanjima stvarnosti, kao i to da se u svakom traženju novog, ovovremenog, vidi bogohulna revizija. To dogmatizuje svest i teorijski promišljena saznanja potiskuje u stranu. Bez smišljenog preispitivanja stvarnosti nema prepreka birokratskom rezonu, lenjosti duha koja čini sve da se politički oportunitet pretvara u oportunizam. Otuda i pojava da se zaključci ponavljaju. Stiče se utisak o »intelektualnoj ispražnjenosti« društvenih institucija i organizacija. Uz sve to, radikalizam u oceni društvenog stanja ne prati radikalizam u menjaju toga stanja. Tek kada bi bilo toga radikalizma, onda bi se jasno videla prava

Digitized by Google

snaga masovne političke inicijative i za sada skrivena energija Socijalističkog saveza.

Nosioci shvatanja o tome da je sve jasno, da nisu potrebne promene, da treba menjati *samo ponašanja*, a ne i okolnosti koje ih određuju, time nastoje da zadrže stečene privilegije.

Da bi blokirala masovnu političku inicijativu u Socijalističkom savezu, kritika socijalističkog samoupravljanja sa građanskih pozicija polazi od takozvane deformisane strane samoupravljanja. Ona zahteva tihu kontrarevoluciju detronizacijom bezmalo svih tekovina samoupravljanja i revolucije. Teze o stranačkom pluralizmu samo su jedna varijanta ove ideologije, zaodenute providnim fraziranjem o borbi za »slobodu« mimo konkretno-istorijskih odnosa klasnih snaga u društvu.

Ne treba potcenjivati uticaj ovih idejnih struja. Ako uticaj SKJ i drugih društveno-političkih organizacija nije dovoljno prodoran, konkretan i mobilizatorski u smislu promena, onda se u nekim delovima socijalne strukture, a naročito u onim koji sticajem različitih okolnosti postaju frustrirani u nekim egzistencijalnim aspiracijama i interesima, može širiti uticaj antisocijalističkih ideologija.

Neki vidovi idejnih kretanja u društvu veoma su zanimljivi za istraživanje. Građanskoj kritici samoupravljanja svaki oblik dogmatizma postaje pogodan poligon za njeno »razigravanje« i dokazivanje da je socijalizam citadela neslobode. Dogmatska svest, pod vidom borbe protiv građanske restauracije, umesto da se zalaže za razvijanje demokratske inicijative u društvu, nastoji da se sve uzme u »čvrste ruke« i, jednostrano videći sadašnje probleme društva, teži redukcijama različite vrste.

Snaga revolucionarnog pokreta i masovna politička inicijativa, kao njegov konkretan izraz, jačaju ako se SKJ demokratizuje i ako se ta demokratizacija odslikava na celinu društva. Pojavni oblici konfuzije u SKJ, njegove ideološke defanzive, delovanja SK kao arbitra u društvenim i političkim odnosima, doprinose stvaranju uslovâ da političke institucije društva postaju preuske za mnogostrane političke tokove i procese i za masovne političke inicijative.

Sada je kod nas reč o društvenoj dinamici koja podrazumeva više alternativa, o čemu je govorio E. Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Te alternative su socijalističke samo onoliko koliko je socijalističko samoupravljanje vladajući društveni odnos, odnosno onoliko koliko ih svesna akcija u objektivnim okolnostima takvima čini. U takvim prilikama masovna inicijativa svesnom akcijom može da dobije socijalistički samoupravni karakter, da se njeno ispoljavanje u vezi sa određenom demokratskom alternativom učini dobrom osnovom snaženja te i takve alternative, što sužava socijalni prostor za neke druge alternative — dogmatsko-birokratske ili građansko-liberalističke. Masovna politička inicijativa ima za svesne socijalističke snage i taj značaj što one u njoj ne samo proveravaju i dokazuju svoje idejne i političke prednosti, nego

Digitized by Google

mogu i da spoznaju merilo identifikovanja masa sa ideologijom i politikom koju te snage razvijaju i vode. Isto tako, ako nema te inicijative, onda se i proces artikulisanja, selekcije i integrisanja interesâ vrši van matice stvarnog političkog života, u institucijama koje se otuđuju ili u oblicima forumskog rada koji ide mimo interesâ najširih slojeva društvene strukture.

Ako se želi razumeti problem masovne političke inicijative u SSRNJ, na čijem je čelu SKJ, onda to nije moguće ako se celina društvenih interesa svodi na odnose institucija iza kojih se ne vide stvarni interesi radnih ljudi i građana ili koje postaju sila iznad onih zbog kojih su i stvorene ili, pak, koje funkcionišu izvan uticaja Socijalističkog saveza. Kad tog uticaja nema, onda njega ostvaruje neko drugi. Takvo »ostvarivanje uticaja« — iako se nekada može »pokriti« radom foruma ili »metodom podržavanja« ovih ili onih akcija u kojima nije došlo ni do masovne inicijative radnih ljudi i građana, niti su one direktan proizvod njihovih aspiracija, interesâ i potreba — ne može činiti motivacionu podlogu delovanja u sistemu nego, mimo sistema. Takvo stanje odnosâ treba razumeti i sa još jednog stanovišta. Naime, ako sistem ne funkcioniše u granicama svojih filozofsko-političkih okvira i karaktera produkcionih odnosa, onda se ne daju sagledati ni njegove stvarne društvene mogućnosti i efekti.

II

Kritike naše revolucije koje joj osporavaju emancipatorski karakter ostaju u horizontu građanskog poimanja slobode i čovekove emancipacije. Možda je specifičnost naše revolucije u tome što je u »jednom dahu« počela da rešava i ona pitanja ljudske emancipacije koja je moralo da rešava građansko društvo i ona koja njoj pripadaju. Masovna politička inicijativa naroda bila je jedan od širokih i otvorenih procesa te emancipacije. Nije, izgleda, istraženo i izučeno sve ono što je tu inicijativu karakterisalo: složen splet odnosa, društvena psihologija, interesi i potrebe koji su povezivali široke slojeve naroda i različite delove socijalne strukture društva. U toku takve inicijative i društvenih promena koje su dublje zadirale ne samo u produkcione odnose, nego i u svest, navike i tradiciju ljudi, revolucija je negirala elemente građanskog društva i njegove klasne ograničenosti, isključivosti i slično, ali je dolazila i do saznanja o sopstvenim zabludama u procesima protivrečnog kretanja društva i afirmacije novog. Spoznaja sopstvenih zabluda i ograničenosti u krilu revolucionarnih snaga, a pre svega KPJ i SKJ, urodila je još jednim saznanjem: da svako pravolinijsko kretanje, koje nije u stanju da anticipira složenost društvene prakse i života, da razrešava protivrečnosti i konflikte razvoja društva na temelju novih kvaliteta društvenih promena — iz revolucionarne matice izbacuje one društvene sile, pa i organizacije, koje nisu teorijski pronikle u sam karakter i prirodu protivrečnih društvenih kretanja. Odnosi prelaznog perioda

Digitized by Google

ne mogu se izražavati kategorijama komunističkog društva *kao stanja, nego kao pokreta.* Nije li, stoga, kad je reč o ekonomskim odnosima u našem društvu, u stvari reč o kretanju u odnosima i kategorijama građanskog društva, i to delom po sili inercije, a najviše po sili utkanoj u dati stupanj našeg društvenog razvoja. Otuda je dovoljno važno da se dati odnosi imenuju i analiziraju sa gledišta stvarnosti prelaznog perioda, a ne sa gledišta budućnosti za koju u datom stupnju razvoja društva i njegovih proizvodnih snaga nema stvarnih mogućnosti, izuzev kao ideala. To postaje značajno za masovnu političku inicijativu. Ljudi žive, u suštini, praktično. Najteži problem ideologije ili, pak, teorije jeste njihova *praktičnost.* Ta praktičnost *pokreće* ljude i društvene grupe, menja okolnosti zajedno sa ljudima, postaje stvarna osnova promene sveta.

Upitnost prema ideologiji i teoriji, kao i upitnost prema postojećim oblicima političkog organizovanja društva, uvek mora da vodi brigu o tome koliko ti društveni odnosi objektivno moraju izražavati karakter prelaznog perioda, pa i koliko, onda, i teorija i ideologija imaju karakter ovovremenosti. Otuda ostvarivanje prevlasti socijalističkih samoupravnih odnosa nije i ne može biti mehanički proces ili rezultat snage vlasti, nego, pre svega, rezultat niza društvenih akcija, otkrivenih i latentnih motiva koji pokreću najšire slojeve društva na masovnu socijalističku akciju.

Suočavanje sa kapital-odnosom, etatističkim monopolom, revandikativnim aspiracijama grupno-vlasničkog ili vlasničkog monopola i njihovim socijalnim nosiocima — samo je stvarna manifestacija prelaznog perioda i njegovih protivrečnosti kao činilaca blokade revolucionarnog razvoja i promena. Na istorijskoj sceni su, dakle, klasne snage koje su nosioci ovih monopola i njihovih politizovanih načina ispoljavanja u političkom pluralizmu, etatističkom monolitizmu i drugim revandikativnim političkim aspiracijama starog društva. Ove pojave nisu i ne mogu biti nezavisne od kretanja u ekonomskoj sferi društva.

Masovna politička inicijativa, sa ogromnom energijom koju može da pokrene Savez komunista na temelju produbljene analize stvarnosti, traži utvrđivanje onih tačaka oslonca u socijalnoj strukturi društva čiji su »delovi« kadri da *povuku napred,* jer su po svom objektivnom položaju motivisani da to učine. U stvari, masovna politička inicijativa u SSRNJ i nije ništa drugo nego politički izraz masovne angažovanosti i presudnog uticaja na promene onih društvenih sila koje u revolucionarnom toku vide sopstvenu emancipaciju i emancipaciju društva u celini. Gde su te tačke oslonca?

Već stvorene demokratske navike, kao i demokratske tekovine socijalističkog samoupravljanja koje su postale stvarni život ljudi, način njihovog ponašanja i mišljenja, čine jednu od uporišnih tačaka kako masovne političke inicijative u SSRNJ tako isto i ostvarivanja vodeće uloge SKJ. Takvo ostvarivanje podrazumeva dalje razvijanje i bogaćenje *predvodničke snage* i njenih sadržaja

Digitized by Google

u teorijskom i organizacionom pogledu, i to naročito u složenim i protivrečnim društvenim odnosima i u razvijenim oblicima klasne borbe. Međutim, Savez komunista Jugoslavije ne može u Socijalističkom savezu ostvariti ulogu pokretača, predvodnika i inicijatora masovne političke akcije ako nije kadar da oseti *snagu narodnih masa* na datim pitanjima života, protivrečnostima i suprotnostima. No, ne bi se moglo reći da je SKJ na nivou te potrebe.

Demokratske navike kao *tradicija* — a možda bi se moglo govoriti i o *novoj tradiciji* kao sintetičkom rezultatu vrednosti socijalističkog samoupravljanja — mogu biti još delatnije na planu razvoja masovne inicijative ako ih prati *inovacija*. One su mahom rezultat kolektivne pameti. Povezivanje organizacionih sposobnosti pojedinaca, zatim sposobnosti da se zapazi motivirajući faktor, da se oslobode društveni uslovi da taj faktor deluje i da se nedogmatski odnosi prema pitanjima metoda političkog delovanja. Zato, kad je reč o delovanju *fronta*, on ne može ostajati zarobljen ni u stare organizacijske forme, niti u stare navike komuniciranja koje zadržavaju hijerarhijske odnose u organizaciji sa kojom su ti odnosi inkompatibilni.

Demokratske navike i inovacije imaju posebno stimulativno dejstvo na masovnu inicijativu. Sa njima organizacija, u našem slučaju SSRNJ, pa i SK, pokazuju sposobnost za komunikaciju sa mladim generacijama, zatim sa vremenom u kome živi i njegovim bitnim karakteristikama i promenama. Jer bez inovacija gotovo celokupan organizacijski arsenal ne samo što »zastareva«, već i organizacija može postati ozbiljan činilac blokade promena, a samim tim i činilac konzervativne svesti.

Druga tačka oslonca je Socijalistički savez kao *front*. Međutim, da li je on u praksi uvek front, kad objektivno može da postane front, te da li u svakom momentu istorijskog kretanja stvarnosti on mora biti front? Naš odgovor neće biti potpun, ali se čini bitnim da se pitanje fronta otvori.

Stanje fronta zavisi od nekoliko bitnih pretpostavki. To su, pre svega: (a) visok stepen socijalne integracije svih učesnika političkog procesa; (b) vrlo brza artikulacija interesâ i njihova politička integracija, kao i formirana svest o interesima koja postaje motivacioni činilac masovne društvene akcije; (c) demokratska komunikacija između vođstva i članstva u masovnoj društvenoj akciji ili inicijativi, spremnost vođstva da se prilagođava inicijativama »baze«; (d) otvorena mogućnost samoorganizovanja članstva na jasno definisanim ciljevima i velika razuđenost demokratskih sredstava za njihovo ostvarivanje; (e) dijalektičko preplitanje organizacije i spontanosti, pri čemu organizacija osmišljava, proširuje i objašnjava socijalistički smisao i karakter spontanih procesa; (f) opšteprihvaćene agitacione parole i visok stepen poistovećivanja članstva sa tim parolama; (g) određeni simboli, koji utiču na prepoznavanje članstva i njihovo brzo povezivanje i prepoznavanje u akciji itd. Nismo nabrojali sve karakteristike fronta. Ali, ako danas u praksi tražimo takav front u Socijalističkom savezu, onda ga, na žalost, nećemo naći ili ćemo

Digitized by Google

naći samo neke elemente fronta. Naravno, to ne znači da se pokretanjem masovne političke inicijative otvara proces društvenih promena koje podjednako znače debirokratizaciju i onemogućavanje svakog oblika građanske restauracije.

Stanje fronta se ne može uspostavljati kao permanentno stanje organizacije Socijalističkog saveza. Uspostavljanje stanja fronta treba da bude svojstvo SSRNJ, a njegova konstantna karakteristika kao organizacije mogućnost da takvo stanje uspostavi kad se sustignu svi neophodni idejni i politički uslovi. Tako i treba razumeti frontovski karakter SSRNJ.

Uspostavljanje stanja fronta nije jednostavno. Ono se izražava u tome što treba: (a) u složenoj društvenoj strukturi otkriti zajedničku potrebu i interes; (b) u otkrivenim potrebama i interesima naći elemente opštosti koji pokreću masovnu društvenu akciju različitih struktura, tako da akcija dobija svoje revolucionarne i avangardne sadržaje; (c) obezbediti informacione tokove koji omogućavaju da se dati interes ili potreba domognu »prosečne svesti« i tako pojednostaviti sadržaj komunikacija i sredstava komunikacija da se avangardni ciljevi prikažu u svoj svojoj jednostavnosti; (d) da se postigne visok stepen politizacije interesâ i potreba koji se daje aktuelni i dugoročni smisao i značaj (e) da se u hijerarhiji vrednosti svakog pojedinca učini predominantnim onaj motivacioni sklop koji pokreće frontno delovanje ili masovnu političku inicijativu; i (f) razviti svest i spremnost na žrtvovanje za interese i potrebe na kojima se uspostavlja stanje fronta.

Sasvim je jasno da se u svakodnevnom životu ne može lako uspostaviti stanje fronta, niti se ono može neprekidno reprodukovati. Međutim, ako se izgubi veza između demokratskih tradicija i inovacija, onda se stanje fronta još teže uspostavlja. Tome treba dodati i činjenicu da stanje fronta zahteva velike napore u pogledu razvijanja odbrambenih mehanizama fronta od onih oblika politizacije koji imaju retrogradno dejstvo.

Sledeća tačka oslonca je brojnost nosilaca inicijativa u Socijalističkom savezu. Pogrešno je shvatanje da je SKJ jedini nosilac inicijative u javnim poslovima. On je nezamenljiv i kao avangarda i kao »kolektivni intelektualac«, ali nije i ne treba da bude jedini nosilac inicijative. Pored toga, brojnost nosilaca inicijative je povezana i sa drugim pretpostavkama. Reč je o otvorenosti institucija za pokrenute inicijative, zatim o odnosu prema pokrenutim inicijativama. Taj odnos treba da izrazi:

— otvorenost organizacije u njenoj vertikalnoj strukturi za inicijative odozdo;

— ograničenost mogućnosti da se izvorni sadržaj inicijative odozdo transformiše i preoblikuje od strane pojedinih nivoa vođstva ili institucija;

— ravropravno tretiranje svih demokratskih i socijalističkih alternativa, te ravropravnost nosilaca inicijativa;

— sposobnost organizacije SSRNJ da postojeće inicijative poveže, integriše, te da *odozgo* pokreće takve inicijative koje su

Digitized by Google

prihvatljive za najšire slojeve socijalne strukture društva i za sve činioce fronta i slično.

Pomenute pretpostavke nisu date samim »modelom« organizacije SSRNJ. Naprotiv. U praksi se vrlo često dešava da imamo suprotan odnos prema inicijativama i njihovim nosiocima. Najbolji pokazatelj takvog stanja može se tražiti u stepenu aktivnosti članstva SSRNJ, u stepenu povezivanja aktivnosti drugih društveno-političkih organizacija u SSRNJ na zajedničkim zadacima, i to naročito na onima koji se ne mogu odlagati. Primera radi, i pored mnogih insistiranja da SSRNJ postane značajniji činilac pokreta za stabilizaciju, društvena akcija je još uvek vezana za analitičko-političke poslove u forumima.

Sledeća uporišna tačka je vezana za problem alternativâ, o čemu je pisao i E. Kardelj. Ima shvatanja da su postojeće subjektivne snage iscrpile svoj intelektualni potencijal pa se protura teza o alternativnim pokretima »kao novim putevima traganja za avangardom«. Tu pojavu treba pažljivo ispitati i razlikovati je od istih takvih pojava u umetnosti, u političkim procesima i odnosima.

Ostajući dosledno na razumevanju problema alternativâ u SSRNJ onako kako je to izraženo u Kardeljevim *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, ipak treba istaći da nije reč o alternativama kao obliku političkog paralelizma ili kao zameni postojećeg načina organizovanja subjektivnih snaga ili, pak, alternativama kao predvorju partijskog pluralizma. U našem slučaju reč je, pre svega, o alternativama kao izrazu demokratskih odnosa u SSRNJ kao organizaciji koja prihvata i ostvaruje Program i politiku SKJ, ali koja je dovoljno otvorena i demokratska po svojoj unutrašnjoj organizacija i svojim pravilima da može demokratskim sredstvima artikulisati i integrisati ispoljene interese i potrebe, izvršiti selekciju interesâ i potreba prema prioritetima do kojih se dolazi demokratskim putem i graditi masovnu političku inicijativu na širokom socijalističkom samoupravnom programu. Naravno, odlučivanje u alternativama i postojanje alternativa u SSRNJ posebno je značajno za ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge SKJ u SSRNJ i društvu u celini. SSRN ne može i ne treba da arbitrira u datosti alternativnih mogućnosti. On treba da stvara idejne i političke uslove da najrealnija i najprihvatljivija — a to znači i istorijski najprogresivnija — alternativa dođe do potpunog izražaja u demokratskoj diskusiji, u procesu sučeljavanja argumenata i, naposletku, u procesu opredeljivanja i odlučivanja.

Ako nema alternativa, onda nema ni pluralizma samoupravnih interesa koji se u njima izražavaju i politički oblikuju kao stav, opredeljenje, kao određena različitost koja izražava stvarno stanje, stvarni život ljudi. Ako ih ima, one mogu značiti motiv angažovanosti ljudi samo pod uslovom ako »uđu u tokove političkog procesa« i ako taj proces računa na njih kao na jedan od bitnih uslova svoje demokratičnosti. Kad u SSRNJ ne bi bilo

Digitized by Google

alternativa, onda bi bio sužen društveni prostor za praktično dokazivanje superiornosti ideologije i politike SKJ. Bez toga bi i masovna politička inicijativa radnih ljudi i građana bila blokirana, tražila bi »izlaz« izvan sistema i formalizovanih oblika organizacije. Tako bi se SSRNJ sveo na forume bez članstva, a članstvo bi delovalo spontano, sa posledicama takvog delovanja koje nije uvek lako sagledati.

Stvarni društveni život je različit po mnogim svojim obeležjima. Određene idejne razlike koje stvarno postoje u SSRNJ, a koje se ne nastoje pretvoriti u politički pluralizam, nisu nikakav politički balast za tu organizaciju kao organizaciju fronta. Tako, na primer, nije neophodno da u forumima SSRNJ budu pretežno članovi SKJ. Zar u tim forumima ne mogu biti i nečlanovi, ljudi koji mogu biti religiozni, koji svoj ljudski identitet traže na drugi način, na način koji ne mora biti podvrgnut pravilima koja važe za Savez komunista, a koji se u suštini ne suprotstavlja programu revolucionarnog pokreta? Njihove alternative ne moraju biti antisocijalističke i najčešće to nisu. Zato SSRN svojom društvenom akcijom treba da učini izlišnim pojavu da se politiziraju pojedine konfesionalne organizacije ili da klerikalizam dobija svoje pristalice nastojeći da se umeša u politički proces ili da ga sam vodi. On to može učiniti mnogo uspešnije ako se demokratske alternative nađu u procesu odlučivanja, ako se one ravnopravno tretiraju i, naposletku, ako o njima sledi stav ili odluka doneti na najdemokratskiji način. U takvim uslovima SSRNJ, a naročito članovi SK u njemu kao organizovani subjekti, postaje odgovoran subjekt socijalističkog samoupravnog procesa, a ne organizacija za »odobravanje« politike i odluka. Zato stanje stvari treba tako menjati da radni ljudi i građani ulaze u Socijalistički savez uvereni da samo u njemu i pomoću njega mogu razvijati svoje potrebe i interese, uticati na političko odlučivanje po meri vlastite društvene odgovornosti i u svojim rukama držati svoju sadašnjost i budućnost. Ako radni čovek i građanin nema takvo osećanje, ako se to njegovo osećanje nije već potvrdilo u Socijalističkom savezu, onda on u njemu neće ni tražiti političko sredstvo — »za ekonomsko oslobođenje rada« koje, kako je Marks upozoravao, mora biti potčinjeno tome cilju. Zato bi bez postojanja alternativa političko sivilo ugušilo ne samo masovnu političku inicijativu, nego i svaki smisao ljudi za politiku. Ona bi za njih bila i ostala otuđena sfera, sfera prinude, trauma i razočaranja.

III

Vodeća uloga SKJ dobija svoj najpotpuniji i najpotrebniji izraz u masovnoj inicijativi koja se izražava u delatnosti Socijalističkog saveza. Naglasićemo samo nekoliko vidova ovog izuzetno značajnog pitanja za odnos avangarde i revolucionarnog pokreta, pitanja relevantnog i za dalje tokove i sudbinu naše revolucije.

Digitized by Google

Savez komunista Jugoslavije se uvek mora pitati: ko je nosilac masovne inicijative; kakva je sadržina inicijative i koji idejno-vrednosni sistem ona afirmiše; kako se pokrenuta inicijativa »uključuje« u sistem i kako se institucionalno artikuliše; zatim, kako obezbediti nove perspektive masovne inicijative u uslovima složenih društvenih protivrečnosti, to jest, kako masovnu političku inicijativu učiniti faktorom promena i borbe protiv konzervativnog i prevaziđenog; kako se susreću inicijative »odozdo« i »odozgo« i kako se razrešava ili rešava taj susret; kakav je odnos masovne inicijative i alternativa; kakav je karakter alternativa i kako se one i na kojim osnovama politiziraju; koliko je masovna politička inicijativa kompetentna u procesima društveno-političkog odlučivanja i slično.

Ako je suditi prema sadržaju masovnog komuniciranja u najširem smislu reči, niti se Savez komunista, niti Socijalistički savez sistematski bavi problemom masovne političke inicijative. Svaki korak na ovom planu značio bi novu energiju.

Moguće je da se pod tim pojmom razumeju različite stvari, pa da se takav tip inicijative izjednačava sa procesom samoupravnog odlučivanja bez ulaženja u njegov stvarni karakter, granice i domašaj u društvenom razvoju.

Zašto je to tako, i ako je tako, stvar je svestranije analize. Međutim, bitno je da se bez masovne inicijative ne mogu razvijati ni frontovski odnosi među pojedinim društveno-političkim organizacijama u SSRNJ niti se može uspostavljati *stanje fronta* organizovanih socijalističkih snaga. Svaki parcijalni rad može imati veliko značenje za politički život i njegovu realnost, ali se ne može govoriti o revolucionarnom pokretu bez masovne inicijative socijalističkog samoupravnog karaktera, bilo da je ona izraz kretanja organizacije ili spontani proces. Ona je gotovo uvek indikator demokratičnosti društvenih odnosa, ali i sposobnosti subjektivnog faktora društva da stvarni demokratski proces dobija masovnu političku osnovu i podršku.

Koliko se definisani ciljevi odozgo čine motivacionim faktorom masovne inicijative? Iz činjenice da se u našem društvu sve više širi nezadovoljstvo odnosom između normativnog i stvarnog moguće je pretpostaviti da pojedina društvena tela i forumi društveno-političkih organizacija nisu zadovoljni širinom društvene akcije koja sledi posle donošenja zaključaka. Čak se tvrdi da su zaključci jasni, ali se ne ostvaruju, ili da su *pravi*, savremeni u pogledu rešavanja naših problema, ali se ne provode u život. Izostaje odgovor na pitanje zašto je to tako. Hipotetički prilaz pitanju može bar da otvori raspravu o sledećim problemima:

Kako se dolazi do zaključaka? Koliko su zaključci rezultat sinteze inicijativa koje potiču odozdo? Zašto bi subjekti inicijative odustajali od rešenja koja im »život znače« ako su ih sami pokrenuli i tražili rezolutna rešenja? Ko i kako vrši artikulaciju problemâ od pokretanja inicijative do njenog rezolutnog oblikovanja? Zašto, na kraju, definisani etapni ciljevi ne nalaze dovoljno rezonanse u masovnoj akciji? Itd.

Digitized by Google

Međutim, hipotetički pristup bi mogao u svoj okvir analize da uzme niz parametara koji bi vodili razumevanju značaja masovne inicijative za frontovsku akciju Socijalističkog saveza Jedna grupa parametara bi bila vezana za organizacijski kompleks. Ona bi odgovarala na pitanje: koliko je dati oblik političkog organizovanja društva u stanju da definisane ciljeve pretvara u praksu, odnosno da ih čini delom svesti najširih slojeva društva i tako motivira društvo za društvenu akciju. Problem je isti, ali sada posmatran sa jednog specifičnog stanovišta — sa stanovišta delovanja fronta: koliko se svojom akcijom u odnosu na ciljeve sve društveno-političke organizacije ponašaju komplementarno — da u Socijalističkom savezu, kao frontu, obezbede masovnu inicijativu kao konkretni oblik delovanja toga fronta Ispitivanje ovih parametara bi otvorilo slabe tačke organizacije ili bi pokazalo da se sredstva organizacije ne koriste, ili bi se, pak, odnos ciljeva i sredstava pokazao neadekvatnim, naravno, sa stanovišta organizacijskog aspekta.

Druga grupa parametara bi bila vezana za samog inicijatora. Koliko je inicijator osposobljen da jednom definisane ciljeve, sa nužnim stepenom opštosti, operacionalizira u takav sistem kategorija, pojmova koji će, sa svoje strane, brzo prodirati u svest ljudi, proizvoditi »stvaralački nemir«, uslovljavati potrebu »političkog organizovanja i povezivanja akcija pojedinaca i grupa«, vršiti »selekciju vođstva« u društvenoj akciji, »izoštravati klasni pristup« i sve ono što nužno prati masovnu inicijativu, odnosno ideju koja postaje predmet masovne društveno-političke akcije.

Ova grupa parametara traži još neka dodatna obrazloženja. Naime, Savez komunista treba da bude nezamenljiv inicijator društvene akcije, ali to ne znači da je on jedini inicijator. Zato je važno kako se on odnosi prema drugim inicijativama, koliko je osposobljen da druge inicijative prihvati, da ih osmisli sa stanovišta aktuelnih ciljeva i da im dâ konkretno-istorijski karakter. Pored toga, pokrenutu inicijativu, koja pretenduje da ima masovni karakter, treba koristiti i za druge akcije, ali ne toliko široko da se gubi osnovna matica inicijative. To sve zbog potrebe da se stvara stanje frontovske akcije, da se ono održava, ali da efekti frontovskog delovanja imaju »pogodak u sridu«. Tu je ključno to da *mase ne smeju biti ničim izneverene* jer opadanje stepena motivisanosti za masovnu akciju ima dalekosežne i dugotrajne posledice; apatija je najizraženiji izraz rezistentnosti masa na dnevno-političke akcije. Tako se sudbina inicijative koja se domogla svesti masa, koja je pokrenula mase, dovela do njihovog frontovskog organizovanja, sve više veže za sudbinu pokreta, za njegov autoritet u masama, njegovo aktuelno i buduće delovanje. Otuda je politički prakticizam, a naročito birokratska manipulacija kojoj prakticizam pogoduje, dublje ugrožavanje ostvarivanja ciljeva pokreta i date revolucionarne prakse nego bilo koja druga »konkurentska« ideologija sa svojim kontradejstvima.

Iskustvo pokazuje da u borbi protiv prakticizma i birokratske manipulacije SKJ mora biti otvoren za *kritiku iz masa.* U

Digitized by Google

tom odnosu je lako odvojiti zloćudno od dobronamernog, ali je opasno to pomešati. To se nekada nazivalo »osluškivanjem glasa masa«, što je Komunističkoj partiji mnogo pomoglo u pokretanju i realizovanju masovnih inicijativa.

Treća grupa parametara se odnosi na stepen stvarne demokratizacije društva. Hipoteza glasi: većem stepenu stvarne demokratizacije društvenog života i društvene prakse odgovara veći broj masovnih inicijativa, i obrnuto. Provera ove hipoteze dala bi obilje empirijskog materijala značajnog za društvenu praksu.

Četvrta grupa parametara se odnosi na pitanja vođstva. Naime, koliko je vođstvo tako komponovano u kadrovskom pogledu, zatim u pogledu funkcionisanja principa odgovornosti za to da masovnu inicijativu učini okosnicom svoje akcije. Naravno, ta inicijativa biće *okosnica*, ali ne celina akcije, jer se oko te okosnice mogu graditi čitave lepeze društvene aktivnosti. To je, dakle, jedan organizacijski element koji se ne svodi samo na organizaciju, nego element koji zahvata i odnos organizacije i demokratije, organizacije i revolucionarnog pokreta.

Masovna inicijativa, kao bitan uslov frontovske aktivnosti Socijalističkog saveza, može imati svoju strukturu, svoj redosled značenja i značaja, može pokrivati različite oblasti društvene podele rada, kao što može biti i komplementarna za svekoliko stanje fronta ili za njegove mogućnosti. To je stvar konkretno-dijalektičkog kretanja života i uloge politike, ali pre svega ostvarivanja vodeće uloge SKJ u smislu buduće prakse i otkrivanja novih motiva za društvenu angažovanost na planu širenja socijalističke demokratije kao političkog oblika masovnog stvaralaštva ljudi.

Digitized by Google

Vladimir Stipetić

Miljokazi na putu razmatranja seljačkog pitanja u Jugoslaviji*

Edvard Kardelj je značajan dio svoje revolucionarne aktivnosti posvetio borbi za jedinstvo radnikâ i seljakâ.

Izbor od tri toma iz njegovih radova posvećenih poljoprivredi, selu i zadrugarstvu, koji su objavili 1983. godine udruženi izdavači s područja poljoprivrede, omogućuje da se jasnije sagleda koliko je veliku i značajnu ulogu imao Edvard Kardelj u pridobijanju seljaštva Jugoslavije za socijalističku revoluciju, u formuliranju strategije i taktike Komunističke partije Jugoslavije prema seljaštvu kao klasnom, borbenom savezniku u revoluciji i neophodnom suradniku u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva.

Svjesni smo, međutim, toga da ne možemo iscrpsti tu temu u cjelini, kako zbog prostora tako i zbog činjenice što dio Kardeljevih radova još nije ni izdat ni kritički obrađen (usprkos tome što je od 77 objavljenih radova sada prvi put štampano — 36). Zato će ovaj prilog imati više karakter ukazivanja na Kardeljev rad na pridobijanju seljaštva za savez sa radničkom klasom, za jedinstveni front, koji je omogućio pobjedonosni ishod socijalističke revolucije, a čime je on bio zaokupljen cijeloga života. Nastojat ćemo prikazati kako Edvard Kardelj još 1934. godine ukazuje na

* Povodom izdavanja dela Edvarda Kardelja o poljoprivredi, selu i zadrugarstvu u tri toma.

Digitized by Google

slabosti tadašnjeg partijskog rada sa seljaštvom; kako su se njegove analize političkih i ekonomskih prilika jugoslavenskog sela u vrijeme velike ekonomske i agrarne krize pokazale ispravnima; s koliko je revolucionarne strasti ponirao u revolucionarne potencijale seljaštva i njegovu moguću ulogu u revoluciji, koju je pripremao i kako ju je ostvarivao; kako je revolucija potvrdila njegove spoznaje o značenju »pridobijanja osnovnih masa seljaštva Jugoslavije za socijalističku revoluciju«[1]. Ukazat ćemo, nadalje, na njegove stavove — miljokaze — na putu socijalizacije poljoprivrede kod nas, kako na njenim počecima (1947) tako i u fazi izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa (1959) i u raspravama o određivanju mjesta i uloge poljoprivrednikâ u udruženom radu (1974. i 1975. godine).

Kardeljeve knjige ne samo što olakšavaju da se precizno utvrdi politika KPJ (i SKJ) prema seljaštvu i poljoprivredi, već omogućuju da se sagleda i kontinuiranost i konzekventnost pogledâ Edvarda Kardelja na agrarno i seljačko pitanje, toliko bitno za revoluciju u privredno zaostaloj agrarnoj zemlji kakva je bila Jugoslavija.

1. Stanje na jugoslavenskom selu početkom tridesetih godina

Sve do pobjede socijalističke revolucije poljoprivreda je bila najznačajniji pojedinačni segment ekonomije na području Jugoslavije. Usprkos razlikama u političkoj povijesti i ekonomskom razvoju u pojedinim dijelovima jugoslavenskog teritorija, ipak se može primijetiti svugdje izražena karakteristika: privredna nerazvijenost svih područja, sa poljoprivredom kao glavnom privrednom granom.[2] Analiza agrarne povijesti jugoslavenskih naroda pokazuje značajnu istovjetnost uvjeta života seljačkih masa, što je objektivni element »koji jugoslavenske narode približava više no što su ga zbližavale komponente državnog, crkvenog i političkog života u prošlosti«.[3] Turski, ugarski i austrijski feudalni sistem imali su,

---

[1] To je parafraza Rezolucije IV zemaljske konferencije KPJ (Ljubljana, decembar 1934), u kojoj se kaže da je »osnovni uslov ne samo za pobjedu radničko-seljačke sovjetske revolucije, već i za svakodnevno uspešno vođenje svakodnevnih borbi, pridobijanje osnovnih masa seljaštva«.

[2] Bio je u pravu M. Mirković kada je, ocjenjujući ekonomsku povijest jugoslavenskih naroda, konstatirao da se nije bitno promijenila »*osnovica* materijalne strane narodnog života kroz sva minula stoljeća, kroz sve neprijateljske pohode, tuđinska vladanja, ratna uništavanja unutrašnje migracije, miješanje domaćih sa stranim elementima. Nakon svih najezdi i unutrašnjih prevrata bez sadržajno većih promjena naslijeđivale su se i prenosile s koljena na koljeno *ustanove* ekonomskog i društvenog života na jugoslavenskom području: *kućna zadruga, kolektivno vlasništvo sela, općina kao osnovna lokalna jedinica organizacije*« (*Ekonomska historija Jugoslavije*, 1962, str. 21; *kurziv* — M. Mirković).

[3] M. Mirković, ibid., str. 22.

Digitized by Google

doduše, različite pravne osnove i oblike podjarmljivanja seljaka-kmeta, ali je suština sistema bila ista. Bune i ustanci seljaštva bili su jedinstveni odgovor na taj sistem, nezavisno o tome o kojem je području bila riječ.[4]

Do značajnih razlika u ekonomskom razvoju seljaštva dolazi tek u XIX stoljeću. U Srbiji su se kmetski odnosi počeli vrlo rano ukidati (još u toku prvog i drugog srpskog ustanka), a posve su ukinuti 1833. godine. Srbiju toga vremena karakterizira »američki put« razvitka kapitalizma u poljoprivredi: Srbija je rijetko naseljena, Miloš Obrenović vodi imigracionu politiku, podstičući useljavanje kmetova s drugih područja besplatnom dodjelom zemljišta, sjemena i jednog para volova, te zaštitom okućja. Kmetove magnetskom snagom privlači život u slobodi — bez feudalnog gospodara. Zato se iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore u prvoj polovici XIX stoljeća masovno useljava u Srbiju: svatko dobiva zemljišta onoliko koliko šume može raskrčiti, a nerijetko se zahvataju i zemlja susjeda ili seoski zabrani. To je i razlog što su neki marksisti to razdoblje nazivali »agrarnom revolucijom« (V. Masleša).

Drugačije teče proces oslobađanja seljaštva u krajevima koji se nalaze pod vlašću Austrije, odnosno Turaka. U toku XVIII stoljeća feudalni gospodari i nova buržoazija u Austriji poklanjaju posebnu pažnju zahvatanju do tad zajedničkih (»općinskih«) pašnjaka i šuma i njihovom uključivanju u feudalni, a i u kapitalistički veleposjed. Urbarima i drugim aktima rješavaju se pitanja »ograđivanja« krupnog posjeda. Razrješenje feudalnih odnosa dolazi kao direktna posljedica revolucionarnih gibanja iz 1848. godine. Kmetovi su bili oslobođeni od lične zavisnosti prema feudalcu ili njegovu posjedu, ali su (uz visok novčani otkup) stekli samo dio zemljišta koji su do tad kao kmetovi obrađivali. Tako te polovične mjere postaju osnovica »pruskog načina«[5] prodiranja kapitalizma u poljoprivredu. Dotadašnji feudalni posjedi postupno se pretvaraju u krupne kapitalističke, s najamnom radnom snagom. Uz njih, i iz reda bogatih seljaka izdvajaju se poneki krupni posjednici.[6] Proces eksproprijacije seljaštva napreduje najbrže u plodnim

---

[4] E. Kardelj piše o tome u *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja* (Beograd, 1973, str. 11): »Ceo taj sistem ležao je na plećima seljaka-podanika, koji se, doduše, u borbi protiv feudalnih ugnjetača sve odlučnije obraćao revolucionarnim sredstvima, ali ipak nije mogao da *sam* — sve dotle dok se njegovi vrhovi nisu počeli »buržoazirati« — pođe dalje od sporadničnih i unutrašnjih slabo povezanih buna. Te bune, uopšte uzevši, slabile su i temeljno potkopale sistem, ali ga nisu mogle slomiti i zameniti nekom sopstvenom, to jest seljačkom vlašću.«

[5] Uzimamo za »pruski« i »američki« put razvitka kapitalizma u poljoprivredi definicije kako ih je dao V. I. Lenjin u svom *Agrarnom pitanju u Rusiji na kraju XIX vijeka.*

[6] O kapitalističkom karakteru poljoprivrede vrlo rječito govore podaci iz Banata i Bačke. Godine 1910. u Banatu je bilo 3.543 gospodarstva s posjedom većim od 100 katastarskih jutara (1,5% svih gospodarstava): ona zapošljavaju 178. 111 poljoprivrednih radnika i nadničara

Digitized by Google

ravnicama Podunavlja, a sporije u brdskim i primorskim područjima, gdje su se od razdoblja Vojne krajine sačuvali slobodni seljaci, kao i stari odnosi zavisnosti (u kolonatskom odnosu u Istri i Dalmaciji, viničari u Sloveniji i drugi). Tu je razvoj novih odnosa u poljoprivredi bio relativno spor: polako se raspadalo staro naturalno seljačko gospodarstvo (u kojem su se prvenstveno podmirivale prehrambene i odjevne potrebe samog seljačkog domaćinstva), i ono sve više pretvaralo u novčano gospodarstvo. Velika ekonomska kriza evropske poljoprivrede (1873—1895) ubrzala je te procese. Selo se tu mijenja: nestaje staro, negdašnje, a nastupa novo, sa kapitalističkim elementima, raslojavanjem na siromašne i imućne seljake, sa diobom na one što traže radnu snagu i druge koji, osim svoje radne snage, nemaju što drugo na tržište iznijeti.

Seljaštvo se u sve većoj mjeri proletarizira: spor razvoj proizvodnih snaga, spojen sa brzim priraštajem stanovništva, potencira oskudica zemljišta i nestašica zaposlenja u blizini sela. Odlazi se na šumske i građevinske radove izvan »svog« područja, a kada se naslute mogućnosti velikih zarada, stotine hiljada osiromašenih seljaka Slovenije, Hrvatske, Vojvodine, Crne Gore i Makedonije putuje preko Atlantika, kako bi se stekla dodatna sredstva da se preživi radom u rudnicima i obavljanjem drugih teških poslova.[7]

U krajevima pod Turskom imperijom (a do 1912. godine to su još uvijek značajni dijelovi današnjeg teritorija Jugoslavije) sve do početka XX stoljeća nalazimo klasične feudalne odnose: čitluk sahibije (zemljovlasnike) i čivčije (obrađivače zemljišta). Ti odnosi se vrlo sporo razrješavaju, kako u dijelovima koje je zaposjela Srbija tako i u (1908. godini) anektiranoj Bosni i Hercegovini.

Prvi svjetski rat donio je buđenje seljaštva i njegovu upornu borbu za svoja prava. Taj je rat bio velika škola za seljaštvo: otvorio je ratnicima oči (tada je oko 60% seljaka bilo nepismeno!) i ukazao im na putove borbe za ostvarivanje njihovih prava: u rovovima, bolnicama i zatvorima raspravljalo se o jadnoj sudbini seljaka i radnika, o socijalnim razlikama i načinima njihovog prevazilaženja. Kod tih seljaka nalaze odjeka ideje Velikog oktobra. One bude borbu za »stare seljačke pravice«, protiv feudalaca i veleposjednika, trgovaca i ratnih špekulanata. Nastaje i jača »zeleni kadar«, ta specifična seljačka gerila prvog svjetskog rata. Seljaštvo mu masovno pristupa, razočarano ne samo zbog svojih osiromašenih i opustošenih domova, već i zbog spoznaje da se na ovim

koji imaju zemljište. Od preostalih 250.537 poljoprivrednika mnogi su seljaci na malo zemlje, i rade na veleposjedima. U Bačkoj je, prema popisu iz 1910. godine, bilo 488.489 poljoprivrednika. Od njih 228.541 (ili 47%) uopće nema zemlje i predstavlja klasični agrarni proletarijat. Njih zapošljavaju 4.824 veleposjednika (s posjedom većim od 100 katastarskih jutara), koji imaju više zemljišta nego preostalih 255.000 posjednika. Seoski proletarijat čine Mađari, Jugoslaveni i Nijemci, a veleposjednike gotovo isključivo Nijemci i Mađari (svi podaci na osnovu M. Ivšić, *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Pariz; 1926, str. 158—161).

[7] Računa se, prema parcijalnim podacima, da se samo u Sjevernu Ameriku između 1880. i 1913. godine iselilo oko 400.000 seljaka.

Digitized by Google

balkanskim širinama siromašno živjelo i prije rata (u usporedbi sa zemljama u kojima su ratovali ili boravili) i da feudalni i drugi gospodari nigdje nisu toliko osorni, nadmeni i grubi kao kod nas. Zato se seljaci, koji se vraćaju iz rata (na dopust ili trajno), priključuju ustanicima što pale feudalna gospodarstva i uzimaju zemlju u svoje ruke.

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca potkraj 1918. godine najviše su ugrožavali upravo ti seljački pokreti. Zato buržoazija, da bi smirila revolucionarno vrenje seljaštva, već 1919. godine donosi »prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme«, kojima se predviđala prilično radikalna agrarna reforma. No, kako se buržoaska vlast postupno u dvadesetim godinama konsolidirala, to su sve više izigravana načela proklamirana »prethodnim odredbama«, tako da je tek nešto oko polovice sekvestriranog zemljišta bilo podijeljeno seljacima (zato se ta reforma i nazivala »poloviČarskom«).

Cijela ta akcija, međutim, teče u privredi kraljevine Jugoslavije, koju i dalje karakterizira brz priraštaj stanovništva, a spor razvoj proizvodnih snaga. Zato je sve više poljoprivrednika ostalo na praktički nepromijenjenim poljoprivrednim površinama, uzrokujući sve veću agrarnu prenapučenost, naročito u privredno slabije razvijenim dijelovima zemlje. O tome vrlo rječito govore podaci iz tabele 1, koja pokazuje da se, usprkos opadanju relativnog učešća poljoprivrednikâ u ukupnom stanovništvu od 1921. do 1941. godine, broj poljoprivrednika ipak povećava čak za 25%.

U tim uvjetima prosječna se veličina gazdinstva (nasljeđivanjem, sukobima i prodajama) sve više smanjivala, a zemljište dijelilo na sve manje parcele; krupne i sitne stoke bivalo je sve manje kako su se uzoravali negdašnji zajednički pašnjaci; tražilo se zapošljavanja van gospodarstva, da bi se moglo preživjeti: ishrana seljaka se sve više pogoršavala, postajala sve jednoličnija, dovodeći do mnogobrojnih bolesti izazvanih deficitnom ishranom (pelagra, endemička gušavost itd.).

Tabela 1

Ukupno i poljoprivredno stanovništvo na današnjoj teritoriji Jugoslavije (1910—1941)

Popis	Stanovništvo (u hiljadama)			
	Ukupno	Poljoprivredno	Prirast (+) ili smanjenje (—) poljop. stanov.	Učešće (u %) poljop. stanov. u ukup. stanov.
1910*	13.055	10.600	...	81,2
1921	12.545	9.885	—715	78,8
1931	14.534	11.132	+ 1.247	76.6
1941**	16.650	12.300	+ 1.168	73,9

* Na osnovu popisa stanovništva, što je obavljeno u najvećem dijelu današnjeg jugoslavenskog teritorija.

** Procjena autorova za 31. III 1941, kad je trebao biti obavljen popis, ali to nije bilo učinjeno zbog predstojećeg rata.

Digitized by Google

Mjere »polovičarske« agrarne reforme nisu zbog toga mogle bitnije utjecati na rješenje agrarnog i seljačkog pitanja. Jedini popis poljoprivrede (onaj iz 1931. godine) jasno je pokazao da je Jugoslavija bila zemlja sitnog seljačkog posjeda. Postojalo je tada — na današnjem teritoriju Jugoslavije — 2,068.936 poljoprivrednih gospodarstava, od čega je 1,409.000 (ili dvije trećine svih) imalo manje od pet hektara zemljišta, a čak 710.000 porodica živjelo je od posjeda manjeg od dva hektara (u prosjeku svega 1,05 hektara!!). Te dobre dvije trećine gospodarstava posjedovalo je, međutim, svega 28% poljoprivrednog zemljišta. S druge strane, 7.513 krupnih gospodarstava, koja su imala više od 50 hektara, posjedovalo je 1,100.000 hektara zemljišta, više nego 710.000 posjeda seoske sirotinje. O tome rječito govore podaci iz tabele 2.

Tabela 2

Posjedovna struktura poljoprivrednih gospodarstava na današnjem području SFR Jugoslavije (1931. godine)

Veličina gospodarstva (u hektarima)	Gospodarstva		Posjeduje zemljišta	
	Broj (u hiljadama)	% od ukupnog	Hiljada hektara	% popisane površine
do 2	710	34,3	743	6,5
2 — 5	698	33,6	2454	21,5
5 — 10	420	26,4	3084	26,6
10 — 20	181	8,8	2552	22,4
20 — 50	52	2,7	1488	13,0
50 — 100	5,4	0,3	368	3,3
100 — 500	1,8	0,1	317	2,9
više od 500	0,3	0,0	419	3,8
Ukupno	2069	100,0	11420	100,0

Iz toga jasno proizlazi da seljaštvo u staroj Jugoslaviji nije bilo (kao ni drugdje, uostalom) neka homogena klasa, jedinstvena po ciljevima i težnjama, kako su to uporno ponavljali predstavnici građanskih i seljačkih partija između dva svjetska rata. To je bilo, u stvari, polarizirano, raslojeno seljaštvo: ogromna većina seljaka je sve više siromašila, pretvarajući se sve brže u poljoprivredne radnike. Na drugoj strani se nalazila malobrojna, ali ekonomski moćna klasa krupnih seljaka i veleposjednika, koja je sve češće svoj dohodak iz poljoprivrede ostvarivala eksploatacijom tuđeg rada, nadničara sa sela.

Ocjenjujući prilike na selu poslije prvog imperijalističkog rata, Josip Broz Tito ovako ih je opisao: »Osnovna je slika svuda ista: *stotine hiljada siromašnih seljaka imaju premalo zemlje za život*, a kojima, osim toga, nedostaju i stoka, oruđa, gnojivo itd. ukratko — sve što je neophodno za gospodarsko i kulturno napredovanje.

Najmanje dvije trećine seljačkih gospodarstava u Jugoslaviji ima premalo zemlje za najjadniji život. Ima krajeva (Zagorje, Lika,

Digitized by Google

Hrvatsko primorje, Dalmacija, Hercegovina, Crna Gora) gdje je tzv. agrarna prenapučenost (tj. suviše velik broj seljaka na maloj zemljišnoj površini) možda najveća u Evropi. Diferencijacija se na selu neprekidno nastavlja: smanjuje se broj srednjih seljačkih gospodarstava zbog zaduživanja i prodaje zemlje, zbog dijeljenja među nasljednike itd., a raste broj seoske sirotinje, u maloj mjeri i kulaka ... Sve to dovodi do opće pojave degradacije seljačke poljoprivrede, do sve slabije obrade zemlje, do padanja prosječnih prihoda po hektaru, do sve veće zavisnosti od prihoda itd. Zato je standard života na našem selu sve niži. Stanovi i način stanovanja, odijevanja i ishrane radnog seljaštva sve su gori.«[8]

Velika svjetska kriza agrara, koja nastupa 1925. godine, a prestaje tek uoči drugog svjetskog rata, ubrzala je i produbila tu diferencijaciju seljaštva, stvarajući dva antagonistička sloja na selu. Sloj osiromašenih seljaka sve češće ističe zahtjeve za povećanjem nadnica, za otvaranjem »javnih radova« i smanjenjem poreza i zelenaških kamata. Onaj drugi, sloj kapitalističkih elemenata, osjećajući kako se produbljuje jaz između njega i drugih seljana, uporno nastoji da zadrži svoju političku hegemoniju nad seljaštvom, koristeći mali broj veza koje još ima sa siromašnim seljakom (bori se za održavanje narodnih nošnji i plesova, a protiv poreza i skupoće, žali se na niske cijene poljoprivrednih proizvoda). U odnosu građanstva i buržoaskih ideologa prema seljaštvu došlo je do situacije koju je jedan lijevi intelektualac tridesetih godina ovako karakterizirao: *»Hvaljenje seljaštva, uzdizanje vrijednosti seljačkog posjeda, stvaranje seljačkih ideologija,* ali potpuno *odsustvo svakog pozitivnog seljačkog programa.* To je stanje u svim zemljama u kojima su seljaci u ogromnoj nadmoćnosti. Ideolozi, stranke i vlade otimaju se za sklonost seljaka, ali ne znaju na koji način da poprave stanje seljačkog posjeda. *Što se više pjeva pjesma seljacima, seljacima postaje sve gore.«*[9]

U toj situaciji tridesetih godina stupa u Komunističku partiju Jugoslavije Edvard Kardelj, tražeći nove putove saveza radnika i seljaka, koji će ubrzati socijalističku revoluciju.

2. Odnos Komunističke partije Jugoslavije prema seljaštvu

Komunistička partija Jugoslavije stupa na historijsku scenu u jednom revolucionarnom trenutku. Razgara se već 1917—18. godine oružana borba: seljaci, okupljeni u »zelenom kadru«, nezadovoljni krvavim imperijalističkim ratom, a podstaknuti idejama oktobar-

[8] Josip Broz Tito, *Propadanje radnog seljaštva u Jugoslaviji poslije prvog imperijalističkog rata,* u: *Sabrana djela,* tom 6, str. 101—109. Taj je rad prvi put objavljen 1979. u *Sabranim djelima* i do sad nije bio opširnije komentiran (*kurziv* — J. B. Tito).

[9] M. Mirković, *Održanje seljačkog posjeda,* »Hrvatska naklada«, Zagreb, 1937, str. 19 (*kurziv* — M. Mirković).

Digitized by Google

ske revolucije, puškama otimaju stara »seljačka prava«, pale feudalne dvorce, odbijaju plaćati zakup za zemljište koje obrađuju i prisvajaju ga; glad 1916—18, kao i povratak ratnikâ s frontova 1918, donose stotine oružanih sukoba seljaka sa vlastima i veleposjednicima (naročito na područjima takozvanog »pruskog puta« razvitka kapitalizma u poljoprivredi), snaženje jedne revolucije što se razgara.

Taj revolucionarni pohod seljakâ protiv feudalizma ne nailazi na podršku ni kod socijaldemokrata niti kod tek stvorene Komunističke partije Jugoslavije. Dominantna je teza socijaldemokrata Druge internacionale da seljak nije, niti može biti, saveznik proletarijatu u borbi za nove društvene odnose.[10] Nema kod nas tada partije lenjinista, koja će u tom seljaštvu vidjeti revolucionarnog saveznika i snagu kojom će se ubrzati proleterska revolucija. Upravo obrnuto, i u KPJ se tada još nalaze socijaldemokrati sa svojim shvaćanjima. Tako Živko Topalović u pretkongresnoj raspravi 1920. godine izričito kaže da je »iluzorna nada da seljak može biti naš revolucionarni saveznik«. Po njemu, »seljak danas ili ima zemlje ili hoće da je dobije, i iz tih razloga on u stvari čini socijalnu podlogu kraljevskoj diktaturi u Jugoslaviji«. Seljacima, koji su se tada još puškama borili za svoja prava (u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji), Ž. Topalović je podmetao da su »bigotni« i da »stoje pod vođstvom klerikalaca, reakcionera i separatista«. Obrnuto, srpski je seljak (po Topaloviću) bio monarhista, jer je »gajio legendu srpspog kralja, koji mu donosi zemlju i slobodu«. Uslijed takvih stavova čak je i u tadašnjem Statutu KPJ bilo zapisano da članovi KPJ mogu biti seljaci i poljoprivrednici radnici — samo na osnovu jamstva dva člana mjesne partijske organizacije i nakon tromjesečnog probacionog perioda.[11]

Takva socijaldemokratska politika vodstva i centrumaša uzrokovala je da je revolucionarni pokret seljaka ostao bez pravog (proleterskog) vodstva: zato se i moglo dogoditi da buržoazcija »prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme« obezglavi i umiri revolucionarni pokret seljaštva. Tako je jedna revoluciona-

[10] Taj je stav na snazi u svim našim socijaldemokratskim partijama prije prvog svjetskog rata. To jednako vrijedi za socijaldemokrate u Austro-Ugarskoj, kao i za srpsku socijaldemokratsku stranku. Triša Kaclerović (u knjizi *Srpska socijaldemokratska stranka prema seljaštvu*, Beograd, 1952) ističe da ne može da zaobiđe pitanje »zašto je Srpska socijaldemokratska partija *prema seljačkom pitanju* u Srbiji tako dugo *zauzimala rezervisan stav i svu svoju* delatnost ograničavala među varoškim proletarijatom«. U ono vreme, kaže Kaclerović, bilo je važno da se zna »što jedna proleterska, marksistička partija, sa revolucionarnim ciljevima, ima da kaže seljaštvu koje je *bilo individualističko, sopstveničko i konzervativno*...« (upravo tako Kaclerović piše — str. 5). Taj odnos nije izmijenio ni Vanredni kongres partije u januaru 1912, koji je raspravljao o radu na selu. D. Lapčević (u »Borbi«, br. 6/1912) protivio se izlasku partije na izbore u selu; praktička je akcija izostajala (kako to, uostalom, pokazuje i brošura V. Savića, *O Miljku Saviću — seljaku socijalisti*, Beograd, 1953).

[11] Vidi: *Drugi (Vukovarski; kongres KPJ*, Beograd, 1983, str. 118.

Digitized by Google

rna situacija bila bespovratno izgubljena zahvaljujući socijaldemokratskim pogledima na seljaštvo.[12]

Proces nadvladavanja socijaldemokratskih pogleda na seljaštvo traje u KPJ nekoliko godina: prvi se put nova načela naziru u partijskim dokumentima krajem 1923. godine, a novi je pristup bio formuliran još u partijskim dokumentima iz januara 1924. godine (u rezolucijama o nacionalnom i seljačkom pitanju III zemaljske konferencije KPJ). Tu se ističe da je Jugoslavija agrarna zemlja (u kojoj »seljaci čine četiri petine ukupnog stanovništva«, pri čemu »više od polovine sviju seljaka jesu siromašni, poluproletarizirani seljaci i seoski proleteri«). Zaključak Rezolucije o agrarnom pitanju i o radu na selu nije dopuštao kolebanja. Isticalo se da su interesi siromašnih seljaka »najtješnje povezani s interesima radničke klase i oni predstavljaju prirodnog saveznika proletarijata u njegovoj borbi protiv buržoazije udružene s veleposjednicima.«[13] Taj novi stav potvrđuje i Treći kongres KPJ, održan u maju 1926. godine.

No, dok je Komunistička partija tek postupno iskivala svoj stav prema seljaštvu, dotle su buržoaske stranke preuzele protektorat nad seljaštvom, predstavljajući se masama kao pravi i jedini branilac interesâ seljaštva. Petnaestak godina kasnije Tito je jasno zapisao da su glavni uzrok jenjavanju revolucionarnog pokreta seljaštva bile »teške oportunističke greške tadašnjeg vodstva KPJ, koje nije htjelo razumijeti da proletarijat ne može pobjediti bez saveza sa seljaštvom i ugnjetavanim narodima. Kriva politika vodstva KPJ u seljačkom i nacionalnom pitanju omogućila je, s jedne strane, buržoaskim strankama da zadrže za sebe znatan dio seljačkih glasača, a, s druge strane, raznim sitnoburžoaskim seljačkim strankama — HSS-u, Savezu zemljoradnika, Slovenskoj kmetskoj stranci itd. — da oko sebe okupe veliki dio ili čak ogromnu većinu seljaštva, specijalno u Hrvatskoj.[14]

Ta sektaška oportunistička politika tadašnjeg rukovodstva KPJ prema seljaštvu u mnogo čemu je smanjila utjecaj KPJ u Ju-

---

[12] Na Vukovarskom kongresu KPJ se, *de facto* izjasnila protiv zaključaka I kongresa Komunističke internacionale (donesenih u martu 1920), kojima se od komunističkih partija balkanskih i podunavskih zemalja tražilo da »osim radničkih masa, treba u komunistički pokret privući široke mase radnog seljaštva, siromašne seljake i srednji stalež. Pobjeda i učvršćivanje sovjetske vlasti u Rumunjskoj, Bugarskoj, Srbiji, Grčkoj i Turskoj, kao i u ostalim balkanskim zemljama, ovisit će o sposobnosti komunista, o utjecaju Komunističke partije i *njenom prodoru u seljačke mase*« (*kurziv* — V. S.).

[13] Ovaj i ostali citati su prema knjizi dr Gordane Vlajčić, *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke internacionale, 1919—1945 (izbor građe)*, »Polet«, Zagreb, 1974.

[14] Josip Broz Tito, *Politički razvitak, iskustva i borbe seljaštva u Jugoslaviji od 1918. do 1940. godine*, u: *Sabrana djela*, tom 6, str. 111 (i ovaj je rad pisan 1940, prvi put objavljen tek 1979).

Digitized by Google

goslaviji[15] i povratak na boljševičku praksu nije bio ni lak ni jednostavan.

Četvrti kongres KPJ, održan u Drezdenu krajem 1928. godine, afirmira tu novu liniju, ističući da je »izgradnja saveza sa seljaštvom« jedna od pretpostavki da KPJ izvrši »ogromne zadatke vođenja radničke klase, seljaštva i pokreta ugnjetavanih nacija u predstojećim revolucionarnim borbama«. U odlukama tog kongresa posebno se isticalo da »cela partija treba da bude svesna toga da je najvažnije pitanje sadašnjosti borba između proletarijata i buržoazije za seljaštvo«. Partijski rad trebao se sastojati u »osnivanju partijskih ćelija po selima«; »stvaranju sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika«; u izgradnji saveza radnika i seljaka konkretnim radom na selu u prilog zahtjevima seljaka (protiv banaka, lihvara i špekulanata; kapitalističkih kartela i monopola, protiv poreske preopterećenosti; za zaplijenu veleposjedničke zemlje i inventara bez odštete i diobu seljacima itd.).[16]

Međutim, usprkos zauzimanju ispravnog stava 1928. godine, u praksi stvari nisu tekle kako se to htjelo. Februara 1929. godine Centralni komitet KPJ izdaje proglas kojim poziva radnike i seljake na »oružanu revolucionarnu borbu«, sve u cilju »rušenja krvavog apsolutističkog režima i za vlast radnika i seljaka.« Kriva

---

[15] Zavrijedilo bi veliku studiju pitanje — zašto sve KP na Balkanu imaju jednako negativan stav prema seljaštvu u tim dvadesetim godinama. Uzalud zasjeda Izvršni komitet Komunističke internacionale juna 1923. godine, nakon ubojstva Stambolijskog, da bi proveo analizu grešaka KP Bugarske prema seljačkom pitanju i na taj način ukazao drugim partijama »kako ne treba politički raditi«. Uzalud K. Radek tada upućuje kritike KPB, prema kojima je Cankovljev puč dokaz »konačnog poraza taktike KPB prema seljačkom pitanju«. Neshvatljivo je kako se KPB pasivno odnosila prema seljaštvu, izdajući čak i proglas u junu 1923. da ona »želi braniti živote radnika i njihovih obitelji, a ne učestvovati u borbi za vlast«. To je za Radeka »najobeshrabrujući dokument što ga je ikad u životu čitao«, pa će biti sretan »ako se pokaže da je sama partija u Bugarskoj u zdravijem stanju nego njene vođe«. G. Zinovjev tom prilikom piše da »Bugarska KP nije izdržala ispit i nije bila na visini događaja. Protivno predviđanjima, opravdala je najgora očekivanja« (vidi o tome veliku raspravu u časopusu »Komunistička internacionala«, brojevi 26—27, 28, i 30. iz 1923).

Rezolucija V kongresa Kominterne o »nacionalnom pitanju u Centralnoj Evropi i Balkanu«, vjerojatno kao refleks nakon događaja u Bugarskoj i Hrvatskoj (gdje je S. Radić u opoziciji, dolazi u Moskvu da se pridruži Seljačkoj internacionali), ističe značenje borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja, ali naglašava da su »nacionalnosti potlačene u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Jugoslaviji, Rumuniji i Grčkoj po svojem socijalnom sastavu *pretežno seljačke* i da zato borba za njihovo nacionalno oslobođenje mora biti u isto vrijeme i *borba seljačkih masa* protiv stranih veleposjednika i kapitalista« (*kurziv* — V. S.) Taj stav zatim ponavlja F. Filipović. Bošković (u istom časopisu, nova serija, br. 8, februar 1925, str. 95—101), ističući da se borba za nacionalno oslobođenje naroda potlačenih od Srba identificira s borbom seljaka za više zemlje; sklon je da prenaglasi značenje pogleda seljakâ koji »shvataju da su bili izdani po buržoaskim partijama, da njihova borba za zemlju tek nastupa i da tu zemlju ne mogu postići bez jedinstva sa radnicima i stvaranja radničko-seljačke vlade«.

[16] Svi citati prema knjizi Gordane Vlajčić.

Digitized by Google

procjena situacije dovela je do pogrešnog avanturističkog kursa, pri čemu oružanog sukoba nije, u stvari, ni bilo, već samo u onim slučajevima kad su komunisti, da ne bi pali u ruke policiji, pružali otpor prije hapšenja.[17] Stotine i haljade komunista biva uhapšeno i osuđeno pred Sudom za zaštitu države.[18] Režim uništava malobrojna legalna uporišta revolucionarnog radničkog pokreta; partijske i skojevske organizacije su se osipale i topile, a veze između organizacija i rukovodstva pokidale. Nastupa zastoj u radu KPJ na selu i sa seljaštvom. Obnavlja se tek nakon dve-tri godine, kad iz zatvora izlaze prvi revolucionari koji su zbog nedostatka dokaza bili suđeni na kraće vremenske kazne. Među njima je i Edvard Kardelj.

3. Kardeljevi stavovi prema seljačkom pitanju u razdoblju od 1934. do 1938. godine

Edvard Kardelj se već na prvim koracima svog revolucionarnog puta susreće sa seljačkim i nacionalnim pitanjem, kao bitnim odrednicama revolucionarne partije. Bio je gradsko dijete, živio je i djetinjstvo proveo u Ljubljani, gdje je i primljen u SKOJ, a potom u Partiju. Vjerojatno su ga tek istražni zatvor i robija (u Požarevcu) doveli u neposredni kontakt sa seljacima i seljaštvom: na robiji (tom »crvenom« univerzitetu revolucionarâ) zacijelo se temeljitije upoznaje sa značenjem seljačkog pitanja u agrarnoj zemlji kakva je u to doba bila Jugoslavija. Pušten na slobodu 1932. godine, vraća se u Ljubljanu, gdje, pored intenzivnog političkog i organizacijskog rada na obnovi Partije u Sloveniji, studira i objavljuje svoje poglede na slovenačku stvarnost. Mladi 22-godišnjak objavljuje studije: *Nacionalno pitanje kao znanstveno pitanje*, *Kritika kršćanskog socijalizma* (koji je, sa J. Ev. Krekom na čelu, imao značajan utjecaj na selo i na dio seljaštva u Sloveniji) i daje u njima svoju ocjenu opasnosti od fašizma. To je razdoblje sazrijevanja Kardeljeve ličnosti, kako kao klasnog borca i političkog rukovodioca tako i kao znanstvenog stvaraoca i propagatora revolucionarnih ideja.

No nije nam cilj da ovdje govorimo o svim aspektima Kardeljeva rada. Više ćemo se zadržati na njegovim stavovima prema seljačkom pitanju. Prvi je put Kardelj svoje stavove prema seljačkom pitanju iznio u referatu na Konferenciji pokrajinske organizacije KPJ za Sloveniju, koja je održana septembra 1934. u Goričanima. Njegov referat »Zadaci pokrajinske organizacije KPJ u Sloveniji u pogledu seljačkog i nacionalnog pitanja«[19] bit će pri-

[17] Za ocjenu ovog razdoblja vidjeti: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, str. 153—162.

[18] U grupi od 14 komunista, osuđenih 18. IX 1930, nalaze se E. Kardelj i O. Keršovani.

[19] Tekst referata je rekonstruiran na osnovu spisa koji je korišćen u sudskom procesu protiv Pavla Tepine i drugih. Nepotpuna mjesta u ovom spisu dopunio je E. Kardelj 1974. godine. Referat je za objavlji-

Digitized by Google

lika da pokažemo kako je E. Kardelj već na prvim koracima svog organiziranog političkog rada lucidno sagledavao osnovne teškoće političkog rada KPJ onog vremena.

Sektaštvo je, prema tom referatu E. Kardelja, bilo osnovni razlog slabog »povezivanja Partije sa seljačkim masama«[20]; no to nije lako otkloniti, jer je »borba za pravilnu politiku Partije prema seljaštvu mnogo teža i dugotrajnija nego borba u sindikalnoj politici Partije«. Pozivajući se na Staljina (u stilu tadašnjih spoznaja komunista), E, Kardelj kaže: »Staljin je rekao da revolucionarni proletarijat mora da potraži seljaka za saveznika, jer će inače sav njegov trud da bude uzalud. Samo one vođe i samo ona partija koji ne žele da proletarijat zaista pobedi, za koje je klasna borba i borba za vlast proletera samo fraza, nastoje da kineskim zidom odvoje proletarijat od seljaka. *Prema tome, borba za pridobijanje seljačkih masa uslov je za pobedu proletarijata, uslov za uspeh proleterske revolucije, za uspostavljanje sovjetske vlasti.*«

Taj stav E. Kardelja u referatu u Goričanima iz septembra 1934. godine prihvatila je ne samo Konferencija za Sloveniju, već i IV zemaljska konferencija KPJ, održana u decembru 1934, definiran gotovo istim riječima.

Kako to E. Kardelj želi ostvariti u praktičkoj djelatnosti Partije? On prvo konstatira da je slovenačka seljačka privreda »u očajnoj situaciji«. »Što je udaljenije selo od grada, toliko je u njemu veća beda i nevolja.« Mjere s moratorijem seljačkih dugova nisu mnogo pomogle: »novi zakoni o zaštiti seljaka oslobodili su ga, doduše, za nekoliko godina od straha i brige od banaka, ali su zato malog seljaka i srednjaka nemilosrdno bacili u ruke seoskim gulikožama i velikoposednicima. Pritisak poreskih uprava na seljake uzrokovao je da oni moraju da pozajmljuju novac, ali da ga sada ne dobivaju od zadruga i banaka nego od zelenaša uz visoke kamate.« Kardelj konstatira da se u uvjetima daljnjeg pada cijena poljoprivrednih proizvoda preuzeti krediti sve teže otplaćuju. »Zaduženost raste. Za tri-četiri godine, kad seljak bude morao početi da otplaćuje stare dugove, slovenačka seljačka privreda naći će se u očajnoj krizi. Strah od toga već se uvlači u seljačke domove i ljudi sa strepnjom gledaju u budućnost.« Bijeda, oskudica i glad karakteriziraju seljačko gospodarstvo, što je spojeno s neriješenim agrarnim pitanjem (ostaci feudalizma, veleposjedi, kolonat i oskudica zemlje); na političkom planu tu je politička obespravljenost i kulturno potlačivanje. To sve podstiče seljaka na otpor državi, vladajućim strankama i kapitalizmu. Kardelj ističe da u tim uvjetima nacionalna buržoazija »ne može više da vodi seljačke mase u borbu protiv iskorišćavanja, ne može više da bude

---

vanje priredio Janko Liška. Preuzeli smo tekst objavljen u slovenačkom izdanju lista »Komunist«, teorijski prilog, avgust-decembar 1974. godine. Na srpskohrvatskom jeziku prvi put objavljeno u: E. Kardelj, *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, knj. 1, str. 13—39.

[20] Svi tekstovi u navodnicima, citati su iz naprijed spomenutog Kardeljevog rada — ako nije drugačije navedeno.

Digitized by Google

hegemon u narodnooslobodilačkim borbama«. Vodstvo u toj borbi moraju preuzeti proletarijat, radnička klasa i KPJ.

Kardelj provodi u tom referatu i preciznu analizu iskorištavanja seljaštva od monopolnog kapitala (snižavanjem cijena poljoprivrednih i povećanjem cijena industrijskih proizvoda) i državnog erara i, na temelju toga, zaključuje: »Položaj slovenačkog seljaka je tako strašan da mu je život očajan, u pravom smislu reči životinjski, što ga sve obavezno revolucioniše i svrstava u jedinstveni front s radničkom klasom. Uslovi su, dakle, takvi da bi Komunistička partija ubrzo mogla da postane i vođa slovenačkog seljaštva u borbi protiv izrabljivačke klase svih nacija, a pre svega u njegovoj nacionalnoj revolucionarnoj borbi protiv velikosrpskih ugnjetača i izrabljivača.«

Kardelj ističe u kolikoj je mjeri poljuljana vjera seljaka u klerikalno vodstvo »Klerikalna je buržoazija — piše Kardelj — uspela veštom demagogijom da zadrži slovenačkog seljaka i veliki deo malograđanstva« pod svojim utjecajem sve »do početka rasula vojno-fašističke diktature«; no ulazak Korošeca u »vojno-fašistički režim« doveo je do »brzog otpadanja seljaka od njega«) i u kolikoj su mjeri događaji pokazali da je seljak spreman na revolucionarnu borbu«. Kardelj jasno naglašava da »ko god je išao po selima mogao je da primeti kako raste revolucionarnost seljaštva svugde gde je naša Partija došla u bilo kakvu vezu s njim. U mestima gde se uticaj Partije još nije osetio vlada neorijentirano nezadovoljstvo protiv sistema, klerikalnih vođa i njihove izdajničke politike; no još se ne primećuje borbeno raspoloženje«.

Kardelj, nakon analize, oštro i bespoštedno kritikuje partijski rad među seljaštvom, počinjući sa kritikom vrha i spuštajući se do osnovnih ćelija. Pokrajinski komitet nije poslao ćelijama dovoljno materijala da bi se one upoznale sa *pravom* politikom Partije prema seljačkom pitanju, niti je suzbijao oportunističke greške (desne i lijeve) i »socijaldemokratske likvidatorske tendencije omalovažavanja rada u vezi sa seljačkim i nacionalnim pitanjem«. Štoviše, i sam Pokrajinski komitet je bio »zahvaćen tendencijama omalovažavanja rada među seljacima«. Na terenu su »sektaška svojstva organizacija i ćelija sprečila povezivanje članova Partije sa seljacima«. Stvoreno je »pogrešno mišljenje da seljaci nisu sposobni za revolucionarnu borbu«. No to je samo rezultat sopstvenog oportunizma i nemogućnosti da se približe seljačkim masama. Nakon oštre kritike, Kardelj postavlja i konkretne zadatke: treba objaviti »konkretan materijal za rad komunista među seljacima«; »bezuslovno treba izdati i ilegalni časopis za seljake«,[21] formirati »seljačke akcione odbore«, ući u seljačke organizacije, tražiti izvještaje »od svake ćelije« o ekonomskom i socijalnom položaju seljaka i drugo. Razlozi su tome lapidarno kratko dati, sa jednom Kardeljevom rečenicom: »Bez pridobijanja seljačkog radnog naroda, bez prevlasti radničke klase u nacionalno-revolu-

[21] Kao plod tog stava, izišao je u Donjoj Lendavi 5. X 1934. prvi broj »Ljudske pravice«.

Digitized by Google

cionarnoj borbi, bez jakog i u seljačkim masama uraslog slovenačkog nacionalno-revolucionarnog pokreta — nema proleterske revolucije.«

Jasno izložene ideje mladog Kardelja pažljivo su slušali prisutni članovi Centralnog komiteta KPJ — Blagoje Parović i Josip Broz, koji dolaze iz inozemstva da se upoznaju s prilikama u zemlji. Njegovi stavovi nalaze odjeka i u zaključcima IV zemaljske konferencije KPJ, koja je održana 24—25. decembra 1934. godine u Ljubljani (u prisustvu ukupno 11 delegatat).[22]

Time prvo istupanje Edvarda Kardelja o seljačkom pitanju dobiva potpuno partijsko priznanje, prihvaća ga i Zemaljska konferencija, ono postaje osnovica praktične aktivnosti Partije.

4. Kardeljevi stavovi prema agrarnom i seljačkom pitanju od 1938. do 1941. godine

Krajem 1934. godine E. Kardelj odlazi da studira u Moskvu, ali ubrzo (1935) postaje i sam predavač na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada. Ostaje tamo dobre dvije godine i vraća se početkom 1937. u Ljubljanu. Tu organizira Osnivački kongres Komunističke partije Slovenije (Čebine, april 1937), na kojem je biran za člana CK KP Slovenije. Početkom 1938. opet ga hapsi policija, pa nakon četiri mjeseca zatvora prelazi u ilegalnost. U ljubljanskim zatvorima završio je knjigu *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja*, koju je izdao pod pseudonimom Sperans.

Bila je to knjiga koja je članstvu Partije ukazala i na način rješavanja nacionalnog i seljačkog pitanja u novoj Jugoslaviji, koja se pripremala, ukazujući pri tom na presudnu ulogu koju su u prošlosti odigrale seljačke mase.[23]

Očito inspiriran Engelsovom knjigom o njemačkom seljačkom ratu,[24] E. Kardelj je sagledavao revolucionarne potencijale slove-

---

[22] U tim se zaključcima gotovo ponavljaju Kardeljevi stavovi. U Rezoluciji IV konferencije se kaže da je »*osnovni uslov* ne samo za pobjedu radničko-seljačke revolucije, već i za uspješno vođenje svakodnevnih borbi, pridobijanje osnovnih masa seljaštva i ugnjetenih naroda kao saveznika na strani proletarijata«. Zapuštanje rada na selu od strane komunista naziva se »najopasnijom socijaldemokratskom pogreškom jednakom odricanju od revolucije«.

[23] Kardelj piše: »Pokretačke snage našeg narodnog buđenja bile su seljačke mase s tankim slojem inteligencije, koji je bio usko povezan sa seljacima, zatim slabo razvijeni i malobrojni obrtnički živalj po gradovima...« »Slovenački kmet je uneo u svoju narodnu pesmu najplemenitije osobine viteštva. Viteštvo je stavio u službu naroda, dao mu je demokratski sadržaj.«

[24] Knjiga Friedricha Engelsa *Njemački seljački rat* (sa predgovorima F. Mehringa i F. Engelsa) izišla je bila u našem prijevodu godine 1933. u izdanju »Naučne biblioteke« u Zagrebu, u prijevodu I. Mussulinove. U tom izdanju štampan je kao uvod rad F. Mehringa *O Engelsovom seljačkom ratu* (koji nisu donosila poslijeratna izdanja te Engelsove knjige, primjerice izdanje »Kulture« iz 1950).

Digitized by Google

načkog seljaštva, jednako u prošlosti kao i tada, uoči drugog svjetskog rata. Engels je pisao svoje djelo 1850. godine, kad se, nakon revolucionarne plime iz 1848, osjećala stanovita »mlitavost« u radničkom pokretu (termin F. Engelsa). No Engelsovo ukazivanje na seljačke snažne i žilave ličnosti, koje se bore, daleko je od svake klonulosti, ono odiše nesalomljivom i ničim pomućenom željom za borbom.[25] Engels je taj svoj rad cijelog života htio dopuniti: smatrao ga je »ishodišnom točkom čitave njemačke povijesti«.[26] Engels je u tom djelu tvrdio da, pored plemstva i knezova, svećenstva i građana, u Njemačkoj XVI stoljeća postoji »velika izrabljivana klasa naroda: seljaci. Na seljaku su počivali svi društveni slojevi: knezovi, činovnici, plemstvo, popovi, patriciji i građani. Pripadao seljak kom knezu, državnom velikašu, biskupu, manastiru ili gradu, svuda se s njime postupalo kao sa kakvom stvari, kao sa teglećom marvom, pa i još gore. Ako je bio kmet, bio je prepušten na milost i nemilost svom gospodaru. Ako je bio podložnik, tada su njegove zakonske i ugovorne služnosti bile dovoljne da ga satru, ali njegove služnosti dnevno su se povećavale. Najveći dio svog vremena morao je raditi na imanjima svog gospodara; od ono malo što je mogao zaraditi u svoje slobodno vrijeme morao je plaćati desetinu, kamate, zadužnice, rabote, putni trošak, ratni porez, zemaljski porez i državni porez. Seljak se nije mogao ni ženiti niti umrijeti a da ne plati gospodaru«[27].

Očajne prilike seljaštva uzrokovale su mnogobrojne seljačke bune još i prije velikog seljačkog rata. Vođe tih ustanaka karakterizira plebejski i proleterski asketizam, tako čest kod svih srednjovjekovnih ustanaka religiozno obojenih (ali i »na početku svih proleterskih pokreta«[28] — kako veli Engels). Ti ustanci seljaka protiv »gospode« s dolaskom Luthera, koji 1517. ustaje protiv pape sa svojih 95 teza u Virtembergu dobivaju novu dimenziju, jer Luther poziva knezove i sve ljude da spreme vojnu silu, da napadnu pokvarene rimske ljude, koji truju cijeli svijet, i to oružjem, a ne riječima. Lutherove riječi odzvanjaju pozivom na »sveti« rat: »kao što kažnjavamo kradljivce mačem, ubojice užetom, krivovjerce vatrom, zašto da tim prije ne napadnemo svim vrstama oružja ove sramotne učitelje propasti, te pape, kardinale, biskupe i cijeli roj rimske Sodome, te da u njihovoj krvi ne operemo svoje ruke?« Revolucionarni zanos Lutherov zahvatio je njemački narod: seljaci i plebejci vidjeli su u Lutherovim proglasima protiv popova signal za ustanak, koji je postao tim snažniji kada su mu se pridružili i neki građani i velik dio sitnog plemstva. Seljački rat počinje, i kako napreduju ustanici, tako se Luther pretvara od predvodnika u posrednika, a po-

[25] Kako to ističe F. Mehring u naprijed citiranom radu, str. 12.
[26] U pismu Sorgeu od 31. XII 1894.
[27] F. Engels, *Njemački seljački rat*, str. 50.
[28] Ibid., str. 74.

Digitized by Google

tom i u gušitelja seljačkog ustanka.[29] Engels u tom svom djelu posebno ističe hrabrost seljačkih ustanika u Sloveniji — Koruškoj (!), Kranjskoj i Štajerskoj — u borbi za »stara prava«,[30] ističe da su se Slovenački seljaci združili 1525. sa rudarima i držali srazmjerno dugo svoju vlast.[31] Sve te činjenice koje navodi Engels zna i mladi E. Kardelj i on ih citira u svom *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja*[32] nazivajući to »slovenačkom seljačko-plebejskom demokratskom revolucijom u XVI veku«, koja je »feudalni sistem na slovenačkom tlu iz temelja potresla«[33]. Slovenačko seljaštvo ujedinilo se u borbi protiv feudalizma s revolucionarnim pokličem, »le vkup, le vkup, uboga gmajna!« (ujedini se, udruži se, bijedni narode), i taj je seljački rat predstavljao »najveću revolucionarnu akciju u istoriji slovenačkog naroda«[34].

No Kardelj ne izučava seljačke ratove radi povijesti: historija je za njega učiteljica života. Zato on proučava ono što je dovelo do promjena u seljačkom odnosu prema revoluciji. Istražuje, prije svega, položaj i ulogu seljaštva u slovenačkom nacionalnom pokretu i tokom 1848. godine. Komparativnom analizom on pokazuje kako slovenački nacionalni pokret nije postao moćna revolucionarna snaga, jer se nije naslonio na »seljačke i druge plebejske mase«[35]. A nije se ni mogao nasloniti, jer je u Sloveniji bilo malo revolucionarnih buržoasko-demokratskih elemenata koji bi podupirali seljaka u njegovom zahtjevu da dobije u vlasništvo zemlju feudalaca bez odštete. A tamo gdje je seljak dobio zemlju iz ruku apsolutističke monarhije koja se borila protiv liberalne buržoazije on se »dezinteresirao za borbu koju je vodila buržoazija i katkad je čak postao saveznik reakcije«[36].

Slično se zbilo i 1918—19. godine, kada su seljačke akcije tražile radikalnu agrarnu reformu, a organizirane političke snage u Sloveniji takve zahtjeve nisu podržale (ni buržoaske partije, niti socijaldemokracija), pa se seljački pokret razvio odvajanjem od buržoaskih vrhova, približavajući se radništvu.[37] No vodstvo slovenačke socijaldemokracije, »izraslo u austromarksističkom opor-

---

[29] Luther i papa udružiše se protiv seljaka: pred seljačkom revolucijom zaboraviše stara neprijateljstva. Luther poučava da se »ne smije imati nikakve lažne samilosti prema seljacima. Oni se sami miješaju među buntovnike, koji imaju smilovanja. Samo s onima prema kojima bog nema smilovanja, nego koje bog hoće da kazni ili uništi... Moramo se moliti za njih da se pokore i, ako ne budu htjeli, onda za njih nema mnogo milosti. Pustite da zavižde meci među njima, inače će oni počiniti hiljadu puta gore stvari« (F. Engels, ibid., str. 63).

[30] F. Engels, ibid., str. 89.

[31] Ibid., str. 134—135.

[32] E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, III izdanje, 1973, citirano prema izdanju iz 1983, knj. I, str. 41—136.

[33] Ibid., str. 82.

[34] Ibid., str. 85.

[35] Ibid., str. 104.

[36] Ibid., str. 105.

[37] Ibid., str. 124.

Digitized by Google

tunizmu, nije bilo nikako doraslo revolucionarnim zadacima pred kojima se našlo«[38], pa je jedna revolucionarna situacija bila propuštena.

Analizirajući slovenačko historijsko iskustvo, Edvard Kardelj dolazi do zaključka da svi »socijalni, ekonomski i politički interesi (seljaka) leže na istoj liniji sa opštim interesima nacije. Zato baš seljak sačinjava najbrojniju armiju nacionalnooslobodilačkog pokreta i bez njegovog aktiviziranja borba za nacionalne zahteve ne može biti uspešna«[39].

Ta krupna pouka, do koje dolazi Sperans, postaje misao vodilja njegova rada do 1941. godine i onoga u revoluciji. Bila je teorijska osnova njegovog kasnijeg rada i kada je (od 15. marta 1939) vodio uredništvo »Proletera«, centralnog glasila KPJ. Od tog doba Kardelj je u središtu politike rukovodstva KPJ: boravi (ilegalno) u Zagrebu, putuje po zadacima u Dalmaciju, Sloveniju i drugdje. Učestvuje u radu V konferencije KPJ (19—23. oktobra 1940. u Dubravi kraj Zagreba).

Ma koliko bio zaokupljen poslom, on ne zaboravlja na rad na selu: podstiče komuniste da smjelije odlaze među seljake. Upozorava da »članstvo i organizacija (KPJ — op. V. S.) zaostaju za borbenom spremnošću seljačkih masa«, a da su glavni uzroci tome među komunistima samima. Treba redove KPJ »očistiti od socijaldemokratskog potcenjivanja i nepoverenja u revolucionarnu energiju samog seljaštva«. Ističe da je »glavnina seljačkih masa izvan svih organizacija« i da članovi KPJ »moraju pronaći put do tih masa«. Naglašava potrebu masovnog rada na selu, ali i neophodnost strpljivog rada sa seljacima koji su izloženi mnogim Partiji stranim utjecajima.[40]

Tito istupa sa istim idejama neophodnosti borbe za savez radnika i seljaka, jer je to »glavni i odlučujući preduslov za pobjedu radničke klase u Hrvatskoj«[41]. Vladimir Bakarić zastupa te ideje u »legalnoj« partijskj štampi.[42] Cijela Partija se uključuje u pohod ka seljaštvu i njegovim interesima. Stvaraju se nove partijske ćelije na selu, niče i jača nova masovna baza partijskog rada. Ona ista koja će odigrati tako presudnu ulogu u dizanju ustanka i pobjedonosnom hodu revolucije. Čini nam se da su u tu masovnu osnovu socijalističke revolucije bile, unesene i misli Edvarda Kar-

---

[38] Ibid., str. 125.

[39] Ibid., str. 132—133.

[40] Svi citati iz Kardeljevog članka *Za borbeni savez radnika i seljaka*, objavljenog u »Proleteru«, u broju 5—6/1941, dati prema knjizi *Edvard Kardelj*, »Globus«, Zagreb, str. 60—61.

[41] Josip Broz Tito, *Godinu dana sporazuma Cvetković-Maček*, »Srp i čekić«, kolovoz 1940 (*Sabrana djela*, tom 5, str. 140—150). Vidjeti o tome podrobnije u mom radu *Seljaštvo u revoluciji i socijalistički preobražaj sela*, objavljenom u zborniku *Titova misao i delo* (u redakciji J. Đorđevića), »Radnička štampa«, Beograd, 1982.

[42] O tome vidjeti podrobnije u mome tekstu *Socijalizam i selo* (uz agrarno-ekonomske radove Vladimira Bakarića), »Naše teme«, br. 4/1982, str. 497—505.

Digitized by Google

delja o seljačkom pitanju, kojima se nadvladalo nekadašnje sektaško nepovjerenje prema seljaštvu kao savezniku; u uspesima proleterske revolucije nalazio se i onaj trajni Kardeljev svjetionik duha, koji je sa Titom usmjerio partijski rad u mnogo većoj mjeri nego do tad na selo i seljake. Smatram da će se tom aspektu Kardeljeva životnog opusa morati u budućnosti pokloniti mnogo više paźnje nego do sad.

5. Kardeljevi stavovi prema seljačkom pitanju u inicijalnim fazama izgradnje socijalizma (1946—1950)

Od posebnog je značenja sagledati stavove E. Kardelja u pogledu položaja, uloge i mjesta seljaštva u inicijalnim fazama izgradnje socijalističke privrede, sve tamo do 1950. godine, kada se polažu kameni temeljci samoupravljanju. Radovi E. Kardelja iz tog doba, od kojih se neki prvi put sada objavljuju, otkrivaju nove činjenice, o kojima će budući historičari našeg društva morati da vode računa.

Mislim da Kardeljeve poglede iz toga vremena karakterizira stalna briga o očuvanju saveza radnika i seljaka, saveza koji se stvarao uoči drugog svjetskog rata, a u ognju revolucije kalio. Kardelj u nizu radova iz tog doba ističe da je Komunistička partija dužna da postupa tako da se ne odvaja od »seljačkih masa« (termin kojim se koristio i E. Kardelj 1947. godine[43] i da stvara uvjete koji će voditi to seljaštvo, kao i ostale građane, ka boljoj sutrašnjici.

Smatram da je u tom kontekstu potrebno istaknuti tri Kardeljeva stava, koja nisu uvijek bila u potpunosti poštovana u tim inicijalnim godinama našeg razvoja. To su njegovi stavovi u pogledu dinamike razvoja poljoprivrede u početnim fazama rasta socijalističke privrede, zatim teze o politici cijena poljoprivrednih proizvoda i, konačno stav prema zadrugarstvu i procesu kolektivizacije jugoslavenske privrede.

Prije svega, nekoliko riječi o tome kako Edvard Kardelj gleda na poljoprivredu u petogodišnjem planu, za koji je on pisao da »ne predstavlja samo neku ekonomsku računicu, samo neki privredni račun u velikom, opštedržavnom merilu«, nego »zamašan i dubok ekonomski, socijalni i politički preobražaj zemlje, koji se rešava u svim oblastima našeg života«[44]. Pri tome razvoju, kaže Kardelj, »ne može se ni pomisliti na zdrav razvitak naše privrede ako industrijalizacija i elektrifikacija idu brzim tempom napred, a poljoprivreda zaostaje. Naprotiv, sama industrijalizacija traži i rekonstrukciju i unapređenje poljoprivrede«. On ustaje protiv »nekih tendencija«, kojih »je bilo«, da se potcijeni »uloga poljo-

[43] E. Kardelj, *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, knjiga 1, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji* str. 178.

[44] E. Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, knj. 1, str. 166.

Digitized by Google

privrede i značaj njenog unapređenja«, ali su »te tendencije ubrzo nadvladane kao skroz-naskroz pogrešne i vrlo štetne«[45].

Međutim, polazna osnovica u poljoprivredi je veoma niska, jer je »vrlo zaostala poljoprivreda kakvu smo nasledili od stare Jugoslavije«. Jugoslavija ima kod glavnih poljoprivrednih kultura — utvrđuje Kardelj nakon komparativne analize sa desetak zemalja — »izuzev Amerike, najmanji hektarski doprinos«, što pokazuje »kakve se mogućnosti otvaraju za našu poljoprivredu ako se latimo sistematske borbe protiv te njene zaostalosti«[46]. Tu poljoprivredu karakteriše nizak tehnički nivo; ona je »u velikoj meri prepuštena stihiji elementarnih sila prirode«. Stočarstvo je zaostalo, a stoka »rđavo hranjena i neobezbeđena«. Zato Kardelj ističe: »ako uzmemo, s jedne strane, ovu zaostalost, a s druge, povećane zahteve koje pred poljoprivrednu produkciju postavlja naša industrijalizacija, onda svakome mora biti jasno da bismo morali računati sa sve većim hroničnim teškoćama i krizama u ishrani i snabdevanju našeg stanovništva i naše industrijske produkcije poljoprivrednim artiklima, ako bismo ostali pri sadašnjem stanju ili pri sadašnjem tempu razvitka poljoprivrede, ako ne bismo postigli bitnu promenu u njenoj strukturi, ako je ne bismo unapredili i u pogledu tehnike i u pogledu metoda obrađivanja. Bilo bi vrlo pogrešno misliti da će se poljoprivreda sama od sebe razvijati uporedo s industrijalizacijom, da će je industrijalizacija automatski povući za sobom. Naprotiv. Potrebne će biti stalne konkretne mere naše narodne vlasti i najveći napori da bi se postigli potrebni rezultati«[47].

Kardelj ističe da s industrijalizacijom rastu potrebe za hranom i drugim poljoprivrednim proizvodima. Treba više proizvoda, a »istovremeno se smanjuje radna snaga u poljoprivredi, koju treba zameniti tehnikom i boljim metodama obrađivanja zemlje... Zato naš petogodišnji plan (za razdoblje 1947—1951 — op. V. S.) i predviđa unapređenje poljoprivrede, povećanje setvene površine, povećanje doprinosa, ukratko rečeno — povećanje poljoprivredne produkcije«[48].

Put da se to stanje, nezavidno nasleđe prošlosti, nadvlada jeste industrijalizacija (koja »otvara mogućnosti i daje sredstva za brzo i snažno unapređenje i rekonstrukciju naše poljoprivrede i za poboljšanje životnih uslova seljaštva«), ali i »*uporedno* podizanje i rekonstrukcija naše poljoprivredne produkcije« (što je »neophodan uslov za normalan razvitak industrijalizacije«).[49] Nikako ne bi trebalo dopustiti da industrijalizacija dovede do zaostajanja poljoprivrede: industrijalizacija »traži bitno povećanje poljoprivredne proizvodnje«, govori Kardelj na savjetovanju devet komunističkih partija Evrope u septembru 1947. u Poljskoj.[50] U soci-

[45] Ibid.
[46] Ibid., str. 167.
[47] Ibid.
[48] Ibid., str. 166.
[49] Ibid., str. 173.
[50] Ibid., str. 201.

Digitized by Google

jalizmu stalno prijeti opasnost da poljoprivreda ne slijedi potrebe industrijalizacije: ako bi se to dogodilo, »izložili bismo se opasnosti jedne hroničnе krize u pogledu poljoprivredne proizvodnje« — upozorava Kardelj.[51] Njegove rane bojazni još iz 1947. godine, pokazale su se, na žalost, opravdanima i u Jugoslaviji i u većem broju drugih socijalističkih zemalja Evrope.

Drugo strateško opredjeljenje bilo je njegovo shvaćanje ekonomske politike prema poljoprivredi: on je u tim ranim fazama našeg privrednog razvoja bio pobornik aktivne ekonomske politike prema poljoprivredi, tražeći sredstva kojima bi se proizvodnja što brže povećavala. Zalagao se za brži razvoj mehanizacije, za veću upotrebu mineralnih gnojiva, sjemena i za druge mjere agrarne politike; borio se protiv izgradnje »suviše skupih objekata, i to ne samo suviše skupih prema potrebama, nego i u srazmeri sa našim današnjim mogućnostima«. U tom pogledu zanimljiv je njegov stav da se rezultati u stočarstvu mogu postići i »sa zgradama, koje nisu sasvim u skladu sa projektima koje daju agronomi«[52].

Od interesa je, nadalje, sagledati i Kardeljevu koncepciju u pogledu cijena poljoprivrednih proizvoda, kad se razvoj poljoprivrede postavljao na nove osnove, nakon reorganizacije seljačkih radnih zadruga. Govoreći na IV kongresu SSRN Slovenije (27. IV 1953), on naglašava da je pogrešno mišljenje da »politika visokih poljoprivrednih cena može da ubrza napredak u poljoprivredi«. Visoke cijene poljoprivrednih proizvoda »vršile bi težak pritisak na celu našu privredu, a na selu bi izazvale stagnaciju, a ne napredak. Po mom mišljenju, neophodno je da socijalističko društvo kontroliše i reguliše odnose cena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda na takav način da omogući radnom seljaku takav životni standard kakav odgovara našim sadašnjim mogućnostima, ali da investicije u poljoprivredi budu finansirane preko kredita banaka i zadruga«[53]. Proširena reprodukcija u poljoprivredi, prema shvaćanju E. Kardelja iz početka pedesetih godina, trebala se i dalje vršiti na osnovu akumulacije, koja se stvarala u industriji i drugim socijalističkim djelatnostima izvan poljoprivrede, a ne prvenstveno iz razlike između tržišnih cijena i troškova proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Kardelj je implicitno za zadržavanje mehanizma škara cijena, kojim se u inicijalnim fazama socijalističke izgradnje, neekvivalentnom razmjenom sela i grada, ostvarivao značajan dio prvobitne socijalističke akumulacije. Slijedeći (svjesno ili nesvjesno?) model sovjetskog ekonomista E. A. Preobraženskog, koji je ovaj postavio u knjizi *Nova ekonomika*[54]

---

[51] Ibid., str. 202.

[52] Diskusija u Privrednom savetu vlade FNRJ, 9. VI 1949, ibid., str. 255.

[53] Ibid., str. 306.

[54] Knjiga je kod nas tek nedavno prevedena i izišla je u »Ekonomskoj biblioteci« Centra za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983 (s pogovorom I. Družića).

Digitized by Google

još dvadesetih godina, Kardelj traži da se sačuva postojeći mehanizam društvene akumulacije. On, dakako, uočava krupne razlike između škara cijena u kapitalističkom i socijalističkom društvenom uređenju: u socijalističkim uvjetima to je »instrument društvene akumulacije iz individualne poljoprivredne proizvodnje, koja se kasnije vraća u obliku jeftinijih kredita za unapređenje poljoprivrede i podizanje životnog standarda radnog seljaka u onoj meri u kojoj on bude podizao svoju proizvodnju za tržište«[55].

Kardelj, nadalje, stalno naglašava da nema napretka poljoprivredne proizvodnje bez promjene tada postojeće »razdrobljene, atomizovane, sopstveničke strukture naše poljoprivrede«, koja predstavlja »silnu kočnicu njenog razvitka«[56]. Bez rekonstrukcije agrarne strukture sve administrativne mjere i svi planovi dali bi »vrlo male rezultate«.

Isto tako, Kardelj traži da se ta parcelna poljoprivreda reorganizira na bazi zadrugarstva, kojega naziva »najpogodnijom formom ekonomske organizacije naše sitnosopstveničke poljoprivrede«[57]. On ističe da ne govori o administrativnim mjerama za rekonstrukciju poljoprivrede, već o potrebi da se »nađu takvi oblici *ekonomske*, tj. *zadružne organizacije* našeg zemljoradničkog sitnog i osrednjeg proizvođača, koji će ga postepeno, kroz njegova iskustva i nova saznanja, voditi od zaostalijih, prostijih oblika ka sve naprednijim oblicima saradnje u poljoprivrednoj proizvodnji«[58]

Ovdje moramo istaći da Kardelj krajem 1947. godine izričito traži da se ne forsiraju seljačke radne zadruge, kojih je tada bilo nekoliko stotina. On naglašava da seljačkim radnim zadrugama (dalje: SRZ) treba poklanjati najveću pažnju, pružati stalnu pomoć, mnogo veću i neposredniju nego dotad, kako bi te »radne zadruge zaista postale uzorne«. No one su, po Kardelju, bile: »ipak samo akcija najnaprednijeg dela našeg seljaštva, a nisu postale stvar koju bi većina našeg seljaštva shvatila i prigrlila. *Bilo bi, prema tome, pogrešno ako bismo smatrali da su danas samo radne zadruge odlučujući instrument za rekonstrukciju naše poljoprivrede. Ako bismo tako shvatili današnju ulogu radnih zadruga, učinili bismo krupnu sektašku grešku, zatrčali bismo se napred kuda nas svest našeg seljaštva ne bi mogla da prati, izolovali bismo se od seljačkih masa*«[59].

Nasuprot forsiranju SRZ, E. Kardelj ističe da »osnovno sredstvo koje nas danas može povesti ozbiljan korak dalje, ali *korak koji će naše seljaštvo razumeti i koji će zbog toga zahvatiti celu masu seljaštva*, to su mnogo jednostavnije forme zadrugarstva,

---

[55] E. Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, knj. 1, str. 306.

[56] Ibid., str. 173.

[57] Ibid.

[58] Ibid., str. 174 (*kurziv* — E. Kardelj).

[59] Ibid., str. 178 (*kurziv* — E. Kardelj).

Digitized by Google

koje će zatim naše seljaštvo svesno razvijati dalje u skladu sa svojim iskustvima«[60].

Misao da se seljačke radne zadruge ne bi smjelo stavljati kao uzor svagdje stalno je izražavana u Kardeljevom opusu tih godina. U govoru što ga je održao u Narodnoj skupštini FNRJ 25. aprila 1948. godine on polemizira sa »nekim drugovima«, koji su, na osnovu ostvarenog napretka SRZ (»koje se po svojoj sadržini i formi približavaju tipu sovjetskih kolhoza«), skloni da izvode zaključak »da nama ne treba nikakvo zadrugarstvo nižeg tipa, nego da prosto treba forsirati radne zadruge. Takvo shvatanje je potpuno pogrešno«, kaže Kardelj. »*Ne treba zaboraviti da radne zadruge stvaraju danas najnapredniji i najsvesniji elementi na selu, a da one ni izdaleka ne predstavljaju opšti pokret seljaka...* Prema tome, *ma koliko radne zadruge bile nužne, ma koliko ih treba svestrano pomagati, ipak su danas glavne one niže forme zemljoradničkog zadrugarstva koje je danas spremna da prihvati najšira masa našeg radnog seljaštva.*«[61]

No, događaji na terenu teku mimo koncepcija E. Kardelja: kolektivizacija sa stvaranjem SRZ napreduje brže nego što to dopuštaju i proizvodne snage i svijest ljudi. Zato Kardelj na drugom plenumu CK SKJ (28. I 1949) upozorava da je u pogledu socijalističkog preobražaja sela »neophodno potrebno obezbediti čvršće rukovođenje i kontrolu iz centra. Mi ne smemo dopustiti da mesne partijske organizacije i lokalni narodni odbori na svoju ruku tumače liniju Partije i čine greške, koje bi mogle imati ozbiljne negativne posledice«[62]. On ističe da je pogrešna dilema: ili SRZ ili OZZ (opšte zemljoradničke zadruge), jer je riječ »o jednom jedinstvenom procesu«. Radne zadruge bi valjalo »danas razvijati samo u određenom obimu i razmeri, u zavisnosti od svesti radnog seljaštva, ali preko zadruga opšteg tipa možemo elemente socijalističke zadružne poljoprivredne proizvodnje već danas masovno razvijati«[63].

Ta misao predstavlja okosnicu Kardeljevih izlaganja. Tako na sjednici Privrednog savjeta vlade SFRJ 9. juna 1949. godine on ističe da je »pitanju stvaranja radnih zadruga Centralni komitet prišao vrlo oprezno, bez forsiranja, i stalno upozoravao na to da se u pogledu radnih zadruga ne treba suviše zaletati. Međutim, kod našeg poljoprivrednog, i partijskog aparata dole, javila se tendencija jurišanja, tj. da se jednim jurišom cela sela obuhvate radnim zadrugama«[64].

---

[60] Ibid., str. 178—179 (*kurziv* — E. Kardelj).
[61] Ibid., str. 210—211.
[62] Ibid., str. 230.
[63] Ibid., str. 231.
[64] Ibid., str. 254.

Digitized by Google

6. Formuliranje politike postupne socijalizacije poljoprivrede (1956—1960)

Nakon reorganizacije seljačkih radnih zadruga, koja je započeta u proljeće 1953, a dovršena 1955/56. godine, nametnulo se pitanje kojim putem valja da krene poljoprivreda, djelatnost koja je »zaostajala u pogledu razvitka produktivnih snaga«[65]. Kardelj naglašava da se treba oslanjati na »sopstvena iskustva« i iz njih, »bez predrasuda, izvući jasne zaključke«. Kardelj smatra da su SRZ nikle u doba državnog monopola, u vrijeme kad su birokratsko-centralistički oblici apsolutno dominirali u privredi i kada je dominirao »sistem otkupa i drugih mera administrativne intervencije u poljoprivredi. Takvoj situaciji je najviše odgovarao tip radnih zadruga«.

Što je uzrok krizi SRZ? Kardelj smatra da se često precjenjivalo značenje prisile u njihovu formiranju, a da se »ne shvata prava ekonomska suština sadašnjih teškoća u radnim zadrugama... One su često nastajale kao zaštita seljaka pred obavezama, kojima je u ono vreme morala biti opterećena poljoprivredna proizvodnja«. Zato se i dogodilo »da nam se opšte zemljoradničko zadrugarstvo, na koje smo — u perspektivi — stavljali težište, nije razvijalo, a da su daleko brže nastajale radne zadruge, koje smo smatrali samo najvišim produktom razvitka zadrugarstva, a nikako glavnim sredstvom socijalističkog preobražaja poljoprivrede«[66]. A na drugom mjestu, ocjenjujući tendencije, kaže: »Veliki deo seljaštva ušao je u radne zadruge *da bi više dobio od društva, odnosno da bi mu manje davao, a ne da bi više i bolje proizvodio i time poboljšao svoj životni standard*« (*kurziv* — E. Kardelj). Kardelj se zato zalaže da se poljoprivreda oslobodi »elemenata administrativnog rukovođenja« i njen razvitak zasnuje »na slobodnoj utakmici ekonomskih snaga«.

No kako to uraditi? Idućih nekoliko godina E. Kardelj pažljivo prati što se to zbiva u poljoprivredi. Naslovi njegovih radova odaju evoluciju njegovih pogleda na pojedine probleme sela i poljoprivrede: on govori o »novim perspektivama razvoja poljoprivrede« (5. VII 1953), traži »samoupravljanje u zadrugama« (4. X 1953), razmišlja o »pitanjima socijalističkog preoburažaja sela« (22. I 1955) i o »agrarnoj politici«; ponovno razmatra »uzroke stagnacije i pretpostavke razvoja zadrugarstva« (26. X 1955); mnogo radi na problemima »jugoslovenske agrarne politike« (14. X 1956), gdje ga prvenstveno zaokupljaju problemi »cena poljoprivrednih proizvoda i načina investiranja u poljoprivredi« (izlaganje u Skupštini 7. XII 1956, i rasprave u Skoplju maja 1957). Tu se često nalaze i teme podruštvljavanja sredstava za proizvodnju u poljoprivredi i svojinskih odnosa (Ljubljana, 28. V 1957. i Osijek, 20. I 1959), pitanja ponovnog uspona poljoprivrednog zadrugarstva

[65] E. Kardelj, *O nekim problemima naše politike na selu*, 29. III 1953, knjiga 1, str. 277—290. — Svi citati u ovom pasusu su iz tog članka.

[66] Ibid., str. 280.

Digitized by Google

(23. I 1958) i pitanja »poslovnih saveza« i njihove uloge pri »udruživanju u poljoprivredi« (20. IV 1956, 30. VI 1956, 6. I 1959) i druga. Kritički duh Kardeljev, otvoren prema praksi i novim iskustvima, prodire u društveno-ekonomske odnose što se stvaraju na selu i stiče nova saznanja koja su, nerijetko, kritika pređašnje prakse ili, čak, »teorijske« misli tadašnjeg vremena.

Nakon takve višegodišnje antidogmatske analize prilika na selu, u poljoprivredi i zadrugarstvu, Kardelj izlazi na IX plenum Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije sa studijom *Problemi socijalističke politike na selu*, u kojoj iznosi svoje viđenje procesa podruštvljavanja poljoprivrede u socijalizmu uopće, a u Jugoslaviji napose. Taj je plenum potvrdio »novi kurs«[67] jugoslavenske agrarne politike, koji se provodio u Jugoslaviji od 1955/56. godine. Ta je studija i sinteza analize agrarnog pitanja u socijalizmu i, istodobno, konkretan program promjene postojećeg stanja.

Kardelj ističe da se Jugoslavija nalazi »tek na početku novog razvitka našeg sela[68], na kojem putu valja nadvladati »takozvano seljačko pitanje, kojega smo nasledili od starog društva«[69]. Unapređenje poljoprivrede je ekonomsko, tehničko i financijsko pitanje, ali ono ne može dati veće rezultate ako se ne mijenjaju društveno-ekonomski odnosi. A stanje u Jugoslaviji »još uvek« karakterizira, prije svega, »seljačko pitanje — to jest dominacija privatnih seljačkih gazdinstava, sa svom njihovom zaostalošću i ograničenim proizvodnim mogućnostima«[70]. Kardelj zato odgovor na pitanja vidi u »rekonstrukciji poljoprivrede u pravcu stvaranja krupnih seljačkih proizvodnih jedinica, sposobnih da organizuju — na bazi savremene tehnike i naučnih dostignuća — *društveni proces rada, uz postepeno podruštvljavanje zemlje*«[71].

Kardelj smatra da socijalistička praksa (»u nas i u drugim socijalističkim zemljama«) nije »bez grešaka i mana«. On ističe da »savremena socijalistička teoretska misao« ne smije biti »hvalospevni dogmatski marksizam«, koji »po samoj svojoj istorijskoj ulozi mora da se pretvara u subjektivističku negaciju marksizma, već kritički marksizam«, koji će kritički motriti praksu u njenom kretanju. On zato pledira za marksizam koji je sposoban da se bori »protiv dogmatske sterilnosti, idejnog konzervativizma i prakticističkog istrajanja na preživelim prelaznim oblicima i metodima u socijalističkoj praksi«[72].

S tim odlučnim opredjeljenjem Kardelj prilazi i agrarnim pitanjima naše zemlje. Kroz prizmu našeg iskustva on ističe da

[67] Tako ga naziva, u navodnicima, E. Kardelj, u predgovoru poljskom izdanju svoje knjige 1966, knjiga 2, str. 113.

[68] E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, knj. 2, str. 27.

[69] Ibid.

[70] Ibid., str. 29.

[71] Ibid., str. 29, (*kurziv* — E. Kardelj).

[72] Ibid., str. 32.

Digitized by Google

»u našim uslovima nije moguć metod kolektivizacije kakav je bio primenjivan u Sovjetskom Savezu od 1930. godine nadalje, sem po cenu teških ekonomskih i političkih poremećaja«[73].

Kardelj ističe da su »napredak socijalizma i unapređenje poljoprivrede nerazdvojno povezani sa ujedinjavanjem i podruštvljavanjem zemlje«. No socijalizam u poljoprivredi ne treba mjeriti procentom kolektiviziranog zemljišta, već »udelom socijalističkog sektora u poljoprivrednoj proizvodnji«[74].

Međutim, Kardelj ne osuđuje besprizivno put kolektivizacije. On kaže: »Mi ne ulazimo u to zašto je u Sovjetskom Savezu bila nužna takva kolektivizacija kakva je bila. Tvrditi da je taj put bio apsolutno pogrešan, a naš apsolutno pravilan, bila bi besmislica«[75]. On naglašava da na »negativne strane određenih procesa« ne ukazuje zato »da bismo *en bloc* osudili kolektivizaciju ili kineske komune, nego zato da bismo odbili pokušaje da se nama nametnu u ime marksizma i lenjinizma oni metodi socijalističkog preobražaja na selu koji ne odgovaraju ni našim uslovima ni našem vremenu«[76].

Kardelj ističe, nadalje, da se ne može računati »s unapređenjem i povećavanjem poljoprivredne proizvodnje kroz postojeće izolovano seljačko gazdinstvo«, jer bi to, i uz uvjet »znatno povećanih društvenih subvencija, značilo baviti se neostvarljivim iluzijama i nerentabilnim trošenjem društvenih sredstava«[77]. Zato on nalazi da je »unapređenje poljoprivrede moguće samo na putu njene rekonstrukcije kao krupne socijalističke proizvodnje«[78].

Kako to postići? Kardelj tada, 1959. godine, vidi mogućno rješenje u dva kanala. Jedan čine socijalističke poljoprivredne organizacije koje »u okviru normalnog prometa zemljom, kupovanjem ili uzimanjem u zakup«[79] proširuju i uvećavaju svoje površine. Taj će proces biti ubrzan mijenjanjem socijalno-ekonomske strukture na selu i jačanjem industrijalizacije.

Drugi je put da se »seljakovi ekonomski interesi usmere u pravcu podsticanja proizvodne saradnje privatnih gazdinstava sa zadrugama i drugim socijalističkim privrednim organizacijama«. Trebalo bi, kaže Kardelj, »uspostavljati i razvijati takve ekonomske odnose između socijalističkih privrednih faktora i privatnih gazdinstava — nezavisno od njihove veličine — koji će stihijsku privatno-sopstvenićku diferencijaciju svesti na minimum, postepeno preobražavati proizvodnu strukturu privatnog gazdinstva u smislu njegova uključivanja u društveni proizvodni proces, uz rukovodeću ulogu socijalističkih ekonomskih faktora«[80].

---

[73] Ibid., str. 33.
[74] Ibid., str. 34—35.
[75] Ibid., str. 38.
[76] Ibid., str. 39.
[77] Ibid., str. 129.
[78] Ibid.
[79] Ibid., str. 130.
[80] Ibid., str. 130—131.

Digitized by Google

Budući da Kardelj smatra da se tek unošenjem nove poljoprivredne tehnologije i značajnim povećanjem proizvodnosti rada mogu stvarati novi društveni odnosi u poljoprivredi, on traži da se »maksimalno opreme i osposobe sva naša poljoprivredna dobra, seljačke radne zadruge (*sic!* — V. S.), zadužne ekonomije, kao i svaka razvijenija opšta zemljoradnička zadruga, koja je već sposobna za ozbiljnu proizvodnu saradnju sa seljakom na većim površinama zemlje. Pojava svih tih faktora na tržištu, sa znatnim količinama robe, *uz niže troškove proizvodnje* nego što su seljački, bezuslovno mora još više produbiti i ubrzati preokret u orijentaciji privatnog seljačkog gazdinstva ka modernoj poljoprivredi, a time i ka saradnji sa zadrugom«[81].

Kardelj nije imao iluzija u pogledu mogućnosti i tempa razvoja novih odnosa. On odrešito kaže da se »samom kupovinom ne može rešiti ni pitanje nužnog unapređenja i povećanja proizvodnje, a kamoli pitanje socijalističkog preobražaja poljoprivrede, bar ne u praktički neophodnim rokovima«[82]. Zato on ističe da je »proizvodna saradnja — put ujedinjavanja zemljišta«, što je preduvjet za »osposobljavanje zemljišta za moderan proizvodni proces«. Tu »proizvodnu saradnju socijalističkih privrednih organizacija sa seljakom« Kardelj naziva »socijalističkom kooperacijom u poljoprivrednoj proizvodnji«[83]. On naglašava da kooperacija ne bi smjela postati »stvar političke agitacije«, već »pravac jedne privredne akcije, zasnovane na materijalnom interesu kako seljaka tako i zadruga i drugih društvenih proizvodnih organizacija«[84].

Prostor jednog prikaza ne dozvoljava nam da podrobno iznesemo kako je E. Kardelj sagledavao i obrađivao operacionalizaciju tog jugoslavenskog puta postupnog podruštvljavanja poljoprivrede. Recimo samo toliko da su time bili položeni temelji jedne nove, marksističke koncepcije socijalizacije poljoprivrede, koji su trebali olakšati dinamiku razvoja poljoprivrede.

7. Poljoprivreda i udruženi rad

U idućih petnaestak godina Edvard Kardelj se relativno rijetko vraća problemima poljoprivrede. Bio je angažiran mnogim drugim problemima, a smatrao je da razvoj poljoprivrede u Jugoslaviji uglavnom dobro teče i da ga ne treba posebno poticati. Tako u intervjuu japanskom listu »Yomiuri shimbunu« ističe da socijalistički preobražaj naše poljoprivrede ostaje cilj, »iako kod nas nije primijenjen klasični sistem kolektivizacije kakav se razvio u Sovjetskom Savezu. Razlika u putevima u tom pogledu nastala

[81] Ibid., str. 142—143 (*kurziv* — V. S. — da bi se istaklo na kojoj je pretpostavci E. Kardelj, kao vrstan marksist, gradio svoje viđenje sutrašnjice).

[82] Ibid., str. 147.

[83] Ibid., str. 153.

[84] Ibid., str. 154-155.

Digitized by Google

je pre svega zbog razlike u objektivnim uslovima. U Jugoslaviji se seljak kroz istorijski razvitak u ogromnoj većini teritorijalizovao na svojoj zemlji, dok je u carskoj Rusiji zemlja bila vlasništvo feudalnih spahija... Zato se kod nas nije mogao u prvi plan postaviti problem podruštvljavanja zemlje sam po sebi, već pitanje stalnog porasta udela društvenog sektora u tržišnoj poljoprivrednoj proizvodnji«[85]. U tom smislu on vidi — u istom intervjuu — da se socijalistički preobražaj poljoprivrede razvija u pravcu poljoprivrednih gazdinstava, koja povećavaju svoje površine i proizvodnju u društvenoj svojini te sa kooperacijom seljaka i zadruga.

Pa ipak, Kardelj ne smatra da je time riješen »problem malog seoskog poseda«. On u razgovoru sa predstavnicima »Kmečkog glasa«, 1967. godine, kaže: »Kao polaznu tačku za našu politiku moramo uzeti realne ocene kretanja koja su danas karakteristična u svetu, a i kod nas. Očevidno je potrebno konstatovati da je stari tip seljačkog poseda preživeo svoje, što, doduše, ne znači da neće veliki deo zemlje još dugo ostati u rukama malog seoskog posednika. Ali na takvom tradicionalnom tipu poseda, koji nazivamo seljačkim gazdinstvom, seljak može samo da životari, onako kako je životario nekad, tj. uz nisku produktivnost rada, nizak ekonomski i životni standard. Prema tome, ne pomažu mu oni ljudi koji tvrdoglavo insistiraju na iluziji da je budućnost slovenačke poljoprivrede u nekakvom stihijskom razmahu tradicionalnog seljačkog poseda, nego samo oni koji mu ukazuju na put njegovog povezivanja sa tokovima savremenog razvoja tehnike i tehnologije, i u poljoprivredi i u celoj privredi, sa svim posledicama i rezultatima takvog razvoja. To je gvozdena logika razvoja u celom razvijenom svetu; ni mi ne možemo izbeći takav razvoj, ako ne želimo da sami sebe osudimo na zaostalost i siromaštvo«[86]. Jasno je da Kardelj smatra da glavni problem nije zemljišni maksimum, nego preživjeli svojinski odnos, koji valja nadvladati kooperacijom individualnih proizvođača, pri čemu »zanemarivanje zadrugarstva postaje sve više slabost i sve ozbiljnija greška naše poljoprivredne prakse«[87].

Kardelj ističe da se previše govori »o seljačkom pitanju« i o položaju seljaka, a da stvarni problemi leže, pre svega, u položaju naše poljoprivrede. On naglašava da se naša poljoprivreda nalazi u teškoj materijalnoj situaciji »zato što smo postigli određenu proizvodnju koju uz današnje cene, odnosno današnju produktivnost poljoprivrednog rada, ne možemo plasirati ni na unutrašnjem ni na spoljnom tržištu. Problem naše poljoprivrede je, pre svega, problem našeg tržišta, a i problem daljeg napretka produktivnosti poljoprivrednog rada«[88].

---

[85] Ibid., knj. 3, str. 81—82.
[86] Ibid., str. 129—130.
[87] Ibid., str. 134.
[88] Ibid., str. 141.

Digitized by Google

Na te teme Kardelj se godinama više ne vraća i tek su rasprave o novom Ustavu ponovo dovele do njegovog aktivnijeg bavljenja problemima sela, zadrugarstva i poljoprivredne proizvodnje. Kardelj ističe da se i dalje moramo razvijati na dva paralelna »koloseka«, što znači razvijati krupnu socijalističku poljoprivrednu proizvodnju i kooperaciju s individualnim poljoprivrednim proizvođačem — seljakom. On se bori protiv »kolebanja u procesu realizacije naše agrarne politike u toku poslednjih 10 godina i jednog drugog procesa okarakterisanog u ovoj diskusiji kao *laissez-faire*, to jest prepuštanja da stvari idu stihijno svojim tokom«[89].

S tim u vezi Kardelj ističe da je uključivanje samostalnog ličnog rada zemljoradnikâ u sistem samoupravnog udruženog rada jedno od bitnih pitanja konstituiranja sistema udruženog rada u Jugoslaviji. On naglašava da individualni poljoprivredni proizvođači raspolažu sa više od 80% ukupno obradivih površina, što govori o tome »kolika je uloga i značaj ličnog rada u poljoprivredi«. Realistički sagledavajući da »još dugo vremena veliki procent obradivih površina neće biti direktno uključen u krupnu socijalističku poljoprivredu, naše socijalističko društvo je dužno prema sopstvenoj ekonomici, a pre svega prema radnim ljudima koji rade na toj zemlji, da preduzme sve što je moguće kako bi se i njihova produktivnost rada maksimalno podizala«[90].

Kardelj je za uključivanje svih seljaka u kooperativne odnose, a ne samo onih »koje odaberu organizatori socijalističke kooperacije«, »koji odgovaraju usko shvaćenim trenutnim ekonomskim interesima tih organizatora«. Zato ističe da su »zadruge i slični oblici organizovanja samih seljaka nezamenljiv faktor socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede«[91]. Kardelj nije vidio nikakve razlike »između zadruge i onoga što nazivamo kooperantskom osnovnom organizacijom udruženog rada na poljoprivrednim dobrima«[92]. Međutim, on konstatira da kooperacija ne napreduje željenim tempom. Izričito kaže: »U prošlosti nismo imali nekog velikog uspeha u tome. Razlog je prvenstveno to što, iako je bilo dosta volje i spremnosti od strane seljaka da ulaze u kooperaciju, nije bilo dovoljno sredstava. Za kooperaciju je potrebna moderna tehnika, tehnologija itd., jer samo tada kooperacija može podići produktivnost seljakova rada.«[93] Zbog toga on istražuje što su uzroci da kooperacija, pored nedostajućih sredstava, nije brže napredovala, pa nalazi da je ukidanje zemljoradničkih zadruga jedan od uzroka nezavidnog stanja u kojem se poljoprivreda nalazila. On izričito kaže: »Čini mi se da bismo u pogledu razvoja kooperacije odmakli više da nismo svojevremeno napravili

[89] Ibid., str. 170 (izlaganje na proširenoj sednici Privrednog saveta 6. III 1974).

[90] Iz knjige E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, ibid., str. 304.

[91] Ibid., str. 305.

[92] Ibid., str. 391.

[93] Ibid., str. 382.

Digitized by Google

grešku i oslabili zadruge, raspustili ih itd. Mislim da je to bila velika greška u našoj poljoprivrednoj politici. Jer zadruga, čak bez obzira na to koliko je slaba, prirodni je organizacioni oblik koji ipak može postepeno bolje da organizuje seljake, u zavisnosti od toga koliko se ulaže u samu zadrugu. Znači, problem je u tome kolikim sredstvima raspolažu i seljak i društvo da bi mogli razvijati poljoprivrednu proizvodnju... Mi smo, međutim, zadruge kao formu iz koje je mogla izrasti ta modernija organizacija praktično toliko oslabili i sveli ih na tako mali broj u Jugoslaviji da su se seljaci našli dosta usamljeni. Sada su poljoprivredna dobra organizovala kooperaciju — neka uspešnije, ali uglavnom manje uspešno. A i kada se u tome uspelo, kooperacijom nisu obuhvaćene celokupne površine zemljišta seljaka. A da smo doslednije razvijali zadruge, danas bismo imali više zadruga, kao što je ova u Jagnjilu, a verovatno i boljih. I ovakva zadruga je već sposobna i da planira, na primer, i penzijsko osiguranje seljaka.«[94]

8. Umjesto zaključka

Izdanje Kardeljevih radova u tri toma *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu* pokazuje da je on bio svojom riječju i djelom prisutan u svim etapama našeg revolucionarnog pokreta i da je isticao značenje »seljačkog pitanja« u jednoj agrarnoj zemlji kakva je bila Jugoslavija do revolucije i značenje razvoja poljoprivrede u zemlji koja je krenula brzim tempom ka izgradnji socijalističkih društvenih odnosa. Kardelj je, nesumnjivo, bio predvodnik borbe za stvaranje revolucionarnog saveza radnika i seljaka i borio se za njegovo ostvarivanje svom svojom revolucionarnom energijom, kako u periodu 1932—1941. tako i za vrijeme revolucije.

Vrlo je rano isticao značenje što ga dinamički razvoj poljoprivredne proizvodnje ima za proces industrijalizacije i još te daleke 1947. godine strahovao da bi usporeni razvoj poljoprivredne proizvodnje mogao donijeti krizu socijalističkom privrednom razvoju. Zalagao se za zadrugarstvo, za koje je smatrao da će ga seljaštvo razumjeti i prihvatiti kao svoje i razvijati u skladu sa vlastitim potrebama, prilagođavajući oblike konkretnim prilikama pojedinog kraja ili proizvodnje. Smatrao je da ne treba forsirati kolektivizaciju i tamo gdje za nju nije bilo uvjeta, ali njegovi savjeti nisu uvijek slušani. Višekratno je uočavao da kooperacija sa seljakom ne napreduje željenim tempom, a najčešće je za to okrivljavao naopaku politiku prema zadrugarstvu koja se provodila na terenu.

Kardeljevo djelo o poljoprivredi pokazuje bogatstvo misli i ogromno iskustvo prekaljenog revolucionera. Način na koji je ponirao u naše agrarne probleme, metode njegove analize, kao i

[94] Ibid., str. 382-383.

Digitized by Google

preporuke koje je davao, od trajne su vrijednosti kako za ekonomsku i agrarnu politiku tako i za sve one koji se bave razvojem poljoprivrede na suvremenoj etapi razvoja socijalizma u poljoprivrednim organizacijama. U tom sklopu posebno valja istaći da je uvijek žigosao dvije krajnosti: iscrpljivanje u općoj političkoj propagandi, što je odvajalo Partiju od konkretnih problema radnih ljudi sela, i uski privredni praktičizam, koji je zatvarao horizonte i onemogućavao rješavanje konkretnih teškoća i otvaranje perspektiva razvitka sa širih socijalističkih društveno-političkih vidika. U tome je izvor svježine i aktualnosti Kardeljeve misli, pa zbog toga možemo zaključiti da će taj svetionik duha još dugo obasjavati naše agrarne putove.

Digitized by Google

Fuad Muhić

O jednom vidu osporavanja lenjinizma

Pažnju naše javnosti u posljednje vrijeme su privukle rasprave čiji je krajnji cilj bio da iznova ispitaju savremeni značaj lenjinizma, da upozore na Lenjinovo učenje kao teorijsko i povijesno ishodište staljinizma, da ga zatim u cjelini odvoje od marksizma i da pokažu kako je i nama u Jugoslaviji neophodan samo »čist marksistički socijalizam«, odvojen od lenjinističke tradicije i inspiracije.

Zastupnici takvih gledišta izabrali su dva metodološka pristupa. Jedan od njih je historijski i motivisan je očiglednom namjerom da pokaže kako je lenjinizam od prvih trenutaka nastajao kao vanevropska doktrina, mnogo bliže stepsko-azijatskom pustahijskom mentalitetu nego učenju na čijim bi osnovama mogao da se utemelji moderan politički poredak. Drugi pristup želio bi da bude teorijski. Njegova je suština u nastojanju da po svaku cijenu istakne nespojivost marksističkog humanizma sa okolnostima u kojima je pripremana i izvođena oktobarska revolucija. Marksizam je na tu revoluciju nakalemljen, ističu pristalice ovog nazora, i Lenjin nije ništa drugo do samozvanac na području marksističke teorije. Zbog toga ga treba odstraniti iz njenog domena kako bi marksizam bio konačno oslobođen sumnji za svoj »istočni grijeh« i kako bi mogao bljesnuti u izvornoj čistoti, sporadično očuvanoj još samo kod zapadnih sljedbenika Marksovih. Ukratko, naglašavaju i jedni

Digitized by Google

i drugi, krajnji je trenutak da se Lenjin ne samo stavi izvan mitova, nego i da se odsiječe od svake komunikacije sa našim savremeništvom. Kao krupnu historijsku pojavu, njega valja neopozivo svrstati u red ličnosti koje su historiju već od početka stvarale na pogrešan način i po mogućnosti je što prije zaboraviti. U svakom slučaju, zaključuju ovi teoretičari, lenjinizam bi ostao kao teret na savjesti čovječanstva čak i da je poslije njega uslijedila neka druga njegova povijesna realizacija, a ne ona koja se naziva staljinizam. On je griješan sam po sebi, a njegovo nasljeđe je došlo samo kao nastavak početnog grijeha sa pretenzijom ka beskonačnosti.

Tako se dogodilo da među pitanjima, za koja ni inače nije prestajalo zanimanje našeg savremeništva, posebno mjesto zauzme današnja sudbina lenjinizma. Mada je o njoj napisano bezbroj djela s još uvijek izraženom pretenzijom da tradicionalnim pristupima Lenjinovom učenju priključe stanovite inovacije, između njih treba posebno pomenuti ona čiji su tvorci obnovili radikalno-kritičarsko gledanje na Lenjinov životni put i djelo, bez obzira na to da li su ona polazila sa pozicija građanskog konzervativizma, moderne ultraljevice ili apstraktno shvaćenog humanizma i moralizma.

Mješavinu ovih pristupa moguće je uočiti i kod jednog dijela naših današnjih teoretičara. No, pošto nam u ovom tekstu nije cilj formalna kvalifikacija njihovih pogleda, pažnju zaslužuje, prije svega, cilj njihovog nastojanja. Ono je, bez ikakvih određenih ograda, usmereno ka temeljnoj sumnji u dosadašnje ocjene povijesnog značaja Lenjinovog životnog puta i djela. Na udaru kritike morao se naći ne samo Lenjinov teorijski opus, nego i ponovo problematizirana historija boljševizma.

Za ovu historiju i njeno etičko revaloriziranje posebno zanimanje pobudilo je istupanje Nikole Miloševića u oktobru 1982, na Tribini Doma omladine u Beogradu. On je oživio neke detalje iz Lenjinova života vezane za »revolucionarne eksproprijacije« u prvim godinama XX vijeka. Riječ je, zapravo, o prepadima boljševičkih »bojevika« na banke, vozove, privatna imanja i ostale objekte uz pomoć kojih se moglo doći do materijalnih sredstava za finansiranje ilegalnih akcija. Milošević je dao njihovu interpretaciju, koju su neki kritičari, nakon samog njegovog istupanja, ocijenili kao odudarajuću od dosadašnjeg tretmana lenjinizma u našem naučnom životu. Ako za trenutak ostavimo po strani mišljenja da je riječ o malograđanskom, moralističkom, desničarskom, pa i buržoasko-restauratorskom posmatranju Lenjinove uloge u povijesnom profiliranju boljševizma kao »*par excellence*« doktrine terorizma (gledištu koje je bliže protivnicima oktobarske revolucije nego ozbiljnim marksističkim analitičarima modernog doba), trebaće se pobliže osvrnuti na vremenski isječak oko 1905. godine, koji je Milošević izabrao kao predmet svojih kritičkih opservacija. Izbor nije slučajan, jer je Milošević taj isječak uzeo kao povod za ocjenu cijelog historijskog konteksta u kojem će biti izvedena

Digitized by Google

oktobarska revolucija, kao i svih daljih zbivanja koja će se završiti pojavom staljinizma.

Pošto se Milošević najvećim dijelom oslonio na kazivanja poznatog sovjetologa Isaka Dojčera, biće korisno da se podsjetimo šta je Dojčer u tom povodu stvarno rekao. No prije toga treba baciti najkraći pogled na odnose između Lenjina i Staljina u vrijeme kada su »eksproprijacije« bile sastavni dio boljševičke taktike u borbi protiv carističkog režima. U njima sam u knjizi o staljinizmu ostavio zabilješke kojih bih se prisjetio i u ovom navratu.

Staljin se prvi put susreo sa Lenjinom na IV konferenciji boljševika u Tamerforsu (Finska) 1906. godine. Bio je tada 27-godišnjak i za sobom je već imao bogato revolucionarno iskustvo iz đurđijanske nacionalističke organizacije »Messame Dassy« kojoj je pripadao u vrijeme kada je kao vrlo mlad boravio u teološkom seminaru, a potom iz Ruske socijaldemokratske stranke kojoj je pristupio 1901. godine pod nadimkom »Koba« (na turskom — »neukrotivi«). Prije susreta sa Lenjinom Staljin je bio više puta hapšen od carske policije, a 1903. godine je, zbog nedostatka dokaza, bio administrativno protjeran u istočnosibirsko selo Novaja Uda, na tri godine. Uspio je, međutim, da u toku sprovođenja pobjegne i da se početkom 1904. ponovo poveže s ilegalnom revolucionarnom organizacijom u Tiflisu. U sporu između boljševika i menjševika prethodne godine, koji su u kontroverzama oko statutarnih i organizacijskih pitanja i uredništva partijskog lista predvodili Lenjin, odnosno Martov, Staljin se odmah opredijelio za Lenjina. Lenjin je, međutim, u kavkaskoj partijskoj organizaciji, kojoj je pripadao i Staljin, bio u manjini sa svojim idejama, dok su menjševici imali ogromnu procentualnu nadmoć, te je Staljin, gonjen svojim borbenim imperativom, objavio 1905. u Gruziji članak bezrezervne podrške Lenjinu, pod naslovom *Radnička klasa i radnička partija.* Njegova je osnovna teza bila da je radnička klasa brojčano veća od radničke partije, ali da je partija od nje superiornija po svijesti i iskustvu, i da je uz to koherentnija od bilo koje druge radničke organizacije.

Bilo je prirodno što se Lenjin odmah zainteresovao za tog usamljenog »bojovnika sa Kavkaza«, što ga je tako otvoreno i smjelo podržavao i što se zajedno sa njim u revoluciji od 1905. godine zalagao za stvaranje »privremene revolucionarne vlade«, koja bi bila »diktatura radnika i seljaka«. Gledišta menjševika bila su suprotna. Po njima je ta revolucija bila stvar srednje liberalne buržoazije, a nikako i radničke klase. Po svim svojim sklonostima, ističe Isak Dojčer, Staljin je već tada pripadao ljudima koji su se mogli naznačiti kao »izabranici revolucije«, te nije bilo čudno što je Lenjin sa priličnim zanimanjem i radoznalošću posmatrao u Tamerforsu svoga sljedbenika s dalekog Kavkaza.

Staljin se, međutim, pri tom prvom susretu nije pokazao kao slijepi pristalica nekog harizmatskog vođe, već prije kao samostalno misleći revolucionar. Na ovoj konferenciji, na kojoj je došlo do zbližavanja boljševika i menjševika, on se usprotivio Lenjinovoj

Digitized by Google

zamisli da se učestvuje na izborima za Dumu, pa je čak dobio podršku i ostalih delegata. Lenjin je u toku sjednice odustao od svoje ideje i bio je privučen Staljinovom otresitošću i odlučnošću.

Nakon Tamerforsa, Martov je u Petrogradu, kao vođa menjševika, prihvatio sporni član 1. partijskog statuta, te je pomirenje formalno uslijedilo na IV kongresu Partije u Stokholmu, u aprilu 1906. godine. Na tom kongresu Staljin je opet imao drugačije poglede od Lenjina, ovog puta o pitanju agrarne reforme. Iznio je svoje stanovište, nešto ranije publikovano u đurđijanskom mjesečniku »Elva« (Oluja), prema kojem je velike zemljišne posjede trebalo podijeliti seljacima. Lenjin se, naprotiv, zalagao za nacionalizaciju i prenošenje svih svojinskih ovlaštenja na centralnu administraciju, dok su se menjševici zanosili mišlju o »municipalizaciji svojine« — stavom koji je odgovarao njihovoj viziji o odlučujućoj ulozi srednje liberalne građanske klase i jačanju prava lokalnih vlada u odnosu na federalnu upravu. Treba naglasiti da je i na stokholmskom kongresu Staljin bio u izrazitoj manjini u sastavu kavkaske delegacije — od jedanaest njenih članova samo je on bio boljševik, te se u burnim diskusijama upadljivo razlikovao od ostalih deset menjševika.

Jedna epizoda sa stokholmskog kongresa posebno je karakteristična za tadašnji Staljinov revolucionarni temperament, i to je upravo ona na čijem će osobenom tumačenju N. Milošević pokušati da utemelji moralnu optužnicu protiv Lenjina. Riječ je bila o već pomenutoj svojevrsnoj seoskoj i gradskoj »gerili«, kombinovanoj s napadima na banke, vozove, brodove, pa i na bogatije buržujske kuće. Ovom gerilom su boljševičke grupe (u prvom redu na Kavkazu, gdje je između 1905. i 1908. godine zabilježeno oko 1.150 takvih akata) dolazile do materijalnih sredstava za svoju djelatnost. (Samo je napad na glavni kvart u Tiflisu, 23. juna 1907. godine, donio 25.000 rubalja, koje su odmah deponovane u inostranstvu.) Takvi gerilski poduhvati nazivani su popularno »eksproprijacijama« i savršeno su odgovarali Staljinovom mentalitetu, željnom revolucionarne akcije u burnim danima tadašnjeg socijalnog vrenja. Bio je oficir za vezu u jednoj od »gerilskih brigada«, ali je već u početku naišao na energično protivljenje menjševika koji su se ograđivali od takvih akcija, mada se ni sami boljševici nisu najugodnije osjećali zbog reagovanja javnog mnjenja. Stoga je Staljin nastojao da svoju ulogu u ovim »eksproprijacijama« u najvećoj mjeri prikrije ne samo pred menjševicima, nego i pred vlastitim drugovima, iako ona nije mogla da ostane dugo vremena tajna. Menjševici su zbog toga prozvali Staljina »ludim dezorganizatorom«, ali on nije mnogo mario za mišljenja svojih protivnika — bilo mu je važno da je Lenjin odobravao takve poduhvate vjerujući da je revolucija od 1905. na dobrom putu i da ovi partizanski akti mogu postati preludij u opštenarodnu pobunu.

Kad su menjševici na stokholmskom kongresu izglasali rezoluciju protiv »gerile«, prećutno ciljajući na Staljina i njegove drugove, Lenjin se energično usprotivio takvoj osudi, ali je ipak bio nadglasan. Nije poznato zašto je Staljin u svojim kasnijim me-

Digitized by Google

moarskim spisima te gerilske dane premazao bijelom mrljom, tako da o njima u zvaničnim hronikama nema ni pomena. O njima se zna zahvaljujući u prvom redu Staljinovim političkim protivnicima, od kojih je o njegovoj »gerili« najplastičnije pisao Lav Trocki u biografskom prikazu Staljinovog života i političkog djela.

O gerilskim akcijama raspravljalo se i na narednom kongresu partije u Londonu, u maju 1907. godine, na kojem su menjševici iz kavkaske partijske organizacije doveli u sumnju Staljinov delegatski status, te je on kongresu prisustvovao samo sa savjetodavnim pravom. Ovog su se puta i Lenjinovi boljševički sljedbenici suprotstavili tim akcijama, pa Lenjin nije nalazio za shodno da odgovori Martovu na neke otvorene izazove, pa čak i uvrede.

U kontekstu raspravljanja o ovoj problematici zanimljiv je komentar Isaka Dojčera o evropskim reagovanjima na kavkasku i rusku »gerilu« iz tog vremena, kao i o razlozima koji su omogućili njenu pojavu. Do 1905. godine, piše on[1], broj članova Partije naglo je rastao, a bogati simpatizeri doprinosili su njenom povoljnom finansijskom stanju. Međutim, nakon izbijanja kontrarevolucije 1907. i 1908. godine članstvo je počelo da se smanjuje još brže nego što se nekad povećavalo. Saputnici su okretali leđa poraženoj revoluciji i tako je Partija, čiji se aparat u međuvremenu bio znatno proširio, došla u finansijsku nemogućnost da nastavi da živi. Lenjin, kao stvarni vođa jedne revolucionarne administracije, nije bio čovjek koji bi rado gledao kako ona odumire zbog novca. Čak i ako je ova revolucija potučena, razmišljao je on, morala se pripremati sljedeća, i on je odlučio da se pobrine za neophodne fondove kako bi ispunio tu obavezu. Ko bi, ako ne borbene brigade — nastavlja Dojčer — snabdjeo Partiju sredstvima koja su joj trebala da preživi teško razdoblje kontrarevolucije i da se u drugoj revoluciji pojavi sa novim snagama. Svjestan moralnog rizika, Lenjin je tražio da se brigade podrede strogoj kontroli Partije da bi ih rasteretio svakog sumnjivog elementa, nedostojnog povjerenja.

Kako je tadašnji Zapad gledao na akcije ovih brigada?

»Bilo je to — piše Dojčer — najtamnije, ali možda i najromantičnije poglavlje revolucije. Ono je obilovalo dramatičnim incidentima i neviđenim podvizima. Heroji su bili neustrašivi idealisti, osvećeni i originalni avanturisti. Ali bilo je također i agenata — provokatora i razbojnika, koji su svoj zanat obavljali pod barjakom revolucije. Dugo vremena se u Zapadnoj Evropi, kada bi se pisalo o ovoj epizodi ruske historije ili kada bi se o njoj govorilo, činilo da je riječ o tipično ruskoj pojavi u kojoj se reflektuje misterij slavenske duše. Prema svojim ukusima, zapadni Evropljani su za podvige terorista izražavali divljenje ili užasavanje, iako su simpatije liberala iz Zapadne Evrope općenito bile na strani »neukrotivih boraca protiv ruske carističe tiranije«. Ali oni koji su odobravali, kao i oni koji su osuđivali ove poduhvate, mislili su

[1] Isaac Deutscher, *Staline*, Gallimard, Paris, 1953, str. 81.

Digitized by Google

da su to tako daleke i tako egzotične stvari da se one nikad ne bi mogle izvesti u jednoj civilizovanoj sredini kakva je Zapadna Evropa. Nesrećom, ili možda i srećom, Zapadna Evropa nije bila pošteđena ovog »egzotičnog iskustva« kada je bila preplavljena nacističkom invazijom. Ono što su različiti pokreti otpora (makiji, gerilci) činili u Francuskoj, Italiji, Belgiji i Norveškoj Rusi su radili kojih četrdeset godina ranije; evropski otpor bio je samo širi, bolje finansiran, mnogo više »teroristički«, i skupocjeniji u pogledu ljudskih života. Ruski revolucionari su smatrali da su u ratu protiv autokratije u vlastitoj zemlji, i u toj su činjenici nalazili moralno opravdanje za svoj stav. Kao i u Evropi, okupiranoj od nacista, i u carističkoj Rusiji herojsko i idealističko jezgro pokreta bilo je okruženo sumnjivim elementima. Osnovni tipovi — borci, idealisti, avanturisti, heroji i razbojnici — nalazili su se gotovo u jednakom broju u oba pokreta te se velik broj famoznih »misterija *ruske duše*« (*kurziv* — I. D.) na neodoljiv način razotkrio u francuskoj, italijanskoj, belgijskoj i danskoj duši.

Uprkos moralnom opravdanju, za koje su revolucionari mislili da će moći da pokrije ovu posebnu metodu suprotstavljanja, mnogobrojni boljševici su se osjećali nelagodno. Gerila je mogla da igra samo sporednu ulogu u revoluciji; isto kao i četrdesetak godina kasnije ona nije bila ništa drugo do ispomoć glavnom ratu koji su vodile regularne armije. »Regularna armija«, kojoj su morale da budu podređene borbene brigade, bio je u Lenjinovim očima sav pobunjeni ruski narod. Budući da nije bio praćen opštim ustankom, a uz to prepušten sam sebi i izolovan, rat partizanâ morao se degenerisati u obeznađenu i demoralisanu avanturu. U početku, tokom 1906. godine, Lenjin je ustrajao u nadi da revolucija još nije iscrpila sve svoje snage; i to može da objasni tvrdoglavost s kojom je on branio borbene brigade, čak i onda kada je Centralni komitet jedinstvene partije, u kojem su dominirali menjševici insistirao na njihovom raspuštanju.«[2]

Dojčerovo mišljenje naveli smo u širem izvodu jer se na njega u svojim eksplikacijama poziva i Nikola Milošević. Nastojeći da pronikne u bit historijskih okolnosti u kojima se bila pojavila boljševička gerila, Dojčer očigledno ne nastupa kao građanski moralist. On pravi razliku između »razumijevanja« i »opravdavanja« Lenjinove naklonosti za kavkaske »bojovnike«. Jedno je svakako, shvatiti tu naklonost, a drugo je donositi naknadni etički sud o njoj. Ako Dojčer i stoji na stanovištu da bi Lenjina bilo teško braniti za njegovu trenutačnu sklonost ka odbrani terorističkih poduhvata jednog pokreta koji je bio ilegalan ne samo u odnosu na monarhistički poredak, nego i s obzirom na neopravdavanje većine u vlastitoj partiji, on se ipak trudi da opiše uslove pod kojima je Lenjin bio doveden u dilemu: biti ili ne biti u odnosu na opstanak partije? Ta je dilema tipično hamletovska i u etičkoj je nauci poznata kao problem veće žrtve: da li u konkretnoj situaciji rizikovati izvedbu konačnog cilja da bi se izbjeglo žrtvovanje

[2] Isaac Deutscher, cit. djelo, str. 80—81.

Digitized by Google

neke visoke humanističke vrijednosti? U položaju u kojem se našao Lenjin kad je partija ostala bez finansijskih i materijalnih sredstava pojavilo se etičko raskršće između krajnje svrhe praktične djelatnosti (očuvanje partije u funkciji pripreme revolucije) i moralne surovosti jednog praktičnog čina (dovođenje u opasnost života ljudi koji su se — bilo kao pratnja konvoja bilo kao slučajni prolaznici — našli u središtu terorističke akcije). Lenjin se odlučio za žrtvu koja mu se činila manja, pa je odobrio prepad na konvoj sa novcem.

Ali, da vidimo kako je tu scenu Nikola Milošević dočarao publici Doma omladine u Beogradu.

»Ja sam u jednoj prilici napisao, ne tako davno — priča Milošević — da je svakako simptomatično što je Staljin bio jedan od organizatora i učesnika takozvanih eksproprijacija, pod kojim imenom se krilo ono što se inače građanski imenom zove — pljačka. Takvu ideju daje jedan Nečajev, po zlu poznat ruski revolucionar. Ja tada nisam znao da je idejni inspirator i teoretičar o eksproprijaciji bio ne Staljin, već Lenjin. I jednog dana u Tiflisu u 10,45 h jedna udarna grupa za eksproprijaciju izvela je pljačku 341.000 rubalja. To je oružana pljačka, bačene su bombe na vojnike iz obezbeđenja. One su bile izuzetno eksplozivne. Eksplozija je ubila trojicu vojnika i ranila pedeset, naravno, sasvim nedužnih građana koji su se tu zatekli. Efekat sa kojim su organizatori računali, zato kažem 10,45, to je vreme kada na trgu mora biti mnogo sveta, i moralo se računati da će bombe izuzetno jake snage ubiti ne samo vojnike iz obezbeđenja, već raniti, odnosno ubiti lica koja sa tim nikakve veze nemaju. Pre nego što će ovaj posao biti obavljen Staljin je posetio Lenjina u Berlinu i od njega dobio posebne instrukcije kako da se vlada. Lenjin mu je, pored svega, predložio da se drži u senci kako ne bi rizikovao da bude pogođen kao mozak operacije, a kad je operacija uspešno izvršena, Staljin je ponovo došao kod Lenjina na referisanje.

Vi se, verovatno, sećate — nastavlja svoju priču Nikola Milošević — ako ne svi, ono neki svakako, da je često citirana jedna Lenjinova ocena za Staljina: »taj divni Gruzin«. Ja sam to u svojoj naivnosti protumačio na jedan moralistički način — da je Staljin pitom, čist, nedužan čovek. Nije to posredi! Posredi je bilo oduševljenje Lenjinovo za Staljinovu spremnost da izvede ovakve oružane akcije; to je, znači, značilo »divni Gruzin«, onaj koji je spreman, rizikujući živote ne samo članova pratnje, nego i nedužnih ljudi, da opljačka pare. Naravno, nije Lenjin tek tako krenuo u ovom pravcu. Često se zaboravlja na to da je jedna revolucionarna partija ipak morala da živi od nekog novca. Jedno vreme Boljševičku partiju finansirala je ona ista omražena i žestoko kritikovana liberalna buržoazija i još omraženija i više kritikovana inteligencija. Odjednom, negde oko 1905, novac je presahnuo i bilo je pitanje kako doći do novca. Liberalna buržoazija ne da, kapitalisti pogotovo, i šta će sad da bude — pljačka. Naravno, vi ćete možda reći, ili će neko reći, da su sva sredstva dobra ako vode cilju, a nesreća je u tome što su ovo sredstva koja ne

Digitized by Google

vode tom cilju. Hoću da kažem sledeće: Lenjin nije video iza topova; naprotiv, njegov vidokrug je bio zamračen topovima. On je pucao na onu drugu stranu, i sa one druge strane su pucali na njega, ali ako se sve svede na jednu artiljerijsku veštinu, a pri tome se potpuno zanemari da topovi ubijaju često i nedužne ljude, onda se moramo ozbiljno zamisliti nad takvim ograničenjima nekog ideološkog vidokruga, svejedno jesu li to bila ograničenja nekog superiornog umnog i nesumnjivo genijalnog čoveka kakav je bio Krleža, ili nekog drugog.«

(Na ovom mjestu Milošević aludira na Krležinu viziju ruskog revolucionarnog poduhvata: »Pa su milijunske vojske ustale i pokazale da je rat i te kako moguć, pa se pojavio Lenjin i vidio si jednog čovjeka koji vidi dalje od topova.« »Pazite — upozorava Milošević — Lenjin vidi dalje od topova.« Milošević zatim izlaže kritici Krležinu misao da su »u takvim prelomnim momentima moralna pitanja u drugom planu«. »Naprotiv — ističe Milošević — u prelomnim momentima moralna pitanja su u prvom planu, i to treba jednom reći jasno i glasno u ovom našem prostoru.«[3])

Miloševićeva skaska o Lenjinu zaslužuje kritičku pažnju iz više razloga. Čak i kad bi se zanemarili elementi trilera koji u njoj postoje[4], nema sumnje da je ona prožeta građansko-moralističkom porukom o Lenjinu kao strastvenom teroristi za kojega je krajnje neizvjesno gdje bi završio da nije bilo otpora menjševika i same boljševičke većine. Nije Milošević jedini koji je odabrao ovakav pristup. Prije njega su to učinili svi oni teoretičari s krila krajnje desnice, ili ultraradikalne ljevice, koji su htjeli da predstavom o Lenjinu kao »teroristi u genima« potvrde tezu da ni oktobarska revolucija nije mogla biti ništa drugo do genetski proizvod takvog mentaliteta. Tako se cijelo razmatranje moralo sa historijskog plana prenijeti na onaj biološki: jedna revolucija bila je već u aktu začeća osuđena na monstruoznost, i sva kasnija razmatranja o njoj zapravo su samo registracija jedne patologije koja se od Lenjinovog pristanka na »eksproprijacije«, poput kan-

---

[3] Miloševićevo kazivanje citirano je prema tekstu *Strahote zabluda 82'* u zagrebačkom »Oku« od 25. XI — 9. XII 1982, str. 9.

[4] Na elemente loše kriminalističke priče u Miloševićevoj besjedi u Domu omladine upozorava Davor Kačar u polemici s njenim autorom: »A što se pak tiče smisla ovakvog Miloševićevog dokazivanja — ističe Kačar — ono je ravno slijedećoj tvrdnji: — Jednog dana u 10,45 u Bonu jedna udarna teroristička grupa izvršila je pljačku banke, pri čemu je poginuo dobar broj nedužnih prolaznika. Nešto prije no što se odigrao ovaj čin Andreas Baader posjetio je Nikolu Miloševića u Beogradu gdje je dobio posebne instrukcije. Po izvršenju akcije Baader je ponovo bio u Beogradu kako bi referirao Miloševiću koji ga je savjetovao da se drži u pozadini da ne bi bio otkriven kao mozak operacije. Da je tome tako, svjedoči prisjećanje, ako ne svih, ono bar nekih čitalaca »Oka« da je bila često citirana jedna Miloševićeva ocjena za Baadera: »Taj divni Nemac«. Ali to je način Nikole Miloševića. Njemu nisu dosta montirani procesi Lenjinu koji se po novinama i revijama već uveliko odvijaju od Beograda, preko Zagreba, do Ljubljane. On organizira *linč*, njemu je potreban atentat na Lenjinovu misao i djelo« (citirani tekst u »Oku«, str. 9).

Digitized by Google

ceroznog tkiva, širila prema ruskom Oktobru 1917. godine! Razlika se, prema Miloševiću, može pratiti jedino sa stanovišta legaliteta. Boljševici su 1905. godine bili u ilegalnosti, a već prve mjesece nakon osvajanja vlasti iskoristili su za do tad neviđenu legalizaciju nasilja, koje se istog trena opredmetilo kao ozvaničeni teror. U polemici sa svojim kritičarima Milošević je uznastojao da ovu evoluciju ilustruje čak i Lenjinovim citatima iz različitih razdoblja njegovog djelovanja.

»Godine 1905 — piše Milošević Lenjin je, planirajući obrazovanje takozvanih »borbenih komiteta«, zapisao da će zadatak ovih komiteta biti, pored ostalog, i »sakupljanje finansijskih sredstava«.« Milošević s mnogo cinizma upozorava kako se ne bi smjelo pomisliti »da je reč o prikupljanju dobrovoljnih priloga, otprilike onako kao što se sabiraju prilozi za Crveni krst. Međutim, za prikupljanje dobrovoljnih priloga nije neophodno formirati »borbene komitete«, tj. grupe naoružanih ilegalnih partijskih radnika«. Kontinuitet Lenjinove neizlječive opsjednutosti terorom, prema Miloševiću, nastavljen je i onda kada se Lenjin našao na čelu institucionalizovane revolucionarne vlasti. O tome, po njegovom mišljenju, svjedoči Lenjinova poruka Zinovjevu od 26. juna 1918, u kojoj Lenjin oštro kori Zinovjeva što nije dozvolio razmah masovnog radničkog terorizma povodom ubistva Volodarskog. »Odlučno protestujem protiv toga — citira Milošević Lenjina. — Mi sebe na ovaj način kompromitujemo, pretimo čak u rezolucijama Sovdepa masovnim terorom, a kada do dela dođe, kočimo revolucionarnu inicijativu masa... Teroristi će nas zbog toga smatrati krpama.« Lenjin se, nastavlja Milošević, ni u poslednjim godinama života nije odrekao terorističke strasti. U vezi s pripremama za donošenje Krivičnog zakonika RSFSR jedno Lenjinovo pismo D. I. Kurskom od 17. maja 1922. sadrži kritiku blagosti narodnih sudova i eksplicitan Lenjinov stav da »dužnost suda nije da otklanja teror, već da ga utemelji i ozakoni principijeno, jasno, bez laži i bez ulepšavanja«[5].

U bogatoj svjetskoj literaturi o Lenjinu veoma su rijetka djela u kojima se Lenjin, prije svega, posmatra kao terorista i pljačkaš (da se poslužimo Miloševićevim »građanskim rječnikom«), a tek onda kao revolucionar, teoretičar i državnik. Utoliko je bila veća etička odgovornost N. Miloševića kada se opredjeljivao za ovakav pristup. Čitalac bi očekivao jaku argumentaciju, pošto pogledi jednog zapaženog mislioca kakav je N. Milošević na izvjestan način obavezuju i našu marksističku tradiciju, makar i u smislu potrebe za dijalogom. Ali takvo očekivanje biće iznevjereno. Milošević je osnovno uporište potražio u građanskoj moralistici ili, ako se prema njemu želi biti posebno benevolentan, u okvirima apstraktnog humanizma, čijim dvosmislenostima i nedoročenostima on nije uspio da izbjegne.

Na ovom mjestu ne zalazimo u problem da li je Milošević u Domu omladine i u kasnijim istupanjima imao dovoljno vremena

[5] Citirano prema »Oku«, 25. XI — 9. XII 1982, str. 6.

Digitized by Google

da pobliže razjasni polazne pretpostavke svoje kritike. Međutim, s obzirom na njegovu ogromnu znanstvenu i metodološku erudiciju, s razlogom se moglo očekivati da će se on preciznije osvrnuti na razliku između posmatranja jedne situacije *iz njene historijske nutrine* i naknadnog verifikovanja te iste situacije sa stanovišta vremena u kojem se javlja njen kritičar. Ta razlika nije samo metodološka, nego i duboko sadržajna. Kao pisac mnogobrojnih knjiga, studija i eseja, Milošević dobro zna da naknadna verifikacija može biti filozofska i sociološka, literarna i umjetnička, ali da najveći problem iskrsava kad ona hoće da bude *etička*. Tada se kritičar izlaže riziku da stanoviti historijski događaj istrgne iz cjeline vremena u kojem je nastao i da njegov smisao procjenjuje sa gledišta opštih ljudskih vrijednosti ne pitajući se da li su ih akteri tog događaja mogli u datom trenutku sprovoditi. Kad bi se ovakav pristup usvojio kao univerzalan (a nema razloga da bude prmjenjivan samo na situacije koje kritičar smatra poželjnim), kritika bi, u stvari, izgubila svoj predmet, budući da bi etiku rastvorila u moralistiku i bila primorana da cijelu historiju otpiše kao pakleno zbivanje, lišeno bilo kakvog uzvišenijeg ljudskog smisla. Ukoliko u takvoj svjetlosti ne bi bilo moguće pronaći ni jedan trenutak dosadašnje historije koji bi se mogao održati pred kritikom s pozicija apsolutizovanih etičkih kriterija, zašto bi se onda (ako ne s posebnom namjerom) tolika pažnja posvećivala samo jednom od njih, a sam on napadno izdvajao iz cjeline u kojoj je nastajao?

Miloševićevo posmatranje Lenjinovog životnog puta od 1905. do 1922. godine, kao evolucije jednog »genetskog teroriste«, upućuje na njegovo opredjeljenje za postupak u toku kojega se najprije stvaraju pretpostavke za moralnu kompromitaciju velike historijske ličnosti i za iznalaženje poželjnih crta monstruoznosti u njenom psihološkom i etičkom sustavu. Realno je očekivati da će se nakon toga dalji proces devalvacije moći da sprovede sa mnogo manje teškoća nego da se djelanje te ličnosti sagledalo kroz splet okolnosti koje su ga uslovile. Ne može se tvrditi da ovakvim promišljenim pristupom Milošević nije ostvario željeni učinak bar kod desničarski raspoloženih pojedinaca, kao i kod onih koji su već duže vremena pod uticajem »radikalnih marksista«. Njihovu odioznost prema socijalističkim revolucijama XX vijeka mogla je samo da iznova ohrabri slika jednog revolucionarnog vođe koji s ledenim mirom pristaje na mogućnost da u toku jednog terorističkog akta (isplaniranog u ime »viših ciljeva«) izgube život i desetine nevinih građana, i s još većim zadovoljstvom prima izvještaj glavnog egzekutora, zanimajući se samo za njegov tjelesni integritet poslije obavljene akcije.

Miloševićeva sugestija je, međutim, isto toliko rafinirana koliko i lako progledliva. Ako je Lenjin cijelu jednu deceniju prije oktobarske revolucije ispoljio crte najcrnjeg makijavelizma i ako je demonstrativno pokazao da ga zanimaju samo ciljevi, a ne i sredstva za njihovo postizanje, ako je, dakle, već tada manife-

Digitized by Google

stovao nakaznost svog etičkog sklopa, kakav je tek morao izgledati prevrat na čijem je on čelu stajao!

Ova logika »od manjeg ka većem« ima svoje samohodne mehanizme koji, kad jednom budu pokrenuti, uvlače u svoj žrvanj i ličnost i revoluciju i nastoje da ih svojim moralističkim zupcima samelju do elementarnih sastojaka. U istupanju protiv Lenjina Milošević se nije ustručavao da ovu logiku dovede do krajnjih konzekvenci. Moralističko procjenjivanje on je iz jedne situacije, u kojoj se Boljševička partija (po samom Miloševićevom navodu) našla lišena bilo kakve materijalne i moralne potpore, prenio u posve drugačiju situaciju, u kojoj je ta partija osvojila vlast i bila primorana da zbog strahovitog terora domaće reakcije zavede i sopstveni teror.

Kao mislilac koji za sebe tvrdi da je moralista i humanista, Milošević ne bi smio da svoja etička vrednovanja izvodi iz primjene apsolutizovanih humanističkih kriterija na jednu situaciju u kojoj je sudar revolucije i kontrarevolucije izbrisao poslednje elemente ljudskosti i postavio pitanje golog opstanka i jednoj i drugoj strani. To su trenuci u kojima se postupa po egzistencijalnim, a ne po moralnim imperativima. Iskustvo jakobinskog terora to je potvrdilo mnogo prije od onog boljševičkog. Zahtijevati u toku njihovog trajanja visoku moralnost samo od jedne strane (od boljševika kao protagonista »crvenog terora«), a prelaziti preko ogrezlosti u krvi koju je sprovodila druga strana (kao inkarnacija »bijelog terora«), znači, prije svega, razotkrivati vlastitu pristrasnost koja se i sama nalazi u najbližem susjedstvu sa običnom nemoralnošću. Milošević (bar u materijalima koji su nam bili dostupni s njegovog istupanja u Domu omladine) »bijeli teror« nigdje ni ne spominje, te pred očima neupućenog čitaoca iskrsava samo stravična slika boljševika kao »crvenih đavola« koji su (i po Miloševiću) sopstveni poduhvat neposredno nakon njegovog izvođenja sunovratili u užas etičkog samouništenja.[6]

(Metod etičkog prokazivanja velike historijske ličnosti kao uvoda u obezvrjeđenje njenog životnog djela u najnovijoj publicistici nije izvorno Miloševićev. Početkom osamdesetih godina pokušao je da ga primijeni i Milovan Đilas u knjizi *Druženje s Titom*, Đilas je u njoj pošao od malograđanskih natuknica o »moralnoj dvoličnosti« Titove pojave i njegovog životnog stila ophođenja, da bi poslije toga patos moralizatorskog prosuđivanja prenio na cjelokupnu Titovu ulogu u jugoslovenskoj revoluciji i međunarodnom radničkom pokretu te uznastojao pokazati kako ni ta uloga nije mogla da bude ništa drugo do obično etičko licemjerje. Pa kao što je Đilas sa svojom knjigom prošao mnogo lošije nego

[6] Manir jednostranih pristupa i prikazivanje strukturalno je izražen i u recenzentskoj aktivnosti M. Miloševića. Kao recenzent knjige V. Lubarde, V. Draškovića i E. Ćimića Milošević se svesrdno potrudio da pripomogne najcrnjem opisu bosanskohercegovačkog historijskog i kulturnog ambijenta i istovremenoj apoteozi svojih junaka, a u slučaju V. Draškovića da kumuje svim negativnim konzekvencama koje je izazvao njegov roman *Nož*.

Digitized by Google

što su to očekivali njeni naručioci, tako ni Milošević nije mogao pretpostavljati da će za svoje teze pridobiti širu podršku od one koju su mu pružili desničarski orijentisani pojedinci iz pojedinih redakcija i ekstremno raspoloženi dio publike u Domu omladine koji je »radikalnomarksističku« indoktrinaciju uvijek dočekivao s ovacijama čim bi se govornik s tribine deklarisao da nastupa sa njenih pozicija.)

Ali vratimo se našoj temi i obratimo pažnju na još jedno mjesto iz Dojčerovog životopisa o Staljinu. »Boljševici — ističe on u daljim opisima tog vremena — nisu jedini praktikovali gerilu i »eksproprijacije«. Na Kavkazu je mnogo umjerenija grupa jermenskih federalista činila to isto, a ni đurđijanski menjševici, koji su bili prvi u prokazivanju boljševičkih prepada, nisu s prezirom odbijali da čine slične prepade ili da učestvuju u plijenu iz boljševičkih napada. U Poljskoj se desnica socijalističke grupe, radije nego desnica, usavršavala u revolucionarnom terorizmu. Najslavniji poljski terorist bio je Pilsudski, budući maršal i diktator Poljske.«[7] Zašto je onda Milošević izabrao samo Lenjina da bi na njemu ogledao svoje stroge moralističke sudove? Objektivan znanstveni posmatrač morao bi se kritički osvrnuti na ponašanje *svih sudionika* jedne povijesne situacije i na njihov odnos prema perspektivama koje je nudila. Milošević nije bio obavezan da se služi marksističkim metodom koji podrazumijeva stanovište cjeline da bi se shvatio smisao dijelova. Mogao se, na primjer, obratiti Veberovom metodu unutrašnjeg razumijevanja, ali i tada bi došao do istog rezultata: istrgnuti dio jedne društvene pojave, pa samo na njega primijeniti negativna vrijednosna mjerila koja bi (pri korektnom metodološkom postupku) trebalo protegnuti na cijelu pojavu, znači pasti u subjektivizam i rđavo raspoloženje prema tom dijelu, mistifikovati ga kao privid objektivnog kazivanja. A upravo se tako Milošević ponio prema Lenjinu. Istrgao ga je iz jednog vremena u kojem »eksproprijacije« nipošto nisu bile izum samo boljševičkih »bojovnika«, prikrio terorizam desno orijentisanih ilegalnih grupa i primorao čitaoca (bez obzira na to da li je ovo stvarni Miloševićev uklon) da povjeruje u njegovu naklonost ka desnici i njenim tadašnjim nastojanjima. Nije li i to bio jedan od razloga što je motivisao neke Miloševićeve kritičare (na primjer, Davora Kašara) da u njegovom pristupu Lenjinu prepoznaju eminentnu desničarsku kritiku oktobarske revolucije[8], služeći se

[7] I. Deutscher, op. cit., str. 83.

[8] Pola godine poslije istupanja u Domu omladine u Beogradu N. Milošević je dao intervju »Dugi« pod indikativnim naslovom: *Lenjin nije bio ideolog pljačke*. U njemu je pokušao da dâ mnogo blaže sudove o Lenjinu, tako da je u razgovoru N. Miloševića sa novinarom »Duge« veoma teško prepoznati N. Miloševića iz Doma omladine. Navešćemo primjer koji se odnosi na samu suštinu stvari. Već smo vidjeli da Milošević smatra kako se pod imenom »eksproprijacija« zapravo »krilo ono što se inače građanskim imenom zove — pljačka«, te da je njihov glavni ideolog bio Lenjin. Po najobičnijoj logičkoj izvedbi, Lenjin bi u prvoj Miloševićevoj izvedbi morao biti »pljačkaš«. Međutim, u »Dugi« Milošević odmah u naslovu tvrdi da »Lenjin nije

Digitized by Google

argumentima koje Milošević nije uspio da pobije. Umjesto toga, uznastojao je da Kašara otpiše kao »neostaljinistu«, što se baš ne uklapa u Miloševićevu alergiju prema političkim kvalifikacijama. No, uprkos tome, Milošević može da bude zadovoljan. Pred očima savremenog čitaoca pojavio se Lenjin onakav kakvim ga je on želio predstaviti — Lenjin kao terorista čije političko djelo nije moglo biti drugačije od njegovih ličnih osobina i strasti. Lenjin kao revolucionar koji je započeo u ilegalnom, a završio u legalizovanom (oktobarskom i postoktobarskom) terorizmu, najzad, Lenjin kao čovjek koji je omogućio Staljina i doživljavao ga kao »divnog Đurđijanca«, sve do konačnog, ali tragično zakašnjelog razlaza 1922. godine.

Upravo u prenaglašavanju ovog emotivnog Lenjinovog euforizma za Staljina kod Miloševića ima posebno mnogo sugestivnosti. Kod Dojčera, na primjer, nalazimo odmjereno tumačenje, prema kojem je Lenjin tim euforizmom iskazao sasvim razumljivu ljudsku simpatiju za čovjeka koji mu je pružao aktivnu podršku iz kavkaskog menjševičkog okruženja. Svoj kasniji odnos prema Staljinu, misli Dojčer, Lenjin je određivao prema konkretnim prilikama, Staljinovim usponima i padovima, te ga je i zaključio negativnom epizodom oko »djurdjijanske afere« krajem 1922, otkad datira i konačan lični raskid. Milošević, međutim, ne krije spremnost da jedan emotivan iskaz, uslovljen sasvim određenim stjecajem okolnosti, natukne kao trajnu koncepcijsku identifikaciju, i Lenjina sugeriše kao ličnost koja će svojom blagonaklonošću omogućiti i sve kasnije Staljinove »neronijade«, oličene u njegovom institucionalizovanom terorizmu.

U intervjuu »Dugi« (mart 1983) Milošević ističe da je Lenjin »tako sudbonosno zakasnio u proceni Staljinove ličnosti« (misleći na poznata Lenjinova pisma skraja 1922. i početka 1923. koja se uzimaju i kao Lenjinova politička oporuka). Po njemu, već je bilo kasno. I opet je kriv Lenjin, jer je »obuzet problemima osvajanja vlasti, kao i problemima njenog održavanja pod izuzetno teškim istorijskim okolnostima, potisnuo u drugi plan neka bitna pitanja vezana za realizaciju krajnjih ciljeva revolucije«. Na ovom mjestu Milošević više i nije nejasan: da se Lenjin više brinuo za problem Staljina, vjerovatno ne bi bilo ni staljinizma!

Negativno poistovjećenje iznova je tu. Lenjinizam, po Miloševiću, nije izgradio demokratske mehanizme koji bi onemogućili pojavu staljinizma, te je onde sasvim prirodna pomisao da je sta-

---

bio ideolog pljačke«, i nastavlja: »Svakako, akcije »bojovnika« nisu bile obična pljačka, niti je Lenjin, kao njihov ideolog, bio ideolog pljačke«! Čitaocu treba ostaviti da sam prosudi šta je izvorni Miloševićev stav. Taj sud valja protegnuti i na Miloševićevu tvrdnju iz istog intervjua da se oktobarska revolucija ne može mjeriti istim terorističkim aršinom kao i akcije »bojovnika« koje su se »odvijale čitavu deceniju pre oktobarske revolucije«. Čak i pod pretpostavkom da je ova revizija stavova kod Miloševića nastupila nakon upućenih kritika (što on, međutim, izričito niječe) na nju se na ovom mjestu ne želimo osvrtati jer nam se Milošević u prvoj verziji čini mnogo autentičnijim. No konačan sud o tome i opet valja prepustiti čitaocu.

Digitized by Google

ljinizam legalan proizvod lenjinizma. Mogao je Milošević ove osnovne teze i otvorenije izlečiti, jer bi time samo dobio na učinku koji je želio ostvariti za određene intelektualne i idejne ambijente. Ali on je teoretičar koji sam sebe u istom intervjuu deklariše kao čovjeka koji ne želi da bude »krunski arbitar«, koji ne pripada nijednom klanu, nijednoj redakciji, ni izdavačkom savjetu, pa čak ni bilo kojem staleškom udruženju. Stoga treba razumjeti njegova nastojanja da ostane »slobodni mislilac« i da ne eksplicira do kraja pretpostavke od kojih polazi. Međutim, čak ni prećutna identifikovanja lenjinizma i staljinizma pod znamenjem simbola terorizma ne mogu da prikriju nastojanje ka potpunoj kompromitaciji Lenjina i oktobarske revolucije. Ovaj poduhvat je Nikola Milošević pokušao da izvede na moralističkom planu. I Lenjin i sovjetski Oktobar — može se izvesti kao siže njegovih izlaganja — doživeli su etički poraz, jer su zaboravili da su »u prelomnim trenucima moralna pitanja u prvom planu« i jer je »Lenjin ovu činjenicu izgubio iz vida«.[9]

Važan dokaz za svoje tvrdnje Milošević nalazi i u doktrinarnoj vezi lenjinizma sa blankizmom i ruskim anarhizmom bakunjinskog tipa. »Već prvi kritičari Lenjinovi — ističe on — lako su uočili gde je pravi izvor njegove inspiracije, dovodeći ga u vezu sa onom strujom socijalističkog pokreta koja je na Zapadu poznata kao blankizam, a na istoku kao bakunjinizam.«[10]

Ovakvim svojim viđenjem Lenjinovog stava prema problemu terorizma Nikola Milošević je zapravo aktuelizovao staro pitanje o odnosu revolucionarne taktike, na jednoj, i humanizma i etike, na drugoj strani. Kritičko razlaganje Lenjinovih stanovišta[11] pokazalo bi da je njegova teorija revolucionarne taktike u borbi protiv postojećeg poretka uvela u strukturu proleterske partije tradiciju novovjeke politike kao tehnike vladanja i osvajanja političke vlasti. U ovoj tvrdnji nema ničeg ideološki podozrivog, budući da tehnika vladanja, kao i svaka druga tehnika, nije po sebi ni dobra ni loša, nego tek po umnosti (odnosno neumnosti) ciljeva za koje je angažovana. U tom pogledu mislimo da je bio u pravu Moris Merlo Ponti kad je pisao: »Metodološki gledano, komunista odbija da drugima vjeruje na riječ i da ih tretira kao razumne i slobodne subjekte. Kako bi i bilo drugačije kad su i oni, kao i on, izloženi mistifikaciji? Iza onog što oni misle i slobodno govore on hoće da iznađe ono što oni jesu i ulogu koju igraju u samom izvorištu klasne borbe i sukoba oko vlasti. Makijaveli vrijedi više nego Kant. Engels je govorio za Makijavelija da je prvi pisac modernog vremena dostojan pomena. Marks je rekao za *Historiju Fiorence* da je maestralno djelo. On je računao Makijavelija — sa Spinozom, Rusoom i Hegelom — u broj onih koji su otkrili zakone funkcionisanja države.«[12]

[9] Citirano prema »Oku«, br. 9, 23. XII 1982, str. 6.
[10] Ibid., str. 6.
[11] O tome smo opširnije raspravljali u studiji *Staljinizam*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1982, str. 77—85.
[12] Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, Paris, 1947, str. 112.

Digitized by Google

Sam Lenjin je u tom pogledu ostavljao malo mjesta sumnji. U jednom konkretnom povodu pisao je da »mi treba da umijemo odoljevati svemu tome, da budemo spremni na sve žrtve, čak — u slučaju potrebe — da budemo spremni da se poslužimo svakojakim manevrima, lukavstvom, ilegalnim metodima, prećutkivanjima, skrivanjem istine, da bismo u njima pošto-poto vršili komunistički rad.«[13] »Svak će se složiti — nastavlja dalje Lenjin — da je ponašanje one armije koja se ne sprema da ovlada svim vrstama oružja, svim sredstvima i metodima borbe koji mogu da postoje ili postoje kod neprijatelja, glupo ili čak i zločinačko. A još više nego za vojnu vještinu važi to za politiku. U politici se još manje može unaprijed znati koje će borbeno sredstvo biti u ovim ili u onim budućim uslovima primjenljivo i za nas korisno.«[14]

Navedeno mjesto (i mnoga druga, pa čak i ona na koja se, ne bez pretencioznosti, poziva N. Milošević) ukazuje na Lenjina kao na teoretičara kojem je metodološki problem konkretne historijske analize bio od prvorazrednog važenja. On je spoznao da u »historijskoj gužvi« njegovog vremena nije moglo biti ni govora o tome da se ljudi pomire s neposrednim pozivanjem na »dobru volju« i na univerzalni moral. Problem istine i djelovanja po savjesti valjalo je tada relativizirati i naspram samog pojma morala zauzeti historijsko, a ne više transcendentalno ili spekulativno stanovište. To je već bio učinio Marks upozoravanjem na klasne sadržaje i uslovljenost svih transcendentalnih etičkih kategorija. Poredak apsolutnih vrijednosti na kojem je transcedentalna etika bila utemeljena i za čije se sprovođenje zalagala, morao je takođe biti destruiran. Na njegovo mjesto došao je vrijednosni sistem klasne egzistencije proletarijata, što ga je tek trebalo učiniti univerzalnim i opšteprihvaćenim. Proleter, kao pripadnik ugnjetene klase, nije stoga mogao biti subjekt apsolutnog morala niti nosilac transcendentalne etičke svijesti, već biće do kraja angažovano u klasnoj borbi i njenim iskušenjima.

U takvim uslovima bilo bi teško i od Lenjina tražiti da bude oličenje »čiste moralne svijesti« ili »etičke svijesti po sebi«. Naprotiv, prilike su od njega tražile da razvija »svijest *u* i *o* situaciji« kao angažmanu prema drugom u kojem se svakim postupkom utiče i na sudbinu revolucije. U tom aktu revolucionar postaje dužan da sam sebi razjasni šta hoće, da se opredijeli za jednu od alternativa i da na sebe preuzme odgovornost za posljedice koje budu proizišle iz njenog realizovanja. U takvoj projekciji odnosa već sâmo djelanje kao takvo, ističe M. M. Ponti, oduzima alibi dobrih namjera i mi postajemo ono što činimo drugima, gubeći time pravo da budemo respektovani kao dobre duše. U sukobu mnogobrojnih životnih projekata nema izbora između etičke čistote i nasilja, već između različitih varijanti samog nasilja. Ono što je ispoljeno u svakom političkom režimu i ono o čemu treba

[13] V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, tom II, knjiga 2, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 287.

[14] V. I. Lenjin, cit. djelo, str. 323.

Digitized by Google

voditi računa nije nasilje kao činjenica, već njegov smisao i budućnost. Moral je funkcija takve »egzistencije u nasilju« i njena duhovna i psihološka racionalizacija. On je unutrašnji proizvod te egzistencije, a ne njen transcendentalni preduslov. U sistemu predstava o dobru i zlu on ima zadatak da opravda nasilje u ime onih vrijednosti za koje se zalaže, zbog čega nastoji da i nasilje predstavi kao neugodnu, ali nužnu etičku činjenicu.

Posmatramo li Lenjina kao čovjeka čije je djelovanje bilo rezultat svijesti *»u i o* situaciji« njegovog vremena, uočićemo da je on tu situaciju mogao prevazići u željenom revolucionarnom pravcu samo sredstvima koja je ona sama nudila, a to je bilo organizovana klasno nasilje. Njegovo historijsko iskustvo obilježeno je progresom u toku kojega dijalektika odnosâ gubi svoje oštro odsječene granice i stapa se u jedinstvenu sliku revolucionarnog djelovanja. U pripremama i izvođenju oktobarske revolucije moral je morao postati njegova funkcija. Pojmovi taktike i etike također su prestali da budu odsječno odvojeni i pojavili su se u svom funkcionalizovanom značenju. Više nije bio problem u tome da li je neko sredstvo »dobro« ili »zlo« u metafizičkom ili nadhistorijskom određenju tradicionalne etike, već u tome da li je efikasno u taktičkom pogledu. Moralni sklop pojedinca podredio se »taktici objektivne opravdanosti« (kako ju je nazvao Đerđ Lukač). Problem individualno-moralne svijesti i njene zapitanosti »zašto se nešto učinilo« transformisao se u problem odnosa te svijesti prema taktički pravilnom kolektivnom djelovanju.

Etički sukob između pojedinačne savjesti i taktičkih potreba partijske politike Đ. Lukač je (imajući u vidu i iskustva boljševika) također razriješio po kriterijima revolucionarnog morala. »Taj kriterij — ističao je Lukač — jeste *žrtva.* Kao što pojedinac, birajući između dvije krivice, pogađa pravi izbor ako na oltaru više ideje žrtvuje svoje manje vrijedno »ja«, tako postoji i sila kojom se ta žrtva može odmjeriti i za kolektivno djelovanje.« Apstraktno-humanistički stav da je »čovjek najviše dobro za čovjeka« pretvorio se u najveću prepreku revolucionarnom moralu, iz jednostavnog razloga što za revoluciju postoji samo konkretni čovjek u svom najneposrednijem klasnom ili staleškom određenju (radnik, kapitalista, intelektualac, seljak i slično). Kategorije revolucionarnog morala, očišćene od moralizirajućih sadržaja, konstituisale su se kao etika odgovornosti. Usvajajući intencije klasne svijesti, Lenjin i revolucionari su imali mnogo veću mogućnost od ostalih moralnih subjekata da do tančina tačno znaju šta hoće, da poznaju vrijednosti za koje se bore, da metodološki pravilno procijene mogućnosti konkretne historijske situacije, i, najzad, da donesu odluku i preuzmu odgovornost za njeno sprovođenje. Izbor sredstava bio je isključivo stvar procjene, a ne moralističkog prosuđivanja. Odgovornost se, u principu, snosila za propuštanje djelovanja ili za njegovo nedovoljno ostvarivanje, a ne za sadržaj sredstva koje je bilo odabrano. »Krajnje, jedino pravilno mjerilo — ponovo ističe Lukač u *Historiji i klasnoj svijesti* — može da bude samo to da li je način dejstvovanja pogodan za ostvarivanje cilja, to jest

Digitized by Google

smisla socijalističkog pokreta. I dalje — pošto tom krajnjem cilju ne služe sredstva koja se od njega suštinski razlikuju, već ta sredstva sama po sebi označavaju unutrašnje ili spoljašnje približavanje krajnjem cilju — svako je sredstvo dobro pomoću kojega taj proces u filozofsko-historijskom smislu dolazi do svijesti, do buđenja u stvarnosti, a svako je sredstvo loše ako zamagljuje tu svijest (na primjer u odnosu na pravni sistem, kontinuitet historijskog razvoja), pa makar to bilo i u trenutnom materijalnom interesu proletarijata.« Moglo bi se, u Lenjinovom slučaju, u stvari reći da je taktika Boljševičke partije bila »deetizirana«, kao što je etika postala »taktizirana«. Pojam »funkcionalnog« identifikovao se s pojmom »moralnog« i tako instrumentalizovan prerastao u sredstvo revolucionarnog nasilja. Sredstva i ciljevi, etika i taktika uzajamno su razmjenjivali mjesta i u tom se relativizmu postavljali samo kao momenti totaliteta borbe. Tim je putem Lenjinovom »borbenom materijalizmu«, metodološki zasnovanom na Marksovoj filozofskoj teoriji, bilo moguće da se oslobodi svakog moralizirajućeg pogleda na svijet i da zasnuje »taktičku etiku« koja raskrštava s apsolutnim vrijednostima i ima relaciju samo sa vizijom konačnog cilja.

Revolucionar, dakle, nije »imoralan«. On je etički duboko opredijeljen, ali ne u smislu lamentiranja nad upotrebljenim sredstvima kao »nehumanim«, već sa stanovišta imperativa klasne svijesti. A ta svijest ne vodi računa o vanvremenskim utemeljenjima revolucionarnog djelovanja, već o analizi konkretne historijske situacije u kojoj dominira samo jedno pitanje: dokle se stiglo u realiziranju cilja i kakav slijedeći korak treba preduzeti do višeg stepena njegovog ostvarenja?

Obrnut postupak, prema kojem bi se svaka faza revolucije ocjenjivala sa stanovišta moralizma i apsolutizovanih etičkih vrijednosti, učinio bi nemogućom samu revoluciju. Teorijski razgovor o njoj tada bi se zapleo u bezizlazje, nametnuto apstraktnim imperativom prema kojem sva sredstva za njeno sprovođenje moraju biti humana samim tim što su i njeni konačni ciljevi humani. Takav humanizam, koji odbacuje svako nasilje, u svojoj je biti ahistorijski, a onda, kada je sebi htio da pribavi makar i najtanje teorijsko pokriće, daleko je više koristio protivnicima revolucije nego što je služio kao argument za njenu razložnu i povijesno utemeljenu kritiku.

Nikola Milošević bi mogao, sa stanovišta moralističkog odnosa prema revoluciji, prigovoriti da bi metodologija njenog pripremanja i izvođenja, ovako elaborirana, odgovarala svakoj eshatološkoj ideologiji i njenom učenju o »krajnjem cilju«. Tada, moglo bi se tvrditi, ne bi bilo razlike između makijavelista i jezuita, nacista i komunista, jer su svi oni istrajavali u ubjeđenju da je svako sredstvo dobro ako vodi ostvarenju »viših svrha«.

Međutim, poredak stvari izgledao bi takav samo ako bi mu se pristupilo sa spoljne, pojavne strane. Razmatranja stoga treba situirati u jednoj mnogo dubljoj dimenziji koja bi uključivala kriterije *historijske verifikacije* problematiziranog projekta za čiju

Digitized by Google

se realizaciju angažira određeni instrumentarij praktičnih sredstava. Taj bi kriterij bio operativno upotrebljen prije svega sa stanovišta *budućnosti* i njene povijesne smislenosti u čije ime je, u datom trenutku sadašnjosti, izvršena upotreba ovih sredstava. Samo praktični čin, nazovimo ga i terorističkim, kao što to čini Milošević u slučaju Lenjina), koji *ne uspostavlja* relaciju spram budućnosti i koji je na taj način postao vlastitom samosvrhom, podliježao bi moralističkom prosuđivanju Miloševićeve vrste. (Primjer je savremeni terorizam kao lanac očajničkih postupaka da se svijet mijenja u ime radikalnih desnih ili lijevih projekata, bez ikakvih izgleda da oni postanu zbiljski moguća budućnost čovječanstva.)

Lenjin je, međutim, nastupao u očekivanju jedne budućnosti čije viđenje nije bilo ni utopijsko ni na blankistički način voluntarističko. U uslovima ruskog monarhističkog velikodržavlja, unutar sebe već sazrelog za skori raspad, nju su (kako bi za francusku revoluciju rekao Hegel) predviđali svi prosvijećeni umovi tog vremena, bez obzira na oprečne sadržaje njihovih vizija. Budućnost je u djelatnosti boljševika i samog Lenjina bila već realno prisutna na nivou vrlo izvjesne historijske šanse (i to ne budućnost na kratak rok, već ona koju bismo mogli gotovo nazvati »ontološkom«). U datom trenutku (1905. godine i dalje) Lenjinu se učinilo da mu se ta šansa izmiče kad je već bila nadohvat ruke. Sa gledišta današnjih verifikacija njegovog djelovanja, sredstva koja je u tom momentu bio izabrao (teroristički prepadi u vidu »eksproprijacija«) doista mogu da izazovu građanska moralistička zgražavanja. Ali odmah bi se postavilo pitanje — da li je Lenjin bio kriv za situaciju u koju ga je doveo objektivni sticaj okolnosti (prije svega nedostajanje materijalnih i finansijskih sredstava)?

Ovdje se, kao nužan, nameće jedan imaginarni eksperiment: kako bi danas rezonirali ti isti građanski moralisti da je Lenjin dopustio da se njegova partija raspadne 1905. godine i da joj se ubrzo zametne svaki povijesni trag? Posve je izvjesno da bi oni na marginama svojih historiografskih zabilješki zapisali da se negdje početkom XX stoljeća u rusku revolucionarnu tradiciju pokušala uključiti i frakcija RSDRP, koja se nazivala »boljševičkom«, ali da nije bila na visini te tradicije i da je stoga brzo iščezla, sa izvjesnim Vladimirom Iljičem na čelu. Suhoparnost konstatacije bila bi vjerovatno propraćena i uobičajenim sarkastičnim komentarom da je čovječanstvo bilo pošteđeno još jedne »lijeve diktature«!

Međutim, kad Lenjin takvo zadovoljstvo nije priuštio svojim malograđanskim moralističkim kritičarima i kad je ustrajao u naporu da se održi na razini zahtjeva vremena (bez obzira na prirodu upotrebljenih sredstava — čemu se, uostalom, pribjegavalo samo kraće vrijeme), oni su se potrudili da njegov instrumentarij postupanja — mada, kako smo vidjeli, svojstven i drugim orijentacijama iz tog vremena — istrgnu iz epohalnog konteksta i prikažu u najružnijem moralnom svjetlu. Lenjin je za njih (uključujući i Miloševića) bio i ostao »genetski terorista«, jer je u sklopu nekoliko »eksproprijacija«, izvršenih po njegovom nadahnuću, poginulo nekoliko vojnika i nedužnih građana. Pa ako se pojam »nedu-

Digitized by Google

nosti« ne može doslovce primijeniti na vojnike (budući da je mogućnost pogibije uračunata kao profesionalni rizik), onda ovi moralisti s naglašenim patosom žele da ga vežu za prolaznike koji su *mogli* stradati prilikom »eksproprijacija«. Sa jednog načelnog humanističkog stanovišta oni bi možda i bili u pravu da, na primjer, same građanske revolucije nisu pojam »nedužnosti« relativizirale do njegovog potpunog iščeznuća. Pomenimo samo jakobinsku diktaturu i psihozu nemilosrdnog životnog zatiranja koja je ležala u samom njenom biću. O tome je (ali bez ikakvog moralističkog patosa) pisao građanski historičar F. M. A. Minje. Nastojeći da dočara duh ove diktature, Minje navodi jedan tekst Kamila Demulena u kojem on, navodeći Tacitovo razmišljanje o Neronovoj strahovladi, kritikuje istovremeno i jakobince. »U ono doba — veli Demulen parafrazirajući Tacita — smatrahu se razgovori državnim zločinima, a od toga nije trebalo ni samo korak da budu zločinom proglašeni i puki pogledi, turobnost, sažaljenje, uzdasi, pa i sama šutnja... Trebalo je da pokazuješ veselje radi smrti svog prijatelja, svog rođaka, nisi li htio izvrći se pogibli da i sam zaglaviš. Pod Neronom su mnogi kojima je posmicao rođake išli da za to bogovima zahvale. Trebalo se barem veselim pokazivati; bojalo se da već sam strah ne bude povod krivnji. Sve je u tirana pobuđivalo sumnju. Bijaše li koji građanin obljubljen, on bijaše suparnik vladarev koji je mogao zapaliti građanski rat. Taj bijaše sumnjiv. Tko, suprotno od toga, nije htio da ga narod zavoli te je sjedio u zapećku, upadao je u oči zbog svoga skromnog života. I taj bijaše sumnjiv. Siromahe je valjalo bliže nadzirati, jer nema poduzetnijih od onih koji ničega nemaju. Sumnjiv bijaše i taj. Tko je bio tmurna, melankolična izgleda i zanemarene spoljašnjosti, žalio je što su se javni poslovi dobro razvijali. Sumnjiv je i taj. Ako li je bio krepostan i stroge čudorednosti, on je samo korio dvor. Sumnjiv je i taj. Bijaše li filozof, govornik, pjesnik, njemu se prohtjelo da uživa veći ugled nego oni koji su vladali. Sumnjiv je i taj. Napokon, ako se tko odlikovao u ratu, taj je bio tim pogibeljniji svojim talentom; trebalo se riješiti vojskovođe ili ga brzo okrenuti od vojske. I taj bijaše sumnjiv.«[15]

Jekobinski teror, simbolično upoređen od strane građanskog historičara sa onim neronijanskim, bio je, dakle, posvemašan i praktično nije poštedio nikoga. Vjerovatno se nikad neće pouzdano ustanoviti koliko je »nevinih žrtava« odnio. Ali on je bio jedna od pretpostavki definitivnog povijesnog utemeljenja građanskog svijeta. Stoga ćemo kod rijetko kojeg buržoaskog mislioca naići na moralističku lamentaciju nad jakobinskom diktaturom, jer su oni građanski svijet prihvatili kao *svoj* i etički opravdali sredstva koja su vodila ka njegovom uspostavljanju. Niko od njih nije jakobince optužio kao teroriste u smislu u kojem ovaj termin upotrebljava Milošević kad treba da žigoše Lenjina, bez obzira na to što je za nevine giljotine imala jednak učinak kao i bomba boljše-

[15] F. M. A. Mignet, *Povijest francuske revolucije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1982, str. 196—197.

Digitized by Google

vičkog »bojovnika«. Ali i da su htjeli, oni to nisu mogli, jer bi tada građanski svijet negirali kao svoj i postavili se s njegove druge, moralističke strane, koja bi se pokazala potpuno lišenom sadržine. Taj se svijet konstituisao kao »zbilja bez povratka« i učinio izlišnom, pa i komičnom, svaku zamjenu ontoloških sudova onim etičkim i moralističkim.

Miloševiću je, međutim, potrebna žalopojka nad Lenjinom i jednom kratkom sekvencom boljševičke historije, jer se on sa svijetom socijalizma nikad nije mogao intimno pomiriti. Zato mu je bila neophodna moralna diskreditacija tog svijeta, slika oktobarske revolucije kao institucionaliziranog terorizma i njeno kasnije poistovjećenje sa staljinizmom, da bi pokazao kako su perspektive jednog historijskog procesa potpuno zatvorene. Miloševićev pad na pozicije malograđanskog moralizma s one strane mogućnosti što ih taj proces nudi ujedno je odslikao i njegovu nemoć da mu se efikasno suprotstavi ili da ga do kraja ignoriše. Zamkama te nemoći izbjegla je čak i ozbiljnija građanska historiografija koja boljševizmu i oktobarskoj revoluciji, u pravilu, nije prilazila sa stanovišta moralizma i lamentacija, nego sa stanovišta kritike njihovih sadržaja (onakvih kakve ih je ona vidjela). Stoga se Miloševićev način rasuđivanja spustio ispod nivoa ove historiografije. To pokazuje da će jedan dio naše teorijske misli još dugo robovati balkanskim kompleksima prema građanskoj nauci čiji duh njegovi protagonisti zapravo nisu ni razumjeli, pa su se doveli u poziciju da nam loše imitacije poturaju kao neuspjele originale.

Digitized by Google

Branislav Vuković

Neke osobenosti i značaj nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju

1. U klasičnoj teoriji XIX vek je smatran vekom nacionalnosti ili »buđenja nacija«. Međutim, nacionalni fenomen u tom veku bio je u sklopu buržoasko-demokratskih, antifeudalnih revolucija ograničen, uglavnom, na razvijene zemlje zapadne hemisfere, koje čine mali deo svetskog stanovništva. U stvari, nacionalni fenomen tek u XX veku zahvata ceo svet, postaje svetsko pitanje. To je pitanje danas u različitim vidovima aktuelno — bez obzira na društveno uređenje — u svim delovima savremenog sveta — od najnerazvijenijih zemalja do onih na najvišem stepenu razvoja. Sve autentične socijalističke revolucije, počev od oktobarske u carskoj Rusiji kao »tamnici naroda«, imale su izraženu nacionalnooslobodilačku dimenziju. To se pitanje i danas postavlja u tim zemljama, bilo kao proces formiranja nacija na novim osnovama pune ravnopravnosti ili kao problem samostalnosti, odnosa među nacijama, položaja nacionalnih manjina itd. Ono je, u vidu položaja manjinskih grupacija ili zajednica, aktuelno i u većini razvijenih kapitalističkih zemalja Zapada, u kojima je, inače, ono u osnovi rešeno u prošlom veku.

Na najširem planu i u najizraženijem vidu nacionalno pitanje se danas ispoljava u zemljama u razvoju. Borba za nacionalnu emancipaciju bila je jedna od osnovnih pokretačkih snaga svetske antikolonijalne revolucije. I posle sticanja državnosti nacionalno

Digitized by Google

pitanje predstavlja jedno od ključnih pitanja razvoja tih zemalja u smislu formiranja nacionalnih individualiteta, postizanja ekonomske samostalnosti itd., što je na ovom području izuzetno složen i dugotrajan proces. Stoga su neprihvatljiva gledišta prema kojima nacionalno pitanje u tim zemljama zauzima središnje mesto samo u prvoj etapi, u borbi za nacionalnu nezavisnost, a da posle sticanja nezavisnosti i formiranja država ono gubi značaj.[1]

U savremenim društvenim i istorijskim uslovima nacionalno pitanje je dobilo i drugačije klasne i političke sadržaje u odnosu na one u kapitalističkom okruženju u prošlom veku. Pre svega, ono se danas ne rešava u uslovima postojanja kapitalizma kao jedinog, sveobuhvatnog društvenog sistema, već u okolnostima širenja socijalizma kao svetskog procesa. Socijalizam daje i nove sadržaje borbi za nacionalnu emancipaciju i za odnose među nacijama. Nacionalno iptanje se danas ne rešava samo sticanjem državnosti, već obuhvata i ekonomsku samostalnost i ravnopravnost u svim oblastima društvenog života. Vodeća snaga u rešavanju nacionalnog pitanja, po pravilu, više nije buržoazija, već radnička klasa i radne mase naroda. Nacionalna prava postaju sve šire priznata u savremenom društvu, uključujući i Ujedinjene nacije.

Nacionalno pitanje, i pored svoje univerzalnosti, ne nastaje u istom istorijskom periodu i društvenim uslovima niti ima isti značaj, klasno-socijalne i političke sadržaje i puteve rešavanja u svim zemljama ili delovima sveta.[2] U tom pogledu nacionalno pitanje u zemljama u razvoju, nekadašnjim kolonijama i polukolonijama, ima izuzetan značaj i izrazite osobenosti. U periodu kolonijalne dominacije rešavanje nacionalnog pitanja u smislu samoopredeljenja i sticanja državnosti predstavljalo je preduslov ostvarivanja ljudskih i demokratskih prava i daljeg opšteg razvoja društva tih zemalja. Borba za nacionalno oslobođenje je motivisala i u političku borbu uključila milionske proletarizovane i poluproletarizovane mase u tim zemljama, a reč je o području koje obuhvata dve trećine stanovništva u svetu. To je u znatnoj meri uticalo na političko uređenje tih zemalja posle sticanja nezavisnosti i u relativno kratkom istorijskom periodu bitno izmenilo političku kartu i odnose snaga u svetu. Na primer, samo u 1961. godini, poznatoj kao »godini Afrike«, nezavisnost je steklo osamnaest zemalja tog kontinenta. Nacionalni fenomen posle sticanja državnosti ima veliki značaj ne samo za unutrašnji razvoj tih zemalja, već i za širu ljudsku zajednicu. Naime, usled prirode kolonijalnog ugnjetavanja i visokog stepena integrisanosti tih ze-

[1] N. A. Simonija, *Ob osobenostjah nacional'no-osvoboditelnyh revol'ucii*, Moskva, 1968, str. 7.

[2] Tako je, na primer, Lenjin svojevremeno razlikovao »najmanje tri razna tipa zemalja u pitanju samoopredeljenja«, i to: napredne zemlje: »Zapadne Evrope (i Amerike), gde je nacionalni pokret — prošlost; istok Evrope, gde je on — sadašnjost i polukolonije i kolonije, gde je on u znatnoj meri — budućnost (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knjiga 10, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 193).

Digitized by Google

malja u epohi imperijalizma kao agrarno-sirovinskog priveska u međunarodnoj kapitalističkoj podeli rada i na svetskom tržištu, nacionalna privreda, tržište, kultura itd. u njima se stvaraju tek posle sticanja državnosti. Borba za nacionalnu emancipaciju usmerena je ne samo na sticanje državnosti, već i na ovladavanje sopstvenim prirodnim bogatstvima i viškom rada. Proces formiranja nacije u tim zemljama, dakle, objektivno vodi njihovoj borbi, bez obzira na društveno uređenje, za menjanje nasleđenih međunarodnih, a osobito ekonomskih odnosa koji su postali prepreka ne samo daljem razvoju proizvodnih snaga, nego i formiranju nacija u njima. Stoga ta borba čini sastavni deo opšte borbe protiv eksploatacije, ima progresivan i demokratski karakter u meri u kojoj ostvaruje određenu ulogu u menjanju postojećih međunarodnih odnosa, a time i odnosa snaga u svetu i predstavlja prvi korak ka stvarnoj internacionalizaciji ljudskog društva.

Ispoljavanje nacionalnog fenomena u specifičnim društvenim i istorijskim uslovima zemalja u razvoju pokazuje izrazite osobenosti. Doduše, znatne razlike u tom pogledu postoje unutar i između pojedinih delova tog područja, kao, na primer, između Azije sa starim civilizacijama i državnim tvorevinama u pretkolonijalnom periodu i Afrike sa preovlađujućim plemenskim strukturama, a da se ne govori o zemljama Latinske Amerike na višem stepenu razvoja i s evropskim useljenicima, koje su nezavisnost stekle u prošlom veku i sada vode borbu za drugu, stvarnu, to jest ekonomsku nezavisnost. U tom okviru postoje ne male razlike i u pogledu klasno-socijalnih i političkih sadržaja nacionalnog pitanja, vodećih snaga itd. Međutim, i pored razlika, zajedničke osnovne osobenosti nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju formirale su se na osnovama položaja, strukture društva itd. u uslovima kolonijalne i imperijalističke dominacije, posebno u Aziji i Africi.

Osobenosti nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju su toliko izražene da neki autori postavljaju pitanje da li se u njihovom slučaju i može primenjivati postojeći pojam i termin »nacija«.[3] Drugi, pak, autori smatraju da je za taj fenomen u zemljama u razvoju neophodno stvaranje posebne teorije i uvođenje novih pojmova i termina.[4] Ima autora koji za to područje primenjuju pojam »protonacija«, u značenju socijalnih formacija koje još nisu ni nacije u formiranju[5]; ili pak »pseudonacija«, »periferna nacija«[6] itd. Neki autori iz zemalja u razvoju predlažu da se, radi određenijeg razdvajanja, umesto pojma »nacionalizam«, primenjenog na zemlje Evrope, u značenju kolonijalnog i opresivnog, za zemlje u razvoju upotrebimo naziv »nacionalitarni«

[3] Carl J. Friedrich, *L'Idée d'Nation*, Pariz, 1968, str. 34.
[4] Jean Chesneaux, *La Pensée*, Pariz, br. 119/1965.
[5] Jean Ziegler, *Main Basse sur L'Afrique*, Pariz, 1968, str. 9.
[6] Franc Fanon, *Prezreni na svetu*, Zagreb.

Digitized by Google

(phénomène nationalitaire)[7] u značenju oslobodilačkog i naprednog. I neki naši autori zastupaju, na primer, gledište da je antikolonijalna revolucija imala svoju osnovu u »nacionalizmu bez nacija«[8] ili, pak, da u tim zemljama nije reč o formiranju nacija, nego tek o formiranju naroda u političku zajednicu[9].

Svrha ovog napisa nije da se celovito razmatra nacionalni fenomen u zemljama u razvoju, već samo osnovna gledišta u teoriji o tom fenomenu, izuzimajući teoriju u našoj zemlji. Pri tom se ne bi ulazilo u opšta teorijska pitanja nacije i nacionalnog fenomena. Stavovi i uloga naše teorije i društvene prakse, osnovne osobenosti, značaj, klasno-socijalna sadržina itd. nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju predmet su posebnih napisa.

2. Nacionalni fenomen u zemljama u razvoju i pored njegovog velikog značaja, nedovoljno je empirijski istražen i teorijski definisan. Pored toga, postojeća istraživanja su u znatnoj meri opterećena političkim pragmatizmom, mehaničkim prenošenjem shema i oblikâ nastalih u drugačijim društvenim i istorijskim uslovima, a posebno evropocentrizmom. Naučno proučavanje nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju nedovoljno je razvijeno i u našoj zemlji, mada su radovi nekih teoretičara, posebno Edvarda Kardelja, a i celokupna društvena praksa, dali veliki doprinos proučavanju nacionalnog pitanja u savremenoj epohi, a u tom okviru i u zemljama u razvoju.

Razlike koje u nauci, a posebno u građanskoj i marksističkoj teoriji, postoje u pristupu nacionalnom fenomenu uopšte ispoljavaju se i u pristupu tom fenomenu i u zemljama u razvoju. To, međutim, ne znači, da se u širokoj lepezi gledišta i pristupa unutar navedena dva osnovna teorijska koncepta neka od njih međusobno ne dodiruju i prepliću. Takav je, na primer, slučaj sa gledištima o značaju i klasnoj sadržini nacionalnog pitanja u građanskoj teoriji i u dogmatskoj interpretaciji marksizma.

3. Građanska teorija posvetila je relativno veću pažnju nacionalnom fenomenu u zemljama u razvoju i stvorila širi kategorijalni aparat u njegovom istraživanju.[10] Najobimnija istraživanja sprovedena su u okviru teorije modernizacije i funkcionalističke teorije, koja su, prema nekim ocenama, ostvarila znatan uticaj i na naučnike u zemljama u razvoju.[11] Rezultati su, međutim,

---

[7] Anouar Abdel-Malek, *Sociologija nacionalnog razvoja. Problemi konceptualizacije*, »Marksizam u svetu«, br. 10/1977, str. 136.

[8] Stane Južnič, *Razmatranja o formiranju nacija u nerazvijenim zemljama — uloga istorijskog faktora*, »Međunarodni problemi«, br. 4/1968, str. 30.

[9] Zvonko Lerotić, *Nacija. Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije*, Zagreb, 1977, str. 42.

[10] Najpotpuniji pregled i analizu gledišta građanske teorije dao je u našoj literaturi Zvonko Lerotić (navedeno delo).

[11] Isto, str. 14.

Digitized by Google

ograničeni idealističkim pristupom i evropocentrizmom, nametanjem nacije u Zapadnoj Evropi kao univerzalnog modela, svođenjem nacionalnog fenomena, uglavnom, na sferu ideja i osećanja, na kapitalizam, državu itd. Na širem planu, međutim, ima i pristupa koji sadrže i neke materijalističke elemente.

Klasična građanska teorijska misao epohe kolonijalizma i imperijalizma je, izražavajući ekspanzionizam buržoazije u metropolama, potpuno negirala nacionalna prava i karakter zajednica u kolonijama i polukolonijama, određujući ih kao necivilizovane i varvarske, nasuprot civilizatorskoj misiji zapadnoevropskih nacija. U tom okviru se kod savremenih autora još uvek može naići na gledišta da su »većinu kolonijalnih uprava činile vlade socijalnog blagostanja« (social welfare)[12], da su kolonijalni metodi bili »škola demokratije«[13] itd. Takva gledišta su u sklopu vladajućih ideoloških koncepcija i sistema vrednosti služila opravdavanju osvajanja i eksploatacije kolonija i polukolonija. Takvih gledišta i danas ima u rasističkim, fašističkim i neokolonijalističkim teorijama, pa i u blokovskim shvatanjima, prema kojima područje ovih zemalja predstavlja ideološki vakuum koji treba da popuni neko sa strane.

Shvatanja epohe kolonijalizma bila su i u znaku Hegelove ideje o istorijskim i neistorijskim narodima, koje su uticale i na neke stavove u marksističkoj teoriji. Na primer, Hegel je o Africi pisao: »To, naime, nije povijesni kontinent, on nema da pokaže nikakvo gibanje i razvoj. Šta mi zapravo podrazumijevamo pod Afrikom to je ono bespovijesno i neobjašnjeno, što je posve obuzeto prirodnim duhom.«[14] Takva shvatanja su i danas sadržana u teorijama koje neke od tih zemalja određuju kao »organska« ili »tradicionalna« društva, privržena verovanjima i pravilima koja su regulisala odnose u prošlosti[15], što znači da ne mogu stvarati savremene oblike društvenih zajednica.

U savremenoj građanskoj teoriji najvećim se delom ne negira nacionalni fenomen i »izgradnja nacija« u zemljama u razvoju. Štaviše, ima radova u kojima se nacionalizmu u zemljama u razvoju u savremeno doba daju obeležja koja je u srednjem veku imala religija[16], a »modernizujući nacionalizam« se upoređuje sa elementima »velikih ideoloških sistema sveta«, sa hrišćanstvom, marksizmom[17] itd. Uočavaju se i razlike u odnosu na nacionalni

---

[12] E. David Apter, *Some Conceptual Approaches to the Study of Modernization.*

[13] Rupert Emerson, *From Empireto the Nation. The Rise of Selfassertation of African and Asian People*, Kembridž, 1960.

[14] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija povijesti*, Zagreb, 1957, str. 102.

[15] Edvard Shils, *Political Developments in the New States*, Gravenhage, 1962, str. 31.

[16] L. Louis Snyder, *The New Nationalism*, Njujork, 1968, str. 112.

[17] E. Paul Sigmund, *The Ideologies of the Developing Nations*, London, 1963, str. 3.

Digitized by Google

fenomen u Evropi i, na toj osnovi, pravi podela na »stari« i »novi« nacionalizam, u koji se učvršćuje i nacionalizam u zemljama u razvoju. Pri tom se, međutim, odlučujući uticaj javljanju tog fenomena u zemljama u razvoju pripisuje spoljnim činiocima, negira se njegov autohtoni karakter i pridaju mu se negativna značenja. Tako se, na primer, zastupa gledište da u tom delu sveta ili u pojedinim njegovim regionima »nacionalno nije rezultat unutrašnjeg razvoja, kao u Evropi, već je to uvezena koncepcija«[18]. U tom sklopu se odlučujuća uloga u antikolonijalnoj revoluciji dodeljuje »članovima pozapadnjačene elite«[19].

Prema funkcionalističkoj teoriji model po kojem se ostale nacije modeliraju, to jest razvijaju, čine nacije zapadnog tipa, koje su po prirodi demokratske, pozitivne i napredne, dok su istočne i neevropske nacije i nacionalizmi mesijanski, nedemokratski i autoritarni. Prema ovom tumačenju, »u nezapadnim shvatanjima nacija je politička jedinica zasnovana na iracionalnim, precivilizacijskim koncepcijama naroda«. I dalje: »Nezapadne nacije nemaju svoj koren u socijalno-političkoj stvarnosti«[20].

U tom sklopu se i za antikolonijalne pokrete kaže da su to: »nacionalni« pokreti iza kojih još ne postoje nacije niti ideološko jedinstvo iz kojega se nacija može razviti. Ovaj tip je još daleko od istinskog nacionalnog pokreta. Njegovo jedinstvo je većinom negativnog tipa, zasnovano na odbacivanju kolonijalne uprave.[21] Štaviše, ukoliko se, po izuzetku, nekim nacionalno-oslobodilačkim pokretima prizna progresivan karakter, oni to svojstvo gube posle sticanja nezavisnosti. Tako se, na primer, konstatuje: »Novi azijski nacionalizam je primarno negativan koncept. Počeo je od zemlje do zemlje kao progresivna, oslobađajuća snaga, da bi posle oslobođenja postao nezdrav i reakcionaran.«[22] Za Afriku se konstatuje da je lojalnost plemenu jača od lojalnosti naciji. Uopšte uzev, prevladava gledište da su se posle sticanja nezavisnosti »nove nacije razbile u konglomerat sukobljenih sub-zajednica« i da će stoga »stvaranje pogodnih državnih sistema u većini bivših kolonija biti bolan proces«[23], predviđajući federaciju kao najpogodniji oblik. Zbog nedovoljne integrisanosti, za nacionalizam u zemljama u razvoju primenjuje se i termin, odnosno kategorija, »deleći« (Fissi parous) nacionalizam.

Nacionalni fenomen u zemljama u razvoju ocenjuje se kao nazadan i zbog toga što: »kao centrifugalna struja sprečava razvoj u pravcu internacionalizma«. Prema tom gledištu, »novi nacionalizam je... daleko od toga da ukazuje na put internacionalizacije društva. On zaostaje za procesom modernizacije i ostavlja

[18] Cara du Bois, *Cultural Facets of Southeast Asian Regionalism*, u: *Southeast Asia Today*, str. 36.

[19] E. Paul Sigmund, op. cit., str. 3.

[20] L. Louis Snyder, op. cit., str. 55.

[21] Isto, str. 63.

[22] Isto, str. 44.

[23] Isto, str. 40.

Digitized by Google

političko-ekonomsku prazninu, koja se povećava umesto da se smanjuje«[24].

U savremenoj građanskoj teoriji ili, tačnije, na njenim marginama, postoje i gledišta koja, uočavajući razlike u odnosu na evropski fenomen, nacionalnom fenomenu u zemljama u razvoju pripisuju i neka pozitivna svojstva. Tako se, na primer, konstatuje da nacionalizam u zemljama u razvoju »nije buržoaski, već više populistički, da nije zasnovan na individualizmu kao na Zapadu, već na kolektivnim pravima«. Štaviše, ukazuje se, kao na karakterističnu, tendenciju da postane socijalistički orijentisan.[25]

4. Za razliku od građanske teorije, marksizam je istorijsko-materijalističkim pristupom otvorio nove puteve proučavanju i rešavanju nacionalnog pitanja. Marksizam je od svog nastanka naciju i nacionalno pitanje, kao istorijske pojave, povezao sa određenim stepenom razvoja ljudskog društva, s klasnom sadržinom, borbom protiv eksploatacije i socijalnom ravnopravnošću. Još je u Manifestu komunističke partije utvrđen fundamentalni stav marksizma da »u meri u kojoj se ukida eksploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge« i da »s padom suprotnosti u okviru nacija, pada i neprijateljski stav među narodima«[26]. Marks je istakao veliki značaj nacionalnog pitanja za proletarijat, koji mora i sam da se konstituiše kao nacija, koji je nacionalan, »mada nikako u smislu buržoazije«. Ne ulazeći dublje u gledišta klasikâ, može se reći da su navedeni stavovi imali kasnije fundamentalan značaj i za marksistički pristup nacionalnom fenomenu u savremenim zemljama u razvoju.

Doduše, u okviru različitih tumačenja marksizma ili na njegovim marginama formirala su se i drugačija gledišta prema nacionalnom fenomenu: od svođenja nacionalnog pitanja na kulturnu autonomiju u austromarksizmu do suprotstavljanja klasnog i nacionalnog, potiskivanja nacionalnog u odnosu na klasno (Roza Luksemburg) i određivanja nacionalnog kao buržoaske kategorije u dogmatskoj reviziji marksizma, a da se i ne govori o podređivanju proletarijata nacionalnim interesima buržoazije od strane Druge internacionale i, kasnije, socijaldemokratije. Zastupnici ovakvih i sličnih gledišta imali su negativan stav prema nacionalnom pitanju kolonija i, kasnije, zemalja u razvoju.

Izvorne stavove marksizma o nacionalnom pitanju dalje je razvio Lenjin u uslovima imperijalizma, zaoštravanja protivrečnosti kapitalizma i prvog svetskog rata kao sukoba velikih imperijalističkih sila za preraspodelu kolonija i svetske dominacije. Analizom protivrečnosti imperijalizma kao najvišeg stadijuma u razvoju kapitalizma Lenjin je, pored ostalog, kolonijalno i nacionalno pitanje stavio u prvi plan globalnih kretanja i svetske politike. U svom obimnom teorijskom opusu i u neposrednoj po-

[24] Isto, str. 9, 33.
[25] Isto, str. 34, 55.
[26] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, isto.

Digitized by Google

litičkoj praksi Lenjin je izuzetan značaj pripisao nacionalnom, a u tom okviru i kolonijalnom pitanju. Njegova je posebna istorijska zasluga u tome što je, polazeći od konkretnih istorijskih uslova, utvrdio suštinsku povezanost kolonijalnog i nacionalnog pitanja, odnosno da je kolonijalno pitanje, kako je isticao, u suštini nacionalno pitanje, ali i povezanost nacionalne borbe i socijalnih zahteva, borbe komunističkih partija i radnikâ razvijenih zemalja sa borbom nacionalnooslobodilačkih pokreta u kolonijama. Lenjin, pri tom, nacionalno pitanje u kolonijama nije vezivao samo za buržoaziju niti pak samo za radničku klasu, već i za celo »radno stanovništvo, za celi narod«, pa ni samo za kolonijalne zemlje u kojima ima radnika, već i za one »gde nema radnika, gde ima samo robovlasnika i robova«. Lenjin je naglašavao da je u takvim slučajevima obavezno za svakog marksistu da ističe značaj samoopredeljenja«. U vreme kada su nacionalnooslobodilački pokreti na širem planu u kolonijama tek bili u začetku ukazivao je na njihov revolucionarni potencijal, povezujući ih sa borbom radnika u razvijenim zemljama, sa perspektivom i stabilnim razvojem socijalizma u evropskim državama. Po Lenjinovim rečima: »socijalna revolucija ne može da se zbude drukčije nego u obliku epohe koja spaja građanski rat proletarijata protiv buržoazije u naprednim zemljama s celim nizom demokratskih i revolucionarnih pokreta, među kojima i nacionalnooslobodilačkih u nerazvijenim, zaostalim i ugnjetenim zemljama«[27]. Lenjin je smatrao da u kolonijama »postoje još *objektivno* opštenacionalni zadaci; naime, zadaci demokratski, zadaci zbacivanja tuđeg nacionalnog jarma«[28], što znači mogućnost najšireg političkog okupljanja za izvršavanje tih zadataka.

Lenjin je nacionalnooslobodilačke borbe u kolonijama prvobitno definisao kao »buržoasko-demokratske«, jer je osnovnu masu stanovništva tih zemalja činilo seljaštvo, »koje je predstavnik buržoasko-kapitalističkih odnosa«. Očigledno je da se u ovom stavu polazilo od mehaničkog prenošenja sheme strukture društva i položaja seljaštva u zapadnim kapitalističkim zemljama na uslove u kolonijama. Međutim, kasnije, posle razmatranja teza o nacionalnom i kolonijalnom pitanju i posle primedbi predstavnika komunističkih partija nekih azijskih zemalja da će se, ukoliko se o njima govori kao buržoasko-demokratskim pokretima, izbrisati svaka razlika između reformističkog i revolucionarnog pokreta — u Izveštaju Komisije Lenjin je konstatovao »da smo smatrali za jedino pravilno da uzmemo u obzir ovu razliku i da skoro svuda zamenimo izraz »buržoasko-demokratski« izrazom »nacionalno-revolucionarni««[29].

---

[27] V. I. Lenjin, *O karikaturi marksizma i o empirijskom ekonomizmu, Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga 10, str. 193.

[28] Isto, str. 213.

[29] Svoje osnovne stavove Lenjin je izneo u Izveštaju Komisije za nacionalna i kolonijalna pitanja II kongresa Komunističke internacionale (30. jula 1920. godine): »Došli smo do jednoglasne odluke da, umesto o »buržoasko-demokratskom« pokretu, treba govoriti o

Digitized by Google

U vreme Lenjina nacionalno i kolonijalno pitanje je dobilo vrlo istaknuto mesto u delovanju Treće internacionale. U njegovom razmatranju učestvovali su mnogi istaknuti komunisti iz nekih azijskih zemalja, kao M. N. Roj iz Indije, Sultan Galijev iz Egipta i drugi. U tadašnju Antikolonijalnu ligu — organizaciju formiranu pod uticajem Kominterne — učlanili su se i neki oslobodilački pokreti iz kolonija, na primer, Indijski nacionalni kongres, ili su tesno sarađivali, kao Udruženje indonežanskih studenata u Holandiji, dok su u nekoliko zemalja Latinske Amerike bile formirane antiimperijalističke lige. Oktobarska revolucija je, posle osvajanja vlasti od strane radnika i seljaka, svojim idejama o pravu naroda na samoopredeljenje, o ravnopravnosti naroda, otvarajući epohu socijalističkih revolucija, u velikoj meri uticala na buđenje nacionalne svesti i na revolucionarno vrenje u kolonijama, naročito u Aziji. Ipak, to je bio period u kojem nacionalnooslobodilački pokreti u kolonijama još nisu imali takvu širinu i sadržaje kakve su dobili posle svetske ekonomske krize tridesetih godina, a naročito uoči drugog svetskog rata.

Suštinski drukčiji pristup od Lenjinovog prema nacionalnom pitanju u kolonijama i polukolonijama imali su u daljem razvoju zastupnici dogmatskih tumačenja, odnosno revizije marksizma. U tom okviru su, po celovitosti, ulozi i nepovoljnim posledicama, od posebnog značaja Staljinova gledišta i praksa. Staljin je, po-

---

nacionalno-revolucionarnom pokretu. Ne podleže ni najmanjoj sumnji da svaki nacionalni pokret može da bude samo buržoasko-demokratski, jer se osnovna masa stanovništva u zaostalim zemljama sastoji od seljaštva, koje je predstavnik buržoasko-kapitalističkih odnosa. Bilo bi utopija smatrati da proleterske partije mogu, ako uopšte mogu da se pojave u takvim zemljama, ne nalazeći se u određenim odnosima sa seljačkim pokretom, ne podržavajući ga u praksi, da sprovode komunističku taktiku i komunističku politiku u tim zaostalim zemljama. Ali, ovde su stavljeni prigovori da će se, ako budemo govorili o buržoasko-demokratskom pokretu, izbrisati svaka razlika između reformističkog i revolucionarnog pokreta. Međutim, u poslednje vreme u zaostalim i kolonijalnim zemljama ova razlika se ispoljila potpuno jasno, jer se imperijalistička buržoazija svim silama stara da reformistički pokret nasadi i među ugnjetenim narodima. Između buržoazije zemalja koje vrše eksploataciju i buržoazije kolonijalnih zemalja došlo je do izvesnog zbližavanja, tako da veoma često — možda čak u većini slučajeva — buržoazija ugnjetenih zemalja, iako i podržava nacionalni pokret, istovremeno se u sporazumu sa imperijalističkom buržoazijom, tj. zajedno s njom, bori protiv svih revolucionarnih pokreta i revolucionarnih klasa. U Komisiji je to bilo neoborivo dokazano i mi smo smatrali za jedino pravilno da uzmemo u obzir ovu razliku i da skoro svuda zamenimo izraz »buržoasko-demokratski« izrazom »nacionalno-revolucionarni«. Smisao ove zamene sastoji se u tome da mi kao komunisti treba samo u tim slučajevima da podržavamo i da ćemo podržavati buržoaske oslobodilačke pokrete u kolonijalnim zemljama, kada su ovi pokreti stvarno revolucionarni i kada nas njihovi predstavnici ne budu sprečavali da vaspitavamo i organizujemo u revolucionarnom duhu seljaštvo i široke mase eksploatisanih. Ako ne postoje i ovi uslovi, onda se komunisti moraju u tim zemljama boriti protiv reformističke buržoazije kojoj pripadaju i heroji Druge internacionale...« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knjiga 13, cit. izd., str. 618—619).

Digitized by Google

lazeći od marksističke teorije, dalje razrađivao nacionalno pitanje, ali je u nizu bitnih postavki i u neposrednoj praksi prihvatao idealističke i pragmatičke pozicije. Njegova gledišta su postala dominantna u komunističkom pokretu u periodu uspona antikolonijalnih revolucija i imala su nepovoljne posledice i po radnički i po nacionalnooslobodilački pokret u kolonijama.

U ovom napisu neće se ulaziti u opšta Staljinova shvatanja nacije i nacionalnog pitanja.[30] Ovde će biti obuhvaćeni samo oni vidovi toga pitanja i praksa koji se odnose na te fenomene u zemljama u razvoju.

Za Staljina je, uopšte uzev, nacionalno pitanje bilo u suštini buržoasko pitanje, a nacionalna borba »u svojoj suštini uvek ostaje buržoaska, korisna i probitačna za buržoaziju«. Otuda su za njega nacionalnooslobodilački pokreti u kolonijama i zavisnim zemljama buržoasko-demokratski pokreti i rezerve proleterskih revolucija. Pošto je seljaštvo činilo ogromnu većinu stanovništva, on je nacionalno pitanje u tim zemljama proglasio, u suštini, seljačkim pitanjem.

S druge strane, mehanički primenjujući opšti stav marksističke teorije o tome da rukovodeću ulogu u nacionalnom pokretu u sklopu buržoasko-demokratskih revolucija ima buržoazija, a posle Pariske komune proletarijat, prema Staljinovom tumačenju, proletarijat i komunističke partije u kolonijama i zavisnim zemljama treba da preuzmu vodeću ulogu u nacionalnooslobodilačkim pokretima. S obzirom na jačanje nacionalnooslobodilačkih pokreta u tim zemljama, Staljin je ocenio da je »nastupila era oslobodilačkih revolucija u kolonijama i zavisnim zemljama, era buđenja proletarijata tih zemalja, *era njegove* hegemone uloge u tim revolucijama«[31]. Pri tom se, na osnovi njegovih koncepcija, društvena uloga proletarijata mogla ostvarivati samo u vidu posebnih, nezavisnih političkih partija. Pokreti masa su pozitivno ocenjivani samo ukoliko su se nalazili »pod rukovodstvom i hegemonijom revolucionarnog proletarijata«, a što je značilo — komunističkih partija.

Takva gledišta o nacionalnom pitanju u kolonijama i na zavisnim teritorijama su, sa njihovim pretvaranjem u instrument spoljne politike Sovjetskog saveza, prevladala u politici Kominterne, kao i većine komunističkih partija. Ta politika je, u suštini, bila suprotna politici Kominterne u ovim pitanjima u periodu Lenjinovo doba. Tako se, na primer, u Lenjinovo vreme u dokumentima II kongresa Kominterne, između ostalog, ističe da je »glavni zadatak svih nacionalno-oslobodilačkih pokreta da izgrade nacionalno jedinstvo i ostvare političku nezavisnost«. I dalje:

---

[30] Najpotpuniju kritičku analizu Staljinovih teorijskih gledišta o ovom pitanju dao je u nas, pre svega, Edvard Kardelj u delu *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, kao i drugim radovima, a u odnosu na zemlje u razvoju dr Dušan Vejković u knjizi *Afrički nacionalizam* itd.

[31] J. V. Staljin, *Međunarodni karakter Oktobarske revolucije*, u: *Pitanja lenjinizma*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 187.

Digitized by Google

»Komunističke partije u kolonijama i polukolonijalnim zemljama na Istoku, koje su manje-više još uvek u embrionalnoj fazi, moraju uzeti učešća u svakom pokretu koji im omogućava pristup masama.«[32] I u dokumentima IV kongresa Kominterne još se govori o domaćoj buržoaziji i buržoaskoj inteligenciji kao pionirima revolucionarnog pokreta u kolonijama, pa čak i o mogućnoj progresivnoj ulozi aristokratije patrijarhalnih, nomadskih i polunomadskih naroda u borbi protiv imperijalizma.

Nasuprot tome, delom na IV, a pogotovu na VI kongresu Kominterne, 1928. godine, sve su izraženije težnje da se klasni interes stavi u prvi plan, da se razdvoji klasni od nacionalnog interesa i pojača diferenciranje unutar nacionalno-oslobodilačkih pokreta. Tako se već na IV kongresu, kao jedan od osnovnih zadataka komunističkih partija i partija radničke klase, postavlja »na jednoj strani, da se bore za najradikalnija rešenja buržoasko-demokratske revolucije usmerene na izvojevanje političke pobede i, na drugoj strani, da organizuju radnike i seljake da se bore za svoje posebne klasne interese, pri čemu moraju koristiti antagonizam unutar buržoasko-demokratskog bloka«[33]. A na VI kongresu Kominterne postavljen je kao glavni zadatak u ovim zemljama »da se radnici i seljaštvo posebno organizuju... i oslobode uticaja nacionalne buržoazije s kojom su mogući samo privremeni sporazumi«[34] (Štaviše, taj kongres je, na primer, gandizam u Indiji, tada vodeću snagu antikolonijalne borbe, okarakterisao kao »otvoreno reakcionarnu snagu«, ocenjujući da on sve više postaje ideologija uperena protiv revolucije masa, i komunisti se moraju protiv njega boriti.[35] Mehanički prihvatajući te stavove, Komunistička partija Indije iste godine je ocenila Nacionalni kongres kao »klasnu organizaciju kapitalista«, a njegove rukovodioce, među kojima i Nehrua, kao »najopasniju prepreku pobedi revolucije«; kongresne socijaliste ocenila je kao »socijal-fašiste«, kako su nešto kasnije Staljin i Kominterna ocenjivali Socijaldemokratsku partiju Nemačke, čime su objektivno doprineli Hitlerovom usponu na vlast.

U pojedinim periodima dolazilo je i do povezivanja i saradnje komunističkih partija u kolonijama sa ostalim patriotskim snagama u borbi protiv kolonijalne vladavine. U tom pravcu su delovale i direktive VII kongresa Kominterne o okupljanju najširih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma i za nacionalno oslobođenje, mada su nekim komunističkim partijama znatne teškoće pričinjavali stavovi o jedinstvu antifašističke koalicije u kojoj su se nalazile i kolonijalne metropole. Najšire jedinstvo u borbi protiv kolonijalne vladavine predstavljalo je objektivan interes naroda

[32] *Theses Presented to the Second World Congress of the Communist International*, Imprecor., str. 57.

[33] *Resolution and Theses of the Fourth Congress of the Communist International*, Imprecor., str. 58.

[34] *Programme of the Communist International, Adopted at the Sixth Congress*, str. 66.

[35] Isto, str. 62.

Digitized by Google

u kolonijama i jedan od osnovnih izvora snage nacionalnooslobodilačkih pokreta. U tom sklopu su se komunističke partije u nekim kolonijama afirmisale kao značajan deo, pa čak i kao deo vodećih snaga u nacionalnim okvirima. Međutim, politika saradnje i što šireg nacionalnog jedinstva u borbi protiv kolonijalne vladavine nije predstavljala strateško, već taktičko opredeljenje Kominterne i komunističkih partija u kolonijama, jer je ono polazilo od teorijskih koncepcija koje su klasno pretpostavljale, pa i suprotstavljale nacionalnom, kao i od tada preovlađujućih shvatanja proleterskog internacionalizma u komunističkom pokretu, koja su u praksi značila podređivanje uskim pragmatičkim interesima spoljne politike Sovjetskog Saveza.

Posle perioda šire saradnje takva politika je, na vrhuncu antikolonijalne borbe u Aziji, došla do izražaja naročito u periodu Kominforma od 1948. godine, kada je jedan broj kolonija sticao ili već ostvario nacionalnu nezavisnost. Antihitlerovska koalicija se već bila raspala, pa su se odnosi između zapadnih sila i Sovjetskog Saveza sve više zaoštravali. Time je započeo proces podele sveta na svetske vojno-političke blokove sa dvema najjačim državnim silama SAD i SSSR na čelu, sa kojima su pridavana klasna i ideološka obeležja borbe između kapitalizma i socijalizma itd. Doduše, u tom periodu dolazi do izražaja i politika samostalnosti i suprotstavljanja blokovskim uticajima, politika miroljubive koegzistencije itd., koju zastupa većina novooslobođenih kolonija, a izrazit primer za to bila je politika i suprotstavljanje Jugoslavije pritiscima Kominforma.

Stavove Kominforma i neminovnosti neposrednog sukoba dva bloka, oružanoj borbi kao jedino ispravnoj itd., komunističke partije u novooslobođenim zemljama su primenjivale na unutrašnjem planu kao politiku zaoštravanja unutrašnjih protivrečnosti i neminovnosti odlučujućeg revolucionarnog sukoba. Tako, na primer, Komunistička partija Indije, koja je, posle drugog svetskog rata istupala sa predlozima za »bratsko razumevanje i saradnju sa drugim političkim organizacijama«, u periodu Kominforma ocenjuje sticanje nezavisnosti mirnim putem kao »akt kojim je buržoaziji dat udeo u vlasti da bi se u krvi razbila i ugušila nacionalno-demokratska revolucija«, zaoštrava stav prema Nacionalnom kongresu kao predstavniku buržoazije, optužuje vladu sa Nehruom na čelu da »vodi politiku kolaboracije sa britanskim i američkim imperijalistima«, a njenu politiku blokovskog neangažovanja kao »masku za saradnju sa imperijalistima«, zalaže se za oružane metode borbe i diže ustanke u pojedinim krajevima (Hajderabad, Telengana). Još je izrazitiji primer Burme, u kojoj je Komunisttička partija (»crvene« i »bele« zastave) i posle sticanja nezavisnosti bila u sklopu vladajuće Antifašističke Lige narodnog oslobođenja, a njen predsednik generalni sekretar Lige, dok nije pod uticajem Kominforma, paralelno sa pobunama separatističkih prozapadno orijentisanih snaga, podigla oružani ustanak protiv vlasti kojima je na čelu bila Socijalistička partija, ocenjujući je kao fašističku. Do zapostavljanja nacionalnog činioca i do sukob-

Digitized by Google

ljavanja sa vodećim snagama nacionalnooslobodilačkog pokreta dolazilo je, po pravilu, kod komunističkih partija u kolonijama ili u novooslobođenim zemljama, kao, na primer, u Indoneziji, Alžiru itd.

Takva politička praksa, koja je predstavljala primenu određenog teorijskog shvatanja nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju, imala je, i pored svoje radikalne antikolonijalne usmerenosti, krajnje nepovoljne posledice po položaj komunističkih partija u zemljama u razvoju. Te partije su se tokom vremena našle van osnovne kolotečine antikolonijalne, nacionalnooslobodilačke borbe, a posle sticanja nezavisnosti na marginama političkog života ili su nestale sa političke scene. Sam život je, u stvari, odbacio teorijski koncept nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju, zasnovan na birokratsko-etatističkoj, dogmatskoj reviziji marksizma. Različite varijante navedenog gledišta su i danas u većoj ili manjoj meri prisutne u nekim komunističkim partijama i socijalističkim zemljama. Međutim, odlučujuću ulogu u rešavanju nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju dobili su autentični teorijski koncepti i društvena praksa koji polaze od konkretnih uslova, povezivanja nacionalne i socijalne emancipacije, od nacionalne samostalnosti i nesvrstavanja, a u tom sklopu i od borbe za menjanje od imperijalizma i kolonijalizma nasleđene strukture međunarodnih ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih odnosa.

Digitized by Google

Sreten Gagić

O otuđenju i tržištu umetnosti u savremenom svetu

Za stanje otuđenosti savremenog čoveka može se reći da su »krivi« ne samo kapitalistički način proizvodnje sa svojom podelom rada, već i celokupna priroda, kao i dostignuća tehnološke civilizacije. Inače bi kraj kapitalizma značio i kraj otuđenja, što očigledno nije slučaj kad se ima na umu da ovaj fenomen postoji i u socijalističkom društvu. Zato bi trebalo ne samo promeniti svet i vladajući ekonomski sistem, nego i ponovo sastaviti raskomadanu psihu jedinke ugrožene u savremenom svetu. Da bi se to postiglo, treba iskoristiti, pored ostalog, mogućnost koju pruža samostvaralačka terapija, odnosno umetnost — kako ističe Herbert Rid.

Razmatrajući odnos umetnosti i otuđenja, Herbet Rid[1] upozorava da i umetnost i društvo, bez obzira na to o kojim je njihovim relacijama reč, imaju svoje poreklo u čovekovom odnosu prema prirodnoj okolini. U ljudskoj istoriji se ne zna za društvo koje nije imalo umetnost, kao što ne postoji ni umetnost koja nema društveni značaj. U isto vreme, Rid postavlja značajno pitanje: kako je došlo do toga da moderna društva postanu toliko neosetljiva za umetnost?

Jedan od mogućih odgovora na to pitanje nalazi se u činjenici što su se moderna društva naglo uvećala usled industrijali-

[1] Herbert Rid, *Umjetnost i otuđenje*, »Mladost«, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

zacije, pa dok je umetnik u ranijim periodima stvarao u užim zajednicama i lakše se mogao prilagoditi spoljnjem svetu prirode i društva, dotle se u moderno doba — doba industrijalizacije, masovne proizvodnje, naglog porasta stanovništva i parlamentarne demokratije — prekida ta neizbežna i značajna povezanost umetnosti i društva. Otuda se izvode dva zaključka: prvi, koji je preovlađivao u XIX veku, »da je umetnost stvar prošlosti i da nije potrebna današnjoj civilizaciji«[2] i, drugi, koji odbacuje ovu tvrdnju ističući da se može ustanoviti šta nije u redu sa našom sadašnjom civilizacijom, a zatim da se mogu preporučiti različite terapije.

Herbert Rid smatra da je najpopularnija od tih terapija ujedno i najnedelotvornija — a to je ekonomska pomoć umetnosti. Iako je u prošlosti uvek bilo pokroviteljâ i mecenâ umetnosti, pokroviteljstvo koje danas uživaju umetnosti verovatno je veće nego bilo u koje vreme evropske istorije. S druge strane, nema dokaza da kvalitet umetnosti zavisi od brojnosti njenih pokrovitelja. Pitanje koje najviše zbunjuje, međutim, jeste: postoji li nesklad između temeljnih principa sistema ekonomske proizvodnje i spontanog stvaranja umetničkih dela u moderno doba.[3] Pre nego što je dao odgovor na to pitanje Rid je izneo tvrdnju da nema nikakvih promena u mogućnosti ljudske rase da stvara umetnička dela, ignorišući tako Hegelovu misao po kojoj je umetnost stvar prošlosti. Svet je pun frustriranih umetnika, odnosno ljudi čiji su stvaralački nagoni osujećeni, jer se mnogi talenti troše u takozvanoj komercijalnoj umetnosti, čijim zakonima mogu izbeći samo oni najveći stvaraoci. A da bi se odgovorilo na gornje pitanje, potrebno je, takođe, ispitati celokupni način savremenog života: društvenu strukturu, metode proizvodnje i raspodele, da bi se otkrilo ne leži li u tim činiocima objašnjenje estetske nemoći današnjeg vremena.[4]

Treba, međutim, istaći nekoliko karakteristika koje su, očigledno, štetne za umetničku produkciju. Jedna od posledica otuđenja, ističe Rid, jeste zakržljavanje, odnosno atrofija čovekovog senzibiliteta, do čega dolazi usled preterane specijalizacije i automatizacije u radnom procesu, pa ljudi priželjkuju jedino neki nasilni čin da prodrma njihove umrtvljene živce. Otuda pohlepa za zabavama svake vrste — od stadiona, preko televizije, do kockanja i uživanja u drogi. Ovo vreme se neprijateljski odnosi prema umetnosti, a to dolazi otuda što umetnička dela, ipak, stvaraju pojedinci, pa umetničke vrednosti nisu određene opštim nivoom estetskog senzibiliteta, usled čega su bitno aristokratske i pripadaju uskom krugu znalaca, kritičara i, pre svega, samih umetnika.[5]

Ovakvi stavovi Herberta Rida teško se mogu, bez rezerve, do kraja prihvatiti već i zbog toga što su umetnička dela oduvek stvarali pojedinci i što se ne može verovati da je umetnost u bilo

[2] Navedeno delo, str. 20. i 21.
[3] Navedeno delo, str. 22.
[4] Navedeno delo, str. 23.
[5] Navedeno delo, str. 24.

Digitized by Google

koje ranije vreme bila demokratičnija nego u naše doba. Istina je, međutim, da današnjem vremenu pogoduje pasivna zabava i da ono nerado prihvata umetnost i stoga što ona uznemirava i otkriva uvek nepoznate prostore, te je trajno revolucionarna. Ona donosi nove simbole, novu viziju života, dajući spoljašnje slike unutrašnjih pojava. Pravi umetnik je rušilac ustanovljenog poretka. Bilo sa kojeg stanovišta pristupili problemu uloge umetnosti u savremenom društvu, zapazićemo da njenu specifičnu ulogu ometa priroda toga društva.

Uporedo sa avangardnim delima u savremenoj kulturi egzistira i jedna kultura za mase, koja nastaje i na taj način što se ova dela »prilagođavaju« tehnološkim zahtevima, odnosno medijima masovnog komuniciranja. Ne treba posebno isticati da se na ovaj način izneverava sama bit ovih dela i da se gubi njihov autentični estetski smisao. Završavajući razmatranje položaja »iracionalne umetnosti u racionalnom društvu«, Rid zaključuje da tehnologija do sada nije uspela da otkloni tragični smisao života, jednostavno zato što je to izvan njene moći. Umetnost, a ne nauka, daje značenje životu, kako u smislu prevladavanja otuđenja od prirode, od društva, od sebe, tako i u smislu čovekovog pomirenja sa svojom sudbinom.

Pri analiziranju problema otuđenja u umetnosti Lisjen Goldman razmatra pojam reifikacije koji je veoma blizak otuđenju, pri čemu pažnju ovog teoretičara privlače naročito avangardni pisci, ne samo zbog toga što otkrivaju novu stvarnost, već i zato što u njoj ističu neke od glavnih konstanti života — akciju, erotizam i smrt. Goldman smatra da se čovek akcijom može odupreti stvarima koje prete da ugroze njegovu slobodu i da zavladaju njegovom egzistencijom. Tu vladavinu stvari nad čovekom Goldman je nazvao reifikacijom, što približno, odgovara Marksovom pojmu fetišizma robe. Ovaj teoretičar uviđa da je prepreka za ostvarenje humanizma upravo reifikacija čiju suštinu čini favorizovanje prometne vrednosti na štetu upotrebne vrednosti u društvu i na tržištu, uz istovremeno potcenjivanje kvalitativnih u korist kvantitativnih odlika. U takvim uslovima stvarima pripada prvorazredna uloga, dok je čovek tek u drugom planu. Najteža posledica procesa reifikacije na socijalnom planu jeste »obezličavanje jedinke koje obuhvata ne samo javni, već sve češće i privatni domen čovekovog života«[6]. Proces prevlasti stvari nad ličnostima Goldman prati na planu književnih struktura, pre svega u delima Alena Rob-Grijea i Natali Sarot, romansijerâ koji pripadaju avangardnim stvaraocima u oblasti modernog romana — takozvanog »romana bez ličnosti«.

Proces iščezavanja ličnosti i ustupanja njenog mesta stvarima počeo je još sa Kafkom i Džojsom, nastavio se u nekim delima Žan-Pol Sartra i Albera Kamija, a najradikalnije se ova pojava ispoljila u stvaralaštvu Natali Sarot. Ono što se može izvesti

[6] Lisjen Goldman, *Za sociologiju romana*, »Kultura«, Beograd, 1967.

Digitized by Google

kao zaključak iz »romana bez ličnosti« na socijalnom planu jeste činjenica da postoje neke sile izvan čoveka — stvari i stvarnost — tako moćne da neizbežno degradiraju ljudsku ličnost, usled čega dolazi do povlačenja istinski humanog pred reifikovanom stvarnošću. Renato Poggioli[7] konstatuje da otuđenje modernog umetnika tokom poslednjeg veka, a možda i za poslednji vek i po, od izuzetka prerasta u pravilo, da bi dostiglo vrhunac u avangardnoj umetnosti. Avangardi je suđeno da se koleba između različitih oblika otuđenja — psihološkog i društvenog, ekonomskog i istorijskog, estetskog i stilističkog, pri čemu se svi ovi oblici ogledaju u etičkom otuđenju.

Kada je reč o dehumanizaciji moderne umetnosti, treba istaći da se ovaj pojam upotrebljava u najmanje dvostrukom smislu: prvo, kao oznaka da iz dela modernih umetnika iščezava ljudska ličnost i, drugo, da u tim delima nije izražena ljudska subjektivnost, osećajnost, emotivnost, jednom rečju — humanost. Ne može se, međutim, zaobići činjenica da u modernoj umetnosti postoji težnja, inspirisana Ničeom, da se prevaziđe ono ljudsko i same granice stvarnosti, granice čoveka i prirode, za što je Ortega-Gaset upotrebio pojam superrealizam.[8]

Prema shvatanju avangardnih stvaralaca, umetnost se ne sme oslanjati na takozvanu »psihičku zarazu« kao nesvesni fenomen: ona mora delovati pri punoj svetlosti svesti, dok se intelekt nalazi u svome zenitu. Stoga sve što je produhovljeno, a ne mehaničko, treba da se zasniva na oštroumnosti, inteligenciji i motivaciji, a estetsko zadovoljstvo mora da bude vezano za duhovno zadovoljstvo, koje može biti slepo i lucidno. Ovo prvo se, ističe Ortega, rađa kada ga primalac, umesto u delu, traži u samome sebi, očekujući da je delo slika doživljene stvarnosti i da će ga ono inspirisati na »uosećavanje« sa onim što je u njemu prikazano. I, dok je u tradicionalnoj umetnosti to bilo moguće, u avangardnoj dolazi do nesporazuma, jer primalac i dalje očekuje da ga delo uzbuđuje, da u njemu nađe sličnosti sa svojim subjektivnim doživljajima. On ne shvata da su za avangardnu umetnost plač i smeh »estetički diletanti«, jer je priroda lepote takva da nikada ne izaziva više od melanholije i osmeha, a u najboljem slučaju čak ni to.

Tako je Klod Debisi »dehumanizovao« svoju muziku i omogućio da se u njoj uživa bez plača i zanosa, čime je započela nova muzička era u kojoj je prisutno korenito pomeranje od subjektivnog ka objektivnom. To isto je Stefan Malarme učinio u lirici oslobodivši poeziju tereta ljudske građe pod čijim se pritiskom kretala prizemnom putanjom. Jer, život je jedno, a poezija nešto sasvim drugo, i ne treba ih poistovećivati, a budući da »pesnik nastaje tamo gde nestaje čovek«[9], on pomera granice sveta

[7] Renato Poggioli, *Teorija avangardne umetnosti*, »Nolit«, Beograd, 1975, str. 155.

[8] Navedeno delo, str. 203.

[9] Hoze Ortega — Gaset, *Dehumanizacija umetnosti*, »Savremenik«, br. 12/1971, str. 425—449.

Digitized by Google

tako što onom realnom, koji već postoji, dodaje još jedan osvojeni kontinent. Ovaj pesnik bio je prvi koji se — kako sam kaže — odrekao »prirodnih materijala« i napravio je male lirske tvorevine potpuno različite od humanizovane flore i faune. U ovoj poeziji, koju nije potrebno *osećati*, nema ničeg ljudskog, pa prema tome ni patetičnog, jer, ako je u njoj reč o ženi, u pitanju je »nijedna žena«, a ako se čuje otkucaj sata, to je »čas koga nema na licu sata«. Ovde se briše svaki odjek života, a prikazuju se takvi *vanzemaljski* oblici da ih je dovoljno pogledati da bi se osetilo estetsko zadovoljstvo.

Kada je reč o fenomenu mase i situaciji čoveka u njoj, treba istaći da u masi ljudi gube svoj identitet, jer nisu uzajamno povezani ni kao pojedinci ni kao članovi zajednice. U stvari, u današnjoj tehnološkoj civilizaciji ljudi uopšte nisu povezani *jedan s drugim*, već samo s nečim dalekim, apstraktnim, nehumanim: sa sistemom industrijske proizvodnje, strankom ili državom. Što je još gore, kako je zapazio Maks Horkhajmer, ličnosti su još samo prividno ličnosti, a »elita« je, kao i masa, potčinjena jednom mehanizmu koji u svakoj situaciji ostavlja mogućnost samo za jednu reakciju. Stoga je u pravu Dvajt Makdonald kada konstatuje da je čovek mase usamljeni atom, uniforman i nediferenciran prema hiljadama i milionima drugih atoma koji sačinjavaju poznatu »usamljenu gomilu« — kako je adekvatno nazvao američko društvo Dejvid Rizman u svojoj istoimenoj knjizi. U oblasti kulture ova činjenica ima za posledicu to da »umetnički tehničari« masovne kulture ovu kolektivnu »publiku« uzimaju kao ljudsku normu i prema njoj podešavaju svoje proizvode, čiji se nivo ne retko spušta do nivoa šunda i kiča.

S druge strane, oživljavanje kulturne elite koju je stvorila avangarda nije moguće pošto je i sama avangarda ugrožena — delimično zbog unutrašnjih razloga, a delimično što je guši konkurentska masovna kultura. Tako gospodari kiča prodaju masama otrcanu kulturu umanjene vrednosti koja poništava kako elemente duboke stvarnosti — smrt, seks, neuspeh, tragediju — tako i jednostavna, spontana zadovoljstva stvarnog života. Zato ova produkcija, u nastojanju da izbavi ličnost od dosade i osećanja životne pustoši — kako ističe Ratko Božović — još je više navodi na ravnodušnost prema životu, lišavajući je mogućnosti da ostvari puni duhovni i moralni razvitak. Čovekova nesposobnost »da u svojoj imaginarnoj komunikaciji uobliči jedan osmišljen svet, različit od onoga u kome živi«, nije posledica samo njegove napuštenosti i očajanja u svetu koji ga okružuje, »već i dokaz o njegovoi nemogućnosti da stigne do svoje i tuđe svesti, do sebe sama«[10].

U uslovima izobilja materijalnih dobara, naročito u američkoj i zapadnoevropskoj civilizaciji, rasprostranjenosti tehnoloških kvalifikacija, lakoće u sticanju zarade, mobilnosti zaposlenih i izlaska u prvi plan slobodnog vremena — pojave reifikacije i fetišizacije

[10] Ratko Božović, *Nepoznate granice masovne kulture*, »Savremenik«, br. 1/1972, str. 31—40.

Digitized by Google

ukorenile su se u svim tkivima stvarnosti. A što je naročito zanimljivo, čak i u onim društvenim sistemima u kojima nema eksploatacije i eksploatatorâ — pojavâ koje je Marks smatrao uzrocima nastanka alijenacije. Predmeti, kontakt s njima, njihova dominirajuća uloga u međuljudskim odnosima, postali su veoma važan životni problem, jer, svodeći pojave na dimenzije mehanike, tehnologija je produbila proces opredmećenja ljudske egzistencije.

Odbacujući figurativnost, moderni i avangardni slikari želeli su da zauvek odbace i podražavanje stvarajući dela bez uzora, pri čemu su često deformisali stvarnost ili išli u apstrakciju, a u tome — u tehničkim inovacijama i revolucionarnoj promeni estetskog ukusa— Arnold Tojnbi[11] vidi jedan od simptoma duhovnog propadanja zapadne civilizacije. Treba, međutim, smatrati predrasudom to da celokupna avangarda, u svim svojim tendencijama, predstavlja dehumanizaciju umetnosti, čak i kada se ima na umu mišljenje Johana Hojzinga da je »futurizam sinonim sa krajem čoveka kao vrhunske teme umetnosti«[12], koje holandski teoretičar proširuje na celokupnu modernu umetnost smatrajući je jedinstvenim procesom dezintegracije i dehumanizacije. Jer, treba shvatiti da je uzmicanje plastičnih umetnosti avangarde pred prirodnim oblicima i živim bićima pre izražajni i stilistički činilac nego spekulativni faktor i način viđenja sveta. Pri tom treba znati da je i u tradicionalnoj umetnosti bilo svesnog odstupanja od prirodnog oblika, kao i njihovog deformisanja u funkciji estetskog.

Neuporedivo je značajniji, međutim, onaj drugi vid dehumanizacije u kome se ogleda »bezosećajnost« avangardnog umetnika. Sam karakter umetničkog dela primorava stvaraoca na jedan specifičan odnos prema »životnom materijalu« koji organizuje u estetsku strukturu da bi postigao umetnički efekat. Umetnik se u tom odnosu — kako kaže Zoran Gluščević — ponaša »nemoralno«; on se »igra« osećanjima i sudbinama, on slobodno kombinuje i menja realne sudbine, preobražava ih i organizuje i s krajnjom ravnodušnošću raspolaže životnim podacima koji za svakog učesnika životne ljudske drame predstavljaju pitanje sreće ili nesreće, života ili smrti, dok za njega »imaju značenje isključivo jedne mrtve reprodukcije«[13].

Tomas Man je sigurno znao, kao i njegovi savremenici, avangardni umetnici, koliko je teško, ako ne i posve nemoguće, dospeti do ljudske autentičnosti u otuđenom društvu i otuda umetnost, kao izraz čovekove spontanosti i težnje za generičkim svojstvima ljudske jedinke, ne može a da ne trpi od te otuđenosti. Zato on i konstatuje da je potrebno da čovek bude, donekle, *vančovečan* i *nečovečan*, da bude čudnovato udaljen od čovečnog i bez pravog učešća u njemu, da bi bio u stanju da se *igra*, da od osećanja i ljudske topline stvara estetske vrednosti. Jer, svršeno

[11] Arnold Tojnbi, *Istraživanje istorije*, »Prosveta«, Beograd, 1970.

[12] Renato Poggioli, navedeno delo, str. 197.

[13] Zoran Gluščević, *Mit, književnost i otuđenje*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1970.

Digitized by Google

je sa umetnikom, kaže Man, čim postane čovek i počne da oseća. Umetnik, dakle, mora da se otuđi, dehumanizuje, mora da se *onečoveči* da bi estetsku igru uspešno priveo kraju. A da bi razbio zid otuđenja koji ga deli od života, društva i ljudi, stvaralac najpre mora *razotuđiti* samu umetnost — a u tome će uspeti samo ako pronađe put ka ljudima, najpre izražajni, koji podrazumeva i sadržajni, pošto su to neodvojivi procesi.

Uočljiva je činjenica da među modernim piscima, koji u svojim delima prikazuju otuđenje, postoje znatne razlike. Kafka, na primer, ilustruje neurotičnu bespomoćnost izazvanu procesima i mehanizmima otuđenja, ali njegovi junaci nisu stigli do samosvesti o problemu koji ih muči. Otuda se njihovi pokušaji da dopru do imaginarno-fiktivnog središta razotuđenja odigravaju u polusvesnoj izmaglici; oni ne vide i nikada ne otkrivaju svesnu dimenziju problema otuđenja, »već se ponašaju kao marionete, kao pioni jedne mehaničke ustremljenosti čiji pravi i potpuni smisao ne znaju«[14]. Nasuprot Kafkinim junacima, Heseovi junaci ne samo da jasno vide suštinu problema koji ih muči, nego i preduzimaju najefikasnije mere za njihovo razrešenje. Ovaj stvaralac daje čitave psihoterapeutske metode i vežbe za oslobođenje i ponovno očovečenje ljudske ličnosti. Tomas Man, pak, pravi sintezu psihološke i kulturološke komponente otuđenja, ali se ne bavi pitanjem prevazilaženja toga stanja.

Sve do XIX veka odnos primaoca umetnosti prema umetniku bio je neposredan, te je svrha dela bila od strane naručioca unapred određena. Onoga trenutka kada je taj odnos narušen, kada je umetnik počeo da stvara za tržište, za anonimnog potrošača, nastala je za njega još jedna situacija otuđenja. Trgovac umetničkim vrednostima postao je neophodan posrednik između umetnika i tržišta; njemu je stalo da na tržište donese *robu* koja se »obraća« što širem krugu kupaca, kako bi postigao što veće komercijalne rezultate. Budući da sada umetnička dela podležu zakonitostima kapitalističkog tržišta, a opet moraju zadržati svoje estetske kvalitete, koji ne mogu da se *poboljšavaju* da bi bili konkurentniji na tržištu, dolazi do veoma čestih stilskih inovacija na koje se umetnici podstiču da bi na taj način izrazili svoju specifičnost. Tako, umesto pravih stilova, kako zapaža Hans Hajnc Holc[15], nastaju kratkotrajne mode koje više ne proizlaze iz osnovnih zakonitosti umetnčkog stvaralaštva, nego su inicirane tržišnim zahtevima.

Tržište umetnosti ipak ima svoje ekonomske, društvene i tehničko-naučne zakonitosti proizvodnje i reprodukcije, koje leže u osnovi relativno samostalnog razvoja estetske proizvodnje — ističe Luc Vinkler[16] govoreći o nekim relacijama između proizvod-

---

[14] Navedeno delo, str. 112.

[15] Hans Hajnc Holc, *Tržište umetnosti i industrija kulture*, »Marksizam u svetu«, br. 1/1976, str. 85.

[16] Luc Vinkler, *Tržište umetnosti i industrija kulture*, »Marksizam u svetu«, br. 1/1976, str. 65.

Digitized by Google

nje estetskih dobara i razvoja društvenih proizvodnih snaga. Iako je i ovo tržište samo deo velikog robnog tržišta u buržoaskom društvu, kulturna proizvodnja, premda ne bez konflikata, razvija se po zakonima robne proizvodnje i tako *slobodna umetnost* predstavlja, u stvari, degradaciju umetničkog dela na robu za pijacu — kako konstatuje Karel Tajge.[17] Tako se princip »umetnost radi umetnosti«, budući da je socijalno uslovljen, javlja onda kada se umetnici nađu u beznadežnom nesporazumu sa društvenom sredinom koja ih okružuje, dok tamo gde postoji slaganje umetnika sa tom sredinom vlada utilitarno shvatanje umetnosti, odnosno koncepcija umetnosti radi društva, što, na kraju, rađa samo akademizam i kič. Tajge se zalaže za shvatanje umetničkog dela kao »slobodnog i samosvrhovitog, nezavisnog od bilo kakvog spoljašnjeg i utilitarnog zadatka i svrhe«[18]. Međutim, put do slobodne poezije vodi preko borbe sa svim onim što guši i razara lirizam, a ta se borba odvija izvan sfere poezije, kao što je i put ka slobodi čoveka borba protiv društva koje porobljava najbolje ljudske sposobnosti i degradira međuljudske odnose na robne odnose, društva koje je i ljudsko dostojanstvo pretvorilo u prometnu vrednost, čija je nemilosrdna parola plaćanje u gotovu, kako je to konstatovano još u Manifestu komunističke partije.

U uslovima komercijalizacije umetnosti u posebno teškom položaju našli su se avangardni umetnici čija dela, već po svojoj prirodi, nisu popularna, pa prema tome ni unosna na tržištu koje želi da ugodi masovnom ukusu. Međutim, zahvaljujući onom snobizmu »koji traga za neobičnim, osobenim, ekskluzivnim, apartnim«[19], trgovci slikama shvatili su da je i na avangardnoj umetnosti moguće zaraditi. Kako se u svetu umetnosti i slava može pretvoriti u kapital i donositi ogromne kamate, to se, ne retko, dešava da pomodni slikari, osvedočeni kičeri i bulevarski pisci, dođu do profita o kome istinski avangardni umetnik može samo da sanja. Ekonomska osobenost prometa i trgovine umetničkim delima leži u činjenici da umetnička dela predstavljaju unikate, nezamenljive i neponovljive u svojoj suštini, koji se ne mogu proizvoditi masovno i u serijama. Otuda ona mogu biti ne samo predmet ulaganja novca, već i hrana snobizma, manifestacija ukusa, luksuza i društvenog položaja svojih vlasnika. Međutim, tržišne cene umetničkih dela često nemaju nikakve veze sa njihovim poetskim i estetskim kvalitetima, koji se, ipak, ne mogu meriti novcem. Dokaz za to je poznata činjenica da su mnogi slikari ekspresionisti živeli u bedi, a posle njihove smrti dela su im dostizala basnoslovne cene. Otuda se avangardna umetnost »koja ljubomorno čuva svoju slobodu i neće da se potčini zakonima tržišta, oslanja samo na uski sloj inteligencije koja na lestvici društvene hijerarhije zauzima nisko mesto, ali je po svojim kulturnim i umetničkim potrebama od svih slojeva, izvesno, najviša«[20].

[17] Karel Tajge, *Vašar umetnosti*, »Mladost«, Beograd, 1977, str. 13.
[18] Navedeno delo, str. 19.
[19] Navedeno delo, str. 36.
[20] Navedeno delo, str. 74.

Digitized by Google

Poznato je da je jedna od bitnih karakteristika naše civilizacije potrošnja, i to ne samo ona koja se odnosi na održavanje ljudske egzistencije, već sve više i ona koja se odnosi na trošenje izazvano stvaranjem veštačkih ljudskih potreba. Tako je i fenomen kiča zasnovan na potrošačkom mentalitetu, koji upravo računa sa izazvanim ljudskim potrebama, a koje nisu imanentne ljudskom generičkom biću. Abraham Mol[21] s pravom ističe da je kič antiumetnost koja zavisi od umetnosti, da je to pre odnos prema stvarima nego sama stvar, jer je čovek merilo prema kojem je kič stvoren, i to mali, prosečni čovek, kome je teško živeti pored remek-dela prave umetnosti. Ovaj teoretičar smatra da je osnovna karakteristika kiča otuđenost u kojoj »stvari determinišu biće u većoj meri nego što biće determiniše stvari«[22], pri čemu treba imati na umu Marksovu misao po kojoj proizvodnja ne stvara samo određeni predmet za subjekat, već i određeni subjekat za predmet. Prema tome, proizvogdnja izaziva potrošnju podstičući u potrošaču potrebu za proizvodima, što se u naše vreme dešava u jednom veoma ubrzanom ciklusu.

U današnjem vremenu koegzistiraju dva tipa kulture koja su u stalnom sukobu, ali se istovremeno uzajamno dopunjuju, budući da su izraz protivrečnih strana ljudske prirode. To su autoritarna i masovna kultura koje se, kako kaže Miladin Životić[23], uzajamno uslovljavaju kao što se uslovljavaju čovek kao apstraktni građanin i čovek kao privatna ličnost, kao bića otuđene javne i privatizovane sfere života. U autoritarnoj kulturi vrednosti imaju funkciju održavanja ravnoteže između ličnih i grupnih interesa i ciljeva, pri čemu se ne ukida nesklad između privatnih interesa i interesa celine, istovremeno formirajući funkcionalno-racionalno ponašanje pojedinca u okvirima otuđenja. U ovakvoj situaciji pojedinac se sve više lišava društvene inicijative, ljudska jedinka se privatizuje i beži u sferu privatnog života. Tako se stiže do stanja u kome preovlađuju vrednosti-norme, vrednosti-cenzure, koje društvena zajednica postavlja pojedincu kao okvire njegovog delovanja.

Privatna sfera života ispunjena je težnjom za sticanjem, potrošnjom, lakom razonodom, a u svemu tome su nezaobilazne hedonističko-utilitarne vrednosti masovne kulture. Nevolja je, međutim, u tome što koegzistencija autoritarne i masovne kulture ima za posledicu izgnanstvo autentične kulture, u sve uže sfere intelektualne elite odvojene od društvenog, javnog života. I masovna i autoritarna kultura izazivaju sve češće pojavu depersonalizacije u kojoj čovek funkcioniše kao spolja dirigovana jedinka, kao programirani rutiner, ostajući u domenu privatnog života anonimna prosečna jedinka koja pokušava da se prilagodi svojim

[21] Abraham Mol, *Kič-umetnost sreće*, »*Gradina*«, Niš, 1973.

[22] Navedeno delo, str. 66.

[23] Miladin Životić, *Čovek i vrednosti*, »*Prosveta*«, Beograd, 1969, str. 230.

Digitized by Google

porazima i osujećenjima putem raznovrsnih oblika bekstva, gde laka razonoda, kič i šund imaju veoma prijemčivo polje svoga delovanja.

Borba za autentičnu ljudsku kulturu podrazumeva borbu protiv klasnih društvenih struktura koje se izražavaju u koegzistenciji autoritarne i masovne kulture. Međutim, treba istaći da se kod najvećeg broja teoretičara u građanskom društvu vrši neadekvatna kritika i jednog i drugog oblika kulture. Autoritarnoj se kulturi najčešće, kao suprotnost, stavlja masovna kultura, a reakcija na kič i šund često ima oblik birokratskih cenzura. Kritika masovne kulture vrši se sa stanovišta teorije o elitnoj kulturi. Tako Ortega-Gaset, Tomas Eliot, Arnold Tojnbi i drugi zastupaju gledište po kome se »spas od masovne kulture vidi u formiranju društveno privilegovane intelektualne elite koja stvara autentične kulturne vrednosti«[24]. Jasno je, međutim, da ovakva kultura, odvojena od interesâ celine društva, rađa najčešće akademski i aristokratski kič, jer pravi stvaraoci kulture ne mogu živeti odvojeno, izolovano i privilegovano, već moraju aktivno učestvovati u menjanju i humanizovanju postojeće stvarnosti.

[24] Navedeno delo, str. 232.

Digitized by Google

Jovan Ničić

Radna disciplina*

Ukoliko se zanemare razlike u vrsti proizvodnje, može se bez sumnje konstatovati da su ciljevi svih radnih organizacija koje počivaju na društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju isti: maksimalizacija produktivnosti rada i humanosti međusobnih odnosa zaposlenih.

* Tokom 1982. godine izvedeno je u jednoj velikoj beogradskoj privrednoj organizaciji istraživanje radne discipline. Koncipirano kao širok, ali površinski postupak, istraživanje je imalo za cilj da pruži početna, relativno sistematizovana saznanja o vrlo različitim aspektima problema o kojem je reč. Zbog toga se nismo ograničili samo na ispitivanje karakteristika niza objektivnih pokazatelja disciplinskog ponašanja zaposlenih kao što su apsentizam, paramedicinska bolovanja, krađe... itd. dakle, svega onoga što se u praksi najčešće podrazumeva pod pojmom nedisciplina, već je izvršena i analiza stepena konkretizacije pojma odgovornosti u normativnim aktima radne organizacije, zatim analiza karakteristika rada disciplinskih komisija i, najzad, ispitivanje stavova različitih kategorija zaposlenih (direktori, poslovođe, izvršioci) o radnoj disciplini.

Obim dobijenih rezultata znatno prevazilazi prostorne mogućnosti ovakvog časopisa i zbog toga smo bili prinuđeni ili da jednostavno damo pregled prikupljenih podataka ili da se koncentrišemo samo na neke aspekte razmatranog problema i prikažemo ih nešto šire. Iz više razloga odlučili smo se za drugu alternativu, te tekst sadrži samo uvodnu raspravu o pojmu radne discipline, kao i podatke o rezultatima pokušaja empirijskog utvrđivanja uzroka nedisciplina radnika u materijalnoj proizvodnji.

Digitized by Google

Kvalitet funkcionisanja proizvodnog sistema, odnosno stepen postizanja ovih ciljeva, zavisi od niza različitih činilaca koji se uslovno mogu razvrstati u dva široka skupa. Prvi se obično opisuje kao *tehnički faktor* i obuhvata celokupan tehničko-tehnološki potencijal kojim organizacija raspolaže, kao i tehničke preduslove proizvodnje. Drugi se najčešće označava kao *humani faktor*. Njegov sadržaj određen je ukupnim kadrovskim potencijalom radne organizacije, to jest brojem, profesionalnim i socijalnim profilom zaposlenih, stepenom usklađenosti između zahteva poslova i profesionalnog profila radnika ... itd. Takođe, sadržaj humanog faktora određen je nivoom i kvalitetom sposobnosti i znanja zaposlenih, kao i onim njihovim ličnim osobinama i stavovima koji su relevantni za radno ponašanje, naročito u stepenu u kome utiču na vrstu i intenzitet motivisanosti za rad.

Radna disciplina se u radnim organizacijama javlja kao manje ili više institucionalizovan sistem mera koji ima ulogu korektora ljudskog faktora. Funkcija radne discipline je da sprečava one oblike ponašanja koji nisu u skladu sa ciljevima organizacije i da koriguje, usmeri i potkrepi one forme aktivnosti koje su u skladu sa tim ciljevima.

Radna disciplina je pojam koji, s jedne strane, predstavlja pravnu kategoriju, i tada se pod njom obično podrazumevaju određeni, normativno sankcionisani propisi koji regulišu rad i ponašanje u vezi sa radom. A s druge strane — radna disciplina može biti tretirana kao društveno-politička kategorija i tada se ona odnosi na poštovanje određenih društveno prihvaćenih vrednosti i normi ponašanja. U tom smislu govori se, na primer, o samoupravljačkoj disciplini, samoupravnoj odgovornosti, o odgovornosti za pravilan rad sredstvima za proizvodnju koja su društveno vlasništvo itd. Dalje, pod radnom disciplinom se može podrazumevati ponašanje koje je u skladu sa internim normama i običajima radne organizacije — od redovnog dolaženja na posao i načina korišćenja pauze, pa do različitih oblika društvenog ponašanja, načina komuniciranja sa saradnicima, rukovodiocima itd.

Najzad, pojam radne discipline obuhvata takozvanu profesionalnu, odnosno tehnološku disciplinu, to jest izvođenje radnih operacija na određen — propisan način.

Čak i na temelju ovako kratkog i svakako nepotpunog opisa lako je zapaziti da se pod pojmom radne discipline (ili sa njim u vezi podrazumeva vrlo širok i vrlo raznorodan skup različitih vidova odnosa čoveka prema radu.

Možda je to razlog što, osim na području radnog prava[1] gde postoje valjane, ali dosta uske definicije radne discipline, u našoj ekonomskoj i društvenoj nauci nema zadovoljavajućeg određenja ovog pojma.

[1] Videti, na primer: M. Pantović, *Odgovornost radnika u udruženom radu*, NIRO »Književne novine«, Beograd, 1979. ili Baltić i Despotović, *Radno pravo*, IŠKRO »Savremena administracija«, Beograd, 1981.

Digitized by Google

Ovo stanje odslikava se i na svakodnevno praktično tretiranje radne discipline. U praksi se njeno značenje obično »podrazumeva«. Čak se i pokušaj njenog definisanja na prvi pogled može činiti čudnim i nepotrebnim, jer je reč disciplina toliko u upotrebi, toliko se o njoj piše i govori da zaista može izgledati besmislena rasprava o njenom značenju.

Jedan od osnovnih podataka našeg istraživanja daje nam, međutim, osnova upravo za izgrađivanje suprotnog stava! Daleko najveći broj od oko četiri stotine ljudi, koliko je ukupno obuhvaćeno anketom, na pitanje — šta je radna disciplina, odgovorilo je da je to »redovno dolaženje na posao«.

Takav način doživljavanja radne discipline predstavlja jasan izraz izvitoperavanja značenja ovog pojma. Takvo izvitoperavanje javlja se na putu ka konkretizaciji značenja radne discipline, te ona na nivou opšteg društveno-političkog i ideološkog tretiranja, dakle, kao jedno od suštinskih načela organizovanja funkcionisanja društvenog života — ima jedno, a kako se sa ovog nivoa spuštamo u »život«, u konkretnu društvenu praksu, dobija sasvim drugo — bitno drugačije značenje, da bi se na kraju, na najpraktičnijem nivou radnih organizacija, javila u svome izvitoperenom obliku. Suština promene do koje pri tom dolazi može se izraziti u konstataciji da radna disciplina prestaje to da bude i postaje poslovna disciplina, odnosno disciplina posla!

U daljem tekstu, uz iznošenje našeg određenja pojma radne discipline, pojasnićemo i dati argumente za napred definisani stav i ukazati na posledice koje ovakvo izvitopereno značenje pojma radne discipline može imati po njeno tretiranje u praksi.

Mi smo radnu disciplinu odredili kao skup institucionalizovanih propisa, prihvaćenih društvenih vrednosti i običajnih normi, kojima je regulisana profesionalna i socijalna aktivnost ljudi u radnoj organizaciji.

Ukoliko se posmatra vrsta aktivnosti zaposlenih, onda se može uočiti da ovakvo određenje radne discipline sadrži sledeće tri komponente:

— profesionalnu disciplinu, koja je određena kvalitetom, kvantitetom, vremenom izvršavanja i načinom izvođenja radnih operacija;

— samoupravljačku disciplinu, koja je određena stepenom izvršavanja samoupravnih obaveza, to jest stepenom ostvarivanja prava i obaveze da se samoupravlja;

— socijalnu disciplinu, koja se odnosi na stepen poštovanja socijalnih (neprofesionalnih) normi ponašanja u radnoj situaciji.

U ovakvom definisanju čini nam se bitnim upravo insistiranje na samoupravnoj disciplini u smislu nedeljive komponente radne discipline, komponente koja se u našoj savremenoj praksi »podrazumeva«, odnosno najčešće zanemaruje. (Naravno, ako se ne uzima u obzir gomila deklaracija »o potrebi jačanja samoupravne discipline«, iza kojih do sada nije stajala nikakva konkretna akcija.) A radna disciplina, ukoliko se iz nje isključi sa-

Digitized by Google

moupravna disciplina, postaje — disciplina posla. Razlika nije ni izdaleka isključivo terminološke prirode, jer rad i posao se nikako ne mogu poistovetiti. Njihovo poistovećivanje znači potpuno zanemarivanje konkretnog društvenog konteksta u kojem se delatnost zbiva, znači svođenje jedne, u prvom redu socijalno uslovljene aktivnosti — a rad to nesumnjivo jeste — na sled motornih i/ili intelektualnih operacija.

Bitna karakteristika našeg društvenog konteksta je samoupravljanje, a ugrađivanje samoupravne discipline u pojam radne discipline nije ništa drugo do isticanje one suštinske razlike prema kojoj se radna disciplina u ovom društvu razdvaja od radne discipline u drugim društvenim kontekstima, prema kojoj se radna disciplina u OUR razlikuje od radne discipline u vojsci, manastiru, logoru itd.

Važno je istaći da upravo u pojmu samoupravne discipline uočavamo onu komponentu koja iznutra treba da »rastoči« kategoriju radne discipline, kao spolja nametnuti sistem sankcija, i da je zameni samodisciplinom.

Zbog čega je to važno?

Već je rečeno da radna disciplina ima u organizaciji funkciju korektora ljudskog faktora. Ona treba, s jedne strane, da spreči ponašanja koja nisu u skladu sa ciljevima organizacije, a s druge — da potkrepi aktivnosti koje su u skladu s tim ciljevima.

Od toga kako se u praksi tretira radna disciplina zavisi da li će ona, i u kolikoj meri, ispunjavati ove funkcije. Ukoliko radna disciplina predstavlja samo manje ili više institucionalizovan sistem sankcija, bez komponente samoupravne discipline u sebi, onda će biti blokiran glavni put kojim ona treba da prerasta u samodisciplinu, i nju radnici moraju prihvatiti kao spolja nametnuti pritisak. Najveći broj ljudi će tada biti disciplinovan samo zato što ne sme biti nedisciplinovan. (Naravno, ovde uopšte nema govora ni o kakvoj samodisciplini, a potrebna je cela armija šefova i kontrolora, čija dužnost nije da organizuju posao, već da kontrolišu ljude, kako bi proizvodni sistem mogao uspešno funkcionisati.)

U takvoj situaciji radna disciplina gubi značajan deo svoje funkcije, jer se iscrpljuje u *sprečavanju* ispoljavanja štetnih oblika ponašanja, ali ne može uticati na *podsticanje* korisnih oblika.

U tom smislu odsustvo radne nedisciplne uopšte ne mora značiti postojanje radne discipline, kao što i prisustvo na radnom mestu ne mora samo po sebi značiti da se posao obavlja kako treba.

Ovakav način shvatanja radne discipline može u svom ekstremnom vidu dovesti čak i do paradoksalne situacije — da se izgubi veza između radne discipline i samog rada. Međutim, ovaj paradoks je samo prividan, jer zapravo predstavlja logičnu posledicu početnog stava ovakvog shvatanja discipline, prema kojem se, na primer, pod disciplinovanim radnikom, pre smatra poslušni

Digitized by Google

izvršilac skromnih mogućnosti nego majstor čiji su kvalitet i kvantitet rada na zavidnoj visini.

Iz izloženog jasno proizlazi da pod »poboljšanjem« radne discipline ne podrazumevamo samo promenu njenog intenziteta, u smislu da ona postane stroža ili oštrija, već pre svega promenu njenog kvaliteta, odnosno stvarno (a ne deklarativno) tretiranje samoupravne discipline kao suštinskog dela radne discipline.

Jedino ako bude tako tretirana radna disciplina će uticati ne samo na sprečavanje izostanaka, zakašnjenja itd., nego i na ono na što prvenstveno treba da deluje — na povećanje produktivnosti rada.

Čini se da u pristupu problematici radne discipline u našoj praksi postoje dva osnovna izvora opasnosti da se ona tretira sa demogoško-kampanjskih pozicija i da se razmatra samo kao tehničko pitanje.

Suština shvatanja za koje se mi zalažemo je u tome da se prema radnoj disciplini ne može zauzimati onaj, kod nas tako često izražen, kvaziodgovoran, kvaziodlučan, kvazirealističan stav, koji smo nazvali demagoško-kampanjskim. Prema tom stavu, na pojave nedisciplине gleda se kao na mangupluk nezrelih, neodgovornih, lenjih, neradnika, zabušanata itd., itd. (Mogli bismo unedogledređati atribute kojima je naš rečnik, kada je u pitanju opis nedisciplinovanog ponašanja — nimalo slučajno — veoma bogat.)

Kažemo da je takvo shvatanje kvaziodgovorno zato što, u stvari, predstavlja izvanredan primer neodgovornosti, jer su najčešći predstavnici tog shvatanja upravo oni pojedinci koji imaju takav položaj da objektivno nose najveću odgovornost za stvarnu borbu protiv nedisciplине (za to su, između ostalog, često i plaćeni), a ne za demagoške izlive strasti protiv nje.

Ovakvo shvatanje je kvaziodlučno zato što se ne usuđuje da dirne u korene iz kojih nastaje nedisciplina kao društvena pojava, već je tretira kao problem koji lebdi u vazduhu i koji je uslovljen individualnom nakaradnom psihologijom pojedinaca.

Najzad, smatramo da je takvo shvatanje kvazirealistično zato što odbija da prihvati realnost sukoba između interesa organizacije (kakva ona zaista jeste, a ne kakva bi trebalo da bude) kao celine i interesa pojedinca, a celokupna praksa sa surovom jasnoćom pokazuje da ta suprotnost realno često postoji.

Predstavnici ovog shvatanja obično s vremena na vreme pokreću »odlučne akcije protiv neradnika sa kojima se moramo odmah najodlučnije obračunati, preduzimanjem oštrih disciplinskih mera i uz pojačanu budnost i odgovornost zaposlenih...« Ovakve parole mogu delovati efektno, ali im nedostaje ono najbitnije — efikasnost. U najboljem slučaju, imaju za posledicu vremenski ograničenu kampanju kažnjavanja... i ništa više.

Predstavnici ovakvog shvatanja ne vide ili ne žele da vide da problem nije tako jednostavan. Jer, da su svi prekršioci discipline jednostavno mangupi i neradnici, sa njima bi se zaista lako moglo

Digitized by Google

obračunati. Ali nisu, ili, preciznije rečeno, čak većinu njih ne čine mangupi i neradnici.

Da li možemo lako proglasiti neradnikom radnika koji vrši prititsak na lekara da mu otvori bolovanje zato što je »premoren«, a premoren je zato što je zbog poremećaja ritma pristizanja repromaterijala bio prinuđen da, posle nekoliko dana »čekanja«, nekoliko dana radi po 12 časova dnevno (i to, da se slobodno izrazimo, sumanutim tempom), da bi »stigao«, odnosno ispunio plan proizvodnje i zaradio lični dohodak.

Da li možemo lako proglasiti neradnikom radnika koji van posla obavlja neku dopunsku delatnost, ako znamo koliki mu je LD, ako znamo da nema stan, da plaća ogromnu kiriju, da mu žena ne radi...

Da li možemo lako proglasiti neradnikom radnika koji koristi priliku da se »skloni« sa radnog mesta ili da radi na neki svoj način, kršeći pri tom tehnološku disciplinu, ako znamo da je posao koji on obavlja prost, repetitivan, otuđujući, da se sastoji od dve ili tri manuelne operacije koje se moraju izvoditi unapred propisanim redosledom i tempom, koje iziskuju minimum znanja i kreativnih sposobnosti, a maksimum strpljenja i izdržljivosti, ako je to posao koji, jednom rečju, razara osećanje vlastitog profesionalnog i ljudskog integriteta, vrednosti, ponosa i samopoštovanja.

Takvih primera ima mnogo, ali i oni koje smo naveli dovoljni su da pokažu da značajan deo manifestnih oblika nedisciplinovanog ponašanja nije uslovljen neradničkom, sitnosopstveničkom itd. psihologijom pojedinaca, već je to odbrambena reakcija ličnosti na uslove radne situacije koje ona doživljava kao objektivno dete, a koji su po nju ugrožavajući. Iz ovoga sledi da se nikakvim akcijama, koje su usmerene na sprečavanje nedisciplinovanog ponašanja, ne može stvarno delovati na ublažavanje rediscipline, jer se time deluje na posledice, a ne na uzroke, i takvo delovanje, u krajnjoj liniji, može dovesti samo do toga da se oblici nedisciplinovanog ponašanja promene, ali ne i da se nedisciplina kao društvena pojava suzbije.

Takođe je pogrešan svaki pristup koji radnu disciplinu i probleme u vezi s njom svodi na tehničko pitanje, očekujući da ga psiholozi, sociolozi, kadrolozi, pravnici itd., dakle, svi oni koji prema takvom shvatanju nisu ništa drugo do »humani tehnolozi«, odnosno stručnjaci za organizaciju upravljanja ljudima, rešavaju u hodu, primenjujući u praksi saznanja do kojih su njihove nauke došle.

Takvom stavu se mogu staviti mnoge primedbe, počev od onih najopštijih — da je on u suprotnosti sa vrednosnim i ideološkim principima ovog društva i da humanu nauku svodi na tehniku manipulacije ljudima, pa do onih konkretnijih — da je naivan ili »naivan« ako pretpostavlja da je taj problem vezan samo za pojedince i da ga je moguće rešavati bez kritičkog preispitivanja i delovanja na socijalno-radni kontekst iz kojega on proističe.

Digitized by Google

Pokušaj utvrđivanja uzroka nediscipline radnika u materijalnoj proizvodnji

Pošli smo od opšte pretpostavke da je disciplinovano ponašanje posledica pozitivnog stava prema nekim važnim vidovima radne situacije, i da, upoređujući grupu ekstremno disciplinovanih sa grupom ekstremno nedisciplinovanih radnika, možemo utvrditi u odnosu na koje vidove radne situacije oni imaju bitno različite stavove. Nezadovoljstvo tim vidom ili vidovima moglo bi se onda smatrati uzrokom nediscipline. Dakle, ukoliko se, na primer, pokaže da nema razlike u stepenu nezadovoljstva LD-om između grupe disciplinovanih i nedisciplinovanih — onda nezadovoljstvo LD-om nije uzrok nediscipline; u suprotnom slučaju, ukoliko ovu razliku utvrdimo, možemo smatrati da je nezadovoljstvo LD-om uzrok nediscipline.

Koji to važni aspekti radne situacije, u zavisnosti od toga da li čovek prema njima ima pozitivan ili negativan stav, mogu uticati na njegovo disciplinovano ili nedisciplinovano ponašanje. Na osnovu pregleda psihološke literature, prethodnih razgovora sa poslovođama i radnicima fabrike u kojoj je istraživanje sprovedeno, kao i na osnovu rezultatâ sopstvenih ranijih ispitivanja, došli smo do sledeće liste faktora:

— (Ne)zadovoljstvo ličnim dohotkom
— (Ne)zadovoljstvo uslovima rada
— (Ne)zadovoljstvo radom samoupravnih organa
— (Ne)zadovoljstvo međuljudskim odnosima
— (Ne)zadovoljstvo neposrednim rukovodiocem
— (Ne)zadovoljstvo profesijom
— (Ne)zadovoljstvo radnim mestom.

Uz ove faktore, ima osnova za pretpostavku da na disciplinovano ponašanje u radnoj situaciji utiču i neki »eksterni«, »van rada«, faktori. Zbog toga smo ispitivali i:

— (Ne)zadovoljstvo načinom provođenja slobodnog vremena
— (Ne)zadovoljstvo životnim standardom
— (Ne)zadovoljstvo životom uopšte.

Da bismo bili u položaju da upoređujemo stavove grupe disciplinovanih (D) i grupe nedisciplinovanih (N) radnika u što čistijem vidu, ujednačili smo ih po onim faktorima koji mogu uticati na njihove stavove prema navedenim aspektima radne situacije. Grupe su ujednačene po sledećim kriterijumima:

— Pol (ispitivali smo samo muškarce)
— Kvalifikacija (KV radnici)
— Zanimanje (auto-mehaničari, metaloglodači, metalostrugari, metalobrušači)
— Lični dohodak (maksimalne razlike u visini primanja iznosile su do 2000 dinara)
— Starost (između 20—30 godina)

Digitized by Google

— Bračno statnje (neoženjeni)
— Radni staž (više od 6 meseci)
— Psiho-fizičko zdravlje (odsustvo bilo kakve bolesti, invaliditeta i slično).

Ispitivanje je izvedeno na uzorku od 400 ljudi (200 disciplinovanih i 200 nedisciplinovanih).

Ispitanike su svrstavali u grupu »D« ili grupu »N« poslovođe, na osnovu sopstvenog mišljenja o svakom pojedincu. A mi smo od poslovođa tražili da u grupu »D« uključuju najbolje majstore, društveno angažovane, one koji su dobro prilagođeni grupi, one koje saradnici najviše cene kao dobre radnike. Za grupu »N« važili su suprotni kriterijumi. Ispitivanje je sprovedeno posredstvom upitnika sačinjenog za ovu priliku. Upitnike su podelile poslovođe. Ispitanici nisu bili u direktnom kontaktu sa autorima ove studije, a ispitivanje je bilo anonimno.

Bez ulaženja u detalje, konstatujemo samo toliko da je ovakav oblik istraživanja (»komparacija paralelnih grupa«) diktirao i osnovnu tehniku obrade podataka. Ispitivali smo statistički značaj razlika po stepenu pozitivnosti stavova u odnosu na pomenute vidove radne situacije.

Dobijeni rezultati (radi lakše preglednosti prikazani u maksimalno simplifikovanom obliku) dati su u priloženoj tabeli:

Aspekt radne situacije				Vrednost t. testa	Statistički značaj razlika	
1				2	3	
Zadovoljstvo ličnim dohotkom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
43%	57%	27%	73%	2,40		x
Zadovoljstvo uslovima rada						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
50%	50%	21%	71%	4,59	x	x
Zadovoljstvo radom samoupravnih organa						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
49%	51%	35%	65%	2,02		x
Zadovoljstvo međuljudskim odnosima						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
66%	33%	50%	50%	2,34		x
Zadovoljstvo neposrednim rukovodiocem						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
86%	14%	69%	31%	2,94	x	x

Digitized by Google

1				2	3	
Zadovoljstvo profesijom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
73%	27%	64%	36%	1,37	—	
Zadovoljstvo radnim mestom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
67%	33%	47%	53%	2,91	x	x
Zadovoljstvo slobodnim vremenom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
63%	37%	64%	36%	0,14	—	
Zadovoljstvo životnim standardom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
51%	49%	37%	63%	2,01		x
Zadovoljstvo životom uopšte						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
77%	23%	76%	24%	0,17	—	

Dakle, statistički značajnu razliku između grupe »D« i grupe »N« pronašli smo kod:

— zadovoljstva uslovima rada
— zadovoljstva neposrednim rukovodiocem
— zadovoljstva radnim mestom.

Negativni stavovi u odnosu na ove aspekte radne situacije predstavljaju uzročnike nedisciplinovanog ponašanja prvog reda. Takođe je pronađena nešto manja, ali statistički značajna, razlika kod:

— zadovoljstva ličnim dohotkom
— zadovoljstva međuljudskim odnosima
— zadovoljstva radom samoupravnih organa i
— zadovoljstva životnim standardom.

Negativni stavovi u odnosu na ove aspekte predstavljaju uzročnike nedisciplinovanog ponašanja drugog reda. Nije utvrđena statistički značajna razlika u stepenu zadovoljstva:

— profesijom
— slobodnim vremenom
— životom uopšte.

Dakle, ovi faktori nisu povezani sa disciplinskim ponašanjem.

Na osnovu dobijenih rezultata, možemo konstatovati sledeće:

Digitized by Google

Disciplinsko ponašanje povezano je sa zadovoljstvom uslovima rada. Ukoliko je radnik nezadovoljan uslovima rada, on će svoje nezadovoljstvo ispoljavati kroz nedisciplinu. To se odnosi, pre svega, na nezadovoljstvo fizičkim uslovima rada i nezadovoljstvo tehničkim uslovima rada.[2] Moguće je pretpostaviti da su manifestacije nedisciplине, odsustvovanje, paramedicinska bolovanja itd., u stvari odbrambene reakcije ličnosti na situaciju koju doživljavaju kao ugrožavajuću po svoj psiho-fizički integritet. Zaista, kod većine »nedisciplinovanih« radnika uočljiva je želja da što više izbegavaju ne sam rad, već boravak na radnom mestu, u radnoj situaciji.

Većina neposrednih rukovodilaca je sigurno primetila da čak i u slučajevima kada su fizički uslovi (buka, prašina itd.) podnošljivi, odnosno kada su u granicama normale, znatan broj radnika teško podnosi da iz dana u dan, iz meseca u mesec, iz godine u godinu, uvek na isti način obavlja jednostavne repetitivne operacije, kakvih je u našim fabrikama najviše. Kod nekih od tih ljudi javlja se, na primer, potreba da, ukoliko su u mogućnosti da sami utiču na tempo rada, maksimalno povećaju brzinu izvođenja operacija, da bi na taj način »uštedeli«, »zaradili« vreme za odmor čija osnovna funkcija nije da omogući čoveku da se zaista odmori, već samo da se udalji od radnog mesta, da prekine takav rad.

O fenomenu bekstva iz otuđene situacije razmrvljenog rada u našoj i svetskoj literaturi je mnogo napisano. Zbog toga nećemo dalje razvijati analizu uticaja nezadovoljstva uslovima rada na radnu disciplinu, mada je i iz ovoga što smo do sada rekli jasno da to smatramo osnovnim uzrokom nedisciplinovanog ponašanja.

Drugi faktor koji uslovljava nedisciplinovano ponašanje jeste nezadovoljstvo, odnosno negativan stav prema poslovođi. Veza nedisciplине i odbojnosti prema rukovodiocu dosta je komplikovana, a primenjena metodologija nam ne pruža osnov da preciziramo način na koji se ona stvara i ispoljava. Zbog toga možemo samo pretpostaviti da su nedisciplinovano ponašanje i nezadovoljstvo poslovođom međusobno uslovljeni fenomeni. Dakle, prvo može biti posledica drugog, i obrnuto. Jer, koliko ima osnova za tezu da nedisciplinovani radnik zauzima negativan stav prema poslovođi sa kojim nužno mora doći u sukob — jer ga ovaj, po prirodi svoga posla, mora terati da se »disciplinuje« — toliko ima osnova za pretpostavku da sukob sa poslovođom, zbog osećaja podređenosti, osvete, revanšizma, »teranja kontre« itd., može izazvati pojavu nedisciplине radnika. Već smo napomenuli da na

[2] Pod fizičkim uslovima podrazumevaju se karakteristike mikroklime na radnom mestu (temperatura, vlažnost, buka, vibracije, prašina, osvetljenje...).

Pod tehničkim uslovima podrazumevaju se tehnički kvalitet opreme (mašina, uređaja, alata, zaštitnih sredstava) i tehnološkim postupkom unapred propisani, »zadati« način upotrebe opreme, odnosno izvođenja radnih operacija.

Digitized by Google

ovom mestu ne možemo ulaziti u detaljnu analizu ovog odnosa, ali u svakom slučaju konstatujemo da je relacija poslovođa — radnik, kada je u pitanju radna disciplina, izuzetno važna. Nije preterano reći da je poslovođa ona ličnost koja u sebi personalizuje celokupnu radnu situaciju. Naročito kod mladih radnika-početnika stav prema poslovođi najčešće postaje i stav prema fabrici uopšte, i zbog toga on ima presudan uticaj na celokupno ponašanje radnika u radnoj situaciji, a time i na disciplinsko ponašanje.

Ostali faktori, u odnosu na koje postoje značajne razlike kod grupe disciplinovanih i nedisciplinovanih radnika, takođe utiču na javljanje nedisciplime, ali u manjoj meri nego dva prethodno pomenuta faktora. Zbog toga, osim konstatacije da se i oni odnose na uslove rada, ali ne na fizičko-tehničke, već finansijske i psihološko-socijalne, nećemo ih posebno analizirati.

Rezultati, dalje, pokazuju da disciplinovano ponašanje nije povezano sa sadržajem rada. Nema statistički značajne razlike u stepenu zadovoljstva profesijom (koja određuje sadržaj rada) između grupe »D« i grupe »N«. Ovde dugujemo jedno objašnjenje: Zadovoljstvo radnim mestom je faktor koji smo tretirali kao pokazatelj zadovoljstva sadržajem rada. Međutim, on je potpuno van zakonitosti koju smo dobili (da je disciplinsko ponašanje uzrokovano uslovima, a ne sadržajem posla) i nalazi se pri vrhu rang-liste uzroka nedisciplime, odmah iza nezadovoljstva uslovima rada.

Ova »nepravilnost« se, verovatno, može objasniti našom greškom, odnosno nepreciznom formulacijom pitanja. Jer mi smo pod »radnim mestom« podrazumevali vrstu posla, to jest, sadržaj rada, a ispitanici su pitanje »koliko su zadovoljni radnim mestom« najverovatnije shvatili drugačije, smatrajući da ih pitamo kakvi su uslovi rada na tom radnom mestu, pa su u odgovorima izražavali svoje nezadovoljstvo ili zadovoljstvo uslovima, a ne sadržajem rada.

Nedisciplinovano ponašanje nije povezano sa zadovoljstvom, odnosno nezadovoljstvom faktorima »van radne« situacije koje smo ispitivali. To se odnosi kako na zadovoljstvo načinom korišćenja slobodnog vremena tako i na zadovoljstvo životom uopšte; dakle, dobijeni rezultat nije u skladu s mišljenjem poslovođe da radnici svoje domaće teškoće, probleme i nezadovoljstva projiciraju u radnu situaciju, izražavajući ih kroz nedisciplinu.

Jedini iz grupe »eksternih« faktora kod kojega smo uočili izvesnu povezanost sa nedisciplinom jeste faktor »nezadovoljstvo životnim standardom«. Međutim, jasno je da nije reč o nezavisnom faktoru, jer je on najneposrednije povezan sa finansijskim statusom koji pojedinac ima u radnoj organizaciji.

Da ukratko rezimiramo dobijene nalaze: nedisciplina radnika nije uslovljena nezadovoljstvom onim *»šta«* radnik radi, već u prvom redu onim *»gde«* i *»kako«* radi, dakle, ne sadržajem, nego uslovima rada.

Digitized by Google

Đuka Julijus

Lekcije iz Grenade

Invazija Grenade je događaj sa opasnim reperkusijama i on sobom donosi vidno produbljivanje krize u Karibima i Centralnoj Americi: naime, Sjedinjene Države su pribegle upotrebi sile kako bi, navodno, zaštitile svoje vitalne interese u toj zoni. I tako vojna intervencija SAD na malom ostrvu istočnih Kariba otvara novo, opasno poglavlje u ukupnim odnosima između Sjedinjenih Država i Latinske Amerike i još više zaoštrava krizu u interamerič-kom sistemu.

Invazija Grenade, preduzeta bez ikakve zakonske osnove, a čime su, očigledno, prekršeni i svi principi međunarodnog prava, označava ponovnu primenu starih metoda severnoameričkog intervencionizma u Karibima i Centralnoj Americi i oživljavanje politike »big stick«, za koju je smatrano da je zasvagda ukinuta kao zastarela i u suprotnosti sa savremenim odnosima među narodima. Proteklo je osamnaest godina od severnoameričke intervencije u Dominikanskoj Republici do invazije Grenade, kada je Latinska Amerika osetila strah usled ponovne upotrebe sile od strane Sjedinjenih Država protiv jedne suverene, nezavisne i nesvrstane države. Prirodno je da se povodom vojne intervencije u Grenadi takođe nameće i pitanje: da li je ova vojna akcija samo uvod u slične intervencije u drugim delovima Kariba i Centralne Amerike

Digitized by Google

i da li je invazija Grenade prethodnica invazija protiv Nikaragve, Salvadora i Kube?

Ne zaboravimo da su odluku predsednika Ronalda Regana da izvrši napad na Grenadu masovno u Sjedinjenim Državama podržali građanstvo, političari obe partije i štampa, tako da su glasovi opozicije, kritike i osude bili i ostali gotovo usamljeni i slabi i nisu imali veliku specifičnu težinu u političkoj panorami unutrašnje i predizborne politike u Sjedinjenim Državama. Postoje sve indicije da se vojna intervencija u Grenadi pretvara u važnu nacionalnu pobedu predsednika Regana, predstavlja podsticaj za njegov ponovni izbor i, možda, nagoveštava pobedu na izborima; ona bi takođe mogla biti podsticaj i ohrabrenje za upotrebu vojne sile SAD u drugim zonama i zemljama, na prvom mestu u Centralnoj Americi i Karibima. Utoliko pre što reagovanje u svetu na invaziju Grenade, iako je ona mahom osuđena, a posebno u Ujedinjenim nacijama, nije bilo toliko odlučno i trajno da bi to zabrinulo Belu kuću. Očigledno, međunaroda politička ocena invazije bila je za Sjedinjene Države podnošljiva i prihvatljiva, pa je stoga predsednik Regan mogao dati ciničnu izjavu — da mu osuda od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija nije poremetila apetit prilikom njegovog doručka.

Latinska Amerika je osudila primenu sile i samu invaziju i ta je osuda bila sveobuhvatna, kategorična, izrečena bez oklevanja; pri tom je karakteristično da je u većini zemalja, uključujući i Kubu, ona bila iskazana umerenim tonom, uz izbegavanje verbalnih sukobljavanja sa severnoameričkom vladom. Izuzimajući Brazil, kojem je u početku odgovaralo da o intervenciji ćuti jer su u tom trenutku vođeni pregovori o sudbini njegovog ogromnog inostranog duga — iako je zatim uputio oprezne prigovore — sve velike, važne i ključne zemlje Latinske Amerike osudile su invaziju, intervenciju uz upotrebu sile, prvenstveno insistirajući na tome da Grenada nikako ne bude uvod u intervencije širih razmera, kako je izričito istakao kancelar Meksika Bernardo Sepulveda u Organizaciji američkih država. Gotovo ni jedna zemlja Latinske Amerike, čak ni one što su najodanije saveznice Sjedinjenih Država, nije podržala ili propratila aplauzom invaziju Grenade, izuzev Gvatemale i, u manjoj meri, Hondurasa i Salvadora, koje su jedine podržale ili prećutno odobrile intervenciju, očigledno imajući u vidu svoju posebnu situaciju i interese. Pa ipak, sudeći po svemu, ta opšta osuda nije zabrinula predsednika Regana i njegove savetnike.

Dakle, vojna intervencija SAD u Grenadi, želelo se to postići ili ne, produbljuje već dve godine vidljivo izolovanje Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi, proces koji će možda imati stvarno velike reperkusije na odnose između dveju Amerika, na međunarodno opredeljenje latinoameričkih država. To izolovanje Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi počelo je kada je predsednik Regan, polazeći od globalnih interesa Atlantskog saveza, podržao Veliku Britaniju u ratu sa Argentinom zbog Malvinskih

Digitized by Google

ostrva, prenebregavajući sve *interameričke obaveze* Sjedinjenih Država, dok su zemlje Latinske Amerike bile na strani Argentine smatrajući da ona ima istorijsko, suvereno pravo na ta ostrva u južnom Atlantiku. Zatim treba istaći i razlike koje postoje u Centralnoj Americi, gde je većina latinoameričkih vlada za miroljubivo rešenje krize pregovorima, dajući podršku Grupi kontadora, dok Reganova administracija daje prednost politici pretnji, pritiska i sile, produbljujući ne samo razlike između Sjedinjenih Američkih Država i Latinske Amerike, nego i izolovanje politike predsednika Regana južno od Rio Grande. Invazijom Grenade i ponovnim pribegavanjem vojnoj intervenciji kao metodu politike SAD dodat je još jedan element dubokoj krizi u interameričkim odnosima i svakodnevnom sve očiglednijem udaljavanju Sjedinjenih Država od Latinske Amerike, koja inače trpi posledice ekonomske i finansijske krize čiji su koreni u neravnopravnim odnosima sa Sjedinjenim Državama.

Latinska Amerika traži mogućnosti za proširivanje manevarskog prostora kako bi učvrstila svoju poziciju prilikom pregovaranja sa velikom silom. Takva opredeljenja su, bez sumnje, bliska politici nesvrstavanja, za koju pokazuje sve veće interesovanje cela Latinska Amerika, što dolazi do snažnog izražaja u njenom aktivnom učešću u akcijama »Grupe 77«, u politici integracije i ekonomske saradnje same Latinske Amerike, u ekonomskom zbližavanju sa Zapadnom Evropom, kao protivteži ekonomskoj dominaciji Sjedinjenih Država, u povećanju obima trgovine sa Sovjetskim Savezom i njegovim saveznicima, horizontalnoj ekonomskoj saradnji sa Afrikom i Azijom, to jest ekonomskoj saradnji Jug — Jug. Invazija Grenade i rastuća težnja SAD ka intervencijama sigurno će pospešiti ova traganja latinoameričkih zemalja za alternativama i produbiće izolovanje Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi, iako se nikada ne smeju izgubiti iz vida posledice vrlo jake ekonomske i političke dominacije severnoameričke vlade na »zelenom kontinentu«, niti potceniti njene mogućnosti uspostavljanja uticaja.

Od trenutka nastupanja kao nacije, a pogotovo nakon industrijske revolucije, koja je udarila temelje imperijalističkoj politici, Sjedinjene Države gledaju na Karibe kao na »mare nostrum«, smatraju ih svojom »pozadinom«, a zajedno sa Centralnom Amerikom — vitalnom zonom za ostvarivanje svojih strateških, ekonomskih i političkih interesa. Otuda i potiče takva ekspanzionistička i intervencionistička konstanta u severnoameričkoj politici u Karibima i Centralnoj Americi, koja, počev od Monroove doktrine, kao crvena nit prožima ponašanje Sjedinjenih Država u ovom delu Latinske Amerike. Primeri upornosti ove intervencionističke politike Sjedinjenih Država u Karibima i Centralnoj Americi su toliko mnogobrojni i tako dobro poznati da ih ne treba ni navoditi. U prilog intervencijama uvek su isticani drugi argumenti, u zavisnosti od slučaja i situacije, ali nikada vašingtonske vlade nisu odustajale od svoje rešenosti da održavaju i pojačavaju

Digitized by Google

svoju dominaciju u Karibima i Centralnoj Americi, koja je svoj prvi istorijski poraz pretrpela pobedom kubanske revolucije; bio je to poraz koji Sjedinjene Države ni do danas nisu zaboravile, niti žele da ga prihvate kao konačan.

Zbog toga Sjedinjene Države već dvadeset godina sprovode politiku pretnji i gušenja Kube, politiku neumoljive ekonomske blokade i stalnog neprijateljstva. Fidel Kastro je morao tražiti podršku Sovjetskog Saveza, koju je i dobio, sa svim implikacijama. Sa svoje strane, vašingtonske vlade su to okvalifikovale kao prodor druge velesile u njihovu zonu uticaja, i to je korišćeno kao dodatni element-argument za borbu protiv kubanske revolucije, ali osnovni razlog tome je antiimperijalistički karakter te revolucije, kojom su raskinuti okovi dominacije Sjedinjenih Država nad Karibima i Latinskom Amerikom. Iako su posle raketne krize Sjedinjene Države prihvatile postojanje Kube i njene revolucije, pošto je predsednik Kenedi, u okviru »džentlmenskog sporazuma« sa tadašnjim predsednikom sovjetske vlade N. Hruščovom, obećao da neće napasti Kubu ako SSSR odstrani svoje rakete sa »ostrva šećera« — severnoamerička politika gušenja Kube nije promenjena, niti je obustavljena, kao ni stalne pretnje od strane SAD. Sa izuzetkom kratkotrajnog perioda normalizovanja odnosa, za vreme Karterove administracije, kada su dve zemlje uspostavile svoja predstavništva radi zaštite interesâ, Sjedinjene Države, u okviru svoje politike dominacije nad Karibima, nikada nisu prestale da vrše pritiske, da prete i guše kubansku revoluciju, koja se smatra »žarištem revolucionarne infekcije« i »mostom« za prodor druge supersile u Karibe i Latinsku Ameriku.

Sa dolaskom na vlast predsednika Regana učvršćivanje severnoameričke dominacije nad Karibima i Centralnom Amerikom postaje jedan od prioritetnih ciljeva spoljne politike Sjedinjenih Država, kako je to istaknuto u poznatom dokumentu iz Santa Fea, koji služi kao strateška, ideološka i politička osnova i osvetljava karakteristike politike Reganove administracije prema Latinskoj Americi. Utoliko pre što su pobede revolucija u Nikaragvi i Grenadi, a delom i u Surinamu, Reganovi savetodavci ocenili kao opasan prodor komunizma, marksizma-lenjinizma, pa i Kube i Sovjetskog Saveza u predvorje Sjedinjenih Država, a koje to ne mogu, niti smeju tolerisati niti prihvatiti. Reganova administracija nikada nije priznala da su ove revolucije, kao i kubanska, izazvane socijalnim i ekonomskim momentima, da su produkt nepravdi, zavisnosti i diktatorskih režima, da predstavljaju istinske pobune eksploatisanih i potlačenih; uvek je ove pokrete posmatrala kao prodor drugog bloka, druge supersile i ideologije u svoju zonu uticaja, što je dovoljan razlog da ove zemlje budu osporavane, izolovane, slabljene, gušene, pa i zbrisane po svaku cenu. Otuda, uporedo sa vođenjem još agresivnije politike prema Kubi Reganova administracija od dolaska na vlast sprovodi politiku pretnji, pritisaka i agresija protiv Nikaragve, podstičući, organizujući i naoružavajući kontrarevolucionarne grupe za napa-

Digitized by Google

de iz Hondurasa i Kostarike protiv sandinista, pripremajući u Hondurasu kompletan ofanzivni vojni aparat za moguću honduraŝku agresiju i severnoameričku intervenciju u Nikaragvi, dok je istovremeno primenjivala taktiku gušenja Grenade, otvoreno pripremajući oružanu intervenciju u nekom povoljnom trenutku. U stvari, tako se i dogodilo.

Polazište severnoameričke politike u Karibima i Centralnoj Americi je svakako teorija da je to za njih zona od vitalnog interesa, a što je deo koncepta podele sveta na sfere uticaja dveju (ili više) velikih sila ili blokova, na osnovu kojeg dominirajuća sila može raditi sve što smatra pogodnim i neophodnim da bi zaštitila i učvrstila svoju dominaciju i svoje vitalne interese u takvoj zoni ili sferi uticaja, koja joj je kao takva priznata. Ističući argumente u prilog tome da je prostor Kariba i Centralne Amerike od vitalnog značaja za bezbednost Sjedinjenih Država, funkcioneri republikanske administracije i predsednik Regan lično navode da se gotovo polovina trgovine Sjedinjenih Država služi Karipskim morem i Meksičkim zalivom, kao pomorskim putevima između Panamskog kanala i Floridskog moreuza, a to se odnosi i na dve trećine severnoameričkog uvoza nafte i na više od polovine uvoza strateških sirovina. Štaviše, treba istaći da region Južne Amerike, Kariba i Centralne Amerike predstavlja po svojoj važnosti treće tržište Sjedinjenih Država, posle Zapadne vrope i Japana, i da neposredna severnoamerička ulaganja u Karibe i Centralnu Ameriku iznose više od 28 milijardi dolara (15 milijardi u Karibe, a od toga 10 milijardi otpada na Portoriko). Ako tome dodamo da je region Kariba veoma bogat naftom, boksitom, gvožđem, niklom i drugim sirovinama od velike ekonomske i strateške važnosti, onda je očevidno da Reganova vlada smatra ovu zonu, u okviru politike podele sveta na interesne sfere, *vitalnom* za bezbenost Sjedinjenih Država, važnim ekonomskim basenom, privlačnim za severnoameričke privredne interese, i zato nastoji da po svaku cenu učvrsti svoju dominaciju u ovoj zoni, definitivno potiskujući Britance sa Kariba.

Logično je da je, s obzirom na ovakvo tretiranje Kariba i Centralne Amerike, Reganova vlada učvrstila vojno prisustvo i moć SAD u ovoj zoni, uvek pažljivo motreći na Kubu, Nikaragvu i Grenadu, svesna činjenice da druga velesila ne dovodi u pitanje severnoameričku dominaciju u ovom delu sveta, smatrajući ga sferom uticaja Sjedinjenih Država, van parametara sovjetskog vojnog, aktivnog i operativnog domašaja, u krajnjoj liniji, ali zauzvrat, nastoji da bude priznata njena sfera uticaja, uključujući u nju i Avganistan. Sjedinjene Države imaju, van svoje teritorije, na kontinentu i na obali vojne baze od velikog značaja: u Portoriku, na ostrvu Viekes, Guatanamu (Kuba) i u zoni Panamskog kanala (koje do 2000. godine nisu obuhvaćene sporazumom Torihos-Karter), odakle uspešno kontrolišu sve pomorske puteve i ceo region Kariba i Centralne Amerike. Izgleda da grade i jednu novu bazu (pešadije, mornarice i vazduhoplovstva) u Hondurasu,

Digitized by Google

nezavisno od činjenice što tu zemlju formalno nazivaju bazom Sjedinjenih Država i što je dozvoljeno severnoameričko prisustvo u honduraskim vojnim bazama. Stvaranjem snaga velike pokretljivosti i velike udarne moći, Pentagon je učvrstio svoju vojnu dominaciju na karipsko-centralnoameričkom prostoru i obezbedio gotovo stalno prisustvo velikih i moćnih konvoja ratnih severnoameričkih brodova, uključujući nosače aviona i bojne brodove sa raketama, što takođe služi istoj nameni — da se demonstrira volja i moć dominacije, uz zastrašivanje.

Sa svim tim Reganova administracija ne ostavlja mesta sumnji da je rešena da zadrži i učvrsti svoju dominaciju u Karibima i Centralnoj Americi, zoni koju smatra vitalnom za bezbednost i interese Sjedinjenih Država.

Revolucija u Grenadi bila je delo malog broja hrabrih i odlučnih ljudi, uz veliku podršku naroda, a koja je, odvažnim udarom, okončala korumpiranu diktaturu Erika Gejrija i preuzela vlast na malom ostrvu, uz oduševljenje njegovih 110 hiljada stanovnika koji su nedavno stekli nezavisnost od Velike Britanije. »*Naša revolucija je u sadašnjoj fazi antiimperijalistička, nacionalna i demokratska*« — rekao nam je Moris Bišop, predsednik grenadske vlade, neosporni vođa grenadske revolucije, kada smo sa njim razgovarali u Sent Džordžu, dve godine nakon pobede u revoluciji njegove partije »Pokret novi dragulj« (»New Jewel« — početna su slova engleskih reči: Joint Endeveour for Welfare, Education and Liberation, ili, u prevodu: Zajedničko delovanje za dobrobit, obrazovanje i oslobođenje). Tada nam je objasnio da, po njemu, grenadska revolucija treba da napreduje »korak po korak«, bez žurbe, uz neophodan realizam, polazeći od unutrašnjeg i međunarodnog položaja zemlje, slabe i nerazvijene, i da je najvažnije uvek obezbeđivati narodnu podršku, uvek tražiti učešće masa u revoluciji i obnovi ostrva, jer je demokratija bez narodnog učešća prazna i samo formalna. Takođe je naglasio da »Grenada neće graditi demokratiju britanskog tipa, tipa Vestminstera, nego demokratiju participiranja i, u okviru ovog koncepta — pluralističku demokratiju, organizovaće izbore čim se sprovedu potrebne pripreme i donese novi ustav«. Nije krio da sebe smatra socijalistom, a i ceo »Pokret novi dragulj« je socijalistički, koji je avangarda. Pri tom je dodao da on i njegove pristalice nisu dogmatičari, niti žele da odrede koji tip socijalizma će, u krajnjoj liniji, graditi, jer socijalistički preobražaj, rekao je, još nije na dnevnom redu u Grenadi; u svakom slučaju, jednog dana će biti uspostavljen grenadski socijalizam, autentičan, karipski, demokratski, čisto narodni, nezavisan, zasnovan na učešću građana.

Polazeći od tih pretpostavki, grenadska revolucija je značajno napredovala, premda se razvijala na siromašnom ostrvu, bez sredstava, suočena, od samog početka, sa ekonomskim gušenjem od strane Sjedinjenih Država. U takvim uslovima zaista je značajno da je, prema podacima Svetske banke, Grenada postigla da njen

Digitized by Google

nacionalni bruto prizvod u 1979. godini poraste za 2,1%; sledeće godine za 3%; 1981. je ponovo uvećan za 3,1%, a prošle godine, usred svetske ekonomske krize, za 5,5%, što je najviša stopa rasta u celoj zapadnoj hemisferi, a to znači da je tokom četiri godine revolucije Grenada povećala svoj nacionalni bruto proizvod za 13,7%, što je pravi podvig u periodu finansijske i ekonomske krize u Latinskoj Americi. Dok je u poslednjim godinama vladavine Gejrija bilo 49% nezaposlenih, prošle godine je stopa nezaposlenosti svedena na 14%, što je takođe jasan dokaz privrednog napretka nakon pobede revolucije, koja u mešovitu privredu nije dirala, podsticala razvoj kooperativa, dajući takođe olakšice privatnom sektoru u privredi (Grenada, u osnovi, živi od izvoza banana i oraščića, posebno od muškatnog oraščića, čiji je najveći proizvođač u svetu, a nešto manje od turizma, koji je, naravno, poslednje četiri godine opao. Najvažnije dostignuće ove narodne revolucije u Grenadi, pored ekonomskog rasta, bilo je unapređivanje obrazovanja i zdravstvene zaštite i uspostavljanje najširih oblika demokratskog učešća naroda u upravljanju zemljom.

Nikako se ne može tvrditi da je grenadska revolucija bila radikalna i ekstremna; najubedljiviji dokaz za to je, između ostalog, činjenica da je »Pokret novi dragulj« prihvaćen kao punopravan član Socijalističke internacionale, koja okuplja socijaldemokratske partije, isključivo one koje su demokratski i pluralistički opredljenje, a ni u kom slučaju partije vezane za druge ideološke struje socijalizma ili za komunizam. Sa svojom »realističnom i umerenom politikom, uvek čvrsto stojeći na zemlji, uvek tražeći razumevanje i podršku naroda, Bišop je postigao izvesnu stabilnost Grenade koja je bila opšte priznata, čak i od vodećih organa štampe u Sjedinjenim Državama, kao i od opozicije u Grenadi, što se pre svega odnosi na privatni sektor, koji je ostvario plodnu saradnju sa revolucionarnom Bišopovom vladom, saradnjom od obostrane koristi i za dobrobit privrednog napretka Grenade. Izuzev Gejrijevog poseda, Bišop nije nacionalizovao druga sredstva za proizvodnju, nije ugrožavao interese zemljoposednika, niti je, u osnovi, menjao odnos snaga privrede u Grenadi, ali je dao podsticaj, kao protivtežu i perspektivu, stvaranju kooperativa na selu kako bi stimulisao rast poljoprivrede (u Grenadi, praktično, nije postojala industrija).

Drugi izvor privrednog rasta Grenade bio je turizam, jer je ostvro — pravi raj na zemlji, celo je u zelenilu i cveću, sa dosta sunca, sa morem, bogatom vegetacijom, mirisom cveća i oraščića, sa prelepom prirodom, privlačno za turiste tokom cele godine. Ali Grenada je slabo povezana sa svetom, imala je samo jedan stari i mali aerodrom na severu ostrva, na potpuno suprotnom kraju od Sent Džordža, u Perlsu, koji nije mogao primiti avione sa komercijalnih vazdušnih linija, tako da je izgradnja novog, modernog aerodroma, koji bi mogao prihvatiti savremene avione, bila neodložna potreba za razvoj turizma (koji, sa svoje strane, uvek zahteva otvorenost zemlje i slobodu kretanja). Tako je odlu-

Digitized by Google

čeno da se izgradi novi aerodrom na jugu Grenade, u Punta Salinas, sa dugačkom pistom, uz mogućnost sletanja i najvećih aviona, sa »džambo« severnoameričkih, evropskih i kanadskih avio-linija, jer se prvenstveno računalo na turiste iz tih zemalja. Uz velike napore, Grenada je uspela da obezbedi finansiranje ovog projekta i njegovo realizovanje, uz veoma različitu finansijsku podršku zemalja — Libije i Alžira, Venecuele i Francuske, i uz takođe različitu tehničku pomoć Kube i Velike Britanije.

Ali ovaj aerodrom je izazvao najveće neodobravanje i prigovore Sjedinjenih Država, jer je Reganova administracija isticala da je dugačka pista u Punta Salinas namenjena, navodno, ostvarivanju vojnih ciljeva Sovjetskog Saveza i Kube; kako je naglašavano, biće to njihova stalna baza ili aerodrom koji će prihvatati kubanske vojne avione što lete za Afriku (Angolu, Mozambik itd.). I to posebno zbog toga što je nekoliko stotina kubanskih inženjera i tehničara učestvovalo u njegovoj izgradnji, kao i više od desetak sovjetskih, ali i britanskih stručnjaka. Svi su oni nastojali da aerodrom bude završen u proleće 1984. godine, čime bi bila obeležena petogodišnjica pobede grenadske revolucije. Nije postojao, niti postoji, ni najmanji dokaz da je aerodrom Punta Salinas građen za neke druge ciljeve, a ne za one koje je navela Bišopova vlada, to jest za razvoj turizma i privredni rast Grenade, tako da su severnoameričke optužbe da će nova pista biti upotrebljena u vojne svrhe predstavljale samo jedan izgovor više za primenu politike pritiska i gušenja grenadske revolucije, koju je Reganova administracija od samog početka smatrala neprihvatljivom i preprekom dominaciji nad Karibima.

Bez obzira na pretnje Sjedinjenih Država, Bišop je, sprovodeći nesvrstanu i realističnu spoljnu politiku, uspeo da ostvari značajnu međunarodnu stabilnost Grenade, zasnovanu na održavanju nesigurne ravnoteže. S druge strane, Grenada se vrlo prisno povezala sa Kubom, zatim sa Nikaragvom i Sovjetskim Savezom, osećajući da postoji velika ideološka bliskost između revolucionarne vlade »Pokreta novi dragulj« i Fidela Kastra; ali Grenada je činila sve da održi dobre odnose saradnje sa anglofonskim zemljama Kariba, unutar Zajedničkog tržišta Kariba i Organizacije država istočnih Kariba, kao i sa članicama Britanskog saveza. Bišop je negovao prijateljske odnose sa partijama Socijalističke internacionale i sa socijaldemokratskim, odnosno socijalističkim evropskim vladama. U Ujedinjenim nacijama Grenada se skoro uvek pri glasanju pridruživala Kubi i sovjetskom bloku, ali je uz dosta realizma delovala u Organizaciji američkih država, vodeći u celini pluralističku, nesvrstanu i uravnoteženu spoljnu politiku, sa kojom je često neutralisala stalne i prikrivene severnoameričke pretnje oružanom intervencijom protiv grenadske revolucije.

Ali svi ovi nesumnjivi uspesi Grenade posle revolucije u unutrašnjoj i spoljnoj politici srušili su se kao kula od karata kada se zaoštrila unutrašnja borba u okviru partijske vrhuške, kada je buknula prava borba za vlast između frakcije ekstremista,

Digitized by Google

predvođene potpredsednikom vlade Bernardom Kordom, i pristalica Morisa Bišopa koji je uživao podršku većine žitelja ostrva. Dugo su bili potpuno nerazjašnjeni neki vidovi ovog sučeljavanja koji su duže vremena bili poznati jedino onima koji su učestvovali u toj borbi, ali danas se o tome već dovoljno zna, pa se mogu analizirati uslovi, okviri i sadržaj, kao i nesrećne okolnosti ove unutrašnje borbe u rukovodstvu »Pokreta novi dragulj«, koje su konačno omogućile severnoameričko-karipsku invaziju i likvidaciju revolucije u Grenadi.

U vreme kada je predsednik vlade Bišop bio u poseti nekim socijalističkim zemljama i Alžiru, a pri povratku posetio Kubu, gde je celog dana vodio razgovore sa Fidelom Kastrom i kubanskim rukovodiocima, ne pominjući svoje teškoće sa Kordom i njegovom grupom, ovaj je uspeo da se udruži sa Hadsonom Ostinom, članom Centralnog komiteta »Pokreta novi dragulj« i komandantom oružanih snaga Grenade (koje su obuhvatale oko 1.200 dobro obučenih i naoružanih vojnika i oko 3.000 milicionera). Njih dvojica su uklonili Bišopove pristalice sa svih rukovodećih funkcija u vojsci i pripremili njegovo smenjivanje sa položaja premijera i šefa partije. Čim je stigao u Grenadu, Bišop se našao u kućnom pritvoru. Tokom cele nedelje trajala su sučeljavanja i pregovori u okviru vrhuške grenadske revolucije; ekstremna Kordova grupa insistirala je na tome da Bišop prihvati jednu vrstu podele vlasti i uspostavljanje koalicione vlade sa Kordom, ali premijer je to odbio. Konačno, Bišopa su njegove pristalice oslobodile iz kućnog pritvora; predvođeni Bišopom, zauzeli su tvrđavu Fort Rupert, nakon čega su Kord i Ostin naredili vojsci da ponovo osvoji ovo strateški važno utvrđenje. Tamo su zatekli i Bišopa, zarobili i streljali, zajedno sa još tri ministra i člana najvišeg revolucionarnog rukovodstva Grenade.

Nesloga i sektaški karakter »Pokreta novi dragulj« došli su do izražaja još u samom početku, kada je grupa mladih intelektualaca osnovala pokret kao političku organizaciju, s ciljem obaranja diktature Erika Gejrija. U osnivačkoj grupi, koju je predvodio Kord, nadareni ekonomist, postojala je manja struja dogmatskih marksista i ekstremista, dok su oko Bišopa bili okupljeni pripadnici najumerenije i najrealističnije struje, takođe socijalističke, marksistički orijentisane i duboko revolucionarne. Tragičnost političkog razvoja »Pokreta novi dragulj« bila je u tome što nikada nije prestao da bude uskogrud i sektaški, čak ni kada je revolucija pobedila i kada se on našao na vlasti. Dovoljno je, na primer, reći da je uoči invazije partija stigla čak dotle da je imala samo 320 članova, iako je revolucija uživala podršku većine naroda, koji je s oduševljenjem sudelovao u obnovi države i društva Grenade. Zbog toga se i govorilo da je »Novi dragulj« pre konspirativna sekta nego partija avangarde i masa; njegov Centralni komitet imao je samo devet članova, ali je nekoliko nedelja pre obaranja Bišopa pojačan sa četiri nova člana, svih iz redova oružanih snaga. Nakon sporazuma Korda i Ostina Bišop

Digitized by Google

u CK nije imao za sobom većinu, koja je i inače bila slaba i nesigurna, samo sa jednim članom većine u vrhu partije.

Pobornici takozvane »nepomirljive linije« Bernarda Korda, koji je stvorio ovu podelu, zamerali su Bišopu zbog »kulta ličnosti«, jer je donosio odluke ne konsultujući se sa članovima Centralnog komiteta; sve komande je držao u svojim rukama, nije poštovao odredbe partije koje se odnose na disciplinu, ispoljavao je malograđanske slabosti itd. Od Bišopa je zahtevano da se o svemu dogovara sa Centralnim komitetom, u kome je grupa Kord-Ostin već imala većinu, da se pokori njihovoj volji, da bude skromniji i da učestvuje u aktivnostima partije u bazi, da politički radi u mestu stanovanja itd. U stvari, Kordove pristalice su težile ka postepenom likvidiranju Morisa Bišopa kao neprikosnovenog lidera grenadske revolucije, nastojeći da mu oduzmu moć odlučivanja i delovanja, da ga podrede odlukama i volji ekstremističke i sektaške grupe Bernarda Korda, očigledno surevnjivog, koji se nije mogao pomiriti sa pozicijom, autoritetom, međunarodnim prestižom i velikom popularnošću »brata Morisa« — kako ga je zvao narod Grenade, imajući u njega puno poverenje, iskazujući mu simpatije i odanost.

Iako je osnovni uzrok sukobljavanja bila lična netrpeljivost, kao i Kordova ambicija i rešenost njegove frakcije da ukloni Bišopa, postojale su i neosporne ideološke, političke i strateške razlike u pogledima, što je došlo do izražaja u unutrašnjoj borbi koju je započeo i organizovao Kord, iako je i danas teško tačno odrediti u čemu su se ogledala ta duboka taktička razilaženja. Na primer, Bišop je vodio realističnu spoljnu politiku; putovao je u Vašington da bi lično doprineo normalizaciji odnosa sa Reganovom vladom; na razgovor sa savetnikom za bezbednost, Klarkom, čekao je skoro nedelju dana, zbog čega ga je kritikovala ekstremistička grupa, koja je zamerila Bišopu zbog ispoljenog oportunizma i slabosti prema imperijalizmu, zahtevajući da se što tešnje vezuje za socijalističke zemlje, iako je bilo već ranije sasvim jasno da postoje veoma ograničene mogućnosti za dobijanje materijalne pomoći, političke podrške i vojne pomoći od Sovjetskog Saveza. Iznošeno je takođe da je Kordova grupa zahtevala sprovođenje politike odlučnijeg i bržeg društvenog preobražaja stvaranjem snažnog državnog i socijalističkog sektora u privredi, suprotstavljajući se organizovanju izbora nakon donošenja novog ustava, kako je to planirao Bišop, koji je te godine imenovao komisiju za pripremanje koncepta nove Magna Carte Grenade.

U svakom slučaju je jasno da je linija podele, koja nije bila uvek precizno definisana, odvajala realističnog i opreznog revolucionara, koji je sagledavao sve mogućnosti Grenade, od ekstremističke dogmatske grupe koja se neprekidno pozivala na marksizam-lenjinizam, dok je, u osnovi, nastojala da preuzme vlast, trudeći se da Bišopa, kao lidera grenadske revolucije, potisne sa najvišeg položaja. Važno je, u ovom kontekstu, istaći da je Moris

Digitized by Google

Bišop računao na simpatije i podršku Fidela Kastra i Kube, koji su u svakom trenutku predstavljali oslonac za njegovu realističnu, zdravu, opreznu i nezavisnu politiku, dok grupa Korda, iako se ideološki vezivala za Kubu, nikada nije dobila podršku kubanskih rukovodilaca, a još manje prilikom napada uperenog protiv Bišopa. Takođe je neosporno da je Bišop uživao poverenje masa i imao oslonac u narodu, toliko važan za revolucionarnu vladu okruženu neprijateljima, spremnima da intervenišu u pogodnom trenutku. Fizičkom likvidacijom Morisa Bišopa i njegovih bliskih saradnika u vladi i partiji vrhuška grenadske revolucije prekinula je pupčanu vezu sa masama, izolovala se i time izvršila političko samoubistvo, obezbeđujući, udarom protiv Bišopa i njegovim ubistvom, najpogodnije uslove za spoljnu intervenciju.

Pogubljenje Bišopa, izvršeno po naređenju Ostina, a što je bila posledica borbe za vlast koju je otpočeo Kord, izazvalo je negodovanje i osudu u Grenadi i celom svetu. Kuba je, treba reći, bila među prvima koja je najjasnije i najodlučnije osudila ubistvo Bišopa, naglašavajući da se takvim krvavim obračunima nikada ne može pribegavati u ime revolucionarnog pokreta, niti se oni mogu opravdati bilo kakvim političkim ili ideološkim motivima. Kubanski rukovodioci su takođe istakli da, posle ubistva Bišopa, ne mogu gajiti nikakve simpatije prema izvršiocima udara i da će ponovo razmatrati svoje odnose sa novim rukovodiocima Grenade, to jest sa Revolucionarnim savetom, koji je osnovao Hadson Ostin posle krvavog udara protiv Bišopa (u koji nije želeo ući ni Kord, izražavajući time svoje neslaganje sa ubistvom Bišopa, čuvajući se za kasnije kombinacije, ali bez mogućnosti da bude oslobođen krivice zbog događaja u Grenadi, jer je bio inicijator vojnopolitičkog puča protiv Bišopa). Kasnije, nakon severnoameričke invazije, Fidel Kastro je nazvao Korda i njegovu grupu »polpotistima«, poistovećujući njihove stavove sa konceptom krvavog ekstremizma Pola Pota, koji je u Kampučiji vršio genocid u ime revolucije. Tom prilikom je rekao da su Kord i Ostin lešinari grenadske revolucije i da su svojim pučem protiv Bišopa otvorili vrata severnoameričkoj intervenciji.

Nema sumnje da je obaranje Bišopa i njegovo ubistvo, što su ga izvršili ambiciozni i dogmatski ekstremisti iz iste revolucionarne vrhuške, sa Kordom na čelu, zaista bio poziv na invaziju i intervenciju, poziv da se likvidira grenadska revolucija. Pre svega zato što je nova vlast izgubila podršku, simpatije i poverenje masa na ostrvu, zaprepašćenih ubistvom voljenog lidera; one su otvoreno ustale protiv pučista, koji su bili primorani da uvedu i preki sud, u trajanju od nekoliko dana, kako bi održali vlast i osigurali red. Zatim, novi rukovodioci, uprljani Bišopovom krvlju, lišeni su bili međunarodne podrške, potpuno izolovani i bez mogućnosti manevrisanja protiv neprijatelja, jer ni jedna zemlja u svetu nije bila raspoložena da pruži pomoć zločinačkoj grupi Ostina i Korda. Nije se mogla stvoriti povoljnija situacija za invaziju i spoljnu intervenciju Sjedinjenih Država, odavno re-

Digitized by Google

šenih da likvidiraju grenadsku revoluciju, čim se za to pruži povoljna prilika. Tako je levičarski ekstremizam pučista-»polpotista« Korda i Ostina otvorio vrata i put intervencionističkom ekstremizmu desnice, direktno olakšao severnoameričku invaziju, potvrđujući staro istorijsko pravilo da se ekstremizmi međusobno pothranjuju i žive jedan od drugoga i da ekstremizam levice ne čini ništa drugo nego olakšava pobedonosni povratak desnici.

Međunarodne okolnosti takođe su bile povoljne za vojnu severnoameričku invaziju i intervenciju, koja je *formalno* bila preduzeta na zahtev šest anglofonskih zemalja Kariba (Jamajke, Barbadosa, Dominikanske Republike, Stare Barbude, Sent Vinsenta i Santa Lučije, kojima se kasnije pridružila nova nezavisna država Sent Kits-Nevis), dok su Gvajana, Trinidad-Tobago i Belice zauzeli odlučan stav protiv intervencije. Bilo je apsurdno da se šest zemalja koje su tražile od Sjedinjenih Država da intervenišu u Grenadi poziva na sporazum kojim je stvorena Organizacija država istočnih Kariba (OECS), kojoj je pripadala i Grenada, jer je upravo Moris Bišop bio jedan od njegovih potpisnika; a odredbe ovog sporazuma govore samo o *međusobnoj pomoći* u slučaju *spoljne* agresije, a nikako ne dopuštaju stranu intervenciju niti mešanje u unutrašnje stvari država članica. A ono što se dogodilo u Grenadi samo je njena stvar i nije predstavljalo nikakvu opasnost za njene susede, a još manje je postojala mogućnost da oni budu napadnuti. Međutim, ovaj poziv i zahtev šest karipskih zemalja bili su idealan izgovor za vojnu severnoameričku intervenciju u Grenadi, obezbeđujući, iako lažno i providno, bar izvesno »zakonsko« pokriće invaziji severnoameričkih trupa, uz simbolično učešće 300 karipskih vojnika.

Predsednik Regan je doneo tu odluku u trenutku krajnje zaoštrenosti i napetosti u Karibima i Centralnoj Americi, kao i u globalnim međunarodnim odnosima, prvenstveno između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza. Bili su to dani zločinačkih ekstremističkih napada na severnoameričke i francuske trupe u Bejrutu, kada je predsedniku Sjedinjenih Država bio potreban neki uspeh postignut u međunarodnoj politici. I što je još važnije, Regan je veoma dobro znao da pučisti u Grenadi nisu imali podršku ni sa koje strane, da su ih osudili javno mnenje i sve vlade sveta, tako da nisu mogli računati na bilo čiju pomoć u slučaju invazije. Predsednik SAD je takođe bio svestan činjenice da se vojno niko ne može suprotstaviti intervenciji Sjedinjenih Država u Grenadi, jer Kuba nije mogla rizikovati sopstvenu sigurnost i sopstvenu revoluciju, a zbog međunarodne situacije pune napetosti i u drugim delovima sveta Sovjetski Savez neće reagovati na severnoameričku intervenciju u Grenadi. Naime, proračun Sjedinjenih Država je bio da će invazija Grenade biti laka vojna operacija, gotovo bez otpora, da će intervencija biti svršena stvar i da niko neće moći, niti želeti da preduzme nešto protiv takve akcije.

Digitized by Google

Međutim, još jedna je okolnost uticala na to da SAD donesu odluku o invaziji Grenade. Već niz godina ponovo se ispoljava tendencija supersila za podelom sveta na sfere uticaja, tako da su pritisci, pa i prodori blokova u nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju, u zemlje trećeg sveta, direktna posledica takve politike, koju sprovode obe supersile, a koja je, sa svoje strane, jedan od najopasnijih izvora zategnutosti i sukobâ što neprestano prete miru. Štaviše, očigledno je da supersile nastoje, gde je to moguće i gde ne postoji opasnost za njihovo direktno sučeljavanje, da prošire zone svoje kontrole i dominacije, uticaja i hegemonije, pribegavajući oružanoj intervenciji radi ostvarivanja takvih ciljeva, kada se za to ukaže potreba. Takav je, na primer, bio slučaj sa sovjetskom vojnom intervencijom u Avganistanu, nesvrstanoj zemlji, sa vladom bliskom Sovjetskom Savezu. Sovjetski rukovodioci su poslali trupe u tu zemlju, takođe na zahtev jedne prosovjetske političke grupe, kako bi učvrstili svoju dominaciju u Avganistanu i konačno ga uključili u svoju sferu uticaja, imajući u vidu strateške prednosti vezane za Persijski zaliv. Takva akcija, očito za žaljenje, pogotovo što je preduzima jedna socijalistička zemlja, otvorila je vrata sličnim akcijama druge supersile, koja je time politički i psihološki dobila odrešene ruke u svojoj sferi uticaja. Invazija Grenade je dokaz teorije i prakse sfera i zona uticaja koje u svojoj globalnoj politici primenjuju obe supersile i time na prvom mestu prete malim i slabim zemljama.

To, sa svoje strane, baca novu svetlost na problem intervencije kao takve, pokazujući da se ona ne može ocenjivati različitim kriterijumima, shodno neposrednom političkom interesu ili ideološkoj poziciji ili sklopljenim savezima. Intervencija, bez obzira na motiv ili objašnjenje, uvek podstiče na druge intervencije, sa drugim ciljevima i zamislima. Ne može se, na primer, aplaudirati intervenciji Sovjetskog Saveza u Avganistanu, ili intervenciji Vijetnama u Kampučiji, samo zato što je neko politički i ideološki blizak ovim zemljama, a zatim odmah oštro osuđivati severnoameričku intervenciju u Grenadi i pokretati svetsko javno mnenje, a i severnoameričko, da se suprotstavi mogućoj intervenciji Sjedinjenih Država u Centralnoj Americi, a da se ne izgubi na uverljivosti i da se meri sa *dva* aršina ista pojava stranih vojnih intervencija. Nema i ne može biti »dobrih« i »loših« intervencija, shodno tome ko ih izvršava i u čije ime; jedino postoje strane vojne *intervencije* koje moraju biti osuđene energično u svakom trenutku i situaciji, u svakom delu sveta, nezavisno od pretpostavljenog motiva i izvršioca intervencije.

Izgleda da se sada ova istina u Latinskoj Americi jasnije shvata nego ranije, naime, *nakon* intervencije Sjedinjenih Država u Grenadi, a ne pre toga, jer niko nije mogao negirati postojanje intervencija u Avganistanu i Kampučiji, koje su u datom trenutku osudile nesvrstane zemlje, a politički su olakšale severnoameričku intervenciju na Karipskom ostrvu, otvarajući opasne mogućnosti za slične oružane intervencije u Centralnoj Americi. Sada je ste-

Digitized by Google

čena jasnija slika o ovim podudarnostima, povezivanju, uslovljavanju i prethodnim događajima, pre svega na Kubi, koja je svojevremeno iz razloga više sile i zbog očiglednih obaveza podržala intervencije u Kampučiji i Avganistanu, mada u drugom slučaju na izgled bez velikog entuzijazma i ubedljivosti, kako su to nezvanično vrlo često isticali mnogi odgovorni kubanski rukovodioci. Sada se može videti kakve opasnosti su se time stvorile i kakav uticaj imaju s obzirom na neposredne interese bezbednosti Kube. Nazivajući grupu Kord i Ostin »polpotovskom«, Kuba je okrivljuje da je otvorila vrata severnoameričkoj intervenciji koju odlučno osuđuje, zaboravljajući da je svojevremeno dala podršku intervenciji Vijetnama protiv Pol-Potovog režima. O svemu ovome vredi ponovo razmisliti, nakon invazije Grenade, jer svaka realistična i objektivna analiza nameće zaključak da je neophodno osuditi i aktivno se suprotstaviti svim oblicima strane intervencije, pre svega njihovoj oružanoj varijanti, s tim da se ova osuda bezuslovno odnosi na *sve* intervencije, jer svaka krši međunarodno pravo i donosi smrtnu opasnost nemoćnoj državi, pogodnoj da svaki put bude žrtva intervencije u okviru prakse podele sveta — kao kolača — na sfere uticaja dveju supersila, koje izgleda da uzajamno poštuju zone dominacije.

Posmatrajući iz ove perspektive i konteksta, razumljivo je da je Kuba, objašnjavajući da je Ostin tražio pomoć i da je Kastro odbio da je pruži iz političkih i strateških razloga, posebno zbog ubistva Bišopa i osude pučista, takođe javno stavila do znanja i ono što je ranije bilo poznato u poverljivim krugovima — da u slučaju intervencije protiv Nikaragve neće moći da vojno pomogne sandinistima, ne samo iz logističkih razloga (nedostatak aviona i brodova), nego, u osnovi, zato što ne može rizikovati da bude direktno napadnuta od strane Sjedinjenih Država, u znak odmazde zbog njene pomoći Nikaragvi, znajući, uz to, da je ne bi podržao Sovjetski Savez. Nikaragva je to shvatila i sa svoje strane obavestila salvadorske borce da su mogućnosti njene pomoći veoma ograničene i da će to još više biti ako se konačno postigne dogovor u okviru predloga Grupe kontadora. I jedna i druga zemlja su takođe pokazale koliko su opasne i dugoročne reperkusije severnoameričke intervencije u Grenadi, olakšane podgrevanjem metodâ intervencija koje primenjuju supersile.

Latinska Amerika, kaže se, nalazi se u sferi uticaja Sjedinjenih Država, a Sovjetski Savez ne dovodi ozbiljno u pitanje takvu severnoameričku dominaciju u ovom delu sveta; jedino ulaže napore da pomogne Kubi da sačuva svoju nezavisnost i revoluciju.

Vojna operacija invazije bila je relativno laka i brza, iako je otpor bio jači i na njega nisu računali severnoamerički komandanti i političko vođstvo Vašingtona. U vojnom pogledu invazija je ostvarena na gotovo isti način kako je to izvedeno pre dve godine za vreme manevara *Ocean Venture 81*, na ostrvu Vikes, kada je Moris Bišop upozorio da je to simulacija invazije na Grenadu i njen

Digitized by Google

narod, s obzirom na to da su manevri nazvani »Ćilibar i Ćilibarci«. Ti manevri su započeti pod pretpostavkom da se jedna vlada, neprijateljski raspoložena prema Sjedinjenim Državama, domogla vlasti i da je invazija preduzeta sa ciljem da se uspostavi demokratija. Sa neznatnim izmenama, invazija Grenade je, sa padobrancima i desantom *mornarice*, izvršena baš onako kako je svojevremeno uvežbavana.

Prirodno, malobrojna grenadska vojska i milicija nisu mogle pružiti masivan i dobro organizovan otpor, pošto je ubistvo Bišopa odvojilo vođe puča od masa, koje su politički i moralno bile prevarene, nemotivisane i zbunjene u trenutku borbe protiv mnogo nadmoćnijeg osvajača. Međutim, bilo je žarišta i jezgara otpora grenadskih vojnika i civila, dok su konstruktori i vojni savetnici-Kubanci, koncentrisani u blizini aerodroma Punta Salinas, pružili otpor kako bi zaštitili svoje živote, shodno dobijenim instrukcijama iz Havane. Kubanska vlada im je naložila da se ne predaju ako budu napadnuti, a pri tom je pregovarala sa Sjedinjenim Državama o njihovom povlačenju i evakuaciji, tako da su desetine Kubanaca odgovorile vatrom na napad severnoameričkih trupa; prvi put od vremena pobede kubanske revolucije sukobile su se oružane grupe ove dve zemlje. Oko 30 Kubanaca je poginulo u toj borbi, dok je oko 600 zarobljeno i odmah upućeno na Kubu, gde im je priređen dirljiv doček sa počastima namenjenim herojima. Očigledno je da je Fidel Kastro želeo da pokaže Sjedinjenim Državama sa koliko bi se žestine i odlučnosti branila Kuba u slučaju invazije.

Sa severnoameričko-karipskom invazijom i okupacijom započeo je proces uspostavljanja buržoaske vlasti u Grenadi, proces likvidacije grenadske revolucije. Britanski guverner u Grenadi, predstavnik kraljice Elizabete II, zvaničnog šefa Britanske zajednice, Ser Pol Skun, ponovo je odmah stavio na snagu Ustav koji je važio pre revolucije, argumentujući takav postupak time da će se na osnovu njega sprovesti slobodni izbori u roku od šest meseci i imenovao je privremenu vladu. Zadatak ove vlade je bio da pripremi izbore i normalizuje život u zemlji, ali i da odbaci sve ono što je stvorila revolucija na području vlasti, u vojsci i na području socijalne politike, kako bi se na taj način garantovalo stvaranje »nove« demokratije, to jest ponovno uspostavljanje predrevolucionarnog sistema, tipa Vestminstera, ali ovoga puta bez Erika Gejrija.

Biće zanimljivo i važno sagledati, probe radi, dostignuća demokratizacije pod senkom okupacionih trupa; da li će se dozvoliti učešće u političkom životu i na izborima »Pokretu novi dragulj«, kako to zahteva Socijalistička internacionala, budući da je to Bišopova partija, dok Kord i Ostin u zatvoru čekaju na suđenje. Govori se o mogućnosti da ova politička grupacija, sa novim vođama, preživelim saradnicima Bišopa, bude prihvaćena, ali pod novim imenom i svakako sa malim izgledima delovanja nakon svega što se dogodilo u Grenadi pre, za vreme i posle severnoa-

Digitized by Google

meričke invazije. Ipak, grenadska revolucija ima korene i dostignuća koji su politički izraženi u Grenadi; njeni lideri sigurno su dobro naučili lekciju što su je dobili zbog učinjenih grešaka koje su konačno prekinule revolucionarni proces, otvarajući vrata invaziji.

Ne pominje se nikakav datum povlačenja osvajačkih trupa, iako je predsednik Regan obećao da će se one brzo povući; u Grenadi će ostati samo ljudstvo neophodno da se obezbedi mir i red. Nakon evakuacije severnoameričkih studenata (bilo je oko 500 studenata medicine u Sent Džordžu, koji sigurno nikada nisu bili ugroženi niti dovedeni u opasnost, iako je vlada u Vašingtonu smatrala da Ostin i pučisti mogu da ih zadrže kao taoce) i odlaska Kubanaca i diplomata socijalističkih zemalja, sa kojima je Skun odmah prekinuo odnose, počelo je povlačenje jednog dela severnoameričkih trupa, tako da se gotovo polovina osvajačkih jedinica, sa oko 7.000 vojnika, vratila u svoje baze u Sjedinjenim Državama i Portoriku. Postoji mogućnost da se stvori multilateralna vojna okupaciona snaga, pretežno karipska, sa severnoameričkim učešćem, koja bi ostala u Grenadi, garantujući »demokratsku obnovu«, dok vlast ne preuzme nova vlada izabrana na ostrvu.

Lekcije dobijene u Grenadi su mnogostruke, ali najvećma tužne, deprimirajuće i gorke, sa mogućim reperkusijama, očigledno pretećim. Nadajmo se ipak da će njihova gorčina biti od koristi za revolucionare.

Nemilosrdna borba za vlast u vrhovima grenadske revolucije, koju je započela dogmatska i ekstremistička grupa Bernarda Korda, a koja je okončana ubistvom premijera Bišopa i udarom grenadskih vojnika iz redova revolucije, predvođenih Hadsonom Ostinom, pružila je idealan izgovor za severnoameričku invaziju i otvorila vrata inostranoj vojnoj intervenciji čiji je cilj bio da zbriše grenadsku revoluciju i ponovo uspostavi raniji društveno-politički sistem na ostrvu. Ekstremisti, koji su dovodili u pitanje realističnu i revolucionarnu politiku Bišopa, krivi su zbog poraza revolucije i još jednom su pokazali koliko su opasne unutrašnje podele u revolucionarnim redovima i kako je fatalan pritisak radikalizma van vremena i prostora, jer uvek služi samo neprijateljima revolucije, bilo gde da se pojavi.

Međutim, ova borba je, naravno, bila samo izgovor za invaziju, temeljito pripremljenu još ranije, a Reganova administracija je, u okviru strategije »roll-back« u Karibima i Centralnoj Americi, samo čekala trenutak i povoljnu priliku za vojnu intervenciju protiv revolucije, smatrajući je žarištem infekcije »izvoza revolucije«. Spasavanje studenata i poziv šest anglofonskih zemalja Kariba bili su samo paravan kojim se prikrivaju pravi motivi invazije, to jest Reganova odluka da likvidira revoluciju na »ostrvu oraščića«. Tada nije postojao, a ni danas ne postoji bilo koji zakonski osnov za invaziju, niti realni strateški razlog, jer je jasno da je neosnovana teza da su Kuba i Sovjetski Savez ulagali

Digitized by Google

napore da Grenadu pretvore u svoju vojnu bazu, niti se to može dokazati uz pomoć količine oružja zatečene na Grenadi.

Vlada Sjedinjenih Država, rešena da učvrsti svoju dominaciju nad Karibima i Centralnom Amerikom, invazijom na Grenadu ponovo je pribegla metodu direktne vojne intervencije koji je izgledao ukinut i otvoreno se vratila politici »Big Stick« — velike batine — uz ekonomske i političke prinude i ucene, kao i vojna zastrašivanja koja nikada nije prestala da primenjuje da bi učvrstila svoju dominaciju u zoni i vršila pritisak na vlade koje joj nisu po volji. Takođe je veoma opasno to što Sjedinjene Države žele da »legalizuju« metod invazije i intervencije, pripremajući tako teren za upotrebu sile i u drugim zonama i prilikama.

Zategnuta međunarodna situacija, ponovni hladni rat između supersila, zaoštravanje napetosti između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza, uz pojačanje trke u naoružavanju, uz očigledno obnavljanje politike podele sveta na sfere uticaja, uz primenu direktne vojne intervencije od strane supersila — politički i psihološki su olakšali severnoameričku invaziju i intervenciju u Grenadi. Iako je akcija Sjedinjenih Država u svetu osuđena i osporena u Ujedinjenim nacijama, predsednik Regan smatra da je politička cena invazije Grenade podnošljiva, da je reagovanje u svetu bilo slabije i kratkotrajnije nego što se to očekivalo i da je, naprotiv, politička i javna podrška u Sjedinjenim Državama intervenciji u Grenadi potpuno opravdala invaziju i odluku da do nje *dođe*, što može biti ohrabrenje da se od intervencije u Grenadi stvori opasan uvod u druge intervencije.

Prirodno, sve to otvara mračne perspektive u Centralnoj Americi, pa Nikaragva sa mnogo razloga skreće pažnju na pripreme honduraško-severnoameričke invazije protiv revolucionarnog sandinističkog režima. Koncentracije trupa, aviona i severnoameričkih brodova u Hondurasu, naspram nikaragvanskih obala, nagoveštavaju takvu akciju, a nedavni vojni manevri oružanih snaga Hondurasa i Sjedinjenih Država, sa masovnim desantima, mnogo podsećaju na invaziju Grenade. Ipak nije lako ponoviti takvu invaziju ili vojno intervenisati protiv Nikaragve koja ima snažnu odbrambenu moć i narod rešen da se suprotstavi osvajačima, kao i jedinstveno političko rukovodstvo. Za Sjedinjene Države bi vojna, politička i psihološka cena, pa i cena u ljudskim žrtvama bila previsoka ako bi se takvom intervencijom izazvao opšti požar u Centralnoj Americi.

Osim toga, ponovo se upućuju pretnje Kubi, koju Sjedinjene Države smatraju glavnim protivnikom na Karibima i u Centralnoj Americi, a poverljivi izvori kažu da Reganova vlada sada »revalorizuje bezbednosni status Kube«, to jest preispituje važenje i domet takozvanog »džentlmenskog sporazuma«, sklopljenog između predsednika Kenedija i predsednika vlade SSSR Hruščova. Kruže veoma opasne verzije o tome da Sjedinjene Države ovaj sporazum, koji je osnova kubanske bezbednosti (pored njene odlučnosti da brani revoluciju), već smatraju poništenim zbog

Digitized by Google

njegovog navodnog kršenja od strane Kube (izvoz revolucije i oružja u Salvador preko Nikaragve, postojanje odbrambenog sovjetskog oružja na Kubi i slične severnoameričke optužbe). U svakom slučaju, invazija Grenade i apetiti koje je ona izazvala u Vašingtonu predstavlja jednu novu i realnu pretnju Kubi, iako ne izgleda da bi Sjedinjene Države rizikovale da intervenišu protiv Kube, naoružane do zuba i rešene da se brani do krajnjih granica u slučaju da na to bude primorana, iako bi to morala da učini sama.

Pored osude metoda oružane intervencije Sjedinjenih Država i protivljenja da Grenada postane uvod u slične akcije, izgleda da je u ovom trenutku najvažnije, s obzirom na lekcije dobijene u Grenadi, odlučno podržati Grupu kontadora koja ulaže napore da se centralnoamerička kriza razrešava pregovorima, kako bi se našlo miroljubivo rešenje i stvorile osnove za saradnju u Centralnoj Americi, uz puno poštovanje ravnopravnosti država, prava narodâ na samoopredeljenje, teritorijalni integritet i nezavisnost. Onemogućiti severnoameričku intervenciju u Centralnoj Americi je osnovni zadatak u ovom opasnom periodu.

U celom svetu, a prvenstveno u Latinskoj Americi, pouke dobijene u Grenadi nikada se ne smeju zaboraviti. Na prvom mestu mora se zahtevati hitno, bezuslovno povlačenje osvajačkih trupa iz Grenade, kao neophodan korak za normalizovanje stanja na ostrvu, za sprovođenje izbora i nezavisnost, koja će nadalje, prirodno, biti veoma ograničena. Grenada će, svakako, mnogo više biti zavisna od Sjedinjenih Država.

Da nije bilo kratke, ali značajne posete američkog ministra spoljnih poslova Džordža Šulca, koji je prisustvovao proslavi desetogodišnjice grenadske nezavisnosti i tom prilikom svečano otvorio novu američku ambasadu u Sent Džordžu, Grenada bi nastavila da živi u senci i zaboravu inostrane okupacije koji su je prekrili otkad je stranom vojnom intervencijom ugušena grenadska revolucija. Dalja sudbina Grenade ne privlači mnogo interesovanja, pošto se smatra da je američka vojna akcija i okupacija svršena činjenica, s kojom jednostavno treba računati i zbog koje se ne vredi sukobljavati sa Reganovom vladom. Pa ipak, Šulcova kratka poseta Grenadi, prvi obilazak jednog visokog funkcionera američke vlade, skrenula je opet — makar za čas — pažnju latinskoameričke javnosti na ono što se zbiva na »ostrvu začina« tri i po meseca posle američko-karipske vojne intervencije i zauzimanja Grenade.

Šulc je predsedniku privremene, činovničke vlade Grenade, Nikolasu Bretvejtu, rekao da su SAD »na njenoj strani« i da one na ostrvu »brane slobodu i demokratiju«, obećavši veću ekonomsku pomoć i političku podršku, ali nije rekao ništa o tome kad će biti potpuno okončana američko-karipska vojna okupacija i kad će konačno sve strane trupe biti povučene sa Grenade — kako to traže Ujedinjene nacije, nesvrstane zemlje i svetska jav-

Digitized by Google

nost. Istina, američko vojno prisustvo je drastično smanjeno jer je povučena glavnina invazionih snaga, tako da su ostale samo američke vojne patrole i bataljon trupa sedam karipskih država koje su sudelovale u invaziji (Jamajka, Barbados, Sent Vinsent, Santa Lučija, Dominika, Antigva i Sent Kits-Nevis), ali ostaje činjenica da je Grenada i dalje pod stranom vojnom okupacijom, čiji se kraj još ne vidi niti se može predvideti ili naslutiti. Pogotovo što je vojska ranijeg, revolucionarnog režima raspuštena i rasturena, kao i veći deo policije i milicije, pa red i poredak, održavaju uglavnom strane trupe, uz pomoć oko tri stotine domaćih, »reorganizovanih« policajaca. U Sent Džordžu i po celom ostrvu krstare američke i karipske vojne patrole, što rečito potvrđuje istinu o stranoj vojnoj okupaciji Grenade, uprkos činjenice da je Pentagon povukao sa ostrva glavninu invazionih snaga, dok pred obalama Grenade stalno stražare američki ratni brodovi.

Premijer Santa Lučije, Džon Kompton, izjavio je da šalje na Grenadu četrdesetak novoobučenih vojnika, da bi tamo pojačali okupacione vojne snage, i dodao je da je to kontingent koji će biti uključen i u buduću »karipsku vojsku«, čiji će zadatak biti da se »bori protiv strane agresije i unutrašnje subverzije« u anglofonskom karipskom prostoru. Kompton je ovom izjavom potvrdio ranije nagoveštaje i verzije da se sedam karipskih država složilo da obrazuje — uz američku pomoć, podršku i obuku — stalne zajedničke vojne snage stacionirane na Barbadosu i sposobne da brzo dejstvuju tamo gde bude, u okviru Komptonovih formulacija, trebalo, dakle, protiv svakog naprednog pokreta i pokušaja. Stvaranje ove vojske, najavljeno za 1985. godinu, deo je američke strategije u Karibima i direktna je posledica intervencije u Grenadi i gušenja tamošnje revolucije. Iako se stalno pronose glasine da SAD nameravaju da na Grenadi izgrade svoju vojnu bazu, za to za sada nema potvrde niti se vide vojno-politički razlozi za takav američki potez. Pogotovo što će novi, moderni aerodrom u Punta Salinas biti pod kontrolom grenadske vlade ili karipskih trupa.

Inače, Bretvejtova vlada, koja je podređena britanskom generalnom guverneru ser Polu Skunu, a još više okupacionim vojnim vlastima, nosi se sa golemim ekonomskim teškoćama ovog malog i pre Bišopove revolucije sasvim nerazvijenog i siromašnog ostrva. Najrečitiji pokazatelj tih teškoća je nagli skok nezaposlenosti, koja je premašila 30 odsto zato što su obustavljeni radovi na dovršavanju aerodroma u Punta Salinas, kao i drugi javni radovi, odnosno što je zaustavljen ekonomski rast i razvoj Grenade. Američka vlada objavila je da će Grenadi pružiti pomoć od blizu dvadeset miliona dolara, s tim da više od polovine tih sredstava bude upotrebljeno baš za javne radove, za izgradnju i obnovu puteva, mostova i drugih objekata, kako bi se zaposlio deo nezaposlenog stanovništva. Druga polovina ove američke ekonomske pomoći utrošiće se na snabdevanje: na kupovinu petroleja, hrane i slično, ali to, naravno, neće rešiti privredne nevolje Grenade, koja je prisiljena da se u svom razvoju potpuno prestroji.

Digitized by Google

Jer, Grenada živi prvenstveno od začina, od izvoza oraščića, po kome je postala čuvena, pa je ovaj mirisni tropski plod našao mesta čak i na grenadskoj zastavi. Posle Indonezije Grenada je najveći svetski proizvođač i izvoznik oraščića, ali je grenadski oraščić mirisniji, kvalitetniji i skuplji od indonežanskog (na ove dve zemlje otpada 95 odsto svetske proizvodnje, s tim što je Grenada od toga zarađivala oko četiri miliona dolara godišnje, dok joj je prodaja kakaoa donosila oko sedam miliona dolara). Pored Zapadne Evrope, SR Nemačke i Holandije, najveći kupac — iz političkih razloga — postao je u poslednjim godinama Sovjetski Savez, koji je od Bišopove vlade uvozio godišnje oko pet stotina tona oraščića, gotovo četvrtinu grenadske proizvodnje i izvoza. Međutim, posle invazije Grenade SSSR je prestao da kupuje oraščiće, a naročito posle zatvaranja sovjetske ambasade u Sent Džordžu. Naravno, Grenadi nedostaje taj kupac, pa se u skladištima nalazi neprodato oko dve hiljade tona, gotovo jedna godišnja grenadska proizvodnja oraščića, i ne zna se ko će to i kada kupiti, pošto američko tržište uvozi i troši malo tog začina.

Ekonomske teškoće, neposredne i srednjoročne, prate i političke neizvesnosti. Istina, grenadski ministar spoljnih poslova Patrik Imanuel izjavio je ovde da će izbori na »ostrvu začina« biti održani do kraja godine, ali nije hteo niti je mogao odgovoriti na pitanje da li će se glasanje odvijati u senci inostrane vojne okupacije. Rekao je da tek predstoji posao na izradi novih biračkih spiskova za oko 60.000 potencijalnih glasača (od 110.000 stanovnika) i da se mora doneti nov izborni zakon, za koji još niko ne zna kako će biti skrojen. Recimo, hoće li Bišopovoj partiji, »Pokretu novi dragulj«, pod tim ili drugim imenom, biti dopušteno da učestvuje na izborima, kad se dobro zna da ubijeni premijer i šef revolucije ima i dalje mnogo simpatizera širom Grenade i da podrška i naklonost njemu i njegovoj revoluciji nisu prestale da postoje, a američke vojne vlasti smatraju Bišopove pristalice nepoželjnim marksistima. Mada je Bišop ubijen, a grupa Ostin-Kord koja ga je oborila i otvorila vrata stranoj intervenciji kompromitovana i uhapšena, na Grenadi ima ljudi koji bi hteli i mogli da reorganizuju Bišopovu partiju i da je prilagode novim uslovima, da učestvuju na izborima sa dobrim izgledima — ukoliko im se to dopusti.

No nejasno je kakva će biti nova grenadska demokratija pod američko-karipskom vojnom okupacijom koja — iako brojčano smanjena — postoji, traje i određuje sadašnjost i sutrašnjicu Grenade.

Digitized by Google

Miloš Minić: Doprinos Jugoslavije i SKJ borbi za nove odnose u svetu

(Marksistički centar OOSK u organima i organizacijama federacije i »Radnička štampa«, Beograd, 1983)

Nikad nismo precenjivali međunarodni uticaj našeg društvenog razvoja, osim pojedinaca koji su se zanosili avangardizmom. Uvek smo bili svesni da naš sistem socijalističkog samoupravljanja prolazi kroz početne faze svog razvoja, u kojima ima mnoštvo protivurečnosti i suprotnosti, koje naše društvo rešava i prevladava s manje ili više uspeha, ili se povremeno u njih zapliće i dospeva u stanja koja su ponekad kriznog karaktera. Štaviše, borba za razvoj socijalističkog samoupravljanja ima više obeležja klasne borbe, obeležja sudara sa snagama starog, kao što su birokratizam, tehnokratizam, etatizam, pa i sa socijalnim grupama i mentalitetom izvesnih sredina, koje su po mnogo čemu srodne buržoaziji ili malograđanstvu.

Ali ne možemo ni da potcenimo međunarodni značaj samostalnog razvoja socijalizma u Jugoslaviji na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Uvek smo bili uvereni da svaka socijalistička zemlja mora biti nezavisna i samostalna i da se svaka mora razvijati sopstvenim putem ka socijalizmu i komunizmu, a to znači da ne može presađivati strane modele koji su, možda, u datom istorijskom razdoblju i dobri za neke druge zemlje.

To su samo neke od misli u pogovoru najnovije knjige Miloša Minića *Doprinos Jugoslavije i SKJ*

Digitized by Google

borbi za nove odnose u svetu koju su zajednički izdali Marksistički centar osnovnih organizacija SK u organima i organizacijama federacije i beogradska »Radnička štampa«. Ovim rečima autor na najbolji način ilustruje naš odnos prema iskustvenim »receptima« u razvoju društva, što ni najmanje ne umanjuje značaj teme. Naprotiv, takav odnos daje pun smisao, značaj i aktuelnost našeg doprinosa borbi za nove odnose u svetu.

Objavljena brošura u ediciji »Politička biblioteka« zapravo je znatno proširena i dopunjeno autorizovano izlaganje na Tribini pomenutog Marksističkog centra u okviru ciklusa obeležavanja stogodišnjice smrti Karla Marksa.

U nas, na žalost, još nema značajnijih radova na ovu temu. Zato je ova brošura utoliko dragocenija. O doprinosu Jugoslavije i SKJ razvoju međunarodnih odnosa i posebno odnosa u radničkom pokretu u svetu pisaće se knjige. Pred sobom danas imamo prvenac u kome naš istaknuti revolucionar, dugogodišnji Titov saradnik i saborac, koji je i sam kao savezni sekretar za spoljne poslove bio jedan od aktivnih neimara te borbe, pruža osnovna obeležja ove teme.

Autor na početku naglašava da se doprinos Jugoslavije razvoju novih odnosa u svetu može razumeti i objasniti samo ako se shvati razvoj Jugoslavije i njeno delovanje na međunarodnom planu kao sastavni deo zbivanja, promena i razvoja međunarodnih odnosa i društvenih, političkih i ekonomskih odnosa u svetu, te ako se držimo Marksovog načina objašnjavanja društva i razvoja međunarodnih odnosa, to jest stvarnog razvoja i suštine zbivanja.

Takvih je zbivanja isuviše da bi se sva mogla naznačiti. Autor se zato opredelio samo za ona koja su izazvala i najdublje promene. U knjizi ih je Minić grupisao u četiri osnovna poglavlja:

— narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija;

— borba Jugoslavije za očuvanje svoje nezavisnosti i borba KPJ za samostalnost i odgovornost pred svojom radničkom klasom i narodom;

— Jugoslavija i politika i pokret nesvrstanosti i

— Jugoslavija i svetski socijalistički proces.

Pisana tečno i razgovetno, uz mnoge citate iz dokumenata, knjiga je pristupačna širem krugu čitalaca, ali je i dragoceno polazište, putokaz i usmerivač u daljoj obradi teme.

U poglavlju »Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija« M. Minić zaključuje da je nova Jugoslavija dala veliki doprinos stvaranju novih međunarodnih odnosa na osnovama prava svakog naroda na slobodu, nezavisnost, na samoopredeljenje, uključujući i pravo na formiranje sopstvene države, na samostalni put razvoja. Autor takođe konstatuje da su, posle pobede svih naroda u antifašističkom ratu, utvrđeni takvi principi, ugrađeni i u Povelju Ujedinjenih nacija, koji su obećavali jedan novi i pravedniji svet, svet bez dominacije i eksploatacije u odnosima među narodima i zemljama.

Razumljivo, autor se najviše zadržao na drugom delu knjige, u kojem razrađuje borbu Jugoslavije za očuvanje svoje nezavisnosti i borbu KPJ za samostalnost i odgovornost pred svojom radničkom klasom i narodom. U ovom delu Miloš Minić, sa osećanjem odličnog poznavaoca i sudionika mnogih zbivanja, upečatljivo i dokumentovano iznosi hronologiju ove naše borbe, po mnogo čemu značajne za razvoj novih odnosa u svetu, a posebno u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Polazeći od činjenice da su se među velikim saveznicima — Sovjetskim Savezom, SAD i Velikom Britanijom — još u toku rata pojavile suprotnosti i protivrečnosti interesâ i ciljeva i da je i Jugoslavija bila uključena u sporazume o političkoj podeli sfera interesâ i uticajâ, Minić konstatuje da se od prvih dana nova Jugoslavija — uz sva taktička prilagođavanja da bi se otklonio pritisak tri velike sile — u svojoj spoljnoj politici orijentisala na to da bude nezavisna. Zato je bila izložena teškim pritiscima.

Digitized by Google

Autor potanko i analitički opisuje te pritiske, posebno one iz 1948. godine.

Međunarodni odjek i uticaj borbe Komunističke partije Jugoslavije i nove Jugoslavije za razbijanje Staljinovog pritiska i za nove odnose bio je dubok, dugoročan i svestran. Tada se, u stvari, iskristalisala jugoslovenska politička i ideološka osnovica politike nesvrstanosti.

Time je nova Jugoslavija razbila sporazum između Staljina i Čerčila u Moskvi i, potom, sporazum iz Jalte o podeli uticaja u Jugoslaviji između SSSR i zapadnih sila po sistemu »fifti-fifti«. Jugoslavija je time na delu odbacila politiku podele sfera uticajâ i interesâ velikih sila.

U ovom odeljku M. Minić razmatra i stanje u radničkom pokretu, njegovu podeljenost na socijaldemokratsko ili socijalističko i komunističko krilo. Zatim govori o Berlinskoj konferenciji komunističkih partija, Konferenciji u Helsinkiju i antikolonijalnoj borbi narodâ širom sveta.

U sledećem poglavlju autor govori o našoj borbi, o ugledu i ulozi Jugoslavije u pokretu nesvrstanosti i konstatuje da je taj pokret izrastao u veliku i nezavisnu vanblokovsku međunarodnu snagu.

Na kraju, autor razmatra položaj Jugoslavije u svetskom socijalističkom procesu. Naznačujući da smo svesni toga da je razvoj socijalizma u Jugoslaviji deo svetskog socijalističkog procesa i da samim tim doprinosi njegovom jačanju u svetu, Minić konstatuje da razvoj tog procesa utiče i da mora uticati na razvoj socijalizma u Jugoslaviji, ali i da razvoj socijalizma kod nas, kao, uostalom, i u svakoj drugoj zemlji, mora uticati na taj proces.

U tom pogledu Jugoslavija je do sada dala, a i danas daje značajan doprinos jačanju svetskog socijalističkog procesa. Dovoljno je samo podsetiti se, pored događaja vezanih za 1948. godinu, međunarodnog značaja uvođenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji 1950, zatim prelaska na komunalno uređenje 1953, na utvrđivanje programskih ciljeva razvoja socijalističkog samoupravljanja kao društvenog sistema u Jugoslaviji u Programu SKJ iz 1958, te na sprovođenje ustavnih reformi iz 1963, 1968, 1971. i, konačno, 1974. godine. Sve su one dale ustavni okvir za dublje preobražaje ekonomskog, društvenog i političkog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja i reforme federativnog uređenja Jugoslavije na osnovama proširivanja nacionalne ravnopravnosti i, na toj osnovi, jedinstva i solidarnosti narodâ i narodnosti Jugoslavije u borbi za očuvanje njihove slobode i nezavisnosti i za socijalistički razvoj i napredak svih naroda zajedno i svakog ponaosob.

Knjiga na originalan način odslikava autentičnu borbu SKJ i SFRJ Jugoslavije za nove odnose u svetu. Kako proces te borbe nije završen, nego još uvek traje i trajaće decenijama — ova knjiga ne gubi aktuelnost i uvek će imati puni smisao za ukupno razmatranje te borbe.

Mladen Domazet

Dr Muhamed Kešetović: Klasno i nacionalno — između prošlosti i budućnosti

(»Borba«, Aktuelna politička biblioteka, Beograd, 1983)

Šta je nacija? Šta je nacionalizam, gdje su mu korijeni i u kojim vidovima se manifestuje? Šta znači, odnosno kako razumijevati sintagmu »dijalektika klasnog i nacionalnog«? Šta karakteriše međunacionalne odnose u SFR Jugoslaviji, šta je osobenost jugoslovenskog federalizma, te šta je danas sa kategorijama: bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost i zajedništvo?

Svako od ovih pitanja, uz niz sličnih, ovom prilikom neizgovo-

Digitized by Google

renih, u našoj je savremenosti izuzetno aktuelno. Zapravo, za konkretan život ljudi u višenacionalnoj zajednici kakva je Jugoslavija odgovori na ova pitanja i ponašanja u skladu sa odgovorima jesu od sudbinskog, epohalnog značaja. Svaka neprincipijelnost, egzibicionizam, jednostranost, neozbiljnost i neodgovornost imaju za posljedicu ishode čije negativne konotacije još uvijek snažno opterećuju svijest savremenog čovjeka našeg tla.

Odgovore na neka ovdje postavljena i ovako skicirana pitanja, kao i upute o njihovoj primjeni u praktičnom, svakodnevnom životu subjekata nacionalnog egzistiranja »ponudio« je dr Muhamed Kešetović u svojoj studiji *Klasno i nacionalno — između prošlosti i budućnosti*. Prema onome što je do sada uradio, to jest prema broju knjiga koje je objavio, čini se da je dr Kešetović po svemu kompetentan da govori o temi koja je naslovom naviještena. O čemu je, u stvari, riječ u tekstu — publikaciji koju prikazujemo?

Kešetovićev rad podijeljen je na devet poglavlja koja se međusobno prožimaju i nadopunjuju. Nakon pročitanog teksta stiče se dojam da ga je autor pisao motiviran, sa nakanom da razobliči svekolike nacionalističke ideologeme i praktična ponašanja inspirisana takvim ideologijama, koje su, sa svim svojim negativnim nabojem i reperkusijama, eskalirale u posljednje dvije-tri godine na jugoslovenskom socijalnom, tačnije, međunacionalnom prostoru. Zbog toga je u tekstu tako snažno i prisutna idejno-politička dimenzija, konotacija njenog sadržaja, kojoj je, svakako, cilj da čitaoce ne ostavi ravnodušnim, nego da ih, naprotiv, i akciono mobiliše u smjeru poruka koje se mogu dosta lako prepoznati u Kešetovićevom spisu.

M. Kešetović gradi svoje poglede na tragu Marksovih i Engelsovih objekcija, razmatranja, istina malobrojnih, o naciji i fenomenu nacionalnog. Ne interpretirajući natuknice klasikâ marksizma o ovoj problematici, nego usvajajući njihov metod, dijalektički metod analize društvenih pojava, Kešetović apostrofira istorijski karakter nacije, njenu uslovljenost društvenom podjelom rada i odnosima u procesu proizvodnje. On naglašava u čemu je bit i preimućstvo marksističkog određenja nacije, istovremeno ukazujući i kritikujući manjkavosti građanskih teorija nacije, koje se nisu uspjele »izdići do suštine stvari, i to zbog toga što su sve ove teorije pojam nacije izvodile iz uzroka političko-kulturne prirode« (str. 9). Međutim, ni marksistička misao, izuzev teoretičara takozvanog austromarksističkog kruga, nije se odveć zanimala za ova pitanja. Sa potrebom promišljanja ovog fenomena suočio se tek Lenjin prilikom konkretnog angažmana na rješavanju nacionalnog pitanja u Sovjetskom Savezu kao sastavnog dijela socijalističke revolucije. Našem revolucionaru, Edvardu Kardelju, pripada istaknuto mjesto u osmišljavanju pojma nacije, a njegova definicija ovog društvenog entiteta jedno je od najčešće citiranih mjesta iz cijelog njegovog stvaralaštva. Kešetović je solidno eksplicirao značaj i značenje pojedinih konstituenasa nacije u Kardeljevoj definiciji i interpretaciji, ali zajedno sa Kardeljem, a idući dalje od njega. Misao E. Kardelja, uz određene refleksije o ovom fenomenu iz pera Svetozara Markovića i Milentija Popovića — mada nam nije jasno po kojim su kriterijima baš njih dvojica »u igri« — kao crvena nit provlači se kroz sva Kešetovićeva razmatranja i pokazuje svu svoju aktuelnost, legitimnost i mjerodavnost i danas, nekoliko godina od nastanka, uobličenja i prvobitnog objavljivanja.

Dr Kešetović pokazuje da je, u stvari, marksistički metod analize društvene podjele rada omogućio Kardelju — a on to plodotvorno slijedi — da naznači, elaborira razvoj i »sudbinu« nacije u miljeu, okvirima socijalističkog samoupravljanja, kao onom socijalnom prostoru koji omogućuje najveći nacionalni prosperitet, najčvršće zbližavanje nacija, njihovo jedinstvo i zajedništvo, ali i njihovo prevazilaženje, upravo zbog toga što je nacionalni razvitak i profiliranje nacionalnog interesa u

Digitized by Google

socijalističkom samoupravljanju utemeljeno i »institucionalizovano« u najprogresivnijoj društvenoj snazi — radničkoj klasi. To je, u tim i takvim uslovima i odnosima, smatra Kešetović, rodno mjesto samoupravno-klasnog koncepta nacije, koncepta kojeg on ovom prilikom inauguriše i šire eksplicira u potonjem tekstu. Citat koji prezentiramo čitaocima decidno iskazuje, ilustruje autorov stav, bit njegove teorije.

Naime, »Samoupravno-klasni koncept nacije označava izlazak iz političko-pravnih okvira i prenošenje nacionalnog pitanja na društveni teren. On prevazilazi i građansku glorifikaciju nacije i nacionalnog, i staljinski nihilizam i nasilno onemogućavanje nacionalnog razvoja i afirmacije. Ujedno, ovaj koncept nacije znači da su na terenu političkog rješavanja nacionalnog pitanja i razvoja nacija, u osnovi, iscrpljene sve mogućnosti, odnosno da za dalju afirmaciju najprogresivnijih političkih načela, kao što su samoopredjeljenje i nacionalna ravnopravnost, valja tražiti osnove ne na političkom, već na socijalno-klasnom terenu. Otuda i samoupravno-klasni koncept nacije za marksističku teoriju nacije i praktično rješavanje nacionalnog pitanja u naše vrijeme znači ono što su načela samoopredjeljenja i ravnopravnosti nacija bila u doba konstituisanja marksističkog pogleda na fenomen nacije i prvih revolucionarnih koraka njegovog rješavanja u Lenjinovo doba« (str. 18).

Ovaj koncept nacije označava kako dalji prodor u izučavanju ekonomskih determinanti i suštine nacije tako i u dokidanju njenog (nacije) ekonomskog ishodišta, odnosno pokazuje svu složenost, uslovljenost i dijalektičko jedinstvo klasnog i nacionalnog, opšteljudske i nacionalne emancipacije u društvu koje smjera besklasnosti. Jedinstvo, komplementarnost, međuovisnost klasnog i nacionalnog u uslovima socijalističkog samoupravljanja prepoznaje se i u tome što radnička klasa »vidi« naciju, traži od nje da bude poligon za njeno klasno oslobođenje, opštedruštvenu emancipaciju, za negiranje, dokidanje društvenih, istorijskih pretpostavki klasne prirode društvene podjele rada kao onog medija u kome se nacija i nacionalno zbivaju, egzistiraju. »Ono što radnička klasa u istorijskom razvoju mora da razriješi u naciji to je eliminisanje eksploatacije u naciji i identifikovanje interesa nacije kao interesa radničke klase i obrnuto« (str. 38).

Veći dio teme »zadate« u naslovu publikacije eksplicirao je dr Muhamed Kešetović na planu markiranja krucijalnih tačaka od kojih polazi, preko kojih se manifestira i, napose, kojima se vraća jedna od najvećih pošasti savremenog doba — nacionalizam. Dvije trećine prostora ove knjige, koja po obimu prije »spada« u brošure, posvećeno je osvjetljavanju ovog fenomena.

Autor ove publikacije vidi izvore nacionalizma u etatizmu, odnosno u »unutrašnjem nesamoupravnom, klasnom razvoju nacija, u narušavanju dijalektike klasnog i nacionalnog, u oslanjanju nacije više na državu, a manje na samoupravljanje« (str. 39). Po onome šta nacija jest, po njenoj prirodi, ne slijedi, nužno, njeno inkliniranje »transformisanju« u nacionalizam, nego je nacionalizam ukotvljen u klasnoj suštini društvene podjele rada, prvenstveno, istorijski gledano, u epohi koja odgovara buržoaskoj društveno-ekonomskoj formaciji. Otuda je nacionalizam »tvorevina i čedo buržoaskog društva« (str. 42), odnosno on se uvijek ispoljava sa buržoaskim, klasnim oznakama, čemu je doprinijela i činjenica da je buržoazija prva ideološki uobličila svoj koncept nacije. Dakle, snaga i »efekti« nacionalizma zavise od odnosâ, rasporeda, statusa i uloge klasnih protivnika *unutar* nacije.

Etatizam, »ideološki preobraženi nacionalizam«, kako kaže dr Kešetović — naslovljavajući čak i jedno poglavlje *svog rada* upravo tako — i birokratizam glavni su uzroci pojavama nacionalizma kod nas, a autor rasprave koju prikazujemo preispituje i izvodi te svoje teze na primjeru kon-

Digitized by Google

trarevolucije na Kosovu iz 1981. godine. U višenacionalnoj zajednici utemeljenoj na socijalističkom samoupravljanju, na vlasti radničke klase i udruženog rada, etatizam i birokratizam i snage sa kojima oni sklapaju saveze, nameću vlastiti, otuđeni interes kao nacionalni interes, i, još više, kao opštedruštveni, opšteljudski interes i narušavaju »klasnu koheziju unutar nacije« (str. 29), a međunacionalne odnose opterećuju negativnim stranama njihove uzajamnosti, nepovjerenjem, zavišću itd., što realno omogućava nastajanje i ispoljavanje nacionalističke svijesti, a zatim i aktivnosti, dakle — nacionalizma u punom značenju te riječi. To stanje stvari, to jest nacionalizam, prikriva se navodnom borbom za nacionalnu ravnopravnost, za dosljednu primjenu Ustava i Zakona o udruženom radu, pravedniju preraspodjelu nacionalnog dohotka, kulturni prosperitet itd., a u stvari se nacionalizmom skriva vlastiti (birokratsko-tehnokratski) privilegovani položaj u procesu društvene podjele rada i raspodjele prema radu i rezultatima rada. Analizirajući republičko-pokrajinske odnose, bolje reći, zatvaranje (tržište, tehnologija, obrazovanje, investicije itd.) u nacionalne, republičko-pokrajinske podjele i determinante, Kešetović je manifestovanje nacionalizma kod nas najprije »vidio« u ekonomiji.

Ovdje bismo autoru mogli prigovoriti, ne osporavajući napore koje je uložio u istraživanje ovog fenomena, i ne umanjujući relevantnost teza koje je postavio u vezi sa uzrocima nacionalizma, da je prilično simplificirano »obradio« i razumio — a to i drugima, to jest čitaocima ponudio — sve koliko »bogatstvo«, raznovrsnost uzroka, činjenica, pretpostavki, koje, svaka na svoj način, uvjetuju pojavu nacionalizma, njegov razvitak, dinamiku, socijalnu dubinu i širinu i, napose, borbu protiv njega. Dakako, socijalni korijeni nacionalizma izviru iz ekonomskog života, klasnog položaja subjekata nacionalnog življenja, ali to mu nije jedina osnova, pretpostavka, niti ga etatizam, tehnobirokratizam, ili, pak, otuđeni centri republičko-pokrajinske političke moći (nije li ovdje trebalo izvršiti makar minimalno pojmovno - semantičko - funkcionalističko razgraničenje?) jedino izazivaju, podstiču i omogućuju. Nije li trebalo reći nekoliko riječi (više) i o tradicionalizmu, osobito o njegovom hipertrofiranju u posljednje vrijeme, iskrivljenom prikazivanju, interpretiranju istorijske prošlosti, mitologiji, mitomaniji, ostacima primitivne svijesti i mentaliteta, revanšizmu, resentimanu, kretanjima u sferi kulture — ovdje se ta riječ gotovo i ne pominje — kulturno-istorijskoj baštini, odnosu vjerskog, konfesionalnog i nacionalnog? Smatramo da je, s obzirom na namjenu publikacije, bilo neophodno preciznije i šire elaborirati moduse, oblike ispoljavanja nacionalizma, to jest teorijski korektnije i decidnije definisati značenje, obim i doseg pojmova kao što su separatizam, unitarizam, velikodržavlje, iredentizam, hegemonizam, šovinizam itd., te ulogu SKJ u borbi protiv ovih ideologija. Također se u prvom dijelu studije moglo nešto više reći o tome šta je to nacionalna svijest, nacionalni pokret, nacionalna država itd. Ovim kritičkim opaskama želimo sugerisati autoru momente na koje u idućim radovima treba obratiti veću pažnju.

Kešetović je posljednje stranice svoga rada posvetio situiranju problematike nacionalnog i međunacionalnih odnosa u uslove udruženog rada kao optimalnog okvira za potpunu nacionalnu emancipaciju i afirmaciju, zbližavanje i prevladavanje nacija. Na temelju materijalnih pretpostavki zadobijenih novim podjelama rada nestaće i potreba da se čovjek nacionalno identifikuje, opredjeljuje i samopotvrđuje. Jugoslovenska federacija, čiju genezu, faze razvoja, karakteristike i aktuelne odnose u njoj Kešetović školski pregledno prezentira, nagovještaj je tih mogućnosti koje otvara udruženi rad. Do njihovog ozbiljenja, dakako, proći će podosta vremena, jer i nacija mora iživjeti svoj vijek, a i organizovane snage socijalističke svijesti još nisu za muzej.

Slobodan Nagradić

Digitized by Google

Dr Novak Josipović: Racionalizacija tehnologije i organizacije rada

(»Ekonomika«, Beograd, 1983, strana 212)

Knjiga *Racionalizacija tehnologije i organizacije rada* ima specifičnu i posebno aktuelnu tematiku za prilike u nas, te se i javila u okviru edicije »Ostvarenje programa stabilizacije«. Ona obuhvata i značajno tematsko područje koje je malo zastupljeno u svetskoj stručnoj i naučnoj literaturi, što se na Zapadu često ističe kao područje u koje je neophodno više usmeriti naučna istraživanja. Reč je o polaznoj osnovi za razmatranje racionalizacije sveukupnih resursa, pre svega materijalne proizvodnje čiju okosnicu sačinjavaju tehnologija i organizacija rada. Intenzivno ulaganje u razvoj i unapređenje tehnologije rada, uvođenje novih i usavršavanje postojećih tehnika i tehnologija nije adekvatno praćeno razvojem odgovarajuće metodologije za izbor, projektovanje, optimalizaciju tehnologije za konkretne uslove i potrebe proizvodnog i, šire, poslovnog sistema. Taj je problem naročito izražen kad su u pitanju uslovi privređivanja sa slabije razvijenom tehnologijom, kada se uvoz i sopstveni razvoj adekvatne tehnologije postavlja kao okosnica budućeg tehnološkog i, šire, društveno-ekonomskog napretka.

Posebno je pitanje kako uspostaviti što adekvatniju i racionalniju organizaciju rada koja, u uslovima sve bržeg unapređivanja tehnologije, može se slobodno reći, zaostaje za tim razvojem, što uslovljava smanjenu efikasnost tehnologije, niže pokazatelje produktivnosti rada, smanjenu konkurentnu sposobnost na tržištu. To je naročito izraženo u svetskim razmerama sve većim prodorom japanske robe na zapadna tržišta, tako da se na Zapadu sve eksplicitnije postavlja problem unapređivanja organizacije, proučavanje rešenja koja su u tom pogledu razvijena u Japanu, koji je u sadašnjim uslovima najdalje otišao u pogledu inovacija iz oblasti organizacije rada, sa sve razvijenijom i savršenijom tehnološkom bazom.

U toj svetlosti ova knjiga predstavlja dragocen doprinos problematici koja je u sadašnjim uslovima našeg razvoja izuzetno aktuelna u pogledu mogućnosti primene rešenja za konkretne uslove privredne prakse, a otvara i područje daljih sveobuhvatnijih naučnih istraživanja u tom pravcu.

Analiza data u knjizi počinje širim razmatranjem osnovnih pojmovnih i suštinskih karakteristika tehnologije u savremenom dobu. Kao posebni aspekti ističu se odnos čoveka i organizacije i tehnologije, gde se naglašava primat i prevashodni značaj čoveka i njegovog razvoja u odnosu na razvoj tehnologije i primenu određenih tehnoloških rešenja. O odnosu tehnologije i organizacije Josipović piše: »Mada je tehnologija okvir svakoj organizaciji, odnosno organizacija svakog tehnološkog procesa predodređena je tehnološkim procesom rada, ipak su u pitanju različite discipline, postupci kojima se služe i kriterijumi valjanosti, nezavisno od toga što imaju isti cilj« (str. 28). Pored toga, autor predlaže i originalnu definiciju tehnologije, za koju u postojećoj naučnoj literaturi postoji više tumačenja i shvatanja, što nije zanemarljivo za odgovarajući odnos i tretman koji ona ima u praksi. Tehnologija u opštem smislu objašnjava se kao »neprekidno kretanje u prostoru i vremenu kojim se stalno međusobno nadgrađuju tehnološki elementi rada i čovek u radu... tehnologija predstavlja ukupnost stečenih znanja i iskustava čoveka kojima se neprekidno nadgrađuje njegovo poimanje suštine, strukture i međusobne zakonomernosti delovanja tehnoloških elemenata rada, odnosno, time uslovljen, stalno rastući razvoj novih ili usavršavanje postojećih procesnih činilaca i načina njihovog korišćenja u svakom radnom procesu ljudske delatnosti« (str. 29).

U nastavku se objašnjava odnos nauke i tehnološkog progresa, ana-

Digitized by Google

lizira se produktivnost kao preduslov i posledica razvoja tehnologije, što se potkrepljuje konkretnim podacima za našu zemlju, uz uporedne veličine pokazateljâ ostvarene produktivnosti razvijenih zemalja u svetu.

Osnova analize racionalnosti tehnologije i organizacije predstavlja se izdvajanjem osnovnih činilaca i karaktera tehnološkog procesa proizvodnje (TPP) »kojim su obuhvaćeni procesi programiranja, projektovanja i materijalne obrade; dakle, ističe se tipično tehnološki interdisciplinarni karakter TPP« (str. 39). Dalje se analizira tehno-funkcionalna sistematizacija činilaca TPP, jer »sistematizacija na osnovu tehnoloških i funkcionalnih obeležja predstavlja najpogodniji oblik tehnološke uređenosti baze resursa neophodne za celishodno sagledavanje i projektovanje racionalnih tehnoloških procesa, odnosno njihovog razvoja i procesnog korišćenja« (str. 54). Ova sistematizacija se može smatrati značajnom pre svega sa stanovišta da odgovarajuća tehnološka i funkcionalna uređenost i homogenost činilaca — predmeta, predstavlja dalju podlogu, polaznu osnovu za projektovanje i organizovanje savremenih procesa rada. Stvaranje detaljne sistematizacije kao ključ kvalitetne baze podataka o TPP otvara mogućnost dalje obrade informacija uz korišćenje savremenih metoda i primenom računarâ. Na ovom mestu u knjizi se daju osnove i uputstva za formiranje te baze podataka o procesu koja bi doprinela suštinskoj racionalizaciji, optimalizaciji u projektovanju i upravljanju procesom, kao i njegovom daljem razvoju u smislu što efikasnijeg korišćenja tehnoloških resursa, a primenom optimalnih organizacionih rešenja. Konstatuje se činjenica da je »izuzetno snažan razvoj tehnologije obrade materijala naročito u zadnjih (više od) sto godina i istovremeno ogromno zaostajanje u tehnologiji obrade informacija (a doskora i podataka) u poslovnim sistemima« (str. 89). Sa ovakvom polaznom osnovicom autor dalje razlaže prilaz kvantitativnoj analizi tehno-ekonomske efikasnosti TPP, gde do kraja razlaže i kvantifikuje elemente te analize dajući i predloge za dalju optimalizaciju elemenata tehno-ekonomske efikasnosti.

Na taj način, u III poglavlju autor predstavlja naučnu metodologiju analize tehno-ekonomske efikasnosti TPP, uz formiranje odgovarajuće baze podataka neophodne za tu analizu i za razvoj TPP. U IV poglavlju te elemente ugrađuje u konkretan primer primene savremenih tehnoloških i organizacionih metoda u metalnoj industriji. Doprinos ovoga dela posebno ističemo s obzirom na detaljno primenjen metodološki postupak na konkretnom primeru, što bi moglo da bude podloga i uputstvo za rad pri projektovanju TPP u praksi.

Projektovanje tehnologije i njen razvoj smatra se okosnicom budućeg razvoja proizvodnog i, šire, poslovnog sistema jer je činjenica da je racionalnost tehnologije suštinska i opredeljujuća komponenta za valjanost proizvodnog procesa ukoliko se ona posmatra posredstvom pokazateljâ valjanosti u odnosu na definisane ciljeve razvoja u vremenu. Pri tom se ističe da su »tehnološki procesi proizvodnje materijalnih dobara osnova za organizaciju radnih procesa, jer su njihova okosnica i kriterijum realizacije; efikasnost svakog radnog procesa posledica je valjanosti tehnološkog procesa, mada na efikasnost mogu uticati i drugi faktori izvan tehnološkog procesa« (str. 208).

Ciljevi razvoja proizvodnog sistema se svakako postavljaju prema uporednim veličinama i ostvarenim rezultatima kod bolje razvijenih i sličnih sistema za manje razvijene sisteme, a prema procenjenim raspoloživim potencijalima tehnološkog progresa za visokorazvijene sisteme, uz procenu i uslovljenost postojećeg stanja i okruženja, što postoji u svakoj vrsti programiranja ciljeva razvoja.

Knjiga *Racionalizacija tehnologije i organizacije rada* predstavlja podsticaj za produbljivanje predstavljene naučne metodologije za racionalizaciju tehnologije i organizacije, te je izazov za dalja naučna istraživanja u ovoj oblasti. Pored toga, značajan je i njen do-

Digitized by Google

prinos kao podsticaj za primenu naučnih metoda u praksi, posebno imajući u vidu predstavljen primer metalne industrije koji je razrađen. U svakom slučaju, racionalizacija proizvodnih resursa trebalo bi da bude osnova za naučna istraživanja ubuduće, a takođe i u žiži interesovanja radnikâ u udruženom radu u oblasti materijalne proizvodnje.

Maja Levi-Jakšić

Mihailo Bjelica: Štampa i društvo — istraživanje istorije novinarstva

(Zavod za udžbenike i nastavna sredstva — Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1983)

Dr Mihailo Bjelica, baveći se istraživanjem masovnih komunikacija, a posebno istorijom štampe, svojim prilozima je obogaćivao i proširivao naučna saznanja o ovom značajnom segmentu naše kulturne, javne i političke delatnosti. Kao sinteza tog višegodišnjeg i svestranog proučavanja — *Štampa i društvo* je dragocena naučna studija koja je za izuzetan naučni doprinos dobila nagradu RTV Beograd za 1983. godinu. Ovo visoko priznanje takođe obavezuje da se delo analitički razmotri i kritički oceni.

Celovitu i marksistički istraženu istoriju jugoslovenskog novinarstva mi nismo imali. Postojala su parcijalna istraživanja, neka čak i temeljita (J. Skerlić, J. Horvat, V. Dragović, E. Čakra, B. Mokrov, A. Radenić itd.). Tematske studije ili monografije o velikanima našeg novinarstva samo su delimično osvetljavale pojedine periode i beležile trenutna dostignuća u razvitku naše novinarske delatnosti (T. Gmajner, S. Dimitrijević, S. Jovanović, N. Kadija, K. Kovačić, Z. Leković, R. Marković, T. Militar, P. Mitropan, S. Nikšić, T. Ostojić, J. Prodanović i drugi). U naučnim prilozima, pregledima i dokumentima sadržan je kraći period, ili je posmatranje vršeno iz trenutnih političkih potreba i pobuda, ili je, pak, istraživanje vršeno iz specifičnih idejnih uglova. Novinarstvu se nije pristupalo kao izučavanju svih medija podjednako. Najbrojniji su prilozi o štampi, a izučavanja o radiju, televiziji, novinskim agencijama i filmu su ili škrta ili jednostrana. Mnoga zbivanja u našem novinarstvu nisu smeštana u širi kontekst svetskih idejnih i političkih kretanja i naučnih i tehničkih dostignuća. Konstruisati jugoslovensku istoriju novinarstva vodeći računa i o ovoj svetskoj dimenziji objektivno je zahtevalo autorovu smelost i sposobnost, smisao za selekciju i kritičko preispitivanje, za analizu kao metod objektivnog naučnog saznanja, ali i smisao za strogu marksističku orijentaciju i nužno naučno uopštavanje. Dr Bjelica je, strpljivo i postupno, zasnivajući svoje sudove pretežno na argumentima, a ne na osećanju i ličnom mišljenju, uspeo da uskladi strast istraživača sa objektivnom naučnom istinom. Sposobnost pronicanja pri analizi sadržine, naučni entuzijazam, uvažavanje uzročno-posledičnih veza, a posebno objektivno, mirno izlaganje (literarni manir se ovde ne pretvara u šablon) — reflektuju se u ovom naučnom delu kao posebni kvaliteti.

U želji da temeljito i istorijski utvrdi genezu našeg novinarstva, autor je poštovao hronologiju zbivanja. Rukovodio se onim što se zbiva na svetskoj pozornici, procenjivao opšta društvena kretanja i međusobne uticaje, ali je prosuđivao uz puno uvažavanje istorijskih, društvenih, političkih i ekonomskih previranja specifičnih za našu, jugoslovensku teritoriju koja je često menjala granice, trpela stranačke uticaje, zamenjivala vere i kulture i gotovo stalno vodila borbu za nacionalni opstanak.

Digitized by Google

Udžbenik ima dva dela.

U *prvom* delu se izlažu karakteristične faze u razvoju novinarstva uopšte, počev od nastanka štampe preko »zlatnog doba« do savremenih zbivanja. Izučena je uloga štampe u buržoaskim revolucijama, shvatanje njene propagandne uloge, njenog nastojanja da politički bude slobodna i njenog tragičnog bilansa da je gotovo uvek bila oružje vladajuće političke snage. Značajna su poglavlja u kojima se govori o usponu informativne štampe na Zapadu i u SAD, o radničkom pokretu i štampi, o nastajanju socijalističke štampe i novoj, marksističko-lenjinističkoj koncepciji. Tu su zanimljiva i poglavlja o najznačajnijim svetskim novinarima, a posebno o razvitku novih medija: radija, filma, televizije.

U *drugom* delu knjige kritički je dat prikaz razvitka jugoslovenskog novinarstva. U istorijskom kontekstu se posmatraju počeci štampe jugoslovenskih naroda: u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Vojvodini, Makedoniji, Crnoj Gori. Veliku pažnju autor poklanja političkoj štampi u XIX veku, koja je bila ili stranačka, ili konzervativna i liberalna, ili buržoasko-demokratska. Najznačajniji odeljci su svakako oni o počecima socijalističke štampe, koja se vezuje za ime Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, o zahtevima za slobodu štampe i o jugoslovenskom novinarstvu između dva svetska rata. U ovim odeljcima Bjelica znalački koristi istorijsku građu; poštujući istorijske činjenice, on ih prelama kroz marksistički pogled na svet, ističe ideološki karakter štampe i radija i posmatra ih iz savremenog ugla. Ovaj period je svakako najpreglednije izložen i najsvestranije ocenjen. Studioznost, posmatranje iz sociooloških, političkih, kulturnih, idejnih i profesionalnih vidova štampe ovde je došla do punog i pravog naučnog izraza. Autor je slobodouman, originalan, pronicljiv, faktografski razigran — svaki sud prirodno sledi na osnovu pouzdane faktografije, svaka pojava je duboko osvetljena i utvrđena njena idejna pozicija.

U poglavljima: Štampa i radio u narodnooslobodilačkoj borbi i Sredstva informisanja u novoj Jugoslaviji, dakle, vremenski bližim, autor je naučno suzdržan, poštuje faktografiju i korektno je izlaže, jasno je idejno ocenjuje, ali, verovatno iz uverenja da se o ovom periodu najviše zna, ne upušta se u opširna razmatranja. Celovitost je ovde došla na specifičan način: komparativno se posmatra razvitak svih medija informisanja (štampa, radio, TV, film, agencije) njihova uloga se ocenjuje u sklopu celovitog našeg samoupravnog socijalističkog razvitka, a sloboda štampe, na primer, u okviru Ustavom zagarantovane slobode informisanja uopšte. Ovi delovi su koncizni, jasni i njima se dopire do najbliže naše stvarnosti: do osamdesetih godina našeg veka, kada se vrši transformacija sistema informisanja i kod nas i u svetu.

Knjiga *Štampa i društvo*, čiji bi adekvatniji naziv bio Istorija novinarstva (jer se ne posmatraju samo relacije: štampa — društvo, već ravnopravno i ostala sredstva informisanja) likovno je obogaćena osećanjem mere i ukusa, a prilozi imaju izrazitu faktografsku draž. U njoj se kao nit može pratiti i razvitak oblika izražavanja (žanrova), što delu daje posebnu teorijsku vrednost. Doda li se tome i priložena literatura, naša i strana, kojom budući istraživači mogu utoliti svoju naučnu radoznalost, objektivno se može zaključiti da ova knjiga predstavlja krupan naučni doprinos u osvetljavanju naše društveno-političke, kulturne i javne delatnosti.

Radomir Životić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

Rm-
HX
365
.5
.S63

YU ISSN 0560-6675

ALDERMAN LIBRARY
SEP 10 1984
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

5
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Bramislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uredivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 5

Sadržaj

Vidoje Žarković

SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje 623

Dragomir Vojnić

Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije 645

Aleksandar Bajt

»Realne kamate« i kursne razlike 674

Prvoslav Ralić

Savez komunista i »omladinsko pitanje« danas 703

Stipe Orešković

Leszek Kolakowski i filozofija dvorske lude 719

Ivan Bernik

Društvene nejednakosti u socijalizmu 743

Veljko Milatović

Tendencije i uslovi snaženja institucionalne demokratije u Latinskoj Americi 753

Prikazi 760

Digitized by Google

Содержание

Видое Жарkович

СКЮ в борьбе за социалистическое самоуправление 623

Драгомир Войнич

Идейно-теоретические основы Долгосрочной программы экономической стабилизации 645

Александр Байт

„Реальные проценты" и курсовая разница 674

Првослав Ралич

Союз коммунистов и „молодежный вопрос" сегодня 703

Стипе Орешкович

Лешек Колаковский и философия шута 719

Иван Берник

Общественные неравенства при социализме 743

Велько Милатович

Тенденции и условия укрепления институциональной демократии в Латинской Америке 753

Рецензии 760

Contents

Vidoje Žarković

The LCY in Struggle for Socialist Self-management 623

Dragomir Vojnić

The Ideological-theoretical Foundations of the Long-term Economic Stabilization Programme 645

Aleksandar Bajt

»Real Interest Rates« and Exchange Differences 674

Prvoslav Ralić

The League of Communists and »Youth Issues« Today 703

Stipe Orešković

Leszek Kolakowski and the Philosophy of the Court Jester 719

Ivan Bernik

Social Inequalities in Socialism 743

Veljko Milatović

Tendencies and Conditions for the Strengthening of Institutional Democracy in Latin America 753

Reviews 760

Digitized by Google

Vidoje Žarković

SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje

Govoreći o organizaciji komunista, Marks i Engels su u Komunističkom manifestu napisali da komunisti »nemaju nikakve interese odvojene od interesa celokupnog proletarijata... Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret... Komunisti su... u praksi onaj deo radničkih partija koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni teoretski prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta... Teorijske postavke komunista su samo opšti izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, istorijskog kretanja koje se vrši pred našim očima«[1].

Polazeći od toga, i organizaciona izgradnja i način djelovanja partije komunista moraju proisticati iz konkretnih uslova borbe za realizovanje istorijskih interesa radničke klase na svakoj etapi revolucionarnog razvitka.

Naravno, uporedo sa tim, i prije svega, partija kao »kolektivni intelektualac proletarijata«, kako je to formulisao Antonio Gramši, ima istorijsku misiju i ulogu da osmišljava dugoročne interese radničke klase koji nijesu vječito isti, već se mijenjaju zavisno od revolucionarnih kretanja i dostignuća u borbi za oslobođenje rada.

[1] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 27.

Digitized by Google

Ako komunisti nemaju nikakvih posebnih interesa, odvojenih od interesa proletarijata, onda ni njihova organizacija ne može biti postavljena drugačije niti drugačije raditi, već jedino u skladu sa interesima borbe za ostvarenje ciljeva radničke klase u datim, konkretnim uslovima.

Analiza dosadašnjeg razvoja SKJ pokazuje da on nikada nije stavljao sebe iznad i izvan opštih procesa i razvitka demokratije, socijalizma, transformacije celokupnog našeg društva. Naprotiv, on je svoju organizaciju, način djelovanja i funkcije stalno i svjesno prilagođavao potrebama razvitka socijalizma i socijalističke demokratije u našoj zemlji. »Partija proletera — pisao je drug Tito još 1942. godine u članku *NOB i organizaciono pitanje naše partije*, objavljenom u »Proleteru« — Komunistička partija je živi organizam koji mora neprekidno da se obnavlja i izgrađuje ako neće da je neprijatelji unište, da je događaji pregaze, ako neće da zaostane, ako neće da bude potisnuta u stranu i da bude samo posmatrač i nemoćan očevidac današnjeg sudbonosnog zbivanja.«[2]

Ove Titove riječi su veoma značajne i danas, jer upućuju na odlučnu borbu protiv dogmatizma i idejne okoštalosti. One upućuju na potrebu stvaralačkog pristupa organizaciji i načinu djelovanja Saveza komunista danas u uslovima ostvarivanja revolucionarnih preobražaja, putem razvoja socijalističkog samoupravljanja i borbe za ostvarenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Zbog svega toga, da bismo potpunije sagledali suštinu i način ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista danas, moramo poći ne od samog Saveza komunista, već prije svega od osnovnih karakteristika sadašnje etape našeg društvenog razvitka — od osnovnih uslova i neposrednih ciljeva naše današnje borbe za izgradnju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Samoupravljanje je proizvodni odnos za koji se bore i koji razvijaju sami radnici

Osnovna karakteristika našeg današnjeg društvenog trenutka jeste borba za izgradnju socijalističkog samoupravljanja kao integralnog sistema u kojem će samoupravno organizovani radnici i radni ljudi u udruženom radu imati odlučujuću ulogu u upravljanju tokovima društvene reprodukcije u cjelini, a preko delegatskog sistema i u vođenju cjelokupne društvene politike i, na tim osnovama, borbe za ostvarenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Poslije veoma ubrzanog privrednog razvoja u poslijeratnom periodu, u našoj zemlji su se posljednjih godina snažno zaoštrili neki ekonomski problemi i uzeli maha nepovoljni trendovi u dru-

[2] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, tom I, »Naprijed«, Zagreb, str. 50.

Digitized by Google

štvenoj reprodukciji, koji su izazvali veliku ekonomsku nestabilnost. Došlo je do usporavanja stope rasta, do velikih neusklađenosti u materijalnoj strukturi privrede, do visoke inflacije, pada životnog standarda i zaoštravanja problema nelikvidnosti.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije osvijetlio je uzroke ovakvom stanju i utvrdio pravce neophodnih društvenih aktivnosti i promjena radi izlaska iz sadašnjih teškoća. On je pokazao da nije riječ samo o otklanjanju slabosti mjerama tekuće ekonomske politike, već i o neophodnosti unošenja veoma krupnih promjena u privredni sistem i strategiju privrednog razvoja, o nužnosti mijenjanja ponašanja, svijesti i navika i dovođenja na pravu mjeru mnogih želja, ambicija i prohtjeva.

Sada je u središtu pažnje našeg društva ostvarivanje Dugoročnog programa. Njegova je suština u tome da se, uz maksimalni oslonac na vlastite snage, stabilizuju poremećeni ekonomski tokovi, na osnovama slobodnijeg djelovanja ekonomskih zakonitosti, bržeg podizanja produktivnosti rada i ekonomske efikasnosti, bržeg rasta izvoza, ostvarivanja odgovarajućih promjena u privrednoj strukturi i potpunijeg iskorišćavanja sopstvenih privrednih potencijala, kao i komparativnih prednosti i slično.

U Dugoročnom programu, naročito u njegovim Polaznim osnovama, konstatovano je da je osnovni uzrok našim današnjim ekonomskim i društvenim teškoćama — spori razvoj socijalističkog samoupravljanja i velika snaga birokratizma u našem društvu.

Takođe je rečeno da izlaz iz tih teškoća može obezbijediti jedino dalji razvoj samoupravljanja. Jedino je na tim osnovama moguće prevladati razne monopole i motivisati široke radne mase za izvršavanje mnogobrojnih i teških zadataka od čega zavisi i uspješno ostvarivanje stabilizacije.

Slična misao je zapisana i u Programu SKJ: »Organski oblik u kome se protivurečnosti socijalističkog razvitka mogu i moraju rešavati, postupno, evolucijom, jeste razvoj demokratizma i društvenog samoupravljanja u svim oblicima društvenog života.«[3] Birokratizam »kao bolest slabi ceo organizam socijalističkog društva i time pokreće i jača antisocijalističke snage i tendencije. Birokratizam pre svega neminovno raskida veze između vodećih političkih snaga i radničke klase i time zaoštrava sve unutrašnje društvene suprotnosti.«[4]

S pravom se može tvrditi da su naše današnje ekonomske i društvene teškoće proistekle ne samo, i ne prije svega, iz nedovoljnog poštovanja klasičnih ekonomskih principa ravnoteže (poremećaj odnosa između ponude i tražnje, poremećene materijalne strukture privrede, nesklad između prava i obaveza i slično), već ponajviše zbog toga što se nalazimo u situaciji u kojoj bismo morali učiniti nove konkretne prodore u razvoj samoupravljanja, a mi ih u posljednje vrijeme ne činimo ili to činimo sporo, neodlučno, polovično.

[3] *Sedmi kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 297.

[4] Isto, str. 224.

Digitized by Google

Zbog toga je, u interesu ostvarivanja ekonomske stabilizacije i daljeg dinamičnog razvoja našeg društva, glavni strateški pravac akcije SK i drugih subjektivnih snaga u ovom trenutku — razvoj samoupravljanja i socijalističke demokratije i organizovanje subjektivnog faktora za vođenje te akcije. Mi moramo u svakodnevnom životu smjelo što brže da otklanjamo sve ono što nas udaljava od osnovih ciljeva razvoja socijalističkog samoupravljanja i što pothranjuje i jača birokratizam.

Dugoročni program je dao jasne odgovore na pitanje: koje su nam promjene, u interesu stabilizacije, neophodne u razvojnoj i ekonomskoj politici i privrednom sistemu? Međutim, pred nama je zadatak da kritičkom analizom prakse utvrdimo i koje su nam mjere neophodne za dalji razvoj političkog sistema, takođe u interesu uspješnijeg razvoja samoupravljanja.

Samoupravljanje se u svojoj prvoj fazi razvijalo prije svega kao politička institucija radničke klase. Trebalo je da prođe niz godina pa da se samoupravljanje politički učvrsti i afirmiše. To se moralo postizati u sistemu u kojem je socijalistička država imala u velikoj mjeri odlučujuću ulogu gotovo u svim oblastima društvenog života, a naročito u oblasti proširene reprodukcije.

Činjenica je da se u takvim uslovima za relativno kratko vrijeme samoupravljanje afirmisalo kao nezamjenljiva tekovina radničke klase. Ono je, i kao politička institucija, u našoj praksi otvorilo procese postepenog razbijanja i prevazilaženja etatističko-birokratskih odnosa i etatističko-birokratske strukture u svim sferama društvenog života. Otvorilo je procese uključivanja miliona radnika u rješavanje problema vezanih za uslove njihova rada i raspodjelu dohotka koji oni stvaraju. Samoupravljanje je počelo da mijenja cjelokupnu političku nadgradnju i političku strukturu društva. Na nov način su postavljena mnoga pitanja našeg društvenog razvitka: izgradnja privrednog i političkog sistema, odnos između privrede i vanprivrednih djelatnosti, odnos između čovjeka i države i slično.

Zahvaljujući tome, samoupravljanje se u praksi razvilo tako da je sve manje moglo ostajati puka politička institucija, o kojoj se staraju država i društveno-političke organizacije, a sve je više postajalo osnovni proizvodni odnos koji razvijaju i za koji se bore sami radnici.

Nova faza u razvoju samoupravljanja otpočela je ustavnom reformom iz 1971. i 1974. godine, dosljednijom borbom za deetatizaciju odnosâ u oblasti proširene reprodukcije i borbom za dosljedno realizovanje principa raspodjele prema radu, to jest za zasnivanje svih osnovnih društvenih odnosa, na bazi tog principa (među radnim ljudima kao pojedincima, između pojedinca i radnog kolektiva, radnih kolektiva, radnog kolektiva i društveno-političke zajednice, među društveno-političkim zajednicama).

To je otvorilo proces bitnog mijenjanja osnovnih društvenih tokova i uloge pojedinih društvenih subjekata u tim tokovima.

Tu novu etapu karakteriše težnja da oslobođenje radničke klase treba i mora u sve većoj mjeri da se ostvaruje upravo nje-

Digitized by Google

nom aktivnošću. Otvoren je proces kojim radnička klasa treba neposredno da se ostvari kao osnovni i odlučujući činilac društvenog razvoja, osnovni subjekt socijalističke demokratije. Ona svoju vodeću ulogu u preobražaju društva u pravcu komunizma, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, treba da realizuje neposredno, kao subjekt političke akcije, a ne posredstvom svojih političkih institucija — u prvom redu države i partije. Na tome se temelje sve promjene u izgradnji našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema preduzete u posljednjoj deceniji, kao i sve mjere deetatizacije u oblasti privrednog sistema i proširene reprodukcije.

S druge strane, taj proces je morao unijeti, i unio je, bitne promjene i u samu samoupravnu strukturu. Učinio je neminovnim razvijanje i izgradnju odnosâ u kojima radni čovjek može što neposrednije, a ne samo preko svojih izabranih predstavnika u organima samoupravljanja, uticati na uslove svoga rada i na raspodjelu dohotka, i u kojima će radnik sve više neposredno postajati subjekt političke akcije. Takva orijentacija je plod saznanja, stečenih na osnovu dosadašnjih iskustava, da se socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi mogu jačati i razvijati samo ako je radni čovjek što neposrednije uključen u rješavanje svih bitnih pitanja vezanih za uslove svoga rada, sticanje i raspodjelu dohotka.

Novi vidovi konflikata između etatizma i samoupravljanja

Stvaralačka inicijativa i revolucionarna djelatnost radnih ljudi može se u punoj mjeri razviti preko raznih oblika neposrednog odlučivanja i samoupravljanja i preko demokratski izabranih samoupravnih organa.

Samoupravljanje se ne može ostvariti ako se svodi samo na osnovnu organizaciju udruženog rada koja pruža mogućnost svakom radniku da neposredno učestvuje u procesu dogovaranja i odlučivanja u njoj. Savremena tehnologija zahteva čvršću povezanost privrede i društva, pa osnovne organizacije udruženog rada ne mogu postojati niti opstati kao neke izolovane jedinice nepovezane sa većim cjelinama. Pod neposrednim samoupravljanjem se podrazumijeva prije svega potreba da se u konstituisanju cjelokupnog sistema mora poći od radnog čovjeka — proizvođača u osnovnoj organizaciji udruženog rada kao od aktivnog političkog i društvenog subjekta. Tako se, u osnovi, stvaraju mogućnosti da radnik neposredno učestvuje u rješavanju svega onoga što se u uslovima savremene tehnologije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa može na taj način rješavati, a to znači u OOUR i mjesnoj zajednici. Svi ostali oblici konstituisanja društvenog organizma na višim nivoima društvene strukture i organizacije takođe polaze od neposrednog proizvođača u OOUR i od njegovih interesa i potreba, naime, da oni budu njegovo djelo, a ne bilo čiji monopol, to jest da se konstituišu na samoupravnim delegatskim osnovama.

Digitized by Google

Samoupravljanje shvaćeno u ovom smislu najefikasniji je put za prevazilaženje najamne psihologije i otuđenosti dohotka od proizvođačâ. Jedino se u samoupravljanju kao integralnom sistemu zasnovanom na odlučujućoj ulozi radnikâ u OOUR, može konstituisati i izraziti društveno-ekonomski interes radničke klase, radnih ljudi, kao »osnovni trajni pokretač društvenog napretka«[5]. A to je polazna tačka našeg sistema.

Na svim ovim saznanjima temeljili su se napori Saveza komunista čiji je cilj bio da se sprovede ustavna reforma iz 1974. godine, da se afirmišu osnovne organizacije udruženog rada kao osnovna žarišta samoupravljanja, da se izgrađuju odnosi u kojima se dohodak formira i raspodjeljuje na nivou OOUR, da se ubrzaju procesi samoupravnog udruživanja u privredi i vanprivrednim djelatnostima, da se razvije delegatski sistem.

Pri tom treba naglasiti da je Savez komunista, pristupajući ovom revolucionarnom poduhvatu, bio svjestan činjenice da se sve to ne može ostvariti odjednom i da je u pitanju dugoročniji proces. Jer, riječ je o izgradnji kvalitativno novog društvenog odnosa u kojem treba da se ostvaruju najsloženiji društveni procesi kao što su ukidanje ostataka klasnih odnosa, oslobođenje rada, puna afirmacija ljudske ličnosti itd. A taj proces ne može teći glatko. On nužno mora nailaziti, i nailaziće, na niz subjektivnih otpora, a i na objektivne teškoće i sučeljavati se s protivurječnostima. On se može uspešno razvijati samo ako je zahvatio sve oblasti društvenog života, ako mu se prilagođava cjelokupna društvena struktura i ako su vodeće idejno-političke snage na visini svoga istorijskog zadatka.

Polazeći od svega toga, s pravom se može reći da su ustavna reforma iz 1974. godine i odluke posljednjih kongresa SKJ značili, u idejno-političkom smislu, novi veoma krupan korak naprijed u razvoju samoupravljanja kao integralnog društvenog sistema.

Ustav i Zakon o udruženom radu dali su institucionalne preduslove da samoupravno organizovani radnici i radni ljudi uzmu u svoje ruke proširenu i opštedruštvenu reprodukciju. Ali u njihovom sprovođenju nijesmo daleko odmakli. U ostvarivanju tih ciljeva javile su se mnogobrojne, velike teškoće, pa i otpori. S jedne strane, neka konkretna institucionalna rješenja nijesu dosljedno izvođena iz novih proizvodnih odnosa. S druge, pak, strane, uz nove ideje i odnose održale su se stare snage, tendencije i centri moći koji se veoma brzo i vješto prilagođavaju promjenama u društvu, nastojeći da na taj način i dalje zadrže svoju poziciju i ulogu, ali i da uspore tok promjena u pravcu jačanja društvenog položaja, moći i uticaja udruženih radnika. Idejna i politička aktivnost organizovanih snaga socijalističke svijesti na krčenju novih revolucionarnih puteva u praksi i na slamanju otpora nije bila ni približno u skladu sa potrebama istorijskog trenutka.

Tako se desilo da — iako imamo jasnu opštu koncepciju razvoja društva u sadašnjoj fazi ostvarivanja socijalističke revolucije

[5] *Sedmi kongres SKJ*, cit. izd., str. 301.

Digitized by Google

na osnovama socijalističkog samoupravljanja — postoji veliki raskorak između opredjeljenja koja su usvojena u Ustavu i drugim našim osnovnim dokumentima i njihove primjene i ostvarivanja na djelu. Vidan je nesklad između onoga što smo definisali kao ciljeve, kao politiku, i onoga što se u praksi radi i ostvaruje.

Zbog svega toga se u političkom životu našeg društva zaoštrio, tokom minule decenije, u novim vidovima konflikt između etatizma i samoupravljanja. A i dalje se zaoštrava. Pri tom je očigledno da je tehnobirokratizam veoma snažan i da je osnovna moć samoupravno udruženog rada — društvena svojina izložena stihijnim i svjesnim tendencijama otuđivanja, bilo u vidu restauracije privatne i grupne svojine ili u obliku tehnoupravljačkog monopola u raspolaganju društvenim sredstvima i vraćanja upravljanja u nadležnost države i drugih otuđenih centara moći.

Procesi decentralizacije nijesu sprovođeni i kao procesi deetatizacije. To je dovelo do jačanja etatizama na raznim nivoima i do njihovog snažnog sukobljavanja sa socijalističkim samoupravljanjem. Birokratizam se od odanog pobornika savezne vrlo brzo i vješto pretvara u zaštitnika republičke države, favorizujući sve što je posebno, parcijalno, a zanemarujući ono što je zajedničko, i obrnuto. On danas vrši snažan pritisak i na radničku klasu, pa i na sam SKJ s ciljem da parcijalizuje i njenu svijest, da je podstiče na ostvarivanje neposrednih interesa na uštrb istorijskih, da je dijeli po teritorijalnom principu.

Posljedica toga je snažno ispoljavanje dezintegracionih faktora, koji su s različitim intenzitetom i modalitetom zahvatili gotovo svaku oblast društvenog života. Pojave teritorijalnog zatvaranja, cijepanja jedinstvenog tržišta i slično postale su masovne. Veoma je izraženo insistiranje na trenutnim i parcijalnim interesima na štetu dugoročnih i zajedničkih interesa. Zbog toga se sa dosta teškoća postiže dogovor o vitalnim ekonomskim i razvojnim problemima zemlje, a uz to najviše nedosljednosti ima u sprovođenju zajedničke ekonomske politike utvrđene na nivou federacije.

Ukoliko se bude potpunije i dosljednije ostvarivao naš sistem, na odlučujućoj ulozi udruženog rada — kako smo to utvrdili u Ustavu i drugim programskim dokumentima — utoliko će biti sve manje pojava i tendencija autarkizma, jer je interes radničke klase tome suprotan. Interes naše radničke klase je nedjeljiv, i on za SKJ jeste i mora biti osnovni kriterijum za ocjenjivanje političke akcije i ponašanje, kako pri utvrđivanju konkretnih sistemskih rješenja tako i prilikom njihovog ostvarivanja. Kardelj je smatrao da se u našoj višenacionalnoj zajednici klasni i nacionalni interesi moraju izražavati kao jedinstveni interes udruženog rada, jer se time najuspješnije suzbija tendencija ka vještačkom odvajanju nacionalnog od klasnog, bilo sa stanovišta reakcionarnog nacionalizma ili sa stanovišta dogmatsko-centralističke ideologije državno-svojinskog birokratizma.

Jedno od središnjih pitanja, koje nijesmo u dosadašnjoj praksi adekvatno riješili, a koje snažno povećava naše privredne i dru-

Digitized by Google

štvene teškoće danas, jeste samoupravna organizovanost jugoslovenske privrede. Dvije ključne prednosti se obezbjeđuju adekvatnim samoupravnim organizovanjem udruženog rada. Jedna je u tome što se na taj način stvaraju uslovi za skladnu podjelu rada i optimalizaciju cjelokupnog reprodukcionog procesa po mnogim osnovama. Druga je u tome što se tako obezbjeđuju mogućnosti za efikasan i racionalan uticaj udruženog rada na oblikovanje uslovâ privređivanja koji će doprinijeti bržem razvoju proizvodnih snaga i socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. U stvari, bez adekvatne samoupravne organizovanosti udruženi rad teško može i preuzeti na sebe sve one funkcije koje mu po Ustavu pripadaju u upravljanju cjelokupnim tokovima opštedruštvene reprodukcije. Ni za trenutak se ne smije zaboraviti da snaga radničke klase neposredno zavisi od njene organizovanosti i klasne svijesti — a ni jedno ni drugo ne može proisteći samo iz stihijnih kretanja, već je i plod sistema i djelovanja avangarde — Saveza komunista.

Mi moramo cjelokupnom praktičnom aktivnošću SKJ i drugih subjektivnih snaga našeg društva, kao i mjerama usmjerenim na razvoj našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, doprinositi tome da se sve ove i njima slične društvene protivurječnosti što brže i što dosljednije razrješavaju u korist samoupravljanja.

Moraju se učiniti i napori i prodori, kao i inovacije u sistemu, koji će širiti prostore socijalističkom samoupravljanju, a slabiti elemente i tendencije oživljavanja državnog socijalizma i restauracije građanske parlamentarne demokratije. U tom pogledu u SKJ ne bi trebalo da bude nikakvog dvoumljenja ili kolebanja.

Sa tog stanovišta je besmisleno sporiti se povodom toga da li su razlog našim teškoćama slabosti nekih instrumenata sistema ili slabosti u sprovođenju propisâ. Jer, istina je da su posrijedi obje vrste slabosti. SKJ se nikada nije fetiški odnosio prema konkretnim rješenjima u našem privrednom i političkom sistemu, pa nema razloga da se i sada tako ne ponaša. Ne treba dogmatski braniti ona normativno-institucionalna rješenja koja nijesu izdržala provjeru društvene prakse. Za SKJ su neprikosnoveni njegovi programski ciljevi: socijalističko samoupravljanje i ravnopravnost naših naroda i narodnosti. A instrumenti i mehanizmi su nešto što treba prilagođavati interesima ostvarivanja tih ciljeva. Ali, isto tako, moramo mijenjati svijest i društvenu praksu, a ne instrumente i mehanizme sistema, kada analiza pokaže da uzroci nijesu u slabostima pojedinih sistemskih rješenja, već u njihovom nedosljednom sprovođenju.

Pri tom su vrlo jasni kriterijumi od kojih pri vrednovanju svih prijedloga i ideja treba polaziti.

Nikakvoj reviziji nijesu podložna ustavna načela i rješenja koja jačaju društvenu moć i ulogu udruženog rada. Nema, takođe, mjesta nikakvim raspravama, a kamoli promjenama koje bi značile odstupanje od ustavnih načela i rješenja kojima se obezbjeđuju nacionalna ravnopravnost i prava socijalističkih republika i pokra-

Digitized by Google

jina u odnosu na svoj razvoj i razvoj zemlje u cjelini. Nedopustiva su i ma kakva pomjeranja u političkom sistemu koja bi značila uzmicanje od već ostvarenih i u praksi potvrđenih odnosa u federaciji, koji se grade na osnovama ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, dogovaranja i sporazumijevanja i solidarnosti.

Ali argumentovanoj kritici i promjenama podložno je sve što se pokazalo, i pokazuje, kao kočnica da se ustavna načela i strateška opredjeljenja u izgrađivanju socijalističkog samoupravnog društva i sistema našeg federalnog uređenja potpunije i dosljednije ostvare.

Kada govorimo o potrebi novih prodora u razvoju socijalističkog samoupravljanja, koje moramo brže činiti i radi savlađivanja sadašnjih ekonomskih teškoća, ne smijemo ni za trenutak gubiti iz vida da suština samoupravljanja nije u »autonomnom« pluralizmu samoupravnih organizacija i zajednica, već u tome da oni koji rade i stvaraju — odlučuju i upravljaju, dakle, da samoupravne odluke donose i primjenjuju oni na koje se one odnose. U tom pravcu bi se morale razvijati naše skupštine i druga delegatska tijela.

U ovom našem trenutku je najvažnije da se samoupravljanje ojača i osposobi za prevazilaženje svih oblika parcijalizacije i zatvaranja, za stvaranje dublje društvene i privredne integracije, da se oslobađa svih anarhičnih primjesa i tendencija, da se razvija ne kao sistem proizvoljnih odluka pojedinaca i grupa, već kao sistem slobodnog udruženog rada.

Veću prepreku tome predstavlja činjenica da je materijalna baza samoupravljanja ugrožena. Zaposlenima u osnovnoj organizaciji udruženog rada veliki dio dohotka unapred je zakonima raspoređen, tako da im ostaje da odlučuju o ličnoj potrošnji i, eventualno, o ulaganjima u prostu reprodukciju.

Savez komunista — odlučujući činilac u razrješavanju konflikata između etatizma i samoupravljanja

Sve su to teški i složeni zadaci, koji se ne mogu uspješno rješavati stalnim jačanjem socijalističkog samoupravljanja, bez pojačane aktivnosti Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage naše radničke klase. Oni takođe određuju i način ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije, njegov društveni položaj i karakter, kao i način njegovog organizovanja i djelovanja u ovoj etapi našeg društvenog razvitka.

Poodavno je Savez komunista Jugoslavije došao do saznanja da on ne može biti osnovna vodeća snaga u našem društvu na taj način što će u ime radničke klase odlučivati o svim bitnim pitanjima društvenog razvoja, već se mora izboriti za to da radnička klasa, kojoj će on stajati na čelu, postane neposredno osnovni subjekt socijalističkih kretanja koji odlučuje o svojoj sudbini i sudbini socijalizma. Djelovanje Saveza komunista putem

Digitized by Google

nametanja odluka radnom kolektivu, skupštini i ostalim samoupravnim tijelima i organizacijama direktno bi usporavalo razvoj socijalističkog samoupravljanja za koje se SK svom svojom snagom bori.

S druge strane, ako je jačanje samostalnosti svakog subjekta odlučivanja uslov njegove odgovornosti i daljeg razvoja samoupravljanja, to ne znači da Savez komunista treba da se pasivizira, da se povuče i posmatra kako svako radi šta hoće i kako hoće. Da bi na delu bio vodeća idejno-politička snaga koja usmjerava i podstiče socijalistički samoupravni razvoj, Savez komunista mora reagovati na sve što se dešava u društvu, podržavati sve što je progresivno i boriti se svim demokratskim sredstvima protiv svega onoga što se suprotstavlja socijalističkom samoupravnom razvitku, što ga koči i usporava.

Takvo djelovanje Saveza komunista je i u ovoj etapi našeg razvitka osnovni preduslov daljeg revolucionarnog razvoja našeg socijalističkog društva.

Dalje kretanje našeg socijalističkog društva, koje karakteriše razvoj samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa, nije — kako nam to i naša praksa svakodnevno potvrđuje — neki neprotivurječan proces, miran razvitak koji bi mogao da se samo pod dejstvom stihije automatski ostvaruje, već samim uspostavljanjem odgovarajućeg sistema i mehanizma.

Socijalizam, kao istorijski period preobražaja klasnog u beskласno društvo, u neprekidnom je razvoju. Karakteristika socijalizma je da je on prelazni period, da u njemu ima niz ostataka starog društva, ali i elemenata novog društva — i da se u njemu neprekidno sukobljava, neprekidno vodi borba između starog i novog, i na taj način se probijaju i učvršćuju klice razvoja društva u pravcu komunizma. Zaostajanje u tom razvoju znači konzerviranje odnosâ koji su bili nužni u jednoj etapi, a koji se u drugoj etapi moraju prevazići ako društvo želi da napreduje u pravcu komunizma. Ako se društvena struktura jedne etape okameni, onda nužno dolazi do raznih, većih deformacija.

S druge strane, naša praksa je ubjedljivo potvrdila da u izgradnji socijalizma djeluju mnoge tendencije i protivurječnosti koje, ako se ne razrješavaju svjesnom akcijom, mogu takođe dovesti do deformacija i zabluda.

Mi se borimo za razvoj samoupravljanja i izgradnju socijalizma u uslovima društvene podjele rada i raspodjele prema radu koja rađa društvene nejednakosti i različite interese pojedinih slojeva. U tim se uslovima neminovno kod pojedinih socijalnih kategorija javljaju težnje za sticanjem privilegija. Te težnje se, na ovaj ili onaj način, izražavaju i u djelovanju samoupravnih organa. Mi se svakodnevno susrećemo sa tim problemom u vidu težnje za uravnilovkom, za neopravdanim povećanjem ličnih dohodaka, za preraspodjelom nacionalnog dohotka u korist pojedinih djelatnosti, usljed čega nastaju različite trzavice itd. To je sve potencirano i razlikama u ekonomskom nivou razvijenosti pojedinih naših društveno-političkih zajednica i velikim razlikama u uslo-

Digitized by Google

vima privređivanja, do kojih je došlo na temelju odluka državnih organa.

Za razvoj socijalističkog samoupravljanja borimo se u uslovima robne proizvodnje, koja, ukoliko se ne bi socijalistički usmjeravala, može voditi ka jačanju tendencija pretvaranja rada u najamni rad, ka jačanju moći tehnokratskih struktura i tendencije eksploatacije radnika od strane radnika. Oblici partikularizma, lokalizma, nastojanja da se podizanjem cijena ostvari veći dohodak itd. — samo su izraz tih tendencija.

Borimo se za dalji razvoj samoupravljanja u uslovima postojanja državno-političkih struktura koje nijesu neposredno sastavni dio samoupravnih odnosa, pa postoji latentna opasnost jačanja birokratizma u našem društvu. Sa tendencijama birokratizma susrećemo se svakodnevno u raznim vidovima — u obliku nevjerice u radnika, u obliku uzurpacije samoupravnih prava radnih kolektiva, u obliku težnje za upravljanjem čvrstom rukom itd.

Borimo se za razvoj socijalističkog samoupravljanja u uslovima postojanja i izvorâ socijalnog raslojavanja koji nijesu objektivne prirode, već su posljedica naše slabe politike. Najvažnija su dva izvora širenja neopravdanih socijalnih razlika ove vrste. Prvi je u tome što se u ruke jednog dijela stanovnika neopravdano, mimo raspodjele prema radu, prelivaju ogromna sredstva, novčana ili materijalna, koja potiču od prisvajanja rente, neadekvatne poreske politike, privatizacije društvene svojine, špekulacije sa devizama i slično. Na primjer, vlasnici deviznih računa (od kojih je znatan dio do deviza došao nelegalnim putem) u 1983. godini, zbog kursnih razlika, povećali su dinarsku vrijednost svojih deviznih depozita za više od 420 milijardi dinara[6], a to je suma za 18% veća od sredstava koja je privreda u 1983. godini izdvojila za akumulaciju. Značajna društvena sredstva su prelivana i po osnovu jeftinih, a nevalorizovanih kredita, nenamjenskog korišćenja tih kredita itd. Najgore je to što je u odnosu na sve ovo naša poreska politika gotovo neutralna, što se dio ovih prihoda koji nijesu stečeni radom ne zahvata u korist društva. Drugi izvor socijalnih razlika koje ne proističu iz rada jesu neravnopravni uslovi privređivanja na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru. Pretjerano administriranje u domenu uslovâ privređivanja i društvene reprodukcije neminovno je derogiralo naš princip da samo rad i rezultati rada treba da budu osnova materijalnog položaja svake organizacije udruženog rada. Uslovi privređivanja su vrlo često takvi da odnosi u cijenama i ostvareni dohodak ne odražavaju stvarne rezultate rada i poslovanja. Međugranske razlike u cijenama su veoma velike, i to, po pravilu, na štetu energetsko-sirovinskih, a u korist prerađivačkih sektora.

Socijalne razlike sve više postaju težak problem našeg društva. Zato je neophodno da se u našem sistemu što prije postave prepreke tim tendencijama i nađu rješenja u sistemu kojima će se spriječiti narušavanje osnovnih principa našeg društva i normi

[6] »Statističke informacije Narodne banke Jugoslavije«, br. 35/1983. i br. 7/1984.

Digitized by Google

njegovog morala. S tim u vezi veoma su bitne i značajne promjene u poreskom sistemu koje će obezbijediti da se smjelije i progresivnom stopom oporezuju svi prihodi koji ne potiču od rada, a istovremeno će motivisati za što bolji rad. Takođe je neophodno što prije i što dosljednije sprovesti stavove Dugoročnog programa o neophodnosti uspostavljanja ravnopravnijih uslova privređivanja i otklanjanja postojećih dispariteta u odnosima cijena, jer je sve to polazna pretpostavka za ostvarivanje principa raspodjele prema radu.

Sve bi se to moglo kratko definisati i na sljedeći način: i u uslovima borbe za socijalističko samoupravljanje dolaze do snažnog izražaja protivurječnosti između neposrednih i istorijskih interesa radničke klase. Istorijski interes radničke klase je ukidanje svih oblika eksploatacije čovjeka i oslobođenje rada. Neposredni interes pojedinih radnih kolektiva je često povećanje dohotka, pa makar i na račun drugoga, na uštrb društva. Marks je u Komunističkom manifestu rekao da su komunisti ona snaga koja zastupa interese klase u cjelini, a ne pojedinih njenih slojeva — »interese cjelokupnog proletarijata« — i koja vodi uvijek računa o istorijskom interesu radničke klase. Smisao postojanja komunističke partije upravo je u razrješavanju te protivurječnosti.

I u današnjim uslovima samoupravljanja SKJ mora sagledavati svu složenost ovih procesa, jer on je ta snaga koja je, kako je to govorio Marks, najodlučnija u borbi za dalji razvoj društva, »koja stalno gura dalje«, »koja prednjači razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta«, koja ne zastupa parcijalne interese ovog ili onog sloja radničke klase, već klase u cjelini, i koja ne zastupa trenutne, već istorijske interese klase, koja gura dalje u pravcu komunizma. Ta snaga treba da se bori protiv etatizma, ali i da razvija takve odnose koji će u najvećoj mjeri omogućiti neposrednu raspodjelu dohotka i spriječiti njegovo otuđenje u korist pojedinaca i grupa, da se bori protiv svih tendencija birokratsko-tehnokratskog monopola, cehovske zatvorenosti, grupašenja.

Današnja etapa našeg društvenog razvoja traži da se prevaziđe i eliminiše praksa da bilo ko — pa i SKJ — odlučuje u ime radnika, da se razvijaju odnosi u kojima će radni ljudi, organizovani u osnovne i druge organizacije udruženog rada, mjesne zajednice i u delegatski sistem, odlučivati o svim pitanjima svoga života, uslovâ i rezultatâ svoga rada. Ako se to ne postigne, u nas će biti usporen društveni razvoj i sve više će se zaoštravati društvene protivurječnosti. S druge strane, današnja etapa našeg društvenog razvitka nalaže da se pojača vodeća idejno-politička uloga Saveza komunista u društvu, jer je to uslov da se spriječe razne deformacije i zastoj u daljem razvoju socijalizma i da se obezbijedi dalje kretanje ka komunizmu. Kao što vidimo, zahtjev je veoma složen i može se uspješno ostvariti samo ako komunisti shvataju svu složenost današnjih uslova našeg socijalističkog razvitka, svoju ulogu i mjesto u društvu danas i ako tome prilagođavaju svoju organizovanost i metod rada.

Digitized by Google

Savez komunista svojim djelovanjem mora omogućiti dalji revolucionarni razvoj socijalizma u pravcu komunizma

U ovakvim uslovima mnoge organizacije Saveza komunista se teško snalaze. Mnoge osnovne organizacije i komiteti, kao i pojedini komunisti, stekli su određene navike, jer su dugo bili u položaju da pojedina pitanja rješavaju sa pozicija vlasti, a ne sa pozicija samoupravljanja. Kad su posljednji kongresi SKJ odlučno upozorili da se, u interesu razvoja socijalističkog samoupravljanja, tako više ne može i ne treba raditi, mnoge organizacije i mnogi komunisti su se pasivizirali i povukli u sebe. Došlo je tu i tamo čak i do toga da nisu reagovali ni na izrazite antisocijalističke tendencije. To je problem koji odavno uočavamo: ili organizacije Saveza komunista uzimaju sve u svoje ruke i sputavaju samoupravljanje ili se pasiviziraju, povlače u sebe. Upravo zbog toga govorimo o zaostajanju Saveza komunista i o potrebi njegovog osposobljavanja za to da i u ovoj etapi socijalističkog razvitka bude onaj društveni činilac koji će svojim djelovanjem omogućiti dalji revolucionarni razvoj socijalizma u pravcu komunizma. To se ne može postići bez stalnog prilagođavanja organizacionih formi okupljanja komunista i načina rada Saveza komunista, kao i unutrašnjih odnosa, izvršavanjem najvažnijih zadataka etape razvoja u kojoj se nalazimo.

Kao vodeća idejno-politička snaga u borbi za dalji revolucionarni razvoj našeg društva, Savez komunista i danas, kao i ranije, mora zauzimati sopstvene stavove o svim bitnim društvenim pitanjima i problemima. Da bi imao svoje stavove, on mora angažovano svakodnevno pratiti zbivanja u društvenom životu, sagledavati složenost razvitka, uočavati razne tendencije u društvu itd. To Savez komunista mora činiti na svim nivoima — od osnovnih organizacija do Centralnog komiteta SKJ. Apsurdna su shvatanja i pitanja u stilu — da li Savez komunista »smije« ili »može« razmatrati ovo ili ono pitanje. On može i mora pratiti i razmatrati sva pitanja i sve probleme koji su povezani sa daljim razvojem revolucije, jačanjem unutrašnje kohezije i učvršćivanjem međunarodnog položaja naše zajednice.

Ali Savez komunista svoje stavove više ne može tretirati kao odluke koje se prenose na organe samoupravljanja i ostale društveno-političke organizacije, s tim da ih oni sprovedu. Poodavno smo se opredijelili za to da Savez komunista više ne može i ne smije imati svoje »transmisije« preko kojih realizuje svoje odluke, zato što bi takvim svojim djelovanjem gušio samoupravljanje.

Danas, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, Savez komunista može sprovoditi svoje stavove samo posredstvom idejnog i političkog uticanja na radne ljude, samo na taj način što će komunisti u organima samoupravljanja i delegatskom sistemu, u SSRNJ i u svim drugim oblicima samoupravnog društveno-političkog organizovanja i života — argumentima, znanjem, praktičnom političkom akcijom djelovati na radne ljude da prihvate

Digitized by Google

najprogresivnija rješenja za pojedine društvene probleme, da prihvate stavove Saveza komunista.

Savez komunista danas nema drugog oružja da obezbijedi da se njegovi stavovi prihvataju i sprovode izuzev očigledne istine da su ti stavovi motivisani stvarnim dugoročnim interesima radnih ljudi.

Prema tome, komunisti danas moraju izići iz uskih okvira osnovnih organizacija i intenzivnije i šire politički djelovati među radnim ljudima, u SSRNJ, delegatskom sistemu, na zborovima radnih ljudi u osnovnim organizacijama i građana u mjesnim zajednicama, u radničkim savjetima, skupštinama SIZ-ova i drugdje.

Pravi rad komunista tek počinje kada se na sjednici osnovne organizacije ili komiteta SK utvrde stavovi, a on se u nekim organizacijama, u stvari, time i završava. Otuda dolazi do neefikasnosti i sterilnosti mnogih sastanaka Saveza komunista i rada mnogih organizacija SK.

Gdje smo, u tom pogledu, u ovom trenutku?

Mnoge organizacije SK svoju pažnju usredsređuju na klasične političke odnose — zaokupljene su poslovima vlasti (one sprečavaju investicije i potrošnju, zabranjuju knjige i slično), a sporo ulaze u samoupravne odnose, kao snaga koja je pozvana da se odlučno bori za dalji razvoj samoupravnih odnosa, kao snaga koja stalno utvrđuje interese radničke klase u svakoj etapi njene klasne borbe i utiče na neprekidno jačanje društvene moći onih faktora koji nose teret borbe za nove društvene odnose. SKJ može biti vodeća snaga najširih demokratskih i socijalistički orijentisanih radnih masa — avangarda radničke klase samo ako se bori za nove političke odnose i deetatizovane oblike koji će biti sve manje etatistički; ako se bori protiv centralizma kao ideologije i separatističkog autarkizma i obezbjeđuje najširu participaciju masa i samog čovjeka.

Socijalistički savez — činilac demokratskog organizovanja i usklađivanja političke akcije samoupravnih subjekata

Sa tog stanovišta, za Savez komunista je izuzetno značajan Socijalistički savez.

Mi imamo dosta jasnu i cjelovitu viziju Socijalističkog saveza. Ali danas je potrebno posebno naglasiti da Socijalistički savez nalazi svoje istorijsko opravdanje baš u tome što može sprečavati sprovođenje politike koja se svodi na prenebregavanje inicijativa, na ograničavanje samoupravnog odlučivanja, na nivelisanje i razna druga sputavanja čovjeka kao proizvođača i stvaraoca. A mi upravo u Socijalističkom savezu imamo ono što traži politički život savremenog društva — demokratsko organizovanje usklađenih i povezanih mnogobrojnih subjekata političke akcije. U njemu ostvarujemo ujedinjavanje svih, uz poštovanje sistemom utvrđenih prava, nadležnosti i funkcije svakoga pojedinačno: ujedinjavanje kon-

Digitized by Google

kretne aktivnosti Saveza komunista, kao još uvijek nužne organizacije partijskog tipa, i niza drugih subjekata kojima se pokreće ljudska inicijativa i obezbjeđuju interesi narodâ, narodnosti i čovjeka, s ciljem da se svi naši zajednički problemi realno sagledavaju i odlučno rješavaju, a ne samo da se stalno ističe njihovo postojanje.

Reafirmacijom Narodnog fronta u obliku socijalističkog saveza razbili smo šablon prema kojem je pokret u društvu bio samo u nadležnosti države i partije ili stvar njihove simbioze. To sve danas ima svoju još snažniju osnovu.

Već je rečeno da se Savez komunista nepotrebno opteretio pitanjima koja on objektivno ne može ni riješiti: da smanji investicije, izvrši raspodjelu, sredi pitanja deviznog tržišta, emisije novca, poreza i drugog. Ta pitanja moraju rješavati samoupravne i druge za to ovlašćene institucije u našem sistemu. I upravo zbog toga da bi one korektno i efikasno funkcionisale potrebna je šira politička osnova — Socijalistički savez. Zato Socijalistički savez i mora biti sposoban da toleriše razlike, da toleriše demokratsku idejnu i političku borbu. Da od raznih strujanja ne pravi opoziciju ni socijalizmu ni Savezu komunista. On mora biti integrišući element u pitanjima politike, od osnovne organizacije do federacije. I naročito u federaciji.

Socijalistički savez zbog toga mora imati razrađeno odgovarajuće unutrašnje uređenje — demokratsko ustrojstvo. Mora se organizaciono i politički izgrađivati. U njemu moramo organizovati kontinuirano diskusije i debate, da bismo u delegatskom sistemu i samoupravnim tijelima mogli donositi valjane odluke.

Delegatski sistem — novi okvir avangardne uloge Saveza komunista u samoupravljanju

Socijalistički savez je najšira politička osnova i konstitutivni element našeg delegatskog i skupštinskog sistema. Međutim, niti Socijalistički savez može u odnosu na delegatski sistem ostvarivati tu svoju ulogu, niti, pak, delegatski sistem može efikasno funkcionisati bez djelovanja i akcije komunista. Savez komunista je u dvostrukom smislu prisutan u delegatskom sistemu, što se ponekad gubi iz vida. Preko svojih članova, kao pojedinaca koji su ravnopravno sa drugim radnim ljudima i građanima birani u delegacije i za delegate, ali i — što je nov moment — preko svojih delegacija u većini delegatskih tijela.

Sve to iziskuje krupne promjene u našem unutarpartijskom životu, kako bi Savez komunista mogao udovoljiti zahtjevima dijalektike razvoja delegatskog sistema i delegatskih odnosa. Bez toga, Savez komunista u pristupu delegatskom sistemu ne bi bio na nivou revolucionarne organizacije, nego na nivou pukog registratora različitih pojava i tendencija. Istovremeno, delegatski sistem bi bez toga postao poprište borbe za vlast tehnokratsko-

Digitized by Google

-birokratskih i drugih antisocijalističkih i antidemokratskih snaga, čime bi presahla njegova demokratska i radničko-klasna suština.

Zbog toga se nov odnos Saveza komunista prema delegatskom sistemu i promjene u našem unutarpartijskom životu, po toj osnovi, ne smiju shvatiti kao fraza, nego kao imperativ funkcionisanja i daljeg razvoja delegatskog sistema i ostvarivanja istorijske uloge radničke klase u društvu. Ovo zbog toga što komunisti u delegatskom sistemu, za razliku od drugih, treba da odigraju posebnu ulogu u ostvarivanju sinteze pluralizma samoupravnih interesa. U današnjim uslovima oni se baš tu moraju potvrditi na djelu kao avangarda radničke klase. Delegatski sistem, naime, ima za cilj da omogući autentično ispoljavanje i neposrednu demokratsku konfrontaciju i sintezu pluralizma samoupravnih interesa. Komunisti, kao i svi ostali radni ljudi i građani, imaju pravo da se u delegatskom sistemu zalažu za ostvarivanje svojih neposrednih interesa koji nastaju na tlu udruženog društvenog rada. Od komunista se u tom smislu ne traže nikakva odricanja. Savez komunista svojim članovima ne uskraćuje nikakva prava u odnosu na druge, niti ih favorizuje. Ali od komunista se traži — a to razvijeniji unutarpartijski život treba da obezbijedi u pogledu ostvarivanja uloge Saveza komunista u delegatskom sistemu — da doprinese tome da se u svakom interesu uoči i sagleda ono što je na liniji progresa i socijalističkog razvoja našeg društva i da se sa tog stanovišta osigura sinteza interesa i, u krajnjoj liniji, obezbijedi prevaga cjeline neposrednog i istorijskog interesa radničke klase.

Sve to zahtijeva nove pristupe, sistematski i strpljiv rad organizacija i rukovodstava Saveza komunista na praćenju djelovanja delegacija i delegata, podsticanju aktivnosti delegatskih skupština, njegovanju delegatskih odnosa, i traži posebnu brigu za rad delegacija i delegata Saveza komunista u delegatskim tijelima. Njima su za efikasan rad i za ostvarivanje uloge Saveza komunista u delegatskom skupštinskom sistemu uvijek potrebni na demokratskoj osnovi izgrađeni stavovi i smjernice Saveza komunista. Oni ne smiju biti prepušteni samima sebi, niti mogu djelovati na temelju uopštenih ocjena. Ukoliko delegacije Saveza komunista budu organizovanije istupale, utoliko će se uspješnije obezbjeđivati i jedinstveno djelovanje svih komunista u skupštinskom delegatskom sistemu. Ostvarivanje vodeće uloge Saveza komunista u delegatskom sistemu upravo stoga postavlja nove obaveze pred sve organe i radna tijela Saveza komunista.

Već godinama ponavljamo određene konstatacije i ocjene o delegatskom sistemu. Govorimo, na primjer, da delegacije nijesu povezane sa svojom samoupravnom bazom, da se delegatski odnos formalizuje, da se u cjelini delegatskog sistema sporo donose odluke, govori se o zatvaranju delegatskog sistema prema širim društvenim uticajima itd. Sve su to nesporne ocjene. Međutim, izostaje odlučna akcija za otklanjanje uočenih slabosti, akcija koja bi morala biti primjerena datim uslovima. Drugim riječima, pristup mora biti usklađen sa prirodom konkretne pojave. Mi se,

Digitized by Google

međutim, još često pridržavamo šablona, zanemarujući različitosti i specifičnosti uslova u kojima funkcioniše i ostvaruje se delegatski sistem. Na jedan način treba pristupati razvoju delegatskih odnosa u osnovnim samoupravnim asocijacijama, a na drugi u opštini, republici, pokrajini i federaciji, jer je riječ o odnosima različitih kvaliteta. Ali, pri svemu tome — i to je dijalektički pristup — u središtu naše pažnje uvijek mora biti delegatski odnos kao viši demokratski odnos podruštvljavanja politike i političkih funkcija i odnosa, pa bilo da je riječ o osnovnim samoupravnim asocijacijama ili, pak, o društveno-političkim zajednicama. Jedino takvim pristupom možemo se danas izboriti za veću primjerenost realnog delegatskog odlučivanja datom stupnju našeg društveno-ekonomskog razvoja, nivou svijesti, socijalnoj heterogenosti, raspoloživim sredstvima komuniciranja itd., ukratko, postići to da delegatski sistem živi i djeluje onako kako stvarno danas to treba i može.

Demokratizacija odnosâ u Savezu komunista i dosljedna primjena principa demokratskog centralizma

Ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge SKJ danas traži veću brigu o kadrovskom sastavu SK.

U dosadašnjoj praksi je došlo do raskoraka između stvarnog društvenog i materijalnog položaja radnika-neposrednog proizvođača i vodeće uloge koju radnička klasa objektivno ima u izgradnji socijalizma.

Neproizvodni radnici, kao socijalna kategorija, nalazili su se, i nalaze — u uslovima djelovanja Saveza komunista kao faktora vlasti, u uslovima postojanja samoupravljanja kao političke institucije — u privilegovanom položaju u odnosu na radnike-neposredne proizvođače, i to kako u pogledu dohotka, stanova, obrazovanja i slično tako i u pogledu mogućnosti učešća u samoupravljanju.

Umjesto da se kao partija radničke klase bori da stvarni položaj i uticaj radnikâ u društvu bude u skladu sa istorijskom misijom radničke klase, mnoge njene organizacije i rukovodstva ne rijetko su i sami svojim sastavom postajali, i postaju, faktor reprodukovanja tih pojava. U članstvu Saveza komunista se duže vremena povećavao broj neproizvodnih radnika i njihov uticaj, a opadao broj i uticaj proizvodnih radnika. Takve tendencije u socijalnom i političkom sastavu Saveza komunista Jugoslavije su, u stvari, posljedica i izraz nerazvijenih samoupravnih odnosa. Jer, u uslovima razvijenog socijalističkog samoupravljanja radnici-proizvođači moraju biti osnovna snaga društvenog napretka. To je snaga na koju Savez komunista mora da se osloni i u organizacijama udruženog rada i van njih — u komuni i u društvu kao cjelini.

Prema tome, Savez komunista mora stalno da ima u središtu pažnje svoju klasnu osnovu. Pogotovu danas, kad je osnovni

Digitized by Google

zadatak dalji razvoj samoupravljanja, SK mora u najvećoj mjeri postati — ne samo svojom ideologijom i generalnom političkom linijom, već i svojom praktičnom djelatnošću i svojim sastavom — komunistička organizacija radničke klase. Jedan od bitnih uslova da Savez komunista i danas ostvari svoju ulogu u društvu jeste da se u SK i oko njega okupljaju najprogresivnije misaone i stvaralačke snage iz redova radništva, inteligencije, omladine.

Radi uspješnog ostvarivanja svoje vodeće idejno-političke uloge i u ovoj etapi razvoja našeg društva, SKJ mora stalno unapređivati svoje unutrašnje odnose njegovim daljim demokratizovanjem, jačanjem uloge članstva Saveza komunista u izgrađivanju politike i smjelijim razvijanjem borbe mišljenja.

Kao što je poznato, do sada su u mnogim sredinama kreativnu ulogu u Savezu komunista imala, i imaju, uglavnom njegova rukovodstva. Utvrđivala su, i utvrđuju stavove i politiku. Od članstva se tražilo, i traži, da ih sprovodi. U unutrašnjim odnosima u Savezu komunista još je dosta izražena hijerarhija i subordinacija, što je karakteristika klasičnih političkih partija. Takvo stanje je danas neodrživo, i to iz više razloga.

Savez komunista ne može svoju generalnu liniju zasnivati na razvijanju socijalističke demokratije i socijalističkog samoupravljanja — a to znači na stvaranju uslovâ za to da se što više razvije stvaralaštvo i inicijativa svih radnih ljudi u rješavanju društvenih problema — a da istovremeno ne razvija takve odnose i u svojim redovima.

S druge strane, danas se glavna bitka za socijalizam premjestila sa područja vlasti na područje samoupravnih odnosa. Osnovni je zadatak komunista da politički djeluju u organima samoupravljanja, u Socijalističkom savezu i delegatskom sistemu, u radnim zajednicama. A to upućuje na potrebu jačanja uloge člana Saveza komunista, na potrebu prevazilaženja forumskog načina rada, što ne treba poistovećivati sa odgovarajućom ulogom organa Saveza komunista kao klasno-političke organizacije.

Mi smo, boreći se za ostvarivanje odluka posljednjih kongresa i Titove ideje o kolektivnom radu i odgovornosti, u ovom periodu dosta postigli u pogledu dalje demokratizacije unutrašnjih odnosa u organizacijama i forumima SK, u smislu prevazilaženja dominirajuće uloge izvršnih organa, razbijanja personalne simbioze između rukovodstava Saveza komunista i izvršnih organa vlasti i društveno-političkih zajednica, osposobljavanja komitetâ SK da budu što manje komandni punktovi u Savezu komunista, a sve više centri do kojih dopiru progresivna mišljenja i strujanja, i u njima se oblikuju u stavove i slično.

Međutim, pritisak tradicionalizma i tekućih teškoća i problema i dalje utiče na održavanje stare prakse, metodâ i odnosâ. I dalje se u mnogim sredinama traži da komiteti rješavaju sve i da daju razrađene direktive o svemu.

S tim u vezi treba naglasiti da je demokratija u Savezu komunista sredstvo za što potpunije ostvarivanja njegove vodeće idejno-

Digitized by Google

-političke uloge u samoupravljanju. Savez komunista je organizacija idejnih istomišljenika, a to znači homogena organizacija. Ona zbog toga mora dosljedno poštovati princip demokratskog centralizma. Mi danas insistiramo na jačanju uloge člana Saveza komunista i na razvijanju borbe mišljenja zato da bismo utvrdili najbolje stavove, a ne da bismo oslabili efikasnost djelovanja Saveza komunista i odgovornost za sprovođenje utvrđene politike.

Sa tog stanovišta posebnu pažnju zaslužuje položaj organizacija Saveza komunista u republikama i pokrajinama. Ima čak i mišljenja da samostalnost republičkih i pokrajinskih organizacija katkad jača i na uštrb jedinstva SKJ. Takva praksa, mora se odmah reći, nije zasnovana na našim statutarnim odlukama i rješenjima. Prema Statutu, Savez komunista je jedinstvena organizacija koju čine organizacije SK u republikama i pokrajinama, koje samostalno, ali u okviru generalne političke linije, utvrđuju i sprovode politiku i odluke, poštujući princip demokratskog centralizma, od osnovne organizacije SK do CK SKJ i kongresa SKJ.

Sigurno je da se ovi principi ostvaruju pod pritiskom nerazvijenih samoupravnih odnosa, zatim tendencija sraščivanja samoupravnih, poslovodnih i političkih struktura, od OOUR do opštine, regiona, pa i šire. Osim toga, na odnose u SKJ naročito negativno utiče birokratizacija u njegovim redovima, koja unosi podjele i zatvaranja, a koji su strani i jedinstvu našeg ekonomskog i političkog sistema i biću samog Saveza komunista. Takve situacije moramo uspješnije identifikovati i odlučno eliminisati. I upravo sve to upućuje nas na potrebu da se pitanjima idejnog osposobljavanja SK za djelovanje u uslovima socijalističke demokratije u federativnoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici poklanja mnogo više pažnje.

U tom smislu posebnu odgovornost imaju organi Saveza komunista, koji moraju obezbijediti stalnu marksističku analizu stanjâ i odnosâ u svojim sredinama i, posebno, u organizacijama SK. Mi se već duže vremena nedovoljno bavimo izgradnjom organâ SK i ne analiziramo njihov rad sa tog stanovišta. To se odnosi kako na CK SKJ tako i na organe SK u republikama i pokrajinama. Centralni komitet SKJ ima najveću ulogu i odgovornost u tom pogledu. On obezbjeđuje idejno-političko i organizaciono jedinstvo SKJ i praktičnu realizaciju kongresnih odluka. Između dva kongresa zauzima političke stavove, definiše političku platformu o najvažnijim pitanjima socijalističke izgradnje, razmatra i ocjenjuje razvoj SK, utvrđuje zadatke organizacija i organâ SK. S obzirom na takav revolucionarni centar Saveza komunista, kako je Statutom formulisana uloga CK SKJ, i organizacije SK u republikama i pokrajinama su odgovorni stvaraoci jedinstvene politike SKJ. Stoga bi i one morale ulagati veće napore u pravcu afirmacije takve uloge CK SKJ. Riječ je o afirmaciji kojom bi se on razvijao kao nosilac inicijative i akcije, idejne i političke sinteze, demokratski izgrađenih stavova, odnosno kao vodeći nosilac revolucionarnog stvaralaštva i jedinstva SKJ i radničke klase

Digitized by Google

na osnovnim pravcima borbe za socijalističko samoupravljanje i za demokratske samoupravne međunacionalne odnose, za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo svih naših naroda i narodnosti.

Cjelokupna akcija Saveza komunista — tješnje oslonjena na revolucionarnu samodjelatnost radničke klase i na inicijativu članstva

U sučeljavanju sa situacijom i izazovima revolucije u ovom trenutku i sa realnim stanjem ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ u današnjim uslovima ne možemo, niti smijemo, zanemariti raskorak među komunistima u formalnom i akcionom, stvarnom smislu.

Naša Partija, odnosno SKJ, uživa ogromno poverenje radničke klase i radnih ljudi svih naših naroda i narodnosti. Zna se po kolikoj je istorijskoj cijeni to povjerenje sticano. Tačno je da su na jačanje tog povjerenja uticale stvaralačka, marksistička strategija i taktika revolucije, koje su u svakoj etapi izražavale htjenja, želje i stremljenja radnog naroda. Međutim, isto tako je tačno da su tome i takvom povjerenju neprocjenjivo doprinosili komunisti, koji su se nesebično borili za ostvarivanje i oživotvorenje partijske strategije, taktike i politike. Ako treba tražiti odgovor na pitanje kako je naša revolucija uspjela otkriti snagu i energiju klase i naroda, kako je uspjela tu energiju pretočiti i usmjeriti kao maticu rijeke u najboljem pravcu, onda odgovor glasi da je revolucija stvaralački otkrivala životne istine i pronalazila istinske ljude, borce, komuniste koji su se mogli boriti i izboriti za te istine.

A šta se danas u tom pogledu u nas zbiva?

Poslije Dvanaestog kongresa SKJ i nekoliko posljednjih plenuma CK SKJ, kao i poslije naporâ koje su učinila, i čine, rukovodstva SK u republikama i pokrajinama na osvjetljavanju stanjâ i problemâ našeg društva i sistema, mi smo i dalje u svojevrsnom raskoraku. Da samo uzgred napomenem — CK SKJ je poslije Dvanaestog kongresa na šest od svojih dvanaest sjednica raspravljao o privrednim problemima i ostvarivanju stabilizacije, a stvari se negdje sporo, a negdje gotovo uopšte ne mijenjaju. Mi moramo naći odgovor na pitanje zašto je to tako i odlučno djelovati u pravcu izlaska iz takvog stanja. Riječ je o raskoraku između jasne partijske strategije, taktike i politike i praktične akcije mnogih komunista i odnosa prema njihovom oživotvorenju i ostvarivanju. To je samo druga strana raskoraka između povjerenja koje radnička klasa i narod imaju u opšti kurs SKJ i skepse prema praktičnoj aktivnosti i ponašanju niza organizacija i pojedinaca u njima da će taj kurs u praksi i sprovesti. Taj raskorak moramo bez odlaganja savladati da bi naša revolucija i dalje slavila velike pobjede u bitkama, kako je to bilo u prošlosti.

U posljednje vrijeme izrečeno je dosta ocjena o tome da u mnogim organizacijama SKJ stvari ne stoje dobro. Kada se mjeri

Digitized by Google

potreba za snažnom i odlučnom akcijom u borbi za ostvarivanje zaključaka i stavova SKJ o svim aktuelnim pitanjima i problemima sa praktičnom aktivnošću i ponašanjem, onda izgleda kao da nedopušteno dugo stojimo u mjestu. Ponekad se ima utisak da ličimo na veliki organizam kojem kvantitet ne dozvoljava da se kvalitativno, na pravi način, ubaci u prostor i vrijeme.

I danas se uočava jedna veoma opasna slabost u mnogim organizacijama SKJ, zbog koje one ili kasne sa pravom životnom akcijom ili toj akciji prilaze formalistički i beživotno. Naime, u njima dominira mentalitet političkog vladanja, kojem je izložena revolucionarna avangarda radničke klase. Neki komunisti, kad im se povjeri određena samoupravna ili politička društvena funkcija, svoje obaveze pretvaraju i koriste za vladanje, iako postaje sve jasnije da danas radni ljudi ne prihvataju komuniste i organizaciju SK kao vodeću političku snagu zavisno od stepena vlasti u rukama komunista, već od njegovog doprinosa usmjeravanju osnovnih revolucionarnih tokova u društvu, zavisno od toga koliko doprinose podizanju stepena revolucionarne samodjelatnosti radničke klase, njenom sve potpunijem izrastanju u osnovnog društvenog subjekta.

Nekritičko pristupanje prijemu u članstvo SKJ i njegovom omasovljavanju, šablonsko i formalističko gledanje na problem podizanja idejno-političke svijesti i idejnog nivoa članstva, kao i beživotna praktična aktivnost niza organizacija, utjecali su i utiču na to da ogroman potencijal SKJ ostaje nedovoljno angažovan i iskorišćen.

Sve to, kao i zabrinjavajuća raširenost pojava kao što su malograđanska opuštenost, oportunizam i karijerizam, gramzivost i egoizam, pomanjkanje komunističke osjetljivosti i aktivnog odnosa prema deformacijama i prodoru buržoaskih manira i etike, upozoravaju na nizak idejni nivo dobrog dijela članova SK. Taj nivo se ne može samo knjiški i prosvetarski podizati. Pored toga, uslov za idejnu izoštrenost shvatanja i jasna ideološka opredjeljenja je praktična revolucionarna akcija u okviru borbe za društvo, sistem i odnose zasnovane na radničko-klasnom interesu kao trajnom interesu socijalizma. A taj interes nije jednom zauvijek dat. Njega treba otkrivati, osmišljavati i na nov način boriti se za njega na svakoj novoj etapi revolucije. U tome je suština i smisao revolucionarne avangarde i njene integrirajuće funkcije i uloge u istorijskom smislu i značenju te riječi.

Savez komunista se mora još odlučnije boriti za prevazilaženje svih pojava i tendencija odvajanja teorije od njegove prakse i života i protiv svođenja rada na podizanju idejnog nivoa članstva samo na takozvanu proradu materijala i na rad škola i kurseva. Time se razbija jedinstvo procesa konstituisanja stavova i donošenja odluka i idejne borbe i spoznaje suštine društvene prakse. Van toga jedinstva teorija se institucionalizuje i odvaja od prakse, a praksa se deformiše u prakticizam. Savez komunista se mora boriti za to da se teorija proučava radi potrebe sagledavanja, osmišljavanja i mijenjanja prakse.

Digitized by Google

Kada se, i ako se, dogodi da komunisti na bilo kom nivou organizovanja SKJ podlegnu neposrednom, parcijalnom interesu — a to je u nas uzelo prilično maha — onda se, po prirodi stvari, rasplinjava avangardna revolucionarna uloga SK, uz nesagledive štetne posljedice. To je neuporedivo teže ispravljati nego iz temelja stvarati. Mogućnost i šansa da se u ovom smislu efikasno djeluje leži u zaoštravanju pitanja lične i kolektivne odgovornosti članova SK za sprovođenje zaključaka i politike SKJ u sopstvenoj sredini. To zahtijeva punu inicijativu, samostalnost, hrabrost i smjelost u akciji. Savez komunista takvih snaga ima. I ne samo da ih ima, nego su te snage u mnogim njegovim organizacijama, skučene i sputavane birokratizmom i formalizmom, tako reći, venule i čeznule za istinskom životnom akcijom. Sada, kada su naše društvo i naša revolucija suočeni sa teškim problemima i protivurječnostima, prilika je da se stanje izmijeni.

Moramo, ne čekajući ni časa, otvoriti proces diferencijacije u SK, i to ne u obliku bilo kakve kampanje, nego stvaralačkim naporom — da liniju i politiku SKJ dosljedno sprovodimo — svako u svojoj sredini. Tada će se pokazati kakav je ko, za šta se bori i šta mu je u svijesti i na srcu. Nije potrebno posebno naglašavati kakve će se nove snage i energija razviti u društvu koje, duboko sam uvjeren, odavno nestrpljivo očekuje i priželjkuje ofanzivan pohod SKJ protiv svega nesocijalističkog, a što se taložilo u našem društvu pod utjecajem raznih okolnosti koje su kongresi SKJ osvijetlili i razjasnili. U najsudbonosnijim trenucima istorije, kada se postavljalo pitanje — biti ili ne biti, narod je spjevao onu poznatu pjesmu: »Poznaje se ko je komunista, vedra čela i obraza čista«. To nas ispunjava ponosom, ali i trajno obavezuje da u očima svoga naroda i radničke klase jačamo ugled, moralnu čistotu i akcionu sposobnost i efikasnost organizacija, rukovodstava i članova SKJ.

Digitized by Google

Dragomir Vojnić

Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*

1. Uvodne napomene i postavljanje problema

U toku dvogodišnjeg rada Kraigherove komisije koja je imala zadatak da priredi Dugoročni program ekonomske stabilizacije, a isto tako i poslije usvajanja toga programa, u našoj su stručnoj

* Većinu osnovnih teza iz ovoga članka sam izložio u okviru teme koja je pod istim naslovom bila jedan od sadržaja rada »Nedelje marksističkih rasprava '84«, održane u organizaciji Centra za društvena istraživanja Predsjedništva CK SKJ 7. veljače 1984. u Prištini.

Prilikom pisanja ovog rada koristio sam se materijalima i rukopisima koje sam priredio u okviru svoje aktivnosti u svojstvu člana Kraigherove komisije i, kasnije, u svojstvu člana Komisije za pripremu i provođenje Plana ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Također sam se koristio ocjenama i stavovima iz radova koje sam zajedno sa Rikardom Langom i Božom Marendićem priredio u okviru svoje aktivnosti u Ekonomskom institutu — Zagreb. Ti su radovi bili priređeni u sklopu makroprojekata »Privredni sistem SFRJ« i »Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske«. U pisanju ovog rada sam se služio i svim dokumentima koji su objavljeni u četiri knjige, kao rezultat rada Kraigherove komisije. Zahvaljujem Boži Marendiću koji je prvi čitao ovaj rad i koji mi je u toku njegove pripreme dao niz korisnih primjedbi i vrijednih sugestija. Nije, međutim, ni potrebno posebno naglašavati da odgovornost za sve eventualne greške i propuste pada samo na autora.

Digitized by Google

i političkoj javnosti bile i ostale žive diskusije o različitim aspektima idejno-teorijskih opredjeljenja koja su došla do izražaja u pripremi ovog važnog dokumenta. Tretirajući ovaj sklop problema na veoma svodnoj i načelnoj razini, općenito bi se moglo reći da u temeljnim idejno-teorijskim opredjeljenjima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nema nikakvih bitnih novina. Jer ta su temeljna opredjeljenja već davno dana u nekim najvažnijim političkim dokumentima našeg društva. Spomenimo samo Program SKJ, Ustav SFRJ iz 1974. i Zakon o udruženom radu iz 1976. godine.

Prema tome, kada su u pitanju temeljna opredjeljenja idejno-teorijskog karaktera onda više nije riječ o tome da se ona koja su već davno prihvaćena preciziraju definiranjem i diferenciranjem pojedinih ocjena i stavova revitaliziraju i učine operabilnijim i razumljivijim, nego o tome da se u njih unese neko potpuno novo svjetlo. Kada to kažem, onda, razumije se, nikako ne mislim da nije bilo ili da još uvijek nema različitih problema idejno-teorijskog karaktera koji nam usporavaju mogući tempo kretanja, i to kako sa aspekta razvoja materijalne osnove društva i efikasnosti funkcioniranja privrednog sistema tako i sa aspekta razvoja poželjne kvalitete društvenog odnosa.

U kontekstu ovih razmatranja treba se podsjetiti i na neke ocjene, stavove i formulacije iz Polaznih osnova dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Tamo je, naime, pored ostalog, istaknuto da se težina problema i zadataka koje treba razriješiti i izvršiti sastoji i u tome što nije posrijedi vraćanje na stare, jednom već osvojene tokove društveno-ekonomskog razvoja, već je, naprotiv, stvar u tome da moramo osvajati one tokove za koje smo se i kao društvo i kao njegove subjektivne snage već davno odlučili, ali koje još nikada u našoj razvojnoj praksi nismo uspjeli osvojiti.

U ovoj misli izražena je sva kompleksnost situacije u kojoj se nalaze naša privreda i društvo. Iz ove ocjene i ovog stava, naime, proizlazi da su problemi sa kojima su se u ovoj fazi razvoja sukobili naša privreda i društvo višedimenzionalni i da se, prema tome, ne mogu rješavati nikakvim ni pojednostavnjenim metodama niti skučenim vremenskim okvirima.

To znači da se istodobno i postepeno moraju rješavati i problemi ekonomske i razvojne politike i problemi funkcioniranja ukupnog društveno-ekonomskog sistema, u čemu neki aspekti privrednog sistema, kao što su tržište i plan, sistem raspodjele i proširene reprodukcije, kao i kreditno-monetarni i bankarski sistem, imaju poseban značaj.

Drugim rječima, u samoj žiži promjena koje se moraju ostvarivati u sklopu provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nalaze se kvalitativne promjene u ekonomskoj i razvojnoj politici i kvalitativne promjene u uvjetima privređivanja u kojima, kao robni proizvođači, rade naši osnovni privredni subjekti.

Digitized by Google

Zato je i Rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju i ekonomskoj politici SFRJ u 1984. godini upravo ove probleme posebno razradila u svom prvom dijelu, dajući im na taj način visoku specifičnu težinu i ističući njihovo veliko značenje.[1]

Međutim, i pored svega toga, ne treba imati nikakve iluzije da će se neki važni aspekti problemâ idejno-teorijskog karaktera, koji su inače u žiži naših dugoročnih opredjeljenja i na kojima je i plebiscitarnim prihvaćanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije ostvaren visok stupanj jedinstva političke volje i akcije, prekonoć riješiti, odnosno sami po sebi nestati iz okvira naših tekućih društveno-ekonomskih zbivanja. Takva pretpostavka ne bi bila u skladu sa Marxovom povijesno-dijalektičkom metodom analize i ocjene društvenih procesa i pojava. Naime, mnogi su problemi i dileme idejno-teorijskog karaktera nastali u širim vremenskim horizontima, koji se odnose ne samo na period našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja, nego i uopće na povijest razvoja socijalizma kao takvog.

U radu na pripremi, usvajanju i provođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije postignut je visok stupanj idejno-teorijske suglasnosti u tome da su mnogi problemi, teškoće i slabosti sa kojima su se sučelili naša privreda i društvo nastali, u krajnjoj liniji, zbog potcenjivanja uloge i mjesta koje imaju i moraju imati objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja. To potcjenjivanje, međutim, nije nikakva naša specifičnost niti naš specijalitet. Ta se pojava, sa većim ili manjim intenzitetom, manifestira u svim sredinama i svim zemljama u kojima se relativno brzo ostvaruje proces socijalističkog preobražaja privrede i društva. S tim je u vezi netko veoma duhovito primijetio da su veliki problemi razvoja socijalističkih zemalja nastali zbog toga što se socijalizam od prvoga dana »posvađao« sa ekonomskim zakonitostima, općenito, i sa zakonom vrijednosti, posebno.

Istini za volju, i ovom se prilikom treba podsjetiti na Lenjinove kritičke ocjene u vezi sa krahom ratnog komunizma i odlukom o NEP-u, to jest o novoj ekonomskoj politici. Takva je politika, naime, mladu sovjetsku državu u proljeće 1921. godine, po Lenjinovim riječima, dovela do »ozbiljnijeg poraza nego što je bio ma koji poraz koji su nam naneli Kolčak, Denjikin i Pilsudski«, jer nije dovela do rasta proizvodnih snaga.[2] Ove Lenjinove ocjene, kao i pozitivna iskustva NEP-a, imali su, međutim, relativno malo utjecaja na kasnija zbivanja u razvoju prve zemlje socijalizma. Uslijedio je relativno dug period Staljinove komparativne interpretacije djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu i kapitalizmu. U prvom se slučaju njegovo djelovanje komparativno svodi na djelovanje elektriciteta u njegovoj stihij-

[1] Vidi Rezoluciju o društveno-ekonomskom razvoju i ekonomskoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u 1984. godini, »Delegatski vjesnik«, Zagreb, veljača 1984.

[2] V. I. Lenjin, *NEP i zadaci prosvetnih radnika*, »Kultura«, Beograd 1960, str. 403—404.

Digitized by Google

noj formi, to jest u obliku groma, dok se u drugom slučaju, to jest u socijalizmu, djelovanje zakona vrijednosti komparira sa elektricitetom privedenim svojoj svrsi u električnoj mreži.

U svojim poznatim tezama, koje je u vezi sa kritikom udžbenika političke ekonomije pisao neposredno pred svoju smrt, Staljin je učinio pokušaj temeljne kritike (implicite i samokritike) naprijed navedenih stavova, izvrgavajući ruglu one znanstvenike koji misle da sovjetski petogodišnji planovi mogu imati veću snagu od objektivnih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, snagu kojih uspoređuje sa snagom prirodnih zakona.[3]

Sinusoidna kretanja i kolebanja u vezi sa mjestom i ulogom ekonomskih zakonitosti u razvoju različitih modela socijalizma su, međutim, bila i ostala izražena kako u idejno-teorijskoj domeni tako i u konkretnim društvenim i privrednim zbivanjima svih zemalja u kojima se razvoj ostvaruje na socijalističkim pretpostavkama. U idejno-teorijskoj suštini svih društveno-ekonomskih reformi koje su se u prošlosti i sadašnjosti pripremale i ostvarivale u pojedinim socijalističkim zemljama bio je odnos prema ekonomskim zakonitostima općenito, a prema ulozi i mjestu tržišta i zakona vrijednosti posebno. Razgovori koji su o aktuelnim problemima društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije i SSSR-a nedavno vođeni u Moskvi između sovjetskih i jugoslavenskih ekonomista mislim da su me ponovno uvjerili u ispravnost ovih ocjena i stavova.[4]

U pogledu uzročno-posljedičnih veza društveno-ekonomskih reformi u socijalističkim zemljama, gdje se težište obično stavlja na nešto veću ulogu ekonomskih zakonitosti i tržišta, može se slobodno reći da pod suncem ništa novog nema. Otvaranje takvih procesa, naime, ogromnom snagom djeluje u pravcu redistribucije društveno-ekonomske moći na niže nivoe odlučivanja i privređivanja, sve do osnovnih privrednih subjekata, što birokratske strukture na različitim nivoima panično doživljavaju kao propast, raspad, rušenje ili, u najmanju ruku, veliku opasnost po opstanak socijalizma.

U tome se kontekstu nije ni ovom prilikom suvišno podsjetiti na poznate stavove iz učenja klasikâ marksizma da mladoj socijalističkoj zemlji nakon preuzimanja političke vlasti prijete dvije opasnosti, i to: (1) od restauracije kapitalizma i (2) od vlastite birokracije. Dok se ovu prvu opasnost u praksi suvremenih zbivanja može samo implicite pretpostaviti, ova druga (i premda,

---

[3] Vidi: J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1981, str. 701—722.

[4] Tema razgovora jugoslavenskih i sovjetskih ekonomista bila je »Aktualni problemi društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije i SSSR-a, s posebnim osvrtom na bilateralne odnose«. Ovi su razgovori vođeni u Institutu za ekonomiku svjetskog socijalističkog sistema Akademije nauka SSSR u Moskvi od 21. do 23. prosinca 1983. godine. Vidi: Dragomir Vojnić, *Neka aktualna pitanja društveno-ekonomskog razvoja*, »Poduzeće — Banka«, br. 11—12/1983, Zagreb.

Digitized by Google

vjerojatno, sa različitim intenzitetom) eksplicite postoji u svim zemljama socijalizma.

Iznoseći ovu ocjenu, nemam, međutim, nikakve iluzije da se socijalistički razvoj može ostvarivati bez veoma aktivne uloge socijalističke države. To se, vjerojatno, odnosi na sve modele socijalizma, uključujući i model socijalističkog samoupravljanja. Ova okolnost da se velika i aktivna uloga socijalističke države sama po sebi objektivno nameće u svim modelima socijalizma (bez obzira na dugoročno idejno opredjeljenje o odumiranju države) potencijalno i olakšava, i pospješuje, i otežava i komplicira proces transformacije privrede i društva. Sve ovisi o tome u kojim je pravcima ta aktivnost prvenstveno usmjerena. Naime, ukoliko je ta aktivnost u osnovi usmjerena na promociju osnovnih privrednih subjekata i na stvaranje više prostora za ekonomsku efikasnost i, u smislu razvoja socijalističke demokracije, na veću slobodu ličnosti, odnosno čovjeka i građanina, onda to sigurno olakšava i pospješuje željene procese, i obrnuto. No, ipak treba imati na umu da je riječ o veoma složenom kompleksu problema koji u sebi uključuje i kriterije i skale vrednovanja kvaliteta društvenih odnosa. A kao što je poznato, u tome pogledu postoje osjetne idejne razlike.

Razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije kao modela razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, može se slobodno reći, od prvog je dana imao drugačiji odnos prema ulozi i mjestu objektivnih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja. To je došlo do izražaja u svim temeljnim dokumentima u kojima se određuje kvalitet razvoja našeg socijalističkog i samoupravnog društva. U Programu Saveza komunista Jugoslavije se decidirano kaže da tržište ne samo da ne sputava razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja, nego, naprotiv, predstavlja jedan od bitnih preduvjeta za njegovo funkcioniranje i razvoj.

I premda se navedene ocjene u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije o potcjenjivanju uloge i mjesta ekonomskih zakonitosti u našem društveno-ekonomskom razvoju ne mogu dovoditi u izravnu i paralelnu vezu sa sličnim događanjima u drugim socijalističkim zemljama, ipak se samo po sebi nameće pitanje: kako to da je ova pojava, usprkos jasnim idejno-teorijskim opredjeljenjima, uzela toliko maha u praksi naših stvarnih društvenih i privrednih zbivanja. Iole potpuniji odgovor na to pitanje zahtijevao bi nešto složeniju multidisciplinarnu analizu, što znači ne samo ekonomsku, nego i sociološku, politikološku, psihološku, povijesnu, pravnu itd. Budući to, po prirodi stvari, izlazi iz okvira i pretenzija ovakvih razmatranja, ograničit ću se samo na neke konstatacije. Namjerno naglašavam da je riječ o konstatacijama, što znači da ih ne treba shvatiti kao suviše čvrste ocjene u smislu zaključnih razmatranja, već kao logičan slijed razmišljanja koji u sebi sadrži i procjene i utiske koji su kao takvi podložni i daljim preispitivanjima, pa i mogućim korekcijama.

U proteklom periodu našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja nešto dužem od tri decenije, ostvarivana je

Digitized by Google

jedna od, u povijesti poznatih, najsnažnijih transformacija jugoslavenske privrede i društva. Ova ocjena vrijedi i za intenzitet reproduciranja, u proširenim razmjerima, materijalne osnove društva i za kvalitativnu transformaciju karaktera društvenih odnosa. Ovi su procesi bili praćeni i veoma dinamičnim, bujnim i sadržajnim idejnim kretanjima, odnosno idejno-teorijskim generalizacijama.

S tim u vezi nije nimalo pretjerano reći da su Ustav SFRJ iz 1974. i Zakon o udruženom radu iz 1976. godine prvi put u povijesti definirali i idejno-teorijske i institucionalne osnove razvoja relativno zaokruženog i konzistentnog sistema socijalističkog samoupravljanja. U tom pogledu se čini da nije suviše ni smiono, ni pretenciozno ni riskantno reći da će se upravo na ovim dokumentima i na ovom periodu našeg razvoja temeljiti osnove povijesti samoupravnog socijalizma. Pri tome moramo posebno biti svjesni činjenice da temeljna idejno-teorijska i idejno-politička opredjeljenja nisu uslijedila kao rezultat klasičnog znanstveno-istraživačkog rada, već kao rezultat kreativne primjene marksističke ideologije i filozofije na naše društveno-ekonomske uvjete.

U tome je veliku i odlučnu ulogu imala cijela plejada ideologa, teoretičara i praktičara, velikana naše revolucije, među kojima treba posebno istaći Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića. To je sigurno veliki (da ne ponovim — i povijesni) uspjeh jugoslavenskog socijalističkog, samoupravnog i nesvrstanog društva i njegovih subjektivnih snaga, posebno SKJ. Tu okolnost, posebno kada su u pitanju idejno-teorijske prednosti našeg društva, priznaju nam manje ili više svi u svijetu, i to kako oni svrstani na jednu ili drugu stranu tako i oni nesvrstani. U tom smislu čak ni okolnost da li nas neko, od znanstvenika koji nas u različitim zemljama svijeta profesionalno prate i na tome grade svoju karijeru, u općem idejnom pogledu manje ili više voli i simpatizira, ne igra baš odlučujuću ulogu.

Zato nije pretjerano reći da naša doktrina na veoma priljepčiv način indoktrinira i većinu znanstvenika u svijetu, koji se na jednoj ili na drugoj strani (u tom pogledu nema, čini se, velikih razlika) profesionalno bave komparativnim sistemima, sa posebnim osvrtom na sistem socijalističkog samoupravljanja. Sve bi ovo za nas bilo ne samo veoma interesantno, nego i veoma ugodno da se nisu pojavile tendencije indoktrinacije vlastitom doktrinom i mnogih naših veoma angažiranih teoretičara sistema socijalističkog samoupravljanja. A biti indoktriniran vlastitom doktrinom nije suviše daleko od opasnosti padanja u vlastitu stupicu dogmatizma. Činjenica da u ovom slučaju dogmatizam ima epitet samoupravni nimalo ne umanjuje njegove opasnosti u odnosu na bilo koji drugi dogmatizam.

Da ne bih u bilo kojem pogledu ostao nejasan, posebno ističem da ovi stavovi i ocjene imaju prevashodno ne kritički, već samokritički karakter. Brza transformacija i materijalne osnove društva i kvalitete društvenih odnosa stvorila je privid kao da smo nadohvat takvih produkcionih odnosa u kojima su radnici

Digitized by Google

ovladali cjelinom dohotka. A taj privid stvorio je i jedan drugi u vezi sa sagledivim horizontima društva koje će se u cjelini temeljiti na asocijacijama slobodnih proizvođača. Od ovog privida pa do formiranja idejne osnove o potrebi bitne promjene odnosâ u pogledu uloge i mjesta, koje moraju imati objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, ne dijeli nas suviše veliki korak.

Jer, ako smo već počeli sagledavati makar i daleke horizonte prelaska društva »iz carstva nužnosti u carstvo slobode«, onda se i pitanja ekonomskih zakonitosti i ekonomske nužde i prinude javljaju u novom, »mnogo ljepšem« svjetlu. U tom kontekstu i institucije dogovaranja i sporazumijevanja i planiranja, u smislu unošenja elemenata znanosti u ekonomsku i razvojnu politiku i uopće nivoa društvene svijesti, također se javljaju u bitno drugačijem i u svakom slučaju ljepšem svjetlu.

Kumulirani problemi našeg društveno-ekonomskog razvoja su nas, međutim, u nizu posljednjih godina veoma drastično počeli navoditi na razmišljanje o tome — da je »nešto trulo u državi Danskoj«. I premda nam u protekloj deceniji ni takozvano »međunarodno okruženje« nije bilo suviše sklono, ipak su u Polaznim osnovama dane veoma jasne i nedvosmislene ocjene da su osnovni uzroci naše ekonomske krize unutrašnjeg karaktera, a da su vanjski utjecaji i uzroci samo ubrzali ispoljavanje unutrašnjim uzrocima potaknutih procesa. U tome kontekstu treba reći da su idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao crvenu nit, veoma dosljedno provele, protkale i primijenile Marxovu povijesno-dijalektičku metodu.

A kao što je i iz teorije i iz prakse (odnosno iz povijesti) poznato, jedan od bitnih kriterija validnosti provedbe i primjene ove metode odnosi se na funkciju i dimenziju vremena. Svako potcenjivanje ove funkcije i dimenzije samo po sebi degradira i samu metodu i sve na njoj zasnovane analitičke ocjene društvenih fenomena i pojava. To, uostalom, nije ništa novo i opće je poznato da se mnoge veće ili manje nijanse idejnih razlika između nosilaca na *grosso modo* planu istih idejno-teorijskih opredjeljenja javljaju upravo sa ovog naslova. Naše novije razvojno iskustvo i razvojna praksa su nas veoma zorno podučili i upozorili na objektivnu nuždu izrazito dijalektičkog poimanja dimenzije i funkcije vremena. Naime, opetovano smo upozoreni i podučeni da je period — nešto duži od tri decenije — našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja u isto vrijeme i veoma dug i veoma kratak. Veoma je dug kada se poredi sa radnim vijekom jedne generacije. Međutim, on je i veoma kratak kada je u pitanju kvalitativna transformacija društveno-ekonomskih odnosa.

S tim se u vezi, posebno imajući u vidu Marxovu povijesno-dijalektičku metodu, valja podsjetiti na to da svako potcjenjivanje uloge i mjesta koje u danoj fazi razvoja moraju imati ekonomske zakonitosti u stvari znači anticipiranje društvene svijesti. A svako anticipiranje društvene svijesti znači odstupanje od temelja naučnog socijalizma i samim time usporava objektivno mogući tempo

Digitized by Google

pomaka i kretanja na dugotrajnom i mukotrpnom putu ka oslobođenju rada.

Za razliku od drugih modela socijalizma, koji također trpe od ekonomski kriznih pojava koje se ispoljavaju i u svojevrsnom sukobu proizvodnih snaga i odnosa i u visokom stupnju ekonomske neefikasnosti, ali uz nedovoljno jasno definiranu strategiju izlaska iz teškoća sa kriznim karakteristikama, mi imamo veliku prednost upravo u jasno opredijeljenoj strategiji našeg dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja. Ta je strategija naznačena u temeljnim političkim dokumentima našeg društva, uključujući i Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Tako čvrsti i jasni i od našeg društva općeprihvaćeni strateški orijentiri našeg dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja kao što su: socijalističko samoupravljanje; politički federalizam; nesvrstanost; društveno vlasništvo; dohodak i dohodovni odnosi; raspodjela prema radu i rezultatima rada; udruživanje rada i sredstava; ekonomske zakonitosti i tržište; samoupravno planiranje; socijalistička samoupravna demokracija, — već su ispoljili toliko veliku i životnu snagu da se cijelo umijeće svih društvenih i, posebno, subjektivnih snaga svodi na traženje, pronalaženje i primjenu mogućih okvirnih optimuma u kombinaciji njihove međusobne uslovljenosti i međuzavisnosti.

A naša dosadašnja praksa nas je ozbiljno učila i upozoravala da ćemo ta naša strateška dugoročna opredjeljenja neuporedivo efikasnije i dosljednije provoditi ako se budemo koristili ekonomskom nuždom i prinudom, uključujući i svu »prljavštinu, nepravdu i protivurječnosti robne proizvodnje i tržišta«, nego ako se u dobroj namjeri izvrgnemo opasnosti da nam čista forma onemogući i obezvrijedi objekivno moguć i realno dostupan sadržaj. Takav tok stvari bi silom ekonomske logike i nužde djelovao u pravcu produbljivanja kriza, uz velike opasnosti da sve naše strateške orijentire dovedemo u pitanje. Povijest nam to sigurno ne bi oprostila, ali, na sreću, ni subjektivne snage ovog društva to ne bi dopustile. Zato se treba idejno-teorijskim pitanjima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije opetovano vraćati i, oboružani novim saznanjima i iskustvenim spoznajama u vezi sa njegovim ostvarivanjem, izbjegavati opasnosti zapadanja u stupicu vlastitog dogmatizma koji, po prirodi stvari, može samo produbiti ekonomsku krizu, što ni u kom slučaju nećemo, niti smijemo dopustiti.

2. Okviri djelovanja ekonomskih zakonitosti

U dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije veoma velika pažnja je posvećena okvirima djelovanja ekonomskih zakonitosti. Ovakve su razrade posebno došle do izražaja u prvom i posljednjem dokumentu, to jest u Polaznim osnovama i Zaključnom dijelu, a isto tako i u Antiinflacionom programu i Prilagođavanju privrednog sistema zahtjevima ekonomske stabi-

Digitized by Google

lizacije. I premda i tu nema u idejno-teorijskom pogledu nekih bitnih novina, ipak treba reći da su u ovim dokumentima nešto zaokruženije, sistematičnije i cjelovitije tretirani i obrađeni okviri djelovanja ekonomskih zakonitosti nego u nekim drugim političkim dokumentima. U tom kontekstu treba posebno naglasiti da smo se, moglo bi se reći, definitivno odlijepili od parcijalnog i jednostranog tretiranja okvira djelovanja ekonomskih zakonitosti i odnosa tržišta i plana.

Osnovne ocjene i stavovi, s tim u vezi, usmjerene su u tom pravcu da se okviri djelovanja ekonomskih zakonitosti nikako ne mogu ograničiti samo na tržište i tržišne mehanizme, kriterije i odnose (premda je i to vrlo bitno), nego da se moraju shvatiti i koncipirati znatno šire od toga. Ekonomske zakonitosti, naime (kao bitni dio zakonitosti razvoja svakog, pa i našeg socijalističkog samoupravnog društva), u smislu Marxove ekonomske teorije moraju prožimati cjelokupnu oblast društveno-ekonomskog razvoja. Kada kažem da moraju prožimati, onda mislim na to da ove zakonitosti zaista tu cjelokupnu oblast prožimaju, i to objektivno i mimo naše volje. Ukoliko ovu zakonitost i neminovnost više spoznamo, utoliko ćemo imati više uvjeta za planiranje i ostvarivanje efikasnog razvoja i obrnuto.

Sa ovim slijedom misli je u neposrednoj funkcionalnoj vezi i opetovano istican stav da planirati znači unositi elemente znanosti u ekonomsku i razvojnu politiku. S tim su u vezi u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije posebno naglašeni stavovi da okvir djelovanja ekonomskih zakonitosti obuhvaća i područje osnovnih strateških pretpostavki dugoročne razvojne politike, i područje svih privredno-sistemskih rješenja, i područje svih odnosa u sistemu društvene, posebno proširene, reprodukcije i područje svih mjera ekonomske politike. Kada su u pitanju ekonomske zakonitosti u oblasti strategije dugoročnog razvoja, onda se to u nizu drugih posebno odnosi na dvije strateške pretpostavke: (1) na uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodne ekonomske tokove i međunarodnu podjelu rada i (2) na ulogu i mjesto znanosti, znanstvenoistraživačkog rada i tehničkog progresa (uključujući i strategiju tehnološkog razvoja) u definiranju i ostvarivanju ukupne koncepcije i strategije našeg društveno-ekonomskog razvoja.[5]

U vezi s prvom strateškom pretpostavkom treba decidirano reći da i ekonomska teorija i praksa pokazuju da su samo one zemlje uspjele ostvariti zadovoljavajuće rezultate razvoja koje su svoju strategiju dugoročnog razvoja temeljile na efikasnom uključivanju u međunarodne ekonomske tokove. I zato se slobodno može reći da već i početni rezultati koje smo u ostvarivanju prve faze Dugoročnog programa do sada postigli nedvojbeno pokazuju ispravnost ove ocjene.

[5] Nešto detaljnije elaboriranje ovih stavova može se naći u knjizi Dragomira Vojnića, *Ekonomska stabilizacija i društvena reprodukcija*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1983.

Digitized by Google

U povodu druge strateške pretpostavke treba također reći da i teorija i praksa pokazuju da se bez vlastitih znanstvenoistraživačkih i razvojnih napora, bez vlastitog znanstvenog kadrovskog potencijala, a bez strategije tehnološkog razvoja ne može ostvarivati efikasan i zadovoljavajući kvantitet i kvalitet društveno-ekonomskog razvoja.

I premda su ovi stavovi posebno naglašeni i u dokumentu u kojem se obrađuju problemi strategije tehnološkog razvoja i u Zaključnom dijelu, može se slobodno tvrditi (za razliku od prve navedene strateške pretpostavke) da u tom pogledu mnogo zaostajemo i da praktički nismo napravili ni početne korake. Od poznatih stavova Edvarda Kardelja, koji su došli do izražaja i u Dugoročnom programu, da je znanost i proizvodni faktor i subjektivna snaga našeg društva, u našoj je konkretnoj praksi veoma malo realizirano. U našoj društvenoj svijesti je tretman znanosti još uvijek daleko više potrošački nego kreativni, proizvodni i razvojni. Čak i tamo gdje su neposredne potrebe za odgovarajućom ulogom znanosti i znanstvenog rada i znanstvenih usluga sasvim očevidne, kao što je to, na primjer, kod studija, istraživanja, projektiranja i priprema pojedinih investicionih projekata (što bitno opredjeljuje kvalitet investicionih odluka), još uvijek nije u dovoljnoj mjeri u praksu prodrla svijest o tome da za te svrhe angažirana sredstva, u pravilu, predstavljaju najefikasnije investicije. U svakom slučaju, u pogledu unapređivanja uloge i mjesta znanosti i znanstvenoistraživačkog rada, kao i definiranja strategije tehnološkog razvoja, potrebno je uložiti još velike društvene napore kako bi se znanost u većoj mjeri stavila u funkciju udruženog rada, odnosno u funkciju našeg ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Za sada, po bilo kojem kriteriju da se vrednuje, nalazimo se na posljednjem mjestu u poređenju sa bilo kojom zemljom sa kojom se možemo i želimo uspoređivati.

Navedene dvije strateške pretpostavke koncepcije dugoročnog razvoja u stvari znače samo dvije komplementarne strane iste medalje, odnosno sjedinjuju se u jednu te istu kvalitetu razvojne politike, kojoj je u žiži izvozna ekspanzija i antiautarkičnost.

Respektiranje i uvažavanje djelovanja ekonomskih zakonitosti na području sistema društvene, posebno proširene, reprodukcije znači, pored ostalog, i ostvarivanje koncepta realnih troškova. To se naročito odnosi na realnu amortizaciju, realnu akumulaciju, realne lične dohotke (u smislu provedbe koncepta raspodjele prema radu i rezultatima rada), na realni tečaj dinara, realnu kamatu i realnu stanarinu. Iz toga se nikako ne smije izvući zaključak da elementi aktivne socijalne politike dolaze u drugi plan. Naprotiv, u ostvarivanju prve faze Dugoročnog programa moraju se elementi aktivne socijalne politike, iz razumljivih razloga, još više potencirati.

Međutim, da bi se socijalna politika podigla na razinu bitnog dijela aktivne ekonomske politike, ona se mora najvećim dijelom relocirati, odnosno preseliti iz reprodukcione sfere u sferu finalne potrošnje, odnosno u sferu finalne raspodjele i preraspo-

Digitized by Google

djele dohotka.[6] To se naročito odnosi na agroindustrijski i stambeno-komunalni kompleks.

U vezi s prvim treba se podsjetiti da moderna poljoprivredna proizvodnja nije neki snabdijevački sektor, odnosno nije proizvodnja jeftinih poljoprivrednih proizvoda, a u vezi s drugim — da smo depresiranom i neekonomskom stanarinom dugi niz godina, u pravilu, subvencionirali one koji imaju društvene stanove i odlagali izvan nužno potrebnih granica dobijanje stana za one koji svoje stambeno pitanje nisu riješili.

Međutim, i pored toga što je u pogledu orijentacije na realne odnose u sistemu društvene reprodukcije i sistemu troškova ostvaren visok stupanj i znanstvene i političke suglasnosti, ipak se u stvarnim privrednim zbivanjima javljaju mnogi problemi, pa i kolebanja. Ti problemi i kolebanja nastaju jednim dijelom i zbog toga što su se u uvjetima kumuliranih devijacija u sistemu društvene reprodkucije, osobito u sistemu raspodjele, sistemu i politici cijena itd., mnoge organizacije udruženog rada u privredi našle u toliko teškoj situaciji da im svaka orijentacija na realne, odnosno realnije troškove predstavlja gotovo nerješiv problem. Naime, dugogodišnja politika nerealnih odnosa u sistemu društvene reprodukcije i realnih troškova stvorila je iluziju o razvojnim i potrošnim potencijalima većim od onih koji su u stvarnosti postojali. To je uticalo i na ukupnu potrošnju od kojih je svaka, počev od investicione, pa preko opće i zajedničke, sve do lične potrošnje, bila na svoj način predimenzionirana.

I sasvim je razumljivo da sada, kada se u skladu s Dugoročnim programom i poštovanjem ekonomskih zakonitosti moramo postepeno vraćati na realnije troškove, i to u uvjetima relativne stagnacije i visoke inflacije, za mnoge organizacije u privredi to predstavlja veoma veliki problem. Ovaj problem je tim veći što nam se prosječna razina ostvarenog dohotka nalazi osjetno ispod mogućeg, imajući u vidu faktore proizvodnje, i to kako nivo primjenjene tehnologije tako i kvalifikacionu strukturu zaposlenih. Za tako slabašni dohodak, kako je netko duhovito primijetio, i nerealni i depresirani troškovi su previsoki, tako da se realni troškovi u tom svjetlu javljaju kao nešto ekstremno prenaglašeno i u osnovi neprihvatljivo.

Sve u svemu, deformirani uvjeti privređivanja su se uvelike odrazili i na deformaciju svijesti, i u pogledu realnih odnosa u sistemu društvene reprodukcije i u pogledu realnih troškova. Te deformacije idu toliko daleko da, kada je riječ o amortizaciji, suviše često zaboravljamo da je ona u isto vrijeme i trošak i izvor proste i proširene reprodukcije.[7] Što se tiče kamata, zaboravljamo da su one u isto vrijeme i trošak i prihod. A kada je riječ o realnom kursu dinara, onda gubimo iz vida da su nas uvjeti

[6] Vidi: Dragomir Vojnić, *Politika društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u godini 1984*, «Informator«, br. 3088, Zagreb, 1983.

[7] Vidi: Mijo Sekulić i Dragomir Vojnić, *Uvod u analizu i planiranje investicija*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1980.

Digitized by Google

privređivanja, u kojima je zbog politike nerealnog kursa bilo stimulativnije uvoziti nego izvoziti, i doveli na rub propasti, odnosno u ekonomsku krizu. Za svaki od navedenih elemenata realnih troškova moglo se u tom smislu mnogo toga reći.

Ostavljajući, međutim, detaljnije elaboracije ovih ocjena i stavova po strani, u kontekstu ovih razmatranja želim posebno naglasiti da u pogledu orijentacije na realne troškove (u čemu naročiti značaj ima politika realnog kursa dinara, koja je, čak i nepovezana i parcijalna, dala vidne rezultate) ne smije niti može biti nikakvih kolebanja. Ta se orijentacija mora održati, jer bi cijena za odstupanje od nje bila veoma visoka i vodila bi ka produbljivanju krize. To što moramo u isto vrijeme rješavati i prijelom u inflacionom trendu, i dinamiziranje proizvodnje i realne troškove, uz otklanjanje niza drugih devijacija u sistemu društvene reprodukcije, doduše, uvelike otežava našu ukupnu ekonomsku situaciju, ali nam istodobno ne daje nikakvo pravo na odstupanja. Jer za rješavanje velikih problema i cijena mora biti visoka. Ukoliko je nismo spremni početi plaćati danas, sutra će biti još viša.

Prema tome, moramo razmišljati upravo o traganju i za onim mjerama i njihovim kombiniranjem što će nas postepeno oslobađati stvorenih iluzija zbog nerealnih i depresiranih troškova, odnosno što će nas postepeno dovesti u situaciju i realnih odnosa u sistemu društvene reprodukcije, a i realnih troškova. Pri tom je od presudne važnosti da u kombinaciji određenih mjera — kao što sada radimo sa zamrzavanjem cijena i zastojem u klizanju kursa dinara — sa vodom ne izbacimo i dijete.

U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije učinjeni su i znatni pomaci u tretiranju tržišta i plana. Ta vječna teorijska i praktična dilema u vezi sa optimalnim odnosima tržišta i plana u načelu je razriješena stavom da trebamo i više tržišta i više plana. Kada je riječ o ekonomskim zakonitostima, onda se one moraju uvažavati na jedinstvenom jugoslavenskom ekonomskom prostoru i na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu.

Ostalo je, međutim, dijelom još uvijek i u teoriji i u praksi nedovoljno razrađeno zašto mi, kada je u pitanju naše jugoslavensko tržište, uvijek posebno naglašavamo da je ono jedinstveno. U teoriji je tržište svake zemlje, u načelu, jedinstveno. Prema tome, pojmu tržišta inherentan je i pojam jedinstvenog. Ako ono to nije, onda se posebno naglašava da je riječ o međunarodnom ili o zajedničkom tržištu. I premda se ponekad i pretjeruje sa isticanjem problema funkcioniranja jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, ipak ostaje ocjena da je ono u nizu aspekata manje jedinstveno nego što je jedinstveno zajedničko tržište nekih evropskih zemalja. Problemi se javljaju u cirkulaciji roba, rada i znanja. Međutim, daleko najveći problemi su vezani za cirkulaciju društvenog kapitala, odnosno sredstava namijenjenih financiranju proširene društvene reprodukcije. I pored jasnih opredjeljenja o udruživanju rada i sredstava, to je bilo i ostalo jedno od najslabije riješenih područja funkcioniranja privrednog sistema.

Digitized by Google

Inače, o ulozi i mjestu tržišta u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja treba reći da nitko nema i ne bi trebao imati iluzije da je tržište neka institucija idealna za razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja. Tržište je povijesno nastala institucija robne proizvodnje u kojoj se ispoljavaju i sve njene protivurječnosti, svi njeni nedostaci i sve njene prednosti. U pogledu idejno-teorijskih konsideracija može biti interesantna činjenica da tržište postoji i djeluje, htjeli mi to ili ne, sviđalo se to nama ili ne, bili mi toga svjesni ili ne. Jer njegovo djelovanje i postojanje može prestati tek sa nestankom i ukidanjem robne proizvodnje kao takve. Ima, razumije se dosta osnova za pretpostavku da će u širim vremenskim horizontima doći do postepene transformacije klasične konkurencije u kooperaciju između sve širih dijelova udruženog rada, što je vjerojatno i put ka postepenom ukidanju klasičnih karakteristika robne proizvodnje. No to je pitanje širih vremenskih horizonata i budućih generacija.

Za ovu fazu našeg društveno-ekonomskog razvoja veoma je važan stav iz Polaznih osnova — da svaki pokušaj nasilnog ukidanja uloge i mjesta koje tržište mora objektivno imati u sadašnjoj etapi razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja ne samo da ne ubrzava, nego, naprotiv, usporava objektivno mogući tempo kretanja ka oslobođenju rada. Uostalom, iskustvo proteklog razvojnog perioda je dalo toliko argumenata i toliko drastičnih upozorenja da svako potcenjivanje tržišta i tržišnih kriterija i odnosa dovodi do birokratskog voluntarizma sa nesagledivim negativnim konzekvencama i po efikasnost razvoja i po kvalitet društvenih odnosa. To je iskustvo, naime, nedvojbeno pokazalo da nam tržište, i uprkos svim mogućim protivurječnostima i unutrašnjim i vanjskim deformacijama i »prljavštinama«, uključujući tu i djelovanje multinacionalnih kompanija i burzovnih sistema i monopola svake vrste, još uvijek daje znatno bolje i prihvatljivije orijentire za racionalno ponašanje nego što to objektivno može učiniti i najpametniji birokrat.

To se posebno odnosi na funkciju relativnih cijena, koja se, kao ekonomski zdrava, racionalna, ravnotežna i stabilna, može ostvarivati samo u relativno slobodnim odnosima ponude i tražnje. Ovdje posebno naglašavam relativno slobodne odnose ponude i tražnje zato što nije riječ o nekom »liberalističko-stihijnom« konceptu tržišta, već, naprotiv, o konceptu organiziranog tržišta, gdje i aktivna ekonomska politika, napose politika robnih, tržišnih i deviznih rezervi, politika realnog kursa dinara, zatim carinska i zaštitna politika itd., mora igrati veoma važnu ulogu.

U konceptu organiziranog tržišta nije manje važna uloga što je ima sistem samoupravnog društvenog planiranja. Osim toga, tržište je i bitan preduvjet za dominaciju ekonomske nužde i prinude i za suzbijanje potrebe za neposrednom administrativnom državnom prinudom, što je bitan postulat razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja. Tržište je, isto tako, i bitna pretpostavka razvoja sistema samoupravnog društvenog planiranja i efi-

Digitized by Google

kasne primjene institucije udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma.

U Polaznim osnovama je naznačeno da je, s obzirom na društveno vlasništvo, samoupravljanje i udruživanje rada, mogućno govoriti i o nešto drugačijim okvirima, sadržajima i konzekvencama funkcioniranja tržišta. U tom je smislu istaknuto da se bar po opredjeljenju, u sistemu socijalističkog samoupravljanja ne može govoriti o klasičnom tržištu kapitala i klasičnom tržištu radne snage. Ovaj je stav izazvao dosta živu diskusiju, koja je još uvijek u toku.

Međutim, bez obzira na to s kakvim se sve argumentima može braniti stav za ili protiv postojanja klasičnog tržišta rada i kapitala, ostaje nepobitna činjenica da se bez odgovarajuće uloge i mjesta tržišta i tržišnih kriterija i odnosa u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja ne može ni teorijski zamisliti, a još manje praktično ostvariti efikasan razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja.

3. Uvjeti privređivanja

Zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, snagom prirodnih zakona, nameću potrebu prinude u funkcioniranju svih do sada poznatih društveno-ekonomskih sistema. Na ovu pojavu, kao takvu, relativno malo utječu razlike u kvaliteti društveno-ekonomskih odnosa. Doduše, kada su u pitanju različiti modeli socijalizma, onda se i karakter ove prinude bitno razlikuje.

U modelima socijalizma centralističko-planskog tipa ponašanje osnovnih privrednih subjekata je, u osnovi, determinirano neposrednom administrativnom, to jest državnom prinudom, a tek marginalno ekonomskom nuždom i prinudom.

Ovi odnosi u modelu socijalističkog samoupravljanja su dijametralno oprečni. Naime, u sistemu socijalističkog samoupravljanja je ponašanje osnovnih privrednih subjekata, to jest udruženih radnika kao robnih proizvođača, u osnovi determinirano ekonomskom nuždom i prinudom, a tek marginalno neposrednom prinudom države. Sa aspekta temeljnih idejno-teorijskih opredjeljenja razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, koja su došla do izražaja i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, to mora biti ishodišna karakteristika uvjetâ privređivanja u kojima kao robni proizvođači žive i rade osnovni privredni subjekti, to jest radnici organizirani u osnovne i druge organizacije udruženog rada.

I upravo na tim temeljnim i ishodišnim karakteristikama i osnovama funkcioniranja našeg društveno-ekonomskog i, posebno, privrednog sistema dogodile su se i najveće devijacije i deformacije. Dogodilo se, naime, to da je, u nedostatku prostora i mehanizama za djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti (što je išlo paralelno sa nedostajanjem samoupravno-planskih informacija i orijentira), ponašanje naših osnovnih privrednih subjekata kao rob-

Digitized by Google

nih proizvođača postalo, u osnovi, determinirano neposrednom administrativnom i državnom prinudom, a tek marginalno ekonomskom nuždom i prinudom.

Time je prostor i za razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa i za razvoj efikasnog sistema privređivanja sveden na minimum. Čak i ako eliminiramo postojeće krajnje palijativne mjere, kao što su zamrzavanje cijena i slično, u nizu proteklih godina je ponašanje radnikâ u udruženom radu bilo u tolikoj mjeri propisano i normirano (čak i u tako trivijalnim stvarima kao što su putni troškovi, reklama, reprezentacija i slično) da smo čak i u tom pogledu veoma suzili prostor za samoupravno odlučivanje i opasno se približili nekim krucijalnim problemima realnog socijalizma.

Kada to kažem, onda posebno mislim na visok stupanj ekonomske neefikasnosti, koja se ispoljava kao jedna od osnovnih manifestacija kriznih pojava u svim zemljama realnog socijalizma, a koja i kod nas već niz godina sve više uzima maha. U tako degradiranim i deformiranim uvjetima privređivanja ne samo da nije moglo doći do većih pomaka u pravcu ovladavanja radnikâ cjelinom dohotka i akumulacije, nego su snagom ekonomske logike i nužde uslijedili zastoj i retardacija u efikasnosti privređivanja, kao i zastoj i retardacija u kvaliteti društveno-ekonomskih odnosa.

Služeći se Marxovom povijesno-dijalektičkim metodom, moramo i možemo relativno lako doći do spoznaje o tome da sve što se kao rezultat tako poremećenih uvjeta privređivanja dogodilo, uključujući i društvene odnose, i stagflaciju, i nezaposlenost, i unutrašnju i vanjsku nelikvidnost itd., u stvari se zakonito moralo dogoditi, odnosno bilo bi pravo čudo da se nije zbilo. S tim se u vezi slobodno može reći da sve pojave ekspanzije birokratizma i etatizma na svim nivoima, a isto tako i tehnomenadžerstva (u negativnom smislu, što posebno naglašavam budući da se ovaj pojam kod nas pežorativno samo u tom smislu upotrebljava, što mislim da nije sasvim ispravno), u krajnjoj liniji, vuku svoje korijenje iz navedenih degradacija i deformacija u uvjetima privređivanja. Zato je upravo ovom sklopu problema u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije poklonjena veoma velika briga i pažnja. Ovim pitanjima također poklanja veliku brigu i pažnju Rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju i ekonomskoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u 1984. godini.

Prvi odlučni koraci koji se moraju napraviti u pravcu otklanjanja ovih devijacija, odnosno u pravcu stvaranja takvih uvjeta privređivanja u kojima će ekonomska nužda i prinuda predominantno opredjeljivati ponašanje radnikâ u udruženom radu, odnose se na kompleks tržišta i cijena. U tome se smislu svakim danom sve urgentnije nameće potreba da se cio kompleks sistema i politike cijena stavi u funkciju udruženog rada, što konkretno znači da se većina cijena mora formirati na osnovi odnosa ponude i tražnje, uz odgovarajući pritisak svjetskog tržišta, što se posebno u pogledu pariteta cijena mora ostvarivati i politikom realnog kursa dinara. Takva orijentacija, razumije se, nikako ne isključuje,

Digitized by Google

nego, dapače, podrazumijeva i aktivnu ekonomsku politiku i društvenu kontrolu cijena. Međutim, kada je u pitanju društvena kontrola cijena, onda treba posebno istaći potrebu da se čak i one cijene koje se, po prirodi stvari (infrastrukturni i neki uslužni sektori i slično), ne mogu formirati u direktnim odnosima ponude i tražnje, moraju temeljiti na tržišno simuliranim kriterijima i osnovama.[8]

U tom pogledu nas je život drastično podučio da moramo definitivno odbaciti svaku iluziju o tome da bez tržišne ravnoteže (na našem jedinstvenom i organiziranom jugoslavenskom tržištu) može biti ravnoteže i stabilnosti privrednih kretanja. Ovaj stav i ova ocjena su u ovom momentu posebno važni zbog toga što smo pred veoma teškim zadatkom i teškim problemima da moramo ocijeniti koju bismo to stopu inflacije kao cijenu morali platiti da bismo se počeli postepeno izvlačiti i iz velike neravnoteže privrednih tokova i iz ovako deformiranih uvjeta privređivanja.

U našoj je stručnoj i općoj javnosti stvoren utisak da je inflacija najveće zlo kojega se moramo što prije riješiti, a što je u osnovi točno. Međutim, točno je i to da je još gora ona, makar i manja, inflacija koju kao visoku cijenu naših propusta, problema i grešaka plaćamo, a za koju cijenu kao protivuvrijednost ništa ne dobijamo — ni stabilizaciju tržišta ni izmijenjene uvjete privređivanja.

Na liniji toga toka misli mogla bi se napraviti jedna paralela između tržišta i plana i tržišta i samoupravljanja. Naime, kao što nam je u otklanjanju kumuliranih deformacija u uvjetima privređivanja prijeko potrebno i više tržišta i više plana, isto tako se ove promjene ne mogu ostvariti bez više tržišta i više samoupravljanja. I u jednom i u drugom slučaju tržište se javlja kao bitan uvjet i bitna pretpostavka. Nije, naime, ni teorijski zamislivo kako bi se mogao razvijati sistem samoupravnog društvenog planiranja, a i sistem socijalističkog samoupravljanja, bez odgovarajuće uloge tržišta. U tome se smislu veoma bukvalno potvrđuje pomenuti stav iz Programa SKJ da tržište ne samo što nije u protivurječnosti sa razvojem sistema socijalističkog samoupravljanja, nego je, naprotiv, bitna pretpostavka za to.

Nije zato nimalo pretjerano istaći direktnu funkcionalnu međuzavisnost veće uloge tržišta i više prostora za socijalističko samoupravljanje, i obrnuto. U istom kontekstu također nije pretjerano reći: više tržišta, manje etatizma i birokracije, i obrnuto. *Mutatis mutandis*, može se istaći da cijela povijest socijalizma potvrđuje ispravnost ove postavke. A kada je u pitanju povijest samoupravnog socijalizma, općenito, i njegovog novijeg razvoja, posebno, onda se može slobodno reći da ona ovu postavku potvrđuje bez dileme i bez ostatka. Tako smo suočeni sa fenomenom očite dijalektičke protivurječnosti da jedna u osnovi nečista, kontroverzna i ve-

[8] Vidi: Rikard Lang, Božo Marendić i Dragomir Vojnić, *Aktualni problemi sistema socijalističkog samoupravljanja*, Ekonomski institut Zagreb, 1983.

Digitized by Google

oma nesavršena institucija kao što je tržište predstavlja bitan preduvjet za razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja i za preobražaj društvenih odnosa u pravcu oslobođenja rada.

Međutim, čak i kada napustimo te široke horizonte i kada se ograničimo na ostvarivanje nekih neposrednih zadataka, kao što je konvertibilnost dinara, kao važne pretpostavke i za efikasnije uključivanje u međunarodne ekonomske tokove i za efikasnije funkcioniranje ukupnog privrednog sistema u našoj višenacionalnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti — moramo konstatirati da takve zadatke nismo kadri izvršiti bez odgovarajuće uloge i funkcije tržišta.

Otklanjanje svih pomenutih deformacija u uvjetima privređivanja, odnosno uspostavljanja takvih uvjeta privređivanja u kojima će ponašanje radnikâ u udruženom radu biti predominantno opredijeljeno ekonomskom nuždom i prinudom, a tek marginalno neposrednom prinudom države, predstavlja bitan preduvjet i za razrješavanje niza drugih protivurječnosti koje su se kumulirale i razarajućom snagom ispoljile u razvoju našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. To se odnosi, prije svega na cjelokupan motivacioni sistem koji se, kao što je opće poznato, definira kao funkcija cilja u izrazu maksimiranja dohotka.

S tim je u vezi osnovni zadatak da se pomenutim promjenama u uvjetima privređivanja ovako definirani motivacioni sistem počne ostvarivati predominantno na osnovi kvalitativnih faktora (porasta produktivnosti i sniženja troškova), a tek marginalno na osnovi borbe za promjene relativnih cijena. Osim toga, otklanjanje postojećih deformacija u uvjetima privređivanja mora doprinijeti otklanjanju i nekih drugih defekata u motivacionom sistemu. To se posebno odnosi na radni moral, radnu disciplinu, monopol radnog mjesta zatim i na ponašanje po logici »nitko me toliko malo ne može platiti koliko malo mogu raditi« itd. Potcjenjivanje ekonomskih zakonitosti i ekonomske prinude i anticipiranje društvene svijesti se, dakle, izrazito negativno odrazilo na motivacioni sistem rada i na ukupnu valorizaciju pojma rada. Navedene promjene u uvjetima privređivanja morale bi izazivati *feed back* efekte, u smislu povratnih sprega. U neposrednoj vezi s tim je i pitanje rizika i socijalizacije gubitaka.

Sadašnju situaciju karakteriziraju pojave i tendencije grupno-vlasničkih odnosa kod uspješnih proizvođača, te pojave socijalizacije gubitaka onih koji imaju gubitke. U izmijenjenim uvjetima privređivanja, u kojima ponašanje privrednih subjekata u odlučnoj mjeri determinira ekonomska nužda i prinuda, uspješni proizvođači moraju, u skladu s načelom raspodjele prema radu i rezultatima rada (u odnosima učešća i međuzavisnosti živog i minulog rada), koristiti sve prednosti poslovnih uspjeha i sve rizike poslovnih neuspjeha.

S tim je u vezi, posvećujući odgovarajuću brigu i pažnju socijalnoj sigurnosti radnika, Antiinflacioni program razradio niz varijanti, koje čekaju da budu primijenjene. Vraćajući radnoj organizaciji ustavne funkcije osnovnog poslovnog subjekta, riješit

Digitized by Google

će se mnogi današnji problemi i nesporazumi. Ako se uspostave pomenuti balansi, koji su danas očito narušeni, unijet će se mnogo više svjetla i u efikasnije funkcioniranje velikih sistema.[9] Na kraju — ne kao manje važno, nego, naprotiv, kao veoma bitno — treba pomenuti još i to da se tek u takvim uvjetima privređivanja u kojima dominira ekonomska, a ne državna prinuda, može očekivati takvo ponašanje udruženog rada koje će se sve više usmjeravati na jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada, na jačanje uloge samofinanciranja i slabljenje uloge kredita i funkcije kamate, na povećanje uloge udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma, i kao sinteza svega toga — na intenziviranje procesa ovladavanja radnikâ dohotkom, viškom rada i akumulacijom.

Na liniji takvog slijeda misli, kojem je teško i teorijski i iskustveno osporiti unutrašnju logiku, nije teško izvući zaključak da nas samo takvi uvjeti privređivanja koji se zasnivaju na ekonomskim zakonitostima, na tržištu i tražišnim mehanizmima, na takvim kriterijima i odnosima, kao i na odgovarajućoj ulozi sistema samoupravnog društvenog planiranja, riječju, koji se predominantno temelje na ekonomskoj nuždi i prinudi, — mogu izvući iz postojećih Scila i Haribda etatističke dominacije i izvesti na put efikasnijeg socijalističko-samoupravnog razvoja. U tom pogledu ne može, niti smije, biti nikakvog kolebanja. Jer svako kolebanje takvog karaktera bi nas snagom ekonomske nužde i logike vodilo u druge društvene odnose koje nećemo, niti želimo. Na sreću, takav tok stvari subjektivne snage našeg društva nikada ne bi dopustile. Jedinstvo idejno-teorijskih stavova i političke volje i akcije u vezi sa prihvaćanjem i ostvarivanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i samo po sebi predstavlja veliku garanciju u tom smislu.

4. Društveno vlasništvo, dohodak, dohodovni odnosi i raspodjela prema radu

Iskustvo proteklog perioda razvoja dalo je nebrojeno mnogo argumenata za ocjenu da je reproduciranje u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa neuporedivo složeniji proces nego bilo koji do sada u povijesti poznati oblik vlasništva.

Sada je već i u teoriji i u praksi potvrđeno da za reproduciranje u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa nije dovoljna samo politička vlast radničke klase (premda je i to veoma bitno), već je potrebno ostvariti i niz drugih pretpostavki. S tim je u vezi osobito prijeko potrebno da svi mehanizmi privrednog sistema, napose sistema raspodjele i proširene reprodukcije, tako funkcioniraju da pospješuju jačanje uloge udruženog rada u ovladavanju dohotkom i akumulacijom, kao i da pos-

[9] Grupa autora, *Organizacioni problemi sistema udruženog rada*, Savezni ekonomski savjet i Savezni pravni savjet, Beograd, 1983.

Digitized by Google

pješuju ostvarivanje načela raspodjele prema radu i rezultatima rada.

Ako stupanj ovladavanja dohotkom mjerimo odnosom između samofinanciranja (uključujući i sve nivoe i oblike udruživanja rada i sredstava) i kredita (uključujući i funkciju kamata), te ako ostvarivanje načela raspodjele prema radu mjerimo dugoročnom tendencijom smanjivanja raspona u ličnim dohocima za jednaku kvalitetu i kvalitetu rada, onda postignutim u reproduciranju u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih odnosa nikako ne možemo biti zadovoljni. Nije riječ samo o tome da su nam društveni odnosi hibridni, što je samo po sebi dosta normalno, nego je stvar u tome da je u toj hibridnosti udio grupno-vlasničkih i etatističkih odnosa i utjecaja srazmjerno prevelik, što znači da osjetno remeti i ugrožava razvoj onih poželjnih, to jest društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa.

Osnovni problemi i osnovne deformacije s tim u vezi leže u sistemu raspodjele i sistemu proširene reprodukcije ili — još konkretnije — u sistemu akumulacije, i to kako u sistemu njenog formiranja tako i njene upotrebe. Mi smo se u odnosu na društveni kapital i akumulaciju niz godina, kako je govorio E. Kardelj, tako ponašali kao da je ona slobodno dobro, odnosno kao da je besplatna.[10] Može se slobodno reći da su tek u odgovarajućim dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, posebno u Zaključnom dijelu, definirani nešto određeniji kriteriji, relevantni za sistem raspodjele, sistem i politiku cijena i sistem akumulacije. Tamo je, naime, pored ostalog, rečeno da se u raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju mora uvažavati zakonita međuzavisnost bruto ličnih dohodaka po radniku i akumulacije po angažiranim sredstvima. Uvažavanje ove zakonite međuzavisnosti predstavlja objektivizirani kriterij raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju, uzimajući u obzir i ulogu živog i minulog rada i njihovu međusobnu zavisnost i uvjetovanost.

Ne ulazeći na ovom mjestu u niz aspekata u vezi sa praktičnom primjenom ovih stavova, ograničit ću se samo na neke teorijske, dugoročne i politekonomske konsideracije. Praktična primjena ovih stavova i opredjeljenja znači, govoreći veoma relativizirano i u politekonomskom smislu, ostvarivanje dveju veoma važnih dugoročnih tendencija. Prva dugoročna tendencija, koja se mora ostvarivati na liniji poštovanja naprijed navedenih objektiviziranih kriterija raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju, odnosi se na smanjivanje raspona u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada. Druga dugoročna tendencija odnosi se na smanjivanje raspona u akumulativnoj i reproduktivnoj sposobnosti organizacija udruženog rada u različitim sektorima privrede.

Ovdje treba posebno istaći da je i u jednom i u drugom slučaju riječ samo o smanjivanju raspona, a ne o ujednačavanju

[10] Vidi: Edvard Kardelj, *Ustav i zakon su okvir, podsticaj, mogućnost, a praktična rešenja naći će sami ljudi*, »Politika«, 4. decembar 1976.

Digitized by Google

ni bruto ličnih dohodaka po radniku za jednaku kvalitetu i kvantitetu rada ni akumulacije po angažiranim sredstvima. Pri svemu tome se mora imati u vidu da robna proizvodnja kao takva i tehnički progres kao takav izazivaju skokovita kretanja sa posljedicom nejednakomjernosti ovih raspona. Međutim, djelovanje tržišnih mehanizama, kriterija i odnosa na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu, kao i djelovanje sistema samoupravnog planiranja i drugih privredno-sistemskih rješenja i mjera ekonomske politike, moraju biti usmjereni u pravcu ostvarivanja dugoročne tendencije smanjivanja ovih raspona. U stvari, riječ je o dugoročnom osciliraućem procesu u kojem i bruto lični dohoci po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada i akumulacija u odnosu na angažirana sredstva osciliraju oko nekog prosjeka.[11]

Uzimajući ove odnose kao osnovne kriterije i za mjerenje položaja organizacija udruženog rada u privredi u konkretnim uvjetima privređivanja i za analizu i ocjenu uspješnosti i efikasnosti njihovog poslovanja, kao i za kriterije normalne cijene, može se reći da se ova dva kriterija u praksi društveno-ekonomskih zbivanja moraju slijevati u jedan kriterij, koji se ispoljava u ravnotežnom dohotku.

S tim se u vezi također može istaći da isto onako kao što se zakon vrijednosti ostvaruje na taj način da cijene roba i usluga osciliraju oko njihovih vrijednosti — s tim da je ukupna masa cijena jednaka ukupnoj masi vrijednosti — tako isto i stvarni dohodak organizacija udruženog rada u privredi oscilira oko ravnotežnog dohotka, s tim da se tek u pojedinim sasvim izuzetnim slučajevima samo slučajno potpuno sa njima izjednačuje. Kada je u pitanju osciliranje dekomponiranih dijelova ovog ravnotežnog dohotka, onda isto tako treba reći da se moraju imati u vidu neke razlike koje će se i iz objektivnih razloga ekonomske logike morati tolerirati.Naime, iz objektivnih razloga se moraju tolerirati nešto veće razlike u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada u pojedinim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama, s obzirom na povijesno naslijeđene razlike u stupnju njihove razvijenosti. Isto tako, iz razloga ekonomske logike moraju se tolerirati veće razlike u odnosima između akumulacije i angažiranih sredstava, kada su u pitanju infrastrukturni i ostali sektori privrede.

Budući su postojeći odnosi u sistemu društvene reprodukcije (kao konzekvenca pomanjkanja tržišnih utjecaja, u smislu ekonomske nužde i prinude, a isto tako i kao konzekvenca prevelikih utjecaja voluntarističke arbitraže) veoma deformirani, početak primjene pomenutih kriterija i odnosa, kao i početak ostvarivanja pomenutih dugoročnih tendencija, veoma je bitna pretpostavka efikasnijeg funkcioniranja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. Primjena ovih kriterija i ostvarivanje odgovarajućih odnosa (u smislu osciliraućih procesa oko ravnotežnog dohotka) pospje-

[11] Vidi: Dragomir Vojnić, *Cijene, tržište i uvjeti privređivanja*, »Ekonomska politika«, br. 1655, 19. decembar 1983. Beograd.

Digitized by Google

šivat će (u uvjetima privređivanja koji se temelje na ekonomskoj nuždi i prinudi, to jest na tržištu i samoupravnom planiranju) takvo ponašanje osnovnih privrednih subjekata koje u većoj mjeri uvažava objektivnu međuzavisnost bruto ličnih dohodaka i akumulacije, a to u isto vrijeme znači i međuzavisnost živog i minulog rada. Zato je prijeko potrebno da se ovi kriteriji i odnosi ugrađuju i u odgovarajuće društvene dogovore i samoupravne sporazume i u odgovarajuća privredno-sistemska rješenja.

S time bi u vezi i akciju Saveza sindikata Jugoslavije, koja je u toku, što prije trebalo dovršiti i početi provoditi u život. U svakom slučaju je na koncu ovih razmatranja važno istaći da veće objektiviziranje raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju predstavlja jedan od bitnih preduvjeta i za dosljednije ostvarivanje društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa i za efikasnije funkcioniranje sistema raspodjele i akumulacije, a samim tim i za efikasnije funkcioniranje i razvoj ukupnog sistema socijalističkog samoupravljanja. Zato je sasvim razumljivo da su i odgovarajući dokumenti Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije baš ovim pitanjima posvetili veliku brigu i pažnju.

5. Udruživanje rada i sredstava

I pored veoma jasnih i decidiranih idejno-teorijskih opredjeljenja u pogledu uloge i mjesta institucije udruživanja rada i sredstava, na osnovama dogovora i sporazuma, u razvoju našeg sistema socijalističkog samoupravljanja, još smo veoma daleko od toga da ova institucija postane osnovna poluga sistema samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije. Razloge ovoj pojavi treba tražiti u svim onim problemima i deformacijama koji su razmatrani u prethodnom odjeljku u vezi sa uvjetima reproduciranja društvenog vlasništva i društveno-vlasničkih odnosa. Naime, u takvim uvjetima privređivanja u kojima se nisu manifestirale dugoročne tendencije smanjivanja raspona ni u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada ni u akumulativnoj i reproduktivnoj sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, ponašanje osnovnih privrednih subjekata, po prirodi stvari, nije moglo ići u pravcu davanja prednosti udruživanju rada i sredstava.[12]

Drugim riječima, one organizacije udruženog rada koje su bile u povoljnijem, to jest iznadprosječnom (ili, da tako kažem, iznadparitetnom) položaju, nisu bile stimulirane da udružuju rad i sredstva sa onim organizacijama udruženog rada, sa kojima su inače dohodovno i tehnološki međuzavisne, koje se nalaze u nepovoljnijem, to jest u ispodparitetnom položaju u sistemu društvene reprodukcije. Prema tome, promjena uvjetâ privređivanja u pravcu

[12] Vidi: Pero Jurković i drugi (redakcija) i grupa autora, *Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1983. str. 91—104.

Digitized by Google

njihovog većeg ujednačavanja pod utjecajem tržišta i plana, odnosno pod utjecajem ekonomske nužde i prinude predstavlja jedan od bitnih zadataka i preduvjeta i za povećavanje značaja uloge i mjesta institucije udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma. To znači da se važnost ostvarivanja ranije pomenutih dugoročnih tendencija, u smislu smanjivanja raspona u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada, kao i u smislu smanjivanja raspona u stopama akumulativne i reproduktivne sposobnosti različitih proizvodnih grupacija, neposredno odnosi i na stvaranje takvih uvjeta privređivanja koji će stimulirati ponašanje osnovnih privrednih subjekata u pravcu udruživanja rada i sredstava.

Pored navedenog, treba posebno pomenuti, uz niz drugih, i još jedan moment važan za stvaranje takvih uvjeta privređivanja u kojima će institucija udruživanja rada i sredstava postati osnovna poluga međugranske i međuregionalne cirkulacije i koncentracije sredstava namijenjenih financiranju proširene društvene reprodukcije. Taj moment se odnosi na prijeku potrebu ukidanja tendencija grupno-vlasničkog ponašanja (koje se posebno manifestira, neopravdano i neprihvatljivo, u velikim rasponima u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada) kod uspješnih organizacija udruženog rada i socijalizacije gubitaka kod onih neuspješnih. S tim u vezi ne treba više imati nikakvih iluzija. Dok se to stanje bitno ne izmijeni, manifestirat će se snažna tendencija teritorijalnog zatvaranja, odnosno teritorijalizacije akumulacije.

Naime, u uvjetima privređivanja u kojima se u tolikoj mjeri socijaliziraju rizici i gubici potpuno se deformira motivacioni sistem dohotka. Jer, umjesto takvog ponašanja osnovnih privrednih subjekata koje težište motivacionog sistema stavlja i na maksimiranje bruto ličnih dohodaka i na maksimiranje akumulacije, težište ponašanja i odlučivanja se usmjerava ka drugim ciljevima, kao što su lokalna zaposlenost, lokalni prihodi za alimentiranje opće i zajedničke potrošnje i slično. Osim na ova dva, sa raznih aspekata posmatrano, temeljna momenta, koji destimuliraju takvo ponašanje osnovnih privrednih subjekata što težište razvojne politike, u smislu proširene reprodukcije, stavljaju na udruživanje rada i sredstava, iskustvo proteklog razvoja ukazuje i na još neke.

U nizu poznatih, čini se da treba posebno pomenuti još i ove momente: (1) Pomanjkanje strategije tehnološkog razvoja i postojeća stihija u transferu tehnologije djelovali su u tom pravcu da su različite organizacije udruženog rada lakše nalazile svoj interes za udruživanjem sa stranim partnerima nego sa tehnološki i dohodovno međuzavisnim organizacijama na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. (2) Pretežnim dijelom niska akumulativna i reproduktivna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi, uz veoma veliku nejednakomjernost u alokaciji i distribuciji, te prosječno nisku akumulativnost (što se inače povezuje sa prvim navedenim uzrokom). (3) Nedovoljno izdiferencirani i definirani stavovi o obavezama novoosnovane osnovne organizacije udruže-

Digitized by Google

nog rada prema matičnoj organizaciji. (4) Već ranije pomenuti organizacioni problemi u sistemu udruženog rada, u smislu narušenih balansa između OOUR i OUR i OUR i SOUR. (5) Pomanjkanje, niz godina, odgovarajućih društvenih normi ponašanja u pogledu minimalnog nivoa samofinanciranja (uključujući i sve oblike i nivoe udruživanja rada i sredstava) prilikom zatvaranja pojedinih financijskih konstrukcija.

Na kraju treba, ne kao manje važno, nego naprotiv, kao najvažnije, istaći onu ocjenu koja se opetovano naglašava u ovim razmatranjima — da samo takvi uvjeti privređivanja u kojima se ekonomska nužda i prinuda pojavljuje kao osnovna determinanta ponašanja osnovnih privrednih subjekata, to jest radnikâ organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada, obezbjeđuju efikasan razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja, uključujući tu i odgovarajuću ulogu udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovra i sporazuma.[13]

To je u isto vrijeme i veoma važna pretpostavka i za jačanje jedinstva jugoslavenskog tržišta i za svestrano i ekonomski efikasnije povezivanje svih privrednih činilaca na jedinstvenom jugoslavenskom geografskom prostoru. To je uvjet i za efikasnije i plodotvornije ostvarivanje, inače veoma dobrog, opredjeljenja da u žiži ekonomske i razvojne politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih socijalističkih republika i SAP Kosovo bude upravo institucija udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma. Svaka druga orijentacija, u kom smislu nam je naše razvojno iskustvo dalo već nebrojeno mnogo argumenata, vodi u birokratski voluntarizam i etatizam, sa svim poznatim konzekvencama. A to je ono što subjektivne snage ovoga društva ne mogu niti smiju dopustiti.

Zato je konačno i sačinjen i prihvaćen Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

6. Uloga subjektivnih snaga

U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije u različitom kontekstu i na više mjesta, velika se pažnja poklanja i ulozi subjektivnih snaga u razvoju našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. To je, uostalom, i sasvim razumljivo, jer se više danas ne može ni teorijski zamisliti razvoj jednog modernog, suvremenog društva bez veoma velike integralne uloge subjektivnih snaga. U tome pogledu nema bitnih razlika da li je riječ o razvijenim zemljama Istoka ili Zapada.

Ova velika važnost integralne uloge subjektivnih snaga posebno dolazi do izražaja u modelu socijalizma jugoslavenskog tipa, to jest u modelu socijalističkog samoupravljanja. Ta okolnost je

[13] Vidi: Dražen Kalođera i grupa autora, *Sporazumijevanje, dogovaranje i razvoj*, Centar za društvena istraživanja Predsjedništva SKJ, Beograd, 1982, str. 68—81.

Digitized by Google

objektivno uslovljena, pored ostalog, i time što su, kako je već ranije pomenuto, problemi reproduciranja u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa mnogo složeniji nego što je to u prošlosti bio slučaj sa bilo kojim u povijesti poznatim oblikom vlasništva.

Ako bismo danas sebi postavili pitanje, koje se samo po sebi i u dokumentima Dugoročnog programa (bez obzira na to da li je eksplicite navedeno ili implicite pretpostavljeno) u različitim aspektima postavlja, to jest kako smo sebe, kao socijalističko samoupravno i nesvrstano društvo, doveli u situaciju ekonomske krize, onda se na to pitanje nikako ne može tražiti odgovor u jednodimenzionalnoj niti u monodisciplinarnoj domeni i prostoru.

Jer, ako odgovor na pomenuto pitanje tražimo u tom prostoru (to jest samo u ekonomskoj sferi), onda dolazimo do spoznaje da smo u velikim teškoćama i zbog toga što smo se i preinvestirali i prezadužili, odnosno što smo se našli u situaciji i problemima i unutrašnje i vanjske nelikvidnosti. A takvo bi objašnjenje ostavilo, u krajnjoj liniji, utisak da smo pomiješali uzroke i posljedice. Jer i preinvestiranost, i prezaduženost, i unutrašnja i vanjska nelikvidnost — što su sve pojavni oblici ispoljavanja naše ekonomske krize — više su posljedice nego uzroci problema, teškoća i slabosti sa kojima su sukobljeni naša privreda i društvo.

Zato se kompleksniji i znanstveno fundiraniji odgovor na postavljeno pitanje mora tražiti i nalaziti samo u više dimenzionalnom pristupu i multidisciplinarnoj analizi promatranih procesa i pojava. A to znači da se u traženje odgovora na postavljeno pitanje, pored ekonomskih, moraju uključiti i politikološki i sociološki, povijesni, psihološki, pravni i drugi vidovi analize.

U nemogućnosti jednog iole šireg zahvata i razmatranja tretiranih problema sa multidisciplinarnim pretenzijama, ograničit ću se samo na neke konsideracije, pa i utiske, u vezi sa ulogom subjektivnih snaga.

Mi smo u toku našeg razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja doživljavali veoma burne, bujne i intenzivne procese transformacije naše ukupne društveno-ekonomske i političke strukture. U samoj žiži tih transformacija su bili i ostali socijalističko samoupravljanje i politički federalizam.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije posvetio je odgovarajuću brigu i pažnju i problemima koji su se u proteklom periodu razvoja javljali na području međuzavisnosti ove dvije bitne komponente, koje su opredjeljivale karakter i kvalitetu naše ukupne društveno-ekonomske i političke transformacije, to jest između socijalističkog samoupravljanja i političkog federalizma. S tim su u vezi u idejno-teorijskom pogledu samo dalje učvršćena i potvrđena naša dugoročna opredjeljenja da jedinstvenom jugoslavenskom tržištu i višenacionalnoj zajednici jugoslavenskih naroda i narodnosti najviše odgovara društveno-ekonomski i politički sistem koji se, pored socijalističkog samoupravljanja, temelji na političkom federalizmu. U tom je smislu već davno odbačena svaka

Digitized by Google

dilema o zajedničkom tržištu, jer to ne bi odgovaralo modelu političkog federalizma, već modelu političkog konfederalizma.

U toku rada na izradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao i poslije njegovog plebiscitarnog prihvaćanja i početka ostvarivanja, uslijedile su i rasprave o problemima daljeg razvoja našeg političkog sistema. Bilo je i takvih ideja i mišljenja da bi, isto onako kao što smo priredili Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, trebalo sačiniti jedan sličan dokument i sa aspekta rješavanja problemâ i dilema u vezi sa efikasnijim funkcioniranjem političkog sistema.

Ne ulazeći dublje u ovaj sklop problema i ne osporavajući mogućnost da se i tu u nekim nijansama trebaju dogoditi izvjesne promjene, ipak bih se ograničio na ocjenu da se veliki dio ovih problema svodi na mjesto i ulogu subjektivnih snaga.

U posljednjem periodu našeg društveno-ekonomskog razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja, osobito u toku minule decenije, poslije Ustava SFRJ iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine, uslijedili su takvi društveno-ekonomski i politički procesi koje bismo, sa raznih aspekata posmatrano, mogli nazvati završnicom prve faze razvoja našeg ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. I baš u to vrijeme, kada su se naša privreda i društvo, po prirodi stvari, objektivno našli u stanju jednoga grča kvalitativnih transformacija i promjena, stjecajem raznih vanjskih i unutrašnjih nepovoljnih i nesretnih okolnosti (uključujući i sve greške naše ekonomske i razvojne politike) porođajne muke su se pretvorile u teškoće i probleme koji su sve više dobijali karakter ekonomske krize.

Na planu efikasnijeg razvoja i funkcioniranja našeg političkog sistema neke specifične teškoće i problemi pojavili su se i zbog toga što je ekonomska kriza uslijedila baš u završnici prve faze političke demokratizacije našeg društva, u smislu podizanja načela našeg političkog federalizma (a u skladu još sa avnojevskim opredjeljenjima) na kvalitativno viši nivo. Dogodilo se, naime, da smo u procesu te produbljenije političke demokratizacije, prije ekonomske krize, uglavnom bili završili proces, da uvjetno kažem, razgradnje naših političkih odnosa na starim osnovama (koje su u sebi još sadržale i primjese centralističkog etatizma, i unitarizma i hegemonizma itd.), ali još nismo bili završili proces izgradnje svih elemenata našeg novog, federativnog zajedništva.

Da bi stvari postale još kompliciranije, upravo u vrijeme ulaska u ekonomsku krizu, kada su se naša privreda i društvo našli u teškom grču, nestali su za kratko vrijeme sa političke scene velikani naše revolucije, idejni i politički vođi i nosioci kontinuiteta našeg socijalističkog i samoupravnog razvoja — Josip Broz Tito, Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić.

U sklopu procesa političke demokratizacije naših društveno-ekonomskih i političkih odnosa veoma se svestrano i intenzivno u praksi počelo primjenjivati načelo pluralizma samoupravnih interesa. Budući je Jugoslavija, ne samo zbog svoje etničke višenacionalnosti, nego i zbog velikih razlika u nivou razvijenosti po-

Digitized by Google

jedinih republika i pokrajina — što je rezultat povijesnog nasljeđa — objektivno natprosječno bremenita protivurječnim situacijama i konfliktnim interesima, to i ovakav tretman i ovakva primjena načela pluralizma samoupravnih interesa predstavljaju veliki korak naprijed u demokratizaciji našeg društveno-ekonomskog i političkog života.

S tim bi se u vezi, međutim, općenito moglo reći da smo prije upadanja u ekonomsku krizu relativno uspješno savladali tek prvih, i to lakših, 50 posto problema što su se odnosili na efikasnu primjenu načela pluralizma samoupravnih interesa. Tih prvih 50 posto problema vezano je za to što smo naučili da slobodno i bez nepotrebnih ograda, nepovjerenja i predrasuda iznosimo za »zelenim stolom« svoje stavove i svoje interese. Drugih, težih, 50 posto problema, koje još nismo savladali, odnosi se na to što još uvijek nismo uspjeli — u onom smislu kako je o tome govorio Edvard Kardelj — u demokratskoj diskusiji, samoupravnim metodama dogovaranja i sporazumijevanja, efikasno razrješavati konfliktne situacije i protivurječne interese, primjenom načela pluralizma samoupravnih interesa.

Nasuprot tome, i u sredinama udruženog rada i u sredinama društveno-političkih zajednica, da upotrijebimo vojnički termin, »ušančili« smo se bili na svojim interesima. Ne treba posebno ni naglašavati da je takav pristup nespojiv sa efikasnom primjenom demokratskog koncepta i načela pluralizma samoupravnih interesa.

Svi ovi veoma složeni procesi naše društveno-ekonomske transformacije, kao i kumulirani problemi razvoja sa kojima su se, snagom i izrazom ekonomske krize, sukobili naša privreda i društvo, nisu mogli a da negativno ne utječu na subjektivne snage našeg društva, posebno na Savez komunista. Suočen sa veoma velikim deformacijama i u sistemu društvene reprodukcije, i u efikasnosti privređivanja, i u stabilnosti privrednih kretanja, i u stagnaciji, i inflaciji, i u nezaposlenosti, i u unutrašnjoj i vanjskoj nelikvidnosti itd. — Savez komunista se i sam (polazeći, vjerojatno, od postavke da ni najbolje sutra ne vrijedi mnogo ako se ne preživi danas) i suviše mnogo počeo baviti različitim tekućim privrednim problemima, poistovjećujući se, ne rijetko, sa interesima svoje uže sredine.

Ova pojava sama po sebi i ne bi bila tako loša da inercija tekućih problema i, ne rijetko, pragmatična identifikacija sa manje ili više sagledanim ili nesagledanim interesima ili kvaziinteresima svoje uže sredine (radne organizacije u privredi, u društvenim djelatnostima ili društveno-političke zajednice) snagom društveno-ekonomske logike ne dovode do slabljenja integralne i idejno-avangardne uloge Saveza komunista. O nekima od ovih vidova problema raspravljano je i na Dvanaestom kongresu SKJ i na plenumima CK SKJ koji su poslije njega uslijedili.

Imajući u vidu svu složenost naše situacije, što sve proizlazi iz kumuliranih problema sa kojima su suočeljeni naša privreda i društvo, mnogo je osnova za ocjenu da se jedan dio problema koji

Digitized by Google

se pripisuje nedostacima našeg političkog sistema u stvari mora rješavati jačanjem i daljim razvijanjem integralne i idejno-avangardne uloge Saveza komunista.

Naš Savez komunista, kao osnovna integralna i subjektivna snaga našeg društva, morao bi biti osposobljen da, uvjetno govoreći, dijeli packe svima onima koji pod plaštom našeg jugoslavenskog zajedništva tjeraju vodu na mlin centralističkog etatizma i unitarizma, ali isto tako i svima onima koji pod plaštom političkog federalizma zagovaraju usko lokalističke interese i partikularističke tendencije. Ta integralna i avangardna idejno-politička uloga subjektivnih snaga, općenito, i Saveza komunista, posebno, morala bi veoma pozitivno utjecati i na efikasnije savladavanje primjene demokratskog načela i koncepta pluralizma samoupravnih interesa.

U tome bi smislu demokratsko načelo pluralijuma samoupravnih interesa postalo komplementarno sa načelom demokratskog centralizma. A nema nikakve sumnje da bi se sve to veoma pozitivno odrazilo na povećanje efikasnosti funkcioniranja i ekonomskog i političkog sistema.

Takva idejno-politička aktivnost Saveza komunista bi morala (bez pretenzije definitivne arbitraže i uzurpacije onih prerogativa koje, po prirodi stvari, imaju životna praksa i iskustvo i znanstvenoistraživački rad), polazeći od generalizacije vlastitog iskustva u proteklom periodu razvoja, ukazivati na sve opasnosti koje sobom nosi potcjenjivanje uloge i mjesta objektivnih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, odnosno anticipiranje društvene svijesti. U tome bi se smislu organizacije Saveza komunista, općenito, i naši marksistički centri, posebno, morali još više nego do sada angažirati na proučavanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Pored ovog idejno-političkog rada, bit će, po svemu sudeći, potrebno i još veće angažovanje Saveza komunista na aktiviranju i mobiliziranju svih naših društvenih snaga na provođenju prve faze Dugoročnog programa. Mi bismo se s tim u vezi morali naći u onakvoj istoj ili sličnoj društveno-političkoj aktivnosti u kakvoj smo bili na početku ostvarivanja novog Ustava i Zakona o udruženom radu. Jer bez takve uloge i orijentacije subjektivnih snaga moglo bi nam se dogoditi da riješimo neke ekonomske probleme, da poboljšamo unutrašnju i vanjsku likvidnost, a da ipak ne izađemo iz ekonomske krize.

7. Umjesto zaključnih razmatranja

Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nisu unijele nikakvo bitno novo svjetlo u sferu naših inače poznatih idejnih stavova i opredjeljenja. Međutim, i pored toga što u tom pogledu nema nekih bitno novih momenata ili opredjeljenja, ipak treba veoma decidirano reći da su u dokumentima Dugoročnog programa jasnije i preciznije izdiferencirani mnogi stavovi idejno-teorijskog karaktera koji su od odlučujućeg značaja za savladavanje postojećih teškoća i slabosti sa kojima su, u izrazu

Digitized by Google

ekonomske krize, suočeni naša privreda i društvo. To se naročito odnosi na mjesto i ulogu koje objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, općenito, i ekonomske i tržišne zakonitosti, posebno, moraju imati u daljem razvoju i efikasnijem funkcioniranju sistema socijalističkog samoupravljanja. S tim su u vezi, na osnovi kritičke analize pređenog puta i uopćavanja nagomilanog razvojnog iskustva, izvučeni čvrsti zaključci da nas svako nasilno preskakanje ili zanemarivanje uloge ekonomskih zakonitosti i tržišta vodi u stihiju etatizma i voluntarizma na svim nivoima privrede i društva.

Jedan od bitnih zaključaka na liniji istog toka misli odnosi se na čvrstu spoznaju o tome da uvažavanje ekonomskih zakonitosti obuhvaća ne samo tržište i tržišne mehanizme, kriterije i odnose, već i znatno šire od toga. A ta znatno šira domena djelovanja ekonomskih zakonitosti znači da one moraju prožimati sve strateške pretpostavke dugoročne koncepcije razvoja i razvojne politike (posebno u sferi ekspanzije izvoza i strategije tehnološkog razvoja), zatim sve odnose u sistemu društvene, osobito proširene reprodukcije, sva privredno-sistemska rješenja i sve mjere ekonomske politike.

Dalji zaključak vezan je za prijeku potrebu izgradnje takvih uvjeta privređivanja u kojima će ponašanje naših osnovnih privrednih subjekata, to jest radnikâ organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada, biti u osnovi determinirano ekonomskom nuždom i prinudom, a tek marginalno neposrednom administrativnom prinudom države. A u osnovi takvih uvjeta privređivanja nalaze se ekonomske i tržišne zakonitosti i utjecaji, kao i odgovarajuća uloga sistema samoupravnog društvenog planiranja. Zaključak koji se neposredno oslanja na ovu postavku ukazuje na to da bez razvijenog i jedinstvenog jugoslavenskog tržišta ne može efikasno funkcionirati ni sistem samoupravnog društvenog planiranja.

Važan zaključak se odnosi i na ulogu institucija dogovora i sporazuma koje moraju zauzimati veoma istaknuto mjesto u funkcioniranju ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ali s tim da moraju biti u funkciji ekonomskih i tržišnih zakonitosti, a ni u kom slučaju njihov supstitut.

Jedna od zaključnih ocjena u vezi sa ulogom i mjestom ekonomskih zakonitosti i tržišta u razvoju sistema socijalističkog samoupravljanja usmjerena je u tom pravcu da svako potcjenjivanje njihove uloge usporava objektivno mogući tempo kretanja na dugotrajnom i mukotrpnom putu ka oslobođenju rada. Iz ove zaključne ocjene se može izvući i jedna druga, također zaključnog i sintetičkog karaktera, u tom smislu da svako potcjenjivanje uloge i mjesta ekonomskih zakonitosti i ekonomske nužde i prinude, u stvari, znači anticipiranje društvene svijesti. A svako anticipiranje društvene svijesti znači odstupanje i od naučnog socijalizma u objašnjavanju uzročno-posljedičnih veza kad je reč o fenomenu društveno-ekonomskog razvoja i od povijesnog materijalizma kao metode njihove analize i ocjene.

Digitized by Google

Zato je, i pored toga što idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije predstavljaju kontinuitet onih idejnih opredjeljenja koja su sadržana u svim temeljnim političkim dokumentima našeg društva, veoma važno i za ostvarivanje ovog programa i za efikasniji razvoj ukupnog sistema socijalističkog samoupravljanja da se na izvršavanju programskih zadataka (i to kako onih idejnog tako i onih praktičnog karaktera) okupe sve subjektivne snage našeg društva. U okviru tih napora posebno mjesto pripada znanosti, i kao proizvodnom faktoru i kao subjektivnoj snazi našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Digitized by Google

Aleksandar Bajt

„Realne kamate" i kursne razlike

Programom ekonomske stabilizacije opredelili smo se za politiku realnih faktora cena i formiranje cena proizvoda na toj osnovi. Realnim cenama smatraju se ravnotežne cene, to jest one koje su u stanju da doprinesu izjednačavanju tražnje i ponude. S obzirom na to da su devize i kapital veoma dugo bili umnogome potcenjeni, opredeljenje za realne cene najaktuelnije je kad je reč o kamatama i kursu dinara. Kombinovanjem faktorâ proizvođači se prilagođavaju cenama tih faktora i izjednačavajući vrednosti finalnih proizvoda sa cenama tih faktora, to jest optimalizacijom svog položaja (maksimalizacijom dohotka), određuju tražene količine faktora, kao i, shodno tražnji proizvoda, ponudu količine proizvodâ. Poskupljenje kapitala trebalo bi da vodi kapitalno i uvozno manje intenzivnim procesima i time većoj zaposlenosti, to jest uklanjanju iz privrede prve od najvećih disproporcija, a poskupljenje deviza, smanjivanjem uvoza i povećanjem izvoza, suficitu u platnom bilansu, potrebnom s obzirom na obaveze prema inostranstvu (vraćanje dugova), to jest uklanjanju druge od najvećih disproporcija u našem privrednom razvoju. To predstavlja konkretizaciju ekonomskih zakonitosti na ova dva najrelevantnija sektora privređivanja.

Očigledno je da se u privredi disproporcije u jednom pravcu kompenzuju kasnijim disproporcijama u suprotnom pravcu. Pre-

Digitized by Google

terana privredna aktivnost kompenzuje se kasnijom recesijom i krizom, odstupanje cene u jednom pravcu njenim kasnijim odstupanjem u drugom i slično. Kad je reč o najvećim našim disproporcijama, dugogodišnje potcenjivanje kapitala, koje je vodilo prekomernoj dinarskoj zaduženosti privrede (kako zbog prevelikih investicija tako i nedovoljnih ušteda), nužno prekomerno povećava iznos kamata koje treba plaćati, a dugogodišnje potcenjivanje deviza i zaduženost koja je iz toga proistekla takođe neizbežno prekomerno povećava potrebe za porastom izvoza, a za smanjenjem uvoza, a to znači nesrazmerno obara kurs dinara. Tek u kasnijem periodu, normalizacijom dinarskog zaduženja, kao i vraćanjem inostranih dugova, smanjila bi se opterećenost privrede i dinarskim i deviznim anuitetima. Tada bi i kurs dinara mogao postati realan, u uobičajenom smislu reči, to jest odražavao bi odnose domaćih i stranih cena dobara i usluga koje su predmet spoljne trgovine. Tek tada bi se stvorili uslovi za konvertibilnost dinara. To je suština objektivnosti ekonomskih zakona na tim područjima.

I visoki dinarski anuiteti privrede i visoki devizni anuiteti stranim zemljama — danak su koji pojedine zadužene OUR i cela (zadužena) privreda moraju plaćati zbog pogrešne politike u prošlosti. Taj se danak ogleda u smanjenom raspoloživom dohotku zaduženih OUR i smanjenom, u sličnoj meri, raspoloživom proizvodu (zadužene) cele privrede, to jest u odlivu dela dohotka (drugim OUR) i dela društvenog proizvoda (drugim privredama). To je teško, jer se umanjuju mogućnosti investiranja, ograničava opšta i zajednička potrošnja, kao i lična potrošnja. Bilo bi nerealno pretpostaviti da bilo ko takvu politiku može prihvatiti sa oduševljenjem. Jedino saznanje o tome da je ona neizbežna ekonomska zakonitost, da će svako posustajanje zahtevati još veće žrtve, može doprineti da se ona sprovede.

U poslednje vreme sve češće se upućuju prigovori politici realnih kamata i realnog kursa dinara. Kao najuverljiviji argument protiv te politike ističu se izuzetno velike kamatne obaveze privrede, kao i ogroman porast zaduženosti usled klizanja kursa. Međutim, sve češće se navode i razlozi protiv politike realnih kamata i realnog kursa *kao takve*, to jest ne zbog spomenutih negativnih posledica koje ona sobom donosi, nego iz načelnih razloga. Takvi prigovori, ukoliko potiču od subjekata čiji se dohodak usled te politike smanjuje, sasvim su razumljivi. Prirodno je i to da republički i regionalni faktori, u želji da koriste »svojoj« privredi, pokušavaju da teret stabilizacije prebace na nekog drugog. Kako su ti delovi privrede svojim pogrešnim odlukama u prošlosti opasno pogoršali ekonomski položaj u njima zaposlenog dela radničke klase, oni će upravo te negativne efekte koristiti kao argumente pri vršenju političkih pritisaka. Racionalno makroekonomsko odlučivanje izloženo je, stoga, velikim rizicima. Međutim, prigovori su delom i čisto ideološke prirode. Oni nastaju kada se problemi posmatraju sa stanovišta političke snage, osećaja da se političkom snagom mogu ekonomski zakoni obezvrediti.

Digitized by Google

I takav politički voluntarizam je razumljiv, ali zbog toga nije nikako manje opasan i štetan. »Srećom«, on je svojim posledicama, sa kojima se sada sukobljavamo, to rečito pokazao i omogućio da se već danas predvide posledice u slučaju njegovog eventualnog održavanja u ekonomskom odlučivanju.

U ovom prilogu pokazaćemo najpre da »realne kamate« i kursne razlike ne samo što nisu štetne, nego se moraju smatrati nepogrešivim instrumentarijumom sistema ukoliko se želi obezbediti proizvodna efikasnost i istinsko samoupravljanje. Prvo se postiže realnim cenama faktora, kapitala i deviza, kao i roba (što omogućava optimalnu alokaciju faktora i proizvoda), a drugo — obezbeđivanjem da o proizvodima rada odlučuju samo njihovi stvaraoci, a to znači — o investicijama samo štediše. Dokazivanje valjanosti te teze pružiće nam odgovore na neka kontroverzna pitanja naše ekonomije, i to naročito u pogledu finansiranja proširene reprodukcije, stabilnosti sistema cena, kao i kreiranja novca. Dalje ćemo pokazati da su, za razliku od opšteprihvaćenih shvatanja, »nepodnošljivo« narasle kamate i kursne razlike dobrodošle, jer utvrđuju najslabije karike u procesu reprodukcije, a time ukazuju ne samo na kojim sektorima, nego i u kojem pravcu je potrebno sprovesti hitna poboljšanja. U zalaganju za finansijsko rešavanje unutrašnje zaduženosti, kada se zna da je ona izraz realne neefikasnosti sistema, uočićemo želju za vraćanjem na stari način privređivanja, u kojem je odgovornost za donošenje odluka ekonomski potpuno nedefinisana. Na kraju ćemo ponovo navesti dokaz da je teza o inflacionim efektima realnog kursa lišena svake ekonomske logike.

»Realne kamate«

a) »Realne kamate« kao razlike u cenama

U većini privreda cene dobara se neprekidno menjaju. Dakle, uvek nastaju razlike u cenama. Suština neprihvatljivo visokih i naraslih »realnih kamata« upravo su razlike u cenama. »Realne kamate« *su* razlike u cenama.

Ako cena kilograma pšenice danas iznosi 12, a za godinu dana 18 dinara, razlika u ceni od 6 dinara je, u stvari, ono što u našem ekonomsko-političkom žargonu nazivamo »realnom kamatom«. Ako je cena stambene zgrade danas 12 milijardi, a za godinu dana 18 milijardi dinara, razlika u ceni od 6 milijardi je »realna kamata«.

Sve dok predmet čija je cena porasla koristi njegov vlasnik, razlike u njegovoj ceni ne predstavljaju nikakav problem. I pre i posle povećanja cene predmet koristi njegov vlasnik, celokupnu vrednost predmeta, i stari i povećani deo njegove vrednosti, razliku u ceni. Ni u kom slučaju razliku u ceni niko ne bi nazvao »realnom kamatom«. Govoreći terminologijom teorije svojine, u takvom se slučaju ne može pojaviti razlika između pravnog i ekonomskog vlasnika predmeta. Govoreći jednostavnijim jezikom raspodele,

Digitized by Google

u takvom se slučaju ne može desiti da proizvedeni predmet (pšenicu, stambenu zgradu), umesto proizvođača, koristi (troši) neko drugi.

U stvarnom životu razlike u cenama predstavljaju problem pošto se cene svim dobrima ne menjaju paralelno, pa su kod nekih proizvoda relativno (procentualno) više, a kod drugih niže. Privredni subjekti nastoje da svoja sredstva ulažu u takve predmete čija vrednost raste relativno brže (nekretnine, zemljišta, devize). Međutim, ovde možemo taj problem zanemariti; jednostavno pretpostavljamo da je rast svih cena paralelan.

Teškoće nastaju kada predmete ne koriste njihovi vlasnici, već druga lica. Ako se izuzmu krađe, sekvestracije, kontribucije, to jest nasilno i protivpravno oduzimanje predmeta, u pitanju su jedino iznajmljivanje predmeta, njegovo pozajmljivanje, bez obzira na to da li je odnos između pozajmljivača-poverilaca i dužnika uspostavljen u obliku klasičnog kreditnog odnosa ili pak u obliku »udruživanja sredstava«. Tada se javlja mogućnost da dužnik po isteku roka predmet pozajmljivanja-unajmljivanja ne vrati u celini, nego samo delimično, a razliku prisvoji.

Sve dok se pozajmljuje u naturi, to jest vraća potpuno isti predmet koji je pozajmljen-unajmljen, nevraćanje dela predmeta po isteku roka u građanskopravnom smislu protivpravan je akt, slično i krađa i drugom protivpravnom prisvajanju. Mada je kod predmeta — trajnih dobara to najjasnije, jer se oni vraćaju *in natura*, u fizičkom-individualnom smislu, zbog umanjivanja njihove vrednosti usled korišćenja, fizičko vraćanje predmeta (na primer, stana, zgrade, mašine) može prikrivati naturalno prisvajanje dela predmeta, to jest njegovo delimično nevraćanje. Jedino ako korisnik, pored samog (delimično istrošenog) predmeta, vrati i utrošeni deo njegove vrednosti, amortizaciju, to jest ako vrati predmet potpuno jednake upotrebne vrednosti kao u času njegovog preuzimanja, predmet je vraćen naturalno u celini. Stoga pozajmljivanje predmeta netrajne prirode, na primer, žita, koje korisnik individualno utroši, to jest uništi, služi kao pogodniji primer vraćanja *in natura*. Ako neko unajmi-pozajmi 100 kg žita za godinu dana, očigledno je da dužnik po isteku te godine mora vratiti 100 kg žita istog kvaliteta, mada ono nije isto, po pravilu je iz nove proizvodnje. Ni u jednom pravnom poretku to nije sporno, čak ni u najprimitivnijima. Čak i u pravnim porecima koji su odbacivali kamate kao nemoralne, na primer, u srednjovekovnom kanonskom pravu, vraćanje pozajmljenog predmeta u celosti nikada nije bilo sporno. Štaviše, u svim pravnim porecima to je jedna od osnova njihovog funkcionisanja.

Stvari se menjaju kada se krediti daju u novcu, odnosno u naturi, ali se pravno (obligaciono-pravno) stipulišu u novcu, novčanoj vrednosti, to jest nominalno. Sve dok nema inflacije, to jest sve dok vrednost (kupovna snaga, transakciona vrednost) novca ostaje neizmenjena, nominalne, novčane veličine tačno odražavaju realne veličine. Pod uslovom da cena dobra, na primer, žita, ostaje konstantna, na primer, 1 din po kg, onaj ko da na zajam 100 din,

Digitized by Google

i po isteku roka mu je vraćeno 100 din, u potpuno je istom položaju kao onaj ko da 100 kg žita, pa mu se posle isteka roka vrati 100 kg žita (istog kvaliteta). Nema sumnje da stipulisanje svih zajmova u novcu predstavlja znatno pojednostavnjenje pravnog i ekonomskog poslovanja i da je u tome osnovni ekonomski razlog što je ono preovladalo u svim pravnim porecima. Ne sme se, međutim, zaboraviti i materijalni interes koji su kreditori u sistemu zlatnog novca i dugoročno padajućih cena imali upravo od nominalnog stipulisanja dugova.

Međutim, kada u sistemu papirnog novca cene počnu sistematski da rastu, kad inflacija postane karakteristika neke privrede, stipulisanje kredita u novcu, u nominalnim veličinama, bez obzira na to da li je kredit novčani ili naturalni, dat u novcu ili robi, omogućava da dužnik prisvaja deo predmeta, (iznosa) kredita. Kada inflacija dostigne 50% godišnje, onaj ko pozajmi 100 kg pšenice ili 100 din u novcu, vraćanjem 100 din, po isteku godine, ne dobija više 100 kg, nego samo 67 kg pšenice ili, u slučaju novčanog kredita, samo 67 din neizmenjene realne vrednosti, to jest samo 67 jedinica dobara. Razliku u ceni, od 1 na 1,5 din, to jest 0,5 din, ili u procentima 33% (računajući na osnovu $100 - 100 : 1{,}5 = 67$, $100 - 67 = 33$), prisvaja dužnik. Takav sistem se pretvara u sistem neprekidne eksproprijacije poverioca u korist dužnika, stalne preraspodele društvenog proizvoda, od poverioca na dužnika.

Sve dok su poverioci kapitalisti, subjekti koji su do svojih sredstava došli eksploatacijom radne snage, sa realnog stanovišta, takav sistem može se ne samo braniti, nego i preporučivati. Naime, prisvajanjem razlika u cenama on omogućava sistematsku i trajnu eksproprijaciju eksploatatora. Međutim, u sistemu raspodele prema radu, to jest u sistemu u kojem subjekti stiču dohotke za svoje stvarne, za razliku od svojinskih, doprinose društvenom proizvodu, stipulisanje kredita u novcu, u nominalnim veličinama, prisvajanjem razlika u cenama, svodi se na *sistematsku eksproprijaciju rada od strane nerada*, onih koji su stvorili proizvod od onih koji ga troše, a nisu ga proizveli.

To omogućuje donošenje veoma značajnog zaključka. Kako je suština sadašnjih kreditnih odnosa pravno stipulisanje kredita u novcu, u nominalnim veličinama, a što implikuje eksproprijaciju rada od strane nerada, tu *de facto* suštinu sadašnjih kreditnih odnosa, prisvajanje razlika u cenama, treba u celini odbaciti. To ne znači da se zalažemo za stipulisanje kredita u naturi, u realnim vrednostima. Tehnički-formalne, pravno-tehničke prednosti kreditnih odnosa, prednosti formalnog stipulisanja u novcu, u nominalnim veličinama, treba zadržati, ali je potrebno sistematskim prilagođavanjem nominalno stipulisanih iznosa porastu cena sprečiti prisvajanje razlika u cenama od strane dužnika. To se postiže indeksiranjem svih potraživanja i dugovanja, to jest njihovim povećanjem za iznos porasta cena, razlika u cenama. U našim konkretnim uslovima to znači sprečavanje preraspodele koju omogućava inflacija, to jest uspostavljanje odnosa u raspodeli koji

Digitized by Google

proizlaze iz sistema raspodele prema radu, drugim rečima, uspostavljanje upravo socijalističkih odnosa.

Na kraju, time je mogućno i dati objašnjenje zašto razlike u cenama nazivamo »realnim kamatama«, mada u stvari to uopšte nisu kamate. One samo nastupaju u obliku kamata; razlikama u cenama »okamaćuju« se vrednosti dobara nabavljenih po cenama što su niže od apsolutnog nivoa. Zbog toga ih stavljamo među navodnike. Pri tome u pitanje visine prave kamate, naknade za korišćenje sredstava koja subjekt nije proizveo i uštedeo, zbog čega mu je i potreban kredit, uopšte ne ulazimo. Važno je da kamate ne budu realno negativne, to jest da ih stopa inflacije ne pretvori u negativne. Mada se to postiže kamatom, koja je za stopu inflacije veća od nominalne stope kamata, čime je osigurano da realna kamata bude jednaka nominalnoj, to jest u obliku kamate, *ona je u suštini razlika u ceni, kompenzovanje te razlike.* Ako zajmodavac danas posudi 1 kg pšenice, čija je cena 12 din, a zajam se stipuliše u nominalnoj vrednosti, kao kredit 12 din, on posle isteka godine dana jedino »okamaćivanjem« zajma-duga za 50%, to jest valorizacijom na 18 din, dobija vraćen kilogram pšenice čija je cena u međuvremenu porasla na 18 din. U protivnom, vraćeno mu je jedva 0,67 kg pšenice. Isto važi za bilo kakav nominalno stipulisani kredit ako tokom vremena za koji je dat porastu cene dobara. Ukoliko nije »okamaćivan« stopom inflacije, dužnik prisvaja proizvod u visini inflacije. »Realna kamata«, dakle, omogućava da se i u uslovima inflacije privređuje u realnim veličinama, sprečava preraspodelu u korist dužnika.

Na ovom mestu treba skrenuti pažnju na izuzetnu neosetljivost pravnog sistema na promene u faktorima društveno-ekonomskih odnosa. Mada inflacija već nekoliko godina razorno deformiše odnose koji proizlaze iz procesa raspodele, i mada ekonomska politika uvodi realne kamate da bi sprečila takvo deformisanje, pravni sistem se i dalje pridržava obligacionog nominalizma, ignorišući time negativne efekte inflacije. Kada se zna da je funkcionisanje pravnog sistema preduslov funkcionisanja svakog ekonomskog sistema, može se oceniti u kakve nepovoljne uslove funkcionisanja je stavljen ekonomski sistem neadekvatnim funkcionisanjem pravnog sistema. Okamaćivanje na iznos razlika u cenama, stope inflacije — minimum je koji mora obezbediti pravni sistem.

Takvim zaključcima ne želimo reći da kamate u uslovima inflacije ne treba da su realno pozitivne, da je dovoljno da kompenzuju inflaciju, to jest da realno iznose 0%. U prilog realno pozitivnim kamatama, to jest kamatama većim od stope inflacije, govori već i produktivnost ušteda-kapitala u proizvodnji, povećanje proizvoda koje njegovo sudelovanje u proizvodnji omogućava. U teoriji, realne kamate definišu se kao (realna) granična produktivnost ušteda-kapitala. U svakom slučaju, granična produktivnost jedini je materijalni izvor sredstava koja predstavljaju realno pozitivne kamate. Bez te produktivnosti niko ne bi bio spreman da za uštede-kapital plati bilo kakvu pozitivnu realnu kamatu.

Digitized by Google

Naime, realna pozitivnost kamata funkcija je uspešnosti proizvodnje.

Štaviše, u uslovima kada privredni subjekti na devizne uštede dobijaju višu realno pozitivnu kamatnu stopu, a koja je, u suštini, funkcija granične produktivnosti kapitala u stranim privredama, domaći monetarni sistem, kao i sistem društvene reprodukcije (štednje i investiranja), moći će normalno funkcionisati jedino ako kamate na dinarske uštede budu realno najmanje tolike kolike su kamate koje privredni subjekti dobijaju na devizne uštede. U nekoliko navrata tokom poslednjih godina upravo takve kamate utvrdili smo kao jedno od dva optimalna rešenja u svakoj privredi. Međutim, to nije predmet ovoga napisa.

Zalaganje za »realne kamate«, to jest za kamatno kompenzovanje gubitaka-razlika u cenama, koje dužnicima sobom donosi inflacija, ne znači prenebregavanje činjenice da i u našoj privredi ima mnogo subjekata koji svoje dohotke stiču van sistema raspodele prema radu, u suštini na eksploatatorske načine, kao ni to da takvo sticanje jednim delom omogućava svojim propustima i sâm sistem raspodele prema radu. Međutim, sistematska eksproprijacija kreditora od strane dužnika, a što u našem sistemu raspodele u daleko najvećem delu znači eksproprijaciju rada od strane nerada, bila bi pogrešan put rešavanja problema. Pravilan put je dalje izgrađivanje sistema raspodele prema radu, a za slučajeve sticanja dohodaka van tog sistema potrebna je izgradnja odgovarajućeg poreskog sistema, sposobnog da identifikuje takve dohotke i na odgovarajući način ih oporezuje. Pretpostavljanje da su eksploatatorski svi visoki dohoci, svi dohoci koji prevazilaze potrebe neophodne fiziološke reprodukcije radnika, dakle, sve uštede stanovništva — znači uvođenje sistema državne svojine nad sredstvima za proizvodnju i viškom društvenog proizvoda, u suštini, sistema državne svojine nad radnom snagom. Takvi tipovi socijalizma su poznati, ali se naš ne ubraja među njih.

b) »Realne kamate« u društvenoj reprodukciji

U prethodnom izlaganju dali smo opštu »teoriju« realnih kamata. U svom opštom obliku ona se direktno može primeniti na odnose među pojedinim privrednim subjektima, u prvom redu fizičkim licima, ali i društveno-pravnim licima, to jest među pojedinim OOUR. Međutim, kako je materijalni izvor kamata proces reprodukcije, kako su one ekonomski jednake graničnom prinosu kapitala, neophodno je da se sagleda funkcija kamata u procesu društvene reprodukcije, kako akumulacije tako i investiranja. Kao i u prethodnoj tački, najviše ćemo se baviti sada najaktuelnijim problemom — razlikama u cenama koje prouzrokuje inflacija i njihovim kompenzovanjem »realnim kamatama«.

Pretpostavimo da OUR dobija kredit 100 din po kamatnoj stopi od 10%, kada je inflacija u privredi 50%. Realna kamatna stopa koju plaća je negativna —40%. Mada u ekonomskoj teoriji

Digitized by Google

negativna cena ne postoji, praksa time daje primer da kupac — u ovom slučaju subjekt koji kupuje, koristi kapital — umesto da cenu tog korišćenja plaća, on je, u stvari, naplaćuje. Ako kapitalom od 100 din, za koji pretpostavimo da ga u procesu što traje jednu godinu u celini utroši, stvori proizvod koji krajem te godine proda za 150, njegov čisti dohodak, kojim može slobodno raspolagati posle isplate 10 din kamata i vraćanja kapitala od 100 din, iznosi 40 din. Takav proces izgleda veoma uspešan. Prinos od 40% godišnje nije zanemarljiv.

Međutim, kreditu od 100 din, kojim je OUR organizovala svoju proizvodnju, to jest nabavila odgovarajuće faktore proizvodnje, i u celini prenela u svoj proizvod (jednogodišnji proces), uz 50% inflacije, krajem godine odgovara vrednost od 150. Takva je i vrednost pre godinu dana za 100 din nabavljenih faktora proizvodnje. Kako je proizvod prodat za 150 — takva mu je vrednost u istom momentu u kojem nominalna vrednost kredita iznosi 150 — stvarni proizvod procesa organizovanog kreditom 100 je 0, a neto proizvod, po odbijanju kamata, negativan —10. Uprkos tome, OUR je 40 jedinica proizvoda koji nije stvarno stvoren podelila radnicima u obliku ličnih dohodaka, društvenoj režiji u obliku poreza i doprinosa, ostatak akumulisala i investirala, a za uspešnost dobila je, možda, i nagradu nekog fonda za podsticanje rentabilnosti. Razlika u ceni, u ovom slučaju u ceni kapitala, to jest sredstava za proizvodnju nabavljenih kreditom od 100 jedinica, *nekompenzovana »realnom kamatom«*, to jest kamatom od 50%, omogućila je takvu samoobmanu. Da je kredit okamaćen »realnom kamatom« od 50%, OUR bi znala da, uz utrošena sredstva u visini od 150, proizvod od 150 jedinica, uz obavezu plaćanja 10% kamata, nije naročito atraktivan posao. U takav posao OUR se ne bi nikad upuštala.

Pored efekata neokamaćivanja kredita »realnom kamatom« na efikasnost proizvodnje, treba jasno sagledati i njegove distribucione efekte. Ukoliko OUR, koja je kreditom od 100 din organizovala dodatnu proizvodnju, to jest nabavila odgovarajuće faktore proizvodnje, nije dužna da na korišćeni kredit plaća »realnu kamatu«, to jest razliku u ceni nabavljenih proizvodnih sredstava od momenta njihove nabavke do momenta otplate kredita — ona *de facto* prisvaja dohodak-proizvod drugih OUR, privrede kao celine (pošto te druge OUR nisu identifikovane), koji je jednak toj razlici. Umesto da investira vlastita (novčana) sredstva, odnosno da za investiranje udružuje potrebna sredstva sa drugim OUR (u ovom slučaju identifikovanima), on, koristeći kreditni odnos i pogrešno organizovan privredni sistem, konkretno postojanje realno negativnih kamata, izbegava plaćanje i formiranje tih sredstava, prisvaja nabavljena sredstva za proizvodnju u celom iznosu razlike u ceni, »realnih kamata«, koje sistemu nisu poznate. Nešto ekstremniji primer objasniće, možda, problem još jasnije. Pretpostavimo da za 100 din beskamatnog kredita na 10 godina subjekta A subjekt B nabavi 100 jedinica sirovina i drži ih u nepromenjenom obliku 10 godina tokom kojih njihova vrednost poraste de-

Digitized by Google

setostruko. Tada ih proda, vrati subjektu A kredit od 100 din i izvuče dobit od 900 din, u realnom izrazu 90 kg sirovina koje nikada nije platio. Kreditni odnos, ignorišući potrebu okamaćivanja razlika u ceni, »realnih kamata«, omogućio mu je da prisvoji 90 jedinica proizvoda čiji vlasnik je subjekt A, a u sistemu raspodele prema radu proizvod rada subjekta A. Da li su subjekti privatna lica ili OUR, ništa ne menja na stvari. Očiglednu eksploataciju bile bi sposobne da spreče jedino »realne kamate«.

Zaključak koji iz ovog izlaganja sledi bio bi: »Realne kamate« potrebne su kako za pravilno vrednovanje faktora proizvodnje, u ovom slučaju veličine investiranog kapitala, odnosno vrednosti njime nabavljenih sredstava za proizvodnju, tako i za dosledno sprovođenje principa nagrađivanja prema radu. Zahtevaju ih, dakle, i proizvodna i distribuciona efikasnost sistema. *Jedino je u tom slučaju princip samofinansiranja sproveden do kraja i onemogućeno inflaciono finansiranje investicija.* Svaki investitor dužan je da investiciona sredstva u celini uštedi sam, i ne može taj teret prebaciti na neidentifikovane druge subjekte. Ako sam nije sposoban da obezbedi, to jest uštedi za investiciju dovoljna sredstva, sistem realnog okamaćivanja (razlika u cenama) upućuje ga na udruživanje sredstava sa OUR koje njima raspolažu i voljne su da sufinansiraju projekt. Ni u kom slučaju se ne sme dopustiti da investitor sredstva za finansiranje investicionog objekta prisvaja od kreditora, da kreditora primorava da potrebna finansijska (i realna) sredstva uštedi umesto njega, a što je slučaj kada krediti u uslovima inflacije nisu »realno okamaćeni«. Prave kamate, koje »realnim okamaćivanjem« postaju realno pozitivne, investitorima omogućavaju da investicione objekte podižu pre nego što su uštedeli sva za njihovo finansiranje potrebna sredstva; one omogućavaju da ta sredstva plaćaju, to jest i uštede iz dodatnog dohotka koji daju investicije. Pravim kamatama plaća se ta usluga kreditora. Da bi sprečile prisvajanje na račun kreditora, one moraju biti realno pozitivne, to jest uvećane za stopu inflacije.

Prikazani efekti realno neokamaćivanih kredita odlučujući su za formiranje tražnje za kreditima, kao i za ponude kredita. Mogućnost prisvajanja van sistema raspodele prema radu, prividnom efikasnošću procesa, organizovanim kreditima koji nisu realno okamaćivani, praktično neograničeno povećava tražnju za kreditima. Preterano visoka kapitalna intenzivnost proizvodnje, preterana kapitalna intenzivnost izvoza i preterana radna intenzivnost uvoza, a kao rezultat toga nezaposlenost radne snage, predvidljive su posledice takvog vrednovanja kapitala.

Pored preterane tražnje, druga je predvidljiva posledica negativne cene kapitala njegova nedovoljna ponuda, to jest nedovoljna štednja-akumulacija. Stanovništvo štedi samo transakcioni novac, novac koji namerava da utroši za nabavku dobara, dok likvidnosni novac ulaže u devize i trajna dobra. Za privredu je akumulisanje iz vlastitog dohotka neracionalno, jer inflacija ubrzano smanjuje realni sadržaj ušteda i time mogućnosti investiranja. Samofinansiranje je akt neracionalnosti, zbog čega nije slu-

Digitized by Google

čajno što se uštede privrede ograničavaju na one koje su prinudne (amortizacija, rezervni fondovi, obavezna udruživanja sredstava). Velika tražnja za investicijama može se zadovoljavati samo inflacionim formiranjem ušteda-kapitala, to jest novim novcem. Kako su i te uštede prinudne (forced savings), celokupno ostvarivanje ušteda-akumulacije privrede je prinudno, što znači da je privređivanje nenormalno.

Indeksiranje kredita stopom inflacije, to jest okamaćivanje kredita »realnom kamatom«, menja stanje stvari. Štednja, a time i autofinansiranje, postaje moguće. OUR koje štede inflacijom ništa ne gube, njihove uštede inflacija ne prenosi u OUR koje investiraju ne štedeći. Kako do akumulisanja sredstava za realizaciju planiranog investicionog projekta moraju prikupljati potreban novac u bankama, njihova štednja u međuvremenu finansira investicije onih koji se odlučuju za kreditno finansiranje i plaćanje kamata. Neke OUR, čije investicione mogućnosti ne obezbeđuju rentabilnost investicija veću od kamatne stope, investiraće samo finansijski, ulaganjem štednje u banke, čime će doprineti većoj ponudi i mobilnosti kapitala. Realni investitori, to jest investitori u realne investicione objekte, u uslovima realnih kamata, pretežni će deo svojih investicija finansirati vlastitim uštedama, akumulisanim u proteklim periodima, a za manji će deo, s ciljem da što brže iskoriste investicionu mogućnost koja im povećava čiste dohotke iznad kamatne stope, uzimati kredite. Sadašnji uslov bankarskog finansiranja, koji zahteva vlastito učešće u finansiranju investicija, postao bi nepotreban, jer bi OUR same nastojale da to učešće bude ekonomski optimalno.

c) Supstituti »realnih kamata« u sistemu

U našem ekonomskom sistemu postoje instituti koji se mogu smatrati supstitutima »realnih kamata«. Prvi je povremena, sada već svakogodišnja, valorizacija osnovnih sredstava OUR. Pod pretpostavkom da se osnovna sredstva valorizuju faktorom koji je jednak stopi »realne kamate«, ta dva instituta su kvantitativno ekvivalentna.[1] Nebitne razlike su u stopi inflacije-realne kamate koja se koristi (opšta stopa inflacije — porast cena osnovnih sredstava), što se odnosi i na vreme valorizovanja, kao i na to da se valorizuje samo fiksni kapital-osnovna sredstva. Bitna razlika je u subjektu finansiranja i odnosima raspodele. Valorizovanje osnovnih sredstava ne sprečava investiranje na teret drugih OUR, to jest prisvajanje (osnovnih sredstava) bez plaćanja ekvivalenta iz vlastitih ušteda. To znači da deformiše raspodelu i generiše inflaciju.

[1] Kada se sa K označi veličina kredita, kao i vrednost nabavljenih sredstava uz njegovu pomoć, sa r realna kamatna stopa, kao i u obliku kamatne stope izražen faktor valorizovanja, i prva i drugi jednaki stopi inflacije, posle n perioda (godina) valorizovana vrednost osnovnih sredstava iznosi $K(1+r)^n$, a suma plaćanja (glavnice i kamata) investitora kreditoru $K + Kr[(1+r)^n - 1]/r$, što je očigledno jednako.

Digitized by Google

U pogledu proizvodnih efekata valorizacija i »realne kamate« su ekvivalentne.

Drugi supstitut je obaveza OUR da se osnovna sredstva održavaju u neizmenjenoj vrednosti, to jest obaveza njihovog amortizovanja. Ako se pretpostavi da je kredit dat za vreme aktivnog veka osnovnih sredstava, kao i da je investicija 100% finansirana kreditom, OUR mora iz svojih ušteda finansirati i vraćanje glavnice (pored kamata na kredit) i amortizaciju (uz navedenu pretpostavku, te dve sume su jednake). Ukoliko u privredi sa takvim sistemom postoji inflacija koja nije neutralisana »realnim kamatama«, sistem dopušta generisanje inflacije i eksploataciju cele privrede od strane investitora; ukoliko nije uvedena valorizacija osnovnih sredstava, sistem prouzrokuje i negativne proizvodne efekte.

Obaveza vraćanja glavnice i amortizovanja osnovnih sredstava znači da OUR iz svojih sredstava mora izdvojiti istu sumu dva puta. O tome u zapadnoj ekonomici, i to u teoriji samoupravnog preduzeća, postoji obimna literatura. Smatra se da obaveza održavanja neizmenjene vrednosti osnovnih sredstava, uz obavezu vraćanja glavnice, pogoršava međuvremensku alokaciju sredstava, to jest smanjuje obim investicija ispod nivoa optimalnog. Po našem mišljenju, koje smo istakli u radu *Privredni subjekt i društvena akumulacija*[2], sa stanovišta društvene svojine veći je problem vraćanje glavnice, to jest otplata kredita, jer time kapital u formalno-pravnom smislu postaje privatno vlasništvo investitora. Mada je formalno-pravno položaj jednak bez inflacije kao i sa njom, »realne kamate«, u slučaju inflacije, investiciona sredstva u celini pretvaraju u privatnu svojinu i u ekonomskom smislu, jer su u celini finansirana uštedama investitora. Teorijsko rešenje problema je nevraćanje glavnice i trajno plaćanje kamata za kapital koji koriste OUR, u svakom slučaju realno pozitivnih, to jest uvećanih za »realne kamate« — stopu inflacije. Drugim rečima, čak i promena sistema, u smislu uspostavljanja trajnog odnosa udruživanja društvenih sredstava sa individualnim radom (radom individualne OUR), ništa ne bi menjala u pogledu potrebe da se razlike u cenama koje prouzrokuje inflacija tekuće kompenzuju »realnim kamatama«.

Sadašnje dvostruko finansiranje iste veličine iz sredstava investitora (mada uz inflaciju samo delimično, jer drugim delom u finansiranju sudeluje privreda kao celina), amortizacije i otplate glavnice, jedan je od mehanizama koji u našoj privredi smanjuju udeo potrošnje u društvenom proizvodu znatno ispod udela u poredivim kapitalističkim zemljama. Dok u tim zemljama (Grčka, Irska, Portugalija, Španija i Turska), u periodu 1950—1980, udeo privatne potrošnje u društvenom proizvodu iznosi 62%, udeo stanovništva u društvenom materijalnom proizvodu SFRJ manji je od 54%. Verujemo da je razlika od 8 poena sasvim slučajno jednaka udelu amortizacije u našem društvenom proizvodu.

---

[2] »PKJ«, br. 11/1982, str. 37.

Digitized by Google

Kursne razlike

a) Kursne razlike kao razlike u cenama

Slično »realnim kamatama« kojima se kompenzuju razlike u cenama što ih prouzrokuje inflacija, i kursnim se razlikama pokrivaju razlike u cenama, koje su posledica inflacije. U ovom slučaju reč je o razlikama u domaćim cenama u poređenju sa cenama naših spoljnotrgovinskih partnera, to jest relativnim domaćim cenama ili relativnom domaćom inflacijom.

Kada domaće cene, u odnosu na cene naših spoljnotrgovinskih partnera, porastu za 10%, a ostali uslovi ostanu neizmenjeni (stanje platnog bilansa, elastičnost strane tražnje za našim proizvodima i naše tražnje za stranim proizvodima, stanje kapitalskog, kao i deviznog bilansa), naša konkurentnost na spoljnim tržištima i strana konkurentnost na našim tržištima ostaće neizmenjena ako i vrednost deviza poraste za 10% (to jest vrednost dinara padne za 10%). Pri ostalim uslovima to je prosta računica, i ništa više. Pod pretpostavkom da se ta računica uvažava, razlike u cenama dobara ili u slučaju relativne inflacije i razlike u cenama deviza tačno se poklapaju. Da se kurs formira slobodno, razlike u cenama i cenama deviza uvek bi se poklapale.

Međutim, ta računica se ne uvažava uvek. Između domaćih cena i vrednosti stranih deviza pojavljuje se razlika. To ne može ostati bez posledica. Pri ostalim, ali nepromenjenim uslovima, zaostajanje razlika u domaćim cenama (povećanjima domaćih cena) za razlikama u cenama (povećanjima cena) deviza povećava suficit (smanjuje deficit) platnog bilansa, a zaostajanje razlika u cenama (povećanjima cena) deviza za razlikama u domaćim cenama (povećanjima domaćih cena) povećava deficit (smanjuje suficit) platnog bilansa. I kumuliranje deficita u zaduženje prema inostranstvu sasvim je prosta računica.

O potrebi da razlike u cenama deviza prate razlike u domaćim cenama u odnosu na cene naših spoljnotrgovinskih partnera, da se drugima kompenzuju efekti prvih, ovde nećemo govoriti. Tokom poslednje dve godine ovom problemu smo u »PKJ« posvetili najviše napisa, a o kursu kao glavnoj determinanti odnosa u spoljnotrgovinskom i platnom bilansu pisali smo i ranije.[3] Međutim, danas se kao jedan od najznačajnijih argumenata protiv paralelnog kretanja kurseva deviza i domaćih relativnih cena navode upravo razlike u cenama deviza, kursne razlike i njihov porast. Stoga ćemo se bavljenjem kursnim razlikama indirektno ipak baviti i samim kursom, njegovim promptnim prilagođavanjem promenama u relativnim cenama.

Slično cenama dobara, i cene deviza stalno se menjaju. Slično fiksnim (zamrznutim) cenama, i fiksni kursevi mogu u tržišnoj

[3] Videti, na primer, *Anatomiju spoljnotrgovinskog deficita*, EIPF, Ljubljana, 1972.

Digitized by Google

privredi biti samo privremena pojava, ma koliko dugo vremenski trajali. Čak ni Breton Vuds nije bio večit. Sve dok privredni subjekti devize stiču i gube kao vlasnici prodajom-izvozom robe i(ili) njihovom kupovinom, odnosno kupovinom robe-uvozom i(ili) njihovom prodajom, razlike u cenama, porast i pad cena ne izazivaju neke probleme. Adaptiranje privrednih subjekata na promene cena, kako dobara tako i deviza, suština je privređivanja. Adaptiranje je dvostruko: adaptiranje potrošnje i zaliha. Povećanje cena vodi povećanju zaliha i smanjenju potrošnje, kako dobara tako i deviza. Mada je prvi efekt privremen, on je jedino interesantan za našu raspravu, i to još samo u odnosu na devize. U odnosu na dobra, samo u veoma izuzetnim prilikama potrebna je intervencija da se spreči gomilanje zaliha radi kasnije prodaje po višim cenama. Iz tog razloga u prethodnoj tački, u kojoj smo se bavili razlikama u cenama proizvoda (»realnim kamatama«), taj problem nismo ni pomenuli; ovde ga pominjemo samo zbog paralelnosti sa špekulantskim gomilanjem deviza. U pogledu deviza, međutim, takve izuzetne situacije postoje u većini zemalja. Izuzetak su jedino visokorazvijene zemlje sa konvertibilnim valutama. »Gomilanje« dobija oblike kao što su tezaurisanje deviza, držanje deviza na računima u domaćim bankama, odložena prodaja na deviznom tržištu, zadržavanje deviza na računima u inostranstvu, kompenzacije potraživanja i dugovanja, u okviru iste OUR ili u »kooperaciji«, kao i mnogi drugi oblici odložene repatrijacije deviza. Osnovni uzrok je rast cena deviza, a motiv — mogućnost korišćenja razlike u cenama deviza. Umesto da se prodaju ranije po nižoj ceni, prodaju se kasnije po višoj. Sa ovim uzrokom smanjenog deviznog priliva (pored važnijeg širenja 1:1 poslova u međunarodnoj razmeni) suočili smo se u ovoj godini.

Kao što smo nekoliko puta istakli u »PKJ«, jedini način da se spreči zadržavanje deviza i time poveća njihova ponuda na tržištu jesu kamate na dinarske depozite realno veće od kamata koje daje zadržavanje deviza u domaćim i stranim bankama. To je lakše reći nego ostvariti. Zbog toga su za to područje karakteristične mnogobrojne državne intervencije kad je reč o njihovom držanju na računima u inostranstvu, kompenzacijama, repatrijaciji deviza, obaveznoj prodaji ovlašćenim bankama, bruto prilivu, sve u cilju da se obezbedi što brži i potpuniji priliv deviza na tržište. Naš princip da devize pripadaju onima koji su ih stvorili, nepoznat u drugim zemljama, ne olakšava probleme, jer upravo prouzrokuje sve spomenute negativne pojave. Međutim, mada izuzetno važne, kursne razlike u ovom smislu nisu nas navele na pisanje ovog članka. Osim toga, u pogledu njihove ekonomsko-političke ocene ne postoje nikakva neslaganja. Ona postoje samo u pogledu uzroka koji omogućavaju, pa čak i stimulišu korišćenje takvih kursnih razlika (na primer, pripadanje deviza njihovim »stvaraocima«, vezivanje uvoza za izvoz na individualnom nivou).

Digitized by Google

b) Prave kursne razlike

Slično »realnim kamatama«, i prave kursne razlike nastaju kada privredni subjekt kupuje dobra *na kredit*, a ne vlastitim uštođenim sredstvima. Dok je u slučaju »realnih kamata« kredit dinarski, u slučaju kursnih razlika on je devizni. Predmet kupovine uvek su dobra, reprodukcioni materijali i(ili) investicioni objekti, a suština i »realnih kamata« i kursnih razlika jesu razlike u cenama dobara, i to dinarske.

U slučaju kursnih razlika, razlike u cenama dobara mogu se uprošćeno posmatrati kao razlike u cenama deviza. Naime, devize, zavisno od njihove kupovne snage, predstavljaju određene količine (uvoznih) dobara. Razlike u cenama deviza potiču iz dva izvora. Prvi izvor su razlike koje nastaju zbog jačanja ili slabljenja određene konvertibilne valute u odnosu na druge, to jest zbog promene takozvanih unakrsnih kurseva. Ako dolar ojača u odnosu na druge valute, subjekt koji duguje u dolarima mora utrošiti više drugih valuta da bi nabavio dolare i otplatio svoj dolarski dug. To je prvi tip kursnih razlika koji se, u suštini, javlja u obliku razlike u deviznim cenama deviza, na primer, cene dolara u markama, mada se ta razlika, u krajnjoj liniji, izražava kao dinarska razlika u cenama deviza. Drugi izvor kursnih razlika su razlike u dinarskim cenama deviza kao celine, u prosečnom dinarskom kursu deviza. Zbog inflacije (i drugih razloga), dinarska cena deviza se povećava, a to stvara i povećava razliku u dinarskoj ceni deviza. Subjekt koji je dobio devizni kredit mora za vraćanje kredita (za kupovinu deviza koje mora vratiti), bez obzira na kamate, utrošiti više dinara nego što mu ih je devizni kredit nudio u vreme dobijanja kredita i upotrebe deviza. To je kursna razlika koja izaziva revolt.

Kursne razlike tog tipa, »prave« kursne razlike, sasvim su paralelne sa cenovnim razlikama koje se kompenzuju »realnim kamatama«. Razlika, mada prividna, jeste u tome da je nastajanje kursnih razlika objektivne prirode, to jest rezultat odnosa na deviznom tržištu, zbog čega je i obaveza pokrivanja razlika objektivna, data egzogeno, dok je obaveza pokrivanja cenovnih razlika »realnim kamatama« posledica »subjektivne«, »voluntarističke« odluke ekonomskog sistema. Ta razlika je prividna iz jednostavnog razloga što je i odluka o klizajućem kursu »subjektivna«, rezultat odluke ekonomskog sistema, i što, s druge strane, ni kompenzovanje razlika u cenama »realnim kamatama« nije ništa manje objektivno rezultat odnosa na tržištu novca od kursnih razlika kojima se, kada ih plaća korisnik kredita, kompenzuju razlike u cenama deviza. Kada se nekompenzovanje razlika u cenama »realnim kamatama« smatra normalnim, onda je to samo zbog tradicionalnog nominalizma pravnog i ekonomskog sistema. Da postoji slobodno tržište novca, slično slobodnom tržištu deviza, »realne kamate« uvek bi teretile korisnike dinarskih kredita, kao što kursne razlike terete korisnike deviznih kredita. Na potpunu ekvivalentnost ukazuje i činjenica da se istom argumentacijom

Digitized by Google

i ideologijom danas osuđuju i »realne kamate« i kursne razlike. Ne samo »realne kamate«, nego i klizajući dinar smatraju se u nekim, i to istim krugovima proizvoljnim, nepotrebnim, neekonomskim rešenjem.

Ipak, uprkos potpunoj paralelnosti, između »realnih kamata« i kursnih razlika postoji *de facto* razlika. Korisnici deviznih kredita u mnogim slučajevima devize ne utroše sami, to jest za devize ne kupuju-uvoze dobra, nego devize ustupaju na korišćenje drugim subjektima. Ustupanje ima tri oblika: kreditiranje, odnosno rekreditiranje deviza, prodaja deviza i ustupanje na korišćenje bez prodaje i(ili) kreditiranja, eventualno u vidu jednog od samoupravnih oblika udruživanja sredstava. Rekreditiranje ne stvara nikakve probleme. Pravno je i odnos između korisnika kredita i kupca kreditiranih deviza definitivno uređen. Plaćanjem cene deviza ovaj drugi nema više nikakve obaveze prema prvome. Naime, obaveza da vrati devize tereti isključivo korisnika deviznog kredita. U slučaju »ustupanja« deviza na korišćenje bez izričite prodaje ili rekreditiranja, stvar je modaliteta uslovâ ustupanja da li će se devize tretirati kao prodate ili kao rekreditovane.

Veliki deo problema kursnih razlika odnosi se na pitanje da li ugovore između korisnika deviznog kredita i korisnika deviza naknadno reinterpretirati u smislu rekreditiranja, ne samo u trećem slučaju pravne neregulisanosti, nego i u slučaju prodaje deviza. Nema sumnje da je reč o *ad hoc* protivpravnim rešenjima, rešenjima koja, u suštini, negiraju pravni poredak. Argument u prilog takvim rešenjima u ovom poslednjem slučaju bio bi da je prodaja deviza dogovorena u uslovima fiksnog kursa i da su i kupac i prodavac u ugovaranju nabavnih uslova implicitno pretpostavljali fiksni kurs. S obzirom na to da je u posleratnom razvoju malo takvih perioda u kojima bi kurs bio fiksan, pogotovu od početka 1961, dalje devalvacije su bile normalna, mada diskontinuelna, pojava u našoj privredi, neznatan postotak prodaja deviza bilo bi moguće pravno reformulisati u navedenom smislu. Svakako, biće potrebno sporazumno reformulisanje. Takav je slučaj i pravno neeksplicitno definisanih ustupanja deviza (treći slučaj). Treba dodati da je reč o specifično našim problemima, koje smo stvorili sami gotovo sistemskim ignorisanjem potrebe za pravno jasnim regulisanjem odnosa između OUR (svojinskih prava), kao i činjenice da postoje samo dva tipa pravnog regulisanja, kupoprodaja i kredit.

U pogledu regularnih kredita (kao i rekreditiranja), obaveza plaćanja kursnih razlika od strane korisnika deviznog kredita temelji se na istim razlozima kao i obaveza plaćanja »realnih kamata« od strane korisnika dinarskog kredita. Kada subjekt koji je uzeo devizni kredit i za njega nabavio (uvoznu) robu ne bi bio obavezan da plaća kursnu razliku, to bi, slično neplaćanju »realnih kamata«, značilo da njegovu nabavku mora da plaća privreda kao celina. Naime, subjekt koji robu plaća iz kredita prisvajao bi adekvatni deo proizvoda od drugih subjekata a da za to ne bi dao

Digitized by Google

nikakav ekvivalent. Sistem bi mu omogućio eksploataciju drugih subjekata. Uzimanjem deviznog kredita, njegovim pretvaranjem u dinare (prodajom deviza) subjekt kupuje-plaća robu (reprodukcionu i(ili) investicionu) samo u pravnom, a ne i u ekonomskom smislu, jer je ne plaća iz svojih sredstava. Ekonomski, on plaća robu tek *kada potrebna sredstva uštedi i vrati kredit iz svojih ušteda.* Kako mu kredit omogućava da robu plaća postepeno, saglasno sa formiranjem ušteda, očigledno je da je *mora plaćati po ceni koja važi u vreme ekonomskog plaćanja, to jest plaćanja iz vlastitih ušteda.* Dohodak (proizvod), kao i uštede, subjekt uvek stiče po cenama u vreme njihovog sticanja. Ako mu kredit omogućava da iz tog istog dohotka i ušteda, stečenih uz određeni nivo cena, kupuje (ekonomski, vraćanjem nevalorizovanog kredita), po cenama nižeg nivoa (iz prethodnog razdoblja, to jest razdoblja uzimanja kredita), razlika između važeće više cene i niže cene koju plaća otplatom nevalorizovanog kredita, to jest po cenama deviza iz razdoblja uzimanja, a ne otplate kredita, čisti je višak vrednosti, ništa manje eksploatatorski od viška vrednosti koji nastaje u raspodeli unutar preduzeća i prisvaja ga kapitalist. U stvari, znatan deo prisvajanja viška vrednosti od strane kapitalista vrši se pomoću kreditnih odnosa, prevaljivanjem tereta štednje pomoću inflacije (prinudne uštede) na radnike, i to ne vlastitog preduzeća, nego cele privrede. To je, a ne njegova forma, suština modernog kreditnog odnosa. Plaćanje robe po ceni koju roba ima u vreme plaćanja iz vlastitih ušteda, to jest plaćanje kursnih razlika u slučaju da je kredit devizni, jedini je način da se spreči takva eksploatacija u odnosima između OUR koja omogućava njihovo raslojavanje na eksploatatorske i eksploatisane.

U slučaju deviznih kredita vraćanje nevalorizovanih kredita, to jest neplaćanje kursnih razlika, dodatno bi značilo da korisnik kredita nije dužan da ga otplati u devizama. Kada vraća nominalno neizmenjeni, nevalorizovani zajam, to jest kada ne plaća kursne razlike, on ga *de facto* vraća u dinarima, a ne u devizama. Jedino ukoliko se dug valorizuje za depresijaciju dinara, to jest ukoliko se plaćaju kursne razlike, dužnik vraća devizni dug u devizama. Pri tom je irelevantno da li ga vraća u devizama efektivno ili u dinarima, ali po kursu u momentu vraćanja duga. Zajmodavac može, ako to želi, sam da promeni dinarsko plaćanje duga u devizno, bez bilo kakvog gubitka. Pretpostavka je, razume se, da se devize kupuju i prodaju po ravnotežnom kursu.

U pogledu proizvodnih efekata plaćanja kursnih razlika čija je suština adekvatno vrednovanje uvoznih faktora — repromaterijala, opreme, kapitala, ali i potrošnih sredstava koja direktno ulaze u ličnu potrošnju — važi sve što smo rekli u vezi sa efektima »realnih kamata«. Ona omogućavaju subjektima privređivanja da donose pravilne odluke o kombinovanju faktorâ, njihovom trošenju, to jest troškovima, a time i cenama proizvoda. Time ona obezbeđuju pravilno strukturisanje proizvodnje, potrošnje, odnosno upotrebe društvenog proizvoda, kao i izvoza i uvoza (iz-

Digitized by Google

vozne i uvozne tražnje i ponude). U robnoj privredi su pogrešne cene faktorâ i proizvodâ jedan od najznačajnijih faktora suboptimalnih privrednih rezultata.

c) Ekonomski prave kursne razlike

Prave kursne razlike iz prethodne tačke prave su u odnosu na razlike s kojima se suočavaju vlasnici deviza od momenta njihovog nekreditnog sticanja do momenta njihovog nekreditnog otuđenja, ili, rečeno nešto pojednostavnjenije, od trenutka kupovanja deviza dinarima i(ili) robom (izvozom) do trenutka prodaje deviza za dinare i(ili) robu (uvoznu). Mada je reč o kvantitativno sasvim istim razlikama, one u slučaju nekreditnog sticanja i otuđivanja ne prouzrokuju nikakve probleme, jer je sasvim jasno da su stvar njihovog vlasnika, onog koji je deo svoje imovine pretvorio u devize. Sasvim iste kursne razlike, kvalitativno i kvantitativno, postaju problem samo u vezi sa kreditnim odnosima, to jest ukoliko devize nisu stečene vlastitim sredstvima-uštedama, nego iznajmljenim kreditom.

Prave kursne razlike iz prethodne tačke prave su i u ekonomskom smislu samo ukoliko kurs zaista tekuće, bez zaostajanja, prati promene u relativnim cenama, to jest u domaćim cenama, u poređenju sa cenama u inostranstvu (i, razume se, jednake ostale uslove kojima je osigurana polazna, to jest pre promene relativnih cena, realnost kursa). Pretpostavimo da to nije slučaj, da se kurs dinara sa zakašnjenjem prilagođava promenjenim cenama. Više-manje, takav položaj je karakterističan za našu privredu. U takvom slučaju, pored pravih kursnih razlika u smislu prethodne tačke, treba uvesti i pojam *ekonomski* pravih kursnih razlika.

Kada kurs dinara ne prati u korak kretanje relativnih domaćih cena (uz ostale potrebne uslove), domaće cene jednog velikog sektora roba zaostaju za opštim nivoom domaćih cena. To su cene celokupnog uvoznog sektora, cene uvoznih proizvoda i uvoznim proizvodima proizvedene robe, utoliko više što je veći uvozni deo celokupnih (direktnih i indirektnih) proizvodnih inputa neke robe. Situacija je slična kada su cene jednog dela dobara administrativno maksimirane. I cene tog dela dobara zaostaju za opštim nivoom cena. Nema sumnje da zaostajanje jednog dela cena stimuliše njihovu potrošnju i destimuliše njihovu proizvodnju. U slučaju zaostajanja cena uvoznog sektora stimuliše se uvoz tih dobara i njihova potrošnja, a destimuliše domaća proizvodnja supstituta uvoznih proizvoda i njihov izvoz. Pored negativnih proizvodnih efekata, zaostajanje cena jednog sektora dobara, na primer uvoznih, ima i negativne distribucione efekte. Njihova suština je preraspodela društvenog proizvoda — u poređenju sa raspodelom prema radu — od proizvođača-prodavaca na potrošače-kupce tih proizvoda. Ako se nabavljaju na kredit, preraspodela se vrši i od davaoca kredita-poverioca na korisnika kredita-dužnika. O tome je bilo reči u prethodnom izlaganju, pa to ne treba ponavljati.

Digitized by Google

Da bi se sprečili navedeni negativni efekti, proizvodni kao i distribucioni, u položaju kada kurs dinara iz bilo kojih uzroka (osim onih koje predstavljaju platnobilansni-ekonomsko-političkizadaci) zaostaje za rastom domaćih relativnih cena, bilo bi korisno simulisati kurs koji ide ukorak sa relativnim cenama. Drugim rečima, domaće cene uvoznog sektora bilo bi korisno korigovati (uvećati) za faktor preticanja važećeg kursa od opšteg nivoa cena (svakako, samo predmetâ međunarodne razmene). Razume se, u slučaju zaostajanja cena jednog dela dobara zbog administrativnog maksimiranja to ne dolazi u obzir, jer je cilj maksimiranja upravo zaostajanje cena jednog dela dobara za cenama drugog dela dobara. Ali, u slučaju zaostajanja kursa, direktni je cilj ekonomske politike upravo to zaostajanje, zaostajanje kursa, a ne neizbežno i zaostajanje domaćih cena dobara uvoznog sektora za cenama domaćih sektora.

Sve što smo rekli o zaostajanju cena dobara uvoznog sektora koje prouzrokuje zaostajanje kursa za rastom domaćih cena u (neuvoznih) dobara, može se, *mutatis mutandis*, ponoviti i o zaostajanju izvoznih cena. Kao što znamo, korigovanje cena za faktor preticanja važećeg kursa od opšteg nivoa cena u praksi se vrši izvoznim subvencijama (najraznovrsnijih oblika). Međutim, kao što je poznato iz naših ranijih napisa, nekursno stimulisanje izvoza, bilo da je reč o stvarnom ili o simulisanom kursu, inferiorno je u odnosu na kursno.

Neki značajniji zaključci prethodnog izlaganja

Za razliku od opšteg shvatanja da su »realne kamate«, kao i kursne razlike, negativna pojava, naše izlaganje pokazuje ne samo da nisu negativna pojava, nego da su u inflacionoj privredi upravo *preduslov racionalnog privređivanja*, koje je cilj Dugoročnog programa stabilizacije naše privrede. Stoga se kao jedan od glavnih zadataka politike normalizacije naše privrede javlja *dosledno »realno okamaćivanje«* dinarskih dugova, to jest dosledno plaćanje razlika u dinarskim cenama dobara od strane dužnika-korisnika dinarskih kredita, kao i *dosledno plaćanje kursnih razlika* od strane dužnika-korisnika deviznih kredita. Te institucije moraju postati bitni elementi našeg društveno-ekonomskog sistema. U slučaju da kurs zaostaje za relativnim cenama, korisno je simulisanje kursnih razlika na nivou relativnih cena.

Navedeni zahtevi uslov su racionalnog privređivanja u dva pravca. Prvi je alokaciona efikasnost sistema, koju omogućavaju nedepresirane vrednosti dinarskih i deviznih kredita, a time, u stvari primarno, i cene njima nabavljenih dobara tekuće potrošnje i investicija. A samo cena može u robnoj privredi dati samostalnim robnim proizvođačima informacije o tome koja je kombinacija faktora optimalna. Ekonomsko vrednovanje faktorâ je naročito re-

Digitized by Google

levantno u odnosima domaće privrede sa drugim privredama. Da li se može zamisliti efikasno uključivanje u međunarodnu podelu rada ako je domaća proizvodnja organizovana na osnovi sasvim drugih principa vrednovanja od svetske privrede, ako upravo za nju najređe faktore (minuli rad-kapital i devize-uvoz) potcenjuje cenama svojih proizvoda? Nije li to najsigurniji način da se privreda izloži sistematskoj eksploataciji od strane kapitalističkih privreda? Drugi je distribuciona efikasnost čija je suština da se spreči prisvajanje delova društvenog proizvoda od strane investitorâ koji ne investiraju svoje, nego tuđe uštede, što znači kršenje principa raspodele prema radu, naročito u onoj aplikaciji u kojoj se traži da o upotrebi proizvoda — u prvom redu viška proizvoda — odlučuju oni koji ga stvaraju. Dok je argument alokacione efikasnosti relevantan za svaku privredu, argument distribucione efikasnosti specifičan je za socijalističku privredu. *Upravo da bi se ona mogla nazivati socijalističkom, da bi se sprečilo prisvajanje mimo rada, potrebne su »realne kamate« i kursne razlike.*

Ovo su direktni zaključci što proizlaze iz našeg izlaganja. Čini nam se, međutim, da su mnogo važniji neki indirektni zaključci, jer daju direktne odgovore na neka inače jasno uočena otvorena pitanja našeg privrednog sistema. Oni razrešavaju i neke veoma važne ekonomsko-teorijske i političko-ideološke kontroverze u pogledima na taj sistem. U produžetku, rezimiraćemo ih obuhvatajući glavna područja sistema.

1. *Proširena reprodukcija.* — Jedna od značajnijih kontroverzi, pogotovu u teoriji samoupravnog preduzeća, odnosi se na finansiranje proširene reprodukcije-investicija. Prema u nas opšteprihvaćenoj teoriji, ideal je samofinansiranje, a kreditno finansiranje trebalo bi da je samo dopunsko, izuzetno. Po mišljenju većine ekonomista, domaćih i stranih, upravo je samofinansiranje izvor neefikasnih investicija, a time proizvodnje.

Iz našeg izlaganja proizlazi da treba redefinisati i (samo)finansiranje i kreditiranje. *Samofinansiranje je finansiranje iz vlastitih sredstava,* iz ušteda vlastitog dohotka, pri čemu je irelevantno da li se uštede odnose na raniji, tekući ili budući dohodak. Kreditiranje ušteda za koje subjekt nema mogućnosti (ili volje) investiranja, ili ih nema u određeno vreme, omogućava njihovo prenošenje na druge subjekte koji takve mogućnosti imaju. Investiranje tuđih ušteda, ali uz gubljenje dohotka koji daju kao takve, bez ulaganja radnih i preduzetničkih sposobnosti, to jest bez minimalne akumulativnosti — pravih kamata, pogled je na isti prenos od strane drugog subjekta. *Premošćivanje vremenskog raspona između formiranja vlastitih ušteda i investiranja* individualnih OUR, i to u oba pravca — u pravcu ušteda koje se (još) ne investiraju i u pravcu investicija koje (još) nisu uštedene — suština je finansiranja.

Da bi samofinansiranje zaista bilo samofinansiranje, neizbežno je »realno okamaćivanje«. Bez »realnog okamaćivanja« investitorima je omogućeno investiranje-prisvajanje tuđih ušteda, prisvajanje proizvodâ rada drugih radnika, a to je eksploatacija, a ne

Digitized by Google

samofinansiranje. »Realno okamaćivanje« obezbeđuje da investitor investira samo svoje uštede, već akumulisane i(ili) buduće, i sprečava ga da inflaciono prisvaja (prinudne) uštede-proizvode rada drugih.

U uslovima »realnog okamaćivanja« kredita kreditni odnos pretvara se, prema današnjem stanju, u puki tehnički instrument, formu koja omogućava mobilnost »minulog rada«, a kamate koje prevazilaze »realne kamate« (stopu inflacije), to jest prave, realno pozitivne kamate, u minimalnu akumulativnost ispod koje investiranje nije moguće. Da ne bi došlo do investiranja sa akumulativnošću ispod minimalne, osigurana je mogućnost sticanja minimalne akumulacije (odnosnih kamata) kreditiranjem drugih (banaka), kao i obavezom plaćanja te akumulacije (odnosnih kamata) u slučaju uzimanja kredita.

Drugim rečima, samofinansiranje i kreditiranje nisu suprotnosti koje se isključuju, nego su, uz odgovarajuće druge instrumente (pre svega »realne kamate«), komplementarni. U krajnjem slučaju, *100% samofinansiranje* (u smislu investiranja vlastitih ušteda) *moguće je uz 100% kreditiranje.*

Na kraju, kada je kreditiranje puka forma, pukom formom mogli bismo sa ekonomskog stanovišta smatrati i udruživanje sredstava (sufinansiranje) koje se javlja kao alternativa kreditnim odnosima u finansiranju investicija. Sa stanovišta problema kojim se ovde bavimo, tako stvari i stoje. Da bi udruživanje sredstava, kao alternativa kreditnom odnosu, moglo da ispuni svoje osnovne zadatke, ono *mora kao i kreditiranje, u svojstvu suštinskog socijalističkog odnosa, obuhvatiti »realno okamaćivanje«*, a u cilju dugoročne proizvodne efikasnosti — i prave, realno pozitivne kamate. Međutim, princip samofinansiranja u slučaju da kreditima, po svojoj prirodi bilateralnima, ne obezbeđuje dovoljna sredstva, udruživanje sredstava-ušteda proizvoda rada više proizvođača nameće se kao najprirodnije rešenje. »Realne kamate« onemogućavaju, naime, kreditno »udruživanje« sredstava sa nepoznatim subjektima, u stvari, inflaciono prisvajanje proizvoda rada — prinudnih ušteda — neidentifikovanih drugih subjekata.

2. *Cenovna stabilnost sistema.* — Druga od značajnijih kontroverzi odnosi se na izvore inflacije. Prema jednima, inflaciju generišu investicije; prema drugima, lični dohoci. Sada su realno smanjene i investicije i lični dohoci. Očigledno je, dakle, da mogu i one prve i oni drugi generisati inflaciju samo na način kako su finansirani, svojom nominalnom dimenzijom, a to znači deficitnim finansiranjem.

Tipičan oblik deficitnog finansiranja je kreditiranje. Kreditima privredni subjekti stiču kupovnu snagu koja ne potiče iz proizvedenog i realizovanog proizvoda i koja, zbog toga, na tržištu pri datim cenama nema odgovarajući ekvivalent. Rezultat toga je pritisak na cene, inflacija, kojom se subjektima-vlasnicima faktorâ, koji su stvorili proizvod i za taj proizvod primili odgovarajuće lične doho-

Digitized by Google

tke, ti lični dohoci realno devalviraju, a rastom cena dobara koja za njih nabavljaju realno se smanjuju. Prinuđeni su da štede, jer za svoje dohotke jednostavno ne dobijaju realni ekvivalent, nego za stopu inflacije manje realne dohotke. Razliku, to jest prinudne uštede, prisvajaju korisnici kredita.

Kreditiranje je samo jedan oblik deficitnog finansiranja. U onom momentu kada privredni subjekt za svoj proizvod dobije-uzme veći nominalni dohodak nego do tog momenta, što znači da povećava cenu — dohodak po jedinici — svoje usluge proizvodnji, višak nominalnog dohotka ekvivalentan je deficitnom finansiranju. Efekti na cene su sasvim jednaki kao u slučaju kreditiranja. U takvom deficitnom finansiranju ne sudeluju samo investitori — čiji je proizvod u onom delu u kojem njihove investicije prevazilaze njihove uštede jednak nuli — nego i drugi subjekti (radnici, subjekti opšte i zajedničke potrošnje).

Ipak, ne samo investiciono, nego i svako drugo deficitno finansiranje, ukoliko nije kompenzovano suficitom-smanjenjem dohodaka nekih drugih subjekata u okviru primarne raspodele unutar istog procesa proizvodnje, vrši se prilivom dodatnog novca spolja, bilo pomoću kredita bilo podizanjem prodajne cene, u svakom slučaju izvan procesa u kojima su zaposleni i iz kojih pritiču njihovi dohoci.

U svojim kritikama objašnjavanja inflacije prevelikom tražnjom, kao i ličnim dohocima, neki naši ekonomisti ukazuju na sam proces reprodukcije, načine njegovog finansiranja kao izvorne generatore inflacije. Dati prikaz izvora inflacije ide u susret takvim kritikama. Međutim, u onom momentu u kojem se kao izvor inflacije smatra deficitno, u praksi u daleko najvećem delu kreditno finansiranje, u prvom redu proširene reprodukcije, postaje nesporno da, u cilju uklanjanja inflacije, nešto treba menjati na području kreditiranja. Sadašnji predlozi idu u pravcu likvidacije kreditnih odnosa i svega što je povezano sa njima, u prvom redu kamata. Na tom pravcu razmišljanja nastaju najoštriji prigovori realnim kamatama. Međutim, kako su kreditni odnosi, slično kao i odnosi udruživanja sredstava, tehnički instituti, forme, koji samo uz dodatne uslove, konkretno, inflaciju i istrajavanje na nominalističkim konceptima, to jest inflaciju čiji razarajući efekti nisu kompenzovani odgovarajućim neutralizujućim instrumentima, omogućavaju prisvajanje ušteda-proizvoda rada drugih proizvođača, predlozi u navedenom pravcu su *non sequitur. Bitni su upravo neutralizujući instrumenti, a to su instrumenti koji sprečavaju da se kreditni odnosi koriste u cilju prinuđivanja drugih subjekata na realnu štednju, prouzrokovanu kreditima, poraslom tražnjom i odgovarajuće poraslim cenama.* U prethodnim tačkama utvrdili smo da su to upravo »realne kamate«, tekuća valorizacija kredita za stopu inflacije.

3. *Emisija novca i stvaranje kapitala.* — Rastući društveni proizvod iziskuje rast ponude novca (količine novca u opticaju). Dodatne količine novca može stvarati centralna banka, direktno kre-

Digitized by Google

ditirajući finalne korisnike društvenog proizvoda, državu i, pre svega, investitore. U poslednjem slučaju javlja se ne samo kao kreator novca, nego i kapitala. U takvom sistemu, a takav je još i sada velikim delom naš emisioni sistem, deficitno finansiranje ne mora delovati inflatorno. Ako novac pritiče u privredu paralelno sa rastom njegovog proizvoda (i tražnja za likvidnosnim novcem se ne menja), dodatni novac ne povećava cene.

U stvarnom životu situacija je obrnuta. Upravo takav emisioni sistem, oslobađanjem privrede da sama stvara kapital, pretvara se u snažan generator inflacije. Razume se, »realnim okamaćivanjem« i u ovom sistemu kao krajnji štediša, vraćanjem valorizovanog duga, mogao bi se javiti upravo investitor. Međutim, već i zbog činjenice da se inicijativa u proširivanju reprodukcije i akumulaciji prepušta investitorima, umesto štedišama, institucija »realnih kamata« ne uklapa se najbolje u taj sistem. Mnogo je konzistentnije sistematsko prevaljivanje tereta akumulacije na samu banku, a to znači sistemsko inflaciono prisvajanje mimo rada jednog dela društvenog proizvoda od strane investitorâ, na račun ostale privrede koja se time pretvara u prinudnog štedišu. Inflacija je u *de facto* smislu imanentna takvom sistemu.

Iz toga se mora zaključiti da je potrebno praviti rigoroznu razliku između stvaranja novca i stvaranja kapitala. *Novac stvara bankovni sistem zajedno sa privredom*, u krajnjoj liniji, centralna banka rediskontiranjem kratkoročnih papira privrede. Stvaranje kapitala, to jest akumulacija, isključivo je funkcija privrede. Samo onaj subjekt koji štedi može investirati. Nema investiranja bez ušteda. *Jednakost ušteda i investicija treba postići na individualnom nivou* i time na mikro nivou osigurati makro *ex ante* jednakost ušteda i investicija. To se postiže »realnom kamatom«. Zadatak bankovnog sistema je prikupljanje slobodne akumulacije-štednje i njeno prenošenje-usmeravanje u investicije posuđivanjem investitorima, a ne emisija »akumulacije«.

U takvom sistemu mogućnosti nekreditnih oblika deficitnog finansiranja, na primer, povećanja ličnih dohodaka po jedinici radnih usluga, mnogo su manje.

Kursne razlike i »realne kamate« kao argumenti protiv realnog kursa i realnih kamata

Nema sumnje, ogromna i rastuća kamatna plaćanja prouzrokovana »realnim okamaćivanjem«, kao i rastuće kursne razlike prouzrokovane padom vrednosti dinara, glavni su »moderni« argumenti protiv realnih kamata i protiv realnog kursa. Nemogućnost njihovog plaćanja iz sredstava dinarskih i deviznih korisnika zajmova praktički su dokaz koji se ne može poreći. O nekim, danas »najkurentnijim« teorijskim varijantama tog dokaza biće reči u ovom poslednjem delu članka. Počećemo sa kamatama.

Digitized by Google

a) Realne kamate

Povećanjem kamata u pravcu njihove realnosti, mada su i dalje realno negativne, povećale su se finansijske obaveze privrede za izuzetno visoke sume. Celokupna finansijska struktura privrede je njima opterećena, čime se onemogućava normalni tok reprodukcije. Po nekim mišljenjima, unutrašnje dinarsko zaduženje postalo je veći problem nego spoljno, ma koliko teško ovo bilo. Odnosi su toliko »napregnuti« da moraju da »puknu«. Privredi preti finansijski kolaps, razbijanje celokupne finansijske strukture. Da banka i OUR naprave svoje »prave« bilanse, sve bi to bili sami gubici. Praksa je dokazala teorijske stavove o tome da je politika realnih kamata (kao i realnog kursa, jer su posledice realnog »okamaćivanja« dinarskih i deviznih dugova jednake) samouništavajući mehanizam, samoubilački akt, i to u odnosu na privredu kao takvu, a posebno na dinar i njegovu vrednost. To su glavne varijante dokaza o neprihvatljivosti realnih kamata.

Ne bi se smelo prevideti da, osim bombastičkih reči kojima se dramatizuje položaj, sve te varijante ne nude ni jedan stvarni argument. Jedini je argument praktične prirode — visoke i rastuće kamate i time teške finansijske obaveze privrede. Pre svega se zaboravlja da je za karakterisanje bilo čega kao »visokog«, odnosno »previsokog«, potrebno raspolagati kriterijumom šta je visoko, a šta nisko. Za sada, u ekonomiji u odnosu na kamate, u uslovima inflacije, ne postoji nikakav drugi kriterijum nego stopa inflacije. Ako je kamatna stopa niža od stope inflacije, ma koliko ova bila visoka, 50% i više, ona je niska, a ekonomsko-politički preniska. Ako je neko uz stabilne cene navikao na kamatnu stopu od 5%, pa se ona uz inflaciju od 20% popne na 10%, ona se popela samo računski i psihološki, ali ne i ekonomski. Ekonomski, ona je opala za 15 procentnih poena i realno je negativna. To je jedino što ekonomska nauka, marksistička ili buržoaska, o tom pitanju ima da kaže. Uostalom, kamatne stope od 50% niske su u poređenju sa onima od 100% ili 200%, čak i u čisto računskom smislu. Zamislimo da živimo u periodu, ili zemlji, sa 100% kamatnim stopama na koje se u uslovima nešto manje inflacije adaptirao celokupan privredni život. Kamatna stopa od 50% bila bi niska i preniska i u psihološkom smislu. Posmatranje visine kamatne stope nezavisno od stope inflacije slično je posmatranju kupovne snage novca nezavisno od cena. I prvo i drugo je čista monetarna iluzija. Činjenica da joj je potčinjena ogromna većina ljudi ne negira tu konstataciju. Činjenica da su joj potčinjeni i ekonomisti dokazuje samo to da su i oni ljudi, a to se može shvatiti i kao kompliment.

Teza da je unutrašnja zaduženost mnogo teže savladljiv problem od spoljne ne zaslužuje ozbiljnu pažnju. Pre izvesnog vremena predsednica SIV-a ironično je primetila da smo u proizvodnji domaćeg novca još nekako uspešni (očigledno suviše uspešni), ali da u pogledu dolara to nikako ne postižemo. Kada bi ekonomska politika odlučila da reši problem unutrašnje prezaduženosti, ona bi ga mogla veoma efikasno rešiti. Ekspanzija emisije novca, op-

Digitized by Google

šte poboljšanje likvidnosti i dalja ubrzana inflacija — jedan je od pravaca rešavanja problema. Drugi je poznati institut našeg privrednog sistema — otpis dugova. Da krenemo tim pravcima?

Ukoliko se ograničimo na porast plaćanja dugova koji je posledica povećanja dinarskih kamata, onda treba reći da se pri kritikama realnih kamata zaboravlja da povećanje kamata tačno u onom istom iznosu u kojem se povećavaju izdavanja-obaveze jednog subjekta, povećavaju primanja-potraživanja drugih subjekata. Privreda kao celina (uključujući banke), zbog povećanja dinarskih kamata, ne može ni gubiti ni dobijati. To je čist instrument raspodele. Razlika je u tome što su prvi veoma glasni, dramatizuju svoj položaj prikazujući ga kao opštedruštveni problem i, po pravilu, uživaju podršku političkih faktora-saučesnika u njihovim investicionim odlukama, dok drugi mirno rade, uzdajući se u svoj rad i njegove rezultate. Povećanje kamatnih stopa očigledno diferencira OUR na one koje se zadužuju i one koje štede, to jest na one koje od drugih prisvajaju delove društvenog proizvoda mimo rada i one na račun kojih se to čini. Tako one koje se zadužuju a ne štede povećavaju inflaciju, jer do investicionih sredstava dolaze pomoću porasta cena koji prouzrokuju, pa je ova informacija koju nam pružaju povećane kamate veoma dragocena. Ona upravo pokazuje gde su žarišta inflacije i ekonomski neodgovornog privređivanja. Mišljenje da se ta žarišta otkrivaju bilateralnim i multilateralnim kompenzacijama dugova i potraživanja — pogrešna su. Ne bruto ili neto iznos potraživanja i dugovanja, nego upravo njihova realna veličina, njihovo valorizovanje na realni obim, to jest obim koji odgovara nivou cena u datom trenutku, povećanje kamata na njihov realni nivo — *»realno okamaćivanje« — sredstvo je da se izvrši ekonomska diferencijacija u privredi.* To je ujedno i jedini ekonomski smislen sadržaj koji se može dati sada veoma propagiranom zahtevu za većom odgovornošću u ekonomskom odlučivanju. Bez realnog okamaćivanja kredita privređivanje je u uslovima inflacije, po definiciji, neodgovorno, čisti Hobsov *bellum omnium contra omnes*, poznat u ekonomici kao prvobitna akumulacija južnoameričkog tipa.

Poznato je da investicije u našoj privredi povećavaju proizvod jedva za polovinu povećanja u poredivim kapitalističkim zemljama. U takvim realnim prilikama, u uslovima izuzetno realne neefikasnosti privređivanja, nenormalno bi bilo kada bi bilansi OUR i banaka pokazivali visoke dohotke i profite, visoku rentabilnost koja bi stimulisala apetite u raspodeli. Ne realni gubici, koje finansijski bilansi na odgovarajući način prikazuju, *nego realni gubici koji su prikriveni finansijski uspešnim poslovanjem*, inflatornim dohotkom i njegovom raspodelom, *doveli su nas u sadašnju situaciju.* Stoga, umesto jadikovanja zbog nepovoljne finansijske situacije, praktičnije bi bilo da je iskoristimo kao sredstvo za diferencijaciju potrošača od proizvođača, investitora od štediša, onih koji prisvajaju zahvaljujući inflaciji od onih na čiji teret se to prisvajanje vrši. Zalaganje za niske, realno negativne kamate, predlozi da se kamate vrate na nivo pre pola godine ili godinu dana, *objektivno znači*

Digitized by Google

zalaganje za stari, inflacioni, neodgovorni način privređivanja. Upravo realne kamate (i realni kurs) najsigurnije su ekonomsko sredstvo i za idejnu diferencijaciju između prividno socijalističkog, samoupravnog i društvenog, a u stvari neefikasnog, gubitke socijalizirajućeg, te prividno (po formama, kao što su kamate i kurs) kapitalističkog, ali u stvari dosledno izgrađenog na radu i rezultatima rada, i zaista samoupravnog odlučivanja, to jest odlučivanja o radu i proizvodima vlastitog rada, investiranju svojih vlastitih ušteda, a time i postizanju efikasnog privređivanja.

Mnogi priznaju da su, u principu, realno pozitivne kamate pravilno rešenje, ali da su zbog izuzetno poremećenih privrednih odnosa sada neprimenljive. Kada se odnosi srede, privreda strukturno normalizuje, a inflacija ublaži, nastupiće vreme za realno pozitivne kamate. Ne treba mnogo mudrosti da bismo se uverili u to da je takvo shvatanje pogrešno. Kada bi odnosi bili sređeni, privreda strukturno normalizovana, a inflacija ublažena, »realno okamaćivanje«, to jest valorizovanje kreditnih odnosa za stopu inflacije bilo bi izlišno. Nesređeni odnosi u privredi *posledica* su stanja u kojem se privređuje nominalnim, umesto realnim veličinama, a što u uslovima inflacije znači privređivanje tuđim, umesto vlastitim proizvodom rada. »Realne kamate« upravo su sredstvo da se odnosi u privredi srede, privreda strukturno normalizuje, a inflacija ublaži. Mišljenje da bi teret »realnih kamata« u sadašnjim inflacionim uslovima za investitore-dužnike bio pretežak, implicira zahtev da se taj teret smanjuje njegovom socijalizacijom putem inflacije — prinudnih ušteda — umesto racionalnijom proizvodnjom i boljim poslovanjem uopšte.

Ostaje pitanje: šta da se radi? Obaveze nekih delova privrede koje potiču iz poraslih kamata — ogromne su. Na koji način normalizovati stanje? Iz našeg izlaganja to jasno proizlazi. Jedan je put refinansiranje dugova (ni u kom slučaju otpis), razume se, »realno okamaćivanih«, to jest valorizovanih za stopu inflacije. U mnogim slučajevima to neće biti pravo rešenje. Drugi je put udruživanje sredstava (ušteda), finansijsko učešće drugih OUR u investiciji OUR koja sama nije sposobna da je realno finansira, da uštedi realno dovoljne delove proizvoda. Po svoj prilici, u obliku klasičnih kreditnih odnosa to neće biti izvodljivo. Po pravilu, bankovni krediti su u takvoj situaciji već iskorišćeni. Traženje novih da bi se vratili stari — neće pomoći. Biće potrebno udruživanje i u smislu odlučivanja o udruženim sredstvima, o investiciji koju ona finansiraju, i to u cilju da se ona realno učini efikasnom, sposobnom za otplatu valorizovanog kredita, odnosno plaćanje »realnih kamata«. Očigledno, u mnogim slučajevima takvo udruživanje biće u suštini gubljenje samostalnosti, ne samo ekonomski, nego i pravno, pripajanje OUR koja ulaže sredstva i preuzima sanaciju prezaduženog subjekta. Takav će biti i slučaj kada se investicija u rekonstrukciji finansiranja iz vlastitih sredstava pokaže promašenom. Odgovarajućim smanjenjem njene vrednosti, po pravilu, biće mogućno osigurati njeno preuzimanje od strane druge (drugih) OUR.

Digitized by Google

Jasno je da takvo rešenje implicira modifikaciju koncepta samoupravljanja. Ono se nudi u sledećem pravcu. *Istinsko samoupravljanje može se odnositi samo na odlučivanje o vlastitom proizvodu,* proizvodnji i raspodeli vlastitog proizvoda, investiranju vlastitih ušteda. Inflacija koja omogućava odlučivanje o proizvodu drugih, trošenje i investiranje tuđeg proizvoda deformiše samoupravljanje, pretvara ga u prisvajanje proizvoda drugih. OUR koja nije sposobna da proizvede koliko joj je potrebno za potrošnju i investicije, koja u svom privređivanju mora da koristi proizvode drugih OUR neizbežno se mora sa tim OUR dogovoriti o zajedničkom upravljanju. »Realno okamaćivanje« identifikuje te druge OUR individualizira ih u odnosu na inflaciono investiranje realno neokamaćivanih sredstava koje se ostvaruje na račun anonimnih, neindividualizovanih OUR, u biti na račun cele privrede. Moraćemo OUR koncipirati kao neuporedivo elastičniju, a i fluidniju formaciju nego što je po sadašnjim shvatanjima. Nešto uprošćenije rečeno — pošto to nije predmet ovog članka — mada je privređivanje funkcija društvenog i individualnog života, pojedina pravno i ekonomski samostalna privredna jedinica (OUR) ne sme biti funkcija datog radnog kolektiva, nego upravo suprotno, radni kolektiv mora postati funkcija privredne efikasnosti proizvodnje.

b) Realni kurs

Glavni prigovor politici realnog kursa proističe iz inflacionih pritisaka koje kurs vrši na domaće cene. Kada kurs ne bi klizao, kao u 1983. godini, rast domaćih cena, to jest inflacije, bio bi znatno sporiji. Zbog klizajućeg kursa uvozna inflacija ponovo se javlja kao glavni faktor inflacije u zemlji. Prema najnovijim sagledavanjima nekih ekonomista, ovogodišnja inflacija je čak u celini posledica neadekvatne politike kursa, naime, odnosa sa spoljnim svetom. Činjenica da su realni lični dohoci smanjeni, po tom shvatanju, dokaz je da oni ne generišu inflaciju. Razume se, kako su realno smanjene i investicije, kao i opšta i zajednička potrošnja, ni one ne mogu generisati inflaciju. Drugim rečima, iz domaćeg dela privrede inflacija je već iskorenjena. Kurs dinara, njegovo klizanje ostaje jedini uzročnik inflacije u našoj zemlji. Sve je to nekima toliko očigledno da nikakav dokaz i nije potreban. Najsavremenijim, i dalje usavršenim metodima kvantitativne analize utvrđena činjenica da je klizanje dinara prouzrokovalo samo 30% povećanja troškova između proleća 1982. i kraja leta 1983, i da je celokupno ostalo povećanje rezultat domaćih faktora,[4] nije sposobna da poremeti takav tok razmišljanja. On neizbežno rađa predloge kao što su, recimo, da se klizanje dinara u 1984. uspori ispod relativnog rasta domaćih cena, da se, umesto tekućeg klizanja, pređe na povremene (mini) devalvacije, da se kurs dinara zamrzne, da se

[4] Videti: V. Bole, »*Enormni« pritisak troškova kursa i kamata na cene,* »PKJ«, br. 10/1983, tabela 2.

Digitized by Google

klizanje vrši prema planiranom, a ne prema stvarnom rastu cena itd. Kao što ćemo odmah videti u jednoj celovitijoj analizi o kauzalnosti, »prouzrokovanih« 30% povećanja troškova u stvari je *posledica* prethodnog zamrzavanja (fiksiranja) kursa. Naime, porast troškova proizvodnje za 30% može se smatrati posledicom odmrzavanja jedino u vremenski i kauzalno ograničenom smislu.

Upućuje se i značajan drugi prigovor politici realnog kursa. To su upravo kursne razlike koje povećavaju zaduženost uvoznika-deviznog zajmoprimca za porast cena deviza, u suštini relativnih domaćih cena. Međutim, taj prigovor jednak je prigovoru o »realnim kamatama«, koji smo obradili u prethodnoj tački, zbog čega poseban osvrt na taj aspekt realnog kursa nije ni potreban. Stoga se u produžetku ograničavamo na dokaz, dat ko zna po koji put za poslednje dve-tri godine, da je teza o tome da klizanje kursa generiše inflaciju lišena svake ekonomske logike, a predlozi koji iz nje proističu ekonomski štetni.

U prvom redu, spomenuta teza prenebregava činjenicu da kurs nije instrument cena, nego obima i strukture *spoljnotrgovinske razmene*. Realni, u konkretnom slučaju klizajući kurs potreban je da bi se u platnom bilansu postigli planirani rezultati. Zaostajanje kursa za realnim kursom povećava deficite i sprečava postizanje tih rezultata. O tome postoje izuzetno obimna iskustva od 1973. pa nadalje. Dvadeset milijardi dolara duga — posledica je zaostajanja oficijelnog kursa za realnim kursom tokom sedamdesetih godina.

Svaka privredna mera, pored pozitivnih, daje i negativne efekte. Po pravilu, do prvih dolazi na područjima zbog kojih je mera bila preduzeta, a do negativnih — na nekim drugim područjima. Ukoliko bi realni kurs dinara zaista prouzrokovao inflaciju, onda bi se pri njegovoj kompleksnoj oceni morala uzeti u obzir oba efekta i međusobno porediti. Ako bi se ispostavilo da su negativni efekti kursa na cene veći od pozitivnih na spoljne bilanse, da su globalni efekti *per saldo* negativni, onda bi se moralo odustati od politike realnog kursa. Razume se, to bi vodilo smanjivanju spoljnotrgovinske razmene i pretvaranju privrede u autarkičnu, ili, pak, bar se čini tako, stimulisanju izvoza i destimulisanju uvoza nekursnim metodima. Međutim, da bi nekursno stimulisanje izvoza izbeglo pritiske na domaće cene (subvencije treba finansirati cenama), kao i neracionalnost privređivanja, ono bi moralo biti i neekonomsko, fizičko, slično stimulisanju izvoza u zemljama realnog socijalizma. U proteklim godinama čule su se mnoge kritike na račun cenovnog, to jest kursnog stimulisanja međunarodne razmene, ukazivalo se na savremene netržišne metode međunarodne razmene, ali se još uvek čeka da njihovi autori, pored krupnih reči, predlože i nešto konkretno i za platni bilans relevantno. Zbog toga se kao jedina stvarna alternativa realnom kursu javlja pretvaranje privrede u autarkičnu. No na takvu alternativu verovatno niko ne bi pristao. Stoga se može zaključiti da odustajanje od politike realnog kursa u interesu veće interne stabilnosti nije opravdano.

Digitized by Google

Bilo bi neprihvatljivo, ako se pretpostavi nepoznavanje činjenice, smatrati da zaostajanje kursa za realnim pogoršava spoljne bilanse. U stvari, predlozi da kurs zaostaje za rastom relativnih cena polaze od dva sasvim neracionalna i neverifikovana očekivanja. Prema prvom, efekti početnih, a to znači i manjih približavanja kursa realnom nivou mnogo su izrazitiji u spoljnoj trgovini nego u cenama, dok se daljim približavanjem kursa realnom nivou prvi postepeno iscrpljuju, a drugi jačaju. Prema drugome, izgleda da je osećaj većine ljudi da male prevare, po pravilu, ostaju neotkrivene i nekažnjene. Staljin je imao snage da se otvoreno suprotstavi ekonomskim zakonitostima. Mi smo svesni njihove prevlasti, pa pokušavamo da ih malim podvalama, realnim, ali ipak ne sasvim realnim kursom, zavedemo, nadajući se da to neće primetiti.

Mada je mnogo relevantnije za objašnjenje ponašanja ekonomske politike nego što to izgleda na prvi pogled, drugim se očekivanjem nećemo baviti. Što se tiče prvog, ono bi se moglo uzeti u obzir kada bi realni kurs zaista prouzrokovao ili povećavao inflaciju. Međutim, to je puka pretpostavka, logički pogrešna i nedokažljiva. Može se dokazati upravo suprotno.

U privredi sa inflacijom, uglavnom svejedno kojeg tipa, tražnje ili troškova, pa i strukturnom, cene svih dobara rastu približno paralelno, više-manje jednakom stopom, pogotovu u srednjoročnim razdobljima. Pretpostavimo sada da vlada zemlje cene jednog sektora proizvodnje maksimira (zamrzne). Uz datu stopu opšte inflacije, cene tog sektora zaostaće za njom. Kasnije odmrzavanje neizbežno pomera zaostajuće cene tog sektora na nivo opšte inflacije. Posmatrano statistički, time se povećava stopa opšte inflacije (prosek rasta svih cena) posle odmrzavanja. Ipak, nikada nikome nije palo na pamet da za to povećanje okrivi *odmrzavanje* cena. Analogno, nikome ne pada na um da stanje posle pomeranja zaostalog dela cena na nivo nemaksimiranih cena smatra nenormalnim. U stvari, nenormalno je bilo zaostajanje maksimiranih sektora za nemaksimiranima. Pre pomeranja cena maksimiranog sektora na nivo cena nemaksimiranog sektora statistička stopa inflacije iskrivljavala je stvarnu sliku inflacije. Dobar deo inflacije bio je statistički prikriven (disguised). Tek pomeranje maksimiranih cena na nivo slobodnih cena omogućilo je uvid u stvarnu inflaciju.

Pretpostavimo sada da se, umesto maksimiranja cena na jednom sektoru privrede, maksimira (fiksira) kurs dinara. Ako se pretpostavi da su cene na spoljnim tržištima (uvozne cene) stabilne, to znači zamrzavanje cena svih uvoznih dobara i, saglasno uvoznom udelu u troškovima proizvodnje, cena svih proizvoda u kojima sudeluju uvozni inputi. Cene svih tih proizvoda zaostaće za cenama domaćih sektora privrede. Kasnije odmrzavanje kursa neizbežno pomera zaostajuće cene uvoznog sektora na nivo opšte inflacije. Posmatrano statistički, time se povećava stopa opšte inflacije (prosek rasta svih cena), na primer za onih 30% u našem slučaju. Međutim, dok u slučaju zamrzavanja cena njihovim maksimiranjem nikome ne pada na pamet da za to kasnije povećanje okrivi od-

Digitized by Google

mrzavanje cena, u slučaju odmrzavanja kursa, to jest njegovog ponovnog usklađivanja sa realnim nivoom, to povećanje cena smatra se dokazom inflacionih efekata kursa. To je sasvim pogrešan zaključak. *»Odmrzavanje« kursa ne prouzrokuje nikakav izvorni porast cena, nego samo omogućava da se zbog »zamrznutog« kursa zaostale cene povećaju do nivoa drugih cena. To je posledica domaće inflacije, a nikako njen uzrok.* Da nije inflacije u zemlji, ni kurs ne bi trebalo da je prati. U slučaju inflacije, nikakvo zamrzavanje kursa ne može sprečiti njen dalji porast. Zamrzavanje je samo priguši, smanji statistički, ali je to čista statistička obmana koja postaje očigledna kada se kurs ponovo odmrzne.

Kada odmrzavanje kursa omogući da se i cene uvoznog sektora podignu na nivo cena na koji ih je dovela domaća inflacija, statističko povećanje cena koje proizlazi iz odmrzavanja ne može se smatrati uvoznom inflacijom. To je *čista domaća inflacija* koja je zamrzavanjem kursa bila prigušena, ali joj je odmrzavanje omogućilo da se ispolji i na uvoznom sektoru. Uvozna inflacija je inflacija koju izazivaju povećanja cena na spoljnim tržištima, uvoznih cena, a ne adaptiranja cena uvoznog sektora na cene roba domaćeg sektora.

Slično maksimiranju domaćih cena, i zamrzavanje kursa, pored privremenog prikrivanja stvarne inflacije, na nivo domaćih cena ipak vrši određeni uticaj — upravo suprotan od pretpostavljenog. Zbog zamrznutih cena jednog dela dobara, dati višak tražnje, kako u slučaju da je inflacija tražnje izvorna tako i kad je samo sekundarni efekt povećanih troškova-dohodaka po jedinici proizvodnih usluga faktorâ, realizuje se na sektoru slobodnih cena. Pošto tržište slobodnih cena predstavlja samo deo ukupne ponude, cene tog dela povećavaju se za veći postotak nego u slučaju da se višak tražnje realizovao na svim sektorima. U odmrzavanju, bilo domaćih cena ili kursa, zaostajuće cene tih sektora pomeraju se na nivo slobodnog dela, zbog realizacije celokupnog viška tražnje nepotrebno visokih cena u njemu. Inflacioni efekt, međutim, posledica je zamrzavanja, a ne odmrzavanja.

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Savez komunista i „omladinsko pitanje“ danas

»Samo onaj čovek koji preuzme i odgovornost za svoju slobodu može biti slobodan. A samo onaj čovek koji je u položaju da demokratski odlučuje može da preuzme takvu odgovornost. Mislim da bi upravo to saznanje trebalo da bude polazna tačka politike samoupravnog socijalističkog društva u odnosu na mlade generacije« (Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja).*

Ideološki strah od omladine kao alternativnog činioca društvenih promena je neopravdan i on pripada umorenim avangardama. Politička alternativnost omladine tek je onda na socijalnoj sceni kada Savez komunista, načinom i sadržajem svog rada, zatvara mogućnost omladini za njenu svestranu društvenu afirmaciju na svim područjima života, u najranijim godinama — kako se to kaže u Programu SKJ.

Na tu potrebu da se na omladinu gleda kao na relativno samostalan činilac upozoravao je i Lenjin u članku *Omladinska internacionala:* »Često se događa da predstavnici starijih i starih pokolenja ne umeju da priđu kako treba omladini, koja je prinuđena da se približi socijalizmu drugačije, ne onim putem, ne u onoj formi, ne pod onim okolnostima kao njeni očevi. Zbog toga, između ostalog, mi moramo bezuslovno biti za organizacionu

Digitized by Google

samostalnost saveza omladine, i ne samo zbog toga što se oportunisti boje ove samostalnosti, već i zbog same suštine stvari. Jer, bez potpune samostalnosti omladina neće moći da od sebe napravi ni dobre socijaliste, niti da se pripremi da vodi socijalizam napred.«

Za nas je od posebnog značaja Titovo upozorenje koje je dao još daleke 1935. godine, govoreći o uzrocima koji podstiču avangardizam kod mladih. Tom prilikom on je rekao: »Slabom ili gotovo nikakvom brigom o omladini, onda raznim drugim pogreškama, partijska organizacija je sve više gubila ugled u očima omladine. Mi ne mislimo time opravdati razne greške koje čini omladina, njena pogrešna shvatanja o ulozi koju ona igra u radničkom pokretu, nego vas samo upozoravamo na vaše propuste i greške, da ih ubuduće izbjegavate. Nesumnjivo je da omladinci u mnogim stvarima pretjeruju i njima je već u nekim pismima ukazivano na ta pretjerivanja i objašnjavano kakvu ulogu ima omladina u radničkom pokretu. Njoj je kazano i to da nije ona, nego je Partija avangarda proletarijata. Ali omladina to teško razumije, ako partijske organizacije svojim djelom ne pokazuju da su one zaista avangarda proletarijata.«

Društvene i istorijske okolnosti danas su se umnogome promenile od vremena kada su ovi stavovi kazivani. Ali i za naša opredeljenja danas ostalo je ono što je praksa potvrdila kao istinito. A to je da starije generacije ne mogu da traže od omladine da se potpuno integriše u društvo kakvo su oni stvorili, da se mora imati osetljivost za vreme u kojem mladi žive svoju mladost, za njihove nove potrebe, nove duhovne i kulturne podsticaje. Ne sme se, naime, gubiti iz vida to da omladina ima pravo, kao što su to pravo, kao mladi, imali i očevi današnjih mladih, da *stvara* društvo, da učestvuje u njegovom stvaranju. Tu je, zatim, i iskustvo da se avangardnost Saveza komunista i pred omladinom mora dokazivati praksom, stvarnom avangardnom delatnošću komunista i njihovih osnovnih organizacija.

Raspravljajući o omladini, dakle, Savez komunista raspravlja o sebi. Otuda i aktuelnost stavova iz Programa SKJ koji se odnose na omladinu. Uz poziv na »svestranu afirmaciju omladine na svim područjima društvenog života«, u Programu SKJ se kaže:

»Osnova društvenog vaspitanja omladine jeste rad i mobilizacija omladine za ciljeve i zadatke socijalističke izgradnje, kao i učešće i neposredna odgovornost mladih ljudi, još u njihovim najranijim godinama, u društvenim organizacijama i organima društvenog samoupravljanja, to jest neposredno povezivanje omladine s problemima društva i konkretan rad koji proizlazi iz praktičnih društvenih uslova u kojima živi današnja omladina. Apstraktno dociranje bez veze sa životom ne može imati uticaj na formiranje svesti omladine. Vaspitanje, oslonjeno na odgovoran rad u društvu, osposobljavaće omladinu za taj rad, oblikujući i njenu svest. Pošto omladinu prvenstveno vaspitavaju odnosi u društvu, metode vaspitanja treba osloniti na te odnose i na položaj omladine u njima.«

Digitized by Google

Strategija ovih programskih stavova, očevidno, važi i danas. Program SKJ nas dobro opominje da bez »svestrane afirmacije omladine na svim područjima društvenog života« i, što je još važnije, bez »stvaralačkog aktivizma, društvene odgovornosti i radne discipline mladih građana, koji se preko svoje organizacije i sami angažuju na političkom i ideološkom *samoizgrađivanju*, osposobljavajući se za upravljanje društvenim poslovima« — ne može biti rezultatâ u rešavanju životnih pitanja mlade generacije.

I

Jedan od razloga, ako tako možemo da kažemo, zašto »mladi ne mogu da dođu do reči« jeste nezaposlenost ne malog broja kvalifikovane i visokoobrazovane mlade generacije. To je prvi i neuralgični problem i društva i mladih.

Mora se naći odgovor na ovaj problem. Očigledno je reč o pogrešnom sistemskom školskom usmeravanju dela mladih ljudi, o nastojanju da se brzo stigne do bilo kakve diplome, koja postaje papir koji se dugo čuva pre nego što se nađe posao. Nije mali broj nezaposlenih koji imaju formalne kvalifikacije, a za kojima su vrlo male potrebe u društvu. Sve to znatno otežava problem nezaposlenih. Mnogi od njih se, to istraživanja pokazuju, osećaju bespomoćnim i bez ugleda u društvu. To je posledica činjenice što su izvan pozicije rada, stvaranja dohotka, ostvarivanja društvenih zadataka. Isključenost iz sveta rada čini ove mlade ljude često radikalnim kritičarima društva u kojem žive, rađa kod njih nevericu u vrednost samoupravne orijentacije društvenog razvoja. Nezaposleni mladi ljudi su posebno revoltirani zbog izigravanja politike konkursa. Oni, u najvećem delu, izražavaju kritičku sumnju u realizaciju vrednosti bratstva i jedinstva, nagrađivanja prema radu, samoupravnog prava, prava odlučivanja o važnim društvenim pitanjima, uticaja mladih na odlučivanje, jednakih mogućnosti za zapošljavanje.

Na tački zaposleni — nezaposleni podele su naglašeno generacijske, jer je među nezaposlenima najviše mladih. Moramo se glasno pitati: zašto se među nezaposlenima ne nađu i oni koji neće da rade, koji su neradnici, koji drugima zauzimaju radno mesto?

Mladi ljudi s razlogom osuđuju niz pojava koje predstavljaju kočnicu direktnom zapošljavanju mladih. Tu se misli, pre svega, na pojave nepotrebnog rada na osnovu ugovora o delu, na neopravdano angažovanje honorarnih saradnika, zapošljavanje penzionerâ, zadržavanje radnog odnosa s radnicima koji ispunjavaju uslove za penziju, održavanje ljudi s niskim kvalifikacijama na radnim mestima koja zahtevaju više kvalifikacije. Velik je broj neradnika i nestručnjaka, a velik je i broj mladih stručnih ljudi koji ne rade. To se mora promeniti.

Marksisti dvadesetih godina ovog veka verovali su da »stara struktura« (mislilo se na građansku klasu) ne sadrži nove potrebe

Digitized by Google

i ne uspeva da ih zadovolji: stalna ili povremena nezaposlenost intelektualaca jedna je od tipičnih pojava te nesposobnosti, koja dobija oštro obeležje za najmlađe, ukoliko ne pruža »otvorene horizonte«. S druge strane, ta situacija dovodi do »zatvorenih kadrova« feudalno-vojnog karaktera, to jest ona sama izaziva probleme koje ne ume da reši.

Moramo se čuvati da u naše vreme ovaj stav ne bi zazvučao prepoznatljivo. Mislim da on tako i zvuči, ali da su razlozi za to novi i drugačiji. U svakom slučaju, moramo što pre stvoriti politiku i praksu da ne mogu bez posla biti intelektualci, mladi ljudi koji su završili višu ili visoku školu. Bez toga se pada na ispitu usmeravanja socijalističkog razvoja i na ispitu avangardnosti. Bez toga zaista postoje razlozi da se govori o »zatvorenim kadrovima«, koji ne mogu da reše savremene probleme društva.

Prirodno je što nezaposleni mladi ljudi nemaju dovoljno poverenja u to da će problem nezaposlenosti rešiti privredni i politički rukovodioci, zajednice zapošljavanja, razni zakonodavni organi. Nezaposleni mladi ljudi ne veruju ni omladinskoj organizaciji da će taj problem rešavati i rešiti. I iz toga bi trebalo izvući određena iskustva. Veoma je, pak, zanimljiva činjenica da nezaposleni mladi ljudi najmanje nepoverenje, kada je reč o zapošljavanju nezaposlenih, pokazuju prema Savezu komunista. Ta određena vera u Savez komunista od strane nezaposlenih značajan je kapital, koji se i nadalje mora radikalnije koristiti. Mora se, naime, povećati odgovornost Saveza komunista na svim nivoima njegove organizovanosti — od OOSK pa do CK, za jednu kompleksniju, trajniju, realniju i praktičnu, sa vidljivim rezultatima, politiku zapošljavanja omladine u ovoj godini i u godinama koje dolaze. Ako nismo u stanju da zaposlimo mlade visokokvalifikovane i kvalifikovane ljude — onda su naše zastave pale. Nužna nam je praktična politika na delu: što brže i što jeftinije do što više radnih mesta i stanova.

Po svoj prilici, više neće biti dovoljno, a ni opravdano, licitirati o broju ljudi koji će se zaposliti u jednoj godini. Mnogo će biti značajnije ići ka realnim strateškim rešenjima, ali ka onima koja odmah i praktično funkcionišu.

Savez komunista ubuduće neće moći da svojom aktivnošću zamenjuje nedovoljan rad činilaca ekonomskog i političkog sistema. Najveći problem Saveza komunista danas jeste u tome što pojačani dinamizam partijskih foruma nadoknađuje statiku celine društvenog sistema. Ubuduće bi stvari morale ići u drugom smeru: ka stvaranju sistema organizovanog zapošljavanja mladih ljudi, ka jačanju odgovornosti udruženog rada da na podlozi više produktivnosti širi osnove za produktivno zapošljavanje novih mladih, posebno stručnih ljudi, ka stvaralačkijim inicijativama organizovane omladine da iznalazi alternativne sadržaje zaposlenosti mladih svuda tamo gde udruženi rad to više iz objektivnih razloga ne može da učini. Naš kurs bi morao biti takav da otvaramo takva radna mesta koja će sa kreativnog i organizacionog stanovišta biti nova radna mesta. Iz konkursa se

Digitized by Google

mora, kad to nije objektivno nužno, izbaciti zahtev za radnim iskustvom i ići na otvorenu konkurenciju sposobnosti.

Svima nam je danas jasno da je nezaposlenost omladine dobrim delom posledica kretanja savremene tehnologije, energetskih kolebanja i oskudice u svetu u celini. Te posledice osećamo i mi. Naravno, mi imamo i neke svoje izvore nezaposlenosti koji leže, pre svega, u nepovezanosti obrazovnog, kvalifikacionog sistema s realnim kadrovskim potrebama udruženog rada. Nema planiranja kadrova, nema njihovog sistemskog i realnog stipendiranja. Problem nezaposlenosti se stoga u budućnosti, a već i danas, neće moći rešavati posebnim partijskim akcijama, još manje političkim i moralnim apelima, već samo dugoročnim povezivanjem obrazovanja i rada i stvaranjem sasvim praktičnih mogućnih, a i novih, prelaznih i alternativnih oblika zapošljavanja.

Savez komunista i dalje, to je nesumnjivo, snosi odgovornost u traženju i podsticanju da se šire kanali između nezaposlenih mladih ljudi, udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, u društvenim delatnostima. Sve bitne probleme mladog čoveka ne treba identifikovati s potrebom da on preuzme odgovornost starijih, da uđe u svet odraslih — jer mladost ima i svoju antropološku, ljudsku vrednost, isto kao i ljudska starost — ali je takođe tačno da je nezaposlenost osnovni uzrok generacijskog revolta, trauma, pa i nezadovoljstva društvom i njegovim vrednostima, pošto mladi ljudi ne umeju ili ne mogu da reše ovaj problem. Iz činjenice da se mladi pravovremeno ne uključuju u organizovani društveni život, da socijalne razlike zahvataju mladu generaciju od školovanja do rada, proizlaze mnoge idejne, političke i vrednosne posledice po društvo o kojem je reč.

Komunisti i osnovne organizacije SK u materijalnoj proizvodnji moraju zaoštriti pitanje svoje odgovornosti za nezaposlenost, za politiku prijema pripravnikâ. Nužno je podstaći zborove radnih ljudi, radničke savete, sindikalne i omladinske organizacije u kolektivima da o tome trajno vode brigu, da razbijaju logiku grupno-svojinskog ponašanja, zatvaranja, grupnog egoizma zaposlenih prema mladim nezaposlenima.

Posebno su komunisti odgovorni za jačanje odgovornosti svih zaposlenih za sudbinu nezaposlenih. To je i sastavni deo politike ekonomske stabilizacije, oslanjanja na sopstvene snage. Te politike, u to nikog ne treba ubeđivati, nema bez zapošljavanja i bez produktivnog zapošljavanja mlađih stručnih kadrova. Moramo, takođe, prevazići situaciju da mnoge radne organizacije posluju sa gubicima u vreme dok mnogi gotovi stručnjaci, koji bi sprečili takvo poslovanje, šetaju nezaposleni ulicama mnogih naših gradova. Značajan prostor za razrešavanje problema nezaposlenosti mladih leži i u podsticanju većeg korišćenja postojećih, a i novih kapaciteta, u otvaranju više smena tamo gde je to ekonomski produktivno, u daljem osmišljenom razvoju male privrede, u razvoju agrokompleksa itd.

Ovde moramo naglasiti neophodnost diferenciranog pristupa nezaposlenima koji su registrovani kod SIZ-ova. Mora se imati

Digitized by Google

u vidu socijalni položaj u celini, položaj roditeljâ, broj zaposlenih u domaćinstvu; razlikovati nezaposlene koji u jednom gradu imaju roditelje i one koji ih nemaju.

Problem nezaposlenosti mladih ljudi koji su kvalifikovani za društvene delatnosti veoma je izražen zbog stagnacije razvoja ovih delatnosti. Tu još nema trajnijih rešenja. Ona se moraju naći. Treba ići na sve vidove racionalizacije koji ne ugrožavaju kvalitet stvaralaštva i rada. Naročito se treba založiti za penzionisanje onih radnih ljudi koji ispunjavaju uslove za to i omogućiti mnogim talentovanim nezaposlenima da rade na radnim mestima koja zauzimaju, a na njima ne rade, mnogi zaslužni, ali danas neaktivni radnici.

Nezaposlenost mladih je strukturni fenomen i on se ne može u celosti rešiti logikom udruženog rada, čak i kad ne bi postojala sadašnja ekonomska kriza; omladinska organizacija mora razvijati razne vidove samozapošljavanja i omladinske kooperative u društvenoj svojini. Neophodno je dopustiti omladini i njenoj organizaciji da se interesno organizuje i kad je reč o problemu nezaposlenih, da traži mogućnost osnivanja svojih samoupravnih fabrika, galerija, prodavnica knjiga, pružanja intelektualnih usluga raznih vrsta, zatim usluga drugog karaktera, osnivanja studentskih zadruga različitog profila (svršenih studenata), kooperative sa drugim radnim organizacijama pri izradi dela proizvoda. Mogu se koristiti iskustva drugih zemalja u pogledu popodnevnog rada u društvenim fabrikama, razvijati kooperative u poljoprivredi, obavljati razni servisni poslovi, održavati stari zanati. U svakom slučaju, i pored teškoća koje se mogu naslutiti pri tumačenju i pravno-svojinskom regulisanju ovih vidova alternativnog zapošljavanja, mora se povesti politička akcija za razrešenje problemâ alternativnog zapošljavanja, akcija koju posebno mora da vodi omladinska organizacija. To je oblast za novo stvaralaštvo i novu organizovanost, za sve razvijeniju mobilnost mlade generacije i njene organizacije na planu samozapošljavanja na osnovi samoinicijative i samoorganizovanja.

II

Pitanje društveno-ekonomskog položaja mlade generacije ne svodi se samo na pitanje nezaposlenosti, iako je ono najvažnije. Mnoga istraživanja, a i sama praksa, pokazuju da ni onda kada se konačno pređe prag rada i uđe u svet zaposlenih, da ni tada ne prestaju problemi integracije mladog čoveka u društvo. Zagušena je promocija mladih u radu. Mnogi zaposleni mladi ljudi imaju inferioran položaj u radu: za isti posao primaju manji dohodak od starijih kolega, često rade na mestima ispod svoje kvalifikacije, a nedovoljno kvalifikovani drže mesta koja ne bi trebalo da drže. Postoji hijerarhija u vrednovanju rezultatâ rada — što blokira mladu generaciju. Mlađi ljudi su u znatno nepovoljnijem položaju i kada je reč o rešavanju stambenih pitanja.

Digitized by Google

Mora se, sa više sistema i trajnije, rešiti pitanje smeštaja mladih radnika, bar po uzoru na studente, fabričkom izgradnjom stanova za mlade radnike, izgradnjom novih samačkih hotela, uz odobravanje kredita. S druge strane, podaci iz istraživanjâ govore da mladi češće od starijih odlaze na bolovanje (izgleda da je u pitanju »tihi štrajk«), da slabije ispunjavaju norme (i tu se, izgleda, iskazuje protest zbog odnosâ u raspodeli), da često prave disciplinske prekršaje (kao da se time daje do znanja da treba poremetiti red koji uspostavljaju majstori nad visokim stručnjacima). Tačno je zapažanje da je teško reći šta čemu u ovom krugu prethodi, ali je očito da problem komunikacije i integracije mladih u društvu i kod zaposlene omladine i dalje postoji. Mnogi mladi radnici, zbog monopola koji imaju stariji stručnjaci, onemogućeni su i u stručnoj afirmaciji. Monopol često drže stariji radnici koji su se stručno umorili, koji ne uče, ne rade po principima samoupravne organizacije posla, već rukovode ljudima.

III

Odnosi u školstvu, u obrazovnom procesu, danas više nego ikada ranije — zbog ekspanzije školstva, koje je često bilo i stihijno — bitno određuju položaj i ulogu ogromnog dela mladih ljudi koji se školuju. Stihijni rast školske mreže, nepovezanost s udruženim radom, stvaranje stručnih profila nezavisno od društvenih potreba, liferovanje diploma iza kojih ne stoji stvarno umeće — sve su to činjenice koje teško pogađaju mladu generaciju koja se školuje, a time i društvo u celini. Zbog svega toga, u praksi nisu otvorene mogućnosti češćeg prelaska iz radnog u obrazovni proces, nema razvijene samoupravne škole, hijerarhijski odnosi su dominantni, nema učeničke i studentske samouprave, obrazovanje je posredno, preko SIZ-ova, vezano sa udruženim radom, a ne sa dohodovnih odnosima.

Nagoveštavana reforma obrazovanja i njeno sprovođenje samo u nekim detaljima nisu bitno promenili neizvesnu poziciju i položaj onog dela mlade generacije koji je uključen u školski sistem. Stoga smatramo da je tačna ocena da veliki ciljevi socijalističkog vaspitanja i obrazovanja danas nisu mnogo bliži nego onda kada je reforma počela.

Iz činjenice da obrazovanje predugo traje, da nije povezano s udruženim radom, da još uvek nema pravog planiranja kadrova i bržeg zapošljavanja svršenih učenika i diplomiranih studenata itd. — proizlazi i mogućnost, koja stoji na raspolaganju jednom delu mladih, da sve do svojih tridesetih godina, pa i kasnije, budu uključeni u školski sistem. Time se odlaže njihovo uključivanje u radni proces. Posledice i po društvo i po položaj takvih ljudi su jasne.

Tačan je nalaz da su ekonomske teškoće poslednjih godina, praćene povećanjem broja nezaposlenih i snižavanjem stope za-

Digitized by Google

pošljavanja, sigurno objektivno usporile ostvarenje ciljeva reforme obrazovanja. Ali, pored toga objektivnog, postoje i veoma svesni otpori reformisanju stare, građanske škole. U stvari, kritika reforme, karakter te kritike, otkriva da tradicionalnim malograđanskim slojevima ne odgovara nova škola, škola povezana s udruženim radom i društvenim potrebama. Njima odgovara tradicionalna, statusna škola, škola u kojoj su zadržani hijerarhijski odnosi, odnosi neprikosnovenog autoriteta nastavnika i poslušnosti učenika i studenata.

I u visokom obrazovanju se ne ostvaruje konkretan program reforme. Mnogi rokovi su odavno prošli. To nimalo nije slučajno. Još uvek ima ljudi na univerzitetu kojima je stalo do starog, institucionalizovanog, samom sebi dovoljnog fakulteta, »visoke škole od nacionalnog interesa, udaljene od prljave društvene prakse i njenih pragmatičkih zahteva«.

Očigledno je da se reforma univerziteta i njeno integrisanje u jedinstven sistem usmerenog obrazovanja ne može odlagati za neko neodređeno vreme. Takođe, sadašnje izmene u srednjem usmerenom obrazovanju neće dobiti svoj pravi smisao ako se ne stvori jedinstven sistem usmerenog obrazovanja, s punom vertikalnom prohodnošću za sve struke i zanimanja.

Mora se napraviti plan sasvim konkretne akcije za reformu univerziteta. Ona se ne može voditi raspravama koje se ne završavaju nikakvim obavezama ni komunista ni visokoškolskih organa i tela. Moramo se, u stvari, izboriti za usmerenu školu, školu vezanu za udruženi rad, koja daje realnu mogućnost za zapošljavanje učenikâ, mogućnost da se oni iz rada uključe u proces obrazovanja na nekom višem stepenu. Visoko obrazovanje mora prirodno isticati iz jedinstvenog sistema usmerenog obrazovanja, te zato treba objaviti radikalni rat svima onima koji, zbog svojih usko cehovskih interesa, zaustavljaju taj proces. Mora se praktično osnažiti koncept obrazovanja uz rad i za rad, kao i koncept permanentnog obrazovanja. Ono se mora smišljeno vezati za postojeće i moguće potrebe društvenog razvoja. Neizbežno se mora radikalno prevazići raskorak između onoga što se danas uči u usmerenoj školi i onoga što će se kasnije studirati. Treba otkloniti sve osnove za sumnju da stečeno znanje neće biti produktivno u radu, tako što će se znanje sticati zajedno s radom i uz rad. Osobito se mora biti odlučan protiv svih kalkulantskih odnosa prema budućem radu, moraju se sasvim konkretno razvijati ljudske sposobnosti i svakom dati mogućnost da ih na delu potvrdi i dalje afirmiše. Moramo, takođe, stalno imati u vidu koncept školovanja za budućnost, ne vezivati ga za pragmačtine, već za strateške društvene potrebe, osloboditi školovanje pritiska roditeljskih ili porodičnih očekivanja, dati mu više boju mladosti. Stepen obrazovanja u budućnosti se neće morati bezuslovno podudarati s obrazovanjem za rad.

U svakom slučaju, mora se prevladavati jaz između školovanja i društva, obrazovanja i života, intelektualnog i manuelnog ra-

Digitized by Google

da; školovanje za mlade ljude ne sme da bude prosto gubljenje vremena, već istinska ljudska, intelektualna i stručna promocija, koja se u društvu kao takva i valorizuje. Tamo gde se ne živi od rada i gde se dobro i lako živi bez rada ili na osnovi tuđeg rada, u takvom društvu škola i nema potreban društveni autoritet. Moramo biti odlučno protiv takvih odnosa i afirmisati šire vrednosti obrazovanja.

IV

Poznato je da u vremenima krize, zastoja u društvenom razvoju, počinje bitka za kupovinu duše mlade generacije. To je vreme pogodno za manipulisanje delom mladih ljudi od strane nosilaca antikomunističkih i nacionalističkih ideja, građanskih i državotvornih ideologija, za nalete tuđih vrednosti i potrošačke kulture. Našu omladinu, na žalost, pojedini delovi mas-medija, pored ostalog, vaspitavaju za malograđansko i građansko viđenje životnih vrednosti; mladi su zapljusnuti kojekakvim komercijalistički proizvedenim orvelovskim strahovima, iracionalnim predviđanjima kataklizmi, izgubljenosti ljudi ove naše planete. Kada se svemu tome doda suva i indiferentna birokratska reč, sumorni i jalovi govori o našoj društvenoj situaciji, razne defetističke licitacije o stanju ovog društva, razne politikantske igre sužene svesti, parcijalizacije i podele — onda biva jasnije čemu je sve izložena svest i osećajnost naše mlade generacije.

Savez komunista, zajedno s ogromnim delom antinacionalistički orijentisane omladine, mora se odlučno suprotstaviti pokušajima nacionalista da svoje konzervativne, regresivne i antihumanističke ideje prenose na omladinu. Ne krijemo da je deo omladine, srećom manji, podlegao nacionalizmu u naletu. Nacionalisti nastoje da omladinu, kojoj prirodno pripada XXI vek, vrate u XIX vek, nazad, u tamu nacionalističkih isključivosti, sužene plemenske svesti, ka ideologijama krvi i tla. Nacionalizam je poznata ideologija deoba i razdeoba, ideologija nacionalnih mitova i rovarenja po ranama i krvi, ideologija koja truje, razjedinjuje, udaljava, svodi ljudsku svest na svest stada.

Omladini se, ilustracije radi, u ime pozorišne kulture nude mitološke ideje o srpskoj naciji, slave se kraljevi i generali, a ne narod i njegove nacionalnooslobodilačke težnje i borba, ismeva navodni staljinizam partije, i to one partije koja se jedino radikalno i otvoreno suprotstavila i suprotstavlja staljinizmu, plitko se politizira na liniji razdvajanja narodâ u Jugoslaviji. Deo omladine podlegao je unitarnom ili separatnom konceptu nacionalizma. U isto vreme, upravo se socijalistički orijentisana omladina pokazuje veoma borbenom i odgovornom u kritici nacionalizma. Sve to nedvosmisleno govori o tome da se Savez komunista u borbi koju vodi protiv nacionalizma mora osloniti na omladinu. Bez omladine se, u stvari, dugoročno gledajući, ta bitka i ne može dobiti. Bitku za komunističku svest, protiv inercije četničke, us-

Digitized by Google

taške, iredentističke i svake druge nacionalističke svesti, mogu izneti samo komunisti i omladina u zajedničkoj idejnoj i političkoj akciji. Omladina ima stalno otvoreni poziv od svih progresivnih snaga društva da odlučno uđe u bitku protiv nacionalizma i među omladinom, a i u društvu u celini.

Proširuje se broj ljudi koji, u ime kulture, umetnosti, nauke, istoriografije, neguju, u stvari, politizirani pristup prošlosti. U čemu se to ogleda? Pre svega u tome što se patriotizam i rodoljublje premeštaju iz naše novije revolucionarne istorije i savremenosti u daleku prošlost; tvrdi se da je tek tada i isključivo tada patriotizam dolazio do reči i da mu se, zato, preskačući ovo prljavo međuvreme, treba vraćati. Ovde se prošlost, istorija — to je očevidno — podmeće savremenicima, među njima i mladima, kao zamena za savremenost u kojoj nema prostora za vrednosti, za ljudsku borbu, za humanost, kao zamena za odgovornost pred sopstvenim vremenom. Očigledno je da se namerno neguje kultni odnos prema »slavnoj nacionalnoj prošlosti«, ne zbog nje same, nego da bi se devalvirala naša socijalistička revolucija, da bi se obračunalo s komunističkim pokretom i njegovom ulogom u stvaranju države i nacije. Omladina je pozvana da se, po svojim osećajima za nacionalno i za jugoslovenski samoupravni socijalistički patriotizam, s druge strane unitarnog jugoslovenstva, uključi u direktnu borbu sa ovim sejačima ljudske mržnje, falsifikatorima i prošlosti i savremnosti, lažnim emisarima naših nacija, koji naše narode svode samo na delić njihove »slavne prošlosti« i odvajaju ih od njihove sopstvene socijalističke ideje i revolucije.

Organizovana omladina u našem društvu morala bi među prvima da bude u ratu protiv lažnih i veštačkih vrednosti, protiv malograđanskog načina života, protiv raznovrsnih vidova kiča i šunda, protiv koncepcije i prakse da se ne radi a da se dobro živi. Taj rat mora biti javan i radikalan, pogotovo zato što se lažne vrednosti nameću iz naših legalnih institucija, sa dela TV-programa, iz određenih rubrika naše štampe, iz dela estrade, a u poslednje vreme i iz nekih klasičnih i tradicionalnih kulturnih institucija. Ko je to nama, u poslednje vreme, drskije prodro sa šundom u javnost? Nije mnogo teško odgovoriti na to pitanje. To je grupa neradnika, menadžerâ između navodnih »umetnika« i navodne »cenjene publike«, ljudi koji svim silama nastoje da se obogate, i to uspevaju, posredovanjem između niskog ukusa dresirane publike i niskih, kičerskih dela takozvanih novih narodnih umetnika. Mladi ljudi, uz pomoć Saveza komunista, imaju zadatak, poziv da javno postave pitanja i da dobiju odgovore na njih: otkud toliko šunda na delovima programa radija i televizije; mogu li ostati na poslovima novinara ljudi koji sistematski, a vrlo često iz privatističkih interesa, neguju šund u štampi, radiju, televiziji, održavaju određene interesne klanove u monopolskoj poziciji; zašto nema mladih, talentovanih ljudi, mladih istraživača, umetnika, talentovanih mladih đaka, studenata, pevača i muzičara na radio i TV-programima; zašto stalno, pretežno profesionalci i

Digitized by Google

estrada, gostuju u raznim TV-programima, pa i u nekim hronikama, istina, ranije više nego danas? To se mora izmeniti: kreativni mladi ljudi moraju osvojiti sva mesta gde je kreacija nužna i prirodna.

Stanje među omladinom često je bolje nego što je to slučaj s omladinskim i studentskim institucijama i s omladinskim rukovodstvima. Omladinske i studentske kulturne ustanove posebno su izložene manipulaciji politiziranih cehova u kulturi, jer se smatra — uvereni smo, pogrešno — da će se tu naći podrška za nacionalističke ideje, za unitarne i separatne koncepte društva, za ponašanja koja idu protiv jedinstva, za lažno-radikalističke, u suštini, dogmatske ideje. Tu podršku ne pruža omladina, već grupe ostarelih urednika tih kuća, koji politiziraju svoju nekreativnu društvenu poziciju i otvaraju se za programske sadržaje, tribine i drame onih ljudi koji su u zrelim i poodmaklim godinama i kojima politički odgovara manipulacija nad delom mladih ljudi.

Mnogo osmišljenije se mora raditi i na tome da se omladina sa ulice vrati u svoje školske sale, u igru, stvaranje, sport, odmor, da se studenti vrate u svoje centre i da oni, a ne neko drugi, određuju meru i sadržaj modernog, avangardnog, autentičnog. Posebnu pažnju, još veću nego danas, treba posvetiti omladinskim sredstvima masovnog komuniciranja. Ona bi morala biti stalno otvorena škola angažovanog, kritički i komunistički mladog po vrednosti, novinarstva i publicistike. Treba i dalje, više nego do sada, uključivati mlade i u »Mlade istraživače« i u celinu naučnog života, dati im da rade u neiskorišćenim bibliotekama i naučnim liboratorijama. Takođe je od posebnog značaja da mladi u većoj meri ovladaju svojim sopstvenim radnim akcijama, da im daju novi duh, duh koji odgovara sadašnjem vremenu, nove inicijative, koje nisu vezane samo za fizički rad, da ovladaju svojim organizacijama kao što su gorani, ferijalci, sportska društva i mnoge druge organizacije. Tu Savez komunista mora pružiti neposrednu pomoć i podsticaj.

V

Pitanje socijalističke usmerenosti mlade generacije — to je sada očigledno — postaje sve složenije u savremenim našim uslovima. Više nije dovoljno samo govoriti da treba odbaciti pogrešna mišljenja o tome da omladina automatski postaje socijalistička samom činjenicom što živi u socijalističkoj zemlji, da je ne možemo ostaviti spontanom procesu vaspitanja, da je, zato, obaveza komunista i svih socijalističkih snaga da smišljeno i organizovano deluju u pravcu socijalističkog vaspitanja mladog pokolenja. U vremenima ekonomske i društvene krize, posustajanja samoupravljanja, izvesnog pada avangardnosti Saveza komunista, jenjavanja revolucionarnih promena — sve je teže boriti se za socijalističku orijentaciju mlade generacije.

Digitized by Google

Još jedna činjenica je vrlo bitna kada se danas govori o vrednosnim orijentacijama mlade generacije, posebno one urbane. Predugo ostajanje mladih van sveta rada, i to u vreme novih medija, koji komunikaciju čine internacionalnom, stvara osobenu kreativnu marginalnost dela urbane mlade generacije, određenu generacijsku indiferentnost, različite vidove alternativnih ponašanja i kulture, traženje različitih vrsta utočišta, držanje na rastojanju, formiranje svojih svetova itd.

U uslovima društvene krize prirodno je da se deo omladine ne snalazi, ne zna kojim putem da krene, za šta da se založi. Mladoj generaciji danas, zbog protivrečnosti njenog statusa u društvu, imanentan je bunt protiv racionalnog: ona traži muziku, i to ne ovu koja se sluša, već onu koja se »živi«, koja je utočište. Ona traži mesta koja nisu pod kontrolom odraslih, traži viši stepen slobode istraživanja, zajedničkog življenja, ljubavi. Između roditelja i dece, zahvaljujući položaju mladih i načinu njihovog života, nastaje nov način dijaloga, odbacivanje patrijarhalnih pritisaka, autoritarnosti. Traže se, u stvari, novi »projekti življenja«, koji su izvan tradicionalnih ideologija i sistema vrednosti. Sem toga — to smo već naglasili — mladi žive u svetu novih medija, masovnih medija, koji uspostavljaju neku vrstu foruma mladih, koji ima nacionalne ili internacionalne dimenzije. Vrednosti koje mladi smatraju svojim tako se veoma brzo šire, što uslovljava, pored ostalog, izvesne vidove posebne, alternativne kulture mladih, slobodne mode jeftinih materijala, sve kao vid protesta protiv interesnih i klasnih igri u odnosima među starijima, protiv totalitarizma, hegemonije.

Mnogi analitičari savremenog života mladih s pravom govore o izvesnoj emocionalnoj revoluciji u životu mlade urbane generacije, o nekim njenim nastojanjima da stvori projekt neobaveznog hedonizma i horizontalnog zajedništva, zajedništva bez hijerarhije, koje se održava pomoću niza šifara kolektivne osećajnosti. Treba znati da su se mladi — kažu ti analitičari — otprve opredelili za brzinu, za prolaznost, za život bez metafizičkih i utopijskih kerefeka, za večnu sadašnjost, za igru u kojoj neće smetati stari koji su i »krivci« što se mladi moraju »igrati« do tridesete godine.

Produžena mladost o kojoj govorimo s pravom uslovljava izvesne anarhističke, hedonističke i kulturno-pesimističke orijentacije, kao pojavne oblike urbane omladinske kulture. Pisanje po zidovima nije vandalizam, kako misle »matori patrijarhalci«, već pokušaj nasilnog prodora u društvo, skretanje pažnje na mlade da su tu, bez posla, ostareli da pišu po školskoj tabli. Zidne parole su neka vrsta ogledala društva, delatnost mladih kada nema druge delatnosti.

Socijalne protivrečnosti, emocionalna napetost, društvena raslojavanja, utiču na svojevrsne stilove omladinske kulture, te i na njihovu diferencijaciju prema tim stilovima. Omladinskoj supkulturi se prilagođava i industrija robe i svesti. Deo omladine se opre-

Digitized by Google

deljuje za razne vrste angažovanog protesta. Drugi deo za iracionalno navijanje, treći za razna muzička okupljanja kao način života. Tu su i raznovrsni stilovi u odevanju.

Treba još napomenuti da položaj savremene omladine, njeno produženo školovanje i udaljavanje trenutka kada će se mladi čovek zaposliti, na osoben način šire duhovni horizont mladih ljudi — oni postaju osobeni, formiraju svojevrstan proces samoobrazovanja, daju svojevrsni razmah svojoj mašti, postaju privilegovana grupa sanjara.

Nisu mladi tek slučajno brzo prigrlili Titovu misao da je »revolucija nešto drugo od običnog, mirnog života«. Oni neće taj obični, mirni život, koji tako uporno neguju malograđani. Oni ne žele autoritarne ni očeve ni profesore, ne žele lažne hijerarhije, samozvane ideološke vođe i manipulante. Oni s razlogom veruju — istaknimo tu parolu ovde — da je *»maštar proizvodni radnik«*, da se svest mora i može menjati samo u zajednici znanja, rada, stvaralaštva, mašte i komunističke akcije.

Baš zbog toga se moramo oštro suprotstaviti malom broju profesora, neostvarenih političara, koji manipulišu delom studentske omladine, želeći da joj budu neki vođi na liniji politikantskog tumačenja sadašnje društvene situacije, da studentsku omladinu protivstave i njenoj organizaciji i Savezu komunista na liniji političkog partnerstva ili alternativizma.

Jedan broj mladih ljudi sve više zaoštrava odgovornost Saveza komunista za stepen njegove avangardnosti i za njegovo usmeravanje političkog i ekonomskog sistema kakav je stvarno u praksi. Drugi, pak, deo omladine — najčešće zbog nezaposlenosti, zbog stihije privativizma, erozije socijalističkog morala — izlaze i rešenja traži u raznim vidovima levog ili desnog radikalizma. Ovaj deo omladine najlakše i podleže manipulacijama političke prirode, raznim ucenama na toj osnovi. Tu je, najzad, i deo mlade generacije koji se bavi ili alternativnim vidovima života u društvu (preko zabave, muzike i na drugi način, ili je zahvaćen pragmatičkom stihijom, biznis-psihologijom (koju su sigurno od nekog naučili), profitaškom estradom. U isto vreme, jedan manji deo omladine — da odmah kažemo — takođe izolovan od celine omladinske populacije, takozvani omladinski funkcioneri, igra se kopije nekih starijih funkcionera karijerista, ponavlja njihove izborne igre, juri za privilegijama, manifestnim i formalnim predstavljanjem omladine, a veoma se malo, nekada nimalo, bavi pitanjima života, rada, položaja, delovanja, stvaranja i vrednostima mladih. Tu su nužne radikalne izmene. Ubuduće omladinsko rukovodstvo treba birati i ceniti po akcijama koje se vode, a ne po formalnim izborima iza kojih ne stoje radno iskazani rezultati.

Treba jasno ovde reći: omladinu najviše pogađa prevaga regionalističkog kriterija: regionalno školovanje, regionalno zapošljavanje, regionalni vidici. Očigledno su na delu politički i idejni palanački duh, parcijalizacija svesti, vrednosti, delovanja, kretanja, blokada širih inicijativa i sadejstva, hvatanje sopstvenog ćepenka.

Digitized by Google

Savez komunista mora uvažavati ovaj razuman i razložan, potreban otpor mladih, mora mu se staviti na čelo, uz akcije koje pokreću sami mladi u svojoj organizaciji i u SK.

VI

Po mnogim znacima, Savez komunista nema razvijene metode rada sa omladinom pri ovakvoj organizaciji Saveza socijalističke omladine, sa aktivnim forumima i pasivnim članstvom i omladinom koja je, više ili manje, ostavljena svom stihijnom organizovanju. Tu su nam nužne promene. Najpre, potrebno je podstaći osnovnu organizaciju Saveza komunista da se prilikom važnih idejnih i političkih akcija, osobito onih koje se tiču produktivnosti, moderne samoupravne organizacije rada, razvoja nove tehnologije, izvoza, raspodele prema radu, kadrova, zapošljavanja pripravnikâ i drugog, održe zajednički sastanci komunista i omladinske organizacije, gde je ima, a gde je nema, onda sa omladincima, i da se tu dogovori o pravcima i nosiocima akcije u koju će najveći deo omladine biti uključen. Komunisti nisu tako radili. Ubuduće će to morati: zajedno sa omladinom se mora ulaziti i u proizvodne, i u idejne i u političke bitke. Drugi pravac akcije jeste oživljavanje omladinskih organizacija, posebno u osnovnim organizacijama udruženog rada i u mesnim zajednicama, njihovo neposrednije povezivanje sa svim subjektivnim i kreativnim faktorima sredine u kojoj deluju. Programi rada moraju biti životni, iz konkretne sredine u kojoj se živi i radi, i tu se oni i moraju ostvariti.

Moramo reći da Partija, komunisti, OOSK, ne mogu dobiti važne bitke vremena u kojem živimo ako u te bitke ne uključe mladu generaciju, generaciju kojoj je samoupravljanje, bar idejno, maternji jezik. Primera radi: u mnogim kolektivima, zbog otpora starijih, OOSK nemaju snage da povedu akciju smenjivanja neodgovornih rukovodećih ljudi, udaljavanja neradnika, dovođenja sposobnih mlađih kadrova, rešavanja pitanja izvoza, preorijentacije, uvođenja nove tehnologije i unapređivanja organizacije rada. U svim tim kolektivima OOSK bi trebalo da pozove i mobiliše omladinu i da u zajedničkoj političkoj akciji urade ove važne poslove. Bez borbe nema nigde, pa ni ovde, rešenja.

Bitku za stabilizaciju, kao jednu od najvažnijih bitaka našeg vremena, Savez komunista neće moći da dobije ako u nju svestrano ne uključi omladinu. Sve OOSK bile bi obavezne da, zajedno sa omladinskom organizacijom, svestrano upoznaju mlade ljude sa stvarnim ciljevima stabilizacije, da oni neposredno shvate da su ti ciljevi i njihovi ciljevi. Važno je ovde posebno reći da će, u stvari, od toga kako stvarno teče ostvarivanje dugoročnog programa ekonomske stabilizacije zavisiti i rešavanje gotovo svih bitnih materijalnih, egzistencijalnih, a i političkih i idejno-vrednosnih pitanja mlade generacije. Zato i mislimo da je važno da se najveći deo omladine uključi u ostvarivanje te politike na delu. Rukovod-

Digitized by Google

stva omladine nemaju preći posao nego da razrade planove i organizaciju, mobilizaciju omladine grada, sela, u fabrici, u školi, na univerzitetu, u mesnoj zajednici. U tome ih komunisti moraju neposredno podržati.

Mora se ostvarivati politika stalnog prijema omladine u Savez komunista: OOSK bi morale bar dva puta godišnje da se bave prijemom mladih ljudi, a da se u međuvremenu stalno radi sa omladinom i među omladinom. Moramo se dogovoriti o tome da se izbor mladih u naš delegatski sistem ne može prepustiti slučaju i stihiji, već da se mladi biraju, i to u većem procentu nego što je njihovo učešće u društvenom životu, baš zato da bi se prevladala sadašnja situacija nedovoljnog prisustva omladine u političkom i društvenom životu.

Nema društvene afirmacije naše omladine ako se i sam Savez socijalističke omladine ne uključi u osposobljavanje mladih ljudi za odgovorno učešće u sistemu samoupravne demokratije. Politički subjektivitet mlade generacije ne ostvaruje se, u našim uslovima, posredstvom nekog posebnog ideološkog i političkog pokreta mladih, već nastojanjem SSO ne da vrši pritisak na društvo u smislu idejnog paralelizma, već da osposobljava mlade ljude za njihovo svakodnevno odlučivanje o društvenim problemima.

Mladi se moraju, sami i uz podršku Saveza komunista, uključivati u maticu socijalne revolucije kao integralni i aktivni činilac, a ne kao pasivan objekt vaspitnog delovanja. Moramo biti s druge strane pesimističkih konstrukcija: kako se omladina apolitizira, te svoj interes prebacuje na prozaična pitanja standarda i zabave, kako je krajnje zabrinjavajuća diskrepancija između revolucionarnog romantizma skojevske epohe i današnje »socijalne otkačenosti« naše omladine i njenog obožavanja idola muzike i filma, odnosno sve izraženije apatične nezainteresovanosti za politiku uopšte.

Najpre sama omladinska organizacija i Savez komunista moraju učiniti odlučan zaokret, te uložiti mnogo truda da ozbiljnije sagledaju istinska raspoloženja i shvatanja omladine i njenih problema kao prvenstvenog i najznačajnijeg idejnog pitanja, od kojeg zavisi kontinuitet i dalji razvoj tekovina revolucije. »Odnos prema omladini« ili »problem omladine« jeste problem samog društvenog bića Saveza komunista, njegovog razvoja i odnosa prema samom sebi i društvu u celini. Ako omladinska organizacija i Savez komunista budu i dalje zanemarivali interese i nove potrebe mladih i ne budu dovoljno brzo reagovali na znake teskobe i gneva, mladima preostaje jedino delovanje izvan i protiv od sebe odvojenih organizacija i institucija. A to se može prevazići, i već se akcijama koje SK vodi prevazilazi.

Mislim da današnja mlada generacija mora od revolucije svojih očeva uzeti ono pravo — klasnu orijentaciju koja vodi celovitim i ljudskim i nacionalnim slobodama, uzeti izvore i bistre potoke, ali ne i sve ono što se nudi kao tekovina revolucije, a nije to. Ne treba od mladih tražiti da tekovine revolucije shvate kao što ih shvataju učesnici revolucije. Bitno je da oni nose njen osnovni duh: borbenost, kritičnost, solidarnost, želju da društvo napreduje.

Digitized by Google

Organizacija Saveza komunista mora u još većoj meri postati mlada i po broju omladinaca u njoj, a i po tome što će se boriti i za prava mladih na ideale, za vizije, promene, ali i za stvarno rešenje njihovih materijalnih i društvenih potreba — od zaposlenja i stanovanja, sve do učešća u samoupravljanju i društvenom odlučivanju. Savez komunista se, u stvari, mora staviti na čelo jačanja političkog aktivizma mladih, njihovog većeg učešća u samoupravljanju i upravljanju. To je pravi put da ova revolucija ima i prirodni kontinuitet, ali i da se obogati novom revolucionarnošću i kreativnošću mladih.

Digitized by Google

Stipe Orešković

Leszek Kolakowski i filozofija dvorske lude*

O Leszeku Kolakowskom, poljskom filozofu, sociologu, etičaru, književnom kritičaru, teatrologu, glumcu i režiseru u jugoslavenskoj se društvenoj misli, a napose filozofiji, dosta znade. Sada je već jedan od svjetski najinteresantnijih filozofa, uvelike produktivan i nesumnjivo zanimljive intelektualne i političke prošlosti, ali još interesantnije sadašnjosti. Niz prevedenih knjiga, članaka, eseja i kritika objavljenih u našim novinama i časopisima stvara jasnu sliku njegova filozofskog i intelektualnog profila.

Leszek Kolakowski nije tipičan predstavnik poljske filozofsko-sociološke škole, jer se o nekoj školi, pri istinskom pluralizmu idejnih strujanja u filozofiji i sociologiji, kao i u lingvistici i teatrologiji, teško može govoriti. Linija pripadnosti duhovno-nacionalnoj klimi Poljske može se sagledati upravo u tom pluralizmu idejnih orijentacija, kao i u omeđenosti duhovno-političkom klimom državnog i blokovskog socijalizma, sa svim talozima burne i kontroverzne prošlosti. Životni put Kolakowskog duboko je situiran unutar tih proturječja, te ih u svim periodima svoje djelatnosti reflektira i reproducira. Njegova sveučilišna karijera blistavo se odvija. Sa dvadeset i tri godine postaje asistentom logike

* *Napomena:* Ovaj tekst predstavlja uvodni deo obimnije studije S. Oreškovića.

Digitized by Google

na Univerzitetu u Lodzu. Zatim prelazi na katedru za povijest filozofije, te katedru za povijest novije filozofije na Varšavskom univerzitetu, gdje postaje i šef katedre. Svoju sveučilišnu karijeru obogaćuje glumom (Satiričko kazalište u Varšavi), pisanjem za djecu *(Trinaest bajki iz carstva Lajlnije)*, te pisanjem kritika u novinama. Sve to pokazuje koliko je široka oblast njegovog društvenog angažmana. Kad je riječ o filozofiji, osim eseja na osnovnom polju djelatnosti, historiji filozofije, piše o temama u rasponu od historije i filozofije radničkog pokreta pa do kršćanske filozofije, teologije; od Plotina, Parmenida, Jambliha, preko Augustina, Ambrozija, Eurigene, do Eckharta, Cuzanusa, Boehmea, Kanta, Fichtea, Schellinga, do Kauckog, Rose Luxemburg, Labriole, Bernsteina, Jauresa, Plehanova, Adlera, Hilferdinga, Michelsa, Webera, Lasallea i Rennera. Naravno, i Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Ne samo zbog predmeta svoje znanosti, već i zbog vlastitog spoznajnog interesa, piše i o nastanku dijalektike i o hermeneutici, soteriologiji, kršćanskom platonizmu, teogoniji, hegelovskoj ljevici, dijalektici prirode, revizionizmu, ortodoksiji, austromarksizmu, marksizmu, lenjinizmu, staljinizmu.

U njegovim radovima obrađena su djela od *Eneade* do *Materijalizma i empiriokriticizma*, od *De divisione naturae* do *Grundrisse zur Kritik ...*, od *De docta ignorantia* i *Vom Beruf unseren Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* do *Stupova filozofske ortodoksije, Države i revolucije*. Impozantan spektar interesovanja i veoma široko poznavanje povijesti filozofije pokazuje kod Kolakowskog sposobnost ne samo za »filozofska« istraživanja, već i za politički i društveni angažman. Rezultat takve filozofsko-esejističke djelatnosti je niz radova objavljenih u periodu od 1955. godine do danas. Najpoznatiji i najznačajniji radovi svakako su: *Skice o katoličkoj filozofiji* (1955), *Predavanja o srednjovjekovnoj filozofiji* (1955), *Pogled na svijet i svakidašnjica, Pojedinac i nezavršenost — Sloboda i antinomija u Spinozinoj filozofiji, Filozofski eseji, Kultura i fetiši, Bilješke o suvremenoj protivreformaciji*, antologija *Filozofija XVIII vijeka, Swjadomošć religijna i wiez kościelna* (Religijska svijest i crkvena zajednica), prevedeno u Engleskoj kao *Religious Consciousness and the Ties of the Church: Studies in the Non-Denominational Christianity of the Sevententh Century* (1965), prevedeno na francuski kao *Chretiens sans Eglise;* u Engleskoj i Poljskoj objavljeno *The Alienation of Reason: A History of Positivist Thought* (Warszawa, 1966, New York, 1968, London, 1972) — kod nas prevedeno kao *Filozofija pozitivizma, Der Mensch ohne Alternative* (München, 1967), *Marxist Roots of Stalinism, Ključ nebeski* i *Razgovor s đavolom*, te, naravno, *Glavni tokovi marksizma*, objavljeni u Poljskom literarnom institutu u Parizu pod naslovom *Gluwne Nurty marksizmu*, a u Engleskoj prevedeni kao *Main Currents of Marxism*, kao i niz drugih radova.

Neosporno je da toliko opsežno i raznovrsno djelo mora izazvati interesovanje filozofskih i znanstvenih krugova, ali i najšireg

Digitized by Google

kruga literarne i političke javnosti, osobito stoga što Kolakowski ne predstavlja autora koga karakterizira bilo koja vrsta jezičkog hermetizma i intelektualne zatvorenosti. Njegov životni put to, uostalom, potvrđuje. Čini nam se, ipak, da je dodatni interes za Kolakowskog i njegovo djelo izazvao i niz posebnih faktora koji ne spadaju isključivo u domenu znanstvenog i filozofskog interesa. Pomenuli smo dvije osnovne komponente koje filozofiju Kolakowskog čine »otvorenom« i za duhovnu kulturu izvan Poljske i socijalističkog bloka. Jedan je faktor »posebna metoda istraživanja i izlaganja« koju Kolakowski pokušava uspostaviti, te karakteristike duhovno-filozofskog kruga poljske kulture. Druga je činjenica državno-socijalistički kontekst u kojem je nastao ne samo »opus Kolakowski«, već i mnoštvo djela poljske filozofije, sociologije, lingvistike, teorije književnosti, koja su na specifičan način determinirana tim okruženjem. Od najvećeg značaja za političku javnost Istoka i Zapada zacijelo je njegov disidentski status koji »uživa« već petnaestak godina, te snažan teorijski i politički »*salto mortale*« prisutan u posljednjem periodu.

Svi ti faktori čine teorijsku i političku poziciju Kolakowskog, ali neki od njih djeluju reverzibilno, neki pak aproksimativno. Valjalo bi zato razmotriti svaki ponaosob.

Sama činjenica da je Kolakowski Poljak i da pripada duhovno-filozofskoj tradiciji Poljske veoma je značajna i nezaobilazna u analizi korijenâ i pretpostavki njegova mišljenja. On nije izrastao na sivom polju filozofske tradicije, bilo u pogledu njena nacionalnog sadržaja i bogatstva bilo u pogledu interferencija duhovnih procesa u smjeru Istoka i Zapada, ne samo u geografskom smislu, nego i u smislu idejno-teorijskih i političkih orijentacija i naslaga prisutnosti tradicije. Upravo taj kulturni kontekst mnogo je manje poznat kod nas nego sam Kolakowski, iako bi stvari morale biti obrnute. Bar kad je riječ o nekima od vodećih imena poljske filozofije, bez obzira na škole i orijentacije kojima pripadaju ili su pripadali. Ta je činjenica indikativna i s obzirom na motivaciju naših prevodilaca i znanstvenika za istraživanje, prevođenje i populariziranje Kolakowskog.

Sâmo dvadeseto stoljeće, kao i druga polovina devetnaestog stoljeća, predstavlja veoma plodan period u poljskoj filozofskoj misli, period koji je snažno utjecao na stavove Kolakowskog. Sve do Ludwika Krzuywickog (1859—1941), za koga on kaže da je bio jedan od utemeljitelja marksizma u Poljskoj, uz Stanislava Krusinjskog i Bronislawa Bialoblockog koji su osnovali prvi marksistički kružok u Poljskoj i objavili prvi prijevod *Kapitala* na poljski (1884—1890. objavljeno u sveskama).[1]

[1] Još se tada razvija posebna karakteristika marksizma u Poljskoj — otvorenost prema drugim filozofskim orijentacijama i kritičko-analitički stav prema vlastitoj društvenoj praksi. Tako Krzuywicki ulazi u oštre polemike sa socijaldarvinizmom, biologizmom, rasističkom filozofijom historije, sa Spenserom, Gobineauom, Lombrosom.

Digitized by Google

Prva marksistička grupa bavila se veoma širokim pitanjima — od antropologije i lingvistike preko filozofije prava do problemâ historijskog materijalizma. Osim pomenutog kružoka, značajno mjesto u historijatu socijalističke misli[2] u Poljskoj zauzima i Kazimierz Kelles-Kraus[3] sa svojom verzijom nezavisnog socijalizma, Stanislav Brzozowski[4], čija je filozofija okrenuta individualističkom shvaćanju »čina« u prvoj fazi, a marksističkom kolektivnom solipsizmu u drugoj fazi njegovog stvaralaštva.

O značaju Rose Luxemburg ne samo u poljskom radničkom pokretu i marksizmu, već i u cjelokupnom radničkom pokretu i marksističkoj tradiciji, ne bi trebalo posebno govoriti. Uza sve kri-

---

[2] Sam Kolakowski pokazuje posebno interesovanje za pitanja filozofije prava kod Krzuywickog, te s osobitom pažnjom ističe slijedeći stav Krzuywickog: »Bez spomenika rimskog prava možda bi razvoj Evrope kasnio nekoliko stoljeća, a ako bi kasnio, onda bi se nešto drugačije odvijao« *(Pohod ideja,* 1897). Takav odnos prema pravu posebno će doći do izražaja u kritici Lenjina i Boljševičke partije.

[3] »Marksizam razara veze između društvene svijesti shvaćene kao fenomen i spoljašnjeg svijeta, također shvaćenog kao fenomen, a ne između »duha« i »materije«. Tako je proces saznavanja za marksizam predmet samo kao istorijska i društvena pojava, a ne kao čin dopiranja do »same stvari po sebi«. Unatoč tome što registrira stanovitu, pa i značajnu sličnost ovakvog tumačenja spoznajnog procesa sa Labriolinim shvaćanjem, Kolakowski tvrdi da je on »doprinio oživljavanju onoga što bi se moglo nazvati konzervativnom stranom marksizma«. Zato što u »svojoj fenomenalističkoj orijentaciji i u interpretaciji marksizma kao društvene teorije koja ne pretenduje da rješava epistemološka i metafizička pitanja, Kelles-Kraus zasigurno nije bio usamljen slučaj« *(Glavni tokovi marksizma,* tom II, str. 260).

[4] »Stanislav Brzozowski je ličnost praktično nikome poznata izvan Poljske« (str. 263). Ali, Brzozowski je interesantan zbog njegova stava o Drugoj internacionali, te posebno zbog odnosa prema Engelsu i Kauckom. »Ako sada koncentrišemo pažnju na naročitu verziju marksizma koju je skicirao Brzozowski, odmah ćemo zapaziti da je njena borba s dominacijom tadašnje evolucionističke verzije marksizma stekla popularnost zahvaljujući Engelsu i Kauckom. Cijeli marksizam, čiji je on bio suvremenik — sa izuzetkom Labriolinih i Sorelovih djela — tretirao je kao izuzetno efikasan način da ljudski duh učini neosjetljivim na sva bitna pitanja Marxa.« »Nije bilo ni jednog pojma, vrijednog gledišta, ni jedne metode koji ne bi postali, prešavši iz Marxove glave u Engelsovu glavu, nešto sasvim drugo, i ako se radilo o filozofskoj prirodi pojmova, tada je to bilo dijametralno suprotno . . . « (»Ideje«, str. 264, ibid., str. 273).

Na taj način je Brzozowski savršen preteča i potvrda teza koje Kolakowski zastupa u odnosu na Engelsa. Zbog toga ipak tvrdi da bi »duhovna kultura Poljske XX stoljeća bila nerazumljiva bez razumijevanja mnogoznačnih i čudnih tragova kakve je u njoj ostavilo njegovo eksplozivno stvaralaštvo«.

Na strani 210. *Glavnih tokova marksizma* Kolakowski piše: »U kasnijem filozofskom stvaralaštvu Engelsa »filozofija prakse« ustupiće mjesto teoriji koja uključuje čovječanstvo u opšte zakone prirode i ljudsku istoriju čini posebnošću tih zakona... To je nova verzija marksističke filozofije koja se toliko razlikuje od prve kao što se pred-darvinska etapa duhovne kulture razlikovala od etape koju je darvinizam započeo.«

Digitized by Google

tike i polemike koje je vodila i doživjela za života (poznati Lenjinovi polemički tekstovi), kao i one poslije smrti (prije svega Lukácsev tekst, ali i staljinizirane verzije napada na nju, s besmislenim tvrdnjama da je utemeljitelj trockizma, kao i napadi iz krila njemačkih komunista — Ruth Fischer i Maslov) — R. Luxemburg se svrstava u najznačajnije marksističke mislioce, ne samo u okviru Druge internacionale. Ne bi se, međutim, mogao dokazati prevelik utjecaj R. Luxemburg na Kolakowskog — dapače, on se i prema njenim ozbiljnijim radovima i prema njenim »lenjinističkim« kritičarima odnosi s izrazitom ironijom. Rosa je bila »orao revolucije«, mada je griješila u teoriji akumulacije, u nacionalnom pitanju, u ocjeni menjševizma, u ocjeni boljševizma i u ocjeni oktobarske revolucije (pitanja spontanosti i partije ne nalaze se na spisku tih grešaka — primjećuje on parafrazirajući Lenjina).[5] Možda je baš u toj točki potrebno usporediti odnos Kolakowskog prema poljskoj filozofskoj tradiciji i njenim utjecajima na kasniji razvoj filozofske misli. Konstatirali smo da, na primjer, za Brzozowskog, koga izvan granica nacionalne kulture ne smatra posebno značajnim i vrijednim, u nacionalnoj tradiciji smatra neizostavnom karikom u lancu poljske misli u toku XX stoljeća. Očito je i iz kojih razloga. Odnos Kolakowskog prema nekima od marksista Druge internacionale pokazuje stav određene filozofske ignorancije; više ih smatra vrijednim popularizatorima, svojevrsnim agitpropom s kraja XIX stoljeća, nego što bi im dao atribucije iole vrednijeg filozofskog mišljenja. To u velikoj mjeri potvrđuje i stav prema, za širu filozofsku i izvannacionalnu publiku nepoznatom i ne previše značajnom misliocu, Augustu Cieszkowskom (1814—1894; značajniji rad *Prolegomena zur Historiosophie)*. Njegova se uloga uglavnom iscrpljivala u pokušajima prevladavanja Hegelove dijalektike negacije i svojevrsnim spajanjem filozofije i djelovanja u filozofiju čina. Obrada Cieszkowskog u *Glavnim tokovima marksizma* zauzima posebno mjesto. Ističe se njegov utjecaj na kasniju filozofsku misao. Izvođenjem u kojem dokazuje da je u stvari Cieszkowski vidio evoluciju hegelizma kroz identifikaciju filozofije i praxisa, te kroz to i ukidanje filozofije u dotadašnjem značenju, Kolakovski stvara pretpostavke i za ovakav zaključak: »Pored toga, suštinska uloga Cieszkowskog u preistoriji marksizma nije sporna. Naime, on je hegelovskim jezikom u kontekstu hegelovskih debata izrazio misao o budućem poistovjećenju umnog rada i društvene prakse. Ipak, to je zrno iz kojeg je narasla Marxova eshatologija (sic!). Najčešće citirana Marxova misao: »Filozofi su samo različito interpretirali svijet, radi se o tome da se on izmijeni« — nije ništa drugo do ponavljanje misli Cieszkowskog (tom I, str. 103)«. Kasnije, u fusnoti, Kolakowski dokazuje da je ta misao u stvari nefilozofskog porijekla i zapravo rezultat mladohegelovskog upo-

[5] Koliko njeni radovi: *Die Akumulation des Kapitals, Massenstreik, Partei und Gewerkschaften* zaista zaslužuju takvu ironizaciju — neka poznavaoci Luxemburgove sami procijene.

Digitized by Google

znavanja jakobinske ideologije (nije nakon toga jasno čija je to, u stvari, formulacija — Marxova, Robespierreova ili, pak, Cieszkowskog).

No, iako je autor ponudio samo mogućnost (da ne kažemo, nagađanja) da ta misao nije izvorno Marxova, on nigdje ne citira konkretnu misao Cieszkowskog ili bar kontekst u kojem je ona nastala. Teško se na taj način može izbjeći osjećaj da je ipak riječ o svojevrsnom povijesno-filozofskom natezanju u korist nacionalne povijesti filozofije, a ne o stvarnom i prisutnom uviđanju Cieszkowskog. Čak i da je riječ o spomenutoj rečenici (koja se nigdje ne citira), ipak je mnogo važniji misaoni kontekst filozofa koji ju je izrekao. Kod Marxa je ona ipak rezultat određenog filozofskog razvoja, što, čini nam se, Kolakowski ovdje zanemaruje. Ti su nam primjeri bitni kao dokaz koda koji Kolakowski upotrebljava prilikom otčitavanja poljske filozofske tradicije da bismo mogli zaključiti — shodno njegovom stavu — da »historijski materijal formira naše stavove, a mi ga pak otčitavamo s obzirom na naše namjere«, kako on otčitava poljski historijsko-filozofski materijal.

Sociološka, filozofska, politekonomska i lingvistička misao u Poljskoj tokom XX stoljeća bilježi velike rezultate. Na donekle skiciranoj filozofskoj tradiciji razvija se niz struja, škola i pravaca različitih idejnih, teorijskih i metodoloških izvorišta i pristupa. Zanimljiva je recepcija tih pravaca i škola u našoj društvenoj misli. Prije svega, nedovoljno je poznata (jedva da postoji iole sistematičniji osvrt) i istražena geneza svih tih škola i njihova međusobna intergerencija. Nije znanstveno dat odgovor na pitanje kako je u poslijeratnom kontekstu državnog socijalizma interferirala ili egzistirala orijentacija logičkog pozitivizma ili, na primjer, reizma. Treće, i možda najzanimljivije, jeste pitanje velikog interesovanja u našoj društvenoj misli upravo za Kolakowskog, iako se ne može bez »zadrške« tvrditi da je on najozbiljniji i najutemeljeniji poljski filozof ili sociolog. Ta je činjenica intrigantna zato što se ostala poljska društvena misao nije znatnije ukorijenila niti je izvršila značajniji utjecaj kod nas.

Prisustvo poljske ekonomske škole (O. Lange, C. Bobrowski, W. Brus) i njena nedovoljna istraženost, pa čak i nedovoljan broj prijevoda i recenzija[6], govore o veoma sporadičnom i nesistematskom odnosu prema poljskoj društvenoj misli, u kojoj mnogi autori i teme imaju reference na našu teorijsku i praktičku situaciju. Možda je situacija s poznavanjem i prevođenjem poljskih autora s područja filozofije jezika i logike još lošija. Uz relativno značajno prisustvo A. Schaffa, o predstavnicima poznate lavovsko-warszawske škole T. Kotarbinskom, J. Lukasiewiczu, K. Twardowskom, K. Ajdukiewiczu, T. Czezowskom, S. Lesniewskom, L. Chwisteku i W. Witwickom jedva da se ponešto zna, iako su oni izvršili značajan utjecaj na svjetske tokove semantike i logike,

[6] Na primjer, Lange.

Digitized by Google

pa i na kasnija filozofska istraživanja u Poljskoj. Vrijedni filozofi Kronski, Walicki i Baczko jedva da su poznati i prevođeni kod nas. To se donekle odnosi i na osobito značajnog Morawskog, koji je ipak prevođen; prisustvovao je i znanstvenim skupovima u nas. Poljska sociološka škola — Bauman, Wiatr, Chalasinski, Ossowski, Szcepanski, Znaniecki, Malinowski, Gumplowicz i mnogi drugi prisutni su u našoj sociološkoj misli, ali nedovoljno. Značaj Ossowskog, Znanieckog (najznačajniji rad prvoga preveden je u nas sa zakašnjenjem od cijelih dvadesetak godina) i Baumana ne mjeri se samo relacijama poljske sociologije. Čini se da je poseban interes za Kolakowskog uvjetovan esejističkim karakterom jednog dijela njegovih radova, te posebno statusom disidenta (iako su i drugi nakon poznatih događaja smjenjivanja sa katedri i izbacivanja iz PURP-a završili izvan — kako to na Zapadu kažu — »željezne zavjese«, Kolakowski je najzanimljiviji disident upravo zbog nekih pristupa i karakteristika ne samo za »zapadnu javnost«, već i za dio naše kvaziliberalne javnosti).

Bitno je zaključiti da je misaoni opus Kolakowskog iznikao na bogatoj tradiciji poljske društvene misli, koja nije imala izrazito pravolinijski karakter, a najmanje bi joj se moglo pripisati bilo koju vrstu marksističke ortodoksije. Utjecaj drugih idejnih pravaca na Kolakowskog vidljiv je i iz njegova pristupa i tumačenja povijesti filozofije, a posebno nekih autora koji su ostvarili značajnije radove s područja filozofije, religije ili su se bavili religijskim fenomenima. Nedovoljno se ističe i postojanje i značaj religijske svijesti i pripadnosti u naslagama poljske tradicije, te posvemašnja zaokupljenost religijskim motivima znatnog broja poljskih intelektualaca i stvaralaca uopće. Ta činjenica kod Kolakowskog znači i bitan pretekst otčitavanja povijesti filozofije, a posebno marksizma.

Socijalno-politički kontekst u kojem je Kolakowski djelovao sve do prije petnaestak godina snažan je faktor profilacije političkih i teorijskih stavova i opredjeljenja. Uz značaj tradicije, to je možda najznačajniji agens njegovog djelovanja i u periodu boravka unutar granica državnog socijalizma, ali i u periodu otkad je napustio Poljsku. U znatnom dijelu radova objavljenih u ranijem periodu stvaralaštva prevladava utjecaj tradicije i problemâ koje je postavila teorijska, filozofska i društvena svijest. U tom razdoblju on se kreće u granicama akademskog djelovanja. No, stanje društvenih odnosa, položaj nacije i državni socijalizam sigurno nisu bili bez referenci na njegove misaone tokove. Upravo period dolaska na studij, te rane akademske karijere, predstavljaju vrijeme u kojem je dolazilo do snažnih društvenih sukoba unutar poljskog društva, ali i do snažnih i značajnih konfrontacija s »komunističkom centralom«. Poljska partija, kojoj Kolakowski pripada u vrijeme najvećih previranja, kao, uostalom, i dobar dio komunističkih partija bloka, težila je određenoj autonomiji u odnosu na Staljina i njegovu verziju i viziju socijalizma. Ti su sukobi i u najranijem periodu donijeli teške žrtve

Digitized by Google

za poljsku partiju i njeno rukovodstvo. U staljinskim čistkama »nestali su« vođe poljskog komunističkog pokreta Norski, Kostrzewa i Lenski, dok je V. Gomulka, sekretar KP Poljske, također prošao zatvor, da bi 1956. godine ponovo došao na vlast.

Ti procesi staljinizacije i destaljinizacije neposredno su utjecali i na stanje teorije, filozofije i nauke uopće. Analogno tome, kako su se ispreplitali okršaji vizija i prakse različitih sistema i kako su partije i rukovodstva uspijevali ili padali, tako je i položaj društvene i privredne misli oscilirao.

Nastupanjem procesa destaljinizacije i snaga komunističke revitalizacije nastupala su i teorijska osvježenja i vraćanja izvorima, otkrivanje drugačijih Marxa, Engelsa i Lenjina nego što ih je servirala »službena nauka«. Uzmah političkih revandikacija otvarao je prostor teorijskim osvježenjima, inovacijama.

Način na koji su nastupali Lisenko sa svojim *Stanjem u biološkoj nauci*, ili Bogdanov sa *Filosofijom živogo opyta* ili Sitnikov sa *Problemy otčuždenija v buržuaznoj filosofii i fal'sifikatory marksizma*, uticao je na to da Marx, Lukács ili Labriola »odstupaju«. Uz teorijsku vladavinu filozofije i historije filozofije u verziji Mitina, Judina i Raljčevica s njihovim *Povejle zadačah marksistsko-leninskoj filosofii* nastupali su i zadaci iz usta Ždanova, Staljina ili Višinskog. Bio je to zaista tragičan trenutak deformacije socijalizma i marksizma u kojem je *Misere de la Philosophie* najavila *Reflexion sur la violence*. Silan zalet staljinističke verzije socijalizma kao da je za dugo vrijeme sva pitanja komunizma, teorije i prakse, filozofije i lingvistike, književnosti i sociologije iz duhovne kulture pretvorio u probleme jačanja prvog odjeljka u shemi društvene reprodukcije.

To je imalo pogubne posljedice po stanje društvene misli. Historijska se dijalektika svodila na razrješavanje pitanjâ napretka. Budući da je trebalo ubrzati historijski napredak, destruirati osnovu na kojoj se društvo razvija, a koja još nije kapitalistička u svom najvećem dijelu, problem napretka se razrješavao na dva temeljna načina. Jedan je snažna inverzija koja se posredstvom državnog aparata dešava na relaciji baza — nadgradnja. Dešava se određeni obrat na relaciji proizvodne snage — — proizvodni odnosi. Ideološka pretpostavka takvog pristupa u osnovi je metafizičko vjerovanje da je sudbina budućnosti i historije nešto određeno (funkcija revolucije u utemeljenju ideologije napretka postaje tako više petrifikacija nego što ima funkciju razlaganja postojećih društvenih struktura). Drugi način je postavljanje dijalektike historije na prirodno-historijske osnove, što je glavna odlika filozofije i ideologije dijamata. Posljedica takvog pristupa je da verzija i vizija čovjeka u proizvodnim snagama očito nije imala drugačijeg lika osim onog stahanovskog.

Snažna skrivena energija u PURP-u, kao i u ostalim komunističkim partijama, oslobođena je u godinama nakon Staljinove smrti. Već 1956. Gomulka se vraća na vlast i počinje snažan

Digitized by Google

proces destaljinizacije poljskog društva. Taj proces omogućuje mnogim poljskim filozofima i stvaraocima uopće da aktiviraju svoje kreativne potencijale nakon što su i društvene brane tog otvaranja bile porušene akcijom PURP-a i cijelog društva.

Stvorena je tako snažna enklava društveno-kritičke misli. Kolakowski još 1957. godine, kao mladi profesor Varšavskog sveučilišta, piše: »Godine 1950. jedan marksista je znao da je Lisenkova teorija naslednosti tačna, da je Hegel predstavljao aristokratsku reakciju na francusku revoluciju, da je Dostojevski bio potpuno dekadentan i da teorija rezonantnosti u hemiji predstavlja reakcionarnu besmislicu. Svaki marksista iz 1950. godine znao je to, bez obzira na njegovo znanje o hromozomima, o tome u kom je veku živeo Hegel, bez obzira na to da li je ikada pročitao bilo koju knjigu od Dostojevskog ili prelistao neki fakultetski udžbenik iz hemije. Jedan marksista ništa od toga ne mora znati sve dok se zadovoljava činjenicom da se marksizam stvara u kancelariji.«[7] Kolakowski je već ovdje oslobođen predestinacije tradicijom i pun aktivističkog napona i želje za filozofskim istraživanjima i angažmanom. Cjelokupna djelatnost iz tog perioda odiše angažiranom svrstanošću iako je i prisutna izborom u podijeljenom svijetu. Zbog toga njegova misao iz toga perioda nikako nije neutralna i »apstraktna«. U tom se razdoblju formiraju i njegovi epistemološki stavovi, ali i politički profil.

U periodu do 1967. godine, kada je završio njegov nesretni raskid sa PURP-om, a čini se i komunizmom i marksizmom, Kolakowski je bio angažiran i teorijski i politički »na strani socijalizma«. Tako ne samo da djeluje u PURP-u, već u svojim političkim esejima piše kritički o stanju socijalizma, ponekad i u pretjerano afirmativnom tonu. Tako, na primer, u svom tekstu *Biće i postojanje u pojmu slobode* piše: »Jednu od najvećih sloboda u socijalizmu predstavlja oslobođenje od nezaposlenosti. Mi nismo uvek svesni značaja i veličine moralnog uticaja situacije kojom je u principu likvidirana jedna od velikih opasnosti kapitalističkog života. Likvidacija nezaposlenosti izaziva duboke promene naročito u životu i moralnim stavovima omladine, koja je vaspitana u uslovima socijalističke države. Međutim, likvidirajući osećanja straha i neizvesnosti od života, ta situacija likvidira i jedan od glavnih brutalnih i neumoljivih podsticaja koji pobuđuju ljudsku energiju, stvaralaštvo, pronicljivost i koji pretnjom bede primoravaju na uporno podizanje vlastitih kvalifikacija ili veština... Izlišno je dokazivati nesravnjivu prednost života oslobođenog od nezaposlenosti nad životom u kapitalističkom društvu — takođe i u okvirima njegovih opštih, moralnih efekata.«[8] Ovakvo, više nego afirmativno pisanje o (komparativnim) prednostima državnog socijalizma nije jedino u radovima Ko-

[7] Leszek Kolakowski, *Permanent and Transitory Aspect of Marxism*, u: *Marxism and Beyond*, str. 196.

[8] L. Kolakowski, *Filozofski eseji*, »Nolit«, Beograd, 1975, str. 155.

Digitized by Google

lakowskog. Iako nije izostala kritička nota, ipak bi se moglo govoriti više o hvaljenju nego o analizi društvenog fenomena. On i o problemima slobode u socijalizmu piše nadahnuto, ali ipak na jednom mjestu konstatira da se »marksistička borba protiv ovog pojma slobode, koji su tvorci naučnog socijalizma napadali u *Njemačkoj ideologiji* — mora povezivati s borbom protiv pojma slobode obrnuto lažnog, tj. *protiv hegelovske kasarnsko-manastirske interpretacije slobode*«. Prilično oštro prosuđivanje o Hegelovom poimanju slobode, iako nije izostao kritički kontekst. Posebno što se u ranije eseje pomalo uvlači manira kvalifikacije bez argumentacije, kao što govori i ovaj citat sa veoma ozbiljnom tvrdnjom na račun Hegela. U tom periodu Kolakowski formira i dublje filozofsko-epistemološke osnove svog misaonog sustava. Vrši to i preko istraživanja iz oblasti povijesti filozofije, ali i u autonomnim filozofskim radovima. Pošto želi da dosegne vlastiti epistemološki princip, on se, proučavajući historiju marksizma — kako sam tvrdi — uvjerava u diskontinuitet teorije saznanja. Štoviše, prepoznaje i radikalne lomove na tom pravcu, te zaključuje da je Marxova koncepcija teorije saznanja zamijenjena drukčijom, Engelsovom koncepcijom. Nasljeđe koje Lenjin ostavlja — smatra on — predstavlja prosto-naprosto verziju teorije odraza, odnosno teorije svijesti koja kopira ili imitira stvarnost. Kod Engelsa je to beznadan utjecaj pozitivističkog scijentizma, a kod Lenjina bi to moglo biti pitanje nasljeđa i tradicije ruskog materijalizma. Zbog toga on smatra da filozof nije dužan da svoju filozofiju veže za određeni društveni poduhvat (naglašavajući upravo time »lom« u kontinuitetu stavova u okviru marksističke teorije spoznaje), pod uvjetom da se veza između metafizičkih stanovišta i stanovišta u odnosu na tekuće životne konflikte ne svede na jednoznačnost, da ne bi dovela do potpuno apstraktne autonomije misli. Društvena odgovornost ipak nalaže filozofu da se u samom procesu iznošenja suverenih vrijednosti života ne dopušta mogućnost njihovog podjednako dobrog interpretiranja u krajnje proturječnim praktičkim stavovima.

Kolakowski zbog toga uvodi dva kriterija saznanja. Jedan — da je praksa kao kriterij spoznaje društvena i historijska (za razliku od klasične definicije slaganja stvari i intelekta) i drugi — da je prilikom formuliranja vrijednosnih stavova bitan i opći pogled na svijet, a ne samo znanstveno-tehnička ili teorijska provjerljivost. On to potvrđuje stavom da ovi »praktični stavovi i preferencije neizbježno rješavaju pitanja na koja je nemogućno dati naučno zasnovane odgovore jer su spomenuta tehnička pravila nemoćna u definiranju stanovišta«. Ta njegova »dijalektička epistemologija«, na žalost, kasnije mu služi i za posvemašnji znanstveni relativizam. On ipak svjesno konstatira da se u »spoznavanje ljudskog svijeta u oblasti sociologije, historije ideja, historije kulture, ne može bez izbora određenih vrijednosti, što ne mora *obavezno (kurziv* — S. O.) značiti da su ti izbori sasvim arbitrarni, neuslovljeni ili jednostavno zavisni od slobodne volje

Digitized by Google

pojedinca«. Naravno da takav pristup omogućuje uzdizanje vrijednosnih sudova na razinu teorijskih.

Takav pristup Kolakowski i sasvim praktično konceptualizira tvrdnjom da suprotnost između tekućih i očekivanih vrijednosti ima svoju životnu, ali i spoznajnu funkciju. Kao da je preko formulacije odgovora na to pitanje dao i odgovor na spoznajno-teorijsko pitanje svoje kasnije filozofije: »Nije teško zapaziti da privlačnu snagu oba ta pola određuje prevaga jednog od sledećih faktora koji nas nagone da uopšte tražimo odgovor na to pitanje, potreba za utehom u svakidašnjim patnjama i strah od utapanja života u fikcijama, strah koji se povećava srazmerno doživljenim razočaranjima.«[9] Prolegomena za vlastitu budućnost i historiju. Jer, čitavih dvadesetak godina kasnije E. P. Thompson u otvorenom pismu Kolakowskom piše: »Problem je u tome da nam Vi dokažete da će socijalistički sistem činiti to isto, odnosno da se socijalističke institucije moraju pokazati nemoćne da drukčije usmere ljudima urođenu pohlepu i agresiju ili da spreče takve vrste njihovog ispoljavanja. Ali Vi nam ne pomažete da sagledamo socijalizam ni kao sistem, ni kao proces, niti pak da objasnimo logiku posebnih vrsta etatizma koju ste iskusili. Vi samo kažete: »Živeo sam tamo, propatio sam to, ja znam«.«

Pri analizi uloge teorije spoznaje u ukupnom teorijskom djelu (pa i u kasnijim referencama u teorijskom i u praktično-političkom ponašanju) ne može se smetnuti s uma činjenica da ja Kolakowski u oblasti teorije spoznaje veoma rano objavio tekst *Karl Marx i klasična definicija istine*, koji predstavlja svojevrsnu polemiku s teorijom spoznaje koju je zastupao A. Schaff, a iznesenom prije svega u djelu *Iz problematike marksističke teorije istine*. Druga glava Schaffove knjige nosi naziv »Objektivnost istine«, a prvo poglavlje druge glave »Dijalektički materijalizam i takozvana klasična definicija istine«.

Osnovna karakteristika Schaffova rada je da zastupa stavove teorije odraza u polemici s mnogim drugim orijentacijama, dokazujući da je pravilan stav koji Lenjin zastupa u *Marksizmu i empiriokriticizmu*. I za Schaffa i za Kolakowskog tradicija lavovskog kruga logičara predstavlja nezaobilazan blok svijesti s kojim se oni sukobljavaju svaki na svoj, autentičan način i na različitim pretpostavkama. U vrijeme kad je Kolakowski objavljivao svoj esej *Karl Marx i klasična definicija istine*, kao svojevrstan odgovor Schaffovom tekstu, u poljskoj je filozofiji još snažno izmiješano nasljeđe jednog Tarskog, koji je izvršio snažan utjecaj i na semantičare »Bečkog kruga«[10], Twardovskog[11], Ajdukiewicza, Kotarbinskog i mnogih drugih. U filozofskom nasljeđu,

[9] Ibid., str. 30.

[10] To se odnosi, prije svega, na rad *Pojam istine u jezicima deduktivnih nauka*.

[11] A. Ajdukiewicz, *O primeni kriterija istine*.

Digitized by Google

ali i u postojećoj praksi izmiješali su se utjecaji od Bogdanova i Lenjinove kritike njegova shvaćanja teorije odraza do Jaspersa i njegova *Von der Wahrheit*[12], ili Hempelova *Le probleme de la verité*. Prisustvo Windelbanda, Richerta, Carnapa, Schicha, Poppera ili pak Bogdanova, Pavlova, Czernowa i Lubnickog nosilo je nevjerojatan pluralizam idejnih orijentacija. Od empirizma, racionalizma, neopozitivizma badenske škole do konvencionalizma, skepticizma genetičkog empirizma, empirizma, apriorizma, fizikalizma, postojala je mogućnost da se na tako bogatom polju izgradi vlastita kritička pozicija teorije spoznaje, što su i Schaff i Kolakowski iskoristili svaki na svoj način.[13]

Schaff u prvom periodu ostaje na razini teorije odraza, polemizirajući uglavnom s onim napadima na teoriju odraza koji su predstavljali vulgarizaciju stavova, definirajući odnos prema Aristotelovom nasljeđu, kao i prema Pavlovu, Bogdanovu, Lenjinu itd. On u poglavlju »Objektivnost istine« piše: »Nije teško zapaziti da se linija koja dijeli koncepcije istine poklapa s osnovnom linijom koja razdvaja materijalizam od idealizma u teoriji saznanja. Priznavati da se istinitost sastoji u podudaranju suda s objektivnom stvarnošću znači priznavanje postojanja te objektivne stvarnosti, a to je pravo materijalističko stanovište. Nasuprot tome, vidjeti istinitost u podudaranju s nekakvim principima ili normama znači negirati odnos suda prema objektivnoj stvarnosti ili pak ostavljati taj odnos van sfere naših ispitivanja (pod izgovorom da je to »metafizika« ako se time bavimo). Znači prihvatanje stanovišta subjektivnog idealizma u ovom ili onom njegovom vidu. Borba između pristalica i protivnika takozvane klasične definicije istine prema tome je borba između materijalizma i idealizma, a njeno rešenje implikuje sobom rešenje osnovnog spora materijalizma i idealizma« (ibid., str. 20).

Schaff u tom periodu (knjiga objavljena 1951. godine) tumači marksističku teoriju spoznaje kao nastavak osnovnih elemenata Aristotelove klasične definicije u kojoj se polazi od objektivnog postojanja svijeta kao pretpostavke za mogućnost njegovog saznanja. Ali, po njegovom shvatanju, marksizam tu definiciju diže na viši stupanj (to je klasični terminološki model dijamatskog tumačenja napretka). To uzdizanje vrši se posredstvom dva paralelna procesa. Jedan je preciziranje pojma objektivne stvarnosti pomoću materijalističkog pristupa; na taj način vrši di-

---

[12] A. Schaff piše o toj knjizi: »Kao primer takvog napasanja buržoaske dekadentne filozofije na terminološkoj konfuznosti može nam poslužiti najnovije delo Karla Jaspersa pod naslovom *O istini*, u kome pisac na bezmalo hiljadu stranica teksta nastoji da prokrijumčari apsolutno teoretsko ništavilo pod plaštom naduvene pseudonaučnosti i nejasnosti. Marksizmu je ta pseudonaučna terminologija sasvim tuđa i on se prema njoj neprijateljski odnosi« (A. Schaff, *Neki problemi marksističke teorije istine*, str. 4).

[13] Tako bogata tradicija pokazuje da se prava marksistička teorija ne može amnestirati od teorijskih konfrontacija želi li zaista unapređivati vlastitu poziciju.

Digitized by Google

stinkciju spram objektivnog idealizma. Drugi je tretiranje dijalektičkog procesa saznanja kao jedinstva objektivnog i subjektivnog činioca u odražavanju stvarnosti. Na taj se način on ograđuje i od agnosticizma. Za Schaffa to predstavlja idealnu kombinaciju Aristotelove anticipacije (ne i produžetak njegove teorije u marksizmu) i određenih elemenata dijalektičkog materijalizma. On to formulira osobito u odnosu spram subjektivnog idealizma, kao i u opreci spram novokantovskog pozitivizma, negirajući i na taj način da je u stvari riječ o naivnom realizmu ili pak o mehanicističkom materijalizmu u teoriji spoznaje.

Kolakowski, osam godina kasnije, piše svoj tekst *Karl Marx i klasična definicija istine*, u kojem daje svoju verziju »dijalektičke epistemologije«, nudeći ukidanje jaza između nauke, filozofije i umjetnosti, prije svega preko pokušaja da se obori teza kako bez naučnog pristupa otvaramo prostor iracionalizmu. Taj tekst predstavlja najozbiljniji spoznajno-teorijski pristup u njegovom radu. On se temelji na postavkama iz *Ranih radova*[14] i *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844.* Postavljanje i utemeljenje izvodi neobično sažeto, tvrdeći da je Marxovo postavljanje različito od Engelsovog optimističkog socijalizma, kao i od pragmatizma i individualizma XIX stoljeća kao izraza nastupanja prosvjetiteljstva. Traži kod Marxa utemeljenje čovjeka kao spoznajnog bića, smatrajući da je značenje tog pojma adekvatno značenju teorije opće alijenacije postavljene u *Rukopisima iz 1844.* Kolakowski to formulira ovako: »Polaznu tačku celokupne Marksove refleksije čini uverenje da su odnosi između čoveka i njegove sredine odnosi između vrste i potreba; to se također odnosi i na saznajni kontakt sa stvarima. Marksova rezonovanja mogu se sažeti u sledećim opservacijama: 1. Svet stvari postoji za čoveka samo kao zbir mogućih zadovoljenja potreba koje on oseća; 2. Ali i priroda, apstraktno uzevši, za sebe fiksirana u odvojenosti čoveka od čoveka nije ništa; 3. Ako razni predmeti, kao što su predmeti nauke ili umetnosti, predstavljaju samo deo čovekove svesti, onda su oni u praksi samo deo njegovog života i njegove delatnosti. Priroda predstavlja ljudsko neorgansko telo. Za Hegela priroda je emanacija svesti, pa se usled toga savladavanje alijenacije sastoji u savladavanju same »predmetnosti« predmeta«[15]. To je, međutim, jedino što bi se moglo karakterizirati sustavnim stajalištem, jer sve ostalo kod Kolakowskog predstavlja određenu verziju filozofsko-esejističke preformulacije

[14] Čovjek je neposredno prirodno biće,... predmeti njegova nagona postoje izvan njega, kao od njega nezavisni predmeti, ali ti predmeti su predmeti njegove potrebe, suštinski predmeti koji su neophodni za manifestovanje i potvrđivanje njegovih suštinskih snaga. Da je čovjek tjelesno, prirodno, živo, stvarno, čulno predmetno biće, znači da za predmet svog bića, svog ispoljavanja, ima stvarne, čulne predmete, da svoj život može ispoljavati na stvarnim, čulnim predmetima« (K. Marx, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 285, 286).

[15] L. Kolakowski, navedeno djelo, str. 205—206.

Digitized by Google

ili parafraze Marxa ili, pak, verbalističke egzibicije (tako, na primjer, on neposredno prije toga tvrdi: »Sa stanovišta istorijske tradicije taj pokušaj približuje Marxove refleksije izvesnim zamislima Spinozinog učenja; slične ideje ponoviće se kasnije u Bergsonovim analizama«). Tako se u formuliranju vlastitih spoznajno-teorijskih pretpostavki sve uglavnom svodi na verbalne akrobacije u stilu »filozofija propovjednika« ili pak »filozofija dvorske lude« koje, na žalost, neki naši pisci predgovora navode kao »stvaralačku filozofsku djelatnost« ili »otvorenu filozofiju«. Prije bismo se složili s tvrdnjom da je riječ o »esejističkoj spoznajnoj teoriji« nego o ozbiljnoj teorijskoj poziciji. Jer, ne možemo kao spoznajno-teorijski relevantan pristup uzimati ovaj stav: »Izjašnjavamo se za filozofiju dvorske budale, a to znači za stav negativne budnosti prema bilo kakvom apsolutu, ne kao rezultat konfrontiranja argumenata, jer u tim stvarima glavni izbori znače vrednovanje. Izjašnjavamo se za mogućnosti vanintelektualnih vrijednosti koje u sebi sadrže onaj stav čije su nam opasnosti i apsurdnosti poznate.« I kao što Schaff uspijeva, na osnovi bogatog i razgranatog predmeta analize, raznih škola i orijentacija da postigne zavidnu teorijsko-saznajnu i analitičku poziciju u djelu *Uvod u semantiku* (1960), kao i kasnije u djelu *Marksizam i ljudska individua* (1965), kritizirajući Kolakowskog da probleme suvremenog svijeta i socijalizma svodi isključivo na mladog Marxa (1959), te ostavljajući »bagage« teorije odraza za sobom — Kolakowski u ozbiljnijim pitanjima teorije spoznaje ipak ostaje »esejist«. Na takvim prilično slabašnim osnovama spoznajno-teorijskog pristupa Kolakowski gradi svoju metodu u istraživanjima iz historije filozofije, ali ulazi i u polemike o smislu sadržaja i funkcije marksizma i znanosti uopće.

Držeći katedru za historiju novije filozofije, raste njegova upućenost u pitanja marksističke tradicije u periodu Prve, Druge i Treće internacionale. Društvena klima u Poljskoj stvara i preduvjete za formiranje raznih opozicionih grupa koje usvajaju programe kritike dogmatizma i staljinizma, i to na više razina. Oni koji žele da zadrže epitete marksista izbjegavaju da epohu staljinizma svedu na pitanje jednog čovjeka i njegove uloge u historiji. S druge strane, slijedi revizija cjelokupne zgrade društvenih odnosa — od analize proizvodnih snaga, pitanjâ odnosa društvenog i privatnog vlasništva, odnosno tržišne ekonomije i dokidanja tržišta i ukupnog razrješavanja modela socijalističke privrede, teorije socijalističke reprodukcije, polemike s ekonometrijskim metodama, ali i njihovog usvajanja, *input-output* analize, do razvoja pitanja ljudske individue, pitanja jezika, filozofske antropologije itd. Ta kritička revalorizacija odnosâ vrši se uglavnom na tri nivoa. Jedan je kritika dogmatizma uopće. Tu je uglavnom riječ o stvaranju klime za postavljanje ozbiljnijih pitanja stanja društva. Drugi je nivo metodološki i sadrži kritiku pravilâ ortodologije. Na tom drugom nivou završava i najveći broj radova Kolakowskog iz područja historije filozofije. Treći nivo je sadr-

Digitized by Google

žinska kritika historijskog materijalizma i svođenje historijskog materijalizma na prirodno-znanstvene probleme kao isključive.

Na svim nivoima se traži objašnjenje društvenih uslova u kojima se kao pojavni oblik i ujedno kao bitan faktor razvijala epoha kulta ličnosti. U mnogim polemikama između okoštale staljinske ortodoksije i novih kritičkih zahtjeva filozofska i sociološka misao kreće različitim pravcima — od vraćanja izvornom Marxu do totalnog revizionizma ili pozitivističkog historicizma. U polemici J. V. Kasjanove i Jerzy Wiatra o sadržaju marksizma ovaj posljednji postavlja tezu koja izražava klasična traženja društvenih nauka u tom času, a objavljuje je u *Polytici:*

»Činjenice koje svjedoče o grubim falsifikatima u marksističkoj sociologiji zahtijevaju prava sociološka objašnjenja, tj. objašnjenja uz čiju pomoć mi shvatamo društvene uslove na osnovi kojih su se raširile ove pojave. To će se moći uraditi tek kad marksistički istoričari i sociolozi naučnim putem nađu objašnjenje za to kako je moglo doći do iskrivljavanja u »epohi kulta ličnosti«. Ali meni nisu poznati radovi koji su kod nas objavljeni o toj temi.«[16]

Od tada se javljaju verzije kritike i grupne platforme, političke i idejne perspektive, pa i koncepcije razvoja poljskog društva. Raznorazne koncepcije kritike, od pozitivističkih do historijsko-materijalističkih, i kod Kolakowskog stvaraju poziciju prema kojoj on razlikuje intelektualni i institucionalni marksizam. Na osnovi tog razlikovanja isprva ne dijeli mišljenje s koncepcijom grupe »Po prostu«, nastale iz varšavskog studentskog lista.[17] Kasnije, međutim, približava se zaključku da granica u metodologiji društvenih nauka uopće i marksizma posebno sve više nestaje. Tvrdi da se »marksista postaje spremnošću da se jedna sadržina akceptira od slučaja do slučaja različito, onako kako je prezentira vlast«. Kasnije, u istom časopisu, ipak postavlja tezu da se marksizam može svesti na sasvim opće metodološke pretpostavke koje imaju marksističku vrijednost. Na taj način on i u okviru spomenute grupacije radikalizira probleme odnosa marksizma i društvenih nauka uopće. S jedne strane, utjecaj Sartrea, koji su konstatirali mnogi autori, i Merleau-Pontyja, čija je pozicija imala veći utjecaj na Kolakowskog negoli na marksizam u Francuskoj, gdje je izazvala polemike (na njegovu knjigu *Les aventures de la Dialectique*, 1955), odgovorili su H. Lefebvre, R.

---

[16] *Ostprobleme*, str. 1082, prema: *Der Mensch ohne Alternative*, citirano prema: J. Habermas, *Teorija i praksa*, str. 459.

[17] To je kasnije uradila koncepcija takozvanog novog trockizma svojim postavkama prema kojima je došlo do stvaranja birokracije kao klase i prema tome je jedini izlaz u novoj revoluciji radničke klase kao agensa mijenjanja društvenih odnosa. Takvim radikalnim stavom u stvari se fetišizira i birokracija i radnička klasa. Glavni nosioci tih tendencija bili su na javnoj sceni J. Kuron i K. Modzelewski. I u događajima 1980. godine i previranjima posredovanim akcijom »Solidarnosti« ponovo se pojavljuju isti autori, uz Adama Michnika.

Digitized by Google

Garaudy, G. Cogniot i drugi knjigom *Mesaventures de l'anti marxism;* s druge strane, neanalitički, apriorno negativan stav prema prirodno-znanstvenoj metodologiji u marksizmu, te spor proces destaljinizacije odveli su ga na pozicije daleko od Marxove metode.

»U istom se časopisu nalaze manje ekstremni prilozi koji žele da revidiraju partijnost teorije samo u odnosu na njeno vezivanje uz partiju, ali ne i uz klasu uopšte, ali čini se da su rigorozni kritičari kova Kolakowskog isprva mogli proći. Oni revizionizam uzdižu do principa teorije uopšte. To znači da se ukupnost trajnog Marxovog doprinosa asimilira u živom razvojnom procesu nauka, pri čemu za neke teze ostaje sačuvano određeno područje primene, druge se dopunjuju, a treće eliminišu. Saznajno-teorijskom nevinošću pozitivističkih marksista, koja je nekad bila karakteristična i za Drugu internacionalu, uzdiže se metodologija egzaktnih nauka do merila dopuštenih iskaza, a da ne reflektuje problem filozofskog uopštavanja i ocenjivanja empirijskih sudova. Naravno, Kolakowski ne usaglašava praktično-kritičko racionalisanje istorije, kakvim, slično Merleau Pontyju, shvata socijalizam, sa svojom pozitivističkom naučnom teorijom. Raspada se dvostruka kritika dogmatizma — naime, na jednoj strani sadržinska, a na drugoj metodološka.«[18] Kolakowski ne uspijeva formulirati osnove svoje metodologije, te se tako čitava filozofija marksizma u njegovoj viziji svodi na opće ocjene ili pak na definiranje njegove filozofije i kritičke pozicije kao »filozofije dvorske lude«. Nije nepoznato i iz jugoslavenske teorije i prakse marksizma da se, zbog nemogućnosti da se zaista razvije metoda pod plaštom antropološkog marksizma, u stvari uvodi neka verzija marksizma kao shvaćanja koje je više stil života nego naučno zasnovan pristup sa svim konzekvencama. Zbog takve situacije moguće je da se »intelektualni stav« — kako to Kolakowski formulira — čija je glavna karakteristika da nije institucionalan, a da pri tome ni jedno ni drugo nije definirano, proglašava za istraživačku metodu »ortodoksnih marksista koji po svaku cijenu žele da sačuvaju čistotu doktrine od miješanja s nevjerničkom krvlju. Najvažnija je, štoviše, dioba na duhovno-naučnu ljevicu i desnicu, koju ne karakteriše konkretna istraživačka metoda, već intelektualni stav«[19]. Jedna od osnovnih karakteristika revizionizma u istočnoevropskim zemljama mogla bi se svesti na tvrdnju jednog našeg filozofa da je usmjeravanje opozicije u državnom socijalizmu u stvari odgovor na karakteristike i stupanj razvijenosti sistema. Struktura društvenih odnosa, razvijenost proizvodnih snaga i političkog sistema, ne odgovaraju liberalnoj državi u svojstvu »noćobdije«. Pogotovo se to ne bi moglo tvrditi za period državnog socijalizma, u kojem su funkcije državnog aparata i ideološki blok partije na vlasti toliko snažni da im se nikako

[18] J. Habermas, *Teorija i praksa*, str. 461.

[19] L. Kolakowski, *Ostprobleme*, op. cit., str. 463.

Digitized by Google

ne bi mogli pridodati epiteti liberalne države iz perioda jednog A. Smitha, Kanta, Rousseaua ili Humea. Pa ipak, paradoksalno je da se opozicija, teorijska i politička, svodi u razini svojih zahtjeva uglavnom na zahtjeve klasičnog liberalizma. Kolika je u svemu tome uloga nerazvijenosti institucija političke demokracije, bilo u njenom buržoasko-parlamentarnom obliku bilo u nekim oblicima neposredne demokracije? Sigurno je da mehanizam državno-partijskog bloka onemogućava kritiku adekvatnog nivoa. Dok, s jedne strane, u mnogim oblicima ratne i krupne industrije razvija najsavršenije oblike državne vlasti i najviše oblike razvoja proizvodnih snaga onako kako to postavlja podržavljeni kapital bez tržišta i privatnog vlasništva), dotle, s druge strane, nerazvijene forme javnog djelovanja, te preskočena faza konstituiranja liberalne javnosti (osim u formama nukleusa iz perioda ranog kapitalizma liberalnog tipa prije socijalističke revolucije) stalno proizvode zahtjeve te vrste. Odnosi u kojima vlast i proizvodnja u međusobnom dopunjavanju previše postaju samosvrhom, bez navedenih formi koje uglavnom predstavljaju do sada poznate oblike formiranja liberalno-kritičke inteligencije[20], dovode do navedene situacije.

Tome se može pridodati shvaćanje zadataka marksizma na jednoj antropološkoj ravni u kojoj je pretežni kriterij za istočnu verziju antropološkog marksizma veliko otkriće *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* i vraćanje *Ranim radovima*, te na osnovu toga postavljanje problema teorije vrijednosti, morala, problema individue, prakse, alijenacije, fetišizma, ili — kako su to neki naši filozofi formulirali — analize društva »opće prostitucije«. Postoji, dakle, takav pristup, uz stvarno izbjegavanje problemâ socijalističkog sistema, njegovih institucija, države u socijalizmu, uloge partije, problemâ klasnih borbi, problemâ sistema reprodukcije, raspodjele viška vrijednosti itd. Jednostavno rečeno: kako probleme »otuđenja« građanskog društva razmotriti posredstvom kategorija zrelog Marxa, odnosno kako proturječnosti objašnjavati ne kao apstrak-

[20] Z. Golubović, str. 169. — »U pokušaju da se sistematizuje pluralitet današnjih pokreta u Sovjetskom Savezu predlažu se različite klasifikacije: Amalrik ih svrstava u tri grupe: pokret koji se inspiriše izvornim »marksizmom-lenjinizmom«, drugi »hrišćanskom ideologijom« i treći »liberalnom ideologijom« (pokret za ljudska prava); Tökes klasifikuje sledeće grupe: moralno-apsolutistički pokret (filozofi, pisci, humanisti), instrumentalno-pragmatički (grupa oko Saharova) i anomično-militantni (nacionalni pokreti); a D. Spechler ističe »socijalni pragmatizam« (orijentacija na defekte sistema i težnja da se oni isprave), »kritički realizam« (koji obraća pažnju uticaju sistema na život ljudi, ukazujući na nepravde prouzrokovane sistemom i zalažući se za pravedni sistem) i »kulturni liberalizam«. A kada se uključi veoma rasprostranjena aktivnost »samizdata«, koji nije samo novo tehničko sredstvo za publikovanje »podzemne literature«, već postaje sve više političko sredstvo slobodnog informisanja i kritičkog delovanja, neki govore i o pokretu »nove levice« u SSSR, upoređujući njihovu kritiku »establishmenta« sa kritikom »nove levice« na Zapadu.«

Digitized by Google

tne kategorije, već kao proturječnosti u okviru društvenog sistema i pretpostavljenog stupnja razvijenosti proizvodnih snaga.[21]

Kombinacije tih komponenti mogle su dovesti do toga da je otvoren prostor za onakvu verziju disidentstva koja se pretvara u antimarksizam. Kolakowski je još 1957. godine imao objašnjenje za probleme i uzroke formiranja disidentskog pokreta. On ga prije svega vidi u odnosima koji su onemogućavali diskusiju i izbor. »Zbog zapostavljanja nekog osnovnog društvenog usredsređenja koje bi njihov kriticizam zadržalo unutar socijalističke misli, disidenti staljinističkog komunizma veoma lako su postali odmetnici.«[22] Na drugom mjestu piše: »Staljinizam je

---

[21] V. Bakarić, govoreći prilikom otvaranja Centra CK SKH za idejno-teorijski rad, kaže: »Dobili smo i knjigu izvadaka iz *Grundrisse zur Kritik der politischen Oekonomie* — Marxovog rukopisa iz 1857/58. To je dragocjen rukopis za razumijevanje Marxove misli. Međutim, i tu je dat predgovor. U prvom redu dat je naslov — on glasi: *Temelji slobode.* Tko išta zna o Marxu, zna to da Marx nikada nikakvom djelu ne bi dao takav naslov. I ovdje se radi o slobodi; Marx piše o slobodi i točno stavlja kamo ta ideja slobode spada. On govori o emancipaciji čovjeka i o stvaranju asocijacije slobodnih proizvođača. Zatim je promijenjen naslov koji je dala prva redakcija (jer rukopis nije imao naslov), tako da je od *Grundrisse,* to jest »skice«, nastalo djelo *Osnovi kritike političke ekonomije.*

... Što bi trebalo o tom rukopisu reći kada bi mu se pristupilo sa stanovišta filozofije, to jest onoga što je Marx naučio, što je recipirao njemačke klasične filozofije toga doba? To je upravo to da je dao kritički pristup pojmovima političke ekonomije, odnosno pristupio da objasni kad su nastale, kako su i zašto nastale osnovne kategorije toga njegovog društva i šta vodi ka njihovoj likvidaciji. I, ako promatrate *Grundrisse,* onda je to dragocjen materijal iz koga se vidi kako se razvijala njegova osnovna teorija koja je kasnije potpuno razvijena u *Kapitalu.* Sad bi trebalo promjeriti kako se to razvijalo i kada se dijalektika upotrebljava, kako se Marx njome koristi da bi analizirao postojeće stanje. Toga, međutim, ovdje nema. Naprotiv, izvlači se nešto drugo — da je Marx tu ostao filozof, da je filozofski dio tu najznačajniji i kao filozofski dio izvlači se to da je Marx tu dao kritiku kao kritiku društva opće korupcije i prostitucije. Da su to i Marxove riječi, to je, doduše, istina i on je dao i kritiku tog društva tako.

... I budući da je ta kritika data na toj bazi, ona se odnosi i na naše društvo, pa i na svako društvo u kome postoji robna proizvodnja, u kome postoji novac. Prema tome, »radikalna« kritika našeg društva također je tu data i data je tu, opet, osnovica za savez s najcrnjom reakcijom, a ne s onima koja rade na tome da se ti društveni odnosi koji su donijeli novac likvidiraju, i na čemu je Marx svojedobno radio.

... Ako pogledate kako je to razvio u tom djelu i kako je to učinio još u *Zur Kritik der politischen Oekonomie,* onda ćete vidjeti da je tu stvar tamo postavio drugačije i da bi sad filozofski rad trebao ići za tim da objasni zašto je to drugačije i u čemu je to, u čemu je razvoj. Međutim, to se ne postavlja, nego se ide natrag na onaj pravi tekst, za koji i sam Marx kaže da je po obliku idealistički. Dakle, moglo bi se ovdje reći da je karakteristika ovog da nisu razumjeli razvoj dijalektike, razvoj primjene saznanja iz filozofije na nauku koja analizira društvene odnose i u njima traži ono što vodi k budućnosti.«

[22] »Pokušavajući da dokažu što je za Marxovu metodu »esencijalno« ili »bitno«, oni moraju odrediti esencijalne tekstove. Budući da su revizionisti, oni bi mogli istaći kasnije iskvarenost i deformacije u marksističkoj tradiciji; oni kopaju po šljunku i šljaci koji su se na-

Digitized by Google

svaku socijalnu kritiku time onemogućio, što ju je stalno guralo na kontrarevolucionarnu poziciju.[23] Ti argumenti, naravno, ne mogu biti zanemareni, ali se i u slučaju Kolakowskog (koji među njima, disidentima, nije jedini) ne mogu uzeti kao osnovni uzrok padanja na te pozicije. Razlozi su, prije svega, u nivou historijske i materijalističke analize, kao i u nepostojanju adekvatne metode, na što smo već posebno kod Kolakowskog ukazali, te u svođenju marksizma na intelektualni stav tipa »duhovno-naučna ljevica i desnica«[24].

Alaidair Macintyre u svojoj knjizi *Against the Self Images of the Age*, u tekstu »Notes from the Moral Wilderness I«, izvanredno je predvidio budući put Kolakowskog još 1958. godine, upravo zbog teorijsko-metodičkog pristupa i analize. »Isticanje moralnih merila od strane pojedinca je jedna od tekovina istočnog revizionizma. Ali, način na koji se to radi i dalje suviše često ostavlja široki jaz između morala i teorije, vrednosti i činjenica. Kolakowski i drugi njemu slični naglašavaju nemoralnost istorijskog procesa, s jedne, i moralnu odgovornost pojedinca u istoriji, s druge strane. Ali, ovo stavlja moralnog kritičara u ulogu posmatrača, pa kategorički imperativi koje on izriče nemaju stvarne veze s njegovim shvatanjem istorije. Moralni sadržaj u marksizmu se ne može oživeti tako što ćemo uzeti staljinističko shvatanje istorijskog razvoja pa mu prosto pridodati liberalni moral.«[25]

Kolakowski je danas autor čije je djelo jedan od glavnih izvora kontroverzi i polemika u marksizmu (ali ne samo u njemu). Od trenutka kad je, 1968. godine, udaljen sa katedre za noviju filozofiju Varšavskog univerziteta počinje njegova djelatnost, teorijska i politička, s predznakom disidenta. Od strane »službene

---

taložili iznad prvobitne čiste rude koja je dragocena; odbacuju Lenjina i Engelsa; otkrivaju ranog Marxa. Oni prelaze sa »metoda« na »model« — postoji jedan suštinski model, pre ili posle 1844, koji treba da se otkrije; oplođena semiotikom ili strukturalizmom, njihova istraživanja prelaze u oblasti epistemologije o kojima Marx nije ni sanjao; ispredaju jedan čudesan svet tamnih niti, svet koji je »divno urađen, ali ničemu ne koristi«. Kroz ovaj filigranski urađen Marxov svet, čije su konkretne istorijske maštarije »usaglašene s besmislicama kojima su i ograničene«, šetali su zadivljeni« (E. P. Thompson, *Otvoreno pismo Leszeku Kolakowskom*, »Marksizam u svetu«, br. 11—12/1981, str. 348).

[23] L. Kolakowski, *Der Mensch ohne Alternative*, str. 64; prema: P. Vranicki, *Historija marksizma*, str. 150.

[24] Takva neutemeljenost, odnosno tumačenje na osnovu »intelektualnog stava«, pomalo apsurdno podsjeća na Staljinovo razvrstavanje »lijevo i desno«. »Kao što vidite, obje ove opasnosti, i »lijeva« i »desna«, oba ova skretanja s lenjinističke linije i »desno« i »lijevo«, vode do jednog i istog rezultata, iako s raznih strana« (J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str. 236).

Definicija duhovno-naučne ljevice i desnice koju daje Kolakowski nema, na žalost, nimalo produbljenu utemeljenost *u metodi* od ove Staljinove.

[25] Citirano prema: E. P. Thompson, *Otvoreno pismo Leszeku Kolakowskom*, cit. izd., str. 432.

Digitized by Google

politike« karakteriziran je već poznatim epitetima, koje uglavnom dobijaju politički bjegunci. Ali, i veoma ozbiljni teoretičari, historičari marksizma, filozofi, ocjenjuju njegovu djelatnost i krajnje kritičkim tonovima. Od oznaka da je antimarksist i antikomunist, pa do toga da je »revizionist«, idealist, agnostik, eklektik, mistik, skolastik, postrevizionist... Na popisu ljudi koji su iznosili svoje kritičke primjedbe, ili čak ozbiljne elaborate, nalaze se imena poput J. Habermasa[26], Ralpha Milibanda[27], Johna Savillea, Leopolda Lebedza, Georga Klinea, Alaidair Macintyrea, A. Schaffa, H. Lefebvrea[28], Z. Ladasa i mnogih drugih. Na svom disidentskom putu prošao je kroz Zapadnu Njemačku, Kanadu (Montreal), Kaliforniju, Englesku, SAD, predavao na Oxfordu, Berkeleyu. Danas predaje na All Souls[29] koledžu.

---

[26] »Rigorozni kritičari kova Kolakowskog revizionizam uzdižu do principa teorije uopšte... On pokušava da od nužde učini vrlinu time što, potpuno u duhu Sartrove egzistencijalističke filozofije, »marksističko« proglašava za držanje koje nije dalje izvodljivo, skoro za neki stil života« (»Teorija in praksa«, str. 461/462).

[27] Milibandove primjedbe, kao i one Lebedzove, Macintyreove i ostalih razmotrit ćemo u kontekstu konkretnih rasprava.

[28] Henry Lefebvre za Kolakowskog kaže: »Kolakowski je Poljak. Napustio je Poljsku... Imao sam utisak, video sam ga nekoliko puta pre par godina, da je opsednut religioznim pitanjem, kao i svi Poljaci. Sasvim je prirodno da on u marksizmu traži ili objašnjenje za religiju ili neku novu religiju...« (Henry Lefebvre u intervjuu za »Student« od 9. novembra 1983).

Kao potvrdu ovakvog stava navest ćemo tekst iz »Književnih novina« pod naslovom *Revolucija kao lepa bolest*, u kojem Kolakowski piše: »Zaobilazeći tu teškoću, dosad nerešenu, revolucija u Kambodži je postigla, kako se čini, najbolje rezultate od svih dosadašnjih. Na njenom osnovu istorijske definicije Totalne revolucije, Novog doba i Novog čoveka daju se formulisati preciznije nego ikad: istrebljenje ljudstva, ropstva, poživotinjenje. Apokalipsa se gotovo ispunila, revolucionarna ideja je gotovo postala telo. *Misao o povratku na Apsolutni početak, na lepu Mladost, otrgnula se od svog religijskog osnova, otelovila se najbolje što je mogla.*«

Pristup religijskim pitanjima ne predstavlja nikakav ekstremni ili eksterni stav u njegovom opusu. Riječ je o njemu imanentnoj metodi unutar koje on razlaganje ideja u historijskom kontekstu zanemaruje, pretpostavlja ih društvenim i psihološkim okolnostima. Takav pristup prije bi se mogao karakterizirati genetičkom nego epistemološkom kritikom, kako to karakterizira i Thompson, tvrdeći da »ovakvim metodama filozofske kritike čovek može veoma brzo doći do određenih rezultata, i to onih koji potvrđuju pretpostavke od kojih je pošao«.

U časopisu »Encounter« Kolakowski tvrdi »da kao nedosljedan ateista smatra da ljudi do razumijevanja sopstvene ličnosti na najbolji način mogu doći kroz religijski simbolizam, te da religijsku svijest postavlja kao čovjekov jedini pokušaj da sebe vidi kao cjelinu!!« Ili, pak: »Svijet kojim bi zavladao komunizam mogao bi opstati blagodareći dominaciji jednog imperijalizma ili bi bio serija beskonačnih ratova među »marksistima« koji vladaju pojedinim zemljama, a marksizam bi vršio religijsku funkciju i njegova bi efikasnost imala religijski karakter.«

[29] Prijevod naziva sveučilišta na kojem predaje na izvjestan način predstavlja slikovit završetak njegove duhovne evolucije.

Digitized by Google

Na jugoslavenskom duhovno-kulturnom polju Kolakowski je prisutan od 1960. godine kada je u časopisu »Delo« objavljen njegov esej *Propovjednik i dvorska budala.*[30] Otada mu je prevedeno niz knjiga, eseja, članaka i kritika, uključujući i prva dva toma *Glavnih tokova marksizma.*[31] Otkad je Kolakowski krenuo putem disidentstva većina njegovih tekstova takvog karaktera prevođena su na stranicama listova i časopisa za kulturu i društvena pitanja[32] ili su pak njegove teze i argumentacije korištene u »filozofskim raspravama«. Posebno je paradogmatska recepcija njegovih osnovnih filozofskih teza (ako bi se o tezi kao osnovi konzistentnog filozofskog sustava moglo govoriti u okviru naše filozofske javnosti, koju karakterizira nevjerojatan stupanj nekritičnosti i stanovitog filozofsko-antropološkog frazerstva). To frazerstvo, nekritičnost, neinformiranost, pa i ignorancija i konformizam, vidljivi su i iz odnosa prema Kolakowskom. Dok marksiste na Zapadu u polemici s Kolakowskim karakterizira zadovoljavajući nivo rasprava i visok stupanj kritičnosti, kod nas su uglavnom u pitanju dvije vrste apologije.[33] Jedna je zasnovana na »moralno-političkim« obavezama spram sistema, a druga na kompleksima spram takozvane »kritičke inteligencije«. Zbog toga se u dijelu tekstova (uglavnom predgovora i pogovora)[34] konsta-

---

[30] Kasnije je uvršten u knjigu *Filozofski eseji* pod naslovom »O teološkom nasleđu u savremenom mišljenju« u nešto proširenoj verziji.

[31] Oko prevođenja drugog toma Prvoslav Ralić u pogovoru piše: »Ima znakova da se i oko objavljivanja ovog drugog toma *Glavnih tokova marksizma* želi napraviti slična atmosfera. To je, u stvari, atmosfera nepoverenja u snagu naše kritičke javnosti, strah da se ne prepozna u delu opravdane kritike dogmatizma koju obavlja Kolakowski.«

[32] U tome su posebno sistematični »Književna reč«, »Književne novine«, »NIN«, »Ideje«, »Student« i neki dnevni listovi u svojim komentarima. »Duhovna kultura«, kako ju je nazvao sam Kolakowski, očito sasvim dobro funkcionira.

[33] Najbolja potvrda takvog pisanja je slijedeći citat: »Jednom prilikom izvjesni Žan Mišel svoje nadahnuto predavanje o historiji Engleske započeo je frazom: »Gospodo, Engleska je otok!« Najzad, analogno svemu ovome, bilješke u povodu prijevoda knjige Leszeka Kolakowskog *Ključ nebeski* i *Razgovor s đavlom* (Dragan R. Marković, »Borba«, XI 1983).

Tekst kojim Kolakowski započinje svoj prvi tom *Glavnih tokova marksizma* glasi: »Karl Marx je bio njemački filozof. Ova misao nam ne otkriva neku novost. Ali pri približem sagledavanju može nam se ona pokazati manje banalnom i manje očiglednom nego što nam se to na prvi pogled čini. Izražavajući je, slijedeći Žila Mišelea (Jules Michelet), koji je trebalo da počne svoja predavanja o historiji Engleske frazom: »Gospodo, Engleska je ostrvo!«... (L. Kolakowski, *Glavni tokovi marksizma*, str. 9).

Očigledno je ne samo da je tekst prepisan, nego da autor Julesa Micheleta krsti u Žan Mišel. No, to je i osnovna karakteristika svih epigona koji su kod nas prepisivali Kolakowskog sa mnogo većim pretenzijama i također griješeći već na prvoj strani čitanja Kolakowskog. O tome u kontekstu konkretnih rasprava.

[34] Tako, na primjer, Prvoslav Ralić u pogovoru *Glavnih tokova marksizma* piše: »Bilo bi pak pogrešno, zbog »zaključnih ocena« Ko-

Digitized by Google

tira da su neke teze Kolakowskog antikomunističke, da bi se odmah nakon toga konstatiralo da mu je misao antidogmatska. Riječ je, prije svega, o poziciji za koju su teorijsko-metodološke osnove kod Kolakowskog neproblematične i neupitne, a logično je da na toj osnovi teorijske izvedenice mogu opstajati unatoč svojoj proturječnosti i nekonzistentnosti. Riječ je, prije svega, o shvaćanju dogmatizma kao isključive karakteristike socijalističkog sistema i marksističke misli, kao da se upravo u »desnoj regeneraciji« i u građanskom postvarenju ne radi o dogmatizmu *par excellence*. To onda omogućuje da nekoga karakteriziraju istovremeno antidogmatom i antikomunistom. Ne zapaža se da je politički stav Leszeka Kolakowskog konzekventna posljedica njegove teorijske pozicije. Jer, dogmatizam građanske misli, njena nedijalektičnost, ahistoričnost i nematerijalističnost upravo za posljedicu ima reifikaciju na svim nivoima i planovima analize i društvene svijesti uopće. Najveći je dogmatizam baš vjera u mogućnost perpetuiranja građanskog poretka, dominacije kapitala nad radom, historijska opravdanost i metafizička utemeljenost »prava na razlike« — nejednakosti i sve ostale građanske dogme. Tumačiti dogmatizam isključivo kao staljinizam pretpostavlja kritiku staljinističkog skretanja sa stanovišta građanske misli. U takvom tipu mišljenja utemeljena je i recepcija Kolakowskog kao antidogmate i antistaljiniste.[35]

Osnovno pitanje vezano za djelatnost Kolakowskog (isključivo teorijsko) jest u kojoj je mjeri zaista riječ o znanstvenoj

---

lakowskog, ne uvideti veliku teorijsku vrednost *Glavnih tokova marksizma*. Mora se nedvosmisleno reći da je Kolakovski izvrsni poznavalac istorije marksističkih ideja i sporova koji su se u marksizmu vodili. On marksistička stanovišta izlaže sa osobenim smislom za sinteze. To nije knjiga koja prepričava marksističke tekstove, čemu su, ponekada, skloni neki od naših »istoričara marksizma«. *To je kritička knjiga koja poštuje princip totaliteta*, svestrani pristup idejama jednog mislioca i njegovog bitnog mesta među ostalim marksistima. *Kao apriorno nedogmatičan mislilac (kurziv — S. O.)*, Kolakovski uspešno problematizuje mnoga važna pitanja istorije i teorije marksizma, kao i pitanje prakse savremenog socijalizma. To su, što je posebno važno, često i ona pitanja koja su od značaja za jugoslovensku marksističku misao i njeno kritičko razvijanje...

U svakom slučaju, od Kolakovskog možemo učiti marksizam, svestrano se informisati o njegovim glavnim tokovima. Vrline ove knjige su svakako daleko brojnije od nedoumica koje stvara i granica koje ima.«

Mislim da ovaj citat upravo pokazuje takvu vrstu shvaćanja (str. 634, 636) dogmatizma, kada se kaže da je netko apriori *nedogmatičan mislilac*. Ima li bitnije karakteristike dogmatizma od apriorizma? O totalitetu, sintezi, svestranosti i ostalim uljepšavajućim epitetima kasnije.

[35] Predrag Vranicki u svom djelu *Historija marksizma* piše: »Navodeći nekoliko osnovnih intelektualnih i moralnih preokupacija L. Kolakowskog, vidimo da sa svojom intelektualnom pronicljivošću nije mogao da olako pređe preko tragičnih iskustava staljinizma, kao i ostalih nemoralnih akata suvremenog svijeta... Tom svojom kritičkom, pronicljivom, misaono i stilski svježom filozofskom aktivnošću Kolakowski je ubrzo postao jedan od najviđenijih predstavnika one stru-

Digitized by Google

metodi, o izgrađenom kategorijalnom aparatu, o izgrađenom postupku bez obzira na to da li je u pitanju sociologija ideja, epistemologija, historija filozofije, socijalna povijest ideja ili bilo koja druga disciplina. Čini nam se da kod Kolakowskog o tome nema ni govora. Njegovo tumačenje filozofije kao filozofije koja priznaje i one koja osporava apsolute, kao kritičke i kao konzervativne, kao »desne duhovne kulture« i lijeve duhovne kulture, kao filozofije propovjednika i filozofije dvorske lude (kao dva najopćenitija oblika intelektualne kulture), da bi se kao vrhunac metode uspostavio »intelektualni stav« — zaista vodi u poziciju koju sam Kolakowski imanentno naslućuje, krećući se na razini tumačenja ideja, što je shvaćeno kao genetička, a ne kao epistemološka kritika. Tumačeći mogućnost uspostavljanja vlastitog mišljenja kao metoda, on konstatira da je to ravno vjeri u mogućnost postizanja konačnog metoda (iako su neki naši epigoni odmah bili spremni da mu i to priznaju). »Istorija antičkog skepticizma daje nam u tom pogledu poučan primer: doktrina koja se bazirala na sumnji, uz sve očiglednosti i sve dogme, sama se pretvorila u okamenjenu i jalovu dogmu sumnjanja; kritika imobilizma svih onih principa koji su priznati kao neosporni prerasla je u imobilizam univerzalnog kriticizma, naime, nikakav princip univerzalne kritike ne može izbeći antinomiju lažljivca.«[36]

Zaista je ankiloza zahvatila misao Kolakowskog, ali ne kao od neba i vanjskih okolnosti koje su bile toliko nemilosrdne da su izvršile veliki pritisak, nego od njegovog temeljnog i unutrašnjeg, imanentno nehistorijskog i nematerijalističkog mišljenja. Teško je zato, i upravo besmisleno tumačiti razlike u stavovima, u rasponu od antidogmatskog do antistaljinističkog, kao posljedicu stanovitog *»deus ex machina«* djelovanja historijskih okolnosti. Jer, kao što se bez principa i metode u znanosti može doći do antikomunizma, isto tako je moguće doći i do panegiričkog staljinizma. Jedan dio antropološkog marksizma i njemu pripadajućih mislilaca upravo je imao nesreću da stalno bude ispod nivoa historijskog zbivanja, te ih politička praksa nadilazi, oktroira im principe, koje oni odbacuju sa trona nauke kao »prljavojudejsku praksu«, da bi u krajnjoj instanci bili do kraja uvučeni upravo u najperfidnije i ujedno najgrozomornije principe surove politike dogmatizma. Jedne i druge vrste. Pošto nisu kadri *teo-*

---

je suvremenog marksizma kojoj je ponajprije stalo, s obzirom na smisao i praksu marksizma, do njegove humanističke i kritičke komponente« (tom II, str. 152). — Ovo je izdanje ponovo objavljeno 1978, deset godina nakon što je Kolakowski objavio *Glavne tokove marksizma.* Novinari popularizatori kasnije preuzimaju cijele pasuse takvih tekstova prepisujući ih do besvijesti. Od ozbiljnih tekstova koji se bave Kolakowskim mogli bi se navesti napori Riste Tubića da razluči bitno od nebitnog.

[36] Vidjet ćemo na primjeru tumačenja *Materijalizma i empiriokriticizma* koliko je ta autonomija u djelu Kolakowskog izražena oprečnim tumačenjima u *Filozofiji pozitivizma* i *Glavnim tokovima marksizma.*

Digitized by Google

rijski analizirati praksu, onda se pitanje historijskog kontinuiteta, kao i njegovog kontinuiteta unutar historije, *praktički* pretvara u teorijski i politički diskontinuitet. Na taj je način gubitak prošlosti viza za egzistenciju budućnosti. Koliki je stvarno značaj tog gubitka, neka nam kaže sam Kolakowski, jer se on opredjeljuje za dvorsku ludu naspram propovjednika, jer propovjedništvo je kult prošlosti promatran očima današnjice; ono je nastavak prošlosti u njenom neizmijenjenom vidu u sadašnjem času. Propovjedništvo je na taj način faktičko trajanje stvarnosti koja više ne postoji. Kolakowski je za stav dvorske lude zato što se u njemu realizira ono što je samo mogućnost, postaje stvarno prije svog faktičkog postojanja. Ali, i stav dvorske lude ponekad može značiti gubitak prošlosti. »Zato je strah od smrti — piše Kolakowski — strah od gubitka prošlosti. Sa tog gledišta se totalna amnezija — slučaj veoma rijedak, ali se ipak ponekad dešava — ni po čemu ne razlikuje od smrti takve kakve se plašimo. Biti lišen prošlosti, tj. izgubiti kontinuitet s čitavim ranijim životom, isto je tako katastrofalno kao biti sasvim uništen: onome tko se boji smrti kao gubitka individualnosti ne bi donijela utjehu ni vijest da se može ponovo roditi s totalnim zaboravom ranijeg života. Strah od konkretne smrti tiče se duhovne smrti, gubljenja osjećanja ličnosti.«[37]

Najnoviji tekstovi, intervjui i knjige Kolakowskog pokazuju da je zaista tako.

---

[37] Kolakowski u posljednjih nekoliko godina najviše objavljuje u listovima i časopisima sumnjivih izvora financiranja: »Social Registeru«, »Daedhalusu«, »Encounteru«. O tome E. P. Thompson piše: »Pretpostavljam da su vam ovi razlozi poznati. Ako nije tako, Vi, i svaki drugi mogući saradnik »Encountera«, trebalo bi da znate za njih. Pored otkrića u »New York Timesu« (7. IV 1966) i nekoliko izdanja Kompantsa, postoji izvanredna studija Christophera Lascha *The Cultural Cold War*, koja se posebno bavi historijom »Encountera«, bar onom koju je moguće otkriti bez upotrebe sprava za aktiviranje laži... Novčana pomoć koju je »Encounteru« davala CIA preko Kongresa za slobodu kulture sada mu dolazi iz Fordove fundacije, čiji je predsjednik McGeorge Bundy, koji je u pismu »New York Timesu« od 10. oktobra 1972. priznao da je Fordov doprinos dat u sklopu interesa koji nas je također rukovodio da pomoć dodijelimo i drugim poznatim časopisima koje je ranije potpomagala CIA (na primjer, »Survey«, »China Quarterly«). Doprinos od 50 hiljada dolara za »Encounter« bio je »dobar izbor u skladu sa ciljevima našeg programa« (E. P. Thompson, *Otvoreno pismo Leszeku Kolakowskom*, »Marksizam u svetu«, br. 11—12/1981, str. 429).

Digitized by Google

Ivan Bernik

Društvene nejednakosti u socijalizmu

(Nekoliko ishodišta i hipoteza)

Broj i šarenilo istraživačkih problema koje dopušta naslov prinuđavaju nas da podrobnije odredimo predmet našeg raspravljanja. Iz kruga mogućnih problema svakako treba najpre isključiti one koji su povezani s pitanjem o samom postojanju društvenih nejednakosti u socijalističkim društvima. Pri tom se možemo osloniti na široku saglasnost o tome da je »postojanje društvene nejednakosti kao značajne činjenice u društvenom životu svih socijalističkih društava očigledno«.[1]

Ta saglasnost o »očiglednosti« nejednakosti u socijalističkim društvima nesumnjivo je uticala na načine istraživanja te pojave — naime, u prvi plan je postavila one istraživačke probleme koji se odnose na deskripciju, merenje i klasifikaciju pojava društvene nejednakosti. Mogla bi se navesti prilično obimna literatura koja se bavi tim istraživačkim pitanjima.[2] Naravno, to još ne znači da raspolažemo sistematičnom i preciznom deskripcijom nejednakosti u socijalističkim društvima, jer je za većinu istraživanja karakteristično da su više ili manje fragmentarna i nepovezana.

---

[1] S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Zagreb, 1974, str. 163.

[2] Vidi, na primer: Z. Golubović i drugi, *Analiza studija o strukturi jugoslavenskog društva*, u: *Klase i slojevi*, Zagreb, 1977; W. Wesolowski in K. M. Slomczynski, *Empirična raziskovanja socialne strukture poljske družbe*, »Teorija in praksa«, br. 4/1979.

Digitized by Google

Nema potrebe posebno naglašavati da i vrlo dobri opisi pojava društvene nejednakosti još ništa ne govore o mestu i ulozi nejednakosti u pojedinim društvima. Zbog toga se proučavanje društvenih nejednakosti u socijalističkim društvima ne može ograničiti samo na njihovu deskripciju, već u istraživačka pitanja treba nužno uključiti i pitanja o društvenoj nejednakosti kao faktoru reprodukcije (i transformacije) socijalističkih društava.

Neosnovana bi bila tvrdnja da se u dosadašnjim istraživanjima (kako jugoslovenskim tako i stranim) to pitanje nije uzimalo u obzir. Štaviše, i na tom području se, bar na prvi pogled, pokazuje prilična saglasnost, koju dobro ilustruje sledeća konstatacija: »Svako raspravljanje o problemima društvene nejednakosti ili raspodele u socijalizmu je ujedno uvek i raspravljanje o organizaciji proizvodnje i o samoj suštini socijalizma kao takvog.«[3] Navedena rečenica eksplicitno pripisuje istraživanju društvene nejednakosti privilegovan teorijski status, jer bi upravo istraživanje nejednakosti trebalo da otvori mogućnost za otkrivanje »suštine socijalizma«. Ukratko, istraživanje društvenih nejednakosti trebalo bi da bude od ključnog značaja za razumevanje strukture socijalističkih društava; ako ne već zbog toga što bi se u njemu neposredno razotkrivala »suština« tih društava, a ono bar zbog toga što je ono najprikladnija tačka za pristup istraživanju socijalističkog društva.

Mada su ova shvatanja o izuzetnom teorijskom značaju istraživanja društvenih nejednakosti za razumevanje socijalističkih društava preovlađujuća, ipak ona nisu jedina. Za stanovišta koja unose i disonance u prividnu saglasnost naročito su ilustrativne konstatacije S. Šuvara. On, naime, naglašava da pri obradi raspodele (a time i nejednakosti) u socijalizmu treba posebno voditi računa o činjenici da se problemi socijalizma ne mogu svoditi na probleme raspodele (a time i nejednakosti). Nedovoljno uvažavanje te činjenice vodi, po njegovom mišljenju, tome »da se baš pri postavljanju pitanja raspodele u socijalizmu najviše mistificira i da je to zahvalno područje za socijalnu demagogiju svih vrsta i motiva«.[4] O nekim konsekvencama takvog stanovišta još ćemo govoriti kasnije, a ovde bismo istakli samo to da ono odriče »primarnu« ulogu raspodeli, odnosno društvenoj nejednakosti prilikom objašnjavanja socijalističkih društava.

Razlike među gledištima su takve prirode da neizostavno zahtevaju nešto podrobniju analizu. Takva analiza je posebno opravdana zbog toga što oba gledišta pretenduju da budu marksistička i, bar posredno, pozivaju se na one klasične marksističke tekstove koji se podrobnije bave karakteristikama društva »prelaznog perioda«. Pošto među tim tekstovima Marxova *Kritika Gotskog programa* (u daljem tekstu: *Kritika)* ima središnje mesto, pogledaćemo malo izbliže onaj deo teksta koji se odnosi na pitanje distribucije materijalnih dobara u »prvoj fazi komunističkog društva«,

[3] I. Brkljačić, *Teorije o raspodjeli u socijalizmu*, Zagreb, 1977, str. 187.

[4] S. Šuvar, *Samoupravljanje i alternative*, Zagreb, 1978, str. 150.

Digitized by Google

pri čemu će nas naročito zanimati ona mesta koja — bar implicitno — dopuštaju razlike u shvatanjima o značaju proučavanja društvenih nejednakosti u socijalizmu.

Pomenuti tekst iz *Kritike* ima, bar na prvi pogled, izrazitu dihotomnu strukturu. U prvom delu su podrobnije skicirane osnovne karakteristike distribucije »sredstava potrošnje« (to jest onoga dela društvenog proizvoda koji se raspodeljuje individualnim proizvođačima). Ova distribucija se reguliše po načelu: »Pravo proizvođačâ proporcionalno je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom.«[5] Međutim, jednako pravo, naglašava Marx, zbog razlika u obdarenosti i radnoj sposobnosti i zbog različitih društvenih okolnosti u kojima se proizvođači nalaze, nužno vodi nejednakosti u raspodeli. Zbog toga Marx posebno ističe da je takvo jednako pravo još uvek buržoasko pravo, jer krije u sebi isti princip kao i razmena robnih ekvivalenata. Tek »viša faza komunističkog društva« treba da uvede radikalno drukčiju raspodelu — raspodelu prema potrebama.

Drugi deo počinje rečenicom koja jasno potvrđuje utisak o dihotomnoj strukturi teksta: »Nezavisno od svega dosad rečenog, bilo je uopšte pogrešno dizati galamu oko takozvane raspodele i stavljati glavni naglasak na nju.«[6] Ovu tvrdnju Marx obrazlaže sažetim rezimeom analize odnosa između proizvodnje i raspodele iz Uvoda za *Osnove kritike političke ekonomije* i za *Kapital*, oslanjajući se na opšti stav da je »svaka raspodela sredstava potrošnje samo posledica raspodele uslova proizvodnje«.[7]

Pokušaćemo da pokažemo kako je ova dihotomnost Marxovog teksta uticala na njegove različite (ponekad čak i suprotne) interpretacije. Pretpostavljamo da je taj utisak bio izrazit naročito zbog toga što je u drugom delu Marxovog teksta reč o sažetku »starih« analiza koje su više ili manje povezane s Marxovim proučavanjem kapitalističke društvene formacije. Stvarnu »novost« u teorijskom pogledu trebalo bi, dakle, da predstavlja samo model raspodele materijalnih dobara u prvoj fazi komunizma, to jest prvi deo teksta. To razlikovanje, s jedne, i praktične potrebe pri usmeravanju raspodele ekonomskih dobara u socijalističkim društvima, s druge strane, doprineli su uverenju da je za razumevanje socijalističkog društva relevantan prvenstveno prvi deo Marxovog teksta. Pri tom su često bile zanemarivane i Marxove napomene o »nedostacima« toga modela i o njegovom prelaznom karakteru; Marxov »buržoaski zakon« raspodele postao je nesporno »socijalističko načelo raspodele prema radu«. Međutim, društvene operacionalizacije i konkretizacije toga načela po pravilu mnogo podseća-

[5] K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 30, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 17.

[6] Ibid., str. 18.

[7] Ibid.

Digitized by Google

ju, kako konstatuje W. Wesolowski, na savremene meritokratske modele raspodele društvenih dobara.[8]

Poređenje s meritokratskim modelima čini se opravdano naročito onda kad imamo u vidu antiegalitarističku interpretaciju načela »raspodele prema radu«, koja postojeće nejednakosti objašnjava (odnosno opravdava) nejednakostima u sposobnostima i marljivosti pojedinaca. Nejednaka raspodela materijalnih dobara trebalo bi ujedno da bude nagrada za nejednake individualne doprinose i podsticaj pojedincima da u što većoj meri stave u dejstvo svoje sposobnosti. Ta interpretacija se može neposredno pozivati na Marxov model (nejednaka individualna obdarenost i nejednake sposobnosti kao »prirodna privilegija«), a u isto vreme se njene formulacije znatno podudaraju s funkcionalističkim objašnjenjem nejednakosti koje su dali američki sociolozi Davis i Moore. Kao ilustraciju možemo navesti stanovište poljskog marksiste M. Fritzhanda, koji dilemu »ili više jednakosti ili povoljniji uslovi za razvoj talenata« rešava u korist ove druge, sa sledećim obrazloženjem: »Posedovanje talenta je samo po sebi zasluga (u originalu: merit), ali svakako moramo priznavati kao zaslugu i istrajan i naporan rad, povezan s razvojem i izražavanjem pojedinčeva talenta koji donosi materijalnu i duhovnu korist drugim ljudima i celom društvu.«[9]

Međutim, Marxov model može biti ishodište i za izrazito egalitarno shvatanje »raspodele prema radu«. To shvatanje polazi od pretpostavke da razlike u radnim sposobnostima i talentima nisu tolike da bi dopuštale i opravdavale znatne nejednakosti u dohocima i ostalim društvenim dobrima, a ujedno upozorava i na to da su razlike u talentima i radnim sposobnostima u velikoj meri društveno determinirane.[10] Marxov model iz *Kritike* ni u čemu ne protivreči takvom shvatanju. A u prilog njemu mogu se navesti i neki Marxovi stavovi iz ranih radova, kao, na primer, sledeći: »Različitost ljudskih talenata više je posledica nego uzrok podele rada, to jest razmene... Posebna svojstva različitih rasa jedne životinjske vrste po prirodi su izrazitija nego različitost ljudskih sklonosti i delatnosti.«[11]

Iz ove ovlašne karakteristike dveju suprotnih interpretacija Marxovog modela raspodele materijalnih dobara u socijalizmu nameće se zaključak da nije reč samo o akademskom sporu, već da su te interpretacije tesno povezane s težnjama za legitimizacijom dvaju međusobno suprotstavljenih društvenih interesa na području

---

[8] W. Wesolowski, *Stratification, Equality and Justice*, »Dialectics and Humanism«, br. 4/1979, str. 58.

[9] M. Fritzhand, *Marxism and the Idea of Equality*, »Dialectics and Humanism«, br. 2/1974, str. 42.

[10] S. Bolčić, *Neadekvatna raspodela je najčešći povod društvenog sukobljavanja*, u: *Marks i savremenost* (šesti naučni skup), Beograd, 1975, str. 604.

[11] K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, »Prosveta«, Beograd, 1972, str. 225.

Digitized by Google

raspodele društvenih dobara. Razume se da interesna usmerenost interpretacija sama po sebi još ništa ne kaže o njihovom teorijskom značaju. Zbog toga ćemo se na pitanje njihovog teorijskog značaja još vratiti.

Sad ćemo se najpre zadržati na drugom delu Marxovog teksta iz *Kritike*, koji i jedna i druga interpretacija više ili manje ostavljaju po strani. Implicitni argument obeju interpretacija da je u drugom delu Marxovog teksta reč pre svega o sadržaju koji je povezan s analizom kapitalističkog društva ne može izdržati kritiku. Naime, Marx polazi od pretpostavke da odnosi proizvodnje u svim istorijskim oblicima proizvodnje »dominiraju« nad odnosima raspodele, a u isto vreme ključno pitanje Marxove analize je upravo pitanje istorijskih oblika proizvodnje, a s tim i istorijskih oblika raspodele. Neće biti na odmet da to potvrdimo i citatom: »Prema tome, takozvani odnosi raspodele odgovaraju istorijski određenim, specifično društvenim oblicima procesa proizvodnje i odnosa u koje ljudi među sobom ulaze u procesu reprodukcije svog ljudskog života, i potiču iz njih.«[12]

Ova teorijska perspektiva upozorava da i prilikom proučavanja socijalističkog društva treba postaviti pitanje društvene nejednakosti, pre svega kao pitanje njegove određenosti »specifično društvenim oblikom procesa proizvodnje« i povezanosti s njim. Samo u toj povezanosti imaju smisla pitanja o tome kakav je specifičan socijalistički oblik nejednakosti (to jest socijalistički »model« raspodele dobara), kakva je uloga nejednakosti prilikom reprodukcije načina proizvodnje koji karakteriše socijalističko društvo itd.

Pri elaboraciji ovih i sličnih pitanja treba posebno imati u vidu Marxov naglasak da je za društvo »prve faze komunizma« karakteristično, pored ostalog, i to da ono upravo izlazi iz kapitalističkog društva.[13] A to znači da je prvo pitanje koje istraživanje nejednakosti u socijalističkom društvu mora sebi postaviti, pitanje o tome koliko se raspodela uslovâ proizvodnje u tom društvu razlikuje od raspodele uslovâ proizvodnje u kapitalističkom društvu. Tom pitanju moraju slediti pitanja o specifičnosti društvene nejednakosti u socijalizmu i o njenoj ulozi u reprodukciji i transformaciji tog društva. Redosled tih istraživačkih pitanja ukazuje na to da Marxova analiza kapitalističke društvene formacije uključuje problematiku koja je relevantna i za razumevanje socijalističkih društava. Ako se kao polazna pitanja pri proučavanju nejednakosti u socijalizmu mogu upotrebiti pitanja koja »važe« za kapitalističku formaciju, to, naravno, ne znači da su odgovori identični s onima koji su rezultat proučavanja kapitalističkog društva.

Istraživanje koje se kreće u navedenim sadržajnim okvirima zapravo je istraživanje uslovâ novoga »modela« raspodele rezul-

[12] K. Marx, *Kapital III*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 23, »Prosveta«, Beograd, 1972, str. 733—734.

[13] K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 17.

Digitized by Google

tatâ proizvodnje. Međutim, uslovi za socijalističku raspodelu obezbeđeni su tek onda kad je ukinut način proizvodnje koji se »zasniva na tome što se materijalni uslovi proizvodnje nalaze u rukama neradnika u obliku vlasništva kapitala i vlasništva zemlje, dok je masa samo vlasnik ličnog uslova proizvodnje, radne snage«.[14] Bez uvažavanja te činjenice svaka rasprava o nejednakosti u socijalizmu, a naročito o samim modelima raspodele, prazna je spekulacija.

Isticanje značaja uslovâ novog načina raspodele rezultatâ proizvodnje ima značajne implikacije za razumevanje celokupnog teksta iz *Kritike* o kome je reč. To razumevanje isključuje dihotomno čitanje *Kritike* (dihotomno u tom smislu što se tekst koji se ovde razmatra razdvaja na dva međusobno nepovezana dela) i ujedno precizira odnos između oba dela teksta. Suština tog odnosa je u tome što razmatranje Marxovog modela raspodele u prvoj fazi komunizma treba podrediti razmatranju drugog dela teksta iz *Kritike* koji je — kao što smo utvrdili — posvećen obradi uslovâ novog (socijalističkog) istorijskog oblika raspodele rezultatâ proizvodnje. Sa tog stanovišta je u razmatranom Marxovom tekstu od ključnog značaja sledeća konstatacija, odnosno hipoteza: »Kad su materijalni uslovi proizvodnje kolektivno vlasništvo samih radnika, dobija se isto tako raspodela sredstava potrošnje koja se razlikuje od današnje.«[15] Sadržaj i oblik ove rečenice jasno pokazuje da je značaj *Kritike* pre svega u tome što ona ukazuje na osnovne teorijske okvire i pitanja za istraživanje nejednakosti u socijalističkom društvu, odnosno strukture tog društva uopšte. Njen značaj i aktuelnost zasnivaju se zapravo u istraživačkom programu koji ona implicira, a ne — kao što se često može čuti — u nekoj konačnoj »naučnoj analizi načela raspodele i životnih uslova u socijalizmu i komunizmu«.[16]

Ove konstatacije otvaraju mogućnost vrednovanja interpretacija koje se oslanjaju pre svega na prvi deo *Kritike*. Već njihova ovlašna analiza je pokazala da se one — uprkos tome što njihovi stavovi protivreče jedan drugom — oslanjaju na istu problematiku prirodnih sposobnosti individuuma. A ta problematika u celini spada u oblast ideologije. Zbog toga se ne može govoriti o naučnim funkcijama tih dveju interpretacija, već o njihovim ideološkim funkcijama. Sa našeg stanovišta zanimljive su prvenstveno dve funkcije. Prva je u tome što naglašavanje, odnosno odvojeno razmatranje odnosâ raspodele i svođenje svih protivrečnosti u odnosima proizvodnje socijalističkog društva na »neostvarivanje načela raspodele prema radu« implicitno pretpostavlja da su pitanja raspodele uslovâ proizvodnje, to jest pitanja klasnosti, za proučavanje socijalističkog društva irelevantna. Besklasnost socijalističkog društva je u tom slučaju pretpostavljena, a ne dokazana, dok se

[14] Ibid., str. 18.

[15] Ibid., str. 18—19.

[16] M. Britovšek, *Uvodna beseda*, u: Marx in Engels, *Kritika Gothskega in Erfurtskega programa*, Ljubljana, 1975, str. 15.

Digitized by Google

»smetnje« u raspodeli prema radu nužno predstavljaju samo kao tehničke (nedovoljna preciznost »merila« i slično). Drugu funkciju smo već pomenuli: obe interpretacije su neposredno povezane sa glavnim međusobno suprotnim interesima koji se pojavljuju u socijalističkim društvima na području raspodele dobara, sa egalitarističkom i sa neegalitarističkom interesnom usmerenošću. U vezi s tim su zanimljivi zaključci o tome da je u većini socijalističkih društava interes glavni faktor u reprodukciji postojećih nejednakosti.[17] Zbog toga ne bi trebalo potcenjivati društveni značaj kritike postojećih nejednakosti koja se oslanja na egalitarnu interpretaciju Marxovog modela. A njen eventualni uticaj na smanjivanje nejednakosti ne može sakriti činjenicu da se ta kritika u celini kreće na terenu ideologije i da ne daje nikakva naučna saznanja o društvenim nejednakostima u socijalizmu.

Dosadašnje raspravljanje daje nam i osnovna ishodišta za opredeljenje u dilemi o teorijskom statusu proučavanja pojava društvene nejednakosti u socijalizmu (tu dilemu smo naznačili na početku ovog teksta). Očigledno je da su primedbe na račun potencijalnih teorijskih grešaka i opasnosti prilikom istraživanja društvene nejednakosti opravdane pod uslovom da se nejednakost posmatra odvojeno od ostalih komponenata strukture socijalističkog društva i od pitanja uslovâ reprodukcije toga društva. Istraživanje koje ne vodi računa o toj činjenici neizostavno će zapasti u empirizam i ideološko opravdanje (odnosno kritiku) nejednakosti u socijalizmu.

Ako smo do sad posmatrali samo raspodelu »sredstava potrošnje« u socijalizmu, to ne znači da je konstatacija zapisana u prethodnom pasusu relevantna samo za proučavanje ekonomskih nejednakosti, a ne i ostalih dveju dimenzija nejednakosti (to jest nejednakosti u političkoj moći i prestižu), odnosno nejednakosti u socijalizmu uopšte. Isto tako, ni sadržaj dosadašnjeg razmatranja ne znači da ekonomskoj nejednakosti unapred pripisujemo poseban značaj (u poređenju sa ostalim dimenzijama). Nešto iscrpnija analiza te dimenzije ukazuje samo na to da je raspodela materijalnih dobara privukla u literaturi — kako klasičnoj tako i savremenoj — prilično pažnje i da su teorijska razilaženja na tom području najočiglednija. Drukčije je s analizom drugih dveju dimenzija, jer su saznanja znatno fragmentarnija i nediferencirana. Tome ćemo morati da prilagodimo i naše razmatranje nejednakosti u političkoj moći i prestižu u socijalizmu: ograničićemo se samo na neke osnovne konstatacije i hipoteze.

Kao zanimljiv podsticaj za proučavanje nejednakosti u političkoj moći u društvima »prve faze komunizma« možemo pomenuti nesklad između Marxovih stavova u *Kritici* i u *Građanskom ratu u Francuskoj*.[18] Analizirajući postignuća Komune, Marx, naime,

[17] Vidi: M. Kerševan, *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*, Ljubljana, 1980, str. 54; S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, cit. izd., str. 171.

[18] Na taj nesklad naročito upozorava M. Janićijević u: *Socijalizam i ideja društvene jednakosti*, »Sociologija«, br. 3—4/1967.

Digitized by Google

pozdravlja meru po kojoj su svi nosioci političkih i administrativnih funkcija »morali vršiti javnu službu za radničku nadnicu«[19]. Taj stav je — kako naglašava M. Janićijević — u suprotnosti s načelom »raspodele prema radu« koje Marx (četiri godine kasnije) zastupa u *Kritici*. Pri ocenjivanju ovog nesklada treba imati u vidu da Marx pozdravlja »uravnilovku« u nagrađivanju nosilaca političkih i administrativnih funkcija samo kao jednu od mera koje bi sprečavale da javne službe postanu privatna svojina njihovih nosilaca.[20] (Druge takve mere su izbornost funkcionerâ, njihova stalna odgovornost i smenljivost.) Prema tome, nesaglasnost na koju ukazuje Janićijević više je prividna nego stvarna, jer Marx »uravnilovku« vidi kao specifičnu meru koja treba da spreči koncentraciju i monopolizaciju političke moći. Time Marx bar posredno ukazuje na to da je što egalitarnija distribucija političke moći jedan od konstitutivnih elemenata socijalističkog društva (potpun egalitarizam, očevidno, nije mogućan iz funkcionalnih razloga).

U tom smislu je indikativna i Lenjinova ocena (u *Državi i revoluciji)* da se u pomenutim merama najočiglednije manifestuje prekretnica od buržoaske demokratije ka proleterskoj demokratiji, koja stvarno znači demokratiju »za ogromnu većinu naroda«. Lenjin istovremeno naglašava da su te mere nužno povezane s uvođenjem društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. I baš u toj povezanosti treba tražiti razloge što klasici marksizma govore o stvarnoj demokratiji kao nužnom elementu socijalističkog društva. Uvođenje društvene svojine ne znači samo korenit preobražaj odnosâ u ekonomskoj sferi, već iziskuje i promenu karaktera i uloge političke instance.* Nov način upravljanja sredstvima za proizvodnju nije mogućan ako se u političkoj sferi zadržava dominacija jednih (političkih) interesa na račun drugih i s tim povezana nejednakost u političkoj moći. Dalje postojanje odnosâ dominacije (odnosno svojinskih odnosa) u poslednjoj konsekvenci nužno vodi monopolizaciji upravljanja sredstvima za proizvodnju. Zbog toga je ključni aspekt transformacije političkih odnosa u socijalističkom društvu ukidanje odnosâ (klasne) političke vlasti; smanjivanje nejednakosti u političkoj moći (»demokratija za ogromnu većinu naroda«) nužna je komponenta toga procesa. Prema tome, pomeranja u strukturi raspodele političke moći u socijalizmu mogu se proučavati samo kao moment ukidanja odnosâ klasne političke dominacije. Samo u toj perspektivi će se

[19] K. Marx, *Građanski rat u Francuskoj*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 28, »Prosveta«, Beograd, str. 271.

[20] Ibid.

* U tom kontekstu je indikativna Kardeljeva konstatacija (odnosi se, naravno, na jugoslovensko društvo) da »sada društvena nadgradnja u celini, a posebno politički sistem, postaje odlučujuće pitanje našeg daljeg uspešnog samoupravnog razvoja« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 18).

Digitized by Google

pokazati da je (relativno) egalitarna raspodela političke moći mogućna jedino uz korenitu kvalitativnu promenu političkih odnosa.

Uloga koju politička instanca ima pri ostvarivanju društvene svojine (a s tim i pri ukidanju klasnih odnosa) upućuje na opravdanost tvrdnje da se ekonomskoj instanci ne može bezuslovno pripisivati dominantna uloga u reprodukciji socijalističkog društva. S obzirom na to da se — bar u određenoj fazi razvoja socijalističkog društva — osnovne protivrečnosti društvene svojine ne mogu usredsrediti u sferi politike, možemo čak pretpostaviti da dominantna uloga ne pripada ekonomskoj, već političkoj sferi. Ta pretpostavka ima neizbežne implikacije i za proučavanje raspodele političke moći, jer upućuje na mogućnost da u strukturi (ne)jednakosti u socijalističkom društvu upravo dimenzija političke moći ima najveću »težinu«.

Na kraju se moramo — bar u nekoliko rečenica — dotaći i problematike nejednakosti prestiža u socijalizmu. Pošto je razmatranje te dimenzije nejednakosti tesno povezano s problematikom ideologije, najpre se postavlja pitanje ideologije u društvu (pretpostavljamo »idealnu« situaciju) u kojem su ukinuti, odnosno u kojem se otklanjaju uzroci i uslovi klasnog antagonizma. Ukidanje klasa ne znači — bar po našem shvatanju ideologije, odnosno ideološkog (kao posebne društvene instance) — kraj ideologije, već njenu korenitu transformaciju, kako u pogledu oblika tako i u pogledu uloge u društvenoj strukturi. Srž te transformacije upravo je u tome što sfera ideologije (postupno) prestaje da bude poprište klasnih antagonizama. Savremene strukture i uloge ideološke sfere su, dakle, povezane s tim da ideologija nije više član u reprodukciji određene klasne dominacije.

Za koncipiranje problematike nejednakosti prestiža u socijalizmu navedene konstatacije (odnosno hipoteze) imaju bar dve konsekvence. S jedne strane je očigledno da i u socijalizmu (bez obzira na to što socijalizam ne znači kraj ideologije) postoji nejednakost u presitžu, a, s druge strane, konstatacije o korenitoj transformaciji ideologije upućuju na to da se ta nejednakost mora radikalno razlikovati — kako po strukturi tako i po funkciji — od nejednakosti u ranijim istorijskim tipovima društva. Ako je dominantna (klasna) ideologija »oblikovala« prilično homogenu lestvicu prestiža, može se očekivati da će raspodela prestiža u socijalizmu biti manje predvidljiva i strukturirana, jer će je određivati znatno više činilaca (širi izbor relevantnih atributa i različiti načini njihovog vrednovanja). U tom kontekstu izgleda logična i pretpostavka da će u socijalizmu kao determinanta raspodele prestiža gubiti značaj društvena uloga pojedinca, a da će rasti značaj samog načina vršenja društvene uloge. Slučajnost i nestrukturiranost nejednakosti u prestižu mogle bi biti pokazatelj relativne samostalnosti i, čak, neskladnosti te dimenzije sa drugim dvema dimenzijama nejednakosti. Prema tome, trebalo bi da socijalizam, pored tendencije ka smanjivanju (svih vidova) društvene nejednakosti, nužno uključuje i tendenciju ka što nekumulativnijoj raspodeli društvenih dobara.

Digitized by Google

S obzirom na to da smo u našem razmatranju ostavili po strani niz pitanja koja se odnose kako na pojedine dimenzije nejednakosti u socijalizmu tako i na njihovu međusobnu povezanost, na kraju treba još jednom upozoriti da se ovde ograničavamo samo na osvetljavanje nekih ishodišta i hipoteza koje u vezi s proučavanjem društvene nejednakosti u socijalizmu otvara marksistička društvena teorija. Znači, ovaj tekst se ne može smatrati pokušajem analize društvene nejednakosti u socijalizmu, već samo pokušajem identifikacije nekih istraživačkih mogućnosti — pa i dilema — marksističke teorije. Razmatranje smo sebi olakšali time što smo stalno imali u vidu »idealni tip« socijalizma; tako smo mogli jasnije da istaknemo pojedine istraživačke probleme, mada pri tom nismo mogli sasvim izbeći izvestan shematizam i uprošćavanje. Konkretno istraživanje društvene nejednakosti u pojedinim socijalističkim društvima mora uzeti u obzir mnogo širi krug istraživačkih pitanja nego što smo ih (i zbog »idealno-tipskog« načina obrade) mogli identifikovati u ovom tekstu.

Digitized by Google

Veljko Milatović

Tendencije i uslovi snaženja institucionalne demokratije u Latinskoj Americi

Ekonomska kriza koju preživljava Latinska Amerika, najteža u njenoj novijoj istoriji, dublja nego ona tridesetih godina zapamćena kao velika depresija — izaziva ne samo niz neposrednih privrednih teškoća u svim zemljama ovog dijela svijeta, već i znatne unutrašnje (društvene i političke) i spoljnopolitičke posljedice. Ona znatno zaoštrava postojeće društvene suprotnosti u svim zemljama južnoameričkog kontinenta, kao i odnose zavisnosti između Latinske Amerike i Sjedinjenih Američkih Država.

Razmjere ekonomske krize u Latinskoj Americi, krize koja ne mimoilazi ni jednu zemlju, iako ona nije svuda istih osobina i intenziteta, najbolje se vide po sređenim podacima za 1983. godinu. Spoljni dug, koji je posljedica finansiranja razvoja kreditima (spoljnom, pozajmljenom akumulacijom) premašio je 320 milijardi dolara, a sada iznosi već blizu 350 milijardi. Na otplatu tog duga Latinska Amerika je morala prošle godine da utroši blizu 60 odsto svih deviznih prihoda, a samo za otplatu kamata 42 odsto deviznog priliva. Dabome, zemlje Latinske Amerike nisu bile u stanju da plate prispjele rate i kamate, pa su se dalje zaduživale, iako usporenim ritmom, radi otplate prispjelih dužničkih obaveza, odnosno ušle su u pregovore o odlaganju plaćanja i restrukturiranju dugova. U tome su uspjeli Meksiko i Brazil, a ostale zemlje još pregovaraju. Koliko je nepovoljan njihov položaj

Digitized by Google

— posljedica, pored ostalog, i nepravednih svjetskih privrednih odnosa — pokazuje podatak da je prošle godine neto odliv kapitala zemalja Latinske Amerike iznosio 31 milijardu dolara. Latinska Amerika je, dakle, finansirala savladavanje krize u razvijenim, vjerovničkim državama.

Već dvije godine uzastopno zemlje Južne Amerike bilježe negativnu stopu privrednog rasta, poslije više od tri decenije rasta privrede bržeg nego bilo u kojem drugom dijelu svijeta u razvoju. Za posljednje dvije godine bruto proizvod na ovom kontinentu opao je za blizu 5 odsto, što je vodilo opadanju proizvodâ po stanovniku od gotovo 10 odsto, (priraštaj je oko 3 odsto). Gotovo nema zemlje koja nije privredno stagnirala ili nazadovala. Naravno, to je, pored ostalog, posljedica i oštrih mjera privredne i finansijske stabilizacije i saniranja, što je vodilo recesivnim kretanjima, koja su opet, sa svoje strane, izazvala nagli skok nezaposlenosti (oko 30 odsto radne snage). U prosjeku koji važi za kontinent, inflacija je prošle godine iznosila preko 120 odsto. Naročito je teško pogodila radničke i srednje slojeve društva. Kresanje budžeta, investicija i uvoza izazvalo je recesivno ponašanje privrede, tako da svuda vlada nezaposlenost i opadanje kupovne moći stanovništva.

Ako se analizira privredna kriza Latinske Amerike, dolazi se do dva strateška zaključka:

— da je, prvo, iscrpen dosadašnji model ekonomskog razvoja zasnovanog na zamjeni uvoza, da je taj model, istina, dao rezultate i ubrzao industrijalizaciju i privredni polet i rast, ali da je vodio enormnoj koncentraciji bogatstva u malo ruku, jer je postojeći društveni sistem plodove privrednog rasta usredsredio u vrhu društvene piramide (vlasnici proizvodnih sredstava i kapitala). To je, opet, vodilo produbljivanju društvenih suprotnosti čak i u zemljama koje su privredno najbrže napredovale, a sadašnja kriza je te suprotnosti dovela do tačke usijanja. Zato preovladava ocjena da se model privrednog razvoja mora mijenjati, da on mora biti društveno pravedniji, jer je samo tako moguće stabilizovati demokratiju i izbjeći revolucionarna gibanja i potrese. Pored toga, budući razvoj mora se mnogo više zasnivati na unutarnjoj akumulaciji i na povećanom izvozu, dakle, na novoj i pravednijoj međunarodnoj podjeli rada;

— iz toga slijedi i drugi bitan zaključak u pogledu savladavanja krize, koji se svodi na odlučnu borbu za novi međunarodni ekonomski poredak u okviru UN i, posebno, u okviru Grupe 77, dakle, u tijesnoj vezi s ostalim zemljama u razvoju, s tim da se mnogo veća pažnja poklanja mogućnostima regionalne, latinoameričke privredne saradnje, prije svega latinoameričke ekonomske integracije u svim njenim oblicima, kao i drugim oblicima međusobne trgovinske, industrijske i tehnološke saradnje, u kojima se vide velike mogućnosti i rezerve za napredovanje, s tim da se koriste i oblici trgovine bez deviza (plaćanje i obračun u domaćoj valuti), kao i barter-trgovine.

Digitized by Google

I jedno i drugo — potrebu novog modela razvoja, kao i borbu za pravednije svjetske ekonomske odnose — podržala je i istakla Konferencija u Kitu (Ekvador), prva konferencija latinoameričkih vlada (bez SAD i uz učešće Kube) posvećena ekonomskim pitanjima i usklađivanju odgovorâ na krizu.

Kriza je, naravno, produbila i zaoštrila ekonomske (pa i političke) odnose Latinske Amerike sa Sjedinjenim Američkim Državama, koje imaju dominantan, bolje rečeno, hegemonistički ekonomski položaj i uticaj u ovom dijelu svijeta, a u očima tamošnjih vlada, i objektivno, glavni su krivac za tešku ekonomsku krizu Latinske Amerike. Istovremeno, veliki spoljni dug, čiji je lavovski dio kod američkih banaka ili američke vlade, kao i potreba pregovaranja o restrukturiranju dugova i dobijanju novih kredita (radi plaćanja starih dugova) vode, naravno, dodatnoj zavisnosti zemalja Latinske Amerike od SAD, pa zato kod mnogih i krajnja opreznost u odnosima s Reganovom vladom, nastojanje da se izbjegne svaki nepotrebni sukob, da se ne zaoštravaju odnosi. Jedno i drugo — veća zavisnost i veći otpor i želja za osamostaljivanjem ili bar smanjenjem dominacije SAD (putem diverzifikovanja spoljnih političkih, privrednih i finansijskih odnosa) bitan su element velike ekonomsko-finansijske krize u Latinskoj Americi.

Nesvrstanost sve više postaje glavno spoljnopolitičko opredjeljenje zemalja Latinske Amerike i Kariba. Nije riječ samo o brojčanom jačanju, koje se ogleda u pristupanju pokretu nesvrstanosti kao ravnopravnih članova niza važnih zemalja kao što su Ekvador i Kolumbija (pristup nesvrstanima tražila je i Venecuela, ali je to spriječio otpor Gvajane), već i o kvalitativno novom i većem angažovanju latinoameričkih vlada u pokretu nesvrstanih. Pokazuje se da je istorijski interes Latinske Amerike, izraz njene borbe za sopstvenu emancipaciju, za oslobođenje od dominacije SAD — upravo opredjeljenje za istinsku nesvrstanost, za njene izvorne oblike i načela. Sada sve latinoameričke zemlje članice pokreta nesvrstanih sve izrazitije zastupaju izvorna načela i opredjeljenja pokreta. Pri tom se nikako ne smije potcijeniti značaj i uloga dva člana-posmatrača, Meksika i Brazila. Ove dvije velike zemlje, preispitujući svoj položaj i interese, razmišljaju o ulasku u pokret kao punopravni članovi, a u praksi se — posebno Meksiko (u UN naročito) — ponašaju i djeluju kao nesvrstane zemlje (Meksiko je još i na čelu grupe Kontadora) i najčešće tijesno usklađuju svoje djelovanje s nesvrstanim zemljama u UN, Grupi 77. Pristupanje Meksika i Brazila pokretu nesvrstanosti znatno bi obogatilo i ojačalo pokret, unijelo u njega svježinu i nove ideje, posebno u borbi protiv neokolonijalizma, u čemu zemlje Latinske Amerike imaju bogata istorijska iskustva, znatno više od afričkih i azijskih zemalja.

Osjetno približavanje Latinske Amerike nesvrstanosti posljedica je, pored istorijskih interesa, i krize u vezi s Malvinskim

Digitized by Google

ostrvima, u kojoj je Latinska Amerika neposredno, na sopstvenoj koži, osjetila blokovsku politiku. Naime, dok su zemlje Latinske Amerike podržale Argentinu, njeno istorijsko pravo na suverenitet na tim ostrvima, mada ne i primjenu metoda sile, dotle su SAD ostale na strani Velike Britanije, dajući prednost svojim blokovskim, atlantskim interesima, a ne svojim interameričkim obavezama. To je izazvalo krizu interameričkog sistema, koja još nije prevaziđena, kao i raskid između zemalja Latinske Amerike i Sjedinjenih Američkih Država. S druge strane, Latinska Amerika je shvatila da ne može ništa očekivati (čak ni u Savjetu bezbjednosti) od SSSR-a, od drugog bloka, osim verbalnu podršku i propagandističke manevre. SSSR, naime, vidi i priznaje Latinsku Ameriku kao interesnu sferu SAD; Sovjetski Savez to ne osporava niti može osporavati (vojno, ekonomski ni politički). Sovjetski Savez, naime, ne želi nikakav frontalni sukob sa SAD zbog latinoameričkih država. U takvoj situaciji i poučene tim iskustvima, zemlje Latinske Amerike se približavaju pokretu nesvrstanosti i u njemu postaju znatno aktivnije (posebno Argentina, koja zna da u pregovorima s Velikom Britanijom u pogledu Malvina ne može ništa postići bez podrške nesvrstanih u UN).

Sadašnja ekonomska kriza Latinske Amerike, koja se neće prevazići za više godina, takođe djeluje u smjeru jačanja angažovanja u pokretu nesvrstanosti (i u Grupi 77). U borbi za emancipaciju, pogotovo za smanjenje dominacije SAD, nesvrstanost je prirodni prostor djelovanja, optimum do kojeg latinoameričke zemlje mogu da idu a da ne izazovu direktni otpor SAD. Zato će nesvrstanost u Latinskoj Americi i dalje rasti, kvantitativno i kvalitativno. Ne smije se zaboraviti da su značajne »rezerve« za jačanje pokreta nesvrstanosti upravo u Latinskoj Americi. To će, naravno, mnogo zavisiti i od orijentacije i aktivnosti samog pokreta nesvrstanosti koji trenutno djeluje dosta mlako, pogotovo kad je riječ o pitanjima koja interesuju Latinsku Ameriku (Srednja Amerika, Sjever-Jug).

Demokratizacija, koja je izraz objektivnih kretanja, izraz potreba, znatno je promijenila sliku Južne Amerike, a imala je djejstvo i na ukupni odnos snaga u Latinskoj Americi kao cjelini (ojačala je, na primjer, djelovanje u smjeru smirivanja u Srednjoj Americi i na Karibima, dok su raniji vojni režimi podržavali politiku SAD u tom dijelu svijeta). U tom procesu demokratizacije, u smjenjivanju vojnih režima i uspostavljanju parlamentarnih demokratija u Južnoj Americi (Peru, Ekvador, Bolivija), glavni prodor do sada predstavlja nesumnjivo demokratizacija u Argentini, uspon Alfonsina, što će svakako znatno uticati na susjedne zemlje (ubrzaće, na primjer, demokratske procese u Brazilu, koji su već u toku; zatim, proces demokratizacije naglo će ubrzati povratak demokratije u Urugvaju i, najzad, ubrzaće pad Pinočea), tako da će, u zavisnosti od brzine kojom bude stvorena i ponuđena alternativa prihvatljiva i za SAD, zavisiti i to koliko brzo

Digitized by Google

će pasti Pinoče i kada će doći do obnove parlamentarne demokratije u Čileu.

Demokratizacija, naravno, nije došla sama od sebe, niti je nečiji poklon, već je to plod uporne borbe naroda protiv vojnih režima. Može se reći da su vojni režimi svuda propali kao alternativa vlasti; oni nijesu donijeli napredak zemljama u kojima su bili na vlasti. (Vojni režimi u Peruu, u prvoj revolucionarnoj fazi sa Velaskom na čelu, i u Panami Torihosov režim, naravno, imali su sasvim drugačiji karakter.) U cjelini, desničarske vojne vlade su unazadile zemlje u kojima su bile na vlasti i kompromitovale se za duže vreme, posebno tamo gdje su pribjegavale državnom teroru, mučenjima i masovnom ubijanju (Argentina, Čile, Urugvaj i Brazil). Ekonomska kriza u tim zemljama ubrzala je slabljenje vojnih režima i njihov silazak s vlasti. Dodatni činilac u Argentini bio je poraz u ratu zbog Malvina, koji je sasvim kompromitovao vojni vrh. Objektivna posljedica toga procesa, koji još nije završen (Čile, Urugvaj) jeste slabljenje i kompromitovanje vojnih vrhova, čak i tamo gdje su oni prihvatili proces demokratizacije (Brazil, Peru, Ekvador, Bolivija). Vjerovatno se vojni režimi neće brzo oporaviti niti će u dogledno vrijeme predstavljati realnu alternativu vlasti, pogotovo ako demokratske vlasti budu imale uspjeha. Sve to, opet, znači i izvjesno slabljenje pozicija SAD, koje su se u prošloj dekadi, u vrijeme Kisindžera, oslanjale baš na vojne režime u okvirima takozvane »politike nacionalne bezbjednosti«. Sjedinjene Države se prestrojavaju i traže dogovor sa civilnim vladama i političkim snagama.

Glavnu prepreku i izazov za obnovljene demokratije predstavlja, naravno, privredna kriza, odnosno ekonomski haos koji nasljeđuju od vojnih vlada. U tom pogledu bitno saznanje jeste da su neophodne reforme društva, da se mora tražiti i izgraditi, još u toku prevladavanja krize, novi model privrednog razvoja, model koji mora biti pravedniji i privlačniji za šire slojeve društva, jer bez toga ne može biti ni trajne demokratske stabilizacije država i društva Latinske Amerike. Neke vlade, koje nijesu plod sadašnje demokratizacije, kao one u Venecueli i Meksiku, već jasno djeluju u smjeru savladavanja krize orijentacijom na veću participaciju masa i na pravičniju raspodjelu nacionalnog dohotka, što su dvije bitne karakteristike novog modela ekonomskog razvoja kojem se teži. Ta nužnost, neophodnost, neizbježnost društvenih reformi je, ujedno, realno postojeći prostor za djelovanje socijaldemokratski i demokratski nastrojenih snaga, partija i pojedinaca, što Socijalistička internacionala (SI) koristi kao priliku za jačanje svog uticaja u Latinskoj Americi. Jednostrano je i netačno stoga govoriti o prodoru SI u Latinskoj Americi; naprotiv, pravilnije je reći da se u latinoameričkim zemljama objektivno stvara prostor za reformističke poduhvate i na toj osnovi izrastaju i jačaju socijaldemokratske snage koje se povezuju i sa Socijalističkom internacionalom. Velike i druge relativno razvi-

Digitized by Google

jene zemlje u Južnoj Americi, u kojima je izrasla i relativno jaka radnička klasa i srednji slojevi, zahtijevaju društvene reforme, koje bi u sadašnjim okolnostima najbolje izražavale socijaldemokratske i reformističke partije i snage, bez obzira na to kako se formalno nazivale, pogotovo zato što je ljevica, sem u nekim slučajevima, nemoćna da pruži alternativu (ili je, pak, dogmatska i nije se oslobodila vezanosti za inostrane modele, ili je verbalističko-radikalna, ili je plakatski socijalistička, bez jasnog programa i fizionomije i bez oslonca na mase, ili je unaprijed orijentisana na oružanu borbu i »revoluciju« van istorijskog konteksta, realnih mogućnosti i podrške masa).

Objektivno i istorijski, na ovoj etapi razvoja, u Latinskoj Americi se javlja i otvara prostor i vrijeme za društvene reforme. To mogu sada da popune i iskoriste socijaldemokratski i reformistički orijentisane snage i partije koje Socijalistička internacionala nastoji da veže za sebe. Međutim, moglo bi se reći da je veći uticaj tih latinoameričkih snaga na Socijalističku internacionalu nego SI na njih (i Alfonsin je objektivno socijaldemokrata iako se njegova partija naziva radikalnom, kao i Suleova u Čileu). Da bi mogla da uspije, da bi bila prihvatljiva za socijaldemokratske snage u Latinskoj Americi, SI je morala da prihvati mnoge njihove zahtjeve i stavove. Radikalizovana »periferija« (Latinska Amerika) uticala je tako više na centar (SI) nego obrnuto. Za to ima dosta primjera. Pod uticajem partnerâ iz Latinske Amerike SI je morala da podrži: Nikaragvu i revoluciju u Centralnoj Americi; nezavisnost Portorika; borbu protiv vojnih režima i njihovo rušenje u Latinskoj Americi; zahtjeve latinoameričkih zemalja i zemalja u razvoju u dijalogu Sjever—Jug (iako Brantov izvještaj pokazuje granice do kojih u tom pogledu SI i socijaldemokratija Zapada mogu da idu a da ne izgube podršku svojih birača, sindikata i drugih; nesvrstanu orijentaciju u Latinskoj Americi itd.

Sve to pokazuje da SI i socijaldemokratske partije, naročito one u Latinskoj Americi, objektivno imaju pozitivnu ulogu u ovoj etapi istorijskog razvoja. Pored ostalog, ovo povezivanje sa socijaldemokratskim snagama Latinske Amerike dovelo je objektivno SI u realan sukob sa SAD, što je veoma značajno kako za te snage i njihovo ponašanje sada i ubuduće tako i za samu SI (iako ona na globalnom planu odnosa Zapad—Istok ostaje, naravno, na strani SAD kao njihov kritički saveznik). Socijalistička internacionala zato prihvata regionalizaciju, dajući latinoameričkoj socijaldemokratiji široku autonomiju u određivanju politike, što manje obavezuje SI, to jest partije u Zapadnoj Evropi, koje imaju drugačiju situaciju, potrebe i mogućnosti, birače i programe. Najzad, može se reći da je za Latinsku Ameriku i njene reformističke partije SI interesantna i kao kanal za dobijanje i privlačenje alternativnih finansijskih sredstava, tehnologije i trgovine u sklopu politike diverzifikacije razvoja i kao put smanjenja američke dominacije. Jer, Zapadna Evropa je za to važna karika, a u

Digitized by Google

njoj SI i njene članice. U pregovorima Sjever—Jug socijaldemokratske partije su jedini realno postojeći potencijalni saveznik u razvijenom svijetu, makar u okvirima korigovanja sadašnjeg međunarodnog ekonomskog poretka (Brantov izvještaj).

U sadašnjoj etapi razvoja socijaldemokratske i reformističke partije uopšte imaju, dakle, realne šanse i mogućnosti, a njihov program je, u krajnjoj liniji, prihvatljiv za nacionalistički dio latinoameričke buržoazije, za transnacionalne kompanije, pa i za SAD. To su ujedno i limiti reformističkog koncepta i nuđenja.

Digitized by Google

Prof. dr Petar Marković — dr Jovan Bukorović — Bogdan Svrkota: Proizvodnja i agrarna politika (Jugoslavija, zemlje Evrope, SAD i Kanada)

(»Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, 1983, strana 192)

Autori su se pri izradi ove publikacije koristili materijalima o raznim aspektima razvoja poljoprivrede, koje objavljuje Komitet za poljoprivredu Evropske ekonomske komisije (FCE) UN, sa sedištem u Ženevi, zatim razni komiteti i razne grupe Organizacije za ekonomski razvoj i saradnju (OECD), sa sedištem u Parizu. Svi ti materijali i studije sadrže podatke o razvoju poljoprivredne proizvodnje, radnoj snazi, produktivnosti, poljoprivrednim kapacitetima, prometu, agrarnoj politici i o planovima razvoja.

S obzirom na to da Jugoslavija, kao članica UN, učestvuje u radu svih njenih organizacija koje se bave problematikom poljoprivrede, razumljivo je da ova publikacija omogućava da se sagledaju dostignuća Jugoslavije u poređenju sa drugim zemljama, rejonima i kontinentima.

U ovoj studiji detaljno su obrađeni proizvodnja, promet i cene žita — pšenice i kukuruza, stoke — goveda, ovaca, svinja. U posebnom poglavlju prikazan je ekonomski položaj poljoprivrede pojedinih zemalja Evrope, uz upoređivanje sa Jugoslavijom. Detaljno su date cene *inputa* industrijskog porekla za poljoprivredu i cene poljoprivrednih *outputa*.

Zapravo, u prvom delu priloga su prezentirani mehanizmi agrarne

Digitized by Google

politike zemalja ZET-a, EFTA, SEV-a i Afrike i Kanade. U drugom delu je dat detaljniji prikaz prometnih tokova poljoprivrednih proizvoda.

U poglavljima u kojima se govori o žitu autori ističu da polovinu svetske proizvodnje čine hlebna žita (pšenica, pirinač, raž), a ostalo su žita za ishranu stoke. Proizvodnja, pa i potrošnja neravnomerno su raspoređene, a u postojećem ekonomskom poretku sve više se produbljuje jaz između onih koji imaju previše žita za ishranu ljudi i stoke i onih koji nemaju ni minimum potrebnih količina hleba. Osam vrsta žita, koliko se proizvodi u svetu, različito je raspoređeno po pojedinim regionima. Pšenica je vodeća u ukupnoj proizvodnji žita u svetu, ali nije vodeća vrsta žita na svim kontinentima, mada je gotovo svuda glavno hlebno žito. Prosečno za ceo svet vodeće mesto ima pšenica (444,5 miliona tona), zatim pirinač i kukuruz 399,8, odnosno 392,2 miliona tona. Proizvodnja kukuruza se sve više povećava i svakako će ova kultura u bližoj budućnosti preuzeti vodeće mesto u svetu.

Evropa uvozi više od 26 miliona tona pšenice, od čega samo za ishranu stoke utroši 18 miliona tona.

Najveću proizvodnju žita po stanovniku imaju Severna i Centralna Amerika, 906 kg, zatim dolaze Okeanija i SSSR. Dalje slede Evropa — 534 kg, Južna Amerika — 257 kg, Azija — 251 kg, a na začelju je Afrika sa 151 kg po stanovniku.

Razlike u proizvedenim i raspoloživim količinama žita po stanovniku na kontinentima ukazuju na razlike koje postoje u ekonomskom položaju stanovništva pojedinih kontinenata.

Ujedinjene nacije grupišu sve zemlje sveta u tri regiona: privredno razvijene zemlje sa tržišnom privredom, zemlje u razvoju sa tržišnom privredom i socijalističke zemlje.

Najveću količinu žita po stanovniku imaju privredno razvijene zemlje (676 kg), pa socijalističke zemlje i zemlje u razvoju 213 kg. Sličan je redosled i kada se analizira proizvodnja žita po hektaru.

Razvijene zemlje prosečno troše oko 120 kg žita po stanovniku, oko 400 kg žita po stanovniku troši se za proizvodnju mesa i mleka (oko 80 kg mesa po stanovniku), a ostalo se izvozi. Zemlje u razvoju svojom proizvodnjom podmiruju jedva oko polovine svojih potreba u žitu, a 50% uvozom.

U svetskom prometu nalazi se oko 200 miliona tona žita, što je oko 15% svetske proizvodnje.

U planovima (kratkoročnim i dugoročnim) svih zemalja sveta proizvodnja žita zauzima centralno mesto, mada svaka zemlja pitanje proizvodnje žita postavlja u zavisnosti od svog konkretnog interesa.

Autori posebno ukazuju na proizvodnju i promet pšenice kao osnovnog hlebnog žita najvećeg dela stanovništva sveta, pa bi se moglo reći da je istorija pšenice u stvari istorija poljoprivrede i društva. Osim toga, od svih poljoprivrednih proizvoda pšenica ima i najdužu trgovačku istoriju.

Svetska proizvodnja pšenice dostigla je nivo od oko 450 miliona tona, sa tendencijom daljeg porasta. Prosečno po stanovniku proizvede se u svetu oko 100 kg pšenice. U svetskim razmerama za poslednjih trideset godina proizvodnja pšenice se povećala 2,52 puta, mada je ta proizvodnja u regionima i pojedinim državama različita. U SSSR-u proizvodnja pšenice po stanovniku iznosi oko 373 kg, a u SAD 270 kg, mada se SSSR javlja kao veliki uvoznik pšenice, a SAD kao veliki izvoznik. To ukazuje na sledeću činjenicu: ukoliko je veći dohodak po stanovniku, manja je potrošnja žitnih (skrobnih) kalorija, a veća potrošnja kalorija životinjskog porekla.

Kapitalističke zemlje Evrope smanjile su površine pod pšenicom poslednjih pet decenija za 11%, a povećale prosečan prinos po hektaru 2,6 puta.

Socijalističke zemlje Evrope (sem SSSR-a) smanjile su površinu pod pšenicom za poslednjih pet decenija za oko 10%, ali su

Digitized by Google

povećale prosečni prinos po hektaru 2,7 puta.

U Jugoslaviji su površine pod pšenicom smanjene u proteklih pet decenija i iznose oko 26%, što je više nego prosečno za prethodne dve grupe zemalja Evrope, ali je povećan prosečan prinos po hektaru 2,8 puta.

Trajna rešenja dovoljne proizvodnje i suficita su ostvarena u SAD, Kanadi i Australiji, gde je primenjena krupna proizvodnja pšenice, i to na komercijalnoj osnovi.

U svetskom prometu pšenice mogu se uočiti određene tendencije. Izvoz iz SAD sada čini 50% svetskog izvoza, izvoz iz Kanade oko 17%, Australije oko 12%, Francuske oko 9%. Evropa još i danas više uvozi pšenicu nego što izvozi.

Svetske komercijalne zalihe pšenice iznose oko 10—16% od ukupne proizvodnje i u takvom obimu one nisu u mogućnosti da imaju funkciju regulisanja ponude i tražnje na svetskom tržištu.

U daljem toku studije autori ukazuju na proizvodnju kukuruza. Za pet poslednjih decenija proizvodnja kukuruza u svetu se povećala 3,5 puta, više nego proizvodnja pšenice (2,6 puta). Severna Amerika daje oko 52% ukupne svetske proizvodnje kukuruza, a samo SAD oko 45% ukupne svetske proizvodnje.

Udeo Jugoslavije u ukupnoj svetskoj proizvodnji kukuruza iznosi 2,5%. U kapitalističkim zemljama Evrope površine pod kukuruzom su se povećale. Socijalističke zemlje Evrope blago smanjuju površinu pod kukuruzom, ali brže nego kapitalističke zemlje povećavaju prosečne prinose po hektaru, a time i ukupnu proizvodnju. U Jugoslaviji se smanjuju površine pod kukuruzom, a nešto se blaže povećava prosečan prinos nego u dve prikazane grupacije evropskih zemalja. U svetskom prometu nalazi se oko 100 miliona tona takozvanih sekundarnih žita (kukuruz, ječam, ovas, sirak, proso), od čega kukuruz čini više od 90% svih sekundarnih žita. Severna Amerika, zajedno sa Argentinom, obezbeđuje više od 80% svetskog izvoza.

Glavno uvozno područje sekundarnih žita je Evropa (uključujući SSSR), na koju otpada više od 50% ukupnog svetskog uvoza. Cene kukuruza su u pojedinim područjima, zavisno od proizvodnje, različite. Podaci pokazuju da je cena kukuruza u Jugoslaviji najniža u Evropi, ali da se u poslednjoj deceniji smanjuju razlike u cenama kukuruza u Jugoslaviji i drugim evropskim zemljama.

U poglavlju koje govori o stoci i mesu autori ukazuju na činjenicu da u svim zemljama i delovima sveta stočarstvo ima veliki privredni značaj za poljoprivredu, ishranu stanovništva, razne prerađivačke industrije, trgovinski bilans itd. Danas u svetu ima oko 1,2 milijarde grla goveda, oko milijardu svinja, dve milijarde ovaca i koza, više od tri milijarde živine i drugo. O govedarstvu se kaže da je u najvećem delu sveta uzgoj goveda pašnjački i veoma ekstenzivan.

U Aziji se gaji najveći broj goveda, što, zajedno sa Kinom, čini 362,7 miliona grla, a u samoj Kini 53,4 miliona grla. Drugi veliki region uzgoja goveda je Južna Amerika sa 213,8 miliona, zatim slede Severna Amerika sa 180,4 miliona i Afrika sa 170,9 miliona grla, mada je taj broj u pojedinim zemljama različit.

Evropa (bez SSSR) svrstava se među veće govedarske regione u svetu, sa 132 miliona grla.

Proteklih trideset pet godina proizvodnja mesa u svetu je povećana 3,2 puta. Proizvodnja je najbrže rasla u Okeaniji — 6,3 puta, Aziji — 6,1, Africi — 4,2 i u Evropi — 3,5 puta.

Potrošnja govedjeg mesa po stanovniku je različita u pojedinim zemljama.

Razvojne tendencije govedarstva u pojedinim grupama zemalja su različite.

Kapitalističke zemlje Evrope u proteklih pet decenija povećale su broj goveda za 36%, dok se broj stanovnika povećao za 24%, a oranične površine su u ovim zemljama smanjene za oko 25%.

Digitized by Google

U socijalističkim zemljama Evrope razvoj govedarstva je bio, takođe, intenzivan. Broj goveda je u pet decenija povećan za 48%, a broj stanovnika za 16%. Proizvodnja mesa po stanovniku je više nego udvostručena. U Jugoslaviji proizvodnja mesa je povećana u pet decenija 3,5 puta, a broj goveda samo za 16%. U SAD i Kanadi broj goveda se povećao u razmatranom periodu za oko 40%, broj stanovnika za više od 75%, a proizvodnja mesa 2,1 puta.

Poslednjih decenija u svetskom prometu se nalazi oko 3,4 miliona tona goveđeg mesa ili približno 1,0 kg po stanovniku. Najveći izvoznici goveđeg mesa su Južna Afrika i Okeanija. Evropa je najveći uvoznik goveđeg mesa. Godišnji uvoz je od 1,3 do 1,6 miliona tona ili 40—60% ukupnog svetskog uvoza goveđeg mesa. Slična su kretanja u Severnoj i Srednjoj Americi, drugom najvećem uvoznom regionu sveta. Sve to utiče na to da se u prometu u regionima postižu i različite cene mesa.

Posle goveda ovce dolaze na drugo mesto u svetu po broju, kao i po ekonomskom značaju za poljoprivrednike. Gajenje ovaca je uglavnom vezano za prirodne izvore hrane, livade i pašnjake, pa se i rejoni sa ovcama poklapaju, uglavnom, sa rejonima livada i pašnjaka, i to predstavlja osnovni izvor dohotka stanovništva tih područja.

Ceni se da broj ovaca u svetu iznosi blizu milijardu i dve stotine miliona, a samo na prostranim pašnjacima Okeanije nalazi se oko 20% ukupnog broja ovaca u svetu. Drugi veliki rejon na kojem se gaje ovce predstavljaju Kina, zatim SSSR, a kao zemlje sa većim brojem ovaca smatraju se još Turska, SAD, Etiopija, Jugoslavija i druge. Može se zapaziti da se broj ovaca sporije povećavao u ovom stoleću u odnosu na druge vrste stoke, u prvom redu zbog smanjivanja krmne baze za ovčarstvo, nedostajanja radne snage i razvoja industrije sintetičkih vlakana.

Tendencije razvoja ovčarstva pokazuju da se u kapitalističkim zemljama Evrope u poslednjih pet decenija broj ovaca povećao za 127%, a broj stanovnika za 124%. U socijalističkim zemljama Evrope broj ovaca je povećan za 48%, a stanovnika za 115%. U SSSR-u se za poslednjih pet decenija broj ovaca povećao za 80%, a stanovnika za 35%. U Jugoslaviji se broj ovaca neprestano smanjuje, a u SAD i Kanadi smanjen je broj ovaca za poslednjih pet decenija za 71%, dok se broj stanovnika povećao za 51%.

Proizvodnja ovčjeg mesa u svetu dostiže oko 6 miliona tona. Sa takvim obimom ovčje meso čini oko 4% ukupne svetske proizvodnje svih vrsta mesa. U godišnjem prometu nalazi se oko 17% ukupne svetske proizvodnje ovčjeg mesa. Oko 80% ukupnog svetskog izvoza ostvaruje Okeanija. Ostalih 20% realizuju Južna Amerika, Evropa i Azija.

Najveći uvoznik ovaca je severozapadna Evropa, na koju otpada oko 55% ukupnog uvoza.

Prema privrednom značaju koze ne zaostaju za ovcama i u mnogim regionima daju najveću količinu mesa i mleka, naročito u Aziji i Africi.

U publikaciji je dat i pregled razvoja svinjarstva u svetu. Danas u svetu ima oko 779,3 miliona svinja. Azija je u tom pogledu najznačajniji region, gde se, zajedno sa Kinom, gaji oko 370,1 milion svinja, što čini polovinu svetskog fonda. Drugi najznačajniji region je Evropa, sa oko 174,1 milion ili 22,3% ukupnog svetskog fonda svinja. Dat je i prikaz njihovog rasporeda po zemljama u okviru pojedinih regiona.

U kapitalističkim zemljama Evrope broj svinja se u poslednjih pet decenija povećao 2,252 puta, a stanovnika za 23,7%, dok je proizvodnja svinjskog mesa porasla 3,13 puta. U socijalističkim zemljama Evrope broj svinja se povećao 2,7 puta, a stanovnika za 16%.

U Jugoslaviji je za poslednjih pet decenija povećan broj svinja za 2,25%, proizvodnja mesa 5,3

Digitized by Google

puta, a broj stanovnika za 42,5%. U SAD i Kanadi u tom periodu broj svinja se povećao samo za 12%.

Od ukupne proizvodnje svinjskog mesa u svetu u prometu se nalazi oko 2,9%. Evropa je najveći uvoznik, zatim Azija, Severna i Centralna Amerika. U knjizi su prikazane i cene svinjskog mesa u pojedinim regionima zemalja.

Posebno poglavlje ove publikacije obrađuje ekonomski položaj poljoprivrede, cene osnovnih poljoprivrednih proizvoda (pšenice, kukuruza, ječma, krompira, šećerne repe), kretanje cena stočarskih proizvoda (goveđe, svinjsko i pileće meso, jaja, mleko), kao i cene sredstava za reprodukciju u poljoprivredi, uz odnose između cena.

Dat je takođe prikaz podsticajnih mera za uvećanje dohotka i prometa u oblasti poljoprivrede u nekim zemljama Evrope i SAD (paušalna pomoć po hektaru, ciljevi jedinstvene agrarne politike, jedinstveno tržište, preferencijali zajednice, zajednička finansijska odgovornost, suodgovornost proizvođača, dažbine, izvozne stimulacije i drugo.

Prikazana je jedinstvena organizacija tržišta žita, šećera, masnih materija i proteinske krme, stočarskih proizvoda, mlečnih proizvoda, mesa — goveđeg, ovčjeg, kozjeg, svinjskog, zatim jaja i živine. I, na kraju, u posebnom aneksu date su glavne odlike jedinstvenih organizacija tržišta ratarskih i stočarskih proizvoda.

Kako »žitna kriza«, bolje reći, glad, pritiska čovečanstvo od njegovog postanka, pa još i danas u svetu izaziva masovno umiranje od gladi, čemu je uzrok slaba ishrana, ova publikacija predstavlja vredan doprinos autorâ i njenim se posredstvom mogu sagledati mesto poljoprivrede, njene trenutne i dalje mogućnosti u savladavanju i ublažavanju gladi u svetu. Stoga je preporučujemo svima onima koji se teorijski ili praktično bave ovom problematikom.

Dragić Živković

Dr Radovan Vukadinović: Hladni rat i Evropa

(»August Cesarec«, Zagreb, 1984)

Knjiga prof. dr Radovana Vukadinovića *Hladni rat i Evropa* pojavila se u vreme duboke krize u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, kada se sve češće susrećemo sa tvrdnjom da se nalazimo na pragu drugog hladnog rata. Imajući to u vidu, ova knjiga će, uz sve drugo, pripomoći da se razaznaju sličnosti, ali i razlike između stanja u međunarodnim odnosima u pedesetim i početkom šezdesetih godina i ovog današnjeg, kada se približavamo poslednjoj deceniji XX veka.

Najelementarnija definicija hladnog rata jeste da je to stanje u odnosima supersila i njihovih blokovskih grupacija u kome bivaju upotrebljena sva sredstva konfrontacije, sem onih koja bi mogla dovesti do nuklearnog rata. Kao i sve definicije, i ova je nepotpuna, ali ipak dosta precizno naznačava tri dimenzije hladnog rata: (a) da je to stanje konfrontacije supersila; (b) da sukobljene strane upotrebljavaju sva sredstva kojima raspolažu za jačanje svojih i slabljenje protivničkih pozicija; (c) da se uzdržavaju jedino od upotrebe onih sredstava ili preduzimanja onih koraka koji bi mogli dovesti do nuklearnog rata.

Hladni rat, kao stanje sveopšte konfrontacije supersila, hronološki i politički je ovičen prethodnim razdobljem savezničke saradnje u drugom svetskom ratu i počev od šezdesetih godina popuštanjem međunarodne zategnutosti, koje je od početka sedamdesetih godina nazvano detantom. To, sa svoje strane, ne znači da su stanje i tendencije koje su prethodile hladnom ratu, kao i one koje su mu usledile, odvojeni od stanja i tendencija u samom hladnom ratu, budući da, uprkos svim cikličkim kretanjima u međunarodnim odnosima, postoji kontinuitet osnovnih činilaca koji deluju na svetske prilike. Ni jedna faza u

Digitized by Google

razvoju posleratnog sveta nije odvojena od druge kineskim zidom. Isto tako, ne bi bilo pravilno smatrati da su različite faze u razvoju međunarodnih odnosa jednoobrazne, homogene, bilo u kom smislu. Poznato je da je i u doba hladnog rata dolazilo, uslovno rečeno, do određenih detantskih situacija (na primer, sredinom pedesetih godina Četvorna konferencija u Ženevi, sporazum o Austriji itd.), kao što je i u uslovima detanta dolazilo do nastupanja tipičnih hladnoratovskih situacija. Ali, gledano u celini, razdoblje hladnog rata ima svoj specifikum izražen u oštrini i sveobuhvatnosti konfrontacije supersila.

Postoji nekoliko važnijih pokazatelja stanja hladnog rata. Pre svega, reč je o kršenju svih sporazuma i dogovora kojima se regulišu uzajamni odnosi supersila i međunarodni odnosi u celini. U razdoblju hladnog rata supersile su bez ikakvih skrupula kršile odredbe Povelje UN, koje su u prethodnoj fazi same, dogovorno formulisale. One su dezavuisale i u praksi anulirale temeljne ciljeve međunarodnopravnog poretka: zabranu primene sile, pritiska, intervencije i mešanja u unutrašnje poslove, poštovanje pravne jednakosti i ravnopravnosti država, pravo na samoopredeljenje, načelo mirnog rešavanja sporova itd. Sličan je bio odnos i prema svim drugim preuzetim obavezama. Pitanja koja su bila regulisana u Jalti i Potsdamu našla su se u središtu konfrontacije supersila, posebno takozvano nemačko pitanje, sa svim političkim, teritorijalnim i drugim implikacijama. Sledeći važan pokazatelj oštrine i sveobuhvatnosti hladnog rata jeste delimično ili potpuno paralisanje svih bilateralnih i međunarodnih institucija, odnosno njihovo pretvaranje u poprište sukoba supersila i blokovskih grupacija. Poglavito stvorene da omogućuju saradnju država i regulisanje pitanja značajnih za funkcionisanje međunarodne zajednice, ove institucije bivaju uvučene u raspre supersila i podređene njihovom sukobu: umesto saradnje, poenta je na razdoru, umesto rešavanja otvorenih međunarodnih pitanja, poenta je na blokiranju i nametanju odluka. U vreme hladnog rata supersile su gotovo u potpunosti paralisale Organizaciju ujedinjenih nacija u ostvarivanju njene kapitalne funkcije — očuvanja mira i bezbednosti.

Celokupna strategija supersila u sklopu hladnog rata koncipirana je u skladu s tim da se suzbije druga supersila i obezbedi vlastita premoć. Kao u totalnom ratu, svi potencijali i sva sredstva su podređeni tom strateškom cilju. U tom kontekstu, izvanredno značajnu ulogu imalo je uspostavljanje blokovskog savezništva i uporišta na svim geografskim i političkim tačkama u svetu. Sfere interesa se uspostavljaju na bazi ideološkog istomišljeništva, zajedništva političkih interesa, vršenjem vojnog i političkog pritiska, korišćenjem ekonomske pomoći, primenom ekonomskog embarga, upotrebom oružane sile, instrumentima unutrašnje subverzije i na mnoge druge načine. Cilj je, u stvari, totalna bipolarizacija međunarodnih odnosa, krstaški rat jednog protiv drugog blokovskog tabora.

Među supersilama koje se nalaze u hladnom ratu ne postoje nikakvi pisani ili prećutni sporazumi o uzdržavanju od sredstava ili koraka koji bi mogli dovesti do nuklearnog sukoba. Budući da hladni rat teče, po pravilu, na samoj ivici mogućeg nuklearnog rata, teško je sistemom pretpostavki tačno odrediti kako će na pojedini potez jedne reagovati druga supersila. Isto tako, nikada se ne zna da li će zbivanja izmaći kontroli strana angažovanih u hladnom ratu. To i čini da se nad hladnim ratom, kao njegova senka, nadvija opasnost od nuklearnog sukoba. Postoji, međutim, pretpostavka da supersile neće izvršiti oružanu intervenciju ni na jednu zemlju koja se nalazi u suparničkoj vojno-političkoj grupaciji, odnosno pod njenim atomskim kišobranom. Postoji, takođe, pretpostavka da će se i jedna i druga supersila uzdržavati od oružanih intervencija i teritorijalnih osvajanja izvan kruga zemalja u vojno-političkim grupacijama, koji bi mogli dovesti do takvog poreme-

Digitized by Google

ćaja u ravnoteži snaga da bi suparnička snaga mogla doći u iskušenje da odgovori upotrebom nuklearnog oružja. Tim pretpostavkama bi se mogle označiti fluidne granice do kojih supersile mogu da idu u hladnom ratu a da se ne sunovrate u nuklearni rat. Lideri i političke strukture koji donose odluke suočeni su sa neprekidnom opasnošću da povuku pogrešan potez.

Izvrstan poznavalac teorije međunarodnih odnosa i celokupne posleratne svetske političke istorije prof. dr Radovan Vukadinović je već svojim prethodnim knjigama, a posebno onima u kojima je analizirao moć i uticaje SSSR-a i istočnog bloka i SAD i zapadnog bloka, stvorio neophodne uporišne tačke za dve knjige koje će logično zaokružiti njegov obiman naučno-publicistički opus: jednu već imamo pred sobom, to je ova o hladnom ratu, dok će se druga, o detantu, verovatno pojaviti u skoroj budućnosti. Time ćemo dobiti kompletnu istoriju poslerat-nih međunarodnih odnosa, sa težištem na zbivanjima u Evropi (iz koje su potekla dva svetska rata, hladni rat, pa i sam detant) iz pera našeg istaknutog naučnog radnika i plodnog publiciste.

Knjiga *Hladni rat i Evropa* (sa podnaslovom: Hladni rat kao model međunarodnih odnosa, Vojne strategije supersila) ima šest poglavlja.

U prvom poglavlju autor se bavi određivanjem samog termina hladnog rata, ukazujući da se on pojavio još u ranijim epohama, ali da je svoju aktuelnu sadržinu dobio tek kada se pojavila knjiga Voltera Lipmana sa tim nazivom, potkraj 1947. godine. U skladu s tim, autor i sam nastanak hladnog rata situira u prve posleratne godine, pa se u tom sklopu opredeljuje i za iznalaženje njegovog sadržaja i karakteristika da bi utvrdio da je reč o jednom novom modelu međunarodnih odnosa.

U drugom poglavlju su elaborirana bitna obeležja posleratnog sveta, u koja autor ubraja pojavu socijalističkih zemalja i izrastanje Sovjetskog Saveza u silu prvog reda, rušenje stare političke strukture u Evropi, opadanje moći bivših evropskih metropola i izrastanje SAD u apsolutnog lidera i hegemona zapadnog sveta, sazrevanje ideje nacionalne nezavisnosti sa klimaksom u antikolonijalnoj revoluciji, stvaranje sistema Ujedinjenih nacija. Analizirajući različite periodizacije hladnog rata, on se opredeljuje za tri ključne etape: prvu od 1945. do 1946, drugu od 1947. do 1949. i treću etapu od 1950. do 1960. godine. Ovu šemu razvoja hladnog rata prof. Vukadinović potkrepljuje glavnim događajima koji su uticali na njegov tok i razvoj.

U trećem poglavlju susrećemo se sa spoljnopolitičkim doktrinama hladnog rata, pretežno onima koje su dominirale u zapadnom svetu. U prvom redu je reč o takozvanoj Trumanovoj doktrini, koja je predstavljala početak američkog globalizma. Začeta je organizovanjem pomoći Turskoj i Grčkoj i završila se postavljanjem temelja čitavom sistemu vojnih paktova: NATO, CENTO, SEATO i ANZUS. Pažnju autora, zatim, privlači doktrina »zadržavanja komunizma«, u koju su ugrađeni vidokruzi Džordža Kenana. Korak dalje otišla je doktrina »odbacivanja komunizma i oslobađanja« koju je inicirao Din Ačeson, a celovito razvio u stratešku opciju Džon Foster Dals. Antitezu ovim doktrinama, koje nisu postigle svrhu, predstavljala je koncepcija dezangažovanja za koju su se zalagali fleksibilniji zapadni i američki političari poput Fulbrajta i drugi. Najzad, upoznajmo se sa Staljinovim viđenjem hladnog rata, Ždanovljevom teorijom dvaju tabora — imperijalističkog i antidemokratskog i antiimperijalističkog i demokratskog tabora.

U četvrtom poglavlju prve stranice su posvećene vojno-političkom savezu zapadnog sveta — NATO-u. Autor sledi logičan redosled: prati pripreme za osnivanje zapadnog vojnog bloka, istražuje uzroke, analizira ciljeve i načela, mehanizam, kao i delatnost NATO-a u godinama hladnog rata. Tom instruktivnom odeljku sledi njegov blokovski pandan — stvaranje Varšavskog ugovora. Autor istražuje osnovne motive razvoja

Digitized by Google

odnosâ u Istočnoj Evropi i u SSSR, ne zanemarujući uticaj ni međunarodnih kretanja ni unutrašnjeg razvoja u SSSR-u. Na kraju, predočava pravnu strukturu Varšavskog ugovora, principe i ciljeve, organizaciju i metode njegovog delovanja.

U petom poglavlju se govori o strategiji i strategijskim doktrinama blokovskih vojno-političkih grupacija. U prvom odeljku je reč o NATO-u i nizu doktrina zapadne vojne alijanse koje su se smenjivale tokom trajanja hladnog rata. Ako bi se iz tog obimnog razmatranja izvlačilo naravoučenije, neminovno bi se moralo doći do zaključka da je reč o doktrinama koje su kao sublimat hladnog rata, u stvari, doživele poraz kao i on sam. Prateći razvoj novih sistema naoružanja, ove doktrine su dospele do apsurda: kao i strategijsko nuklearno naoružanje, i one same predstavljaju skliznuće sa terena razumne politike, jer bi nuklearna katastrofa predstavljala kraj ljudske civilizacije. U odeljku u kome razmatra strategiju i doktrine Varšavskog ugovora autor se posebno zadržava na posleratnom razvoju sovjetskih oružanih snaga i uopšte novom odnosu snaga u svetu. Veoma je interesantno naznačavanje razlika između sovjetske vojne doktrine u vreme Staljina i u vreme Hruščova.

U šestom poglavlju su elaborirani elementi koji su doveli do prevazilaženja hladnog rata. Na prvom mestu je reč o postizanju nuklearnog pariteta i svim reperkusijama koje je to imalo na odnose snaga u svetu i odustajanje supersila od ostvarivanja svojih globalnih strateških ciljeva posredstvom direktne upotrebe vojne sile i nuklearnog oružja. Drugi faktor je dezintegracijski proces unutar nekada jedinstvenog »socijalističkog lagera«. Treći faktor su prestrojavanja u zapadnom svetu, koja su naročito došla do izražaja u većem političkom i ekonomskom osamostaljivanju Zapadne Evrope od SAD. Četvrti faktor bi bila pojava novih zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike, praćena razgrađivanjem blokovskog bipolarizma, zaoštravanjem suprotnosti Sever—Jug, pojavom i delovanjem politike i pokreta nesvrstanosti.

Pouka i poruka ove knjige (snabdevene i pregledom najvažnijih događaja u svetu od 1945. do 1964. godine) jeste da je svet uspeo da prevaziđe razdoblje hladnog rata, zahvaljujući uočavanju opasnosti od nuklearnog sukoba i boljem sagledavanju vitalnih zajedničkih interesa čitavog čovečanstva. Uprkos dubokoj političkoj i ekonomskoj krizi u kojoj se svet nalazi u sadašnjem političkom i vremenskom trenutku, ne bi se moglo govoriti o mehaničkom ponavljanju hladnog rata, odnosno jedne faze koja pripada posleratnoj istoriji međunarodnih odnosa. Treba verovati da se iz sadašnje krize detanta svet neće sunovratiti u novi hladni rat, već da će nastojati da stvori pretpostavke za univerzalni detant na principima aktivne i miroljubive koegzistencije.

Ranko Petković

François Mitterrand: Ovdje i sada (Razgovori s Guyjem Claisseom)

(»Globus«, Biblioteka »Novi svijet«, Zagreb, 1983)

Kada je 10. maja 1981. godine François Mitterrand, nakon izborne pobjede na predsjedničkim izborima, uselio u Elizejsku palaču s programom promjena za narednih sedam godina, ukoliko se ne dogodi ništa nepredviđeno, svima je moralo biti jasno da je tim danom za Francusku otpočeo jedan novi period — period realizacije »socijalističkog projekta«, prihvaćenog na kongresu Socijalističke partije Francuske u Mecu 1979. (str. 49).

Knjiga razgovora Françoisa Mitterranda i novinara Guvja Claissea, *Ovdje i sada*, specifična je i zanimljiva barem iz dva razloga:

Digitized by Google

prvo, stoga što su još uvijek relativno rijetke knjige koje nastaju na osnovi razgovora s određenom ličnošću i zbog toga što u takvim prilikama govornik, točnije, sugovornik, ima veću slobodu izricanja sudova, davanja ocjena, procjenjivanja situacija i izvođenja analiza i analogija *ad hoc* negoli u knjizi koja nastaje na klasičan način; i, drugo, stoga što obiluje inspirativnim temama i problemima koje Mitterrand naznačava, često se upuštajući i u dublja razmatranja određenih pitanja, a napose stoga što knjiga, na neki način, predstavlja svojevrsni predizborni manifest Socijalističke partije Francuske (razgovor je vođen u ljeto 1980) i politički *credo* Françoisa Mitterranda, ali umnogome i Socijalističke partije Francuske.

Razgovor-knjiga podijeljen je na sedam dijelova, ali se uvjetno može podijeliti, kao što to čini i pisac pogovora Rade Kalanj, na tri kruga pitanja: prvo, pitanja socijalizma u Francuskoj i, s tim u vezi, karakterizacija strategije Socijalističke partije (str. 268); drugo, pitanja suvremenog francuskog društva i tip vladavine koji socijalisti dugoročno žele mijenjati prema većoj socijalnoj pravdi i demokratskom upravljanju institucijama (str. 270); i treći krug dominantnih pitanja o kojima sugovornici raspravljaju pred čitaocem posvećen je suvremenim međunarodnim odnosima (str. 271).

Našoj javnosti Mitterrand je već poznat kao autor zapažene knjige *Zrno i slama*, a možda je manje poznat podatak da je on, inače, vrlo plodan pisac čiji radovi nemaju isključivo političko značenje, već i određenu literarnu vrijednost. Govoreći o svom političkom djelovanju i, u vezi s tim, o pisanju — Mitterrand naglašava: »već sam poodavno u političkom životu i imam barem tu prednost da svoje osobne isprave nosim sa sobom: pišem i objavljujem. Knjiga je pouzdan svjedok« (str. 22).

Upravo stoga je utoliko interesantnije promatrati dijalošku knjigu *Ovdje i sada* i uspoređivati ono što je Mitterrand izrekao u jeku predizborne borbe s onim što čini sada kada je, kao prvi čovjek Francuske, suočen s iskušenjem vlasti.

Podosta mjesta u razgovorima posvećeno je odnosima Socijalističke i Komunističke partije. Mitterrand je odlučan pobornik ideje o potrebi jedinstva na ljevici, ali jasno naglašava »da bi ljevica mogla pobijediti u Francuskoj, potrebno je da Socijalistička partija postane ponajprije majoritetnom na ljevici« (str. 34). U takvom stavu Mitterranda nije teško otkriti i oštricu teških optužbi na račun francuskih komunista za prethodne neuspjehe ljevice, kao i za raskol saveza 1978. godine. Uopće, može se slobodno kazati, bez straha od pretjerivanja, da Mitterrand nije nimalo nježan prema francuskim komunistima i, u skladu s tim, prihvatiti i Mitterrandovu konstataciju iz predgovora knjizi o samoj knjizi, to jest o njegovim iskazima da je »ova knjiga lišena opreznosti« (str. VI). Dvije godine nakon Mitterrandove pobjede sukobi s komunistima, mada je bolje govoriti o nesporazumima, postaju sve otvoreniji, a krajem 1983. godine Georges Marchais i Lionel Jaspin u dvanaestsatnoj raspravi izglađuju međusobne nesporazume i zaključuju da je najbolji odgovor na sve kampanje desnice u Francuskoj — zbijanje »naših redova i jačanje jedinstva među nama«.

Dakako, do nesporazuma nije došlo zbog tradicionalnog rivalstva socijalista i komunista i historijskog opterećenja u odnosima partija socijalističke (ili socijaldemokratske) provenijencije i onih koje su komunističke, već su sukobi izbili oko konkretnih problema u procesu realizacije takozvanih »110 prijedloga« s kojima su francuski socijalisti i Mitterrand agitirali u predizbornoj trci za Elizejsku palaču.

Mitterrand koristi priliku da se kroz razgovor-dijalog-knjigu obrati, istina indirektno, biračima i ne krije šta je krajnji cilj Socijalističke partije: »Svaka politička stranka ima za cilj osvajanje vlasti i ništa ne propušta da to ostvari« (str. 39), a malo kasnije, analizirajući prethodne neuspjehe Socijalističke partije, kao i raspad koalicije s komunistima na izbo-

Digitized by Google

rima 1978. godine, zaključuje vrlo optimistički kako »ipak želim da se zna da socijalizam ne ovisi od jednog izbornog izjašnjavanja« (str. 40), pokazujući da kao prognozer u konkretnoj francuskoj političkoj situaciji nije ni precijenio niti potcijenio neprijatelja, ali ni vlastitu stranku i njen program, kao ni raspoloženje birača koji su bili skloni promjeni i zasićeni Giscardovim sedmogodišnjim krutim predsjedničkim vladanjem uz naglašenu desnu orijentaciju. Stoga Mitterrandovo upozorenje »ljevica će vladati i dobrano prije konca stoljeća« (str. 45) nema samo snagu skorog nagovještaja pobjede u trci za mjesto francuskog predsjednika, nego i u širem kontekstu, jer »najamni radnici predstavljaju danas 80% aktivnog stanovništva« (str. 45) u Francuskoj, a to je potencijalna glasačka mašinerija ljevice.

Koliko god je oštar u ocjenama francuskih komunista, Mitterrand je isto toliko oštar, na momente i zajedljiv, kada govori o bivšem francuskom predsjedniku Valery Giscardu d' Estaingu, istina, tada još aktualnom francuskom predsjedniku. Mitterrand ga nesmiljeno optužuje za prezidencijalizam, naglašavajući da je svojim ponašanjem dezavuirao ulogu premijera, jer »sadašnji šef države ide mnogo dalje i, u ime vlade, on se sam bavi upravljanjem« (str. 81), te da se u mnogim potezima ponaša nepotistički, pri čemu Mitterrand cinično primjećuje kako nas »uveseljava saznanje da je uklanjanju degolista slijedilo imenovanje predsjedniku bliskih neposrednih suradnika i čak članova njegove obitelji« (str. 82). Ukratko, Mitterrand zaključuje da je Giscard dotjerao dotle da je ulogu skupštine minimizirao do te mjere da »o parlamentarnom režimu već odavna nema niti govora« (str. 86), a daljnje optužbe na račun Giscarda tiču se mnogih, naslućivanih u to vrijeme, a danas znanih afera, posebno nakon objavljivanja niza pojedinosti, u kojima je bivši francuski predsjednik učestvovao na ovaj ili onaj način. Možda je Mitterrand najžešći u osudi ili ocjeni, kako se uzme, Giscarda u trenutku kada ocjenjuje francusku vanjsku politiku i konstatira: »To je politika bez općih ideja, osim jedne jedine: iskoristiti priliku«, jer kad se »ne radi o podilaženju francuskom javnom mnijenju, mi vodimo vanjsku politiku koja, prije svega, nastoji da bude po volji trenutnom sugovorniku, tim prije ako je on moćan« (str. 200).

Međutim, raspravljajući o pitanjima suvremenog francuskog društva, Mitterrand veliku pažnju posvećuje i nizu drugih pitanja. Tako izričito kritički govori o poreznom sistemu, što je u kasnijoj praksi kao predsjednik oživotvorio u poznatoj krilatici »oporezovati bogatstvo«, što mu je i donijelo nepodijeljenu mržnju krupnog kapitala i jačanje popularnosti u nižim i srednjim slojevima, zatim o penzionoj politici, pri čemu je cilj socijalista »mirovina za sve u iznosu od 75% plaće iz deset najuspješnijih godina u karijeri« (str. 126), o zdravstvenoj i obiteljskoj zaštiti, o sindikalnom organiziranju, te o obrazovnom sistemu, pri čemu nudi dinamičnu viziju obrazovnog sistema koji će odgovarati nadolazećim vremenima, kao opreku vladajućoj politici u sferi obrazovanja, jer, kako naglašava, »desnica nikad nije voljela životu otvoreno sveučilište, sveučilište koje je rasadnik ideja« (str. 140).

Iznenađuje s koliko poznavanja problematike Mitterrand govori o problemima informatičke znanosti, videći u tome šansu i za Francusku i za svijet uopće, ali i očekujući da će razvoj informatike omogućiti znatno veće zapošljavanje velikog broja nezaposlenih i na taj način odigrati funkciju stabilizatora potencijalnih upaljača društvenih nemira. Međutim, kao humanist i socijalist, Mitterrand se upitno odnosi prema budućem informatičkom društvu, osjećajući sve opasnosti koje nosi visokorazvijeno informatičko društvo u kojemu čovjek postaje rob stroja koji je stvorio i naglašava: »Stroj će osloboditi čovjeka. San na javi. Na stvaraocu je da vlada svojim ostvarenjem. Čovjek je stvorio stroj moćan da prištedi njegov trud zamjenjujući njegove mišiće. Kako je mogao zamisliti

Digitized by Google

da će stroj postati instrumentom novoga ropstva? Stroj, poslušan prema onome tko njime upravlja, nije o tome sanjao. Ali drugi su za nj mislili: vlasnici kapitala. Gospodarski sustav uspostavljen na vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju razrušio je čovjekov san — biti gospodarem vlastite sudbine« (str. 190).

Mitterrand i u knjizi-razgovoru nagovještava određene procese decentralizacije u zemlji s izrazito centralističkim sistemom i tradicijom, u zemlji u kojoj je čak i De Gaulle na pitanju decentralizacije pao, pa kaže: »Nije potrebno biti jakobinac da bi se jedinstvo nacije postavilo kao apsolutni prioritet. To je moj slučaj. Ali nije neophodno biti autonomistom i još manje pobornikom neovisnosti da bi se manjinskim narodima i kulturama priznalo pravo na različitost. (...) Francuskoj je neophodna jaka središnja vlast da bi se gradila. Njoj su neophodne decentralizirane vlasti da se ne bi razgrađivala« (str. 158). U tom kontekstu on govori i o samoupravljanju, naglašavajući da »samoupravljanje traži od centralne vlasti da prihvati stvarnu decentralizaciju« (str. 159).

Uostalom, odluka o nacionalizaciji pet najjačih industrijskih kompanija inspirirana je, između ostalih ciljeva, i većom mogućnošću samoupravljanja u društvenom sektoru nego u privatnom, jer je to i stav Socijalističke partije Francuske, o čemu je jasno govorio u intervjuu »Borbi« sekretar Socijalističke partije Francuske Lionel Jaspin (24. juna 1983), naglašavajući da »u svakom slučaju samoupravljanje zaista nešto znači samo u javnom, društvenom sektoru«, pri čemu treba imati na umu veliku razliku između samoupravljanja u Jugoslaviji i samoupravljanja u Francuskoj, prvenstveno zbog različitih društvenih i ekonomskih uvjeta u kojima se samoupravlja u ovim dvjema zemljama.

Mnogobrojni prijedlozi i ideje koje je Mitterrand izrekao u toku 15-satnog snimljenog razgovora, na temelju kojega je nastala ova knjiga, često su i smioni i rizični. On sam o tome kaže: »Ma kako bilo, predlagati uvijek znači i preuzimanje rizika« (str. 187). I doista, on sam često preuzima rizik i čini ono što je prethodno predložio. Inače, kako tumačiti neke konkretne poteze koje su socijalisti učinili od dolaska na vlast — počev od nacionalizacije u kreditno-bankarskoj sferi, preko decentralizacije, davanja novih prava radnicima i uvođenja komunista u francusku vladu, pa sve do odluke o oporezivanju bogatstva, ukidanju petog tjedna odmora, osiguranja prava na prijevremeni odlazak u mirovinu itd.

Treći krug pitanja o kojima se razgovara obuhvaća, u najširem smislu, suvremene međunarodne odnose. Mitterrand u tom dijelu pokušava objasniti nezavisnu francusku poziciju u svijetu i u odnosu na SAD i NATO-pakt, praveći jasnu distinkciju između pripadnosti paktu i, kako je on naziva, alijansi zemalja Beneluksa, Francuske i Velike Britanije, kao i u odnosu na drugu supersilu — SSSR.

U tim razmatranjima Mitterrand ocjenjuje da je Sovjetski Savez na međunarodnom planu u ofenzivi, a da je »američka politika od rata u Vijetnamu bez ideje vodilje« (str. 203), ali ukupna ocjena nije nimalo povoljna ni za jednu stranu, jer »danas svjetske poslove vode vlade za koje se ne zna koliko će im još trajati mandat. Sovjetski je stroj u kvaru, Amerika nije više ni za koga pouzdan partner« (str. 215).

No pomalo se u ovom dijelu razgovora osjeća opterećenje francuskom veličinom i ulogom koju Francuska igra u međunarodnim odnosima, a uvažavajući čak i činjenicu da je to knjiga nastala na temelju razgovora, neke su ocjene, čini se, date i površno i brzopleto, posebno kad se govori o problemima trećeg svijeta, mada to može biti i posljedica nedorečenosti misli u slobodnijoj formi razgovora.

Bez sumnje, riječ je o knjizi koja zavređuje pažnju, kako onih čitalaca koji prate kretanja na frontu lijevih snaga u svijetu i u međunarodnim odnosima uopće,

Digitized by Google

tako i čitalaca koji žele upoznati jednu partiju koja provodi u praksi socijalizaciju Francuske, »spajajući politički pluralizam zapadnih demokracija sa stanovitom kolektivnom organizacijom ekonomije« (str. 263). Nije pri tom zanemarljiva ni dinamična, intrigantna ličnost prvog čovjeka među francuskim socijalistima — Françoisa Mitterranda, koji svojim britkim, čitljivim stilom pridonosi zanimljivosti ove zanimljive knjige-razgovora.

No valja naglasiti da bi prijevod morao biti primjereniji duhu suvremenog jezika. Naime, rečenička konstrukcija ponekad odudara od suvremenih jezičkih standarda, a ima i nekih posve nejasnih mjesta.

Svakako, treba pohvaliti prevodioca što je knjigu opremio mnogobrojnim primjedbama kojima čitaocu olakšava razumijevanje samog razgovora i praćenje materije, te ga upoznaje s pojedinim ličnostima koje se spominju u tekstu, ali ostaje enigma zašto, na primjer, na str. 249. nije stavljena opaska za Jugoslaviju, gdje doslovno stoji: »5. Pristupanje Kine MMF i interesiranje koje za ovu instituciju pokazuje više zemalja Varšavskog pakta: Rumunjska i Jugoslavija su već njegovi članovi, a Mađarska i Poljska objavljuju statistike koje zahtijevaju statuti MMF«, što implicira da je i Jugoslavija članica Varšavskog pakta. Iskreno se nadamo da je to »propust« zbog pretpostavke da je svakome jasno kakva je pozicija Jugoslavije i gdje je njeno mjesto u suvremenim međunarodnim odnosima.

Franjo Butorac

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

NA 60.— DIN.

Digitized by Google

-Rm-
HX
65
.5
63

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

SEP 5 1984
CHARLOTTESVILLE, VA

6
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 broj 6

Sadržaj

Milutin Baltić
Aktualni problemi u ostvarivanju ekonomske stabilizacije 775

Sistem i politika cena

Egon Štajner
O otvorenim problemima sistema i politike cena 819

Dragoje Žarković
O uzrocima galopirajuće inflacije u nas 832

Slobodan Maksimović
Potreban je kompleksniji pristup problematici cijena 842

Sofija Popov
Potrebe i mogućnosti efikasne kontrole cena 847

Živojin Rakočević
Postupati ili ne postupati po ekonomskim zakonima 853

Milivoje Trklja
Doprinosi za društvene delatnosti i rast cena 860

Lazar Drakul
Neki problemi sistema i politike cena 869

Zoran Pupovac
Način sprovođenja politike cena 888

Oskar Kovač
Spoljni činioci i politika cena 893

Miloš Radulović
Dispariteti i društvena kontrola cijena 898

Borislav Ždiara
Cene: da li se razumemo? 906

Danilo Perović
Odnosi domaćih cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu 912

Istraživanja

Tomislav Dretar
Konceptualizacija kulture u programima Saveza komunista Jugoslavije 917

Prikazi 978

Digitized by Google

Содержание

Милутин Балтич

Актуальные проблемы осуществления экономической стабилизации 775

Система и политика цен

Згон Штейнер

К открытым проблемам системы и политики цен 819

Драгое Жаркович

О причинах галопирующей инфлаяции у нас 832

Слободан Максимович

Необходим более комплексный подход к проблематике цен 842

София Попов

Надобность и возможности более эффективного контроля цен 847

Живоин Ракочевич

Соблюдать или не соблюдать экономические законы 853

Миливое Тркля

Взносы общественным службам и рост цен 860

Лазарь Дракул

Некоторые проблемы системы и политики цен 869

Зоран Пуповац

Способ проведения политики цен в жизнь 888

Оскар Ковач

Внешние факторы и политика цен 893

Милош Радулович

Неуровновешенность и общественный контрол цен 898

Борислав Ждиара

Цены: имеем ли мы одно и то же в виду? 906

Данило Перович

Отношения внутренних цен на едином югославском рынке 912

Научные работы

Томислав Дретар

Концептуализация культуры в программах Союза Коммунистов Югославии 917

Рецензии 978

Contents

Milutin Baltić

Current Problems in the Realization of Economic Stabilization 775

The System and Policy of Prices

Egon Stajner

Concerning Outstanding Problems in the System and Policy of Prices 819

Dragoje Žarković

Concerning the Causes of Galopping Inflation in Our Country 832

Slobodan Maksimović

A More Complex Approach to the Problems of Prices Necessary 842

Sofija Popov

Needs and Possibilities of Efficacious Price Control 847

Živojin Rakočević

To Act or not to Act According to the Laws of Economics 853

Milivoje Trklja

Contributions for the Social Activities and the Growth of Prices 860

Lazar Drakul

Some Problems in the System and Policy of Prices 869

Zoran Pupovac

Method in the Implementation of the Policy of Prices 888

Oskar Kovač

External Factors and the Policy of Prices 893

Miloš Radulović

Disparities and Social Price Control 898

Borislav Žđiara

Prices: Do We Understand Each Other? 906

Danilo Perović

Relations of Domestic Prices on the Unitary Yugoslav Market 912

Research

Tomislav Dretar

Conceptualization of Culture in the Programmes of the League of Communists of Yugoslavia 917

Reviews 978

Digitized by Google

Milutin Baltić

Aktualni problemi u ostvarivanju ekonomske stabilizacije

Ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije zahtijeva u ovom važnom historijskom trenutku razradu konkretnih programa i akcija u udruženom radu i u društvu u cjelini. Rad na tome traži ujednačavanje gledištâ i provjeru konkretnih mjera prema zajednički usvojenoj idejnoj i političkoj platformi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Dugoročni program omogućava daljnji samoupravni razvoj Jugoslavije, učvršćivanje samoupravnog produkcionog odnosa i jačanje zajedništva i ravnopravnih nacionalnih odnosa. A to ne negira, već podrazumijeva kritičko sagledavanje dosadašnjeg razvoja samoupravnih odnosa i funkcioniranje samoupravnog političkog sistema, kako bi se uočili oni bitni momenti koji su ih u praksi onemogućavali i koji su radničku klasu objektivno spriječavali da ostvaruje ulogu subjekta u društvenoj, a posebno u proširenoj reprodukciji.

Da bismo to postigli, nužno je osvrnuti se na rezultate našeg dosadašnjeg ekonomskog razvoja i razvoja sistema u cjelini, utoliko prije što se u postojećoj atmosferi čuju glasne kritike, koje bi mogle usmjeravati naš razvoj protiv samoupravljanja radnikâ i političkog sistema koji se na njemu izgrađuje, pa i kad se verbalno za njega zalaže.

Digitized by Google

Ocjena dosadašnjeg razvoja

Jugoslavija je do drugog svjetskog rata, kao što je općepoznato, bila izrazito nerazvijena zemlja sa blizu 75 posto seoskog stanovništva. To se, u osnovi, odnosi i na Hrvatsku. Zna se da je u toku rata i revolucije došlo još i do snažnog razaranja ionako nerazvijenih proizvodnih snaga, što je nakon pobjede uvećalo teškoće u našem razvoju.

Obnovom zemlje, a zatim i prvim petogodišnjim planom zakoračili smo snažno — usprkos ogromnim materijalnim teškoćama, vanjskim preprekama i blokadi izazvanoj sukobom s Kominformom — u savladavanje historijske zaostalosti, ostvarujući uspješno prvu fazu industrijalizacije.

Danas u našoj zemlji ima svega oko 19 posto, a Hrvatska nešto oko 15 posto stanovništva u poljoprivredi, što govori o velikim promjenama koje je naš burni razvoj donio u jačanju industrije, poljoprivrede, saobraćaja, trgovine, te na području obrazovanja svih stupnjeva. Osim toga, razvila se brojčano velika radnička klasa i inteligencija, zatim obrazovne, zdravstvene i kulturne djelatnosti.

Sve te kvalitativne i kvantitativne rezultate, koji su dobro poznati, ostvarili smo od 1950. godine do danas stalnim razvojem samoupravnih društvenih odnosa. Po stopi rasta proizvodnje nalazili smo se na samom vrhu zemalja sa najbržim razvojem. No takav razvoj nije mogao dalje ići, pošto je bio zasnovan na starim konceptima industrijskog razvoja, te otuđivanju akumulacije od proizvođača, što je stvaralo poteškoće i u ekonomskim i u nacionalnim odnosima, i dovelo do poznatih događaja 1971. godine.

Dok smo gradili manja i srednja poduzeća, svi ti problemi nisu dolazili toliko do izražaja, pa smo ostvarivali i vrlo visoke razvojne efekte. Prelazak na viši nivo industrijskog i privrednog razvoja u takvim ekonomskim i političkim uvjetima bio je ne samo težak, već najčešće gotovo i neizvodiv. Kada se, na primjer, brže krenulo na razvoj crne i obojene metalurgije, automobilske industrije, naftne i petrokemijske industrije, kao i na razvoj mašinske i elektroindustrije, koje zahtijevaju visok nivo organizacije i međuzavisnosti proizvodnje, visoku produktivnost i odgovarajuće tržište — teškoće su se naglo izrazile i rasle. Skupa proizvodnja održavala se i štitila visokim cijenama i carinama, čime su utjecaji tehnološke ekspanzije i svjetskog tržišta na naša unutrašnja kretanja slabili.

Upućeni na angažiranje stranih sredstava, pa i na kupovanje određenih licenci, što je, u načelu, bilo ispravno, nismo u isto vrijeme otvarali proces savladavanja privredne autarkije, što je zaoštravalo ekonomske probleme i izazivalo poteškoće i poremećaje. Pokušaj da se samo privrednom reformom 1965. godine ovakav razvojni trend izmijeni nije dao očekivane rezultate. Državni fondovi s različitih nivoa tada su prenošeni u banke, koje su s krupnom, posebno vanjskom, trgovinom postale glavni subjekti raspolaganja društvenim kapitalom.

Digitized by Google

Stvarni nosioci razvoja i dalje su se održavali u strukturama mimo proizvođača. Radi povećavanja produktivnosti i efikasnosti poslovanja, krenulo se na otpuštanje radnika, a istovremeno novi nisu primani. To je izazvalo veliko uznemirenje u društvu i dovelo do poznatih specifičnih refleksa i događaja 1968. godine i među studentskom omladinom.

Na ostacima centralističkog sistema, njegovom transformacijom putem bankarskog i vanjskotrgovinskog sistema, te jačanjem kapital-odnosa, potencirala su se klasna proturječja, otuđenost proizvođača od viška rada, što se zakonito prenosilo i na međunacionalna trvenja i konflikte. To je konstatirano i na Drugom kongresu samoupravljača u Sarajevu. Na tome je eskaliralo i razvijalo se sve ono što smo, intervencijom Predsjedništva Centralnog komiteta SK Jugoslavije i druga Tita 1971. godine, morali odlučno mijenjati. Ustavni, takozvani radnički amandmani predstavljali su principijelnu teorijsku, pravnu i političku kritiku dotadašnjih odnosa i otvorili realnu perspektivu razvoju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, koju je radnička klasa shvatila i prihvatila. To se, isto tako, odnosi i na one ustavne amandmane kojima se, polazeći od radničkih amandmana, utvrđivala uloga i odgovornost republika i pokrajina u jugoslavenskoj zajednici. Na toj osnovi došlo je do promjena u samoupravnom razvoju i izgradnji udruženog rada, za koje smo se, slijedeći novu ustavnu liniju i odluke Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, dugoročno opredijelili. Razrada te idejne i političke linije nastavljena je i u Zakonu o udruženom radu.

Razradom i donošenjem Društvenog plana 1976—1980. godine, koji ne samo što se nije zasnivao na ovom ustavnom položaju proizvođača, već je — umjesto urgentnog savladavanja društvenih proturječnosti, te poremećaja izraženih i u povećanoj inflaciji i platnom deficitu s inozemstvom — ta linija još više učvršćena.

Osim toga, otvoren je i novi, vrlo širok front investicija na bazi četrnaest prioritetnih pravaca razvoja, bez sagledavanja materijalnih mogućnosti i realnih kretanja razvoja. Za realizaciju svega toga angažirana je ne samo sva akumulacija, već i dio obrtnih sredstava privrede, te se krenulo i u obimno zaduživanje u inozemstvu. Investicije su dosizale i iznad 40 posto učešća u društvenom proizvodu, rasla je zaposlenost i stvarala se nerealno velika kupovna moć. To se odražavalo i u stalnom povećavanju platnog deficita zemlje. Iako se sve to radilo u ime proizvodnje energije, sirovina i hrane, planovi nisu ostvareni, a visoke stope inflacije i platnog deficita zemlje snažno su eskalirale.

Prilikom rasprave o planu 1975. godine odlučno je ukazivano na pogrešan kurs koji se njime nameće. U tome su posebno bili uporni neki drugovi koji su naglašavali da će tako koncipiran plan imati teške posljedice po našu zemlju. Međutim, sva ta ukazivanja nisu bila dovoljna. U takav plan, koji su predlagali savezni organi, široko su se uključile republike. Otpočela je velika jagma za investicijama, u kojoj nitko nije htio da zaostane, kako se ne bi našao u »nepovoljnom položaju«. Tome je pogodovalo opće

Digitized by Google

raspoloženje u našem društvu, a posebno težnja za visokim zapošljavanjem i rješavanjem aktualnih socijalnih i društveno-ekonomskih problema. Iako je Savez komunista svojom linijom na Desetom kongresu dao odgovore na osnovna pitanja razvoja društva, inercija starih odnosa, posebno u proširenoj reprodukciji, produžila je staru praksu u materijalnom razvoju.

Godine 1979. na tri savezna društvena savjeta razmatrana je studija o položaju naše zemlje u međunarodnoj razmjeni. Stavove savjeta o štetnosti autarkične politike i nužnosti snažnijeg uključivanja u svjetsko tržište prihvatili su Predsjedništvo Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i Savezno izvršno vijeće, ali se na realizaciji stalo. Naprotiv, s politikom velikog zaduživanja u inozemstvu nastavilo se i dalje, iako su se teškoće produbljivale. Istovremeno, upućivana je i veoma oštra kritika na račun novog Deviznog zakona, kojim se ustrajno nastojalo dokazati kako su usvojene promjene u deviznom sistemu (a ne njihovo plansko državno raspoređivanje) dovele do platnog deficita. Činjenice su, ipak, nešto drugačije.

U dvije godine (1974. i 1975) platni deficit je iznosio nešto više od dvije milijarde i 300 milijuna USA dolara, da bi se već u samo jednoj godini (1977) povećao za nove dvije milijarde dolara. Dogodilo se sve to u vrijeme kada novi Devizni zakon još nije bio ni donesen. Pojačana je politika autarkije i trošenja bez pokrića, što je, uz novi skok cijena nafte 1978. godine, dovelo do visokog deficita od gotovo četiri milijarde dolara.

Stvaralo se uvjerenje da bi devizno tržište moglo riješiti te probleme. Gubilo se iz vida da se ograničeno devizno tržište odranije održavalo zahvaljujući, uglavnom, inozemnim kreditima i doznakama radnikâ iz inozemstva. Ono se raspalo upravo kada su ti izvori počeli presušivati. Postojeće teškoće u platnobilančnim pozicijama republika, kao i u opskrbljivanju devizama neizvozne privrede, snažno su izbile na vidjelo. No, i pored toga, postoje iluzije da će se samo deviznim tržištem, bez radikalnije orijentacije na izvoz i ostvarenje deviza, rješavati takozvani devizni problemi. Nasuprot tome, kao što znamo, u Socijalističkoj Republici Sloveniji pošli su odlučno na provođenje upravo novog Deviznog zakona, što je omogućilo da eliminiraju oko 700 milijuna dolara nepokrivenog uvoza.

I mi smo živjeli u uvjerenju da nam je bilanca pozitivna, pa se izvozu nije poklanjala dovoljna pažnja. Zbog toga smo u pogledu zaduženosti vrlo brzo izbili na visoko mjesto. Poslije 1981. godine krenulo se ozbiljnije na izvoz, no vrijeme koje je propušteno nije moguće u tako kratkom roku nadoknaditi.

U proteklom planskom razdoblju Hrvatska je imala izrazito visok nivo investicija. Tu je širok program cesta s tunelom kroz Učku i most kopno — Krk, modernizacija Auto-puta bratstva i jedinstva na dionici Zagreb — Beograd, zatim radovi na pravcu za Dalmaciju, te na potezu Rijeka — Gorski kotar. Ranije započeti razvoj aluminijskog kompleksa doveo je do izgradnje Ob-

Digitized by Google

rovca. U oblasti energetike se intenzivno radilo na dovršenju atomske centrale, zatim centrale na Dravi kod Varaždina, kao i na zajedničkoj izgradnji nekih termocentrala u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Najveća ulaganja ostvarena su na području naftne i petrokemijske industrije. Pored naftovoda, koji je zajednički rađen sa Socijalističkom Republikom Bosnom i Hercegovinom i SAP Vojvodinom, išlo se na izgradnju druge faze azotare u Kutini i petrokemijskog kompleksa DINA na Krku. Sada je završen naftovod, azotara, pri kraju je prva faza DINE, dovršena je atomska centrala, kao i većina ostalih energetskih objekata. Također su pušteni u promet tunel kroz Učku i most za Krk. Radovi na Auto-putu i drugim cestovnim pravcima bili su obustavljeni ili se obavljaju s jako usporenim tempom, zbog pomanjkanja sredstava. Obavljeni su određeni radovi na rekonstrukciji i modernizaciji željeznica. Za izgradnju tih objekata angažiran je najveći dio kako domaćih sredstava tako i inozemnih kredita. Zadržan je cijeli front investicija, pa i onda kada je Centralni komitet SKH ukazivao na činjenicu da nema dovoljno sredstava za njihovo pokriće.

Ako se izuzme ekonomski i tehnološki promašaj izgradnjom Obrovca, koji je nastao, prije svega, uslijed naše orijentacije na aluminijsku industriju na bazi skupe električne energije i nekvalitetnog boksita — ostali objekti u strukturi naše privrede imaju mjesta, mada ostaje prigovor o nerealnom sagledavanju vlastitih materijalnih mogućnosti. Isto tako, može se govoriti o neadekvatnoj procjeni u predviđanju ekonomskih, a posebno naftnih kretanja u svijetu, koja nisu uzimana u obzir pri planiranju izgradnje naftovoda, a kasnije i kod cjelokupnog petrokemijskog programa. Ugovorni odnosi i ugovori petrokemije na Krku o zajedničkom ulaganju s inozemnim partnerom podlijegali su oštroj kritici. Osnovne slabosti ovako širokog plana ulaganja bile su, prije svega, u njegovoj prevelikoj obimnosti, što je, uz domaća, zahtijevalo i velika strana sredstva (objekti petrokemije na Krku jednu milijardu i 300 milijuna dolara, te Kutina nekoliko stotina milijuna dolara). Pri tome nije napravljen program povećane proizvodnje za izvoz, kojom bi se ostvarivale devize i vraćali dugovi.

Pokazalo se da se ovakvi i slični grandiozni objekti s velikim ulaganjima ne mogu graditi na takav način ni u našoj ni u drugim republikama, jer dovode do prevelike zaduženosti prema inozemstvu i do potpunog iscrpljivanja cijele privrede. Potrebno je da odgovarajući dio privrede iz cijele zemlje bude uključen u ovakve planove razvoja, što treba poticati mjerama ekonomske politike i stabilnim uvjetima uzajamnog povezivanja svih subjekata toga reprodukcijskog lanca.

Za takva kretanja, međutim, ni u nas nije bilo sluha. Razmatrajući naftnu krizu i visoku zaduženost Hrvatske bez pravih programa vraćanja deviza, Centralni je komitet u dva navrata pokušao intervenirati kako bi se sagledala raspoloživa sredstva i ukupni plan investicija i, eventualno, korigirao, a u prvom redu s ciljem da se stane nakraj bankama i njihovoj praksi uzimanja deviza vani, prodavanja za dinare, a radi materijalnog osiguriva-

Digitized by Google

nja planiranih investicija. Međutim, ni investitori ni banke, uz opću atmosferu koja je tada vladala, takve intervencije nisu prihvaćali, a tome su podlijegali i pojedini organi vlasti.

Objekti koji su pri završetku trebaju se što prije aktivirati, pored ostalog i zbog financijskih teškoća koje se nastavljaju i gomilaju. Treba otplaćivati kredite (posebno inozemne), koji su sada, zbog devalvacije dinara, enormno narasli. Izdvajanje oko jedne milijarde dolara godišnje za otplatu glavnice i kamata, te osiguravanje velike dinarske protuvrijednosti za to predstavljat će za našu privredu i društvo još četiri-pet idućih godina veoma velike teškoće.

Ekonomska kriza u svijetu

Opravdano je što smo težište istraživanja sadašnjeg kriznog stanja u našoj zemlji stavili u okvire unutrašnjih problema razvoja. Međutim, neopravdano se zanemaruju krizna kretanja u svijetu i teškoće, pa i opasnosti koje to po nas ima.

Nakon drugog svjetskog rata i oporavljanja svjetske privrede od ratnih razaranja dolazi do snažne ekspanzije, posebno u privredama razvijenog kapitalističkog svijeta. Posljednjih 10 godina ponovo su se svom snagom otvorila krizna kretanja u privredama najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Najprije je na ta kretanja, na svoj način, djelovala prva takozvana naftna kriza 1973. i 1974, zatim ova druga 1978. godine. Istovremeno, od 1977. smanjivala se stopa rasta u najrazvijenijim zemljama Zapada, da bi 1980, 1981. te 1982. godine došlo i do apsolutnog opadanja proizvodnje.

Kriza 30-tih godina manifestirala se u zastoju i obustavljanju proizvodnje, visokoj nezaposlenosti i padu cijena. Oslanjajući se na različite varijante kejnzijanske teorije reguliranja ekonomskih kretanja, izgrađen je model državnog intervencionizma koji je poticao visoku zaposlenost i proizvodnju, ali i inflaciju.

Svjetska ekonomska kriza danas s mnogobrojnim izrazima, kao što su opadanje stope privredne aktivnosti, obujma vanjske trgovine, intenzivirani protekcionizam i intervencionizam, nestabilnost tečaja i porast kamatnih stopa, kronični deficiti platnih bilanci zemalja u razvoju, uz teškoće refinanciranja, snažno je utjecala na privredni razvoj i u našoj zemlji...

Svjetska ekonomska kriza nije ništa drugo do produbljeni izraz neriješenih društveno-ekonomskih proturječnosti vladajućeg sistema društvene reprodukcije. Ona je danas ušla u novu, zaoštrenu fazu. I ovom prilikom može se dobro uočiti, bez obzira na sve promjene u strukturi, tehnologiji i ekonomiji, da ne postoji koncept koji onemogućuje produbljavanje proturječnosti u kapitalizmu. U tome se, kao što je poznato, nije uspjelo primjenom kejnzijanske terapeutike, jer su se problemi pojavili u novom obliku — u obliku inflacije, a zatim stagnacije, čime su iscrplje-

Digitized by Google

ni svi prostori za njezinu čistu primjenu. Isto tako, u tome se ne može uspjeti ni primjenom neoliberalizma s osloncem na monetarizam, što upravo evidentno pokazuje činjenica da se taj koncept morao, pa ma koliko to bilo prikrivano, organski spajati s razgranatim državnim intervencionizmom koji podržava golemi državni dug. Taj intervencionizam potiče ekspanzivan pohod najkrupnijeg kapitala. Potiče ga na sve moguće načine, a, među ostalim, i velikim izdacima za moćan vojni kompleks koji mu daje inovacijski impuls i širi tržište. Međutim, troškovi toga intervencionizma prebacuju se na sve zemlje na nižoj ljestvici privrednog razvitka, i to kako u obliku neekvivalentne razmjene tako i financijske supremacije. Uostalom, i »suplajsajdersi«* — ti moderni pobornici poticanja kapitala — prostor za te poticaje nalaze u sve većem državnom dugu, tehnološkoj i financijskoj eksploataciji, što im je privremeno otvorilo prostor razvitka, ali sječe granu na kojoj sjede. Otud i bojazan — što će se dogoditi sutra. Prividno prevladane proturječnosti rada i kapitala dokazuju svim tim da i te kako postoje, ali da su ponešto izmijenile oblik i težište. Preselile su se na svjetski prostor, pa i zaoštrile.

Neki su u nas te poteze krivo shvatili i u tome vidjeli epohalnu stvar, povezujući to s našom politikom deetatizacije, zagovarajući sistem kojim bi se na kapital-odnosu i slobodnom tržištu takozvanom nevidljivom rukom uspostavio automatizam u reguliranju svih ekonomskih tokova i odnosa. Time se upravo danas hrane sve one liberalne i desne opozicione kritike našeg samoupravnog sistema.

Iza sadašnje, u suštini monetarističke, politike u pristupu rješavanju kriza nalaze se svjetske multinacionalne kompanije iz najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Posredstvom multinacionalnih kompanija otvoren je grandiozni proces prestrojavanja i prestrukturiranja kapitalističke privrede. Tom procesu smetaju različiti oblici dosadašnjeg državnog intervencionizma, u nacionalnim užim okvirima protekcionizam i, na toj osnovi, stvaranje državnih i nacionalnih barijera. Krupni kapital u tim kompanijama preuzima veći dio poslova plansko-tržišne regulative koje je obavljala država. Kako one raspolažu ogromnim kapitalom i naučnim potencijalom, kao i monopolom na najveća dostignuća u razvoju tehnike i tehnologije, otvaraju im se prostori za nove velike tehnološke prodore kojima treba učvrstiti dominaciju kapitala ne samo unutar najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, već i u svjetskim razmjerima. Smatra se da je na toj liniji došlo i do određenog privrednog oživljavanja u SAD, što bi se trebalo, prema nekim ocjenama, odraziti i u Evropi.

Kakva je cijena tog oporavka i kakva mu je perspektiva? Taj oporavak plaćen je snižavanjem standarda zaposlenih, a posebno

* »Suplajsajdersi« je naziv za pobornike reganomike, koji traže da glavno bude otvoriti prostore jačem formiranju kapitala, a ne vide da to i jest osnovni uzrok kriza reprodukcije, jer se zanemaruje potrošnja masa i forsira akumulacija na štetu potrošnje i I odjeljak na štetu II odjeljka.

Digitized by Google

vrlo visokom stopom nezaposlenosti (oko 30 milijuna radnika). Osim toga, najveći dio tereta prebačen je na srednje i manje razvijene zemlje, potenciranjem financijske i tehnološke dominacije i eksploatacije ostalog svijeta. Ostvaren je do sada najveći disparitet cijena sirovina i proizvoda finalne prerade. Visokim kamatama, kojima je cilj zaustaviti potrošnju, kapital se prelijeva iz cijelog svijeta, a posebno iz manje razvijenih zemalja u one najrazvijenije, posebno u SAD. Dugovi zemalja u razvoju doseći će 1986. godine nivo od 900 milijardi USA dolara, a u perspektivi će uskoro prijeći hiljadu milijardi. Svojim izvozom ove zemlje ne mogu pokriti ni otplate kamata, a kamoli obezbijediti optimalan uvoz potreban za njihov razvoj. S obzirom na visok deficit budžeta SAD (oko 200 milijardi dolara), prije svega zbog naglog porasta vojnih rashoda, te s obzirom na postojeće ograničavanje svjetske trgovine — pitanje je koliko će se dugo moći održati ovaj oporavak.

Vjerojatno će ogromna koncentracija kapitala, oslonjena na monopol u tehnologiji i nauci, davati određenu snagu, što će za izvjesno vrijeme usporiti i ove procese koji su već duboko bili zahvatili i najrazvijeniji kapitalistički svijet. Ali, na drugoj strani, to će još više produbiti proturječja i konflikte razvijenih i nerazvijenih, ne samo s teškim ekonomskim, već i političkim posljedicama.

Što se sada dešava s državom i tržišnim zakonitostima? Država u SAD, još snažnijim razvojem pojedinih vojno-industrijskih kompleksa, direktno regulira odnose u velikom dijelu nacionalnog proizvodnog potencijala. U toj domeni njena uloga još više jača. Vojnim narudžbama ostvaruje se enormni ekstraprofit. Uklanjanjem državnih barijera i sirenjem tržišnog prostora za multinacionalne kompanije ne jačaju u klasičnom smislu tržišne zakonitosti, kako neki misle, jer se — neekonomski visokim cijenama kapitala, niskim cijenama sirovina i drastičnim obaranjem realnih zarada radnog dijela stanovništva — ogromnom dijelu manje razvijenog svijeta dominacijom i monopolom nameću neekonomski odnosi u svjetskim razmjerima. To onemogućava djelovanje normalnih zakonitosti, vodi sužavanju i zatvaranju tržišta, umjesto njihovoj slobodi i otvaranju.

Politika stabiliziranja najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, zasnovana na velikom višku rada i ekstraprofitu, trebala bi im, barem za izvjesno vrijeme, služiti za neutraliziranje većih socijalnih potresa i političkih opasnosti koje iz kriznih kretanja nužno proizlaze, pošto se i u tim kapitalističkim zemljama zaoštravaju unutrašnje proturječnosti. Ali ona, istovremeno, otvara još mračniju perspektivu manje razvijenima, a napose zemljama u razvoju. Ne treba posebno naglašavati u kakvoj su onda opasnosti sve manje razvijene i nesvrstane zemlje, čija je politika oslobađanja usko vezana za njihovu ekonomsku emancipaciju i osposobljavanje za samostalniji razvoj.

Iako se u strateškom koncipiranju naše međunarodne politike polazilo od ocjena o navedenim kretanjima u suvremenom

Digitized by Google

svijetu, na kojima se zasnivaju naša politika i govori druga Tita na posljednjim summitima nesvrstanih, u našoj praktičnoj politici ti se problemi nisu dovoljno sagledavali sa stanovišta konkretnih posljedica po naš ekonomski, a time i politički položaj u svijetu. Zbog toga nisu pravovremeno ni poduzimane odgovarajuće mjere.

Umjesto orijentacije na izgradnju programa za likvidaciju platnog deficita 1975. godine i zaustavljanje inflatornog vala, krenulo se još snažnije u novu investicionu ekspanziju i potrošnju u širem smislu, što je dovelo do velikih dugova u inozemstvu i visoke stope inflacije. Što se ekonomska kriza u svijetu više produbljivala, praćena stagnacijom svjetske trgovine, naš se platni deficit povećavao, a dugovi rasli, dok je izvoz relativno opadao. Tako su od 1975. godine do sada dugovi porasli od pet na 19 milijardi dolara.

Iz svega što je naprijed rečeno može se izvući nepobitan zaključak da je održavanje stare politike u vođenju proširene reprodukcije mimo proizvođača, s glavnim osloncem na banke i društveno-političke zajednice, široko otvorilo vrata neekonomskim odnosima u sferi proširene reprodukcije i izazvalo veliku nestabilnost na tržištu. Autarkični koncept razvoja i nepravodobno uočavanje novih momenata u našem razvoju, poslije uspješno završene prve faze industrijskog razvoja, udaljavali su nas od pravih rješenja u našoj razvojnoj politici i ekonomskih kriterija svjetskog tržišta.

Također nisu na vrijeme uočavana ni kretanja na svjetskom tržištu, posebno ona strateška opredjeljenja na kojima se želi prevladavati najveću poslijeratnu krizu kapitalizma. Da bi se ublažavali poremećaji, koji su na osnovi svega toga u nas nastajali, široko je razvijen sistem državnog intervencionizma, dok su tržište i njegove zakonitosti slabili.

Na povezivanju republika i lokalnih zajednica s bankama u vođenju proširene reprodukcije jačali su različiti dezintegracioni elementi i politika zatvaranja, ne samo među organizacijama udruženog rada, već i među društveno-političkim zajednicama, posebno republikama i pokrajinama. Polazeći od svojih problema, naročito u zapošljavanju, a i drugih, društveno-političke zajednice isticale su upravo to kao osnovne kriterije prilikom planiranja investicija. Problemi produktivnosti, racionalnog korištenja sredstava i ostvarivanja visokog dohotka, sposobnost za izlazak na svjetsko tržište dolazili su u drugi plan, a često se o njima nije ni vodila temeljitija rasprava. Time su zapravo potiskivani oni faktori koji bi proizvođače odlučnije upućivali na međusobno povezivanje i udruživanje, bez obzira na granice društveno-političkih zajednica. Na tome su jačali republički etatizam i teškoće u sporazumijevanju među republikama i pokrajinama.

Usvajanjem stabilizacionog programa razjasnila su se sva ova pitanja, pa se od nas očekuju konkretni programi i akcije usmjerene na razvoj našeg ustavnog sistema.

Međutim, sada se otvorila vrlo široka i bezobzirna kampanja, kojom se želi diskreditirati i mijenjati ustavni i ZUR-ovski kon-

Digitized by Google

cept izgradnje udruženog rada i razvoja našeg društva. Pledira se za reviziju kongresnih odluka, posebno Desetog i Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, u kojima su sadržana sva bitna idejna pitanja izgradnje produkcionih odnosa i razvoja političkog sistema.

Došlo je do eskalacije različitih teorija i škola, u kojima se čak direktno zagovara vraćanje na pozicije klasnih građanskih društava. Tu se miješaju nosioci različitih birokratskih i etatističkih shvaćanja, kojima je zajednički cilj mijenjanje usvojenog kursa kojim smo krenuli u razvoju našeg društva.

U našem društvu, posebno u Savezu komunista, nema dovoljno otpora ovakvim nasrtajima i njihovim nosiocima, niti se u potrebnoj mjeri razjašnjava sva štetnost njihove politike. Zbog toga su se oni i uspjeli dosta široko plasirati u dijelove štampe, u sredstva informiranja i na različite tribine, odakle vrše sve snažniji pritisak i na društveno-političke organe, posebno one koji trebaju raditi na daljnjem razvoju i izgradnji društvenog sistema. Ističu se sve više i oni koji bi htjeli anulirati Antiinflacioni program, dajući prijedloge za promjenu ustavnih i ZUR-ovskih rješenja. U koncipiranju naših konkretnih programa i akcija za ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije ovakvim se shvaćanjima treba odlučno suprotstaviti.

Pri izradi ovih programa potrebno je imati u vidu i svu težinu naše situacije koja se izrazila i u 1983. godini. Pored određenih pozitivnih kretanja u zaustavljanju pada proizvodnje i jačanju našeg izvoza, došlo je do daljnje eskalacije inflacije. To je dovelo do visoke devalvacije dinara i, na toj osnovi, do povećanja kamatnih obaveza organizacija udruženog rada. Ukoliko bi se takva kretanja nastavila, to bi vodilo ka ugrožavanju i same proizvodnje, uz teške socijalne i političke posljedice po naše društvo.

Sporazum s Međunarodnim monetarnim fondom i na osnovi toga dobivena sredstva treba koristiti za brže prevladavanje ovakvog stanja i ne dopustiti nikakve iluzije da se ovakvo stanje može unedogled produživati. Zbog toga treba brže i sveobuhvatnije pokretati one akcije unutar udruženog rada koje će, povećanjem proizvodnje za izvoz i mijenjanjem položaja proizvođača u reprodukciji, voditi stabilnijim kretanjima, a posebno zaustavljanje daljnje eskalacije inflacije.

Zaokret u odnosima s inozemstvom: orijentacija na razvoj i proizvodnja za izvoz

Problemi sa kojima se suočavamo nalaze se u dugoročnoj politici autarkičnog i, u osnovi, ekstenzivnog razvoja zasnovanog na starom sistemu proširene reprodukcije u okviru kojeg su investicije bile usmjerene u kapitalne i energetski intenzivne programe, radno neintenzivne, bez orijentacije na izvoz i aktivno sudjelova-

Digitized by Google

nje u transformacijskim procesima svjetske privrede. To je povećalo strukturnu neusklađenost privrede Hrvatske i Jugoslavije i njenu uvoznu zavisnost. Pored toga, već 1978. i 1979. godine slabi međunarodna razmjena i jača recesija na svjetskom tržištu, a paralelno s tim sve više slabe privredne aktivnosti, a sve veća je financijska zavisnost nerazvijenih zemalja, što je posljedica sve bržeg rasta njihovih obaveza prema međunarodnom bankarskom sistemu i razvijenim zemljama. U tom vremenskom razdoblju došlo je do izvanrednog zaoštravanja situacije u Jugoslaviji, i to kako njenog odnosa prema inozemstvu tako i, u vezi s tim, do zaoštravanja unutrašnje i privredne situacije. Zaduženost do koje je došlo u desetogodišnjem razdoblju (od 1971. do 1981. godine) posljedica je u prvom redu krive autarkične koncepcije razvoja. Zbog toga nije bilo dovoljno akumulacije sredstava, a kako je ta politika u suštini bila autarkična na jugoslovenskom nivou, onda je ona mogla i smjela biti autarkična i republički, pa i regionalno u okviru pojedinih republika. Tako je izgrađen niz paralelnih kapaciteta koji nisu bili orijentirani na svjetsko tržište, što je samo propratni izraz neefikasnosti razvoja. Takva koncepcija razvoja izazvala je izvanredno visoko zaduživanje u inozemstvu, koje ipak nije bilo dovoljno da bi se završili svi započeti objekti. Prema tome, nastala je situacija u kojoj je postojao ogromni zaleđeni kapital, a kako inozemstvo nije davalo samo sredstva za razvoj, nego je imalo i svoj interes da prodaje tehnologiju i opremu, ono je jugoslavensku i hrvatsku privredu učinilo uvozno još zavisnijom. U takvoj situaciji dolazi do loma na prelazu iz 1981. u 1982. godinu, kada se pokazuje da više nije moguće povlačiti sredstva iz inozemstva, jer je obim tih sredstava jednak ili manji od onoga što treba vraćati inozemstvu. Prema tome, nema više dodatne akumulacije za tadašnji, zapravo, nelimitirani program razvoja, koji je prelazio okvire realnih mogućnosti i ujedno dozvoljavao svima život iznad realnih mogućnosti.

Nova koncepcija razvoja mora poći od potpune negacije postojeće autarkične koncepcije razvoja. Mora se potpuno bazirati na izlasku u svijet. Nama odnosi s inozemstvom ne mogu biti sektor; oni su osnovica izgradnje, strategije i koncepta razvoja, koji ne samo da predstavlja njegovu ekonomsku, privrednu i tehnološku osnovicu, nego i bazu za razvoj našega socijalističkog samoupravnog sistema. Bez njega nećemo održati socijalistički samoupravni sistem. Novi odnosi s inozemstvom, otvaranje i razvoj privrede, na tim osnovama, nema alternative. Jer on će nas jedini »tjerati« da mijenjamo sve kvalitete privređivanja i odnosa prema radu, a upravo tu naš socijalistički samoupravni sistem može dokazati i svoje prednosti naspram drugih sistema.

Da to ima prioritet u društvenoj orijentaciji, pokazuju naši skromni rezultati ostvareni u prošloj godini, kako u zemlji tako i u našoj republici.

Prije svega, značajno je da je zaustavljen pad industrijske proizvodnje, koji je imao zabrinjavajući trend. Postignuti su po-

Digitized by Google

četni rezultati u razmjeni s inozemstvom: u otklanjanju deficita platne bilance i u jačanju vanjske likvidnosti zemlje, te u izvozu na konvertibilna područja.

Bitna je orijentacija na poljoprivrednu proizvodnju, koja, i pored teškoća u opskrbi, daje rezultate. To ohrabruje za daljnje napore u stvaranju novih programa, posebno s turističkom privredom, koja pokazuje znake konsolidacije, što se izražava i u deviznom prilivu.

Poboljšana je opskrbljenost privrede i stanovništva.

Zaposlenost je, pored svih problema i poteškoća, porasla za dva posto, ali je produktivnost opala.

Privreda se u cjelini počela prilagođavati i osposobljavati u novonastaloj situaciji, pokazujući vitalnost kojoj treba pružiti još veću društvenu potporu. U tim naporima moramo davati najviše podrške onima koji ostvaruju dobre rezultate, koji prednjače u tehničkom i tehnološkom razvoju i koji se na širem prostoru povezuju u zajedničku proizvodnju, a posebno u proizvodnju višeg stadija proizvoda za izvoz. Takvih pozitivnih primjera ima. Utoliko prije treba dati snažniju podršku takvim mjerama ekonomske politike, što je u skladu s Dugoročnim programom, odvajajući radne organizacije koje prave gubitke, koje se zatvaraju u svoju komunu, regiju ili republiku.

Proces udruživanja rada i sredstava otpočeo je i u provođenju politike razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, što je izvanredno značajno jer se odlučnije primjenjuju ekonomski kriteriji između organizacija udruženog rada razvijenih i nerazvijenih.

Sve je to postignuto u neobično teškim materijalnim i općim uvjetima, što još više pokazuje da je ispravna orijentacija, kao i mjere, akcije i pravac našega društvenog razvoja, koji su usvojeni na Dvanaestom kongresu SKJ i definirani u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

No mora biti jasno da će se dubina društvenih poremećaja i kriza u ekonomskim odnosima i razvoju uopće, koje kao teške probleme prenosimo iz godine u godinu, ispoljavati sve snažnije ukoliko ne ostvarimo najvažnije zadatke u pravcu odlučnog zaokreta ka povezivanju sa svijetom u borbi protiv autarkičnog razvoja, koji još dominira u društvenoj i političkoj svijesti i u stvarnim kretanjima na području materijalne proizvodnje i u zadovoljavanju općih i zajedničkih potreba. Bez vidljivih rezultata na tom području nema onog primarnog agensa koji može stimulirati proizvodnju, povećati dohodak i otklanjati teške poremećaje. Ti se poremećaji danas izražavaju u pogoršavanju položaja privrede u raspodjeli nacionalnog dohotka, opadanju efikasnosti privređivanja, rastu prekomjerne inflacije, gubicima i međusobnoj zaduženosti privrede, u slabostima svođenja opće, zajedničke i investicijske potrošnje u realne okvire, a posebno u padu realnih dohodaka i životnog standarda te slabljenju motiviranosti za rad i razvoj. Sve to ima odgovarajuće političke reperkusije i objek-

Digitized by Google

tivnu granicu koja, ukoliko bi se prekoračila, prijeti teškim socijalnim i političkim poremećajima.

Težinu naše situacije vidimo posebno u tome što za nove prodore u tehnološkom razvoju nemamo novog društvenog kapitala, što i u idućim godinama moramo odvajati po oko osam posto nacionalnog dohotka za vraćanje dugova inozemstvu. S druge strane, ozbiljnost situacije ne proizlazi samo iz kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja u privređivanju, već i iz činjenice što još nismo — provodeći Dugoročni program stabilizacije — izradili konkretne osnove za dugoročno otklanjanje proturječnosti između samoupravno projicirane organizacije samoupravljanja i tehnokratsko-birokratskog monopola u odlučivanju o proširenoj reprodukciji.

Osnovni je zadatak danas jačanje uloge proizvođača i svih radnih ljudi u organiziranju proizvodnje odgovarajućih proizvoda s kojima se može lakše i povoljnije, a prema realno dostignutom nivou razvoja naših proizvodnih snaga, probijati na svjetsko tržište. Naša privreda svoje rezultate mora mjeriti svjetskim kriterijima kvalitete, produktivnosti i ukupne efikasnosti. Na toj osnovi moguće je otklanjati mehanizme administrativne intervencije u privredi, voluntarizam i druge slabosti koje prati nedovoljno okretanje svjetskim trendovima razvoja i proizvodnje, odnosno slabosti koje se izražavaju u autarkiji, strukturnim disproporcijama u privredi, u nepovoljnom kapitalnom koeficijentu (nesrazmjerno većem ulaganju od ostvarenog dohotka), u gubitku kriterija za racionalno poslovanje itd. Ali, što je značajnije, sve to moramo zasnivati na naučnom istraživanju, razvoju tehnologije i organizaciji suvremene proizvodnje. Pri tome je potrebno poći od najpodesnijih iskustava što ih imaju ekonomski najrazvijenije zemlje u svijetu, a koja su stekle istraživanjem proizvoda s kojima se mogu probijati na svjetsko tržište. Prema tim proizvodima, a uz borbu za najvišu kvalitetu, produktivnost i rad, orijentirali su i nauku, i proizvodnju, i kapital i cjelokupnu državnu politiku. Mi sada nemamo novih, ali smo uložili velika sredstva u suvremenu opremu (računa se da smo po tome među deset svjetskih privreda), pa bismo se morali koncentrirati na to da, koristeći efikasno postojeće kapacitete, stvaramo i suvremenu proizvodnju. U našim uvjetima to će značiti i prelazak na viši nivo našega ukupnog razvoja, posebno viši nivo proizvodnje, a snižavati troškove i povećavati produktivnost rada. Poznato je da su nam troškovi proizvodnje veliki, da nam je učešće energije po jedinici proizvoda u našoj ukupnoj proizvodnji dva i više puta veće od onoga što postižu razvijene zemlje.

Udruživanje za zajedničku proizvodnju za izvoz olakšat će nam otplatu dugova, dogovore o cijenama, raspodjelu deviza, opskrbljenost privrede, racionalnije korištenje obrtnih sredstava. Stvarat će se neophodni uvjeti za podizanje produktivnosti rada, što je potpuno zaustavljeno. Bez materijalnih rješenja i nove proizvodnje nema veće produktivnosti i povoljnijih kvalitativnih pokazatelja privređivanja. Na izgradnji takvih programa treba

Digitized by Google

okupljati i organizirati proizvođače iz cijele naše zemlje. Isto tako, treba razviti odgovarajuću kooperaciju i suradnju s vanjskim partnerima, odnosno s onima koji su — polazeći od obostrane koristi — spremni zajednički raditi, otvarajući i svoja tržišta, koji ne bi ostajali na prostoj prodaji vlastitih roba i licenci.

Ovdje ne treba praviti nikakve podjele na neke uže lokalne, republičke ili savezne proizvodnje. To samo znači da treba ići na osvajanje proizvoda koji, po svojoj kvaliteti, asortimanu i troškovima proizvodnje, mogu biti prihvaćeni na svjetskom tržištu. Oko programa takvih proizvodnji treba okupljati najsposobnije proizvođače, bili oni iz SR Hrvatske ili drugih republika i pokrajina.

Na toj osnovi treba postići prestrukturiranje naše proizvodnje, napuštanje neadekvatnih proizvoda u korist onih s kojima možemo najlakše izlaziti u svijet. To će onda obezbijediti prelazak na potpunije korištenje kapaciteta, povećavati njihovu zaposlenost uvođenjem rada u više smjena te otvoriti mogućnost za podizanje produktivnosti rada i eliminiranje različitih gubitaka. Sadašnji se kapaciteti nedovoljno koriste, s manje od jedne i po smjene, a u okviru toga fond efektivnih radnih sati još je manji. Uvođenje rada u više smjena, pa i uz određeno skraćivanje radnog vremena, vodilo bi osjetnijem smanjivanju troškova proizvodnje, uz istovremeno povećanje efektivne zaposlenosti. Izborom pravih proizvoda i adekvatne tehnologije i organizacije rada otvorile bi se veće mogućnosti za brže prestrukturiranje cjelokupne privrede i za porast zapošljavanja, naročito omladine koja čeka na posao. Dali bismo i pravu osnovu za organizaciju velike proizvodnje, bilo da je riječ o najsuvremenijim velikim kapacitetima na jednom mjestu ili, pak, na bazi visoke podjele rada, razvojem srednjih i manjih radnih organizacija. To bi onda omogućilo i brži razvoj male privrede vezane za takvu proizvodnju, bilo da su u pitanju manje društvene privredne organizacije, ili one koje se zasnivaju na ličnom radu, ili različiti oblici ugovornih organizacija. Sve bi to otvorilo i neuporedivo drugačije mogućnosti za racionalno korištenje kako osnovnih tako i obrtnih fondova.

Dosadašnji način izlaska naše privrede na svjetsko tržište nije vodio nekom značajnijem povećanju izvoza. Naprotiv, on je posljednjih godina, uz recesiona kretanja na svjetskom tržištu, bio i nešto niži. U 1983. povećan je izvoz na konvertibilno tržište, ali je zato smanjen na klirinško. Time smo našu poziciju kod otplate dugova nešto poboljšali, ali nam taj izvoz u cjelini ne pruža bazu za povećanje naše proizvodnje.

Čvršćom orijentacijom na izlazak u svijet moramo doći i do uravnoteženja naših ekonomskih odnosa, kako s razvijenim kapitalističkim zemljama tako i sa socijalističkim, a isto tako moramo postići mnogo veći udio naše razmjene na novim osnovama sa zemljama u razvoju. Prestrojavanje u razvijenom kapitalistič-

Digitized by Google

kom svijetu na liniji razvoja novih tehnologija i proizvodnji, kao i jačanje dominacije multinacionalnih kompanija, zahtijeva od nas razradu naše proizvodne orijentacije kojom bismo osiguravali naše veće prisustvo na tim tržištima i prema svojim mogućnostima prevladavali veliki tehnološki jaz, borili se za ravnopravnije odnose u razmjeni. Multinacionalne kompanije nameću svoju tehnologiju i svoje zahtjeve proizvodnji. Moramo poći od toga da će monopol ovih grupacija na tehnologiju, nauku i razvojne mogućnosti — jačati. Zbog toga moramo ići brže na vlastito osposobljavanje, kako bismo mogli uspješno ne samo koristiti strana tehnološka dostignuća, već unapređivati i vlastiti razvoj, održavati našu vlastitu ekonomsku i političku poziciju u svijetu. To pretpostavlja daljnju suradnju s multinacionalnim kompanijama na višem stupnju, jer je i to uvjet našega tehnološkog i općeg razvoja.

Moramo kritički razmotriti naše dosadašnje ekonomske odnose, kao i opseg razmjene sa zemljama u razvoju na liniji ostvarivanja politike novog ekonomskog poretka. Pri tom su posebno bitni ovi momenti:

Prvo, najveći dio zemalja u razvoju ne može povećati razmjenu s nama, kao ni s ostalim svijetom, ako se od njih traži da one sve plaćaju samo u konvertibilnim valutama, jer ih najveći dio tih zemalja nema, a to se odnosi i na mogućnosti naše zemlje. Moramo, dakle, tražiti one oblike koji bi obostrano potakli našu razmjenu s tim zemljama.

Drugo, u izgrađivanju ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju moramo se potpunije uključivati u rješavanje problema njihovog razvoja, ne samo s našim proizvodima ili objektima koje bismo izgradili, već i s našom odgovornošću za tu proizvodnju, za plasman njihovih proizvoda i, kroz to, za njihovo osposobljavanje za otplatu uloženih sredstava. Princip zajedničkog ulaganja i zajedničke odgovornosti, koji smo proklamirali u zemlji, morao bi zauzimati značajnije mjesto u odnosima sa zemljama u razvoju. Kopiranje kapitalističkih poduzeća nije dalo odgovarajuće rezultate, pa je dovodilo čak i do kraha najvećeg dijela takvih pothvata.

Treće, potrebno je u odnose s tim zemljama ulaziti neposredno, i postupno odbacivati razmjenu koja se s naše strane odnosi samo na prostu kupovinu njihovih sirovina. Treba otvoriti prostor i za prodaju industrijskih proizvoda tih zemalja. To se mora uključiti, kao element razvoja, i u naše planiranje, a ne da ograničavamo kupovinu njihovih proizvoda, pa čak i onih u čiju smo proizvodnju ulagali zajednička sredstva. Izgrađivanje ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju na bazi politike novog ekonomskog poretka mora postati bitan element naše razvojne politike i u savladavanju naših teškoća. Da spomenem samo nizak nivo ukupne razmjene s Indijom.

Sa socijalističkim zemljama moramo na dugoročnoj osnovi uspostaviti odnose, koji obostrano otvaraju mogućnosti kvalitetnijih i povoljnijih oblika suradnje. Ta bi suradnja bila obostrano

Digitized by Google

korisna, ukoliko bi više poticala produktivnost rada i uvođenje suvremene proizvodnje. Tu posebno treba istaći potrebu povećanja obujma naše razmjene s Narodnom Republikom Kinom.

U cjelini uzev, za tu razmjenu, kao što smo istakli, treba pripremiti odgovarajuće proizvode za potrebe svjetskog tržišta i pojedinih zemalja s kojima u te odnose ulazimo. Neće se drugi prilagođavati nama, niti će čekati da otkupe naše viškove koji ostaju izvan naše potrošnje.

Problem otplate dugova, saniranja stanja bankarstva u Republici, posebno Privredne banke Zagreb, zatim gubitaka u privredi i drugi problemi i teškoće koji se javljaju u reprodukcijskom lancu mogu biti dugoročno rješavani samo u okviru planiranja novog razvoja u našoj republici.

Pri tome moramo biti svjesni činjenice da su to problemi koji zahtijevaju cijelo jedno srednjoročno razdoblje (do 1990), u kojem ih je, uz odgovarajuće tehnološke prodore, moguće savladavati.

Mislimo, prije svega, da treba primijeniti novi način planiranja.

Kod nas u Hrvatskoj to se odnosi na stanje u našoj strojogradnji, elektroindustriji, elektronici, kemijskoj industriji, šumarstvu i drvnoj industriji, industriji traktora i strojeva za poljoprivredu, na razvoj poljoprivrede, turizma i pomorske privrede.

Kao manja zemlja, mi ne možemo ući u proizvodnju svih vrsta strojeva, opreme i drugih proizvoda. Ali ono za što se proizvođači orijentiraju, mora biti proizvedeno kvalitetno, s nižim troškovima i na osnovi tehnologije koju će prihvatiti i tražiti strano tržište. Strojevi koje odbacuju inozemni partneri ne bi se, u pravilu, mogli izgrađivati ni u našim privrednim objektima.

Poljoprivreda ima velike mogućnosti za svoju proizvodnu ekspanziju, kako u zadovoljavanju domaćih potreba u hrani tako i u izvozu. Međutim, moramo vidjeti s kojim se strukturama proizvoda možemo lakše probijati u svijet, imajući pri tom u vidu zatvorenost evropskog tržišta za neke od naših tradicionalno najvažnijih proizvoda, kao što su žito, meso i njegove prerađevine. U razvoju poljoprivrednog kompleksa moramo uzimati u obzir velike demografske promjene koje su se zbile i koje su u nas na selu u toku: nov ekspanzivan razvoj tržišta sa širokim asortimanima poljoprivrednih proizvoda, ne samo u gradu, već i na selu. To iziskuje brži razvoj krupne industrijske proizvodnje, i to ne samo žitarske, već i proizvodnje mesa, mlijeka, povrća i različitih vrsta voća. U isto vrijeme, moraju se pronalaziti oblici udruživanja i povezivanja individualnih proizvođača i vlasnika zemlje, zahvaljujući čemu bi oni mogli koristiti suvremenu tehnologiju i znanje za podizanje na viši nivo cjelokupne proizvodnje.

Šumarstvo i drvna industrija tradicionalno zauzimaju značajno mjesto u našem izvozu, ali u tom izvozu više od 50 posto čini rezana građa i dio oblovine. Orijentacija mora biti na izvoz

Digitized by Google

finalnih proizvoda. Tome se mora podrediti cjelokupna politika u šumarstvu i drvnoj industriji, kako bi se oplemenila i uvećala vrijednost sirovina kojima raspolažemo. Uz to, morat će se, kad se steknu povoljniji uvjeti, prići racionalnoj upotrebi i razvoju cjelokupne drvne mase i pripremiti se i za širenje kemijske prerade drveta.

U turizmu raspolažemo kapacitetima i bazom koja, uz pravilnu orijentaciju i strukturu ukupne ponude, uključujući ostvarivanje koncepta razvoja nautičkog turizma, može realizirati godišnje oko tri milijarde dolara prihoda. Za prošlu godinu službene statistike iskazuju devizni priliv od turizma u iznosu od 960 milijuna USA dolara (od čega oko 380 milijuna predstavlja prihod od benzinskih bonova), iako je očigledno da je on veći barem za milijardu dolara. Međutim, znatan dio deviznog priliva završava u privatnom kliringu.

Potrebno je razraditi kompletan program razvoja turizma, uključujući i odgovarajuće mjere i propise kojima bi se sprečavao ovakav odliv deviza. Ukoliko u tome ne bismo uspjeli, moglo bi se postaviti pitanje smisla i opravdanosti napora koje cjelokupno društvo ulaže u razvoj turizma.

Pomorsku, odnosno brodogradilišnu privredu treba brže izvlačiti iz krize u kojoj se našla, ne samo zbog recesije na svjetskom tržištu, već i usljed naših deviznih teškoća. Umjesto snažnog i stabilnog faktora u našoj deviznoj bilanci, što je pomorstvo uvijek bilo, ono se sada, zbog neopravdanog uključivanja u režim deviznog dugovanja, suočilo s velikom deviznom i dinarskom nelikvidnošću. Nije sve učinjeno ni u našoj republici da se potpunije valorizira pomorski položaj i mogućnosti koje on pruža za razvoj u SR Hrvatskoj.

Svi ti pravci razvoja bili bi, međutim, nedovoljni ako se ne bi poduzimali bitniji prodori u područje razvoja industrije za proizvodnju industrije, u područje elektronike i informatike, te bioenergije.

U sagledavanju i razradi svih ovih zadataka mora se posebno sagledati stanje naše nauke, naših razvojnih službi koje neposredno rade na razvoju i oblikovanju proizvodnje. U najvećem dijelu naše privrede i društva to stanje nije potpuno zadovoljavajuće i daleko je od naših objektivnih mogućnosti. Mi smo, radi bržeg razvoja, morali koristiti strana iskustva, razvijeniju tehnologiju i nauku drugih zemalja, uključujući i kupovinu licenci. Međutim, slabost takve politike i orijentacije očito je bila u tome što u isto vrijeme nismo dovoljno i pravovremeno razvijali vlastitu nauku, naučnoistraživačke i razvojne centre, inženjering, projektne organizacije i trgovinsku mrežu za izvoz u svijet (a ne za uvoz) i slično, i kroz to se bolje osposobljavali za puno iskorištavanje stranih iskustava i za razvoj vlastite tehnologije i ukupnih naučnih potencijala, slično onome što smo u jednoj fazi uspješno učinili u dijelu poljoprivrede i djelomično u nekim industrijskim djelatnostima. Moramo se odlučnije osposobljavati za ravnopravnu suradnju, otvoriti se prema svima onima koji objektivno

Digitized by Google

pomažu naš tehnološki i naučni razvoj. Za nas bi, s tim u vezi, bila neprihvatljiva ona politika koja bi nas dugoročno vezivala za uvoz licenci, opreme i najvažnijih reprodukcionih materijala i time zadržavala na nivou razvoja, na kojem se, grubo rečeno, samo prodaje radna snaga, najčešće za deset puta niže nadnice nego što je njena cijena u razvijenim kapitalističkim zemljama. To bi imalo teške posljedice po ekonomsku, a time i političku nezavisnost naše zemlje.

Naš ukupni razvoj, uz odgovarajući stupanj razvoja visokoobrazovanih kadrova, omogućavao nam je i u ranijem periodu brže napuštanje inferiorne pozicije na ovom području. Međutim, nije bilo dovoljno orijentacije na razvoj nauke, kao proizvodne snage, jer nije bilo ni prave orijentacije na izlazak u svijet s odgovarajućom proizvodnjom, koja se bez takvog učešća nauke ne može uspješno razvijati. Tu još ima dosta zaostajanja, o kojima jasno svjedoče postojeći oblici poluindustrijske organizacije proizvodnje. Moramo se boriti za korjenite promjene u našim proizvodnim organizacijama, koje podrazumijevaju moderno koncipiranje organizacije rada i tome odgovarajuće proizvodno i kadrovsko prestrukturiranje, u skladu sa zahtjevima vremena. Nužno je da se izborimo za modernu organizaciju u svim dijelovima udruženog rada, sposobnu za izlazak u svijet, što podrazumijeva odgovarajuću koncentraciju kadrova na području: (a) razvoja i istraživanja tržišta, (b) razvojnih funkcija i (c) finansijskih funkcija. Uporedo s tim, neophodno je, uz potrebnu kritičnost, prevladati usitnjenost privrede racionalnom i funkcionalnom integracijom udruženog rada, jer je nivo te integracije još jako nizak. Slične pothvate s istim ciljem valja činiti i kad je riječ o obrazovnim, pa i naučnim ustanovama. Svemu tome isti je cilj: razvoj obrazovanja, nauke i tehnologije i njihovo neposredno povezivanje i primjena u organizaciji proizvodnje, tržišta i permanentnom izgrađivanju privrednog sistema i ekonomske politike, radi podizanja na viši nivo našeg industrijskog razvoja pred kojim smo se našli. To zahtijeva komparativnu analizu sa stanovišta razvoja proizvodnji s visokom tehnologijom i produktivnošću u našoj republici. Tko ima takve prednosti, treba dobiti svu podršku. Srednjoročni plan do 1990. trebalo bi, zbog svega toga, raditi na liniji jačanja novih proizvodnji na novim osnovama.

Sistem financiranja reprodukcije

Kao što je to i u zaključnom dijelu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije rečeno, osnovni subjekt je radnik u udruženom radu s pravom rada društvenim sredstvima i s pravom na plodove svoga rada u vidu ostvarenog dohotka. Od njegovog položaja i njegove motivacije i odgovornosti za postignute rezultate i od stupnja njegove integriranosti u sistem slobodnog udruženog rada ovisi razvoj samoupravljanja, ekonomski i ukupni

Digitized by Google

društveni razvoj. Osnovna organizacija udruženog rada je osnovni oblik organiziranja radnika u udruženom radu, u kojoj oni ovladavaju osnovnim tokovima društvene reprodukcije i ostvaruju kontrolu nad njima, upravljaju sredstvima za proizvodnju i rad, stiču, raspoređuju i raspodjeljuju ostvareni dohodak u skladu sa samoupravno utvrđenim kriterijima i mjerilima i društvenim planovima i udružuju se u radne organizacije, a u zadovoljavanju zajedničkih potreba povezuju putem raznih oblika interesnog organiziranja. Ova polazišta iz Dugoročnog programa treba dosljedno realizirati novim prijedlozima i konkretnim mjerama u području proširene reprodukcije i kreditno-monetarnog sistema.

Od uvođenja radničkih savjeta do danas kreditno-monetarna sfera nije doživjela takve promjene koje bi je dovele u sklad s osnovnim produkcionim odnosom i ulogom proizvođača u upravljanju prostom i proširenom reprodukcijom. Pokušaj da se to učini reformom 1965. godine nije uspio. Umjesto na proizvođača, državni kapital prenošen je na banke, s namjerom da one postanu osnovni nosilac kapitala i da se preko njih vodi politika razvoja.

Početkom 70-tih godina krenuli smo u transformaciju takvog kapitala, ali se ipak osnovni odnosi u financiranju proste i proširene reprodukcije nisu bitno izmijenili. Kao što smo rekli, društveni plan 1975—1980. godine, koji je rađen na starom sistemu proširene reprodukcije, zaustavio je te neophodne transformacije koje su poslije Ustava i Zakona o udruženom radu morale uslijediti. To je i dovelo do teških poremećaja u procesu reprodukcije.

U toku rada na dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, a posebno u raspravama o prilagođavanju privrednog sistema zahtjevima stabilizacije, pokazalo se da su najznačajniji problemi koncentrirani u sistemu financiranja procesa reprodukcije — proste i proširene. Kako ključnu ulogu u tom sistemu ima monetarno-kreditni i bankarski sistem, to su, radi ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, nužne promjene da bi se i na tom području praksa bitno izmijenila.

U proširenoj reprodukciji odlučivalo se mimo proizvođača, a za njeno financiranje nisu prvenstveno služile realne vrijednosti akumulirane iz čistog dohotka, već su ključnu ulogu u tome imali bankarski krediti. To je dovodilo do velike ovisnosti organizacija udruženog rada o bankarskim kreditima, i kroz to do osamostaljivanja banaka prema organizacijama udruženog rada. U analizi se pokazalo da su se izvori za financiranje reprodukcije, a napose investicija, nalazili:

— u snažnom mehanizmu ročne transformacije, to jest u korištenju kratkoročnih sredstava za dugoročne kredite;

— u raznim međubankarskim operacijama (kojima su banke jedne drugima stvarale ponekad fiktivne izvore sredstava);

— u deviznim kreditima, uz korištenje mehanizma multiplikacije kredita i depozita.

Digitized by Google

Multiplikacija depozita i ročna transformacija izvora sredstava u bankama, s jedne strane, neminovno proizlazi iz kreditno-depozitnog poslovanja, a s druge — predstavlja instrumente otuđenja procesa akumulacije i njene upotrebe. Sve je to u sprezi s razvojnim ambicijama iznad stvarno ostvarenog dohotka neminovno vodilo privredu u sve veću zaduženost, koja je dobila takve razmjere da rješavanje tog problema ne trpi više nikakvo odlaganje.

Kako se ukupna novčana akumulacija cijele domaće privrede smanjuje u usporedbi s društvenim proizvodom, kao i akumulacija organizacija udruženog rada u privredi, financiranje realnih investicija moguće je jedino uz pozajmljivanje financijskih sredstava od banaka. Manjak novčane akumulacije organizacija udruženog rada u privredi od 1978. do 1982. godine kretao se od 81,5 do 149 milijardi dinara, ali su se u istom razdoblju ukupna pozajmljena sredstva organizacija udruženog rada (dakle, njihovo zaduženje) kretala od 330,1 milijarde dinara do 1.177,3 milijarde dinara, i to zato što su se organizacije udruženog rada, pored premale akumulacije za realne investicije, morale zaduživati i za financiranje tekuće proizvodnje.

Financijski krediti najvećim dijelom predstavljaju novčana sredstva organizacija udruženog rada, koja one drže u bankama i koja ulaze u njihov kreditni potencijal, a na temelju kojih banke ostvaruju svoju kreditnu aktivnost. Sagledavanje ovih odnosa u kontekstu sistema financiranja procesa reprodukcije smatra se izvanredno važnim, jer se tek rješavanjem tih odnosa može govoriti o bitnijim promjenama monetarno-kreditnog i bankarskog mehanizma, a isto tako i o fizionomiji ekonomske politike, posebno investicione i monetarno-kreditne. Štoviše, u rješavanju tog »gordijskog čvora« zapaženo je razmeđe dviju teorijskih doktrina — kejnzijanstva i monetarizma — koje se u nas sve više popularizirаju, što se ni u kom slučaju ne može dovesti u vezu sa socijalističkim samoupravnim odnosima. To se ispoljava i u pitanjima reguliranja novčane mase prema kretanju društvenog proizvoda. U prethodnim godinama imali smo izraženu ekspanziju kredita, a kroz to i mase novca u opticaju, što je doprinosilo jačanju inflacije. Zbog toga su bila nužna ograničenja u kreditnoj politici i sferi novca. Takav prilaz ne može imati nikakve veze s monetarističkim teorijskim konceptom, iz kojega proizlazi da je porast svih vidova potrošnje, dakle i cijena, posljedica prevelike količine novca u cirkulaciji, to jest prevelike novčane mase. Prema toj teoriji, da bi se stvari »dotjerale u red«, potrebno je reducirati ponudu novca te smanjiti novčanu masu prama rastu nominalnog društvenog proizvoda. Ako bi se išlo samo linijom drastičnih restrikcija, onda to može dovoditi i do još teže nelikvidnosti u privredi. Nešto od toga desilo se i u nas, pa je došlo do prevelike restrikcije novčane mase u odnosu na nivo proizvodnje. Tako su u cijeloj zemlji u 1982. godini potraživanja bila gotovo dva puta veća od novčane mase. Od 1976. godine potraživanja kupaca porasla su do 1982. godine više

Digitized by Google

od šest puta, dok je u tom razdoblju novčana masa porasla 2,6 puta, a društveni proizvod četiri puta.

Zbog zastoja u proizvodnji uslijed pomanjkanja deviza, odgovarajućih sirovina, dolazi do gomilanja velike mase često desortiranog repromaterijala i nedovršene proizvodnje, što, uz izrazito restriktivnu kreditnu politiku, ima teške posljedice po proizvodno-prometni proces. Tako je obrt sredstava u privredi posljednjih godina pao od četiri na 1,6 puta, a to onda ponovo potencira zahtjeve za novim kreditima i novim kamatnim obavezama.

Kad je riječ o tekućoj ekonomskoj politici, posebno monetarno-kreditnoj, valja istaći da bi nagli i preoštar monetaristički tečaj, koji bi se izrazio u preoštrom restringiranju novčanih i kreditnih sredstava, bio neprihvatljiv, pa i neprimjenljiv u našoj privredi, zbog teških posljedica koje bi to moglo prouzročiti. Uslijed toga takav monetaristički pristup nije niti ugrađen u temeljne dokumente naše stabilizacijske politike.

Zbog svega toga ključna je potreba i glavno pitanje da se privreda otpočne brže izvlačiti iz ovako satkane mreže njezine zaduženosti. Na toj liniji savezni organi sada razrađuju i predlažu mjere koje treba podržati, ali i poduzimati (brzo i odlučno) i naše mjere u bankarstvu, da bi se takav tečaj počeo realizirati.

Riječ je o tome da se dio emisionih sredstava dugoročno ustupi privredi. Na toj liniji mora se sagledati i stanje ostalih kredita. Najveći dio organizacija udruženog rada, koje su imale svoja sredstva u bankama, dobivale su i na račun tih sredstava određene kredite. Vjerojatno bi se za veliki dio tih kredita moglo organizacije razduživati na račun uloga koje imaju u bankama, a dužničke odnose zadržati samo za saldo sredstava što ih duguju. Iako raspoloživa sredstva i dugovanja nisu ravnomjerno raspoređena po organizacijama, naglašava se da su tu mogući krupniji zahvati u korist organizacija udruženog rada.

Osim toga, treba smjelije i brže ići na uspostavljanje neposrednih odnosa među organizacijama udruženog rada udruživanjem sredstava za zajedničku proizvodnju i zajedničko stjecanje dohotka. To bi i u tekućoj proizvodnji i proširenoj reprodukciji obezbijedilo postizanje novih kvaliteta, što bi omogućavalo racionalniju upotrebu sredstava, njihov brži obrt i veću efikasnost. Tako bi se uspostavili normalniji odnosi između sredstava koja se prikupljaju i koncentriraju udruživanjem i onog dijela sredstava koja će se i dalje angažirati na osnovi kreditnog sistema i plaćanja odgovarajućih kamata.

Akcije moraju biti usmjerene na financijsko osposobljavanje i osamostaljivanje organizacija udruženog rada, kako bi najveći dio svojih potreba u tekućoj reprodukciji pokrivale vlastitim sredstvima, a onaj drugi bilo udruživanjem bilo kreditnim odnosom.

Sređivanju stanja u plaćanjima i likvidnosti treba da doprinese i uvođenje različitih mjera kliringa i prebijanja u plaćanjima među organizacijama udruženog rada. To bi ubrzalo naplatu, ali

Digitized by Google

i brže otkrivalo žarišta nelikvidnosti koja su posljedica različitih slabosti u poslovanju, gubitaka, nepokrivenosti investicija itd.

U bankama se mora realizirati princip da organizacije udruženog rada raspolažu sredstvima koja unose u banke i da se ta sredstva ne mogu koristiti bez njihove suglasnosti, ne samo kad se organizacije udruženog rada međusobno dogovaraju o udruživanju i upotrebi sredstava, već i kad ih preko banaka one ustupaju za zajednička ulaganja drugim organizacijama s kojima u reprodukciji nisu neposredno povezane. U poslovanju banaka mora se primjenjivati princip prema kojem banke ne mogu stvarati novac iznad onih realnih vrijednosti koje stvara proizvodnja, niti one mogu otvarati mogućnost za deficitarno financiranje ne samo investicija, već i drugih oblika potrošnje. Upotreba različitih kratkoročnih i emisionih sredstava morala bi se, pored davanja podrške normalnim tokovima reprodukcije, odlučnije staviti i u funkciju bržeg obrta sredstava, smanjivanja troškova poslovanja i snažnijeg poticanja produktivnosti rada. To onda znači i snažnije podržavanje onih proizvođača koji idu na povećanje produktivnosti rada i organiziranje proizvodnje za izvoz. I obrnuto, oni koji u produktivnosti stagniraju ili proizvode robu koja teško nalazi plasman na tržištu, u kreditno-monetarnoj i emisionoj politici morali bi biti destimulirani.

Pored mjera koje se na ovoj liniji mogu odmah sada poduzimati, potrebno je dograditi cjelokupni sistem financiranja društvene reprodukcije. To je u stabilizacionom programu ostao nedovršen posao, kao zadatak Skupštine SFRJ. Bez toga nećemo moći savladati mnogobrojne poremećaje u reprodukciji, koji su usko vezani za način financiranja ukupne reprodukcije.

Banke se moraju okrenuti prema organizacijama udruženog rada tako da djeluju u funkciji proizvođača, da se u stručnom i poslovnom pogledu osposobljavaju za pronalaženje i predlaganje mnogobrojnih razvojnih programa i projekata, da osiguravaju što potpunije informacije za donošenje kvalitativnih odluka s tim u vezi, da potiču time udruživanje sredstava i rada i da prikupljaju različita druga sredstva.

Mora doći, pri tome, do izražaja odgovornost banaka i stručnog aparata za dobro poslovanje i takve odnose kako ne bi dolazilo do promašaja u plasmanu sredstava koji remete odnose i imaju negativne posljedice po organizacije udruženog rada udružene u banci. Društveno-političke zajednice ostvaruju kontrolu nad poslovanjem i radom banaka. Osim toga, odgovarajuću kontrolu u bankarskom sistemu vrši i Narodna banka te Služba društvenog knjigovodstva. Cjelokupna ta kontrola ostvarivana od strane društva bila je zapostavljena, pa su čak i neki organi vlasti uključivani u različite aktivnosti banaka, a o posljedicama toga ovdje smo već govorili.

Digitized by Google

Razvoj samoupravnih odnosa i udruživanje rada

Poslije usvajanja Ustava i Zakona o udruženom radu u organizacijama udruženog rada intenzivno se radilo na transformaciji društvenih odnosa. U vezi s tom praksom potrebno je ovdje istaći neka pitanja.

Prvo, osnovne organizacije udruženog rada moraju proizvode svoga rada s kojima izlaze na tržište (samostalno ili zajednički s drugim osnovnim organizacijama) naplatiti od krajnjih kupaca kojima je proizvod namijenjen, a ne iz bankarskih kredita, kao što je to dosad najčešće bio slučaj. Direktnim sučeljavanjem na tržištu mora se i rad radnikâ osnovnih organizacija udruženog rada potvrđivati u većoj ili manjoj vrijednosti koju će mu tržište priznavati. Proizvođači moraju preuzimati direktnu odgovornost i rizik za svoje proizvode, a ne da se taj rizik umanjuje stalnim kreditnim pokrićima. To je tijesno povezano i s razradom kreditno-monetarnog sistema, posebno s emisionom politikom. Kao što proizvođači moraju imati vlastita osnovna i obrtna sredstva, tako i kupci moraju imati kvalitetna sredstva iz dohotka, bilo da je riječ o tekućoj potrošnji ili investicijama. Sredstva emisije mogu pri tom služiti samo za ubrzanje obrta roba i novca u opticaju, vršeći svoju prometnu funkciju, a ne funkciju plateżnog sredstva u potrošnji, kao što je to dosad bila praksa.

Drugo, i Ustav i Zakon o udruženom radu pošli su od djelovanja zakona vrijednosti i tržišta u međusobnim odnosima koje uspostavljaju osnovne organizacije udruženog rada i u radnim organizacijama i šire u ostalim oblicima udruživanja. To onda pretpostavlja da osnovne organizacije udruženog rada svoje odnose u okviru radnih organizacija, a i šire, u različitoj zajedničkoj proizvodnji, reguliraju kao robni proizvođači koji moraju uvažavati tržišne kriterije, ne samo kad je riječ o zajedničkom finalnom proizvodu, već i o faznim dijelovima rada i cijenama kojima im se priznaje učešće u zajedničkom prihodu. Dugoročniji i stabilniji međusobni odnosi u zajedničkoj proizvodnji dogovaraju se polazeći od tržišnih cijena. To treba snažnije potaći borbom za snižavanje troškova i povećanje produktivnosti rada te stalnim poboljšavanjem kvaliteta proizvoda i drugih njihovih vrijednosti, suprotno mnogobrojnim tendencijama u praksi, naročito u prvoj fazi primjene Zakona o udruženom radu, da se u tim odnosima nametnu i održe troškovni principi i odnosi.

Treće, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje o cijenama ne može voditi stvaranju bilo koje vrste monopola pojedinih grana ili grupacija proizvođača. To važi i za dogovore među osnovnim organizacijama unutar pojedinih radnih ili složenih organizacija. Cijene moraju biti pod snažnim pritiskom ne samo domaćeg već i svjetskog tržišta, te pod pritiskom stalne bitke za povećanje produktivnosti rada i smanjivanje troškova proizvodnje. Dogovori o cijenama koji bi se zasnivali na suprotnim kriterijima ne smiju biti prihvaćeni, odnosno u ovoj situaciji društvo treba da ima mogućnost intervencije i kontrole. Spora-

Digitized by Google

zumijevati se mogu oni proizvođači koji rade zajednički na proizvodima za tržište. U reguliranju međusobnih odnosa oni moraju polaziti od tržišnog kriterija, pri čemu u pogledu krajnje cijene zajedničkog proizvoda može dolaziti do odstupanja naviše ili naniže, ali to ne može imati utjecaja na ukupnu cijenu. Sporazumijevanje do kojeg dolazi unutar pojedinih grupacija i grana, u pravilu, vodi monopolnom utvrđivanju cijena, prenebregavajući, pri tome, ekonomske kriterije koje zahtijeva tržište. Sporazumi među proizvođačima različitih grana ne samo da su mogući, već i neophodni kad je riječ o utvrđivanju bitnih elemenata za cjelinu reprodukcije i odnosâ na tržištu. Tu je, zapravo, posrijedi dogovaranje o razvojnim pitanjima koja se usklađuju u zajedničkim planovima organizacija udruženog rada i u okviru društveno-političkih zajednica. Dogovorima i sporazumima reguliraju se uvjeti stjecanja i raspodjele dohotka među proizvođačima različitih grana i oblasti rada.

Riječ je o potrebi podizanja na viši nivo proizvodnje i razvoja tržišta, te o odgovarajućem uključivanju u svjetsku podjelu rada, uz razvijanje novih samoupravnih društvenih odnosa zasnovanih na sporazumijevanju i dogovaranju u uvjetima robne proizvodnje, uz uvažavanje ekonomskih zakonitosti, a ne, kako to neki kritičari primjećuju, na bazi nekakve dogovorne ekonomije.

Pri donošenju planova i reguliranju različitih drugih odnosa unutar udruženog rada samoupravnim sporazumima moraju se imati u vidu objektivne ekonomske zakonitosti i potrebe njihovog uvažavanja. Te se zakonitosti moraju spoznati naučnom analizom i konkretnom praksom, da bi se mogla usvojiti prava rješenja. To, dakle, ne može biti stvar proizvoljnih konstrukcija i voluntarizma. Odnosi se moraju regulirati tako da se na pravom mjestu iskazuju kako pozitivni tako i negativni efekti i promašaji, da bi se onda mogle precizno utvrđivati i odgovornosti za rizike i promašaje. U dosadašnjoj praksi dolazilo je i do zanemarivanja tržišnih kriterija ne samo od strane pojedinih osnovnih organizacija već i robnih proizvođača. Tome je pogodovalo zatvaranje tržišta, monopol pojedinih proizvođača, što je imalo i negativne reperkusije po odnose među osnovnim organizacijama. Poznato je da je zbog toga jačao zahtjev za uključivanjem društveno-političkih faktora neposredno u te odnose, da bi se njihovim udjelom i utjecajem suzbijala inertnost i nadomještavao manjak izvornih pokretačkih faktora razvoja. Takvo angažiranje vodilo je ka jačem povezivanju društveno-političkih faktora s poslovodnim strukturama i slabljenju njihovih veza s proizvođačima.

Štetna su i ona shvaćanja koja polaze od toga da se proizvođaču »stvore svi uvjeti privređivanja«, da mu se osiguraju cijene, reprodukcijski materijal, energija, promet, a da on onda svojim radom bez vlastitog učešća u udruživanju i povezivanju, ostvaruje visok dohodak. U tom slučaju subjekt razvoja i reguliranja ukupnih odnosa u reprodukciji nije proizvođač, nego netko drugi, što u našim uvjetima može biti samo država.

Digitized by Google

Četvrto, u okviru primjene Zakona o udruženom radu organizacije udruženog rada su obavile ogroman posao i stekle veliko i dragocjeno iskustvo. U dijelu organizacija prevladao je ipak normativistički pristup konstituiranju osnovnih organizacija udruženog rada, pri čemu je najvažnije bilo osigurati pravnu osobnost i vlastiti žiro-račun. Suštinska pitanja društvenog položaja i uloge radnika u upravljanju dohotkom i u reguliranju odnosa u zajedničkoj proizvodnji i poslovanju bila su zanemarivana. Samo pravna osobnost i žiro-račun nisu u tome presudni. Pravno, radnici su odgovorni za sredstva u osnovnim organizacijama udruženog rada i za dohodak koji stječu, ali, da bi njime upravljali, ne moraju uvijek ulaziti u odnose s nekim trećim kao pravne osobe, niti za to moraju uvijek imati žiro-račun. Osnovne organizacije udruženog rada udružuju se u radnu organizaciju udruživanjem rada i sredstava i, na toj osnovi, treba prevladavati stari oblik poduzeća utemeljenog na kapitalu, pri čemu se rad radnika iskazivao u promjenljivom kapitalu.

U strukturama izvan udruženog rada sada se uglavnom javlja negativna kritika osnovnih organizacija udruženog rada, a neki već pokušavaju i javno nametati zahtjeve za njihovim ukidanjem. Bez obzira na to što se pri tom pozivaju na različite slabosti koje se u početnoj fazi konstituiranja osnovnih organizacija udruženog rada javljaju, ti zahtjevi su neprihvatljivi. Oni, zajedno sa zahtjevima za napuštanjem dohotka kojim se iskazuje rezultat rada radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, smjeraju uspostavu starog poduzeća zasnovanog na kapitalu, što bi vodilo dokidanju samoupravnih odnosa ili njihovom transformiranju u različite participativne oblike. Time bi se ponovno otvorio proces razdvajanja na proizvođače i one koji upravljaju poduzećima, a time i društvom u cjelini.

Peto, udruživanje osnovnih organizacija u šire radne cjeline, radne i druge organizacije i asocijacije — ne predstavlja prosti aritmetički zbroj. Ono mora voditi uspostavljanju novih kvalitetnih odnosa koji omogućuju šire i potpunije ovladavanje procesima razvoja, nove podjele rada i tržištem.

Odlučnijom orijentacijom na zajedničku proizvodnju, naročito za izvoz, moguće je (a danas sve više i neophodno), uz postojeće oblike i mehanizme, dalje unapređivati proces uzajamnog razvoja razvijenih i nerazvijenih područja u svakoj republici i pokrajini, a onda i u cijeloj zemlji. Efekti u jačanju proizvodnih snaga na osnovi novih samoupravnih odnosa, udruživanjem rada i sredstava, moraju se izraziti i u otklanjanju stvarnih zaostajanja u razvoju nerazvijenih.

I u SR Hrvatskoj moramo postići veći stupanj uzajamnog razvoja razvijenih i nerazvijenih dijelova, zasnovanog na ekonomskim kriterijima kojima se jedino otvaraju veće mogućnosti savladavanja zaostajanja i objektivnih materijalnih ograničenja u društvenom razvoju u cjelini. Takav problem sa svojim specifičnim obilježjima postoji i u drugim republikama, na primjer,

Digitized by Google

i u SR Srbiji, u njezinom užem dijelu. Za sva ta pitanja udruženi rad, bilo u našoj ili u drugim republikama, mora imati više sluha, ali i više znanja i ekonomski fundiranih zajedničkih programa za stvaranje visokog dohotka po radniku, za modernu proizvodnju i zapošljavanje novih kvalificiranih radnika, naročito mladih, i za neophodni izlazak u svijet. Kroz sve to mora rasti i produktivnost rada, te dohodak, kao motiv i kao mjerilo efikasnosti takvog rada i udruživanja. Pravac kretanja mora biti usmjeren na stvaranje različitih asocijacija udruženog rada širim prostorima i s raznovrsnim funkcijama koje razvoj proizvodnih snaga objektivno omogućava. Širim oblicima povezivanja i udruživanja treba otvoriti mogućnost razvoja zasnovanog na dovoljnoj koncentraciji proizvodnih snaga na jednom mjestu, te na temelju podjele rada i raznovrsnosti različitih srednjih i manjih organizacija udruženog rada, na koje će se nadovezivati i osobni rad i rad u različitim ugovornim organizacijama. Takvo udruživanje u reprodukciji mora neprekidno otvarati prostor novoj podjeli rada i povezivanju pojedinih dijelova s osnovnim organizacijama udruženog rada iz drugih organizacija i proizvodnih sistema, radi podizanja ukupne produktivnosti rada. Takvi oblici organizacija ne smiju se pretvoriti u zatvorene monopolne oblike, već se moraju što više i stalno otvarati novim vezama koje će tržišni odnosi zahtijevati. Udruživanjem se moraju stvoriti i novi kvaliteti u privređivanju.

Ekonomija rada pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada tijesno je vezana i za ekonomiju rada širih cjelina u koje su one uključene, i obrnuto. To je uzajaman proces u kojem se šire shvaćenom optimalizacijom i ekonomijom rada otvara prostor za novu produktivnost i povoljniju valorizaciju ukupnog društvenog rada. U razvoju i izgradnji takvih organizacija mi zaostajemo. Unutar naših radnih ili složenih organizacija često nisu uspostavljene takve veze i odnosi koji bi obezbjeđivali nove kvalitete i otvarali šire razvojne mogućnosti. Došlo je do labavljenja, pa i kidanja starih oblika koji nisu adekvatno izgrađivani, zbog čega se povećava zaostajanje u razvoju.

Poslije prvog, dosta intenzivnog angažiranja na konstituiranju osnovnih organizacija, aktivnost Saveza komunista i Sindikata na ovim pitanjima gotovo je sasvim prekinuta, a pravi problemi vezani uz izgradnju novih odnosa tek su se otvorili. Nije se dovoljno uočavala potreba da se razvojem zajedničke proizvodnje, zajedničkim ulaganjima i zajedničkim stjecanjem dohotka na novoj osnovi razvijaju i novi odnosi. Nije pružan dovoljno odlučan otpor onim tendencijama koje su otežavale izgrađivanje razvojnih službi, službi za istraživanje i ovladavanje tržištem, uvođenje i razvoj internih banaka i zajedničkih službi za financijske poslove. Sve je to, uz objektivne društvene uvjete, proizlazilo iz dječjih bolesti koje su se konstituiranjem osnovnih organizacija udruženog rada javljale u svakodnevnoj političkoj borbi komunista i njihovih organizacija, kao neshvaćanje suštine procesa izgradnje društvenih odnosa na osnovi Ustava i ZUR-a.

Digitized by Google

Uz ova pitanja treba istaći i neadekvatno reguliranje položaja i uloge radnih zajednica u ostvarivanju njihove odgovornosti za rezultate u zajedničkoj proizvodnji i poslovanju prema radnicima iz osnovnih organizacija udruženog rada. Radne zajednice su sebi izborile osamostaljenu poziciju, koja im omogućava da fiksnim izdvajanjem sredstava iz dohotka OOUR-a, često i mimo rezultata rada, steknu povoljniji materijalni položaj od radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada. Organizacija rada i međusobni odnosi osnovnih organizacija udruženog rada i radne zajednice moraju biti podređeni ostvarivanju zajedničkih proizvodnih zadataka u svim onim područjima proizvodnje, razvoja i tržišta gdje se kroz zajednički rad i odgovornost postižu proizvodni i dohodovni efekti u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Ostvarivanje različitih zajedničkih proizvodnji i, na osnovi toga, uređivanje međusobnih prava i obaveza osnovnih organizacija udruženog rada podrazumijeva čvršće uzajamne obaveze osnovnih organizacija u izvršavanju zajedničkih zadataka. Na osnovi toga utvrđuju se i prava i odgovornosti radničkih savjeta u radnim i složenim organizacijama, pa i u drugim oblicima zajedničke proizvodnje. Oni moraju imati pravo da s poslovodnim i različitim nadzornim organima, preko svojih službi, ostvaruju punu kontrolu i praćenje cjelokupne proizvodnje, kao i ispunjavanje preuzetih obaveza; da poduzimaju mjere da se zastoji i teškoće u procesu rada, u ostvarivanju zajedničkih planova na vrijeme otklanjaju.

Radnički savjeti u radnim i složenim organizacijama, kao i drugim oblicima organiziranja, zasnovanima na zajedničkom radu, moraju raspolagati svim potrebnim pravima i ovlaštenjima za vođenje zajedničkih poslova, i da u svakom momentu, komuniciranjem s pojedinim osnovnim organizacijama udruženog rada ili, pak, radnim organizacijama, imaju potpuni uvid u rad, ali i pravo suspenzije onih koji zajednički usvojene stavove ne poštuju. Jer riječ je i o štetama zbog kojih trpe svi, a ne samo jedan dio njih. O tome se mora voditi računa ne samo u različitim tipovima naših industrijskih organizacija, već i, posebno, u pojedinim našim poslovnim sistemima, kao što su željeznica, elektroprivreda i pošta.

Polazeći od ovih stanovišta, potrebno je razmotriti primjenu odgovarajućih odredaba Zakona o udruženom radu, uključujući i neke koje se odnose na udruživanje. Izgleda da su tu učinjeni određeni propusti, zbog čega radnički savjeti u radnim organizacijama i širim asocijacijama teško ostvaruju svoje odgovornosti, ili se poseže za autoritetom Saveza komunista ili Sindikata, kako bi se političkim a ne samoupravnim sredstvima rješavali nastali problemi ili konflikti. Kritičku provjeru sadašnje samoupravne integracije različitih radnih i složenih organizacija treba provesti do kraja, pa ako se pokaže potrebnim, treba i iz nekih zakonskih rješenja uklanjati one odredbe koje ometaju povezivanje i udru-

Digitized by Google

živanje radnika osnovnih organizacija udruženog rada radi osiguranja zajedničke proizvodnje, efikasne samoupravne integracije rada.

Udruživanje u cilju zajedničke proizvodnje nametat će potrebu ne samo kritičkog preispitivanja stanja u sadašnjim radnim i složenim organizacijama u industriji, poljoprivredi, saobraćaju itd., već i potrebu razvoja novih oblika udruživanja, koji bi otvorili mogućnost za svestranije povezivanje proizvođača i radnih ljudi iz različitih oblasti društvenog rada, u čemu se mnogo zaostaje. O tome se posebno govori u Dugoročnom programu.

Provođenje Programa stabilizacije postavit će na dnevni red i problem kadrova. U programu se kaže: »Gdje god se u prestrojavanju, u skladu sa novim uvjetima poslovanja, pokaže da se s postojećim poslovodnim organom, radničkim savjetom i stručnim rukovodstvom ne mogu izvršiti potrebne pripreme i osigurati uspješan rad, bit će neophodno da se izabere i novi radnički savjet i poslovodni organi, odnosno da se stručne službe osposobe za zadatke koji ih očekuju.

Ostvareni gubici dovoljan su signal da treba raspravljati i o sposobnosti kadrova da obavljaju povjereni im posao. Omogućavanje sposobnima da dođu na prava mjesta uvjet je našeg napretka. Samoupravni i poslovodni organi u organizacijama udruženog rada snose odgovornost, prije svega, pred svojim kolektivima, pa i njihov izbor i polaganje računa treba da bude u kolektivu i na bazi ostvarenih ekonomskih rezultata.«

Politika dohotka

Za samoupravni položaj radnikâ i ocjenu o razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa bitno je kakva je njihova uloga u stjecanju i raspodjeli dohotka. U okviru upravljanja dohotkom radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuju o zadovoljavanju ne samo svojih neposrednih potreba, već i o razvoju društva kao cjeline. Pri reguliranju odnosa u raspodjeli javljaju se određeni problemi u pogledu sagledavanja objektivnih zakonitosti, koje se u toj raspodjeli moraju poštovati. I osobni dohoci radnika i dio dohotka za zadovoljavanje različitih zajedničkih i općedruštvenih potreba, kao i izdvajanja za proširenu reprodukciju, čine jedinstvo dohotka i uvjetovani su veličinom dohotka koji se ostvaruje. Oni su međusobno ovisni i u stvaranju nove vrijednosti. Ukoliko, pak, dolazi do osamostaljenih i divergentnih kretanja pojedinih od ovih dijelova dohotka u odnosu na stvaranje nove vrijednosti, onda nastaju i teži poremećaji u reprodukciji. To je nas upravo i snašlo, naročito posljednjih godina.

U Stabilizacionom programu ističe se potreba za povoljnijim reguliranjem dohotka i njegovom raspodjelom, uslijed čega je nužno ukazati na neka bitna pitanja koja se moraju imati u vidu.

Digitized by Google

Dohodak predstavlja oblik raspodjele novostvorene vrijednosti među organizacijama udruženog rada. Posredstvom tržišta izražavaju se kroz dohodak i rezultati poslovanja i rada pojedinih proizvođača. Zbir ukupnih novostvorenih vrijednosti i dohotka se poklapaju, ali među pojedinim organizacijama i među grupacijama i granama nastaju značajna odstupanja. Zašto dolazi do tih odstupanja i šta ih uvjetuje?

Ako je riječ o razlikama unutar istih grupacija ili grana s istorodnom proizvodnjom, onda razlike nastaju zbog različitog stupnja ostvarene produktivnosti rada i različitog korištenja sredstava. Međutim, razlike među organizacijama i različitim grupacijama i granama ne proizlaze iz različite produktivnosti rada, jer su takve razlike, na primjer, između kemijske industrije, poljoprivrede ili tekstilne industrije neuporedive.

Neki postavljaju zahtjeve za »ujednačavanjem« uvjeta privređivanja, i to uglavnom vezuje za ujednačavanje dohotka među organizacijama samo na bazi uloženog rada. Međutim, na tržištu se dešava objektivno nešto drugo. Dohodak se među grupacijama i granama ne raspoređuje samo na temelju uloženog rada, već i prema ulozi koju pojedine grupacije imaju u društvenoj reprodukciji, posebno proširenoj, ovisno o organskom sastavu sredstava i drugim faktorima razvoja. Zbog toga neke grupacije i grane, a time i organizacije u njima, posredstvom tržišta, putem cijena ostvaruju veći udio u ukupnom društvenom višku rada nego što su svojim radom doprinijele, a druge, pak, manji udio. U kapitalističkim uvjetima te kriterije raspoređivanja ukupnog viška rada na pojedine proizvođače određivalo je njihovo srazmjerno učešće u ukupnom društvenom kapitalu, što je, pored drugih elemenata, bitno utjecalo na formiranje cijena. Takve odnose u formiranju cijena mi nasljeđujemo i u ovom prelaznom periodu razvoja socijalističkog društva. Pitanje je sada — kako će se društveni fond rada u našim uvjetima raspoređivati na različite proizvođače. I za te uvjete važi pravilo prema kojem će pojedini proizvođači u ukupnom fondu viška rada različito participirati ovisno o ulozi koju imaju u proširenoj reprodukciji, što će se i u našim uvjetima neposredno odražavati kroz cijene na tržištu. Zbog toga će i dohodak po radniku i po sredstvima u različitim grupacijama i granama biti po svojoj veličini različit. Od tih različitosti mora se polaziti i u izgrađivanju kriterija za raspoređivanje dohotka. Djelatnosti koje ostvaruju veći dohodak moraju srazmjerno više izdvajati za razvoj, kao i za zadovoljavanje različitih zajedničkih i općedruštvenih potreba. U samoupravnim sporazumima i dogovorima o raspodjeli dohotka moraju se te različitosti prikazati i, na osnovu njih, izvoditi kriteriji za raspodjelu dohotka u različitim proizvodnjama. Ako je riječ o istorodnoj proizvodnji, onda će, posredstvom kriterija raspodjele dohotka i čistog dohotka, njihova veća produktivnost rada i veći dohodak imati utjecaja i na povoljnije elemente raspodjele. Međutim, među granama i grupacijama ti se kriteriji moraju korigirati, s obzirom na različite zadatke u proširenoj reprodukciji, zbog čega će i stope raspodjele čistog

Digitized by Google

dohotka na bruto lične dohotke i akumulaciju biti različite. Objektivno je i različito angažovanje nauke, obrazovanja i drugih djelatnosti u razvoju pojedinih proizvodnji, što se mora imati u vidu i pri raspoređivanju dohotka.

Ako o tome ne bismo vodili računa i ako bismo tražili ujednačavanje dohotka među grupacijama i granama samo na bazi rada, a pri tom ne bismo uzimali u obzir različiti organski sastav, onda bi pojedine grane dolazile u situaciju da ne bi mogle rješavati ni elementarne potrebe u svom razvoju, dok bi druge neopravdano dolazile do sredstava većih nego što im je društveno potrebno. U politici proširene reprodukcije to bi nas onda vraćalo na potpunu centralizaciju akumulacije, da bi se obezbijedio razvoj, a što bi značilo vraćanje na stanje u kojem smo bili 1947. godine. Isto tako, ako bi se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorom o raspodjeli dohotka polazilo samo od jedinstvenih kriterija dohotka na osnovi rada, bez uvažavanja ovih različitosti, onda bi u pojedinim granama privrede moglo doći do neopravdano većih izdvajanja za osobne dohotke, a zapostavljanja akumulacije i zadataka razvoja. Tada bi se u takvim granama u lične dohotke prelijevao i dio viška rada drugih proizvođača koji su kroz cijene dobili za ostvarivanje svojih zadataka u proširenoj reprodukciji, a koji se ne može koristiti za ličnu potrošnju.

U Zakonu o udruženom radu data su načelna rješenja i za ovo pitanje. Sada je stvar samoupravne prakse u okviru koje treba pronaći prave kriterije kojima će se ove različitosti očitovati i putem samoupravnih sporazuma i kriterija raspodjele dohotka na adekvatan način izraziti. Radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada preuzimaju, prema tome, odgovornost — kroz stjecanje i raspodjelu dohotka — za razvoj društva, što se mora izraziti i u vođenju odgovarajuće politike raspodjele.

Zbog smanjivanja stope akumulacije u privredi, izrečene su vrlo oštre kritike, u kojima se uzroke za to uglavnom traži u neadekvatnoj raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju. Zagovara se uvođenje fiksne stope akumulacije, kao osnovno mjerilo uspješnosti poslovanja organizacija udruženog rada; isto tako bi se i bruto lični dohoci izvodili iz toga koliko se uspješno ostvaruje stopa akumulacije. Prilikom izrade Zakona o udruženom radu prihvaćeno je da se u raspodjeli dohotka mora osigurati stabilan odnos između potrošnje i akumulacije, ali se nije pošlo samo od akumulacije kao mjerila rezultata rada, već od ukupnog dohotka koji stječu i raspoređuju radnici u organizacijama udruženog rada. Pri tome se imalo u vidu Marksovo upozorenje, a što je i naša praksa potvrdila, da radnici u novim socijalističkim uvjetima motivaciju za svoj napredak neće vezivati za uvećanje profita, već za sva ona bitna stalna poboljšanja sveukupnog svog života i napretka, i kao individue i kao društveno-organizirani proizvođači. To onda i pretpostavlja da u raspoređivanju dohotka moraju imati u vidu činjenicu da, ukoliko žele više trošiti i brže napredovati, moraju i adekvatno ulagati sredstva u novu proizvodnju i podizati produktivnost rada.

Digitized by Google

Stoga između potrošnje i akumulacije postoji čvrsta ekonomska uvjetovanost, koja ne dopušta proizvoljno ponašanje. Ukoliko raste proizvodnja i njeno adekvatno priznanje na tržištu, onda će se povećavati i dohodak, a na osnovu njega i lični dohoci i zajednička potrošnja, a isto tako i sredstva za nova ulaganja. Na temelju toga se onda mora rješavati i problem zapošljavanja, posebno mlade generacije. Ta veza između povećane proizvodnje, potrošnje i zapošljavanja, kao i odgovarajućih ulaganja u proizvodnju, mora se izraziti u konkretnim odnosima raspodjele, imajući pri tome u vidu različitosti među grupacijama i granama u angažovanju živog i minulog rada.

Pri izradi stabilizacionog programa složili smo se da se taj bitni faktor, koji opredjeljuje raspodjelu dohotka na potrošnju i akumulaciju, posebno naglasi. Tako su pored pokazatelja dohotka po radniku i po sredstvima, ustaknuti i pokazatelji kojima se izražava stopa akumulacije i bruto lični dohodak, pa stoga o tome ovdje treba nešto reći.

Sredstva za akumulaciju izdvajaju se iz čitog dohotka, imajući u vidu, prije svega, organski sastav sredstava ili, kako smo rekli, zadatke u proširenoj reprodukciji. Primjena jedinstvene stope akumulacije na cjelokupnu privredu nije moguća s obzirom na različitost organskog sastava i na tendenciju opadanja i dohodovne i profitne stope u odnosu na porast organskog sastava kapitala. Zbog toga prosječnu jedinstvenu stopu nije moguće ostvariti i putem sistema cijena koje se formiraju na tržištu. Prema tome, stope će morati biti različite, ali će se u procesu planiranja utvrđivati i prosječna stopa.

Mi smo danas posebno zainteresirani za to da se stabiliziraju odnosi u formiranju i raspodjeli dohotka i, posebno, da se stabiliziraju uvjeti za formiranje akumulacije. To naročito i stoga što ne možemo računati i na neku dodatnu akumulaciju iz inozemstva. Međutim, to ne znači da možemo van ekonomskih odnosa forsirati izdvajanja za akumulaciju. Isto tako ne možemo prihvatiti tezu prema kojoj bi se akumulacija, a ne dohodak, pretvarala u glavni motiv privređivanja. To je neprihvatljivo ne samo radi toga — a to smo već ranije rekli — što radnik u našim uvjetima ne radi ni za profit, a ni za akumulaciju, već za poboljšavanje ukupnih uvjeta individualnog i društvenog života. Odvajanjem akumulacije ti bi se pokretački faktori zamagljivali i gubili. Pored produbljivanja protivrječja između osobnih dohodaka i akumulacije, to bi vodilo daljnjem odvajanju i osamostaljivanju investicione sfere.

Prema tome, kada se govori o zaštiti akumulacije, onda, uz izgradnju adekvatnog sistema njenog formiranja, treba prvenstveno istaći njenu racionalnu upotrebu. Tu je, zapravo, riječ o ostvarivanju onih ustavnih i zurovskih koncepata o minulom radu kojim upravljaju proizvođači i o napuštanju starih bankarskih i drugih oblika raspolaganja akumulacijom. Sada se mahom vrši pritisak na stvaranje stimulansa za donošenje instrumenata kojima bi

Digitized by Google

se osiguravala što veća akumulacija, a o instrumentima za njeno racionalno korištenje govori se vrlo malo. Ako bi se pri tome još, kao što neki žele, forsirala akumulacija na štetu osobnih dohodaka, onda bi to značilo samo produžavanje teškoća u kojima smo se našli. To bi nas vraćalo na sistem akumulacije i fondova koji smo svjesno napustili, jer smo došli do spoznaje da bez veće osobne zainteresiranosti radnika ne možemo pojačati ni zainteresiranost za povećavanje akumulacije i da su to međusobno povezana pitanja. To gube iz vida neki koji bi htjeli da i mi gradimo sistem na forsiranju akumulacije.

Isto tako ima mišljenja koja zagovaraju uvođenje istih osobnih dohodaka za isti rad i uvođenje jednake akumulacije prema sredstvima u cijeloj zemlji. Međutim, oni koji to predlažu ne kažu kako da se to ostvari, jer različiti nivo dohotka u organizacijama to ne dopušta. Te razlike, ako nisu posljedica slabosti ekonomske politike i sistema, proizlaze iz različitog nivoa produktivnosti rada, zbog različitih neusklađenosti unutar pojedinih dijelova i proizvodnje u cjelini. Isto tako, sposobnost pojedinih kolektiva da iskoriste iste objektivne uvjete — nije ista.

Poznato je kod nas u Hrvatskoj, a i Jugoslaviji, da smo imali velike razlike u dohotku po radniku u istorodnim proizvodnjama, bio je i nekoliko puta veći, odnosno manji. U okviru samoupravljanja i udruživanja rada treba stalno usklađivati odnose i maksimalno podizati produktivnost u kolektivu, a to će onda voditi ka približavanju dohotka u pojedinim proizvodnjama.

To je tendencija što je u toku. Ali, ako bi se time pokušavalo izjednačavati dohodak, odnosno osobni dohodak i akumulacija, onda će to biti drugi sistem koji protivurječi tržištu i nema realne osnove da bude ostvaren.

Analize raspodjele dohotka u cjelokupnoj privredi pokazuju da do opadanja stope akumulacije nije došlo zbog narušavanja odnosa između akumulacije i potrošnje, i ako je u pojedinim organizacijama udruženog rada i tih pojava bilo. Naprotiv, investicije su bile visoke, ali je njihova efikasnost stalno opadala. Tako su posljednjih godina investicije po svom učešću u društvenom proizvodu ogromno porasle, ali je ukupna produktivnost padala, a došlo je i do realnog pada proizvodnje i dohotka. Zbog visoke stope inflacije, koja je time uvjetovana, morali su nominalno rasti i lični dohoci, te različite obaveze po osnovu općih i zajedničkih potreba. Upravo su divergentna kretanja pojedinih dijelova dohotka, posebno način formiranja i upotrebe akumulacije, bili glavni generator inflacije u nas. Ako su, na primjer, investicije veće od realne akumulacije, onda će cijene rasti, pa makar to dovelo u pitanje i cjelokupnu akumulaciju, a kod nas su prekomjerno rasle ne samo investicije, već je naglo opadala i njihova efikasnost.

S obzirom na stalnu i visoku inflaciju, opravdano se nametnula potreba da se i s tim u vezi pristupi odgovarajućoj revalorizaciji uloženih sredstava. Neki bi sada iz toga htjeli izvesti zaklju-

Digitized by Google

čak po kojem bi se indeksacijom stalno vršila revalorizacija ne samo uloženih sredstava, već i akumulacije. Postavlja se pitanje, na osnovi kojih sredstava? Inflacija pokazuje da je nešto potrošeno preko realnih materijalnih uvjeta, pa se privreda višim nivoom cijena i uspostavljanjem nove ravnoteže nastoji od toga zaštititi. Ali manjak ostaje — manjak. Ako se na taj način poremećeni odnosi i taj manjak ne bi rješavali, odnosno nadoknađivali povećanom proizvodnjom i dohotkom, onda bi ta ideksacija vršila pritisak na povećanje cijena i na apsolutno (ne samo realno) umanjivanje lične i zajedničke potrošnje radnika, što bi dalje vodilo teškim ne samo ekonomskim, već i socijalnim i političkim posljedicama u društvu.

Potrebno je ipak reći da se u tako poremećenim odnosima u proizvodnji ne mogu održati svi odnosi u potrošnji. Sa indeksacijom nitko nije riješio inflaciju, a tamo godje je ta indeksacija hvaljena sada se bilježi i trocifrena stopa inflacije. Očito da moramo ulaziti dublje u trag onim osnovnim faktorima koji su materijalno doveli do ovih velikih inflatornih poremećaja, a to su, prije svega, faktori vezani za formiranje i upotrebu akumulacije.

Za vođenje politike dohotka u našim radnim kolektivima, a i u društvu u cjelini, presudno je da se ostvaruje pun uvid u to kako se koristi tekući rad, kakva je produktivnost rada, kako se koriste sirovine, energija i izgrađeni kapaciteti, i kako se prati naučni i tehnološki napredak i kretanja na tržištu. U tome veliku ulogu ima i formiranje realne akumulacije i njena racionalna upotreba za različita zajednička ulaganja u sopstvenim i drugim organizacijama.

Na tržištu se priznaje samo društveno potrebno vrijeme za pojedine proizvode. To se ne odnosi samo na angažovana sredstva i sirovine; ne priznaje se svaki rad i svako utrošeno vrijeme. I tu, kao što kaže Marks, važi ekvivalentna razmjena, a to znači priznaje se društveno potreban rad za pojedine proizvode. To se sve onda odražava i na veličinu dohotka koji tržište priznaje pojedinim proizvođačima. Zbog toga se i u samoj raspodjeli dohotka na ličnu, zajedničku i opću potrošnju, kao i na akumulaciju, mora o tome voditi računa, jer se i raspoređivati može samo ono što je proizvedeno i na tržištu ostvareno, imajući u vidu živi i minuli rad koji se za tu proizvodnju angažira i koji tržište priznaje. Određeni poremećaji koji se tu ispoljavaju moraju se prevazilaziti uspostavljanjem veze između produktivnosti rada, rasta dohotka, novih unapređivanja tehnologije i racionalne upotrebe akumulacije. Radnici moraju uvidjeti da, ukoliko bolje rade i bolje gospodare sredstvima, odnosno ako racionalno upotrebljavaju akumulaciju, stalnim i adekvatnim uvećavanjem društvenih sredstava s kojima rade, da će onda, osim društva u cjelini, i oni sami to neposredno osjetiti na svom dohotku.

Posljednjih godina došlo je do splašnjavanja, pa i zanemarivanja brige za izgradnju i unapređivanje dohodovnih odnosa. Nasuprot tome, javile su se stare kritike kojima se želi negirati jedinstveni dohodak, kao mjerilo rada i poslovanja u organizacija-

Digitized by Google

ma udruženog rada. Ponovno nas se želi vratiti na kategoriju najamnine i profita. Radni kolektivi, zaokupljeni visokim rastom inflacije i troškova života, nastojali su pad realnih osobnih dohodaka nadoknađivati povećanjem osobnih dohodaka. Tako je visoka stopa inflacije potisnula u drugi plan sva ona nastojanja usmjerena na podizanje produktivnosti rada. Uz to, bankovno-kreditni i emisioni mehanizam dovodili su do stalnog izvlačenja dijela dohotka iz organizacija udruženog rada, pa se najveći dio pažnje radnih kolektiva počeo pretežno okretati prema vanjskim faktorima.

Otuda je i savladavanje eskalacije inflacije bitan uvjet za pravilno vođenje cjelokupne politike dohotka u našim kolektivima i društvu i za povećanje produktivnosti rada.

Ovdje je već rečeno da na veličinu dohotka i njegovu raspodjelu prvenstveno utječe kretanje proizvodnje i produktivnosti rada u različitim grupacijama i granama, a i društvenoj privredi kao cjelini. Međutim, to kretanje nije linearno. Razvoj nauke i tehnologije i njihova primjena teku neravnomjerno, što se onda izražava i u neravnomjernom kretanju produktivnosti rada u pojedinim grupacijama i granama. Ako je riječ o kretanju dohotka i produktivnosti rada kod istorodnih proizvodnji, tu su i kriteriji za raspodjelu jednostavniji. Oni koji bolje i produktivnije rade dolaze do većeg dohotka, te imaju povoljnije i sve elemente raspodjele, i obrnuto. Međutim, kretanje produktivnosti u različitim grupacijama i granama nije ravnomjerno. To se onda ogleda i u dodatnim razlikama u kretanju dohotka. Grupacije i grane koje imaju sporije kretanje produktivnosti postižu, u pravilu, i sporije povećanje dohotka. Međutim, ako bi se u dužem vremenu te razlike povećavale, postavlja se pitanje kako će oni produktivniji realizirati povećanu količinu roba na tržištu. Kod nas ne dolazi do apsolutnog opadanja njihovih cijena, već obratno, dolazi povremeno do korekcije cijena ovih koje zaostaju. Na taj način se kroz cijene vrši preraspodjela dijela dohotka i omogućava grupacijama i granama sa sporijim kretanjem produktivnosti da u određenom stupnju participiraju u društvenoj produktivnosti rada. Pošto neke grane imaju brži tehnološki razvoj i kraće cikluse u okviru kojih se stara tehnologija zamjenjuje novom, one zbog tog bržeg obrtaja i tehnološkog napretka na tržištu više participiraju. To onda jako dinamizira tehnološki napredak, ali se često pokazuje da se nekim granama koje imaju velika ulaganja ne isplati da staru tehnologiju zamjenjuju novom, jer bi to značilo i neracionalnu upotrebu dohotka.

U cjelini uzev, grane koje imaju duže tehnološke cikluse obnavljanja, kao što su energetika i sirovinske grane, objektivno relativno sporije uvećavaju dohodak. Zbog toga nastaju problemi pa je potrebno vidjeti kako ih rješavati, odnosno u kojoj mjeri to činiti povremenim korekcijama cijena, a u kojoj povezivanjem s finalnim proizvođačima putem zajedničkih ulaganja u reprodukcijskom lancu.

Digitized by Google

Mehanizam kojim bi se usaglašavala ta kretanja u produktivnosti rada, individualnoj i društvenoj, i na osnovu toga vodila politika cijena, nije kod nas uopće razrađen. Nužne korekcije cijena do kojih dolazi više su izraz kampanje, dnevnih potreba i različitih pritisaka nego što je to uvjetovano praćenjem objektivnih procesa na tržištu i kretanjem produktivnosti rada.

Velika je uloga Sindikata u sagledavanju ukupnih problema u stjecanju i raspodjeli dohotka i odnosa koji se uspostavljaju. U njegovoj djelatnosti na izradi i donošenju samoupravnih sporazuma i dogovora o dohotku moraju doći do izražaja sva ona objektivna kretanja u odnosima među organizacijama udruženog rada, uvažavajući pri tome sve bitne elemente unutar pojedinih proizvodnji značajnih za politiku raspodjele. Riječ je o daljnjoj razradi politike dohotka kroz društvene dogovore i samoupravne sporazume.

Zbog visokih inflatornih troškova danas se krše samoupravni sporazumi da bi se djelomično poboljšalo oslabljenu poziciju ličnih dohodaka. Inflacijom se ne samo obezvređuje dohodak proizvođača, već se i njegova raspodjela u našim uvjetima ostvaruje na štetu proizvodnje i potrošača.

To dovodi do velikog pritiska kolektiva na povećanje osobnih dohodaka, da bi se koliko-toliko zaštitili od inflacije. A osobni dohoci su danas ne samo realno, već i apsolutno preniski u strukturi ukupnog proizvoda. Tako materijalni troškovi, uvećani za različite fiksne obaveze privrede, dostižu i 90%. Ako bi se produktivnost rada povećala za 2%, onda se to na lične dohotke može odraziti s 0,2 poena, ali ne daje stimulansa za produktivnost rada. Zbog toga treba ući u bitku za visok dohodak, u kojem će i lični dohoci s akumulacijom zauzeti odgovarajuće mjesto.

Stoga je sva ova kretanja potrebno vrlo intenzivno i ažurno pratiti, ne samo putem godišnjih analiza, već i kroz mjesečna i kvartalna kretanja.

Mora se uvažiti potreba za prilagođavanjem izvjesnih konkretnih rješenja u sporazumima, zbog intenzivnih i stalnih promjena koje nastaju na tržištu, umjesto da se oni jednostrano krše. Ali to ne bi smjelo obezvređivati princip da se prihvaćeni samoupravni sporazumi o raspodjeli dohotka moraju odlučno provoditi. Pojedine korekcije, ako su nužne, morale bi biti rezultat zajedničkog sporazuma, a ne jednostrana akcija pojedinačnog kolektiva. Tako prihvaćeni sporazumi registrirali bi se u društveno-političkim zajednicama, Sindikatu i Službi društvenog knjigovodstva i imali bi snagu obaveznosti iza koje mora stajati i odgovarajuća sankcija organâ vlasti.

Za manji dio onih organizacija koje ne bi pristupile takvim sporazumima (i koje bi u politici raspodjele bitnije odstupale od kriterijâ i samoupravnih sporazuma) vijeća udruženog rada proglašavala bi obaveznost tih kriterija.

Na osnovu tako usvojenih kriterija radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada utvrđuju konkretne kriterije o raspo-

Digitized by Google

ređivanju dohotka, posebno čistog dohotka, kriterije za lične dohotke i akumulaciju. Ako bi se sredstva akumulacije namijenjena razvoju nenamjenski trošila ili ako bi se ona namjeravala prebacivati u potrošnju, onda bi ih trebalo oduzeti porezom ili zaštititi zakonom.

Neka pitanja političkog sistema

Ostvarivanje stabilizacionog programa u najužoj je vezi s daljnjim razvojem samoupravnog političkog sistema. Riječ je o tome da se u tom sistemu mora osiguravati neposredna uloga radničke klase u upravljanju proizvodnjom i društvom. Novim sistemom ona preuzima i neposrednu odgovornost za reguliranje svih odnosa u reprodukciji. To se mora imati u vidu pri razradi programa i instrumenata našega društvenog sistema u stabilizaciji, u kojima mora biti jasno definiran osnovni klasni društveni nosilac zadataka stabilizacije i razvoja sistema.

U našem cjelokupnom razvoju, pa i u razvoju samoupravljanja poslije Ustava i Zakona o udruženom radu, odražavao se u našem sistemu vrlo snažan dualizam. Nije to bila samo posljedica činjenice što u prvo vrijeme nismo mogli razviti sve elemente upravljanja kao integralnog sistema. Trebalo je za to stvoriti i objektivne materijalne i društvene pretpostavke, ali i pronalaziti originalna rješenja za naš sistem i našu praksu. Međutim, kad su društveni uvjeti sazreli i kad su i osnovna politička, teorijska i pravna rješenja razvoja sistema data, stari sistem nije napušten.

Kao što smo već istakli, to se izražavalo prije svega u sferi proširene reprodukcije, kreditno-monetarnom i bankarskom sistemu. Nametali su se i održavali mimo proizvođačâ drugi nosioci proširene reprodukcije, nosioci reguliranja i svih drugih odnosa. Za razliku od ranijeg stanja, ovo sada više nema osnove u našem Ustavu. Snažno djelovanje osnovnih odnosa starog sistema, prije svega u području odlučivanja o proširenoj reprodukciji, dovelo je i do zastoja u razvoju političkog i cjelokupnog delegatskog sistema. Umjesto razvoja toga sistema, u skladu s ulogom proizvođača kao nosioca proširene reprodukcije, delegatski sistem svodio se na podržavanje starih odnosa u reprodukciji, umjesto da izrasta, kao što je i Ustavom određeno, iz proizvodne samoupravne osnove. U reguliranju odnosa taj se delegatski politički sistem sve više nastojao usmjeravati prema strukturama koje su stvarno upravljale proširenom reprodukcijom.

Organizirane socijalističke snage, sa Savezom komunista, nisu se u praksi opredijelile za odlučan razvoj toga sistema i za odgovarajuće djelovanje u njemu. U njima samima sporo se prevladava stara praksa. Ako bi se ona i dalje nastavljala dovodila bi, pored ekonomskih, i do teških političkih posljedica po razvoj našeg društva.

U razvoju i izgradnji sistema samoupravnog udruživanja rada mora se imati u vidu da to još nije izgrađen sistem i da se on

Digitized by Google

razvija na osnovama koje nasljeđujemo iz kapitalizma. One se izražavaju u postojećim neusklađenostima i proturječjima, kojima nisu podloga klasni antagonizmi (iako njihovih ostataka ima), već neravnomjernosti u razvoju, suprotnosti u podjeli rada, koja se još ostvaruje posredstvom tržišta, i to će još dugo trajati.

U okviru samoupravnog delegatskog sistema moraju se pravovremeno uočavati sve te neusklađenosti i problemi koji nastaju u udruženom radu, kako bi se samoupravnim sporazumima mogli pravovremeno rješavati. A ako to ne bi bilo moguće postizati samoupravnim akcijama i dogovorima proizvođača, delegati u društveno-političkim zajednicama — u skladu sa svojim ustavnim i zakonskim ovlaštenjima — poduzimali bi određene mjere u cilju trajnijeg reguliranja odnosa ili pak privremene mjere koje moraju pridonositi stabilnosti razvoja. Ukoliko se različite neusklađenosti i poremećaji ne bi rješavali pravovremeno i na odgovarajući način, široko bi se otvorila vrata stihiji, koja bi objektivno vraćala na stare odnose, bilo jačanjem države ili restauracijom starih klasnih odnosa. Ta bi stihija snažno potencirala i grupnosvojinske tendencije u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, vodila ka razaranju i ukidanju tih osnovnih organizacija i, konačno, negirala samoupravni razvoj udruženog rada.

Zato je potrebna stalna akcija s ciljem povezivanja samoupravnih organizacija, usklađivanja odnosa među njima, pogotovo kad je riječ o reprodukciji. Osnovu takvih akcija za usklađivanje odnosâ čini samoupravna praksa iz osnovnih organizacija udruženog rada. Delegatski sistem postavljen je tako da takvu praksu ne samo podržava, već i neprekidno potiče, a kada je to nužno i neophodno, posiže i za državnim mjerama.

Za funkcioniranje delegatskog sistema presudno je da on počne ostvarivati svoju ulogu u komunama, u kojima se javljaju izvorni problemi i odnosi u proizvodnji i potrošnji, temeljna pitanja razvoja, zapošljavanja i zajedničkog života radnih ljudi u mjestu, naselju i gradu. U njima se izražavaju različite neusklađenosti, prije svega udruženog rada, od kojih se jedan dio može rješavati u komuni, ali drugi ne može bez integracije, shvaćene u najširem smislu udruženog rada Republike i Jugoslavije kao cjeline. Bez delegatskog sistema u komuni, gdje se upravo izvorno sagledavaju potrebe i interesi radnih ljudi i građana, gdje se oni imaju neposredno povezivati i rješavati sa samoupravnim organizacijama, nije moguće razviti delegatski sistem ni u republici ni u federaciji.

Organizacija komune i delegatski odnosi u njoj imaju zadatak da permanentno stvaraju ekonomske, političke i druge uvjete za brže povećanje produktivnosti rada i za racionalno zapošljavanje. U nastojanju da povećaju produktivnost rada, postignu opći tehnološki nivo, organizacije udruženog rada neće uvijek moći osloboćeni dio zaposlenih racionalno upošljavati u postojećim kapacitetima. Zbog toga je potrebna zajednička akcija u delegatskom sistemu komune, pa i šire u udruženom radu, kako bi se taj problem rješavao razvojem drugih proizvodnji.

Digitized by Google

Planirajući novi dohodak, mora se planirati i viši nivo produktivnosti, ali i sve one zajedničke mjere u okviru komune, ili šire, koje se moraju poduzeti da bi se ti ciljevi ostvarili. Do sada se briga za produktivnost rada uglavnom ograničavala samo na akcije pojedinačnih organizacija, što nije moglo davati ni približno zadovoljavajuće efekte, jer nisu stvoreni zajednički društveni uvjeti, kao što je, prije svega, novi razmještaj i zapošljavanje dijela zaposlenih. Na to se nadovezuje zapošljavanje i uključivanje u rad mladih generacija. Ovdje je potrebna dvojaka akcija. Jedna je usmjerena na organizacije udruženog rada, gdje bi se sagledavali slobodni kapaciteti koji se danas nedovoljno koriste, a u kojima bi se, uz iznalaženje adekvatne proizvodnje i uz kontinuiran višesmjenski proces rada te druge oblike boljeg korištenja vlastitih kapaciteta i opreme, snažnije otvorio proces za veće zapošljavanje. Drugi pravac akcije morao bi ići prema obrazovnom sistemu, koji bi se morao brže prilagođavati potrebama modernog tehnološkog razvoja i općeg unapređenja. U tome već kasnimo, a to je, očigledno, fundamentalna pretpostavka za lakše uključivanje mladih generacija u suvremenu proizvodnju. Obrazovni sistem mora snažnije biti usmjeren ka tome da stvara tehničku inteligenciju i da širi prostor prirodnim znanostima, a u prvom redu matematici.

Kod nas se, inače, ne poklanja dovoljna pažnja samoupravnoj organizaciji u okviru komuna i funkcioniranju delegatskog sistema u njima. Svakako da je na taj razvoj utjecala sadašnja investiciona politika, u čemu smo u prvom dijelu šire govorili, ali isto tako i izostajanje opće društvene orijentacije. Na komune i delegatski sistem neki još gledaju kao na klasične organe decentralizirane, lokalne vlasti, odnosno kao ni sistem posredne demokracije, koji služi za to da bi se ostvarivale velike privredne ili neprivredne investicije. Ovdje ne bih govorio onim teorijskim zastranjenjima koja i komune već vide kao komunističke zajednice, a ne korigiraju takva shvaćanja postojanjem naslijeđene podjele rada i proturječnostima koje iz nje objektivno proističu.

Sve analize kazuju da u općinskim skupštinama do izražaja, uglavnom, dolaze vijeća mjesnih zajednica, dok druga dva vijeća (posebno vijeće udruženog rada) ne zauzimaju ono mjesto koje bi morala imati u vršenju Ustavom datih funkcija i nadležnosti.

Neadekvatno funkcioniranje delegatskog sistema u komunama dovodi do njegovog udaljavanja od izvornih potreba i interesa delegatske baze, od delegacija na republičkom i saveznom nivou. To je, suprotno očekivanjima, jačalo predstavničke elemente u političkom sistemu i ugrozilo i samu ideju o neposrednoj samoupravnoj demokraciji na osnovi delegatskog sistema. U vršenju svoje ustavne funkcije republike se konstituiraju kao samoupravne i državne zajednice proizvođača, radnih ljudi i građana koji upravljaju uvjetima i rezultatima svoga rada. Uz odgovornost za takav svoj razvoj, sadržana je istovremeno i odgovornost za razvoj cjelokupne jugoslavenske zajednice. Ta je odgovornost

Digitized by Google

nedjeljiva i znači jedinstvenu težnju za ostvarivanjem socijalističkog samoupravljanja u cijeloj našoj zemlji. Potrebno je kritički se osvrnuti na to kako se ta ustavna funkcija republika ostvaruje, kako to utječe i na vlastiti razvoj i na realizovanje zajedničkih ciljeva i interesa u jugoslavenskoj zajednici.

Prije svega, javlja se naglašena tendencija zatvaranja i autarkije unutar udruženog rada, a time i unutar pojedinih društveno-političkih zajednica, posebno republika, budući da one raspolažu i mogućnošću poduzimanja državnih mjera i intervencija u proširenoj reprodukciji. Način na koji je upravljano proširenom reprodukcijom i akumulacijom vodio je ka zatvaranju a ne međusobnom povezivanju odgovarajućih proizvođača. Takva, u suštini, ograničenja, bez obzira na to što u određenim, uglavnom autarkičnim, uvjetima mogu biti primamljiva, te zbog različitih sitnih i privremenih koristi i interesa predstavljaju često glavnu zapreku da pojedini proizvođači u razvoju svoje proizvodnje ostvaruju one rezultate u radu koji bi po opremljenosti i po kvalificiranosti zaposlenih morali postizati. Zbog slabosti u djelovanju tržišta, sužavanja procesa udruživanja rada i sredstava na okvire uže društveno-političke zajednice, podvrgnuti su opravdanoj kritici postojeći društveno-ekonomski odnosi zasnovani na starim oblicima proširene reprodukcije, zatim monetarno-kreditni i bankarski sistem. Umjesto kritike stare prakse, primat je dobila, da tako kažemo, stara kritika. Ona se, zajedno sa inače destruktivnom kritikom, sve više pretvara u kampanju za mijenjanje ustavnih pozicija republika i pokrajina. Jedni od tih radikalnih kritičara zagovaraju ukidanje prava republika i pokrajina i prenošenje svih poslova na centralne savezne organe. Mnogi se od tih zagovornika, uglavnom, okomljuju na samoupravljanje, onakvo kakvo je definirano u našem Ustavu. Drugi, u ime samoupravljanja, traže dokidanje prava republika. Jedni bi na nivou federacije utvrđivali sve uvjete privređivanja i raspodjele, htjeli bi centralizam bez samoupravljanja a drugi bi, u ime samoupravljanja, zavodili centralizam. Taj se stav pokušava braniti jedinstvenim jugoslavenskim tržištem, jedinstom klasnih interesa radničke klase Jugoslavije, a prema tom stavu nacionalni subjekt bi bio odbačen ili samo zadržan kao neka vanjska ukrasna fasada.

Svatko ko iole ozbiljnije danas razmatra nacionalne odnose ne može zaobići pitanja ekonomske ravnopravnosti pojedinih nacija. Nitko danas, osim okorjelih sektaša i onih koji zastranjuju, nacionalno pitanje ne svodi na neko kulturno pitanje. Naš je komunistički pokret takva shvaćanja idejno i praktički već odavno prije rata, a posebno u našoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji, prevladao. Više nacija može imati zajednički jezik, ali svaka od njih ima svoje ekonomske i druge osobenosti i prava koja je čine nacijom. Ali narod odlučuje suvereno o svojim prirodnim bogatstvima, kao i o nacionalnom dohotku koji ostvaruje u datim ustavnim okvirima, zasnovanim na socijalističkom samoupravljanju, produkcionom odnosu i federativnom uređenju naše države.

Digitized by Google

Politika Saveza komunista u tome mora biti principijelna i jasna, pored ostalog i zato što složeni društveni problemi i teškoće s kojima smo sada suočeljeni mogu dobivati nacionalističke oblike, štetiti našoj jugoslavenskoj zajednici, iako nisu neposredno povezani s nacionalnim pitanjem.

Zato moramo — kako je to govorio drug Kardelj — »u pogledu prava naroda na samostalno izražavanje njihove individualnosti, kao i u pogledu njihovih demokratskih i ekonomskih međusobnih obaveza u socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda, biti veoma dosljedni, u smislu obrane i ostvarivanja načela koja je naša Partija izgradila još prije rata, na osnovama najnaprednijih težnji revolucionarnog radničkog pokreta, na kojima je izvojevala pobjedu. Samo tako moći ćemo se uspješno suprotstavljati opasnosti da razni problemi i teškoće u praksi — kojih će uvijek biti — ne dobiju vid međunacionalnih nesporazuma ili trvenja«.

Svaki nacionalizam, bez obzira na to iz kojih razloga nastaje, a pogotovo onaj koji svoje korijene crpi iz društveno-ekonomskog i političkog zaostajanja, u našim uvjetima uvijek dobija oblik reakcionarnog i antihumanističkog šovinizma koji stoji na putu svakog napretka, a naročito socijalizma.

Moramo slijediti beskompromisno Titovu liniju borbe protiv svakog nacionalizma, ali pri tome dobro znati njegove društveno-ekonomske uzroke, dimenzije, političke karakteristike i ciljeve. Da bi se stabilno i dugoročno onemogućavale takve pojave, neophodno je otkloniti slabosti na području proširene reprodukcije, o čemu smo naprijed govorili.

Riječ je o tome da na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu radnici iz različitih organizacija udruženog rada širom cijele zemlje moraju imati najpovoljnije mogućnosti za vršenje svojih proizvodnih i drugih funkcija i ne mogu biti ničim ograničavani. Stupanj stvarne razvijenosti proizvodnih snaga (a ne nekakvi formalno-pravni momenti) objektivno će određivati nivo, jačinu, intenzitet i raznovrsnost veza između organizacija udruženog rada u zemlji. Pri tome treba imati u vidu da je velik dio nerazvijenih počeo zadovoljavati potrebe tržišta vlastitom, pa i visokokvalitetnom proizvodnjom, što je na jugoslavenskom tržištu u cjelini izmijenilo situaciju u pozitivnom smislu. Stvar je u tome da se takve proizvodnje povezuju u cijeloj zemlji i da se postojeća neekonomska velika ograničenja apsolutno otklone. Naš privredni sistem i sva nova rješenja u njemu treba tome na svaki način podrediti.

Naš ustavni sistem polazi od toga da proizvođači iz cijele zemlje svoje međusobne odnose uređuju sami na osnovi zajedničkih sporazuma — udruživanjem, a sve manje klasičnim državnim mjerama društveno-političkih zajednica. Međutim, u slučaju da oni u neposrednim odnosima ne mogu naći zadovoljavajuća rješenja, a potrebe privrede i razvoja cjelokupnog društva nalažu da se odgovarajuća rješenja donesu — tada organi društveno-po-

Digitized by Google

litičkih zajednica (ili u republici, ili zajednički u okviru federacije) moraju donositi Ustavom i zakonom propisane mjere. Ustavom je propisano koje se od tih mjera moraju donijeti konsenzusom, kada ne može biti nadglasavanja između republika i pokrajina, kako udruženi rad pojedinih republika i pokrajina ili pojedini njihovi dijelovi ne bi bili dovedeni u neravnopravan položaj. To je potrebno naglasiti, kako se posredstvom zakonodavstva i na njemu zasnovanim normativnim aktivnostima ne bi otvorio prostor za odlučivanje koje se pokriva stabilizacionim programom, a zapravo je usmjereno protiv stabilizacije, jer udruženi rad onda ne bi mogao odlučivati ni o proširenoj reprodukciji, ni o odnosima s inozemstvom, cijenama, niti o drugim razvojnim pitanjima. Svakako da bi to imalo utjecaja na ustavnu ulogu i položaj republika i pokrajina, kao i na odnose u federaciji.

Ukoliko bismo i dalje zadržali dosadašnji sistem proširene reprodukcije, koji bi se oslanjao prvenstveno na snage i strukture izvan udruženog rada, teško bi se usklađivali ne samo razvojni problemi, već i sistemska rješenja. Za svoj zatvoreni sistem razvoja u republikama i pokrajinama svatko bi tražio i odgovarajuće pogodnosti u sistemu, a onda bi to dovelo i do vrlo teških odnosa u dogovaranju, pa i nemogućnosti da se sporazumi postignu. Uspostavljanje dominantne pozicije proizvođača u proširenoj reprodukciji otvorilo bi mogućnost za brže prevladavanje ove zatvorenosti iz koje je proizašao niz neracionalnih ulaganja, proizvođači bi se udruživali s onima s kojima mogu doći do većeg dohotka i odbacivali ono što ih u tome sputava. U tome bi oni morali dobivati i punu podršku i pomoć delegatskog sistema u društveno-političkim zajednicama, od komune i republike do federacije.

Na takvoj ulozi udruženog rada i njegovom povezivanju treba izgrađivati i republike kao samoupravne i društveno-političke zajednice i graditi njihove zajedničke odnose u federaciji. U tome jednaku odgovornost imaju kako organi republika i pokrajina tako i organi federacije (razumije se, svatko u okviru svojih nadležnosti i prava i obaveza). Tada bi se i u republikama i u samoj federaciji mogli otvoriti novi pravci našeg razvoja, rješavati stanja u pojedinim dijelovima udruženog rada, ubrzavati naš ukupni razvoj, dizati ga na viši nivo ka najmodernijim tehnološkim i razvojnim orijentacijama u svijetu, kroz to unapređivati samoupravno organiziran udruženi rad, te razvijati republike i pokrajine, kao i jedinstvo u jugoslavenskoj zajednici.

Prema tome, i za naše međunacionalne odnose bitno je da se razvija i jača temeljni samoupravni produkcioni odnos i time pozicija radničke klase u cijeloj Jugoslaviji, jer socijalizam ne može pobijediti ako se ne ostvaruje jedinstveno u svim njezinim dijelovima. Bez toga bi jačao ili republički partikularizam ili savezni centralizam sa svojim najekstremnijim unitarnim oblicima, što bi još više poticalo razvoj nacionalizma i vodilo produbljivanju međunacionalnih trvenja.

Digitized by Google

Kada ističemo da smo protiv zatvaranja i malograđanskog mentaliteta, time ne želimo umanjiti ni ekonomske, historijske i druge različitosti pod utjecajem kojih su se razvijali narodi Jugoslavije, a i radnička klasa svake nacije. Jačanje jedinstva ne može se postići negiranjem tih različitosti i specifičnosti, već zajedničkom akcijom usmjerenom na sve što nas ujedinjava. Socijalizam, socijalistički samoupravni i društveni odnosi, zajednička zaštita tog sistema i stalni napredak, kao i zajedničko usklađivanje ukupnog razvoja, vode općoj sigurnosti, ravnopravnosti i učvršćivanju našeg jedinstva. To se sve zasniva na tržišnom privređivanju, društvenom planiranju i ekonomskoj i socijalnoj solidarnosti, kao sastavnim, ali proturječnim dijelovima jedinstvenoga socijalističkog samoupravnog sistema, a što komunisti moraju rješavati prema konkretnim uvjetima na datom stupnju društvenog razvoja.

Bez obzira na historijske mitove, moramo istaći da je pravo ujedinjavanje jugoslavenskih naroda, a istovremeno i potpuno rješavanje nacionalnog pitanja svakog pojedinačno ostvareno na idejama i programu radničke klase i Komunističke partije, u socijalističkoj revoluciji, i da se ono i sada u novim uvjetima, razvojem samoupravljanja i ostvarivanjem vodeće uloge radničke klase u tome, može održati i dalje razvijati. Polazimo od toga da se interesi moraju usklađivati i da njihovu osnovu čine interesi radničke klase i proizvođača. Kao što se i unutar udruženog rada interesi ne mogu preglasavati ili zanemariti, to se ne može ni u odnosima između republika i pokrajina, jer bi vodilo teškim konfliktima i unutar radničke klase i među nacijama, što bi ugrožavalo osnovni položaj radničke klase i socijalistički razvoj. Mnogi narodi danas traže da se brže oslobađaju klasne i nacionalne neravnopravnosti.

Ljuto se varaju oni koji misle da bi radnička klasa i narodi pojedinih zemalja prihvaćali socijalizam ako bi se morali odricati svojih osnovnih historijskih i nacionalnih prava za koja su se borili.

Ostvarivanje stabilizacije i razvoja sistema zahtijeva da se u sve samoupravne društvene snage, okupljene i povezane u našem samoupravnom političkom sistemu, čvrsto uključe organizirane socijalističke snage, sa Savezom komunista na čelu. Potrebno je da socijalističke snage i Savez komunista svoju cjelokupnu djelatnost usmjeravaju na jačanje svih subjekata u razvijenom demokratskom, samoupravnom, političkom, a posebno u delegatskom sistemu, oslobađajući se poznatih slabosti zatvaranja u sebe, odnosno u rukovodeće organe. Oni moraju prednjačiti u okupljanju svih kreativnih snaga, ljudi iz prakse, nauke, u pronalaženju adekvatnih rješenja, koja nameće razvoj, i u preuzimanju konkretne odgovornosti za to. Ta djelatnost je do sada uvelike zaostajala.

Takvo djelovanje pretpostavlja svakodnevnu aktivnost u samoupravnom političkom sistemu, prije svega u osnovnim orga-

Digitized by Google

nizacijama udruženog rada i delegacijama. Okrećući se sve više prema upravi, organizirane snage postaju nemoćne da ostvare ciljeve društvene akcije, jer gube vezu s njezinim osnovnim nosiocima u samoupravnom političkom sistemu.

To je uzrok pojavi mnogobrojnih i raznovrsnih kritika postojećeg stanja u društvu. U toj kritici danas je najglasniji onaj dio koji se ponekad zaklanja čak iza samoupravljanja, koji se isključivo okomljuje na pojedine institucije sistema, a posebno na izvršna vijeća. Često i unutar socijalističkih snaga, pa i Saveza komunista, i u njegovim rukovodećim organima takav kritički prilaz »jako uzima maha«. Uglavnom se pri tome iznose stare konstatacije, dok se na razradi konkretnih programa, iznalaženju rješenja u privredi i organizaciji sistema, borbi za jačanje delegatskog sistema i cjelokupne samoupravne organizacije — malo radi.

Veliki dio socijalističkih snaga, pa i Saveza komunista, još je pod pritiskom negatorske kritike našeg delegatskog i političkog sistema, kojom se taj sistem i njegovo djelovanje proglašava etatizmom, pa takav etatizam treba odmah i u svim vidovima dokinuti. Tome nasjedaju i pojedini dobronamjerni borci za samoupravljanje, koji tu ne uočavaju vezu između samoupravne izgradnje udruženog rada i delegatskog političkog sistema kroz koji će se u narednom periodu voditi bitka za razvoj samoupravljanja i teći proces odumiranja države. Zato se u Savezu komunista treba prije svega brže oslobađati takvih idejnih pritisaka, ali treba i brže mijenjati vlastitu praksu u skladu s razvojem i djelovanjem samoupravnog političkog sistema. U toj praksi izgrađivat će se i pravo mjesto delegatskog sistema, delegatskih skupština, izvršnih i upravnih organa, kao i cjelokupno područje povezivanja društvenih djelatnosti s udruženim radom privrede. Doći će do bržeg transformiranja u djelovanju Sindikata, u davanju prave uloge i mjesta Socijalističkom savezu. Bez toga bi se Socijalistički savez više bavio perifernim društvenim pitanjima, a Sindikat bi, zadržavajući i sužavajući pretežno svoje mjesto u političkom sistemu, obnavljao uglavnom svoju revandikativnu funkciju i ne bi mogao ostvariti onu svoju ulogu koju inače mora imati u izgradnji udruženog rada.

To djelovanje socijalističkih snaga ne može se svoditi ni samo na neka doktrinarna pitanja i ponavljanje samoupravnih fraza, kao što se ne može ni utopiti u taj pragmatizam. I za ekonomiju i za društvene odnose to bi bilo pogubno. Mora se ulaziti konkretno u izgradnju društvenih odnosa u pojedinim organizacijama udruženog rada, prihvatiti se odgovornosti za konkretne programe proizvodnje za izvoz, nalaziti rješenja za udruživanje proizvođača Jugoslavije za stvaranje zajedničkog proizvoda itd. Bez takvog rada neće biti ni stabilizacije ni samoupravnog razvoja udruženog rada, a u društvu bi još više ojačale snage koje se da-

Digitized by Google

nas ustremljuju protiv samoupravljanja, kako one s etatističkim (saveznim ili republičkim) aspiracijama tako i one koje bi vodile restauraciji starih, kapitalističkih ili neokapitalističkih odnosa. To bi, osim ekonomske, produbilo i političku krizu, a sadašnje teškoće i probleme opasno zaoštrilo na rubu jačanja kontrarevolucije. Stojeći čvrsto na pozicijama rukovodeće uloge radničke klase u društvu i svoje vodeće idejno-političke uloge u razvoju socijalističkog samoupravljanja, Savez komunista ne smije dopuštati takav negativan trend razvoja.

Digitized by Google

Egon Štajner

O otvorenim problemima sistema i politike cena

U pristupnom materijalu sa posebnom oštrinom osvetljavamo neka pitanja iz područja cena o kojima se ne govori na zadovoljavajući način (na primer, težak ekonomski položaj zemlje, visoka cena koja se iz dohotka plaća za inflaciju i za devalvaciju dinara) i ukazujemo na one ciljeve politike cena i mere koje bi 1984, uz već nameravane, mogle da doprinesu željenom usporavanju rasta cena.

1. Ekonomski položaj zemlje i cene

Visoka, spiralna inflacija, koja traje već četvrtu godinu, razorno deluje na razvoj proizvodnih snaga društva. U nastalim uslovima — posle pregovora sa Međunarodnim monetarnim fondom — ona može još više da dovede u pitanje reprodukcione mogućnosti privrede, a preko toga i reprodukciju samih samoupravnih, socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Začarani trougao: porast cena, rast pasivnih i aktivnih bankarskih kamata, depresijacija dinara, gotovo u direktnoj propor-

* Objavljujemo autorizovana izlaganja sa okruglog stola časopisa »Socijalizam« i »Ekonomika udruženog rada« o politici i sistemu cena. Skup je održan u Beogradu 16. aprila ove godine.

Digitized by Google

ciji sa porastom domaćih cena, kao da se ne da probiti i savladati. I najveći optimisti — u licu predstavnika državnih organa — proriču za ovu godinu porast cena od najmanje 40%, a pesimisti i do 120%. Bojazan od posledica potpune liberalizacije cena 55% proizvoda, »uslovne« liberalizacije preko 30% i zadržavanja društvene — administrativne — kontrole cena nad oko 12% proizvoda je u podtekstu manje-više naglašenog pesimizma, koji se sve više širi i u privredi i među stanovništvom.

Steže se gvozdeni obruč oko naše ekonomije. Ekonomska kriza u kojoj se nalazimo po svojoj težini i dubini gotovo da se može upoređivati i sa najtežim ratnim i posleratnim situacijama kroz koje su naši narodi i naša zemlja prolazili. Ova teška istina još nije dovoljno obelodanjena i utkana u svest i odgovarajuća ponašanja. Za razliku od sličnih istorijskih situacija, mi danas još ulepšavamo stanje, ponašamo se ili pokušavamo da živimo kao da je opšta privredna situacija u nas mnogo, mnogo povoljnija od onog što jeste. To može imati veoma teške posledice. Ponuđeni izlaz predviđa, pre svega, oslanjanje na vrlo stroge mere monetarnog i finansijskog karaktera. Očekuje se da će visoke pasivne bankarske kamate (na nivou inflacije) navesti, pre svega stanovništvo, na dinarsku štednju, a aktivne kamate i građane i privredne organizacije da manje troše, da posluju sopstvenim obrtnim sredstvima (koja već skoro dve decenije nemaju), odnosno da smanjuju investiciona ulaganja. Moramo izneti uverenje da su takva očekivanja — bez obzira na to da li nam se ona izvana sugerišu ili ih sami gajimo — nerealna, da kriju ili nepoznavanje ili neuvažavanje naše privredne stvarnosti i da stoga predstavljaju moguće potencijalne generatore budućih inflatornih kretanja.

Privredne organizacije su bez sopstvenih obrtnih sredstava — dakle, upućene na bankarska sredstva koja će biti opterećena izuzetno visokim kamatama. Bez naglog podizanja proizvođačkih cena one ne mogu otplaćivati dobijene kratkoročne bankarske kredite. Pored toga, one su poslednjih godina neravnomerno i nepravovremeno snabdevane reprodukcionim materijalom i u stalnom su manjku deviza, pa dodatno opadanje ekonomičnosti i rentabilnosti takođe nastoje da kompenziraju cenama. Na žalost, postojeća regionalna i proizvodna rascepkanost i usitnjenost privrede još omogućuju delovanje varljivog privida, kao da se neracionalna i za ukupnu privredu skupa rešenja povećavanjem cena mogu primenjivati i predstavljati izlaz iz ove situacije. U suštini, to je izraz filozofije i prakse egoistične zatvorenosti organizacija udruženog rada prema zajedničkim interesima i ciljevima reprodukciono međuzavisnih delova privrede kojima pripadaju. U sprovođenju takvog negativnog ponašanja, pak, organizacije udruženog rada u velikoj meri uživaju zaštitu i patronažu svojih užih i širih društveno-političkih zajednica — od opština do pokrajina i republika.

Privredni problemi sa kojima smo suočeni dukobo su razvojni i strukturni. Ekonomska iscrpljenost faktorâ proizvodnje,

Digitized by Google

prenapregnutost u raspodeli nacionalnog dohotka do te mere su naglašeni da se od predviđenih mera monetarne i kreditne politike jednostavno ne mogu očekivati presudni podsticaji u smislu poboljšanja efikasnosti privređivanja i ostvarivanja dugoročne politike ekonomske stabilizacije.

Ova tvrdnja može da se osnaži i nekim činjenicama.

U četiri poslednje godine proizvedeni nacionalni dohodak u realnoj vrednosti konstantno opada. U cenama iz 1983.[1] godine ostvareni dohodak u društvenom sektoru privrede, uvećan obračunatim porezom na promet — prema podacima iz završnih računa SDK — pao je sa 3.056,3 mlrd dinara u 1980. na 2.924,7 mlrd dinara u 1983.[2] godini, to jest za cela 4,4 procenta poena, a društveni proizvod sa 3.383,8 na 3.329,5 milijardni dinara, nešto umerenije, za 1,7 procentna poena.

Raspodela ovog dohotka sve je napregnutija. Pošto je od 1980. godine u društvenom sektoru otvoreno preko 350.000 novih radnih mesta, ukupni čisti lični dohoci, kao i druga davanja u vidu ličnih dohodaka, obezbeđivana su iz opadajućeg realnog dohotka. Bitno je smanjena realna vrednost ukupno isplaćenih čistih ličnih dohodaka u društvenom sektoru. Ako se 1980. godina obeleži sa 100, realna vrednost čistih ličnih dohodaka u 1983. godini, računata po zaposlenom, iznosila je samo 82,8, to jest smanjena je za više od 17 procentnih poena. Međutim, može se dodati da je realna *kupovna moć* ovih ličnih dohodaka još oštrije smanjivana zbog nagle promene strukture potrošnje, izazvane velikim skokom cena stanarina, komunalnih usluga, PTT, TV usluga i hrane. Potrošnja velikog dela zaposlenog i izdržavanog stanovništva praktično je svedena na egzistencijalni minimum i ne pojavljuje se kao značajniji konzument industrijskih proizvoda masovne potrošnje i skupljih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Ta tendencija danas već u izvesnoj meri guši tokove proste reprodukcije i dodatno zaoštrava probleme obrtnih sredstava u privredi. U 1983. godini došlo je i do pada realne vrednosti ukupnih investicija u društvenom sektoru privrede.

Nasuprot svemu tome, raste udeo dela dohotka koji mora da se izdvoji radi vraćanja inostranih dugova. Ako bismo baratali samo sa 5,8 mlrd dolara, približno onoliko koliko moramo, prema objašnjenjima druga Makića, guvernera Narodne banke Jugoslavije, vraćati do 1988. godine, onda je to, pretvoreno prema današnjem kursu, 750 milijardi dinara dohotka ili oko 25,6% ukupno ostvarenog dohotka, uvećanog za obračunati porez na promet u društvenom sektoru, ili oko 22% grubo izvedenog dru-

[1] Primenjeni su deflatori SZZDP, ali isti rezultat, odnosno tendenciju pokazuje i deflacioniranje dohotka i društvenog proizvoda izvršeno sa cenama u maloprodaji.

[2] Dohodak društvenog sektora iznosi 87% ukupno ostvarenog dohotka u SFRJ, a individualni sektor u poljoprivredi (računajući i svoje lične dohotke) u ukupno ostvarenom dohotku individualnog sektora učestvuje sa 73%.

Digitized by Google

štvenog proizvoda društvenog sektora — prema završnim računima SDK.[3] Ovaj ogroman teret može se i drugačije izraziti. Suma dugova koja se godišnje vraća približna je ukupnim investicionim ulaganjima u 1983, odnosno za 8% je niža od ukupno upotrebljenih sredstava ostvarenog dohotka za isplatu čistih ličnih dohodaka u društvenom sektoru. Ovim podacima hteli smo da pokažemo:

— da je postojeći dug inostranstvu nepodnošljivo velik;

— da se on može učiniti snošljivijim samo ako se poveća narodni dohodak iz kojeg se vraća;

— da u raspodeli dohotka, pri njegovoj stagnaciji i opadanju, ne postoje realni prostori za dalje značajnije smanjenje lične, opšte i zajedničke potrošnje;

— da ponuđene mere nemaju onu snagu ekonomske prinude za racionalno ekonomsko ponašanje proizvođačâ koja se od njih očekuje;

— da vladajući uslovi privređivanja još uvek sadrže varljivi privid kao da se porastom cena može privremeno poboljšati ili olakšati ekonomski položaj.

Iz svega proizlazi da ima dosta osnova da se već sada izrazi zabrinutost u efikasnost prihvaćenog koncepta, kao i bojazan da će eventualna erupcija cena dovesti do daljeg iscrpljivanja društvenog sektora privrede, ugrožavanja integriteta podruštvljenih sredstava za proizvodnju, do značajnog dodatnog odliva dohotka kroz ekonomske odnose sa inostranstvom i do dubljeg socijalnog raslojavanja društva sa opasnim posledicama po funkcionisanje samoupravnog, socijalističkog društveno-ekonomkog sistema.

2. Cena depresijacije dinara

Na kraju ovog dela izlaganja neophodno je reći neku reč i o ceni koju društvo plaća za depresijaciju dinara, za uspostavljanje takozvanog »realnog kursa« koji, istini za volju, već odavno nije realan. U okviru posebnih radnih timova dejstvo devalvacije dinara već se izračunava. Rezultat jednog od ovih istraživanja — vršenog 1978—1979. godine u Saveznom zavodu za društveno planiranje — odnosio se na period 1971—1976. u kojem je depresijacija bila više od deset puta niža nego u poslednje tri godine. Polazeći od tri osnova obračunavanja odliva dohotka iz zemlje — preko kursnih razlika izvršenih devalvacija, porasta izvoznih stimulacija i kretanja izvoznih i uvoznih cena — utvrđen je »gubitak« kroz ekonomske odnose sa inostranstvom od oko 450 milijardi dinara po cenama iz 1983. godine (75 milijardi godišnje). Obično se ovaj »gubitak« objašnjava »nevinim« pomeranjem *internog obračunavanja* dolarske vrednosti sklopljenih i realizova-

[3] 19% ukupnog Društvenog proizvoda privrede!

Digitized by Google

nih uvozno-izvoznih poslova. Međutim, to uopšte nije tako. Svaka depresijacija dinara znači odvajanje dodatnog dela narodnog dohotka za podsticanje izvoza. U dokazivanju skupe cene depresijacije ne treba više ići u dalju prošlost. Drug Nikola Filipović, član Predsedništva Privredne komore Jugoslavije, izneo je podatak, a »Politika« ga je 5. aprila ove godine i objavila, da je izvoz u poslednje dve godine (1982. i 1983) fizički povećan za 24%, a da je devizni priliv smanjen za 4,8%. Drugim rečima, u roku od dve godine, koje obeležavaju najintenzivnija posleratna devalvacija naše nacionalne valute, po današnjem kursu dolara, izgubljen je ukupno narodni dohodak od oko tri milijarde dolara ili 375 milijardi dinara. Pitanje koje nam se nameće jednostavno je: šta to, zapravo, činimo? smemo li, moramo li uporedo sa otplatom ogromnih dugova pustiti i ovakvo sasecanje dohotka na osnovu devalvacije i izvoznih cena?

Može se pretpostaviti da bi eventualna nova devalvacija dinara od 80%, polazeći od uslovâ prihvaćenih u pregovorima sa Međunarodnim monetarnim fondom, mogla da predstavlja angažovanje još oko 180—220 milijardi dinara dohotka za podsticaj izvoza. To se ne bi moglo podneti bez dodatnog zaduživanja u inostranstvu, odnosno bez dugoročnije stagnacije i propadanja društvenog sektora privrede. Posebno jak udar bio bi nanesen deviznom prilivu na osnovu vanpansionskih usluga u turizmu, koji čine između 30—40% ukupnog nerobnog izvoza turističke privrede.

Iz svih tih razloga može se konstatovati da je spiralna inflacija vezana za visoku depresijaciju dinara, a i za eventualno nekontrolisana ponašanja posle odmrzavanja cena, za nas ekonomski neprihvatljiv put. U stvari, u ovoj godini, polazeći od sporazuma sa Međunarodnim monetarnim fondom, postoje samo tri veoma mala ventila za naš ekonomski opstanak:

1) treba sprečiti svaki porast domaćih cena, porast kamata i dalje padanje vrednosti dinara;

2) treba spasti što više od sadašnjih gubitaka (koji se procenjuju na oko 800 miliona dolara) nastalih zbog najčešće neracionalnog paralelnog izvoza i uvoza;

3) valja hitno usmeriti najveći deo po obimu male, a povrh toga i veoma usitnjene, regionalno rasute društvene akumulacije na ostvarivanje racionalnih projekata na nivou jugoslovenske privrede, koji mogu u kratkom vremenskom roku da se ostvare i daju efekte ili u izvozu na ekonomski racionalnijoj osnovi ili u supstituciji uvoza.

Ove uzane prostore za savladavanje vanrednih privrednih teškoća moramo, u punoj meri, iskoristiti u 1984. godini. Moramo se, kao jedan čovek, svim sredstvima boriti da svaki mogući dolar zadržimo u našoj ekonomiji i najefikasnije upotrebimo u stvaranju materijalno-tehničkih pretpostavki za lakše vraćanje nagomilanih dugova. Da se izrazimo drugačije — u svim sredinama, u svim privrednim jedinicama, u svim opštinama, u po-

Digitized by Google

krajinama i republikama moramo se boriti za položaj i interese naše zajedničke jugoslovenske, samoupravne socijalističke privrede, svesni da samo njeni ukupni rezultati mogu, i kratkoročno i dugoročno posmatrano, da poprave materijalni položaj svih njenih delova i područja. Smatramo da za ovu borbu imamo mnogo veće mogućnosti od onih koje ostvarujemo. Treba se koristiti i drugim metodama osim kreditnih, monetarnih, normativnih i linearnih mera.

Međutim, sve to nisu središne teme današnje rasprave i zato se nećemo na svim pitanjima dalje zadržavati. Ipak, da zaključimo: osnovna žarišta bitke za ostvarivanje dugoročne stabilizacione politike nametnute su nam ove godine na tri područja: na primarnu raspodelu dohotka, na ekonomske odnose sa inostranstvom i na efikasno korišćenje raspoloživih faktora proizvodnje i proširenu reprodukciju. Zato smatramo da su nabrojana područja takozvana prva etapa ili ovogodišnja etapa ostvarivanja dugoročne stabilizacione politike.

3. Najvažniji ciljevi politike cena u 1984. godini

Osnovna opasnost po integritet društvenih sredstava i dohotka u ovoj godini dolazi od kretanja domaćih cena. Iskustvo je već više puta pokazalo da dve osnovne do sada primenjivane mere ne vode postavljenim ciljevima. Bar smo pet—šest puta pokušavali sa takozvanim »zamrzavanjem«, odnosno čvrstom administrativnom kontrolom cena ili njihovom liberalizacijom, naime, sa prelaskom na slobodno formiranje cena.

Pri prvoj meri zaleđivani su i svi nerešeni odnosi i pariteti cena i onemogućavano je praćenje pomeranja cena na spoljnim tržištima. Prilikom prelaska na slobodno formiranje cena dolazilo je do pravih eksplozija, pri čemu se, takođe, nisu rešavali bitni odnosi i pariteti u reprodukciono međuzavisnim delovima privrede. Dolazilo je do prave grabeži i otimačine, pri čemu su stvarani novi, još složeniji dispariteti i deformacije. Voluntarizam, stihija, izmicanje svakoj društvenoj kontroli — bile su osnovne odlike tih perioda.

Trenutna situacija pred odmrzavanjem cena slična je ranijim, ukoliko se ne kombinuje i drugim potezima koji se, na ovaj ili onaj način, u sličnim prilikama, primenjuju i u privredama drugih zemalja. Mi moramo, posle prvog maja, da postignemo bar tri osnovna cilja na području cena:

1) da se dugoročno utemelji režim slobodnog formiranja cena, ali tako da se porast cena svede na realnu neizbežnu meru;

2) da se odmah pristupi kontinuiranom i intenzivnom ispravljanju deformisanih odnosa i pariteta u međuzavisnim reprodukcionim linijama, ali u okviru dohotka koji se tamo stvara, a ne na račun ekonomskog položaja drugih delova privrede i drugih učesnika raspodele dohotka; i

Digitized by Google

3) da se osnovno uređivanje svih odnosa i pariteta vrši među organizacijama udruženog rada na koje treba, na osoben način, preneti znatan deo poslova koji danas, moglo bi se reći, neuspešno obavljaju u svom delokrugu stručni i izvršni organi skupština odgovarajućih društveno-političkih zajednica.

Kada se to kaže ne sme se izgubiti iz vida da su neki motivi dosadašnje inflacije gotovo u celini iscrpljeni. Već je pokazano da je devalvacija dovedena do krajnjih granica, da se za nju plaća veoma skupa cena, da direktno ugrožava pozicije nacionalne ekonomike.

Uslovi Međunarodnog monetarnog fonda to ne priznaju, ali ta institucija, s pravom, ne brine o našim nevoljama. Kažu nam, slobodno interpretirano: ako hoćete i dalje da se mirite sa inflacijom, to je vaša stvar. Kao antiinflacionu meru mi zahtevamo visoke kamate, a za obezbeđenje izvozne zainteresovanosti vaše privrede i finansijskih interesa vaših kreditora odgovarajuću depresijaciju dinara.

Našoj zemlji i privredi ostavljen je sasvim mali manevarski prostor, to jest ili da dopustimo inflaciju putem slobodnog formiranja cena (što je takođe jedan od uslova) ili da se svim silama i instrumentima koje možemo upotrebiti, a pre svega oslanjajući se na napore svih naših radnih ljudi, borimo protiv nje. Mislim da i sada, kao i u nedavnoj prošlosti, moramo jedinstveno da se borimo za svoj opstanak, za ekonomski i društveni prosperitet, koji u ovom trenutku, u punom smislu te reči, vodi preko savladavanja inflacije.

Drugi latentni motiv inflacije proteklih godina bilo je suzbijanje prekomerne lične, opšte, zajedničke i investicione potrošnje da bi se veći deo društvenog proizvoda mogao nameniti izvozu, a i razvoju proizvodnih snaga (akumulaciji). I taj motiv je sproveden, pa čak i preko nekih razumnih granica, o čemu je već govoreno. Na ovom mestu napomenimo samo ovo: Investicije su smanjene, ali odnosi u proširenoj reprodukciji nisu na odgovarajući način uređeni, pa se — čini se — razvoj ne odvija ni u obimu koji realna akumulacija (u svom robnom izrazu) omogućuje. Već četiri godine zato izostaje razvoj proizvodnih snaga, uvećanje nacionalnog dohotka, rešavanje nagomilanih i stalno rastućih socijalnih problema i olakšanje tereta koji predstavljaju dospele rate naših dugova inostranstvu. Štaviše, ovi se tereti posebnim, manje vidljivim putevima, nepotrebno veoma uvećavaju.

Suzbijanje galopirajuće inflacije bilo bi, dakle, i put efikasne borbe protiv dalje devalvacije dinara i pada kupovne moći stanovništva i njegovog standarda.

Najzad, treća grupa uzročnika dosadašnje visoke inflacije o kojoj se — izrazimo ovde i naše čuđenje — najmanje govori jeste uvek prisutno egoistično, nekontrolisano, stihijno, voluntarističko ponašanje donosilaca osnovnih odluka u primarnoj i sekundarnoj raspodeli dohotka. Krajnje je vreme da se ispolji

Digitized by Google

rešenost da se pruži organizovani društveni otpor takvom ponašanju. Haotično, neuređeno stanje na području cena, u kojem svaki subjekt može da radi ono što hoće pozivajući se na nejasne i sasvim neodređene kriterijume važećeg Zakona o osnovama sistema cena i o društvenoj kontroli cena, odgovara — recimo otvoreno — samo ostap-benderima u privredi, špekulantima, neradnicima i sličnim. U suštini, radnicima i radnim kolektivima takvo stanje nije u interesu. Međutim, do sada je pri svakom prelasku na slobodno formiranje cena preovladavalo upravo opisano ponašanje i tendencije koje su često podsticali i razni neprivredni upravni i politički činioci, bez širih ekonomskih sagledavanja, možda delom i pod pritiskom egoističkih zahteva privrede locirane na njihovom području ili uskih pokrajinskih i republičkih interesa.

Može se sasvim slobodno tvrditi da je svake godine 40—60% ukupnog porasta cena posledica nekontrolisanog ponašanja učesnikâ primarne i sekundarne raspodele dohotka. Neodgovorna ponašanja, samovolja zasnovana na monopolističkom položaju, isterivanje do apsurda nekih užih ili širih regionalnih interesa, uz nanošenje neprocenjive štete privredi zemlje, moraju se odlučno suzbiti, a aktere takvog ponašanja udariti po prstima! Ispada prosto neverovatno da se u republičkim i pokrajinskim prepucavanjima na području cena i raspodele deviza (pa i u investicionoj izgradnji) učesnici konflikta lakše mire sa čistim odlivom narodnog dohotka u inostranstvo nego što pronalaze racionalna ekonomska rešenja koja se gotovo sama nude u kontekstu ukupnog razvoja proizvodnih snaga zemlje.

Ubrzanje ritma inflacije nastaje veoma često kao posledica obezbeđivanja subjekata primarne i sekundarne raspodele dohotka od ponašanja drugih učesnika. Pri niskom obimu dohotka, a posebno kada on realno opada, veliko poskupljenje proizvodâ i usluga privrednog i neprivrednog okruženja mora da pokrene lančanu reakciju pogođenih učesnika raspodele dohotka. Pri tom, donosioci odluka o porastu cena u opštem haosu i nepoverenju moraju uvek da povećavaju cene iznad neophodnog nivoa da bi se obezbedili za što duži period, i tako iz početka. Sviđala se nekome ova istina ili ne, ako ne postoje neka utvrđena čvrsta pravila ponašanja za svakog učesnika raspodele dohotka, stihija u porastu cena je neizbežna, jer svi subjekti moraju da se bore za svoj ekonomski položaj, za svoje mesto pod ovim našim nebom, za svoj poslovni uspeh. Pri visokim dvocifrenim stopama jednokratnih povećanja cena od 60—100% kategorije privredne efikasnosti — produktivnost, rentabilnost, ekonomičnost (koje čine osnovni koncept dugoročne politike ekonomske stabilizacije) — jednostavno ne mogu da predstavljaju čeona opredeljenja; najčešće su zanemarljive, jer su u odnosu na egzistencijalna pitanja — rast cena — ovi efekti manje značajni.

Kao opravdanje sopstvenog voluntarizma i egoistične poslovne i razvojne filozofije, u nas se veoma često upotrebljavaju zvučni termini kao što su: svetska cena, delovanje ekonomskih

Digitized by Google

zakonitosti robno-novčane privrede, delovanje ponude i tražnje, jedinstveno jugoslovensko privredno tržište, konkurencija, slobodno formiranje cena, društvena kontrola cena itd. itd., da ih dalje ne nabrajamo. Sigurni smo da svaki učesnik ovog skupa razume pod ovim ekonomskim pojmovima nešto drugo. Ako bismo, pak, predmetno bliže raspravljali o njihovom sadržaju i značenju u uslovima naše sadašnje privredne stvarnosti, brzo bi se pokazalo kako se ovi pojmovi neadekvatno upotrebljavaju i u kolikoj se meri njima samo manipuliše.

Dakle, pretpostavka suzbijanja preteće inflacije većih razmera od očekivanih jeste *uvođenje pravila ponašanja* na području cena i onemogućavanje egoističnog, grupno-svojinskog, špekulantskog i nekontrolisanog ponašanja posle odmrzavanja cena, pod bilo kojim zvučnim izgovorom i u privredi i u neprivredi.

4. Operativne mere u politici cena u 1984. godini

Osnovno pitanje koje u 1984. godini mora dobiti pravo rešenje jeste — na koji način obezbediti da se cene slobodno formiraju, bez suvišnih uplitanja administrativnih organa na raznim nivoima, a da se obezbedi njihov sporiji rast. Čini se da je najprihvatljiviji postupak utvrdili određena »pravila igre«, to jest norme ponašanja obavezne za sve koji direktno ili indirektno odlučuju o cenama.

Po našem mišljenju, najefikasnija mera protiv nekontrolisanog i samovoljnog ponašanja bila bi, u uslovima slobodnog formiranja cena, Društveni dogovor ili Samoupravni sporazum o pravilima ponašanja svakog učesnika primarne raspodele dohotka.

Trebalo bi da to bude neka vrsta deklaracije o tome kako će se i pod kojim uslovima u 1984. godini koristiti stečena prava za slobodno formiranje cena. Ako ova pravila ponašanja utvrde sami učesnici materijalne proizvodnje sa ciljem da sebi obezbede sigurnost od ponašanja drugih u okruženju, takva mera mogla bi da bude i razumljiva i efikasna i ne bi se smela kvalifikovati kao nekakva administrativna stega. Ona je, u stvari, nužna samozaštita privrednih subjekata u datim uslovima privređivanja — u odsustvu moćnih instrumenata uticanja na privredna kretanja kao što su unutrašnja i spoljna otvorenost tržišta, delovanje ponude i tražnje i slično. Slična pravila ponašanja primenjuju se i u mnogo povoljnijim i »tržišnijim« uslovima od naših u razvijenim nacionalnim privredama zapadnih zemalja.

Uslove i pravila ponašanja trebalo bi utvrditi i obelodaniti možda baš u Privrednoj komori Jugoslavije ili u Privrednoj komori i Veću Saveza sindikata Jugoslavije i obezbediti važnost takvog dokumenta za sve subjekte u materijalnoj proizvodnji. Uslovi iz ovakvog Društvenog dogovora menjali bi se i revidirali u skladu sa nastalim promenama u privrednom položaju zemlje

Digitized by Google

i poboljšanim proizvodnim, finansijskim, platnobilansnim i drugim pretpostavkama privređivanja. Ti uslovi bi morali biti jasni i jednostavni za inspekcijsko nadziranje. Aparat kontrole morao bi se u novim uslovima pojačati. Dokument bi morao sadržati i sankcije — od novčanih kazni do zabrane vršenja privrednih funkcija i krivičnog gonjenja — primerene veličini i težini učinjenog prestupa.

U sadašnjoj situaciji proizvođači roba i usluga mogli bi se dogovoriti ili sporazumeti da se postojeći nivo cena povećava menjajući ekonomski položaj svih ostalih privrednih subjekata samo ako se steknu — grubo formulisano — najmanje sledeći uslovi:

— da se povećaju uvozni troškovi sirovina reprodukcionog materijala, opreme, delova i sklopova (i kao posledica devalvacije);

— da su u nekoj grupaciji materijalne proizvodnje (od onih 194 koje se prate) sve jedinice ili njihov određeni (dogovorom utvrđeni) deo — (na primer, 85—90% ukupnog broja) — u poslovnom gubitku ili ispod neke granične rentabilnosti (na primer, ako ostvareni čisti dohodak nije dovoljan da pokrije minimalne čiste lične dohotke i izdvajanja za zajedničku potrošnju, kao i za prosečna izdvajanja u privredi za podmirenje zajedničkih i opštih potreba). Ukoliko grupacija iz koje neke OOUR traže povećanje cena nije u opisanom položaju, za poboljšanje svog ekonomskog položaja i za ozdravljenje mora da traži druge ekonomske puteve: raznovrsno horizontalno i vertikalno udruživanje rada i sredstava, praćeno boljom društvenom i tehničkom podelom rada, promenu proizvodne orijentacije, organizovanje razvojne, dizajnerske funkcije i slično.

— da je potrošnja određenih proizvoda iz uvoza prekomerna, da nije u skladu sa trenutnim deviznim i platnobilansnim mogućnostima, a da ti proizvodi ne predstavljaju nezamenljive komponente reprodukcionih ciklusa (kafa, južno voće, deo nafte i derivata i slično).

U sklopu takve deklaracije trebalo bi utvrditi i način ispravljanja postojećih deformacija i dispariteta u cenama u okviru reprodukciono međuzavisnih delova privrede.

Naime, putevi i metodi ispravljanja ovih dispariteta i deformacija koji se nagoveštavaju nisu ohrabrujući, jer se predviđa značajno povećanje takvih cena, praktično na račun svih učesnika primarne raspodele dohotka. Takav pristup bremenit je opasnošću od lančanih reakcija ili stvaranja novih, još teže rešivih dispariteta. Tim se putem ne bi smelo ići jer on generira inflaciju.

Osnovno opredeljenje u tom poslu moralo bi da bude — kao što je rečeno — da se ispravke vrše u okviru postojećeg nivoa proizvođačkih cena finalnih proizvoda, polazeći od ukupnog dohotka odgovarajućeg dela privrede.

Naravno, ispravljati poremećene odnose cena u okvirima datog dohotka moguće je samo u zatvorenim delovima privrede.

Digitized by Google

Međutim, pojam reprodukcione linije je sporan i nedefinisan. U ovom trenutku čini se da je najprihvatljivije sledeće tumačenje pojma famozne reprodukcione celine: to su celine formirane u dugogodišnjoj praksi konkretnih proizvodnih ciklusa, bez obzira na regionalnu lociranost pojedinih učesnika ili njihovog horizontalnog pripadanja nekoj proizvodnoj grani ili grupaciji. Primera radi: teška ili laka konfekcija, fabrike pamučnih ili vunenih tkanina, fabrike nameštaja, livnice, tvornice automobila itd. — nisu reprodukciona celina. To nije za sebe ni elektroprivreda. Međutim, konfekcija »Kluz« sa svojim dobavljačima i kooperantima to jeste; »21. maj« u Rakovici sa svojim dobavljačima i kooperantima takođe; »Crvena zastava« u Kragujevcu, »Iskra« u Kranju itd. jesu reprodukcione celine.

Ako neki kooperant ili dobavljač u tako postavljenoj celini traži veće novčano priznanje za svoj radni doprinos u proizvodnji — opravdanost takvog zahteva lako i brzo može da se proveri utvrđivanjem njegovih poslovnih rezultata i ekonomskog položaja u horizontalnoj grupaciji kojoj pripada. U skladu s tim trebalo bi ili u odgovarajućoj meri prihvatiti postavljeni zahtev, priznati višu cenu njegovog proizvoda pri zadržavanju postojeće cene finalnog proizvoda čija je komponenta ili ga odbiti ako je neosnovan i zahtevati od njega efikasnije privređivanje.

Ako bi se deformisani odnosi i pariteti cena tako ispravljali, sigurno bi bilo lakše zadržati porast cena u realnim okvirima i sprečiti odliv još jednog značajnog dela narodnog dohotka kroz već apostrofirani začarani krug — u naručje inostranog kapitala. Trebalo bi da nam ova naša socijalistička Jugoslavija bude preča od svega drugog i da nerešene probleme pariteta prevazilazimo strogo u okvirima nacionalne ekonomije, poštujući, naravno, obaveze preuzete prema Međunarodnom monetarnom fondu.

Osim toga, opisani način rešavanja nivoa i odnosâ cena unosio bi mnogo mirnije pretpostavke za vođenje kratkoročne i dugoročne poslovne politike, značio bi početak ostvarivanja davno ispisanog ustavnog cilja da o celini dohotka odlučuje radnička klasa Jugoslavije i radni ljudi zemlje.

Regionalne društveno-političke zajednice, njihovi stručni i izvršni organi dospeli bi bliže pravom mestu koje im pripada na području primarne raspodele dohotka. One bi: (1) davale na svim nivoima potrebne stručne, dokumentacione podloge za uređivanje odnosâ cena; (2) pratile i učestvovale u konkretnom sporazumevanju i uređivanju cena u okviru reprodukcionih linija; (3) omogućavale da zainteresovani delovi privrede, slobodno formirajući svoje cene, odlučuju o primarnoj raspodeli dohotka; (4) izveštavale bi skupštine odgovarajućih društveno-političkih zajednica o pravim ekonomskim problemima od zajedničkog interesa. Dakle, bio bi to korak ka efikasnom probijanju regionalne pokrajinske i republičke zatvorenosti i ka preraspodeli ovog dela nadležnosti u privredi u korist organizovanih subjekata i reprodukciono međuzavisnih delova privrede. Razne, u štampi predla-

Digitized by Google

gane »šok« terapije, kompletne reforme cena, ili oporezivanje dohotka ili ukupnog prihoda *post festum*, posle samovlasnih povećanja cena, neprimenljivi su koncepti u sadašnjoj situaciji. Moralo bi se poći od formiranog nivoa i odnosa cena i njih menjati postepeno, uz što sporiji rast opšteg nivoa cena.

Sličan društveni dogovor koji obavezuje, a donosi se na nivou Jugoslavije, morao bi da se sačini i za učesnike sekundarne raspodele dohotka — za društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice — odnosno društvene delatnosti. Osnovna ideja precizirana u takvom dokumentu trebalo bi da bude da ova izdvajanja dele sudbinu privrede. Ukoliko raste ukupan dohodak privrede, mogla bi da se na dogovornoj osnovi (u istoj meri ili nešto sporije) povećavaju i izdvajanja za ove potrebe i obrnuto.

Čini se da ove godine ne postoje uslovi za nova linearna zahvatanja u korist finansiranja opštedruštvenih i zajedničkih potreba. Možda bi još mogao da se pronađe izvestan prostor za selektivne zahvate: za veće finansijsko opterećenje dela zaposlenih u društvenom sektoru privrede sa visokim ličnim dohocima i za oporezivanje jednog dela individualnog sektora privrede.

5. Mesto i uloga subjektivnog faktora u sprovođenju operativne politike cena u 1984. godini

Koncepcija o operativnoj politici cena u 1984. i o funkcionisanju mehanizama sistema ovde izložena izgleda, a i jeste, teško ostvarljiva i primenjiva. Ona pretpostavlja visoku svest svih angažovanih i zainteresovanih učesnika ovog golemog posla, njihovu odanost i privrženost progresivnim i revolucionarnim ciljevima našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Međutim, naš ustavni sistem je upravo tako i zamišljen. U njegove temelje je ugrađeno uverenje o postojanju ove visoke svesti. Polazeći od takvog shvatanja, ta koncepcija može biti i prihvatljiva i primenjiva — ali subjektivni faktor mora umnogome da menja i svoje ponašanje i svoju sadašnju filozofiju, da ih uskladi sa ustavnim načelima.

U našem privrednom sistemu definisan je robni karakter proizvodnje u socijalizmu i pretpostavljeno je delovanje ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje. Ipak, u njega su ugrađene, i to ne slučajno, određene institucije i organizovane privredne funkcije koje su istovremeno derogirale mnoge osobenosti kapitalističke robne proizvodnje. Na primer, osnovne institucije u privredi samoupravnog socijalizma jesu samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje; one su pozvane da efikasno prevazilaze različite interese jedinki, delova i celine društva, da utvrde zajedničke interese i ciljeve jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ili, društveno planiranje razvoja ekonomije, oslonjeno na društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju, moralo bi

Digitized by Google

da parira zakonima profitne stope, fetišizaciji robe i novca u kapitalizmu i da obezbedi maksimalno angažovanje raspoloživih faktora proizvodnje, dinamičan rast proizvodnih snaga, sposobnost za rešavanje socijalnih, egzistencijalnih i drugih problema radničke klase i radnih ljudi. Kao da smo na ove značajne sadržaje našeg sistema zaboravili. Kao da ih ignorišemo i potcenjujemo. Kao da im pretpostavljamo ekonomske zakone i instrumente ekonomske politike pozajmljene iz razvijenih zapadnih ekonomija.

Iz svih tih razloga čine se izuzetno značajnim stavovi zauzeti na poslednjoj sednici Predsedništva CK SKJ u vezi sa predstojećim odmrzavanjem cena, održanoj početkom aprila. Navodimo dva stava: »Samo dobro smišljenom organizovanom aktivnošću najširih masa, pre svega radnika u udruženom radu i delegatskog sistema, možemo uspešno sprovoditi mere i zadatke stabilizacione politike« i »Realizovanje brojnih neposrednih zadataka ekonomske stabilizacione politike zahteva obezbeđenje političkog jedinstva u SK, posebno u njegovim rukovodstvima«.

Ako bi Savez komunista Jugoslavije uložio isti idejni i organizacioni napor za ostvarivanje onakvog koncepta sistema i operativne politike cena kao početkom godine za zamrzavanje i vraćanje cena na raniji nivo, onda bi se njegovo sprovođenje u život umnogome olakšalo. Ovo tim pre što je zamrzavanje cena s početka godine bila u suštini sterilna mera koja postojeće probleme nije rešavala, a ovaj koncept omogućuje i rešavanje drugih otvorenih problema i suzbijanje inflacije — pa je pogodan za mobilizaciju.

Odlučna orijentacija u društvu i u SKJ, i u uređivanju područja cena i u sprovođenju operativne politike cena, očekuje se u celoj zemlji i u najširim slojevima stanovništva. Doslednost i odlučnost u ovom poslu naići će sigurno na podršku i inicijativu radničke klase i radnih ljudi, koji u poslednjim godinama neprekidno ispoljavaju besprimerno strpljenje, požrtvovanost i odricanja. Međutim, pod stalnim udarcima neefikasnosti, stagnacije i nejasnih perspektiva ispoljavaju i vidljive znake letargije, pasivnosti i odsutnosti.

Uspesi u stabilizaciji cena mogli bi mnogo doprineti i snažnijem okretanju stvaralačkih snaga društva suštinskim pitanjima dugoročne politike ekonomske stabilizacije: pravom vrednovanju rada i kvalitativnog privređivanja, pronalaženju raznovrsnih puteva udruživanja za brži rast proizvodnje i dohotka, za uključivanje u međunarodnu podelu rada na dugoročnoj i ekonomski racionalnijoj osnovi, za ostvarenje mnogih projekata tehničko-tehnološkog razvoja, uz oslanjanje na raspoložive naučne i kadrovske potencijale — koji mogu postati i okosnica buduće društvene i tehničke podele rada, udruživanja rada i sredstava na nivou jugoslovenske privrede i uspešnog privrednog poleta i jačanja zemlje.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

O uzrocima galopirajuće inflacije u nas

Ekonomska i socijalna kriza u kojoj se nalazimo u velikoj meri se ispoljava u sve većem rastu cena, u galopirajućoj inflaciji. Da bi se dao odgovor na pitanje zašto imamo toliku inflaciju, najpre je potrebno reći nešto o tome zašto smo zapali u ekonomsku i društvenu krizu.

U nas je nastao i u praksi je realizovan koncept organizacije privrednog i društvenog života koji je smatran najboljim na svetu. Postali smo, na neki način, njegovi idejni zarobljenici. Međutim, kao što se zna, dospeli smo u tešku ekonomsku situaciju.

Zašto je do toga došlo? Odgovor na to pitanje, na žalost, nije jedinstven i otuda smo, dobrim delom, u oblasti ekonomskih problema, sa stanovišta društvene akcije u njihovom razrešavanju, u izvesnom stanju poluparalize, da ne kažem pat-pozicije. Razlike u tumačenju uzrokâ krize došle su do izražaja i u radu Krajgerove komisije, pa su delimično izražene i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, što veoma otežava njegovu operacionalizaciju, koju priprema komisija na čijem je čelu predsednica Saveznog izvršnog veća.

U vezi s tim treba imati u vidu činjenicu da su u našoj zemlji izražene ogromne razlike u stepenu materijalne i kulturne razvijenosti republika i pokrajina, u strukturi i karakteristikama pri-

Digitized by Google

vrede u njima. U postojećem privrednom i političkom sistemu jedni su se snalazili sasvim dobro, a drugima to nije polaziło za rukom. Pošto se privredno-sistemski i drugi slični zakoni na nivou federacije mogu donositi samo putem konsenzusa, razumljivo je da različito tumačenje uzroka krize, uz snažne suprotnosti u ekonomskim interesima u postojećim uslovima, dovodi do toga da se gotovo ništa ne menja, da se Dugoročni program ekonomske stabilizacije ne ostvaruje.

No, vratimo se na suštinu problema: zašto smo zapali u krizu?

Kao što je poznato, sredinom 1965. godine otpočeli smo veliku privrednu i društvenu reformu radi uspešnijeg ekonomskog i društvenog razvitka na osnovama samoupravljanja. Taj veliki zaokret doveo je do izvesnih, rekao bih, porođajnih muka, naročito do izvesnih političkih previranja, najpre 1968. godine. Kako nedavno dobro reče predsednik Predsedništva CK SKJ, tada smo kapitulirali pred levim frazama i praktično odustali od reforme. Zaoštravanje političke situacije 1971. godine nametnulo je potrebu reforme političkog sistema, koja se završila donošenjem novog Ustava 1974. godine. Potom se reformiše privredni sistem, ali raskorak između proklamovanog i normiranog, s jedne, i stvarnog života, s druge strane, postaje sve veći. Mnoge ekonomske probleme počeli smo »rešavati« inflatornom emisijom dinara i sve većim zaduživanjem u inostranstvu, što je neminovno moralo dovesti do duboke krize.

Postojeći koncept organizacije privrednog i društvenog života u nas zasnovan je na četiri bitna principa: društvena svojina, samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina i nesvrstanost. Ni jedan ozbiljan poznavalac naše situacije i konstruktivan kritičar postojećeg stanja ne može te principe dovoditi u sumnju; oni su uslov postojanja Jugoslavije.

Međutim, veliko je pitanje kako su ti nesporni principi operacionalizovani u ekonomskom i političkom sistemu.

I

Društvena svojina je u nas pogrešno definisana kao nesvojina, kao svačija i ničija. Društvena sredstva za proizvodnju nemaju nikakvu cenu upotrebe, njihova amortizacija je znatno ispod realnih troškova sredstava za rad — što je sve vodilo mnogim ekonomskim neracionalnostima, ignorisanju elementarne logike privrednog života. Pokušaj konstituisanja društvene svojine u pomenutom pravcu u uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje neminovno je doveo do etatističko-birokratske uzurpacije i grupno-svojinskih deformacija, pri kojima se sredstva za proizvodnju koriste kao svoja, a čuvaju kao tuđa. I u jednom i u drugom slučaju nema odgovornosti za promašaje u privrednom životu, u korišćenju tih sredstava.

Digitized by Google

Drukčije rečeno, nesvojinsko tretiranje društvene svojine prouzrokovalo je odnos prema društvenim sredstvima kao prema Alajbegovoj slami. S pravom se ukazuje na to da je u nas društvena svojina napadnuta na širokom frontu, nasilno i nakrupno, pojedinačno i grupno, direktno i indirektno.

U razvoju samoupravljanja pošlo se od pogrešne pretpostavke da smo svi za sve kompetentni, da svi sve znamo, da se svi u sve razumemo, da svi za sve imamo vremena i volje, što je dovelo do formalizacije samoupravljanja i njegovog kompromitovanja.

Na toj osnovi pokušano je da se naš privredni sistem reguliše društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima (kojih sada ima više miliona), pri čemu je potiskivano i tržište i plan, pa je na vrlo širokom frontu došao do izražaja voluntarizam, koji nam je naneo ogromne štete. To se može vrlo bogato ilustrovati.

Došlo je do sve manjeg uvažavanja rada kao jedine osnove društvenog života i svakog napretka. Svi oblici neproizvodne potrošnje povećavali su se nezavisno od rezultatâ proizvodnje — na račun amortizacije, akumulacije, inflatornog finansiranja i zaduživanja u inostranstvu. Investicije su u najvećoj meri finansirane emisijom bez stvarnog pokrića i inostranim kreditima. Euforija neproizvodne potrošnje i svakojakog investiranja nije, dakle, počivala na zdravim ekonomskim osnovama, već na voluntarističkim ponašanjima koja su neminovno morala dovesti do duboke ekonomske i socijalne krize.

Ignorisanje rada kao jedine osnove društvenog života i napretka ispoljava se, zatim, u gotovo potpunoj socijalizaciji svakojakih promašaja i gubitaka, koji su postajali sve veći. Time je prouzrokovana dvostruka destimulacija: oni koji loše rade ne snose nikakve posledice, ništa ne utiče na njih da ne prave nove promašaje i gubitke, jer im sve to drugi pokrivaju; od onih koji dobro rade stalno se, na ovaj ili onaj način, oduzima dohodak da se pokrivaju tuđi promašaji i gubici — što na njih deluje negativno, to jest nemaju interesa da i dalje dobro rade, a kamoli još bolje. Tako celokupna privreda i društvo srljaju u ambis krize.

Odsustvo ekonomske ili bilo kakve druge prinude vodilo je sve većim neracionalnostima u privrednom životu, pa je produktivnost rada neminovno morala da opada. U nas se potpuno zaboravilo na jednu od bitnih postavki marksističke teorije prema kojoj se progresivnost društveno-ekonomskog sistema meri njegovim uticajem na porast produktivnosti rada. I pored opadanja produktivnosti rada, i dalje se čuju tvrdnje da imamo najprogresivniji društveno-ekonomski sistem u svetu!

Elementarna logika tržišne privrede pokazuje da faktor proizvodnje koji je redak dobija višu, a onaj kojeg ima u izobilju — nižu cenu. Suprotno toj logici, u nas je realna kamatna stopa na dinarske kredite već godinama negativna, pa je objektivno

Digitized by Google

nedovoljna akumulacija velikim delom besplatno deljena i zbog toga i upropašćivana, a radna snaga kao obilan činilac proizvodnje veštački je učinjena vrlo skupom, jer su za nju vezani mnogobrojni doprinosi i porezi. To je učinjeno zbog toga da bi sizovi i država na najsigurniji način sebi obezbeđivali sredstva, jer, i kad se posluje s gubitkom, zaposlenima se isplaćuju lični dohoci, pa sredstva sigurno pristižu sizovima i budžetima.

Godinama se u nas u nepovoljnom ekonomskom položaju nalaze radno intenzivne delatnosti, što je ograničavalo njihovo širenje. Takva situacija sa oporezivanjem radne snage takođe je bitno uticala na sve manje učešće živog rada u kombinaciji činilaca proizvodnje.

Sve je to, bar kad je reč o privredi i proizvodnim radnim mestima, u velikoj meri prouzrokovalo porast nezaposlenosti, koja je danas, nesumnjivo, najveći ekonomski, socijalni, politički, moralni i psihološki problem našeg društva.

Ignorisanje rada kao jedinog stvaraoca ekonomskih vrednosti ispoljava se i u tome što je država formirala takav sistem cena pri kome su nastale velike disproporcije u toj oblasti: cene jednih roba i usluga su naduvane i preko njih se realizuje i znatno veći dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu, a cene drugih roba i usluga su depresirane, to jest preko njih se ostvaruje i znatno manji dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu.

S obzirom na različitu strukturu privrede u našim republikama i pokrajinama, prelivanje dohotka putem sistema cena neminovno je dobilo regionalni i nacionalni aspekt, što je vodilo sve većoj nadležnosti republika i pokrajina u oblasti cena.

U takvim uslovima primarne raspodele neminovno je moralo doći do širenja partizanskog privređivanja, to jest do opšte orijentacije da se dohodak povećava podizanjem cena roba i usluga. Sada gotovo svih 100% prirasta dohotka rezultira iz povećanja cena, što je pogibeljna situacija, jer, kao što se odavno dobro zna (sa društvenog stanovišta posmatrano), podizanjem cena ne stvara se dohodak, već se samo vrši drukčija raspodela dohotka koji se jedino radom stvara. Došli smo, dakle, u situaciju da je rad kao činilac porasta dohotka gotovo potpuno potisnut, jer svi nastoje da svoj dohodak povećavaju na račun drugih — podizanjem cena, što vodi u galopirajuću inflaciju, u trku za preraspodelom realno sve manjeg dohotka.

Ignorisanje rada kao osnove ekonomskih odnosa ispoljava se, dalje, u velikim razlikama u prosečnim ličnim dohocima u pojedinim delatnostima, koje su u nas veće nego bilo u kojoj drugoj zemlji u svetu. Kao što je poznato, na Zapadu tarifnu politiku vode sindikati, a na Istoku država; u nas takve politike gotovo uopšte nema. Svaka delatnost se snalazi prema svojim uslovima, koji su vrlo različiti. U pojedinačnoj raspodeli za približno isti rad ostvaruju se bitno različiti lični dohoci. Ako se tome dodaju ogromne razlike u mogućnostima izdvajanja za stam-

Digitized by Google

benu izgradnju i zajedničku potrošnju u okviru radnih kolektiva, onda je jasno zašto je to jedan od najznačajnijih činilaca ekonomske diferencijacije koja nije vezana za rad i njegove rezultate.

Činjenica da se razne rente koje nisu rezultat rada posebno ne evidentiraju još više narušava ravnopravan položaj radnih ljudi pri formiranju ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje i sredstava za stambenu izgradnju.

Poznato je da je Marks socijalističko društvo označavao kao društvo rada. Naš Ustav takođe veliča rad, ali je u praksi, na žalost, drukčije: umesto autoriteta rada, sve je izraženiji autoritet birokratske, tehnokratske i slične moći.

Elementarno je pravilo tržišne privrede da je kamatna stopa bar nešto viša od stope inflacije, a u nas je već više godina potpuno obrnuta situacija. Tako se oni koji štede kažnjavaju, a dužnici — nagrađuju. To je izazvalo mnogobrojne vrlo negativne posledice. Ogromna sredstva građana uložena su u kojekakve mrtve kapitale, razvila se trgovina devizama, proširila se luksuzna potrošnja itd., jer se nije isplatilo čuvati uštedu u dinarima. Kreditiranje građana društvenim sredstvima postalo je značajan oblik prelivanja društvene imovine u privatne džepove.

Svaka zemlja koja vodi razumnu ekonomsku politiku nastoji da što realnije odredi odnos domaće novčane jedinice prema stranom novcu. U nas je godinama održavan nerealan odnos dinara prema dolaru i drugim valutama, što je nanelo ogromne ekonomske štete. Naša privreda se orijentisala na masovan uvoz sirovina iz inostranstva, koji sada čini oko 80% ukupnog uvoza, a domaći izvori sirovina i energije su zapostavljeni. Na osnovu nerealnog valutnog pariteta donete su mnoge pogrešne odluke koje se odnose na strukturu naše privrede, na izgradnju mnogih kapaciteta.

U strukturi investicija normalno je da se jedan deo ulaže u osnovna, a drugi u obrtna sredstva — srazmere su određene nizom činilaca. Kod nas se o tome godinama nije vodilo računa: gotovo da nije bilo ulaganja u obrtna sredstva, pa danas naše OUR skoro da nemaju svojih obrtnih sredstava, već za to koriste kredite. U uslovima kad je realna kamatna stopa bila negativna, to je sa stanovišta OUR bilo racionalno, a kada se kamatna stopa osetno povećava da bi postala pozitivna — taj problem nedostatka sopstvenih obrtnih sredstava postaje užasno težak.

I pored toga što u našoj zemlji svake godine ostaje neobrađeno oko milion i po hektara dobre zemlje, za seljake i dalje uglavnom važe zemljišni maksimumi iz 1953. godine, ne dopušta im se da koriste tuđu radnu snagu, a postoje izvesna ograničenja i u korišćenju poljoprivredne tehnike. U isto vreme mnogi poljoprivredni proizvodi se uvoze, umesto da se izvoze (kad bi agrarna politika bila drukčija). Gde je tu ekonomska logika?

Sektaški odnos prema seljačkoj poljoprivredi vrlo skupo nas je koštao: mlade generacije masovno su odlazile sa sela i vršile

Digitized by Google

pritisak na nepoljoprivredne delatnosti i gradove, selo je ostarilo, zemlja se ne obrađuje ili se slabo obrađuje, stambene i druge zgrade prazne propadaju, poljoprivredni proizvodi osetno poskupljuju.

U uslovima masovne nezaposlenosti radne snage i sitnom privatnom sektoru van poljoprivrede ne dopušta se značajnije povećavanje novog zapošljavanja i tamo gde za to postoje realne mogućnosti i potrebe.

Mnogi lekari i stomatolozi godinama traže polao, a ne mogu da ga dobiju. Međutim, ne odobrava im se da otvaraju privatne ordinacije, i pored toga što i za to postoje realne društvene potrebe. Ni tu nema nikakve ekonomske logike. Ispoljava se tvrdoglavi dogmatizam, pogrešno svatanje da je sitni privatni sektor neprijatelj socijalizma. Kina i Mađarska se oslobađaju te dogme, a mi nikako.

Savremena naučno-tehnička revolucija zahteva stvaranje velikih tehno-ekonomskih sistema, koji se objedinjuju u međunarodnim razmerama (energetika, železnički saobraćaj i drugo), a u nas su oni razdrobljeni i tamo gde su bili obrazovani, pri čemu trpimo ogromne ekonomske štete.

Zakon koncentracije proizvodnje, koji dovodi do ekonomije volumena produkcije, u nas se potpuno ignoriše: mnogi kapaciteti su usitnjeni i ekonomski neracionalni.

Savremena naučno-tehnička revolucija sve češće zahteva masovna premeštanja radne snage iz jednih u druge grane, iz jednih u druge regione, iz jednih u druge profesije, a kod nas se gomilaju tehnološki viškovi tamo gde nastaju, pa je prikrivena nezaposlenost u društvenom sektoru već dostigla brojku od jednog miliona.

Pod uticajem savremene naučno-tehničke revolucije u svetskim razmerama se vrši internacionalizacija proizvodnih snaga, zemlje se sve više ekonomski objedinjuju, a u nas se u teoriji i u praksi razvijaju koncepti »nacionalnih« (republičkih i pokrajinskih) ekonomija, naše unutrašnje tržište se sve više cepa, a naš ekonomski prostor sve manje je izložen inostranoj konkurenciji.

Svaka zemlja danas nastoji da se što brže i uspešnije razvijaju one grane koje imaju ključni značaj za čitavu privredu i društvo, a u nas su, na primer, energetika, poljoprivreda i druge grane sličnog značaja godinama zapostavljene.

Isto tako, svaka zemlja nastoji da utvrdi sektore koji za nju imaju ključni značaj u izvozu (s obzirom na komparativne prednosti i druge mogućnosti) i da ih što više forsira, a kod nas godinama toga nema. Danas se izvozi gotovo sve i svašta i zbog toga trpimo ogromne ekonomske štete. Jedne društveno-političke zajednice izvoze određene proizvode, a druge uvoze iste proizvode, pri čemu je, na primer, u prošloj godini izgubljeno oko milijardnu dolara, jer su uvozne cene bile veće od izvoznih.

Princip ravnopravnosti naroda i narodnosti, republika i pokrajina, i opština u okviru njih, ne bi smeo da se tretira tako

Digitized by Google

da predstavlja prepreku za integrisanje rada i sredstava, za iznalaženje jedinstvenih rešenja u regulisanju i usmeravanju privrednog života. Švajcarska konfederacija obezbedila je punu ravnopravnost narodâ koji u njoj žive, ali je privredno jedinstvena država.

Ako se taj princip shvati kao pravo veta na svako rešenje koje nekom ne odgovara, onda novog rešenja nema, ili će se donositi rešenja na osnovu kojih se neće moći voditi uspešna ekonomska politika. Tipičan primer za ovo poslednje je sadašnji savezni zakon o cenama, koji je više godina pripreman i koji sadrži šest sasvim različitih principa za formiranje cena. Dobrim ekonomistima odmah je bilo jasno da se na osnovu njega ne može voditi uspešna politika cena, što je praksa u potpunosti potvrdila. Pošto je u oblasti cena veoma izražen pluralizam interesa republika i pokrajina (različita privredna struktura, distorzije u cenovnim odnosima, različiti režimi cena) — da bi se zakon doneo svakome je trebalo učiniti ustupak, pa se u njemu, umesto jednog, našlo šest različitih principa.

Mnogi savezni zakoni imaju slične nedostatke.

Potpuno je pogrešno princip ravnopravnosti tretirati tako da uvek, o svemu i svačemu, treba da se postiže konsenzus, da se beskrajno dogovaramo i sporazumevamo. To vodi opasnom paralisanju u odlučivanju, pogotovo u ovakvoj našoj teškoj ekonomskoj situaciji, u vrlo nepovoljnim međunarodnim ekonomskim i političkim uslovima i odnosima.

Kao što je odavno poznato, ni jedan sistem ni podsistem ne može uspešno funkcionisati na osnovu neprekidnog pogađanja i dogovaranja, već na osnovu svoje unutrašnje logike, to jest na osnovu organsko-funkcionalne međuzavisnosti njegovih elemenata. Ako nema pomenute logike, neminovno mora doći do entropije.

II

U središtu interesovanja SKJ poslednjih desetak godina bilo je stvaranje sve demokratskijih društvenih i proizvodnih odnosa, dok se efektivnom i skladnom razvoju proizvodnih snaga nije poklanjala odgovarajuća pažnja. Kao što je poznato, prema marksističkoj teoriji, proizvodne snage su najbitnija determinanta društvenih i proizvodnih odnosa. Korenite promene u tim odnosima, nakon izvršene socijalističke revolucije, vezane su pre svega za razvoj proizvodnih snaga, a ne za naše želje. Poznata je činjenica da u pogledu ekonomske razvijenosti naša zemlja na rang-listi evropskih država danas ima gotovo isto mesto koje je imala 1983. godine.

Opsesija stvaranja bitno novih društvenih i proizvodnih odnosa poslednjih godina dovela je u našoj ideologiji i politici, kako je lepo istakao dr V. Vasović, do razvijanja kalkulisanog i pomodarskog manira korišćenja lepršave demokratske fantazmagorije

Digitized by Google

kao dokaza lojalnosti ili pripadnosti samoupravnoj orijentaciji i progresivnim snagama; formirala se debela zavesa pseudosamoupravne paučine, koja smeta da se problemi realno sagledaju i da se provovremeno preduzmu mere za njihovo uspešno rešavanje.

Nema sumnje, problemi vezani za razvitak proizvodnih snaga morali bi doći u središte interesovanja svih subjektivnih činilaca socijalističkog preobražaja našeg društva, kako bi se stvarali uslovi za društvene i proizvodne odnose koje želimo da izgradimo. Bez toga, ti odnosi ostaju imaginarni, a u stvarnom životu se javljaju mnogi konflikti, nerad, neodgovornost i političke improvizacije. Samoupravljanje, umesto da sve više postaje društvena praksa, pretvara se u samoupravnu ideologiju, jer buja *ad hoc* etatizam državnog regulisanja i administriranja. Postaju sve izraženije birokratske restrikcije i jalovo administriranje.

III

Negativna kretanja u našoj privredi započeta 1979. godine se nastavljaju: opadanje stope rasta, realnih ličnih dohodaka, produktivnosti rada, opadanje unutrašnje i spoljne likvidnosti, porast nezaposlenosti, porast gubitaka i sve veća inflacija. Nema sumnje, naša privreda se nalazi u kriznom stanju. Sintetički izraz toga stanja je ogroman rast cena, koji nije zaustavljen ni rigoroznom administrativnom merom — njihovim zamrzavanjem. Zbog obaveza prema Međunarodnom monetarnom fondu zamrzavanje cena uskoro treba da prestane, pa se sa velikom zabrinutošću očekuje njihova verovatna eksplozija koja preti teškim posledicama.

Samo po sebi se nameće pitanje: zbog čega je u sadašnjim uslovima neminovna galopirajuća inflacija, koja nas sve plaši?

Prvo, naš realni nacionalni dohodak stagnira, a stanovništvo se povećava, pa se potrošnja mora smanjivati — a to se ostvaruje porastom cena.

Drugo, znatan deo našeg nacionalnog dohotka moramo odvajati za podmirivanje obaveza prema inostranim kreditorima: u periodu 1984—1990. godine treba da im vratimo oko 39 milijardi dolara, što u proseku godišnje iznosi 8—10% našeg društvenog proizvoda, to jest za toliko manje nam ostaje za potrošnju.

Treće, zbog izvoza svega i svačega i po svaku cenu (u sadašnjim uslovima) da bi se izmirivale obaveze prema inostranim kreditorima, mi na svetskom tržištu dodatno gubimo značajan deo našeg nacionalnog dohotka, što takođe siromaši naše tržište i ograničava našu potrošnju putem porasta cena.

Četvrto, pošto se sve veći deo gubitaka ne može pokriti iz rezervnih fondova, a takvi gubitaši ne idu pod stečaj — neminovan je rast cena njihovih roba i usluga.

Peto, pritisak neprivrede (sizovi, država i drugi) na dohodak privrede je sve veći, pa se ona od te napasti mora braniti podi-

Digitized by Google

zanjem cena. Početkom aprila objavljen je podatak da su prihodi budžeta pokrajina, republika i federacije za prva dva meseca ove godine povećani (u odnosu na isti period prošle godine) za celih 64%, a prihodi sizova za 45!

Šesto, naša privreda gotovo da nema svojih obrtnih sredstava, pa je prinuđena da koristi bankarske kredite, pri čemu porast kamatnih stopa neminovno vodi troškovnoj inflaciji.

Sedmo, naša privreda je veoma zavisna od uvoza sirovina iz inostranstva (koji čini oko 80% ukupnog uvoza), a poskupljivanje konvertibilnih valuta sve više poskupljuje taj uvoz, iz čega takođe rezultira troškovna inflacija.

Mogli bi se navoditi i mnogi drugi razlozi, ali nema potrebe da to činimo. Jednom rečju, galopirajuća inflacija je izraz niza negativnih procesa u našem privrednom i društvenom životu naročito poslednjih godina; ona je njihova neposredna posledica.

U pripremi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije (usvojenog jula 1983) sagledani su svi ti negativni procesi i predložene mere za njihovo prevladavanje. Samo tako to jest delovanjem na uzroke, naše društvo može obuzdati inflaciju. Delovanje na posledice ne donosi ništa dobro; time se, u stvari, situacija samo pogoršava.

Nedavno je jedan naš istaknuti ekonomist rekao da je Dugoročni program ekonomske stabilizacije jedini demokratski izlaz iz krizne situacije u kojoj se nalazimo. Međutim, za proteklih osam i po meseci od usvajanja toga programa nije gotovo ništa učinjeno da bi u praksi počela njegova primena. Zašto?

Otpor programu pružaju sve one privredne i društvene strukture koje u postojećim uslovima uživaju različite privilegije koje nisu vezane za rad i njegove rezultate, već za monopolističke i slične pozicije.

O kakvim se to privilegijama radi, kojim to socijalnim slojevima odgovara postojeća situacija?

U oblasti cena, kao što sam već rekao, prisutne su velike disproporcije: cene jednih roba i usluga su naduvane, a drugih — depresirane. Kroz »makaze« cena vrši se snažno prelivanje dohotka, koje nema veze sa uloženim radom: jedni svoje robe i usluge skupo prodaju, a tuđe jeftino kupuju. Oni koji su u ovom pogledu u privilegovanom polažaju na sve načine nastoje da sačuvaju svoju poziciju.

U deviznom sistemu privilegovani su finalisti, odnosno izvoznici, a u nepovoljnom položaju su oni koji ih snabdevaju. Potrebe za devizama su ogromne i oni koji njima raspolažu u odličnoj su situaciji, pa je razumljivo što žele da je zadrže.

Socijalizacija gubitaka i promašaja pogoduje onima koji te gubitke stvaraju, pa se grčevito bore da se i dalje prema njima primenjuje solidarnost, koja u stvari znači eksploataciju onih koji dobro rade.

Monopol na radna mesta pogoduje zaposlenima, a diskriminiše nezaposlene koji bi želeli da rade.

Digitized by Google

Nije mali broj ljudi u privredi, a naročito u neprivredi (birokratija), koji uz vrlo malo rada ostvaruje visoke lične dohotke, pa se protive promeni te situacije. Oni su vrlo moćni i uticajni.

Nedavno je u nedeljniku »Ekonomska politika« (br. 1665, 27. februar 1984, str. 6) naveden podatak (koji do danas niko nije demantovao) »da samo 33% članova SKJ radi u privredi«, što je vrlo značajno imati u vidu, jer u nas već više godina neprivreda obilato zahvata dohodak privrede i time je sve više guši: godine 1974. udeo privrede u raspodeli dohotka iznosio je 68,2% a prošle (1983) pao je na samo 58,1%. Nesumnjivo, neprivreda je dobro zajašila našu privredu i bori se da ostane u tom udobnom sedlu. No, morala bi da počne da misli i o tome da oni koji nose to sedlo mogu i da posrnu zbog prevelikog tereta, što bi imalo veoma negativne posledice.

Vrlo je instruktivan i podatak da od oko 6,2 miliona zaposlenih u društvenom sektoru proizvodni radnici čine svega oko 43% (»Politika«, 31. mart 1984, str. 5). Naime, i u sferi privrede administracija je dobro zajašila proizvodne radnike i takođe se bori da zadrži tu poziciju.

Prema tome, proizvodni radnici na svojoj grbači nose teško breme neprivrede i privredne birokratije. Savez komunista Jugoslavije, bez obzira na tačnost ili eventualnu netačnost citiranog podatka o njegovoj pomenutoj strukturi, morao bi da vidi tu situaciju i da se zauzme za neophodne promene bez kojih naša privreda ne može dalje da se razvija. Ugrožena joj je ne samo proširena, već i prosta raprodukcija.

Da bi se na demokratski način izašlo iz postojeće situacije, neophodno je da u našem političkom životu neuporedivo više dođe do izražaja uticaj radničke klase. Za to su nužne određene promene u političkom sistemu, nužna je demokratizacija kadrovske politike i masovna kadrovska obnova.

Ogromnoj većini radnih ljudi i građana naše zemlje (u svim republikama i pokrajinama) ne pogoduje sadašnja ekonomska kriza; ona ugrožava njihov životni standard, njihovu egzistenciju. Zbog toga, da bi se ostvarivao Dugoročni program ekonomske stabilizacije, njihov uticaj mora mnogo više doći do izražaja.

Ako se i dalje bude zadržavala postojeća situacija, mogućna su eruptivna socijalna vrenja iz kojih ne bismo mogli izaći na zadovoljavajući način.

Savez komunista Jugoslavije morao bi kritički da analizira aktuelne probleme našeg društva, da javno ukaže na mnoge zablude i velike greške koje su došle do izražaja i da na toj osnovi mobiliše radne ljude i građane da se realizuje Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Slobodan Maksimović

Potreban je kompleksniji pristup problematici cijena

Problematici cijena može se pristupiti na različite načine i sa više aspekata. U sadašnjoj složenoj situaciji prednost imaju konkretna rješenja i mjere koje bi omogućile što bezbolniji izlazak iz stanja »zamrznutih« cijena. Kako se, međutim, stalno suočavamo sa problemom blokiranja i liberalizacije cijena, očito je da kratkoročna rješenja i mjere, ni dosadašnje ni buduće, nisu niti mogu napraviti radikalniji zaokret u kretanju cijena, usklađivanju odnosâ u primarnoj raspodjeli i stabilizaciji tokova reprodukcije. Rješenja se, dakle, mora da traže po kriterijumu dugoročnih ciljeva razvoja i osnovnih premisa i ciljeva funkcionisanja privrednog i društveno-ekonomskog sistema u cjelini, u čemu sistem i politika cijena zauzimaju važno mjesto.

Prije nego što ukažem na neke momente značajne za traženje takvih rješenja, istakao bih nekoliko svima vidljivih činjenica koje dosta ubjedljivo govore o slabostima sistema i sterilnosti politike cijena. Prvo, više od deset godina inflacija je stalni gost domaće privrede; iako neželjen i poslednjih godina vrlo bučan i rušilački, potpuno se udomaćio i bez namjere da se povuče ili bar utiša.

Drugo, odnosi u primarnoj raspodjeli potpuno su se udaljili od objektivne ekonomske osnove, odnosi cijena uspostavljeni su na štetu bazno-sirovinskih djelatnosti i primarnih faza proizvod-

Digitized by Google

nje, to jest onih djelatnosti koje imaju prioritetni značaj za ukupan razvoj i kod kojih su inače neriješeni i otvoreni problemi finansiranja proširene reprodukcije. Dugogodišnje visoke stope rasta svih vidova cijena nisu iskorištene da se bar djelimično ublaže dispariteti cijena.

Treće, nestabilnost i inflacija pogubno djeluju na uspostavljanje skladnijih odnosa cijena reprodukciono i dohodovno povezanih privrednih subjekata koji se u takvoj situaciji povode kratkoročnim interesima, okreću faktorima van udruženog rada tražeći pogodnosti u uslovima privređivanja, zbog čega slabi motivacija da se intenzivnim metodama privređivanja i kvalitetom interne ekonomije aktiviraju izvori realnog dohotka. Pravno-ekonomski status osnovnih privrednih subjekata i njihova nepovezanost to omogućavaju.

Četvrto, ugroženi su osnovni principi reprodukcije: stagnira i pada produktivnost rada; ekonomičnost je pogoršana; rentabilnost je sve niža. Akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede je ispod neophodnog minimuma.

Peto, platnobilansne teškoće i nagomilani dug ne sputavaju samo organe ekonomske politike u izboru adekvatnih, prije svega, ekonomskih mjera, već i privredne subjekte u njihovoj aktivnosti održavanja proizvodnje, opstanka i razvoja.

Kako su ovi i drugi problemi stalno izraženi, onda moramo postaviti pitanje zašto je to tako? Šta je to, dakle, što nas skoro od 1968. godine, a naročito od usvajanja koncepcije udruženog rada, onemogućava da na sektoru cijena koliko-toliko kanališemo kretanja i odnose? To je čudnije tim prije ako se zna da su globalna opredjeljenja i ciljevi na opštem nivou razrađenosti uglavnom dobro postavljeni.

Problem je, očito, u mehanizmima i instrumentima, koji treba da obezbijede realizaciju polaznih opredjeljenja i postavljenih ciljeva, odnosno u onome što, jednom rječju, nazivamo upravljanje razvojem. U izboru različitih privredno-sistemskih rješenja i mjera ekonomske politike nisu odobreni i dovedeni u konzistentan odnos svi elementi, a prije svega posredne i neposredne mjere regulacionog mehanizma u modelu privređivanja. Razloga za to ima više, ali je sigurno da neke od njih treba tražiti i u određenim teškoćama da se da teorijski zadovoljavajuće i opšte prihvatljivo i do primjenljivosti razrađeno rješenje funkcionisanja samoupravnog privrednog sistema. Dobar, a možda i najkarakterističniji primjer za to je sistem cijena. Ne vjerujem da bismo se tako lako složili i oko samog pojma sistema cijene, a posebno oko pretpostavki i mehanizma funkcionisanja? Šta je sistem cijena u našim uslovima? Da li je to izvedeni element ukupnog privrednog sistema; ima li neke autonomne osobenosti i logiku funkcionisanja; čime je određen? Može li se, kao u tržišnim ekonomijama kapitalističkih zemalja,pojednostavnjeno svesti na tržišni mehanizam? A čim nismo načisto sa pojmom, karakterom i logikom funkcionisanja sistema cijena, ne možemo opredijeliti

Digitized by Google

ni drugi važan element značajan za cijene — politiku cijena. Ne možemo obezbijediti njenu dugoročnu usmjerenost na ciljeve razvoja i usklađenost sa ostalim rješenjima privrednog sistema ukoliko nije konzistentna sa sistemom cijena i oslonjena na njegove principe i kriterijume funkcionisanja. Da se u dosadašnjoj praksi nije konstituisala uglavnom u međurepubličkim komitetima i zajednicama za cijene *ad hoc* i odvojeno od svih relevantnih faktora sa ostalih područja privrednog sistema, ta politika ne bi ni bila u tako velikom raskoraku sa politikom razvoja i stabilizacijom privrede.

Koliko god se zanosili tvrdnjama o načelno teorijski riješenom odnosu plana i tržišta kao dva regulaciona mehanizma u našem privrednom sistemu, moramo da se zabrinemo zbog nerazrađenosti konkretnog instrumentarijuma koji će obezbijediti njihovo skladno djelovanje, maksimiziranje njihovih pozitivnih i minimiziranje njihovih negativnih uticaja. A kao treće, javlja se posebna ili u oba mehanizma izražena komponenta izvedena iz aktivnosti privrednih subjekata na regulisanju međusobnih ekonomskih i drugih odnosa, ili ono što zovemo samoupravno sporazumijevanje i dogovaranje.

Nerazrađenost takvog mehanizma i instrumentarija ne pruža privrednim subjektima potrebne uslove i elemente za donošenje racionalnih ekonomskih odluka, pa ni onih vezanih za tržište i cijene. Degradiran i bez potrebnih sredstava da se ostvare utvrđeni ciljevi i zadaci, plan privrednim subjektima ne pruža elemente za dugoročnu poslovnu i razvojnu orijentaciju; razbijeno i imperfektno tržište daje pogrešne informacije i nije efikasan alokator oskudnih investicionih sredstava; samoupravno sporazumijevanje i dogovaranje je u takvim uslovima opterećeno subjektivnim, voluntarističkim, a često i marginalnim interesnim elementima. U takvim uslovima privredni subjekti gube realne osnove za uspješno i racionalno odlučivanje, pa se u maksimiranju dohotka koriste i neekonomskim sredstvima, često i na račun dohodovnih jedinica u istom poslovnom sistemu sa kojima su reprodukciono povezani.

Sve to govori o potrebi da se još intenzivnije, kompleksnije i dublje istražuju i podvrgnu teorijskoj verifikaciji osnove i mehanizmi funkcionisanja našeg privrednog sistema, a naročito sistema i politike cijena. U praktičnoj razradi i izboru rješenja i mjera ekonomske politike akcent mora biti na njihovoj komplementarnosti i konzistentnosti sa utvrđenim ciljevima stabilizacije i razvoja.

Kada je u pitanju aktuelni trenutak na području cijena i sve implikacije koje sobom nose određena rješenja, mislim da se moramo osloboditi iluzija da će, u postojećim uslovima, široka liberalizacija cijena postići afirmaciju objektivnih ekonomskih zakonitosti kao kriterijuma ponašanja privrednih subjekata. Trenutno, ekonomske ili, bolje reći, tržišne zakonitosti djelovaće na kretanje i odnose cijena, ali vjerojatno u svom negativnom

Digitized by Google

vidu zbog narušenih odnosa ponuda i tražnje. Tržišne ravnoteže se mogu uspostavljati, ali će objektivno biti deformisane, odnosi cijena će se pomjerati na štetu djelatnosti koja predstavljaju neuralgične tačke privredne strukture, troškovi života biće pod snažnim pritiskom. Sve će to biti jačeg intenziteta ukoliko bude manje materijalnih i deviznih rezervi za intervencije, bar na najkritičnijim tačkama. Druga bi situacija bila da su prethodno izvršena generalna usklađivanja odnosâ u primarnoj raspodjeli, za što su postojale potrebne analitičke osnove, ali ne i opšta saglasnost da se ta operacija pravovremeno izvede.

Zato u postojećoj situaciji ne preostaje ništa drugo nego da se, uz raspoložive materijalne elemente i ekonomske mjere, situacija na području cijena kontroliše fleksibilnijim sistemom kontrole cijena, pri čemu moraju da budu čvrsto fiksirane uočljive tačke i limiti koji se ne smiju preći, pa i pod cijenu blokade slobodnog formiranja cijena. Mislim da su pokazatelji utvrđeni u Programu stabilizacije ($\frac{A}{S}$ i $\frac{Bld}{R}$) adekvatni analitički instrumenti takve kontrole koji u kombinaciji sa svjetskim cijenama kao dopunskim kriterijumima mogu objektivizirati postupak kontrole i stvoriti polaznu osnovu za kasnije izgrađivanje složenijeg kontrolnog postupka.

Liberalizacija cijena, dakle, sama po sebi ne mora biti ni loša ni dobra; njen kvalitet dolazi do izražaja u efektima koje proizvodi. Ako bar dugoročno vodi usklađivanju relativnih cijena i smanjivanju inflacije i jačanju racionalnih kriterijuma odlučivanja privrednih subjekata, onda ima pun ekonomski i društveni značaj. Ako, pak, iz bilo kojih razloga, a prije svega zbog naše nesposobnosti da regulišemo uslove i postavimo globalne okvire za ispoljavanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, ne doprinosi gore navedenim ciljevima, ona je kvaziekonomski proces, često sa većim negativnim posljedicama od kontrolisanog formiranja cijena.

U toj svjetlosti gledam i na opredjeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije o tržištu i cijenama, koja su sa stanovišta afirmacije ekonomskih zakonitosti dobro postavljena, ali nedovoljno razrađena u mehanizmima i instrumentima koji bi omogućili da njihova racionalnost dođe do većeg izražaja. Sporost u sprovođenju tih opredjeljenja pokazuje da postoje značajna metodološka, organizaciona i druga ograničenja, pa i subjektivno uslovljeni otpori da se utvrđena politika praktično inauguriše i ostvari.

Da zaključim. Činjenica je da sve zemlje svijeta vode aktivnu ekonomsku politiku, a politiku cijena posebno, bilo da to čine posrednim ili neposrednim mjerama regulacije. Niko se ne prepušta samotoku ekonomskih kretanja, jače i razvijenije privrede ili uspješnije usmjeravaju željenim ciljevima, slabije i nerazvijenije to čine manje uspješno. Neophodnost regulacije tih tokova

Digitized by Google

u nas se ne može dovoditi u pitanje. Problem je samo u izboru metoda kako da se to ostvari u datim uslovima domaćeg i spoljnog okruženja i u okviru osnovnih vrijednosti socijalističkog samoupravljanja. Dosadašnja iskustva pokazuju da još nismo pronašli adekvatna rješenja i da je potrebno uložiti još dosta teorijskih, metodoloških, organizacionih i subjektivnih napora da do takvih rješenja dođemo.

Digitized by Google

Sofija Popov

Potrebe i mogućnosti efikasne kontrole cena

Administrativna kontrola cena činila je dominantnu karakteristiku naše dosadašnje borbe protiv inflacije započete još 1965. godine. I dok je inflacija pokazivala dugoročnu tendenciju ubrzanja približavajući se galopirajućoj fazi, opšta zamrzavanja cena postajala su sve češća i trajnija, a neposredna kontrola cena u periodima njihovog odmrzavanja sveobuhvatnija. Jasno je da je jačanje administrativne kontrole cena bilo izraz nemoći da se savlada stalno rastuća stopa inflacije. Takva kontrola cena, pak, ne samo da nije delovala antiinflatorno, nego je, dugoročno posmatrano, stvarala osnove za rastuću stopu inflacije, time što je vodila deformisanju relativnih cena, suboptimalnoj alokaciji resursa, narušavanju principa raspodele prema radu, neusklađenostima u razvoju, nestašicama proizvoda, na jednoj, a neiskorišćenim kapacitetima, na drugoj strani, kao i drugim negativnim pojavama u privredi i društvu.

Navedeni negativni efekti sprovođene kontrole cena u nas čine nužne propratne pojave svake administrativne kontrole cena. Naime, do sada nije poznat metod kojim bi, na jednom mestu, bilo moguće doneti valjane odluke o cenama velikog broja pojedinačnih proizvoda, I to tako brzo, kako bi se mogle pratiti promene dohodaka i ukusa potrošačâ, kao i tehničko-tehnoloških uslova proizvodnje. Za takvu odluku ne postoji ni potrebna in-

Digitized by Google

formaciona osnova, jer praktično nije moguće za bilo koga da sakupi sve zahtevane informacije.

Istorijski posmatrano, moglo bi se zaključiti da su kreatori ekonomske politike bili nesposobni da odrede šta su odgovarajuće relativne cene. Stoga oni kontinuelno pokušavaju da izbegnu ili odlože donošenje konkretnih odluka. A kada su na to konačno prinuđeni, njihova odluka ne odražava ekonomski izvedenu, nego politički prihvatljivu promenu cena.

Kod nas se već godinama, počev od uvođenja elemenata tržišne ekonomije, bezuspešno radi na definisanju odgovarajućih kriterijuma kontrole cena. Na sadašnjem Zakonu o cenama rađeno je preko pet godina, a nekoliko meseci nakon što je donet (uprkos oštroj kritici njegovog sadržaja koju su dali ekonomisti) praksa je nedvosmisleno ukazala na nemogućnost njegove jednoznačne primene. I Dugoročni program ekonomske stabilizacije postavio je jedan od početnih zadataka donošenje novog zakona o društvenoj kontroli cena. Nacrt tog zakona, međutim, još nije poznat javnosti.

Kako se relativne cene ne mogu valjano odrediti primenom bilo kojih kriterijuma, jasno je da su pokušaji u tom pravcu unapred osuđeni na neuspeh i da tek slobodno formiranje cena, prema odnosima ponude i tražnje, može dovesti do ekonomski opravdanih odnosa cena. Međutim, isticanje potrebe slobodnog delovanja tržišnih zakonitosti kao jedinog objektiviziranog mehanizma formiranja cena ne treba shvatiti kao fetišizaciju tržišta i prihvatanje svih njegovih rešenja uz negaciju potrebe kontrole cena. To naročito ne u savremenim privredama u kojima se menja karakter tržišne konkurencije i u uslovima dubokih privrednih poremećaja koji su sada u nas izraženi.

Kao rezultat tehničko-tehnološkog napretka i promena u društvenim uslovima, savremena privreda ne trpi atomiziranost, već zahteva integrisanost. Ta integrisanost, pak, znači stvaranje velikih koncentracija ekonomske moći, stvaranje monopola i mogućnosti uticaja na povećanje cena u određenom intervalu, nezavisno od tržišnih kriterijuma. Cene se sve više pretvaraju iz objektivnih u subjektivne kategorije. Izvori te diskrecione moći povećanja cena nalaze se na strani ponude i na strani tražnje i ponašanja potrošačâ koji u savremenim uslovima tehničko-tehnološke razvijenosti i razvijenosti društvenih potreba ne mogu biti informisani onako kako to pretpostavlja tradicionalna ekonomska teorija. U takvim uslovima bitno se menja karakter konkurencije; ona, generalno posmatrano, postaje manje efikasna nego što je nekad bila u sprečavanju rasta cena. Konkurencija cenama postaje anahronizam, a razvijaju se »necenovni oblici konkurencije« (reklame, na primer) koji omogućuju formiranje određenog »inflatornog jaza« u okviru koga se mogu podizati cene a da to ne utiče na obim prodaje. Taj »jaz« prirodno varira od grane do grane, ali je u principu dovoljno velik da omogućuje određivanje cena nezavisno od tržišnih odnosa i vodi razvijanju jednog novog tipa inflacije

Digitized by Google

koju Sloson (Slawson) naziva »konkurentnom inflacijom«. Do razvijanja tog tipa inflacije dolazi kada privredni subjekti povećavaju cene samo zato što su to drugi učinili ili čine, a konkurencija se sastoji u tome da se sopstvene cene povećavaju brže od ostalih radi povećanja udela u nacionalnom dohotku. Kako su ukupne »dohodovne aspiracije« veće od ukupnog realnog dohotka, to konkurentna inflacija ima sklonost da se spontano širi i ubrzava. U uslovima rastuće inflacije potrebni su sve viši nominalni dohoci, da bi se ostvarili određeni realni dohoci.

Razvijanje sveobuhvatnog sistema samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u raznim oblastima privrednog života, a posebno na području tržišta i cena, delovalo je intenzivirajuće na spontana savremena kretanja na tržištu i na razvijanje konkurentne inflacije. Upravo i brži rast cena u našoj zemlji u odnosu na druge zemlje sveta verovatno bi se, bar delimično, mogao objasniti uvođenjem tog procesa dogovaranja i sporazumevanja o cenama kojim se monopolska moć i »konkurentska inflacija« praktično institucionalizuju.

Izmenjeni uslovi ponude i tražnje i nesposobnost savremenih tržišta da održe stabilnost cena zahtevaju društvenu kontrolu cena kao nužnu meru efikasne antiinflatorne politike. Postavlja se samo pitanje kakav oblik ta kontrola treba da ima da bi se izbegli nepoželjni efekti administriranja i ostvarila efikasnost u suzbijanju inflacije.

Čini se da se ekonomska teorija ne samo u nas, nego i u svetu, nije u dovoljnoj meri bavila rešavanjem tog problema. Jasno je da ta kontrola cena treba kvalitativno da se razlikuje od dosadašnje, administrativne. Ona ne sme da bude zasnovana na gušenju konkurencije i tržišnih snaga, već treba da ih podstiče, ali da istovremeno njihovo delovanje drži u granicama ekonomske racionalnosti. Jer, pored toga što omogućuje objektivizaciju relativnih cena, tržišni mehanizam stvara osnovu za istinsku samostalnost i ravnopravnost osnovnih privrednih subjekata, što je uslov razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa. Ostaje pitanje — kako se to može ostvariti?

Privrednim subjektima bi se mogla ostaviti sloboda formiranja cena, a da se ipak utiče na odluke o nivou tih cena preko oporezivanja dohodaka. Sistem oporezivanja dohotka, naime, može se postaviti tako da se njime destimuliše podizanje cena iznad određene granice ako ono ne uvećava dohodak, već ga smanjuje (kao što je slučaj u uslovima razvijene konkurencije). Postavlja se pitanje kako pri tome zadržati stimulative za efikasnost privređivanja.

Problem je moguće rešiti ako se oporezivanje vrši prema prosečnom dohotku grane, odnosno homogene grupacije, tako da natprosečno efikasni proizvođači u grani budu relativno manje, a neefikasniji relativno više oporezovani. Sistem bi mogao da se postavi na sledeći način.

Organi za kontrolu cena bi identifikovali i izuzeli iz raspodele celokupan dohodak grupacije koji prelazi unapred određenu su-

Digitized by Google

mu. Učešće svake OUR, pak, u sumi dohotka koja se izdvaja na nivou grupacije trebalo bi da bude proporcionalno njenom učešću u bruto prihodu grupacije u posmatranom periodu nezavisno od veličine ostvarenog dohotka.

Ovaj sistem oporezivanja dohotka sadrži elemente kojima se stvaraju uslovi za konkurenciju u grani. Organizacijama udruženog rada se ostavlja sloboda određivanja cena, ali se one direktno motivišu da ne povećavaju svoje cene (kao što to ne bi činile ni u uslovima razvijene konkurencije), jer bi to vodilo padu dohotka kojim bi one slobodno raspolagale. OUR su, takođe, motivisane na racionalnost investicija i sa opštedruštvenog stanovišta .Sredstva namenjena razvoju kretala bi se prema proizvodima čije su cene relativno visoke, što bi, preko rasta proizvodnje, uticalo na relativni pad cena. Tako bi konkurencija u grupaciji vodila formiranju ekonomski racionalnih odnosa cena. Pored toga, kako se zasniva na prosečnom dohotku cele grupacije, a ne na dohotku pojedinačnog proizvođača, ovaj sistem oporezivanja dohotka stimuliše rast produktivnosti rada i efikasnosti poslovanja, jer to direktno utiče na veličinu dohotka kojim OUR slobodno raspolaže. OUR koje, inače, imaju najnižu ukupnu efikasnost poslovanja bile bi nužno osuđene na propadanje.

Da bi izloženi pozitivni efekti predloženog sistema oporezivanja dohotka u praksi bili ispoljeni, nužno je dati odgovarajuću definiciju grupacije. Definicija treba da bude data tako da grupacijom budu obuhvaćeni samo konkurentni proizvođači. U istu grupaciju ne bi mogle biti uključene OUR koje prodaju značajno različite proizvode. Ako, pak, jedna OUR prodaje značajno različite proizvode, ona treba da bude istovremeno uključena u okvir različitih grana. To, međutim, povlači problem utvrđivanja obima korišćenih sredstava u grupaciji i alokacije fiksnih troškova na proizvode jedne OUR koji se prodaju u okviru različitih grupacija. Različit nivo dohotka po grupacijama otvara prostor za manipulacije u alokaciji fiksnih troškova na pojedine proizvode. Stoga je potrebno jasno definisati principe te alokacije.

Poseban problem u praktičnoj implementaciji ovog sistema porezivanja čini određivanje sektora čiji bi se dohodak oporezivao. Iako kontrola cena ne treba da obuhvati sve sektore i grupacije, svaki sektor, odnosno grupacija treba da bude analizirana kako bi se utvrdilo da li je kontrola uopšte potrebna i ako jeste — kakvog tipa. Kontrola cena kao trajna mera antiinflatorne politike ima smisla samo u domenu grupacija u kojima je konkurencija nerazvijena, dok bi ostale cene bile prepuštene slobodnom formiranju prema tržišnim uslovima. Grupacije u kojima je konkurencija nerazvijena i koje imaju monopolsku moć uglavnom bi se mogle svesti na grupacije koje iz godine u godinu ostvaruju visoke dohotke, a da se pri tome ne razvijaju brzo ili da čak imaju neiskorišćene kapacitete.

Dalji značajan problem primene predloženog sistema oporezivanja dohotka čini određivanje maksimalnog dohotka grupa-

Digitized by Google

cije iznad koga bi se sav dohodak izdvajao iz raspodele u grupaciji u kojoj je realizovan. Pri određivanju tog dohotka postoje dve mogućnosti. Prva je da on bude jednak proseku u zemlji s obzirom na broj zaposlenih radnika i obim korišćenih sredstava. Druga mogućnost je da maksimalni dohodak varira po grupacijama zavisno od planom utvrđenih potreba razvoja. Pored prosečnih ličnih dohodaka, taj dohodak treba da obuhvati i akumulaciju koja ne bi smela da bude manja od kamata na investicione kredite koji osiguravaju potreban razvoj grane.

Kako su relativne cene, a time i dohoci po grupacijama, u nas sada veoma deformisani s obzirom na međugransku raspodelu faktorâ proizvodnje i razvojne potrebe, to je pretpostavka uvođenja predloženog sistema kontrole cena i dohodaka reforma cena. Reformom bi se otklonili najgrublji dispariteti cena (jer samo slobodno delovanje tržišnih odnosa može uspostaviti ekonomski poželjne odnose cena), a ona bi se preduzela istovremeno sa ostalim sistemskim promenama koje predviđa Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Jer, reforma cena čini i pretpostavku i jedan od rezultata ostvarenja tih promena.

Drug Štajner je više puta postavio pitanje: šta može da se uradi u 1984. godini da bi se suzbila inflacija. Nameravao je da orijentiše pažnju ovog skupa u pravcu traženja odgovora na to pitanje. Ja bih, međutim, pitanje malo modifikovano postavila. Šta možemo uraditi sada, u 1984. godini, da bismo suzbili uzroke dugoročnih inflatornih tendencija u Jugoslaviji? Mislim da je ova današnja rasprava, koja je vođena na mnogo širem planu nego što to striktno posmatrano, sistem i politika cena zahtevaju (a što nikako, nije slučajno), nedvosmisleno ukazala na osnovne pravce akcije u 1984. godini kojom bi se otklanjali uzroci sadašnjeg opšteg kriznog stanja u zemlji i galopirajuće inflacije kao sintetičkog izraza tog opšteg stanja.

Stopa rasta cena u 1984. godini može biti smanjena administrativnom kontrolom cena, što se upravo i čini. Time se, međutim, ne deluje na otklanjanje inflatornih žarišta, već se ona samo privremeno prigušuju, odlaže se njihovo ispoljavanje. Mi smo godinama pokušavali administrativno da gušimo inflaciju, a ona je bivala sve viša i viša, jer svako »zamrzavanje« cena stvara nove debalanse i osnove za još brži opšti rast cena. Stoga je »zamrzavanje« cena ekonomski opravdano samo ako se iskoristi kao predah za donošenje mera kojima bi se inflacija sasekla u korenu. Da li će to biti učinjeno u 1984. godini i šta je na tom planu potrebno i moguće uraditi?

Dugogodišnja istraživanja funkcionisanja privrednog sistema SFRJ nedvosmisleno su ukazala na to da sam naš privredni sistem na mnogim svojim područjima deluje kao generator inflacije. Upravo neodgovarajućim privredno-sistemskim rešenjima može se pripisati viša stopa inflacije u nas u odnosu na druge zemlje sveta. I u današnjoj raspravi ukazano je na više domena neadekvatnog funkcionisanja privrednog mehanizma kojim se, u krajnjoj liniji, generišu inflatorni podsticaji.

Digitized by Google

Prema tome, izgleda više nego jasno da borba protiv inflacije mora da se započne odgovarajućim izmenama u privrednom sistemu, kao što to, uostalom, predviđa Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Danas je posebno istican zahtev za reformom cena s obzirom, pre svega, na zabrinjavajuće disparitete cena sa mnogim negativnim dalekosežnim posledicama po opšta privredna kretanja. Takođe je istaknuta potreba za promenama u sistemu raspodele dohotka, sistemu ekonomskih odnosa sa inostranstvom i drugim.

Otklanjanjem uočenih privredno-sistemskih manjkavosti biće stvoreni uslovi za temeljnu izmenu ponašanja privrednih subjekata za koje se drug Štajner posebno zalaže, a koje nije moguće izvesti proklamacijama. U tome posebnu ulogu treba da ima izgradnja institucionalnih okvira za delovanje tržišnih zakonitosti. Slažem se sa drugom Rakočevićem da te zakonitosti deluju i sada. Ali kako? U deformisanom vidu, sa svim negativnim efektima! Pozitivni efekti, koji su i bili osnov našeg opredeljenja za robnu proizvodnju, nisu ispoljeni, jer nisu stvoreni institucionalni uslovi za potpuno delovanje tržišnih zakonitosti. Preokret u tom pogledu čini se nužnim kako bi se prikinula tendencija produbljivanja mnogih ispoljenih deformacija, sa galopirajućom inflacijom kao jednim od krajnjih rezultata. To je moguće učiniti u 1984. godini.

Eliminisanje »sistemskih« uzroka inflacije stvorile bi se osnove za donošenje jednog normalnog antiinflatornog programa u kome kontrola cena, kvalitativno drugačija od sadašnje, administrativne, treba da ima značajnu ulogu. Jer, inflacija čini trajnu karakteristiku savremenih tržišnih privreda, pa na nju treba računati u nas i ubuduće. Otuda i nužnost izrade trajnog antiinflatornog programa čiji bi cilj bio svođenje inflacije na nivo na kome je ona kod naših najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera. To je moguće samo ako se prethodno otklone njeni »sistemski« generatori.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Postupati ili ne postupati po ekonomskim zakonima

Prvo, želim da iskažem jednu svoju impresiju: svaki od nas, koji se u ovom trenutku odvaži da raspravlja o aktuelnim problemima politike i sistema cena, naće se u jednoj vrsti procepa: s jedne strane, zaista teška i složena situacija, niz goruće spornih pitanja, a, s druge strane, svaki od nas je obavezan prema onom što je i do sada na te teme pisao i kazivao, i, ako je reč o naučnim radnicima — a smatram da mogu biti toliko neskroman da i sebe uvrstim u taj red — onda je nama stalo do nivoa i dostojanstva nauke kojom se bavimo. Ako bi ovo drugo preteglo, onda ne bih ni odlučio da učestvujem u ovoj raspravi. Najbolje bi bilo ćutati, jer zaista ne vidim šta bih bitno novo mogao reći o ovim pitanjima što već nisam rekao ili napisao i što drugi nisu rekli i napisali bolje nego ja, argumentovanije itd.* A ipak vidimo da su stvari tekle onako kako su tekle, te da smo došli u ovu situaciju, u ovaj — šahovskim jezikom rečeno — strahovit cajtnot. Došli smo u veliku iznudicu u kojoj moramo vući mnoge poteze, od kojih su neki i komplikovani i dalekosežni ,a sa nizom

* Na primer, o povezanosti domicilnih cena sa svetskim cenama, o društvenim »formulama« i disparitetu troškova reprodukcije i o problemu deviznih kurseva, podrobnije sam raspravljao u studiji *Svetske cene kao parametri i kao promenljive vrednosti*, »Socijalizam«, br. 7—8/1983.

Digitized by Google

neizvesnosti o tome na šta će sve to izaći. Tako je situacija, u stvari, kudikamo teža nego nekom šahisti kada mora da spasava problematičnu situaciju od najgoreg ili kada treba da dobijenu poziciju privede srećnom kraju. A mi, očevidno, nismo u situaciji da imamo dobijenu poziciju u cajtnotu. Imamo veliku bitku sa vremenom, a ubrzanje ritma i sabijanje rokova u pogledu nekih mera (kamate, devizni kurs dinara, »stezanje« nekih vidova potrošnje itd.) uslovljavaju — »diktiraju« neki faktori i okolnosti spolja.

Drugo, što bih kritički zapazio, to je da u pozivu postoji jedna dvosmislenost. — Skup bi trebalo da bude stručan, a, s druge strane, i naučan, neka vrsta naučnog okruglog stola. Ako bi trebalo da bude samo stručan, da mi za ovo kratko vreme nešto doprinesemo rasvetljavanju problema i da mere koje će početi da deluju posle 1. maja budu još bolje nego što su bile one u pripremama — onda ja ovde stvarno ne bih imao šta da radim, jer nisam stručan u tom smislu. Međutim, ipak sam pomalo »izbavljen« i ohrabren, jer postoji i teza 11, u kojoj se upravo govori o naučnom aspektu i naučnoj raspravi ovih problema itd.

Sada nešto konkretnije, vezano za ono što sam danas čuo. Saslušao sam vrlo pažljivo uvodno izlaganje druga Egona Štajnera. Vidim, neke formulacije njegovog pisanog priloga su poboljšane, nešto je u svojoj usmenoj reči izostavio, ali ono bitno je zadržao.

Saslušao sam pažljivo i izlaganje druga Dragoja Žarkovića, i u izvesnom smislu sam se i tu našao u procepu. Jer to su, koliko vidim, dva potpuno različita, da ne kažem i dijametralno suprotna pristupa ovim problemima. Međutim, ni u jednom od tih izlaganja nije data lista ključnih pitanja. Nema ni »hijerarhije« stvarnih problema ni redosleda mera — poteza, gde je prvi potez najznačajniji. Ako je prvi potez povučen dobro, imamo velike izglede da ostali potezi, ukoliko su takođe dobri, dovedu do pravog rešenja. Nisam to našao u njihovim izlaganjima; što, naravno, ne mora da govori o njima, nego može da bude moja nedovoljna sposobnost koncentracije da zapazim tako nešto.

Pre nego što izložim jednu tezu ili, pak, hipotezu o tendenciji svetskog kapitala da nalazi nove sfere i nove empirijske tačke za profitonosno ulaganje, a što ima i određene posledice i zaplete na planu naših odnosa s transnacionalnim industrijskim korporacijama, zapadnom bankarskom ekonomijom, Međunarodnim monetarnim fondom itd. — želim da izrazim svoju potpunu saglasnost sa stavom Egona Štajnera da svi treba »da se borimo za pozicije i interese naše zajedničke jugoslovenske, samoupravne socijalističke privrede«. Saglašavam se i s gledištem jednog našeg velikog književnika da se za ovu i ovakvu Jugoslaviju treba boriti i ako ima »proderani krov«. A upravo aktuelna ekonomsko-politička kriza pokazuje da su nam svetske ekonomsko-tehnološke i finansijske tendencije ne samo protresle krov, nego i same temelje na kojima počiva naše društvo. U tom smislu je Štajne-

Digitized by Google

rova globalna slika naše privredne situacije koliko tamna, toliko i egzaktna. Toj njegovoj slici dodao bih samo jedan »detalj«: tendencija republičko-nacionalnih ekonomija ima — zapravo — prevagu nad celinom i jedinstvom jugoslovenskog tržišta, odnosno nad celinom materijalne reprodukcije našega društva. Te specifične ekonomije nisu zlo, ali njihova *posebnost* i (prividna) *samodovoljnost* postaju preterane i čak krajnje opasne ako između njih nema *procesnog jedinstva*, ako forme i metodi tog njihovog preterivanja ne dožive stvarna ograničenja i »protivudare« u smislu delovanja robne proizvodnje, procesa »udruživanja rada i sredstava« preko opštinskih i republičko-nacionalnih granica itd.

Zamislio sam se nad činjenicama i nekim opštim kritičkim konstatacijama koje je izložio Egon Štajner. Nastojao sam proniknuti u suštinu i moguće posledice njegovog pledoajea. Biću slobodan da njegov predlog protumačim kao neku vrstu deklaracije o najvažnijim pravima i dužnostima samoupravljačâ, odnosno svih subjekata u društvenom reprodukcionom procesu. On, videli smo to (čuli i pročitali), težište upravlja na norme i pravila ponašanja. Polazi od dve ključne premise: prva, da je posredi jedan stacionaran tehnološki proces, i, druga, da su osnovni ekonomski parametri, osnovne ekonomske veličine (društveni dohodak, bruto produkt itd.) u ovoj situaciji takođe nepromenjeni. Korekcije mogu da budu izvedene samo u sklopu tih »živih empirijskih reprodukcionih celina« i uvek u korist jednih, a na štetu drugih subjekata, odnosno reproduktivnih OUR.

U tom pogledu smeta mi njegova statičnost. Istini za volju, statični ekonomski modeli mogu katkad imati dinamičke učinke. Setimo se samo Kejnzove statične makro-ekonomije koja je tridesetih godina i doonije imala dinamičke efekte; kako u praksi »službene« ekonomske politike tako i na teorijskom planu. Ovo je samo usputno poređenje i nema pretenziju nekakve kritičke paralele s »praktičnim kejnzijanizmom« i neokejnzijanizmom naše epohe.

Štajnerov pledoaje u praksi »ne može proći«, osim, naravno, da se kao društvo odlučimo za neku vrstu »ratne ekonomike«. A u tom slučaju imali bismo štošta uzeti iz nekih eseja Džona Majnarda Kejnza i iz jedne studije N. Voznesenskog. I sami u tom pogledu imamo izvesnih iskustava iz vremena pre prelaska na novi privredni sistem 1950. godine. Međutim, trebalo bi da nam već danas bude jasno da takva (»rezervna« ili »nulta«) varijanta nije ni pravo ni trajno rešenje sadašnje situacije. Još manje bi to moglo da bude prevazilaženje odnosâ i metodâ administrativnog upravljanja i regulisanja privrednog života društva.

Drug Žarković u kontrapunktu stavlja težište na ono na šta je stavila naglasak Krajgerova komisija. Međutim, vidimo, to se ne primenjuje, odnosno primenjuje se razvodnjeno, delimično, fragmentarno; primenjuju se samo neki elementi i to je ono što radi Komisija za »operacionalizaciju« programa, na čijem čelu je drugarica Milka Planinc.

Digitized by Google

U žiži interesovanja i analiza obeju komisija našli su se ekonomski zakoni; zakoni koji upravljaju materijalnom reprodukcijom našega društva i zakoni svetskog tržišta (problem svetskih cena, promene u *terms of trade*, kamate, devizni kursevi, promene u međunarodnoj podeli rada itd.). Najbolja situacija (koju, na žalost, možemo samo priželjkivati) jeste kada komisija za »operacionalizaciju« najboljeg mogućeg društvenog programa »stabilizacije« stoji nešto iznad nivoa komisije koja je uradila takav program; i to kako po kompetentnosti svojih »ključnih« članova tako i po kreativnosti u pogledu iznalaženja i primene konkretnih mera i instrumenata. Za tako nešto potrebno je da i sama savezna vlada bude »produhovljena« aktuelnom ekonomsko-političkom krizom, da *zna* za *revolucionarnu* stranu krize, da je u situaciji da vuče prave poteze, da srazmerno tačno predviđa rasplet (budući tok) krize itd.

Nije mi poznato da li su naša savezna vlada i druga izvršno-politička tela u zemlji na takvoj visini i da li imaju odgovarajuće kadrove i sredstva. Da li hoće i znaju »postupati po ekonomskim zakonima«. Bar kad je reč o onom nivou i modusu savremene ekonomije što se zove »službena ekonomska politika«. To je za mene velika nepoznanica.

Dragoje Žarković je dao izvanrednu reminiscenciju na reformu iz 1965. godine. Apostrofirao je i predsednika Predsedništva CK SKJ. Znamo i zašto. Ja bih, međutim, u vezi s tim njegovim podsećanjem i saglašavanjem da smo 1968. godine popustili — kapitulirali pred »levim« tezama, frazama i parolama, i tako i praktički odustali od kursa privredne reforme, — učinio dve primedbe. Prva se odnosi na složenost i težinu ekonomsko-političke situacije iz 1968. i 1984, kao i na sam karakter i domet tobožnje leve destrukcije osnovne zamisli i realizacije reforme iz 1965. godine. Naime, situacija je danas kudikamo složenija i teža (teža već zbog toga što je osnovni dug zemlje iznosio tada jednu milijardu i pet do šest stotina miliona dolara, a danas iznosi oko devetnaest milijardi dolara). Druga primedba se odnosi na činjenicu — notornu istinu da do danas nismo dali valjanu marksističku analizu stvarnih i idejno-političkih uzroka i motiva napuštanja dubljih i svestranijih naučnih uvida u osnovne tendencije i pojave našeg društvenog života, tada tim tobožnjim levim frazama i parolama, pa ni samim majsko-junskim događajima na našim univerzitetima u 1968. godini, ne možemo pripisati tu i takvu moć da sruše reformu pripremanu nekoliko godina, a koja je i meritorno idejno-politički bila pripremljena i artikulisana još na Osmom kongresu SKJ 1964. godine. Pomenute »parole« i »studentski pokret« mogli su biti samo »detonator« i pooštrivač jednog dubljeg antireformskog kursa ili kontratendencije u smislu *statusa quo*, odnosno vraćanja na stari, administrativni sistem. Ova diskusija i ovo podsećanje mi pružaju priliku da, na krajnje jednostavan način, izložim vlastitu tezu ili, pak, hipotezu o našim veoma složenim, protivrečnim i

Digitized by Google

ambivalentnim odnosima sa zapadnim *industrijskim* kapitalom. Reč je prvenstveno o odnosima s takozvanim transnacionalnim korporacijama čije su »matice« stacionirane u SAD (pretežno), SR Nemačkoj, Francuskoj, Engleskoj, Japanu itd. Naime, reprezentativna poenta ove hipoteze glasi: i kad imamo (neposredno) posla sa zapadnim poslovnim i centralnim bankama, a zatim i s MMF-om, Svetskom bankom, BIS-om itd., mi *de facto*, u samoj osnovi tih finansijskih odnosa, transakcija i operacija, — imamo uvek posla s *predominantnim* industrijskim kapitalom, *njegovim* transferom nove (visoke) tehnologije, *njegovim* procesima novčane i stvarne akumulacije, *njegovim* cikličnim kretanjem, *njegovim* lukavstvima i manevrima pomoću kojih nastoji da izbegne oštricu *padajuće* svetske profitne stope itd.

Izgrađujući u svoje vreme izvesne brane i prepreke prodoru tog i takvog kapitala (što je bilo koliko poltički opravdano toliko i ekonomski nužno), mi smo se upustili u jednu na izgled manje opasnu i čak »obećavajuću« varijantu saradnje sa zapadnim poslovnim bankama, Svetskom bankom, MMF-om itd. Upali smo u svojevrsnu iluziju da na taj način uveliko izbegavamo odnose i zaplete sa TNK, da imamo »klasične« odnose dugovanja — potraživanja sa zapadnim zemljama i Japanom, i da čak — umesto kapitala — u zemlju unosimo samo »dopunsku inostranu akumulaciju«.

Svemu tome išle su na ruku neke pogodnosti takozvanog »praktičnog kejnzijanizma«; osobito tadašnji srazmerno »jevtin« novac, odnosno kreditni kapital opterećen *niskim* kamatnim stopama, inflacija svetskih dolarskih i sterlinških cena itd. Bilo je situacija kada su nas zapadne banke, pa i Svetska banka (IBRD), prosto nagovarale — podsticale da od njih uzimamo zajmove i kredite. Jedno vreme je »bilo u modi« uzimanje novih (nešto povoljnijih) zajmova i kredita da bi se pre vremena otplatili neki stari (nepovoljniji) zajmovi i krediti; na delu je bilo takozvano refinansiranje i sindiciranje kredita. U tome su prednjačile neke naše »udružene« banke.

Međutim, mi smo se već na samom početku »uhvatili u vrzino kolo« s industrijskim, odnosno korporacijskim finansijskim kapitalom. Trebalo je već tada da nam bude jasno da *promenljivost* kamata na duži rok korelira s *gravitacijom* prosečne profitne stope, te da količinska određenost kamatnih stopa u svakom datom trenutku i pojedinačnom kreditnom aranžmanu nije ništa pouzdaniji parametar i orijentir od, na izgled, »neuhvatljive« i čak *difuzne* profitne stope. Naprotiv! Pa ipak, prepirali smo se, i danas se prepiremo oko toga da li uopšte deluje svetska profitna stopa i tako se lišili mogućnosti da kao pokret-avangarda radničke klase uđemo u kompleks problema svetskih cena. Danas beremo gorke plodove te ignorancije »pojmovnog zahvatanja suštine« stvarno postojeće razlike (diskrepancije) između domicilnih cena i svetskih cena i između ovih poslednjih i međunarodnih vrednosti roba i proizvodnih usluga što ih na svetsko tržište iznose različite razvijene nacionalne ekonomije.

Digitized by Google

U pogledu našeg zaduživanja u inostranstvu lično sam se našao u procepu između saznanja da se iza »jevtinog« novca i kredita skrivaju najopštije zakonitosti održanja i oplođivanja proizvodnog kapitala, dakle, i latentne opasnosti od velikog preokreta »rastegljivog« i »nežnog« kreditnog sistema u »tvrdi«, »uskogrudi« i nemilosrdni monetarni (odnosno »monetaristički«) sistem, i tada vladajućih shvatanja među političarima i ekonomistima da treba uzimati finansijske zajmove i robne kredite jer će »večita« inflacija troškova i cena učiniti da »inostrana akumulacija« ima srazmerno sve manju specifičnu težinu u našem bilansu plaćanja s inostranstvom. Ekonomisti »zaljubljeni« u visoke stope privrednog rasta uveliko su doprineli tadašnjoj euforiji zaduživanja u inostranstvu. Naše »poslovne« banke obavile su »uspešno« finansijsko-praktični deo tog društvenog posla. Danas smo u situaciji u kojoj smo se morali jednom naći, i pored toga što u opštem lamentu nad nekim »promašenim« investicijama (u kojima se inostrani kapital *znao* osigurati!) ima i poneko zrnce soli. Naime, taj i toliki teret bi danas bio snošljiv da smo u investiranju uvek pogađali prave ekonomsko-tehnološke ciljeve, odnosno da je bilo manje Obrovaca, »političkih« fabrika, neproizvodnih investicija, rasipanja...

Ova hipoteza bi se mogla pokazati kao odgovarajuća dopuna inače oskudnom (ograničenom) empirijskom saznanju delovanja TNK, zapadne bankarske ekonomije itd. Bar kad je reč o našim odnosima i procesima sa zapadnim ekonomijama i međunarodnim finansijskim organizacijama. Hipoteza baca izvesnu svetlost na doskorašnje preterano osamostaljivanje bankarskog kapitala u odnosu na industrijski i uopšte *proizvodni* kapital, i na sadašnju tendenciju odliva (i čak egzodusa!) novčanog kapitala iz Evrope u SAD, i dalje u neke dalekoistočne zemlje, odnosno na neke empirijske tačke velikog pacifičkog ekonomskog područja.

Ta velika struja svetskog kapitala tangira na izvestan način i naš problem otplaćivanja dugova inostranstvu. Nije reč samo o besprimernom plaćanju horendnih (zelenaških) kamata zapadnim zemljama i o svojevrsnom nenajavljenom *ekonomskom ratu* koji protivu naše zemlje neposredno vode zapadne banke, MMF, BIS itd., već i o odsustvu prave perspektive naših ekonomskih odnosa s tim zemljama, odnosno s njihovim industrijskim robno-trgovinskim i bankovnim kapitalom.

Bez obzira na te ograničavajuće okolnosti, a i na činjenicu da nisu dovoljno proučeni karakteristični momenti i odnosi međunarodnog finansijskog tržišta, naše društvo danas praktički raspolaže jednim dugoročnim programom izlaska iz postojeće privredne krize i relativne stabilizacije njenih osnovnih tokova. U vezi s tim lično se ne mogu dovoljno »načuditi« zašto se program »Krajgerove komisije« ne primenjuje, odnosno zašto se primenjuje s tolikom vremenskom zadrškom, fragmentarno, nedosledno... i bez one nužne kreativnosti na nivou, odnosno na području »službene« ekonomske politike.

Digitized by Google

Naposletku, reč-dve o našim ludorijama ili *iracionalijama* u oblasti raspolaganja i *manipulisanja* konvertibilnim devizama. Proglasili smo i *službeno* da postoji i deluje »devizni dohodak« i da on ima entitet »društvenosti« (čak »viši stupanj društvenosti« u odnosu na »dinarski dohodak«!?), a da celu tu komplikovanu stvar, da ne kažem, zavrzlamu i birokratsko-tehnokratsku floskulu, nismo makar malo razjasnili i približili proizvodnim radnicima, koje ona u stvari najviše pogađa. Naime, »devizni dohodak« može poteći jedino iz deviza (inostranih sredstava plaćanja) ukoliko ove imaju svojstvo *robe*, naravno, kvazirobe, a na specijalnom tržištu (bankarskom deviznom tržištu ili/i efektnoj berzi) gde ta roba mora k sebi privući neki zbiljski novčani ekvivalent. U našem slučaju to je dinar! Pa makar koliko bio obezvređen, obezvređivan, — stvarno i prividno.

Slušajući Gordanu Sušu na TV, saznajemo da se napolju »vrti« milijarda dolara koje naša preduzeća i banke neće da »unesu u kuću«; neće da ih plasiraju na domaćem deviznom tržištu. Po nekim drugim (»tajnim«) procenama, u inostranstvu se nalazi između šest i sedam milijardi dolara. Iz nekoliko razloga koje ovde ne treba razmatrati. Vrhunac ludosti, krajnji apsurd naše ionako preteške situacije u bilansu plaćanja s inostranstvom, jeste u tome što se te devize (još-ne-novac!) računaju kao integralni sastavni deo ukupnog *dinarskog* prihoda, odnosno dohotka velikog broja reproduktivnih OOUR. Iz tog se dela »alimentiraju« različite SIZ i DPZ, pa imamo bar to »razjašnjenje« zašto se naši državni organi i SDK u toj stvari drže prividno pasivno i čak ravnodušno.

U celom »deviznom zakonu« ima, međutim, nekoliko normi koje dopuštaju takvu praksu, takvo divljanje s devizama. Naravno, te norme (kvazirešenja) na indirektan način doprinose inflaciji troškova i cena. Najviše preko emisije takozvanog primarnog novca (novčanica i *a vista* fiktivnih depozita našeg centralnog bankarstva).

Zbog svega toga moramo na društveni tapet izneti *sve* dogme i sve pseudosocijalističke i »samoupravljačke« fraze koje kao korov džikljaju na svesti društva, koje sprečavaju kritičku naučnu misao da postane značajniji faktor revolucionarnog društvenog kretanja ili bar kvalitativne pozitivne promene u društvu.

Digitized by Google

Milivoje Trklja

Doprinosi za društvene delatnosti i rast cena

Doprinosi kao komponenta spoljne raspodele dohotka u bilansnom pogledu čine konstitutivni *element* strukture cene. U globalu, doprinosi interesnim zajednicama društvenih delatnosti (obrazovanje, nauka, kultura, zdravstveno osiguranje, dečja i socijalna zaštita i fizička kultura) apsorbuju 10,52% društvenog proizvoda (1982. godina).* Globalni nivo cena je iz tog razloga veći za 4,7 indeksnih poena. Relativno povećanje doprinosa bez sumnje uslovljava za izvestan period vremena *rast cena* pri ostalim nepromenjenim komponentama cene. I obrnuto, delovaće deflatorno.

1. Rast cena kao brana od opterećenja

Ako se doprinosi javljaju kao *nametnuta obaveza* (što još uvek jesu) i ako su, s gledišta privrednih subjekata kao obveznika objektivno previsoki, privreda će preko porasta cena nastojati da *depresira* ova izdvajanja. Ukoliko interesne zajednice uspeju da

* Izvor: »SGJ—83, str. 1984. i 161«. Isti izvor za razna godišta upotrebljavan je za sve podatke u tekstu, osim ako to nije izričito drukčije označeno.

Digitized by Google

zadrže predašnju poziciju, ne smanjujući stope doprinosa, to će se reperkutovati *na dalji rast cena.* Nastaje permanentna odbrana od neprekidnog parafiskalnog pritiska kroz *inflatorni tok.* Čak i kad učešće doprinosa u raspodeli relativno opada (što se od 1979. godine naovamo i događa), ali u uslovima relativnog pada dohotka i takvog rasta drugih, oblika eksternih izdvajanja (pre svega po osnovu kamata, kursnih razlika i slično) kojima se još i povećava globalno opterećenje (koje je u 1983. godini dostiglo 42% dohotka OOUR-a iz privrede** — privreda neminovno uključuje *odbrambeni mehanizam u obliku rasta cena,* kako protiv svake stavke opterećenja, pa i onih koje su smanjene, tako i protiv svih njih zajedno. Sužavanje ionako ograničenih akumulativnih i reproduktivnih sposobnosti preti krahom proizvodnih subjekata i spas se može naći u smanjenju *globalnog* tereta putem manjih zahvatanja ili putem njihove erozije porastom cena. S te tačke gledišta za privredu je irelevantno *koja forma* opterećenja je posredi i o kakvim međusobnim promenama izdvajanja je reč. Svi izdaci uslovljeni faktorima van uticaja i ingerencije organizacija udruženog rada javljaju se kao jedinstvena kategorija — takozvana opšta i zajednička potrošnja, kao *spoljno okruženje* iza kojeg stoje u krajnjoj liniji društveno-političke zajednice. Problem veza između doprinosa i cena ima svoj društveni izraz u domenu raspodele na relaciji kumulativnih odnosa između osnovnih privrednih subjekata i društveno-političkih zajednica (sa interesnim zajednicama kao produženim rukama države) u strukturiranju i opredeljivanju realizovanog (a ne retko i pretpostavljenog) dohotka. Ovaj aspekt, ova dimenzija problema odnosa između doprinosa i cena ima, bez sumnje, svoju realnu podlogu i značenje.

Težina tereta doprinosâ proističe i iz *snage samog nosioca.* Učešće doprinosa za društvene delatnosti u društvenom proizvodu, po sebi posmatrano, *nije previsoko* u poređenju s drugim zemljama, uvažavajući pri tom i razlike u stepenu razvijenosti. Na ime doprinosa za zdravstveno osiguranje izdvaja se 4,9% društvenog proizvoda, za obrazovanje 3,6%, za dečju i socijalnu zaštitu 1,2%, za kulturu 0,42%, za nauku 0,21% i za fizičku kulturu 0,20% (podaci za 1982. godinu). Velike potrebe za akumulacijom radi premošćivanja strukturnih disproporcija, izuzetne teškoće u funkcionisanju reprodukcije, krajnje nizak nivo sopstvenih sredstava, dubici, lični dohoci na kritičnoj tački stimulativnosti, preopterećenost izdacima za preko milion vlastitih činovnika i drugi režijski izdaci po osnovu mnogih ugovornih obaveza — to su samo neki od momenata koji imaju za posledicu da i *srednje težak teret* doprinosa za društvene delatnosti *bude neizdržljiv.* I neveliko pražnjenje akumulatora preti da uguši napajač ako je on male snage i ako sam dobro ne funkcioniše.

** Prema podacima SDK iz završnih računa OOUR-a iz privrede u 1983. godini. Svi podaci u tekstu za 1983. godinu su iz ovog izvora.

Digitized by Google

2. Funkcionalne veze između izdvajanja i cena

Problem odnosa između doprinosa i cena nije lociran samo u zoni raspodele, niti se sa tog aspekta može uspešno razrešiti, kako je to pokušavano u ekonomskoj politici. Mnogo značajnija od deobe je *upotrebna funkcija* doprinosa, odnosno od potrošne »proizvodna« funkcija. Dinamičke, složenije i dugoročnije *funkcionalne veze* između izdvajanja za društvene delatnosti i cena mogu imati dijametralno suprotne efekte od statičkih, trenutnih, strukturnih i finansijsko-bilansnih veza. Realni uslovi nalažu da se doprinosi upotrebljavaju kao jedan od najznačajnijih metoda obezbeđivanja sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u društvenim delatnostima, to jest za obezbeđivanje materijalne osnove funkcionisanja ovih delatnosti kao tvoraca dobara i usluga čijim se korišćenjem zadovoljavaju naučne, obrazovne, kulturne, zdravstvene, socijalne i druge slične potrebe. Solidarno udruživanje sredstava putem doprinosa predstavlja uslov »proizvodnje«, održavanja i razvijanja subjektivne komponente proizvodnih snaga. Pre je, međutim, reč o investiciji u ljudski faktor reprodukcije nego o potrošnji. Društvene delatnosti jesu, i sve više poprimaju karakter *sektora reprodukcije*. Obrazovanje je sve više »intelektualna industrija«, pododeljak I odeljka društvene reprodukcije, a nauka najznačajniji faktor razvoja proizvodnih snaga. Zadovoljavanjem potreba u društvenim delatnostima *doprinosi se* porastu individualne i globalne produktivnosti rada i drugog unapređenja proizvodnje i poslovanja, podizanju životnog standarda i pospešivanju civilizacijskog progresa. Procenjuje se da se u savremenim uslovima može inputirati nauci, obrazovanju i kulturi 60—80% porasta društvenog proizvoda.

Ako se upotrebom sredstava prikupljenih doprinosima obezbeđuje porast produktivnosti rada (što se nesumnjivo čini), to će imati za posledicu *pad cena*. Izdaci za doprinose mogu imati trenutno inflatorno dejstvo, a upotrebom za one sadržaje rada u društvenim delatnostima kojima se neposredno ili posredno, u kraćem ili dužem vremenu, obezbeđuje porast produktivnosti rada i drugog unapređivanja proizvodnje i poslovanja osiguravaju fundamentalni uslovi za *kasniji pad cena*, istina, sa postupnim dejstvima, teško merljivim i u malim dozama. Početni inflatorni efekti mogu biti objektivno više nego *kompenzirani kasnijim deflatornim dejstvima* preko pozitivnog uticaja na produktivnost rada adekvatnim angažovanjem sredstava doprinosa. Odnos između izdvajanja za društvene delatnosti i uticaja ovih delatnosti na povećanje dohotka može biti takav da se ne samo rekonstituiše kvantum izdvajanja, već i da se ostvari pozitivan dohodovni reziduum.

Proporcija izdvajanja sredstava za društvene delatnosti može se, dakle, uspešno definisati na osnovi analize komparativnih efekata *alternativnih* izdvajanja. Ako se stvar ovako posmatra, i jedan izdati dinar, ako ne daje efekat, predstavlja opterećenje, a izdvajanje i 20% dohotka, ako daje toliki ili veći od toga doprinos

Digitized by Google

porastu produktivnosti rada i drugim uslovima reprodukcije, imaće u tome svoje ekonomsko i društveno opravdanje. Predstavljaće činilac ekonomske stabilnosti u celini, pa preko toga i cena. Trenutna korist od rasterećenja može se kasnije pokazati kao mnogo veća šteta. Na primer, kratkovido čuvanje akumulativnih i reproduktivnih sposobnosti privrede smanjivanjem ionako relativno niskog nivoa doprinosa za nauku (pad učešća u društvenom proizvodu sa 0,28% u 1978. na 0,21% u 1982. godini) već sada, a da i ne govorimo o bližoj budućnosti, ima neprocenjive ekonomske i druge štete (zaostajanje razvoja proizvodnih snaga i zavisnost od inostrane tehnologije) i predstavlja, preko toga, jedan od značajnih faktora ekonomske nestabilnosti i galopirajuće inflacije kao spoljne manifestacije.

Nužno je, dakle, posedovanje dugoročne i srednjoročne koncepcije i strategije privrednog i društvenog razvoja i, u skladu s tim, definisanje faktorâ i uslovâ njegove optimalizacije. Jedan od tih faktora upravo je i zadovoljavanje potreba u društvenim delatnostima, odnosno proizvodnja dobara, i činjenje usluga na tom području, što se, razume se, ne može realizovati bez adekvatnih troškova. Jedino na toj osnovici se može uspešno definisati proporcija izdvajanja za društvene delatnosti. Bez obezbeđivanja *ravnotežne intersektorske raspodele* društvenog fonda rada i finansijskih sredstava, čiju integralnu komponentu čini i rad u društvenim delatnostima, nije moguće ostvarivati usklađeno funkcionisanje reprodukcije i stabilnost cena kao novčane manifestacije. Ravnotežni odnos *alternativnih izdataka i efekata* može predstavljati jedinu pouzdanu osnovu i ekonomski parametar za definisanje proporcije izdvajanja za društvene delatnosti. Da li će to biti 5, 10, 15 ili 20%, ne može se utvrditi statičkim, deobnim i finansijsko-bilansnim konstrukcijama. Takođe ni izolovanom analizom potreba i efekata zadovoljavanja van materijalnih mogućnosti i njihovog celishodnog strukturiranja. Nužno je uspostaviti vezu između sadašnjosti i budućnosti, između sadašnjih i budućih efekata, između materijalnih mogućnosti i dejstava na njihovo kasnije širenje. Najjednostavnije je i površno najprivlačnije sužavati »zajedničku potrošnju«. Time se mogu postići značajni demagoški poeni od strane društveno-političkih zajednica među pragmatičnim privrednicima opsednutim svakodnevnim problemima i bez definisane perspektive i dugoročnijih ciljeva.

3. Neprihvatljivost spontane desocijalizacije

Bez sumnje, ne može se pozitivno oceniti preterana socijalizacija zadovoljavanja potreba u društvenim delatnostima i upotreba doprinosâ kao parafiskaliteta s gledišta uspostavljanja što funkcionalnije veze između izdataka i namena i postizanja što većih ekonomskih i drugih efekata, sa što racionalnijom i ekonomičnijom upotrebom sredstava. Neophodna je dogradnja i dosledna primena sistemskih rešenja u pravcu postizanja *defiskalizacije do-*

Digitized by Google

prinosa i time ublažavanja ili eliminisanja njihove egzistencije kao nametnute obaveze, a ne izraza materijalnih i drugih interesa radnikâ i njihovih organizacija udruženog rada. Preraspodela obrazovanja sredstava za društvene delatnosti sa doprinosa (kojima se obrazuje oko 73% ukupnih sredstava tekućeg poslovanja organizacija udruženog rada društvenih delatnosti) na neposrednu slobodnu razmenu rada i tržišnu realizaciju, koja je svakako opravdana, ne može se postići bez štetnih posledica putem *administrativnog* smanjivanja doprinosa, kako se to merama ekonomske politike pokušava činiti. Nužno je pri tom imati u vidu *realne mogućnosti* »slobodnog« udruživanja sredstava i tržišne realizacije i koristiti adekvatne instrumente i mere za stimulisanje *neposrednog povezivanja*. To je, međutim, izostalo, pa je čak i više opala neposredna realizacija usluga u društvenim delatnostima nego sticanje prihoda iz sredstava doprinosâ. Na taj način su *opadala ukupna izdvajanja* i tako imamo pogoršanje materijalnog položaja društvenih delatnosti da je ugroženo njihovo funkcionisanje pod iole ravnopravnijim uslovima u odnosu na privredu. Spontana *komercijalizacija*, odnosno desocijalizacija finansiranja, društvenih službi može imati mnogo veću štetu za ekonomski i društveni razvoj nego čak i fiskalno obezbeđivanje sredstava. Nužno je posmatrati *ukupna* izdvajanja i voditi takvu politiku da se promenama kvantitativnih relacija različitih formi izdvajanja osiguravaju adekvatna sredstva za namene koje su ekonomski i društveno njprihvatljivije. Izbor modaliteta finansiranja ne sme da ima prioritet nad ciljem i globalom obezbeđivanja sredstava. I doprinosi kao parafiskaliteti su nužni i prihvatljivi dok se ne nađu pogodni supstituti za društvene izvore i dok se ne stvore neophodni uslovi za što neposrednije veze i odnose između privrede i društvenih delatnosti.

4. Nužnost selektivnog pristupa pojedinim vidovima izdvajanja

Sve što je rečeno nagoveštava da se postizanje dugoročnijih stabilnih tokova u privredi ne može obezbeđivati uspostavljanjem narušenog bilansa između globalnih obaveza konstituisanih izvan odluka (ili na osnovu faktički iznuđenih odluka) organizacija udruženog rada i sredstava na samostalnom raspolaganju neselektivnim pristupom prema pojedinim kategorijama i vidovima eksternih izdvajanja, s gledišta njihovih funkcija i ekonomskh i drugih efekata upotrebe sredstava. Apsurdno bi bilo, na primer, poistovećivati izdvajanja za nauku sa finansiranjem administracije, što se, na žalost, još uvek čini tretiranjem celokupne opšte i zajedničke potrošnje kao teškog zla koje je zadesilo privredu. Zajednička potrošnja u društvenim delatnostima *mora imati prioritet nad opštom*. Prva ima preovlađujući produktivni investicioni karakter, a druga, kako je postavljena u našem sistemu, čist neproizvodni karakter.

Digitized by Google

Opšta potrošnja stoga treba da bude pod većom prismotrom i pod režimom strožih restrikcija nego zajednička. Međutim, sudeći prema stvarnim kretanjima, postupano je obrnuto. Učešće doprinosa interesnim zajednicama društvenih delatnosti u društvenom proizvodu u periodu 1978—1982. godine opalo je za 3,33 procentna poena (učešće doprinosa za obrazovanje opalo je 1,45 procentnih poena, za zdravstveno osiguranje 1,20 za socijalnu zaštitu 0,47, za kulturu 0,08, za nauku 0,07 i za fizičku kulturu 0,05), a budžetskih prihoda samo za 1,5 procentnih poena.

Izdvajanje putem doprinosa za društvene delatnosti (ono čini 10,52% društvenog proizvoda u 1982. godini) palo je ispod budžetske potrošnje (11,8% društvenog proizvoda). Takva tendencija je nastavljena i u 1983. godini u odnosu na prethodnu godinu (opalo je učešće doprinosa SIZ-ovima u dohotku OOUR-a iz privrede za 0,8 procentnih poena, a poreza za 0,2 poena). Nameće se kao sasvim logičan zaključak da je manje povređivano ono što je bilo bliže interesima same države (opšta potrošnja) nego ono što je bliže stvarnim interesima i potrebama udruženog rada. To je i sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da je o tome odlučivala i još uvek odlučuje država. Van praktičnog značaja su ostale ustavne odredbe o samoupravnim pravima radnih ljudi u pogledu odlučivanja o obimu i namenama izdvajanja sredstava za opšte i zajedničke potrebe, što pretpostavlja funkcionisanje svih demokratskih kanala, pa i kanala javnog mnenja iz kojih su *de facto* izuzete značajne stavke opšte potrošnje, i punu, egzaktnu i objektivnu informisanost o svim relevantnim momentima koji se tiču obima, namena, uslovâ i načina korišćenja sredstava, kao i efekata koji se time postižu.

Pri selektivnom posmatranju vidova eksterne raspodele neophodna su poređenja i sa savremenim svetom. Šta *svetsko tržište* priznaje od kalkulativnih i režijskih troškova? U kolikoj meri, na primer, priznaje administrativno-procedualne troškove, otvorene ili prikrivene troškove reprezentacije, troškove institucionalne organizacije privrednih subjekata, opterećenja dohotka kamatom (to jest odnosa sopstvenih i kreditnih sredstava, a ne samo kamatne stope kao cene kapitala), izdatke za državu, za socijalnu sferu i za društvene delatnosti. Takvom analizom došlo bi se do mnogih *neprihvatljivih opterećenja* privrede, većih od onih za društvene delatnosti. Kamata na kredite, na primer, opterećuje dohodak OOUR-a iz privrede sa 14,6% (1983), to jest znatno više nego ukupni doprinosi za društvene delatnosti, što proističe iz ekonomski apsurdne situacije da krediti premašuju nivo ostvarenog dohotka OOUR-a iz privrede za 7,5%, Stanje u tom pogledu se rapidno pogoršava (samo u 1983. u odnosu na 1982. godinu učešće kamate u dohotku je povećano za 4,1 procentni poen). Pošto je opadanje izdvajanja za društvene delatnosti manje ili više dostiglo donju granicu, smanjivanje globalnog opterećenja dohotka treba realizovati pre svega merama za finansijsku konsolidaciju u pravcu radikalnijeg smanjivanja zavisnosti privrede od kredita i preraspodelom poreskog tereta putem oporezivanja *neto priho-*

Digitized by Google

da od kamate, kako se to inače čini u sistemima razvijenih robnih privreda.

Udruženom radu će se kao bumerang vratiti, preko budućeg pada kvalitativnih faktora reprodukcije, njegova zaštita, na primer, od obrazovanja, a ne od bahanalijskih ponašanjaa sopstvene birokratije i režijskih troškova feudalizacije odnosâ u reprodukciji. Radnici u društvenim delatnostima, kao deo radničke klase, državnim posredništvom su *suprotstavljeni* radničkoj klasi u privredi. Privredi se lažno prikazuju društvene delatnosti kao potrošači koji prete da je unište, a same ove delatnosti se štite od podvrgavanja zahtevima privrede parafiskalnim pribavljanjem sredstava. S druge strane, paušalni tretman opšte i zajedničke potrošnje kao nedefinisanog bauka više odgovara političkoj birokratiji nego stvarno prikazivanje šta je od toga zaista teret za privredu. Time bi došlo na videlo da su to, pre svega, mnogobrojne političke institucije (od kojih su ne retke bez realnog opravdanja, kao što su, na primer, saveti republika i federacije koji godišnje koštaju onoliko koliko obavljanje delatnosti pet organizacija iz društvenih delatnosti), komplikovan, hipertrofiran i razuđen politički sistem — kao da smo po materijalnim mogućnostima u predvorju komunizma, a po društveno-ekonomskom ustrojstvu neposredno iza političke revolucije — i, naposletku, ogroman birokratski aparat koji sebi izmišlja funkcije, a takav teret nikako nije obrazovanje, nauka, kultura ili zdravstvo.

Neophodan je *diferenciran pristup* i pojedinim društvenim delatnostima, s obzirom na krupne međusobne razlike, kao i prema granama i grupacijama unutar njih. S obzirom na stepen razvijenosti i efekte na ekonomski razvoj, nisu od istog značaja, na primer, nauka i socijalna zaštita. S tog aspekta nisu od istog značaja opšte i stručno obrazovanje, zdravstvena zaštita građana i zaštita na radu. Oni oblici i sadržaji rada u društvenim delatnostima koji su više u funkciji rada i reprodukcije morali bi imati prioritet nad onim oblicima i sadržajima koji su u funkciji razvoja društva i životnog standarda. Prvi imaju izrazitije pozitivne ekonomske efekte nego drugi, čak i u relativno kraćem vremenu. Na primer, forsiranje inovatorstva i pronalazaštva najsigurniji je put za porast produktivnosti rada, manju tehnološku zavisnost prema inostranstvu i uspešnije uključivanje u međunarodnu podelu rada.

5. Otklanjati uzroke hipertrofiranosti opšte i zajedničke potrošnje

Jedini ispravan put za restrikciju izdvajanja za društvene delatnosti, kao i za druge zajedničke i opšte potrebe, sastoji se u otklanjanju ili ublažavanju *uzroka* hipertrofiranosti izdataka, *a ne u udaru na posledice*. Na osnovu sagledavanja i ocene efekata izdvajanja ne samo na trenutne odnose u raspodeli, već na dugoročnije reproduktivne tokove, nužno je utvrditi orijentacionu proporciju obezbeđivanja sredstava iz društvenih izvora u okviru ko-

Digitized by Google

je bi se *redefinisali* kvantitativni, strukturni i kvalitativno-sadržinski elementi obavljanja delatnosti, zadovoljavanja potreba i upotrebe sredstava. U razrešavanju problemâ, svođenja opšte i zajedničke potrošnje »u realne okvire materijalnih mogućnosti«, postupano je već niz godina onako *kako je lakše:* interventnim merama se limitira nominalni rast opšte i zajedničke potrošnje, a ne onako kako bi trebalo — neposrednim delovanjem na objektivne i subjektivne uzročnike njene hipertrofiranosti. Ako se ne redefinišu *prava,* ne selekcionišu *potrebe* prema prioritetima, ne vrši racionalizacija organizacije i rada državnih i društvenih službi, ne obezbeđuje veća ekonomija *upotrebe i trošenja* sredstava, ne sužavaju izdaci *van osnovne delatnosti* (režijski troškovi i slično) — znatnije administrativno sužavanje priticanja sredstava neminovno vodi, između ostalog, ugrožavanju obavljanja nužnih funkcija, zadataka i poslova, državnih i društvenih službi, srozavanju kvaliteta rada i pružanja usluga, negativnoj selekciji kadrova usled smanjivanja ličnih dohodaka ispod granica primene principa raspodele prema radu, kao i nizu drugih negativnih pojava. To preti raspadu sistema zadovoljavanja takvih potreba. Reč je, dakle, o nužnosti izrade i realizovanja *celokupnog programa* akcije usmerene na svođenje rada i delatnosti, odnosno troškova na društveno potrebnu meru. Stoga se ovaj problem ne može rešiti nekim potezom ni pre svega *merama nekog državnog organa.* Preterano, naglo, neselektivno i neosmišljeno sužavanje materijalne osnovice zadovoljavanja potreba u društvenim delatnostima može predstavljati, kako smo to već pokazali, faktor društvene, političke i same ekonomske *nestabilnosti.* Uspostavljanje narušenog balansa u namenskom opredeljivanju dohotka za društvene delatnosti ne sme značiti gašenje jednog žarišta nestabilnosti kojim bi se prouzrokovala druga.

Poboljšanje materijalne osnovice i snažan razvoj društvenih delatnosti, uz zadržavanje, pa čak i smanjivanje postojećeg relativnog nivoa udruživanja sredstava putem doprinosa u interesne zajednice — najuspešnije se može obezbediti putem: *bržeg razvoja neposredne slobodne razmene rada* (sa adekvatnim sistemskim rešenjima i stimulansima), desocijalizacije određenih vidova potreba (individualnim plaćanjem usluga i primenom participacije, smanjivanjem broja interesnih zajednica i interne režije, adekvatnijom podelom rada i samoupravnog organizovanja i udruživanja, racionalizacijom delatnosti i mreže objekata i ustanova, većim uvažavanjem postulata tržišne privrede u organizaciji rada i poslovanja, u korišćenju opreme i kapaciteta, u ekonomiji rada i troškova, u kvalitetu i sadržini pružanja usluga itd.). Realizovanje ovako krupnih i značajnih ciljeva iziskuje doslednu operacionalizaciju stabilizacionog programa o politici razvoja društvenih delatnosti, što podrazumeva i egzaktno utvrđivanje nosilaca akcije. Iskustvo je pokazalo da se *spontano,* pod dejstvom stezanja finansijskih uslova, ništa pozitivno dugoročnije ne može ostvariti. Treba računati na velike otpore od strane onih ustanova ko-

Digitized by Google

jima pogoduje parabudžetska zavetrina, od onih snaga čija će stečena prava biti tangirana i od onih pojedinaca i grupa koji ostvaruju visoka primanja mimo i iznad mere rada primenom finansiranja prema troškovnom principu.

6. Neravnomernost opterećenja udruženog i ličnog rada i prihoda

Teret doprinosa zavisi od toga kako se on formira, na koga se odnosi i *kako je raSprostrt.* Sa ovog gledišta, smanjenje opterećenja privrede može se postići *preraSpodelom tereta* sa udruženog rada (sa ličnih dohodaka i sa dohotka) na sektor ličnog rada i na građane. Niz prihoda građana sada izmiče obavezama po osnovu doprinosa i poreza (prihodi od bespravnog obavljanja zanatskih i drugih delatnosti i razni drugi neregistrovani prihodi). Procenjuje se da se izvan udruženog rada ostvaruje 42% prihoda, a učešće poreza i doprinosa na ove prihode iznosi svega oko 8% u globalnoj masi direktnih poreza i doprinosa interesnim zajednicama. Za razliku od poreza, svi doprinosi su direktni, što znači da njima izmiču svi prihodi koji se ne registruju na izvoru. Pošto se najpotpunije registruju u organizacijama udruženog rada, teret doprinosâ (još više nego poreza) svom težinom se svaljuje *na pleća udruženog rada,* što nije slučaj sa pretežnim delom ličnog rada i građana koji ovaj teret i ne osećaju. Doslednom primenom principa da svako prema *Svojim materijalnim mogućnoStima* obezbeđuje solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba u društvenim delatnostima putem doprinosa mogu se, dakle, postići značajniji stabilizacioni efekti, to jest smanjivanje opterećenja organizacija udruženog rada i time ostvarivanje jednog od bitnih uslova za umereniji rast cena.

Digitized by Google

Lazar Drakul

Neki problemi sistema i politike cena

Govorio bih o nekim problemima koje smatram bitnim za razumevanje sadašnje situacije u pogledu cena, i to: o rezultatima, problemima, dinamici i strukturi privrednog razvoja posle 1970. godine, kao bitnoj pretpostavci i odrednici sadašnje privredne situacije; o najznačajnijim spoljnim uzrocima sadašnje privredne situacije; o jednoj negativnoj pojavi kojoj doskora nije poklanjana pažnja, odnosno o prelivanju društvene svojine u ličnu svojinu i potrošnju; o ključnim disparitetima cena, naročito o problemu odnosa domaćih i izvoznih cena; o nekim pravcima prevladavanja sadašnje situacije u vezi sa cenama i, na kraju, izneću neke ideje o smanjivanju opterećenja privrede kamatama smanjivanjem obaveza za opštu i zajedničku potrošnju.

Slabi kvalitet privrednog razvoja, a razvoj se usporava

Bitnom odrednicom sadašnje privredne situacije treba smatrati kvalitet, dinamiku i strukturu dosadašnjeg privrednog razvoja, posebno razvoja u poslednjih deset do petnaest godina. Za taj se razvoj može reći da njegov kvalitet slabi i da se gotovo sve per-

Digitized by Google

formanse privrednog razvoja pogoršavaju, na što ukazuju i podaci o kretanju osnovnih makroekonomskih agregata.

U periodu posle 1970. godine[1] rast *društvenog proizvoda* se usporavao: stope rasta do 1979. godine bile su visoke, ali su tendencijski opadale. Posle toga nastupio je najduži period niskih stopa rasta društvenog proizvoda u posleratnom razdoblju, a u 1983. godini je društveni proizvod i smanjen — prvi put posle rata.

Slično kretanju društvenog proizvoda kretala se i *industrijska proizvodnja*. Bolje reći, kretanje industrijske proizvodnje je odredilo kretanje društvenog proizvoda. Od 1971. do 1980. godine prosečna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje iznosila je 7,3%, da bi se u periodu 1981—1982. godine ona smanjila na 2,4%, a u 1983. godini na 1,3%.

Promene u proizvodnoj strukturi industrije posle 1970. godine nisu bile zadovoljavajuće, pre svega zbog sporijeg rasta proizvodnje energije i osnovnih metala i nedovoljnog rasta bazne hemije. Tako je u periodu 1971—1980. prosečna stopa rasta industrijske proizvodnje iznosila 7,3%, energetike 7,2%, a proizvodnje osnovnih metala 6%.

Kretanje *poljoprivredne proizvodnje* ni po vremenu ni po intenzitetu nije povezano sa kretanjem industrijske proizvodnje i društvenog proizvoda. Na kretanje poljoprivredne proizvodnje najviše su uticali vremenski uslovi. Tako je, na primer, prosečna stopa poljoprivredne proizvodnje u periodu 1971—1980. bila 2,4%, da bi u 1982. godini bila povećana za oko 7%, ali je u 1983. godini smanjena na oko 2%.

Rast poljoprivredne proizvodnje ne zadovoljava ni sa stanovišta potreba za poljoprivrednom proizvodnjom (zbog povećanja broja stanovnika, poboljšanja kvaliteta ishrane, neophodnosti povećanja izvoza) ni sa stanovišta mogućnosti proizvodnje.

U *ekonomskim odnosima s inostranstvom* u periodu 1971—1982. izraženi su neusklađeni odnosi sa izrazitim kolebanjima iz godine u godinu. Smanjen je udeo jugoslovenskog izvoza u ukupnom svetskom izvozu sa 0,51% u 1971. na 0,40% u 1979. godini, da bi se to učešće u 1981. godini ponovo povećalo na 0,51%, ali se u 1982. i 1983. godini smanjilo.

Kretanje uvoza i izvoza u posmatranom periodu bilo je neujednačeno, pri čemu su kolebanja na strani uvoza više naglašena. Od 1980, međutim, uvoz se naglo smanjio, što je posledica velikih platnobilansnih ograničenja, a izvoz je povećan u 1980. i 1981, dok je u 1982. i 1983. godini smanjen.

---

[1] Period posle 1970. godine uzet je u razmatranje jer se može smatrati relativno celovitim u pogledu sistemskih rešenja, međunarodne ekonomske situacije i slično. Posle 1970. godine doneti su ustavni amandmani i Ustav SFRJ, svi sistemski zakoni, tri društvena plana za srednjoročni period itd. To je takođe, dovoljno dug period u kome su konstituisani i određeni ekonomski odnosi i ekonomske zakonitosti u onoj meri u kojoj se te zakonitosti mogu prilagođavati određenim društvenim odnosima.

Digitized by Google

U regionalnoj strukturi razmene najnepovoljnija kretanja izražena su u znatnom opadanju udela izvoza robe u industrijski razvijene zemlje — od 57,1% u 1970. na svega 28% u 1982. godini. Udeo uvoza iz ovih zemalja, međutim, opao je znatno manje: od 69,3% u 1970. na 51,2% u 1982. godini.

Navedena nepovoljna kretanja u izvozu, uvozu i regionalnoj strukturi razmene rezultirala su visokim trgovinskim i platnim deficitom. U periodu 1971—1982. Jugoslavija je stalno imala visok trgovinski i, osim 1972, 1973, 1976. i 1983. godine, i platni deficit. Suficit u razmeni usluga nije pokrivao visok deficit u robnoj razmeni koji je sa 1,4 milijarde dolara u 1970. povećan na 7,2 milijarde dolara u 1979. godini.

Od 1980. godine došlo je do promena u kretanju deficita trgovinskog i platnog bilansa. Trgovinski deficit smanjen je sa 7,2 milijarde dolara u 1979. na 3,1 milijardu dolara u 1982. godini i na 2,2 milijarde dolara u 1983. godini.

U periodu od 1971. do 1979. godine ukupan deficit u razmeni s inostranstvom je, sa malim izuzecima, povećavan iz godine u godinu. Od 1980. deficit je stalno smanjivan i u 1982. godini iznosio je 464 miliona dolara. U 1983. godini ostvaren je suficit oko 300 miliona dolara. Ukupan deficit platnog bilansa od 1971. do 1982. godine iznosio je 12.552 miliona dolara.

Visok platnobilansni deficit i njegov porast zahtevao je sve veće zaduživanje u inostranstvu. Od 1971. do 1975. godine korišćeno je 8.631 miliona dolara kredita, ili prosečno godišnje 1.726 miliona dolara; od 1976. do 1980. godine 18.439 miliona dolara ili prosečno godišnje 3.688 miliona dolara. U 1981. godini korišćeno je 3.664 miliona dolara, u 1982. oko 2.600 i u 1983. godini oko 4.500 miliona dolara kredita. Krediti u konvertibilnim valutama čine preko 90% ukupnih kredita. Od 1977. godine počelo je veće korišćenje kratkoročnih kredita koji su 1980. godine dostigli 1.180 miliona dolara neto, ali je u narednom periodu to korišćenje smanjivano.

Od 1971. do 1975. godine otplaćeno je 4.745 miliona dolara glavnice kredita, ili godišnje 949 miliona; od 1976. do 1980. godine 7.818 miliona dolara, odnosno godišnje 1.564 miliona. U 1981. godini otplaćeno je oko 2.000 miliona dolara, a u 1982. oko 2.700 miliona dolara (uključujući i smanjivanje za oko 0,5 milijardi dolara kratkoročnih kredita). U 1983. godini otplaćeno je 3.400 miliona dolara kredita, od čega je 1.300 miliona dolara refinansirano.

Kamate na strane kredite stalno su se povećavale, da bi u 1982. iznosile oko 2.050 i u 1983. godini 1.700 miliona dolara. kamate u 1980. bile su deset puta veće nego u 1970, a 1982. godine čak za 16 puta.

Iz međusobnog odnosa zaduživanja i izmirivanja obaveza milijardi dolara, proistekao je veoma visok dug koji je u 1983. godini iznosio više od 20 milijardi dolara.

Digitized by Google

Investicije u osnovna sredstva povećane su u periodu 1971—1975. po stopi od 5,8%, a u periodu 1976—1979. godine po stopi od 8,6%. Posle 1979. godine obim investicija se počeo smanjivati.

Efikasnost investicija, posmatrano u celini, od 1971. do 1979. godine se smanjivala, i to naročito posle 1973. godine. Od 1971. do 1975. godine pri svakom uloženom dinaru bruto investicija u osnovne fondove ostvarivano je 3,3 dinara društvenog proizvoda, dok je u periodu od 1976. do 1979. godine to smanjeno na 2,9 dinara. Pod pretpostavkom da je efikasnost ukupnih investicija u periodu od 1976. do 1979. godine bila kao i u periodu od 1971. do 1975. godine, nivo društvenog proizvoda u tom periodu bio bi preko 10% viši od ostvarenog.

Produktivnost tekućeg rada, merena ostvarenim društvenim proizvodom po zaposlenom (u stalnim cenama), povećavana je od 1971. do 1979. godine (izuzetak su 1972. i 1975. godina), i to u periodu od 1971. do 1975. godine po prosečnoj stopi od 1,5% i u periodu od 1976. do 1979. godine po stopi od 2,6%. Od 1980. godine produktivnost rada je počela opadati, i to za 0,8% u 1980, 1,4% u 1981. i za 1,5% u 1982. godini. U 1983. godini produktivnost rada je smanjena oko 3,5%.

Efikasnost korišćenja društvenih sredstava stalno se smanjivala. Rast poslovnih sredstava bio je znatno brži nego rast dohotka i društvenog proizvoda. Dok je za proizvodnju 100 dinara nacionalnog dohotka 1970. godine bilo potrebno 221 dinar, u 1975. godini je bilo potrebno 260 dinara, a u 1982. godini 323 dinara, ili za gotovo 50% više nego 1970. godine. Naročito se brzo smanjivala efikasnost obrtnih sredstava.

Imajući u vidu spori rast produktivnosti tekućeg rada i brzo smanjivanje efikasnosti društvenih sredstava, može se oceniti da je u celom posmatranom periodu smanjivana produktivnost ukupnog društvenog rada (tekućeg i minulog). To i jeste osnovni, unutrašnji sadržaj nepovoljne ekonomske situacije i dugoročnog karaktera ekonomske nestabilnosti.

Stopa rasta broja *zaposlenih* postepeno se smanjuje: od 4,3% u periodu od 1971. do 1975. na 2,3% u 1982. godini.

Uporedo sa povećavanjem broja zaposlenih povećavan je i broj lica koja traže zaposlenje. Među nezaposlenima se povećava učešće mlađih radnika. U ukupnom broju nezaposlenih oni od 19. do 24. godine učestvovali su 1970. sa 38,4%, 1975. sa 47,8%, a 1982. godine sa 50,7%

Životni standard je rastao brže od rasta društvenog proizvoda i raspoloživih sredstava. Brži rast životnog standarda od rasta raspoloživih sredstava od 1971. do 1980. godine, a posle toga sporije opadanje životnog standarda od stope opadanja raspoloživih sredstava prouzrokovalo je masovnije korišćenje zaliha i rezervi.

Najnepovoljnija je situacija sa prosečnim realnim ličnim dohocima.[2] Stopa njihovog rasta u prethodnom periodu bila je

[2] U 1983. u odnosu na 1970. godinu životni standard je bio viši za 67%, a prosečni realni lični dohoci niži za oko 7%.

Digitized by Google

višestruko niža od stope rasta životnog standarda i drugih njegovih komponenti, a kad je počelo opadanje životnog standarda, onda je ono bilo najizraženije kod prosečnih realnih ličnih dohodaka.

Snažan je uticaj spoljnih uzroka na našu privrednu situaciju i posebno na situaciju u pogledu cena

Na osnovu izloženog može se oceniti da kvalitet privrednog razvoja slabi, da su tendencije kretanja gotovo svih makroekonomskih agregata usmerene u nepovoljnom pravcu, a to je osnovni okvir i ambijent u kome razrasta problem cena, koji, sa svoje strane, povratno podstiče razvoj nepovoljnih kretanja na pojedinim ekonomskim područjima.

Uzroci nepovoljnih tendencija i nezadovoljavajuće privredne situacije su mnogobrojni i raznovrsni: objektivni, subjektivni, spoljni, unutrašnji, kratkoročni, dugoročni, materijalni, institucionalni itd. Ima znakova da u sadašnjem periodu većina ovih uzroka deluje komplementarno i simultano. Ovde se ukazuje samo na neke uzroke nepovoljne privredne situacije.

Od *spoljnih uzroka* vrlo je nepovoljno dejstvo usporavanja rasta svetske privrede, stagnacije, pa i opadanja privredne aktivnosti u svetu. Stopa privrednog rasta u svetu od 1976. do 1979. godine iznosila je 4,3%, a prosečna stopa rasta izvoza 6,6%. Međutim, stopa rasta društvenog proizvoda opala je na oko 1% u 1981. i 1982. godini, a stopa rasta svetskog izvoza smanjena je na 1,5% u 1980. godini, dok se ocenjuje da je izvoz u 1981. stagnirao, a u 1982. godini i smanjen. U takvim uslovima, a imajući u vidu otvorenost i veliku zavisnost jugoslovenske ekonomije od svetske ekonomije, nije teško i bez dublje analize zaključiti da su nepovoljna kretanja u međunarodnoj ekonomiji vrlo nepovoljno delovala na kretanja u jugoslovenskoj privredi.

Drugi spoljni uzrok nepovoljne privredne situacije u našoj zemlji je rast cena na svetskom tržištu, a naročito rapidan rast cena nafte. Od 1971. do 1981. godine prosečne izvozne cene su porasle za oko 2,5 puta, a prosečne uvozne cene za oko 2,8 puta, pa, imajući u vidu i odnose izvoza i uvoza, u tom periodu negativni efekti *terms of trade* za našu zemlju iznose oko 5 milijardi dolara. Najnepovoljniji uticaj na našu privrednu situaciju imalo je poskupljenje nafte. Od 1973. godine, dakle, od prve energetske krize do kraja 1982. godine, uvezeno je 94,5 miliona tona nafte, za šta je plaćeno oko 14, 2 milijarde dolara, a to je za 12,3 milijarde dolara više nego što bi se za uvezenu količinu nafte platilo po cenama pre energetske krize.[3] Pa i u periodu od 1979. do 1982. godine, kad je uvezeno oko 43,1 milion tona nafte, plaćeno

[3] I pored takve situacije u pogledu cena nafte, u tom periodu je potrošeno 54,5 miliona tona mazuta.

Digitized by Google

je oko 5,5 milijardi dolara više nego što bi se platilo po cenama iz 1978. godine.

Treći spoljni uzrok nepovoljne privredne situacije jeste visok rast kamata, naročito u poslednjim godinama. Od 1978. do 1982. godine kamatne stope su se gotovo utrostručile, pa je od ukupno plaćenih kamata (od oko 6,1 milijarde dolara za poslednje četiri godine) oko 3 milijarde dolara plaćeno zbog rasta kamatnih stopa. Najveći deo toga iznosa odnosi se na konvertibilno područje, kome je za poslednje četiri godine plaćeno oko 6 milijardi dolara na ime kamata.

Međutim, i pored toga što je nepovoljno dejstvo spoljnih činilaca na ekonomski razvoj zemlje vrlo snažno, osnovni uzroci zastoja u društveno-ekonomskom razvoju su *domaćeg* karaktera. Ne bih analizovao uzroke kao što su: neodgovarajuća razvojna politika, nepostizanje saglasnosti o razvoju na bitnim područjima; nepovoljna privredna struktura i velika zavisnost od uvoza na energetskom i sirovinskom sektoru i na sektoru hrane, zatim zavisnost od uvoza kapitala, opreme i tehnologije; neusklađena potrošnja sa proizvodnjom; neusklađenost raspoloživih i angažovanih proizvodnih činilaca; organizacioni problemi društva i njihov uticaj na inflaciju; problemi funkcionisanja sistema itd., o čemu se inače često govori.

Ovde želim da ukažem samo na jedan problem koji pothranjuje inflaciju, a to je *prelivanje društvene svojine u ličnu i isključivanje društvenih sredstava iz proizvodne funkcije.*

Mehanizam prelivanja društvene u ličnu svojinu i potrošnju je vrlo razuđen. Društveni kapital se preliva u ličnu svojinu i potrošnju na više načina: u toku utvrđivanja dohotka, iskazivanjem nerealno niske amortizacije i nerealno visokih zaliha, kao i nepravovremenom i nedovoljnom revalorizacijom osnovnih sredstava; pogoršavanjem odnosâ u raspodeli dohotka na potrošnju i akumulaciju; devalvacijom dinara; dugoročnim kreditiranjem stanovništva po niskoj kamati; visokim rastom cena poljoprivrednih proizvoda i sličnim.

Pre svega, prilikom utvrđivanja dohotka nije obezbeđena potpuna zaštita društvenih sredstava, pa se deo supstance tih sredstava preliva u potrošnju. Kao primer može se istaći *amortizacija osnovnih sredstava.* Od 1971. do 1980. godine nabavna vrednost osnovnih sredstava povećana je (po tekućim cenama) 14,1 puta, a amortizacija 10,7 puta. Prosečna stopa amortizacije snižena je sa 6,5% u 1970. na 4,2% u 1980. godini, tako da je amortizacioni period produžen za jednu trećinu, i to sa 15,4 u 1970. na 23,6 godina u 1980. godini. Takvo kretanje je suprotno kretanjima u svetu gde se, zbog moralnog i fizičkog zastarevanja opreme, amortizacioni period skraćuje. Na taj način je u desetogodišnjem periodu (od 1971. do 1980) obračunat iznos amortizacije manji za oko 7 milijardi dolara računato po prosečnom kursu u posmatranom periodu nego što bi bilo obračunato po stopi amortizacije iz 1970. godine. Od 1981. godine su povišene stope amortizacije, ali su i pored toga stope amortizacije ostale niske,

Digitized by Google

a amortizacioni period dug: u 1981. i 1982. godini stope amortizacije iznosile su prosečno 4,6%, a amortizacioni period približno 22 godine; u 1983. godini prosečna stopa amortizacije iznosila je 4,75%, a amortizacioni period 21 godinu. Kad se sve uzme u obzir, računato po prosečnom kursu dinara u poslednjih 13 godina, posle 1970. godine obračunato je manje oko 15 milijardi dolara amortizacije nego što bi ona bila računato po stopama iz 1970. godine.[4] Ta su sredstva transferisana iz osnovnih sredstava, iz društvenog kapitala i preneta u ličnu svojinu i potrošnju.

Supstanca društvenih sredstava se preliva u ličnu svojinu i potrošnju i zbog neažurne i nedovoljne *revalorizacije osnovnih sredstava.*

Poseban mehanizam prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu i potrošnju jeste *precenjivanje zaliha* prilikom obračuna poslovnih rezultata. Prema završnim računima privrede za 1982. i 1983. godinu, prikazane su znatno veće zalihe nego što bi trebalo ako se uzme u obzir kretanje obima zaliha i cena. U 1982. godini prikazane su zalihe veće za 38% nego godinu dana ranije, iako im je obim povećan za 2%, a cene industrijskih proizvoda su porasle 25%. Na taj su način zalihe prikazane za oko 100 milijardi dinara većim nego što su stvarno bile, pa je za toliko bio veći i dohodak na osnovu koga se formirala potrošnja. Primenjujući isti metod obračuna, u 1983. godini su zalihe prikazane većim za oko 120 milijardi dinara.[5]

Odnosi u raspodeli dohotka na potrošnju i akumulaciju neprestano su se pogoršavali na štetu akumulacije sve do 1979. godine. Učešće akumulacije u dohotku smanjeno je sa 17% u 1971. na 12,7% u 1979. godini. U okviru toga su izdvajanja za poslovni fond smanjena sa 15,2% u 1971. na 10,4% u 1979. godini, a od 1976. do 1978. godine je za poslovni fond izdvajano nešto više od 9% dohotka.[6]

Teško je proceniti koliko se akumulacija raspodelom dohotka preliva u finalnu potrošnju. Ali, ako bismo kao osnovu za obračun uzeli odnose u raspodeli dohotka na akumulaciju i potrošnju ostvarene 1971. godine (u kojoj je za fondove izdvajano 17% dohotka), onda je u periodu od 1972. do 1980. godine za akumulaciju izdvojeno oko šest milijardi dolara manje (po prosečnom kursu u tom periodu) nego što bi se izdvojilo po proporcijama

---

[4] Moglo bi se postaviti pitanje da li je i 1970. godine amortizacija bila dovoljna za prosto reprodukovanje osnovnih sredstava.

[5] Zalihe su prikazane većim za 54%, a rast cena je bio 32%, dok je obim zaliha povećan za oko 10%.

[6] U materijalu »Analiza inflacije u Jugoslaviji — uzroci i putevi za njeno uklanjanje« (Marksistički centar CK SKS, Beograd, 1983) Radoslav Marinković ukazuje da su zaposleni radnici »jeli« radna mesta nezaposlenima. Kad se analiza proširi i na druge mehanizme prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu i potrošnju, moglo bi se dodati da sadašnja generacija »jede« radna mesta i standard generacija koje dolaze.

Digitized by Google

iz 1971. godine. Na taj su način od privrede stalno izvlačena sredstva koja se moraju nadoknađivati zaduživanjem u inostranstvu, emisijom novca i, pre svega, povećanjem cena.

Od 1979. godine učinjene su pozitivne promene u raspodeli dohotka, ali intenzitet tih promena nije dovoljan da bi se izmenili već konstituisani odnosi, te se raspodelom dohotka prvenstveno izmiruje tekuća potrošnja radnika i opšta i zajednička potrošnja. Akumulacija je i dalje rezidualna pozicija u raspodeli.

Poseban mehanizam prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu jeste *devalvacija dinara.* Naravno, devalvacija je najčešće institucionalno sankcionisanje realnih materijalnih odnosa, ali je i snažan činilac redistribucije dohotka, kako u okviru privrede tako između privrede i stanovništva i, povratno, uzročnik obezvređivanja dinara i novih devalvacija. S obzirom na to da stanovništvo raspolaže značajnim sredstvima, kako u vidu devizne štednje tako i u gotovom novcu, svakom devalvacijom jača ekonomski položaj imalaca deviza, kako u odnosu na druge delove stanovništva tako i u odnosu na privredu.

Samo od 1980. do 1983. godine aktima o devalvaciji dinara (uključujući i klizajuću devalvaciju) devizna štednja građana je povećana za preko 700 milijardi dinara (devizna štednja je početkom 1980. godine iznosila oko 150, a krajem 1983. godine celih 912 milijardi dinara). Posledice ovako velikog transfera sredstava u korist imalaca deviza (ne samo deviznih štediša) jesu, pored trajnog prelivanja dela društvenih sredstava u ličnu svojinu, stvaranje povećane kupovne snage stanovništva[7], koja se ne može kontrolisati i usmeravati, kao i snažna diferencijacija socijalnog položaja pojedinih delova stanovništva. S obzirom na to da je unutrašnja kupovna snaga dinara znatno veća nego što odgovara kursu dinara prema dolaru (što je inače karakteristika valuta manje razvijenih zemalja u odnosu na valute razvijenih zemalja)[8], ni naknadna inflacija izazvana devalvacijom (i drugim činiocima) ne može bitnije da umanji prednosti imalaca deviza, pa sticanje deviza i devalvacija postaju način i uslov egzistencije jednog dela stanovništva na štetu privrede i drugih delova stanovništva.

Znatan deo društvenih sredstava preliva se stanovništvu zato što se *krediti, posebno dugoročni,* ne revalorizuju i što su *kamate na kredite* niže od stope inflacije. Na dimenzije toga prelivanja mogu delimično ukazati podaci da su krajem 1981. godine krediti stanovništva iznosili 212 milijardi dinara i bili su gotovo 16 puta veći nego 1970. godine i da je u tom periodu stopa inflacije iznosila 713% (indeks 813). Naročito je veliko obezvređivanje kredita za stambenu izgradnju koji su krajem 1981. godine izno-

[7] Početkom 1984. godine svakim procentom devalvacije trenutno se povećava kupovna moć imalaca deviza za više od 10 milijardi dinara (novih).

[8] Kupovna snaga dinara bila je u 1975. godini 50% veća nego dolara, a u 1980. godini 86%. Imajući u vidu devalvacije posle 1980. godine, kupovna snaga dinara u odnosu na dolar još je više povećana.

Digitized by Google

sili 132 milijarde dinara i u celom periodu predstavljali prosečno 50% ukupnih kredita. Ti krediti su, po pravilu, dugoročni i sa nižom kamatnom stopom, pa je tako, dok je cena dobara izgrađenih tim kreditima stalno i natprosečno rasla, teret otplate tih kredita, zbog devalvacije, inflacije i visokog nominalnog rasta ličnih dohodaka i drugih ličnih primanja — stalno smanjivan.

Od 1970. godine (period koji se analizira, ali je taj problem postojao i ranije) kamatne stope su bile stalno niže od stope inflacije, a u nekim godinama i četvorostruko niže. Nema podataka o prosečnim kamatama, ali ako se pretpostavi da su prosečne kamatne stope na kredite stanovništva (uključujući i kredite za stambenu izgradnju) bile za 50% više od eskontne stope Narodne banke, onda je stanovništvo samo za tri godine (1979, 1980. i 1981) za kamate platilo preko 130 milijardi dinara manje nego što bi platilo pod pretpostavkom da su kamatne stope bile visoke koliko stope inflacije. Znatan deo kredita stanovništvu, posebno za stambenu izgradnju, potiče iz sredstava organizacija udruženog rada, čime je neposredno zahvaćena njihova, inače skromna, akumulacija.

Na drugoj strani, stanovništvo ulaže na štednju po takođe niskim kamatama, što još više komplikuje situaciju.

Izuzetno *visok rast cena poljoprivrednih proizvoda* je mehanizam prelivanja sredstava među pojedinim delovima stanovništva, ali i prelivanja društvene u ličnu svojinu. To se ostvaruje, pre svega, široko otvorenim »makazama« između cena industrijskih i cena poljoprivrednih proizvoda, a zatim povećanim pritiskom troškova života na rast ličnih dohodaka i, tim putem, na smanjivanje učešća akumulacije u dohotku. Dok je indeks cena proizvođača industrijskih proizvoda u 1982. u odnosu na 1970. godinu iznosio oko 750, indeks cena poljoprivrednih proizvoda iznosio je celih 1.273.

Kao pokazatelj promena ekonomskog položaja pojedinih sektora (privreda i stanovništvo) mogao bi da posluži podatak o rasporedu društvenog bogatstva, što se, na žalost, ne prati. Međutim, za potvrdu iznetih ocena o prelivanju društvene svojine u ličnu svojinu mogu da posluže i podaci o rasporedu novčanih sredstava i o promeni tog rasporeda. Prema tim pokazateljima, sektor stanovništva, neprestano, uz određena kolebanja, povećava učešće u ukupnim novčanim sredstvima, i to, uglavnom, na račun privrede. To pokazuje i podatak prema kome su novčana sredstva stanovništva krajem 1979. godine* bila 11,3 puta veća nego 1970. godine, a novčana sredstva privrede 7,7 puta.

Kao što je izloženo, ima dosta načina i mehanizama za prelivanje društvenih sredstava u ličnu svojinu i, po toj osnovi, za relativno jačanje ekonomskog položaja jednog dela stanovništva i za relativno slabljenje ekonomskog položaja društvenog sektora privrede, kao i za ekonomsku diferencijaciju stanovni-

* Posle 1979. godine primenjuje se druga metodologija, pa se, zbog neuporedivosti, ti podaci ne navode.

Digitized by Google

štva. To je širi politički, klasni problem, te ga treba analizirati i ocenjivati s tog stanovišta. Međutim, ovde se mora, makar u najkraćim crtama, ukazati na negativne posledice prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu po privredni razvoj i proces reprodukcije i, posebno, cene.

Prelivanje društvenih sredstava u ličnu svojinu — osim sredstava koja su rezultat rada (tekućeg i minulog), a koja treba da obezbede odgovarajući standard, uključujući i odgovarajuću štednju stanovništva, i da omoguće realizaciju dela proizvodnje namenjene finalnoj potrošnji — predstavlja sužavanje materijalne osnove proizvodnje društvenog sektora privrede i proizvodnje u celini. Sredstva koja se iz društvenog sektora privrede prelivaju u ličnu svojinu (osim onih koja su rezultat rada i koja, dakle, imaju posredno ili neposredno pokriće u robama i uslugama i služe za obezbeđenje standarda u skladu sa dostignutim stepenom razvijenosti i u funkciji su privrednog razvoja) postaju sterilna sa stanovišta proizvodnje. Najkraće rečeno, to predstavlja *pretvaranje društvenog kapitala u dohodak,* a logika našeg sistema (i svakog sistema koji pretenduje na razvoj) zahteva da se deo dohotka pretvara u društveni kapital. Ta novčana sredstva se premeštaju u oblast potrošnje i stvaraju i produbljuju poremećaje u ekonomskim tokovima, sa snažnim uticajem na političke odnose.

Novčana sredstva za finalnu potrošnju, bez obzira na to po kome se osnovu stiču (deo ličnog dohotka iznad proporcija u raspodeli dohotka koje obezbeđuju skladne odnose između tekuće potrošnje i razvoja; prihodi deviznih štediša po osnovu devalvacije; deo prihoda poljoprivrednih proizvođača po osnovu cena viših od normalnih cena poljoprivrednih proizvoda i drugo, za dalji proces proizvodnje, za proširenje te proizvodnje — najvećim delom su izgubljena. Ovaj višak sredstava kojim raspolaže jedan deo stanovništva ne vraća se u proces proizvodnje: ne otvaraju se nova radna mesta, ne proširuju se obradive površine i slično. Ta se sredstva upotrebljavaju za izgradnju kuća i vikendica, za kupovinu automobila, za kupovinu deviza, za turistička putovanja i za druge oblike potrošnje, uključujući i skupe svadbe i nadgrobne spomenike.

Gubljenje društvenih sredstava i njihovo isključivanje iz proizvodne funkcije nadoknađivano je sve većim zaduživanjem u inostranstvu i sve većom emisijom novca. Međutim, brzo smo došli do granice kreditne sposobnosti, i to u vreme dospeća velikih obaveza prema inostranstvu, porasta cena nafte i velikog porasta kamatnih stopa. Takođe, ni emisija novca ni ekspanzija kredita ne rešavaju problem društvenih sredstava izgubljenih iz procesa proizvodnje, sredstava koja su se prelila u ličnu svojinu i u potrošnju.

U takvim uslovima, sa stanovišta pojedinačnog proizvođača, najlakši način da se nadoknade sredstva izgubljena iz procesa proizvodnje — jeste povećanje cena. To i jeste jedan od ključnih uzroka inflacije i poremećaja u reprodukciji i u društveno-ekonomskim odnosima u celini.

Digitized by Google

Golemi su deficiti, debalansi i dubioze

Zbog nezadovoljavajuće dinamike, a posebno zbog strukture privrednog razvoja, na jednoj, i neodgovarajuće monetarne i kreditne politike, politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom i, posebno, neodgovarajuće politike raspodele društvenog proizvoda i dohotka, na drugoj strani, konstituisan je širok krug deficita, debalansa i dubioza, prava na potrošnju bez pokrića u realnim vrednostima i drugih nesklada između nominalnih i realnih veličina. Da ukažemo samo na najveće, i to na one sa kojima se susrećemo u svakodnevnom informisanju, i da pri tom veličine tih deficita, debalansa i dubioza posmatramo u svetlosti veličine društvenog proizvoda.

Naime, procenjuje se da je 1983. godine nominalni društveni proizvod iznosio oko 4.000 milijardi dinara. To na jednoj strani. Na drugoj strani, gubici u poslovanju privrede u 1983. godini, sa nepokrivenim gubicima iz ranijih godina, premašuju 130 milijardi dinara; nenaplaćena realizacija krajem 1983. godine iznosila je oko 280 milijardi dinara; krajem septembra 1983. godine prekoračenje predračunske vrednosti investicija u toku iznosilo je (samo na jednoj trećini investicionih objekata) 603 milijarde dinara; procenjuje se da kursne razlike privrede iznose oko 400 milijardi dinara; procenjuje se, takođe, da kursne razlike Narodne banke iznose oko 1.000 milijardi dinara. Tome bi trebalo dodati i veliku sumu gubitaka koji su razgraničeni na duži, naredni period i velike sume fiktivnih potraživanja po osnovu menica i drugih instrumenata plaćanja bez realnog pokrića u kupoprodajnom odnosu. Deficitom treba smatrati i mnoge obaveze prema izvoznicima u pogledu sredstava za podsticanje izvoza. Tome, isto tako, treba dodati i nerealno prikazane zalihe obrtnih sredstava, na koje je napred ukazano, i koje u poslednje dve godine iznose preko 200 milijardi dinara. Naravno, deficitom bi trebalo smatrati i osnovna sredstva prelivena u ličnu svojinu i potrošnju, što je, zbog nedovoljne amortizacije osnovnih sredstava, uskraćeno osnovnim sredstvima, a što se za poslednjih trinaest godina procenjuje na 15 milijardi dolara. (Ta sredstva se moraju u što kraćem roku vratiti osnovnim sredstvima i izvršiti njihova sanacija.) Ovde ne kvantificiramo razne deficite socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja i razne druge neizmirene obaveze i druga stečena prava.

Deo unutrašnjih deficita je slika, projekcija obaveza prema inostranstvu, koje, kao što je poznato, iznose više od 20 milijardi dolara glavnice duga i, više od 10 milijardi kamata i oko 8 milijardi dolara obaveza prema deviznim štedišama. Naravno, te obaveze ne dospevaju u celini ni u ovoj ni u narednim godinama, ali ipak dospevaju veoma velike obaveze koje se moraju izmirivati iz tekuće proizvodnje i na račun tekuće potrošnje. U najpovoljnijoj varijanti i konstrukciji ekonomskih odnosa sa inostranstvom mora se inostranstvu platiti iznos veći od dve milijarde dolara od iznosa na koji se može računati na inostrane

Digitized by Google

kredite. Na žalost, moguće su i mnogo nepovoljnije situacije, kako u ovoj godini tako i u narednom periodu.

Ocenjujem da je navođenje i nabrajanje deficita, debalansa i dubioza, i to samo onih najvećih, dovoljno ilustrativno za razumevanje opštih uslova i odnosa u procesu reprodukcije koji moraju da se premoste i povežu cenama, jer, ako se ta veza ne ostvari — neće biti ni procesa reprodukcije. Tome bi se mogli dodati i elementi subjektivnog karaktera, kao što su: nastojanja proizvođačâ da maksimiraju svoj dohodak (i putem cena), da neefikasno korišćenje društvenih sredstava, nedovoljno korišćenje radnog vremena, promašene investicije, slabu organizaciju rada i druge neracionalnosti — prevale posredstvom cena na drugog; nastojanja pojedinih društveno-političkih zajednica da zaštite i obezbede povoljniji položaj »svojih« proizvođača; nastojanja organâ društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica da osiguraju što veće svoje prihode. Tome treba dodati i obaveze preuzete prema MMF-u vezane za povišenje kamatnih stopa i klizanje kursa dinara.

Kad se svi izloženi elementi uzmu u obzir, može se zaključiti da je situacija u vezi sa cenama mnogo teža nego što mi, naša javnost, naše društvo mislimo i znamo. Poremećaji i neskladi u materijalnim vrednosnim odnosima, a osobito neskladi između nominalnih i realnih veličina pojedinih komponenti društvenog proizvoda — naročito među pojedinim komponentama društvenog bogatstva — veoma zaoštreni, pa ih je moguće uskladiti samo na znatno višem nominalnom nivou, i to pod pretpostavkom da se usklađuje organizovano, pod punim i efikasnim uticajem subjektivnog činioca, sa mnogo spremnosti na odricanje od stečenih pozicija i navika, u funkciji zajedništva i u funkciji budućnosti. Takva situacija u vezi sa cenama i povodom cena morala bi da dopre do svesti svakog čoveka, svakog građanina, svakog društveno-ekonomskog subjekta, i to na mobilizatorski, stvaralački način, na način koji realno odslikava situaciju, ali i otvara perspektivu izlaska iz te situacije. Ja u tome vidim ulogu subjektivnog činioca, a ne u tome da se jedan subjektivizam i voluntarizam zamenjuje drugim koji iskonstruišemo mi ili neko drugi, možda i u najboljoj nameri.

Veliki su disparitetі cena

Problem cena se ne iscrpljuje okruženjem, uslovima i odnosima u kojima se cene obrazuju. Taj se problem proteže i na odnose cena, način njihovog obrazovanja i njihove kontrole. Ograničiću se samo na to da ukažem na neke disparitete cena koji, sa svoje strane, postaju generator rasta cena, kao i na kratko izlaganje tri vrste disparitеta cena: razlike u nivou cena prema merilu angažovanih proizvodnih činilaca; na regionalne razlike u nivou cena istovrsnih proizvoda i usluga; na disparitete cena prema

Digitized by Google

merilu »svetskih« cena, odnosno jednog njihovog vida — izvoznih cena.

Odnosi cena mereni položajem u *primarnoj raspodeli*[10] veoma su neusklađeni. Na osnovu analiza i podataka Savezne zajednice za poslove cena, velike su i sve veće razlike u položaju i uslovima privređivanja pojedinih grana, grupacija i proizvođača, kao i u uslovima sticanja i raspodele dohotka, i to zbog velikih dispariteta cena. Povoljniji je položaj organizacija iz oblasti prometa, usluga i finansijskih institucija nego organizacija iz materijalne proizvodnje; povoljniji je položaj prerađivačkih grana od proizvođačâ sirovina. Veliki dispariteti cena i vrlo različit položaj u primarnoj raspodeli u kome se nalaze pojedini proizvođači, snažno podstiču njihovu dezintegraciju, zatvaranje u uže okvire i zaokruživanje procesa reprodukcije na malom ekonomskom prostoru.

Drugi pogled na disparitete cena je *regionalni.* Cene istovrsnih proizvoda vrlo su različite u zavisnosti od toga iz koje su republike, pokrajine, opštine. Prema informaciji Republičke zajednice za cene SR Srbije[11], cene kilovata električne energije kreću se, od republike do republike, od 1,8 do 2,3 dinara, odnosno razlike su i 30%; cene iste vrste umivaonika kreću se od 841 do 1.081 dinara; ista vrsta pribora za bušenje — od 557 do 1.600 dinara; ista vrsta kašika od 20,25 do 72,00 dinara; ista vrsta prikolice za traktor — od 462.450 do 790.500 dinara; televizori od 37.057 do 66.200 dinara itd. Gotovo da i nema istovrsnog proizvoda ili usluge kojima su cene u dve ili više republika jednake ili su te razlike u prihvatljivim granicama.

Treću vrstu dispariteta čine *dispariteti domaćih cena u odnosu na izvozne cene.* Dok su, prema analizi ZIT-a[12], krajem 1983. godine izvozne cene bez podsticajnih ingredijenata bile oko 12% više od domaćih (a sa ingredijentima 25%—30%), izvozne cene jednih proizvoda bile su znatno više, a drugih znatno niže od domaćih. Ako se posmatra samo izvoz u razvijene zemlje, situacija je bila sledeća: 13% robe (po vrednosti) izvezeno je po cenama koje su bile više od domaćih za preko 40%; za 9% izvoza postignute su cene više od domaćih za 31—40%; za 16% izvoza izvozne cene su bile više od domaćih za 21—30%. Na drugoj strani, za 13% izvoza izvozne cene su bile preko 40% niže od domaćih; za 8% izvoza cene su bile niže od domaćih za 31—40%; za 8% izvoza izvozne cene su bile niže od domaćih za 21—30%. Između ovih krajnosti je i jedna trećina izvoza po cenama koje su bile u intervalu ±20% od domaćih.

---

[10] Primenjena metodologija Savezne zajednice za poslove cena, a slične rezultate daju i druge metodologije, kao, na primer, Ekonomskog instituta, Sarajevo, Instituta društvenih nauka, Beograd i Ekonomskog instituta, Zagreb.

[11] Informacija o razlikama u nivoima cena proizvođačâ sa područja SR Srbije van pokrajina u odnosu na proizvođače sa drugih područja (Beograd, mart 1984).

[12] Odnosi domaćih i izvoznih cena, ZIT, Beograd, decembar 1983.

Digitized by Google

I sada se dolazi na ono što smatram bitnim. Prema svim pokazateljima dispariteta cena, dolazimo po pravilu, do istog ili vrlo sličnog zaključka: *povoljniji je položaj u primarnoj raspodeli onih proizvođača čije su cene (domaće) više od izvoznih, odnosno proizvođačâ kojima su društveno-političke zajednice utvrdile više cene nego što su cene istovrsnih proizvoda, odnosno usluga u drugoj društveno-političkoj zajednici.* (Na to ćemo se vratiti malo kasnije, kad bude reči o sagledavanju pravaca izlaska iz sadašnje situacije).

Iako prevazilazi okvire ove teme (problemi cena), ipak bi trebalo ukazati na to da veliki dispariteti domaćih cena prema onim izvoznim rapidno umanjuju efekte devalvacije na povećanje izvoza. Iz navedenih podataka o odnosima domaćih i izvoznih cena u industrijski razvijenim zemljama krajem 1983. godine može se doći do ocene da se devalvacija od, na primer, 20% odnosi samo na oko 15% robe koja se izvozi. Što se tiče ostalih proizvoda, devalvacija nema mnogo značaja za povećanje izvoza: izvozne cene jednih proizvoda su i pre devalvacije bile više od domaćih, pa je povećanje toga izvoza ograničeno drugim razlozima — nestašicom proizvodâ i slično — a ne cenama; izvozne cene drugih proizvoda su i posle devalvacije ostale niže od domaćih, pa im, takođe, devalvacija nije bila potrebna. Da rekapituliram: zbog prezaduženosti u inostranstvu, zbog velike zavisnosti proizvodnje od uvoza, kao i zbog neophodnosti da ostvarujemo i proširujemo našu razmenu sa svetom kako bismo se mogli razvijati, neophodno je povećavati izvoz. Međutim, u sadašnjim uslovima i odnosima prosečnih izvoznih i domaćih cena, na jednoj, i velikih dispariteta domaćih prema izvoznim cenama, na drugoj strani, nikakva devalvacija ne može podstaći izvoz. Naprotiv, devalvacija je počela destimulisati devizni priliv.[13] Izvoz i povećanje izvoza mogu se podsticati devalvacijom samo kada su domaće cene na celoj liniji proizvodne, odnosno izvozne strukture koliko-toliko usklađene. A te cene nisu nikada bile toliko neusklađene koliko su to sada. Pre samo godinu dana međusobni odnosi domaćih i izvoznih cena bili su za dve petine usklađeniji nego sada.

Kako izaći iz sadašnje situacije

Smatram da je kratko ukazivanje na ambijent i uslove u kojima se obrazuju i kontrolišu cene i u kojima treba da se vodi politika cena, kao i ukazivanje na enormne disparitete cena, bez obzira na to po kome merilu izražavali te disparitete — dovoljno da se dođe do zaključka da je nužna temeljita reforma cena, reforma sistema cena i reforma drugih delova privrednog sistema koji su veoma značajni za cene. Potrebna je upravo ta i takva reforma ka-

[13] I pored toga što je u 1982. i 1983. godini dinar devalvirao 170%, izvoz je smanjen za oko 12% u odnosu na 1971. godinu.

Digitized by Google

kva je predviđena Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Na pitanje zašto se ta reforma ne ostvaruje, lako je naći odgovor: ne ostvaruje se zato što se u postojećim odnosima cena vrši golema redistribucija društvenog proizvoda između grana i grupacija i, naročito, između republika i pokrajina. A ta preraspodela se ne vrši samo cenama, ona se vrši i mnogim drugim mehanizmima raspodele i preraspodele: devalvacijama, odnosima u namenskoj raspodeli dohotka i na razne druge načine. Te snage, koje su u povoljnijem položaju, potežu sve moguće argumente i koriste sva prava kako bi očuvale i poboljšale svoju poziciju, ne vodeći računa o posledicama za društvo u celini, pa i za njih same (na duži rok) koje proističu iz njihovih otpora, otvorenih ili prikrivenih, sprovođenju institucionalnih i materijalnih promena u društveno-ekonomskim odnosima i, u sklopu toga, na području cena.

U sadašnjoj situaciji dominantni interesi koji odlažu otvaranje procesa sređivanja odnosâ na području cena (pa i u celokupnom procesu društvene reprodukcije) jesu regionalni interesi, a prvi potezi za sređivanje tih odnosa moraju da se vuku na nivou političkog odlučivanja. Promene moraju da budu reformskog karaktera i duboke, dublje nego što je predviđeno Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, kako bi se nadoknadilo zaostajanje u promenama do kojih je već moralo doći, pod pretpostavkom da je taj program celovito ostvarivan: po širini, dinamici i dubini. Naravno, uvek treba imati u vidu celinu promena u institucionalnim rešenjima, materijalnim odnosima i u razvojnoj politici, a ne samo promene na području cena.

Što se tiče pitanja: šta menjati, smatram da je situacija prilično jasna: treba izvršiti i reformu cena i reformu sistema cena.

Reformu cena trebalo bi izvršiti tako da se zadovolji nekoliko zahteva: da se, pre svega, u što većoj meri ostvari materijalna i vrednosna ravnoteža i postigne ravnoteža nominalnih i realnih veličina; da se, u što većoj meri, domaće cene usklade sa inostranim, prvenstveno izvoznim cenama, i to za proizvode i usluge koji se izvoze, a cene ostalih proizvoda i usluga da se usklade sa izvoznim cenama proizvodâ koji se izvoze, ali na nivou koji će obezbediti stalnu i trajnu motivisanost za izvoz; zatim, da se reformom cena na startu obezbedi što veća usklađenost cena proizvodnih činilaca sa njihovim realnim cenama; da se na startu obezbede ravnopravni uslovi proizvođačâ u sticanju dohotka, i to u meri u kojoj sticanje dohotka zavisi od cena i sistema i politike cena. Naravno, ovde se ne možemo duže zadržavati na razradi celokupnog mehanizma reforme cena, ali bi se moralo ukazati na jedan problem.

Na prvi pogled bi moglo izgledati da su izloženi zahtevi kojima bi trebalo da udovolji reforma cena disperzirani, pa i protivrečni. Međutim, prema nekim istraživanjima koja sam pominjao

Digitized by Google

i u ovom izlaganju, a i prema našim istraživanjima[14], ovi zahtevi ne samo da nisu protivrečni, nego su vrlo saglasni. I ne samo to: zadovoljavanjem navedenih zahteva eventualnom reformom cena otvorio bi se proces uspostavljanja više parcijalnih ravnoteža (ne samo na području cena, nego u celom procesu reprodukcije) i proces konvergencije (međusobnog približavanja zajedničkom cilju) parcijalnih ravnoteža u *opštu privrednu ravnotežu*, i to dinamičku ravnotežu.

Dok bi opšta privredna ravnoteža, i to ravnoteža u dinamičkom smislu, trebalo da bude rezultat reforme cena, održavanje i širenje te ravnoteže treba da budu kriterijum, smisao i sadržina *reforme sistema cena.*

Istakli smo da je sadašnja privredna situacija, a osobito situacija na području cena, bremenita subjektivizmom, voluntarizmom i drugim izmima kojima se mora dati antiekonomski, dezintegracioni, pa i parazitski predznak. Da ne govorim o dogmatizmu i sličnim pristupima. Međutim, postoji opasnost da nam se logikom razvoja situacije na području cena (i šire) iznude prenagljena rešenja, i to takva koja će stare subjektivizme i voluntarizme zameniti novim ili nešto modifikovanim. To je realna opasnost, a kao dokaz za postojanje te opasnosti mogla bi se navesti i rešenja prema kojima se usporavanje inflacije namerava da postigne razrastanjem ogromnog administriranja, sporazumevanja i slično povodom cena među proizvođačima. Smatram da će takva rešenja naneti mnogo štete, a da se tim putem neće rešiti ni jedan problem.

Po mom mišljenju, eventualna reforma sistema cena morala bi, pored naših fundamentalnih sistemskih rešenja i rešenja sadržanih u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, da pođe i od iskustava i prakse ostalog sveta. Gotovo svugde u svetu inflacija se kontroliše kontrolom dohodaka: u zemljama tržišne privrede — ugovorima o nadnicama i zakonodavstvom (poreskim i drugim) o profitu; u zemljama planske privrede — tarifnim stavovima i propisivanjem akumulacije. Pored toga, obe grupe zemalja rigorozno primenjuju antimonopolsko zakonodavstvo i zahvataju monopolsku dobit.

Sa sistemom cena moraju biti korespondentni ostali delovi privrednog sistema: zaštitna politika, politika kursa domaće valute, monetarna i kreditna politika, politika raspodele i upotrebe društvenog proizvoda i dohotka, poreska politika i, posebno, politika razvoja. U takvim uslovima, sistem cena sadrži, na jednoj strani, slobodu proizvođačâ da u datim tržišnim uslovima, po meri svoga kratkoročnog i dugoročnog interesa, u međusobnim odnosima sa svojim poslovnim partnerima i u okviru samoupravnog mehanizma odlučivanja — samostalno odlučuju o cenama svojih proizvoda i usluga i, na drugoj strani, pravo i dužnost države da, u slučajevima kad cene nekih ili svih proizvoda i usluga prelaze preci-

[14] Lazar Drakul — dr Slobodan Maksimović, »Sistem, politika i kontrola cena« (u pripremi za štampu).

Digitized by Google

zno utvrđene okvire rasta — neposredno kontroliše cene i određuje njihovu visinu. Ta kontrola i određivanje cena mora se vršiti prema tačno utvrđenim merilima, tako da i proizvođač i državni organ znaju kad će se primeniti mera neposredne kontrole cena i na kome će se nivou propisati cene. (Naravno, sve to zahteva detaljniju razradu, ali je to posebna tema za koju sada nemamo vremena.)

Što se tiče merila za neposrednu kontrolu cena, ovom prilikom treba istaći samo toliko da bi ta merila trebalo da izražavaju ravnotežu pojedinih elemenata dohotka i, na taj način, dohotka u celini; zatim, da polaze od drugih parcijalnih ravnoteža i opšte privredne ravnoteže u dinamičkom smislu. Kontrola cena (neposredna morala bi se vršiti prema merilima koja bi bila jedinstvena za sve proizvođače, a na nivou homogenih grupacija i međusobno konkurentnih proizvođača. Time bi se podsticale razlike među proizvođačima u zavisnosti od efikasnosti i produktivnosti njihovog rada i kvaliteta privređivanja u celini. Istovremeno bi se smanjivale razlike među granama i grupacijama koje se ne zasnivaju na većoj produktivnosti rada, nego na raznim vrstama monopola. U izuzetnim slučajevima, cene pojedinih proizvoda mogle bi se kontrolisati i drugim, tačno utvrđenim kriterijumima.

Reforma cena i reforma sistema cena ipak su samo parcijalni zahvati u razrešavanju naših ekonomskih, pa i drugih problema. Problem inflacije uglavnom je pratilac nedovoljnosti proizvodnje robe i usluga. Kad se to kombinuje sa raznim drugim disproporcijama, onda problem inflacije izrasta do sadašnjih razmera.

Naš je osnovni problem *nedovoljnost proizvodnje*. Ta činjenica je u dubokom neskladu sa našim mogućnostima i rezervom potencijala, neiskorišćenim proizvodnim snagama. No ta pitanja prelaze okvire ove teme (o problemima sistema i politike cena), ali se ipak ne mogu odvojiti od cena. Ukazaću samo na neke neiskorišćene potencijale koji bi se relativno brzo mogli staviti u proizvodnu funkciju.

Ocenjuje se da u industriji postoje rezerve kapaciteta od najmanje 30%, koje bi se, sa relativno malim dodatnim ulaganjima i uz bolju ukupnu organizovanost privrede i društva, mogle iskoristiti. Velike su rezerve i u poljoprivredi. Ocenjuje se da bi se još oko 800 hiljada hektara zemljišta moglo kultivisati i obrađivati. Druga rezerva u poljoprivredi jeste mogućnost povećanja (gotovo udvostručavanja) proizvodnje po jedinici površine. Uslovi za to su, pored ostalog: povećanje površina u društvenom sektoru poljoprivrede; znatno povećanje zemljišnog maksimuma[15]; pojačano uključivanje individualnih poljoprivrednih proizvođača u sistem robne proizvodnje; oštro oporezivanje svih (individualnih

[15] Na dostignutom stepenu tehnike i tehnologije (mehanizacija, uključujući i avione, hemija, seme i drugo) ne može se povećavati proizvodnja (pa ni održavati dostignuti nivo) na 18 miliona parcela, koliko ih sada ima u Jugoslaviji, sa tendencijom daljeg usitnjavanja.

Digitized by Google

proizvođača i organizacija udruženog rada) koji racionalno ne koriste zemljište kao dragoceni resurs; specijalizacija i podela rada između individualnog i društvenog sektora, s obzirom na kapitalnu intenzivnost proizvodnje.

Velike su rezerve u turizmu (druge evropske zemlje sa manjim potencijalom ostvaruju višestruko veći devizni prihod od turizma); za brži razvoj male privrede i njeno ukomponovanje u ukupnu privredu postoje sve pretpostavke (potrebe, akumulacija kod stanovništva, kadrovi), osim institucionalnih i političkih uslova koje treba da utvrde društveno-političke zajednice (pre svega opštine); velike su rezerve u preorijentaciji prevoza na jeftiniji, železnički saobraćaj itd.

Naročito su velike rezerve u stambenoj oblasti, odnosno u skidanju tereta stambene izgradnje sa dohotka privrede i prebacivanje toga tereta na samoreprodukovanje stambenog fonda i na sektor stanovništva, kao i u rasprodaji društvenog stambenog fonda (naravno, po tržišnim kriterijumima) i ukidanju stambenog doprinosa (osim za solidarnu stambenu izgradnju). U društvenom stambenom fondu se nalazi oko 1,3 miliona stanova, čija tržišna vrednost prelazi 2.000 milijardi dinara, a za stambenu izgradnju se izdvaja oko 6% dohotka privrede. Sve to treba skinuti sa leđa privrede i prebaciti na teret stanovništva, naravno, vodeći računa o svim aspektima: socijalnom, a pre svega ekonomskom i razvojnom. To bi zahtevalo detaljnija objašnjenja, za koja ovom prilikom nemamo vremena.

Neposredno sa razvojem male privrede i reformom stambene politike trebalo bi povezati i rezervni potencijal koji predstavlja štednja i akumulacija kojom raspolaže stanovništvo.

Naročito značajan rezervni potencijal predstavljaju nezaposleni i nedovoljno zaposleni radnici. Nezaposlenih je oko milion, od čega je polovina mladih, školovanih kadrova. Tome treba dodati i veliki broj potencijalnih povratnika iz inostranstva i, naročito, veliki broj nedovoljno zaposlenih radnika, koji su, inače, u radnom odnosu.

Povezujući odgovarajućim sistemom ekonomskih odnosa i veza raspoložive, već ugrađene kapacitete uz njihovo usklađivanje (bez velikih novih investicija) sa raspoloživim nezaposlenim i nedovoljno zaposlenim kadrovima i povezujući oba ova činioca sa prirodnim uslovima (za koje je još pokojni Kidrič tvrdio da su gotovo dovoljni za naše potrebe u dužem vremenskom periodu), vrlo brzo bismo (za nekoliko godina) došli u fazu razvoja koju bi karakterisao mnogo viši nivo proizvodnje, društvenog proizvoda, životnog standarda, primene nauke, tehnike i tehnologije, ukratko, u višu fazu razvoja i na viši nivo svih pokazatelja kvaliteta razvoja i života, sa međusobnim povratnim uticajima i podsticajima. U takvim uslovima, u uslovima dovoljnosti proizvodnje problem cena bi imao sasvim druge dimenzije i koordinate: smanjio bi se uticaj etatističkog činioca (jer je uticaj etatizma, lokalizma i drugih negativnih činilaca najsnažniji u uslovima siromaštva);

Digitized by Google

zaoštrila bi se borba za povećanje efikasnosti; povećali bi se napori za povećanje izvoza itd. itd. Sve ili većina preraspodela, inače malog dohotka i male proizvodnje, koje nas sada iscrpljuju i dovode do nesporazuma, zasnivale bi se mnogo više na objektivnim i objektiviziranim kriterijumima i javljale bi se po osnovu rada i rezultata rada, a ne po osnovu raznih subjektivističkih i voluntarističkih procena i odnosa snaga.

*

Na kraju, čini mi se neophodnim da u kontekstu problemâ cena ukažem i na problem uticaja kamata na cene i iznesem neke ideje kako da se smanji teret privrede zbog porasta kamatnih stopa. Pre svega, ukratko da ukažem na uticaj kamata na cene.

Prema merenjima koja je vršio Institut za ekonomiku industrije iz Beograda, procenat kamate determiniše 0,1% prosečne cene u privredi. Među oblastima, granama i grupacijama taj je uticaj vrlo različit. Učešće plaćenih kamata u dohotku povećano je sa 8% u 1979. na 15,1% u 1983. godini. Plaćene kamate privrede su oko tri puta veće nego kamate koje privreda naplaćuje: u 1983. godini privreda je platila oko 400 milijardi, a naplatila oko 140 milijardi dinara. Kamatne stope će se i dalje, i to znatnije, povišavati. To na jednoj strani. Na drugoj strani, ekonomski je, i na svaki drugi način, logično da se kamate povise do nivoa višeg od inflacije, te da se tako koliko-toliko umanji uticaj ekonomskog paradoksa po kome je proizvodni činilac za kojim se oskudeva — kapital — jevtin. Međutim, treba otkloniti i drugi deo ekonomskog paradoksa koga smo uspostavili, odnosno smanjiti cenu proizvodnog činioca radne snage — koje ima u izobilju, a koja je skupa, i to ne zbog toga što su lični dohoci radnikâ veliki, nego zato što se oni opterećuju velikim dažbinama. I upravo u tom balansiranju između povećanog opterećenja privrede po osnovu korišćenja društvenih sredstava, pre svega u vidu kredita, na jednoj, i rasterećivanja dohotka proizvođačâ od određenih poreza i doprinosa, na drugoj strani, treba tražiti rešenja prema kojima će pozicija proizvođačâ u sekundarnoj raspodeli, u najnepovoljnijem slučaju, biti neutralna, a diferencijacija da se vrši među proizvođačima. (Sva ta pitanja zahtevaju detaljniju analizu i obrazloženje, na čemu se ovom prilikom nećemo zadržavati.)

Digitized by Google

Zoran Pupovac

Način sprovođenja politike cena

Cene su izraz i refleksija celokupnog stanja u privredi. I stoga se rasprava o cenama najčešće svodi na raspravu o ukupnim odnosima i stanju u privredi. Tako ja doživljavam i današnju izuzetno stimulativnu diskusiju, ali sam se u pripremi za ovaj sastanak možda previše oslonio na naslov ovog današnjeg skupa, odnosno na dve reči tog naslova: »Aktuelna pitanja«. Zato sam se orijentisao na to da malo uže posmatram ovaj problem, ne negirajući njegove izvore, jer je van svake sumnje da se usporavanje inflacije i celokupna borba na tom planu može dobiti jedino otklanjanjem inflacionih pritisaka u procesu proizvodnje, razmene i raspodele. Činjenica je, međutim, da se dosta problema javlja i zbog naših ozbiljnih konflikata, zabuna i različitih pristupa i u samom delokrugu cena, a ne samo u ovim suštinskim ekonomskim izvorima i uslovima.

U raspravi o temi »Aktuelna pitanja sistema i politike cena« moramo stoga poći od razjašnjavanja ili, bolje reći, od objašnjavanja pogrešne upotrebe nekih kategorijalnih pojmova. To ne zbog želje da samo doprinesemo ovako stručnoj raspravi ili razvoju stručne misli, nego stoga što to ima značajne posledice na konkretan dohodak najvećeg broja konkretnih organizacija udruženog rada, a samim tim i na posledice i uticaj i na konkretno kretanje cena i na stanje u kome se danas nalazimo. Naravno da

Digitized by Google

to posredno ima i šire društveno-ekonomske, pa i političke posledice.

Ja ću se orijentisati na razjašnjavanje tri pojma. Jedan je termin »sistem cena«, drugi je »šta je to kontrola cena« i treći pojam — »šta su to kriterijumi za formiranje cena«?

Prvo, šta se podrazumeva pod terminom »sistem cena«? U tržišnim ekonomijama — kojima mi često, ali pitanje je da li baš uvek opravdano, dodajemo i reč »kapitalističke« i na taj način im delimično dodajemo negativnu etiketu — pod pojmom sistema cena se podrazumevaju međusobni odnosi svih cena formiranih na tržištu. To, praktično, znači ono što mi podrazumevamo pod terminom »pariteti cena« ili relativne cene, ali to, isto tako, znači da se tu ne uključuje ništa od metoda formiranja cena, odnosno od onoga što mi nazivamo propisima i režimom cena.

U administrativnim privredama — kojima mi, isto tako, najčešće, ali se takođe postavlja pitanje koliko je to opravdano, uvek dodajemo epitet »socijalističke« — pod pojmom sistema cena se podrazumeva skup propisa koji određuju način formiranja cena. To znači: celokupna pravna regulativa i način kontrole sprovođenja te pravne regulative.

Šta je sistem cena u našim uslovima, ili, bolje rečeno — koji mi pojam sistema cena želimo da materijalizujemo? U zavisnosti od toga opredeljenja imaćemo različite kriterijume, propise i celokupno ponašanje privrednih subjekata.

Prema sadašnjoj situaciji, mi bismo hteli od svega pomalo, a pre svega da imamo originalan pristup u izgradnji ovog dela privrednog sistema, odnosno u materijalizaciji pojma sistema cena. To je verovatno i moguće, ali samo ako jasno znamo šta hoćemo. U protivnom, kreiraćemo polovična, a često i suprotna rešenja, koja će u praksi voditi dezorijentaciji osnovnih privrednih subjekata. Čini mi se da se nalazimo baš u takvoj situaciji, sudeći bar prema nacrtu dokumenata na osnovu kojih treba izaći iz sadašnjeg stanja »zamrznutih« cena. Hteli bismo malo tržišta, ali da ono ne deluje i da ne izaziva inflaciju. Hteli bismo slobodno obrazovanje cena, ali da neko na to stavlja pečat i propisuje kako i dokle to može delovati. Želimo usklađene paritete, ali ne takve koje uspostavlja tržište, niti da ih propisujemo, nego onakve kakve zamišljamo u glavama (a pri tom svako zamišlja neku drugu pravdu ili drugi metar)ili izračunavamo u kancelarijama. U takvom položaju privreda jednostavno ne zna šta da radi. Kako god izađe neki propis o cenama, naši privrednici se pitaju — šta to znači, kako to sprovesti. Neizvesnost, nestalnost i nestabilnost je najgori sistem i najveći protivnik privredne stabilizacije.

Prema tome, očevidno je da se to mora elaborirati, mora se jasno odrediti šta je sistem cena u našim uslovima. Ukoliko bismo na ovakvom nivou rasprave mogli dati neku elementarnu tezu za definiciju sistema cena u našim uslovima, onda bi se to

Digitized by Google

sastojalo u sledećem: jasno definisati šta hoćemo jugoslovenskim sistemom cena; utvrditi takozvano okruženje za obrazovanje cena i način međusobnog delovanja poreza, carine, devizne politike, politike kursa dinara i svega ostalog. Svi ovi podsistemi privrednog sistema imali su do sada pretežno autonomne zadatke, logiku i dejstvo. Nedovoljno su bili usmereni na smanjenje objektivnog pritiska na cene, a još manje je bilo određeno kada i kako stupa u dejstvo pojedina mera u određenom momentu ukupne ili sektorske inflacije; utvrditi pravo na obrazovanje cena prema uslovima tržišta, ali ne kao pravo samo na papiru, nego kao osnovnu opredeljenost, koja će uvek biti u stvarnoj primeni za većinu robnih tokova i usluga; definisati momenat i vrednosne pokazatelje kada može nastupiti kontrola cena.

Drugi pojam koji izaziva nejasnoću i kontradikciju u nas jeste kontrola cena. Zato što se pri preduzimanju mera polazi, u osnovi, od pogrešnog pristupa da se kroz propise, složenu i vrlo nejasnu proceduru može sprečiti inflacija, dolazimo do vrlo velikih problema. Inflacija se verovatno i može privremeno potisnuti ili, bolje reći, prikriti kontrolom. Ali, onda se to mora raditi sa jasno određenim kriterijumima za tu kontrolu. Mora se jasno reći da to nije procedura, nego kontrola. A mi smo danas u situaciji da imamo mnoštvo oblika moguće kontrole koju nisu sprovodile ni administrativne ekonomije — da raspodeljujemo privredu propisivanjem procedure za utvrđivanje cena, a onda tu proceduru maksimalno iskomplikujemo, unedogled odužimo i primenjujemo sistematsko iscrpljivanje privrednih subjekata procedurom, a u toj proceduri se ne zna šta je mera, pa onda gajimo iluzije da tako možemo da sprečimo rast cena.

Može se na akademskom nivou diskutovati da li je uopšte potrebna kontrola cena, ali mislim da mi moramo jasno da kažemo da nam je u sadašnjoj situaciji kontrola cena potrebna. Najvažnije je precizno definisati u kolikoj meri je ona potrebna. Od toga ne treba bežati, već jasno i glasno objasniti, a ne zavaravati se time da se nekom procedurom daje mogućnost za dejstvo tržišta. Skrivati kontrolu cena posredstvom procedure znači upasti u najgori oblik kontrole i u najtežu situaciju. To je baš pravac za povećavanje distorzije cena pri visokom nivou, upravo obrnuto od onoga za čim plediramo.

Takav metod ima tri negativne posledice: prvo, nećemo ostvariti osnovni cilj da tržište i subjekti na njemu sami koliko-toliko formiraju cene; drugo, imaćemo visoku inflaciju; treće, imaćemo veću distorziju cena.

Konflikti koji se javljaju u ovakvoj situaciji na području cena delimično proizlaze i iz ekonomski netačne definicije termina »kriterijumi za formiranje cena«. Nije reč samo o terminološkoj, nego o suštinskoj nepreciznosti, sa vrlo velikim materijalnim posledicama.

Digitized by Google

Zbog nejasnoća u fundamentalnom pristupu i da bi sami sebe, da tako kažem, zavarali između želje za tržišnim formiranjem cene, ali ne i za njihovom kontrolom — iako smo svesni da nam praksa tu kontrolu nameće i pokazuje da je ona ipak potrebna — napravili smo osnovnu grešku, koja se ogleda u tome da smo izjednačili kriterijume obrazovanja cena sa kriterijumima kontrole cena. Ako hoćemo da operacionalizujemo plebiscitarnu saglasnost o neophodnosti delovanja tržišta i formiranja cena od strane osnovnih subjekata privrede, moramo potpuno jasno da odvojimo ono šta privredni subjekti treba da imaju u vidu, o čemu treba da vode računa, odnosno koji su to tržišni kriterijumi za obrazovanje cena koje sami primenjuju, od onoga šta su kriterijumi za kontrolu cena.

Kriterijumi za obrazovanje cena nikako ne mogu biti elementi kojima se cene mogu generalno kvantificirati ni izračunavati. Ako to radimo, onda objektivno idemo u konstrukcije cena i eliminaciju tržišta. Svaki konkretan proizvođač u konkretnoj situaciji moći će da kvantificira šta je to svetska cena, ali nema takvog propisa, takve politike cena, nema takvog instituta koji za celu jugoslovensku privredu može da izračuna svetsku cenu kao kvantitativni kriterijum za obrazovanje cena. To je ta iluzija, to je paradoks u koji upadamo i koji nas dovodi do ovakvih situacija.

Prema tome, kriterijumi za obrazovanje cena ne mogu biti kvantitativni, nikada ne mogu biti takvi da se njihovom primenom mogu izračunati unapred nivoi cena. Iluzija je nastojati i očekivati da se bilo kakvim propisima može odrediti cena koja će se u budućem periodu formirati na tržištu. Iluzija je i ovo što sada radimo, naime, da nam osnovni kriterijum bude svetska cena u kvantitativnom izrazu. Opet ćemo doći u istu situaciju u kojoj smo i danas. Kroz šest meseci ili godinu dana doći ćemo opet do zaključka da nema uticaja tržišta, a da nam cene rastu. Osnovni konflikt je u tome što se ne uzima u obzir to da se uticaj tržišta ne može unapred kvantificirati. Možemo polaziti od teze da preduzimamo ekonomske mere koje će delovati tako da tržište maksimalno utiče pri obrazovanju cena, ali nikakav kriterijum za obrazovanje cena to unapred ne može kvantificirati.

Sasvim je druga stvar, i zato plediram za polarizaciju, za diferencijaciju tog pristupa, drugačija je situacija kada je reč o kriterijumima za kontrolu cena. Oni moraju da budu kvantificirani tako da ih svako može lako izračunati. Može se povesti stručna rasprava o tome šta su kriterijumi za primenu kontrole cena, koji je kvantitativni izraz i način izračunavanja tih kriterijuma kontrole cena. Oni prevashodno mogu biti, i verovatno treba da budu, na nivou dohotka. I nije zato slučajno što su i u tržišnim ekonomijama oni prevashodno na nivou dohotka. Mogu biti i na nivou samih cena, ali je to mnogo lošija kontrola i na tom nivou ih treba izbeći, i, treće, mogu biti na nivou kalkulativnog izračunavanja nivoa cena preko dohotka.

Digitized by Google

Ako pođemo od toga da je nama, hteli mi to ili ne, potreban neki oblik kontrole, onda je bolje da otvorimo stručnu diskusiju o kriterijumima kontrole, pravcima i granici kada ona stupa u funkciju, nego ovo što danas radimo — da robu delimo na onu koja će biti pod kontrolom i na onu koja pod tom kontrolom neće biti. I šta sada radimo? Pokušavamo procedurom da vodimo neku skrivenu kontrolu bez kriterijuma, bez jasnih posledica i — naglašavam — sa potpunom dezorijentacijom za osnovne privredne subjekte.

Digitized by Google

Oskar Kovač

Spoljni činioci i politika cena

Mi smo zahvatili mnoge probleme i izgleda da će biti teško naći zadovoljavajuće odgovore na niz pitanja, izuzev ako raspravu proširimo i na drugi deo »paketa«, to jest na probleme finansijskog konsolidovanja privrede. Ako bismo nastavili da redamo probleme kao što su gubici, međusobne obaveze koje se ne izvršavaju, kamate, kursne razlike, dugovi prema inostranstvu — onda bi izgledalo da rešenja i nema. Međutim, ako bismo napravili bilans o tome kako će se kretati dohodak i svega onoga što će (u narednih pet ili deset godina) opterećivati privredu, on bi dao odgovore na mnoga pitanja, pa zato i mislim da bez takvog obračuna pravimo »račun bez krčmara«.

Ali, vratimo se na teme koje su pred nama. Reč je o načinu uticaja ekonomskih odnosa sa inostranstvom na cene, odnosno kako ti odnosi deluju na domaću problematiku cena. Ovde je bilo reči o svetskim cenama, uvoznim cenama, carini, ali se zapaža da u tezama za ovu raspravu nije bilo dovoljno izazova za razmatranja o raspodeli nacionalnog dohotka kao faktora inflacije, o troškovima proizvodnje, o produktivnosti i o zastajanju naše tehnologije. Međutim, taj utisak je ispravljen uvodnim izlaganjem druga Egona Štajnera, koji je ukazao na niz faktora koji deluju na inflaciju, od kojih osobito na tri: depresijacija dinara, prekomerna potrošnja i ponašanja u raspodeli dohotka.

Sigurno je da politika ekonomskih odnosa sa inostranstvom predstavlja faktor politike cena, odnosno utiče na kretanje do-

Digitized by Google

maćih cena, jer u tržišnoj privredi su upravo cene ta spona koja sve povezuje. Naravno, naši proizvođači se na nekim svetskim tržištima uvek susreću sa jednom cenom koja im je data i u koju moraju da se uklope, pa su sa te strane i svetske cene za nas relevantne u kontroli cena. Prirodno je da domaći proizvodi ne bi trebalo da budu skuplji od onih iz uvoza.

Mislim da su cene neka vrsta signala prema kome se ponašaju i proizvodnja i potrošnja i izvoz i uvoz, one su dodirna tačka sistema odnosa sa inostranstvom i domaćeg sistema privređivanja.

Izvesno je da devizni kurs ima uticaja na domaće cene, iako ima i druge funkcije. Ako se cene domaćih i uvoznih roba upoređuju, onda nije teško uočiti da su one u direktnoj vezi sa platnim bilansom. Platni bilans pokazuje stanje konkurentnosti, tako da između platnog bilansa i domaćih cena postoji takozvana povratna sprega. To je onda klica mehanizma za uravnoteženje platnog bilansa. Kada govorimo o deficitu platnog bilansa i njegovom uticaju na domaće cene, zna se da on deluje deflatorno. Zašto? Zato što u razređenju sa ravnotežnom situacijom omogućava veći priliv roba iz uvoza i manji odliv roba u izvozu, odnosno povećanje robnih fondova u odnosu na kupovne fondove.

Drugo pitanje koje se u tom sklopu mora imati u vidu jeste monetarna politika. U principu, deficit platnog bilansa deluje deflatorno. Međutim, ono što mi sada imamo kao suficit takođe deluje na cene i taj faktor bi morao da deluje inflatorno jer smanjuje robne fondove, više usmerava robu na izvoz nego što ga povećava.

Kao što je poznato, naš platni bilans je stalno napregnut bez obzira na deficit ili suficit, koji se u poslednje vreme silom postiže. Međutim, bilo je i drugih kanala za uticaj platnog bilansa na domaće cene i na inflaciju. Zato mi imamo mnogo problema kad treba čisto ekonomskim merama da utičemo na privredna kretanja, bilo da je u pitanju ograničavanje uvoza ili pad proizvodnje, porast troškova i drugi pritisci.

Međutim, ako se cene u zemlji kreću različito od onih u svetu i ako je to trajna pojava i dugoročna tendencija — kao što je u Jugoslaviji — onda se tu zaista postavlja pitanje deviznog kursa. Neko je pomenuo 1965. godinu, a možda i raniji period, ali je izvesno da je stopa inflacije, kao dugoročna tendencija, u Jugoslaviji znatno veća nego u svetu, pa je otuda sasvim jasno da se neki fiksni kurs ne može održati. To iz prostog razloga što inflacija u zemlji, koja je veća nego u inostranstvu, pokazuje da kupovna snaga nacionalne valute opada i da bi trebalo spoljnu kupovnu snagu naše valute dovesti u sklad sa njenom unutrašnjom kupovnom snagom.

Zatim, tu se otvara vrlo interesantno pitanje koje je izneto u uvodnom referatu, a i u diskusiji, naime: da li depresijacijom dinara gubimo i šta gubimo? Zapravo, depresijaciju bismo mogli da podelimo na nominalnu i realnu.

Digitized by Google

Nominalna depresijacija je u pitanju onda kada se vrednost dinara smanjuje u istoj srazmeri u kojoj je stopa inflacije viša kod nas nego u svetu. U tom slučaju ne gubimo ništa. Realna depresijacija znači brže smanjivanje spoljne vrednosti dinara nego što je rasla inflacija u zemlji. Tu se otvara pitanje — šta gubimo? Nešto i dobijamo, inače zašto bismo tako nešto preduzimali! Naravno, ostaje pitanje da li je dovoljna nominalna depresijacija, jer ne znamo da li je ta depresijacija, kao način prilagođavanja, zaista dovoljna. Ne znamo da li je kurs dinara u baznoj godini bio ili nije bio realna. Ponekad, kada imamo realnu depresijaciju, njome se nadoknađuje razlika među stopama inflacije iz ranijeg perioda, kada nismo vodili politiku realnog deviznog kursa.

Kad je reč o nominalnoj depresijaciji (znači, ako dinar depresira samo onoliko kolika je stopa inflacije kod nas), postavlja se pitanje — zar nije prirodno da uvoz poskupljuje onoliko koliko poskupljuje sve drugo kod nas? Ne brine nas to što domaće sirovine, delovi, repromaterijal i ostale usluge — što verovatno čini 700 materijalnih troškova — poskupljuju! To nam izmiče iz ruku.

Prema tome, pri nominalnoj depresijaciji raste i uvozna cena, (u dinarima), kao i cene kod nas. Realna depresijacija poskupljuje uvoz i uvozne cene rastu brže nego domaće. Međutim, ni tada kada imamo realnu depresijaciju na domaće troškove proizvodnje ne prenosi se 100 te realne depresijacije. Prenosi se onoliki deo koliki je neki sektor naše privrede uvozno zavisan. To nije tajna. Može se izračunati *input-output* metodom koliko jedan procent depresijacije ili devalvacije povećava troškove u proizvodnji. Računice su poznate. Mi smo ih imali prošle jeseni kada se radilo na projektu ispravljanja pariteta cena. I tu, što se tiče nas, nema nikakve tajne. Moglo bi se reći da depresijacijom dinara, naročito realnom, možemo opravdavati jedan deo porasta cena, ali verovatno ne više od 27 do najviše 30%. Naravno, nije isto u svim granama, ali, u osnovi, kada bi depresijacija dinara bila problem samo za Jugoslaviju, onda bi bilo vrlo lako. Bilo bi najbolje zakovati devizni kurs na određenom nivou i imali bismo jevtin uvoz, ali postavilo bi se pitanje — ko će da izvozi i odakle devize za jevtin uvoz.

Linearna depresijacija — o čemu je lepo govorio drug Drakul — u našim uslovima ne može automatski da podigne stopu rasta izvoza i u tim situacijama mi smo i do sada pribegavali tome da selektivno korigujemo cene naših proizvoda i usluga. Znači, na disparitetne strukture domaćih cena i troškova reagovali smo različitim povećanjem dinarskih izvoznih podsticaja.

Prema tome, alternativa devalvaciji nije ništa drugo nego manja linearna devalvacija, a mnogo veća selektivna devalvacija posredstvom premija, olakšica itd. Naposletku, marku i dolar moramo platiti punom cenom. Izvoza neće biti ako se izvozniku ne bude isplatilo!

Digitized by Google

Da li je bolje ažurno prilagođavanje kursa ili povećanje obima selektivnog instrumentarija? Obično se ističe da je ovaj drugi metod bolji pošto ne stvara tolike kursne razlike na devizne prihode i devize građana. Ni tu nisam sasvim siguran, jer se postavlja pitanje da li bismo imali onoliki deficit koliki bismo imali da smo vodili politiku ažurnog realnog kursa.

Dakle, realan devizni kurs imamo, bez obzira na to da li ga formiramo putem kursa Narodne banke ili složenim mehanizmima kojima raspolaže Interesna zajednica Jugoslavije za ekonomske odnose sa inostranstvom. Problem je u tome hoćemo li ga priznati. Ukoliko ga priznamo, postoje šanse da kurs vrši sve svoje funkcije: (1) da omogući upoređivanje naših cena sa onima sa kojima se susrećemo i suočavamo na svetskom tržištu, (2) da nam omogući prilagođavanje spoljnotrgovinskih tokova i, što je najvažnije, (3) da omogući da u svakoj investicionoj odluci moguće izvozno-uvozne tokove kalkulišemo prema realnim cenama i po tom osnovu ne pravimo nikakve investicione promašaje.

U uslovima velikih dispariteta teško je voditi politiku jedinstvenog kursa, što je nama neophodno, ali to je moguće verovatno samo u jednoj neophodnoj sveobuhvatnoj reformi privrede koja se ne bi svela samo na reformu cena.

Prema tome, i sa stanovišta domaćih načela privređivanja i sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom bilo bi dobro da imamo manje dispariteta u cenama; izvesne razlike će ostati, uslovljene obeležjima određene privredne strukture koju ćemo štititi instrumentima carinskog sistema.

Mislim da ne možemo mnogo očekivati od sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom nego da bitku protiv inflacije možemo dobiti samo na domaćem terenu — ako budemo onemogućavali da se deli ono što nije zarađeno i ako budemo poboljšali efikasnost jugoslovenske privrede. Sa ovakvom efikasnošću privrede osuđeni smo na inflaciju.

Ja sam i sâm osećao potrebu da objasnim zašto sam rekao da nominalna depresijacija ne znači gubitak, ali je dobro što me je drug Štajner podsetio da treba to i da prokomentarišem. »Izvoz je povećan, a priliv deviza smanjen za 4,8%. Zar nije jasan gubitak?« U poslednje dve godine, fizički, izvoz je veći za 24%. To nije nominalna vrednost, nego verovatno fizički obim izvoza izražen u tonama. Moram da skrenem pažnju na to da naše izvozne cene, koliko mi je poznato, nisu pale i da je indeks izvoznih cena preko 100. Prema tome, ne možemo reći da smo izgubili na deviznom prilivu zato što su cene pale. Izvoz je i dalje rastao, možda sporije nego kod drugih u svetu. Ta velika količina izvoza u fizičkim, naturalnim količinama objašnjava se, prvo, time što u njegovoj strukturi ima više sirovina, repromaterijala, hrane, što ranije nismo izvozili. Drugo, izvršili smo preorijentaciju izvoza sa Istoka na Zapad, a cene na ta dva područja su različite, pa je i to moralo imati uticaja. I, treće, vrlo je jasno — reč je jednostavno o tome da se devize ne naplaćuju jer se

Digitized by Google

privreda boji opšte cesije i raznih ograničenja raspolaganja devizama. Najzad, veoma je povećan obim kompenzacionih poslova (bezdevizne trampe).

Međutim, odgovor na prvo pitanje je malo složeniji. Realnom depresijacijom koju smo imali prošle godine dinar je depresiran za 80%. Prema razlikama u stopi inflacije trebalo je da on depresira za 40%. Mi smo zaista svedoci te pojave valutnog dampinga.

To je jasno. Sa nominalnom depresijacijom moramo se pomiriti jer tu ne gubimo ništa. U uvodnom referatu se kaže da smo izgubili toliko i toliko u protekle dve—tri godine. Prvo, u tom razdoblju naš društveni proizvod uopšte nije povećan, nego samo nominalno, i to zahvaljujući stopi inflacije. Da li mi smemo taj dohodak po domaćim inflacionim cenama da smatramo priznatim društvenim proizvodom Jugoslavije i da očekujemo da svet prizna taj nacionalni dohodak? To bi bilo potpuno nerealno, — ne možemo izgubiti nešto što nikada nismo ni stekli i što nam niko nije priznao! Društveni proizvod se u Jugoslaviji realizuje po jugoslovenskim cenama, u izvozu po izvoznim cenama, u uvozu po uvoznim cenama, ali očekivati da naš izvoz vrednujemo po domaćim cenama i da kažemo da je to izgubljeno — to nije u redu. (*Štajner:* To »izgubljeno« je u navodnicima, ali je reč o tome da je veći deo nacionalnog dohotka, relativno veći deo, izdvojen za podsticanje izvoza.) Ali je *ostao u zemlji! (Rakočević:* Nešto su od toga naši izvoznici podelili sa inostranim kupcima.) (*Štajner:* Praktično, to je deo dohotka angažovan samo za otplate.)

Kada smo se zaduživali, znali smo da dug moramo vratiti. Uz varijabilnu kamatnu stopu zaključili smo 37% duga i morali smo računati da nas to može udariti po glavi. (*Rakočević:* Mislili smo da će kamata biti niža. Vrag nije ležao, nego se povampirio i od 1979. godine počela je promena. Do tada su kamate išle dole, a sada idu gore.)

Vraćanje duga je — vraćanje duga. To nije odliv iz zemlje ni prelivanje. Što je unutar zemlje bilo dato depresijacijom, direktnim izvoznim subvencijama, poreskim olakšicama itd. (što je dato u vidu nominalne depresijacije) — ostaje u zemlji. Kada imamo realnu depresijaciju, idemo na veće subvencije da bi izvoznici spustili cene ispod svetskih cena i tada deo dohotka poklanjamo inostranstvu. Ali kada imamo samo nominalnu depresijaciju, sve što dajemo to je preraspodela unutar jugoslovenske privrede, to ostaje kod nas.

Kursne razlike danas niko nije pominjao, a mogli smo i to da uključimo u raspravu. One nisu gubitak prema inostranstvu — kursna razlika je kao i svaki drugi gubitak ovde u zemlji, naš, i opterećuje naš dohodak. Inače, kursne razlike, na jednoj strani, imaju negativan efekat, i to su negativne kursne razlike, koje predstavljaju gubitak. Na žalost, one postoje i moraju se pokriti. Isto tako, imamo i pozitivne kursne razlike. Kursna razlika nije gubitak Jugoslavije prema inostranstvu, nego je preraspodela unutar zemlje.

Digitized by Google

Miloš Radulović

Dispariteti i društvena kontrola cijena

Inflacija traje toliko dugo da je možemo svrstati u dugoročne negativne karakteristike naše privrede. Njene posljedice su veoma ozbiljne, pa je prirodno što su činjeni napori da se cijene smire i stvore uslovi za stabilniji razvoj. Takav odnos društva prema ovoj pojavi je, bez sumnje, pozitivan i treba ga dalje pojačavati. No proglašenje inflacije negativnom pojavom neće zaustaviti rast cijena. U našim uslovima privređivanja njihov rast ne može da zaustavi ni administrativna kontrola, makar ona bila i veoma stroga. Praksa nas je u to više puta uvjerila, osobito ako na takvu kontrolu gledamo sa stanovišta dužeg perioda. Čini se da smo toga postali svjesni i da pokazujemo izvjesnu spremnost da se ubuduće inflaciji suprotstavljamo efikasnijim sredstvima nego do sada. Koliko ćemo u tome stvarno uspjeti, zavisiće od istrajnosti u vođenju politike stabilizacije i sposobnosti pronalaženja metoda koje će obezbjeđivati racionalno ponašanje u svim oblastima društveno-ekonomskog života. Izrada i usvajanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije predstavljaju u tom pravcu veliko ohrabrenje, premda danas nešto manje zbog docnje u njegovom ostvarivanju.

Dugoročni program je pokazao da je inflacija veoma složena ekonomska pojava, da je ona posljedica djelovanja više uzroka, da borba protiv inflacije mora biti usredsređena na njene uzroke,

Digitized by Google

da je uspješno suprotstavljanje inflaciji i stabilizovanje privrede skopčano sa velikim materijalnim naprezanjem i predanim radom i da se proces stabilizacije mora organizovati tako da svi učesnici u njemu dobiju mogućnost, a i obavezu, da dadu maksimalan doprinos stabilizovanju privrede. Svi ovi momenti čine ostvarivanje programa ekonomske stabilizacije izuzetno složenim zadatkom, pa je normalno očekivati i ponašanja koja nijesu u skladu sa njegovom težinom. Da bi se takva ponašanja onemogućila ili svela na podnošljivu mjeru, potrebno je izgraditi mehanizme čije bi djelovanje poništilo ekonomske i druge prednosti po tom osnovu i zaoštrilo odgovornost za nepoštovanje društveno utvrđenih pravila ponašanja.

Istinsko ponašanje u duhu politike stabilizacije znači, u stvari, borbu protiv uzrokâ inflacije. Kao što je poznato, ta pojava ima više uzroka, a njihovi nosioci nijesu izdiferencirani u mjeri koja bi omogućavala da se izvrši precizna podjela zadataka, što, naravno, ne znači da je svako podjednako odgovoran za djelovanje svih uzroka. S obzirom na temu ovog skupa, a poštujući sugestije organizatorâ u pogledu mog angažovanja u raspravi, ja ću iznijeti svoje mišljenje o problemu dispariteta cijena, ulozi organizacije udruženog rada u društvenoj kontroli cijena i o administrativnoj kontroli cijena, s tim što ću navedena pitanja razmotriti samo sa gledišta stabilizacije.

Dispariteti cijena su trajna pojava u našoj privredi i jedan od snažnih uzroka inflacije, naročito u periodu navodnog afirmisanja tržišnog privređivanja i uloge robnih proizvođača u sistemu društvene reprodukcije. U prvoj etapi izgradnje naše zemlje na socijalističkim osnovama sistem direktivnog planiranja je toliko potisnuo mehanizam tržišta da su cijene mogle dobiti specijalnu ulogu u ostvarivanju plana i politike razvoja. Izvršavanje nekih od tih zadataka iziskivalo je uvođenje politike disparitetnih cijena, odnosno utvrđivanje drugačijih odnosa cijena od onih koji bi se uspostavili u sistemu tržišnog privređivanja. Svakako, treba istaći i to da su takvi odnosi cijena uspostavljeni i zbog uvjerenja da su oni u skladu sa društvenom svojinom nad sredstvima za proizvodnju i Marksovim učenjem o vezi između cijena i vrijednosti.

Sistem direktivnog planiranja nije dopuštao da stvoreni dispariteti povećaju ili smanje nečije razvojne mogućnosti, da utiču na društveno vrednovanje ostvarenih rezultata u proizvodnji i na ostvarivanje prava u raspodjeli dijela nacionalnog dohotka namijenjenog za zadovoljavanje tekućih potreba radnikâ. Problemi privredne ravnoteže, društvenog vrednovanja ostvarenih rezultata i stimulisanja produktivnijeg rada rješavani su društvenim planom i posebnim društvenim kriterijumima koji nijesu zavisili od cijena. Zbog svega toga dispariteti cijena u sistemu direktivnog planiranja nijesu mogli proizvesti ni približno onoliko negativnih efekata koliko ih proizvode u odsustvu takvog sistema planiranja. I što su privredni subjekti samostalniji u rješavanju tekućih problema proizvodnje i problema proširene

Digitized by Google

reprodukcije, negativni efekti dispariteta su i mnogobrojniji i po težini mnogo ozbiljniji.

Poznavanje veze između samostalnosti privrednih subjekata i ekonomski zasnovanog odnosa cijena roba i usluga, kao i značaja postojanja cijena faktorâ proizvodnje i realnog izražavanja vrijednosti domaće valute u odnosu na svjetske valute, dolazi do izražaja već pedesetih godina. Zvaničnom politikom smo se zalagali za ekonomske cijene, što je trebalo da znači dalje smanjivanje dispariteta, to jest nastavljanje započete reforme cijena. S tom politikom se nije išlo dovoljno odlučno i mjere države su bile usmjerene više na ograničavanje rasta cijena nego na izgradnju adekvatnijeg odnosa među cijenama. Mjere ograničavanja su uglavnom bile administrativnog karaktera, a najrigoroznije su bile za one proizvode i usluge koji značajno utiču na troškove proizvodnje i životni standard stanovništva. Na taj način, borba za stabilizovanje cijena postala je sredstvo za održavanje dispariteta cijena. Mada su posljedice takvog odnosa prema paritetima cijena sada ozbiljnije nego ranije, posmatrano posebno sa stanovišta kasnijeg razvoja, potrebno je voditi računa o tome da je uloga plana u ovom periodu na području proširene reprodukcije i raspodjele još uvijek velika i da su određeni negativni efekti dispariteta cijena bili kratkoročno donekle kompenzirani. Takođe mislim da treba voditi računa i o činjenici da je pitanje odnosa plana i tržišta bilo manje jasno nego što je danas, te da je i to uticalo na rješavanje problema cijena, mada dispariteti nijesu bili korisni ni u uslovima dominantne uloge plana.

Daljim razvojem samoupravljanja slabi funkcija plana, povećava se uticaj federalnih jedinica i nižih društveno-političkih zajednica na privredne tokove, raste uloga radnih organizacija u rješavanju problemâ raspodjele i proširene reprodukcije, a povećava se i uloga tržišta. Međutim, svi ovi procesi se odvijaju ili suprotno intencijama društva ili sa više deformacija nego što se očekivalo. Što se tiče planiranja, može se konstatovati da mu je formalno data veća uloga od one koja bi bila kompatibilna sa ulogom koja se pripisivala tržištu. U formalnom smislu planiranje je izraženo do te mjere da se može govoriti o sistemu potpunog planiranja. Ono nije direktivnog karaktera, ali je po zakonu obavezno. No i pored tako rasprostranjenog planiranja, funkcija plana je beznačajna, što dobro ilustruje neprestano i značajno odstupanje privrednih kretanja od onih koja su planirana. Ta odstupanja se samo djelimično mogu objasniti nerealnošću utvrđenih ciljeva i društvenih prioriteta. Glavni uzrok odstupanja je nepostojanje efikasnih sredstava za ostvarivanje planova, a kad takvih sredstava nema, svako planiranje je osuđeno na neuspjeh. Takvoj sudbini planiranja dosta su doprinijeli dispariteti cijena, i to bar na tri načina: prvo, prioriteti koje su sugerisale cijene bili su drugačiji od planiranih; drugo, zbog depresiranih cijena prioritetne grane su imale manje izgleda da dođu do dodatne akumulacije, i, treće, dispariteti cijena su objek-

Digitized by Google

tivno kočili proces udruživanja sredstava, a u odsustvu posebnih razvojnih fondova to je značilo da su strukturni ciljevi razvoja bili bez materijalne podrške. Što je to značilo sa stanovišta stabilnosti, nije potrebno posebno komentarisati.

U odsustvu ekonomski zasnovanih cijena, kao sredstva za objektivno vrednovanje proizvodnih rezultata, odgovornost republika i pokrajina za sopstveni razvoj i razvoj zemlje u cjelini pretvara se u obavezu iza koje ne stoji jedinstvo interesa. Zbog neadekvatnih odnosa cijena razvojni prioriteti društveno-političkih zajednica i federacije razilaze se čak i onda kada su prirodne i druge mogućnosti razvoja pojedinih teritorijalnih jedinica u velikoj saglasnosti sa prioritetima zemlje u cjelini. Naravno, konačne podjele rada među federalnim jedinicama nema i prirodno je što svaka teži višim fazama prerade i potpunijem korišćenju ostvarenih rezultata u proteklom razvoju. Ali, takva orijentacija u razvoju nije bila izraz samo potreba daljeg razvoja, nego se javlja i kao sredstvo odbrane od neobjektivnog vrednovanja rezultata rada. Time je, sa stanovišta zemlje kao jedinstvenog privrednog područja, stvarana neuravnotežena struktura proizvodnih kapaciteta sa značajnim viškovima i deficitima kapaciteta, koji su preko visokih troškova proizvodnje u prekapacitiranim granama i nedovoljnom ponudom deficitarnih sektora neprestano vršili pritisak na cijene. Kako je svako nastojao da sačuva i unaprijedi svoje, slabila je mogućnost vođenja efikasne ekonomske politike na nivou federacije i jačala uloga nižih društveno-političkih zajednica u svim oblastima politike. U takvim uslovima rješavanje problema inflacije kao problema jugoslovenske privrede doista je moralo biti težak zadatak.

Kao što se često ističe, ostvarivanje tog zadatka u velikoj mjeri zavisi od ponašanja privrednih subjekata. To je i logično, jer su obaveze i prava radnih kolektiva veoma velike. Pored rješavanja problema proizvodnje, što je odavno u njihovoj nadležnosti, oni sada imaju pravo i obavezu da odlučuju o raspodjeli stečenog dohotka i o proširenoj reprodukciji. Korišćenjem svojih prava i izvršavanjem obaveza oni treba da zadovoljavaju svoje i društvene potrebe na ekonomski racionalan način. Kao robni proizvođači, oni se mogu ponašati racionalno sa stanovišta svojih i društvenih interesa samo onda kada su za takvo ponašanje stvoreni neophodni uslovi. U te uslove spadaju informacije bez kojih proizvođači ne mogu da donose ekonomski valjane odluke i postojanje mehanizma koji će vršiti pritisak na proizvođače i potrošače da se ponašaju ekonomski racionalno. U sistemu robne proizvodnje tržište istupa i kao veliki generator potrebnih informacija i kao mehanizam neophodne ekonomske prinude. Na njemu se formiraju cijene kao sintetičke informacije o tome pod kojim se uslovima može proizvesti i ponuditi određena roba, kao i o uslovima pod kojima su kupci spremni da je kupe. Na njemu se verifikuje društvena opravdanost određene proizvodnje, a posebno nagrađuju oni proizvođači koji su bolje procijenili društvene potrebe, postigli višu produktivnost rada i ekonomič-

Digitized by Google

nost proizvodnje i društveno kažnjava slaba procjena društvenih potreba i neracionalno ekonomsko ponašanje. Prema tome, što su mogućnosti djelovanja tržišta veće, tim više se može očekivati da ponašanje proizvođačâ i potrošačâ bude ekonomski racionalno.

Mehanizam tržišta, naravno, nije svemoguć. Ni u tipično tržišnim ekonomijama privreda ne može funkcionisati isključivo na temelju tržišta. Informacije koje ono generiše nijesu dovoljne ni za sektore privrede koji su pod njegovom dominacijom, naročito ako se na njih gleda sa stanovišta budućnosti i društvene ekonomije kao cjeline. Na određenim područjima ono jednostavno ne djeluje, jer se njegovim posredstvom proizvodnja ne može usklađivati sa društvenim potrebama. Zbog ograničenih mogućnosti tržišta nužno se pribjegava svjesnom usmjeravanju društvene proizvodnje, bilo u vidu korišćenja društvenog planiranja ili u vidu korišćenja posebnih mjera ekonomske politike za podsticanje ili prinudu proizvođačâ i potrošačâ da se ponašaju u skladu sa utvrđenim ekonomskim ciljevima. Mada je kombinovanje tržišta i svjesnog usmjeravanja nužna potreba na savremenom stepenu razvoja proizvodnih snaga, pokazalo se da nije lako pronaći onu kombinaciju koja bi dala najbolje rezultate. U traženju te kombinacije značajnu ulogu ima i ideološki faktor. Kapitalističke zemlje zaziru od planiranja jer je ono karakteristično za socijalizam, a socijalističke od tržišta jer je ono karakteristično za kapitalizam.

Dejstvo tog faktora nije malo ni u našoj zemlji, što dobro ilustruje postojanje privrednog sistema u kojem formalno ima dosta i planiranja i tržišta, ali funkcionalno nedovoljno i jednog i drugog. Kako takva kombinacija tržišta i plana nije u stanju da adekvatno nagradi dobro privređivanje i ekonomski kazni ono koje je loše, nastaju mnoge deformacije u ponašanju privrednih subjekata i drugih učesnika u procesu odlučivanja a da se za to ne snosi odgovornost. Tome je dosta doprinijela nerazvijenost ekonomskih parametara potrebnih za dobro privređivanje, kao što su cijene shvaćene u širem smislu. Cijene u širem smislu obuhvataju kako cijene proizvoda i usluga tako i cijene faktorâ proizvodnje, a sve one bi morale biti raspoložive i ekonomski zasnovane, što sada nije slučaj. A baš odsustvo takvih cijena podsticalo je proizvoljnost u ekonomskom ponašanju i politici, kao i ponašanje u potrošnji koje je izlazilo iz okvira raspoloživih materijalnih mogućnosti.

U našem društveno-ekonomskom sistemu sve cijene potrebne za racionalno ekonomsko ponašanje ne mogu da se dobiju putem tržišta. Šta više, cijene faktorâ proizvodnje su u nas sporne i njihovo postojanje, navodno, nije u skladu sa samoupravnim produkcionim odnosima, pa u mjeri u kojoj postoje znače negaciju takvih odnosa proizvodnje. Suštinski gledano, te cijene postoje i imaju određenu ulogu pri formiranju cijena pomoću njih stvorenih proizvoda, a pravi problem je u tome što se određuju proizvoljno i u zavisnosti od konkretnih prilika, što se

Digitized by Google

negativno odslikava na društvenu efikasnost korišćenja raspoloživih faktora i na ostvarivanje načela raspodjele prema radu. Ove posljedice društveno neregulisanih cijena faktorâ suviše su ozbiljne da bi se društveno, a može se reći i samoupravno organizovano, uplitanje u to pitanje moglo ocjenjivati kao nespojivo sa samoupravljanjem. Osim cijena faktorâ proizvodnje, postoje i druge cijene do kojih se ne može doći korišćenjem zakona ponude i tražnje. Sa stanovišta pojedinačnih potrošača zadovoljenje neke potrebe ne mora biti uslovljeno plaćanjem određene cijene, ali sa stanovišta društva zadovoljenje svake potrebe skopčano je sa određenim troškovima koje, u cilju što racionalnije upotrebe ekonomskih resursa, treba objektivno izraziti u mjeri koliko je to moguće.

Mada su cijene faktorâ proizvodnje neophodne za izgradnju jednog cjelovitog i racionalnog sistema cijena, o njima se više raspravlja u sklopu problematike raspodjele, što znači da se oblast cijena ograničava na cijene roba i usluga koje su predmet manje ili više konkurentne prodaje na tržištu. Uloga tržišta u obrazovanju ovih cijena nije osporavana od početka izgradnje socijalističkog samoupravljanja, ali tržište nikad nije ni prihvatano bez velikih ideoloških predrasuda. Stoga su stalno činjeni napori da se ono nekako organizuje i ukroti njegova razorna snaga. Kako se njegovo rušilačko djejstvo uglavnom poistovjećivalo sa inflatornim kretanjem cijena bez poklanjanja dužne pažnje uzrocima takvog njihovog kretanja, društvo se u obuzdavanju inflacije pretežno služilo administrativnim zabranama povećanja cijena ili utvrđivanja pravilâ kojih proizvođači treba da se pridržavaju prilikom njihovog formiranja. Takvim mjerama su ostvarivani određeni rezultati na planu stabilnosti u kratkom roku, ali ne i posmatrano dugoročno. Jer administrativna regulacija cijena je pogodovala održavanju dispariteta cijena, pa tržište nije imalo mogućnosti da ispravljanjem odnosâ cijena doprinese skladnijem privrednom razvoju, povećanju efikasnosti privređivanja i usklađivanju potrošnje sa materijalnim mogućnostima privrede. Pošto to nije obezbjeđivano ni drugim sredstvima, to jednostavno znači da nijesu postojali uslovi za stabilno kretanje, odnosno da su cijene signalizirale postojanje uzrokâ nestabilnosti. Drugim riječima, cijene ne rastu zato što je tržištu imanentno da naduvava cijene, nego zato što nijesu stvoreni uslovi za njihovo stabilno kretanje, a ti uslovi se ne mogu stvoriti samo administrativnim zabranama korišćenja mogućnosti da se nešto prodaje po višoj cijeni.

Pošto dosadašnja iskustva o mogućnostima administrativnog obuzdavanja rasta cijena nijesu pozitivna, jedina alternativa koja bi bila u skladu sa ustavnim načelima jeste afirmacija uloge tržišta kao integrativnog faktora jugoslovenske privrede i mjesta društvene verifikacije ostvarenih rezultata u proizvodnji, kao i izgradnja efikasnijeg sistema planiranja. Ostvarivanje načela da samo rad i rezultati rada predstavljaju osnovu prisvajanja pretpostavlja objektivno društveno vrednovanje roba i usluga,

Digitized by Google

što se može učiniti samo pomoću tržišnog formiranja cijena roba i usluga, formiranjem realnog deviznog kursa i realne kamatne stope, te regulisanjem raspodjele dohotka na način koji bi bio u skladu sa činjenicom da se sredstva za proizvodnju javljaju kao aktivan faktor u primarnoj raspodjeli i činjenicom da postojeće razlike u ličnim dohocima nijesu u skladu sa razlikama u doprinosu radnikâ u stvaranju društvenog proizvoda.

Tržište koje bi dalo objektivno formirane cijene ima određene karakteristike kao što su: pokretljivost roba, rada i društvenog kapitala, relativna usklađenost ponude i tražnje, kao i nemogućnost korišćenja monopolskog položaja u određivanju cijena. No, suprotno ustavnoj obavezi da takvo tržište izgrađujemo kao jedinstveno jugoslovensko tržište, izgleda da smo učinili sve što je moguće da takvog tržišta ne bude. U odsustvu takvog tržišta svaka ideja o popuštanju u administrativnoj kontroli cijena izaziva strah da će one buknuti svom silinom i situaciju učiniti lošijom nego što je sada. Sa činjenicom da su odnosi u privredi, a ne tržište samo po sebi, nepodobni da se cijene u postojećim uslovima sasvim liberalizuju — mora da se računa. To, drugim riječima, znači da administrativna kontrola mora i dalje da ima određenu ulogu u obuzdavanju inflacije.

Polazeći od te činjenice, smatram da je neophodno ponovno ispitati ulogu organizacija udruženog rada u toj kontroli. Mislim da pitanje njihovog angažovanja u kontroli sada nije dobro riješeno i da se od njih traži da čine ono što nije u skladu sa njihovim interesom — da ostvaruju što veći dohodak, a kad je to moguće i putem povećanja cijena. Naime, od njih se traži da same vrše značajan dio društvene kontrole samoupravnim sporazumijevanjem o cijenama i drugim pitanjima iz međusobnih odnosa i da, prilikom formiranja cijena, primjenjuju određene kriterijume utvrđene Zakonom o osnovama sistema cijena i društvene kontrole cijena. To nije dalo očekivane rezultate. Naprotiv, to im pruža mogućnost da se lakše koriste cijenama kao varijablama u strategiji ekonomskog ponašanja i povećanju dohotka manipulisanjem cijenama. Propisivanje takvih obaveza organizacijama udruženog rada ravno je borbi protiv uloge tržišta u formiranju cijena i njegove uloge uopšte. S takvom praksom treba prestati i prepustiti radnim organizacijama da formiraju cijene polazeći od svojih kalkulacija i ekonomskih procjena relevantnih za utvrđivanje cijena po kojima će ponuditi svoju robu na tržištu.

S obzirom na to da tržište nije konkurentno i da postoje mogućnosti korišćenja monopolske pozicije na tržištu, neophodno je pronaći ekonomska sredstva koja bi destimulisala korišćenje tih mogućnosti. Samo po sebi se razumije da to nije dovoljno za obezbjeđenje stabilnog kretanja cijena, već se moraju stvarati opšti uslovi za stabilno funkcionisanje privrednog mehanizma. U tom cilju potrebna je i administrativna kontrola, ali nju treba primjenjivati selektivno, fleksibilno, na kraći rok i u situacijama kada druga sredstva nijesu raspoloživa ili nijesu efikasna.

Digitized by Google

Pošto sadašnji odnosi u privredi, a i psihološki momenti, nijesu takvi da bi se cijene mogle potpuno osloboditi administrativne kontrole, moraju se izučiti mogućnosti stepena i obima liberalizacije, kao i mogućnosti otklanjanja dispariteta u okvirima predviđene stope inflacije za ovu godinu. Posebno se mora voditi briga o tome da su disparíteti ozbiljan problem i da se zadržavanje rasta cijena u predviđenim granicama ne bi smjelo ostvarivati na račun rješavanja toga problema. Kako u sadašnjim uslovima liberalizacija cijena neće značiti i potpunu slobodu u pogledu povećavanja cijena, već slobodu obrazovanja cijena do nivoa koji bi bio saglasan sa projektovanom stopom inflacije, u neposrednoj kontroli treba primjenjivati kriterijume koji su utvrđeni u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Te kriterijume treba da primjenjuje organ nadležan za kontrolu cijena i u uslovima ograničavanja rasta liberalizovanih cijena i u otklanjanju dispariteta cijena, s tim što će faktički odnos ponude i tražnje morati da se uzme u obzir.

Mada su kriterijumi neposredne kontrole utvrđeni Dugoročnim programom neuporedivo bolji od onih koji su korišćeni do sada, ni njihova primjena nije jednostavna, što posebno važi za svjetsku cijenu kao osnovni kriterijum. Razlozi za usvajanje ovih kriterijuma su, bez sumnje, dobri, ali njihova primjena neće biti laka i uvijek opravdana. Svjetska cijena u bukvalnom smislu ne postoji, pa je veliki problem kako je operativno definisati. Po svoj prilici, jedinstvena definicija ne bi mogla da se uklopi u naše mogućnosti i potrebe, pa će vjerovatno morati da se postupa od slučaja do slučaja. Stoga nije nerealno očekivati da će, zbog ukupnih teškoća u primjeni osnovnog kriterijuma kontrole, korektivni kriterijumi dobiti veću ulogu nego što je predviđeno programom ekonomske stabilizacije.

Oslanjanje na ovaj vid kontrole ne bi smjelo biti pretjerano, jer to bi značilo da, i pored velikog iskustva, nijesmo shvatili ograničene mogućnosti ovog sredstva borbe protiv inflacije i štetno djejstvo administrativne kontrole na planu uspostavljanja ekonomski racionalnih odnosa cijena i ekonomski pravednog vrednovanja rezultatâ koje ostvaruju privredni subjekti. U stvari, ovo sredstvo borbe protiv rasta cijena treba da gubi značaj, a da se suzbijanje inflacije i izvođenje privrede na putanju stabilnog i dinamičnog razvoja obezbjeđuje ostvarivanjem ukupnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Borislav Ždiara

Cene: da li se razumemo?

Mnoge diskusije o problematici cena, danas i uvek aktuelne među ekonomistima, navode na misao da se, i pored svega, ne razumemo. O cenama se može raspravljati na razne načine. Jednom je reč o teoriji i primeni u praksi njenih zaključaka. Drugi put je reč o uopštavanju prakse radi sagledavanja i uticaja na tokove u reprodukciji. Treći put je u pitanju praktičan rad na cenama, kada se, polazeći od elemenata cene, dolazi do predložene cene ili cene ponuđene tržištu. Dakle, o cenama se može govoriti sa stanovišta teorije i prakse razvoja, kao i sa stanovišta teorije i prakse realizacije proizvedenog. Bilo sa kog stanovišta da se polazi, nikako se ne može doći do toga da se o sistemu cena može govoriti kao o nekakvom pojmu koji može imati ozbiljniju teorijsku ili praktičnu vrednost. Takav pojam je nedefinisan. On je za samu suštinu cene netačan. Za sistem kao pojam potrebna je konzistentnost materije da bi ona bila podvrgnuta ideji koja se reprodukuje, razvija, a predstavlja refleksiju materije. Kakva je materija cena za sistem? Šta bi se tu reprodukovalo, razvijalo? Cene? Bezbrojnim ponavljanjem izraza kao što je sistem cena stvara se mnjenje, nekakvo shvatanje da je pojam jasan, ali to nije nauka, pa ni struka, jer se ne može podvesti pod stvarno znanje o materiji o kojoj je reč.

Digitized by Google

Radi razjašnjenja trebalo bi početi prvo od pojma cene. Šta je to cena? Posle rata i revolucije, to jest posle nastajanja socijalističkog sistema (njega treba reprodukovati) u našoj zemlji — a za mene je to početak ekonomskog obrazovanja u srednjoj ekonomskoj školi — učili smo azbuku političke ekonomije. Učilo se da je za pravilno razlikovanje privrednih tokova potrebno razlikovanje konkretnog i apstraktnog rada, da je cena novčani izraz vrednosti, da postoji odstupanje cena od vrednosti, ali da postoji i zakon vrednosti kao središte odnosâ itd. I — gde smo sada? Sve smo to zapustili. Zapustili smo konkretni rad, što je najbitnije, u korist apstraktnog rada i finansijskih tokova i odnosâ koji se javljaju u našoj privredi. Kada nas konkretni rad ne interesuje, a to je naša privredna delatnost i delatnost uopšte koja funkcioniše i zadovoljava ljudske potrebe, onda sve što se zaključuje nezavisno od te osnove, odnosno sve što se razmatra nezavisno od materijalnih, realnih tokova nije nauka ili nema veze sa naukom.

Definišući cenu kao novčani izraz vrednosti, Marks je sasvim pravilno ukazao na način utvrđivanja vrednosti i na to »da se ona može ispoljavati samo u društvenom odnosu robe prema robi«*. I dalje, razjašnjavajući ovu misao neprestano je ukazivao na dvosmernost odnosâ pri razmeni svake pojedinačne robe. Sa razvojem kapitalističkog društva taj dvosmerni odnos se samo dalje razvijao sve do odnosa klasa, ali ni tada nije uništen princip vrednosti, to jest da vrednost utvrđuje drugi, a ne svako za sebe. Taj princip se javlja u ponudi i tražnji, u razmeni i raspodeli, kao odnos između proizvođača i potrošača, kao osnova svih međusobnih dogovora ili prisila (prisila nije na sebi). Ako je to tako, ako je i danas realno da postoje dvosmerni odnosi, odnosi međusobnog uticaja određenog intenziteta, onda *nema pristupa cenama* u kome se cene formiraju, *u kome se reprodukuje formiranje cena ili jednostrana želja ponuđača, štaviše, do sistema (cena).* Pravilnom pristupu cenama strano je svako planiranje povećanja cena, svako projektovanje razvoja cena kao administrativni akt bilo kog organa, ako se želi pravilan društveni razvoj.

Međusobni uticaj određenog intenziteta u ovom slučaju počiva, svakako, na delatnostima koje nude robe i usluge ili, kako se to uprošćeno kaže — na proizvodnji. Ljudski rad se u proizvodnji javlja prvenstveno kao konkretan rad sa konkretnim proizvodom i tek u društvenom činu razmene proizvođača verifikuje se njegov rad. Da li se pri tom proizvođač pravilno ponaša u odnosu na princip vrednosti, reći će mu teorija troškova i teorija cena koje zajedno čine ekonomiku preduzeća (OOUR bez obzira na zakonski status). Stoga, ako smo protiv sistema cena, ne možemo nikako biti protiv sistema valorizovanja rada, ali samo društveno korisnog rada. Sistem valorizovanja rada *ne obu-*

* K. Marks, *Kapital,* tom I, ćirilica, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 14.

Digitized by Google

hvata formiranje cena, već ugovaranje cena — kakav je slučaj u međunarodnim odnosima, na inostranom tržištu, na koje se pozivamo kad god treba da povećamo cene, ali ne i kada treba da povećamo produktivnost rada, da povećamo korišćenje kapaciteta, da pravilno investiramo itd. Ne možemo imati na tržištu dva različita principa. Jedan kada je reč o domaćem, a drugi kada je reč o inostranom tržištu. Ne može privreda na inostranom tržištu da ugovara cene, a na domaćem da ih formira. Šta nam vrede i najsavremenija rešenja u proizvodnji kada se ide na domaća merila i domaće zahteve za formiranjem cena nezavisno od rada. Još je gora situacija kada se već kod ličnog dohotka umeša neka od opštinskih komisija koja upozorava: »Ne smete da pređete 20% i slično u isplati ličnih dohodaka, više u odnosu na prošlu godinu, prošlo tromesečje itd.« I sve to bez obzira kako se radilo. Isti je slučaj i sa cenama, budžetom DPZ, SIZ-ova i slično. *Osim prava na egzistenciju, treba dati podršku i pravu i obavezi delotvornosti.* Znači, treba vratiti cenama njihovu funkciju i odbaciti pristup u kome svako sam sebi određuje lični dohodak bez radnih normi, svako sam sebi formira cenu i traži društveno opravdanje od državnih organa koji imaju moć da odobravaju, propisuju, maksimiraju itd. cene, nezavisno od radnih normi, normativâ utroška materijala, stepena korišćenja kapacitetâ i slično.

U vezi s tim je i pitanje novca kao oblika vrednosti koji treba da ima »realnu vrednost«. Ne bih se složio sa tim da mi nemamo realnu meru vrednosti, te da je treba utvrđivati prema zahtevima izvozne privrede. Mi imamo javnu meru vrednosti, ali je mnogi ne prihvataju. To je dinar. Njegovu vrednost treba da utvrđuje 23 miliona potrošača ove zemlje, koji troše i bar polovina od njih koji proizvode, dakle, svi oni koji treba da žive i da se reprodukuju, odnosno da reprodukuju i sebe i odnose u kojima se ta reprodukcija javlja. Zato je veoma važno da se vrednost dinara utvrđuje kao domaća mera vrednosti i da se preko njega usaglašavaju odnosi između ponude i tražnje svih roba, a ne samo kod cca 20% roba koje se izvoze. Platni bilans zemlje svakako ima veoma važnu ulogu u privređivanju, ali težnja za njegovim uravnoteženjem ne bi mogla da se ostvari na uštrb zastoja u privređivanju u zemlji. Time se samo pogoršava platnobilansna situacija.

Mnogo toga bi trebalo izvesti iz naše diskusije.

Prvo, kada je reč o cenama, treba razgraničiti pojmove te cenama vratiti njihovu funkciju u dvosmernom odnosu utvrđivanja vrednosti. Da se tačno zna kada je reč o potrebi proizvodnje roba, i kojih roba — radi potrošnje, stvaranja zaliha i izvoza, odnosno o cenama koje može podneti potrošač kada troši svoj budžet i prihvata ovu ili onu količinu roba i usluga. Cene utiču na reprodukciju i pojedinca, i porodice, i privrede i društva u celini i zato treba artikulisati taj društveni interes kao celinu: i sa stanovišta potrošnje, i sa stanovišta proizvodnje i sa stano-

Digitized by Google

višta uključivanja u međunarodnu podelu rada, ali samo pod uslovom da se ostane pri osnovnom principu vrednosti — da je to društveni čin, a ne pojedinačna volja. Ne vredi nam visoko »formirana« cena pri niskoj proizvodnji, odnosno nisko »formirana« cena pri isto tako niskoj proizvodnji. Cena se mora ugovarati da bi se iskoristili svi ljudski i privredni potencijali, da bi se postigla optimalna cena, cena pri kojoj se obnavlja reprodukcija, a ne zastoj. Svaki zastoj samo nepovoljno utiče na budžet potrošača i rešenje nije u niskoj ceni koja odgovara postojećem dohotku potrošača, već u visokom dohotku kojim će potrošač moći da plati potrebnu cenu.

Drugo, kada je reč o proizvodnji, društveni interes treba artikulisati na mestima takozvane mezoekonomije, čiji je pobornik prof. dr Živko Kostić, na mestima gde se od individualnog prelazi na društveni rad. Tu se utvrđuju kapaciteti, te je potrebno sagledati koliki stepen korišćenja kapacitetâ treba da bude na pojedinim prelomnim mestima. Samo radi primera možemo navesti ovo: ako privredna organizacija koristi kapacitet sa 50%, onda od dve takve organizacije jedna nije potrebna. Ako fabrika radi sa 66% kapaciteta, onda je od tri fabrike takve vrste jedna suvišna. Ako se na radnom mestu koristi 75% radnog vremena, svako četvrto radno mesto moglo bi drugačije da se iskoristi itd. Naša privreda je u celini opterećena gradnjom suvišnih kapaciteta. I ako je reč o tome da se sredstva u privredi dovoljno ne amortizuju, te se zagovara revalorizacija sredstava da se ne bi »raubovali društveni fondovi«, onda se mora jasno reći da, sa stanovišta vrednosti, problem nije u tome koliko se novca izdvoji za akumulaciju, već kako se sredstva akumulacije upotrebljavaju. Očigledan je primer rafinerija, gde imamo kapaciteta za preradu oko 32 miliona tona nafte, a prerađujemo samo 12—14 miliona tona. U naftovodu imamo kapacitet za protok 20 miliona tona nafte, a jedva protiče trećina od toga itd. Pa ipak, ono što je izgrađeno u našoj privredi predstavlja bogatstvo koje treba koristiti i u ekonomisanju treba početi od tog bogatstva. *Našu privredu treba opteretiti, a ne rasteretiti* — kako se to često čuje. Opteretiti privrednim zadacima i proizvodnjom koju ćemo omogućiti. Zato ne bih gledao crno na našu perspektivu. Štaviše, smatram je veoma pozitivnom. Inače, bili bismo nenormalno društvo ili društvo pijanih grofova kada pored toga silnog bogatstva postavljamo pitanje da li radnik ima od čega da živi i da li može da plati cenu osnovnih životnih namirnica.

Treće, osim realnih tokova ispoljenih u konkretnom radu potrebno je te iste tokove sagledati i finansijski, u kvantitetu, na prošloj, sadašnjoj i budućoj etapi. To ćemo postići ako sve odnose pri utvrđivanju vrednosti merimo realnim li relativno postojanim dinarom. Ono što sada imamo nikako nije stvarno, to nije realni dinar, bez obzira na sva upinjanja da se dokaže suprotno. Sto maraka u SR Nemačkoj nije gotovo ništa, a 5.000 dinara je ovde maltene dve petine prosečnog ličnog dohotka rad-

Digitized by Google

nika. Ne može se poslovati pri odnosu u kome je na jednoj strani inostrana cena robe, a na drugoj domaći dohodak našeg proizvođača; na jednoj strani radnik sa inostranim dohotkom, a na drugoj strani domaća cena robe merena potcenjenim dinarom. Ako je redosled: inostrana produktivnost rada, inostrana cena robe i inostrani novac, onda treba isti redosled da bude i kod nas: domaća produktivnost rada, domaća cena, domaći novac. Tu granica mora postojati, ali ona nije samo na novcu ili na cenama — ona je na celini odnosa. U toj zbrci odnosâ mnogi bi da prave reda, a oni baš to i hoće jer ne prihvataju to da red već postoji i da ga treba poštovati.

A taj red je:

1) lične dohotke usaglasiti sa produktivnošću rada i troškovima života — samoupravno, u samoupravnim organizacijama;

2) utvrditi obavezni stepen korišćenja kapacitetâ za postojeće i buduće kapacitete kako bi prestalo neplansko investiranje;

3) realni kurs dinara utvrđivati kao domaću meru vrednosti i merilo cena.

Pokušao sam da ukažem na nužne pravce razmišljanja o privrednim tokovima i njihovoj refleksiji u finansijskim tokovima. Hteo bih da dodam, kada je reč o relfeksiji, da je potrebno da to bude difuzna refleksija, svetlost, a ne refleksija birokratije ili tama, mrak u kome se luta besciljno. Da bi privredni tokovi i njihova refleksija bili pravilno usmereni, potrebno je reafirmisati plan i planiranje, koga neće biti ukoliko se ne reši problematika prethodna tri momenta.

Ako idemo na inostrano tržište dogovaramo se u pogledu cena sa inostranim kupcima, a kada smo u našoj zemlji, kod kuće, onda mi utvrđujemo cene. To je neodrživa situacija. Zato nisam ni za kakvu administrativnu reformu cena, nego za prihvatanje cene kakva je u suštini — dvosmerni odnos između potrošača i proizvođača koji se dogovaraju o ceni. Ako se prodaje 100 tona neke robe, onda neka se o ceni dogovore onaj koji ima robu i onaj koji želi da je kupi. Neka se dogovore oko cene i uslovâ vezanih za datu cenu kako bi proces reprodukcije mogao nesmetano da se odvija. Najgora moguća situacija jeste kada dođe do zastoja reprodukcije.

*

Nisam za obrazovanje cena i za ugradnju u njih svih mogućih zahteva pod firmom neophodnog razvoja. Razvoj mora da bude posledica boljeg rada, ekonomičnijeg i produktivnijeg, a ne odobrene cene u kojoj je ukalkulisana stavka za nekakvu akumulaciju. To je nazadovanje, a ne napredovanje. Lako stečena sredstva lako se i troše. Inače, Skoplje je stradalo u zemljotresu, pa smo ga obnovili; Crnogorsko primorje je isto tako stradalo u

Digitized by Google

zemljotresu, pa smo ga ponovo razvili. Znači, možemo pronaći instrumente i sredstva kojima bismo podsticali nečiji zastoj u razvoju. To smo činili i činićemo. Protivan sam tezi da Zavod za cene ili Zajednica za cene ili bilo ko ima pravo da preraspodeljuje dohodak. Dohodak mora biti izraz rada, a ne nečijeg prava na preraspodelu. To pravo je u svakom slučaju ogromna materijalna podloga birokratiji koja preraspodeluje dohodak iz jednog džepa u drugi. Može, u krajnjoj liniji, i to, ali se onda nemojmo čuditi kad dođe do posledica.

Digitized by Google

Danilo Perović

Odnosi domaćih cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu

Poremećeni odnosi ponude i tražnje imali su za posledicu narušavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, što je, pored ostalog, uticalo i na različitu primenu sistema formiranja cena u pojedinim područjima. U bitno poremećenim ekonomskim kretanjima sve je više rastao značaj monopolske pozicije organizacija udruženog rada, čiji se broj stalno povećavao, tako da je kao posledica ovakvog stanja pitanje podele nadležnosti u neposrednoj kontroli cena dobilo izuzetno mesto, što je imalo uticaja i na formiranje različitog nivoa cena u pojedinim područjima u zemlji.

Dosledna primena kriterija iz Zakona o osnovama sistema i društvenoj kontroli cena postupno je gubila značaj u zavisnosti od ekonomskih teškoća pojedinih organizacija udruženog rada i njihove međuzavisnosti u prometu na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. To je dovelo do postavljanja problema otklanjanja dispariteta cena na teritorijalnom principu.

Očigledno je da u većini slučajeva nije reč samo o socijalizaciji gubitaka, već i o socijalizaciji i teritorijalnom pristupu razrešavanju problema gubitaka. U takvim uslovima značaj nadležnosti u neposrednoj kontroli cena dobio je izuzetnu težinu. U nemogućnosti da razreše gubitke neproduktivnih i ekonomski neracionalnih objekata nadležni organi odobravaju pomeranje cena do nivoa najneproduktivnijih proizvođača ne samo sa svog područja,

Digitized by Google

već u zemlji u celini, koji na tržištu mogu da opstanu samo zahvaljujući poremećenim odnosima ponude i tražnje. Spirala prilagođavanja prema nivou cena najneproduktivnijem proizvođaču podiže ukupan nivo cena, stvara ekstra-dohodak kod produktivnih proizvođača i podiže opšti nivo inflacije. Nesporno je da u takvim uslovima privređivanja svakome odgovara visoka inflacija, što može dovesti do ozbiljne krizne situacije celokupnog privrednog sistema.

Predimenzionirani značaj dispariteta cena pojedinih proizvoda na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu uslovljen je, pre svega, kretanjima odnosâ ponude i tražnje i neadekvatnom organizovanošću velikih sistema sa tehno-ekonomskog stanovišta.

Različiti nivoi cena proizvodâ organizacija udruženog rada u velikim sistemima, kao posledica teritorijalne organizovanosti (električna energija i ugalj, železnica, šumarstvo i drugo), mogu se otkloniti doslednim ostvarivanjem pravaca razvoja utvrđenih u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

Razlike u visini proizvođačkih cena imaju svoj izraz i na razlike u visini maloprodajnih cena. Značajan uticaj na regionalne razlike u visini maloprodajnih cena imaju, pre svega, poreska politika i način obrazovanja cena u trgovini.

S obzirom na različite teritorijalne stope poreza na promet i specifično učešće trgovine u našim uslovima, može se doći do zaključka da teritorijalnoj razlici u cenama po područjima pojedinih republika i pokrajina pri utvrđivanju politike cena za 1984. godinu ne bi trebalo davati izuzetan značaj na makroplanu.

Analiza razlika u visini maloprodajnih cena u SFRJ pokazuje da postoje određene teritorijalne disperzije. Merena koeficijentom varijacije, prosečna teritorijalna disperzija maloprodajnih cena u našoj zemlji iznosi oko 20%. Razlike su izrazitije kad su u pitanju cene poljoprivrednih proizvoda (oko 25%) i cene usluga (oko 30%).

Analiza teritorijalnih disperzija maloprodajnih cena u našoj zemlji i u nekim zemljama OECD-a pokazuje da se teritorijalne disperzije maloprodajnih cena u tim zemljama kreću u proseku od 6 do 10%.*

Međutim, pri analitičkom sagledavanju treba imati u vidu da su disperzije cena u našim uslovima rezultat pre svega administrativnog odlučivanja o cenama, teritorijalne zatvorenosti i nedovoljnog afirmisanja principa obrazovanja cena u međusobnoj povezanosti, zavisnosti i odgovornosti među organizacijama udruženog rada u granama i grupacijama.

Teritorijalni pristup razrešavanja problema obrazovanja cena najbolje se može sagledati u grupacijama u kojima imamo potpuno usklađene odnose ponude i tražnje ili predimenzionirane kapacitete (naftni derivati, nameštaj, tekstil, pivo itd.) i u tim slučajevima zahteva se usklađivanje cena na najvišem nivou, što

* Obračun na osnovi podataka Biroa rada Organizacije ujedinjenih nacija, Bilten br. 2 iz 1983. godine.

Digitized by Google

praktično dovodi do antiekonomskog ponašanja privrednih subjekata, potpomognutog administrativnim merama nadležnih organa za cene. Osnovni uzrok teritorijalnog zatvaranja treba tražiti u snažnim otporima prestrukturiranju domaće privrede. Dugoročni program ekonomske stabilizacije razrešio je metodološki pristup za utvrđivanje položaja organizacija udruženog rada u primarnoj raspodeli. Višegodišnje rasprave oko metodološkog pristupa analizi položaja u primarnoj raspodeli znatno su doprinele da se odloži odlučnije preduzimanje mera na planu otklanjanja najizrazitijih dispariteta. Pojedinačne analize po različitim metodološkim pristupima, koje su preduzimali odgovarajući stručni instituti ili institucije, prema našim saznanjima i proverama, daju slične ili istovetne rezultate. Od posebnog je interesa analizirati rezultate položaja grana i grupacija u primarnoj raspodeli pri čemu bi se došlo do nespornog zaključka da tri elementa koja smo smatrali komparativnim prednostima postaju upravo ozbiljna zadrška za dalji razvoj.

Energija, sirovine i niska cena uloženih sredstava predstavljaju upravo faktore kojima izuzetno nedovoljno raspolažemo ili su pak nedovoljno istraženi.

Investicioni ciklus koji nije bio zaokruživan od sirovina do finalnog proizvoda, uključujući i energiju, morao je, po ekonomskoj logici, biti inflatoran. Na osnovu »jevtine« energije i sirovina građeni su veoma skupi i neracionalni prerađivački kapaciteti, čije je korišćenje bilo znatno ispod zemalja sa kojima imamo neposrednu robnu razmenu. Orijentacija na otklanjanje najizrazitijih dispariteta treba da omogući razvoj osnovnih grana proizvodnje i da stvori prostor za racionalno korišćenje prerađivačkih kapaciteta. Prividno, preraspodela sredstava, posmatrana kratkoročno, ne bi smela da bude prepreka ostvarivanju strateških ciljeva iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Međutim, treba imati u vidu da se teritorijalnim nivelisanjem cena praktično devalvira cilj zbog kojeg su otklanjani najizrazitiji dispariteti.

Prilikom ocenjivanja težine problema »teritorijalnih dispariteta« treba imati u vidu koncept i rešenja koji su doneseni prilikom napuštanja Odluke o određivanju najviših cena, odnosno najvišeg nivoa cena i o načinu obrazovanja cena proizvodâ i usluga iz nadležnosti svih društveno-političkih zajednica. Koncept polazi od opredeljenja da će organizacije udruženog rada samostalno obrazovati cene i o tome obaveštavati nadležnu zajednicu za poslove cena. Organizacije udruženog rada koje su od bitnog uticaja na kretanje nivoa cena u reproduktivnom ciklusu obrazuju cene samoupravnim sporazumima koje zaključuju sa potrošačima koji učestvuju u potrošnji toga proizvoda sa najmanje dve trećine.

Za značajan deo proizvoda organizacije udruženog rada obrazuju cene samostalno, u skladu sa kriterijumima iz Zakona, i obaveštavaju nadležne zajednice za poslove cena za određeni broj proizvoda 30 dana pre promene cena, a za jedan deo najkasnije

Digitized by Google

osam dana posle primene cena. Iz izmena Zakona i propisa Saveznog izvršnog veća može se nedvosmisleno zaključiti da se prevazilazi princip teritorijalizacije odlučivanja o cenama i da se organizaciji udruženog rada obezbeđuje ostvarivanje prava da samostalno odlučuje, u međusobnoj zavisnosti, povezanosti i odgovornosti sa drugim organizacijama udruženog rada o visini cena.

Kada se vode rasprave o teritorijalnim disparitetima, treba imati u vidu da Savet Savezne zajednice za poslove cena donosi odluke, predloge i stavove većinom glasova. S obzirom na to da dve trećine Saveta predstavljaju delegati iz udruženog rada, nesporno je da odlučujuću ulogu u radu Savezne zajednice za poslove cena ima udruženi rad.

Mere neposredne kontrole cena i nivo cena

Od 1980. godine, kada je donesen Zakon o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena, u tri navrata su preduzimane mere neposredne kontrole cena. Zakon je praktično delovao najduže šest meseci neprekidno, pa je teško bez suštinske rasprave govoriti o njegovoj valjanosti, a više se može govoriti o njegovoj podobnosti za ekonomske prilike u kojima je delovao. Bili su bitno različiti ekonomski uslovi u vreme rasprave i donošenja Zakona i u vreme njegove primene.

Međutim, sam akt donošenja Odluke o najvišem nivou cena treba da doprinese i stvori predah za preduzimanje neophodnih ekonomskih mera kako bi se obezbedila kontrolisana inflacija. Ukoliko se takve mere ne donesu, normalno je očekivati takozvanu eksploziju cena. Organizacije udruženog rada nastoje da nadoknade »izgubljeni« deo dohotka znatno višim nivoom cena od onoga koji bi bio u periodu zamrzavanja.

Na obrazovanje nivoa cena ozbiljno utiče i psihološki momenat koji se stvara kod organizacija udruženog rada da će u veoma kratkom periodu ponovo doći do određivanja najvišeg nivoa cena. Analize događaja pred samo zamrzavanje cena u decembru 1983. godine, kada je došlo do prave poplave zahteva za izrazito visoko pomeranje cena, potvrđuju mišljenje da jedan deo inflacije ima pretežno kvantitativni karakter.

Imajući u vidu ovo stanovište moguće je jedan deo inflacije suzbiti merama kontrole programirane inflacije, što najbolje potvrđuje obaranje stope inflacije u 1982. godini.

Međutim, kada je 1983. godine trebalo nastaviti sa padom stope inflacije poboljšanjem produktivnosti, ekonomičnosti, boljim korišćenjem kapacitetâ uz odgovarajuće ekonomske mere, izlaz je nađen u nezapamćeno visokoj stopi inflacije (vidi tabelu).

U teoriji i praksi je poznato da je najteže zaustaviti trend inflacije i usmeriti ga u pozitivnom pravcu. Na osnovu svih analiza, kvantitativnih i kvalitativnih, mišljenja sam da je propuštena prilika, stvorena u 1982. godini, i da je time usporena realizacija prve faze Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Tekući i prosečan godišnji rast cena proizvođačâ industrijskih proizvoda za period 1973. do 1983. godine

Cene proizvođačâ industrijskih proizvoda	XII	Ø
1979	14,9	13,2
1980	39,8	27,3
1981	37,4	44,7
1982	24,7	25,0
1983	55,0	32,0

Vanprivredne investicije kao žarište inflacije

Područje izvorâ finansiranja vanprivrednih investicija (samodoprinosi, razna druga davanja i slično) kao žarište inflacije kod nas je nedovoljno istraženo.

Sa aplauzom dočekujemo uvođenje samodoprinosa u izgradnji objekata primerenih nacionalnom dohotku koji je nekoliko puta veći od našeg realnog nacionalnog dohotka.

Prividno, takav način finansiranja nema inflatorno dejstvo, s obzirom na to da je iz potrošnje povučeno onoliko novca koliko je utrošeno u investicije. Međutim, treba imati u vidu dva dosta značajna žarišta inflacije:

a) U momentu prikupljanja sredstava ona su nekoliko puta veća nego što bi bila da je objekt primeren realnom nacionalnom dohotku. U takvim uslovima, u cilju zaštite životnog standarda stanovništva, a naročito zbog povećanja troškova života, vrši se snažan pritisak na povećanje ličnih dohodaka i otvara novo žarište inflacije;

b) Samim završetkom objekta nastaju troškovi koji su nekoliko puta veći nego što bi bili da je objekt građen u skladu sa našim realnim materijalnim mogućnostima. I u tom slučaju sredstva se moraju obezbediti preraspodelom dohotka na teret privrede, čime se takođe otvara novo žarište inflacije.

U sadašnjoj fazi naše stabilizacije veoma je opasno jednostrano analizirati uzroke složene ekonomske situacije. Kao da se predimenzionirani kapaciteti nalaze samo u privredi, a da se zaboravljaju razni »obrovci« u vanrednim delatnostima.

Bez radikalnih mera u celokupnoj ekonomiji društva u pravcu racionalnog ponašanja teško je očekivati da će doći do preraspodele dohotka u korist privrede, a time i da stvaranja potencijalnih mogućnosti za realno ubrzanje razvoja ostalih delatnosti. Teško se oslobađamo iluzije da ćemo izbeći krizne situacije ako ne stvorimo sposobnu i ekonomski snažnu privredu. Prema tome, preraspodela u korist privrede mora postati prioritetan zadatak svih društvenih činilaca.

Digitized by Google

Tomislav Dretar

Konceptualizacija kulture u programima Saveza komunista Jugoslavije

Komunistička partija Jugoslavije i kultura između dva rata

Od samog početka svog djelovanja Komunistička partija Jugoslavije ima definiranu kulturnu politiku. U Praktičnom akcionom programu[1] Kongres ujedinjenja 1919. godine utvrđuje da je »kulturna politika — razdvajanje crkve od države. Ukidanje sviju javnih funkcija crkve. Svetovnost škole. Obavezna nastava za oba pola na račun države do navršene 14. godine. Celokupno izdržavanje i u višim školama siromašnih učenika sposobnih za dalje školovanje. Besplatno pravosuđe i pravna pomoć za sve građane oslobođene od plaćanja poreza. Sve sudije da bira narod. Pravo žalbe protiv svake vrste kazne. Naknada štete nevino osuđenim, zatvorenim i optuženim iz ma kakvog uzroka. Ukidanje smrtne kazne. Besplatna i obavezna lekarska i bolnička pomoć za sve građane bez razlike.« Zadaća ovakve kulturne politike usmjerena je na stvaranje osnovnih uvjeta kulturnog opstanka radničke klase.

Partija u svom programskom dokumentu ne izriče definicije kulture, ali ako pod kulturnom politikom razumijemo određiva-

[1] *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ*, zbornik radova i dokumenata, Istorijsko odeljenje CK KPJ, tom II, Beograd, 1949, str. 15.

Digitized by Google

nje stava spram jednog dijela svog programskog djelovanja i uređivanje odnosa unutar njega, onda bi, prema rečenom konceptu kulturne politike, sadržaji kulture bili ovi: obrazovanje, humani odnosi, odgoj, demokratizacija, zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba i formiranje naučnog pogleda na svijet. Pomenuti dokument se ne bavi problemima umjetnosti niti njene idejnosti, što je razumljivo s obzirom na vrijeme u kojem je usvojen. Ipak, u članku o formiranju Fonda siročadi[2] zahtijeva se pravo besplatnog školovanja do 14. godine, kad se, u skladu sa iskazanim sposobnostima, imaju upućivati u »naučne, umetničke ili profesionalne škole«.

Tako postavljena kulturna politika predstavlja alternativni model vladajućem kulturnom konceptu buržoaske monarhije. Elitistički sadržaji takve kulture promašuju potrebe revolucionarne borbe proletarijata, te su neprihvatljivi programskoj orijentaciji Komunističke partije Jugoslavije. Ovdje je riječ o konceptu kulturne kolitike koja ima za cilj da ostvari elementarna prava na kulturan život. Zato estetska praksa, kao vrhunski doseg ljudske kulture, još ne može biti postavljena kao problem idejne orijentacije. Kultura, umjetnost posebno — kako će to već povijest pokazati — postaje područjem značajnijeg partijskog interesa onog momenta kad radnička klasa i njena avangarda dosegnu onu razinu na kojoj sudjeluju ili samostalno vladaju u nekoj državi, to jest kad revolucionarno djelovanje, pored političke ravni, zahvati i druge vidove društveno-historijske prakse. Ako je u novoj društvenoj zajednici u pitanju promjena načina proizvodnje života, njegovo koncipiranje kao nove kulture postaje primarni problem koji treba da riješi novo društvo.

Tragove kulturne politike nalazimo i u drugim dokumentima koje je usvojio Kongres ujedinjenja. U tekstu »Organizacija partijske štampe«[3] nalazimo konzekventno izvedenu kulturnu politiku KPJ, što naročito ističe slijedeći stav: »Dužnost je socijalističke štampe: da radničkoj klasi pribavi jasan, potpun materijalistički pogled na svijet i naročitu socijalističku kulturu, što će je sačuvati od opasnih metafizičkih spekulacija buržoaske filozofije i štetnog upliva lažne buržoaske kulture.« Time se funkcija štampe uzima mnogo kompleksnije nego što bi bilo u slučaju puke političke propagande. Štampa ima bitno kulturnu zadaću i time ulazi u same temelje nove kulturne politike. Kongresni dokumenti ne govore decidno o toj novoj, »naročitoj socijalističkoj kulturi«, tako da se o njenoj antimetafizičkoj usmjerenosti može zaključiti posredno preko cjelovitog Akcionog programa, a ciljnost kulturne politike tumačiti u okvirima »maksimalnog programa jugoslovenskih socijalističkih partija«[4]. Tako promatran kulturni segment ovdje nije pojmljen kao poseban, odijeljen i u sebe zatvoren sektor, koji bi onda postao pukim sredstvom dogmatiziranja budućnosti. Ta nova, »naročita socijalistička kultura«, pred-

[2] Ibid., str. 54.
[3] Ibid., str. 18.
[4] Ibid., str. 10.

Digitized by Google

stavlja kompletan revolucionarni horizont koji se pojavljuje kao historijska mogućnost. Sudeći o jednoj kulturnoj politici čija je štampa najznačajnije sredstvo, moramo imati na umu da ne postoje uvjeti za njeno slobodno djelovanje, pa borba za tu slobodu jest sastavni dio koncepta kulturne politike, ali i metoda njegove realizacije. Drugim riječima, kultura u početku djelovanja KPJ zadobija oslobodilačku funkciju i takvom je zadržava tokom cijelog svog »funkcioniranja«. Ta višeslojnost kulturne politike, s jedne strane borba za pravo na kulturnu akciju, a s druge strane borba za realizovanje tog prava nije ništa drugo nego izraz opće borbe proletarijata — s jedne strane, za pravo na tu borbu (štrajk, sindikalni pokret, udruživanje, parlamentarne akcije, zakonodavstvo prema interesima radnika i drugo) i, s druge strane, borba sama, i to ovdje aplicira na ravan kulturne akcije.

Posebno područje kulturne akcije čini fronta emancipacije žena. Statut žena socijalista (komunista) ne prihvaća nikakvu posebnu organizaciju žena izvan SRPJ (komunista), ali određeni problemi žena mogu biti riješeni samo njihovom vlastitom akcijom, ali ne i odijeljenom. U toj akciji uzdizanje duhovnog horizonta žena dio je opće kulturne politike KPJ. Naravno, i ovog puta štampa je osnovni uvjet — »toga radi će CS (Centralni sekretarijat) izdavati niz brošura i knjiga koje se odnose na ženu i njene manifestacije života i osnivati svoje agitacione biblioteke gde god za to potrebe bude.«[5]

Kulturna misija žene nastavlja se u odgojnoj misiji u sklopu »organizacije mladeži« za koju su žene prirodom svojom najpozvanije i najkompetentnije«[6].

Takav stav, prožet natruhama tradicionalnog odnosa prema ženi i danas je kamen spoticanja unutar komunističkog pokreta, ali svojom složenošću nadilazi pitanje kulturnog projekta u komunističkom krugu, pa ga ovdje nećemo pokušavati iscrpiti. Naime, lako je utvrditi da u ovakvom stavu nema baš mnogo pedagoških spoznaja, pa se o odgoju više misli kao o odnosu mladunčeta i dojilje nego kao procesu humanizacije s jasnom spoznajno-formativnom podlogom. Sigurno je da žena, i sama zarobljena svojim položajem unutar porobljene klase, većinom neobrazovana i pritisnuta bremenom tradicijskih spoznaja, ne može biti čovjek koji je najpozvaniji i najkompetentniji za odgoj mladih naraštaja, naraštaja koji treba da postanu nosioci revolucionarne izmjene svijeta. No, dvije stvari ovdje treba istaknuti. U prvom redu, KPJ je svjesna nužnosti otvaranja fronte kulturne emancipacije na području takozvanog »ženskog pitanja«, koju tada ne može otvoriti u svoj njenoj širini i potrebnoj dubini, a druga stvar jest program kulturne akcije među mladima, u čemu leži želja da se mladi naraštaj radničke klase uključi u kulturne ustanove, inače nepristupačne radničkoj klasi tadašnjeg društvenog

[5] Ibid., str. 25.
[6] Ibid., str. 26.

Digitized by Google

sistema (čitaonice, kazališta, pjevački zborovi i druge kulturne ustanove onog vremena).

Kulturni koncept definiran na Prvom partijskom kongresu rezultat je akcije radničke klase i njene partije koja je nastajala i razvijala se u uvjetima nerazvijene i niskoakumulativne industrije, nerazvijenih sredstava komuniciranja, nerazvijene mreže obrazovanja, zaostale poljoprivredne proizvodnje, koja je u selima držala ogromnu većinu stanovništva, gotovo u cjelosti nepismenu masu seljaka, a sve to uz snažan utjecaj klera, visok stupanj opće neimaštine i, dakako, porobljenosti klase eksploatiranih. Shvaćajući kulturnu sredinu kao čovjekovu životnu sredinu, Partija je morala u svom kulturnom konceptu izraziti aktuelne kulturne potrebe, a one su u tom trenutku predstavljale potrebu za temeljnim humaniziranjem uvjetâ života pripadnikâ radničke klase. No, ta kulturna politika, zasnovana na dijalektičkom poimanju svijeta, sadržavala je i osnovu za vlastiti razvoj i težnju da se kulturno biće naroda reintegracijom izostavljenih horizonata ljudskosti proširi. Riječ je, zapravo, o pravu na kulturu. Horizont te kulturne politike bio je obremenjen revolucionarnim težnjama, imao je cilj »da stvori klasu koja ima da izvrši najveće delo u istoriji: da čovečanstvo prevede iz preistorije u civilizaciju«[7].

Bilo je to vrijeme snažnog zamaha partijskog rada i velikih uspjeha KPJ u uvjetima parlamentarne političke borbe, gdje KPJ u kratkom vremenu postaje trećom partijom po broju poslaničkih mjesta u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS, a na općinskim izborima pobjeđuje u Beogradu, Zagrebu, Osijeku, Skoplju, Nišu i drugdje. Njena kulturna politika zahvaća bar onih 65.000 registriranih članova KPJ i značajan dio od 300.000 u sindikatima organiziranih radnika. Intenzitet njenog kulturnog djelovanja indiciran je barem djelovanjem »Radničkih novina« i nizom pokrajinskih i lokalnih glasila.

Ovaj revolucionarni polet mimoilazi tadašnje rukovodstvo KPJ, koje se gubi u oportunizmu, što će doći do izražaja na Drugom (vukovarskom) kongresu KPJ. Taj kongres će proteći u znaku borbe reformističkih i revolucionarnih snaga u Partiji, gdje će potonje odnijeti prevagu. Usvaja se novi Program KPJ koji, izražavajući revolucionarnost komunističkih stremljenja, obuhvaća i značajan dio zadataka kulturne provenijencije.[8] Doduše, u novom Programu, za razliku od prethodnog, Akcionog programa, nema posebno definirane i izdvojene kulturne politike, ali bivaju preuzeti zadaci ranije naznačeni u tom programskom segmentu. Ovog puta naznačeni su kao posebni zadaci: Rekvizicija zgrada i stanova, Za narodno zdravlje, Obavezno naučno vaspitanje omladine oba pola i Razdvajanje crkve od države. Ova preciznija određenja ukazuju na temeljnu kulturnu orijentaciju, koja je sad jasnija i preciznija od prethodne. Primjerice, prethodni program

[7] Ibid., str. 19.

[8] Ibid., str. 28.

Digitized by Google

govori o odgoju i obrazovanju mladih naraštaja, a ovdje se to već postavlja kao svestrani, harmonični, duhovni i fizički razvitak.[9] To je, dakako, jedan od uvjeta da bi KPJ mogla izvršiti svoju civilizatorsku zadaću, jer »čovečanstvu, čija je kultura upropašćena, preti propast. Ima samo jedna sila sposobna da ga spase: ta sila je proletarijat«[10].

I u novom programu izražena je potreba za elementarnim humaniziranjem životnog minimuma, ali novi program počiva i na spoznajama prijetnje koja leži nad kulturom čovječanstva i spasonosne civilizatorske zadaće proletarijata. Novi kulturni obrazac življenja može uspostaviti samo socijalizam kojeg nema bez »radničkih sovjeta, koji ujedinjuju fizičke i umne radnike varoši i sela«[11]. Uz ovaj zahtjev ističe se i potpuna podruštvljenost štampe i sloboda njenog djelovanja, bez čega nema demokratizacije. Time se samoupravljanje postavlja kao jedna alternativa budućnosti, i to na prvoj osnovi, na dokidanju podjele rada i razlika između seoskog i građanskog načina proizvodnje života.

U takvim tezama može se nazrijeti procesualnost, razvojnost u kulturnoj politici KPJ. Ona se ne ostvaruje u formi programskog definiranja i diferenciranja kulturne politike u zasebnom segmentu, već u njenom srastanju u jedinstveno tkivo revolucionarne akcije. Partija u tom trenutku još ne problematizira idejnost umjetnosti ni kulture zbog toga što je kulturni koncept buržoaske države direktna opozicija revolucionarnoj radničkoj partiji. Pitanje idejnosti kulturnog koncepta postavlja se onog trenutka kad se utvrdi stanovita konvergencija ovih dvaju modela, ali i zbog toga što dogmatizirana svijest počinje umjetnost smatrati pukim propagandnim sredstvom.

Ocjena tadašnje političke situacije u zemlji još jedanput potvrđuje značenje kulturnih medija za oslobodilačku partiju proletarijata. U stavu da će KPJ služiti se svim *revolucionarnim* sredstvima za ostvarenje svog programa sadržana su i sva kulturna sredstva, sredstva koja sadrže sublimiranu energiju ljudskosti (udruživanje, svijest, savjest, vizija bolje budućnosti, umjetnosti, nauka, filozofija, odgoj, stvaralaštvo uopće i drugo). U takvom poimanju revolucionarnih sredstava štrajkovi, štampa, propaganda, sukobi, polemike i drugo predstavljaju oblik—čin u kojem se navedena revolucionarna sredstva objektiviziraju.

Na Kongresu bivaju usvojene i dvije rezolucije koje na stanovit način karakteriziraju kulturnu politiku KPJ onog vremena. Riječ je o Rezoluciji o organizovanju rada u dječjoj grupi »Budućnost« i Rezoluciji o »Esperantu«. Prva rezolucija[12] indikator je potrebe da se komunistički svjetonazor već zarana formira u svijesti mladog naraštaja, u kojoj je razvijanje stvaralačkih sposobnosti pravi zadatak. Time se ne rješava samo pitanje budućnosti

[9] Ibid., str. 36.
[10] Ibid., str. 31.
[11] Ibid., str. 33.
[12] Ibid., str. 52.

Digitized by Google

jednog pokreta, već se razrješava problem sudbine revolucioniranja ljudskog stvaralaštva u jednom društvenom sloju koji će stvaralaštvo jednom postaviti na mjesto otuđenog rada.

Druga rezolucija ukazuje na internacionalizaciju radničkog pokreta, ali »pomoćni međunarodni jezik esperanto«[13] dobija i značenje kulturnog medija putem kojeg će se razmjenjivati niz informacija i time plodotvorno prožimati različite kulture. Tako ova rezolucija govori i o stanovitoj otvorenosti kulturne politike KPJ naspram tadašnje plemensko-patrijarhalne začahurenosti koja dominira oficijelnom kulturom buržoaske monarhije, ali i nekih političkih stranaka, primjerice u HSS (istina, nešto kasnije ova stranka baca anatemu na intelektualce, ali to stvar samo pogoršava). Ovim se karakterizacija kulturne politike KPJ upotpunjava otvarajući horizonte koji počivaju prvenstveno na jednom novom i istinitijem humanizmu. Time se uspostavlja jedna relacija prema proklamiranom razvijanju stvaralačkih sposobnosti koje se neće funkcionalizirati u službi reprodukcije kapitala, kako to već čini buržoasko društvo, nego će postati misao jedne akcije koja se naziva »očovječenjem ljudskog društva« ili, kako se to ovdje kaže, »prelazak iz preistorije u civilizaciju«. No, ubrzo se situacija mijenja. Partija je pretrpjela snažan udarac od monarhističke reakcije i mora u ilegalnost. Nespremnost za djelovanje u ilegalnim uvjetima izaziva osipanje kadrova (hapšenja, fizička uništenja i drugo) i traženje izlaza u različitim rješenjima, što dovodi do frakcijskih borbi i konfuzije u programskim orijentacijama. To najbolje pokazuju Prva, Druga i Treća konferencija koje su održane u Beču i Beogradu između 1922. i 1923. godine.

Zabranjena je sva sindikalna štampa, zatvoreni su radnički domovi kao jedine kulturne ustanove radničke klase, zatim razna kulturno-umjetnička društva, guše se nacionalne slobode. Komunistička partija Jugoslavije gubi prostor za svoje legalno djelovanje na planu kulture, što pojačava potrebu za takvim (kulturnim) djelovanjem. Tada se događa nešto što ne bismo nazvali programskom preorijentacijom, ali što, u svakom slučaju, predstavlja stanovit pomak interesa KPJ za djelovanjem na drugim područjima. Partija je ugrožena u svojim korijenima, pa se sva postojeća energija usmjerava na pitanja opstanka. Naime, potreba za kulturnim djelovanjem pojačava se, iako se mogućnosti smanjuju. Jer, jedan od osnovnih uvjeta opstanka Partije jeste održavanje komunikacija i širenje komunističke ideje među novim i nekompromitiranim ljudima, te jačanje svijesti onih koji borbu nastavljaju. Tu je neophodno potrebno intenzivirati bar dvije stvari: cirkulaciju partijske štampe (kulturni medij) i osvještavanje kadrova (kulturni proces). Time raste značaj kulturne akcije Partije, ali se kulturni front sužava da bi korištena sredstva dobila na snazi. Zbog toga u dokumentima navedenih triju partijskih konferencija pitanja štampe i nacionalno-kulturnih sloboda dobijaju odlučujuća značenja. Upravo šovenska politika buržo-

[13] Ibid., str. 53.

Digitized by Google

azije jeste njeno najznačajnije oružje, ali i kamen kušnje, jer s nacionalnim pitanjem stoji ili pada povjerenje u KPJ. Partija svoj interes usmjerava na nacionalne osobitosti narodâ i nacionalnih manjina tadašnje Jugoslavije. Zalaže se za slobodnu upotrebu nacionalnih jezika i dijalekata srpskohrvatskog govora, štampanje listova, knjiga i časopisa na jezicima narodnosti, i ono što je najvažnije — zalaže se za potpunu ravnopravnost nacionalnih jezika, te otvaranje škola na jezicima narodnosti.[14] Naravno, u osnovi ovakve kulturne politike leži pravo svake nacije na svoj kulturni identitet i legitimitet koji je priznat u pravu na opredjeljenje do otcjepljenja svake nacije, što se, ipak, ne može poistovjetiti s »amputacijom« — kako se kaže u istom tekstu na str. 280 — a što bi značilo novo nacionalno ugnjetavanje. Smatram da bi bilo pogrešno tvrditi kako se tada kultura pretvara u puko sredstvo političke pragme. Baš obrnuto: jedna nova, zdrava političko-demokratska akcija postaje najmoćnije sredstvo kulturnog koncepta KPJ u njenoj borbi za ostvarenje historijske zadaće proletarijata. U nerazumijevanju ovakvog odnosa vidim i jedan od izvora kasnijih sukoba u KPJ na planu kulturne akcije. U ono vrijeme, kad se počinje polemizirati o idejnom skretanju proleterske umjetnosti, počinju kulturu podređivati njoj izvanjskim ciljevima, što je odvodi na povijesne stranputice. U prvom slučaju, između kulture i politike postoji odnos uzajamnog jedinstva, u stvari je ondje politika način postojanja jedne kulture, a drugi podrazumijeva otuđivanje jedinstvenog izraza društvenog življenja u dvjema podvojenim oblastima koje, onda, mogu opstati samo u odnosu supremacije jedne nad drugom, a tad se nameću samo dva izlaza: ukidanje supremacije i njihovo otuđenje na planu kulturne preobrazbe postojećeg svijeta ili uništenje dostignutog stupnja kulture i pad u barbarizam.

Ako se priznaje identitet nacionalnim kulturama, lakše se otkriva njihova klasna suština, što rezultira povoljnijim uvjetima za postizanje akcionog jedinstva proletarijata. Treći kongres[15] KPJ usmjerava programsku orijentaciju na pitanje kulturnog identiteta nacionalnih manjina i hegemoniziranih nacija u Kraljevini SHS, da bi u svojoj Rezoluciji o nacionalnom pitanju od sedam zadataka tri posvetio kulturnim problemima nacija: neograničena upotreba materinskog jezika, obavezno školovanje na materinskom jeziku o državnom trošku i kulturni razvitak nesrpskih nacija (onemogućen centralističkim Vidovdanskim ustavom).[16] Fenomen kulturne politike proširuje se i na agrarno pitanje otvaranjem problema ljudskijeg življenja seljaka.[17]

Četvrti kongres[18] održan je u Drezdenu u vrijeme produbljenih klasnih suprotnosti u zemlji. Frakcijske borbe razdiru Partiju, što oštro osuđuje Kominterna, ali i samo članstvo KPJ. Osma

[14] *Istorija XX veka*, zbornik radova, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 281.
[15] *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ*, cit. izd., str. 90.
[16] Ibid., str. 112.
[17] Ibid., str. 125.
[18] Ibid., str 145.

Digitized by Google

konferencija zagrebačkih komunista osuđuje te frakcijske borbe čija je likvidacija, prema riječima organizacionog sekretara Josipa Broza, prvi uvjet za konsolidaciju Partije. Takvo stanje u avangardi radničke klase posljedica je i idejne neizgrađenosti kadrova, što stvara potrebu za obrazovanjem i pridobijanjem novih ljudi u Partiju. Četvrti kongres smatra da se kao važno sredstvo za pridobijanje radničke većine mora koristiti svestran i aktivan rad u vanpartijskim (kulturnim) organizacijama (kao i u sportu, prosvjeti i drugdje).[19] Dakle, i u momentima najcrnjeg terora i ugroženosti Partija ne gubi vezu s kulturom, što govori o shvaćanju kulture kao uvjeta opstanka i horizonta budućnosti radničkog pokreta. Moglo bi se ustvrditi da silazna linija odnosa Partije i kulture ovdje zaustavlja svoj pad da bi u vrijeme Četvrte zemaljske konferencije, pa sve do pred drugi svjetski rat, interes Partije za zbivanja u kulturi, naročito umjetnosti, porastao do neočekivanih razmjera, i to povodom sukoba među komunistički orijentiranim umjetnicima i kulturnim radnicima, ako ih tako možemo nazvati s aspekta tadašnje situacije. Taj problem je doveo Partiju dotle da zapadne u ozbiljniju krizu iz koje samo što je (nakon frakcijskih borbi) izišla. Partija je pretpostavila borbeno jedinstvo polemikama o vrijednostima idejne orijentacije stvaralaca, što nimalo ne umanjuje ovaj problem i njegovo značenje za komunizam, ali je moglo, ionako oslabljenu i iznurenu Partiju, baciti u vrtlog novih konfrontacija iz kojih bi se u uvjetima ilegalnog rada teško izvukla.

Konsolidacija Partije u vrijeme Četvrte zemaljske konferencije naznačila je novu fazu povijesti radničkog pokreta u nas, te istakla i nove zadatke. Dio tih zadataka opet je posvećen kulturnoj problematici. Tu je u prvom redu pridobijanje radne inteligencije i izgradnja boljševičkog kadra. Rezolucija o štampi i literaturi jeste sada kulturna politika KPJ. Komunistička partija Jugoslavije izdaje niz listova, knjiga i časopisa. U partijsku literaturu ulaze sada i umjetnička djela. Partijska štampa je izraz otvorenosti prema radnim masama — od zahtjeva da se piše jezikom razumljivim onom kome je tekst upućen do aktualnosti obrađivane problematike.

Ovim se odnos Partije i kulture ne iscrpljuje. Riječ je samo o elementima koncepta u kojem se taj odnos zasniva, a za stvarnu praksu potrebno je istražiti djelovanje radničkih kulturnih organizacija, a naročito stvaralaštvo lijevih intelektualaca. Važno je istaknuti da KPJ od samog početka svog djelovanja ima i svoju kulturnu zadaću. Odnos Partije prema kulturnom segmentu mijenjao se u skladu sa historijskim okolnostima, jer je Partija bila isuviše mlada i nerazvijena da bi mogla odvajati malobrojni kadar za sve potrebne zadatke. Ona je napor usmjeravala ka onim pitanjima koja su bila sudbonosna po njen fizički opstanak. Stanje između dva rata, relativna mladost Partije, nedostatak intelektualaca u pokretu, malobrojnost vlastitog teorij-

[19] Ibid., str. 159.

Digitized by Google

ski spremnog kadra, krvavi teror režima i fizička uništenja kadrova nisu dozvolili da se kongresi ozbiljnije bave problemima stvaralaštva i kulture, iako je vizija te nove, »naročite socijalističke kulture« istaknuta u elementarnom vidu zalaganjem za humanizam partijskih zadataka. Pod humanizmom ovdje razumijem i njihovu životnost, odnosno aktualnost.

Komunistička partija Jugoslavije i kultura u narodnooslobodilačkom ratu

Komunistička partija Jugoslavije, organiziranjem ustanka i borbama tokom drugog svjetskog rata, započinje odlučno razdoblje po svoju sudbinu, ostvarenje onih ciljeva i zadataka koje je ispisala na svojoj zastavi. Rezultat te akcije i valjanost programa koji je tolike mase pokrenuo u borbu za njegovo ostvarenje poznati su nam, te ovdje nećemo analizirati poznate činjenice povijesti, već pratiti realiziranje kulturne politike KPJ u eposi najžešćih ratnih bitaka i najvećih krvoprolića. I zaista, u vrijeme kad vladaju ljudi koji se »laćaju pištolja na riječ *kultura*« nevjerojatno je da postoji neki pokret kojem je kulturna akcija jedan od razloga postojanja, te već zbog toga vrijedi ispitati karakteristike te kulturne politike. Samo dobro organizirana i konsolidirana partija mogla je u takvim uvjetima, s tako malim brojem članova, ali zato s poštenom prošlošću, okupiti milionske mase oko svojeg programa i u situaciji kada se uništavaju cijeli narodi, a svijetu navješćuje epoha u kojoj će biti uništena sva kulturna dobra i tek rijetkima biti dopuštena pismenost (vidjeti *Moje povjerljive razgovore* bivšeg gaulajtera Gdanjska), voditi kurseve za opismenjavanje nepismenih i škole za više stupnjeve obrazovanja u srcu porobljene Evrope.

Ulaskom u rat, podizanjem ustanka, te izvođenjem prvih borbenih akcija i osvajanjem prvog fizičkog prostora Komunistička partija Jugoslavije unosi u njega i novu kulturnu politiku. Tako se događa zanimljiva pojava da KPJ svoj kulturni koncept može slobodno realizirati tek u ratnim uvjetima. No to je samo poseban oblik slobode, jer svoje kulturne akcije KPJ može realizirati tek na slobodnoj teritoriji, koja je slobodna tek privremeno, sve dok se rat ne završi i ne postigne konačno oslobođenje. I tu se ne događa samo revolucionarna smjena političke vlasti, bez obzira koliko bila kratkotrajna; dešava se, prvenstveno, smjena kulturnih horizonata. Na scenu, umjesto nepristupačnosti elitne kulture, postavlja se opće pravo naroda na kulturu. Na mjesto nepismenosti i bezizglednosti za kulturni razvoj potlačenih dolaze težnje za opismenjavanje i vizija sretnije, ljudskije (kulture) budućnosti. Na mjesto tržišne kulture, u kojoj se pravo na kulturu ostvaruje i jednako je količini posjedovanog novca, dolazi amaterska narodna kultura. Uklanjajući tržišno posredovanje u kulturi, kulturna politika KPJ — jer tada ona kreira kompletnu politiku oslobođenih teritorija — uklanja i podjelu

Digitized by Google

rada (naravno, u elementarnom vidu). Privremeno na oslobođenoj teritoriji nestaje klasnih odnosa. Klasni neprijatelj sad je uglavnom uniformiran i nalazi se s druge strane fronta. Tad se jasno vidi da, kad je cilj proizvodnje života sloboda (ovdje je način te proizvodnje — borba/rat), da je moguća i reintegracija otuđenih snaga čovjeka u istinsku zajednicu, da se društvene uloge ne dijele i da je svaki čovjek jedinstvo pluraliteta, da nije određen u svom biću samo društvenom funkcijom. Ma koliko proizvodnja u tadašnjim uvjetima bila siromašna i nerazvijena, ona je proizvodnja za ljudske potrebe, a ne za profit. U to vrijeme sve društvene funkcije i svi proizvodni procesi podređeni su oslobađanju (koje je i opstanak), te je čovjek tadašnje slobodne teritorije mogao u dobroj mjeri osjetiti puninu razotuđenog čovjeka, bar kao mogućnost. Ne doživljava sebe kao otuđenje u raznim i podvojenim manifestacijama života. Tadašnji čovjek, recimo, član Partije, jeste i borac, i glumac, i politički radnik, i drug, i suprug, i učitelj, i učenik, i ranjenik i proizvođač hrane i odjeće itd. U organizacionim formama borbenog poretka tadašnje zajednice može se nazrijeti organizacija proizvodnje života u budućnosti, odnosno može se nazrijeti začetak ostvarenja Marxove ideje »naoružanog naroda«, a samo slobodan narod može biti i »naoružan narod«. Ovdje se, dakle, dokida socijalizacija u smislu društvene podjele rada i kastinsko zatvaranje koji, uzeti zajedno, svode čovjeka na njegovu društvenu funkciju. Zapravo, ukida se stanje razdvojenosti *citoyena* od *bourgeoisa*. U takvom konceptu ne postoji podjela vremena na radno vrijeme i vrijeme dokolice, jer ne postoji najamni rad, niti privatna, partikularizirana ličnost. Čovjek nema potrebe za traženje zaborava od otuđenog radnog vremena. Istina, nužno je rasterećenje od krvavih bitaka i gubitaka u njima, ali ako je riječ o borbi za slobodu, onda je to proces oslobađanja od porobljenosti, te su i njegovi nosioci slobodni ljudi, udruženi proizvođači vlastitog zajedničkog života. Ovi borci vode *svoju* borbu, za *svoju* slobodu, na *svoj* način i za *svoje* ciljeve, pa njihovo vrijeme nije vrijeme bilo kakvih otuđenja, već je istinski slobodno vrijeme, i to zbog toga što čovjek u njemu realizira svoje ljudske potencijale usmjeravajući ih ka najhumanijim ciljevima.

Naravno, ovdje nije zaboravljeno da je riječ o vremenu borbe za slobodu opstanka, za slobodu uvjetâ u kojima će se tek odvijati složeni i raznorodni procesi oslobađanja i razotuđivanja i da je čest rezultat neke kulturne akcije, recimo, tečaja opismenjavanja — smrt, učenika ili učitelja. Ali ono što je ovdje važno jest realnost ciljeva kulturnih aktivnosti u toku NOR-a. Nije bila riječ o prostoru fiktivne slobode i o smjeru nedostižnih stanja. Utopija je pronašla svoj *topos*. Sloboda je bila često prekidana kao stanje, no ona je prvenstveno proces koji prolazi kroz razna područja povijesnih zbivanja. Budući da se događala na oslobođenim teritorijama u navedenim oblicima i sadržajima, u svoj svojoj punoći i sjaju pojavljivala se kao nešto moguće i ostvarivo za sve i na svim mjestima. Tamo gdje je sloboda bila

Digitized by Google

ostvarena ona nije bila samo sloboda političkog djelovanja i golog egzistiranja već je izražavala prvenstveno kao oslobađanje ljudskosti.

Komunistička partija Jugoslavije odmah po izvođenju prvih oružanih akcija morala je uspostaviti određene oblike nove vlasti na svojoj teritoriji, kako bi mogla izvesti organizaciju života u novoj zajednici. Budući da se nova vlast javljala kao narodni organ, ta vlast je izraz njegove vlastite slobodne volje, pa početni oblici narodne vlasti imaju istinsku demokratsku osnovu. Začinju se u obliku narodnooslobodilačkih fondova i razvijaju preko odborâ i komitetâ za NOR — do narodnooslobodilačkih odbora na raznim stupnjevima društveno-političke organiziranosti. Ti prvi organi narodne vlasti organizirali su novi privredni, društveno-politički i prosvjetno-kulturni život. Inicijativu za ostvarenje tog života pokreće KPJ i brine se o realiziranju postavljenih zadataka.

Tokom NOR-a Komunistička partija ne održava kongrese iz razumljivih razloga koje diktira objektivna povijesno-politička situacija, ali ima jasan program, usvojen na Zagrebačkoj konferenciji (Petoj zemaljskoj). To nije oslabilo snagu i idejno-političko i akciono jedinstvo Partije, jedinstvo koje je, potpomognuto vojnim uspjesima ustanka i političko-revolucionarnim programom, ojačalo položaj Partije u narodu i omasovilo njeno članstvo. Pored toga, donosi i niz drugih rezultata. Iako se za KPJ ne može reći da je ikad bila dosljedno dogmatska, situacija je tražila monolitnost, ali i djelovanje u skladu s novonastalom situacijom, u kojoj se rješenja nisu mogla tražiti u propisanim obrascima djelovanja. To je rezultiralo visokom fleksibilnošću i akcionom efikasnošću, što je sve skupa pomoglo Partiji da stvori takvu praksu u kojoj će neprestano ponovo ispitivati povijesnu ispravnost svojih odluka. U nizu povijesnih uzroka i ovo je bilo jedno od mjesta u našem raskidu sa staljinizmom.

Zbog toga već od samog početka KPJ otvara, pored političke, široku kulturnu frontu revolucije. Vizija bolje budućnosti za koju se borilo nije mogla biti usvojena od ljudi čiji duhovni horizonti ne prelaze granice održanja gole egzistencije. Samo intenzivna i cjelovita kulturna akcija mogla je stvoriti tle, povijesno tle na kojem će se razvijati nova kultura bratstva i jedinstva slobodnih naroda i ljudi. Naime, tek akcijom prosvjećivanja bilo je moguće pripremiti narod, koji je stoljećima tavorio na dnu povijesti, za izvršavanje zadaće koju u povijesti ima klasa proletera. U protivnom, primamljivi ciljevi NOR-a ostali bi puke sanje tankog sloja obrazovanih, što bi otupilo revolucionarnu oštricu i ciljeve revolucije postavilo u najboljem slučaju na horizont poboljšanja političko-ekonomskog položaja klase potlačenih. Revolucija bi bila zamijenjena reformom. Najbolja potvrda tome jest činjenica da se prilikom vrednovanja pojedinih partizanskih jedinica vrednovao i kulturno-prosvjetni rad[20] jedna-

[20] *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, zbornik, »August Cesarec«, Zagreb, 1975.

Digitized by Google

ko kao i zalaganje na borbenom položaju. Kulturna funkcija u NOB nije mogla imati dekorativni karakter ako je ona bila komponenta revolucionarnog oslobađanja čovjeka, a upravo to i jest bila, bila je kultura revolucionarnog vremena i življenja u njemu.

Kulturni koncept koji tokom NOR-a realizira KPJ u svojoj osnovi ima ideju revolucioniranja ljudskih potreba[21] (odnosno razvitka bogatstva — kako to kaže A. Heller). Ne samo da se mijenja oblik ranijih ljudskih potreba u kulturi, uz njihovo zadovoljavanje u novim i drukčijim društvenim uvjetima, već se javljaju i razvijaju nove potrebe, a to je u biti horizont revolucije ljudskog života. Ono što je suštinska, revolucionarna novina u kulturi jest bitno drukčiji okvir zadovoljavanja tih potreba. U najvećoj mogućoj mjeri briše se razlika između izvođačâ i publike, jer svi postaju akteri jedne kulturne revolucije, a to je, opet, moguće samo uz uklanjanje tržišta kao posrednika u kulturnom životu. Svi sudionici NOR-a jesu kolektivni stvaralac povijesti i povijesnih temelja života. U tom slučaju, individualne stvaralačke akcije, odnosno individualni stvaraoci, ne izdvajaju svoj rad u posebnu djelatnost, u sferu otuđenu od naroda, naime, umjetnost ne biva izdvojena na osnovi podjele rada, već na postojanju talenta postaje integrativni dio nove zajednice. Ona nanovo zadobija izgubljene magijske moći (zapravo, namjene) kakve je imala u sinkretizmu prethistorijske plemenske zajednice. Sižei kulturne akcije u NOR-u, u najvećoj mogućoj mjeri, integriraju umjetničke i ostale kulturne elemente s onima iz stvarnog života. Horizonti kulturne akcije otvaraju nove horizonte životu. Ako je negdje i rečeno da život piše romane, onda je to ostvarivano upravo u NOR-u, i to ne rijetko — što je stoljetni san umjetnika[22] — tako da se izbrišu granice između stvarnog i imaginarnog. Romaneskni likovi kretali su se zbiljom. Bilo je to vrijeme kad je dio čovječanstva živio svoje ideje. U tom slučaju postavlja se pitanje partijnosti naše partije. Teško bi se za KPJ moglo reći da je tokom NOR-a ispunjavala sve zahtjeve školske definicije klasične političke partije. Prvo, ni vremena nisu bila klasična, već revolucionarna. A zatim, njeno djelovanje, odnosno mjesto u društvu koje se stvaralo bilo je više kvalitet nego poseban organ društvenog bića u nastajanju, kojemu se ona otvarala i kojeg je povijesno mijenjala. Zbog toga između nje i naroda nije moglo biti dogmatskih pregrada i kočnica konačnom srastanju. I ovdje je budućnost već pokazala svoje obrise. Mislim da je tadašnje djelovanje KPJ bilo, u osnovi, proces dokidanja partije u njenoj povijesno-zbiljskoj misiji. Ako je već tada bila savez komunista s narodom, a ne samo komunista međusobno, centralizam kao ustrojstvo već zarana u povijesti naše Partije jest koheziona, a ne hegemona sila.

---

[21] Agnes Heller, *Potrebe i vrednosti*, »Nolit«, Beograd, 1981, str. 72—81.

[22] Ivan Goran Kovačić, *Junaštvo je prestalo biti iznimka*, u zborniku *Bihaćka republika*, tom I, Regionalni muzej Pounja, Bihać, 1965, str. 557.

Digitized by Google

Iz takvog položaja, značenja i uloge KPJ proizlazio je i način njenog rada u narodu, odnosno stav prema programu rada u cjelini i njegovim komponentama posebice. Partija u to vrijeme nije imala potrebe da mijenja programsku orijentaciju u samom osnovu. Mijenjale su se metode i sredstva revolucionarne borbe. Sve ono što se nalazilo u konceptu kulturne politike predratnih dana ovdje se, u najširem smislu riječi, počinje primjenjivati. Ali ne više kao alternativna kultura u buržoaskoj državi, već kao istinska narodna kultura na slobodnoj teritoriji. Bez obzira na to koliko je kulturna akcija sadržajno bila siromašna i nerazvijena, mjereno parametrima buržoaskog koncepta kulture, jer ovdje je sadržaj revolucija, a ono što je za građansku kulturu sadržaj ovdje je forma, koja, istina, ponekad ima značenje sredstva. Dakle, bez obzira na spomenuto siromaštvo, ova kulturna akcija značenjski je bogata, jer se u njoj i njome ostvaruje očovječenje, upravo zbog revolucije koja je njen sadržaj. U toj kulturnoj akciji nazire se totalni čovjek Marxovih *Ranih radova.*

I zaista, sad se sve ono rečeno u predratnim programima ostvaruje. Dosljedno se ostvaruje ideja besplatne škole i škole u funkciji revolucioniranja ljudske zajednice. Ne samo da narod bira suce, već je i sâm sudac i izvršilac svoje volje. Najširа demokratska akcija provodi se u rješavanju humanitarnih problema. Nezbrinuta djeca, starci, nemoćni, ranjeni, bolesni ne samo da su stekli pravo na zbrinjavanje, već je to postalo i obaveza koja se izvršava. Bitka za ranjenike na Neretvi već je klasičan primjer humanizma. »Svi za jednog, jedan za sve!« — ideja je koja zaista živi u narodu i tom istom narodu pomaže da u tim vučjim vremenima opstane u svom ljudskom obličju. Čovjek, usprkos ratu, kad je ljudski život na cijeni koliko i metak koji će ga ubiti, postaje u praksi politike koju realizira KPJ najveća vrijednost. Ma koliko ideali slobode, prava na jednakost, ideali bolje sutrašnjice bili tek ideali, ipak je živi čovjek na prvom mjestu, a to onda potvrđuje istinitost ideala. Ljudska solidarnost postaje najveća tekovina nove kulturne akcije. No, budući da se mijenjaju uvjeti ostvarenja određene kulturne politike, mijenja se i njezin kurs. Više se ne radi na tome da kulturna politika KPJ nadomjesti narodu kulturu u koju ranije nije bio pripušten, već se dosljedno sprovodi koncept kulturne demokracije. U kulturni život unose se sadržaji koji ranije, sa stajališta buržoaskog poimanja kulture, bijahu smatrani rezidualnom kulturom, kulturom nižeg reda. Svoju satisfakciju doživljavaju zajedno s klasom koja se vraća na historijsku pozornicu, ali ovog puta kao pobjednica.

Provodeći kulturnu politiku započetu u predratnom periodu, KPJ se mora prilagođavati novonastaloj situaciji, pronalazeći rješenja za koja nisu postojala prethodna iskustva, pa, prema tome, ni obrasci ponašanja. Djeluje se u uvjetima jedinstvene borbe, ali frontovi su različiti i višeslojni, tako da nema jedinstvenih rješenja ni recepata. Kulturno nasljeđe je raznovrsno i

Digitized by Google

sadržaji kulturne akcije se međusobno razlikuju, kao i uvjeti u kojima se ona realizira. Kulturna politika se realizira, ali i kreira, na razini manjih društveno-političkih jedinica, što joj daje demokratski, decentralizirani i narodni karakter akcije koja dolazi »iz baze«. Direktive za generalnu liniju rađaju se iz stvarne akcije, a ne iz apstraktnih zakona. Postojala je, u stvari, dvosmjerna komunikacija. U osnovnim ćelijama vlasti stvarani su prijedlozi i pokretane inicijative koje su bile diskutirane na višoj razini, da bi se opet vratile natrag u bazu čija je praksa bila konačni kriterij istine. Ako bi se pokazale neprimjerenima, brzo i bezbolno su napuštane. Tako se rađala jedna demokratska politika u kojoj je KPJ poštovala različitosti i specifičnosti uvjetâ prepuštajući nižim organizacionim cjelinama djelovanje u skladu s uvjetima u kojima se procesi odvijaju i na taj način praktično realizira dijalektičku, a ne dogmatsku zakonitost u svojoj politici. To je ono isto načelo po kojem je Josip Broz odlučio da rukovodi Partijom iz zemlje, a ne iz inozemstva, odakle nije imao uvida u zakonitosti procesa povijesnih pojava. Tako se rađao projekt iz samog života, a ne kao knjiška dedukcija.

Budući da se Komunistička partija Jugoslavije početkom ustanka organizirala kao vojna formacija, logično je da je svoj program morala realizirati prvenstveno unutar vojnih jedinica, što je služilo kao verifikacija programske valjanosti i kao iskustvo koje se može prenijeti na druga područja tadašnjeg društvenog života. Vojne jedinice imaju svoje tečajeve za opismenjavanje, ideološko obrazovanje, svoju ćtampu, umjetničke institucije i drugo. KPJ je u toku NOR-a imala koncept cjelovitog i razvijenog društvenog života. Nastojalo se u svakodnevni život uvesti što više raznovrsnih sadržaja, što bi ga učinilo bogatijim i smislenijim. Pažnja se poklanjala čak i takmičarskom sportu. Još u 1941. godini igraju se nogometne utakmice, a 1942. se osniva prvi nogometni klub (»Podgrmeč« iz Sanskog Mosta). Ubrzo nakon osnivanja organâ narodne vlasti na njih se prenosi cjelokupna organizacija društvenog života, tako da odnos između KPJ i kulture možemo pratiti posredno preko dokumenata najviših organa narodne vlasti, u kojima KPJ ima rukovodeću ulogu.

Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Bihaću perfektuira već razvijenu i raznovrsnu kulturnu akciju. Narodnooslobodilačkim odborima na svim razinama postavljeni su zadaci da, pored ostalog, organiziraju kulturno-prosvjetni rad i propagandne aktivnosti[23], a u Rezoluciju Prvog zasjedanja AVNOJ-a ulazi odluka da se podigne prosvjetni nivo naroda.[24] U Izvršnom odboru AVNOJ-a izvršena je podjela operativnih područja, pa tako potpredsjednik AVNOJ-a, dr Pavle Savić, postaje rukovodilac Prosvjetnog odsjeka[25], a Veselin Ma-

[23] *Bihaćka republika*, zbornik, tom II, cit. izd., str. 226.
[24] Ibid., str. 226.
[25] Ibid., str. 235.

Digitized by Google

sleša rukovodilac Propagandnog odsjeka[26], koji u svojoj nadležnosti ima i kulturu u užem smislu. U Nacrt odluke o mjesnim organima narodne vlasti[27] prosvjetna i kulturna djelatnost postaju redovan dio posla tih organa. Ne treba zaboraviti da u to vrijeme nije bila protekla ni godina i pol dana od početka NOR-a. Sudeći prema izvještaju o radu Prosvjetnog odsjeka[28] od 25. decembra 1942. godine u Bihaću, kulturna akcija ima prvenstvenu zadaću suzbijanja nepismenosti, no radom Narodnog univerziteta[29] poduzimat će se napori značajnijeg kulturnog razvitka narodnih masa. Za tu svrhu donesen je i Statut Narodnog univerziteta, iz kojeg navodimo član 1:

»U današnje doba narodno-oslobodilačke borbe kad široki narodni slojevi, lišavani do sada škole, osjećaju najoštriju životnu potrebu za pravim znanjem i naukom i kad im je fašistički neprijatelj razorio, delom kompromitovao, a delom uništio stare školovane kadrove, javlja se nasušna potreba za školom koja će pružiti naučna znanja najširim narodnim slojevima i stvoriti nove školovane kadrove, ponikle u samoj narodno-oslobodilačkoj borbi. Radi toga se osnivaju Narodni univerziteti. Cilj narodnog univerziteta je da stavi na raspoloženje čitavom narodu sva naučna znanja, neophodna njegovoj borbi i razvoju, kao i stvaranje novih školovanih kadrova.«

Već je ovdje prisutna koncepcijska orijentacija kulturne politike koju provodi KPJ. U prvom redu, ovdje je ostvarenje prava cjelokupnog naroda na kulturu. Briga za kadrove i prenošenje naučnih spoznaja govori, također, o podruštvljavanju kulture, ali i o neophodnosti znanja za ostvarenje revolucije i znanstvenog zasnivanja društvene organizacije života. Slijedeća oznaka takvog koncepta kulturne politike sadržana je u članovima 2. i 3. spomenutog Statuta, a govori o realnosti akcije na osnivanju narodnih univerziteta. I ono što zavređuje posebnu pažnju jesu temelji samoupravnih odnosa u kulturi. Članom 5. zahtijeva se plenum polaznikâ i nastavnikâ svakog tečaja, na kome će se ravropravno i kritički analizirati radni procesi i rezultati rada na tečaju. Ovo je primjer neposredne samouprave u kojoj, pored ostalog, nema odnosa subjekt—objekt (gdje je predavač subjekt, a polaznik objekt obrazovanja), što otvara horizonte novom moralu. Sudionici neposredno odlučuju o svom radu, i to ostvarujući koncept samoobrazovanja. Tako se isključuje manipulacija, svođenje polaznika na puki predmet obrazovanja i otvaraju prostori za mogućnost samoaktualizacije.

Treći sačuvani dokument iz dana Bihaćke republike, «Uputstva nastavnicima-cama za rad u osnovnim školama«[30], upotpunjuje spoznaje o kulturnom konceptu koji realizira KPJ u toku NOR-a. Prije svega, ostvaruje se pravo svih na obrazovanje, jer

[26] Ibid., str. 236.
[27] Ibid., str. 241.
[28] Ibid., str. 253.
[29] Ibid., str. 262—265.
[30] Ibid.

Digitized by Google

se škole otvaraju »svuda gde ih nije bilo«[31], a realiziranje tog prava postavlja se kao obaveza izvršenja organima narodne vlasti. Duh nove kulture veoma je tolerantan prema sadržajima nastave iz stare škole koji predstavljaju povijesnu istinu u duhu historijskog materijalizma i služe oslobodilačkoj funkciji nastave. Tako: »Istorijsko se gradivo mora izučavati na podlozi stroge nacionalne ravnopravnosti, slobode i bratstva svih naroda Jugoslavije, tako da ono obuhvata ukratko prošlost i sadašnjost svih naroda.[32] Naučna podloga nastavnim programima preusmjerava se i zasniva na dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Poštujući historijsku situaciju, u nastavi se ostavlja vjeronauka, ali se ona mora realizirati u duhu uzajamne vjerske trpeljivosti, a ne smije dijeliti čovjeka od čovjeka. Poseban zadatak nastave jeste da se razvija svijest o ciljevima i zadacima narodnooslobodilačke borbe. Time se u realizaciju nove kulturne politike uvodi i svijest o njenim ciljevima, što je nužan zahtjev podruštvljavanja kulture i revolucioniranja kulturnih potreba.[33]

AVNOJ potvrđuje i Statut Kazališta narodnog oslobođenja Jugoslavije. Taj dokument nije sačuvan[34], ali činjenica da je on usvojen govori o širini kulturne akcije tokom NOR-a, koja se ogleda u raznovrsnosti akcija i djelatnosti, ali i u demokratskom uređivanju odnosâ u kulturnoj politici. Kazalište je imalo samoupravne organe, dok je programska koncepcija bila revolucionarno opredijeljena, a svi odnosi su se rješavali demokratskim putem. Dio kulturne akcije stavljen je u nadležnost Propagaddnom odsjeku Izvršnog odbora AVNOJ-a, a obuhvaćao je štampu i rad Kazališta narodnog oslobođenja. Taj rad bi se trebao pretvoriti u masovan pokret kulturnih grupa, što se kasnije i ostvarilo, jer je svaka veća jedinica imala svoju kulturno-umjetničku grupu. Period NOR-a i početna iskustva stvaraju potrebu drukčijeg partijskog djelovanja. Kulturni horizont koji je otvorila revolucija zahtijevao je nove i sposobne kadrove. I dok je Partija u znatnom dijelu svog djelovanja između dva rata bila zatvorena za većinu intelektualaca[35], čak se na njih gledalo s podozrenjem kao na predodređene kolebljivce, u NOR-u se događa preokret. Umjetnici, znanstvenici, publicisti i ini intelektualci općenito opredljeljuju se za NOR kojem i pristupaju, jer im omogućava da se ciljevi revolucije masa ostvaruju uz njihovo neposredno učešće. Stoga intelektualci postaju značajna snaga koja se stavlja na raspolaganje KPJ, a uskoro postaje i njen važan dio. Pristupanje poznatih intelektualaca NOR-u utječe i na brže opredjeljivanje širokih narodnih masa za program KPJ. Takav efekt imao je prelazak Vladimira Nazora i Gorana Kovačića partizanima u Hrvatskoj, prvenstveno među hrvatskim naro-

[31] Ibid.
[32] Ibid.
[33] Prvoslav Ralić, *Nove ljudske potrebe i revolucija*, »Gradina« — Niš, »Jedinstvo«, Biblioteka »Misao« — Priština, 1978, str. 88—91.
[34] *Bihačka republika*, zbornik, tom II, cit. izd., str. 512.
[35] Zorica Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija*, »Političke teme«, Biblioteka suvremene političke misli, Zagreb, 1980, str. 98.

Digitized by Google

dima. U tom smislu indikativan je podatak iz pisma Edvarda Kardelja drugu Titu o stanju u Sloveniji, datiranog 14. decembra 1942. godine: »Kulturni radnici su gotovo 100% u OF (Osvobodilnoj fronti — T. D.), i to sa sviju područja umetnosti i nauke. U Partiju su primljeni n.pr. univerzitetski profesori, umetnici, kompozitori, kazališni glumci. Postoji takozvani »matični odbor kulturnih radnika«, koji vrlo aktivno radi na tom području. Taj naš uticaj u velikoj nam meri omogućava stalno držati simpatije Ljubljane na strani OF.«[36] Ovo ne bismo nazvali preokretom u politici Partije prema intelektualcima. Osnovana na marksističkoj nauci, Partija je uvijek trebala znanstvenike i druge intelektualce, ali su tadašnji intelektualci bili proizvod građanskog društva i njegovog obrazovnog sistema, a situacija ilegalnog rada nije dozvoljavala rizike masovnog primanja u redove članstva intelektualaca pripremljenih za reprodukciju građanskog kulturnog koncepta. Drugi svjetski rat je bio ispit savjesti za sve napredno čovječanstvo, a učešće u NOR-u za naše intelektualce bilo je praktični ispit morala.

Najpoznatiji umjetnici i znanstvenici Jugoslavije bili su sudionici NOR-a, pa bilo da su se borili s oružjem u ruci ili su svoje intelektualne snage stavili u službu širenja komunističke ideje. Razloge za takvo masovno opredjeljenje intelektualaca za NOR treba tražiti u istovjetnosti oslobodilačkih funkcija revolucije i stvaralaštva.[37] Otvorenost Partije prema svemu naprednom morala je rezultirati tolikim bogatstvom i raznolikošću, slojevitošću kulturnog života u NOR-u.[38] Sudioništvo tolikih značajnih intelektualaca moralo je razviti tako bogat, raznovrstan i intenzivan život.

Još tada, u začecima ovovremene kulturne politike, postavljeno je načelo revolucioniranja kulture. Prvi kulturni činovi bili su, u stvari, kidanje veza sa kulturom starog društva i uspostavljanje novog kulturnog koncepta. Ruše se buržoaske institucije i uspostavlja jedan novi, demokratski odnos naroda prema kulturi, koji je onda proces deinstitucionalizacije kulture. Primjerice, jedna od temeljnih institucija buržoaske kulture jest mit, nacionalni mit.[39] Revolucija ruši mitove, razgrađuje mitsku svijest[40] i stvara svijet u kojem ljudi svoj identitet zadobijaju rušenjem svih apstrakcija. Novi društveni odnos ne uspostavlja institucije kao izvor bića, već kao zbiljsku izmjenu svijeta. Budući da se sloboda i stvaralaštvo sjedinjuju u zbiljskom procesu, ne može ni biti mjesta novoj mitologiji u tadašnje vrijeme.

---

[36] *Bihaćka republika*, zbornik, tom I, cit. izd., str. 236.

[37] Veljko Vlahović, *Revolucije i stvaralaštvo*, Mala politička biblioteka BIGZ, 1973, str. 119.

[38] *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, cit. izd.

[39] Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Treći program Radio-Beograda, br. 2/1969.

[40] Ibid.

Digitized by Google

Razvoj NOR-a i slijed događaja predstavljali su konstantan uspon i uspjehe koji su rezultirali i razvojem narodne vlasti i sadržajnijim životom društva na slobodnim teritorijama. Drugo zasjedanje AVNOJ-a i osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja donose viši stupanj i sigurniju organizaciju društveno-političkog života, što ima pozitivne posljedice po kulturni život, koji sada dobija programe, organizaciju, kadrove, ciljeve i zadatke, što ovog puta nisu institucionalni okviri u tradicionalnom poimanju kulturnih institucija, već odgovarajuća sredstva integracije kulture u jedinstven zbiljski život.

Kulturnu politiku koju je KPJ inicirala tokom NOR-a možemo pratiti i na drugim razinama. Još 1941. godine kulturni radnici Slovenije, na inicijativu KPJ, ulaze u OF i održavaju Prvi plenum kulturnih radnika OF[41], i to nepuna dva mjeseca nakon dizanja ustanka u Sloveniji, 11. septembra 1941. godine, a drugi već u februaru 1942. godine. Slijedili su kongresi i konferencije kulturnih radnika-partizana iz raznih kulturnih područja. Koncem 1942. godine u Bosanskom Petrovcu održavaju kongres zdravstveni radnici BiH. U jesen 1943. održana je konferencija prosvjetnih radnika BiH, a u zimu 1943. godine kulturni radnici Dalmacije održavaju na Hvaru svoj kongres kao pripremu za Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske, koji je kasnije održan u Topuskom. Poslije ovoga svoj kongres održavaju pravnici i mnogi drugi.

Na kongresu u Topuskom naročita pažnja posvećena je mjestu i ulozi umjetnosti i publicistike u NOR-u, te pripremi za rad u slobodi. Kongres se bavi i aktuelnim pitanjima znanosti, revolucijom i prirodnim znanostima, postavlja se problem društvenog angažmana i definira vizija slobodnog života.[42] Možda će nabrajanje tema[43] obrađenih u podnesenim referatima na kongresu najbolje ilustrirati širinu i stanje kulture u tom trenutku naše povijesti:

O putu naše književnosti — referent Petar Lasta.
O publicistici i novinarstvu — referent Mladen Iveković.
O kazališnoj umjetnosti u NOB-u — referent Đoka Petrović.
O muzici — referent Miroslav Spiller.
O samonikloj narodnoj umjetnosti — referenti Ivan Ćaće i Franjo Mraz.
O likovnoj umjetnosti — referent Vanja Radauš.
O razvoju modernih prirodnih znanosti — referent Ivan Supek.
O arhitekturi i građevinarstvu — referent Miro Ostrogović.

Takva djelatnost i solidna organizacija omogućili su da kulturni radnici spremno preuzmu organizaciju kulturnog života u oslobođenoj domovini. Gotovo sve najvažnije kulturne institucije nove Jugoslavije imale su svoj nukleus u NOR-u. Tokom

[41] *Kultura, revolucija in današnji čas*, zbornik, Peti sklic kulturnih delavcev osvobodilne fronte 1978, Ljubljana, 1979.

[42] *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske*, u zborniku *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, cit. izd.

[43] Ibid.

Digitized by Google

NOR-a rade stručne škole za ondašnje društvene potrebe, vojno-oficirski tečajevi, tečajevi za zdravstveno osoblje, učiteljski tečajevi i drugi. Mnoge izdavačke i publicističke institucije aktivno djeluju u NOR-u, da bi kasnije nastavile rad u slobodnoj zemlji. U NOR-u, na inicijativu umjetnika-članova KPJ, formiraju se klubovi umjetnika koji angažiraju umjetnike partizane i komuniste. U normativnim aktima organâ vlasti donose se i zakoni o čuvanju kulturnog nasljeđa. To je mogla samo jedna cjelovita društvena revolucija. Horizonte toj revoluciji otvarala je KPJ, uz značajno sudjelovanje kulturnih radnika.

Značajnu ulogu u razvoju kulturnog života imala je, pored ostalih medija, partizanska štampa, koja je bujala jednako i na okupiranoj i na oslobođenim teritorijama. Intenzitet izlaženja, primjerenost tematike, razumljiv jezik i usmjerenost stvarnim potrebama potpuno su je podruštvili i učinili nezaobilaznom frontom revolucije.

Partija i kultura u oslobođenoj zemlji

Pobjeda antihitlerovske koalicije i oslobođenje zemlje snagama koje je predvodila KPJ predstavlja historijski okvir realizacije zadataka koje je KPJ preuzela. To pretpostavlja ispunjavanje prvog i presudnog zadatka u ostvarenju historijske zadaće proletarijata — uspostavljanje diktature proletarijata. Međutim, mnogo toga se suprotstavlja ostvarenju poduzetih napora. Na mladu Titovu državu vrše se pritisci sa svih strana. Sukob zamalo da izbije i prije kapitulacije sila osovine. Pored toga, zemlja je ratom opustošena i stanovništvo desetkovano. Politički program KPJ bio je na velikoj kušnji. I ranije zaostala privreda, sad je ostala bez materijalne podloge, te bez znatnog dijela obrazovnih proizvodnih kadrova. Treba započeti s ogromnom hipotekom. Ali ono što je Partija postigla u NOR-u i što je kasnije bilo nepresušno vrelo stvaralačke energije novog življenja jeste jedinstvo narodâ nove Jugoslavije i ogromno povjerenje u KPJ.

Opće karakteristike historijskog okvira cjelokupne aktivnosti KPJ[44] i nove Jugoslavije vrijedile su i za kulturu. Tokom NOR-a KPJ je izgubila mnogo intelektualaca, umjetnika, znanstvenika, publicista, marksista naročito. Ali, kulturni život započet u NOR-u i silan zanos koji ga je nosio činili su da se gubici i teškoće pretvore u izvore nove energije.

Po svršetku NOR-a društveni život započinje uspostavljanjem potpune vlasti organâ nove, radničko-seljačke države predvođene Komunističkom partijom Jugoslavije. Utemeljena u NOR-u, s već znatnim iskustvom, nova država se mora suočiti s nabrojanim problemima, ali i s ostacima stare svijesti, i, što je najvažnije, s jakim nosiocima reakcionarne svijesti. Neprijatelj, iako vojnički

[44] Pero Morača, dr Dušan Bilandžić, dr Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije, kratak pregled*, »Rad«, Beograd, 1976.

Digitized by Google

poražen, poduzima borbene akcije i izvana i iznutra. Nova država započinje i novu kulturnu akciju. Počinje utoliko ukoliko je sada cijela zemlja slobodna i što je osnova koncepta već provjerena tokom NOR-a. Ta nova kulturna politika bit će sad oficijelna kulturna politika socijalističke države, a predstavljat će realizaciju načelâ stvorenih tokom NOR-a. Kolektivizacija, koja zahvaća značajne prostore, uz eksproprijaciju buržoazije, predstavlja okvire podruštvljavanja životnih procesa u novoj državi. Val demokratizacije vjerojatno je najvažnija kvaliteta nove kulturne politike. Prostori koje demokratizacija osvaja otvaraju se u svim područjima društveno-historijskog tkiva. Ne samo da mase ulaze u prostore kulture, nego se u kulturi otvaraju mogućnosti za nove kulturne procese. Kulturnim područjima postaju i ona koja su ranije bila izopćena iz kulturnog života, i to kao manje vrijedni oblici narodne kulture.[45]

Prvi poslijeratni kongres, Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, održan je u uvjetima staljinističkih optužbi i udara na jedinstvo KPJ. Koliko god bio značajan po svojim odlukama kao pobjednik načelâ vlastitog puta u socijalizam, taj kongres donosi i važne odluke o kulturi za kakvu će se zalagati KPJ. Partija od samog oslobođenja — a to je Kongres potvrdio — pridaje ogromno značenje kulturi. Ovog puta, za razliku od tri prethodna kongresa, u Programu KPJ kultura biva jasno definirana kao poseban programski zadatak. Dok je ranije kulturna politika bila svedena na područje djelovanja pojedinih kulturnih medija i predstavljala ostvarivanje elementarnih prava na kulturu[46], sada se na kulturu gleda kao na kvalitet i smisao ljudskog življenja.[47] Riječju, kultura dobija dimenziju historičnosti. Dok se prije rata govorilo o pravu na neke oblike kulture, ovdje se uspostavlja nova dimenzija — kulturni razvoj,[48] što, po mojem sudu, predstavlja revolucioniranje kulturne politike KPJ. To dinamiziranje pretpostavlja visok stupanj podruštvljavanja kulture. Razvitak kulture moguć je samo razvitkom društvene zajednice, a njega nema bez slobode ljudi u toj zajednici, bez oslobađanja njihovih ljudskih potencijala.[49] To znači da kultura za kakvu se zalaže KPJ nije više alternativna kultura, a njen najznačajniji zadatak jeste osvajanje novih područja kulture kao načina življenja jedne društvene zajednice. To je i viši stupanj razvijenosti kulture od onog koji bi se svodio samo na ostvarenje prava na kulturu koje je netko otuđio klasama potlačenih.[50]

Dimenzija kulturnog fenomena prožima u Programu KPJ sva područja političke akcije KPJ. Kulturu kao interesno područje[51]

---

[45] Dr Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, »Prosveta«, Beograd, 1977, str. 444.

[46] Ibid.

[47] *Program i Statut KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 48.

[48] Ibid., str. 46—48.

[49] Erich Fromm, *Bekstvo od slobode*, »Nolit«, Beograd 1977.

[50] Dr Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, cit. izd.

[51] *Peti kongres KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 46.

Digitized by Google

nalazimo u procesima učvršćivanja i izgradnje nove vlasti, industrijalizacije zemlje, socijalističkog preobražaja sela, u učvršćivanju i usavršavanju JNA, podizanju životnog standarda radnih ljudi, djelovanju Narodne fronte, sindikata, omladine i Antifašističke fronte žena.

To široko područje koje zauzima kultura ukazuje na značaj kulturne akcije po KPJ. Usprkos činjenici da kultura postaje posebno područje Programa KPJ, koncept kulturne politike KPJ ne počiva na sektorskom poimanju kulture. Zbog toga se kultura ne pojavljuje u programskoj orijentaciji KPJ, iako se javlja u nekim segmentima, kao puko sredstvo političkog projekta i političke akcije. Naprotiv, u otuđivanju organâ vlasti, u birokratizaciji vidi se značajna prepreka kulturnom razvitku zemlje. Višeslojnost kulturnog koncepta iz prvog poslijeratnog programa zasniva se na snažnoj politizaciji kulturnog programa, što ne potire malopređašnju tvrdnju, jer kulturna politika ima za cilj »likvidaciju ideoloških ostataka kapitalizma u svijesti širokih narodnih masa i njihov odgoj u duhu socijalizma«[52]. Za tu svrhu potrebno je proširiti mrežu institucija za elementarnu difuziju kulture, ojačati materijalnu osnovicu kulturnih djelatnosti, a kulturne institucije pretvoriti u područje borbe za marksističko-lenjinistički koncept kulture.[53] No, u jednom momentu kulturna politika KPJ, pod utjecajem iskustava kulturne politike SSSR-a, težeći ubrzanom napretku socijalizma, instrumentalizira, rekao bih, postvaruje kulturu, pretvarajući je u puko sredstvo te izgradnje. Zamjenjuje sredstvo ciljem. Ostaci dogmatske misli ne vide da se bitka za socijalizam dobija prvenstveno razvojem kulture, odnosno da revolucionirajući kulturu stvaramo socijalizam. Jer socijalizam nije prost zbir svih instrumenata (vlast, vojska, privreda, kultura, prosvjeta — gdje ovo predstavlja sektore društvenog života), nego je prije djelovanje novih društvenih snaga i odnosâ u procesu reintegracije tih oblika nekadašnjih sektora u jedinstven život ljudske zajednice. U tom smislu idejnost umjetnosti neće se ogledati u obavijanju političkih parola plaštom estetike, nego će prije biti osvajanje umjetničkih istina od strane narodnih masa. Ta idejnost umjetnosti jeste otvaranje novih horizonata slobode, a ne zatvaranje slobodne umjetnosti u horizonte porobljavajuće birokratske politike.

No i za takav koncept kulturne politike ne može se reći da je u potpunosti dogmatiziran. Iako pojedinci u dnevnoj političkoj praksi nastoje zavesti socrealizam kao vladajući i jedini ispravni umjetnički izraz koji ima dignitet istinitosti, te tako okoštati umjetnost, partijska politika na najvišem nivou ne podliježe takvim zastranjivanjima i nigdje ne propisuje obrasce stvaranja. Mislimo da sukobi, koji u nas nikad nisu uspjeli zaustaviti povijesni proces, izviru prvenstveno iz pozitivističkog tumačenja umjetničkog bića, gdje je umjetnost prvenstveno činjenica, mate-

[52] Ibid.

[53] Ibid. str. 48.

Digitized by Google

rijalna činjenica istrgnuta iz svog umjetničko-društvenog prosedea i gurnuta u funkciju jedne druge otuđene oblasti života. Izbijanjem procesualnosti iz dimenzija imanentnog, ali i transcendentnog života umjetnosti, umjetničke činjenice bivaju točno definirane i u skladu sa svojom funkcionalnošću smještene s ove ili one strane socijalizma. To pretpostavlja sektorsko poimanje svijeta, fetišiziranje materijalnih činjenica, uklanjanje historičnosti i perpetuiranje stanja podijele rada. Iz toga bi se, vjerojatno, mogla izvesti i teza da pogled na svijet kojem je imanentan socrealizam uspostavlja stanovitu metafiziku kao povijesni odnos, da bi onostrano bilo ukinuto dekretom u aktualnoj stvarnosti, ali zbiljski se smjestilo u tu istu stvarnost u vidu bolje budućnosti kojoj se sve podvrgava. Govorilo se o budućnosti kao cilju, no stvarni cilj je bilo rečeno podvrgavanje/pokoravanje, a budućnost samo ideologijsko sredstvo ostvarenja tog cilja. Tako su i prostori duhovnog stvaralaštva bili grubo zamijenjeni/pokoreni sirovom političkom silom. U tom slučaju stvaraoci bivaju kao i svi demijurzi anatemisani, ali stvarno reinkarnirani u liku političkih vođa. Tako se događa da u praksi cilj kulturne politike neki vide prvenstveno u zatvaranju starih horizonata, ne brinući se za otvaranje novih, a ne videći u isto vrijeme da kultura i s njom cijelo društvo ostaje bez ikakvih horizonata. Takva redukcionistička teorija traži da se u, primjerice, umjetničkom djelu brišu motivska područja koja su ispunjena motivima života razvlašćene klase, a da se na njihovo mjesto stave motivi iz života radničke klase. U tom slučaju umjetnost se svodi na motiv, pa sredstvo opet zamjenjuje cilj; naravno, jer motiv je činjeničan i zato provjerljiv. Činjenica da se programom ne propisuju obrasci stvaranja — dok dnevna praksa to zaobilazi — govori o postojanju posrednikâ u tumačenju kulturne politike, koji u izvjesnoj mjeri podvajaju proklamiranu politiku/ciljeve i njihovu realizaciju.

Tadašnji problem kulturne politike ne zaobilazi problem nacionalnih kultura, ali se čini da formuliranje kulture »nacionalne po formi«, »socijalističke po sadržaju« (Lenjin), smješteno u područje borbe za učvršćivanje ravnopravnosti narodâ i osiguravanje prava nacionalnim manjinama, uz postojanje posebno definiranih ciljeva kulturne politike — onemogućuje stvarnu podvojenost forme i sadržine, odnosno negaciju proklamiranih načela. Naime, zadani razvitak kultura pojedinih naroda[54] ne može se poistovjetiti s kulturnim razvitkom pojedinih naroda. U slučaju kada se zagovara kulturni razvitak narodâ riječ je o favoriziranju postojećih kulturnih oblika funkcionalnih u odnosu na postojeću/vladajuću ideologiju, a ne onih koji su izraz totaliteta ljudske zajednice. Obično ti oblici u višenacionalnoj državi pripadaju jednom narodu, pa se oni proglašavaju za univerzalne (primjer kulture bijele protestantske većine u Sjedinjenim Državama). Sintagma kultura nacije preferira, u stvari, dimenziju

[54] Ibid.

Digitized by Google

nacionalnog u kulturi (osobitost neke nacije u odnosu na drugu), što u krajnjem slučaju prijeti šovinizmom. U slučaju kad se zagovara kulturni razvitak narodâ polazi se s pozicija povijesnog razvoja/stanja, gdje u duhu prve Marxove teze o Feuerbachu kulturni razvitak jest osjetilna ljudska djelatnost ili ukupnost načina društvene proizvodnje života. Tada treba razvijati tu društvenu proizvodnju života jednog naroda, što je mnogo slojevitije i bogatije nego razvoj kulture jedne nacije koja je samo uzak sloj kulturne posebitosti nacije. U slučaju razvoja nacionalne kulture akcentira se nacionalno, a u slučaju kulturnog razvoja narodâ poštuje se klasno-historijski okvir razvoja (univerzalni) ljudske zajednice. Koncept kulturne politike svrstan u Programu pod nazivom »Podizanje prosvjete i kulture«[55], uz svu svoju usmjerenost ka ključnim problemima izgradnje socijalizma, zanemaruje klasno-nacionalni pluralizam i teži homogenizaciji kulture, koja je, zapravo, hegemonija unitarističkog koncepta. Koheziona točka te homogenizacije/hegemonije jeste odgoj u duhu marksizma-lenjinizma, gdje se kategorija narodnih masa javlja kao područje djelovanja kulturne politike (prosvjećivanje i preodgajanje), a ne kao subjekt kulturne politike ili kao samoaktualizirajuća stvaralačka zajednica ljudi.[56] Takav stav otvara prostore i procese manipulaciji kulturnim naslijeđem pojedinih naroda u višenacionalnoj zajednici.

Vrlo malo prostora u kulturnom konceptu posvećeno je inteligenciji. Činjenica je da je Partija na vrlo širokoj fronti okupila svu naprednu inteligenciju, uključila je u NOR, povjerila joj ključne funkcije povijesnih promjena, da je tokom NOR-a u svoje redove primila ogroman broj intelektualaca[57] i da oni uživaju povjerenje naroda i Partije, da se zdušno bore kao borci revolucije i da tokom NOR-a stvaraju i školuju nove intelektualce. No Program ne otvara problem uloge intelektualaca u društvenom životu koji se revolucionira. Govori se samo o kadrovima i naučnim i kulturnim radnicima, što pokazuje da tada aktuelna društvena teorija nije u punoj mjeri prihvatila stvarnost klasne slojevitosti društva nakon svršetka NOR-a. Pored toga, takav tretman inteligenciju svodi na puki instrument društvenog razvoja. Inteligencija ima u društvenoj podjeli rada svoje posebno mjesto, pa i svoje posebne klasne odlike čije neshvaćanje i nepriznavanje jest talog neopozitivističke prošlosti, čiji će nosioci svojim dogmatiziranjem nastojanja izazivati sukobe radničke klase i inteligencije. Takav kulturni koncept izveden je iz potreba konkretne političke prakse, što ga onda dobrim dijelom čini prakticističkim. Teorijski horizonti bivaju tek naznačeni u vidu idejnosti i materijalističkog pogleda na svijet. Budući da teorijski nije potpuno fundiran, on se i usmjerava prvenstveno »praktičnom« dijelu kulture, problemu difuzije kulturnih dobara.[58] Iako su politička praksa i

[55] Ibid., str. 46.
[56] Karl Marx, *Rani radovi*, peto izdanje, »Naprijed«, Zagreb, 1976.
[57] *Bihaćka republika*, zbornik, tom II, cit. izd., str. 293—303.
[58] *Program KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1948.

Digitized by Google

historijska zbivanja mnoge stavove Programa usvojenog na Petom kongresu KPJ odbacile kao neprimjerene našem putu u socijalizam, ostaje činjenica da je taj program izražavao određen historijski trenutak tadašnjih shvaćanja, koja su, u skladu s historijskim materijalizmom, bila proizvod stupnja razvijenosti proizvodnih snaga i odnosa i njima primjerene svijesti. Komunistička partija Jugoslavije ubrzo nakon Petog kongresa smjelije kroči vlastitim putom u socijalizam. Razvoj koji pokreće KPJ osvaja nove prostore, dakle, i do tada nepoznate, a tu nema analogija niti pomoći tuđih iskustava. Zbog toga, zbog još relativno malog iskustva, Partija ne želi improvizirati novi program.

Šesti kongres[59] prati novu fazu u razvoju naše socijalističke demokratije. Formirani su prvi radnički savjeti i izvršena decentralizacija. Novi kvalitet socijalističke demokracije otvara mogućnost uklanjanja posrednikâ između radničke klase i vršenja vlasti, odnosno demokratskih oblika upravljanja. U to vrijeme postignut je veliki napredak u razvoju kulturnih djelatnosti. Višestruko je ojačana materijalna baza kulture, što omogućuje mnogo većem broju ljudi da se koristi kapacitetima kulturnih institucija. No, držim da je mnogo značajniji, u smislu revolucioniranja kulturnog koncepta, čin uvođenja samouprave, jer to je čin sjedinjenja funkcija planiranja, odlučivanja i izvršavanja, odnosno čin sjedinjenja fizičkog i umnog rada, što je u suštini kulturni čin. On uvodi nov način proizvodnje života u jednom društvu. U referatu na tom kongresu[60] drug Tito ističe da je uz materijalni razvoj nužan i duhovni, i to svestran duhovni razvoj, a u predoajeu Zakona o upravljanju radnikâ tvornicama[61] ističe kulturu kao osnovni uvjet sudbine samoupravljanja i ovladavanja radnika društvom. Bez svega toga nemoguće je ostvariti potpun preobražaj društva. Tito ovdje raskida s mitovima proletkultovskog obrasca nove, socijalističke kulture i konzekventno izvodi stav o pravu proleterske države da naslijedi sve pozitivne rezultate kulturnog razvitka prethodnih generacija.[62]

Rezolucija Šestog kongresa KPJ[63] raskida s dogmatskim tumačenjem Marxove teze o bazi i nadgradnji, i to tako da se pitanje materijalnog i kulturnog standarda smatra bitnim uvjetom normalnog razvitka privrede. Problem kulture se tako primiče proizvodnji, što će nužno uroditi njenim drukčijim tretmanom. Vrijeme ubrzanog razvitka mlade privrede nužno postavlja pitanje proizvodnih kadrova. Tada školstvo postaje gorući problem jugoslavenske kulture. Neprimjerenost potrebama privrednog

---

[59] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, »Kultura«, Beograd, 1952.

[60] Titov referat na VI kongresu KPJ, u: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, cit. izd.

[61] Citat iz govora koji je drug Tito održao prilikom proglašenja Zakona o radničkom upravljanju u Skupštini SFRJ.

[62] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Komunist«, Beograd, 1976.

[63] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju* cit. izd., str. 253—256.

Digitized by Google

i društvenog razvoja iznosi na vidjelo ispoljeni klerikalizam, misticizam i neke druge reakcionarne ideje u visokim školama, što koči razvitak društvene baze, a time i društva u cjelini. Ako je u ranijem periodu istican problem širenja školske mreže, sad se postavlja zadatak kvalitativne razine nastave i njenog demokratiziranja.

Kultura postaje područje učvršćivanja međurepubličkih veza. Međurepublička suradnja pretpostavlja nekoliko stvari: poznavanje i priznavanje identiteta različitim nacionalnim kulturama, razbijanje kampanilističkih čahura[64], ravnopravnost, duh zajedništva, borbu mišljenja kao metodu razvitka kulture, gdje kritika otvara prostore kulturnom pluralizmu, ali i novoj etici.

Iz svega toga proizlazi zaključak da se rezultati kulturne politike ostvaruju u područjima revolucionarnih preobražaja društva. To je zaista vrijeme novih kvaliteta kulturnog života naše zajednice. Krležin govor na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine[65] i raskid s dogmatizmom u umjetničkom stvaralaštvu izraz su općih prilika u našem pokretu, a sve će to uroditi bogatstvom stvaralaštva. Iza jednodimenzionalnog socrealizma niknut će mnoštvo pravaca, stilova i sredstava, što će, u pravom smislu riječi, biti pogodno tle za bogatstvo kulturnog života.

Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije usvaja novi Program SKJ.[66] U njemu kultura dobija značajnu ulogu. Naime, samoupravljanje, osvojivši prve značajnije prostore društvenog života, uspostavlja jednu novu sintezu gdje se proizvodnja života i upravljanje odnosima u tom životu stapaju u jedinstven proces. Zbog toga jedan, uvjetno nazvan, politički instrument utemeljuje sebe kao novu kulturu. U tom smislu kultura postaje najvažnije područje djelovanja Saveza komunista.

Novi program otvara i nove prostore kulturnog angažmana svakom komunistu. Tle na kojem se stvara novi kulturni koncept utemeljeno je u novoj društvenosti[67], zajedništvu strukturiranom novim međuljudskim samoupravnim odnosima. Ti odnosi razvijat će nove oblike socijalističkog humanizma, onog humanizma čija determinacija izlazi iz čovjeka samog[68], njegovog roda, rada i povijesti. Takvi odnosi će prevladati privatni egoizam partikularizirane jedinke[69] i otvarati svoju suštinu prema zajedništvu s drugim ljudima. U tom smislu organizacioni oblici udruživanja rada, škola, porodica, društvenih organizacija postaju prostor razvoja ljudskih osjećaja iskrenosti, povjerenja, solidarnosti, suradnje, kritičkog stava — da bi nadomjestili lukavost, egoizam, licemjerje, netrpeljivost, šovinizam i slične osobine otuđene jedinke eksploatatorskog društva. Samoupravna organizacija

---

[64] Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*. cit. izd.

[65] Krležin govor na Kongresu književnika u Ljubljani 1952, u: *Sabrana djela*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1973.

[66] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

[67] Ivo Paić, *Diktatura proletarijata i sloboda*, »Radnička štampa«, Beogra, 1979, str. 75.

[68] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izr., str. 286.

[69] Agnes Heller, *Svakodnevni život*, »Nolit«, Beograd, 1978.

Digitized by Google

otvara mogućnosti za kopernikantski antropološki obrat. Socijalističko samoupravno zajedništvo postavlja temelje zamjeni sredstava ciljem. Dok su u otuđujućoj proizvodnoj situaciji determinante humanizma i ljudskih vrijednosti stavljene u funkciju tržišta i stvaranja profita, samoupravna kultura ljudske zajednice proizvodnju materijalnog bogatstva namjerava usmjeriti ka ljudskim potrebama. Time ovaj kulturni model dobija i svoju etičku dimenziju.

Uspostavljanjem komune[70] kao osnovne društveno-ekonomske zajednice kulturna politika biva spuštena u same temelje društvenog života. Budući da se u komuni (općini) uspostavljaju proizvodni odnosi, odnosi potrošnje i raspodjele, te ovladavanja svih ljudi ovim i drugim društvenim procesima u svakodnevnom životu komuna postaje historijsko tle, a njena kultura dobija značenje revolucionarnog faktora te historije[71], koje se tad ne nalazi s one strane ljudske zajednice. U stvaranju novog kulturnog koncepta važan izvor je položaj pojedinca u društvu. On je ovdje još uvijek određen rezultatima rada, a ne samim činom ljudskog postojanja. Budući da u društvenom životu sudjeluje kao proizvođač materijalnih i inih roba, to je i odlučujuće po njega u društvu koje svoj život još uvijek proizvodi na naslijeđenoj materijalnoj osnovi.[72] To znači da se tek pripravljaju mogućnosti za pretvaranje proizvođača materijalnih dobara iz potrošača kulturne robe u proizvođača kulturnih vrijednosti. Slijedeći sloj koji će određivati smjerove kulturnog koncepta jeste postupno brisanje razlika između proizvodnje sela i grada[73], što predstavlja otvaranje horizonata komunističke zajednice.

U skladu s navedenim okvirima kulturni koncept poprima bitno drukčije karakteristike u odnosu na onaj iz vremena Petog kongresa. Prije svega, idejnost u kulturnom razvoju oslobađa se administrativnog uplitanja vlasti, etatističkih i pragmatističkih koncepcija i s puno povjerenja oslanja se na marksistički kritički pristup Saveza komunista Jugoslavije i drugih naprednih snaga u SFRJ. Ranije ostvareni stupanj razvoja kulture i opća prosvijećenost narodâ diktiraju Savezu komunista otvaranje faze razvoja u kojoj će se prevazići elementarne kulturne potrebe, i to tako da se kao osnovno načelo kulturnog razvoja postavi zahtjev za oslobađanjem stvaralačkih snaga[74] radnih ljudi. Dok se ranije mnogo pažnje moralo poklanjati suzbijanju nepismenosti, koja još uvijek nije iskorijenjena[75], sada se otvara i prostor za smanjivanje jaza između umnog i fizičkog rada. Proces dokidanja te pojave vidimo u tome što se proces razvoja sve više oslanja

[70] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.
[71] Agnes Heller, *Svakodnevni život*, cit. izd.
[72] Karl Marx, *Kapital*, tom III, glava 48/III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 710.
[73] Friedrich Engels — Karl Marx, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976.
[74] Ibid.
[75] Taj problem ni do danas nije prevladan. Popis iz 1981. godine govori o polovici nepismenog stanovništva u SFRJ (radno aktivnog).

Digitized by Google

na naučno-tehničku revoluciju[76] u proizvodnji materijalnih dobara, u kojoj je umni rad dominantni način rada, a samoupravljanje otklanja mogućnost uspostavljanja umnog rada kao oblasti koja se pretvara u vršenje vlasti nad klasom koja obavlja fizički rad. Preuzimanjem uloge onog tko planira, priprema i donosi odluke, izvršava i kontrolira proizvodnju i raspodjelu, podizanjem stupnja općeg i proizvodnog obrazovanja radnička klasa čini prve korake ka dokidanju podjele rada koja omogućava klasne podjele. Time kultura postaje važno područje za pojavu nove zajednice.

Novi Program otvara prostor punom i slobodnom progresivnom djelovanju inteligencije socijalističkog društva. Progresivni aktivizam većeg dijela inteligencije tokom čitave povijesti SKJ dao je ogroman doprinos razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa, što je uvjetovalo, tokom revolucionarnih borbi, podizanje klasne svijesti radnih ljudi. Time se bitno mijenja položaj i uloga inteligencije[77] u revolucionarnom preobražaju našeg društva. Od nekadašnjeg instrumenta revolucionarne borbe, na što ju je sveo poslijeratni Program, ona postaje — s obzirom na programski stav[78] da se progresivnoj inteligenciji omogućava razvoj svih stvaralačkih snaga — društveno-politički subjekt, a time i historijski saveznik radničke klase. Budući da se radnička klasa mijenja[79], da je po mjestu u procesu proizvodnje i mjestu u odlučivanju o višku proizvodnje ona i stvarni vlasnik nad sredstvima za proizvodnju, ali i sve važniji vlasnik danas najveće proizvodne snage — nauke, ona smanjuje jaz između sebe i inteligencije stvoren historijskim procesima podjele rada. Otuđenu nadgradnju nastoji reintegrirati u proizvodnu osnovu društva, pa time u sebe uključuje i ona obilježja (znanja) kojima je nekad raspolagala inteligencija, a krajnji vlasnik, zapravo, bila klasa kapitalista. Borba za stvaranje boljih uvjeta za bogatiji i kulturniji život građana jeste početak procesa podruštvljavanja individue[80] i dokidanje njene partikularizacije, čiji se izolacionizam u građanskom društvu izdigao na rang općenitosti. Zbog toga se traži da se svakom mladom čovjeku[81] omogući izbor zanimanja prema vlastitim sklonostima. To je još jedna pobjeda koncepcije koja poštuje bogatstvo razlika među ljudima i ne dopušta nikakvo uniformiranje, niti redukciju i potiskivanje identiteta svakog pojedinca.

Prvi put Partija i formalno pridaje važnost nauci i umjetnosti. Postavši najjača proizvodna snaga, nauka u građanskim društvima postaje područje na kojem se dobija bitka za profit, a time i za vlast u društvu. Zbog toga SKJ uviđa nužnost podruštvljavanja znanosti. Proces podruštvljavanja teče na dvije razine. U

---

[76] Radovan Rihta, *Civilizacija na raskršću*, »Komunist«, Beograd, 1972.

[77] Prvoslav Ralić, *Od partije do revolucije*, »Privredni pregled«, Beograd, 1980. Usporedi članak *Inteligencija u revoluciji.*

[78] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

[79] Ibid.

[80] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

[81] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

prvom slučaju riječ je o tome da se svakom pojedincu učine dostupnim rezultati naučnih procesa, a u drugom — idejnom usmjerenošću znanost treba uključiti u društvo kao njegovu progresivnu snagu, naravno, na socijalističkom putu razvoja.

Obje ove razine ovise o poboljšavanju uvjetâ razvoja. Budući da socijalističko samoupravno društvo ima za cilj da razvija cjelokupne stvaralačke snage, a ne samo da povećava obujam i snagu industrijske proizvodnje i, na kraju, povećanje profita, znanost se stavlja u funkciju osvajanja novih[82] prostora čovjekovog bivstvovanja. Zbog ogromne snage koju sobom nosi, znanost postaje područje intenzivne političke djelatnosti.[83] Radnička klasa mora ostvariti uvid u pravce razvoja znanosti i stalno ih usmjeravati ka humanim ciljevima. Zbog toga znanstvene institucije treba pretvoriti u samoupravne zajednice udruženih proizvođača. Jednostrano podvrgavanje društvenom upravljanju nije dovoljno zbog opasnosti da one postanu moćno sredstvo grupno-svojinskog manipuliranja. Administrativno upravljanje prijeti osakaćenjem univerzalnog razvoja nauke i njenim okretanjem protiv interesa klase proletera. Samoupravnim organiziranjem znanstvenih institucija otvaraju se prostori slobode stvaralaštva i znanstvena istraživanja usmjeravaju ka općeljudskim potrebama. Znanost, naime, može pomoći da radnik stane pored procesa proizvodnje kao njen kontrolor i time započne put silaska s povijesne scene posljednje klase i rađanje besklasne zajednice udruženih proizvođača.[84]

Uvrštavanjem problemâ znanosti u kulturni koncept proširuje se njegova osnova i produbljuje značaj, čime društvena proizvodnja života i način življenja te proizvodnje dobijaju još jedan temelj kojim se društveni život sve više pretvara u produkt osviještene i slobodne ljudske prakse. Moglo bi se reći da naučno utemeljivanje razvoja društvenog življenja otvara proces koji radnog čovjeka pretvara u još značajnijeg i slobodnijeg proizvođača svoje sudbine.

Uz znanost, i umjetnost postaje predmetom općeg interesovanja u projektu društvenog razvoja, dok je u ranijim aktivnostima najviših organa KPJ i SKJ odnos spram umjetnosti bio deduciran iz općeg političkog stava, gdje umjetnost biva predmetom posebnog interesa parcijalne političke svijesti. To ne znači da razvoj umjetnosti[85] nije smatran važnim. Umjetnost kao najviši izraz ljudskog stvaralaštva nije mogla zauzeti značajnije prostore interesa na niskom stupnju opće razvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, jer u tom slučaju ni sama svijest o značaju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa ne može prevladati praksu iz koje izlazi, a umjetnost, kao područje najdubljih prodora ljudske svijesti u nepoznato, upravo o tome ovisi.

---

[82] Ibid.

[83] Ivan Kuvačić, *Znanost i društvo*, »Naprijed«, Zagreb, 1977.

[84] Ferenc Bodrogvari, *O prirodnoj zajednici*, RU »Veljko Vlahović«, Subotica, 1979.

[85] Zorica Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija*, cit. izd.

Digitized by Google

Razvoj samoupravnih društvenih odnosa pretpostavlja intenzivnu i široku demokraciju, a ona, pak, otklanja svako ideologiziranje i manipuliranje umjetnosti i umjetnošću. Demokratizacija umjetnosti koju ostvaruje SKJ složen je i višeslojan proces. Umjetničko stvaralaštvo, kao važan proces realiziranja suštinskih snaga čovjeka u njemu, oslobađa se klasnih determinacija i ograničenja svih vrsta. Rezultati umjetničkog stvaranja postaju opće dobro koje mijenja kvalitetu čovjekovog povijesnog djelovanja. Podruštvljavanjem umjetnosti stvara se klima povoljna za oslobađanje stvaralačkih potencijala svakog pojedinca.

Društveni položaj umjetnosti karakteriziran je svojevrsnim stvaralačkim pluralizmom. Jačanje materijalne osnove podrazumijeva mogućnost napretka svim vrstama umjetničkog izražavanja. Posebna pažnja posvećuje se osebujnosti stvaralačkih angažmana u umjetnostima svih nacija u SFRJ. Insistiranje na specifičnosti[86], a ne na istovjetnosti umjetničkog izraza svih nacija, ukazuje na razvijenu podlogu bratstva i jedinstva koje jeste područje intenzivne aktivnosti kulturnog stvaralaštva, a razlike (osebujnosti) postaju mostovi jedinstva i sredstvo uzajamnog umjetničkog obogaćivanja nacionalnih kultura. Razlike se pretvaraju u raznovrsnost jedinstva kulture socijalističke zajednice naroda i narodnosti.

Bitna dimenzija kulturne politike SKJ ovog puta jeste stvarna sloboda stvaralaštva koja podrazumijeva stvaralačke slobode autorâ. Savez komunista i radnička klasa zbiljskom akcijom na realiziranju programa oslobađaju stvaralaštvo podvrgavanja interesima dnevno-političkih zahtjeva. Sloboda stvaralaštva u konceptu kulturne politike SKJ nije apstraktna kategorija. Ta sloboda podrazumijeva opću brigu društva za poboljšavanje uvjetâ razvoja stvaralaštva bez ikakvih ograničavajućih imperativa. Jedini imperativ stvaraocu proizlazi iz njegovog individualiteta, iz kvaliteta njegovog stvaralačkog projekta i snage njegovog genija.

U tom smislu idejnost stvaralačkog čina nije granica koja određuje ulogu umjetničkog djela, već stupanj oslobađanja stvaralačkog potencijala i pomicanje granica ljudskosti na višu razinu vrijednosti. Stvaralačke slobode identificiraju stvaraoca i oznaka su svakog pojedinog stvaralačkog individualiteta, njegova *differentia specifica.*

Izlazeći iz opće slobode stvaranja kao prostora oslobađanja stvaralačkih snaga jedne proizvodno-historijske zajednice, stvaralačke slobode nisu ništa drugo nego kvaliteta stvaralačke energije svakog pojedinog umjetnika. Naime, u jednoj društvenoj situaciji, koja predstavlja oslobođeni prostor stvaranja, od pojedinca i njegovog potencijala ovisi koliko će kvaliteta i vrsta svog potencijala osloboditi u sadržini i formi umjetničkog djela. Zbog toga se stvaralačke slobode jednog genija razlikuju od stvaralačkih sloboda trećerazrednog umjetnika. Svako smije onako i ono-

[86] *Program Saveza komunista Jugoslavije,* cit. izd.

Digitized by Google

liko koliko zna i može, a može i zna onoliko koliko mu to dopušta talent, a ne društvena politika — naravno, u našem slučaju.

Takvo shvaćanje stvaralačkih sloboda moguće je zbog toga što se SKJ bori za razvijanje dosljednih socijalističkih društvenih odnosa[87], u kojima se podrazumijeva pluralizam i potpuna sloboda umjetničkih škola, pravaca i stilova. Naravno, ona sloboda koja je na liniji humanih težnji. U protivnom, nije riječ o umjetnosti, pa ni o ovoj vrsti slobode. U prethodnom slučaju sredstva, stilovi, forme, kompozicione strukture, teme, sižei i drugo predstavljaju područje stvarnih sloboda stvaranja, zapravo, nepodijeljene slobode stvaranja, a njihovo ostvarenje i stepen slobode koji dostižu ovisi samo o snazi genija pojedinca ili kolektiva. U ovakvoj kulturnoj politici začinju se napori za stvarnu kulturnu sintezu. Razvoj filozofske i naučne marksističke misli i prakse umnogome pomaže otvaranje novih umjetničkih horizonata i obrnuto. Na toj sintezi ili, bolje rečeno, u toj sintezi, počinje se rađati nova društvenost koja omogućava pojavu novog senzibiliteta. Time kulturno stvaralaštvo sudjeluje u otvaranju novih prostora historijskog razvoja socijalističkog društva i njegovih ljudskih potencijala. Posebnu dimenziju takve kulturne politike predstavljaju optimizam i vjera u stvaralačke snage čovjekove. Time politika SKJ u kulturnim djelatnostima prestaje biti pozitivni program jedne tehnologije budućnosti i postaje snaga individualnog i društvenog bića kojem je suština našla sebe u nastajanju.[88] Ako se javlja kao tehnologija budućnosti, budućnosti zapravo i nema, sve već postoji u planu i programu, samo se čeka planirani trenutak postvarenja. Vjera u stvaralačke snage čovjekove pretpostavlja njihovu neiscrpivost i nezavršivost ljudske povijesti i ljudske individue posebno. U tom slučaju bit čovjekova neuvediva je u konačne definicije i otvorena prema budućnosti, prema neiscrpnom potencijalu ljudskih stvaralačkih snaga.

Vrijeme do održavanja Osmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije[89] proteklo je u postizanju krupnih uspjeha u društvenom razvoju zemlje. Samoupravljanje kao vladajući društveno-proizvodni odnos prešlo je velik dio svog puta i postalo određeno povijesno iskustvo, ali i povijesni prostor novih, revolucionarnih preobražaja. Naša zemlja u značajnijoj mjeri postaje važan ekonomski partner velikom broju zemalja u svijetu. Međunarodna suradnja otvara prostore novim iskustvima, a u oblasti kulture dolazi do intenzivnijeg uključivanja SFRJ u korištenje svjetske kulturne baštine. I ne samo korištenje, već i uključivanje jugoslavenskih vrednota u svjetski baštinski fundus. Otvorenost naših naroda prema međusobnom prožimanju uvjet je i za primanje plodonosnih utjecaja iz drugih kultura. Time se SFRJ još snažnije integrira u međunarodni radnički pokret, ali na osnovi međusobnog povjerenja i suradnje koji znače pravo na identitet i integritet kul-

[87] Ibid.

[88] Ernst Bloch, *Princip nada*, »Naprijed«, Zagreb, 1980.

[89] *Osmi kongres SKJ*, Beograd, 1965, str. 2051—2072.

Digitized by Google

ture svakog pojedinog sudionika suradnje. Dakle, kulturna politika SKJ osvaja prostor međunarodne razmjene, što njen prosede u značajnoj mjeri univerzalizira.

Ali u tako široko otvorenom horizontu stvaraju se mogućnosti za buđenje relikata prošlosti. SKJ se suočava s nosiocima pojava nacionalizma, birokratskog unitarizma, regionalizma, provincijalizma, konzervativizma i slično. To u značajnijoj mjeri potencira idejne akcije u oblasti kulture. No, metode borbe protiv natruha prošlosti[90] lišene su administrativne dimenzije. Razvoj samoupravnih odnosa potvrđuje ispravnost kulturnog koncepta novog Programa. Negativne tendence najbolje se prevladavaju poticanjem razvoja istinskih vrijednosti kultura i njihovim podruštvljavanjem. Kulturna politika u ovom momentu zalaže se za podizanje kvaliteta kulturnog stvaralaštva i za poboljšavanje kadrovske osnove u svim kulturnim djelatnostima. Od obrazovnog sistema se traži da svoje programe[91] usklađuje s potrebama privrednog i društvenog razvoja. Ovdje je akcentiran razvoj, što onda isključuje funkcionalizam i druga ograničenja obrazovnih procesa. Ovaj stav veoma je značajan. Njime se isključuje manipulacija u funkciji tržišnih potreba, a pretpostavlja cijelokupan razvoj društvenog življenja. Nastava mora raskinuti sa starim obrascima odgoja i obrazovanja, te približiti se stvaralačkom procesu primjerenom mladom čovjeku sadašnje generacije. Karakteristika realizacije kulturnog koncepta u vrijeme Osmog kongresa SKJ jeste snažno prožimanje svih oblasti društvenog života sadržajima čiji su izvori u kulturi. Nije riječ o pukom transferu sadržaja iz jednog područja u drugo. U svim područjima društvenog života traži se unošenje stvaralačkog aktiviteta, podizanje razine kulture određene djelatnosti, primjena znanstvenih spoznaja, odgoj i obrazovanje i slično. Kultura počinje praktično zahvaćati cjelokupan društveni život, tako da se kategorijom društvenih oblasti služim više iz metodologijskih razloga.

Tretman kulture u kongresnim dokumentima bitno se mijenja između kongresa. Na Devetom kongresu SKJ[92] taj tretman je karakteriziran formiranjem komisije za društveno-ekonomska i idejno-politička pitanja. Postignut je još viši stupanj podruštvljenosti kulture. Vođena je živa i opširna javna rasprava o dotadašnjem kulturnom razvoju. Vrše se usporedbe postignutog s onim što je planirano u razvoju kulture. Razvoj samoupravnih odnosa predstavlja opći kontekst razvoja kulturnih djelatnosti. Od zadatka da se što veći broj radnih ljudi uključi u kulturni život stiglo se do programskog zadatka — preuzimanja odlučujuće uloge radnih ljudi u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji, pa time i u kulturi. To zahtijeva jedan, u suštini, kreativan odnos prema kulturi. Udruženi proizvođači moraju pronalaziti različita, a ne uniformna rješenja, što predstavlja i pretpostavlja svijest o složenosti dru-

[90] Ibid.
[91] Ibid.
[92] Ibid.

Digitized by Google

štvenih procesa i pluralizma vrijednosti i interesa samoupravnog društva.

Dakako, nije riječ o nekom apstraktnom pluralizmu, već o pluralizmu samoupravno organiziranih proizvođača. Pri svemu tome, taj kreativni odnos počiva na kreativnoj svijesti koja će znati prepoznati ili stvoriti ono što je novo i što vodi progresu. I ne samo to, u tako dinamičnoj praksi potrebno je voditi stalnu borbu protiv otpora koje pružaju oni koji nisu kadri vidjeti i shvatiti nadolazak novog. Kulturne djelatnosti moraju izražavati opće pravce razvoja društva, ali i *vice versa*, opći razvoj društva utemeljen je u kulturnom razvoju. Pri tom kulturne djelatnosti ne predstavljaju izraz sektorskog poimanja ljudske osjetilne prakse, kultura nije sektor izdvojen i otuđen od ostalih vidova društvene proizvodnje života.

Kulturni koncept sada počiva na stalnom praćenju i ocjenjivanju kulturnog razvoja, što predstavlja izraz podruštvljenosti kulture, ali i mogućnost da odlučujuću ulogu u kulturnom razvoju ima radnička klasa. To je izraz prakse koja teži tome da ljudski život sve više postaje proizvod čovjeka samog i njegovog povijesnog djelovanja, a ne nekih iracionalnih sila. Razvoj samoupravljanja sve više afirmira jednu čovječniju praksu praćenja i ocjenjivanja društvenog razvoja i odgovornosti prema tom razvoju. SKJ se i dalje zalaže za kritiku i samokritiku i za bespoštednu borbu protiv neprijateljâ progresa i ljudske sreće, ali se njegove metode sve više humaniziraju. Metode kritike koje su počivale na primjeni stalnih pritisaka nestaju zajedno s etatizmom i mentalitetom koji je prijetio da se pretvori u atmosferu neprestanih optužbi, nepovjerenja i mogućnosti stalnog kažnjavanja. Drugarski odnos i međusobno povjerenje koje njeguje SKJ uvode praksu stalnog afirmiranja i isticanja pozitivnih rezultata i uspjeha u radu kao mjere vrednovanja, uz istovremenu kritiku onoga što koči i vuče nazad društveni razvoj. Postavljanje cilja razvoja u pravcu humanijeg društva otvara i nove prostore i metode ostvarenja revolucionarnih zadataka, koji budućnost neće pretvoriti u novi teret na leđima sadašnjice, uz već prisutno breme prošlosti.

Deveti kongres[93] SKJ iznio je konstataciju da se u tom trenutku osjećala prisutnost ingerencije države. Koliko god to ukazivalo na smetnje razvoju samoupravnih odnosa, govori i o stupnju samoupravne svijesti, o samosvijesti samoupravljačâ, a to je već značajan napredak. Otud proizlazi spoznaja da kulturne djelatnosti mogu imati samo realne ciljeve u funkciji razvoja društva, i to ciljeve sjedinjene s materijalnom proizvodnjom.[94] Ta spoznaja ukazuje na stvarnu sintezu svijesti (kulturne) i proizvodnje (materijalne). Jer, dokle god se ne ostvari temeljna sinteza u praksi, ne može biti ni svijesti o toj istoj sintezi. Time se kultura kao in-

[93] *Deveti kongres SKJ*, Beograd, str 309—425.

[94] Ibid.

Digitized by Google

tegralni dio razvoja društva uključuje u borbu protiv nerazvijenosti tog društva, i to u samoj materijalnoj osnovi. Tada se i može govoriti o realnim perspektivama društva. U tom slučaju se stopa razvoja kulturnih djelatnosti javlja kao ekvivalent stupnju vlastite integriranosti u materijalnu proizvodnju. Na tome ostvarena sinteza izražava realni kvalitet društvenog razvoja, a reintegracija otuđenih snaga javlja se kao stvarni horizont tog razvoja. Nisu li to horizonti revolucionarnih preobražaja u odnosu na društvo u kome je kultura visoka onoliko koliko je visoko iznad materijalne proizvodnje i fizičkog rada, naročito?

U tako shvaćenom konceptu kulture, uz uvjet stalnog razvoja samoupravnih odnosa, područje kulture postaje sve više indikator odumiranja države. Rezultati stvaralačkih napora svih radnih ljudi i samoupravno uređivanje međusobnih društveno-proizvodnih odnosa razvijaju kulturne potrebe[95], što vodi ka prevladavanju koncepta prema kojem je kultura, po nekima, sredstvo, a po drugima cilj društva. Uspostavlja se mogućnost za sjedinjavanje sredstava i ciljeva u procesu oslobađanja nataložene stvaralačke energije narodno-proizvodne zajednice. Tako se priprema put za ostvarenje davnog sna o prevladavanju podjele rada na umni i fizički rad. Time se kultura javlja i kao energija dokidanja klasnih podjela.

Područje kulturnih djelatnosti kao historijsko tlo[96] oslobađanja značajnog dijela stvaralačke energije radnih ljudi u samoupravnom društvenom procesu jeste i područje demokratizacije, koja ovdje ne znači samo stvaranje mogućnosti za što intenzivnije i obimnije korištenje kulturnih dobara od strane većine[97]; to područje treba podjednako otvoriti svim slojevima društva, a osobito mladim generacijama. U tom smislu kulturna politika pretpostavlja takve odnose u kojima se kulturni koncept neće promatrati kao konačni model, koji bi se tako suprotstavljao specifičnostima kulture pojedinih starosnih grupa. Smjer našeg društvenog razvoja otvara prostore stvaralačkom sudjelovanju svim progresivnim kulturnim obilježjima, pa se ni specifična kultura mladih generacija[98], ukoliko donosi perspektivu stvaralačkih promjena, ne može smatrati kao nešto protivstavljeno oficijelnoj kulturi. To što neki kulturu mladih smatraju kontrakulturom[99] pretpostavlja postojanje krute oficijelne kulture, a ova opet traži svoje utemeljenje u društvenoj statici, odnosno u aparatu prinude. Mislim da je prije riječ o tome da neki žele uspostaviti, a neki, opet, izmisliti oficijelnu kulturu, kako bi imali razloge za smišljanje kontrakulture, a sve to radi zastranjivanja prirođene energije bunta koju mlada bića sobom donose. Time se mladalačka energija želje za promjenom usmjerava u pogrešne pravce i tako amortizira u prostorima u kojima se bitka za novo društvo ne sa-

[95] Prvoslav Ralić, *Nove ljudske potrebe i revolucija*, cit. izd.
[96] Agnes Heller, *Svakodnevni život*, cit. izd.
[97] Dr Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, cit. izd.
[98] *Program Saveza komunista Jugosalvije*, cit. izd.
[99] Teodor Rozsak, *Kontrakultura*, »Naprijed«, zagreb 1977.

Digitized by Google

mo ne dobija, nego se ondje i ne vodi, ali se može izgubiti. Tako se kvalitativni skok kulture mladih ne izvodi, nego zadržava. Ako bi se kultura mladih u samoupravnom društvu shvatila kao kontrakultura ili kao alternativna kultura, ne bi moglo biti riječi o stvaralačkom prožimanju generacija koje izmjenjuju mjesta na povijesnom prostoru, nego o sukobu koji jedinu perspektivu ima u brisanju nekih dijelova društva iz povijesti. Kultura mladih koja dolazi nije strogo odijeljena od one prethodne i ne potire se s njom, nego obje prirodno srastaju na najvažnijim mjestima dodira — u načinu proizvodnje života u zajednici, u društvenim odnosima, senzibilitetu svakog pojedinca u zajednici.

Ovaj period kulturne politike SKJ obilježen je također ekspanzijom korisnikâ kulturnih potencijala društva. Riječ je o ekspanziji kulturne mase. Za sada je to više kvantitativna nego kvalitativna ekspanzija. Prethodna materijalna ulaganja u kulturu urodila su plodom i kulturne djelatnosti su znatno proširile svoj obujam. Taj obujam zauzima ne samo fizičke prostore cijele zemlje, nego se širi i po prostorima svih ostalih društvenih djelatnosti koje time sve više postaju kulturne djelatnosti.[100] Takvo širenje omogućava da se pod plaštom kulture protura i kvazikultura, pa je jedan od zadataka kulturne politike borba protiv kiča, šunda i pornografije. Osnovicu ovoj pojavi čini jačanje tržišnih odnosa u kulturnom razvoju, a tu se javljaju razne tendencije monopoliziranja, izazivanja lažnih potreba i svega ostalog što stvara borba za profit. U toj borbi protiv lažne kulture, koja nije ništa drugo nego praksa lažne svijesti, SKJ dobija značajnu ulogu i mora se dokazati kao nosilac progresivne svijesti naroda.[101] Ali tu prijeti i konzervativna svijest, pa se kulturni razvoj, revolucioniranje kulture, ostvaruje borbom protiv konzervativizma, s jedne, trke za profitom, s druge strane. Poseban metod borbe za revolucionarni razvoj kulture jeste dugoročno planiranje kulturnog razvoja.[102] Tim planiranjem progresivne snage[103] samoupravnog društva ostvaruju pravo na izvršenje svoje historijske zadaće.

Međunacionalna ravnopravnost i solidarnost, bratstvo i jedinstvo, te odlučujuća uloga neposrednih proizvođača i prvenstvo samoupravne inicijative utemeljuju jednu novu praksu koju će kasnije definirati kao koncept kulturne demokracije[104] ili kao pravo na kulturni pluralizam, pluralizam kulturnih identiteta u jednoj društvenoj zajednici.

U Rezoluciji[105] Devetog kongresa SKJ angažman Partije isključuje arbitriranje i, u skladu sa samoupravnim odnosima u društvu, svoj utjecaj ostvaruje ispravnošću — revolucionarnošću idej-

[100] *Deveti kongres SKJ*, cit. izd.
[101] Ibid.
[102] Jakov Sirotković, *Društveno planiranje*, »Informator«, Zagreb, 1978.
[103] Luka Marković, *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978.
[104] Dr Stevan Majstorović *Kultura i demokratija*, cit. izd.
[105] *Deveti kongres SKJ*, cit. izd.

Digitized by Google

nog i zbiljskog djelovanja svojega članstva. Pri tome se sloboda stvaranja javlja kao borba za oslobađanje čovjeka. Bitno načelo ove politike jeste solidarnost kojom se omogućava ravnomjeran razvoj kulture u SFRJ.

Deseti kongres SKJ[106] održan je nakon značajne pobjede nad snagama kontrarevolucije, koje su svoju aktivnost ispoljavale u obliku liberalizma, tehnobirokratizma i sličnog. To umnogome određuje i aktualne zadatke SKJ u oblasti kulture. Prije svega, određuju se najmanje dva plana u borbi za razvoj kulture. Na prvom planu odvija se osvajanje novih prostora kulture i afirmacija postignutih rezultata, novostvorenih vrijednosti, a na drugom planu treba voditi stalnu borbu s kulturnom (i ne samo s kulturnom) reakcijom. Doduše, to nije nov zadatak SKJ, ali zahtijeva nove snage, sredstva i metode borbe. Ta borba vodi se kao integralni dio preobražaja društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Programski zadaci predstavljaju, zapravo, horizonte kulturnog razvoja i ne mogu se pozitivistički tretirati kao nešto što treba ostvariti u točno određenim vremenskim terminima i zatim staviti *ad acta*. Realizaciju programa u djelatnostima kulture prije treba shvatiti kao neprestano proširivanje prostora borbe kulturne politike za progres čiji se rezultati i pobjede na pojedinim područjima nakon ostvarenog uspjeha ne brišu iz programa, nego oslobođenu energiju i nakupljena iskustva stavljaju u funkciju jedne sinteze koja svojem djelovanju priključuje pobjedu i time dostiže višu razinu kulture. Odnosno, dio aktivnosti kulturnog razvoja, realiziran u okvirima borbe protiv kulturne reakcije, nakon ostvarenja ovog zadatka prenosi svoja iskustva u temelje novih i složenijih procesa, u osvajanje novih prostora kulturnog razvoja, ranije zaklonjenih tek poraženom reakcijom. Tako se dobija ono što nazivamo umnožavanjem ljudskih stvaralačkih mogućnosti. Ostvarivanjem navedenih pobjeda i oslobađanjem nove energije kulturnog razvoja SKJ se osposobljava za preuzimanje novih programskih zadataka i otvara nove fronte revolucionarnog preobražaja, a to je bitna značajka tog trenutka kulturne politike SKJ; borba se više ne vodi toliko protiv stagnacije i nazadovanja koliko za revolucionarni preobražaj. To znači da se ne ublažuju posljedice, već iskorjenjuju uzroci, što je i značajan indikator dostignutog stupnja društvenog razvoja i razvoja SKJ. Riječju — to je kvalitativni skok u revolucionarnim gibanjima našeg društva.

S tog aspekta i promatram novi zadatak koji preuzima SKJ.[107] Riječ je o brizi za kulturu rada, kulturu međuljudskih odnosa, te estetsko dimenzioniranje proizvodnje, što je put ka njenom stvarnom humaniziranju. Već sama činjenica da SKJ na Desetom kongresu obrazuje posebnu komisiju u kojoj komunisti odlučuju o sudbini kulture samoupravnog društva i da ovog puta donosi posebnu rezoluciju o kulturi govori o pridavanju sve većeg značaja kulture za naše društvo. I — da se vratimo na zadatke. Oni su

[106] *Deseti kongres SKJ.*

[107] Ibid.

Digitized by Google

potvrda ranije izrečene teze o integriranju ostvarenih rezultata u više razine sinteze, koje onda predstavljaju kvalitativne skokove. Dok smo se pri formiranju zadataka kulturnog razvoja neposredno poslije NOR-a zalagali za to da se što većem broju ljudi omogući da se uključi u kulturnu akciju i tome postupno dodavali potrebu da se poboljšava kulturni nivo radnika, da se u kreiranju kulturne politike ostvaruje odlučujuća uloga radničke klase, da se kultura približava materijalnoj proizvodnji itd., sada se traži sinteza na takvoj razini da predstavlja jedinstvenu kulturu rada. To nije puka evolucija jednog kulturnog zadatka, veća značajna revolucionarna promjena kulturnog horizonta koja sadržava sve bitne značajke kopernikanskog obrata u kulturi. To je i prvi praktičan korak ka ostvarenju ideje dokidanja podjele rada, istina, na još niskoj razini, ali je prva stvarna sinteza duhovnog, materijalno-proizvodnog i društveno-regulativnog. Zadatak kulture međuljudskih odnosa znači i pobjedu nad malograđanskim bontonom i stupanj nove, samoupravne društvenosti koja sadržava već nabrojane odlike međusobnog povjerenja, odgovornosti, iskrenosti, solidarnosti ...

Značajnu pobjedu kulturne politike u tom trenutku predstavlja pokušaj prevladavanja liberalno-tržišnih odnosa u kulturi i začinjanje slobodne razmjene rada u djelatnostima kulture i materijalne proizvodnje. To je područje na kome se ostvaruje razmjena duhovne i materijalne proizvodnje, ali i njihovo stvarno spajanje. U tom trenutku samo u vidu kontrole od strane radničkih delegata. Djelovanjem novih društvenih mehanizama i stvaranjem novih društvenih odnosa u djelatnostima kulture stvaraju se i uvjeti za nove vrste ljudskih potreba,[108] a to govori o stvarnom društvenom razvoju. Zalaganjem za ove i druge zadatke ostvaruje se značajan dio borbe za pobjedu nad preživjelim shvaćanjima o nekakvoj posebnoj proleterskoj kulturi koja je, u stvari, historijski poraz onih snaga koje je nastoje ostvariti. Koncept kulture rada i samoupravnih odnosa u kulturi predstavlja rješenje istinskog spoja kulturnog nasljeđa, na koje radnička klasa polaže pravo kao najprogresivniji nasljednik. Sloboda stvaranja i stvaralačke slobode ovog se puta premještaju iz oblasti duhovne proizvodnje i proširuju na temelje materijalne proizvodnje, što te podvojene funkcije spaja, te u stvaralačke procese uključuje i neposredne proizvođače i time im priprema pravo na odlučujuću ulogu u kulturnom razvoju. Na taj način suština revolucionarnih preobražaja također pomiče svoje težište i proširuje ga na područje stvarne proizvodnje društvenog života. Revolucioniranje proizvodnje društvenog života, koja se ne može svesti na naučno-tehničku revoluciju, utemeljuje se u ljudskoj praksi i prestaje biti domenom interesa dnevno-političkih zahtjeva, a postaje predmetom socijalne revolucije.

[108] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

Jedanaesti kongres SKJ[109] predstavlja novi doprinos svijesti o značaju kulture. Već sam govor predsjednika Tita ukazuje na temeljni značaj marksitičke nauke i kulture za revolucionarni preobražaj koji postaje sve više kulturni čin, jer uvodi novu kulturu. Na osnovi analize zadataka Jedanaestog kongresa, možemo ustvrditi da je kratak period od prethodnog kongresa bio vrijeme postizanja novog, kvalitativnog napretka u razvoju kulturne politike SKJ. Zahtjev da se uspostave novi neposredni samoupravni odnosi među svim sferama udruženog rada i temeljni značaj kulture u tim odnosima dopušta zaključak da se približavamo zahtjevu za uspostavljanjem koncepta kulture rada kao općeg društvenog koncepta kulturnog života.

Ta nova sinteza predstavlja visoku razinu dometa kulturne politike SKJ. Ona obuhvaća i zahtjev za kulturom rada, koja je i očovječeni, i oslobođeni, i razvijeni, i stvaralački rad i zahtjev za novim međuljudskim odnosima koji se zasnivaju na samoupravljanju kao vladajućem međuljudskom odnosu tog historijskog trenutka, a tako isto i zahtjev za novi oblik udruživanja, nove sfere društvenog rada, lični angažman pojedinca, stvaranje novih potreba i zahtijev za nove međunarodne odnose. Ovog puta postavlja se otvoreno pitanje formuliranja kulturnih potreba. SKJ se u Rezoluciji zalaže za isključivo pravo proizvođačâ da na temelju mogućnosti sami formuliraju svoje potrebe. To zahtijeva ukljanjanje svih posrednika, a time i konačno ovladavanje kulturom svoje društvene zajednice. Dostignuti stupanj svijesti o razvoju kulture samoupravnog društva najbolje izražava zahtjev za razvojem kulturnih samodjelatnosti neposrednih proizvođača. Tu je prvenstveno riječ o oslobađanju stvaralačkih potencijala onih koji stvaraju društveni proizvod, ali se indiciraju još i neke druge stvari. Samodjelatnost udruženih proizvođača pretpostavlja zaokret kulturne politike prema amaterizaciji stvaralaštva (ne i prema diletantizaciji), u čemu vidimo korak ka dokidanju specijalizacija koje su vid otuđenja stvaralaštva jer počivaju na jednodimenzionalnosti društvene jedinke.[110] To ne znači odstranjivanje pjesnikâ ili slikara iz društvâ ali znači potrebu za čovjekom koji će biti i pjesnik ili slikar[111], dok je ranije bio društveni individuum onoliko koliko je bio ono što je njegova specijalnost. Tako postavljen kulturni koncept, zapravo, sinteza postignuta na ovoj razini ne bi bila potpuna kad ne bi imala i težnju za prožimanjem s drugim kulturama. SKJ se zalaže za otvorenost naše kulture prema svemu naprednom iz svih nacionalnih kultura, što je dio borbe za proleterski internacionalizam utemeljen na stvarnom stanju stvari, a ne na fikcijama. Mislim da samo proletkultovski koncept može tražiti međusobno povezivanje samo onih kultura koje je kao nekakav *novum* proizvela radnička klasa. To bi značilo da je ta klasa samu sebe proizvela, da dolazi iz Ničega aktuelnog

[109] *Jedanaesti kongres SKJ, Referat Josipa Broza Tita.*

[110] Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1966.

[111] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

trenutka, klasa bez vlastite povijesti[112], apstrakcija. Ali treba imati na umu da je radnička klasa upravo svojom podređenošću omogućila stvaranje kulturnih dobara[113], te je ona zakoniti nasljednik cjelokupnog blaga svog naroda, a kao sudionik svjetskog procesa socijalizma ona je i zakoniti nasljednik kulturnog blaga cjelokupnog čovječanstva. Tako se komuniciranje naše kulture s kulturnim nasljeđem drugih naroda odvija na razini cjelokupnosti, ali uz uvjet marksističke valorizacije.[114] Tada se sjedinjuju interesi revolucionarnog proletarijata i međusobnog komuniciranja raznih nacionalnih kultura.

Samoupravno prožimanje cjelokupnog prostora društvenog života, a ne samo tvorničkog kruga, zahtijeva da se kultura proširi na kompletnu društvenu ličnost neposrednog proizvođača, na njegov ukupni životni prostor, a to znači i na prostor zajednice. To znači da kulturna akcija mora prožeti slobodno vrijeme[115] radnih ljudi i građana.

Budući da je kulturna akcija zasnovana na oslobađanju stvaralačkih snaga[116] čovjekovih, to znači da i slobodno vrijeme treba da bude prožeto oslobađajućim aktivnostima koje diktiraju individualne sklonosti pojedinaca, ali i potrebe zajednice.[117] Tako svakodnevica prestaje biti prostor potrošačkog porobljavanja suvremenog čovjeka[118], njegove partikularizacije, a postaje prostor na kojem se dobija bitka za slobodnu svestrano razvijenu socijalističku ličnost.[119]

Dvanaesti kongres SKJ[120] donosi jedinstvenu Rezoluciju o zadacima Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom samoupravnom preobražaju odgoja, obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture. Iako dolazi do pojmovnog raslojavanja navedenih društvenih djelatnosti, njihov zajednički tretman u sklopu jedinstvene rezolucije ukazuje na suštinsku srodnost i povezanost u jedinstven društveno-kulturni proces. Naime, ni jedna od navedenih djelatnosti ne može se realizirati a da u sebe ne uključuje procese odgajanja, naučnih istraživanja i utemeljivanja, obrazovanja, kultiviranosti i ukorijenjenosti u ljudskoj tjelesno-čulnoj aktivnosti. Ravan na kojoj se događa sjedinjavanje ovih djelatnosti jeste socijalistički samoupravni preobražaj. Time se socijalističko samoupravljanje pojavljuje kao sadržaj i oblik/okvir kulture.

Kulturna funkcija ovdje dobija značenje onog elementa, odnosno komponente društvenosti koja ima izuzetnu zadaću u društvenom preobražaju. Preobražaj se ostvaruje na onom povijesnom

---

[112] Ibid.
[113] Ibid.
[114] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.
[115] Ibid.
[116] Ibid.
[117] Andre Gorz, *Zbogom proletarijatu*, Biblioteka »Alternative«, »Radnička štampa«, Beograd, 1982.
[118] Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
[119] Stjepan Pataki, *Opća pedagogija*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1965.
[120] *Dvanaesti kongres SKJ*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1982.

Digitized by Google

prostoru koji »stoji« na pravcu povijesnih gibanja od samoupravljanja kao društvenog mehanizma i oblika ka samoupravljanju kao kulturi, odnosno ka samoupravljanju kao sadržaju društvenog života. U ostvarivanju tog preobražaja SKJ će na planu kulture voditi borbu za razvoj kulturnih potreba, jačanje ravnopravnosti i zajedništva kultura naroda i narodnosti SFRJ, za poboljšanje materijalne osnove kulture, za integriranje kulture u proizvodni rad i svakodnevni život, za razvoj samoupravnih odnosa u kulturi, te za demetropolizaciju i decentralizaciju kulture. Time će kulturno i umjetničko stvaralaštvo postajati izrazom radničko-klasnih i humanističkih vrijednosti socijalističkog samoupravnog društva.[121]

Kultura postaje područje intenzivne idejne borbe SKJ s recidivima i nosiocima građanskih oblika svijesti: liberalizma, elitizma, kiča, šunda, pornografije, nihilizma, šovinizma, te, s druge strane, s ostacima dogmatskog i etatističkog modela kulture: unitarizma, uniformnosti, lakirovke, netrpeljivosti prema pluralizmu i sličnim. No SKJ, iako vodi idejnu bitku s navedenim i inim snagama, ne svodi kulturu na nekakvo sredstvo, nego u kulturu unosi metode marksistički zasnovane naučne, umjetničke i filozofske kritike i vrednovanja djela, podstiče stvaralaštvo, razotkriva koterije i klanove, širi demokratsku osnovu kreiranja kulturnog života time što se zalaže za ostvarenje odlučujuće pozicije radnikâ u toj oblasti.

Značajan uvjet razvoja kulture jest njeno podruštvljavanje, i to putem razvoja samoupravnih odnosa i delegatskog sistema u kulturnoj politici. Polazište u kulturnoj akciji SKJ jesu kulturne potrebe koje sad dobijaju i jasnije konture time što se njihova supstancijalnost diferencira na lične, opšće i zajedničke. To predstavlja revolucionarnu novinu u akciji SKJ u oblasti kulture, i to zbog toga što se konačno otvara ona fronta na kojoj se ukida apstraktna zajednica kao primarna kategorija historijskih procesa napretka, a u žižu stavlja konkretan čovjek. Taj čovjek je biće potreba, a ne mehanički odraz društva. S obzirom na to da kulturne potrebe idu u red sekundarnih ili izvedenih potreba[122], to jest onih koje u čovjeku treba odgajati tako što će mu se omogućiti da dođe u dodir s objektom određene potrebe (ondje gdje vlada nepismenost i gdje ne postoje knjige nema ni potrebe za čitanjem) —SKJ vidi nosioce razvoja kulturnih potreba u različitim društvenim i kulturnim institucijama. Diferenciranjem različitih razina kulturnih potreba SKJ iz kulturnog koncepta uklanja shvaćanje kulture kao proizvoda mehanike odnosa »baza—nadgradnja«. Kultura koja proizlazi iz procesa zadovoljavanja potreba polazi od čovjeka kao bića u nastajanju. Priznaje njegovu nesavršenost, ali i njegovu nezavršenost. Tako se stvaraju povoljne okolnosti za usklađivanje potreba s mogućnostima.

[121] Ibid., str. 152.

[122] *Marksizam i ljudske potrebe*, u »Marksizam u svetu«, br. 11/1975.

Digitized by Google

No ovog puta mogućnosti se ne mogu reducirati na ekonomske mogućnosti društva, već se kulturna razina podiže na plan ljudskih mogućnosti određenog povijesnog stupnja. Lična, zajednička i opća razina kulturnih potreba jest onaj plan na kojem se realizira pluralizam samoupravnih interesa[123], na kojem se stvaraju uvjeti za pomirenje individue i zajednice.

Identifikacija komponenata i elemenata konstitucije kulture kao specifičnog društvenog aspekta

Budući da Program SKJ ne izriče definiciju pojma kulture, to se u realizovanju koncepta kulturne politike, zbog složenosti i višeznačnosti[124], stvara stanovita teorijska neodređenost koja onda implicira operacionalne teškoće. U ovom radu nemam namjeru izraditi definiciju kulture, samo ću pokazati neke karakteristične pokušaje definiranja[125] i identificirati komponente i elemente konstitucije kulture kao specifičnog društvenog aspekta u proizvodnji života.

Upotreba pojma kulture u određenju približnom današnjem značenju počinje sa Ciceronom koji tvori sintagmu *cultura animi*, i to izvodeći je iz procesa *excolere animum*. To je prvenstveno oznaka odnosa čovjek—priroda s ciljem da se označi čovjekova odjelitost u ovladavanju prirodom. No time se značenje ne završava. Ta sintagma sadrži i oznaku ljudskosti sposobne da osjeća lijepo, dobro i uzvišeno. Ciceron govori o kulturi duše kao o stanju izvedenom iz procesa kultiviziranja (te iste duše). Dakle, još tada se javlja podvojenost kulture kao stanja i kulturnog procesa. Otada potječu i prve dvojbe i nesporazumi koji sežu do u naše vrijeme. Ono što Ciceron imenuje kulturom duše *(cultura animi)* jest filozofija (gdje kultura, zapravo, jest vježbanje u filozofiji — *Cultura autem animi philosophia est)*. U drugom slučaju značenje obuhvaća grčki pojam *paideia* (odgoj, znanje, obrazovanje). Ovaj pojam nastaje u sofista da bi se protivstavio aristokratskom pojmu čovjeka visokog porijekla kao pravog čovjeka, gdje se svojstvo vrijednog (plemenitog) čovjeka nasljeđuje porijeklom. U sofista se čovjek razvija procesom *(paideia)* odgajanja iz dispozicija, bez čega nema sigurnog savršenstva.[126] Dâ se razabrati da ovaj drugi sloj značenja obuhvaća odnos unutar jedinstvenog (grčkog) svijeta onog segmenta kojeg možemo shvatiti kao filozofiju u tadašnjem smislu riječi *(theoria)* sa samim kontekstom (*praxis*), gdje se odnošenje zbiva kao ostvarenje cilja *paideia*,

[123] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1977.

[124] Američki antropolozi identificirali su 257 definicija kulture (vidjeti u: Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1974).

[125] Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, »Naprijed«, Zagreb, 1968.

[126] Milan Damnjanović, *Istorija kulture*, »Gradina«, Niš, 1977.

Digitized by Google

usavršavanje znanja i plemenitih osjećanja, kao samorazvoj građana *polisa*. Posebno važna dimenzija (zbog toga što će ona biti stvarni izvor kategorije stvaralaštva u suvremenom smislu riječi) jest u tome što *cultura animi* nosi zbiljsko transgrediranje[127] u prostore u kojima vladaju druga načela. Riječ je o odnosu teorije i prakse, o pre-tvorbi, ozbiljenju jedne u drugoj. Taj problem se oposebljuje u krugu odnosa subjekt—objekt. Stoga Milan Damnjanović[128] izvodi svoje pojmove subjektivne i objektivne kulture, kojima daleke korijene možemo pronaći u tek naznačenom problemu. Prema Damnjanovićevoj tezi, objektivna kultura obuhvaća sve ono proizvedeno stvaralačkim procesima od strane čovjeka. Dakle, zgotovljeno, prerađeno, materijalizirano prema određenim misaonim projektima. Sam proces preradbe, usavršavanja, proizvodnje kulturnih tvorevina, vrijednosti i dobara jest subjektivna kultura. Ta dva područja nalaze se u stalnom odnošenju dijalektičkog prožimanja i činjenja dijalektičkog jedinstva. Damnjanović utvrđuje povijesno prisustvo triju pojmova kulture:

1. *Vrijednosni* pojam sadržava relaciju visoke kulture kao nadređene primitivnim barbarskim kulturama zaostalih društvenih stanja. Tome se može prigovoriti da su vrednovanja u kategorijama visoke i primitivne kulture samo uvjetno prihvatljiva, jer svaka kultura u kojoj živi određeno društvo samo je osebujnošću različita, a ne i vrijednosno viša ili niža. Pored toga, vrednovanje u nauci nema znanstvenog opravdanja.

2. *Antropološki* pojam izvodi se iz odnosa prema drugim živim bićima i zahvaća isključivo područja ispoljavanja ljudskih snaga. U tom slučaju kultura je samo *humanitas civilitas et urbanitas*, dakle, isključivo ljudska kategorija. Ovaj pojam obuhvaća njegovanje prve prirode s ciljem da se postane ljudskim bićem, a sadrži i teleološke tendence: »Kultura je naš zadatak da postanemo ono što jesmo.«[129]

3. *Etnološko-historijski* pojam izvodi kulturu iz ljudske nevolje uvjetovane čovjekovom nesavršenošću i nezavršenošću, te okruženjem njemu neprijateljske okoline, zbog čega čovjek mora njegovati sebe i svoju okolinu, proizvoditi svijet prema vlastitoj mjeri. Iz te nevolje rađaju se ljudske vrline, a iz otvorenosti ljudskog bića rađa se novo, kvalitativno stanje svijeta. Otud i dimenzija historičnosti ljudske kulturne produkcije, gdje čovjek, proizvodeći svoj svijet, proizvodi i sebe samog.

Iz navedenih definitornih operacija Damnjanović izvodi i svoju definiciju kulture: »Kultura je ukupnost materijalnih i duhovnih vrednosti, dobara i tvorevina koje proizvodi čovek u društveno-istorijskoj praksi radi savlađivanja prirode koja ga okružuje i koja se takođe nahodi u njemu, radi razvitka proizvodnje i radi rešavanja društvenih zadataka uopšte.« Ovakva definicija sadržava

[127] Ibid.
[128] Ibid.
[129] Ibid.

Digitized by Google

i stvaralački akt i stvoreno, proces i produkt, subjektivno i objektivno u dijalektičkoj sprezi.

Reinhart Maurer[130] pod kulturom podrazumijeva emancipaciju živog bića čovjekovog iz prirode, kretanjem koje ostaje ovisno o svojoj prirodnoj osnovi, jer bi potpuni raskid s prirodom bio smrtonosan po život, a time i po prirodu. Zato je uz pomoć Kanta došao do shvaćanja kulture kao viših svrha nego što ih sama priroda može dati. No, tu nema rečenog razdvajanja od prirode, nego je posrijedi dostizanje posljednje prirodne svrhe. Zato se kultura pojavljuje u svojoj dvostrukoj određenosti — kao kultura djelovanja i kultura pravljenja. Ova dvostrukost izvedena je iz dvostruke prirode čovjekove koja je historijski uvjetovana — agresivna, te neprijateljska sebi samoj što traži da bude ukrođena. U suodnošenjima, to jest u uspostavljanju primata pojedinih članova para »pravljenje-djelovanje«, stvara se određeni kulturni koncept[131]. Ondje gdje vlada primat pravljenja uspostavlja se metafizički subjekt-objekt odnos, u kojem, zbog čovjekove prirodnosti, čovjek biva sam sebi objektom pravljenja, te se događa onaj poznati povijesni proces otuđenja i eksploatacije ljudskosti. Naprotiv, primat djelovanja pretpostavlja sudjelovanje izgrađeno na »tehničkoj bazi koja nadilazi sve dosadašnje kulture i omogućuje nadilaženje materijalne nevolje«[132].

Ovaj kratak Maurerov esej pokazuje na jednoj drugoj razini postojanje ideologizacije kulture. Primat kulture pravljenja je osnova svekolike usmjerenosti građanskog načina proizvodnje života ka vječitom progresu, svijetu beskonačne proizvodnje predmetâ, beskonačnoj eksploataciji prirode koja stvara ogromno bogatstvo predmetnog svijeta. No taj se proces pojavljuje kao proces stalne eksploatacije prirode, pa time i čovjeka, ljudskosti. S rastom svijeta predmetâ raste svijet otuđenja (proizvodâ i proizvodnje otuđenih čovjeku), a smanjuje se svijet prave ljudske prirode, time i ljudske osnove, a zato i čovjekovog bića.[133] Otud je taj kulturni proces usmjeren čovjeku izvanjskom cilju, a ne unutarnjem cilju ljudske kulture, kojeg će Kant imenovati postizanjem ljudske autonomije u prirodi (ali kao dijela te iste prirode), a Marx dostizanjem rasta slobode izraslom na carstvu nužnosti kao očovječenoj prirodi gdje (komunizam jest) naturalizam jest dovršeni humanizam, odnosno humanizam jest (komunizam) dovršeni naturalizam.

U vezi s postavljenim problemom odnosa pravljenja i djelovanja kao dvaju načela, ali i dvaju procesa, dviju aktivnosti, ustanovljena je i ciljnost svake od njih. Prva vodi ka društvu zatvorenih, partikulariziranih jedinki, jedinki koje se neprijateljski

[130] Reinhart Maurer, *Djelovanje i pravljenje — o pojmu kulture*, »Naše teme«, br. 9/1977.

[131] Milan Krsmanović, *Borba SKJ za marksistički koncept kulture*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1980.

[132] Reinhart Maurer, *Djelovanje i pravljenje — o pojmu kulture*, cit. izd.

[133] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

odnose jedne prema drugima, a druga ka zajednici slobodnih udruženih proizvođača koji neće rušiti osnovu svoje kulture. No tu se postavlja i jedan novi zahtjev. Naime, da bi se shvatila bit neke stvari, nužno je poznavati je i »*in statu nascendi*«. Bronislav Malinovski[134] tvrdi da se kultura ne može promatrati u samom nastajanju, u svom prvobitnom početku, jer »može se pokazati kakvu su ulogu odigrali pojedini faktori u počecima ljudske kulture; bili su isprepleteni i nisu se mogli javljati jedan iza drugog u vremenskom nizu (materijalna kultura nije mogla nastati prije no što je čovjek postao sposoban upotrebljavati oruđa i oružja, a ovo je uvjetovano znanjem kojeg, opet, nema bez pojmovnog mišljenja i jezika). Materijalni uređaji uvjet su društvene organizacije života. Bez morala čovjek se ne može suprotstaviti instinktima, gdje se inače nalazi početak kulture«. Iako se Malinovskom može uskratiti potpuno povjerenje zbog očitog psihologizma koji ne uvažava bitne materijalne uzroke kulture, ovakva teza ima svoje metodološke vrijednosti. Uz činjenicu da Malinovski smatra da kultura obuhvaća materijalna dobra, društvenu organizaciju, jezik i duhovne vrijednosti dospijevamo do pitanja o jednoj drugoj dimenziji kulture — do pitanja o njenoj oslobodilačkoj funkciji. Naime, potiskivanje instinkata jest etički proizvod i uvjet ljudskoj kulturi, ali i izvor svijetu slobode (naravno, ne i jedini). Riječ je o tome da su navedeni produkti prisutni u tabuima i kompleksima koji, uzeti kao teorijske pretpostavke, rađaju razne definicije kulture, i to one pojednostavnjene — svođenjem na potiskivanje. Jer, tek smo utvrdili kamo kultura pravljenja vodi. Njoj u osnovi leži potiskivanje koje je tek vid gospodarenja. No, potiskivanje instinkata koji se ostvaruju u pretvaranju prirodne osnove u čiste objekte nagonske volje jeste, s druge strane, i zametak procesa koji će iz ljudske kulture potisnuti objekatsku ulogu prirodne osnove ljudskosti i osloboditi čovjeku široko polje kreativnog postojanja u svijetu. Otud se rečenom poimanju kulture može prigovoriti da je proizvod obrnute projekcije mišljenja. Naime, nisu žudnje za posjedovanjem, destrukcijom, eksploatacijom prirode prirođene od samog početka ljudskosti, već su povijesno proizvedene karakteristike prirode u čovjeku, i to proizvedene u procesima odnošenja prema prirodi. Ovdje nećemo raspravljati nužnost takvog odnošenja, primjerice, upotrebu živih bića druge vrste kao hrane, jer ono seže u daleke početke života na zemlji, ali je činjenica da u određenim ekološkim uvjetima dvije vrste žive prijateljski, trpeljivo, a u promijenjenim uvjetima su krvni neprijatelji. Ili, u ljudskom slučaju, da postoje ljudske zajednice koje ne poznaju odnose svojine, sukoba, neprijateljstva, pokoravanja, tlačenja, osvete, mržnje, pokazuje mogući smjer ljudske prirode, odnosno kulture. Budući da takve kulture imaju sva obilježja kulturnih zajednica, ne može se potiskivanje uzeti kao osnova svekolike kulture. Ovaj drugi smjer oslobađanja od

[134] Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, «Prosveta«, Beograd, 1970.

Digitized by Google

povijesno proizvedenih, metafizičkih (teorijski promatrano) komponenti ljudske kulture jest put razotuđenja. Ali on ne ide psihologijskom, već povijesnom stazom. Potrebno je mijenjati uvjete koji su proizveli nagone.[135] Onda je odgajanje (*paideia*) samo dio izmjene svijeta u ljudski svijet. Čak se njoj treba prisajediniti proizvodnja ostalih uvjeta proizvodnje života, tako da cilj proizvodnje života bude ljudski samorazvoj, a ne vlast nad proizvedenim, što je samo uvjet ovom drugom. Tome u prilog možemo staviti činjenicu da Marx nije postulirao društvo kojem će biti cilj omogućavanje razvoja sposobnosti individua, nego društvo u kome »bogatstvo« pojedinca postaje samosvrha (svih ljudi).[136] Dakle, u istraživanju pojma kulture, njenih značenja i sadržaja, ne možemo poći od promatranja *in statu nascendi*. No, s ozbirom na njenu povijesnu uvjetovanost, može se reći da je ona u jednom stalnom previranju, narastanju i opadanju, obogaćivanju i osiromašivanju, mijenjanju i preobražavanju. Nju suvremeni čovjek zatječe, kao i život, u nastalom stanju kao uvjet svog opstanka. Budući da je biće vječitih potreba, njegovo povijesno prisustvo u svijetu uvjetuje niz promjena u tom istom svijetu. Otuda su promjene, odnosno inovacije, bitna karakteristika kulture prema shvaćanju Vere St. Erlich.[137] Autorica ističe postojanje vječne tendence u ljudskoj kulturi uobličene u potrebi za promjenom. Uspoređujući proizvodnju života u animalnim zajednicama, uočavamo da sve vrste ponavljaju postupke (recimo, građenja staništa) u bezbrojnom nizu pokušaja. Kod čovjeka je očevidno da se mijenja i time razvija kulturu. Možda razlog treba tražiti u tome što čovjek stvara i prema načelima ljepote[138], gdje teži uvijek ka ljepšem, što onda rezultira i inovacijama. Utilitarni i praktični razlozi u tome imaju najmanje udjela, tvrdi Erlichova. Time autorica ističe bitnu karakteristiku kulture — dinamizam koji kulturu putem izuma (upotreba starog znanja na novi način) i otkrića (potpuno novo znanje) pokreće u akumulaciju znanja i iskustava i time je, zapravo, razvija i obogaćuje. U tumačenju kulture od strane Vere St. Erlich zapažamo još jednu tvrdnju važnu po ovo istraživanje. Naime, kulturni korpus se u cjelini mijenja sporo, akumulacijom znanja i iskustava, pa se čak i u vrijeme epohalnih revolucionarnih izmjena mijenja njegov manji dio. Promatrajući povijesna stanja kulturnog razvoja, ova autorica je ustvrdila da kulturni elementi rastu i putuju. U prvom slučaju riječ je o tradiciji, kulturnom nasljeđu, a u drugom o difuziji — širenju. Najveći dio kulture čovječanstvo dobija difuzijom. Valjda je to uzrok dojmu kulture kao cjeline koju ima svaki čovjek koji živi u nekoj kulturi, pa tako i određeni disharmonični i kontroverzni kulturni procesi imaju svoje mjesto u toj cijelosti. Erlichova utvrđuje u kulturi dva aspekta. S jedne strane je njena super-

[135] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

[136] Agnes Hellier, *Potrebe i vrednosti*, »Nolit«, Beograd, 1981.

[137] Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, cit. izd..

[138] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

organska kvaliteta koja joj omogućuje da nadživljava pojedinačne ljudske individue ograničene životnim vijekom, a s druge strane je njeno humano opstojanje jedino u društvenim međuljudskim odnosima. U prvom slučaju riječ je o institucijama, folkloru, literaturi, umjetnosti, arhitekturi i sličnom, a u drugom je riječ o osebujnom načinu života pojedinaca unutar te kulture. Tome odgovaraju činjenice da proizvodi pojedinih kultura nastavljaju sadržavati i pokazivati karakteristike tih istih kultura i onda kad nestanu ljudi koji su ih stvorili. Tako egipatske piramide govore o svom kulturnom kontekstu i danas, mada onih koji su ih stvorili odavno nema. Pored toga, točno je da određenu kulturu mogu održavati samo oni koji su je i stvorili. Nezamislivo je da danas neki drugi narod nastavi proizvoditi kulturu klasične Grčke. Zbog toga se može prihvatiti teza da svakoj zajednici pripada određena, samo njoj primjerena kultura.[139] No, ona se ne poistovjećuje sa samom zajednicom, nego čini samo njen specifični aspekt.

Slijedeća karakteristika jest od Herskovitsa[140] uočena tvrdnja da se u kulturi mogu zapaziti tri prividna paradoksa:

1. Kultura je univerzalna, ali je njena svaka lokalna manifestacija jedinstvena, *sui generis*. Svaka kultura ima ekonomiju, svjetonazore, vrijednosni sistem, diobu proizvoda, tehnologiju, umjetnost, jezik, moral i slično, ali upravo se po tome i razlikuju.

2. Kultura determinira život, ali se u ponašanjima onih koji je žive pokazuje kao automatizam.

3. Kulturni pogon je stabilan, ali pokazuje konstantne promjene koje nailaze, upravo zbog toga, na stanovite otpore. Nepoznata je kultura (premda nije nezanimljiva) koja bi u životu svake generacije mijenjala običaje, navike, moral, način ishrane, socijalnu klasifikaciju i slično (a da to ne izazove društvene i lične potrese).

Navedeni aspekti kulture bivaju upotpunjeni i slijedećim karakteristikama:

1. Čovjek može biti čovjekom samo u kulturnoj zajednici. Poznati su slučajevi izgubljene djece koja su odrasla u prašumi. Nisu poznavala govor, alatke, društvenost, a imala su psihotične osobine.

2. Antropološka istraživanja pokazala su da ljudi, uprkos životu u društvima različitih ustrojstava, pokazuju univerzalne karakteristike u psihi i inteligenciji. Kinesko dijete, odgojeno u švedskoj kulturi, usvaja tu, švedsku kulturu i ne razlikuje se od druge švedske djece.

3. Etnografska istraživanja utvrdila su da postoje univerzalni kulturni elementi izraženi u svim kulturama, kao što su: generacijske podjele, podjele rada, igra, ples, folklor, tabui, pogrebni običaji, darovi, zabrana incesta, pravo, moral, bračna zajednica i niz drugih.

U tretmanu fenomena kulture, s ciljem da se shvati njena bit, nezaobilazna su stanovišta E. Sapira koji u kulturi zapaža tri glavna značenja tog pojma:

---

[139] Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, cit. izd.
[140] Ibid.

Digitized by Google

1. Tehnički izraz pojma etnologa i historičara kulture koji izražava bilo koji društveno naslijeđeni element.

2. Konvencionalni ideal istančanosti duha pojedinca, ali koji ipak nosi obilježja klase koja ga je proizvela.

3. Duhovni posjed grupe koji sadržava odabrane vrijednosti iz duhovnog naslijeđa uključivši »opšte stavove, poglede na život, specifična ispoljavanja »civilizacije« koji jednom posebnom narodu daje njegovo odelito mesto u svetu. Naglašava se ne toliko što jedan narod čini i vjeruje, koliko način na koji on to što čini i veruje funkcioniše u njegovom ukupnom životu, smisao koji to ima za nj«[141].

Ovaj treći aspekt značenja ima svojih manjkavosti, jer ga svodi na duhovnu razinu, ali važan je zbog toga što stavlja akcent na način života, što je gotovo presudna kategorija u suvremenom shvaćanju kulture i građanskih i marksističkih teoretičara kulture. Iz njega Sapir izvodi i svoju tezu o pravoj kulturi koja je, po njemu, svaka uravnotežena samozadovoljavajuća kultura u kojoj ništa nije lišeno duhovnog smisla kao izraza dosljednog stava prema životu. U njoj glavne djelatnosti pojedinaca moraju biti nešto više od sredstva za ostvarenje nekog izvanjskog cilja. Ni marksistički utemeljena misao o kulturi ne može a da se ne složi s činjenicom da kultura u kojoj pojedinac djeluje sa sviješću da to što čini čini radi prevazilaženja postojećeg stanja, imajući to kao imanentnu svrhu društveno organizirane prakse, jeste autentična kultura, makar pojedinac osjećao stanovito privatno osujećenje. On vrši akciju oslobađanja, jer djeluje ka tim ciljevima. U tom smislu stoji Marxova teza o klasnom interesu koji nije isto što i težnja svakog konkretnog proletera, već ono što treba činiti s gledišta povijesne potrebe.

U prethodnom dijelu teksta napravljen je pokušaj da se pokažu vrijednosti stanovitih karakterističnih tumačenja fenomena ljudske kulture. Svaki od navedenih autora je tom problemu dao određeni doprinos upravo time što je uspio pokazati da kultura ima određene specifičnosti u odnosu na ostale aspekte života u ljudskim društvima (društvena struktura, nacija). Takvi pokušaji su čovječanstvu podarili više stotina definicija kulture koje su nastajale u ovisnosti o znanstvenom području u kojem je određeni autor proučavao kulturu (sociologija, psihologija, antropologija, historija, filozofija), o klasno-ideološkoj poziciji autora i slično. Bilo je pokušaja interdisciplinarnog pristupa, ali i zasnivanja posebne nauke o kulturi (kod nas Eduard Kale u djelu *Uvod u znanost o kulturi)*. U prvom slučaju svi aspekti kulture nisu mogli biti zahvaćeni, a u drugom predmetom znanosti može biti samo strogo definiran predmet, te za tu svrhu i nužno ograničen, to jest sveden na određeni sektor društva. Tada se kultura mora izdvojiti iz cjeline društvene prakse, što pretpostavlja priznavanje

[141] Eduard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*, BIGZ; Beograd, 1974.

Digitized by Google

podjele rada, a, naravno, i postojanje klasa koje se nalaze u odnosu međusobnog otuđenja i eksploatacije. Tako se opet vraćamo na početak, na građansku razinu proučavanja kulture. Zbog toga smatram da je za potrebe ovog rada dovoljno zadržati sociološku poziciju proučavanja, jer ona uzima imanenciju kulture ljudskom društvu sa svim pripadajućim karakteristikama i u isto vrijeme uvažavajući spoznaje drugih znanosti.

Diskutirajući problematiku teorijskog tretmana kulture, jugoslovenski sociolog Miloš Ilić ustvrđuje da su građanski teoretičari načinili stanovite pogreške u definiranju kulture, i to bez obzira na činjenicu da su identificirali elemente koji su nezaobilazni u naučnom istraživanju kulture. Te pogreške Ilić svrstava u pet kategorija:

1. Pozitivističke pogreške načinjene su zbog toga što ove definicije uzimaju u obzir samo kulturne činjenice, građu i praksu, što je svojevrstan redukcionizam.

2. Normativističke pogreške su na suprotnom kraju. Polaze od svrhe, cilja i normi kulture bez povezivanja s pozitivnim činjenicama.

3. Metafizičke pogreške drže kulturu skupom međusobno nespojivih područja. Ne uspijevaju pronaći vezu između duhovne i materijalne kulture, narodne i elitne i slično.

4. Kulturalističke pogreške uzimaju kulturu preširoko smatrajući je širom od ljudskog društva i dajući joj dignitet kategorije *sui generis* entiteta koji je objašnjiv samo samim sobom, i to zatvoren sistem.

5. Normativističke pogreške se sastoje u svođenju svekolike kulture na biološku razinu, uz tvrdnju da je čovjek u samoj osnovi kulturno biće.

Nastojeći da prevaziđe jednostranosti kojima su podlegli tvorci definicija koje je svrsta u jednu od pet navedenih vrsta pogrešaka, Miloš Ilić pod kulturom razumije »skup svih onih procesa, promena i tvorevina koje su nastale kao posledica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju). A osnovni smisao kulture sastoji se u tome da olakša održanje, produženje i napredak ljudskog društva«. Iako se i ovoj definiciji mogu naći zamjerke od prevelike uopćenosti do stanovitog neopozitivizma, ona ipak prevladava jednodimenzionalnost tumačenjâ građanskih teoretičara. Nama je to ovdje posebno vrijedno, jer utvrđuje činjenicu da kulturni život nije proizvod kultiviranja, već proizvodnje.[112] Čovjek, naime, mijenjajući prirodu proizvodi i svoj život i svoju kulturu u promijenjenom obliku, pa se skup znanja, vjerovanja, stavova, procesa, tvorevina javlja kao totalitet ljudskog proizvođenja života koji upravo zbog tog načina proizvodnje jest kulturom.

Promatrajući kulturu kao dinamičnu pojavu, Ilić je sistematizirao i teorije o kulturnim promjenama u četiri grupe:

[112] Žarko Puhovski, *Kontekst kulture*, »Kulturni radnik«, Zagreb, 1979.

Digitized by Google

1. Evolucionističke teorije uvažavaju progres kulture promatrajući ga jednosmerno i polazeći od unutrašnjih ciljeva i uzroka promjenama, a zapostavljajući vanjske.

2. Ciklusne teorije postuliraju skup kulturnih crta koje tada tvore ciklus određene kulture.

3. Difuzionističke teorije drže promjene posljedicama širenja kulturnih vrijednosti.

4. Funkcionalističke teorije polaze od teze da je svaki kulturni proizvod funkcija neke potrebe.

Klasici marksizma nisu stvorili neku posebnu i cjelovitu teoriju kulture, ali su svojim proučavanjima utvrdili njena fundamentalna stajališta. Njihovo polazište u razmišljanjima o kulturi jest poimanje kulture kao specifičnog oblika društvenih kretanja, što ukazuje na to da je kultura povijesno proizvedena i podložna historijskim promjenama, mada nije i automatski, mehanički izraz društvenih kretanja. U njihovu mišljenju prihvaćena je metodologijska dvostrukost kulture — materijalna i duhovna, iako ne postoji i njihova stvarna suprotstavljenost — kako je to već izraženo u metafizici. Stanovita samostalnost duhovne kulture je, prema njihovu mišljenju, evidentna, mada je materijalna kultura primarna. No, Marx i Engels ne vide kulturu samo u njenim uobličenim produktima, artefaktima, te se duhovna kultura i ne temelji u metafizički pojmljenoj materijalnosti svijeta kao u pukoj objektivnosti, već u proizvodnom radu i odnosima koji inspiriraju razvoj duhovne kulture. Kultura je bitno humana kategorija proizvedena i utemeljena u svemu onom što je uvjetovalo i čovjekov nastanak u svijetu — u radu, zajednici, slobodi, svjesnosti, univerzalnosti. U svemu tome rad je imao presudnu ulogu, u preobrazbi antropoida u čovjeka, u čovjekovom osposobljavanju za kulturnu produkciju. U tim procesima čovjekovi organi, čula, mozak postajali su sve više ljudskim mozgom, čulima, organima, što se ogleda u sve razvijenijim stupnjevima njihovog funkcioniranja, odnosno sve višeg stanja osposobljenosti za ljudsku, dakle, kulturnu proizvodnju života.

Podjela rada imala je neposredan utjecaj na podjelu materijalne i duhovne kulture, što su samo specifični izrazi klasnih podjela u društvu. Klasa zarobljena eksploatiranim radom, materijalnom proizvodnjom, bila je temelj mogućnosti da se duhovnom produkcijom bavi jedna posebna klasa, i to kao njena izravna negacija. U takvoj situaciji kultura vladajuće klase postaje vladajućom kulturom društva. No ona ne može u potpunosti izraziti ljudsku bit, jer je suprotstavljena svom bitnom, temeljnom uvjetu. Sama duhovna kultura bez dijalektičke sprege s materijalnom osnovom svijeta ne može čovjeku pružiti sve potrebne uvjete za konačno rješenje tajne odnosa između esencije i egzistencije, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. Put koji treba preći je put komunizma kao pozitivnog ukidanja postojećeg stanja privatne svojine i povratka čovjeka iz otuđenosti ka društvenom slobodno udruženom čovjeku. To je, u stvari, razvijanje jednog drukčijeg humanizma od onog koji je građansko društvo

Digitized by Google

izgradilo na podjeli rada. Ostvarenje novog humanizma, ostvarenje jedne nove ljudske kulture moguće je ako čovjek pobijedi prirodu koja ga je porodila, ako svlada svoju animalnu prirodu, ako otkloni izvore svih otuđenja među ljudima, ako ostvari slobodnu zajednicu ljudi koja će svrhu udruživanja imati u ostvarenju univerzalnog bogatstva ispoljavanja totaliteta radnih snaga u svakom pojedincu.

Lenjin je bio u povijesnoj prilici da ostvari prvu proletersku revoluciju, da bude sudionikom i kreatorom prve socijalističke države, te da utemeljuje forme određenih društvenih kretanja, a time i kulture. Njegova shvaćanja kulture su identična s onim izrečenim u Marxa i Engelsa, no u njega ona dobijaju i mogućnost ostvarenja u specifičnom povijesnom trenutku.

Analizom se može ustanoviti da u Lenjinovom djelu postoji cjelovit koncept kulture, u čijem temelju leže slijedeći elementi[143]:

1. Kultura i umjetnost su dio općih društvenih kretanja i imaju velik idejno-politički značaj.

2. Kultura se ne stvara iz ničega, već se oslanja na tradiciju, čime se omogućava produkcija novih vrijednosti.

3. Kultura i umjetnost imaju važnu spoznajnu funkciju, a budući da je istina osnovni uvjet ostvarenja komunizma, kultura je neophodna u otkrivanju istine o svijetu.

4. Kultura obavezno ima nacionalnu formu, te je slobodno ispoljavanje nacionalnih kultura uvjet socijalizma.

U Lenjinovom poimanju kulture dominira stav da je kultura istoznačna sa sviješću o potrebi progresivnih promjena u više stupnjeve svijesti. Ta progresija ostvaruje se u zbiljskoj akciji izmjene humaniteta društva. No polazište je u činjenici da kultura jest klasno uvjetovana pojava, odnosno da izražava karakteristike klase čiji život izražava. Za ostvarenje ciljeva socijalizma kultura je nepobitno važna, jer je svijest, kao element kulture, uvjet oslobađanja radničke klase. Zato Lenjin u svoj koncept kulture uvodi odgoj i obrazovanje koji su uvjeti ostvarenja progresivne izmjene društvenih oblika. Zbog toga je kulturni rad drugi po važnosti cilj nove sovjetske države, odmah iza preuređenja državnog aparata. U ostvarenju te zadaće Lenjin ističe da kultura nije kratkoročan cilj, već su potrebni plan, sistem i upornost u ostvarivanju. No time se sve ne završava. Sâmo podizanje kulture, pismenosti ne može uroditi plodom bez podizanja sovjetske privrede.[144] To nije za njega samo sinhroni proces, već je riječ o njihovom međusobnom uvjetovanju, a to već isključuje bilo kakvu metafiziku iz Lenjinovog koncepta kulture.

Programi SKJ i, ranije, KPJ nisu se bavili pokušajima definiranja kulture. U prethodnom poglavlju pokušano je prikazivanje povijesti odnosa SKJ (KPJ) prema kulturnoj problematici, i to na razini dokumenata najvišeg partijskog tijela, u rezolucijama i programima. Činjenica da se Program SKJ usvojen na Sedmom

[143] V. I Lenjin, *O kulturi i umetnosti*, »Kultura«, Beograd, 1957.
[144] Ibid.

Digitized by Google

Kongresu SKJ ne bavi ni jednim problemom koji bi pokušao zatvoriti granice definicije siguran je pokazatelj znanstvene utemeljenosti Programa, jer kao politički dokument ne nameće nauci nikakve političke obrasce poslušnosti. Svaki shematizam stran je Programu SKJ, te se i konceptualizacija kulture, jednake kao i ostalih društvenih djelatnosti, ostvaruje otkrivanjem historijskih zakonitosti razvoja, a ne voluntaristički. To znači da svekolika aktivnost na planu ostvarenja historijske zadaće proletarijata, u kojoj SKJ ima ulogu avangarde, ne izlazi ni iz kakvih, pa ni znanstvenih dogmi, dedukcijom iz teorijske općenitosti. U konceptualizaciji kulture SKJ je usvojio znanstveno i povijesno iskustvo klasikâ marksizma-lenjinizma, ali se koncept ne svodi na prepisivanje obrazaca, već uvažava konkretne povijesne tendence. Ovaj koncept ostaje otvorenim onome što čini povijesnu istinu.

Prvi dio ovog rada odnosi se na osnovne karakteristike kulturne politike SKJ u dosadašnjim programskim dokumentima. Vidjeli smo bitne značajke pojedinih faza razvoja koje postoji u sadašnjem Programu, te ovdje nema potrebe ponavljati rečeno. Koncept kulture u Programu SKJ predstavlja temeljne smjernice i komponente povijesnog razvoja ove društvene djelatnosti. Prije svega, njega valja shvatiti kao poseban oblik društvenih kretanja, a ne kao nekakav proizvodnji tuđi sektor. Zbog toga se znanstveni tretman kulture na pozicijama SKJ ne može tumačiti jednodimenzionalno, kao predmet jedne discipline. Budući posebnim aspektom/oblikom društvenih kretanja, kultura mora uvažavati poimanje vlastite biti kao vida ljudskog svijeta koji se pokazuje kao »otvorena knjiga ljudskih suštinskih snaga«, zbog čega je potreban tretman kakav je Marx zamislio u stvaranju »jedne historijske nauke«. Odnosno, kultura ima značaj aspekta totaliteta proizvodnje života, te je potrebno njeno cjelovito zahvaćanje ako se želi dobiti cjelovitije tumačenje. Ako se historijski razvoj pokazuje kao ozbiljenje ljudske stvaralačke egzistencije, onda je historija, zapravo, historija ljudske kulture. Otud se i ljudsko biće može shvatiti samo iz cjeline svijeta, iz jedinstva prirode i historije. Budući da čovjekov kulturni razvoj ne ide po liniji etičkih zahtjeva, već prema povijesnoj mogućnosti, koncept kulture SKJ — u kojem nema dogmi, niti shematizma općenito, u kojem je nauci i povijesnom razvoju ostavljeno da tumače poimanje sadržine kulturnog života — ima u svom temelju istinski dijalektički stav. Interes za istinu i jest osnovna komponenta kulturnog koncepta u Programu SKJ. On nije građen apstrakcijom od povijesne zbilje, od naslijeđa, niti je, s druge strane, izveden iz isto tako apstraktne naučne/ideološke dogme, već iz spoznaje onih vrijednosti koje čine realnu povijesnu istinu provjerenu kriterijima realnih socijalnih interesa u okvirima načela »pozitivnog ukidanja postojećeg stanja«. Ako socijalizam nije ideal koji diktira povijesno ponašanje, već promišlja zbiljske historijske procese s ciljem da ih prevaziđe u višem stupnju historijske sinteze, onda ni njegova kultura nije zadana, već izlazi iz kritič-

Digitized by Google

kog promišljanja realnih kulturno-povijesnih procesa i njihovih tendenci.

Slijedeća komponenta ovog koncepta jest zahtjev da se prosvjeta, nauka i kultura, kao tri međusobno povezane djelatnosti, slobodno razvijaju na idejnim pozicijama (osnovama) socijalističkog humanizma. Budući da taj humanizam nije proizvod etičkog zahtjeva, već povijesne nužnosti/mogućnosti i da se ne pita za historijski dano, već za historijski smisao danog, slobodan razvoj kulture znači njeno razvijanje kao dijela društvene prakse na planu gradnje asocijacije slobodno udruženih proizvođača. U suvremenom povijesnom trenutku oslobađati kulturu na idejnim osnovama socijalističkog humanizma znači imati kritički odnos prema tradiciji, gdje je utopijska dimenzija smjer kojim se povijesna materija kreće, ali se humanizam izvodi sa stajališta povijesne zbilje i njenih tendencija.

Tome valja dodati komponentu koja je sadržana u zahtjevu za razvijanjem kulturnih stvaralačkih sposobnosti narodâ. Ova komponenta sadrži zahtjeve za slobodnim razvojem nacionalnih kultura u duhu međusobne ravnopravnosti i stvaralačke suradnje, zatim otklanjanje administriranja vlasti i razvoj samoupravljanja, marksističko vrednovanje tradicije i razvijanje novih društvenih potreba.

U nizu elemenata i komponenti konstitucije kulture i njenog razvoja u Programu SKJ treba istaći snažne procese demokratizacije kulturne politike koja se ogleda u visokom stupnju demetropolizacije, zbog čega se zahtijeva izgradnja materijalno-tehničke baze za širenje kulturnih vrednota u sve segmente društva. Pored širenja postojećih vrednota, značajna komponenta jest proces animacije, poticanja narodâ, svakog pojedinca na vlastiti stvaralački odnos prema životu u društvu. Uvjet tome jest podruštvljavanje kulture koje se ostvaruje samoupravljanjem, kojem je razvoj samoupravljanja istinski uvjet.

Bitna komponenta ovog koncepta jest to što se kultura ne izdvaja iz cjeline društvenog života, što je u politici postavljen zahtjev za reintegracijom kulture u materijalnu proizvodnju, za ukidanjem podjele rada na umni i fizički, dakle, za otklanjanjem onih pretpostavki koje su proizvele otuđujući kulturni život narodâ.

Ciljevi i zadaci kulturne politike Saveza Komunista Jugoslavije u odnosu prema društvenom pokretu SFRJ

Društveno uređenje SFRJ »zasniva (se) na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba«[145], što

[145] *Ustav SFRJ*, Opća načela, 1974.

Digitized by Google

znači da su »lična i zajedničke potrebe« radničke klase i svih radnih ljudi one kategorije koje određuju karakter vlasti te iste radničke klase i svih radnih ljudi i koje uređuju odnose među »slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima«, te da, konačno, one daju pravu mjeru karakteru ljudskog rada u SFRJ. Otuda ciljevi i zadaci kulturne politike SKJ bivaju izvedeni iz tih i takvih historijskih okvira. Društveno uređenje koje se zasniva na vlasti onih koji rade, na odnosima njihovog slobodnog udruživanja u radu kojim proizvode prema svojim potrebama nužno preferira razvoj proizvodnih snaga čovjekovih, što jest, u takvom krugu, razvoj bogatstva ljudske prirode. Time se zatvara krug bilo kakvoj heterenomiji. Taj razvoj ne može imati neke druge svrhe izvan ljudske prirode. Riječ je, dakle, o razvoju bogatstva ljudske prirode kao samosvrhe. U protivnom, cjelokupan razvoj išao bi na uštrb ljudskom biću. Jer, u rečenom je sadržano sve ono što čini čovjeka, svi momenti ljudskog roda[146]: i sloboda, i rad, i svjesnost, i univerzalnost, i društvenost, a pored toga takvo uređenje implicira, uz zadovoljavanje postojećih, i razvoj novih ljudskih potreba u okvirima društva, kao i njegovanje takvih svojstava čovjekovih koja će omogućiti ravnopravnost i slobodu u društvenim odnosima, a rad učiniti potrebom, čineći ga područjem proizvodnje novih vrijednosti i potreba, što, uz vlast slobodno udruženih proizvođača, čini da se stvara zajednica ljudi sve bogatijih po proizvodnim moćima, svojstvima, odnosima i potrebama. Citirano ustavno načelo dosljedno je, dakle, na marksističkim pozicijama. Tome valja dodati da sam Marx nije postulirao društvo koje će omogućiti razvoj sposobnosti individua, već da je bilo riječi o društvu kojem će razvoj bogatstva ljudske prirode biti samosvrha[147], te da komunizam koji to ozbiljuje nije smatrao idealom kojeg treba ostvariti, već ga je vidio u pozitivnom ukidanju postojećeg stanja.[148] Zbog toga razvijenost kulture u konceptu SKJ nije izjednačavanje s bogatstvom kulturnih institucija, jer one same dovoljne su tek za razvijanje sposobnosti (kao institucije), što je samo sredstvo rečenoj samosvrsi; razvijenost kulture je udruživanje rada radi proizvodnje bogatstva ljudske prirode u svim ljudima, čime se zatvara utemeljivanje i otvara proces pozitivnog ukidanja postojećeg stanja.

Ako su potrebe i interesi odlučujući po karakter rada, a vlast radničke klase i radnih ljudi po način zadovoljavanja potreba i interesâ putem iskorištavanja upotrebne vrijednosti proizvoda tog rada, sam rad je osnovni uvjet, temelj stvaranja bogate ljudske individue, naravno, uz ostvarenje i svih ostalih momenata ljudskog roda. To bogatstvo nije ništa drugo do svestrano ispoljavanje već spomenutih suštinskih snaga ljudskog roda. Otud se funkcija vrijednosti realizira u odblasti obogaćivanja potpomaganja ostvarenja suštinskih čovjekovih snaga. Pri tom najvišu vri-

[146] Agnes Heller, *Potrebe i vrednosti*, cit. izd.

[147] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

[148] Ibid.

Digitized by Google

jednost čini to što individue mogu prisvajati bogatstvo roda.[149] Suštinske snage roda (društvenost, proizvodnja, sloboda, svjesnost, univerzalnost) u klasnim društvima objektiviziraju se time što svoju svrhu nalaze u ciljevima izvan sebe samih kao ljudskih odrednica, izvan čovjeka općenito, to jest javljaju se u otuđenom obliku, obezvrijeđene. Nas ovdje zanima kategorija rada, produkcije, materijalizacije, ostvarenja, koja u svom eksploatiranom vidu, kao podijeljeni rad, svojim proizvodima ne potpomaže suštinske snage roda, već jačanje jedne društvene klase, obogaćivanje one klase koja je vlasnik sredstava rada, a time i raspolućeni suštinskih snaga roda. To obogaćivanje izgrađeno je osiromašivanjem drugog, većeg dijela ljudskog roda putem eksploatacije suštinskih momenata/snaga roda, i to svođenjem zajednice na pragmatičnu organizaciju, proizvodnje života na produkciju roba, univerzalnosti ispoljavanja na specijalnost, slobode na nužnost, svjesnosti na racionalnost, što rad ne može činiti vrijednošću koja pomaže suštinske snage roda. Kulturnim vrijednostima Miloš Ilić smatra sve ono što zadovoljava jednu težnju, a da druga, njoj jednaka, ne bude osujećena. Ovdje toga osujećenja, očito, ima napretek. Zbog toga jugoslavenski Ustav ima najviši humani motiv kad rad proglašava uvjetom zadovoljavanja ljudskih potreba. Budući da je rad izvor svekolikoj ljudskoj kulturi, on ulazi u područje ovog rada cijelim svojim pojavnim oblicima i sadržajima. To što je radnička klasa vlasnik sredstava za proizvodnju omogućuje joj da ovlada viškom svoga rada i rad primjerava svojim ljudskim potrebama, kao i da pri tome stupa u odnose društvene proizvodnje života kao u prostor slobode. S obzirom na historijske prilike prelaznog perioda, kad socijalizam još nema svoje proizvodne osnove, već se izgrađuje na naslijeđenom temelju, ostaje činjenica postojanja fizičkog i duhovnog rada ili, rečeno jezikom političke ekonomije, rad se još uvijek dijeli na proizvodni i neproizvodni. Neproizvodni rad u kapitalističkim društvima je onaj rad koji ne služi proizvodnji robnih vrijednosti, a velik dio duhovnog rada ondje jest upravo takav. No ovdje valja razgraničiti te pojmove proizvodnog i neproizvodnog rada i proizvodnim radom smatrati svaki rad, duhovni/intelektualni koji svojim tvorevinama i procesima pomaže proizvodnji društvenog života, razvitku društva, obogaćivanju suštinskih snaga ljudskog roda. U konkretnim društveno-ekonomskim uvjetima neproizvodni rad biva sekundaran, izveden suprotstavljenošću proizvodnom radu. U prvom slučaju (proizvodni rad) to je rad livca kao i umjetnika, tkalje u trikotaži kao i naučnika u institutu. U drugom slučaju (neproizvodni rad) to su sve one djelatnosti koje prate proizvodni rad, ali u suštini ne dijele njegovu poziciju u tvorbi materijalnih i duhovnih dobara. To su takozvane tercijarne djelatnosti; knjigovođe, berberi, čistačice i slično. To je i onaj rad (neproizvodni sektor) koji može biti podvrgnut ciljevima političke moći birokracije i postati teretom proizvodnim radnicima, izvorom nove eksploata-

[149] Agnes Heller, *Potrebe i vrednosti*, cit. izd.

Digitized by Google

cije radničke klase. Zato je jedan od značajnih principa jugoslavenskog Ustava da se društveni poredak SFRJ zasniva na vlasti radničke klase. U ovom slučaju to znači da neproizvodni rad neće nepotrebno rušiti osnovu na kojoj je i nastao. On je, naime, onaj oblik rada koji u klasnoj podjeli rada ne povećava suštinske snage roda. No, nije riječ o tome da proizvodni rad zagospodari neproizvodnim, a da se u kategoriju neproizvodnog rada svrstaju i kulturne djelatnosti koje podstiču razvoj suštinskih snaga ljudskog roda (umjetnost, odgoj, obrazovanje, znanost). U tom slučaju bi susprezanje ovih i ovakvih oblika ljudskog rada značajno ukočilo razvoj društva. Zato nisu podjele rada, već ljudske potrebe te koje odlučuju o karakteru proizvodnje. I zato nije odnos kulture (u ovom slučaju još uvijek kulturne sfere) i rada okončan time da proizvodni rad ovlada kulturom kao neproizvodnim radom, da je ograniči i obuzda[150], jer ona je kao područje stvaralaštva sastavni dio doprinosa razvoju proizvodnih snaga, a rečeno gospodarenje bi samo reproduciralo podijeljeni rad i posljedice koje on proizvodi. Stvar je u tome da se prevaziđe podjela rada, a ne ovladavanje podijeljenim radom, što je samo prethodni uvjet. Ovladavanje uvjetima rada je, dakle, sredstvo, a njegovo ukidanje, prevazilaženje — cilj. Ako bi radnička klasa odredila za primaran cilj dominaciju potreba materijalne proizvodnje nad ostalim oblicima rada, ostao bi znatno osiromašen niz drugih potreba, među njima i onih revolucionarnih; ostale bi prikovane za samu osnovu. Kad čovjek razvije svoje proizvodne snage do te mjere da može stati pored proizvodnog procesa, postaje bespredmetno da taj oblik rada dominira nad ostalim ljudskim potrebama. One, te druge, sekundarne, odnosno izvedene ljudske potrebe predstavljaju rezultat čovjekovog revolucionarnog nadrastanja prethodnih stadija razvitka, one su rezultat oslobađanja od nužnog i kao sloboda treba da određuju mjeru udjela materijalne proizvodne osnove u ukupnoj proizvodnji života komunističke zajednice. Riječ je o djelatnostima koje postaju ljudskom potrebom, carstvom slobod(n)e proizvodnje života. Mjerom vrijednosti rada postaje dimenzija kreativnosti, ne korisnosti, sloboda, a ne nužnost.

U citiranom ustavnom načelu sadržane su i teze o karakteru vlasti radničke klase u radu i društvu, te karaktera ciljeva rada. Taj karakter oličen je u samoupravnom društveno-proizvodnom odnosu koji postulira sve suštinske snage roda: i zajednicu, i slobodu, i svjesnost, i univerzalnost i rad. Jedino u obliku samoupravnog organiziranja društvene proizvodnje života socijalističko društvo može omogućiti neposrednu vlast radničke klase, može omogućiti proizvodnju za cjelinu društva, to jest prema potrebama, može sjediniti umne i fizičke snage i omogućiti univerzalnost ispoljavanja čovječnosti, to jest oslobađati suštinske snage roda i obogaćivati ljudsku individuu svjesnu svojeg historijskog položaja.

[150] Milan Krsmanović, *Borba SKJ za marksistički koncept kulture*, cit. izd.

Digitized by Google

Vidjeli smo da je društveni sistem u SFRJ izgrađen na onim zakonima koji su izraz idejne orijentacije u kojoj dominiraju bitne ontološke kategorije ljudskog roda. Otuda se taj sistem podvrgava potrebama čovjekovog konkretnog historijskog bića, a sve djelatnosti koje društvo realizira i uređuje moraju biti u funkciji obogaćivanja ljudskog roda. Kulturna politika kakvu je u svom Programu definirao SKJ služi realiziranju općih društvenih ciljeva čija je općenitost uvjetovana primjerenošću svakoj individualnosti. Koncept kulturne politike izveden je prije svega, iz dvije premise[151]:

1. Slobodan razvoj kulture na idejnim osnovama socijalističkog humanizma (ovdje kulturu Program drži kao sferu nauke, prosvjete i kulture zajedno) rezultat je mnogobrojnih revolucionarnih promjena u društvenoj i ekonomskoj strukturi SFRJ, i

2. Idejni socijalistički preobražaj zemlje u duhovnoj sferi uvjetovan je proširenjem materijalno-tehničke osnove i masovnim općim i stručnim obrazovanjem.

Prije svega, kultura je ovdje shvaćena kao dinamična kategorija određena principima razvojnosti socijalističkog humanizma. Budući da su njene progresivne promjene rezultat revolucionarnih promjena u cijeloj društvenoj i ekonomskoj strukturi (proizvodnji), otklanja se mogućnost metafizičkog poimanja odnosa duha i materije, a izravno uvodi načelo njihovog jedinstva, odnosno poimanja kulture kao aspekta društvenog života. Slobodan razvoj na idejnim osnovama socijalističkog humanizma uključuje njen tretman s pozicija određivanja njenog historijskog smisla, to jest određuje kulturu kao područje ljudskosti čiji je korijen sam čovjek, te se i kultura oslobađa onda kad se oslobađa čovjek. I dalje: čovjek proizvodi promjene u svojoj kulturi mijenjajući proizvodnju života, što kulturu uključuje kao važan element u društveni poredak SFRJ.

Da bi se izvršile preobrazbe u duhovnoj sferi, nužno je proširiti njenu materijalno-tehničku osnovu, te je učiniti dostupnom cijelom narodu, i to tako da se uvede masovno opće i stručno obrazovanje. Riječ je o neophodnosti da se kulturne vrijednosti u materijaliziranim oblicima učine dostupnim svim ljudima. Tek tada će se moći ostvariti idejni socijalistički preobražaj duhovne sfere društvenog života.

Na takvim temeljima postavljeni su opći ciljevi kulturne politike u Programu SKJ. Njih možemo svrstati u okvire slijedećih određenja:

1. Razvijanje kulturnih stvaralačkih sposobnosti naroda.

2. Oslobađanje ljudske svijesti iz primitivnih oblika svijesti u procesu tvorbe novih društvenih odnosa i vrijednosti.

3. Smanjivanje jaza između umnog i fizičkog rada, uz likvidaciju moralne i društvene degradacije fizičkog rada.

4. U sklopu socijalističke izgradnje razvoj svih stvaralačkih sposobnosti stanovništva.

---

[151] *Program Saveza Komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

5. Podizanje općeg kulturnog i obrazovnog nivoa svih stanovnika s ciljem osposobljavanja za ovladavanje samoupravnim procesima u jednom kulturnijem i bogatijem ličnom životu u zajednici.

6. Stvaranje jednakih mogućnosti svakom čovjeku za izbor životnog poziva i za razvijanje sposobnosti i interesovanja.

Navedeni opći ciljevi kulturne politike ostvarivat će se u sklopu kulture, prosvjete i nauke. Da bi ti ciljevi mogli biti ostvareni, postavljaju se i slijedeći uvjeti (zadaci):

1. Slobodan razvoj nacionalnih kultura na osnovi samoupravljanja i stvaralačke suradnje među narodima;

2. Socijalistička demokratizacija školskog sistema i sistema odgoja i obrazovanja uopće, kao i naučnih, umjetničkih i svih kulturnih ustanova;

3. Oslobađanje prosvjetnog, naučnog, umjetničkog i kulturnog života od administrativnog uplitanja vlasti, od elitističkih i pragmatističkih koncepcija kulturnog stvaralaštva izgrađivanjem i usavršavanjem sistema društvenog samoupravljanja u prosvjetnim, naučnim i ostalim kulturnim ustanovama i organizacijama;

4. Marksistički stav prema kulturnom stvaralaštvu svih naroda, prema kulturnom naslijeđu jugoslavenskih naroda, borba protiv klasno-buržoaskog mistificiranja kulturne historije i kulturnih vrijednosti, borba protiv neukog, primitivističkog i sektaškog potcjenjivanja kulturnog naslijeđa iz prošlosta, koje socijalističko društvo, kao prirodni i historijski nasljednik pozitivne kulturne baštine, prihvaća i kultivira, kao jedan od elemenata za izgradnju besklasne civilizacije.

U takvoj kulturnoj politici postavljeni uvjeti slobodnog razvoja nacionalnih kultura jesu postulat koji poznajemo u obliku teze o slobodi svih kao uvjetu slobode jednog (naroda, čovjeka). Osnovno demokratsko načelo izraženo je u tom zahtjevu i predstavlja bitnu pretpostavku ostvarenja politike koja vodi ka stvaranju asocijacije slobodno udruženih proizvođača. To je, ujedno, ostvarenje načela marksističko-lenjinističke teorije revolucije, koja se ne može ostvariti bez slobode opredjeljivanja narodâ i bez međusobne tolerancije i solidarnosti. Stvaralačka saradnja među narodima omogućava međusobno oplemenjivanje i obogaćivanje razmjenom vrijednosti. Nepobitno je da mnoge vrijednosti prenesene iz drugih nacionalnih kultura povećavaju stvaralačke mogućnosti u novim sredinama i time umnožavaju suštinske stvaralačke snage ljudskog roda, odnosno, postaju priznatim kulturnim vrijednostima.

S obzirom na povijesnu situaciju u kojoj je podijeljeni rad osnova klasnim podjelama, a duhovna produkcija pripada klasi vlasnikâ nad sredstvima za proizvodnju, to je kultura duhovne provenijencije pripadala uskom sloju društva zatvorenom u posebnu elitu poprimivši elitistički, većini naroda otuđeni oblik kulture. Zato je jedan od osnovnih zadataka kulturne politike da demokratizira kulturnu produkciju, da kulturne vrijednosti učini dostupnim cjelini naroda, a to se može samo širenjem kulturnih

Digitized by Google

ustanova, uključivanjem svih ljudi u odgojno-obrazovni sistem i povećavanjem njihovih spoznajnih sposobnosti. Naravno, nije cijelo kulturno nasljeđe ponijelo u sebi vrijednosti koje će omogućiti oslobođenje ljudske svijesti iz okova primitivne, zaostale i ideologizirane forme ljudske spoznaje. Zato se nameće zahtjev marksističke valorizacije (kritike) kulturnog nasljeđa, odnosno zahtjev traganja za istinom. U osnovi procesa demokratizacije leži vlast radničke klase nad cjelinom društvene reprodukcije, što, uz marksističku valorizaciju kulturnih vrednota, i omogućuje ostvarenje načela demokratizaoije. No to je tek jedan sloj problema. Drugi se nalazi u tome da se ne demokratizira samo ono što je proizvedeno na području duhovne proizvodnje, jer, uz svu potrebnu kritičku valorizaciju, kulturni proizvodi nužno nose obilježja klase koja ih je stvorila. Potrebno je osloboditi stvaralačke snage naroda; od naroda kao korisnika kulturnih dobara učiniti stvaraoca. Treba stvoriti istinsku kulturnu demokraciju u kojoj neće biti degradacije ljudskog rada, niti viših i nižih kultura, elitizma i slično. Cjelokupan ljudski rod, njegov svijet i život učiniti područjem vlastite samoaktualizacije, stvaralačkog sudjelovanja u životu. Oslobađanje od administrativnog uplitanja organâ vlasti u pitanja kulture sastavni je dio procesa općeg oslobađanja radničke klase, usmjeravanja produkcije ka proizvodnji za ljudske potrebe. Zato samoupravno organiziranje kulturnih djelatnosti predstavlja uvjet prevladavanja suprotnosti rada i umjetnosti, kulture i politike, institucije i stvaralaštva. U samoupravljanju se otvara mogućnost utjecaja komunista, istinskim demokratskim putem, na ostvarenje marksističko-lenjinističkog koncepta kulture, odnosno mogućnost utjecaja na ostvarenje proklamiranih načela kulturne politike kao značajnog područja revolucionarnog preobražaja suvremenog svijeta.

Uz opća načela konceptualizacije kulturne politike Program donosi ciljeve i zadatke pojedinih njenih segmenata, i to za »Sistem odgoja i obrazovanja«, »Prosvjetnu aktivnost u narodu« i za »Nauku i umjetnost«. Ciljevi i zadaci uokvireni u posebne djelatnosti predstavljaju jednim dijelom izraz općih ciljeva i zadataka, a drugim dijelom zahvaćaju onu materiju i one prostore koji predstavljaju posebne entitete, jer sigurno je da postoje različitosti između umjetnosti i prosvjete, nauke i umjetnosti itd., kao što je sigurno da u procesu širenja kulture, u kulturnom razvoju, postoji dijalektička sprega među njima. U narednom dijelu teksta pokušat ćemo formulirati ciljeve i zadatke kulturne politike SKJ na osnovi date građe iz Programa SKJ, i to u tim posebnim oblastima, te utvrditi njihov odnos prema općim ciljevima društvenog poretka u SFRJ uobličenim u navedenom Ustavnom načelu.

Osnovni zahtjev sistema odgoja i obrazovanja jeste da se razvija u pravcu općih ciljeva naše socijalističke zajednice, a oni se mogu naći u zahtjevu da vlast radničke klase bude ona stvarnost koja će pozitivnim prevazilaženjem postojećeg stanja ukidati sve oblike i izvore ljudskih otuđenja, te voditi ka konačnom rješenju tajne sukoba čovjeka i prirode, čovjeka i čovjeka, istinskom rje-

Digitized by Google

šenju borbe između esencije i egzistencije, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda.[152] U oblasti realne i suvremene proizvodnje života to nalazimo u zahtjevu da se međuljudski odnosi u sistemu vlasti radničke klase zasnivaju na radu, ali takvom čiji je jedini cilj zadovoljavanje ljudskih potreba. Odnos odgoja i obrazovanja prema ovim ciljevima izražen je u zahtjevu da odgaja i obrazuje mlade naraštaje za onaj način proizvodnje života koji svoje teleološko određenje nalazi u tek spomenutom smjeru povijesno-revolucionarnih promjena. U skladu s tim Program postavlja ovoj oblasti slijedeće posebne ciljeve: razvijanje stvaralačkog odnosa mlade generacije prema budućem pozivu i prema radu uopće; razvijanje socijalističke društvene svijesti i osposobljavanje omladine za učešće u društvenom životu zemlje, u organima društvenog samoupravljanja i upravljanja; upoznavanje i usvajanje dostignuća naših naroda i cjelokupnog čovječanstva na raznim područjima socijalističkog, naučnog, tehničkog, umjetničkog i ostalog kulturnog stvaralaštva; razvijanje duha bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda i razvijanje internacionalizma, duha međunarodne solidarnosti radnih ljudi, kao i ideje ravnopravnosti i zbližavanja svih naroda u interesu mira i napretka u svijetu; razvijanje svestrane aktivističke ličnosti s intelektualnim i moralnim osobinama građanina socijalističke zajednice; poboljšavanje fizičkog zdravlja, naročito razvijanjem fizičke kulture i tjelesnog odgoja kao uslova za normalan stvaralački život.

Iz nabrojanog može se zaključiti da je potpun sistem odgoja i obrazovanja podvrgnut ciljevima obogaćivanja i razvijanja suštinskih snaga čovjekovih, i to ne tako da bi se samo stvorili uvjeti za razvijanje sposobnosti koje bi mogle služiti daljem otuđivanju individuuma, nego da je cijela stvar postavljena tako da se obogaćuje ljudska priroda, a to obogaćivanje da bude unutrašnja samosvrha čitavog razvoja, da se stvara čovjek kojem njegovo vlastito ostvarenje stoji kao unutrašnja nužnost.

Lenjinova teza o kulturi kao drugom po važnosti zadatku sovjetske države bila je utemeljena u saznanju potrebe široke fronte prosvjećenosti narodâ u socijalističkom preobražaju sovjetske države. No to je općevažeći zahtjev u svim zaostalim i nerazvijenim zemljama. Ciljevi revolucije ne mogu ostati na razini zadovoljenja egzistencijalnih potreba. Marksistička teorija ne može postati i ostati oružjem nepismene i neobrazovane mase koja treba »ne ono što svaki konkretni proleter misli i želi, već treba ono što zahtijeva povjesna situacija«. Jednako vrijednu misao izriče i Josip Broz Tito u plaidoyeru povodom zakona o radničkom upravljanju tvornicama kada kaže da samo kulturan i obrazovan radnik može ovladati samoupravljanjem. U situaciji kad radnička klasa, u relativno kratkom vremenskom razdoblju, mora opravdati svoju avangardnu ulogu u narodu, a SKJ unutar radničkog pokreta i naroda, prosvjećivanje ogromne mase naroda i osposobljavanje za

[152] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

preuzimanje vlasti, i to one vlasti koju treba učiniti odumirućom postaje osnovni kulturni zadatak i uvjet revolucionarnim preobražajima društvenog proizvođenja života. Zato u odjeljku »Prosvjetna aktivnost u narodu« Program SKJ ističe nužnost prosvjećivanja kao uvjet oslobađanja »ogromne stvaralačke energije naroda«. Uz to, traži se razvijanje i proširivanje »mreže ustanova namijenjenih kulturno-prosvjetnom uzdizanju najširih masa kao što su: štampa, izdavačka djelatnost, radio i televizija, film, pozorište, zatim javne biblioteke, bioskopi, domovi kulture, radnički i narodni univerziteti, kulturno-prosvjetne i druge organizacije koje podstiču samoaktivnost, amaterizam itd. Komunisti će se zalagati za svrsishodnije i racionalnije investiranje sredstava zajednice vodeći politiku forsiranja onih ustanova i onih oblika kulturne djelatnosti koji najefikasnije i najšire utječu na podizanje kulturnog standarda naroda.«[153] Iz rečenog slijedi da se razvoj, zapravo rast, medija kulturne difuzije predviđa ne s ciljem da oni postanu sredstvo društva koje usavršava sposobnosti svojih ljudi da bi ih bolje iskorištavalo, već im njihov vlastiti samorazvoj omogućuje kao samosvrhu društvene organizacije proizvodnje života. Naime, govori se o naslijeđenom niskom kulturnom nivou koji koči brži razvoj proizvodnih snaga društva i cijeli socijalistički preobražaj. A proizvodne snage društva su i suštinske snage roda. Uz spoznaju da takvo stanje »neposredno utječe na razvoj same kulture, jer ogromne stvaralačke energije narodâ još uvijek nisu sve pokrenute«[154], može se ustvrditi da je stvarni cilj prosvjećivanja naroda u samom biću naroda, u njegovom bogatom i svestranom ispoljavanju života.

Posebni zadaci u kreiranju kulturne politike u oblastima nauke postavljeni su radi toga da bi se te oblasti podruštvljavale, a ne da se ona podvrgne heteronomiji sila stranih oslobađanju čovjeka. Određenje ovih ciljeva izlazi iz spoznaje stvaralačkih snaga kao faktora ukupnih potencijala i snage pojedine zemlje.[155] Pri tom se polazi od spoznaje da jedino socijalističko društvo može osloboditi stvaralačke snage, jer njihov razvoj ne stavlja ni pod kakve čovjeku tuđe ciljeve (profit). Određuje im ciljeve u funkciji razvoja suštinskih čovjekovih snaga, a to znači da se ostvaruje ustavno načelo spomenuto na početku ovog poglavlja. Naravno, ostvarenje ovog načela uvjetovano je dostupnošću nauke svakom građaninu. Postulirano je i udruživanje znanstvenikâ radi razvoja nauke i jačanja njene proizvodne moći. Jačanje proizvodne moći nauke jeste imanentni cilj, jer njena moć u tom slučaju nije podvrgnuta stalnom rastu materijalnog bogatstva koje ne može biti svrhom kretanja ljudskog društva, ne može služiti jačanju potrošačkog mentaliteta.

Naročita pažnja poklanja se razvoju društvenih i političkih nauka koje treba da otkrivaju i utvrđuju zakone suvremenih kre-

[153] *Program Saveza Komunista Jugoslavije*, cit. izd.

[154] Ibid.

[155] Ibid.

Digitized by Google

tanja društva i njegove svijesti. To se može shvatiti kao spoznaja nužnosti traganja za istinom koja jedina može osigurati razvoj socijalističke kulture. Time se osigurava sloboda razvoja nauke, i to sloboda od dnevno-političkog i birokratskog pragmatizama.

U pogledu umjetnosti SKJ također odbacuje ulogu dogmatskog sudije, a zalaže se za svestraniji i slobodan razvoj umjetnosti koja time stječe, konačno, unutarnju zadaću — zadaću oslobodilačke snage čovječanstva.[156] Zbog toga je istaknut zahtjev oslobađanja umjetnosti od klasnih ograničenja[157] čime ljudsko stvaralaštvo postaje i ciljem i sredstvom društvenih kretanja. Zadaća kulturne politike SKJ u umjetnosti time se ne završava, već se ističe i zahtjev za osiguranjem uvjetâ za stvaralačko ispoljavanje umjetnosti proširivanjem i izgradnjom »raznih kulturnih ustanova kao što su: kazališta, kina, radio i televizija, galerije, muzeji, biblioteke, narodne čitaonice itd.[158]«

Pri razmatranju navedenog valja imati na umu da je riječ o konceptu kulture kreiranom prema povijesnim iskustvima i položaju radničke avangarde u društvu prelaznog perioda, gdje naslijeđena materijalna osnova uvjetuje mnoge oblike ponašanja. Izvedeni koncept je izraz uvažavanja uočenih i definiranih društveno-historijskih zakonitosti. Savez komunista Jugoslavije nije činio nikakav pritisak nad kulturnim korpusom nasilno unoseći u njega sadržaje i oblike koji nemaju svoju povijesno-zbiljsku osnovu. Revolucionarnost se sastoji u poticanju onih procesa i pojava koji kao mogućnost već postoje u povijesnoj materiji i njenim kretanjima. S druge strane, čine se napori da se pripreme sredstva i prostor za ostvarivanje novih kulturnih procesa, što upućuje na znanstveno zahvaćanje ove materije. To znači da se radilo upravo suprotno konceptu kulture u potrošačkim i etatističkim modelima društva. Naime, nisu izazivane vještačke potrebe kojima je prava svrha povećanje profita, i to na manipulaciji artefaktima svedenim na potrošnu robu. Sve upućuje na to da je posrijedi koncept kulture u kojem ljudske individue treba da sudjeluju, a ne da budu objekt kultivizacije. Cjelokupan koncept, dakle, postavljen je u razvojnom smislu, s ciljem prevladavanja privatno-vlasničkog odnosa prema kulturi. Ciljevi kulturne politike ne nalaze se u objektima kulture, nego u samoaktualizaciji čovjekove individualnosti, u zajednici, naravno. A budući da se u kulturnom aspektu društva prelaznog perioda, u kome još uvijek vlada podvojenost duhovne i materijalne, fizičke i intelektualne produkcije, uobličava društvena svijest, to ciljevi kulturne politike imaju nepobitno značajnu ulogu u održanju društvenog poretka. U ovom slučaju gdje je društveni poredak postavljen tako da omogućava, zapravo, izgrađen je na pozitivnom ukidanju postojećeg stanja, što ima za cilj da se ustanovi takva organizacija života u kojoj će bogatstvo ispoljavanja rodnih snaga čovjekovih

[156] Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
[157] *Program Saveza Komunista Jugoslavije*, cit. izd.
[158] Ibid.

Digitized by Google

postati samosvrhom — može se, prema svemu rečenom, ustvrditi da je proklamirani koncept kulturne politike upravo tako i postavljen.

Budući da kulturna politika SKJ predstavlja značajno područje komunističke svijesti, onda ona također biva karakterizirana sviješću o sukobu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i borbom kojom se taj sukob razrešava. Praktično, to znači da kulturni ciljevi u društvenom poretku imaju, pored svega rečenog, i funkciju podizanja razine stvaralaštva, senzibiliteta, čulnosti, produkcije vrijednosti koji svi zajedno treba da pomognu da se rečeni sukobi proizvodnih snaga i odnosa što humanije razrešavaju, kako bi čovjek pomicao granice vlastite slobode. Nadalje, tako postavljen kulturni koncept ima u društvenom poretku SFRJ zadaću da prevladava podvojenost kulture i politike, koja i jeste određen vid manipulacije. Politika i ideologija crpu humanizam, zapravo, svoje poimanje humaniteta, u vidu etičkih i gnoseoloških kategorija, te se u prevladavanju rečene podvojenosti preobražavaju, čine sebe humanijim, a time i sistem uređivanja međuljudskih odnosa primjerenijim čovjeku. Zbog toga SKJ i shvaća kulturu kao djelatnost koja doprinosi razvoju stvaralaštva, humanizaciji međuljudskih odnosa i motiviranju društvenih subjekata kao faktora slobode, humanizma, pa je i razvija kao klasno-oslobodilačku djelatnost.

Digitized by Google

Enver Redžić: Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918—1941)

(»Svjetlost«, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1983, strana 480)

Jugoslovenska istoriografija, posebno istoriografija jugoslovenskog radničkog pokreta, odnedavno je bogatija za još jedno krupno teorijsko istraživačko djelo iz pera dr Envera Redžića, istaknutog znanstvenog poslenika, plodnog pisca i uglednog teoretičara. U žiži produbljenih analiza toga pasioniranog tragaoca ovog puta se našla, u gotovo cjelokupnoj svojoj faktičkoj ekstenzivnosti, jedna od očevidno najsloženijih i, stoga, najzanimljivijih tema naše novije istorije — geneza i afirmacija originalnog marksističkog koncepta nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini u uslovima sveopšte zapostavljenosti te višenacionalne istorijske pokrajine u jugoslovenskoj državi između dva svjetska rata. Monografija *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918—1941)* znanstveno aktualizira i upečatljivo dokazuje tezu da je KPJ upravo zahvaljujući originernosti svog poimanja nacionalnih odnosa bitno doprinijela kako inauguraciji autentične političke prospekcije autonomije Bosne i Hercegovine tako i, s obzirom na to, zbiljskom (raz)rješenju nacionalnog pitanja u praksi jugoslovenske socijalističke revolucije. Monografija je aktualan učinak skorašnjih napora, mada, s druge strane, i logičan posljedak predjašnjih, zacijelo postojanih teorijskih i istraživačkih pre-

Digitized by Google

okupacija Envera Redžića. Moglo bi se reći da je ona, štaviše, svojevrstan rezime pretežnog dijela znanstvenog pregalaštva Envera Redžića, potvrđenog i osvjedočenog zbirkama studija i rasprava (*Prilozi nacionalnom pitanju*, 1963; *Tokovi i otpori*, 1970; *Tradicija i socijalizam*, 1980; *Jugoslavenska misao i socijalizam*, 1982) te kapitalnim djelom *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje* (1977).

Fundamentalna odlika monografskog pristupa Envera Redžića jeste precizno situiranje izabrane teme u kontekst dramatične ukupnosti bitnih oznaka opšteg društveno-istorijskog zbivanja u razdoblju između dva svjetska rata. Također je njena neosporna odlika — iscrpno i suptilno argumentiranje i cizeliranje diferenciranih oblika i značenja političkih ponašanja i političkih teorija u samom totalitetu političkog života u monarhističkoj Jugoslaviji. Uz otvaranje međunarodnih aspekata konvulzivnih procesa i prijeteće nestabilnih političkih odnosa u jugoslovenskoj državi, nepomirljivo oprečni i ideologijski antagonizirani koncepti nacionalnih pitanja unutar jugoslovenskog radničkog pokreta pažljivo su rekonstruirani i metodički izdvojeni iz izuzetno složene — društveno-istorijski i klasno-politički mnogostruko isposredovane — socijalne, ekonomske i političke zbilje jugoslovenskog i bosanskohercegovačkog društva između dva rata, u težnji da se provjere i sumarno prezentiraju najkarakterističnija klasno-socijalna, politička i druga određenja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, zajedno sa bitnim određenjima političkog i socijalno-ekonomskog statusa Bosne i Hercegovine kao višenacionalne društveno-istorijske zajednice.

»U kompleksu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji — napominje Enver Redžić — problem Bosne i Hercegovine imao je svoju specifičnu težinu — istorijsku i savremenu političku, što se potvrđuje brojnim varijantama rješenja koja su formulisale i zastupale buržoaske, radničke i seljačke partije — jugoslavenske i bosanskohercegovačke. Jedna od značajnih protivrječnosti cjelokupne jugoslavenske politike — u svim klasnim strukturama — iskazivala se u činjenici da političke stranke godinama u svojoj aktivnosti zanemaruju Bosnu i Hercegovinu i da se istovremeno fenomen i problem Bosne i Hercegovine nije dao zaobići, već je, naprotiv, često dolazio do izražaja u njihovoj političkoj strategiji i taktici« (str. 454—455).

Dijalektički posmatrajući pojedine vidove društveno-istorijske utemeljenosti i sistematično evidentirajući faktičke pretpostavke tako oblikovanog »kompleksa nacionalnog pitanja u Jugoslaviji«, Enver Redžić strpljivo otkriva, znalački definira i inventivno interpretira i mnoštvo političkih, ekonomskih i drugih interesa i motiva različitih i, često, nepomirljivo konfrontiranih političkih grupacija. I čini autor to metodično i postojano, imajući u vidu da su klasni i politički interesi bitno opredjeljivali poglede tih grupacija na ukupnost nacionalnih protivrječnosti u Jugoslaviji i, naročito, u Bosni i Hercegovini, kao što su, u isto vreme, ti pogledi izražavali i aspiracije tih grupacija u pogledu statusa — najčešće: cijepanja i prisvajanja dijelova — Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi. Otuda tematsko jezgro monografije čini rekonstrukcija, s jedne strane, procesa oblikovanja koncepta nacionalnih odnosa KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta i, s druge strane, razuđena prezentacija klasno-socijalnih i političkih gledišta građanskih partija i pokreta i, dakako, Socijalističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini, uključujući gledišta bosansko-hercegovačkih socijalista iz vremena prije rascjepa što je uslijedio nakon Vukovarskog kongresa. Ne samo zbog dalekosežnih reperkusija toga rascjepa, po Enveru Redžiću, u jugoslovenskom radničkom pokretu između dva rata ispoljavaju se »izrazito divergentni stavovi prema nacionalnom i političkom problemu Bosne i Hercegovine«, divergentni do te mjere da je taj problem gotovo bio »najteži is-

Digitized by Google

pit« za cijeli radnički pokret. Dok se, naime, njegov »reformistički pravac« u cijelom razdoblju između dva rata kreće unutar unitarističke ideologije i politike takozvanog narodnog jedinstva, dotle je radnički pokret komunističke i revolucionarne orijentacije u sve većem stepenu vitalno zaokupljen problematikom nacionalnog pitanja — postepeno se oslobađajući doktrinarnog balasta Kominterne i postepeno se, istovremeno, osposobljavajući da sve samostalnije formulira politiku na području nacionalnih odnosa, na osnovi vlastite prakse, odnosno sopstvenih iskustava. Iz tih razloga se u monografiji dužna pažnja poklanja analizi reperkusija ograničenih uslova dvodecenijske djelatnosti KPJ, otjerane 1920. godine u ilegalnost, organizaciono razbijene, desetkovane »bijelim terorom« itd., odvojene od radničke klase i nacionalnih pokreta, između ostalog i usljed discipliniranog provođenja nacionalne i druge politike Kominterne, s težištem na stvaranju federacije radničko-seljačkih republika Balkana i Podunavlja, zatim razbijanju Jugoslavije kao »imperijalističke tvorevine« itd.

U »načinu rada« ilegalne KPJ svojevrsnu prekretnicu čine — po mišljenju Envera Redžića — već opštepartijska debata o nacionalnom pitanju prvih dvadeset godina, III zemaljska konferencija (1924) i, osobito, Treći kongres KPJ (1926), koji nedvosmisleno insistira na »konkretizaciji partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni« i nalaže »poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«. U suštini, na taj način — konstatira Enver Redžić — »komunisti su se približavali shvatanju da se nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini postavlja drukčije nego u nacionalnim pokrajinama i da se u tom pogledu od njih prvenstveno traži da razviju svoju aktivnost među svim eksploatisanim masama Bosne i Hercegovine, bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost. Sama praksa postala je podloga saznanja u KPJ da je u interesu revolucije nedopustivo i dalje prepuštati muslimanske radne mase uticaju muslimanske buržoazije i njene JMO« (str. 451; upor. str. 157—159). Drugim riječima, opredjeljenje u KPJ za revolucionarnu praksu kao kriterij validnosti vlastitih teorijskih pogleda u nacionalnom pitanju sve je više dolazilo do izražaja i postajalo njeno predominantno obilježje u godinama koje su dolazile, s karakterističnim pomakom u vrijeme četvrtog kongresa KPJ (1928), zavođenja šestojanuarske diktature (1929), IV zemaljske konferencije KPJ (1934), Splitskog plenuma CK KPJ (1935), osnivanja KP Slovenije i KP Hrvatske (1937), dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ (1937), V zemaljske konferencije KPJ (1940) i dalje, u toku aktivnosti pod okriljem svenarodnog antifašističkog fronta.

U sklopu toga razvitka, KPJ od 1935. godine organizirano pojačava svoj aktivitet u Bosni i Hercegovini, zalažući se u oblasti nacionalne politike za »pravo svakog naroda da odlučuje o svojoj sudbini«. Međutim, naglašava Enver Redžić, »i sada je izostala analiza stanja konkretnih nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini i njenog položaja, pa se iza apstraktnog principa o pravu svakog naroda da odlučuje o svojoj sudbini nije raspoznavala konkretna političko-programska orijentacija i stanovište organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini prema nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini i njegovom rješavanju« (str. 275—276). Zato Enver Redžić s tim u vezi naročito naglašava da su, upravo *analizirajući* nacionalne odnose u Jugoslaviji, zapravo komunisti na robiji u Sremskoj Mitrovici (početkom!) 1936. godine formulirali tezu o stvaranju »radničko-seljačke republike Bosne i Hercegovine kao najpravednijeg rešenja nacionalnog pitanja u Bosni«, čemu je, po svemu sudeći, presudno doprinijela i konkretno-istorijska dokumentacija i argumentacija Ognjena Price (upor. str. 289—290). Time je, smatra Redžić, iznutra dat podsticaj da se na osnovi konkretnih analiza uobliči stav KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine, koja kao cjelina (ni na aprilskom plenumu CK KPJ 1936. godine u Pragu i Beču)

Digitized by Google

još ne pristupa Bosni i Hercegovini sa toga aspekta. Otuda Enver Redžić objašnjava: »Nedostatak sluha za autonomiju Bosne i Hercegovine bio je svakako posljedica kako nepoznavanja istorijskog razvitka Bosne i Hercegovine, tako i činjenice da je KPJ tokom niza godina zanemarivala rad u Bosni i Hercegovini, pa se nije ni udubljivala u otkrivanje korijena složenog položaja Bosne i Hercegovine, protivrječnih nacionalnih odnosa u njoj, niti je imala neophodnih preduslova da se dublje bavi istraživanjem oblika za trajno ukidanje nacionalne i političke antinomije u Bosni i Hercegovini i nacionalno-političkih antagonizama oko Bosne i Hercegovine« (str. 291). To znači da uprkos bitno pojačanoj djelatnosti KPJ, nacionalni i politički problemi Bosne i Hercegovine i nadalje sporo prodiru »među zadatke KPJ«: »Njihovo postepeno uvažavanje i situiranje u opšti partijski projekt rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji nije došlo kao posljedica nacionalnih pokreta iz Bosne i Hercegovine, već prije svega kao rezultat saznanja i shvatanja koje se formiralo u samom rukovodstvu KPJ da Bosna i Hercegovina predstavljaju specifičnu političku zajednicu koja usljed nacionalno mješovitog sastava stanovništva nema jedinstveno nacionalno obilježje« (str. 311). To shvatanje, dokazuje Enver Redžić, »ubjedljivo je izrazio Josip Broz Tito u (...) *Pismu za Srbiju*«, upućeno Veselinu Masleši 2. novembra 1936. godine iz Beča (str. 311; upor. str. 296—312). Ipak, od koncepcije do njene operacionalizacije u formi koherentne političke linije bio je potreban još dug i složen put, pogotovo u uslovima djelovanja komunista u Bosni i Hercegovini.

Imajući ujedno u vidu uticaje Kominterne i propagandističke izjave bosansko hercegovačkih socijalista, Enver Redžić na sljedeći način posmatra determiniranost uloge KPJ u Bosni i Hercegovini aktualnošću i složenošću nacionalne i političke problematike Bosne i Hercegovine: »(...) komunisti Bosne i Hercegovine morali su se okrenuti konkretnoj socijalno-ekonomskoj i nacionalno-političkoj stvarnosti svoje sredine i njene progresivne potrebe učiniti svojim akcionim programom. A sredinom 30-tih godina Bosna i Hercegovina je bila pravi kotao u kome su ključala nacionalna, socijalna i duhovna protivrječja žive tradicije i savremenih životnih zbivanja. Vrenje je imalo svoju sopstvenu nacionalnu dijalektiku i nije dopuštalo da bude podvrgnuto receptima dalekih svjetskih centara. Iako se vjerodostojno potvrđivalo da su reformistički i sovjetski recepti neupotrebljivi, saznanja o tome sporo su se sticala. Autoritet planetarnog proleterskog centra, KI, bio je tako ogroman da bi se u nejakom radničkom pokretu jedne male balkanske pokrajine javila potreba ispitivanja njegovih strateško-taktičkih uputstava. Ta okolnost imala je svoju pozitivnu stranu: gonila je da se analiziraju, ispituju i ocjenjuju vlastita iskustva« (str. 456). Itd., itd. Odgovarajući zaključci se gotovo sami od sebe nameću.

Monografija Envera Redžića u potpunosti je opredijeljena konceptom koji je inauguriran na V zemaljskoj konferenciji KPJ, a koji — formuliran u jedinstvenom sklopu upravo »najvažnijih i aktuelnih zadaća« jugoslovenskih komunista »u sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja«, kako stoji u Rezoluciji Konferencije— sadrži jasno naglašene bitne konstituirajuće premise cjelovitog koncepta autonomije Bosne i Hercegovine, dakako: uz odlučno kritičko distingviranje spram pretenzija »srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti«. Otuda se i monografija usredsređuje velikim dijelom na minuciozno razlaganje političkih stanovišta buržoaskih partija i osobito bosansko hercegovačkih socijalista, uz precizno obrazlaganje i naglašeno izdvajanje gledišta KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine. Blagodareći tome, u monografiji su dosljedno klasno-politički promišljena i argumentirano rekonstruirana faktička razgraničenja političkih koncepcija nacionalnog problema Bo-

Digitized by Google

sne i Hercegovine: s jedne strane, pretenzije političkih protagonista svih nacionalnih buržoazija, koji su za podjelu Bosne i Hercegovine i prisvajanje njenih dijelova; s druge strane, anahrona i nemoćna politička ideologija bosanskohercegovačkih i drugih socijalista, koji su za teritorijalno-političko prekrajanje i kljaštrenje Bosne i Hercegovine, to jest za »redukciju« Bosne i Hercegovine na »četvrtu« administrativnu »ekonomsko-saobraćajnu« jedinicu; s treće strane, cjelovita i konzistentna koncepcija jugoslovenskih komunista, koji, u Rezoluciji V zemaljske konferencije KPJ, izjavljuju: »Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično.«

Jedan od središnjih i bitnih tokova monografskog izlaganja Envera Redžića određen je intencijom da se nedvojbeno pokaže i dokaže da je originalna koncepcija nacionalnih odnosa jugoslovenskih komunista zapravo rezultat onog poniranja i poimanja što ga je Josip Broz Tito ubjedljivo izložio u *Pismu za Srbiju* primarno insistirajući na »pravu naroda u Vojvodini, Bosni i Hercegovini da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi«. Pomno analizirajući progresivna shvatanja toga vremena, njihove žive podsticaje i doprinose, autor monografije u istom smislu dokazuje da ta koncepcija autonomije rezultira i iz političke opredijeljenosti Prvog otvorenog pisma bosanskohercegovačke omladine (decembra 1937), koje polazi od »posebnog položaja« Bosne i Hercegovine kao društveno-istorijske činjenice i u kome se izražava stav »da će sloga i bratstvo narodâ u Bosni i Hercegovini zbrisati s lica zemlje one čiji je jedini politički program: zavadi pa vladaj«.

Posebno valja napomenuti da u istom tom smislu, i posve logično, u argumentacioni fond svoje monografske analize Enver Redžić uvrštava mnoštvo građe, kojom potkrepljuje tezu po kojoj je afirmacija novog poimanja autonomije Bosne i Hercegovine bitno dijalektički konotirana afirmacijom nacionalne posebnosti Muslimana ili, riječima Hasana Brkića, muslimanskog radnog svijeta. Između ostalog, autor podsjeća da je na V zemaljskoj konferenciji KPJ tu tezu zastupao Mustafa Pašić, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu i da je Josip Broz Tito rezimirao: »Bosna je jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru.« Isto tako, u prebogatom argumentacionom fondu izdvaja se, gotovo kao kuriozitet, pismo koje je Miro Popara, uputio bratu Veljku Popari 17. novembra 1939. godine iz Beograda, a u kome ovaj istaknuti beogradski komunist i student prava iz Hercegovine, poslije pada Poljske, »pitanje autonomije Bosne i Hercegovine« sagledava kao »jedno od najvažnijih pitanja u čitavom problemu rata ili mira za Jugoslaviju«, premda je, po njemu, i »bez obzira na ovo (,) argumentacija za autonomiju Bosne i Hercegovine (...) vrlo jaka(:) Srbi i Hrvati ne mogu podijeliti Bosnu i Hercegovinu (a) da ta podjela ne bude kamen smutnje u budućnosti između njih. Muslimani, koji nisu ni Srbi ni Hrvati nego nešto posebno, bili bi razbijeni i izloženi pritisku sa svake strane«. To pismo nije, dakako, značajno samo kao specifična karakterizacija prodornog i kreativnog tragalačkog i teorijskog Erosa našeg autora.

*

Monografska studija Envera Redžića bez ikakve je dvojbe — nezaobilazno znanstveno djelo. Iznoseći na vidjelo mnoštvo činjenica, veza, pogleda i njihovih značenja u kontekstu uskovitlane socijalne zbilje starog društva, ona prodorno osvjetljava i rekonstruira genezu i strukturirajuću dinamiku razvoja autentične marksističke analize nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini između dva rata, a osobito sažeto izlaže epohalni doprinos KPJ afirmaciji originalne koncepcije autonomije Bosne i Hercegovine — jedne od bitnih pretpostavki marksističkog razja-

Digitized by Google

šnjenja i revolucionarnog razrješenja nacionalnog pitanja i uspostavljanja federacije u Jugoslaviji. Uz ostalo, monografska studija Envera Redžića uvjerljivo i svestrano dokazuje da nacionalne odnose u Jugoslaviji nije moguće ni adekvatno razumjeti sa stanovišta građanske politike ni revolucionarno mijenjati »primjenom« inostranih obrazaca. U tom smislu i ova studija i njen autor kao da nanovo verificiraju znanstvenu i svjetsko-istorijsku djelotvornost čuvene Marxove postavke: jedna se teorija ostvaruje u jednom narodu (odnosno zemlji) utoliko ukoliko je i sama ostvarenje njegovih (odnosno njenih) vlastitih potreba. To je razlog više da ovo značajno djelo dr Envera Redžića uvrstimo i u vrijedne priloge znanstvenom fundiranju jedne moguće marksističke prezentacije razvitka socijalne filozofije i političkih doktrina između dva svjetska rata u nas.

Franc Cengle

Franjo Kožul: Savremena društvena kretanja na selu

(Borba, Beograd, 1983)

U bogatoj historiji socijalističkih revolucija i u procesu njihovog (često i naknadnog) samoosvještavanja fenomenu seljaštva poklanjana je nesrazmjerno mala teorijska, pa čak i doktrinarna pažnja. Na osnovu predimenzioniranja nekih Marksovih stavova (na primjer onog o »idiotizmu seljačkog života«), u većini socijalističkih zemalja u XX stoljeću na seljačke slojeve se gledalo više kao na »lijenu masu« nego kao na klasnog saveznika bez čije bi pomoći bilo vrlo teško izvesti i sam revolucionarni poduhvat. Stanje nije bilo bitno izmijenjeno ni Lenjinovim uvođenjem seljaštva u pojam revolucionarnog subjekta. Kasnije, Staljinov pogled na seljake kao na »strategijsku rezervu proletarijata« otvorilo je širok manevarski prostor za njihovo svođenje na puki objekt najrazličitijih manipulacija.

Ovoj problematici posvećena je i studija dr Franje Kožula *Savremena društvena kretanja na selu.* Autoru pripada nesumnjiva zasluga što je postavio mnogobrojna pitanja u vezi sa egzistencijom seljaštva u modernom svijetu i u nas i što je podsjetio na to koliki značaj ima odgovor na ta pitanja u svakom društvu koje pretenduje na naziv »industrijskog«. Mnogobrojne kontroverze, ističe Kožul, vuku se još od Marksovog vremena. Činjenicu da je Marks relativno malo pažnje poklanjao ulozi seljaštva u budućoj izgradnji socijalizma ne bismo smjeli pripisivati njegovoj eventualnoj arogantnosti prema ovoj velikoj društvenoj grupi, već mnogo više njegovoj zaokupljenosti povijesnom misijom proletarijata kao klase koja u dugoročnijoj projekciji teži i vlastitom ukidanju. Osim toga, primjećuje autor, postoji i niz objektivnih okolnosti što je povijesni status seljaštva mnogo teže definisati nego položaj radništva. Egzistencija seljaka vezana je za zemlju i za posjedničko osjećanje, što se u njegovoj psihologiji, bez obzira na initimni pristanak na sve promjene koje vode unapređivanju sopstvene situacije, uvijek prelijevalo na ambivalentan način. »Po mentalnom sklopu — piše Kožul — seljak je sitni sopstvenik, u klasnom smislu je vlasnik, politički pasivan, sociopsihološki nepokretljiv — vezan za lokaciju zemlje. Prema tome, bez obzira što je po svom socio-ekonomskom i klasnom položaju najbliži proletarijatu, on nije proleter, nije bezvlasnik, nije za radikalne promjene, nego za popravljanje postojećeg stanja. U ratovima i kolonijalnim osvajanjima te u političkoj diferencijaciji seljak se uvijek nalazio na sredini-kolebljiv, nepovjerljiv ...« (str. 6).

Većina ovih protivurječja nije bila razriješena ni u XX stoljeću kao razdoblju revolucionarnih prevrata. Neka od njih su se čak i

Digitized by Google

zaoštrila, ponekad i do tragičnih razmjera. Seljaštvu je parola »fabrike radnicima, zemlja seljacima« u svakom slučaju bila privlačna, pogotovo što su neke revolucije (kao, na primjer, kineska) kretale »od sela prema gradu« i što je u nekima (na primjer u našoj) seljaštvo činilo materijalni osnov borbe. Očekivao se uspješan ishod klasnog savezništva koji bi seljaštvo konačno iščupao iz okova zaostalosti i primitivizma i omogućio mu uporednu klasnu i ljudsku emancipaciju. Međutim, u mnogim zemljama desilo se obrnuto. Diktatura proletarijata nije bila shvaćena kao put ka besklasnom društvu u kojem bi mjerilo socijalnog statusa svih članova društva bio isključivo rad, nego kao obrat u pozicijama u toku kojega se diktatura nad ostacima posjedničkih klasa proširila i na bivšeg klasnog saveznika. Umjesto da kod seljaka osjećaj privrženosti za novi poredak utemeljuju materijalnim stimulansima i da kod njega razvijaju svijest o organskom pripadništvu socijalističkoj društvenoj strukturi, staljinistički režimi su učinili sve što je bilo u njihovoj moći da sistem represije nad njegovim bićem dovedu do savršenstva i da mu pokažu kako nije ništa drugo do zanemarljiva materijalna čestica koju državni mehanizmi melju do životnog ništavila. U takvim uslovima, ističe Kožul, nije ni začudno da je revolucionarni entuzijazam seljaštva bio ubrzo potisnut etičko-psihološkim šokom čiji je intenzitet tek nešto malo ublažen reformama koje su pomenuti režimi u skorije vrijeme morali da preduzimaju.

Postoje, prema Kožulu, još dva fenomena koja kompleks seljačkog pitanja čine još složenijim. To su nacija i religija. Cijelom svojom egzistencijom seljak je vezan za prirodu u fizikalno-biološkom značenju njenog pojma te je i bliži onim doživljajima bitka (strah, sujeverje, nepovjerljivost) koji se tradicionalno smatraju izvorima religijskog osjećanja. No postoje i socijalno-historijski razlozi. Svaki poredak u kojem je do sad prebivalo seljaštvo otuđivao se od njega u najvećoj mogućoj mjeri te su u njegovoj kolektivnoj ideološkoj predstavi poprimali konture onostranih sila. U odnosu prema njima, seljaštvu nije preostajalo ništa drugo do pasivna pobožnost ili svojevrsno aktivističko »lukavstvo uma« kojim je želilo da kompenzira egzistencijalne nevolje ili bar da ih ublaži. Tako je seljaštvo neprestano bježalo pod okrilje religije i stalno reprodukovalo klasična obilježja svog mentaliteta — konzervativizam, patrijarhalizam i duhovnu mobilnost sa zakašnjelim reakcijama na dublje društvene promjene. Ne treba posebno napominjati koliko su sve religijske institucije (kršćanske, islamske i slične) nastojale da ove običajnosne karakteristike seoskog života pretvore u one socijalno-manipulativne i da na selu pronađu najčešću društvenu osnovu svoga vjerništva, odnosno »pastve«.

U ovakvom duhovno-povijesnom sklopu, ističe Kožul, treba posmatrati i odnos seljaštva prema nacionalnom pitanju. Gotovo sve ideologije nacionalizma sugerisale su seljaku da mu je posljednje životno pribježište u okviru nacije. Nastojeći da na taj način njegov osjećaj nesigurnosti apsorbuje u viziji hipostaziranog pojma nacije, kao najvišeg garanta egzistencije, nacionalistički ideolozi su relativno lako sprovodili svoju osnovnu zamisao — identifikovanje nacionalnog i religijskog osjećanja i izolovanje seljaštva od svakog radikalnog mijenjanja njegovog socijalnog i historijskog položaja.

Pa ipak, zaključuje Kožul, revolucije su uspjele da probiju blokadu konzervativizma, tradicionalizma i primitivizma. Interpretirajući iskustva jugoslovenske revolucije, on upozorava na činjenicu da je seljaštvo i kod nas osjetilo blagodeti civilizacije, da nije bilo ostavljeno na marginama zbivanja i da su migraciona kretanja na relaciji selo — grad temeljito izmijenila njegovu sliku. U svom najvećem dijelu ono je podržalo vrijednosni sistem revolucije, mada je znalo da sa seizmografskom osjetljivošću reaguje na poteze koji su odudarali od njene zbiljske prirode (na primjer, odnos prema mjerama prinudne kolektivizacije iz 1949. godine). Upravo su ovi

Digitized by Google

momenti otpora ukazali na to da bi izgradnji socijalističkog samoupravljanja na selu najmanje odgovaralo prihvatanje tuđih rješenja. Potrebne pouke su bile izvedene i danas se nalazimo na putu ka savremenom agraru. Međutim, Kožul je neosporno u pravu kad upozorava da u nas još nije izgrađena cjelovita strategija odnosa prema selu. Niz čisto empirijskih situacija uvjerava nas da je seljaštvo priličnim dijelom još uvijek prepušteno samo sebi, da nije našlo adekvatno mjesto u pluralizmu samoupravnih interesa i da u našim društveno-političkim strukturama (naročito onima na nivou opština) ima zaostataka konzervativno-birokratske svijesti u odnosu prema seljačkom pitanju. Nisu rijetki dijelovi tih struktura koji misle da i u našim današnjim prilikama može biti mjesta za voluntarizam i subjektivizam i da je naše seljaštvo još uvijeh »lijena masa«. Rezultat toga su mnogobrojni otpori, nesporazumi, pa i interesna sukobljavanja koja otežavaju sprovođenje našeg revolucionarnog koncepta.

U studiji dr F. Kožula obrađena su i druga značajna pitanja na koja se u ovom prikazu nismo mogli osvrnuti. U svakom slučaju, riječ je o ozbiljnom naučnom djelu čiji prijem kod čitalaca treba da samom autoru bude podsticaj za dalja izučavanja u ovoj širokoj i još uvijek nedovoljno istraženoj oblasti našeg društvenog života.

Fuad Muhić

Uporedni politički sistem — Zbornik radova

(»Savremena administracija«, Beograd, 1983, strana 404)

Značaj komparativizma kao metodološkog pristupa je u tome što doprinosi potpunijem sagledavanju pravnih i političkih sistema, položaja čoveka i njegove uloge u društvima različitog tipa. Jugoslovenska pravna i politikološka misao dala je takve rezultate u pojedinačnim istraživanjima da se komparativni pristup može smatrati ne samo dostignućem i pokazateljem zrelosti, već i obaveze prema praksi.

Pitanje metoda postavlja se kao izuzetno značajno i podsticajno i predstavlja prethodno pitanje u odnosu na teorijska razmatranja. Značaj metodološkog pristupa je utoliko veći što se do teorijskih stanovišta ne dolazi prvi put. Po svojim teorijskim rezultatima autori prilogâ u zborniku poznati su u Jugoslaviji i van nje, a njihova rešenja predstavljaju legitimni deo ustavno-političkog sistema Jugoslavije i samim tim se nalaze u svakodnevnoj društvenoj praksi. Ovde se postavlja pitanje: da li je i na kakav način klasična marksistička analiza društvenih fenomena data i da li je dovoljna u upoređivanju savremenih političkih društava? S pravom se u Predgovoru ističe nepotpunost različitih postojećih komparativističkih pristupa — oni predstavljaju, zapravo, paralelizam, koji ni metodološki ni teorijski ne zadovoljava zahtev za sagledavanjem suštinskih sličnosti/razlika u određivanju strukture i delovanja posmatranih fenomena. Kao značajna prethodna pitanja postavljena su ova: kako utvrditi predmet istraživanja a da on bude dovoljno obuhvatan i u isto vreme precizno definisan kako bi ispunio zahteve komparativističkog pristupa; da li je dovoljno uzeti kao osnov u posmatranju samo politički sistem ili i druge fenomene i koje? Na sva ta pitanja trebalo je dati odgovor da bi se adekvatno odredio osnovni pristup. Struktura i sadržaj prezentovanih tekstova ukazuju na nekoliko značajnih problema i oni imaju karakter relevantnih teorijskih premisa. Savremeni komparativizam podrazumeva primenu dijalektičkog materijalizma kao teorijskog polazišta i metoda, uvažava prvenstveno osnovnu klasnu podelu savremenog sveta, ali i njegove šire realnosti. Primena drugih klasifikacija ima karakter pomoćnog i

Digitized by Google

dopunskog metoda. To znači da će svaki dalji komparativistički pristup nužno morati da se zasniva na ovome kao na već dostignutoj metodološko-teorijskoj poziciji. Naglašavajući autonomnost političkog sistema kao samostalne discipline, odvojene od državnog i ustavnog prava, priređivači su pokazali razlike u teorijskom određenju kategorije *politički sistem*. Razlike između pojma ustava i njegovog sprovođenja, revolucionarne promene društvenih odnosa izražene u obliku različitih shvatanja *političkog sistema* i *političkog procesa* — samo su neka od ključnih pitanja od čije operacionalizacije zavisi teorijski stepen i stepen saglasnosti svih autora okupljenih oko ovog značajnog i zajedničkog projekta. U odnosu na pravni normativizam, kao predmet političkog sistema određuje se politička organizacija. »Za razliku od pravnog normativizma, tradicionalna politička teorija ističe da je država samo u svom normativnom vidu predmet pravnih nauka, a u suštini politička organizacija je predmet političkih nauka« (str. 4). Drugo značenje pojma politički sistem je znatno šire, ali nedovoljno precizno određeno: »Savremena zapadna politička nauka podrazumeva pod političkim sistemom nauku o vlasti, o vladi i upravljanju, o autoritetu, o komandovanju u svim ljudskim društvima, pa i u onima koja nisu poznavala državu. (...) U okviru ovog shvatanja postoji i težnja da se fenomen vlasti ispituje i izvan mašinerije vladanja, da se vlast shvati kao društvena pojava podele na one koji određuju i one koji izvršavaju, pri čemu se toj pojavi pridaje bitno politički karakter«. (str. 5).

Zapadni teoretičari zastupali su dve opšte koncepcije o političkom sistemu: jedna, koja politički sistem svodi na politički proces, i druga, koja razlikuje teorijski i praktični pojam političkog sistema. Doprinos prve koncepcije jeste u demistifikaciji politike i vlasti; primer takvog demistifikovanja je Bentlijeva teza da politički sistem ne čine institucije ni aktivnosti ljudi, već borba društvenih grupa za ostvarivanje kontrole nad aktivnostima organâ vlasti. Međutim, ni jedna od ovih koncepcija ne prevazilazi nivo pozitivizma, prema kojem istorija ljudskog društva postoji samo kao zatvoreni krug sukobâ interesâ. Sa stanovišta marksističkog shvatanja društva i politike, pojam političkog sistema je složeniji i otvoreniji, jer podrazumeva mogućnost postizanja veće slobode od postojeće: »Svojstvo političke vlasti je i u tome što se podređeni pojedinac ili grupa ne može do kraja i zauvek pomiriti s tim položajem (...) To je sloboda koja je istovremeno u suprotnosti s vlašću, a predstavlja njen potencijalni i budući oblik« (str. 11).

Komparativizam kao metod nastao je u prirodnim naukama, iz kojih je preuzet i primenjen na istraživanje društva. Ovaj pristup nastao je iz dvostruke potrebe čoveka: potrebe za poređenjem radi utvrđivanja prednosti, odnosno nedovoljnosti sopstvenih institucija i širih društvenih rešenja. Zajedničko opredeljenje svih autora izraženo je u sledećoj oceni značaja komparativizma: »Uporedni politički sistemi su tako postavljeni da pružaju elemente za razvoj političkih nauka, za postavljanje savremenih klasifikacija i za učešće nauke u otklanjanju predrasuda o hijerarhiji i nejednakosti u oblasti politike« (str. 18). Stoga se postavljaju dva bitna pitanja: da li postoji determinizam između političkih sistema i oblika društvenog uređenja i kakav je odnos između postojećih društvenih uređenja i njihove prakse? Tematizacija i razrada ovih problema treba da pruži odgovore ne samo na nivou teorijskih stavova, već i praktična rešenja na nivou političkog sistema. Uporedna proučavanja u političkoj nauci zasnivaju se na sličnim principima kao uporedna proučavanja u pravnoj nauci. Oba sistema mogućno je poreditи po osnovu istorijskog razvoja (dijahrono), kao i na temelju upoređivanja postojećih institucija (sinhrono). Komplementarno se primenjuju univerzalni zakoni, čija dalja diferencijacija zavisi od nacionalnih, regionalnih i drugih razlika. U zborniku *Uporedni politič-*

Digitized by Google

ki sistemi primenjen je ontološki pristup razlikovanju pojedinih elemenata političkog sistema. Odvojene su dve grupe pitanja: politički sistemi i političke institucije. Kao predmet istraživanja navedeni su sledeći politički sistemi: »Buržoaska revolucija i politički sistem« (dr Miroslav Đorđević — str. 67—77), »Politički sistemi buržoaskih zemalja« (dr Aleksandar Fira — str. 78—85), »Politički sistem Velike Britanije« (dr Vojislav Simović — str. 86—93), »Predsednički sistem SAD« (dr Štefica Deren-Antoljak — str. 94—107), »Politički sistem Francuske« (dr Pavle Ristić — str. 108—117), »Skupštinski (konventski) sistem Švicarske« (dr Smiljko Sokol — str. 118—127), »Fašizam nemački i italijanski« (dr Todor Kuljić — str. 128—135), »Socijalistička revolucija i politički sistem« (dr Pavle Jovanović — str. 136—147), »Politički sistemi socijalističkih zemalja« (dr Vučina Vasović — str. 148—164), »Politički sistem Sovjetskog Saveza« (dr Duško Milidragović — str. 165—175), »Politički sistem Narodne Republike Kine« (dr Zlatija Đukić-Veljović — str. 176—184), »Oblici svojine u socijalističkim zemljama« (dr Rajko Kuzmanović — str. 185—189), »Ustavi istočnoevropskih socijalističkih zemalja« (dr Anđelko Veljić — str 190—194), »Politički sistemi zemalja u razvoju — osnovna obeležja« (dr Pavle B. Jovanović — str. 195—205), »Političke organizacije i armija u zemljama u razvoju« (dr Stane Južnič — str. 206—218), i »Politički sistem Indije« (dr Miodrag Jovičić — str. 219—226). U delu koji obrađuje političke institucije postavljeni su sledeći problemi: »Demokratija i demokratije« (dr Jovan Đorđević — str. 229—235), »Poreklo skupštinskog sistema« (dr Pavle Nikolić — str. 236—244), »Razvoj skupštinskog sistema u SFRJ« (dr Vladimir Mitkov — str. 245—259), »Federalizam« (dr Miodrag Jovičić — str. 260—272), »Lokalna samouprava« (dr Stojan Tomić — str. 273—278), »Predstavnička tijela« (Veljko Mratović — str. 279—289), »Organi izvršne vlasti« (dr Slavoljub Popović — str. 290—295), »Uprava u savremenom društvu« (dr Slavoljub Popović — str. 296—299), »Pravosuđe« (dr Gašo Mijanović — str. 300—310), »Ustavno sudstvo« (dr Dimitrije Kulić — str. 311—317), »Političke partije« (dr Stjepan Pulišelić — str. 318—329), »Oblici neposredne demokratije« (dr Mijat Šuković — str. 330—334), »Izborni sistemi« (dr Dimitrije Prodanović — str. 335—339), »Ljudske slobode i prava« (dr Milan Matić — str. 340—348), »Samoupravljanje i participacija u svetu i politički sistemi« (dr Stanislav Grozdanić — str. 349—358), »Uloga vojske u savremenim političkim sistemima« (dr Anton Bebler — str. 359—367), »Politički sistem i religija« (dr Hamdija Čemerlić — str. 368—373), »Ekonomsko-tehnološke promene i savremeni politički sistemi« (dr Živojin Rakočević — str. 374—380), »Politička odgovornost« (dr Ivan Kristan — str. 381—389). Na kraju zbornika dat je spisak korišćene literature (str. 391—404).

Pri čitanju ovog zbornika nameću se osnovna pitanja: da li je kategorija *politički sistem* koherentno i dosledno prihvaćena i analizirana s obzirom na druge društvene fenomene i na različita teorijska stanovišta i ideološke orijentacije? Drugim rečima, da li je određenje pojma *politički sistem* — njegov obim, sadržina, diferencijacija od drugih bliskih pojmova — dovoljno da bi mogao biti predmet teorijskih razmatranja? Na složenost ovog pitanja ukazuje različita upotreba, odnosno dvostruko određenje u tekstovima naših autora: *politički sistem* i *politički sistemi*.

Klasifikacija političkih sistema određena je prema kriterijumu klasne strukture; za komparativna istraživanja značajno je određenje političkog sistema socijalizma, koje je dato u obliku opisa: »Na teorijskom planu ovaj sistem karakteriše: (1) proces razlaganja dvostruke vlasti i prevazilaženje dominacije, (2) oslobođenje rada, (3) preovlađivanje egalitarnih odnosa nasuprot hijerarhijskim, (4) politički subjektivitet radničke klase, (5) uvođenje sistema samoupravljanja« (str. 29). Ovo poimenično nabrajanje obavezuje na viši stepen operaciona-

Digitized by Google

lizacije u pojedinačnim pristupima. Za svaku od navedenih karakteristika socijalizma treba posebno razmotriti da li predstavlja element koji je nužan i dovoljan, odnosno koji supsumira i isključuje druge bliske odrednice socijalizma, koje su na istom teorijsko-metodološkom nivou. Očevidno je da na bitna pitanja strukture i funkcionisanja političkog sistema — njegove adekvatnosti i mogućih pravaca razvoja — ima premalo odgovora i dosta uopštenih i nedorečenih pitanja. U uslovima ekonomske i društvene krize, koje su bitno oslabile efikasnost svih političkih sistema (videti str. 32—34, 42—43), kada preovladava uverenje o vladavini birokratsko-tehnokratskog monopola, ne sagledavaju se rešenja koja bi ubrzala prevazilaženje krize i sprečila njeno konzerviranje kao trajnog stanja poremećenih i devijantnih društvenih odnosa. To se osobito odnosi na sferu ljudskih sloboda i prava.

Promišljanje odnosa između klase i organizacije državne vlasti u savremenom svetu navodi profesora Najdana Pašića na zaključak »o nužnosti kontrole vladajuće klase nad državom, a da se ne dovede u pitanje dominantan društveni položaj vladajuće klase« (str. 49). Ovom razmišljanju može se dodati to da je jedno od najsloženijih pitanja savremenog sveta kako umanjiti i svesti u realne i racionalne granice moć i kontrolu države, koja proširuje svoje nadležnosti na sva područja društvenog života.

Jedno od bitnih pitanja u komparativnom izučavanju jeste odnos ustava i političkog sistema. Međutim, analiza koja je data u ovom zborniku ima karaktem monografski obrađene teme. Za problem koji se ovde obrađuje važan je zaključak da u globalnim razmerama značaj ustava i njegova uloga sve više jačaju. Ustavnost i zakonitost predstavljaju garantiju pravne sigurnosti i pretpostavku legalnog političkog života. Pravna sigurnost ne znači beskonfliktnost, već borbu za demokratiju kao trajni zadatak radničke klase u socijalizmu, kao i u kapitalističkim zemljama.

Da li bi XX vek mogao da pruži takve primere ciničnog izigravanja demokratije da ideja demokratije nije pretvarana u konjunkturu agresivnog malograđanstva? Ekstremni primer takvog izigravanja je nacizam, ali i savremeni politički odnosi u kojima dominira otuđenost građanina od centara odlučivanja: »Iza svih ekonomskih, društvenih, religijskih i kulturnih odnosa stajala je potpuna politizacija i smatralo se da ne treba da postoji nijedna pravna ni privatna oblast koja bi mogla da bude apolitična. To je bio smisao Musolinijeve krilatice »totalitarna država« i nacističkih ideja »narodne zajednice« i »totalne države« (str. 132).

Proučavanje savremenih političkih sistema socijalističkih zemalja ukazuje na niz razlika u praktičnom rešavanju društvenih pitanja, iako su teorijska polazišta zajednička. Osnovna pitanja koja se postavljaju odnose se na utvrđivanje potreba i interesa, na pitanje države, funkcionisanje partija, na problem političke participacije. U uslovima relativne oskudice društvenih dobara politički sistem obuhvata i instrumente preraspodele dobara među društvenim grupama: »Ostvarivanje određenih ciljeva mora se dovesti u vezu sa ostvarivanjem ne samo budućih, nego i sadašnjih konkretnih interesa i potreba; stoga politika, kao opšte usmeravanje i organizovanje društva da se ti ciljevi postignu, dobija karakter delatnosti koja se okreće i pitanju uspostavljanja određenih odnosa između grupa i u vezi s tim pitanju raspodele oskudnih društvenih vrednosti« (str. 152) — ističe Vučina Vasović.

Koncepcija jednopartijskog sistema, sprovedena u Sovjetskom Savezu i nekim socijalističkim istočnoevropskim zemljama, predmet je brižljive analize i u zborniku *Uporedni politički sistemi*. U praksi je to opredeljenje, pored pozitivnih, imalo i negativne rezultate, kao što su glomazan i skup aparat prinude, mala sposobnost racionalizacije i prilagođavanja novim potrebama društva. U drugoj ključnoj teoriji koju zastupaju pisci iz ovih ze-

Digitized by Google

malja, teoriji opštenarodne države, ističe se prevladavanje klasnog cilja diktature proletarijata i ostvarenje interesâ svih građana. Prema tom shvatanju, država je glavni instrument izgradnje socijalizma i komunizma i garant društvenog razvitka i prava čoveka« (str. 155). Da li su nadležnosti države i njihovo ostvarivanje u praksi dovoljno opravdani *(ultima ratio societatis)?* Realne mogućnosti jednog društva često su u raskoraku sa organizacijom državnih organa vlasti.

Mogućnosti političkog sistema ispituju se na osnovi materijalnih uslova i mogućnosti, a potom na osnovi odnosa između državnih organa i političkih organa i organizacija. V. Vasović navodi oblike političke participacije (svenarodno razmatranje), referendum (član 5. Ustava SSSR iz 1977), koji doprinose demokratizaciji političke prakse u socisocijalističkim zemljama. Analiza suštinskih pitanja prakse socijalističkih zemalja pokazuje da su osnovni pravni akti (ustavi) i politički dokumenti (statuti i programi komunističkih partija) anticipirali političke ciljeve koji su tek delimično ostvareni. Neposredna socijalistička demokratija i racionalizacija državne vlasti predstavljaju ciljeve koji će se ostvarivati i dugo i tegobno. Neke etape u razvoju socijalističkih zemalja pokazuju da velike teškoće u realizovanju postavljenih ciljeva proizlaze ne samo iz nasleđene nerazvijenosti, socijalne strukture, već i iz opšteg stepena nasleđene političke svesti. Analiza autoritarnih rešenja u nekoliko socijalističkih zemalja ozbiljno ukazuje na istorijske korene ovih pojava.

U analizi odnosa između oblikâ svojine i postojećih političkih sistema nije u dovoljnoj meri operacionalizovana njihova međusobna povezanost. Potpunije objašnjenje za ove zavisnosti omogućilo bi celovitiji komparativistički pristup kapitalizmu i socijalizmu; na njihovu međuzavisnost obraća se najviše pažnje u periodima stagnacije društva, ali je i metodološki i praktično mnogo celishodnije rešavanje niza pitanja, što se može utvrditi na primeru iz prakse jugoslovenskog društva: ako jugoslovenski ekonomisti (Horvat, Lešaja) tvrde da je ekonomski sistem takav da omogućuje konstituisanje sva tri politička sistema — kapitalističkog, etatističkog i samoupravnog, onda takve tvrdnje obavezuju na temeljitija politikološka istraživanja. To je zahtev za definisanjem mogućnosti optimalnog društvenog razvoja.

U okvirima ustavnosti, i van nje, nakon drugog svetskog rata uspostavljani su različiti oblici vlasti koji prevazilaze stare politikološke klasifikacije. Pokušaji demokratizacije političkog života u Latinskoj Americi bili su kratkog veka, ali predstavljaju izazov za ustavnopravnu i politikološku misao, jer traže nova rešenja: »Progresistički pokušaji raznih vrsta (Peron u Argentini, Vargas u Brazilu, »andska revolucija« u Peruu) bili su kratkog daha i jedva da su iza sebe ostavljali probuđenu nadu. Ove zemlje kao da u svojim nedrima kriju radikalnu revoluciju, čiji su putevi u postojećim prilikama, i uprkos izuzecima, zapreteni: zakržljale i deformisane buržoaske strukture ne mogu biti oslonac ni buržoaziji, da bi mogla povesti mase zadržavajući ih u okviru svog poretka, niti, na drugi način, radničkoj klasi; svaki drugi radikalizam, sve ako je i čvrsto ukorenjen u masovnom nezadovoljstvu, ostaje, manje-više, verbalni radikalizam radikalne nemoći suočen s težinom nasleđenih struktura, koje čuva sila sa severa« (str. 198) — ističe Pavle B. Jovanović.

Za razliku od evropske klasične parlamentarne demokratije, u kojoj je privredna razvijenost bila u obrnutoj srazmeri sa ulogom vojnog faktora, u vanevropskim zemljama taj odnos je drugačiji. Praksa zemalja Latiske Amerike pokazuje upravo suprotno: na relativno visokom stepenu razvijenosti uloga vojske je postala jedan od odlučujućih faktora usmeravanja političkog života. Potrebno je osloboditi se starih shema u mišljenju i klasifikaciji, opterećenosti u pristupu, kako bi se otvoreno pristupilo kompariranju po-

Digitized by Google

stojećih političkih sistema. Na tu potrebu ukazuje veći broj autora u ovom zborniku.

Ovaj zbornik prvi put u nas na jednom mestu daje komparativni pristup svim glavnim političkim fenomenima u okviru političkih sistema savremene epohe; (a) metodološki pristup zadovoljava zahteve komparativnosti i multidisciplinarnosti, uz primedbu da su pojedini tekstovi ostali na nivou obrade monografske teme; (b) zajedničko pitanje koje povezuje teorijski nivo sa svakodnevnom praksom jeste: u kolikoj meri savremeni politički sistemi mogu na adekvatan način da artikulišu složene i protivrečne potrebe i zahteve svih slojeva društva; (c) vrednost i doprinos ovog zbornika iskazuje se u kritici tehnokratsko-birokratskih snaga i tendencija, a osobito u kritici modernog etatizma koji sve više otežava i dovodi u pitanje redovno funkcionisanje pravnog sistema i ostvarenje ljudskih prava i sloboda; (d) za dalja teorijska istraživanja podsticajna su razmišljanja onih autora (P. Jovanović, V. Vasović) koji ukazuju na razlike između ideologije i oblikâ političkog sistema. Klasične teorije korelacije moraju se prevazilaziti metodom empirijske analize i uvažavanjem novih rešenja nastalih u savremenoj praksi, naročito od šezdesetih godina ovog veka do danas; (e) kritičke zamerke odnose se na nerazjašnjenost opštih pitanja, i u načelnom pristupu i u pojedinim pitanjima. Ostala su otvorena takva suštinska pitanja kao što je pojam »politički sistem« i »politički sistemi«, dok se insistira na tačnosti u detaljima, pa i na onim istorijskim činjenicama koje su opštepoznate u istoriji ustavnosti, te zato nisu najbitnije za predmet razmatranja.

Smatramo da je ovaj zbornik veoma značajan ne samo za uži krug pravnika i politikologa, već i za razmatranje tekućih pitanja jugoslovenske političke prakse.

Dubravka Stajić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

AX 000 858 102

Digitized by Google